Murat Belge

Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür

2. Baskı

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

www.ncdelkitap.com

Murat Belge

OSMANLI'DA KURUMLAR VE KÜLTÜR

Murat Belge
OSMANLI'DA KURUMLAR VE KÜLTÜR

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 100
Tarih 13

ISBN 975-8998-03-X

Kapak At üstünde I. Murad ve arkada silahdarlar. 38x24.4 cm. Minyatür, Topkapı Sarayı Müzesi

1. Baskı
İstanbul, Haziran 2005

© Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık Müzik Yapım ve Haber Ajansı Ltd. Şti.
Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 28 Kuştepe Şişli 34387 İstanbul
Telefon: 0212 311 60 00 - 217 28 62 / Faks: 0212 347 10 11

www.bilgiyay.com
E-posta: yayin@bilgiyay.com
Dağıtım: dagitim@bilgiyay.com

Yayına Hazırlayan Fahri Aral
Katkıda Bulunanlar Püzant Akbaş, Işıl Baysal, Tansel Demirel, Pınar Güven, Sibel Hür, Emin Nedret İşli, Gonca Kızılgüneşler, Necdet Sakaoğlu
Görsel Malzeme
Hadiye Cangökçe s. 3, 16, 21, 41, 69, 97, 133, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 242, 275, 345, 400, 403, 421, 424, 427, 430
İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi
Topkapı Sarayı Müzesi
Metin And Arşivi
Sabri Koz Arşivi
Reprodüksiyon Çekimleri Sinan Göksel
Tasarım Mehmet Ulusel
Dizgi ve Uygulama Maraton Dizgievi
Düzelti ve Dizin Sait Kızılırmak
Baskı ve Cilt Mas Matbaacılık a.ş
Dereboyu Caddesi Zagra İş Merkezi B Blok No:1 34398 Maslak - İstanbul
Telefon: 0212 285 11 99 E-mail: info@masmat.com.tr

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Belge, Murat.
Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür / Murat Belge, yayına hazırlayan; Aral, Fahri.
p. cm.
Includes bibliographical references (p.) and index.
ISBN 975-8998-03-X (pbk.)

1. Turkey — History — Ottoman Empire, 1288-1918.
2. Turkey — Civilization I. Aral, Fahri.
DR486.B45 2005

İçindekiler

ix Önsöz
1 Giriş

3 **BİRİNCİ KİTAP KRONOLOJİ**

5 BİRİNCİ BÖLÜM
Tarihçinin Araçları, Kaynakları, Kavramları ve "Sorunsal"ın Oluşumu: Osmanlı Kuruluş Dönemi
10 "Gazâ" ve "Kabile"
11 Akışkan Bir Ortam
13 Gazâvatnameler, Destanlar, Efsaneler
20 "KAYI" MESELESİ
22 KILIÇ VE KİTAP
23 DOĞU/BATI

25 İKİNCİ BÖLÜM
Yüzyıl Dönümünde Küçük Asya ve Akdeniz Çevresinde Güç Dengeleri
31 Selçuklu Geleneği
34 Beylikler
35 İlhanlı Moğollar
36 Geniş Hinterland
37 Sonuçlar
41 KÖYLÜ İSYANLARI
44 MEDENİYET VE GÖÇEBE KARŞILAŞMALARINDAN ÇIKAN YENİ BİLEŞİM BİÇİMLERİ ÜSTÜNE

47 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İmparatorluk Çağı: Fatih Sultan Mehmed'den Sokollu Mehmed Paşa'nın Ölümüne
50 Kuşatmanın Planlanması
50 Kenti Fethetmenin Güçlükleri
51 Yardım Gelmesini Önlemek
53 Top Teknolojisi
53 Kuşatmanın Günübirlik Yönetimi
55 Fetihten Sonra: Çandarlı Sorunu ve Merkezîleşme
59 Yeni Düzende İlmiyenin Yeri
59 Fatih Mehmed'in Kişiliği ve Entelektüel Dünyası

67 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Fatih'ten Kanunî'ye İmparatorluk
67 II. Bayezid Dönemi
68 Yavuz Sultan Selim
73 I. Süleyman
74 "Doğal Sınırlar" Konusu
77 Büyük Yapısal Sorunlar
79 UNVAN KONUSU

83 BEŞİNCİ BÖLÜM
17. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başına
84 Sokollu Mehmed Paşa
87 Kullar ve Köleler
89 "İntisab" Konusu
91 Kapıkulunun Sonu
93 "Reform" Düşüncesi
96 Yüzyıl Sonu: Lâle Devri'ne Doğru
97 Lâle Devri
100 Batılılaşma: Osmanlı ve Rus Örnekleri
102 Halk Ayaklanmaları
104 Celâlî İsyanları
104 Başkent İsyanları
107 Âyanlaşma Eğilimleri
110 Yörükler
112 Etnik-Millî Ayaklanmalar

115 **İKİNCİ KİTAP KURUMLAR**

117 BİRİNCİ BÖLÜM
Hanedan
118 Padişah ve Kadınları
119 Kuruluş Dönemi
122 Fatih Dönemi
122 Sonraki Dönemler
124 Şehzadeler
124 İlk Dönem
125 I. Murad'dan I. Ahmed'e
126 I. Ahmed'den Sonra
127 Haseki Sultanlar
129 Valide Sultanlar
132 Kadınlar Saltanatı
137 Padişah Kızları ve Damat Paşalar
139 Harem Müstahdemi
142 **EKBERİYET KONUSU**
143 **PADİŞAH KADINLARI VE KIZLARI**

155 İKİNCİ BÖLÜM
Divan-ı Hümayûn
155 Divan-ı Hümâyun'un Üyeleri
156 Vezir
157 Kazasker
158 Beylerbeyi
158 Nişancı
159 Defterdar
161 Reis-ül Küttab
163 Divan-ı Hümâyun'un Çalışma Tarzı
164 Divan-ı Hümâyun Töreni ve Simgeselliği
166 **PADİŞAHLAR VE SADRAZAMLARI**

175 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Seyfiye (Kara Ordusu)
176 Değişik Askerlik Biçimleri
176 Yayalar ve Müsellemeler
178 Kapıkulu Ocakları
181 Eyalet Askeri
183 Sarıca ve Sekbanlar
185 19. Yüzyıl Uygulamaları
186 Silah Konusu
190 **KAPIKULU OCAKLARI**
194 **YENİÇERİ OCAĞI'NIN SUBAYLARI**
195 **BATI'DA VE DOĞU'DA ASKERLİK VE SINIF**

199 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Bahriye (Deniz Ordusu)
199 Bahriye: Denizlerdeki Durum
200 Kanunî Dönemi
201 Kıbrıs ve İnebahtı
203 Denizciliğin Altyapısı
204 Teknolojide Değişiklik
206 İspanyol ve Osmanlı İmparatorlukları
209 Portekiz-Osmanlı İlişkileri

211 BEŞİNCİ BÖLÜM
İlmiye
214 Eğitim
219 Adalet
222 Seyfiye ve İlmiye
223 İnanç Konusu
225 **KADIZADELİLER HAREKETİ**
227 **GAYRİ-MÜSLİM TOPLULUKLARDA EĞİTİM**
229 **PADİŞAHLAR VE ŞEYHÜLİSLÂMLAR**

233 ALTINCI BÖLÜM
Kalemiye
238 **OSMANLI'DA YÖNETİCİ SEÇKİN SINIFIN ANATOMİSİ**

241 YEDİNCİ BÖLÜM
Toplum
243 Osmanlı'da Kent ve Kır
243 Timar Sistemi
248 Göçerler
250 Kentler
251 Sınıflaşma
254 Millet Sistemi
260 Kırda ve Kentte
261 Sonraki Yüzyıllar
263 Sınıf ve Etnisite
265 **KADINLAR**
268 **TOPLUMSAL BÖLÜMLENMELER**
270 **DRİNA KÖPRÜSÜ**
271 **TARİKATLER**
274 **OSMANLI COĞRAFYASINDA VAROLMUŞ TARİKATLER VE ANA KOLLARI**
275 **TARİKAT TAÇ VE SİKKELERİ**

277 SEKİZİNCİ BÖLÜM
Ekonomi
277 Doğanın Verdikleri
278 Genel Olarak Klasik Dönem Ekonomisi
279 Genel Bölgesel Özellikler
280 Tarımsal Üretim
280 Tahıl
280 Buğday
282 Pirinç
283 Diğer Tahıllar
283 Üzüm ve Şarapçılık
284 Zeytin ve Zeytinyağcılığı
284 Pamuk
285 Öteki Ürünler
286 Hayvancılık
286 Besin Değeri Olan Sürü Hayvanları
286 Büyükbaş Hayvanlar
287 Küçükbaş Hayvanlar
287 Koyun
287 Keçi
287 Çekim Gücü Olan Hayvanlar
287 At
288 Deve
288 Kümes Hayvanları
289 Balıkçılık
290 Madenler
290 Değerli Madenler
290 Altın
291 Gümüş
291 Öteki Madenler
293 Tuz
293 Şap
294 İnsanın Yaptıkları
294 Osmanlı İktisat Düşüncesi
296 Provizyonizm ve Fiskalizm
299 Ulaşım
299 Karayolları
303 Denizyolları
303 Nehir Yolları
305 Tarım
305 Devralınan Tarımsal Yapıyla Uyum
306 Yeni Tarımsal Ürünler
306 Çiftlik ve Vakıflarda Tarım
312 İmalat
312 İmalatın Örgütlenmesi
312 Lonca
314 Dışarıya İş Verme
314 Fabrika
286 Büyükbaş Hayvanlar
315 İmalatın Dalları
315 Dokuma
315 Pamuklu
316 Keten
316 Yünlü
317 İpekli
318 Halıcılık
318 Öteki İmalat Dalları
318 Savaş Sanayii
319 Madenî Eşya
319 Besin Endüstrisi
320 Öteki Dallar
320 Sanayi Devrimi'nin Etkileri
322 Ticaret
324 Kaçakçılık
324 İpekli Savaşları
325 Tüccarlar
326 Maliye
328 Gelirler
328 Haraca Bağlanan Ülkeler
328 Ganaim
329 Topraktan Alınan Vergiler
330 Mukataa Gelirleri
330 Adam Başına Alınan Vergiler: Cizye
330 Olağandışı Vergiler: Avarız
330 Pişkeş
331 Müsadere
331 Para ve Paranın Dolaşımı
332 Enflasyon/Devalüasyon
333 Mağşuş Akça

337 **ÜÇÜNCÜ KİTAP KÜLTÜR**

339 BİRİNCİ BÖLÜM
Bilim ve Felsefe
339 Başlangıçtan Kanunî Süleyman'a
344 Kanunî Döneminden 17. Yüzyılın Sonuna Kadar
346 17. Yüzyıl
349 18. Yüzyıl
352 Sonuçlar

355 İKİNCİ BÖLÜM
Mimarî ve Kentleşme
355 Kubbe
357 Osmanlı Cami Mimarîsi
358 İstanbul'un Fethinden Sonra
360 Barok Çağ
360 Külliyeler
362 İstanbul'da Kentleşmenin Evreleri
365 İstanbul Dışında

369 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Edebiyat
369 Dil Konusu
371 Halk Edebiyatı
371 Destanlar
374 Halk Şiiri
377 Halk Edebiyatının Öteki Dalları
378 Divan Edebiyatı
379 Divan Şiirinin Kökleri
380 Divan Şiirinin Tarihî Seyri
383 Divan Şiirinin Dünyası
385 Toplumda Divan Şiiri
388 Düzyazı

391 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Musikî
392 Modal Musikî
393 Usul
394 Kökenleri
395 Çalgılar
395 Nefesliler
396 Vuruşlu Sazlar
397 Telli Sazlar
401 "Enstrümantal Musikî" Konusu
402 Beste Çeşitleri
402 Lâdinî Musikîde Beste Çeşitleri
403 Dinî Musikî
404 Osmanlı Musikîsinin Seyri
405 17. Yüzyıl
406 Lâle Devri
411 TOPLUMDA MUSİKÎ
413 OSMANLI MUSİKÎSİNDE MAKAMLAR

417 BEŞİNCİ BÖLÜM El Sanatları / Süsleme Sanatları
418 Hat
422 Kalemler ve Öteki Gereçler
422 Uygulandığı Alanlar
424 Tezhib
426 Ebru
427 Kat'ı
428 Ciltçilik/Dericilik
429 Minyatür
434 Çinicilik
439 Halıcılık
440 Osmanlı Halıcılığının Tarihçesi
442 Öteki Dokuma ve Kumaş Sanatları
443 Öteki El Sanatları
445 OSMANLI SANAT ÂLEMİNE GENEL BİR BAKIŞ
449 EK: OSMANLI TARİHÇİLİĞİNİN TEORİK SORUNSALLARI
452 "Doğu/Batı" Sorunsalı
453 "Türkçü Sorunsal"
456 "Sol Sorunsal"
458 "Asya Üretim Tarzı Sorunsalı" ve Uzantıları
460 "Kemal Tahir Sorunsalı"
461 Son Dönem

465 Genel Kaynakça
467 Karşılaştırmalı Kronoloji
525 Dizin

Önsöz

Bu kitap İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde verilmesini üstlendiğim bir dersten türedi. Hikâyesini kısaca anlatayım.

"Akademik Kurul" toplantılarımızdan birindeydik –Bilgi'de öğretime başladığımız sürecin daha epey başlarında. Aydın Uğur, öğrencilerinde bir eksikliğin farkına vardığını söyledi. "Osmanlı geçmişi üstüne bilgi zayıf," dedi. "Bu ülkede okula gitmiş veya sadece yaşamış herkesin zihninde, bu tarihle ilgili kavramlar konusunda bir 'haberdar' olma durumu var. Böyle olduğu için de hep birlikte, bu tarihin bilindiğini varsayıyoruz. Oysa gerçek durum böyle değil. Altını biraz eşeleyince, dibi kof çıkıyor."

"Onun için," diye ekledi, "bu yarım yamalak bilgileri takviye edecek bir derse ihtiyaç var".

O zaman Üniversite'de henüz bir "Tarih Bölümü" kurulmamıştı. Öğretim kadromuz şimdikine göre çok daha dardı. Aydın'ın önerdiği dersin konması kararlaştırıldı; verilmesine de ben aday oldum. Birkaç yıl bu dersi verdim.

İşin temelinde, yapılması gereken şey (Aydın'ın söylediğinden anladığım ve hemen hak verdiğim "eksiklik" çerçevesinde), bir "sözlük çalışması" gibi bir şeydi: Osmanlı tarihinin kavramlarını açmak gerekiyordu. "Kapıkulu", tamam, herkesin işitmiş olduğu bir kavram. Ama, nedir? Ne zaman ortaya çıkmış, ne kadar sürmüştür? Nasıl işlemiştir? Kapıkulları neler yaptılar? "Kul" ne, "köle" ne?

Temelde bir "sözlük çalışması" olsa da, bir ders "sözlük" gibi verilemez - "bugün D'ye geldik, çocuklar," denmez. Buna başka türlü bir sıra düşünmek gerekiyor. Öte yandan, klasik anlamda bir "Osmanlı tarihi" dersi de değil bu ("Geçmişte ne oldu?"nun cevabı verilmeyecek).

Ayrıca, bu kitap, Osmanlı tarihinin "klasik" diyebileceğimiz bölümüyle sınırlıdır, yani III. Selim'den ilerisini, 19. yüzyılı kapsamıyor (ancak bazı özgül alanlarda, sözü o noktada aniden kesmek abes kaçtığı için daha yakınlarda olanlara değindim, birkaç kere de devam eden bazı eğilimleri vurguladım). Bunun bir nedeni, kitabın ilk tasarımının böyle olmasıydı. Ama 19. yüzyıldan bu yana tarih, yalnız Osmanlı'da değil, neredeyse dünyanın her yerinde oldukça keskin bir kopuşla öncekinden ayrılır. Türkiye'de, bugünlere yaklaştıkça, tarih gitgide tartışmalı, sorunsal bir nitelik kazanır. Yakın tarihin ele alınmasını daha ilerideki bir çalışmaya erteleyerek burada 19. yüzyıl sınır çizgisini aşmadım.

Kendiliğinden bir bölümleme çıktı. Şu anda bitmiş kitap da işte bu bölümlemeye uyuyor. Ben buna "Üç K sırası" dedim. Şu nedenle:

Her ne kadar klasik bir tarih anlatımı değilse de, "neler oldu?" kısmını büsbütün gözden çıkarmak pek akıl kârı olamıyor. İçeriğinin açılması istenen kavramları, ancak böylece ortaya çıkan kronolojik omurga, çizgi, her neyse, onun üstüne yayarak açmak mümkün. Dolayısıyla işe "Kronoloji"den başlamak gerekiyor. Böylece, birinci "K" ortaya çıktı. Yalnız, bunun klasik bir "Kronoloji" olmadığını da eklemem gerekir. Çünkü bütün olayları sıralamak gibi bir kaygım olmadı. Daha çok önemli gelişmelerin nedensellikleri ve olgular arasındaki bağlantılar üstünde durdum.

Ancak bundan sonra, asıl hedef olan ikinci "K"ya, "Kurumlar"a geçebiliyoruz ve onları bu Kronoloji'ye iliştiriyoruz. Osmanlı İmparatorluğu üstüne herhangi bir tarihî anlatımın "devlet"ten başlaması herhalde mantığa uygundur. Ben de böyle yaptım, "devlet" kavramıyla özdeşleşen "Hanedan"dan başladım; Divan-ı Hümayûn'u, Seyfiye ve İlmiye'yi, daha kısa olarak da Kalemiye'yi ele aldım. "Toplum" ve "Ekonomi"yi de, tam olarak "Kurum" kavramına uymasalar da, bu bölüme kattım.

Sonra da üçüncü "K"ya, "Kültür"e geldim. Edebiyatı, Musikîyi, Mimarîyi vb. burada gözden geçirdim.

Kitabın sonuna, bir "sonsöz" olarak, çeşitli dönemlerde çeşitli tarihçilerin Osmanlı tarihine ne gibi meraklar veya amaçlarla, hangi sorunsallar çerçevesinde baktıklarını tartıştığım bir bölüm ekledim.

Kitap olacağı anlaşıldığı yıl, dersleri de teybe kaydettik. Dolayısıyla kitap kaçınılmaz olarak sözlü dersin mantığını izledi.

Bunun dersini verdiğimde, öteki "geleneksel" işimle örtüştüğü için, iki sömestrde birer de gezi yapıyorduk öğrencilerle. Başta Topkapı ve Harem Dairesi, mimarîyi ve toplumsal hayatı görebilecekleri veya gözlerinde canlandırabilecekleri birtakım yerleri geziyorduk.

Kitabın "gezme"si olmaz elbette; ama bunun da çeşitli olgusal desteklerini, görsel malzemesini elimizden geldiğince zengin tuttuk. Tablolar, şemalar, grafikler, haritalar ve her türlü resimden yararlandık. Kronolojiler üstünde çok çalıştık. Çünkü Osmanlı tarihindeki olaylarla dünyada olup bitenlerin karşılıklı zamanlamalarını böyle bir tablo üstünde somut olarak görebilmenin çok faydalı olacağına inanıyoruz.

Bunlar, biraz da, bu kitabı *yazmanın* nedenlerini açıklıyor. Dersi vermeyi *niçin* kabul ettiğime değinmiştim; bir de, dersin kitabını yazmaya nasıl karar verdiğimi anlatayım.

Oğuz Özerden ve Yiğit Ekmekçi -ve tabiî Aydın Uğur'la- İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin yayın faaliyeti üstüne konuşuyorduk. Dünyada çoğalan yeni tip *textbook*'ları model alan bir dizi başlatmaya karar verdik. Dinamik mizanpajıyla çekici olan, üslubu ise itici olmayan, kolay kavranırlığı öne çıkaran ve pek çok faydalı olgusal veri ve bilgiyle desteklenmiş kitaplar. Benim Osmanlı tarihi dersinden buna uygun bir kitap çıkıp çıkmayacağını sordular. Ben de çıkabileceğini söyledim ve böylece işe başladık.

"Dersi niye verdim?" "Kitabı niye yazdım?" gibi açıklamalar yapmam, bunları yapmış olmaktan duyduğum mahcubiyeti de belli ediyordur. Böyle bir şey gerçekten var. Ben bir Osmanlı tarihçisi değilim. Bu da sahici bir "tarihçi kitabı" değil. Bu konuya merakım her zaman çok oldu ve dolayısıyla sıradan bir insana göre çok fazla şey okudum Osmanlı tarihi üstüne. Ama sonuç olarak bir "Osmanlı tarihçisi" değilim. Sıfatı böyle olan bir kişinin sahip olması gereken donanıma da sahip değilim.

Doğrusu "işbölümü"ne ve "uzmanlaşma"ya çok fazla önem vermem. Ama konu bu kadar basit de değil. Orhan Şaik Gökyay bir eserine *Destursuz Bağa Girenler* adını takmıştı. Bizim akademik hayatta bu fiili işlemek gerçekten en korkulacak "ayıp"lardan biridir, belki en başta gelenidir. Hele girilen yerde ortalığı yıkıp devirmenin getireceği mahcubiyetten kurtuluş yoktur.

Onun için, bu kitabın "akademik" iddiası olmadığını vurgulamaya önem veriyorum.

* * *

"Tarih"in kendisi, benim hayatta en çok ilgi duyduğum alandır. Asıl alanım edebiyattır, ama bir "edebiyat tarihçisi" olduğumu da söyleyemem. Buna karşılık, insan varoluşunda -ya da evrenin varoluşundaher şeyin açıklamasının tarihte yattığına inanırım. Böyle düşünceleri henüz geliştirmediğim çocukluk yıllarımdan beri durmadan tarih okudum. Yaşım ilerledikçe ve gerçek tarihçilerin nasıl çalıştığını gördükçe, bu işe saygım daha da arttı. Geçmişin olgularını birinci elden araştıran, zamanın sertleşen tabakalarının altından dişiyle, tırnağıyla "bilgi"yi söküp çıkaran tarihçiye büyük hayranlık duydum: Hem yaptığı işin öneminden ötürü, hem de verdiği emeğin zorunlu mütevazı niteliğinden ötürü. Bulgularınızı ötekilerle karşılaştıracaksınız; hiçbir şeye peşin peşin inanmayacaksınız; sınamasını, sağlamasını yapacaksınız; böylesine iğneyle kuyu kazdıktan sonra, kuyuda çok da kayda değer (bilgi dünyasının altını üstüne getirecek!) bir şey bulamama ihtimaliniz, her zaman, bulma ihtimalinizden daha fazla.

Evet, böyle yığınla adsız kahraman, sabırla çalışacak; tezler, makaleler birikecek; bunlar kimi zaman birbirini destekleyip kimi zaman çürütecek. Habire, teorik sorunsalınızla olgularınız arasındaki orantıyı yoklayacaksınız. Böyle böyle, tarihin kemikleri, iskeleti, derken eti, sinir sistemi, gözle görülür hale gelmeye başlayacak. O zamanlarda yaşamış ve artık yaşamayan insanları neredeyse tanır gibi olacak, onlara yaklaşacağız. Onların hayatlarını, sorunlarını, dertlerini veya sevinçlerini, zihnimizde yeniden üretebileceğiz.

Böyle bir tarihçi olamadım.

Onu olamayıp bir yandan da tarih konularından uzaklaşmadığım ve tarihte olanlar üstüne ahkâm kesmekten geri durmadığım için, burada da yaptığım gibi, "tarihin büyük anlatısı"nı hep yorumladım, onun hakkında konuştum, "tarih teorisi" yaptım.

Fernand Braudel gibi büyük tarihçiler, bütün dünyada, çok ender yetişiyor. Onlar tarihyazımının "iğneyle kuyu kazma" kısmını da, "büyük teori üretme" kısmını da, alınlarının akıyla başarmış kişiler. Sanırım bugün bütün dünyada öyle büyük tarihçiler azalıyor ve tarihçilik gitgide daha fazla bir "takım çalışması" özelliğini ediniyor. Uzun zaman, eski "ciddi" tarihçilerin tarihin gerçek alanı içinde olduğunu kabul etmedikleri alanlar da şimdi tarihçi disipliniyle taranıyor, aydınlığa çıkarılıyor. *Bilgi*, adım adım, tarih denilen bu çok iyi bilinmeyen kıtayı keşfediyor ve "tanıdık" kılıyor.

* * *

Türkiye'de tarihçiliğin geçmişi pek parlak olmamıştır. Osmanlı dönemi boyunca, tarihe çok önem verildiği halde, sık sık söylendiği gibi, "kronik"ten "tarihyazımı"na, vakanüvislikten tarihçiliğe doğru büyük adımlar atılmadı. Buna rağmen, Neşrî'den Naima'ya, son derece önemli eserler veren bireyler de yetişti.

Modern tarihçiliğin başladığı günlere geldiğimizde ise, devletin ve toplumun durumu, tarihçiliği üstlenen kişiyi, yalnızca tarihle başlayıp tarihle bitmeyen daha bir yığın sorunla karşı karşıya bıraktı.

Bunun görece erken bir örneği Namık Kemal'dir. Namık Kemal, Osmanlı tarihini yeniden yazmaya karar verdi. 17. yüzyılın başlarına ulaşan bir tarih yazdı da. Ama bunu yazmaya girişmesinin nedeni, geçmişte olanlara duyduğu ilgiden çok, kurmaya çalıştığı gelecek ve yazacağı tarih kitabının o geleceğin kurulmasına yapacağına inandığı katkıdır. Başka bir deyişle söyleyecek olursak, bu tarih kitabı, Namık Kemal'in *siyasi* projesinin propaganda aracıdır.

Böyle bir "araçsal" anlayış, çok yakın zamanlara kadar, Türkiyeli Osmanlı tarihçilerinin hepsinde değilse de, çoğunda çok kuvvetli bir damar olarak varolmuştur. Tarih, geleceğe yönelik, "modern-ulus-devlet"in kuruluşuna ilişkin çeşitli (tabiî değişebilen, çelişebilen) ideolojilerin haklı gösterilmesinin "aracı" olarak kullanıldı.

Genel bir tarihyazımı kültürünü pek fazla zenginleştirme fırsatı olmamışken, böyle katı bir ideolojik-araçsal yöne doğru sürüklenmek, bir toplumun tarih bilincini çok kötü etkiler. Türkiye'de bu, ne yazık ki,

böyle olmuştur. Yalnız bilinçli ideolojik çarpıtma değil, aynı zamanda tarihe bakıştaki bilinçdışı yüzeysellik ve yetersizlik, tarihyazımının yanı sıra tarih *eğitimini* de çok ciddi bir biçimde yaralamıştır. Genel "ezber" yöntemiyle, "eleştirel" zihnî alışkanlıkların gelişmesinden duyulan korkuyla vb. birleşince, Osmanlı tarihi, birtakım yılların ve antlaşma hükümlerinin ezberlendiği, bir şovenizmin belletildiği, ama tarihi kavramak için gerekli araçlardan hiçbirinin hizmete çıkarılmadığı, sadece, bize neye inanmamız gerektiğini bildiren otoriter bir sesin işitildiği, boğucu bir alan haline gelmiştir. Bunun doğal sonucu olarak, Türkiye'nin eğitim sisteminden geçerek "tarih öğrenmiş" bir kişiye tarihi gerçekten öğretmek bir yana, tarih kavramını sevdirmek, adamakıllı güçleşmiştir. Zaten bizim, üniversite aşamasına gelmiş öğrenciler için böyle bir genel kültür dersi açma ihtiyacını duymamız, bu acı durumun doğrudan bir sonucudur.

Dolayısıyla bu kitabı yazarken, "geleneksel", daha doğrusu "resmî" diyebileceğimiz bu Osmanlı tarihçileriyle ve onların orta öğrenim (tabiî yer yer yüksek öğrenimi de kapsar) tarih "müfredatı" olarak geliştirdikleri şeyle, tarihin dönemlendirilme mantığından başlayarak, "katıksız olgu" tanımının biraz dışına çıkan her konuda kavga halindeydim. Bu kitabı okuyacak herhangi birinin dikkatini çekecek ilk özelliklerden birinin bu olduğunu sanıyorum.

Ama bu kavganın *sahicisi* zaten epey bir süredir başka bir düzeyde yapılıyordu ve benim buradaki rolüm, elimden geldiği kadar, onun *sonuçlarını* derleyip sunmak oldu.

Fuad Köprülü'yü, anlattığım bu sorunlu süreçte, çelişik bir figür olarak ele alabiliriz. Yaşadığı dünyada (yani o yılların Türkiye'sinde), "ulus-devlet" kuruluşu sürecinin dışında kalmasına da imkân yoktu, o süreçle ilgili düşüncelerini anlattığı tarihten uzak tutmasına da. Dolayısıyla Fuad Köprülü tartışmasız bir "milliyetçi tarihçi"dir (zaten bütün dünyada, "milliyetçilik"ten ayrıştırılması en zor araştırma alanlarından biri tarihyazımıdır). Ama Köprülü, aynı zamanda, Türkiye'de tarihçiliğin *bilimsel* bir anlayışla yapılmasına en erken ve en önemli katkılarda bulunmuş bir kişidir. Doğrusu, ağır basan yanı da, uzun vadede, bu olmuştur.

Köprülü'den sonraki Türk tarihyazımında ideolojik öğe, bilimsel öğeden kat kat ağır çekerek devam etti. İster Güneş-Dil Teorisi olsun, ister ırk, isterse din tarafı baskın gelsin, çeşitli şovenizmler bu alanda sahneyi kapladı. Olan tarihe oranla, "olması istenen tarih" ağır bastı. Ama zamanla sahici tarihçiliğin de sırası geldi. Ömer Lütfi Barkan ve İstanbul Üniversitesi'nin İktisat Fakültesi'nde kurduğu İktisat Tarihi Kürsüsü, erken istisnalardan biriydi. Burada çok yakından tanınmamakla birlikte, konuyla ilgili olanlar, Halil İnalcık'ın Amerika'dan yayılan ışığını ilgiyle izliyorlardı. Bugün Türkiye'de -çoğu benim kuşağımdan- birinci sınıf tarihçiler var: Mete Tunçay, Taner Timur, Fikret Adanır, Halil Berktay, İlber Ortaylı, Zafer Toprak, Şevket Pamuk, Huricihan İslâmoğlu, Tülay Artam, Barkan'ın kürsüsünden Halil Sahillioğlu ve Mehmet Genç, daha genç kuşaktan Cemal ve Gülru Kafadar, Şükrü Hanioğlu ve daha birçokları.

Türkiye'de bir tür tarihçilik, milliyetçi bir "ululama" biçimini alırken, yurtdışında Osmanlı tarihçiliğinin büyük bir kısmı da (daha çok Balkanlar'da ama yalnız orada değil) bunun tam tersi temeller üstünde kurulmuştu: Balkanlar'da görülmüş her olumsuzluk ve her kötülüğün Osmanlı varlığından zuhur ettiğini kanıtlama misyonu. Bütün bu milliyetçilik durumlarında olduğu gibi, birbirleriyle, bütün karşıtlıklarına rağmen, aynı zamanda tam bir örtüşme içindeydiler. Ama son yirmi-otuz yıldır Türkiye dışındaki Osmanlı tarihçiliğinde de önemli değişimler oldu. Balkanlar'da Maria Todorova gibi tarihçiler paradigmaları değiştirdi. Quataert veya Mantran ya da Faroqhi gibi, Lowry ve Imber gibi, Peirce ve Singer ya da Barkey gibi Batılı tarihçiler ise, Osmanlı tarihinin aydınlanmasına, Türkiye'deki çalışma arkadaşlarından aşağı kalmayan katkılarda bulundular.

Ama bana öyle geliyor ki, bütün bu gelişmenin en az yansıdığı yer, Türkiye'nin millî eğitim sistemi ve

özellikle ortaöğretim düzeyidir. Burada anlamlı bir değişimin gerçekleşmesinin daha epey zaman alacağını tahmin edebiliriz.

* * *

Bu kitap ortaöğretim düzeyinde olanlara ulaşmayı öncelikle hedeflemiyor. Yükseköğretimi, ama orada da "tarih" bölümünde olmaksızın Osmanlı tarihine ilgi duyan öğrencileri hedefliyor. Gelgelelim, bir kitapta, bu bir "ders kitabı" da olsa, böyle kesin çizgiler koymak, daha doğrusu koyduğunu vehmetmek, pek doğru bir şey değildir. Okumaya düşkün, ilgili bir lise öğrencisi veya mezunu da bunu pekâlâ okuyabilir.

Neler yapmaya çalıştığımı kısaca özetleyerek bu önsözü bitireyim.

İlkin, bu kitabın, bir merak uyandırarak, okuru konunun daha yetkin eserlerine yönlendirmesini istedim. Yukarıda, Osmanlı tarihini öğrendiğim tarihçilerin belli başlılarının adlarını yazmıştım. Bu kitap onların yazdıklarının mutlaka hayli kusurlu bir kısaltmasıdır. Onun için, burada merak uyandıran konuların o kaynaklarda daha enine boyuna izlenmesi gerekir. Umarım, kitap, böyle bir merakın uyanmasına yardımcı olabilir. Bunu yaptığı ölçüde, bir işe yaramış sayılır.

Geleneksel ve özellikle eğitim sisteminde katılaşmış Osmanlı tarihyazımıyla bazen örtük, çok zaman belirtik bir polemik içinde yazdığımı da yukarıda söylemiştim. Türkiye'de *o* tarihçilik devam ettikçe (ki, ediyor), *bu* polemik de zorunlu olacak.

Bu eğitim anlayışı ve uygulamasında, akademikten çok bürokratik bir süreç içinde hazırlanıp öğrenciye sunulan tanımlanmış standart şoven içerik kadar, bu içeriğin *belletilme biçimi* de sakıncalı. Öğrencinin birtakım konularda sorular üretmesinin değil, her şeyi sorgusuz sualsiz ezberlemesinin amaçlandığı besbelli. Kendisine sunulan bu (veya aynı kurum tarafından sunulan herhangi) içerik karşısında, eleştirisiz bir kabullenme tavrına koşullanması gerekiyor. Tarih gibi, insanın zihnini alabildiğine açma potansiyeli taşıyan bir alan, kapalı bir ideolojik inançlar mekânına dönüştürülüyor. Dolayısıyla ben kitabımda bunların hepsinin karşıtını yapmaya çalıştım. Her konuda merak uyandırmak ve soru sordurmak temel amacım oldu. Aynı zamanda, geleneksel müfredatın kemikleşmiş ve genel ideolojinin de nirengi noktaları haline gelmiş "dogma"larını birer tartışma konusu haline getirdim.

Yakın dönemin "Milliyetçi Cephe" hükümetlerinin ve onları izleyen, adı "cephe" olmayan hükümetlerin millî eğitime katkıları, her dalın adının önüne "millî" sıfatının eklenerek dünya bağlamından koparılması olmuştu. Oysa, her alanda olduğu gibi, ama belki hepsinden de fazla, tarih konusu, uluslararası bağlamdan kopuk ele alındığında, anlaşılır olmaktan çıkar. Kitabımda bunu da dengelemeye ve Osmanlı tarihinde olanları her fırsatta dünya bağlamı içine yerleştirmeye çalıştım. Olgular arasında kıyaslamalar yaptım; paralellikleri veya karşıtlıkları inceledim. Tespit edebildiğim yüzleşmeleri kaydettim. Kitabın sonundaki kronoloji yoluyla, Osmanlı olgularını dünyadakilerle yan yana getirmek istedim.

Bir "Osmanlı" tarihi yazdığım için, ele alınan verili dönemlerde yaşayan *bütün* Osmanlılar -Rumlar, Yahudiler v.b.- hakkında bilgi vermeye çalıştım.

Sözünü ettiğim "ezberci" gelenek, bellettiği olgular arasında akılcı nedensel ilişkiler kurmaz, hattâ tersine, olguları nedenselliğin dışında birtakım ilkelere göre açıklamaktan yanadır. Kendi zihninde yücelttiği "öz" her neyse ("millet", "ırk", "din", bunların karışımları vb.) tarihin bu *amaca* göre oluştuğuna inanmak ve herkesi buna inandırmak ister. Ben de bu nedenle "nedensellik" ilkesini vurguladım. Herhangi bir yazarın, herhangi bir tarihî olayı açıklamak için derleyip toparladığı ve ortaya serdiği "nedensellik zincirleri" eksik, yanlış, abartılı vb. olabilir. Ama önemli olan, nedensellik *ilkesinin* temel metodoloji olduğunu anlamaktır.

Böyle bir "öz"ün cehdini yüceltmediğim gibi, karşısında "cehdedecek" düşmanlar da aramadım.

Bu gibi "teleolojik" (tarihin belirli bir irade tara-

fından kendisi dışında konulmuş belirli bir *amacı* gerçekleştirecek bir araç olduğuna inanan) yaklaşımların sahipleri, her türlü değişim içinde ve değişime rağmen değişmeyen, safiyetini koruyan ve kendini gerçekleştiren bir "öz" peşinde oldukları için, tarihte, tarihin *özü* demek olan "değişim"e fazla dikkat etmezler. Oysa, değişik zamanlarda, değişik mekânlarda, değişik kültürlerde insanlar, birbirinden çok farklı biçimlerde duygulanmış ve düşünmüş, bambaşka ideolojik dünyalar, değer sistemleri yaratmışlardır. Kitapta vurgulamaya önem verdiğim veçhelerden biri buydu.

Ama aynı zamanda, geçmişle bugünün bazı önemli sorunları arasında "olabilir" bağlantılar sezdiğim yerlerde, bunların ister istemez "spekülatif" mahiyetini de hatırlatmak koşuluyla, bu tür göndermeler yaptım.

Tarihte "determinizm"in ne olduğu sorusu, ezelî bir sorudur. Bütün ezelî sorular gibi, cevabı her zaman tartışmalıdır. Ama bugün yaşadığımız bilgi dünyasında, bireysel iradelerin tarihi belirlemekteki rollerine ne kadar inanırsak inanalım, Thomas Carlyle ve benzerleri tarzında bir "tarihi yapan kahramanlar" anlayışına kapılmamız artık mümkün değildir. Gene, alışılmış Osmanlı tarihyazımımızın, "doğru yapan cengâver padişahlar" ve "yanlış yapan sefih padişahlar" ikilisinin volontarizminde, aynı vüzera-vükelâ arasında, savaş meydanları ve antlaşma maddelerinde çizilmiş rotası üstünde yürümekten mümkün mertebe sakındım. "Tarih" denen şeyin bu tip "öz" veya onun temsilcisi "özne"lerin, soyut birtakım "irade"lerin, zaman içindeki neredeyse alegorik ilerleyişi olduğuna hiç inanmadım. Tarihin içine doğarız ve kendimizi, bir merkezi olmayan, zorunlu olarak karmaşık verili koşullar ve bunların her zaman karmaşık, alabildiğine çok-yanlı hareketleri ve belirlemeleri içinde buluruz. Bitişi olmayan ve "muhasalası"nın rengi, öğeleri, mahiyeti her an değişen bir oluşumdur bu.

"Osmanlı tarihi" dediğimiz oluşumda, her şeyin hesabını ya da açıklamasını vermeye kalkışmadan, "dönüm noktası" olduğuna inandığım evreleri ya da belirleyici rol oynadığına inandığım bireyleri, İngilizce deyimle "*highlight* ederek", yani pertavsız ve özel ışık altına alarak, sonuçta galiba gene "deneme"lerden oluşan bir kitap yazmış oldum.

Bu bir "ders kitabı" olduğu için, alışılmış anlamdaki ders kitabının, alışılmış sıkıcı havasından uzak durmaya çalıştım. Padişahla sadrazam arasındaki ilişkiye ışık tutuyorsa, satranç oyunundaki "şah-vezir" ilişkisini örnek verebilirim; "Ya ciddi olmazsa?" diye korkmama gerek yok. Bir üniversite öğrencisinin zihninde bulunacak -ya da bulunması iyi sayılacak- her şeye (yani "tarih dışı") değinmenin meşru olduğunu kabul ettim.

Gözümde tuttuğum hedefler ve bilinçle uyguladığım yöntemler bunlardı. Şimdi, "her ne kusur eylediysek affola" diyerek bu önsözü bitirmeli.

Bitirmek gerekiyor, ama, bitirmeden önce, burada ifa edilmesi gereken küçük bir "teşekkür" töreni de var...

Öncelikle arkadaşım Christoph Neumann'a teşekkür etmek istiyorum. Yukarıda da anlattığım çekingenliklerimden ötürü, yayımlanmadan önce kitabı bir tarihçinin -sahici bir tarihçi!- okumasına çok önem veriyordum. Christoph bu sıkıcı işi kabul etti ve müthiş bir titizlikle kitabı okudu ve eleştirel notlarını -"derkenarları"nı- verdi. Kitabın bütününü kurtarmak herhalde onun da elinde değildi, ama beni pek çok "müstakbel mahcubiyet"ten kurtardığını söyleyebilirim.

Yayınevindeki arkadaşlara, neredeyse kırk yıllık arkadaşım Fahri Aral'a ve Mehmet Ulusel'e de teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Buldukları görsel malzeme ve uyguladıkları "grafik sanat"la, benim mütevazı kitabı alımlı bir "gelin"e çevirdiler. Ama bu arada, yeni mezun öğrencim ve aynı zamanda bu kitapta yardımcım Işıl Baysal'a, benim için harcadığı bir yığın yorucu işin emeğinden dolayı teşekkür etmeliyim.

Titizliğinden ve öteki editoryal meziyetleriyle uzun zamandır tanıdığım Tansel Demirel ise okuyup kitabı

beğendiğini söyleyince üstümden epey büyük bir yük kalkmış gibi ferahladım. Ama Pınar Güven dipnotlarını, sayfa numaralarını, bu tür bayıltıcı ayrıntıları müthiş bir sebatla kurcalayarak -sanırım- buralarda beklenmedik yanlışlar çıkmasını önledi. Nuri Akbayar da yardımlarını esirgemedi.

Kitabın dizgileri Maraton Dizgievi'nde yapıldı. Başta Hüsnü Abbas olmak üzere bütün bir ekip, İletişim Yayınları'nın kurulduğu günden bu yana elyazısı ile yazdığım tüm kitaplarımı dizerler. Kendilerine ne kadar teşekkür etsem azdır. Umarım daha birlikte çok şey dizeriz.

Kitabın resimlenmesinde Puzant Akbaş ve Emin Nedret İşli'nin cömert yardımlarını gördüm. Ersu Pekin de değerli görüşlerini sunarak katkıda bulundu. Reprodüksiyon çekimlerini yapan Sinan Göksel'in çabasını unutmamak gerek. Onlara ve adını saydığım herkese ve muhtemelen unuttuğum veya bilmediğim için saymadığım emeği geçmiş kimselere içten teşekkür ederim.

Giriş

Bir devletin veya bir medeniyetin tarihini araştırmak isteyenlerin en büyük güçlüklerle karşılaştığı dönem, kuruluş ve ilk oluşum dönemidir. Çünkü eldeki bilginin en azı, en güvenilmezi vb., bu dönem üstüne olanıdır.

Ansiklopedide eski çağlarda yaşamış bir sanatçının, düşünürün maddesine baktığınızda, çok zaman ölüm yılının kesin bilinmesine rağmen doğum tarihinin tahminî olduğunu görürsünüz. Ölene kadar ün kazandığı için bu tarih artık kaydedilmiştir, ama doğuşta durum aynı değildir. Bu kurallar, bireyler kadar devletler ve medeniyetler için de geçerlidir. Yeni kurulan bir yapı... muhtemelen birçok benzeri var... Çoğu çağdaşı ciddiye alıp kaydını tutmaz; kendisi, henüz kendi belgelerini üretip saklayacak kadar sofistike olmamıştır. Dolayısıyla, bu son derece kritik dönemde olup bitenler hakkında gerçekçi bir fikir edinmek çok zordur, tarihçiyi çok uğraştırır.

Bu durum, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu için de tamamen geçerlidir. Sencer Divitçioğlu, *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu* adlı kitabının önsözünde bu dönemle ilgilenmiş çeşitli yerli ve yabancı tarihçileri andıktan sonra, ama, diyor, "bu tarihçilerden hiçbiri size Osmanlı toplumunun doğrularını gösterip tam olarak anlatamayacak. Anlatamayacak; çünkü, ilk Osmanlı tarihleri *(Tevarih-i Âl-i Osman)* ancak 15. yüzyılda, Ahmedî, Şükrullah, Oruç, Âşıkpaşazade ve *Anonim* yazarının kronikleriyle ortaya çıkmıştır; kuruluş döneminden, aşağı-yukarı, bir yüzyıl sonra."

Evet, durum aynen Divitçioğlu'nun belirttiği gibidir. Bir yüzyıl sonra yazılmış "tarih"lere, terimin bugünkü anlamıyla, ne kadar "tarih" deneceği ayrıca tartışılır (ve tartışacağız); hele tarihin o çağlarında şüphesiz, efsane yanı ağır basar. Ancak şununla avunabiliriz ki (gene Divitçioğlu'nun ima ettiği gibi) tam o sırada yazılmış metinler olsa, bunlarda da "efsane" tarzından uzaklaşmamız garanti olmazdı.

Oysa, 1299 ya da 1300 olarak kabul edilen bu "kuruluş tarihi" üstüne, hattâ ondan önce olup bitmiş olaylar hakkında birçok şey okuduk. Bu okuduklarımız ve okulda bize anlatılanlar, kesinleşmiş bilgi değil miydi, diye sorabilirsiniz. Sormasanız da ben sormuş sayıp cevap vereyim.

İlkin, genel olarak, "kesinleşmiş bilgi" diye bir şey, hele tarih alanında, hiçbir zaman mümkün değildir. Tarih hakkında bildiklerimizde her zaman "varsayım" özelliği ağır basar. Her yeni bilgi, öncekilerin yeniden değerlendirilmesini, sağlamasının yapılmasını ve anlamlandırılmasını gerektirir.

Ama Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna ilişkin bilgiler bu genel çerçeve için geçerli olandan da farklıdır: yani, bunların "bilgi" niteliği çok daha azdır, bilgi olarak sunuluşunda ideolojik öğelerin oranı çok daha fazladır vb. Dolayısıyla, okuduklarımızdan aklımızda kalmış bütün bu bilgileri şöyle bir sarsmamız, neyin ne olduğunu yeniden görmeye çalışmamız gerekecek.

Osmanlıların "Kayı boyundan" geldiğini okumuşsunuzdur. Bu iddia, iki önemli tarihçi olan Fuad Köprülü ile Zeki Velidi Togan arasında -çözülmemiş- bir tartışmanın nesnesiydi. Aşiretinin başında Anadolu'ya gelirken Fırat'ı atla geçme çabası sırasında nehirde boğulup ölen Süleyman Şah vardı, hani? Sencer Divitçioğlu şöyle diyor: "Osmanlı'nın atası Süleymanşah aslında, 1075-1086 yılları arasında İznik'te hüküm süren... Kutalmış oğlu Süleymanşah'ın efsaneyle diriltilen suretidir..."

Demek asıl Süleymanşah da epey eskide kalıyor ve Ertuğrul'un bu adda bir babası olup olmadığı gerçekten bilinmiyor. Ama efsanevî Süleymanşah'ın oğlu Ertuğrul (Ertugrıl, Ertoğril vb.) Bey'i biliyoruz.

Evet, onun yaşamış olduğuna ve Osman'ın babası olduğuna dair kanıtlar çok daha fazla ve inandırıcı. Ama bu da, bazı soru işaretlerine, bazı şüphelere engel değil. Osman Bey'in babasının Ertuğrul Bey olduğu bir sikkede yazılı ve bu şüphesiz sağlam bir bilgi. Ama Ertuğrul'un nasıl biri olduğunu, neyi amaçladığını, oğluyla fikir birliği içinde olup olmadığını, Dündar adında bir kardeşi varsa -ki var gibi görünüyor- onunla ilişkisinin ne olduğunu bilmiyoruz. Çünkü bu konularda bilgi ve kaynak yok. Olan yakın tarihli kaynaklar ise, sözgelişi, Ertuğrul'un düş görüp suret değiştirip uçarak "doğru Konya'ya" vardığını da anlatırlar.

Geliyoruz hanedanın kurucusu Osman Bey'e. Onunla ilgili en çok bildiğiniz şey de bir rüyadır: Edebalî'nin karnından çıkıp Osman'ın karnına inen ve oradan büyüyen, geleceğin koca imparatorluğunu temsil eden, muazzam ağaç! Örneğin, Tarık Buğra gibi ya da Kemal Tahir gibi romancılar bile bu efsane öğesini romanlarına almayı ihmal etmemiştir (*Osmancık*, s.106-8).

İyi de, bu hikâyeyi gördüğümüz ilk kaynak *Âşıkpaşazade Tarihi*'dir - yani anlatılan olaydan bir yüzyıldan fazla bir zaman sonra yazılmıştır. Ondan sonra habire tekrarlanır. Bu da şüphesiz anlaşılır bir şeydir: Osmanlı Devleti'nin manevî onayıdır. Yalnız, kaynakların çoğunda, Edebalî'nin kızı Bala Hatun'dur ve Osman Bey'in ondan olan oğlu Alaeddin Bey'dir. Maveradan kaynaklanan rüyadaki çınar, herhalde hanedanın padişah (ya da o zaman "bey") olmuş üyelerini kapsamalıydı. Oysa Osman'dan sonra bey olan Orhan'ın annesi Mal Hatun'dur. Bazı kaynaklarda Edebalî'nin kızı da Mal ya da Malhun Hatun olarak anılıyor. Ama Orhan Bey'in annesi Mal Hatun'un babasının adının "Ömer Bey" (bu, "Umur Bey" de olabilir - alfabe konusu) olduğunu biliyoruz!

Kısacası, başta dediğim gibi, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında olanlar hakkında bilgimiz bir hayli az - olan bilgi de pek güvenilir değil. Bize "tarih" diye sunulmuş her şeyden şüphelenmemiz gerekiyor - en hafif deyimle.

BİRİNCİ KİTAP

KRONOLOJİ

Lepanto / İnebahtı, Minyatür, 16. yüzyıl ortaları,
Topkapı Sarayı Müzesi.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHÇİNİN ARAÇLARI, KAYNAKLARI, KAVRAMLARI VE "SORUNSAL"IN OLUŞUMU: OSMANLI KURULUŞ DÖNEMİ

Cristoforo Buondelmonti'nin İstanbul çiziminden ayrıntı (1428).

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemini aydınlatacak "bir türden yeni bilgi" bulmamız bir hayli güç görünüyor. Nasıl "bir türden"? Sözgelişi, Osman Gazi'nin hayatını anlatan, şimdiye kadar kimsenin görmediği bir elyazmasının bulunması türünden... Yeni sikkelerin bulunması, bilinmedik belgelerin, kayıtların, yazışmaların vb. ortaya çıkması. Böyle durumlarda hiçbir zaman "kesinlikle olamaz" diye kestirip atmamak, ama "ah, bir oluverse!" diye hayal kurmamak, ikisi de aynı sağduyunun ürünü olan iki tavır.

Dolayısıyla, şu ana kadar elimize geçmiş olan verilerle yetineceğiz. Bu söz, kulağa çok katı bir yargı gibi geliyorsa, gelmesin! Verilerin kendilerini çoğaltamasak da, bilimsel tarihçiler olarak, verilerden anlam üretme yöntemlerimizi zenginleştirebiliriz - zaten zenginleştiriyoruz. Sonuçta bunlar da varsayımsal. Ama tarihte varsayımsal olmayan fazla bir şey yoktur. Bırakın, bir devletin kuruluşu gibi, zaten kural olarak az bilinen özel dönem veya olayları, bırakın üstünden çok uzun zaman geçmiş çağları, Birinci Dünya Savaşı'nın *aslında* neden çıktığı gibi bir konudan, hemen bugün olmuş bir olaya kadar, her şeyi ancak varsayımlar halinde formüle edebiliriz. Önemli olan, bu varsayımların akılcı ve nesnel olması, çeşitli olgularla desteklenebilmesidir. Tarihî bilgiler alanında -ve aslında bütünüyle toplumsal bilgiler alanında- *bilimsellik* birtakım kesinlikler saptanması değil, birtakım "makûliyet"lerin oluşturulmasıdır. Hattâ, "gerçeğe yakın"lığın, sunduğumuz önermelerin doğruluğundan çok, bulgularımız arasında bağlantı kurmamızın biçiminde yattığını söyleyebiliriz.

Tarihçiliğin genel bir seyri var: Fransa İhtilâli büyük bir tarihî olay olarak yalnız tarihin "olma" biçimini değil, "tarihyazımı"nı da değiştirmiştir. Michelet, Guizot veya bir başka uçta Carlyle derken, 19. yüzyılın sonlarına doğru başını Leopold von Ranke'nin çektiği "belgeci", "ampirist" anlayış egemen oldu; 20. yüzyılda bambaşka gelişmeler yaşandı, yeni yeni tarihçilik akımları belirdi vb. Bu gibi değişimlerden bazıları Osmanlı tarihçiliği pratiğinde de kendilerini kısmen gösterdi. Gelgelelim, Türkiye'deki Osmanlı tarihçiliğinin dünyadaki bu genel eğilimlerden tamamen bağımsız, kendi iç dinamiğinin ürünü olduğunu söyleyebileceğimiz dönemeçleri de vardır. Ayrı-

ca, şu aşamada üstünde durduğumuz "kuruluş dönemi", çeşitli "Osmanlı tarihçiliği" okullarının ayırıcı özelliklerinin de ortaya çıktığı bir çeşit deneme tahtası gibidir. Dönemle ilgili bilginin azlığı, zorunlu olarak, "tahminî" ve "teorik" yaklaşımları teşvik etmiştir. Bu da, açıklanmaya çalışılan tarihî olguya karşı benimsenen, çok da "tarihî" olduğunu söyleyemeyeceğimiz, çeşitli tavırların normalden biraz daha net görünmesine imkân vermiştir.

Şimdi bunların üstünde biraz duralım.

Dünyada tarihçilik oldukça yakın zamanlara kadar belki her şeyden çok savaşları araştırmış ve incelemiştir. Çünkü, gene yakın zamana kadar, savaşın en belirleyici tarihî olgulardan biri olduğu inancı epey yaygındı. Ama aynı zamanda, tarihyazımı alanının kendisi de bir "savaş meydanı" gibiydi - muhtemelen hâlâ öyle. Böyle olması, aslında "tarih"in lehine olarak yorumlanmalı. Bunca kişi o meydanda durup başkalarına karşı bir savaş kazanmaya çalıştığına göre, demek, olmuş bitmiş, kapanmış, kimsenin ilgisini çekmeyen bir alan değil. Tersine, hâlâ canlı; üstelik, geleceğimize biçim vermek için her an başvurmak gereğini duyduğumuz bir şey.

Az önce, Fransız İhtilâli gibi büyük bir toplumsal olayın, tarihyazımına da yön verdiğini söylemiştim. Bu büyük olayın Avrupa'da tetiklediği ve 19. yüzyıl boyunca devam eden ayaklanmalar, devrimler vb., Batı'da daha çok "toplumsal" bir içerik taşıdı ve kendini sınıflar arasında bir mücadeleyle ortaya vurdu; Doğu'da ise, ön planda "millî" bağımsızlık sorunları vardı, çünkü bu bölgede kurulu "çok-uluslu imparatorluklar" (yani Habsburg, Romanov ve Osmanlı hanedanlarının hegemonyası altındaki son derece geniş teritoryal imparatorluklar), buradaki zengin milletler mozaiğinde güçlü bir "millî kurtuluş" özlemi yaratıyordu.

Toplumsal dinamiklere damgasını vuran bu özellik, doğal olarak, toplumsal olayların kayda geçmesi demek olan "tarihyazımı"na da yansıdı. Onun için Avrupa'nın bu yakasında tarihçilik milliyetçilikle daha da fazla iç içe gelişmiştir. Bu da, tarihî araştırmanın nesnellikten sık sık uzaklaşmasına yol açmıştır. Bu durumu, demin değindiğimiz bir devletin kuruluş dönemine ilişkin bildik sorunlara ekleyince, Osmanlı tarihinin başlangıç dönemlerinin epey çetrefil bir tarihçilik alanı olduğu sonucuna varmamız güç olmaz. Osmanlı Devleti çok geniş bir alana yayılmış ve bu alanda yaşayan halkları doğrudan etkilemiştir. Onlar bu tarihi nasıl açıklayacaklar? Bunun Osmanlı egemenliğine karşı çok dostane olması beklenemez.

Ama bu "nesnellik" konusu, Osmanlı etkisine böyle dolaysız biçimde açık kalmış toplumların tarihçileriyle sınırlı bir durum değil. Osmanlı tarihi, aslında daha geniş bir medeniyetler karşıtlığı içinde bir yere oturtuluyor ki, bu karşıtlık Osmanlı'dan önce de (örneğin, Haçlı Seferleri sırasında) vardı, bir anlamda bugün de var. Bu da, nesnelliği güçleştiren bir başka durum.

Son olarak, Osmanlıların kendilerine ya da bugünkü dünyada kendini onların vârisi sayan tek millet olan Türklerin tarihçilerine bir göz atalım. "Kendisi hakkında nesnel olmak" gibi, dünyada kimseye pek fazla nasip olmamış bir erdeme onların sahip olmasını beklemek bir haksızlık olur.

Ancak, son dönemin Türk tarihçileri bu "nesnellik" konusunda büyük mesafe aldılar ve Osmanlı tarihinin sırlarının bilimsel bir biçimde çözülmesinde Türk tarihçileri de doğrusu çok olumlu bir rol üstleniyorlar. Türk ulus-devletini tarihiyle birlikte yüceltmekten çok, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekte ne olduğunu araştıran tarihçilerin sayısı eskiye oranla çok arttı.

Batılılar eskiden beri Doğu'yu tanımaya ve anlamaya çalışmışlardı. Batı'da entelektüel hayatın bir hayli yoğunlaştığı Rönesans döneminden itibaren de, gözünü Doğu'ya çeviren bir Batılı, karşısında ilkin Osmanlı İmparatorluğu'nu görüyordu; sonraları, keşifler ilerleyince, Osmanlı'nın da doğusuna gidip kendi gözleriyle ve daha derinden inceleme imkânını buldular.

Machiavelli de merak etmiş ve incelemişti Osmanlı toplum ve devlet yapısını; daha sonraları Montesqueiu de. Yığınla gezgin -elçi, siyaset adamı, tüccar veya sadece serüvenci- buraları seyahatnamelerinde anlatmıştı. Avusturyalı Baron Joseph von Hammer-

Purgstall, bunların hepsinin bir toplamı gibidir: Hem tipik bir oryantalist, hem de bir diplomattı. Osmanlı tarihini kendi doğum yılı olan 1774'e kadar inceledi ve bundan (Fransızcası) 18 cildi bulan bir eser çıkardı. Ama bu koca eser de, Osmanlı tarihi üstüne yazdıklarının tamamı değildir. Daha pek çok yazısı, monografisi vardır. Hammer, Ranke döneminin bir tarihçisiydi. Anıtsal eserinde Osmanlı tarihini (bunun herhangi bir dönemini, olayını, dönemecini vb.) sorunsallaştırmamıştır ("problematize" etmemiştir). Bulduğu olguları sıralayarak rahat bir anlatı oluşturmuştur. Osmanlı tarihyazımında sorunsallık, denebilir ki, 20. yüzyılın başında başladı.

Birçok Balkan tarihçisini öncelikle ilgilendiren soru, Osmanlı egemenliğinin kendilerine ne kötülük ettiği sorusuydu. Örneğin, resmî Yunan tarihçiliğinin hâlâ geçerli sayılan dönemleştirmesi ilginç ve oldukça temsilîdir: Buna göre Elen tarihinin "Klasik" ve "Bizans" dönemleri vardır. İstanbul'un fethiyle "Turkokratia" dönemi (Türk yönetimi) başlar; yani, bununla birlikte Yunan tarihi yaklaşık dört yüzyıl sürecek şekilde sanki buzdolabına girer ve donar. Sonra bağımsızlık savaşı kazanılır ve tarih yeniden başlar. Bu alışkanlıklar oralarda da yavaş yavaş değişiyor. Ama bu gibi tek tek uluslara özgü denebilecek takıntıların ötesinde, genel Batılı bakış açısının merakını kurcalayan soru, nasıl olup da, Osmanlı İmparatorluğu gibi bir şeyin olmasıydı. 600 yıl devam eden bu nesne, nereden, hangi koşullarda doğmuştu?

Bu hikâyeyi, Cemal Kafadar'ın 1995'te yayımlanan kitabı *Between Two Worlds*'ü temel alarak özetleyeceğim. Osmanlı tarihi üstüne yüzyıl başından beri süren bu meydan savaşının çeşitli anlatımları vardır (örneğin, Taner Timur'un *Osmanlı Toplumsal Düzeni* de oldukça aydınlatıcıdır); ama Kafadar'ınki en yenisi. Şüphesiz "yeni" kelimesi "iyi" ile eşanlamlı değil; onun için, Kafadar'ın anlatımının bence aynı zamanda "en iyi"si olduğunu da ekleyeyim.

Cemal Kafadar, Romen tarihçi Nicolae Iorga'dan (1871-1940) başlıyor. Iorga'nın yaklaşımı milliyetçi önyargıdan bir hayli arınmıştır (bu, Iorga'nın milliyetçi olmadığı anlamına gelmiyor). Osmanlı "başarı"sı için onun sunduğu açıklama, bugün de bütün bilimsel yaklaşımların hesaba katması gereken bir şey: Osmanlıların sunduğu yeni toplumsal düzen alternatifinin, Batı Anadolu ve Balkanlar'da yaşayan köylüler açısından, burada hüküm sürmekte olan "senyörler" düzeninden daha katlanılır, ona tercih edilir olduğunu söylemiştir Iorga. Onun bu tespiti o zamandan beri pek çok tarihçi tarafından pekiştirilmiştir. Bugün bu konuda egemen görüşe göre, Osmanlılar hem çok radikal biçimde farklı bir değişim getirmediler, hem de getirdikleri ılımlı değişim burada yaşayan birçok insan açısından eskisinden iyi bir durum yarattı.

Iorga'nın *Geschichte des Osmanischen Reiches*'i 1908'de yayımlandı. Bundan az zaman sonra Herbert Adams Gibbons adında bir Amerikalı gazeteci ve tarihçi İstanbul'a geldi ve bir süre Robert College'de ders de verdi. Osmanlı tarihine, tam da yukarıda özetlediğim sorunsal içinde merak sardı. Araştırmasının sonuçlarını, 1916'da, *The Foundations of the Ottoman Empire* adlı kitabında açıkladı. Orta Asya'dan buralara gelmiş bu göçebelerin böyle bir imparatorluk kurmaları imkânsızdı. Şu halde, kendilerini kaptırdıkları İslâmî gazâ ruhuyla bu topraklarda yaşayan Hıristiyan halkın birçoğunu da kendi dinlerine çevirmişler, "dört yüz çadır" olarak geldikleri bu yerde sayılarını böyle yükseltmişlerdi. Dolayısıyla, barbar Asyalılar değil, sonuçta gene medenî Roma-Bizans'ın insanları sorumluydu kurulan imparatorluktan.

Gibbons'ın bu tezi için her şey söylenebilir: "Batımerkezci", "ırkçı", "kültürel ırkçı" vb. Bir yığın çelişki de gösterilebilir: "Ciddiye alınamaz" diye Osmanlıları küçümsedikten sonra Osman Bey'in ünlü rüyasını teorisinin temel direği haline getirmesi bunlardan biri. Ama bence daha büyük çelişkisi, Kafadar'ın işaret ettiği gibi, bir imparatorluğu Asyalı barbarlara bırakmamak için bütün işi "Avrupalılar"a yaptırdıktan sonra, "Osmanlı" denen bu kişiyi küçümsemeye devam etmesi!

Gibbons, Osmanlı bilmecesini çözme teşebbüsüne erken girişmiş tarihçilerden biridir. Onun pek de far-

kına varmadan "ırk" temeline doğru çektiği bu yorumu kurumlar düzeyinde yapan başka tarihçiler de oldu. Bunların çoğu Bizans tarihçileridir. Onlar, Osmanlıların, Roma'dan beri devam eden kurumları Bizans'tan alarak kendi adlarına bir imparatorluk kurmayı (ya da, aynı imparatorluğu, adını değiştirerek sürdürmeyi) başardıklarını iddia etmişlerdir. Bu, öbür yandan, Iorga'nın teziyle de çakışır: Osmanlı Devleti için Iorga, "Bizans'tan sonra Bizans" demişti - bugün yaşasa, herhalde "Post-Bizanten" derdi.

Şimdi, genel çizgileriyle bakıldığında (Gibbons'daki görece aşırı haliyle bile) bu teze de "yanlış" demenin hiçbir anlamı yoktur. Bu adaptasyon yalnız Osmanlılar değil, benzer durumdaki bütün "yeni gelenler" için geçerlidir. Dünya tarihi bunun örnekleriyle doludur. Dolayısıyla, hiçbir ciddi tarihçi Osmanlı sisteminin Bizans'tan etkilenmiş olduğunu reddetmiyor. Ama konunun ayrıntılarına inilip nerelerde ve ne ölçüde Bizans etkisi bulunduğunu tartışma noktasına gelince, burada da kızılca kıyamet kopuyor.

Türkiye'de tarihçilik, Halil Berktay'ın da belirttiği gibi, ilkin Fuad Köprülü ile bilimsel bir disiplin haline geldi. Ancak Köprülü, Türk milliyetçiliği ile aynı yıllarda doğmuş bir insandır. İmparatorluğun yıkılışını, Cumhuriyet'in doğuşunu bizzat izleyen biri olarak, onun da bir "milliyetçi"den başka bir şey olması elbette beklenemez. Gözlemlediği koşulların zorluğuna rağmen, milliyetçi eğiliminin, bilimsellik çabasını alt etmemiş olmasına ancak hayranlık duyulur. Ama Köprülü de, son kertede, tarafsız değildir. Iorga ve Gibbons gibi burada adı geçenlerin yanı sıra, adı geçmeyen bir dolu Batılı tarihçinin Osmanlı Devleti'ni ele alış biçimi de, tarafsız kalamamasını belirleyen etkenler arasındadır.

Bu konudaki başlıca eseri *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*'dir. Ayrıca 1934'te Sorbonne'da verdiği üç konferans bir yıl sonra *Les Origines de l'Empire Ottoman* adıyla yayımlandı (Türkçeye *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* adıyla çevrildi). Köprülü bu iki kitabında çok önemli işler yapar.

Diehl, Grousset, Sokolov, Rambaud, Deny, Kramers ve daha birçok tarihçiyle tartışarak (genellikle yüzyılın ilk otuz yılında yazılmış eserlerin yazarları ve bazıları gerçekten ırkçı) söz konusu edilen kurumların çoğunun daha önce bu geniş bölgede yaşamış Türk ya da Müslüman devletlerin yapısında görüldüğünü kanıtlayarak, ortada bir "ödünç alma" durumu varsa, Bizans'tan önce bu kaynaklardan alınabileceğini ileri sürer. Ama işin bu kısmı sonuçta ister istemez bir polemik özelliği kazanmıştır ve Köprülü'nün açıklamaları, *nihaî* kaynağın Roma-Bizans olmadığını kanıtlamaz. Bununla birlikte, Batılı tarihçilerin gerçek bir incelemeye girmeksizin, zihinlerindeki şemaya daha uygun düştüğü için "Bizans kökenli kurumlar" varsayımını hemen kabullendiklerini sergiler.

"Kuruluş" üstüne kitabı daha önemlidir. Polemik burada da vardır (biraz değişik biçimde), ama Köprülü bu kitapta, Fransa'da yeni oluşmaya başlayan ve başlıca temsilcilerini şahsen tanıdığı *Annales* okulunun anlayışına da bir hayli yaklaşarak, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu açıklayacak ilkeleri, 13. yüzyılda iyice Türkleşmiş ve Müslümanlaşmış Anadolu'nun morfolojisinden çıkarabileceğimizi söyler. Bu, gerçekten, doğru ve bilimsel bir yaklaşımdır.

Köprülü, yüzyılın ilk otuz yılındaki tartışmalardan bu tür sentezlere varırken, Avusturyalı bir subay olarak savaş sırasında Türkiye'de bulunan ve sonra da Osmanlı tarihçiliğine merak saran Paul Wittek (1894-1978) Köprülü ile yer yer örtüşen, yer yer de çatışan tezlerini ileri sürmeye başladı. Onun *The Rise of the Ottoman Empire* kitabı 1938'de (Londra'da) yayımlandı. Wittek, Menteşe Beyliği'ni de incelemiş ve kitabının temelini -Köprülü gibi- konferanslarıyla atmıştı. Bu iki iyi tarihçinin arasındaki tartışmanın verimli ve başka tarihçiler için de yararlı olacağı belliydi.

Her ikisi de kuruluşa yol açan dinamikleri Anadolu'da yerleşmiş Türklerin genel kültürel yapılanmalarında arıyorlardı. Burada bir ikiliğe dikkat çekiyorlardı: Bir yanda bu kültürün öteden beri daha çok İran ile iç içe geçmiş olarak yayıldığı daha oturmuş denebilecek yerleşimler, yani kentler ve istikrarlı bölgeler

vardı. "Oturmuş" veya "istikrarlı" gibi sıfatların da anlattığı şekilde, bunlar özellikle Bizans'la ilişkilerinde muhafazakâr bir tavırdaydılar (bir Ortaçağ "detant"ı yaşıyorlardı). Bir yanda da, "uç" diye bilinen sınır bölgeleri vardı ki burada her şey çok daha dinamik, değişken, akışkan idi. Zamanla tarihe damgasını vuracak öğe de buydu.

Köprülü ile Wittek'in anlaşamadıkları noktalar, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu anlamak için yüzleşmemiz ve hesaplaşmamız gereken bazı yeni kavramları gündeme getirir. Örneğin, "aşiret".

"Aşiret" veya "kabile" bugün hâlâ dünyanın belirli yerlerinde varolan bir toplumsal fenomen. Buna rağmen, tanımlanması da, işleyişinin betimlenmesi de, pek kolay değil. Söz konusu dönemdeki "aşiret" herhalde şimdikinden de epey farklıydı.

Osmanlı bağlamında bu "aşiret" veya "kabile" kavramı ile hepimizin belleğinde Oğuz soyundan "Kayı" kabilesi canlanır. Bu konuda Fuad Köprülü iki cephede savaş vermek durumunda kalmıştır: İlkin Zeki Velidi Togan'a, sonra da Wittek'e karşı.

1917 Sovyet Devrimi'nden sonra Başkırdistan başkanlığı ve bildiğim kadarıyla ordu komutanlığı yapmış olan tarihçi ve türkolog Togan, Türk tarihine epey "pan-Turanist" gözle bakan bir kişiydi. Ataları-mız olan bu Kayı uyruğunu da Moğollar'a bağlamaya niyetli görünüyordu:

> Osman Bey'in ataları gerçekten *Kayı* yahut *Kay* iseler, bunların 'Oğuz' heyetine dahil kayı (Kayığ) oymağı olmaktansa, II. asırda Uzakdoğu'dan gelerek Horezmşahlar devrinde Horasan'daki 'Türkmen'lere katılan büyük Kayı'ların esas kolları olması ihtimalini kuvvetlendirecek deliller de vardır (Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.322).

Turancılar arasında Moğol-Türk akrabalığı konusu devamlı tartışılır. Sanırım geçmişteki parlaklığımız içinde askerî nedenlerle Cengiz'i de görmekten vazgeçmeyen kesim Moğollarla akrabalığımızı savunmaktadır. Köprülü ise ırkın beyazlığını koruma kaygısının yanı sıra "Türkiye Türkçülüğü" yapmaktan yanaydı. Togan'ın "Kayı"larını kesin bir dille reddeder:

> ... Iorga, Marquart, Gibbons gibi birtakım garp alimlerini de şaşırtan, hattâ, bu hususta ileri sürdüğümüz tenkitlerin alâkalı garp tarihçileri tarafından kabulünden sonra bile, yukarıda gösterdiğimiz veçhile, Z. V. Togan tarafından -mahiyet ve kıymetleri her bakımdan *çok şüpheli* bazı kaynaklara dayanılarak- tekrar canlandırılmak istenen bu masalların, *Kayı muhaceratı* meselesini aydınlatamayacağı, artık iyiden iyiye anlaşılmıştır (Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s.254-5).

Ama Köprülü, Wittek'e karşı, Moğol değil de Oğuz bir Kayı oymağı olduğunu ve Osmanlıların bu soydan geldiğini savunur. Bunu yaparken, bir yandan da, bu kabile konusunun aslında hiç önemli olmadığını söyler.

Bütün bunların anlamı ne olabilir? Gördüğünüz gibi, bazen tarihçileri anlamak, en azından tarihi anlamak kadar güç bir iş.

Wittek, "kabile" yapısının "dışlayıcı" olduğunu düşündüğü için bu "Kayı" iddiasının temelsiz olduğuna inanıyordu. Evet, bu konuda yazıya geçmiş kayıtları ilkin II. Murad döneminde, yani 15. yüzyılda görüyoruz. Bundan önce Osmanlılar kendilerinin Kayı soyundan olduğunu iddia etmemişler, daha doğrusu "köken"e ilişkin bilinen herhangi bir iddiada bulunmamışlardır. Bu bakımdan Wittek'in hakkı var, ama Wittek'in bununla varmak istediği bir yer de var (ona az sonra geleyim).

Köprülü ise bir yandan Moğollarla akraba çıkmamak için Togan'a itiraz ediyor, bir yandan da Oğuz, yani Türk olduğu kanıtlanmış (üstelik, Oğuzlar içinde prestiji de olan) bir Kayı oymağına itiraz etmiyor. Çünkü Köprülü, Birinci Dünya Savaşı sonrasının milliyetçilik ve millî-devletler döneminde yaşamış, bu ortamdan doğal olarak etkilenmiş bir tarihçi. Bu sıralarda bütün "millet"lerin aydın sözcüleri, soylarının "devlet" kuracak kadar "olgun" olduğunun kanıtlarını tarihte bulmaya çalışıyor. Bu anlayışın, Köprülü'nün bir tarihçi olarak çabasını belirlememesi mümkün değildi. Öte yandan, aklı başında, iyi bir tarihçi olarak, bu "kabile" sorununu pek fazla öne çıkarmanın doğru olmadığını da çok iyi anlıyordu:

> ... *Osmanlı Devleti*'nin bu kuruluş hadisesinde, bu küçük etnik çekirdeğin hiçbir rol oynayamaması pek tabiidir ve işte bundan dolayıdır ki, *Osmanlı Devleti*, siyasî tekâmülünün ilk safhalarında bile, asla *tribal* bir mahiyet göstermemiştir (Köprülü, *age*, s.307).

Yani, kurulan devletin kökeninde karışmamış "Türk" olduğunu gösterdiği ölçüde, Moğolluk'tan arınmış Kayı oymağı Köprülü'nün de işine geliyor; ama kurulan devletin başarısını böyle bir kabile yapısına bağlamanın akıl kârı olmadığını bildiği için, "bu kadarıyla yetinelim" diyor.

"GAZÂ" VE "KABİLE"

Wittek "kabile"nin "dışlayıcı" olduğunu söylerken ne demek istiyor?

Geleneksel kabile "kan bağı" temeli üstünde biçimlenmiş bir toplumsal birimdir. İlgili disiplinlerde "kabile"yi hep böyle özellikleriyle betimleriz. Evlenme kuralları, nereden kız alınır, kime kız verilir vb., kabilenin en katı kurallarını oluşturur. Bu bakımdan kabile, böyle kurallar çerçevesinde içine kapalı ve dolayısıyla "dışlayıcı" bir yapıdır. Oysa Wittek, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda, bu işi gerçekleştirenlerin "gazâ" ruhuyla (şimdi bunu da açıklamamız gerekiyor) hareket eden insanlar olduklarını ve bu durumda kabile kurallarına bağlı kalmaksızın, İslâm'ı benimseyenleri aralarına kabul edeceklerini ileri sürüyor.

"Gazâ" Osmanlı kuruluşunu inceleyen herkesin bir şekilde, bir yerinden takılmak zorunda olduğu kavramlardan bir başkası.

En kısa ve kestirme tanımıyla "gazâ", Arapçada ve İslâm terminolojisinde "din uğruna girişilen savaş" anlamına gelir. Bilindiği gibi bir Müslüman, "hak dini" olan İslâmiyet'i bütün dünyaya yaymakla yükümlüdür. Bu hedef, doğal olarak çok zaman savaş gerektirecek veya böyle sonuçlar üreten bir savaş da "gazâ" olacaktır (yani, "gazâ" yalnız "korunmak" için yapılmış bir savaşı içermez; bundan çok, İslâmiyet'i yayma çabasını anlatır). İslâm'ın doğduğu yıllardan sonra kısa zamanda büyük bir hızla yayıldığını biliyoruz. Bu, "gazâ"nın da epey parlak bir örneğiydi. Bu etkinlik elbette bir süreklilik kazanamazdı. Ama 13. yüzyılın sonunda, Anadolu'nun özellikle Bizans'a komşu bölgelerinde *yeniden uyanan* bir "gazâ ruhu" olduğunu sanırım söyleyebiliriz.

"Gazâ" kaçınılmaz olarak savaşla iç içe gider, ama yalnız savaştan ibaret olamaz. Şöyle anlatayım: "Gazâ", henüz İslâm'ı tanımamış insanlara İslâm'ın üstünlüklerini göstermeyi içerir. Dolayısıyla, en azından teoride, ikna olan ve Müslüman olmak isteyenlerin olacağını varsayar. O halde, "gazâ"yı yürüten topluluk, kendi yapısı içinde, bu insanlara da yer bulmalıdır. Wittek'in söylediği bu: "Kabile", belirli kurallar içinde evlenerek "kandaş" olan, dolayısıyla bunun dışındakilere kapalı bir toplumsal birim, oysa gazâ için mücadele edenler ikna ettiklerini de kendi saflarına katacak biçimde yapılaşmış olmalılar.

Wittek de bu teziyle bir bakıma Osmanlı düzeninin bu aşamada kendine *katılanlarla* güçlenip geliştiğini söylemiş oluyor, ama bunu Gibbons gibi, Türkleri küçümsemek üzere yapmıyor. Ayrıca, mantıklı bir şey söylüyor. Elimizdeki kayıtlarda, bunun çok sayıda somut ve bireysel örneğini bulamıyoruz: Bilinen klasik örnek, Köse Mihal. Ünlü akıncı beylerinden Evrenos'un da Bizans kökenli olduğu düşünülüyor. Başka kayıt yok, ama sırf sayılara baksak, Osmanlılara katılan pek çok kişi olması gerektiği sonucuna varmamız çok zor olmaz.

Ama bu bir teori. Aslında aynı öğeleri kullanarak tamamen farklı bir teori "yapmak" da mümkün. Yunan Bizantolog George Arnakis "gazâ" kavramına karşı çıktı: "gazâ mı yapıyorlardı, yağma mı?" sorusunu sordu. Tahmin edeceğiniz gibi, tercih ettiği cevap ikincisiydi. Bu da bir önyargı mı, Türkleri "haydutlaştırma" çabası mı? Kısmen, belki, ama tamamen değil; çünkü Arnakis'e göre tam da bu nedenden ötürü birçok Bizanslı'nın onlara katılması mümkün olmuştu. Arnakis iki kavrama, Wittek'in tam karşıtı değerler yüklüyordu. Erken Osmanlılar "gazâ" yapıyor olsalar Bizanslı gâvurları yanlarına kabul etmezlerdi, başka Müslüman-Türklerle savaşmazlardı, egemen oldukları gayri-Müslim köylüleri Müslimleştirmek

için zorlarlardı vb. Bunların hiçbiri böyle olmamıştı. Öte yandan, o koşullarda "kabile", Wittek'in dediği gibi "kapalı" olmak zorunda değildi. Sonuçta Arnakis "kabile" ve "gazâ"nın yerini değiştirdi, ama Wittek'in tezini bir bakıma doğruladı.

Wittek-Arnakis çizgisiyle önem kazanan "gazâ/kabile" tartışmasına 1980'lerde Rudi P. Lindner de katılır. Lindner'e göre de Wittek'in "kabile" anlayışı eski ve dolayısıyla yanıltıcıdır. Wittek, 15. yüzyılda çıkarılan Osmanlı şecerelerini ele almış, sıkı kabile kuralları belirleyici olsa böyle keyfi şecereler uydurulamayacağını savunmuş ve bunu zaten aklına yatan "gazâ" açıklamasına bir kanıt (ama önemli bir kanıt) olarak eklemişti. Ama Lindner de "kabile"nin değil, asıl "gazâ" ideolojisinin dışlayıcı olduğunu (Arnakis'ten sonra) tekrarlayarak Wittek'e karşı çıkar.

Bu noktada, Cemal Kafadar'dan uzunca bir alıntı, tartışmanın mahiyetini ve hedeflerini zihnimizde biraz daha açıp neyin nerede olduğunu daha iyi görmemize yardımcı olabilir:

> Yöntemsel açıdan, can alıcı sorun, Osmanlı Devleti'nin doğuşunu incelerken dikkatimizi Bitinya'daki yerel koşullar üzerinde mi odaklamamız, yoksa erken Osmanlıları bundan çok daha geniş olan İslâm ve Anadolu-Türk gelenekleri içinde mi ele almamız gerektiği sorunudur; ikinciyi tercih edersek, birincinin geçersiz saydığı 15. yüzyıl Osmanlı kaynaklarından da bir ölçüde yararlanabiliriz. Bu konuya karşı aldığı tavır gereği, incelemeci iki şeyden birine ağırlık vermek durumunda kalacaktır: ya Bizans'ın çürümesine ve bu durumun erken Osmanlılar açısından yarattığı imkânlara ya da Türk-İslâm mirasının yaratıcılık yeteneğine. Bu iki alternatifin birbirini dışlaması gerektiğini ileri sürmek, ancak ideolojik gerekçelerle mümkün olacak bir şeydir. Ne var ki, konuyu inceleyenlerin çoğu, dar kapsamlı 'Bitinya koşulları' bakış açısı ile daha geniş Türk-İslâm gelenekleri bağlamını birleştirmek yerine, Osmanlı Devleti'ni "özünde" kimin, "Avrupalı" mı, yoksa "Asyalı" bir halkın mı kurduğu sorusuna saplanıp kalmış görünüyorlar. Wittek ötekilerden biraz daha esnekti, çünkü Osmanlıların gazi geleneklerinin mirasçısı olduğunu söylerken Bizans'ın Bitinya'daki çöküntüsünü, Bizans uyruklarının karşı kamplara geçme eğilimlerini resmetmekten geri kalmıyordu; ama sonuçta her şeyden önce "cihad ideolojisi"ne öncelik vermesi öteki etkenlerin ciddi bir şekilde tartışılmasını engelledi (Kafadar, *Between Two Worlds*, s.43).

Bunlar hepsi, bu arada Wittek'e yönelen son eleştiri dahil, doğru. Aslında Köprülü bu tür *tek kaynağa indirgenmiş* açıklamalara hep karşı çıkmıştı.

"İyi tarihçi"yi "kötü tarihçi"den ayıran çizgi "olanı anlamak" ile "anlamak istediğini anlamak" arasından geçer. Gelgelelim, bunun ikinci tarafında epey bir kalabalık toplanmışken, birinci tarafta rahat rahat, babasının arsasıymış gibi duran hiç kimse olmadığını da söyleyebiliriz. Olsa olsa, büyük kalabalıktan ayrılıp oraya daha yakın duranlar vardır. Köprülü'nün de belirli durumlarda "olan"ı biraz fazlasıyla "anlamak istediği gibi" anladığını görmüştük; gene de, Köprülü "hikâyeci" (narrative) dediği tarih anlayışına getirdiği eleştiriye uyarak, çizginin "iyi tarihçi" tarafına oldukça yakın durmaktadır.

Başta dediğim gibi, zor bir dönemi araştırıyoruz. Zor, çünkü güvenilir (burada daha çok "çağdaş", yani "olayın yazıldığı dönemde yazılmış" anlamında) kaynak yok gibi bir şey. Gene Köprülü'ye başvuralım:

> Bugün elimizde bulunan menbalara dayanarak alelâde bir *historiographie* gibi, meselâ Osmanlı devrinin vakalarını sene sene kaydeden bir *yıllık* yazmaya teşebbüs edecek olursak, buna maddeten imkân bulunmadığını söyleyebiliriz; çünkü Osmanlı kroniklerinin buna verdiği vusûk derecesi tamamiyle şüpheli malûmatı kontrol edebilecek hiçbir vasıtaya mâlik değiliz; bu hususta ne Bizans ve Arap menbalarında, ne resmî vesikalarda, ne kitabelerde hiçbir şey yoktur (Köprülü, *Osmanlı*, s.65).

AKIŞKAN BİR ORTAM

Şimdiye kadar kısaca gözden geçirdiğimiz, Osmanlı Devleti'nin kuruluş koşullarının oluşumu üstüne tartışmada ortaya çıkan kargaşayı bu belirsizliğe, kaynak eksikliğine bağlayarak, belki kulağa biraz fazla "psikolojistik" gelebilecek bir açıklama ya da yorum yapmak istiyorum.

Bu koşullarda bir tarihçi, kendini açık denizde pu-

sulasız kalmış bir kaptana benzetebilir. Tarihi anlamaya çalışırken, elbette "yorum" yapacağız. Yorum, tanımı gereği, varsayımsal, her an çürütülebilir bir şey. Yorumumuzu daha sağlama bağlamanın başlıca yolu, ona dayanak olarak sunduğumuz "veri"lerin çokluğu, sağlamlığı, kesinliğidir. Ama burada, Köprülü'nün dediğine göre, asıl böyle verilerden yoksunuz ve sorun da bundan çıkıyor.

Elimizde çok genel bilgiler var: Bu Türkler, erken Osmanlılar, belli ki bir kabile olarak buraya gelmişler... "Kayı" diye bir laf var... O sıralar Anadolu'da "ahi teşkilâtı"ndan söz ediliyor... Bu gelenler Müslümanlar, yani bir zaman (ama kesinlikle, ne zaman?) Müslüman olmuşlar... Müslümanlık'ta "gazâ" diye bir şey var...

"Kabile", "gazâ", "ahi", "İslâm" vb. Bunlar bazı somut olguları anlatan soyut kavramlar. Sanırım tarihçiler, *ampirik olgu* düzeyinde bulamadıkları kesinliği bu soyut kavram ve tanımlarda aramaya başladılar: "gazâ şudur", "kabile böyle tanımlanır" vb.

Bizde "tanımlama"nın klasik bir tanımlaması vardır: "Efrâdını câmî, ağyârını mânî"... Yani onu öyle yapan özellikleri toparlayan, ona ilişkin olmayanları da dışlayan. Şimdi bu, kırmızı ya da sarıyı tanımlarken iyi, ama turuncuyu ne yapacağız? Moru, kahverengiyi vb. ne yapacağız? Sıradan somut insanlardan talep edilebilecek en büyük haksızlık bu: Tutarlı olmalarını talep ediyoruz. Müslüman'sa ve "gazâ" yapıyorsa, bunu tutarlı bir biçimde yapacak: "Şu ve öteki bir arada tutarlı olmadığına göre 'öyle' değildi," diyoruz. Tutarlı (öğretiye uygun) bir şekilde yapmadığına göre, Müslüman sayılmazdı, örneğin. Peki, öyleyse neydi, Şamanist miydi? Bu sefer Şamanizmin "efrâdını câmî, ağyârını mânî" tanımını yapıyoruz; bir de bakıyoruz ki, adamlar buna göre de tutarlı değil - bu sefer başka işleri yanlış yapıyorlar.

Diyelim ki "Şamanist" sarıdır, "Müslüman" da kırmızı. Adam ilkinden yola çıktı, ikinciyi olmaya çalışıyor. Ama bu çaba zaman alacak; ortodoks bir Müslüman olması şöyle böyle 15. yüzyılı bulacak. Ya o zamana kadar? "Ortodoks" değilse de, "heterodoks", yani zihninde ve davranışında İslâm'la birlikte başka ideolojik öğeler, örneğin eski inancından, çevresinde gördüklerinden, duyduklarından öğeler de taşıyan, bunları kendine göre birleştiren biri olamaz mı? Yani "turuncu" olamaz mı? Yaşadığımız çağda yapılmış tanımlara uygun davranışları mı beklemeliyiz bu insanlardan, yoksa o tarihte Müslüman olduğuna inanan sözgelişi bir Yörük'ün nasıl davrandığını hayal etmeye mi çalışmalıyız?

O tarihler hakkında bilgimizin daha az olduğu doğru. Ama o tarihte insanların her zamankinden daha "tutarsız" davrandığını söylemeye hakkımız yok. Tutarsızlık gayet insanî bir davranış biçimidir. Herhalde şu yaşadığımız günler kadar bilgi sahibi olacağımız bir dönem az buluruz. Şu günlerde "Avrupa Birliği" üstüne yazılıp çizilenleri, Türkiye'nin nasıl davranması gerektiğine dair söylenenleri okuyun, sınıflandırmaya çalışın! Çok kısa bir zamanda, inanılmaz bir kaosta olduğunuzu fark edeceksiniz.

14. yüzyılın başındaki insanların hayata ve tarihe, kendilerine ve komşularına, yapmak istedikleri ve istemedikleri şeylere dair düşüncelerinin daha net ve tutarlı olmasını gerektiren bir keyfiyet yoktu.

Osmanlı tarihçilerinin devletin kuruluş aşamasını açıklamaya çalışırken değindikleri kavramlar, burada özetle sıraladığımız bütün bu "gazâ"lar, "Şamanistik kalıntılar", "kabile"ler vb. sonuçta bu alanın manzarasını oluşturan, konturlarını oluşturan nesnelerdir. Ama şöyle bir metafor çerçevesinde bunlara bakmamız daha yararlı olacak: Onları katı, sınırları belli cisimler gibi değil, sıvı ya da yarı sıvı, birbirleriyle geçtikleri ilişkiye göre biçim değiştirebilen şeyler gibi görmek. Tarihin özel bir zamanında ve mekânında, zemin kaygan ve değişken, ortam dinamik. Burada her şey kendi olarak var, ama aynı zamanda başka bir şeye dönüşmeye de hazır.

O çağda yaşayan insanların da, Marshall Berman'ın Marx'tan aldığı sözle anlattıkları gibi davranmaya hakları vardı. "Pre-modern" oldukları için "post-modern" olamayacakları kendilerine bildirilmemişti.

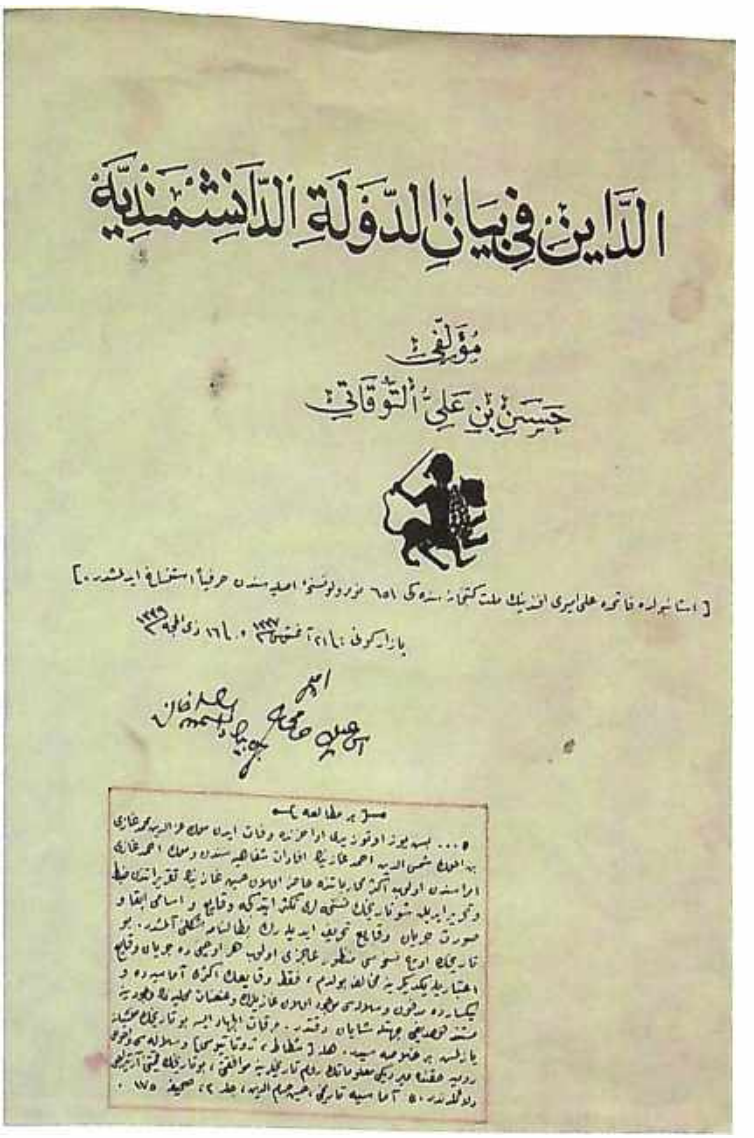
GAZÂVATNAMELER, DESTANLAR, EFSANELER

Kuruluş döneminin zihinde yeniden-inşasına "dayanak" olması gereken nesneleri iyice "akışkan"laştırdık. Peki, neye "dayanacağız" bu durumda?

Edebiyata! Edebiyat kelimesinin bir "küçümsenmiş" anlamı vardır: "Gerçek olmayan", "hayal ürünü" ve benzeri karşılıklar bulabileceğimiz bir kullanımdır bu. "Canım, ona kulak asma, alt tarafı edebiyat" gibi bir cümleden çıkardığımız anlam, örneğin.

Gelgelelim, şu betimlediğim durumda, yani Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinin verilerinin zihinde yeniden bir araya getirilerek yeniden-inşa edilmesi çabasında, bizim için en esinlendirici, en bilgi verici malzeme, dönemin edebiyatı olabilir. Çünkü her çeşit edebiyat, son kertede, bizi onu yaratanların ruh haline en kestirme yoldan götürecek araçtır. Edebiyattan olguya varmak risklidir, çok zaman yanıltıcıdır (dolayısıyla çıkarsama ve sağlama yöntemlerini iyi geliştirmek ve kullanmak gerekir); ama insanların duygularını, inançlarını, değerlerini anlamak istiyorsak, başvuracağımız en sağlam kaynak edebiyattır. Bu en sağlam kaynaktan çıkaracağımız en sağlam malzeme de, genellikle, söz konusu eserin bize öncelikle anlatmaya çalıştıklarından çok, farkında olmadan ve dolayısıyla söylediklerdir.

İslâmiyet'in doğuşu ve hızla gelişmesi, Doğu Akdeniz'de iki farklı dünya yarattı (sayısal azlıkları ve iki dünyaya dağılmış olmaları gibi nedenlerle bu bağlamda Yahudiler üstüne bir şey söylemiyorum): Hıristiyanlık ve İslâmiyet, konuya uzaktan bakan biri için Ortadoğu monoteizminin çok da farklı durmayan iki kolu gibi görünebilir; ama içinde olan açısından farklar büyük olmak zorundaydı. İki din arasındaki farklar, etnik, kültürel, geleneksel vb. her türlü farklılık tarafından da büyütülüyor veya destekleniyordu. İslâm İran'a ve Kuzey Afrika'ya doğru hızla yayılırken, Bizans'la sınırı görece az değişti. Bu çeşit sınırdaşlık da, zaten bu iki dine göre ayrılmış medeniyetlere bugün "jeo-politik" adıyla andığımız bakış açısını ve mantığını aşılıyordu. Yükselişte olan, İslâmiyet olduğu için, sınırları o zorladı, Konstantiniye kuşatmaları

الدّاين في بيان الدّولة الدّاشمنديّة

مؤلّفي

حسين بن علي التوقاتي

Eski Türk edebiyatında savaş olgusunu ele alan çeşitli anlatı türleri vardır. Arapçada bunlara genel olarak "megazi" denirdi.
Türkçe terminolojide bu genel türe işlevlerine göre farklı adlar verilmiştir. "Gazâvatname" doğrudan doğruya savaşmayı anlatır; ama savaş bir zaferle bitmişse anlatıya "zafername", fetihle bitmişse de "fetihname" denilmiştir. Gazâvatname bir padişahın veya bir komutanın yaptığı savaşları veya tek bir savaşı konu alır. Tarihyazımı için bu türün belirli bir yararı vardır;
buna karşılık, "edebî" bakımdan birtakım niteliklere sahip olan örneklerinin sayısı çok fazla değildir.
Bu kitapta sözü edilenlere Muradî'nin *Hayreddin Paşa*'sı
(anonim olanların yanında yazarı bilinenleri, koşukla olduğu gibi düzyazıyla ya da karışık yazılanları vardır), Kaşifî'nin *Gazâvatname-i Rum*'u,
Sûzî Çelebi'nin *Gazâvatname-i Mihaloğlu Ali Beg*'i, Mustafa Resmî'nin *Hüseyin Paşa* ve Mahmut Sabit'in *Gazi Hasan Paşa* gazâvatnameleri sayılabilir.
Yukarıda bir Danişmendname'nin yazma istinsahı için yapılmış özgün kapağı.

o taraftan geldi. Ama Bizans bunlara karşı koymayı başardı.

Bu savaşlar, kuşatmalar vb. Arap-Müslüman edebiyatına doğal olarak yansıdı. Örneğin, Hazreti Muhammed'in sancaktarı Eyyub Ensarî'nin İstanbul kuşatmasında ölmesi, bu çeşitten yığınla esere malzeme oldu. Peygamber'in amcası ve damadı Hamza ile Ali'nin kahramanı olduğu bu türden anlatılar da çok popülerdi. Bunların dışında *Antarname* ve *Ebumüslimname* gibi hikâyeler yazılmıştı.

Anadolu'ya gelen ve Müslüman olan Türkler de bu edebiyatı aldılar ve bunun benzerlerini yarattılar. 1071'den sonra Anadolu'da Batı'ya doğru oldukça istikrarlı bir ilerleyiş içine giren Selçuklu Türkleri'nin bu türden ilk özgün eserleri *Danişmendname*'dir. Bu eserin öncülerinden biri de efsanevi bir Arap kahramanı olan (Seyyid) *Battal Gazi*'dir. Bu destanların kronolojisi, Türklerin Anadolu'daki (ya da "Batı'ya doğru" diyelim) ilerleyişine de uyar. *Battal Gazi* Malatya çevresinde etkindir; Melik Danişmend, Malazgirt sonrası, Batı Anadolu'ya varmıştır; onları izleyen *Saltukname*'de ise Balkanlar'a geçeriz. *Düsturname* Ege Beyleri'nden Umur Bey'in hikâyelerini anlatır; *Dede Korkut*'ta Trabzon Rum devletini izleriz.

Bütün bu hikâyeler, ele aldıkları olaylar ve dönemler bittikten çok sonra yazılmıştır: Battal Gazi'nin 8. yüzyıldaki serüvenlerinin 11. ve 12. yüzyıllarda yazılmış olması gibi. Bu durum, başlı başına bunları tarihî kaynak olarak yeterli saymama gerekçesi olabilirdi. Ama oraya gelinceye kadar başka birçok özelliklerinden ötürü bunlardan tarihî olayları çıkarsamaya kalkışmamamız zaten gerekiyor. Öte yandan, yukarıda söylediğim, söz konusu dönemin ideolojisi, ruh hali, değerleri ve bu tür "elle tutulmaz" ama son derece önemli psikolojik-zihnî fenomenleri anlayabilmemiz için bundan değerli bir malzeme düşünülemez.

Bu çerçevede en önemli işaretlerden biri, tarihçilerin "gazâ" ve "kabile" kavramları ekseninde tartıştığını gördüğümüz "dışlayıcılık" konusunda ortaya çıkıyor. "Uç"larda geçen bütün bu serüvenlerde doğal olarak bir sürü Hıristiyan karakterle karşılaşıyoruz. Ama bunların bir kısmı "bizim" tarafta, yani iyi ve doğru yoldaki kahramanlar arasında. Battal Gazi'nin Bizanslı düşmanı, daha sonra en iyi arkadaşı (ve gazâ yoldaşı) olur. Melik Danişmend ise hikâyesinin başında Artuhi ile Efromiya adlı bir genç çiftle tanışır. Bunlar Danişmend'in temsil ettiği İslâm'ın üstünlüğünü hemen anlayıp onun safına geçer ve bundan sonra kâfirlere (Efromiya'nın babası da içlerinde olmak üzere) yapmadıklarını bırakmazlar (Cemal Kafadar, s.67-8).

Kafadar'ın da dikkat çektiği üzere, "uç"lardaki ruh halinin başka özelliklerini de bu destanlardan çıkarsayabiliriz. "Artuhi" Ermeni, "Efromiya" da Rum sesi veren adlar, tabiî. Ama asıl ilginç olan, kadın kahraman Efromiya'nın müthiş bir savaşçı olması ve hak dinine dönmüş olmasına rağmen kaçgöç kuralları yokmuş gibi davranması - üç kahraman birbirlerinden ayrı gün geçirmiyor ve Efromiya serüvenin ancak sonuna doğru Artuhi ile evleniyor. Demek "uç"larda "ortodoks" İslâm fazla revaçta değil.

Efromiya bu efsanelerin tek "cengâver Hıristiyan kızı" değil. *Dede Korkut*'un "Kan Turalı"sı da Trabzon tekfurunun kızı ile aşk serüvenine giriyor. Tekfur önce "iyi" Hıristiyanlar gibi kızını güle oynaya verirken herhalde "gâvur"luğu tuttuğu için hayınlık ediyor. Ama kız ("Selcen Hatun" olmuş durumda) Hıristiyan orduyu dağıtıp Kan Turalı'yı kurtarıyor. Üstelik, maçoluk yapan sevgilisini bir ok sallayıp yola getiriyor.

İslâmiyet-öncesi Türk gelenekleri ve kadın-erkek eşitliği bağlamında *Dede Korkut* hikâyeleri sık sık anılır. "Kan Turalı"da hem kabile ve onun aile yapısını, hem de buraya (üstüne üstlük fena halde cengâver) Hıristiyan'dan dönme bir kızın ne kadar rahat girebildiğini görüyoruz. Demek ki, ne "kabile" ne de "gazâ" ideolojisi, "dışlayıcı" bir işlevle tanımlanıyor. Buradaki "dönme" kızın da "ortodoks" Müslüman olarak tanıdığımız kalıplara uymadığını ayrıca görüyoruz.

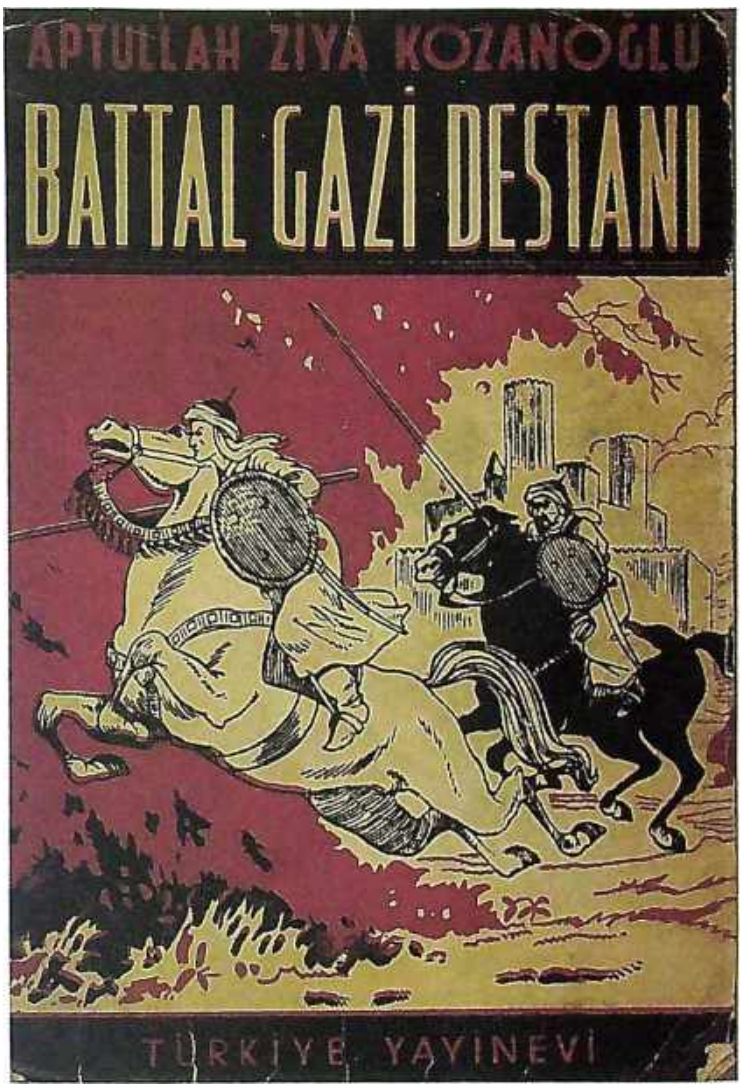
Aydınoğlu Umur Bey'in hikâyesini anlatan *Düsturname*'de (Fatih'in sadrazamı Mahmud Paşa tarafından ısmarlanmıştır) Müslüman (ve Türk) kahramana yardım eden Bizanslı kadın motifi gene karşı-

mıza çıkar (bu sefer kale anahtarını vermek türünden yaygın efsane biçimlerinde). Ama bundan daha ilginç olanı Umur Bey'in "İmparator" Kantakuzenos ile ilişkisidir: "Dost" olurlar, ama bu dostluk Umur Bey açısından "kardeşlik" derecesine varmıştır. Öyle ki, imparator kızını ona verince, bunun "aile-içi" cinsel ilişki olacağı kaygısıyla, yüreği kan ağlayarak, kızı reddeder. Hikâyenin "tragedya"sı budur!

Buradaki Kantakuzenos tarihte var: Osmanlı yardımıyla tahta tırmanmayı başaran İoannes VI Kantakuzenos. Kendini onunla pek kardeş saymadığı anlaşılan Orhan Bey, İoannes'in kızıyla evlenmişti. Osmanlıların Gelibolu'ya, yani Avrupa kıtasına, ilk ayak basmaları da, bu yakınlaşmaların sonucuydu. Kafadar'a göre Orhan Bey döneminin bu olay ve evreleri Osmanlı tarihçileri tarafından derin bir sessizlik içinde geçilmiştir. Buna karşılık, Kantakuzenos'un Aydınoğlu Umur Bey'le -aslında olmayan- ilişkisi üstüne, Fatih döneminde, böyle bir destan yazılabilmiştir.

Bu dönemde yazılmasının açıklaması, Fatih'in Osmanlı tarihinde ilk ciddi "donanma kurma" çabasına girişmesi olabilir. Bu durum, denizciliğiyle ünlü Umur Bey'in seçilmesinin nedeni olabilir.

Bu destanlardaki Müslüman-Hıristiyan ilişkileri üstüne görece kısa bir parantez açmak istiyorum. Göçebe hayat tarzını sürdüren, dolayısıyla "savaşçı" değerlerle yaşayan topluluklar, Ortaçağ boyunca tektanrıcı dinlerin (Batı'da Hıristiyanlık, Doğu'da 6. yüzyıldan sonra İslâmiyet) etkisine girdiler. Destanî edebiyatları da bu yeni inanç sistemleriyle eklemlendi. Tektanrıcılık, öncekilerle kıyaslandığında, hayatın her alanını kapsayan, sistematik, güçlü bir dinî ideolojidir. Rakip tanımaz ve tam doğruyu temsil ettiğine inanır. Bu durumda, kendinden başka dinlere inananları adam yerine koyması zordur. Oysa savaşçı "pagan"ların "öteki"ne bakışları çok daha hoşgörülüdür. Çünkü o "öteki" de, son analizde, "buradaki" kahraman gibi bir savaşçıdır. Eğer o yiğit ve güçlü bir savaşçıysa ve ben buna rağmen onu yenmişsem, bu benim çok iyi bir savaşçı olduğumu kanıtlar. Dolayısıyla, otantik kahramanlık edebiyatında, "düşman" aşağı-

Battal Gazi kendisi gerçek bir tarihî kişidir ve 8. yüzyılda Bizans'a karşı başarılı bir komutandı. Kökeninin Bizanslı (Akritai) olması, köleyken Müslümanlığı kabul etmiş olması da muhtemeldir.
Daha sonra Arap edebiyatında onun hikâyesi Mesleme gibi başka kahramanların hayatlarıyla da birleşti ve ortaya bir efsane kahramanı çıktı. 12. yüzyılda ilk Türkçe *Battalname*'ler görülmeye başladı. Bu arada, *Zâtü'l-Himme* adında başka bir anlatıyla da içiçe geçti.
Bu kahramanlık potansiyeli bugüne kadar da tüketilemediği için olsa gerek, Türk edebiyatında daha çok çocukları hedef alan bir kahramanlık edebiyatı türünün muhtemelen en popüler yazarı olan Aptullah Ziya Kozanoğlu'nun da dikkatini çekti. Resimde, bu yazarın üstüste pek çok baskısı olan *Battal Gazi* kitabının kapağı görülüyor. Kozanoğlu, romanlarıyla, altmışlardan sonra çok moda olan, Orta Asya veya Osmanlı kahramanlıkları anlatan "Karaoğlan" ya da "Malkoçoğlu" tipi çizgi romanların kaynağı da sayılabilir.

lanmaz, tersine övülür. Ama tektanrıcı inançlar yerleşip zihinlere sindikçe, ortadaki sorun "doğru inanç" sorunu olduğu için, kâfirlere hoşgörü göstermek mümkün olmaktan çıkar; düşmanlar, korkak, hilekâr, yalancı vb. olur. Edebî ideoloji böylece "ortodoks"laşır. İş buraya varınca, *chançon de geste*'lerde görüldüğü gibi, her şövalye on bin "Sarazen"i biçiverir.

Kısaca göz attığımız "uç" edebiyatı örnekleri otantik kahramanlık edebiyatı ortamından ve "ethos"undan henüz pek fazla uzaklaşmadığımızı gösteriyor. Bu durum, "uç ideolojisi"nin birçok özelliğini kavramak bakımından önemlidir.

İşin tuhafı, benzer bir zihnî yönelim, çok daha önceden beri tektanrıcı din egemenliğinde yaşayan Bizanslı *akritai* için de geçerlidir (*akritai*: Bizanslı uç savaşçıları). Örneğin, "Digenis Akritas" hikâyelerinde Müslüman savaşçılarla hem çarpışan hem de dost olan, ama babası "dönme" bir Türk olan bir Bizanslı görürüz. "Uç"ların özgül koşulları, aynı ideolojiyi karşılıklı üretiyor olmalı. Bizanslı tarihçi Pachymeres'in de uzun uzun sözünü ettiği Turkopol kategorisi, "Türk oğlu" anlamına gelir (Yunanca "polos", bir hayvanın yavrusu demektir, yani bize de "palaz" olarak geçen kelimedir). Daha sonra St. Jean şövalyelerine de "Turkopol" dendi.

Divitçioğlu, Aachenlı Albert'ten, Birinci Haçlı Seferi'nde İznik kuşatmasına dair bir hikâye aktarıyor: "Tövbe Etmeyen Rahibe". Haçlılar'ın kurtardığı bir rahibe, tutsak düştüğünü ve "bir Türk'le tiksindirici ilişkiye zorlandığını" anlatır. Gerekli dinî yol yordam izlenerek rahibenin iradesinden bağımsız uğradığı kirlenmeden arınmasına çalışılırken, "Türk sevgi-

Erken dönem padişahlarının, hele Osman ve Orhan gibi, henüz "Bey" ile "Sultan" unvanları arasındaki geçişi sonuna kadar tamamlayamamış olanların, fiziksel özellikleri hakkında hemen hemen hiçbir bilgimiz yoktur. Yapılan ilk resimler, onların ölümünden yüzyıllar sonradır. Burada olduğu gibi, yapıldığı zamanın anlayışını, giyim kuşam tarzını, iç mekân ve eşya tarzlarını yansıtmaktadır.
20. yüzyılın ikinci yarısında, "kökenimiz nedir?" sorusunun uzun süreli tartışmasının bir aşamasında, bazı Türk yazarları bunun Osmanlı'nın kuruluşu olduğu sonucuna vararak, bu dönemi yeniden canlandırmak üzere romanlar yazdılar (Kemal Tahir, *Devlet Ana*; Tarık Buğra, *Osmancık*). Böylece bu yıllarda Osman Gazi çağdaş Türk edebiyatının bir roman kahramanı haline de geldi. Ama bu çağdaş yazarların da, Osman Gazi'yi, "kendi çağına daha uygun" bir biçimde yansıtıp yansıtmadıkları şüphelidir.

Şema'ilname'den Osman Gazi, Topkapı Sarayı Müzesi.

li"den haberci gelir ve adamın aşkının devam ettiğini bildirir. Bunun üstüne rahibe arınmayı beklemeden kalkar gider:

> "Bu öyküyü anlatanın dediğine göre rahibe isteyerek Türk'e kaçmıştı. Fakat, sebebini kimse anlamadı" (Divitçioğlu, *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*, s.23-4).

Divitçioğlu, Âşıkpaşazade'nin klasik cümlesini alıntılar:

> Ve hem de bu Rum'da dört tayfa vardır kim misafirler içinde anılır biri Gaziyan-ı Rum biri Ahiyan-ı Rum ve biri Abdalan-ı Rum ve biri Bacıyan-ı Rum (Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, s.238).

"Rum", Roma'dır ve dolayısıyla bu bağlamda Anadolu'dur. Âşıkpaşazade'nin bu sınıflandırması genel olarak Anadolu için geçerli olmakla birlikte, yerleşik ve gelişkin kentlerden çok, "uç"lardaki durumu daha iyi anlatır. Gaziler, tabiî, savaşçı olanlar; Ahiler ise çeşitli esnaf birlikleri, "fütüvvet" ehli dediğimiz kesim. Abdallar ve bacılar da, çoğu pek ortodoks sayılamayacak şeyhler, babalar çevresinde örgütlenmiş dervişler, kadın ve erkek müritlerdir. Üç temel etkinlik, savaş, ekonomi ve ideoloji bu insanlar eliyle yürümektedir. Durumu anlamak için önce zihnimizde bu etkinlikleri (ve eyleyenleri) soyutlayıp birbirinden ayırmamız gerekiyor. Ama bundan sonra, durumu daha da iyi anlamak için, bu kategoriler arasında büyük mesafeler veya aşılmaz setler bulunmadığını düşünmeliyiz. Kâğıt üstünde "din adamı" görünen "abdal"ın kılıcına davranması çok uzun bir ikna süreci ve radikal bir hayat tarzı değişimi gerektirmiyordu. Zaten bu hayat tarzı, sözgelişi "gazi" dediğimiz kişinin yalnızca ve her zaman asker olmasını sağlayacak kadar gelişkin bir işbölümüne de dayanıyor olamazdı.

Büyük genellemeler çerçevesinde bakarsak, bu sınıflandırma, Avrupa'nın Ortaçağı için söylenen ve klasikleşen, "savaşanlar, dua edenler ve çalışanlar" ayrımından çok da uzak değil. Ama Batı, bu işlevleri kısa zamanda birbirinden uzaklaştırmıştı; ya da Osmanlı'nın bu döneminde, Avrupa kendi Ortaçağı'nı olgunlaştırmış, ayırıcı çizgileri koyultmuştu.

Osmanlı'daki bu akışkanlık, yalnız aynı adamın değişik işler yapmasıyla değil, hep değindiğim gibi, aynı kişiler üzerine değer yargılarının da değişebilmesiyle kendini gösteriyordu. Örneğin, Kafadar, Ortaçağ İslâm yazarlarının *"ayyârûn"* kelimesini *"gaziyan"* ile eşanlamlı kullandıklarını söylüyor - ama "ayyarun"un kelime anlamı "reziller"!

Herhalde yerleşik bölgelerde bu "gaziler" durup dururken hır çıkarıp huzur bozan kişiler olarak görülüyordu. Aynı olguya Sencer Divitçioğlu da değinir; onun yorumu, 10. yüzyıldan sonra Maveraünnehir'de gayri-Müslim kalmayınca, bu "gazi" sıfatlı adamların *dâr-ül harb*'de yapmaları gereken işi *dâr-ül İslâm*'da yapmaya devam etmeleridir. O zaman da bu haydutlukları dolayısıyla *"ayyarun"* diye anılmışlardır. Ama benzer *dâr-ül harb* koşulları 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da bir kere daha belirince, "gazi" kavramı da yeniden değer kazanmıştır.

"Uç"lardaki akışkanlığı her fırsatta vurgulamaya çalışıyorum. Ama orada olup biten her şeyin, istikrarlı medeniyet merkezlerinden bütünüyle farklı olduğunu düşünmemiz de, başka bir abartma haline gelebilir. Yukarıda, kentte oturan Müslüman'ın uçtaki savaşçıya bakışından ("ayyar" ya da "gazi" demesi) dem vurdum. Ama kentteki yerleşik medeniyetin birçok serpintisi uçlarda da hissediliyordu. Elimize geçen ilk Osmanlı sikkelerinden birinin Orhan adına basıldığı bilinir. Üstünde, "Orhan bin Osman Bursa" yazıyor. Ama bir vakfının belgesinde sıfatı biraz daha şatafatlı: "Ben Şücaaddin Orhan bin Fahrüddin Osman"! Kafadar'ın değindiği gibi, bu sıfatların kullanılması yeni ve minik beyliğin önderlerinin, ta Selçuklu zamanından gelen İran ve İslâm geleneklerini bildiklerini gösteriyor.

Bunu söyleyelim ve hemen "madalyonun öbür yüzü"ne bakalım. Osman'ın bastırdığı sikkelerin birinde kendi adı yanlış yazılmıştır. Yok eğer doğru yazılmışsa, o zaman bizim bütün bu tarihi yazarken "Osmanlı" demekten vazgeçmemiz gerekmektedir. Bu

konuda en yaygın teori "Ataman" üstüne oturmaktadır (Kaldy-Nagy'ye göre Ertuğrul dört oğlunun üçüne Türk kökenli adlar verdiğine göre -ve Osman da oğluna "Orhan" gibi bir ad vermişken- doğrusu "Osman" değil, "Ataman" olmalıdır). Söz konusu sikke buna uymuyor, çünkü Arapça "th" gibi telaffuz edilen "s" ile yazılmış (Batı dillerindeki "Ottoman"ın kökeni olmalı); ama orada da ikinci vokal olarak "elif" yok. Yani, kitabî gelenekler Anadolu'nun Bitinya bölgesine kısmen gelmiş, şüphesiz etkili de oluyor; ama henüz iyice kök salmamışlar.

Osman'ın okuması yazması olmadığı efsanelerle pekiştirildiği gibi, Müslüman oluşunun Söğüt'e yerleşmesinden epey sonraya denk düştüğünü söyleyen efsaneler de vardır; ama bu ikincisi pek akla yakın değildir.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun dinamiklerini açıklamak için şimdiye kadar bütün farklı tarihçilerin ileri sürdüğü tezler, hep bir arada olmak üzere, hepsi de kulağa doğru geliyorlar. Bu durum, ünlü hikâyedeki körlerin fili betimlemelerini biraz andırıyor. Çünkü onların her biri "asıl dinamik burada" diye tek bir öğeyi öne çıkarıyor, ama sağduyu ancak bunların bir araya gelmesiyle bu karmaşık durumun açıklanabileceği sonucuna varıyor.

Böyle bir imparatorluğun ancak Roma-Bizans kültürünü devam ettirmekle kurulabileceğini savunan -genellikle Avrupalı- tarihçiler haklı. Gerçekten o kültürün birçok uzantısını Osmanlı kurumlarında da görüyoruz. Hattâ Roma'dan 20. yüzyıla uzanan bir süreklilikten söz etmek bile mümkün (belirli bir açıdan bakınca).

Buna karşılık, Köprülü'nün, Roma-Bizans kültürü ile doğrudan yüz yüze gelmeksizin Ortadoğu'daki İslâm-Türk devletlerinin siyaset kültürlerinden bu bilginin derleneceği tezi de doğru. Bu, böyle söylendiğinde, Roma-Bizans'ın önemli olmadığı anlamına gelmiyor; İslâm siyaset kültüründe de özümlendiği demek oluyor.

Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin, en erken dönemden başlayarak, İslâm devlet geleneğinin Anadolu'daki son halkası ve temsilcisi olduğunu söylemek doğru. Örneğin, daha Osman'dan başlayarak, bu "ücra" noktadaki "uç" beylerinin bütün bir Selçuklu yönetim deneyiminden ciddi dersler çıkardığını düşündüren kuvvetli belirtiler var.

Aynı zamanda "uç"larda İslâm'ın çok daha eklektik bir biçimde yaşandığı da doğru. Uçlar istikrar kazandıkça, ortodoks İslâm buralarda da egemen olacaktır ve bu anlamda gelişen gücün bu ortodoksi olduğu söylenebilir. Ama şu aşamada kültürel/idarî merkezler dışındaki, özellikle kırlardaki toplum "heterodoks". Bu, çoğunlukla bilinçli bir karar sonucu olarak da böyle değil - çoğunluk "ortodoks olmayalım" kaygısı gütmüyor.

Böyle bir "heterodoksi" varsa, bunun bir kısmı göçebe Türk gelenekleri gereği böyle, dolayısıyla ucu Orta Asya'ya uzanıyor. Bir bütün olarak Osmanlı devlet geleneğinde böyle Asyaî Türk etkileri bulmak zordur ve bu durum Türkçülerin canını sıkar. Gelgelelim, Asyaî Türk etkisi arayacaksak, bunu en fazla kuruluş döneminde bulabiliriz. Ayrıca, kuruluşa olumlu katkıda bulunduğu için, nihaî çorbanın ortaya çıkışında bunun da payı önemlidir.

Ama bu heterodoksinin öbür ucunda ne Türk ne de Müslüman başka gelenekler yer alır. Bunların bir kısmı -gene gayri resmî- Hıristiyanlığa bulaşmış olsa da, sonuçta hepsi Anadolu'nun Hıristiyanlık-öncesi inanç ve kültürlerine gider. Belki Orfik, Diyonizyak âyinlere kadar uzanmak mümkündür. Kimi zaman hem Hıristiyan, hem Müslümanların, kendilerine göre açıklamalarla, pagan kültlerine saygı gösterdiğini görürüz (Boğaz'ın iki kıyısındaki Telli Baba ve Yuşa mezarlarında olduğu gibi); kimi zaman Müslümanlar Hıristiyan inancına göre davranır (belirli bir ayazmanın suyundan, mucizeleriyle tanınmış bir Hıristiyan tapınağının gücünden yararlanmaya çalışmak gibi); kimi zaman, bunun tersi olur ve Sencer Divitçioğlu'nun yeniden düzenlediği 1546'dan kalma beyitteki gibi ("Yahudi, Hıristiyan ve Ermeni/Ağlarlar idi şeyhimiz hani") gayri-Müslimler derviş mezarını aşındırır. Akla gelebilecek her kombinezon vardır.

Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda yalnız Roma-Bizans kurumları ve kültürünün değil, bu kültürle yetişmiş somut insanların payı olduğunu söyleyenler de haklıdır. Bunların bir kısmı din değiştirmiş ve yönetimde yer almıştır (bütün bir devşirme sistemi de bunun içine ayrıca girecektir); bir kısmı din değiştirmiş, seçkinler arasında değilse de Müslüman toplumda yer almıştır (muhtemelen çoğu kadındır); ama din değiştirmeyip Rum, Ermeni vb. olarak yeni kurulan devletin "reaya"sı olanların da oluşan yeni kültürde elbette payı vardır.

Ancak, onların bu payından, "onlar olmasa hiçbir şey olmazdı" diye sonuç çıkarmak yanlıştır. Bir kere onları bu yakınlığa davet eden bir sistem var ki, Iorga'dan beri, bunun önemli bir çekiciliği olması gerektiği söyleniyor. Ama daha önemlisi, o sistemi temsil eden Türk-Müslüman insanlar var.

Bu insanların şu ya da bu saikle hareket ettiklerini söyleyenler de teker teker haklı. Örneğin, "gazâ" konusu. Evet, bu ideolojinin bu koşullarda çok etkili olduğu açık. Ama biri işin içine "yağma"yı karıştırıyorsa, o da haklı. Hayatta hiç, başka bir şeyle karışmamış, saf ve halis bir motivasyonla hareket eden bir insan olabilir mi? Aynı adam hem gazâya gider, hem kazandığı ganimetle mutlu, gazâdan döner. Bunun bir "ikiyüzlülük" olduğu da söylenemez.

Ahiyan'ı, bacıyan'ı vb. ile bütün bu öğeler bu kuruluşu gerçekleştirdiler. Bütün bu karmaşık öğeler arasından birine, ötekileri çok gerilerde bırakan bir kuruculuk rolü, misyonu vb. yüklemek, bütün "indirgemecilikler" gibi, yanlıştır. Gene de, son döneme gelinceye kadar, bu yanlışı yapmamış yerli ya da yabancı tarihçi bulmak zordur. Ama 21. yüzyıldan yıl almaya başladığımız şu dönemde, Osmanlı tarihyazımı alanı da artık bir savaş meydanı olmaktan çıkıp nesnel araştırmacıların serinkanlı açıklamalarıyla aydınlatabildikleri bir alan olmaya başlıyor.

Kuruluş koşulları üstüne en yeni kitaplardan birini yazan Heath Lowry, Wittek'in "gâzâ" teorisinin dayanaklarını (Ahmedî'nin şiiri ve Bursa'da bir yazıt) geçersizleştirerek çürüttü. Bunlara dikkat etmediği için Kafadar'ı eleştiriyor; ama akışkan zeminde ortak çıkar arayışlarının bu büyük karışımı yarattığını söylediği için onun savunduğu tez de burada anlatılanlardan çok farklı değil (*The Nature of the Early Ottoman State*).

Seçilmiş Kaynakça

Akşin, Sina (ed.), *Osmanlı Devleti: 1300-1600*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1988.

Andersen, Perry, *Passages from Antiquity to Feudalism*, New Left Books, 1974.

Berktay, Halil, *Kabileden Feodalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.

Divitçioğlu, Sencer, *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Kafadar, Cemal, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, Londra, 1995.

Köprülü, Fuat, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken, İstanbul, 1981.

Lindner, Rudi Paul, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

Lowry, Heath, *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, 2003.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Öden, Z.G., *Karasi Beyliği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Vryonis, S., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Londra, 1971.

Zachariadou, Elizabeth A., *Osmanlı Beyliği: 1300-1389*, çevirenler: Gül Çağalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

"KAYI" MESELESİ

Ankara Savaşı öncesinde Timur, Yıldırım Bayezid'e yazdığı mektuplardan birinde, Osmanlı "soyuna" hakaret eder. Köprülü bunu şöyle özetler: "Timur, Yıldırım Bayezid'i tehdit ve tahkir maksadiyle gönderdiği bir mektupta, onun 'gemici' bir Türkmen neslinden geldiğinin kendisince malûm olduğunu ve bütün Mısır, Suriye, Anadolu halkının da bunu bildiğini" ifade eder:

> ... Sırf hakaret maksadını güden bu ifadenin tarihî bir ehemmiyet ve kıymeti olamayacağı, pek tabiîdir. Bizanslı tarihçi Chalcocandilas, Osman'ı, "1298'de donanması ile Mora, Eğriboz ve Şarkî Yunanistan'ı tehdit eden Oğuz reisi Ertuğrul'un oğlu ve 1310'daki Rodos seferinin kahramanı gibi göstermiş ise de, XVIII. asırda Hezarfen Hüseyin'in de tekrarladığı bu rivayetin esassızlığını H. A. Gibbons daha yıllarca evvel meydana koymuştu (Köprülü, *Osmanlı*, s.285 d.n.105).

Timur'un hakaretinin bir "tarihî doğru" içermediği besbelli; ama tarihî *önemi* olmadığını söylemek o kadar kolay değil. Tarihte soyluluk, şecere vb. her zaman önemli olmuştur. Timur ufukta göründüğünde Bayezid Mekke Şerifi'nden "Roma Kayseri" unvanını kullanmak için izin istemiş ve almıştı. Belki de Timur, buna karşılık olmak üzere, Osmanlı sultanının "neslini" küçümsüyordu. Osmanlıların ezelî düşmanları Karamanoğulları da "bî-asl", yani "aslı, nesli olmayan" sıfatıyla onlara hakaret etmişlerdi. Tarih boyunca ideolojik savaş, psikolojik savaş ne kadar etkili ve önemli olduysa, bunlar da o kadar etkili olmuştur.

Timur'un ne dediğini anlamak zor. "Gemici bir Türkmen neslinden gelmek"! Türklerin öteden beri suyla ve denizle başlarının fazla hoş olmaması dışında, ne anlama geliyor ve niçin bir hakaret oluyor? Timur'un ayrıntılı bir açıklamaya girişmeyip bunu bildiğini söylemekle yetinmesi, bana bunun o dönemde muhtemelen ağızdan ağıza dolaşan bir söylenti olduğu izlenimini veriyor.

Aslında Köprülü böyle bir efsaneyi *Habibü's-Siyer*'den aktarıyor (16. yüzyıldan bir eser): Kıpçaklar'dan bir boy, Davud adında birinin önderliğinde, Kırım'daki Kefe'den denizyoluyla Anadolu'ya geliyor ve Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın yanına yerleşiyor. Bu Davud'un oğlunun adı Osman. Bizim Osman Gazi bu efsanede kariyerine böyle başlıyor.

Ama bu hikâyede de, "denizyoluyla" gelmiş olmanın niçin kötü olduğu anlaşılmıyor. Bu nedenle, bilinen, Osmanlılar için onur kırıcı sayılacak ayrıntıları olan bir söylenti olması gerektiğini düşünüyorum. Örneğin, denizden gelenlerin, Kırım çevresinden "Kıpçaklar" olmasının o çağda özel çağrışımları mı vardı?

Tabiî, olmayabilir de. Timur'un, Bayezid'e yazdığı mektup dışında söylediği bir söz yok. Oysa Osmanlıların beş para etmez adamlar olduğuna dair başka şeyler de söylemiş, ama bu "denizyoluyla" gelme temasını devam ettirmemiş. Yeniden Asya içlerine çekilirken bu bölgenin hükümdarı olmak üzere burada bıraktığı oğlu Şahruh ile toparlanmaya çalışan Osmanlılar arasında yeni temaslar olmuştur. Bunların da çok dostane olduğu söylenemez. Ama Şahruh da babasının iddiasını tekrar etmemiştir.

Timur istilasını izleyen "Fetret Devri"nde Çelebi Mehmed yavaş yavaş dizginleri ele almaya başlamıştı. Devleti yeniden toparlama çabasında dışarıdan da gözle görünür bir başarı elde ettiği, bir aşamada Şahruh'un bir mektup göndererek fazla ileri gitmemesini söylemesinden anlaşılıyor. Ortaçağ'ın genel vasal-süzeren kalıpları içinde yer alan bu yazışmada Şahruh tamamen yukarıdan konuşmasına ve Mehmed'i azarlamasına rağmen babasının iddiasına yer vermemişti.

Mehmed bu aşamada Şahruh'a kafa tutacak güce sahip olmadığı için aşağıdan aldı. Her Müslüman için geçerli olması gereken "cihad" mazeretine sarılarak, kendisini bu kutsal amaçtan alıkoyanlarla çarpıştığını söyledi. Tabiî o anda sorunun politik görünüşü, Bayezid-öncesi Osmanlı topraklarının Bayezid'in oğulları arasında paylaşılmış olmasıydı ve Şahruh bu *statüko*'nun devamını istiyordu. Çelebi Mehmed statükoya karşı gelmeyeceğine dair teminat vermekle birlikte, Osmanlıların "tek-vârislilik" ilkesine saygı ve inancını belirtmekten de geri kalmadı.

Timur-Bayezid ve Şahruh-Mehmed ilişkileri, bir zaman, Şahruh-II. Murad arasında da sürdü. Sonunda Timur'un ve soyunun Osmanlı diyarı üstündeki etkisi büsbütün yok oldu.

Ama bu arada, yani II. Murad zamanında, yeni bir Osmanlı tarihi "ısmarlandı". Selçuk tarihini de Arapçadan Türkçeye çeviren Yazıcızade *(Tevarih-i Âl-i Selçuk)* böylece isteğe uygun bir "Osmanlı şeceresi" çıkararak yazıya geçmiş ilk "Kayı" iddiasını ortaya atmış oldu. Yani, bu "Kayı-Osmanlı" bağlantısının bizim bildiğimiz yazıya geçmiş ilk örneği budur ve bu da 1430'larda yazılmıştır. Daha önce böyle bir genel kabul olup olmadığını bilmiyoruz. Olabilir de, olmayabilir de! Buna göre, Kayı reisi Ertuğ-

rul ve oğlu Osman, öteki uç beyleriyle birlikte bir araya gelip danışıyorlar; Oğuz töresinin gereklerini yerine getirmek üzere, Osman'ı "Han" olarak seçiyorlar.

Böylece, Asya'dan kalan "hanlık"la İslâmî "gazi" kavramları "Sultan Osman"da birleşmiş oluyor (İnalcık, *The Ottoman Empire*, s.56).

Belli ki II. Murad zamanında, Ankara Savaşı'nda yıkılan imparatorluk yeniden toparlanırken, Osmanlı hanedanında yeni komşu ve rakiplerine karşı bir saygınlık geleneğine ihtiyaç doğmuştur. "Kayı" bağlantısı da böyle kurulmuş, bu kanaldan Osmanlı soyu ta Oğuz Han'a kadar uzatılmıştır. Bu bağlantıların gerçekten olup olmadığı ayrı bir sorun. Köprülü bir yerde böyle bir şey olmadığını söyler; kendisinin de aynı "şanlı gelenek"ten yararlanmak istediğinden kuşku duyanlara karşı. Hiç değilse, "Kayı olmadıklarına dair" herhangi bir kanıt bulunmadığını söyleyerek Wittek'le tartışmaya girerken, bunun prestijli sayılan bir boy olduğunu da kabul eder.

Zaten önemli olan, Kayılar'a ilişkin bu prestijin 1299'dan çok 1430'da genel kabul görmesidir. Yukarıda belirttiğim gibi, Timur İmparatorluğu'nun etkileri daha Timur'un oğlu Şahruh zamanında solmaya başlamıştı (Şahruh ta Herat'ta yerleşmişti). Ama bu sıralarda, doğudan gelen son göçebe dalgasını temsil eden Akkoyunlu ve Karakoyunlular Anadolu kapısına dayanmışlardı ve bunlardan birincisi Murad'ın oğlu Mehmed'in (Fatih) de başına dert olacaktı.

Yazıcızade'den sonra Şükrullah da eserinde *(Behçetü't-Tevarih)* Kayı konusuna değinmiştir. Şükrullah, Fatih zamanının adamlarından. Demek ki bu döneme gelindiğinde, Kayı boyundan gelindiği tezi (ve Oğuz Han'la akrabalık) artık resmî ideoloji haline gelmiş.

II. Murad saltanatının son yıllarında Şükrullah'ı Karakoyunlu Beyi Cihanşah'a elçi olarak yollamıştı. Şükrullah, Fatih döneminde tamamladığı tarih kitabında, Oğuz ve Kayı bağlantılarını bu sırada öğrendiğini söyler. Cihanşah onu yanına çağırmış ve bu iki boyun akrabalığını da kanıtlayan şecereyi bildirmiştir (şecere tabiî Nuh Peygamber'e kadar gider ama sonunda herkes oraya gittiği için bu fazla önemli değildir; stratejik adlar Oğuz Han'la Kayı Han'dır).

Bu sırada Akkoyunlu Uzun Hasan'a karşı bir Osmanlı-Karakoyunlu ittifakı olduğunu eklemeye gerek bile olmayabilir.

Şükrullah'la aşağı yukarı aynı zamanlarda, gene Fatih'in saltanatında, Âşıkpaşazade kendi tarihini -oldukça değişik bir açıdan- yazıyor ve bu arada herkesin bildiği "Osman Gazi'nin rüyası" hikâyesini ilk olarak yazıya geçiriyordu.

Şükrullah'ın *Behçetü't-Tevarih*'ini ithaf ettiği Mahmud Paşa bir yandan da Enverî'ye *Düsturname*'yi ısmarlıyordu. Fatih Mehmed çağı gerçek anlamda imparatorluğun kuruluş çağı, dolayısıyla -mantık da böyle gerektiriyor- Osmanlı tarihinin *resmî* bir kesinliğe kavuştuğu dönem oluyor.

* * *

Tarih biraz böyle işliyor - tarihçilik de. Bu gibi kaynakları okuyor, öğreniyor, "böyleymiş" diye yazıyorlar. Bir tarihçi Yazıcızade veya Şükrullah'a dayanarak "Osmanlılar Kayı boyundan gelmiştir," diyor, ama Yazıcızade veya Şükrullah'ın bunu ne zaman, hangi koşullarda yazdığını anlatmıyor. Daha doğrusu işin bu kısmı profesyonel tarihçiler arasında biliniyor, tartışılıyor. Biz fani tarih amatörleri veya öğrenciler için tasarlanmış kitaplarsa başka türlü yazılıyor.

Çeşitli Türkik devletlerde sık sık görüldüğü şekilde, Timur da, askerî yetkili olarak emrinde bulunduğu hükümdarı devirerek yerine geçen emirlerden biridir. Semerkand'ın Çağatay emiri yanında yetişmişti. Onun oğlu Hüseyin'i savaşta yenerek öldürdü. Timur soyunun Horasan'da saltanatı çok uzun sürmedi; ama Hindistan'daki Hint-Moğol (Türk) İmparatorluğu'nu kuran Babür de bu soydan geliyordu.

Timur, Topkapı Sarayı Müzesi.

KILIÇ VE KİTAP

Milliyetçi Osmanlı tarihçileri kendilerini "cengâver Türk" ideolojisinden kurtaramamış, daha doğrusu büyük bir ihtimalle "kurtarma"yı zaten hiç düşünmemişlerdir. Bu yüzden altı yüzyıllık Osmanlı tarihinin her aşamasını askerî gücün üstünlüğü ya da zayıflamasıyla -padişahların askerî yeteneği veya yeteneksizliği vb.- açıklamayı tercih etmişlerdir. Devletin "kuruluş" yılları için de yaklaşımları böyledir. Dolayısıyla Osmanlı tarihini anlamaya çalışan yabancı tarihçilerden bazıları bu oluşumu "gazâ"ya bağlar, başkaları buna karşı çıkarken, Köprülü veya Halil İnalcık gibi tarihçiler dışında kalan milliyetçi tarihçiler, yalınkat bir gazâ anlayışından başka bir tema geliştirmemişlerdir.

Bu kuruluş yıllarında çok zaman kılıca dayalı hızlı bir yayılma görüldüğü doğrudur. Ama böyle olması da, kılıç kına girdikten sonra ne olduğu sorusunun daha dikkatle ele alınmasının gereğini işaret ediyor. Aslında Iorga gibi tarihçilerin çok eskiden beri bu soruya bazı cevaplar vermiş olduğuna değinmiştim. Eskisinin yerini alan sistem bu kuruluşun gerçekleştiği topraklarda yaşayan insanlara "yaşanmaz" gelmiyor, tersine günlük hayatlarında birtakım somut iyileşmeler getiriyordu. Başka türlü, böyle hızlı bir yayılma mümkün olamazdı.

Gene geleneksel milliyetçi Türk tarihçileri, fetih sonrası oluşan bu barışçıl durumu, İslâm'ın üstünlüğüyle açıklamak istemişlerdir. Sonuçta fetheden ve edilen arasında bir din farkı vardı elbette; ama, "fetheden" tarafın dinî inançlarının esnekliği, o barışçıl uzlaşma ortamının kurulmasını kolaylaştırıyordu.

Orhan Gazi zamanında Kızılkilise'nin alınışını Ahmet Yaşar Ocak şöyle anlatır:

> Bu belgeye göre Orhan Bey, Kızılkilise'nin fethine katkıları nedeniyle Geyikli Baba'ya ödül olarak şarap ve rakı göndermiş; çünkü Geyikli Baba ve müritleri şarap içermiş.
>
> Merhum Orhan Padişah, Baba mey-hordur deyü iki yük araki ve iki yük şarab gönderüb Baba dahi yanındaki Baba Sultan ile... (A.Y. Ocak, Zachariadou'da, s.172).

Osmanlı Devleti'nin özellikle kuruluş döneminde olanları anlamak için "gazâvatname'leri okumanın gereği üstünde durdum. Bunlar "gazâ" gereği kılıçla yapılanları kendi efsane havalarıyla anlatmakla birlikte, kılıcın olmadığı zamanların "birlikte varoluş" tarzının nasıl bir şey olduğu konusunda da birçok ipucu veriyorlar. Ama gazâvatnamelerin yanı sıra değerlendirilmesi gereken bir başka kaynak ve malzeme de menakıbname dediğimiz türdür. Bunlar, tarikat kurucularının, dedelerin, babaların, dervişlerin hikâyelerini anlatır. Bizi ilgilendiren bu dönemi ele alan birçok menakıbname vardır. Çok zaman aynı motifleri kullanarak, gazâvatnamelerle paralel biçimde hikâyelerini anlatırlar. Ancak burada kılıç zorundan çok keramet gösterme yoluyla Müslümanlaştırma örneklerini görürüz. Kerametler ve gösterme biçimleri, A.Y. Ocak'ın *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri* adlı eserinde anlattığı gibi Şamanizm'den Hint ve Çin mitolojilerine ve *Kitab-ı Mukaddes*'e uzanan geniş bir inançlar yelpazesinden öğeler ve motifler içermektedir. Bu genişlik de zaten yerli halkla kurulan ilişkiyi olumlu yönde belirlemektedir.

Bu coğrafyada tasavvufî, heterodoks pek çok akım, tarikat vb. görülmüştür. Bu konuları genişlemesine inceleyen Ahmet Yaşar Ocak, Yesevî, Kalenderî gibi tarikatlerden çok, Vefaîlik ve Bektaşîliğin Osmanlı kuruluş ve yayılmasında etkili olduğu görüşündedir. Ve zaten Bektaşîler öteki dinî hareketleri özümlemiş durumdadırlar.

Heterodoks inançlarını dayanışmacılıklarıyla, hoşgörülü tavırlarıyla birleştiren bu insanlar, fetheden göçebelerle fethedilen yerli halk arasında onsuz edilmez bir birleştirici rolü oynadılar. Yeni düzenin kabul edilebilirliğini, temiz ahlâklılığını vb. temsil ettiler. Paradoksal bir biçimde, yerleşikleşmesine herkesten çok katkıda bulundukları düzen, kendi mantığı gereği, yerleşikleştikçe ortodokslaşarak, herkesten çok onları hedef aldı ve tasfiye etti.

DOĞU/BATI

Bu çerçeveye, insan zihninin çalışma biçimiyle ilgili bir klişeyle başlayayım: Bir şeye ne kadar uzaktan bakıyorsak, ayrıntılarını da o kadar az kaydederiz. Dolayısıyla onu benzerlerinden pek fazla ayırt edemeyiz. Yaklaştıkça ayrıntılar belirginleşir, bir süre önce çok benzer gibi görünmüş şeylerin farkları seçilir hale gelir. "Uzak" ve "Yakın" da çok görece kavramlar elbette; sözünü ettiğimiz konu ve bağlam belirliyor bunları: "Samanyolu" üstüne konuşuyorsak, bizim Galaksi, Pluton bile, bayağı yakın, örneğin. "Uzak" olanınsa sonu yok.

Avrupa'da veya "Batı Roma"da 5. yüzyılda başlayan süreç ile Ortadoğu'da veya "Doğu Roma"da 11. yüzyılda başlayan süreci karşılaştırmak istiyorum. Sözünü ettiğimiz konu, İran'dan Atlas kıyısına kadar uzanan bir coğrafyada yaklaşık altı yüzyıl boyunca geçen olaylar olduğuna göre, değindiğim bu iki olay birbirinden bir hayli uzak: İki uçta olan şeyler. Bunları şöyle bir özetlemeye çalışayım.

Bir süreden beri doğudan Roma'ya doğru kesintisiz bir akın vardı. Romalılar gelenlere "barbar" diyorlar, bu akını etkisizleştirmeye çalışıyorlardı. Daha önceleri kendi askerî güçleri buna iyi kötü yetmişti, ama bu artık adamakıllı zorlaşmıştı. Bu "barbarlar"ı birtakım rüşvetlerle yatıştırmak daha akıl kârı olabilirdi.

Ama pek olmadı ve Barbarlar sonunda Batı Roma'yı yıktılar, kendi düzenlerini (ya da düzensizliklerini) kurdular. Şehirler talan oldu ve boşaldı. Hayat kırlara çekilirken kırdaki üretim düzeni de değişti. Kölelik ortadan kalktı. Yerini feodalizm aldı.

Bu zamana kadar Hıristiyan Kilisesi Roma topraklarında oldukça sağlam bir örgütlenme yaratmıştı. Roma'nın siyasî otoritesi dağılır ve yıkılırken, Roma'dan kalan kültürü, başlangıçta onun gadrine uğrayan bu örgüt elinde tutuyor ve temsil ediyordu. Batı Avrupa topraklarının yeni fatihleri olan barbarları da bu kilise kendine çekerek özümledi. Yerleşik düzene geçmelerine ve eski medeniyetten kalanları onarmalarına yardımcı oldu. Böylece, Ortaçağ'la birlikte Batı'da yeni bir medeniyet oluşmaya başladı.

Peki bunlar, Ortadoğu'da olanlardan çok mu farklı? Bütün dünya yukarıda dediğim gibi, İran'ın doğu sınırı ile Atlas kıyısı arasında sıkışmış olsa, muhtemelen "çok farklı" görünürdü. Bir tarafta Hıristiyan, öbür tarafta Müslüman oluyorlar - yüzyıllarca birbirinin can düşmanı olmuş iki din; daha ne kadar farklı olsun?

Doğru, ama ya bunlara sözgelişi Çin'in "Tao" anlayışından ya da bunlarla birlikte Çin'deki Taoizm'i, Hindistan'daki Brahmanizm'i vb. eşit uzaklıktan görmemizi sağlayan bir noktadan bakıyorsak, hâlâ o kadar farklı mı? Bu Hıristiyanlık ile Müslümanlık, birbirine pek benzeyen, çünkü birbirinden doğmuş üç Ortadoğu dininden ikisi değil mi? Şinto'ya mı benziyorlar, birbirlerine mi?

Her iki durumda da, yerleşiklerin "barbar" olarak nitelediği göçebeleri görüyoruz. Göçebelerin ilkel "eşitlikçi-demokratik" alışkanlıklarıyla, yaşlanmış medeniyetlerin kurulu olduğu geniş alanlara geliyorlar; o medeniyetler karşısında genç ve güçlüler, enerjikler, aynı zamanda saf ve ahlâklı dahi oldukları söylenebilir. Batıdakiler "Germanik", doğudakiler "Türkik", kendi aralarında değişiklik gösteren, ileride, daha da fazla gösterecek olan dillerde konuşuyorlar. Ama bundan önceki cümlelerde söylenenler iki taraf için de geçerli.

Buldukları düzeni büyük ölçüde yıkıyorlar. Ama bu (ekonomik) düzen zaten iyiden iyiye enti püften bir hale gelmiş; zaten "dokunsan yıkılacak" aşamada. Herhangi bir teorik hazırlık yapmadan, elde bulunan ve pratik akıllarından geçenle yeni bir düzen kuruyorlar. Bu tabiî, kendilerini düşünerek, kendileri için kurdukları bir düzen; ama burada daha önce yaşamış insanlar açısından, daha önce yaşadıklarından "daha iyi" görünen özellikleri var. Dolayısıyla "hizmetlerine giren" bu insanlardan fazla tepki görmüyorlar.

Her iki tarafta da, göçebeler, askerî ve siyasî anlamda egemen, rakipsiz egemen. Ama yıktıkları düzene kültürleriyle egemen olamıyorlar. Varolan kültürel yapıya teslim olmaları çok sürmüyor. Bu, öncelikle bir dini kabul etme anlamını taşıyor. "Pagan" diye genelleyebileceğimiz inançlarla oraya gelen göçebeler, orada bulunanların çok daha gelişkin *"monoteistik"* dinini benimsiyorlar. Ama kültürel özümsenme bu kadarla bitmiyor. Ellerine geçirdikleri siyasî iktidarın gene o kültür içinde oluşmuş felsefesini benimsiyorlar, sanatlarını oraya uyduruyorlar; kısacası, oralı oluyorlar. Türklerin bu süreci iki-katlı yaşadığı da söylenebilir, çünkü önce İslâm medeniyetine girip "oralı" oldular; sonra, bu yeni kimlikleriyle Doğu Roma İmparatorluğu'nun fiziksel toprağına ve manevî medeniyetine yayıldılar.

Bunlar hepsi iki tarafta da, üç aşağı beş yukarı, böyle oldu. Hattâ, sonradan gelen göçebelerin benimsediği monoteistik dini oldukça "ortodoksi dışı" biçimleriyle benimseme öğesi bile ortaktı. Germenler uzun süre Ariusçu Hıristiyan oldular; Türkler de Müslümanlığın kurala uymayan kollarına daha fazla yakınlık duydular. İki tarafta da, yerleşik dinî kurumun, bu iyi niyetli

ama aklı karışık adamları, doğru din yoluna getirmesi epey zaman aldı.

Bunların dışında kalan ve bunları izleyen gelişmeler farklı rotalarda ilerledi. Ama batıda ve doğuda, altı yüzyıllık bir aralıkla, medeniyet/göçebelik sentezleri, kalın çizgilerle bakıldığında bir hayli ortak özellikler gösterir.

Ancak, "doğu" ile "batı"nın masum yönleri anlatan kelimeler olmaktan çıkıp farklı medeniyetleri, sosyo-politik ihtirasları vb. anlatmaya başlaması, büyük harfle yazılır olması, o keyfî sınır çizgisinin iki yanında yaşayanlara "öteki"nin öteki tarafta olduğunu bildirmesi, ilkin "Doğu" ve "Batı" Roma ayrımıyla ortaya çıkmıştı. Ortaya çıktığı zaman daha bir hayli masumdu; hâlâ "tek" kabul edilen bir İmparatorluk'ta yönetimsel bir bölümlenmeye işaret ediyordu sadece. Ama o çizgi oraya çekilmeden önce burada bazı sahici kültürel ayrımlar oluşmaya başlamıştı. İki dil, Latince ve Yunanca ve bunların çevresinde oluşmuş iki kültür vardı. Bu iki kültür o her şeyi gölgede bırakan Katolik/Ortodoks bölünmesiyle coğrafî ayrıma kültürel-politik yeni içerikler yükleyene kadar, "Doğu"da, yeni bir "yaban", İslâmiyet, belirmişti bile. Doğudan gelen "Barbarlar" bir kere Batı'ya yerleşip medenî olduktan sonra, Cengiz gibi, o unutulmuş yönden gelen yeni Barbarlar'a hiç iyi gözle bakmadılar - onları hiç tanıdık bulmadılar. Ufukta habire bir yenisi beliren bu adamların Türk, Tatar, Moğol vb. ne olduklarına bile pek dikkat etmediler.

Böylece o çizginin iki yanı gitgide yabancılaşan iki dünya haline geldi - yabancıdan öte, *düşman*! Selçuklu ve Osmanlıların varlığı ya da Haçlı Seferleri bu durumu düzeltecek değildi elbette. Zamanla Batı, kendine hiç benzemeyen bu "öteki"leri merak edip incelemeye başladı - yalnız sınır ötesindeki Osmanlı'yı değil, onun da gerisindekileri. Doğu'nun Batı'yı merak etmesi daha çok zaman aldı. Araya 1917 Ekim Devrimi ve onu izleyen olaylar girince, Doğu/Batı sınır çizgisi bu yeni gelişmenin taşıdığı bütün gerilimi de sırtlandı: "Doğu Bloku", "Batı Dünyası" vb. Böylece bu "Batı" ve "Doğu" yakın zamana kadar (ama "kadar" demek bunun artık ortadan kalktığını da göstermiyor) dünyayı ikiye ayırmaya devam etti.

Ama bütün bunlar 500-1100 arasında verili alanın iki ucunda olanların birbirine çok benzemesi olgusunu değiştirmiyor.

İKİNCİ BÖLÜM

YÜZYIL DÖNÜMÜNDE KÜÇÜK ASYA VE AKDENİZ ÇEVRESİNDE GÜÇ DENGELERİ

Kariye'deki freskilerden ayrıntı.

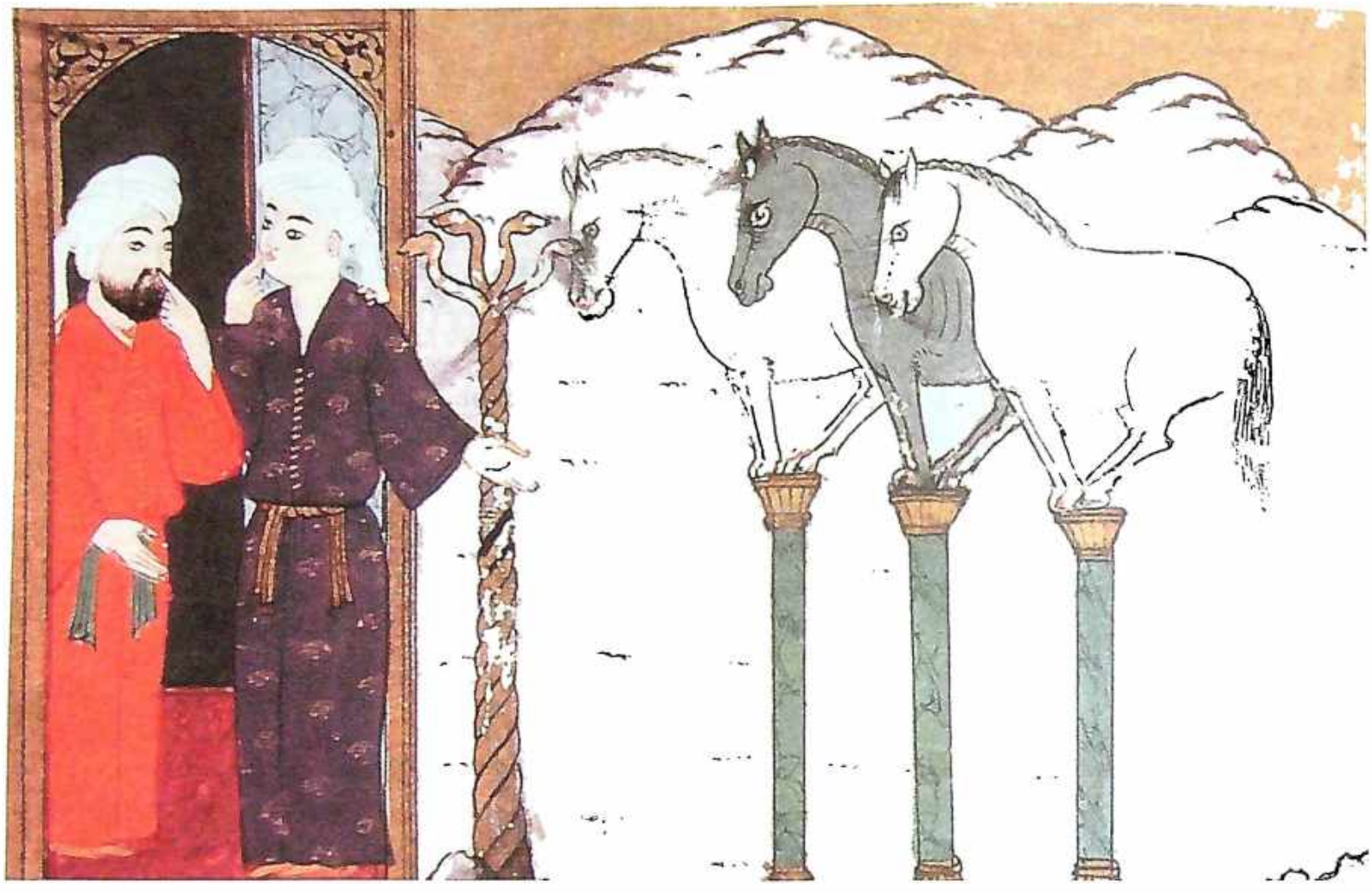
Önceki bölümde özetlemeye çalıştığım tartışmada geçen kilit-kavramların ("kabile"/"imparatorluk"; "uç"/"merkez"; "ortodoks"/"heterodoks" vb.) her biri Osmanlı Devleti'nin kuruluş süreci içinde belirli bir rol oynamıştır. Tarihin kendisinin bir oluşum sırası olduğu gibi, tarihyazımının da bir oluşum sırası var. Sürecin başlarında, çeşitli tarihçiler, böyle bir devletin oluşmasında, olabilmesinde ana itici güç olduğunu düşündükleri etkeni, niçin öyle düşündüklerinin bütün kanıt ve dayanaklarıyla ileri sürdüler. O aşamada bunlar birbiriyle yarışan ve çatışan tezler görünümü veriyordu. Zaman geçtikçe, bütün bu "ana itici güç"lerin anlaşılmaya çalışılan karmaşık bütünün vazgeçilmez parçaları olduğu, birinin ötekileri dışlamasının veya geçersizleştirmesinin mümkün olmadığı daha iyi anlaşıldı. Bugünün tarihyazımında sorun, bunların içinden (veya "dışından") "asıl" olanı seçmek değil, bir arada varolan bütün bu etkenlerin en akla (ve gerçeğe) yakın bileşimini kurmaktır.

Bu bağlamda ben, "göçebelik", "Türkmenler", "heterodoks ideoloji" ve bu köklere dayanan "gazi"ler ve "ahi"ler gibi insanî tipolojilerin çok önemli olduğunu düşünüyorum; buna "olmazsa olmaz" derecede bir önem de diyebilirim. Ama bu etkenler özellikle başlangıç aşamasında önemli. Kuruluş ilerledikçe, ucu en azından Roma'ya dayanan imparatorluk geleneği ve kurumları, monoteistik ideoloji, buna bağlı ortodoksi vb. gitgide önem kazanıyor ve kendilerine hayat hakkı kazandıran ilk kuruluş evresi öğelerini de tasfiye etmeye başlıyorlar. Sürecin bütününde yer alan bu öğeler arası ilişkilerin, sürecin evrelerine göre değişen özellikler kazanmaları da, bütünü görmeyi güçleştiriyor.

Ama bu genel yargıları bölümün sonuna erteleyip, 13. yüzyıldan 14. yüzyıla geçiş aşamasında, Anadolu'yu belirleyen yapıyı, değişik güçleri, eğilimleri vb. kavramaya çalışalım. Bu kısmen, günümüzün moda deyimiyle "jeopolitik"i, kısmen de kültürel yapılanmayı içerecek bir inceleme olacak.

KÜÇÜLEN BİZANS

Roma'nın, Büyük Konstantin'in ayrımına göre doğuda kalan kısmı, birinci bin yılın başından beri gücü artarak devam eden "barbar akını"ndan çok fazla etki-

Ortodoks Bizanslılar'ın 1204'te başkentlerini işgal eden ve altmış küsur yıl orada hüküm süren Latinler'e hınç duymaları için herhalde pek çok neden vardır. Böyle durumlar böyle nedenleri bolca üretir. Muhtemelen çoğu varoluşsal, siyasî, dinî olan bu nedenlere şimdi Venedik'te bulunan bu at heykellerini de eklemek gerekir. Vaktiyle Konstantinopolis'te Augusteion Meydanı'nı süsleyen bu atlar bu işgal sırasında Venedik Docu tarafından gasp edilerek oraya taşındı ve ünlü San Marco Katedrali'nin girişi üstüne konuldu.
18. yüzyılın sonunda Venedik'i işgal eden Napoléon atları Paris'e taşıyınca, "eden bulur" ya da "haydan gelen huya gider" türünden atasözlerini doğrulayan bir durum ortaya çıkmış oldu. Ama Napoléon'un yenilgisini ilân edercesine, 1815'te –İstanbul'a değil– Venedik'e geri getirildiler. İki savaşta bombalara karşı yerlerini terketmekle birlikte kenti bir daha terketmediler.

Sütunlar üzerinde Üç at, "Sanat ve Doğa Harikaları" Metin And Arşivi, British Library.

lenmemişti. Batıda kalan kısım ise, neredeyse ayrımın yapılmasıyla aynı zamanda yokoluş sürecine girmişti.

Şişeye bakan kişinin iyimser ya da kötümser olmasına göre şişenin "yarı dolu" veya "yarı boş" olması gibi, 5. yüzyılda Batı Roma için de hem "devam ediyor", hem de "bitti" demek mümkündü. Bir açıdan baktığımızda, 6. yüzyıl başında "Roma İmparatoru" olan I. Anastasius (491-518), sorun çıkaran barbar kavimlerinden Vandallar'la kendi İtalya valisi arasında siyasî bir evlilik yaptırmış ve bir bakıma rahata ermişti; Galya'da bir Roma Konsülü, Alpler'in hemen kuzeyinde ise bir patrisyen, Anastasius adına, Roma'nın bu geniş bölgelerini yönetiyordu. İspanya ve Akitanya'da yönetim gene birer Romalı memurun elindeydi.

Buna göre, söz konusu dönemde Batı Roma'nın sapasağlam ayakta olduğunu söyleyebiliriz. Ama bu sadece "bir açı". Başkası da var: İtalya valisinin adı

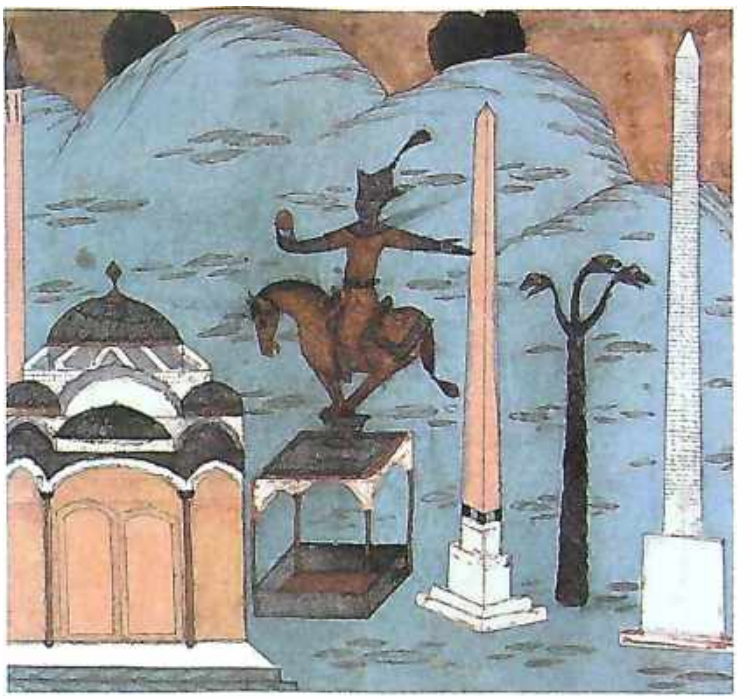
Theodoric'ti ve kendisi Ostrogot kralıydı; patrisyen, Burgonya kralı olan Gondebaud, Konsül ise Frank kralı Clovis'ti; İspanya'daki Romalı memur ise Vizigot kralı II. Alaric'ti. Hepsi, bu krallıklarına, Roma'nın onlara verip vereceği herhangi bir unvandan daha fazla değer biçiyordu. Bu ikinci açıdan bakıldığında, Batı Roma bitmişti (Kishlansky, Geary ve O'Brien, *Civilization in the West*, Harper Collins College Publishers, New York, 1995, s.221).

Bu durum üstünde biraz ayrıntıya girmeyi tercih ettim, çünkü bölüm sonunda bununla Doğu'da yaklaşık sekiz yüzyıl sonra olacaklar arasında paralellik kurmak istiyorum.

Batı Roma böyle ancak "nominal" denebilecek bir biçimde devam ederken, Doğu'nun enerjisi yerindeydi. Justinianus, hem Afrika'da ve İtalya'da oldukça başarılı sayılabilir seferlere çıkarak eski Roma'yı yeniden kurmak amacıyla toprak fethediyor, hem başta Codex Justinianus ile önemli bir hukuk reformu gerçekleştiriyor ya da Ayasofya'da kendini gösteren bir sanatsal/kültürel canlanma başlatıyordu. O dönemde ve ondan sonra, Doğu Roma'nın başını ağrıtan sorunlar eksik olmadı (hangi devlet için başka türlü olabilmiştir?), ama bunlar Batı'nın başına gelenlerle kıyaslanamaz.

Doğu Roma, ancak 10. yüzyıl dolaylarında ciddi sarsıntılar geçirmeye başladı. Bu kitapta bunun nedenlerini araştırmaya çalışmamızın bir anlamı yok. Bizi bu bağlamda nedenlerden çok sonuçlar ilgilendiriyor.

İbn Haldun ve Vico gibi tarih felsefecileri, bilinen medeniyetlerin veya hanedanların döngülerine işaret ederek, onların da gençlik ve yaşlılık dönemleri olduğunu, doğduklarını ve öldüklerini söylemişlerdi. Tarihte böyle biyoloji temelli analojilere hiç rağbet etmeyebiliriz, ama onların bu analojileri bir ampirik gözleme dayanıyor. Bir medeniyetin yükselişi veya çöküşünü yalnızca iç dinamikle açıklayamayacağımız kanısındayım. Bunun önemi elbette var, ama bunun bile önemi daha çok, verili bir medeniyetin içinde bulunduğu genel konjonktürün getirdiği yapılarla bağdaşıp bağdaşamadığı çerçevesinde ortaya çıkıyor.

Batı Roma'nın iyiden iyiye ortadan kalktığı 6. yüzyılda, Germenler'in yollarının uzağında kalan Doğu Roma parçalanmaktan kurtulduğu gibi, Justinianus'un imparator olduğu dönemde, tarihinin en önemli ve en parlak başarılarını da kazandı. Afrika ve İtalya seferleri İmparator'un istediği kadar başarılı olmadı, çünkü o Roma'yı yeniden toparlamak ve bir araya getirmek istiyordu. Ama bu seferler Bizans'a o topraklarda uzun süre varolma şansı tanıdı ve sonraki hiçbir dönemde bunlara denk bir askerî başarı kazanılmadı.
Ancak, Justinianus döneminin en parlak başarıları askerî değil, mimarî alanındadır. Ayasofya bütün dünyada fazla benzeri olmayan bir mimarî şaheseridir. Onunla birlikte, boyu bosu bakımından daha mütevazi olsa da, "tasarım"ıyla başkalarına esin kaynağı olmuş çeşitli mimarî eserler vardır. Bugün Topkapı Sarayı'nda matbahların önünde kaidesinin sütun başlığı bulunan Justinianus'un heykeli, Ayasofya, Dikilitaşlar ve Yılanlı Sütun.

Tercüme-i Miftah-ı Cifrü'l-Cami, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi.

Bizans, 9. yüzyılda Makedonyalı hanedanlar elinde, arkası gelmeyen bir canlanma göstermiş ve kaybettiklerinin bazılarını (Girit'i, Antakya'yı vb.) geri almayı başarmıştı. Ama bunun bir devamı olmadı. Demin kullandığım cümle bağlamında, Bizans, batısında oluşmaya başlayan yeni Avrupa ile de, doğusunda İslâm'ın doğuşundan sonra hızla yeniden biçimlenen Ortadoğu ile de başa çıkabilecek takati yitirmişti. Askerî alandaki başarıları tamamen geçiciydi; "kalıcı" diyebileceğimiz etkisini, 10. yüzyıla girmeden önce, doğusundaki ve kuzeyindeki Slavları Hıristiyanlaştırmakta gösterdi. Ama kendisi bunun olumlu sonuçlarından pek fazla yararlanamadı.

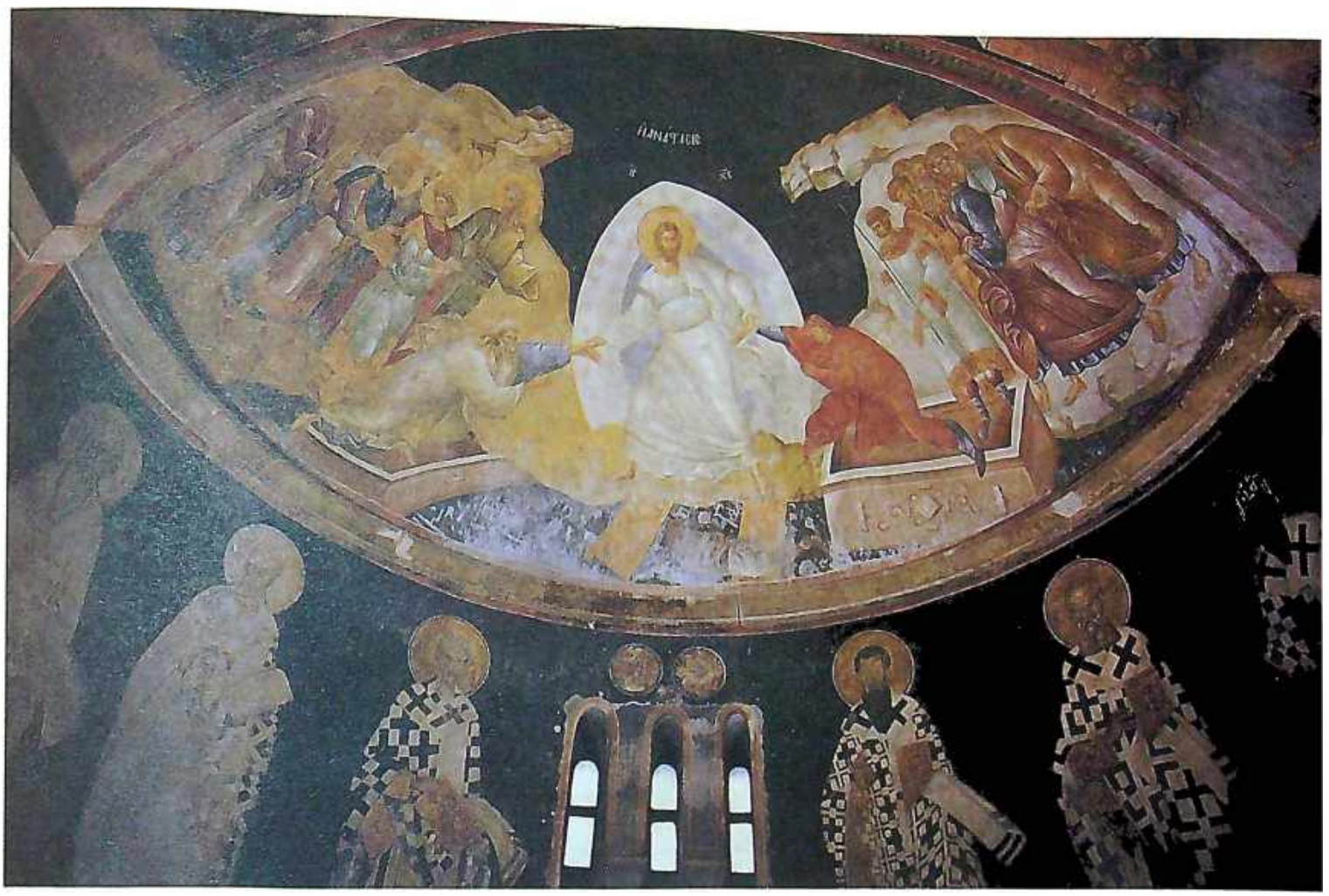
Aya İrini İstanbul'da inşa edilmiş en erken dönem Bizans kiliselerinden biridir ("İrini", bir özel ad olmakla birlikte, "huzur" anlamına gelir). Bugün gördüğümüz yapı Justinianus'un onarımıyla son şeklini almıştır. Ama o sıralarda içinin çok daha süslü olacağını tahmin edebiliriz. İkonoklast dönemde, her yerde olduğu gibi, ikonlar, freskler v.b. yok edildi ve ancak en yalın simge ve süslemelere izin verildi. Aya İrini'nin apsis bölümünde gördüğümüz bu haç, İkonoklast döneminin kiliselerinin genel havasını oldukça iyi bir şekilde yansıtıyor.

Bizans'ın doğusundaki İslâm'a karşı belirli bir süre, belirli bir direnç gösterebildiğini görüyoruz. Bu belki Bizans'ın kendi direnme gücünden çok, Güneydoğu Anadolu'nun, yani Arap ordularının Anadolu içine sızma güzergâhlarının dağlık yapısının yarattığı doğal savunma sistemi sayesinde böyle oldu. Araplar İstanbul'u birkaç kere kuşattılarsa da sonuç alamadılar. İslâm İmparatorluğu daha az engelle karşılaştığı kuzeyde İran içlerine ve batıda Kuzey Afrika boyunca İspanya'ya kadar çok daha hızlı ve parlak bir yayılma gösterdi.

Toplumlar ve medeniyetler arasında etkileşme olmaması mümkün değildir. Bu coğrafyanın bu iki monoteist dini rakip konumdaydı. Ama İslâm'ın bazı özelliklerinin Bizans Hıristiyanlığı'na etkisi, 8. ve 9. yüzyıllarda Bizans'ı kasıp kavuran İkonoklazm hareketinde izlenebiliyor.

Monoteizm, soyut ve tek bir Allah düşüncesi, hele söz konusu tarihlerde insan zihninin kolayca kavrayabileceği, temellük edebileceği bir fikir değildi. "Tasvir" bu nedenle, hem dini insanlara anlatabilmenin aracı, hem de monoteist soyutlukla çelişen, putperestliğin devamı gibi görülen bir şey olmuştur. İslâm'ın bu konuda tavrı netti ve bu net tavır bugüne kadar da etkisini sürdürmüştür. Hıristiyanlık ise müthiş bir "tasvir/ikon" zenginliği yaratmıştı. İsa'nın hayatının her anı resimlendikten başka, Eski Ahit hikâyeleriyle birlikte Hıristiyanlık döneminin azizleri de binlerce kere "tasvir edilmiş"ti. Arapların bir Konstantiniye kuşatmasında, surları koruyan Bizans askerleri mızraklarına Meryem Ana ikonları takmışlar ve kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmıştı. "Sahiden" böyle olup olmadığını sormak anlamsız; insanlar böyle olduğuna inanıyorsa mesele tamamdır. Yani, ikonların her türlü yararı tespit ve tescil edilmişti.

Gelgelelim, din "kurulu düzen"in parçası olduğunda kolayca muhafazakârlaşır ve kurum olarak bazı nimetlerden yararlanmaya başlar. Bu da, toplumda daha radikal (ve daha "az masraflı") bir din anlayışı-

Kariye'nin pareklesionundaki freskler ikonoklast sadelikle tam bir karşıtlık içinde. Metokhites'in 14. yüzyılda yaptırdığı bu resimlerden, apsisin yarım kubbesinde, "Anastasis" sahnesinde, İsa Cehennemi boşaltıyor. Ayağını, kırarak girdiği kapıya basmış. Sağ eliyle Adem'i, sol eliyle Havva'yı mezarlarından çıkarıyor. Bu Diriliş sahnesinde, Adem'in arkasında Vaftizci Yahya ile Davut ve Süleyman gibi peygamberler, Havva'nın arkasında ise Habil ve Tevrat'ta adı geçen başka iyi insanlar duruyor. Duvarda ise, lacivert zemin üzerinde, Athanasios, İoannis Khrisostomos, Vasil, Nikola (Noel Baba olan), Gregorios ve Kyril gibi azizler sıralanıyor.

nın savunulmasına yol açar. Muhammed, İslâm'ın soyut Allah anlayışını Kâbe'deki somut putlara karşı (ve onlarda temsil olunan düzenin sahiplerine karşı) yaymaya çalıştı ve bunu başardı. Bir zaman sonra, İslâmî sofuluğun aslî bir parçası olan tasvir düşmanlığı, Bizans'ta, değindiğim türden bir dinî radikalizme ihtiyaç duyanları etkiledi. Böylece, Bizans'ta İkonoklazm, iki kere "iktidar olabilecek" kadar güçlü bir hareket haline gelebildi.

Bizans böylece Arap Yarımadası'ndan doğan (yani bütün tektanrıcı dinlerin doğum yeri) İslâm'ın kültürel/entelektüel etkisini ta içinden yaşamakla birlikte, Arap ordularının ta içine kadar girip orada kalmasına engel olmayı başardı.

Her coğrafî konumda, asıl sert rüzgârın, asıl yağmurun vb. geldiği yön (ya da yönler) vardır. Bizans

1204'te Dördüncü Haçlı Seferi'nin Konstantinopolis'i zaptetmekle sonuçlanması ve kentte bunu izleyen Latin Krallığı, Bizans halkında derin bir travma yarattı. Bundan böyle, bu iki mezhebin birbiriyle uzlaşmasını yüzyıllar boyunca imkânsız bir hale getirdi. Müslümanları Katoliklere tercih eden bir siyasî görüş, bu olaydan sonra biçimlendi. Nesnel durum, Bizans'ın siyasî bağımsızlığını sürdürmesinin mümkün olmaktan çıktığını gösteriyordu. Bunu görenler, Ortodoksluğu yaşatmanın çaresini arıyordu. Müslüman yönetimde bunun daha çok şansı olduğu görüşü, aslında gerçekçi bir görüştü.
İstanbul'un 1204'te Haçlılar tarafından ele geçirilişi.

için de jeopolitik, bu yönün doğu olmasını kararlaştırmıştı. Bir zaman sonra doğuda Bizans için kara bulutlar yeniden yığıldı, birikti. Bunlar da sonuçta Müslüman'dı, ama bu sefer Arap değil Türklerden oluşuyorlardı. Bu dalgayı durdurmak, Arapları durdurmaktan çok daha güç olacaktı. Bu gelenler Araplar gibi görece yerleşik değil -Araplar İslâmlaşma ile birlikte çok çabuk kentleştiler- göçmendiler ve herhangi bir *coğrafî* nişan henüz onlara yollarının sonuna geldiklerini göstermiyordu. İkincisi, Bizans kendisi, Arapların gözlerini buralara çevirdiği tarihlere kıyasla daha fazla

yorgun düşmüş, direnme gücünü kaybetmişti. 1071'deki Malazgirt Savaşı bölgede bunu izleyen birkaç yüzyıl boyunca olacakların sinyalini verdi.

Bizans bu zamana kadar Batı'daki topraklarını kaybettiği gibi, askerî bir anlamda da Batı'nın gerisine düşmüştü. Malazgirt'ten beş yıl önce İngiltere'yi ele geçiren Normanlar bir yandan Sicilya'da, Ege'deydi ve Bizans'ın bunlarla başa çıkacak askerî gücü kalmamıştı. Öte yandan, İtalyan kent devletleri, başta Venedik, Akdeniz'de deniz egemenliğini ele geçiriyor, ticareti kendi tekellerine alıyorlardı ve onların bu yükselişi, otomatikman Bizans'ın inişi demek oluyordu. Zaten Bizans'ı "bitiren" değilse de "yoran" (ünlü Laz fıkrasındaki anlamında) darbe Batı'dan geldi: 1204'teki Dördüncü Haçlı Seferi'nin Konstantinopolis'i fethetmesi. Bizans İmparatorluğu'nun başkentini Haçlılar'dan geri alması altmış küsur yıl sürdü. Geri aldıkları kent, uğradığı bütün yağmadan sonra, bırakmak zorunda kaldıkları kent değildi. Zaten Bizans da bundan sonra eski Bizans olamadı. Adının bütün haşmetine rağmen (adı, tabiî, "Roma İmparatorluğu" idi. "Bizans" adını 19. yüzyıl tarihçileri yerleştirdiği için, "Bizanslılar", "Bizanslı" olduklarını bilmiyorlardı) artık canını kurtarmaya çalışan -ve pek başarılı olamayan- herhangi bir "düşmüş" devletti.

Malazgirt'in tarihi 1071'dir; 1080 dolaylarında İznik Türklerin eline geçmişti. Selçuklu Türkleri'nin Anadolu'nun batısına erişme hızları Bizans'ın çöküntü temposuyla eşorantılı olmak durumundaydı. Bizans için toplam çöküş aslında çok daha önceden de gerçekleşebilirdi. Bunu durduran, daha doğrusu geciktiren birinci etmen Haçlı Seferleri oldu. Selçuklular Bizans'la değil, birbirini izleyen Haçlı ordularıyla (ve doğudan kaynaklanan başka sorunlarla) uğraşmak zorunda kaldılar. Haçlı Seferleri sona erdiğinde, Selçuklu Devleti de can çekişiyordu. Aynı jeopolitik nedenlerle onun sonunu getiren darbeler de batıdan değil, doğudan gelmişti. Bunlar, üst üste, Bizans'ın ömrünü bir hayli uzattı.

Modern çağa gelinceye kadar bütün büyük devletlerde "zayıflama", merkezin periferi üstünde egemenliğini kaybetmesi anlamına gelir. Bizans için de bu kural işliyordu. Osmanlıcada "tekfur" kelimesi var. Bu, bir çeşit Bizanslı yerel yönetici için kullanılır; Türkçeye nereden geçtiği bilinmez. Belki Farsça "tâcâver"in (taç giyen, taşıyan) Ermenice'de aldığı biçim olan "takavor"dan, belki de Yunanca "nikephoros"tan ("muzaffer") gelmedir. Ancak Türk kaynaklarında rastladığımız bu Bizanslı "tekfur"ların bir hayli bağımsız davranıyor olmaları dikkat çekicidir. 9. ve 10. yüzyıllardaki krizlerde Bizans'ın çevre üstünde belirleyiciliği azalmış, Osmanlı'nın kuruluşu konusunun kimin kimden ne aldığı tartışmasında sıkça adı geçen *"pronoia"* ("timar"ın kökeni sorunu) bir hayli özerkleşmişti.

Dolayısıyla, Selçuklu Devleti'nin Moğolların yarattığı basınca dayanamayarak yıkılmasından sonra bu topraklarda yaşayan yerel ileri gelenlerin kurduğu Türk beyliklerine benzer biçimde, Bizans'ın zaafı sonucu bağımsız prenslik gibi davranan tekfurlukların da oluştuğunu biliyoruz. Bu gelişmeler, Anadolu'nun özellikle batısında adamakıllı karmaşık, çok-başlı, heterojen bir yapının (ya da "yapısızlık") doğmasına yol açmıştı.

"Bizans" denince, 14. yüzyıl arifesinde, artık iyice kâğıt üstünde kalan ve insanlarda nostaljik bir rüya duygusu uyandıran imparatorluk düzeninden çok, bu "desantralize" düzensizliği anlamak gerekiyor. Bizans'ın düşmüş olduğu bu durum Anadolu'da kurulan Türk beyliklerini, ama hepsinden fazla Osmanlı Beyliği'ni pek çok düzeyde ciddi bir şekilde etkiledi.

SELÇUKLU GELENEĞİ

Osmanlı Türkleri, onlarla ilgili geleneksel kaynaklardan okuduğumuz ya da eldeki verilerden akıl yürüterek çıkarsadığımız şeylere göre, Selçuklu Devleti'nin entegral bir parçası değillerdi. Selçuklu egemenliğinin geçerli olduğu topraklara sonradan gelmişler, geldikten sonra da, çok iyi bilmediğimiz bir sürecin sonunda, kendilerini "uç" bölgesinde bulmuşlardı.

Ama Osmanlılar için söyleyebildiğimiz bu sözleri, muhtemelen bu dönemde adı geçen çeşitli Türkmen

toplulukları için söyleyebiliriz. Çünkü öyle anlaşılıyor ki bu özellik aslında Selçuklu Devleti'nin ve daha birçok eski Türk "yarı-devlet"inin belli başlı özelliğiydi: Selçuklu Devleti, en "merkezî" olduğu zamanda da, başka ölçülerle, örneğin Osmanlıların bize verdiği ölçülerle kıyaslandığında, oldukça gevşek bir federasyon görünümündeydi. İleride göreceğimiz gibi Osmanlılar bu bakımdan Selçuklu Devleti'nin modelini bilinçli bir şekilde aşmaya çalıştığı izlenimini veren bir biçimde farklı tavır gösterdiler.

Bu alanda ayrılsalar ve zaten hiçbir zaman çok sıkı sıkı bağlı olmasalar da, son analizde, Osmanlı Beyliği için ilk dolaysız büyük devlet modeli Selçuklu Devleti olmalıdır. Büyük bir ihtimalle, zihinlerindeki *tek* model değildi; ama *dolaysız* olanı oydu. Bu nedenle, Selçuklu Devleti'nin ne gibi temellere dayandığına, ne gibi ilkelerle varolduğuna kısaca göz atmamız gerekiyor.

Dünyanın kabaca bu tarafında ve tarihin kabaca bu dönemlerinde, kökeni Asya olan birçok göçebe devlet ve onların arasında devleti olan ya da olmayan (burada "devlet"ten epey farklı bir şey anlamak gerekiyor zaten) birçok göçebe Türk boyu vardı. Selçuklular da onlardan çok farklı bir özellik yaratmamışlardı.

Orta Asya Türkleri, İslâm'ın doğuşundan sonraki yıllarda batıya doğru ilerledikçe bu bölgede egemen olan bu monoteist dinin etkisi altına giriyor ve Müslüman oluyorlardı (daha öncekiler Hıristiyan olmuştu. Gittikleri yere göre Yahudi veya Budist olanları da vardı). Zamanla İslâm'ın kendisi de doğuya doğru yayıldı ve buralardaki göçebe ya da yerleşik Türklerin çoğunluğunun ortak dini haline geldi. Bir din değişikliği, çabuk ve kolay bir süreç değildir. Monoteizm, kendinden önceki dinî inanç biçimlerine oranla çok daha soyut, sofistike, sistematiktir. Bu ona, öteki politeist vb. dinler karşısında belirgin bir entelektüel üstünlük kazandırır. Buna karşılık, aynı nedenlerle, kavranması ve sindirilmesi çok daha zordur. Müslüman olmaya çalışan bir yeni "mühtedi", benimsemeye çalıştığı dinin kural ve ilkelerini ancak kendi zihninde hazır bulunan kalıplar içinden ve onların öğeleriyle karıştırarak kavrayabilir. Bu da, koşullara göre oldukça uzun sürebilen bir "heterodoksi" dönemi yaratır. Daha önce Hıristiyanlık da, pagan inançları "revize ederek" yaşatmıştı: Hıristiyan ikonografisinde gördüğümüz şeytan ile tanrı Pan'ın benzerlikleri klasik örnektir. Önceki bölümde de ele alınan bu ilginç serüveni Selçuklular da yaşadılar. Bunun nasıl bir inançlar karışımı yarattığına görece iyi bilinen bir örnek vermek gerekirse, herhalde en iyi örnek *Dede Korkut Kitabı* olacaktır. Burada Asya'dan kalma Şamanist inançlar (ve davranış biçimleri) İslâm öğeleriyle yan yana ve iç içedir.

Konu şüphesiz, bir "din değiştirme" olayından ibaret değil, bu kadar basit değil; konu, *aynı zamanda*, bir medeniyet değişikliği: Göçebelikten yerleşik düzene, kırsallıktan kentliliğe, göçebeliğin yönetim anlayışından yerleşik düzenin gerektirdiği karmaşık devlete geçiş.

Nizamülmülk önce Alparslan'ın, sonra da oğlu Melikşah'ın yanında vezir olmuş bir İranlı'ydı. Bu tür ilişkiler, göçebe Türklerin söz konusu geçişi gerçekleştirme biçimi konusunda aydınlatıcıdır. Nizamülmülk, eserlerinden Gazâlî'nin yararlanacağı kadar bilgili bir insandı. Ortadoğu'nun özellikle İslâm sonrası devlet geleneklerini, Abbasî Halifeliği'nin tarihini ve inceliklerini, İslâmî ideoloji içinde çeşitli akımları çok iyi biliyordu. Bu bilginin bir kısmını Melikşah'ın isteği üstüne yazdığı *Siyasetname*'de anlattı. Ancak o vezirdi; bunları ondan öğrenmek durumunda olan göçebe Türklerse hükümdar. Öte yandan, bu ikincilerin, dersini bayağı çabuk öğrenen akıllı öğrenciler olduğunu da hemen ekleyebiliriz. Dediğim gibi ilişkinin kendisi öğreticidir: Melikşah kitap yazılmasını emreder. Bilgi isteyen o, veren Nizamülmülk'tür; neyi ne kadar, nereye kadar alacağına karar veren, gene Melikşah.

Nizamülmülk, ayrıca, daha genel bir çerçevede Selçuklu yönetim sisteminin bir örneği olduğu için de aydınlatıcıdır. İlk medreseyi Melikşah ile Nizamülmülk kurmuşlardı ve egemen (yönetici) sınıf medrese

kökenli ulema arasından çıkıyordu. Bunlar daha sonra göreceğimiz Osmanlı uygulamasından epey farklı durumlardır. Osmanlılar bütün bunlardan etkilenmesine etkilendiler - ama kurumları kendilerine göre değiştirmekten geri durmadılar.

Osmanlı-Türk tarihçilerinden Justin McCarthy şunu söyler:

> Büyük Selçuklular gibi Anadolu Selçuklularının tarihi de Türk yönetiminin iki büyük eksiğini sergiler: otoritenin bölünmesi ve göçebe askerlere bağımlılık (McCarthy, *The Ottoman Turks*, s.25).

Bu noktada da Osmanlı uygulaması ile Selçuklu modeli arasındaki ilişki olumsuz - önceki örneğin terk edilmesi ve uygulanmaması anlamında. Ancak, tarihte belirli "halef-selef" ilişkilerine bakarken, bu anlamda olumluluk ve olumsuzluk aynı kapıya çıkar, çünkü bir yöntemin uygulanmamasının da aslında modelden çıkarılmış bir ders olduğunu söyleyebiliriz. Elimizde bu konuda hiçbir kanıt yok, onun için ben tamamen sezgisel olarak, Osmanlı'nın Selçuklu usulüne aykırı davrandığı durumların, uygun davrandığı durumlara oranla, çok daha bilinçli seçme ve kararların sonucu olduğuna inanma eğilimindeyim. Ama bu kişisel bir eğilim ve dediğim gibi, kanıt yok!

McCarthy'nin değindiği birinci "büyük eksik" yukarıda benim de söz konusu ettiğim Orta Asya'nın göçebe geleneklerine bağlı bir şey: Hükümdar ölünce, ülke, oğulları arasında paylaşılıyor. Bu, sonradan Osmanlı'da karşılaşacağımız sisteme göre daha eşitlikçi ve insanî bir uygulama gibi görünebilir, ama devletin büyümesi ve devamlılığı çerçevesinde belirgin sakıncaları var.

İkinci eksiklik de, Selçuklu Devleti'nin, göçebe topluluklar federasyonu ile yerleşik büyük devlet arasında bir yerde durmasının sonucu. Yerleşik devlete doğru çok önemli adımlar atılmakla birlikte, bunlar sürecin sonuna kadar da zorlanmamıştı. Böylece, Selçuklu devlet yapısında ve özellikle askerlik alanında ciddi bir "göçebelik kontenjanı" hep hazır bulundu. Bu, askerliğin gerekli etkililiğe ulaşamamasından etkili vergi sistemleri geliştirilememesine kadar çeşitli sonuçlarıyla, güçlü bir devlet sistemi kurulmasını engelledi.

Osmanlılar özellikle bu alanlarda Selçuklulardan farklı davrandılar. Bu iki alan bir "devlet"in konsolidasyonu açısından hayatî önem taşıdığı için Osmanlıların bu davranışını rastlantı ya da sezgiden çok, düşünülmüş bir karar olarak yorumlama eğilimindeyim.

Toprak ve askerlik sistemlerine geldiğimizde, buralarda Selçuklu etkisi belirgindir. Osmanlı "dirlik düzeni"ni, belli başlı çizgileriyle, daha önceden Selçuklularda görürüz. Ama zaten dünyanın bu bölgesinde buna benzer örnek çoktur. Öte yandan Selçuklularda bir "köle ordusu" da vardır (ve gene, bütün bölgede), ama bu, Osmanlılarda olduğu kadar gelişmemiştir. Uzunçarşılı bir de şunu söylüyor:

> Frengüs denilen gayri-Müslim bir sınıf hükümdar maiyetinin bulunduğu ve bunların müsellah olduğu anlaşılıyor ise de şimdilik malumatımız bundan ileri geçmemektedir (Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.105).

Selçuklu boyları yerleşik devlet düzenine geçtiklerinde, yaşadıkları bölgenin bir başka özelliğini daha benimsemiş ve genel sistemlerine eklemlemişlerdi. Yerleştikleri yer öteden beri doğu-batı ticaretinin önemli bir transit güzergâhıydı ve bu kervanlar sonuçta "gelir" anlamına geliyordu. Selçuklulardan bize kalan belli başlı binalar arasında kervansarayların önemli bir yeri vardır. Bu da onların bu etkinliği daha güvenli ve düzenli bir hale getirmek için çaba harcadıklarını gösteriyor.

Selçuklu Devleti'ni "Büyük" ve "Anadolu" sıfatlarıyla ikiye ayırma eğilimi ağır basıyor. Devletin ağırlık merkezi Anadolu'nun doğusunda kalmıştı. Bağdat gibi önemli İslâm merkezleri Selçuklular için de önemli çekim merkezleri oldular. Bizans'ın ötesine geçmek, Avrupa kıtasına çıkmak onlar için öncelikle düşünülen hedef haline gelmedi. O zaman Moğolların da bir dönem boyunca egemen olmaya çalıştığı bir alanda hapsoldular. Göçebe toplumların yerleşiklere

karşı belirli avantajları vardır. Bunlar, göçebelikle yerleşiklik arasında biraz "yarı yolda" duran Selçuklular karşısında, Moğollar lehine işledi. Sonuç olarak Selçuklu devleti uzun ömürlü olamadı. Çizmeye çalıştığım bu çerçevede, Osmanlı Devleti'ni, onun bir devamı olmaktan çok, ona çok şey borçlu, hattâ kısmen ondan kaynaklanmış, ama onu taklit etmekle yetinmemiş, yeni bir başlangıç olarak görmenin daha doğru olacağını sanıyorum.

BEYLİKLER

Selçuklular, Bizans Devleti'nin ortadan kalkmasının belki tek nedeni değillerdi; ama bu sonuca yol açacak herhalde en belirleyici katkıları onlar yaptılar. Ne var ki, Selçuklu Devleti Bizans'tan çok daha kısa ömürlü oldu ve böylece Selçuklular, Bizans'ta başlattıkları sürecin sonunu göremeden kendileri tarihten silindiler.

Ama aslında kimse tarihten "silinmez". Biçim ya da bileşim değiştirerek yaşamaya devam eder. Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra (1277 bunun üzerinde anlaşılabilir tarih sayılabilir) ortaya çıkan Anadolu beylikleri bir anlamda Selçukluların devamıdır - elbette hem biçim, hem de bileşim değişimiyle birlikte.

Büyük bünyenin parçalanmasıyla oluşan küçük bünyeler durumlarında hep olduğu gibi, bu beyliklerin her biri, makrokozmos Anadolu Selçuklu Devleti'nin mikrokozmos kopyaları durumundaydı - en azından, devlet ve yönetim kavramı ve bu tür idealler düzeyinde. Aynı değerlendirmeyi, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletleri arasındaki ilişki için de yapabiliriz.

Osman ve çevresindekiler de bunlardan biri, hem de o tarihlerde hiç önemli görünmeyen biriydiler. 1310'da, yani bizim şimdi resmen kuruluş yılı ilan ettiğimiz 1299'dan 11 yıl sonra, Anadolu'da çeşitli beyliklerle diplomatik ilişkilerini tazeleyen Konya Mevlevîleri'nde, Osmanlıların adı kayda bile geçmemiştir (Kafadar, *a.g.e.*, s.130). Belli ki Anadolu'nun *siyasî* haritasına o günkü bakışla bugünkü bakış arasında çok fark var.

Selçuklularda temsil olunan merkezî otorite çökünce yerel beyler, güçlerinin yettiği yerde kendi beyliklerini ilan ettiler. Bir düzeyde hepsi, yerini aldıkları Selçuklu Devleti'nin kendisi gibi, Moğol İlhanlı egemenliğini kabul etmek zorundaydı. Ama Anadolu'da İlhanlı nüfuzu da zayıflama sürecindeydi ve onun zayıflamasıyla eşorantılı biçimde beyliklerin özerkliği artıyordu.

Sayıları bir hayli fazlaydı. Birbirlerine ne kadar çok benzerlerse benzesinler, bu kadar çok sayıda, kendine biçtiği çıkarlar ve hedefler doğrultusunda hareket eden bağımsız birim, Anadolu'da olağanüstü bir hareketlilik ("hareketlilik" yerine "kaos", "istikrarsızlık" veya "anarşi" kavramlarını tercih edecekler vardır) yaratıyordu. İttifaklar günübirlik bozulup yeniden kuruluyor, sınırlar neredeyse her ay yeniden çizilmeyi gerektiriyordu.

"Birbirine benzemek"ten söz ettiğime göre, neyin benzediği konusuna geleyim. Temel "toplum" olduğuna göre o düzeyden başlayalım. Bütün bu beyliklerde gayri-Türk ve gayri-Müslim olanların çoğunluğu oluşturduğunu varsayabiliriz. Anadolu "halkı", Bizans İmparatorluğu'nun halkıydı. Evlenme ve din değiştirme gibi yollardan zaman içinde bu halkın birçoğu Müslüman kesime katıldı (ama 1920'lerde bile Mübadele ile bu toprakları terk eden milyonlarca Ortodoks kalmıştı). Bu gayri-Müslim nüfus o tarihlerde çok daha kalabalık, oranı da çok daha yüksek olmalıdır. Böylece, daha sonra merkezî imparatorluklarını kuran Osmanlıların gayri-Müslim topluluklarla kurmayı başardıkları *"co-existence"* biçimleri, aslında daha bu beylikler zamanında ortaya çıkmaya başlamıştır.

Gayri-Müslimler, yerleşik köylü nüfusun çoğunluğunu oluşturuyordu. Kentlerde de hatırı sayılır miktarda bulunduklarını varsayabiliriz. Henüz Küçük Asya'da mutlak çoğunluk haline gelmemiş Türklerin bir kısmı göçebe hayatını sürdürüyor, ama gittikçe artan sayıda insan da yerleşik köylü veya kentli saflarına katılıyordu. Askerlik ve yönetim de Türklerin elindeydi.

Ortaya çıkan genel *siyasî* manzara, bir tür "feodalizm" manzarasıydı. Yıkılana kadar Selçuklu hanedanının (ve şimdi İlhanlıların) vasalı olan bu beylerin altında kendi vasalları olan birçok daha küçük ve yerel bey vardı. Az önce değindiğim çıkar arayışı, çıkar için saf ve müttefik değiştirme pratiği bunların hepsi için geçerliydi. Böyle kargaşa dönemleri, feodalizmin otorite merkezlerini birbirine kişisel bağlarla bağlayan genel ahlâk sistemlerini daha kolay yıpratır. Burada durumun farklı olması için bir neden yoktu.

Toplumsal olarak bu dönemde Anadolu'nun genel karakterini oluşturan çizgiler, toplumsal kümelenme ve sınıflaşmalar da hepsinde geçerliydi. Tarımsal üretim temelinde kır/kent ayrımı ve işbölümü ortak bir özellikti. Kentlerde ağırlık oluşturan esnaf birlikleri, loncalar, Ahi örgütlenmesi ve ideolojisi hepsinde vardı.

Gene hepsi, bu son cümlede andığım ideolojik karmaşayı paylaşıyordu. Görece yeni Müslüman oldukları için göçebe Türkmen alışkanlıklarından büsbütün kopmamışlar, daha ortodoks bir İslâmî düşünce sistemine doğru evrilmekle birlikte henüz oraya varmamışlardı. Hıristiyan komşulardan uzak bölgelerde kurulmuş beyliklerde bile "gazi" ideolojisi ve değerleri herhalde sürmekteydi. Ama bütün bunlar aynı zamanda Anadolu'nun heterodoks inançları ve kültleriyle içiçe geçmişlerdi.

"Ahiler" hakkında, 14. yüzyılda buraları gözlemleyen Mağribî Arap gezgini İbn Battuta'nın klasik betimlemesine bakalım:

> Müfredi Ahi, Ah-Kardeş sözünün müfred birinci şahıs şeklinde söylenmesinden meydana gelmiştir. Bunlar Anadolu'ya yerleşmiş bulunan Türkmenlerin yaşadıkları her yerde, şehir, kasaba ve köylerde bulunmaktadırlar. Memleketlerine gelen yabancıları karşılama, onlarla ilgilenme, yiyeceklerini, içeceklerini, yatacaklarını sağlama, ihtiyaçlarını giderme, onları uğursuz ve edepsizlerin ellerinden kurtarma, şu veya bu sebeple bu yaramazlara katılanları yeryüzünden temizleme gibi konularda bunların eş ve örneklerine dünyanın hiçbir yerinde rastlamak mümkün değildir (Parmaksızoğlu, *İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, s.7).

Hakkında çok şey bilmediğimiz halde, bu Ahi örgütlenmesinin söz konusu dönemde bütün Anadolu'da yaygın olduğunu biliyoruz. Battuta'nın sözünü ettiği "iyiliğe adanmışlık" yalnız bu esnaf arasında değil, o dönemde sayıları gene hayli kabarık olan dervişler, abdallar vb., yani oldukça heteredoks bir yapı sergileyen "din erbabı" arasında da görülüyordu. Bu dervişlerin inançlarının kaynakları, İslâmiyet çağında, Babaîlik gibi aykırı ve isyankâr anlayışlara uzanıyordu. Ama İslâm-öncesi çeşitli kültlerle bilmeden akrabalık kurulduğunu da kolayca tahmin edebiliriz.

İLHANLI MOĞOLLAR

Burada sayılan, Küçük Asya'yı biçimlendiren etkenler arasında Moğolların varlığı o gün muhtemelen sayılması gereken ilk ve en önemli etkendi; ama zaman içinde en uçucu, en az iz bırakmış olanı da o oldu.

İlhanlı Moğol devletinin kökeni Cengiz İmparatorluğu'na dayanır. 13. yüzyılın ortasında Cengiz'in torunu olan Hulagu Han büyük bir orduyla İran'ı istila etmiş, kısa süre sonra Bağdat'ı da ele geçirmişti. Böylece, yüzlerce yıllık Abbasî Devleti'ne de son vermiş oldu.

Müslümanlarla çatışmaya girmesi, onlara karşı Hıristiyanlardan müttefik aramasına yol açtı. Haçlı Seferleri sırasında Ortadoğu'nun çeşitli yerlerinde kurulan -ve tutunan- Haçlı kentleri ile Bizans bunların başında geliyordu. Hattâ onunla evlendirmek üzere Bizans'ın gönderdiği yarı-meşru prenses Maria, İran'a vardığında Hulagu öldüğü için (1265) oğlu Abaka Han'la evlendirildi. Ancak, sonraki yıllarda İlhanlılar yaşadıkları yerin kurallarına uyarak Müslümanlaştılar. Bu bölümde söz konusu ettiğimiz yüzyıl dönümünde Sünnî/Şiî kavgasının içinde bile yer aldılar. Zaten bu olay İlhanlı Devleti'nin zayıflamasına yol açan baş etkendi. 1300'lerin yarısına gelmeden, İlhanlı varlığından söz etmek için neden kalmamıştı.

İlhanlı Moğollar, Asya'nın göçebe geleneklerine Türkmenlerden (en azından "Selçuklu ve Osmanlılardan" diyelim) daha fazla bağlı kalmışlardı. Örneğin, çadırdan ("yurt") ve ordugâhtan saraya geçmeyi

reddetmişlerdi. İlhan çadırını nereye kurmuşsa, "başkent" orasıydı. Bu gibi, biraz da simgesel sayılabilecek uygulamalar dışında bildiğimiz askerî-göçebe devletlerden farklı olmadıkları gibi, bu bölgede geçerli olan "ıkta" gibi sistemlere de uyum sağlamışlardı.

Sonuç olarak, geçici askerî varlıklarının dışında, "kültürel" denebilecek önemli bir etki bırakmadan tarihe karıştılar.

GENİŞ HİNTERLAND

Peki, buraya kadar sınırları çizilen bu bölgenin hemen dışında, kimler vardı ve neler oluyordu. Şu anda biz, merakını yenemeyip romanın sonunu okumuş sabırsız okurlar durumundayız. Osmanlı İmparatorluğu'nun buraya kadar anlatılan bölgenin dışına taştığını biliyoruz. Osmanlı Beyliği kurulur, oldukça hızlı bir biçimde yayılırken buralarda kim ne yapıyordu?

Cengiz (Çingiz) Han dünyanın en geniş imparatorluğunu kurdu, ama birçok göçebe temelli imparatorluk gibi bu da uzun ömürlü olamadı. 1227'de Cengiz ölünce ülke dört oğlu arasında paylaşıldı: Cuci, Çağatay, Toluy ve Ögedey. Turancıların Cengiz'e bakışı uyumsuz olmuştur. Bazıları bu "en büyük" imparatorluğu Türk tarihine katmak için Türk-Moğol soydaşlığını savunmuş, bazıları da bunun bizi "sarı ırk"a sokacağını düşünerek "akrabalık" tezlerini reddetmiştir.

National Palace Museum, Taipei, Tayvan.

İran'a aslında büyük ölçüde değindik. İran bir süreden beri doğudan gelen göçebelerin üzerinde hanedan kurduğu, kurduğu devlet düzenini zamanla batırdığı ve yeni gelene teslim ettiği dağınık bir coğrafya halini almıştı. 8. yüzyılda, yeni inançlarının enerjisiyle dolu Arap orduları gelmiş ve İslâm'ı getirmişlerdi. İran İslâm'ı kabullendi, ama kendine uydurarak - daha Halifeler döneminin sonunda Şiîlik ve Haricîlik doğmuş ve Irak ile Horasan arasında yayılmıştı.

11. yüzyıl başında Gazneliler, Harezmşahlar ve Selçuklularla Asyalı Türkler, ardından Moğollar, Cengiz, derken Hulagu, arkasından gene Türkler, yani Timur, bu dizinin sonu olmak üzere de Akkoyunlular buradan geçecekti. Sonunda gene bir Türk, yani 16. yüzyıl başında Şah İsmail, artık İran'ın yerlisi olarak Safevi hanedanını kuracak ve bundan böyle İran kendi toprakları üzerinde görece istikrarını sağlayacaktı. Bu gerçekleştikten sonra, sürekli savaşlara rağmen, Osmanlı-İran sınırında fazla bir değişiklik olmayacaktı.

Doğudan gelen bu hanedanlar İran'la birlikte Arap Yarımadası'nın kuzeyini de etkiliyordu. Hulagu'dan sonra Bağdat, Abbasî Devleti'yle tırmandığı yere bir daha hiç gelemedi. Suriye ve Lübnan kıyıları ise, Moğolların kuzeyden geldiği sıralarda güçlenerek güneyden kuzeye doğru savlet eden Memlûk (Mısır) Devleti'nin elindeydi. Eyyubîler hanedanı zamanında güçlenen, çoğu Kafkas kökenli köle askerler olan Memlûkler ("mülk"ten, birinin "malı" olma anlamında) sonunda yönetimi ele geçirmişlerdi. İlk Osmanlı padişahları onlara saygı gösteriyor, "babam" diye hitap ediyorlardı. Selçuklulardan kalma beylikler arasında Dulkadir Beyliği belirli bir süre güçlü ve istikrarlı Mısır Devleti'yle büyüyen Osmanlılar arasında bir tampon oluşturacak, sonunda Osmanlı bu beyliği de yutarak Memlûk Devleti'yle sınırdaş olacaktı.

Balkanlar o zaman da kargaşa içindeydi. Bizans, daha çok Yunan kökenli halkın bulunduğu yerlerde otoritesini devam ettiriyor, ama Slav Ortodokslar üstünde etkili bir siyasî otorite kuramıyordu. Slavlar kendileri de herhangi bir istikrarlı siyasî birlik oluşturmuş değillerdi. En doğuda Bulgarlar vardı. Sırplar, Hırvatlar ve Boşnaklar aynı soydan geliyordu, ama coğrafî yerleşime göre dinleri farklılaşmıştı: Sırplar Ortodoks, Hırvatlar Katolik'ti. Boşnaklar tabiî henüz Müslüman olmamışlardı ama o zaman da "Bosna Kilisesi" diye ayrı bir kiliseleri vardı ve iki tarafın da saldırısına uğruyorlardı. Genel kabul gören teori bu kilisenin 10. yüzyılda Bulgaristan'da etkili olan, saldırılardan sonra kuzeye doğru savrulan Bogomil "Sapması"nın bir devamı olduğu yolundadır.

Slavlar'ın yayıldığı alanlar olsun, bugün Romen dediğimiz Ulahlar'ın ("Vlah") yaşadığı yerler olsun, sürekli bir istikrar sağlayan merkezî krallıklar oluşamadığı için buralarda epey başıboş bir feodalite hüküm sürüyordu. Eflak tarafları iyice yoksul ve kaotikti.

Arnavutlar, Adriyatik kıyısında ve dağlık Arnavutluk'ta, aşiretlerin etkili olduğu, kendilerine özgü izole bir hayat yaşıyorlardı.

Daha kuzeyde ise güçlü ve topak bir birim olarak Macaristan vardı. Macarlar da Avrupa'ya görece yeni yerleşmiş bir halktı (Arpad'la 9. yüzyıl sonunda Karpatlar Havzası'na gelmiş, Kral İstvan 1000 yılında Hıristiyan olmaya karar vermişti). Bugün haritada gördüğümüz Macaristan'dan çok daha geniş bir alana egemendiler. Zaten Osmanlılar Avrupa kıtasında bir güç haline gelince, karşılarında en çetin ceviz olarak Macarları bulacaklardı.

Karadeniz'in kuzeyine gelince, Cengiz'den ve Altın Orda'dan kalma Kırım Hanlığı buralara hâkimdi. İlkin Kiyef'te kurulan Rus Devleti ortadan kalkmış, şu sıralarda Moskova Knyezliği'nde yeniden biraz hayat bulmuştu. Daha batıda ise çeşitli Baltık halkları, daha dikkat çekecek şekilde Livonyalılar, Litvanyalılar, onların batısında Lehler vardı. Kıtanın bu bölgesi, Küçük Asya'ya oranla, çok daha içine kapalı ve dünyanın merkezlerine uzak, yapısı her bakımdan henüz çok zayıftı.

SONUÇLAR

Bu durum normaldir. "Medeniyet" ya da "kültür" Asya içlerinden batıya doğru at süren bu göçebelerle gelmedi. Uzakdoğu'nun medeniyetini de onlar buraya taşımadı. Ama İbn Haldun'dan Hikmet Kıvılcımlı'ya, "medeniyet ve barbarlar" ikilemini incelemiş herkesin söylediği gibi, barbarlar için için kuruyan medeniyete temel insanlık değerleri ve enerji aşısı yaptılar.

Ancak, Osmanlı Devleti'nin henüz kurulma aşamasında olduğu dönemde, Asya'nın, batıya doğru göçebe topluluklar gönderme enerjisi de tükenmeye yüz tuttu. Anadolu'da yerleşen Türkmenlerin bu kategorinin son örneği olduğunu söyleyebiliriz. İlhanlılar, Cengiz'le başlayan (ve aslında büyük ölçüde biten) Moğol yayılmasının son temsilcisiydiler. Bundan sonra Timur harekete geçecek, ama Cengiz'in vardığı uç noktalara varmayı denemeden Orta Asya'ya çekilecekti. Timur bu arada Bayezid'i yenerek Osmanlı yükselişine ara verdi, ama son veremedi. Timur'u izleyenlerin de, bu taraflara ilgisi gittikçe azaldı.

Son bir atak ise, Timur'un onda biri kadar dahi iz bırakmayan Akkoyunlu, Karakoyunlu dalgalarıdır. Bu hareketleri yüzyıllar içinde izlediğimizde onları gerçekten "dalga"ya benzetmek kolaylaşıyor - tabiî, zamanla gücünü kaybeden, rüzgâr kesildikten sonra devam eden "ölü" dalgaya. "*Yeni* bir medeniyet" yaratan son göçebeler, dünya tarihinde, Osmanlılar oldu.

Sözün burasında, kendi kişisel görüşümü yazıyorum: Sanırım Osmanlı deneyiminin *"yeni"* bir sentez olabilmesinin nedeni, bunun "en batıya" uzanan, dolayısıyla o zamana kadar Ortadoğu'da görülen örneklerden daha farklı bir toplumsal eklemlenmeyi gerçekleştiren bir deneyim olmasıydı. Fatih döneminin sonuna kadar kapladığı alanla Osmanlı İmparatorluğu, aşağı yukarı, Bizans, daha doğrusu Doğu Roma İmparatorluğu'nun kapladığı alana yayılmıştı. Aşağı yukarı aynı topraklarda, ama şüphesiz çok farklı bir yapı! İçinde, üç monoteist dinin bir *"modus vivendi"* bulduğu bir "imparatorluk"; bundan böyle gitgide ayrışacak olan "doğu" ile "batı"nın birbirine

hâlâ kenetli olduğu nokta vb. pek çok betimleme yapılabilir, ama bunlar Ortadoğu'da, daha doğudan gelen göçebe akımların yerli medeniyetle birleşmesinden doğan ve farklı hanedan adları dışında artık tarihe yeni bir şey katmayan birçok örnekten farklıdır.

Osmanlı Devleti'nin bir yolunu bulup aralarından sıyrıldığı Anadolu Türk Beylikleri'ni de kısaca değindiğim bu kategoriye katabiliriz. Yıkılan Selçuklu devletinden artakalmışlardı, ama Selçuklu devletinden farklı bir özellikleri yoktu, böyle bir özellik geliştirmemişlerdi. Dolayısıyla, mantıken, kötüleşen koşullara Selçuklu devletinden daha güçlü bir direniş gösterecek bir potansiyelleri yoktu. Selçuklu Devleti yutulmaya, savaşılmaya değecek kadar büyük olduğu için İlhanlı Moğollar'ın hedefi olmuş ve bu basınca dayanamamıştı - tabiî daha *yakın* olduğu için de. Beyliklerin paradoksu, Selçuklu Devleti gibi güçlü olamadıkları için yaşama şansı bulmalarıydı. Tarihin çok özel bir konjonktüründe sanki asılı kalmışlardı. Doğuda tarihî dinamikleri kurumaya başlayan göçebe kökenli İlhanlılar, Anadolu beyliklerini vasal olarak görmekle yetiniyor, daha fazlasını istemiyor, daha fazlası için muhtemelen güç ve enerji de bulamıyorlardı. Batılarında Bizans ise artık çoktan "inişe geçmişti". Daha erken tarihlerde bunun için Malazgirt gibi "dışsal" nedenler görebiliyoruz. Ama arada gerçekleşen bütün tahribattan sonra, 13. yüzyılın sonuna gelindiğinde (İstanbul Latinlerden ancak geri alınabilmiş vb.), Bizans'ın dibe doğru yol alması için *dışsal neden*'e de gerek kalmamıştı. Bünye kendi sonunu getiriyordu. Bu noktada, Selçukluların yıkılması ve Latinlerin geri gönderilmesi gibi olayların da Bizans'ta anlamlı bir politik canlanmaya yol açmaması, çöküntü sürecinin geri dönülmezliğinin kanıtı gibidir.

İşte beyliklerin "asılı durduğu" bölge buydu, bu boşluk. Burada hayatiyet, ister istemez, kısır bir istikrarın sürdüğü doğudan çok, doğurgan olabilecek bir değişimin veya bir çalkantının bir türlü durulmadığı batıdaydı. Bütün beyliklerin en küçüğü (bu da üyelerinin enerjisini artıran bir etken olabilir) Osmanlılar da buradaydı - Bitinya bölgesi.

"Doğurgan olabilecek" derken, aklımda Aydınoğulları gibi örnekler var. Selçuklulardan kopanlar arasında batıda hatırı sayılır bir kütle niteliğinde Germiyanoğulları, Bizans'tan alabildiğini almaktan geri durmuyorlardı. Aydınoğlu Mehmed Bey, Ege'deki fütuhatına Germiyan'ın subaşısı olarak başladı ama az sonra bağımsızlığını ilan etti. O dönemde Anadolu ve beylikler bağlamında tipik bir hikâyeydi bu. Ama bir koşulla, tipik olmaktan çıktı. Böylece oluşan bu beyliğin deniz kıyısında olması, ötekilerde görülmeyen bir gelişmeye yol açtı: Denizciliğe.

At sırtında bozkırlar aşarak gelen göçebeler, tanım gereği, denizle en ufak ilişkisi olmamış insanlardır. Türklerde bu geçmişin izlerini bugün dahi gözlemleyebiliyoruz.

Ama insanlar değişen koşullara göre alışkanlıklarını da değiştirebilirler. Aydınoğulları kısa zamanda denizin açtığı imkânlardan yararlanmak üzere örgütlendiler, donanma kurdular, deniz seferlerine çıktılar (Selçuklulardan Kılıç Arslan zamanında bu bölgede bulunan Çaka Bey de daha 11. yüzyılda benzer şeyleri yapmıştı). Aydınoğlu Beyliği'nin ömrü uzun sürmedi, ama bu örnekler, batıda ortaya çıkacak oluşumların alışılandan çok farklı öğelerle nasıl zenginleşebileceğini gösteriyor. Kaldı ki, Aydınoğullarının yaklaşık iki kuşak süren bu denizcilikten elde ettikleri deneyim birikiminin, bir zaman sonra başlayan Osmanlı denizciliğine az da olsa bir katkısı bulunduğunu varsayabiliriz. Fatih'in sadrazamı Mahmud Paşa'nın, tam da donanma kurma konusunun gitgide ciddiyet kazandığı bir dönemde, Aydınoğlu Umur Bey'in serüvenlerini anlatan *Düsturname*'yi ısmarlaması tamamen bir rastlantı olabilir mi?

Karamanoğlu Mehmed Bey'in 13. yüzyıl sonunda devlette Türkçeyi resmî dil ilan etmesi günümüzde, olumlu bir hareket olarak, sık sık anılır. Geçen yüzyıldan beri dünyanın büyük bir kısmının içinde yaşadığı milliyetçilik ideolojisi ve özlemleri çerçevesinde olumlu görünmekle birlikte, kendi çağının koşullarında taşıdığı anlamları da iyi düşünmek gerekir. Bu bağlamda, Asya'dan gelen göçebe Türklerin burada yer-

leşik medeniyetlerle ve onların dilleriyle karşılaşıp tanıştığını, Arapça ve Farsça'nın burada medeniyet dili olduğunu ve daha üst düzeyde bir medenî hayatın kavramlarının bu dillerde karşılığı olduğunu da hatırlamakta yarar vardır. Böyle bir bağlamda baktığımızda, Aydınoğullarının donanma kurma çabası, batıda bir beyliğin yeni koşullarla başa çıkma iradesini yansıtıyorsa, Orta Anadolu'da Karamanoğlu'nun davranışı, Selçukluların uygulamasından da öncesine, Orta Asya'ya dönüş anlamına geliyor.

Osmanlı Devleti'nin çıkışı (kurulması) ile Bizans'ın batışı (kuruması) arasında, neredeyse bir tahterevallideki kadar mekanik bir neden-etki ilişkisi görmemek imkânsızdır. Doğa gibi tarihin de vakuma (boşluğa) izin vermediğini biliyoruz. Ancak burada, cevabı verilmemiş bir soru, bu boşluğu niçin, örneğin çok yakın bir coğrafyada kurulu bulunan Karesi veya Germiyan beyliklerinin doldurmuş olmadığı sorusudur. Belki, Kütahya'yı kendine merkez seçen Germiyan'ın biraz uzak kaldığı düşünülebilir. Şüphesiz, her iki durumda, konjonktürel etkenlerin de payı olmuştu. Örneğin, Germiyan-Karaman komşuluğu, Germiyan Beyliği'nin dikkatini doğuya ve güneye çekmişti. Karesi hakkında çok az şey biliyoruz. Ancak bu bilinenlerin hepsini toparlayan Z.G. Öden'in kitabında da doğrulanan yoruma uygun şekilde, muhtemelen bu bölge Selçuklu'dan (ve elbette öncesinden) gelen geleneğe uygun biçimde, Karesi Bey'in ölümünden sonra iki oğlu arasında bölünmüş ve Osmanlıların bu bölgeyi iki lokma halinde (veya üç) ayrı ayrı yutması kolaylaşmıştı. Bu bakımdan orada "konjonktürel"den çok, Justin McCarthy'nin de işaret ettiği "yapısal" (ve Osmanlıların reddettiği) bir zaafın rol oynadığını söyleyebiliriz.

Ayrıca Osmanlılar, ele geçirdikleri Karesi'nin bütün "gazâvat" enerjisini ve "uç bölge" özelliklerini kendi hizmetlerinde Bizans'a yöneltmeyi başardılar. Kuruluş yıllarının önemli kişilikleri, Hacı İl Beyi, Evrenos Bey, Ece Bey ve Gazi Fazıl, Karesi'den gelmişlerdi. Özellikle ilk ikisi (ve ikincinin soyu) Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda çok önemli roller oynadılar. Bu bağlamda sıfatlarının "Osmanlı" ya da "Karesi" olması bir şey fark ettirmiyordu. Bu bakımdan, Bitinya bölgesine Osmanlı, Kayı vb. bir boy gelip yerleşmese de, burada benzer bir tarihin yaşanmasının yadırgatıcı ya da şaşırtıcı olmadığı herhalde söylenebilir. (Bu konuda bkz. Zachariadou, "Karesi ve Osmanlı Beylikleri: İki Rakip Devlet", *Osmanlı Beyliği: 1300-1389*, ed. E. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.)

Bizans'ta temsil olunan "boşluk" olmasa, ne olurdu? Bu beylikler oldukça denk kuvvetteydi ve hepsinde aynı "var kalma" tutkusu vardı. Birinin öbürlerini kesin egemenlik altına alması çok zor, en azından çok zaman alacak bir süreçti. Yalnız Karamanoğulları ile Osmanoğulları arasındaki uzun süreli ve inatçı mücadele örneği, bunun nasıl güç gerçekleştiğini gösterir. Ama Bizans'ın yarattığı boşluğa doğru ilerlemek, Osmanlılara, ötekilerin hiçbirine nasip olmayacak şekilde güçlenme imkânını verdi.

Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi* adlı önemli eserinde, Horasan taraflarından akan Türkmen boylarının Orta Anadolu'daki oldukça kıraç ve verimsiz arazide sıkıntıya düştüğünü, ama Osmanlı Devleti'nin başından beri bu insanlara, onları daha bereketli Rumeli tarafına aktaracak bir köprü işlevi gördüğünü, başarısının buna bağlı olduğunu ileri sürmüştür. Tarihyazımında böyle yüzyılları ve kıtaları kapsayan büyük tezler, genellemeler, hep kuşkuyla karşılanır, çünkü bunları kanıtlamak zordur. Aynı zamanda tarihçilik onlarsız da edemez. Akdağ'ın bu tezi de Halil İnalcık'ın "Marmara İktisadî Ünitesi" kavramına yönelttiği eleştiriler saklı kalmak üzere, kolay yabana atılmayacak bir tezdir. Ayrıca, Akdağ'ın da gösterdiği gibi, Rumeli'de "fütuhat"ın sona ermesiyle uzun süre devam edecek olan Celâlî isyanlarının tam da bu kıraç bölgede ortaya çıkması, söylenenin inandırıcılığını artırmaktadır.

Beyliklerin temsil ettiği "aşırı feodalite" durumu, böylece, Osmanlıların "aşırı" merkezî-imparatorluk projesine dönüştü. Tarihin en iç gıcıklayıcı sorularından biri, olan bir şeyin, ne kadar rastlantı, ne kadar

tarihî zorunluk sonucu olduğudur. Osmanlı tarihinin bir bölümü sanki bu soruya cevap vermek niyetinde gibi. Osman Gazi'den Murad-ı Hüdavendigâr'a, Osmanlıların üç kuşağı boyunca bu imparatorluğun temellerini atmak üzere önemli işler başarıldı. Dördüncü padişah Bayezid de bu "proje"ye epey katkıda bulunduktan sonra, Ankara Savaşı'nda Timurleng'e yenilince bütün bu yapılanlar uçup gitti, daha doğrusu uçmuş gibi göründü. Timur, ortadan kalkmış beyliklerin mümkün olanlarının yeniden kurulmasına özellikle özen gösterdi, çünkü İlhanlılar gibi o da burada değil, Semerkand taraflarında oturmaya niyetliydi ve bu bölgede Osmanlı gibi büyük bir devlet değil, dağınık küçük beyliklerin varlığı işine geliyordu.

Ama iki padişah sonra (I. Mehmed ve II. Murad) Osmanlılar kaybettiklerini geri aldılar. Rumeli tarafında "Fetret" zaten Anadolu'daki kadar hissedilmemişti. Fatih Mehmed'in ölümüne kadar (1481, yani Ankara Savaşı'ndaki yenilgiden sonra tam seksen yıl bile değil) sınırlarını iyice genişleterek bir dünya imparatorluğu kurmayı başardılar. Aşağı yukarı yıkılmış durumdayken bu toparlanma, yeryüzünün burasında nesnel koşulların böyle bir imparatorluğa imkân tanıdığını gösteriyor. İkinci olarak, Osmanlıların da böylece ortaya çıkmış bu fırsatı iyi kullanabilecek şekilde donanmış olduklarını söylemek mümkündür sanıyorum.

Seçilmiş Kaynakça

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1243-1559*, 2 cilt, AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1959.

Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Fontana-Collins, New York, 1975.

Herrin, Judith, *The Formation of Christendom*, Princeton UP, Princeton, 1987.

İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler, ed. İsmet Parmaksızoğlu, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.

McCarthy, Justin, *The Ottoman Turks*, Longman, Singapur, 1997.

Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dört Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Norwich, J.J., *Byzantium* (2 vol.), Penguin Books, London, 1988.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Dergâh Yayınları (3. baskı), İstanbul, 1980.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1937.

KÖYLÜ İSYANLARI

Anadolu Beylikleri arasında Osmanlılar sivrildiler ve zamanla öteki beylikleri ortadan kaldırıp bir imparatorluk haline geldiler. Bu karmaşık süreç içinde belirli çatışma tipleri görülmüştür, ama devletle halk arasında, tek bir istisna dışında, bir çatışma görülmemiştir. O tek "istisna", Şeyh Bedreddin isyanıdır. Osmanlı ve Türk tarihyazımında bu isyanın iyi incelendiğini hâlâ söyleyemiyoruz. Nâzım Hikmet'in böyle bir tarihî figüre sevgiyle yaklaşması ve destanında onu yüceltmesi anlaşılır bir şeydir - ve tabiî hiçbir ciddi araştırmaya dayanmamaktadır. Ama ona karşılık hemen sol içinde bir aykırı yorum çıkması ("ben tarihî maddeciliği daha iyi bilirim" iddiası mı?) ve Kemal Tahir'in, Bedreddin'in bir "ajan" olduğunu kanıtlamaya kalkışması, "araştırmacı"lığın daha iyi bir örneği değildir.

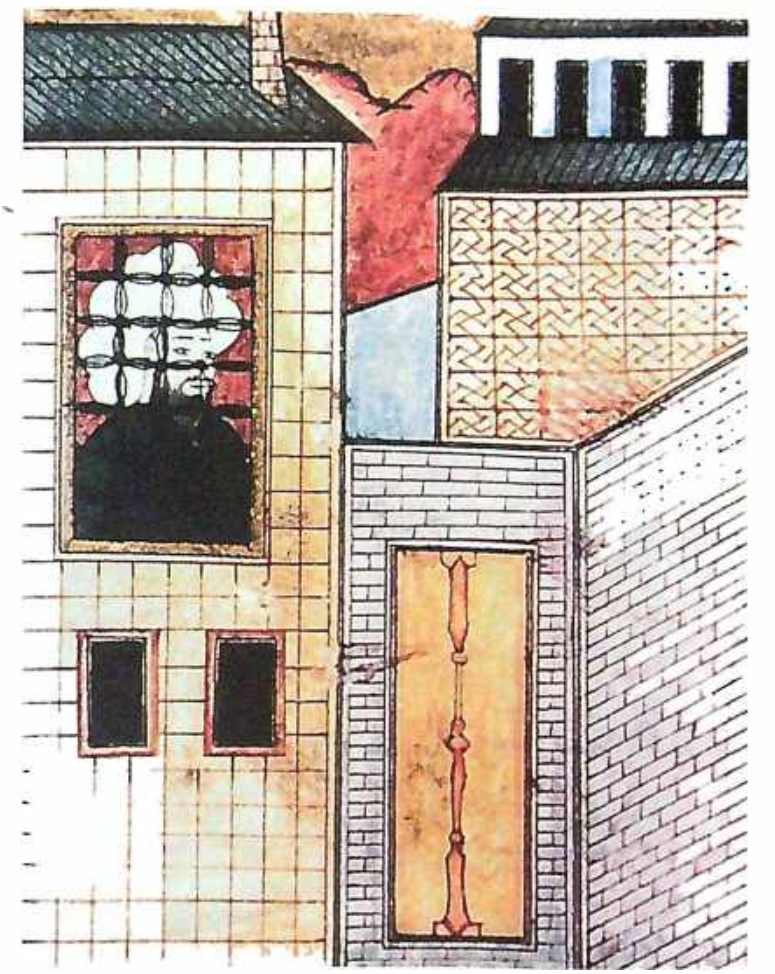
Öte yandan, muhafazakâr sağın da tavırları, alışkanlığın ötesinde şaşırtıcı olacak kadar ilkeldir. İbrahim Hakkı Konyalı gibi birçok faydalı iş yapmış, daha fazlasını yapmaya çalışmış, çalışkan ve kültüre saygılı bir insanın Bedreddin hakkında yazdıklarını okumak, gerçekten şaşırtıcıdır. Kemikleri II. Mahmud'un türbesine getirildikten sonra, Cumhuriyet döneminde mezartaşının kaybolması daha da şaşırtıcıdır. Aykırı, şu bu, 15. yüzyılın özgün bir düşünüründen söz ediyoruz! Bu, nasıl bir vahşet!

Şeyh Bedreddin hakkında bir araştırma yapmasa da, Nâzım Hikmet, sanırım Ortaçağ'ın köylü isyanları bağlamında baktığı için Bedreddin'e sempati duymuştu. Bedreddin'i ele alanlar, örneğin *Varidat*'ı inceleyen Abdülbaki Gölpınarlı, onu oldukça kesin bir biçimde İslâm tasavvuf geleneğine yerleştirir. Oysa Bedreddin'in, bu kitabın başından beri değindiğimiz Anadolu heterodoks inançlar çerçevesinde ve genel Avrupa bağlamında incelenmesinin daha verimli sonuçlar vereceğine inanıyorum.

Bedreddin'in tasavvufla ilgisi elbette vardır. Allah'la doğanın özdeş olduğuna inanıyordu. Allah, birliği, doğa ise çokluğu temsil ediyordu. Ama sonuçta hepsi birdi, bütün dinler de birdi. İnsan, Allah'ın bir parçası olarak eşitti; mülkiyette de böyle olmalıydı.

Bedreddin, bu inançlarında tasavvufun İslâmî olan veya olmayan çeşitli kollarına yaklaşır; bazen Batınî gibi, bazen Hurufî gibi konuşabilir. Göreneksel Sünnî tarihçiler onun Şiîlik'ten etkilendiğini düşünürler (bütün ideolojik "belalar" Şiîler'den geldiğine göre); oysa böyle değildir. Yığınla inancın kesiştiği Anadolu ve Rumeli heterodoksisinin bir ürünüdür.

Antikçağ'da ve Ortaçağ'da her şey, her düşünce, ancak genel dinî öğreti içinde formüllenebilirdi. Bugün "sol ideoloji" ve-

Osmanlı tarihi boyunca, kırsal bölgelerde isyanların ardı arkası hemen hemen hiç kesilmemiştir. Buna rağmen, Şeyh Bedreddin ile müritlerinin başlattığı hareketin dışında hiçbir köylü isyanında "alternatif ideoloji" denecek bir şey bulunmamış, bir "düzen değişikliği" talebine rastlanmamıştır. Bu bakımdan Bedreddin hareketi, sözgelişi Anadolu'nun Celâlî isyanlarından çok, Avrupa'nın çeşitli köylü ayaklanmalarına daha yakın gibi görünür.
Şeyh Bedreddin'i hapishanede demir parmaklıklar arasında gösteren bir minyatür.

Tercüme-i Şakayik-i Numaniyye, Topkapı Sarayı Müzesi.

Bedreddin hareketi; Anadolu'daki diğer ayaklanmalardan farklı olarak Avrupa'da görülen isyanlara benzemesine rağmen yine de kendisinden neredeyse yüzyıl sonra patlak veren Münzer'in Köylü Ayaklanması'na göre daha geri öğeler taşır. Münzer'in görüşleri daha sonra Hegel'den Marx'a kadar uzanan birçok düşünür tarafından yeniden yorumlanırken, Muhyiddin Arabi'den etkilenen Şeyh Bedreddin'in görüşleri de bir hayli tartışıldı. Ne var ki, ikisinin de sonu aynı oldu: Bedreddin ulema huzurunda, Münzer de toprak sahibi prenslerin oluşturduğu bir mahkemede yargılanarak idam edildiler.
Münzer'in 17.yüzyılda yapıldığı tahmin edilen bir gravürü.

ya "demokratik talep" gibi kavramlar ve başlıklar altında toplayacağımız düşünceler de, ancak din içinden düşünülebilir, din içinde dile getirilebilirdi. Bu geniş çerçeve kapsamında baktığımızda Bedreddin'in hangi tasavvufî akıma daha yakın durduğunu saptamak çok önemli değil (o tür bir inceleme de şüphesiz gerekli ve faydalı olmakla birlikte...); bu kapsamda, bu gibi akımların hepsi, varolan düzenin kendi mantığı içinde geliştirdiği bir "ortodoksiye" karşı çıkmıştır. Belirleyici olan budur. Katıksız ideoloji düzeyinde, *muhalif* akım, şu ya da bu "argümanı" geliştirerek ortodoksiyle mücadele edebilir; ama somut günlük hayat düzeyine gelindiğinde, o argümanların bu düzeydeki karşılığı, her zaman, insanlar arası eşitlik, eşitliği bozan başlıca etken olarak *mülkiyetin lağvı* ve buna benzer şeyler olmuştur. "Heresi"nin (Mutezile) İslâm veya Hıristiyanlık içinde olması da bu bakımdan fazla önemli değildir.

Hıristiyanlık'ta Ariusçuluk, monofizitizm vb. tartışmalar köylü hareketleriyle doğrudan ilgili değildi. Ama bunlar da sonuçta siyasete bağlanan, düzende seçkinlerin yerini ve gücünü, hayatın nasıl olması gerektiğini tartışan entelektüel hareketlerdi.

Bogomil hareketi bir yanıyla bir köylü ayaklanmasından çok, din üstüne yüksek düzeyde entelektüel bir tartışmadır. 10. yüzyılda Bulgaristan'da başladı. Doğu'nun Maniheist-düalist inançları, Tanrı ile Şeytan'ın birlikte yarattıkları dünya anlayışı, ilginç bir şekilde, buraya taşınmıştı. Tabiî sert bir tepki de oluştu. Kurulu düzenin otoriteleri Bogomil hareketine karşı bir baskı ve yıldırma hareketine giriştiler. Bu girişim etkili oldu ve yukarıda değinildiği gibi hareket Bosna'ya doğru kayarken Güney Balkan'da muhtemelen yeraltına indi.

Ama 12. yüzyılda, Bosna'nın yanı sıra, Güney Fransa'da da, Bogomil hareketinden etkilenmiş izlenimi veren bir "heresi" görüyoruz: Albi ya da Albigens. Bu zamana kadar kilise Batı'da iyice örgütlenmişti. 1230'da bu hareket de kanlı bir şekilde bastırıldı. Ama bastırılması neredeyse bir iç savaş gerektirdi.

Fransa, Yüz Yıl Savaşları'nın da sıkıntısını çekerken 1358'de fazladan bir yeni vergi icadı ilk Jacqueire'ye yol açtı. Temsilî Fransız köylüsü demek olan Jacques Bonnehomme'dan geliyordu bu ad. Bastırıldı, ama yenileri patlak verdi. Köylü ayaklanmalarından söz ediyoruz, ama kentler de büsbütün hareketsiz veya kırda olanlardan büsbütün kopuk değildi. O günlerde, Paris'te bir tüccar olan Étienne Marcel (şimdi adına metro istasyonu vb. var) bir isyan başlattı, ama onu da öldürdüler. Köylü isyanının çıkmasını da o etkilemişti (ölümü 1358, yani o yıl).

Daha sonra, 1370'lerde, Floransa'da Ciompi ayaklanmasını görüyoruz.

1380'lerde Kara Ölüm, Avrupa'yı kasıp kavurmaya başladı. Bu, uzun vadede, köylü ayaklanmalarının hem azalmasına, hem artmasına yol açan tuhaf sonuçlar vermiştir. Nüfus yaklaşık üç-

te bir azalınca, emek değer kazanmış, kırsal bölgede ücretli emek başlamıştı. Bu yanıyla, gerilimleri hafifletmişti. Ama aynı zamanda, serfleri yeniden zapturapt altına almak ve bu yenilikleri ortadan kaldırmak için girişimler oluyor ve bunlar yeni ayaklanmalara yol açıyordu.

Kara Ölüm, Kara Avrupası'nı tırpanlarken 1381'de İngiltere'de Wat Tyler ayaklanması başladı, çok da etkili oldu. Tyler'ı öldürdüler. Ama bu sıralarda Oxford'da Wycliffe ders veriyor ve o da yeni bir din anlayışıyla birlikte eşitlikçi bir toplumsal düzeni savunuyordu. Tyler'ın öldürülüşünün ertesi yılı (1382'de) bu derslerden etkilenen Lollard hareketi başladı.

Aslında feodal düzen, insanları isyana teşvik edecek her şeye sahipti ve irili ufaklı isyanlar eksik olmuyordu. Belki şaşırtıcı, ama genel yönseme, bu isyanların, sefaletin yoğun olduğu değil, koşulların görece elverişli olduğu durumlarda patlak vermesidir. Öte yandan, sistemin imkânları ya da başkaldıranların konumları, bu feodalitenin başka bir şeye dönüşmesini sağlayacak bir güce de sahip değildi, böyle bir dünya görüşüne de. Buna rağmen, Wycliffe gibi birinin varlığı, somut şikâyete kattığı entelektüel boyutla, daha soluklu ve daha geniş görüşlü bir direnişi mümkün kılıyordu; özgül hareket baskıya dayanamasa da, entelektüel birikim yeraltında direniyor ve başka yerlere de kayabiliyordu.

Örneğin Wat Tyler hareketinden şu beyit dünya başkaldırma edebiyatına miras kalmıştı:

> When Adam delved and Eve span,
> Who was then the gentleman?
> (Adem toprağı beller, yününü eğirirken Havva
> "Ben soyluyum" diyen biri var mıydı dünyada?)

Bohemya'dan Jan Hus (1372-1415) Oxford'da okumaya gelmiş, Wycliffe'in derslerine girmiş Bohemya aydınlarından öğrendiklerine dayanarak Vatikan'la ve onun Bohemya'daki adamlarıyla teolojik kavgaya girdi; bu bir halk hareketine ve yığınla politik manevraya yol açtı. Sonunda tuzağa düşürdüler, yakaladılar ve yaktılar. Ama her adımda adalet duygusunu çiğneyerek onun sözlerine inananların inançlarını pekiştirdiler. Bir yüzyıl sonra Luther'in Protestan anlayışı Bohemya'da hemen taraftar buldu, hemen tutundu.

Tabiî o yıllarda da Luther'e fazla radikal gelen son büyük köylü ayaklanması önderi Münzer (1490-1525) öldürüldü. Batı kapitalizme geçer ve feodaliteyi tasfiye ederken köylü isyanları da gündemden kalktı.

Şeyh Bedreddin'i "Osmanlı"dır, "Müslüman"dır diye bütün bunlardan soyutlayıp tek başına biri gibi ele almanın yanlış olduğunu düşünüyorum.

Orhan Şaik Gökyay, Bedreddin'in babasının sanıldığı gibi "Kadı" değil de "Gazi" olması gerektiğini, oldukça inandırıcı bir şekilde söylemişti. (Bu bilgi, Şeyh'in torununun yazdığı *Menakıbname*'den gelmedir. Gökyay'a göre, halk ağzında "gayın"la "kef"in karışması sonucu "gâzi'l-guzât" ile "kâzı'l-kuzât" yer değiştirmiş olabilir.) Tabiî bunları kanıtlamanın imkânı yok; zaten çok önemli de değil. Yalnız, fazla lakırdısı edilmeyen bazı ayrıntılara değineyim.

Bedreddin'in annesi Rum'du; gazi ya da kadı, babasının bulunduğu kuşatmada ele geçen ve Müslüman olan bir kızdı. Bedreddin'in büyüdüğü Simavna çevresinde ve Güney Balkan'da Bogomil inancının kalıntıları herhalde hâlâ vardı.

Torlak'la Börklüce'nin yakalanmaları üstüne önce İsfendiyaroğlu'na sığındığını, oradan Kırım'a geçtiğini, sonra da Rusçuk'a geldiğini görüyoruz. Bu sonuncusu da Bogomil bölgesi zaten. *Saltukname*'nin derviş kahramanı Sarı Saltuk da buralarda yerleşmişti.

Ama daha önemlisi, Bedreddin'in arkasından gelenlerin yalnız Müslümanlardan ibaret olmamasıydı. Buna bir "ordu" diyeceksek, ordusunun yarısı "gayri-Müslim"di.

Dolayısıyla, Ortaçağ'ın zaten daha çok sonuna doğru ortaya çıkan, bir ideolojik içeriğe (paylaşmacılığı içeren bir teoloji yorumu) sahip Avrupa köylü ayaklanmalarının geç bir örneği olarak değerlendirmek yerinde olur. Avrupa bağlamında "geç", Osmanlı bağlamında ise büyük bir ihtimalle "son"dur. Bilindiği gibi, özellikle 17. yüzyılda İç Anadolu "Celâlî" denilen köylü ayaklanmalarıyla sık sık sarsıldı. Ama bunların içinde Bedreddin'inki gibi (ya da Batı'dakiler gibi) ciddi bir "düzen değişikliği" önerisi getireni yoktu. Celâlî isyanlarında sorun genellikle iktidar ilişkilerini değiştirmeden iktidarı (yani yerel olanı ya da rantı alan kişiyi) değiştirmek olmuştur.

Bu bakımdan Bedreddin'in girişimi Anadolu'daki Osmanlı-öncesi hareketlere, örneğin Babaîler'e benzetilebilir ve bağlanabilir. Ama türünün son örneğidir.

Fetret dönemi sürerken ortaya çıkması kendi başına açıklayıcıdır. Normal zamandaki otoritesine sahip Osmanlı düzeni bu hareketin bu kadar büyümesine kolay kolay izin vermezdi. Ancak, Musa Çelebi'nin Bedreddin'i kendine kazasker seçmesi gibi olaylara bakıp, buradan onun çıkışını şehzade kavgasına bağlamanın ve bir komplo teorisi üretmenin çok anlamlı olduğunu sanmıyorum.

MEDENİYET VE GÖÇEBE KARŞILAŞMALARINDAN ÇIKAN YENİ BİLEŞİM BİÇİMLERİ ÜSTÜNE

Antik dünyada birçok medeniyet (ve "medeniyet" adını hak edemeyen toplumsal düzen) göçebelerin, yerleşik bir topluluğun yurdunu fethetmesinden sonra, yerlilerle birlikte kurduğu yeni toplumsal ilişkilerden doğmuştur. Bunlar, fatihlerin ve fethedilenlerin önceki toplumsal ilişkilere göre ve fatihlerle fethedilenlerin ilişkilerinin belirli somut konjonktürlerde birleşme biçimlerine göre farklılaşmıştır.

Göçebe düzeni normal olarak kendi içinde fazla bir farklılaşma ve hiyerarşi barındırmayan bir aşiret yapılanmasını öngerektirir (presuppose). Böyle bir topluluk, bir fetihten sonra, burayı yağmalayıp yola devam etmek yerine, burada yerleşip yeni bir hayat düzeni kurmaya karar verirse ne olur? Bundan nasıl bir düzen çıkar?

Yukarıda belirttiğim gibi, bunun tek bir yolu yoktur ve olamaz. Somut koşullar, sonunda biçimlenecek olan düzeni belirleyecektir. Gene de, belirli bir soyutlama düzeyinde, nasıl belirlemeler sonucunda nasıl biçimlerin oluşacağı üstüne akıl yürütebiliriz. Bunun, "ampirik gerçekliğin açıklanması" olmadığını, sadece "veriler yetersiz olduğu için zorunlu olarak yapılmış bir akıl yürütme" olduğunu bildiğimiz sürece, bir sakıncası yoktur.

Antikçağın kent medeniyetlerini düşünelim. Bu kentlerin bütün nüfusu üç kategoride toparlanıyordu: a) Özgür yurttaşlar; b) Emeğiyle geçinen ("esnaf, zenaatkâr" düzeyinde) yabancılar; c) Köleler. Azıcık düşününce burada düzenin aslında birinci ve üçüncü kategorilerden oluştuğunu, ikinci kategorinin pratik bir zorunluluk ve ihtiyaç olarak buna eklemlendiğini görebiliriz. Birinci kategoridekiler köle sahipleridir ve bu ilişki, bu medeniyet tipinin hayli sisli olan tarihî kökenleri ve oluşumu hakkında bazı ipuçları verebilir.

Kölenin başlangıçta, fethedilen toprak ve her türlü malla birlikte tutsak, "fethedilmiş insan" olarak temellük edilmiş olması mantığa uygundur. Fatih, bu koşullarda, mal sahibidir ve çalışmaz. Onun mallarından biri olan köle çalışır ve üretir. Üretim büyük ölçüde tarımsal olduğu için kırsal bölgede devam eder; ama fatihler kentte oturur.

Eski Yunan kentlerinde özgür ve eşit yurttaşları ve bunların arasındaki politik ilişkileri görüyoruz. Yunan düşünürleri azınlıkların ya da tek adamların iktidar olduğu "oligarşi" ve "tiranlık" gibi biçimlerden söz etmiş, bunların, başlangıçta varolan demokrasilerin iyi işlememesi sonucunda böyle evrildiğini söylemişlerdir. Onların bu yargısını kabul edersek, eşitlikçi düzenin ilk durum olduğu sonucuna varıyoruz ki, bu da, göçebe aşiretin bir yeri fethettikten sonra kurması en akla yakın olan düzendir.

Başlangıçtaki aşiret, fetihten sonra, eşitliğini devam ettirmiştir. Dolayısıyla, kurulan yönetim -ki buna ancak "devlet" diyebiliriz- aşiretin içinde eşit olarak temsil edildiği ortak bir yönetimdir. Bu topluluk birçok gelişmeden sonra bildiğimiz kent örgütlenmesi aşamasına vardığında hâlâ büyük ölçüde devam eden meclis ve oylama gibi kurumlar, fetheden topluluğun özgün ilişkilerinin yeni koşullara uyarlanarak sürdürülmesinin sonucudur. Bu düzende, toplum geliştikçe hayatın çok zenginleştiği, dolayısıyla toplumdaki etkinliklerle birlikte bireylerin de farklılaştığını görüyoruz: Ticaretle uğraşan, tarıma ağırlık veren, az topraklı, çok topraklı vb. Ama o temel siyasî eşitliğin (kent devletinin sahibi olarak özgür yurttaşlar) Platon ve Aristoteles'in anlattığı daha despotik biçimlere evrilinceye kadar ciddi bir dayanma gücü gösterdiğini de görüyoruz. Çünkü antik kent düzeninde, bireysel farklılaşma kendi yolunda yürürken, kent devletinin ekonomik-politik kararlar vererek yurttaşlarının hayatını belirlemesi yetkisi de devam ediyor ve özgür yurttaş olarak kent politikasında etkin olmak bu nedenle herkes için hayatî.

Antikçağ, Yunan'da ve Roma'da, kölecilik düzeniyle ve kenti merkez alarak devam etti: Üretim kırda olsa da egemenlik kentteydi. Roma, dünyanın en büyük teritoryal imparatorluklarından biri haline gelince, kendi özgün kuruluşuyla ilgisi, ortaklığı olmayan yığınla toplumsal sistemi ve örgütlenmeyi kendi yapısına eklemledi. Ama bunlar bile Roma'nın ve başka kentlerin kuruluşlarından gelen işleyişlerinin ana çizgilerini değiştirmedi.

Bu büyük imparatorluğu da yeni göçebeler yıktılar ve böylece dünya çapında bir dönüşüm daha gerçekleşti. Bu sefer, göçebe Barbarlar, kendilerini kat kat aşan bir medeniyetle yüzyüze gelmiş, yüzyüze gelmekle kalmayıp onu yıkmışlardı. Ama hayatın devam etmesi gerekiyordu ve bu Barbarlar da yağmayı bırakıp kalıcı bir düzen kurmak zorundaydılar.

Roma'yı yıkan Germanik kabilelerin toplumsal sistemlerini de pek iyi bilmiyoruz, ama bilinen kadarı, onların da başka göçebe topluluklardan pek farklı olmadığını gösteriyor. Ancak, antik kentin özgür yurttaşlarında gördüğümüz ortaklaşa davranış

burada bir hayli azalıyor. Savaşçı Germenler, egemenlik altına aldıkları insanları köle yapmıyor (bunların çoğu daha önce köle olsalar da), bir çeşit "koruma" altına alıyorlar ve bundan "feodal" diye bildiğimiz sistem doğuyor. Burada, eski kentte olduğu gibi, *topluluk adına temellük edilen* bir toprak vb. de yok. Kabile-içi ilişkiler bu tarihte çok daha çabuk çözülüyor. Şüphesiz, gerek fetheden, gerekse fethedilenlerin sayıları ve bütün bu olayın cereyan ettiği alan, antikçağın küçük kentlerinin kuruluş biçimleriyle kıyaslanamayacak kadar büyük ölçeklerde ve bu büyük ölçekler kuvvetli bir ihtimalle değinilen bu farkların da nedeni oluyor. Bu koşullarda fethedilen alanda fatihler "konsantre" olmuyor, dağılıyor, bu da aşiret-içi geleneksel ilişkilerin hızla çözülmesine yol açıyor.

Böylece oluşan bu yeni düzende de egemen sınıf çalışmıyor. Üretim etkinliğine fiilen katılmıyor; mülkiyetin tamamına değilse de çoğuna sahip. Ama artık köle sahibi değil. Buna karşılık, üretici de köle değil, ama üstünde yaşadığı toprağın bir parçası sayılıyor: Oradan ayrılma hakkı yok ve toprakla birlikte satılıyor, alınıyor. Feodal senyör toprağa sahip olduğu için toprağa bağlı serflere de tasarruf ediyor, onları kendi toprağında çalıştırıp kendi için ürettirme hakkına (bu "ekonomi-dışı" hakka) sahip. Bunun dışında türlü vergi, ayrıcalık vb. sahibi ama bunlar ayrıntı. Temel ilişki bu.

Fetihle birlikte birbirinden kopan fatihler arasında da zamanla yeni bir "süzeren-vasal" düzeni kuruluyor. Artık bu eşitlikçi (Kabile'den türeyen) değil, herkesin sahip olduğu askerî güce göre belirlenen hiyerarşik bir ilişki. Buradan Avrupa'nın bildiğimiz o karmaşık aristokratik sistemi biçimleniyor.

Beş veya Osmanlıları başlangıç noktası olarak alacaksak, yaklaşık sekiz yüzyıl sonra, göçebelerin yaratacağı son yeni medeniyeti kuran Türkler, bildiklerimize göre, benzer bir aşiret (eşitlikçi vb.) yapısıyla Bizans'ın kıyısına yerleştiler. Ama bundan önce İslâm medeniyetinin yörüngesine girmiş ve bir monoteist dini de benimsemişlerdi. Yani, yıktıkları Roma'nın kültürüyle boy ölçüşecek kayda değer bir üretimleri olmayan Germenler'den farklı, hattâ onlara karşıt biçimde, Bizans'ta olandan üstün değerlerle yaşadıklarına inanıyorlardı.

Bu yeni karşılaşmadan da, öncekilere benzemeyen bir sonuç, öncekilere benzemeyen bir yeni düzen çıktı. Bu konu yıllardan beri, yalnız Türkiye'de değil, pek çok yerde, oldukça şiddetli bir biçimde tartışılıyor. Dolayısıyla, tarihyazımcılığının, daha önce de değindiğim çeşitten, mayın döşeli arazilerinden birine geldiğimizi söyleyebilirim: Osmanlı'da (veya genişletelim, "Doğu"da) "feodalizm" var mıydı? Yoksa bu yalnız Batı'ya özgü bir fenomen miydi? (Bu soru hemen feodal düzenin "ilerici" özelliklerine bağlanacaktır.) "Feodalizm" aslında nedir, dar tanımıyla ya da geniş tanımıyla, ne olabilir? Ve benzerleri.

Şimdilik buralara girmeyelim. Kitabın sonunda bu teorik tartışmalara bakacağımız bir bölüm olacak. Daha sınırlı -ve iddiasız- bir biçimde, Osmanlı sistemini Batı'dakinden nerede farklı gördüğümü ve bunun niçin böyle olabileceğini özetlemeye çalışayım.

Osmanlı örneğinde, aşiretin yaptığı fütuhata sahip çıkma biçimi Germenler'de olduğu gibi aşireti birbirinden gittikçe uzaklaşan bireylere bölmemiştir. Bunu da, yukarıda söylediğim bir cümleye bağlayabilir, fethedenlerin sayısının azlığı ve fethedilen alanın görece darlığının -özellikle başlangıçta- aşireti bir arada durmaya zorlayan etkenler olduğunu söyleyebilirim. Bu, Germen örneğinden çok, Yunan ya da Roma örneklerine benzer. Aşiret, fethedileni, aşiret olarak, ortaklaşa (kolektif) kimliğiyle temellük ve tasarruf etmektedir.

Ama hemen bu anda Yunan ve Roma'da görülenden farklı bir durum ortaya çıkıyor: Fatih, o dönemde hep olduğu gibi, bireysel yağmaya izin vermekle birlikte, asıl elde edilen mülk, yani toprak, daha işin başından beri, *"mirî toprak"* oluyor. "Mirî" kelimesi "emir"den gelir ve -zaten kullanıldığı gibi- "beylik" anlamını taşır. Demek ki göçebe Türklerde (muhtemelen Moğollar'da da, ama onların yerleşik düzenle ilişkileri çok daha zayıf oldu) aşiretin fethettiği, aşiret adına beyin mülkü oluyordu. Buna, o günün koşullarında "devlet malı" diyebiliriz. Mülk devletin, tasarruf (kullanım) hakkı aşireti oluşturan özgür ve eşit savaşçı bireylerindi. Bu noktada, ortaya çıkan sistem, daha önce gördüğümüz iki örnekten de farklılaşmaktadır.

Feodalizmde olduğu gibi, bireylerin, ortak fethedilen mülkü kendi mülkleri haline getirmelerine izin verilmeyince, toprak sahibi bir aristokrasi oluşmamıştır. Burada Batı'daki gibi toprağa bağlı alınıp satılan bir *"serf"* de yoktur, dolayısıyla. Köylünün toprağını terk etmesi ("çift bozması") istenmez ve etmemesi için tedbir alınır; ama bu Batı'nın feodal hukuku gibi sıkı bir kurala bağlı değildir (ve zaten "alınıp satılma" diye bir durum yoktur). Böylece Batı'daki "adamımın adamı" kavramı bu düzende geçerli veya mümkün değildir. Batı'da, süzeren, sözgelişi bir kral veya dük, vasalı olan daha ast düzeyde bir aristokrat, örneğin bir kont veya baron için "adamım" diyebilir, ona emir verebilir, feodal hukuk ve hiyerarşinin süzerene tanıdığı ayrıcalıklar çerçevesinde ondan hizmet talep edebilirdi. Ama o vasalın "adam"ları, yani "serf"leri üstünde hiçbir söz hakkı yoktu; onlara kendisi bir müeyyide uygulayamazdı. Osmanlı'da böyle bir "ara" yoktu. Herkes padişaha bağlıydı, onun "reaya"sı idi.

Ama bu *mirî* düzenleme, aşiretin eski "kent" yapılanmasında olduğu gibi, eşit söz hakkı olan yurttaşlara dönüşmesini, başlangıçta değilse de, ileriki aşamalarda engelledi. İlk dönemlere ilişkin bilgilerimiz veya kaynaklardan çıkardığımız ipuçları-

na göre, özellikle Osman ve Orhan dönemlerinde, aşiret demokrasisinin bazı özellikleri sürüyordu. Ama fütuhat genişledikçe, sistem karmaşıklaştıkça, bu ilkel demokrasiyi devam ettirmek, belki sadece zorlaşmadı, ama sultan ve devlet açısından, istenilir olmaktan da çıktı.

Fütuhatçı aşiret yapısının ileri gelen gazilerinin bir zaman sonra "uç beyi" olmaya başladığını görüyoruz. Devlet büyüdükçe uçlar uzaklaşıyor, uçların daha da uzaklara taşınması zaten devletin büyüdüğü anlamına geliyor. Ancak uçlarla birlikte beyleri de işlerin çözüme ulaştığı merkezden uzaklaşıyorlar. Sonunda marjinalleşiyorlar. Çünkü o merkezde gitgide güçlenen kapıkulu her konuda noktayı koyabilecek duruma geliyor. Bu da, toprakta kök salmış bir aristokrasinin doğmasını engelliyor, yani padişah hanedanına rakip duruma gelebilecek herhangi bir hanedan oluşmuyor.

Fatih Mehmed dönemi ve hattâ biraz sonrasına kadar Osmanlı Devleti'nin biçimlenmesi sürecinde (arada Fetret Devri vb. olmak üzere) toplumda en büyük gerginlik burada yaşanmıştır. Ama bu da süreci fazlaca yavaşlatan ya da yönünü değiştiren bir direnç yaratmamıştır.

Sonuçta Osmanlı örneğinde, göçebe topluluk, bir hayli güçlü bir mutlakıyet sistemi kurdu. Bunu ne Batı'da olduğu gibi ekonomik temeli olan ademimerkeziyetçilik, ne de daha önceki kentlerde görülen türden bir politik demokrasi durdurabilirdi. Böyle bir devlet geleneğinin örneğin bugün yaşayan kuşaklar için ne anlama geldiği ayrı bir tartışmanın konusudur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İMPARATORLUK ÇAĞI: FATİH SULTAN MEHMED'DEN SOKOLLU MEHMED PAŞA'NIN ÖLÜMÜNE

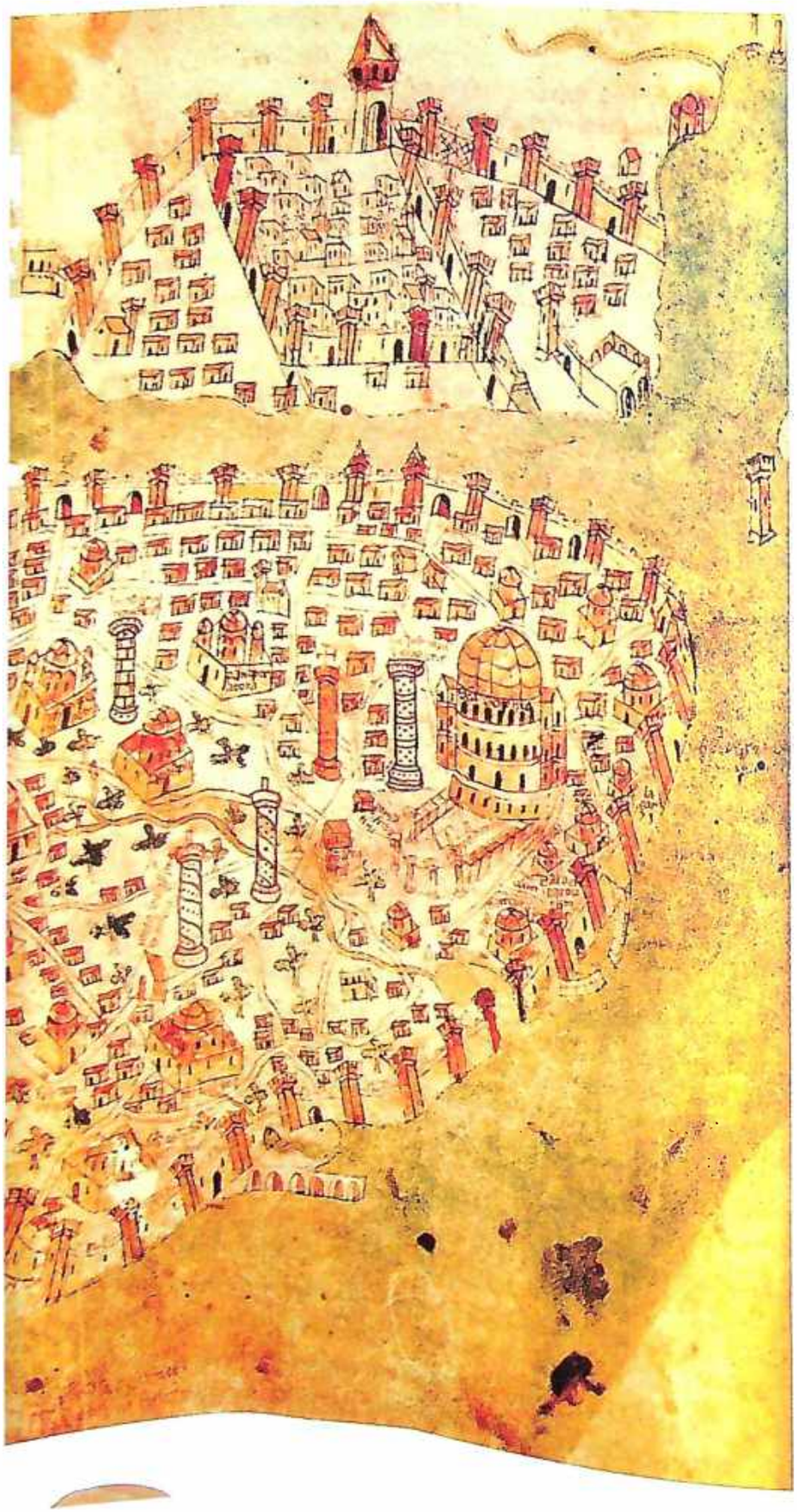

Gentile Bellini

II. Mehmed döneminde Osmanlı Beyliği ya da devleti artık Osmanlı *İmparatorluğu* olur. Bu, olayların, başarıların kendiliğinden gidişiyle varılmış bir sonuç olmaktan çok, bilinçli biçimde planlanmış ve elde edilmiş bir hedeftir, diyebiliriz. Bunun böyle olduğuna dair yazıya geçmiş bir ipucu yok, ama II. Mehmed'in çeşitli eylemlerini bir araya getirdiğimizde, bunlara anlam veren ve birbirlerine bağlayan böyle bir amaçla davrandığı izlenimi güçleniyor.

Bu durum, II. Mehmed'in saltanatında çok belirgin olmakla birlikte, bunun yalnızca onun özgün düşüncesi olduğunu ileri sürmek çok doğru olmayabilir. Gerek düşünce, gerekse düşünce doğrultusunda yaratılmış kurumlar, Fatih'ten önceki dönemlerde de görülür. Ama bunları bir uyum içinde gerçekleşme aşamasına getirme işini Fatih Mehmed tamamlamış ve bu süreç içinde birçok özgün çözüm üretmiştir. Bu bölümde, II. Mehmed'in hayatını izleyerek, imparatorluk projesinin kuvveden fiile çıkışını ve biçimlenişini göstermeye çalışacağım.

Babası II. Murad'ın bilmediğimiz nedenlerle kendisi hayattayken tahtını oğluna bırakmayı istemesi nedeniyle genç yaşta iki kere tahta gelip giden Mehmed'in, bu erken dönemden başlayarak Konstantinopolis'in fethini tasarladığını tahmin edebiliriz. Ama bu tasarıyı gerçekleştirmek üzere somut süreci başlatmak fırsatı, ancak babasının ölümünden sonraki kesin cülusuyla eline geçti. Buradaki davranışlarında hem kesin bir kararlılık, hem de amacın gerçekleşmesi için her türlü tedbiri en geniş biçimde düşünme tavırlarını gözlemleyebiliyoruz. Genç padişah, sadrazamı Çandarlı Halil Paşa'dan gelen muhalefete rağmen, kararını uygulama yolunda sarsılmaz bir irade gösteriyor. Zaten, projeyi zihninde daha önce biçimlendirdiğine inandığımı söylememin nedeni, adım adım amacına yaklaşan bu kararlı tutumu.

Konstantinopolis'in fethinin askerî-stratejik bir önemi var mıydı? Olmadığı kolayca savunulabilir ve Çandarlı Halil Paşa'nın da bunu yaptığı tahmin ediliyor. Osmanlı Devleti'nin sınırları o sırada Balkanlar'da Sırbistan'ın büyük bir kısmını içerecek kadar genişlemişti. Bu koca ülkenin ortasında minik bir cep-

ten başka bir şey olmayan Konstantinopolis askerî açıdan Osmanlılara tehdit oluşturacak durumda değildi. İçin için zaten yıkılıyordu. Diplomatik olarak her zaman sorun çıkarabileceğini söylemek mümkün, ama bu da fazla ciddiye alınamazdı, çünkü kentin varlığını sürdürmesi son analizde Osmanlılarla iyi geçinmesine bağlıydı.

Buna karşılık, son derece güçlü olduğu bilinen surlarından ötürü, fethedilmesi zor olabilirdi (nitekim oldu). Dolayısıyla, burada harcanacak vakit, insan ve maddî imkânı batıda daha stratejik fetihlere ayırmak mümkündü. Ama Mehmed bunları -şimdilik- düşünmüyordu.

Bu kent, Roma İmparatorluğu'nu temsil eden iki kentten biri olduğu için böyle bir karar verdiği yeterince açıktır. Fatih Mehmed'in tahta geçtiği sırada Osmanlı Devleti, eski Roma (yani Doğu Roma) İmparatorluğu'nun yayıldığı toprakların bir kısmının üzerindeydi. Tarihin hazırladığı bu kadere göre, Osmanlı Devleti, tükenen Roma'nın yarattığı boşlukta kuruluyordu. Ama bu Roma'nın başkenti, hâlâ, imparatorluğun vârisi olduğunu iddia edenlerin elindeydi. Kenti alarak bu iddiaya son vermek, aynı zamanda, yeni Roma'nın sahibi olmak anlamına gelecekti.

Söz konusu, eski Roma'dan kalan, bir tek bu sefil Konstantinopolis vardı, ama Roma'nın manevî prestiji hâlâ ayaktaydı ve daha yüzyıllarca da, ayakta kalacaktı. Büyük Karl, Aachen'ı başkent yaptığı "imparatorluğu"na "Roma" demeyi uygun bulmuştu. II. Mehmed zamanında Alman hükümdarları hâlâ -tabiî

Fetihten önceki devirde yapılmış tek İstanbul çizimi olan bu haritada Ayasofya ile Hipodrom, en kuzeyde ise Galata Kulesi epey net bir biçimde görülüyor. Galata kıyısındaki dört köşe bina, Haliç zincirinin bağlandığı, şimdi "Yeraltı Camii" olan Kastellion kalesi olabilir.
Eski kentte Lykos deresini görüyoruz. Çemberlitaş, Kıztaşı, Arcadius sütunu gibi dikilitaşlar da belirgin. Saraylar belli olmuyor, kiliselerin de hangisinin hangisi olduğu anlaşılmıyor, çünkü çok zaman olduğu gibi çizimler doğru değil.

Cristoforo Buendelmonti (1428), British Library.

teorik olarak- "Kutsal Roma-Germen İmparatoru" sayılıyorlardı. Fransız İhtilâli bile, kimilerince, Roma değerlerine yeniden hayat verme girişimi olarak görülebilmiştir. Napoléon'un kendini "İmparator" ilan etmesinin ardında bile bu düşünce bulunur. Dolayısıyla II. Mehmed'in Konstantinopolis'i kendi başkenti yapma projesi, sıradan askerî stratejik hedeflerden çok daha önemli bir manevî mertebeyi amaçlıyordu.

Bunu ilk düşünenin II. Mehmed olmadığı bellidir. Yukarıda değindiğim (daha önce de üstünde durduğum) konjonktürel durum, yani büyüyen Osmanlı'nın küçülen Bizans'ın topraklarında boy atması, birçok padişahın -ve çevresindekilerin- zihninde kaçınılmaz olarak bu çağrışımları yaratmış olmalıdır. Ama Yıldırım Bayezid'in, fiilî davranışlarıyla da, bu hareketin fikir babası olduğunu görürüz: Güzelcehisar ya da Anadolu Hisarı'nın yapılması, bu iki padişahın çok benzer şeyler düşündüklerinin somut bir kanıtıdır. II. Mehmed de projenin ilk adımlarından biri olarak Rumeli Hisarı'nın inşaatına giriştiğinde, aslında Bayezid'in başlattığı bir işi tamamlamış oluyordu.

Böylece, kuzeyden, Karadeniz'den Konstantinopolis'e gelebilecek yardımları kesme imkânı yaratılmış oluyordu. Bu da, şüphesiz, Boğaz'ın en fazla daraldığı noktalardan birinde kurulmuş bu iki hisarın geçişi kesecek toplarla donatılmasını gerektiriyordu (Rumeli Hisarı'nın öbür adı "Boğazkesen"dir).

Güzelcehisar tamamlanırken Timur, Anadolu topraklarında peyda olmuş, dolayısıyla Yıldırım da bu noktada projesini yarım bırakmak zorunda kalmıştı. Bunu izleyen olaylar uzadı, devlet yeniden toparlandı, böylece parantezin arası iyice açıldı. Sonunda II. Mehmed, Yıldırım'ın kaldığı yerden devam etti.

Yıldırım Bayezid'in, bu kentin alınmasının getireceği avantajlar üstüne düşüncelerinin de Fatih Mehmed'inkilerle aynı doğrultuda olduğu anlaşılıyor. Bernard Lewis (*Istanbul*, 18-9), Bayezid'in o sırada Kahire'de, Memlûk himayesinde yaşayan Bağdat halifesine elçi göndererek, "Rum Sultanı" unvanını kullanmasını meşrulaştıran bir berat vermesini istediğini anlatıyor. Normal olarak Memlûkların buna izin verme-

1204'te Dördüncü Haçlı Seferi Kudüs değil Konstantinopolis'in fethedilmesiyle sonuçlanmıştı. Bu, kentin tarihinde ilktir ve 60 küsur yıllık Latin Krallığı'nın kurulmasına yol açmış, aynı zamanda Bizans'ın kalan takatını da tüketmiştir.
Resim bu kuşatmayı anlatıyor. Başını Venediklilerin ve komutanları (şimdi Ayasofya'nın üst katında gömülü) Dandolo'nun çektiği bu olayda donanma Haliç'e girebilmişti, çünkü Bizanslılar gafil avlanmış ve zinciri gerememişlerdi. Böylece Haçlılar, daha zayıf olan Haliç surları önünde karaya çıktılar ve Fener'den içeri girmeyi başardılar.
Jacopo Palma'ın *Kostantinopolis' in Fethi* adlı bu resmi, Venedik'te Dükalık Sarayı'nın Büyük Salonu'nda bulunmaktadır.

mesi beklenirdi. Ama ufukta Timur belirmişti; Osmanlı onun ilk çarpacağı mevzi olarak duruyordu. Dolayısıyla, Rum, yani Roma sultanı unvanını kullanmak Bayezid'e bir şey kazandıracaksa, bunu kazanmasına göz yumdular ve berat verildi.

Sonuçta unvan Bayezid'in sorunlarını çözmesine yetmedi. Ama onun taşıdığı önem, daha elverişli koşullarda, Osmanlı hanedanına birçok avantaj sağlayabilirdi. Unvanı halifeden değil, kendi kılıcının hakkıyla alan Mehmed, bu avantajları kullanmak için elinden geleni yaptı. Bu bağlamda ilkin şunu söylemek gerekiyor: Özellikle batıdaki ülkelerle resmî yazışmalarında "Kayser-i İklim-i Rum", yani "Roma İmparatoru" unvanını kullandı.

İstanbul'un ele geçmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin bileşiminin değiştiğini söyleyebiliriz. Tarihte hep olduğu gibi, bu, birdenbire her şeyin başkalaştığı anlamına gelmez. O dönemde yaşayan sıradan insanların da -fethedilen şehrin hemşehrisi değillerse- dünyada önemli bir değişiklik olduğunu hissetmiş olduklarını hiç sanmıyorum. Ama Osmanlı Devleti'nde çok önemli bir değişim olduğu bellidir. Bu bölümün geri kalan kısmında II. Mehmed'in fetihle gerçekleştirdiği değişimin sonuçlarına nasıl cevaplar bulduğunu incelemeye çalışacağım. Ama bundan önce, fetih olayında gösterdiği geniş çaplı düşünce üstünde biraz durmanın yararlı olacağını düşünüyorum, çünkü bu şekilde Fatih'in kişiliği hakkında iyi kötü bir varsayım geliştirebiliriz.

KUŞATMANIN PLANLANMASI

Bugünün bilgileriyle dönüp geçmişe baktığımızda, 1453 tarihinde Bizans'ın kendini savunmasının ve Osmanlı kuşatmasından kurtulmasının imkânsız olduğunu söyleyebiliriz. Kentin nüfusu, uzun tarihi boyunca görülmemiş derecede azalmış, elli bin dolaylarına inmişti. Yıllardır, Bizans'ın sicilinde, lafı edilmeye değer bir askerî başarı olmamıştı. Giustiniani adında bir İtalyan (Cenovalı) komutanının getirdiği ücretli askerler de dahil olmak üzere en fazla beş bin asker vardı.

Kenti Fethetmenin Güçlükleri

Ama bu kenti fethetmek gibi bir projeye, sözgelişi 1451 yılında, tuhaf bir şekilde gidip geldiği Osmanlı tahtına son kez oturmuş genç padişah II. Mehmed'in perspektifinden baktığınızda iş o kadar da kolay görünmüyordu. Asıl zorluk da zaten o sırada Bizans'ın kendisinin güçlü olup olmamasına bağlı değildi.

Kentin yüzlerce yıl önce yapılmış surları hâlâ, muhtemelen bütün dünyada, en sağlam surlar olarak biliniyordu. Geçmişte çok kez kuşatılmış, hile hurdanın karıştığı bir sefer dışında, teslim olmamıştı. Bu sağlam surlarda, halen olduğu gibi, sayıca az bir kuvvet, direnişi uzun zaman sürdürebilirdi. Kuşatmanın uzaması, eşyanın tabiatı gereği çok daha fazla kayıp verecek olan kuşatıcı tarafın inancını ve şevkini kırabilirdi.

Ama uzamanın asıl korkulacak yanı, bu sırada Bizans'a *dışarıdan* bir yardım gelmesi ihtimaliydi. Bu, çeşitli nedenlerle, güçlü bir ihtimaldi. Bütün perişanlığına rağmen, II. Mehmed'in de iştahını kabartan şanıyla Konstantinopolis o günün dünyasında hâlâ önemli bir varlıktı ve bunun Müslümanların eline geçmesi, başta Papa, Batı dünyası için çok kötü bir şey, bir felaket olurdu. Ama daha uzun vadeli siyasî hesaplar çerçevesinde bakıldığında, gene özellikle Papa açısından, 11. yüzyılın ortasında ikiye ayrılan Hıristiyan dünyasını -tabiî Papa'nın otoritesi altında- birleştirmek önemli bir hedefti. Artık sona eren -ve kayda değer herhangi bir şey elde edemeyen- Haçlı Seferleri'nin de perde arkasındaki hedeflerinden biriydi bu. Bu dönemde böyle bir birleşmenin gerçekleşebilmesi için, stratejik olarak, Ortodoks dünyanın merkezi olan Bizans'ın zayıflaması, Müslüman tehdidi karşısında çaresiz kalması, Katoliklerin "tek çare" olarak ortaya çıkması gerekiyordu - ve bütün bu koşullar fiilen vardı. Papa ve öteki Avrupa güçleri ile efsanevî kentin imparatoru arasında diplomasi trafiği yoğunlaşıyordu.

Dolayısıyla genç padişah, kuşatma sırasında arkasından yaklaşan bir Haçlı ordusu haberini aldığında ne yapması gerektiğini de düşünmeliydi.

Son bir etmen: Kentte rehin tutulan Osmanlı şehzadesi. Hakkında, adının Orhan olması dışında fazla bir şey, örneğin kimin oğlu olduğunu bilmiyoruz. Uzunçarşılı, Çelebi Mehmed'in oğlu olacağını tahmin ediyor.

Bu rehineler o dönemde bütün dünyada bilinen bir uygulamaydı. Bir çeşit "barış garantisi" olarak, hükümdarlar, çocuklarını veya yakın akrabalarını birbirlerine "rehin" olarak verirlerdi. "Diplomatik evlendirme"ye paralel bir kurumdu bu da. Ama Bizans-Osmanlı ilişkilerinde böyle bir rehin biraz daha değişik (belki daha da etkili) bir anlam kazanıyor, Bizans, Osmanlı tahtında gözü olan birini elinin altında bulundurmuş oluyordu. Osmanlılar güçlü oldukları zamanlarda doğal olarak böyle tavizler vermediler. Ama Fetret Devri'nde Çelebi Mehmed'in buna razı olması şaşırtıcı bir durum değildir.

Şehzade Orhan'ın kendi başına tehdit oluşturacak bir potansiyeli yoktu. Eğer Osmanlı cephesinde bir çatlak varsa, Orhan o zaman önem kazanabilirdi.

Hanedana dayanan yönetim biçiminde her hükümdar kendi otoritesini kesinleştirmeye çalışır, ama bunu yaparken ve bunu yapmakla soyunun yönetme hakkını pekiştirmiş ve yeniden-doğrulamış olur.

Mutlakıyette, modern dönemde bildiğimiz "siyasî partiler"e özgü farklı düşünce odakları olmaz. Ama içinde farklı düşünceler barındırmayan bir insan topluluğu da düşünülemez. İşte Şehzade Orhan gibi bir "figür" burada anlam kazanabilir: Osmanlı cephesi kendi içinde ciddi bir düşünce ayrılığına düşerse, bir taraf Osmanlı soyundan gelen Orhan'ın tahtın asıl sahibi olduğunu savunmaya başlayabilir.

Osmanlılar bu tehdidi her zaman -belki gereğinden fazla- ciddiye almışlardır. II. Mehmed'in bu dönemde, kendi yaşantıları ve bilgileri çerçevesinde, böyle endişeleri hafife alması mümkün değildi. Üstelik, yalnız bu kentin fatihi olmak değil, başına geçtiği devlete verilecek biçim konusunda kendine özgü kararları vardı ve bunlar da öyle kavgasız gürültüsüz olacak işler değildi.

Bu saydığım etkenler, kentin özellikle vakit kaybetmeden alınmasının önemini ve güçlüklerini herhalde açıklıyordur. Amaçlanan iş kolay bir iş değildi. Genç padişah zorlukları görerek ve bilerek bunlara çare bulmalıydı. II. Mehmed bu planlama işinin üstesinden gelebilmiştir.

Yardım Gelmesini Önlemek

Kuşatma sırasında kente iaşe, daha önemlisi asker yardımı olabilirdi. Bir kuşatma sırasında, karadan gelecek yardımın yolunu kesmenin kendi koşulları zaten vardı. Osmanlıların zayıf kaldığı denizyolunu kesmek böylece önem kazanıyordu. II. Mehmed'in ilk işi, dedesi Bayezid'in Anadolu Hisarı'nın karşısına, Rumeli Hisarı'nı yaptırmak oldu. Böylece, kuzeyden gelebilecek yardımı kesmek istiyordu.

Kuzeyden gelmesi ilk akla gelecek olanlar, Karadeniz'de kolonileri bulunan İtalyan devletleriydi, ama Haçlılar'ın da -tekne bulurlarsa sözgelişi Bulgaristan kıyılarından- bir girişimi olabilirdi. İkincinin değil ama birincinin birkaç örneği kuşatma sırasında yaşandı. Birinde geçmeye çalışan gemi top atışıyla batırıldı, birinde top atışına rağmen geçti, üçüncüsünde top atışı tehdidiyle durdu; yani, olabilecek üç ihtimal de gerçekleşti.

Bu hisarların böyle bir işlev görebilmesi top teknolojisine bağlıdır. Bu sırada Boğaz'da çok yoğun bir trafik yaşanmasa da, olanlar, II. Mehmed'in boşuna iş yapmadığını gösteriyor.

Gelgelelim, kente Marmara üstünden gönderilecek bir yardıma karşı ancak Çanakkale'de benzer bir tedbir düşünülebilirdi, ama o boğazın genişliği düşünüldüğünde (ve o zamanın toplarıyla) bunu yapmak pek mümkün değildi. Nitekim oradan gelen gemiler Haliç'e de girdi. Ancak, otuz parça kadar olduğu söylenen bir filo, hava muhalefeti nedeniyle sonuna kadar Sakız'da beklemişti.

II. Mehmed aslında bu konuda da elinden geleni yapmıştı, ama elinden gelen sınırlıydı. Kente denizin herhangi bir yönünden gelecek yardımı kesmenin en sağlam yolu şüphesiz denize hâkim olmaktı. Bunun için öncelikle güçlü bir donanma gerekiyordu. Tahta

Yunan halk ressamlarına göre İstanbul kuşatması... Genel duruma bakılınca bu sahnenin surların dışında değil, içinde cereyan ediyor olması daha akla yakın. Böyleyse, Osmanlı ordusu açık kapıdan içeri girmeye başlamış. Orada görülen bayrakta Bizans'ın çift başlı kartalı görünüyor. Ayrıca, öndeki papazların da manevi yardımıyla, Bizanslılar sıkı bir direniş gösteriyorlar. Popüler resimde hep gördüğümüz gibi, ortada perspektif denebilecek pek bir şey yok. Sura bitişik gibi görünen kubbeli ve haçlı bina bir kilise olsa gerek. İçinde görülen de herhalde Bizans İmparatorluk tahtı.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

çıkışıyla İstanbul kuşatması arasındaki kısa sürede padişahın donanmayla ilgilendiği ve yeni tekne yaptırdığı söyleniyor. Ama bu konuda yapabileceği fazla bir şey yoktu, çünkü bu tarihlerde Osmanlılar denizcilikte bir hayli geriydiler (bu konu ileride daha ayrıntılı işlenecek). Nitekim, kuşatma sırasındaki önemli olaylardan biri, gelen dört geminin Osmanlı donanmasını kolayca savuşturarak Haliç'ten içeri girmeyi başarmasıdır.

Top Teknolojisi

En önemli konu surların aşılabilmesiydi. Dünyada top çağı başlıyordu ve II. Mehmed'in en büyük avantajı buydu. Top öncesinin teknik imkânlarıyla bu surları aşmak imkânsız gibi bir şeydi.

Ama topun bunu *çok* kolaylaştırdığını da düşünmeyin. Teknoloji daha kariyerinin başındaydı. İstanbul'un surlarında delik açabilmek için kocaman gülleler atmak gerekiyordu (sonraki mermiler gibi patlamayan, etkisi çarpma gücüne bağlı gülleler). Bunları ancak bir o kadar kocaman toplar atabilirdi. Bunun için kıyamet kadar barut gerekiyordu. Böyle bir kere ateşlenen topun ikinci bir atışa kadar soğuması saatler sürüyordu. Bu çapta bir top günde en fazla sekiz kere ateş edebiliyordu.

II. Mehmed, top işine özellikle önem vermiş, Edirne'de, Rumeli Hisarı'nı da yapan Mimar Muslihüddin gözetiminde birçok top döktürmüştü. Bunların İstanbul önüne getirilmesi de ciddi yol mühendisliği gerektirmişti. Ama getirilenler yetmeyince kuşatma yerinde de yeni top dökülmüştü. Ulaştırma çok zor olduğu için bu yönteme başvurulurdu o tarihlerde. Seferde tunç taşınır ve döküm işi, gerektiği yerde yapılırdı - ama tabiî ancak daha küçük çapta toplar böyle dökülebilirdi.

Osmanlı ordusu, I. Murad'ın Kosova Savaşı'ndan beri top kullanıyordu. Çin'den gelen barut, Anadolu'yu aşıp Batı'ya ulaşmış ve orada yeni savaş teknolojisinin önemli bir aracı olmaya başlamıştı. Ama Osmanlılar işin önemini erken kavramış ve kendi toplarını, sair ateşli silahlarını üretme işine girişmişlerdi. Osmanlı askerî zaferleri bu silahların başarılı biçimde kullanılmasına büyük ölçüde bağlıdır.

İstanbul'un fethedilmesi girişiminde hiçbir şeyi ihmal etmeyen II. Mehmed, top konusunda "yabancı yardımı"na da başvurmuştur. Adının "Urban" ve kendisinin "Macar" olduğu, çeşitli farklı iddialara rağmen genel kabul gören top döküm ustası, bir söylentiye göre Bizans'ın adamıyken ayartılarak Osmanlı hizmetine alınmıştır. Rumeli Hisarı'ndan ateşlenerek bir Venedik gemisini batıran topu bu Urban'ın döktüğü, bu başarısı üstüne kesin işe alınıp Edirne'ye götürüldüğü, orada devasa bir top (başyapıtı) ürettiği söylenir. Ne var ki, bu top, İstanbul kuşatmasında, ikinci kere ateşlendiğinde paramparça olmuş, üreticisini de birlikte uçurmuştur.

Bu bağlamda "yabancı yardımı"nın çok etkili olmadığı görülüyor, ama II. Mehmed'in hiçbir şey ihmal etmediği de belli. Sonunda bu toplar surlarda yeteri kadar gedik açmayı başardı.

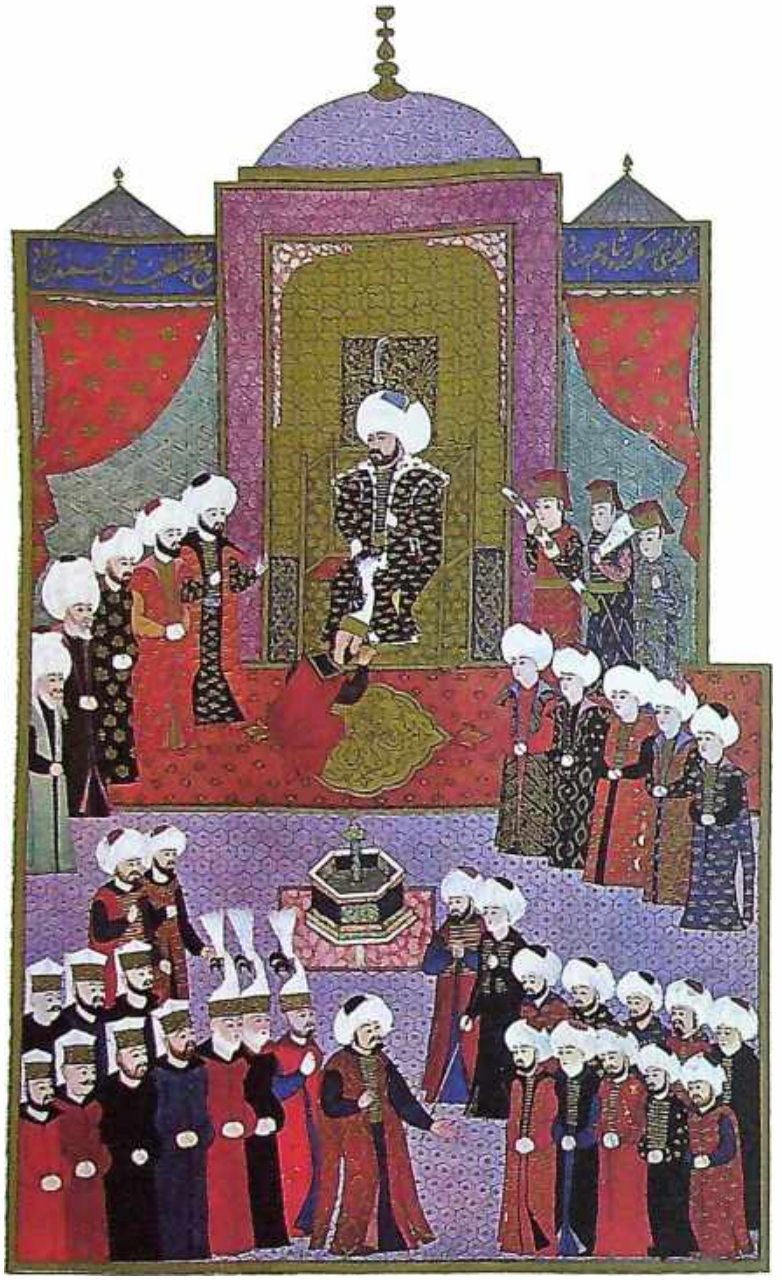
Kuşatmanın Günübirlik Yönetimi

Kuşatma boyunca da genç padişahın aklına koyduğu şeyi başarıya ulaştırmak için bütün zihnî yetilerini burada yoğunlaştırdığını ve gerekli anlarda önceden düşünülmemiş özgün ve yaratıcı kararlar verdiğini izleyebiliyoruz.

Örneğin, yukarıda değindiğim dört geminin Haliç'e girmeyi başarması üstüne II. Mehmed'in ünlü "karadan gemi aşırma" operasyonunu düşündüğü anlaşılıyor. Bu düşünce daha önce, Haliç ağzındaki zincirin aşılamaması üstüne de oluşmuş olabilir. İki durumda da, bir başarısızlığın sonuçlarını giderecek yeni bir çözüm olarak ortaya çıkıyor.

Bu olayın bizim tarihlerde fazla büyütüldüğü, oysa aslında maliyetini kurtarmamış bir girişim olduğu kanısındayım. 1204'te Haçlılar kente, çok daha zayıf olan Haliç surlarından girmişlerdi. O zaman girilen Petra Kalesi 1453'te son direnç noktasıydı. Haliç ağzındaki, zinciri koruyan savaş gemilerine karşı da, karadan yürütülen bu tekneler bir şey yapamadı. Bunlardan ötürü, boyları bosları ne kadar ufak ve karadan çekilmeleri için hangi yöntem uygulanmış olursa olsun, herhalde çok zahmetli bir biçimde Haliç'e inen bu çektiriler dolaysız bir yarar sağlamadılar ve savaşın akışını ciddi bir biçimde değiştirmediler.

Kuşatma altındaki kentte bulunan Dukas'ın anlattığına göre, sabah uyanıp Haliç'te birtakım Osmanlı tekneleri görmenin psikolojik etkisi daha fazla olmalıdır. Bundan başka, sonraki ve nihaî saldırılarda Haliç'te daha fazla asker bulundurmayı -dolayısıyla asıl savaş yerindeki askeri azaltmayı- gerektirmiş olabilir.

Üstad Osman'ın yaptığı, *Hünername*'de yeralan II. Mehmed'in (Fatih) "cülus merasimi". Bu tören Edirne'deki sarayda gerçekleşmişti. Fatih'in sağında vezirleri sıralanıyor; solunda içoğlanları, bu merasimde kuşanacağı silahları tutuyor. Yeniçeri ağalarından biri de etek öpüyor. Aşağıda, sol ön köşedekiler de gene Yeniçeri zabitleri.
Fatih'in kaftanında "çintamani" diye bilinen deseni görüyoruz. Başkalarında da aynı deseni görmek mümkün. Örneğin sağ köşedeki figürde bunun kırmızı üstüne olanından var.

Hünername, Topkapı Sarayı Kütüphanesi.

Bunların da işin maliyetini karşılamaya yeteceği kanısında değilim, ama II. Mehmed'in kararlılığını bu olay da fazlasıyla pekiştiriyor: Amacına ulaşmak üzere her şeyi düşünen ve düşünüleni inatla uygulayan bir irade.

Moral bozucu bir olaydan sonra (bu aynı gemiler hikâyesi olabilir) iki veya üç günlük yağma izni verdiğini okuruz tarihlerden. O günlerin savaş etiğine göre kuşatılanlar savaşırsa, "aman" verilmezdi. Yağma normaldi ve kuşatan taraftaki asker için teşvik edici bir etkisi olduğu açıktı. Belli ki II. Mehmed, Roma'yı kendine başkent edinmeyi tasarlarken, bunun mümkün olduğu kadar el değmemiş ve sağlam bir Roma olmasını istiyordu ve onun için başlangıçta yağmaya izin vermemişti. Ama iş zora binince bu kararını gevşetmeye razı oldu. Bu küçük olayda da gidişatı pürdikkat izleyen, bütün olguları değerlendirerek istenen sonuca yönelik tedbirleri üreten, hiçbir şeyi ihmal etmeyen insanı görüyoruz.

Kuşatma sırasında geçen daha değişik türden bir olay da Peygamber'in bayraktarı Eyyub Ensarî'nin mezarının bulunmasıdır. En yaygın efsaneye göre Akşemseddin, mezarın yerini rüyasında görür ve sabah II. Mehmed'i ve ötekileri oraya götürür. Yere bir çubuk dikerek nişan koyar. Hattâ söylentiye göre padişah ondan habersiz çubuğun yerini değiştirir, ama Akşemseddin, "Hayır, burası değil" deyip çubuğu alır, gene ilk gösterdiği yere götürür. Burası kazılır ve Eyyub Ensarî'nin hiç bozulmamış cesedi çıkarılır. Türbe ve cami, daha sonra, işte burada yapılır.

Aslında Eyyub'un gömülü olduğu yer biliniyordu. Onun öldüğü kuşatmanın kaldırılmasının antlaşma koşullarından biri, Bizanslıların bu saygıdeğer adamın mezarına saygı göstermeyi kabul etmeleriydi.

Ama bu küçük oyun da, eğer gerçekten oynandıysa, II. Mehmed'in, 15. yüzyıl ortamında, "psikolojik savaş" gibi kavramlardan çok iyi haberdar olduğunu ve bunları da ihmal etmediğini gösteriyor.

FETİHTEN SONRA: ÇANDARLI SORUNU VE MERKEZÎLEŞME

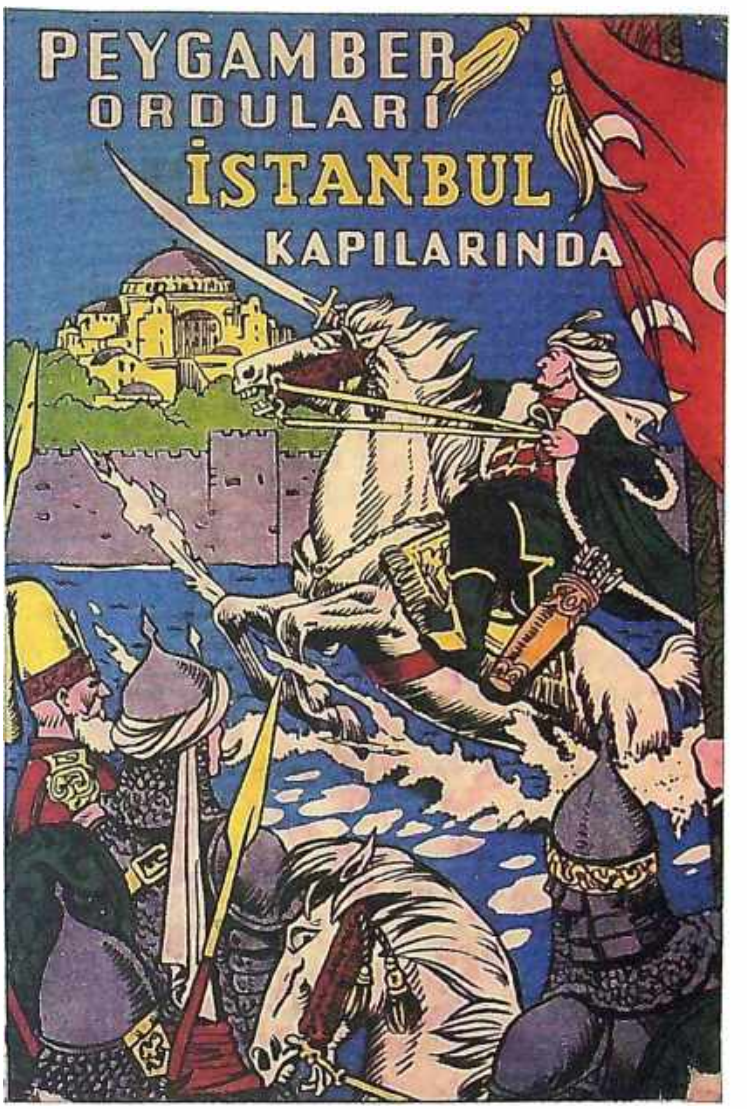
Fatih Sultan Mehmed'in bu erken zaferinden sonraki hayatının büyük kısmı savaşta geçti. Daha önceki örneklerde de gördüğümüz gibi, batıya doğru genişlemek amacıyla pek çok sefer yaparken, zaman zaman da doğu sınırlarını genişletti ya da doğudan gelen bir tehdide karşılık vermek zorunda kaldı. Denebilir ki, Balkanlar'da ele geçirdiği topraklarda yaşayan insanları imparatorluğuna katmakta çok fazla sıkıntısı olmamakla birlikte, Anadolu'daki Türk beyliklerini zapturapta almakta daha fazla zorlandı. Zehirlenmesi şüphelerinin de olduğu ölümünde gene Anadolu'da bir sefere çıkıyordu.

İstanbul'un devamını Trabzon'da getirerek bütün eski Bizans'ı imparatorluğunun parçası halinde toplamış oldu. Mora'yı, Arnavutluk'un büyük kısmını alırken, Belgrad'daki başarısızlığa rağmen Güney Sırbistan'ı ve Bosna'yı ele geçirdi. Anadolu'da Karaman Beyi ile didişen son Osmanlı padişahı oldu. Ayrıca, Uzun Hasan ve Akkoyunlular derdini de savuşturdu.

Bu askerî başarıları ve fütuhatının yanı sıra, II. Mehmed, devlete verdiği yeni düzenle daha da dikkat çekici bir hükümdar görünümündedir. Eylemleri bir arada ele alınıp değerlendirildiğinde, davranışlarının çok özgül bir mantığa göre biçimlendiğine dair, son derece kuvvetli bir izlenim oluşuyor: Bunlar, bilinçli bir imparatorluk kurucusunun davranışları... Bölümün geri kalan kısmında bu konuyu tartışacağım.

Kentin fethedilmesinden sonra Fatih'in ilk önemli eylemi Sadrazam Çandarlı Halil Paşa'yı idam ettirmesidir. Bunu, niçin yaptı?

"Tarihçi", tarihten topladığımız "olgu"lar arasında, tarihî kişiliklerin davranışları ve amaçları arasında, "nedensellik" ilişkileri kuran insandır. Çok zaman "olgu" ile birlikte "açıklama"sı da gelir. Ama çok zaman bu açıklama yeterli değildir. Onun için "tarihçi", "resmî" olanın yanında "gerçek açıklama"nın ne olabileceğini araştırır. Kimi zaman, yapan açısından bilinçli olmayan "nedenler" de geçerli olabilir. Öte yandan, "tarihçi", çok zaman tarihini yaz-

Popüler kültür büyük ölçüde popüler zihinde yer alan nosyonu, sesi, imgeyi v.b. yeniden-üreterek ve çoğaltarak vardır. Bunun "resim"i içeren kolu da doğal olarak bir "görsel röprodüksiyon" ya da "kolaj" gerçekleştirmek durumundadır. Geçmişteki "büyük zaferler" ne kadar uzaklarda kalmış olurlarsa olsunlar, toplumların kendilerine güvenini tazeler; onun için de böyle imgeler alıcı bulur.
Bu kapak resminin ikonografisinde "üç hilâlli sancak", "genç padişah", "yaşlı ve bilge asker", kılıçlar, oklar ve mızraklar, her şey tamam. Padişahın atını denize sürmesi efsanesi, Osmanlı teknelerinin kente yardıma gelen gemileri durdurmayı *başaramaması* üstüne olmuş bir olay olarak anlatılır. Ama popüler hayal gücü "başarısızlık"tan hoşlanmaz. Ayasofya'nın en uygun fotoğraf çekimleri güneyinden olduğu için ressam o cepheyi Salacak yönüne çevirmekte sakınca bulmuyor.

dığı ülkenin yöneticileri tarafından belirlenmiş genel amaçlarına kendini bağıtlamış bir kişidir. O da, bazen bilinçsiz, çok zaman da bayağı bilinçli olarak, yazacağı tarihin, ülkesi için iyi bir tarih olmasına çalışır - ülkesinde "iyi"nin tanımlanış biçimlerine göre.

Çandarlı Halil Paşa'nın idamı olgusu, yukarıda söylediğim türe uygun açıklamasıyla birlikte gelir. Halil Paşa, Bizans'tan rüşvet almaktadır, onun için İstanbul'un fethi projesine her aşamada karşı çıkmış, fetih tamamlanınca II. Mehmed onu cezalandırmıştır.

Dönemde yaşamış veya döneme yakın tarihlerde yaşamış kişilerden gelen bu "resmî olmayan" açıklama çağdaş Türk tarihçilerinin çok hoşuna gitmemiştir. Bunun temel nedeni, sanırım, "yabancı ülkeden rüşvet alan sadrazam" imgesinin sevimsizliğidir. Üstelik, kaç kuşaktır (Murad-ı Hüdavendigâr'dan beri) Osmanlı padişahının yanında Osmanlı Devleti'nin kurulmasına katkıda bulunan Çandarlı ailesine bunu yakıştıramamışlardır.

Dolayısıyla, daha akla yakın "açıklama" olarak, II. Murad'ın tahtını terk ettiği seferlerde Halil Paşa'nın onu geri getirmesinin genç padişah II. Mehmed'in paşaya düşman olmasına yol açtığını söylerler. Böyle bir intikam duygusuyla hareket ettiği doğruysa, bu sefer Fatih Sultan Mehmed suçlu duruma düşüyor. Ama bunu savunan tarihçilerimizin başında gelen Uzunçarşılı'nın kendisinin de Çandarlı soyu ile akrabalığı veya hısımlığı vardır.

II. Mehmed, Çandarlı soyunu iktidardan uzaklaştırdıktan sonra başarısızlığa uğrasa, kabahatli olduğu söylenebilirdi. Uğramadığına göre, Halil Paşa'nın idamının devletin bekası açısından bir sakıncası olmadı. Bir padişahın, iktidarına engel olan vezire kinlenmesi doğaldır, suç sayılmaz. Genel tarihimizin selameti açısından, intikamcı bir Fatih, gâvurdan rüşvet alan bir sadrazam kadar kötü bir puan getirmez.

Bu konuda asıl gelmek istediğim noktaya gelmeden önce, bir paragrafta, yabancılardan bugün "rüşvet" de diyebileceğimiz armağanlar almanın o zamanın devlet yönetiminde çok alışılmadık bir şey olmadığını söyleyeyim. Sadrazam bir yana, padişah kendisi, bugün bize çok tuhaf görünecek durumlarda armağan kabul edebilir ve bu, bugün hakaret olarak yorumlanacak, "pişkeş çekme" deyimiyle anlatılırdı.

Fatih'in Çandarlı'yı idam etmesinin nedenlerinin yukarıda sayılanlardan farklı olduğunu sanıyorum. Zaten bu, vaktiyle Halil İnalcık'ın belirttiği ve benim kuşağımdan Osmanlı tarihçilerinin de genel olarak kabul ettiği açıklama.

Çandarlı ailesinin yukarıda geçerken değindiğim özelliği, yani devletin kuruluşunda, neredeyse Osmanlı'ya paralel bir hanedan olarak, kuşaklar boyunca katkıda bulunmaları, onları aynı zamanda bir tehlike haline getiriyordu. II. Mehmed tahta gidiş gelişlerinde asıl bunu hissetmiş olabilir. O sırada kendi başına bir şey gelse Çandarlı ipleri kendi eline alabilirdi (Mehmed'in kardeşi Ahmed bebek olduğuna göre, Çandarlı'dan iyi naip bulunamazdı); buna uyacak bir prestiji vardı Çandarlı ailesinin.

Bu yorumun herhangi bir kanıtı yok elbette. Ama, aynı kategoriye giren başka olgularla bir arada inceleyerek, akla yakın olduğu ya da olmadığı sonucuna varabiliriz.

İdam edilen Halil Paşa'nın yerine Zağanos Paşa sadrazamlığa getirildi. Zağanos Paşa'nın etnik kökeni de, doğum tarihi de kesinlikle bilinmez. Sırp, Rum veya Arnavut olabileceği söylenir. "Devşirme" de değildi, ama doğuştan Türk ve Müslüman olmadığı kesindir. Mehmed'in ilk padişahlığında onun "adamı" olduğunu belli etmiş ve Halil Paşa'ya karşı çıkmıştı. Bazı söylentilere göre Mehmed'e kızını vermiş ve gene bazı söylentilere göre Manisa'ya "lala"sı olarak onunla birlikte dönmüştü.

Burada önemli olan, Zağanos Paşa'nın Türk kökenli olmaması; Halil Paşa'dan sonra Fatih Mehmed'in sadrazamlığa sürekli devşirmeleri getirmesi bir tutarlılık gösteriyor. Zağanos Paşa o mevkide iki yıl kalabilmişti. Onu izleyen Mahmud Paşa 1455'ten 1470'te idamına kadar sadrazam oldu - ilk "devşirme" sadrazamdı. Onu izleyen Gedik Ahmed Paşa da devşirmeydi. Arada üç ay sadrazam olan Mehmed Paşa'nın lakabı da "Rum"dur.

Fatih, Gedik Ahmed Paşa'yı azlederek Karamani Mehmed Paşa'yı sadarete getirdi. Bu tayin, Çandarlılar'dan sonra yeniden "ulemadan sadrazam" geleneğine dönüş olarak yorumlanabilir mi? Bu çok inandırıcı görünmüyor. Bu sıralarda padişah bir süre önce vakfa dönmüş toprakları yeniden "timar"a çevirmeye çalışıyordu ve bunun için vaktiyle nişancılık yapmış Mehmed Paşa'dan iyi bir uzman bulamazdı; yani, seçimi, bir geleneği canlandırmak gibi genel bir politika değişikliğine değil, Mehmed Paşa'nın kişiliğiyle ilgili özgül bir amaca dayanıyordu.

Karamani Mehmed Paşa, Fatih'in son sadrazamı oldu. Bu arada, sadrazam olmadıkları için saymadığım Murad Paşa (Otlukbeli Savaşı'nda öldü) veya Mesih Paşa (II. Bayezid döneminde sadrazam oldu) gibi ileri gelen devlet adamları da Rum'du.

Bunlar, dediğim gibi, belirli bir tutarlılık gösteriyor ve bu, sözgelişi Âşıkpaşazade gibi, o dönemin tarihini yazmış insanların şiddetli tepkisini de çekiyor. Adını saydığım bütün bu "dönme"lere (ve Yahudi hekim Yakub gibi, orada saymadıklarıma) Âşıkpaşazade ateş püskürür. Âşıkpaşazade, devletin ilk kuruluş yıllarının Türk kökenli gazi beylerinin son sözcülerinden biridir. Fatih'le birlikte ciddi bir şekilde güçlenen kapıkulu hegemonyasına şiddetle muhaliftir. Bağlı olduğu gazi geleneğini bu "yeni" adamların bitireceğini çok iyi sezmiştir. Ama kapıkullarının dolaysızca yerini almış olduğu Halil Paşa'yı ve Çandarlılar'ı sevdiği de sanılmasın. Âşıkpaşazade'nin gözünde onlar da türedi, sonradan görmedir ve Osmanlı'nın güzel gazâvat geleneklerini ilk onlar çiğnemiştir.

Uzunçarşılı *Tevarih-i Âl-i Osman*'dan şöyle bir bölüm veriyor:

> Ol zamanda haraç az idi. Şöyle alırlar idi kim kâfirler incinmezlerdi. Ol zamanda padişahlar tama'kâr değillerdi. Ellerine geçeni virürler, giru hazineye virmezlerdi. Heman kim Hayreddin Paşa kapuya (hükümet başına) geldi padişahlar tama'kâr oldu. Padişah olana hazine gerekdür, dediler. Cenderlu Kara Halil ile Kara Rüstem âlemi doldurdular; andan evvel defter hesabı bilmezlerdi, defter hesabını anlar telif itdiler; akça yapup hazine itmek anlardan kaldı (Uzunçarşılı, 1974, s.12, 13).

Sözü geçenlerden biri ilk sadrazam, soyun başı, Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa. Öteki de, Konyalı Molla Rüstem. Bunlar talan malının beşte birinin Padişah'a ait olması gerektiğini I. Murad'a anlatıyor ve böylece toplanan kölelerle ilk yeniçeri örgütünü kuruyorlar ("pençik" vergisi). Ayrıca devlete (padişahın şahsında) beşte bir ganimet vergisi usulünü başlatıyorlar. Dolayısıyla aşiret töresi ve gazâ geleneğinden gelenlerin tepkisini çekiyorlar ("defter hesabı" gibi, aşiret üyesinin sindiremediği çirkin âdetler). Uzunçarşılı şöyle diyor:

> Aşiret teşkilâtının devamını isteyerek yeni bir devlet kurulurken onun icaplarını yapanlara tariz edenler ve itiyat harici yeniliklere muarız bulunanlar her devrede görülmüş olduğundan... Kara Halil ile Türk Rüstem'in muhafazakârların hücumlarına maruz kalacakları tabiîdir (*Çandarlı Vezir Ailesi*, s.13).

Yani, sürece aşiret değerlerinden bakan biri için daha Çandarlılar'ın gelişiyle devlet kurmanın felaketleri başlamış ve eski eşitlik bozulmuştur. Fatih'in şimdi merkezîleşmeyi kapıkulu temelinde yeniden-biçimlendirmesi o açıdan bakanları daha da mutsuz edecektir. Cemal Kafadar'dan öğrendiğimize göre:

> Kaybedenlerden bazıları büyük fetihten hemen sonra belli oldular; bu vezir hanedanının torunu Çandarlı Halil tutuklandı ve az sonra idam edildi. Ama bundan rakipleri de kazançlı çıkmadılar. Anti-Çandarlı takımdan önde gelen iki uç beyi de iki yıl içinde idam edildiler (Kafadar, *a.g.e.*, s.97).

Daha önceki Osmanlılar, bu gazilerin fethedilen topraklar üstünde herhangi bir mülkiyet hakkı talep etmesini önleyerek, aşiretin geleneksel eşitlikçiliğini bir çeşit ilkel devletçiliğe dönüştürme başarısını göstermişlerdi. Şimdi, "bütün Avrupa'da bir tek Osmanlı İmparatorluğu'nda atadan soylu bir sınıf yoktu" (Goodwin, 57). II. Mehmed, aşiretten imparatorluğa

giden yolda, merkeziyetçiliğini güvenilir devşirmelerle yürütmeye devam edecek ve güvenilir olmayan her türlü muhtemel rakibi (bu arada elbette Çandarlı soyunu) tasfiye edecekti.

Bu konuda Berkes, I. Murad'dan bir örnek verir: Padişah, Rumeli'ye (fütuhat yapması için) beylerbeyi tayin ettiği Gazi Evrenos'a name yazar:

> ... Buyurdum ki tüm mutasarrıf olasın. Ama sakın Rumeli vilâyetini kendi kılıcımla fethettim diye gurur gelmesin sana. Bunu kesin olarak bil ki yer ulu Tanrı'nındır; ondan sonra Resul'ünündür. Ondan da ulu Tanrı emri ile Resul'ünden sonra Halife'sinindir (Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi I*, s.98).

Padişah her zaman, yanındakilerin merkeze karşı başına buyruk bir tavra girmelerini ve askerî başarılarını da bunu meşrulaştırmak için kullanmalarını önlemek üzere her türlü tedbiri almıştır.

Fatih'in oğlu II. Bayezid birçok konuda olduğu gibi bu konuda da ondan farklı davranacak, Çandarlı soyundan İbrahim Paşa'yı sadrazam yapacaktı. Ama bu zamana kadar Fatih'in sertçe kurduğu düzen artık oturmuştu. Bayezid'in çeşitli "geri dönüş"leri düzeni geri döndürmedi; belki tersine, boşalma supapları sağlayarak daha da iyi yerleşmesine yardımcı oldu. Tarihte pek fazla iz bırakmayan bu son İbrahim Paşa'dan sonra Çandarlı adı herhangi bir önemli siyasî bağlamda geçmedi.

II. Mehmed kendinden önceki (ve sonraki) padişahların da en önemli amacı olan "merkezî devlet" düzeninin gerçekleşmesine birçok başka padişahtan daha fazla katkıda bulunabildi, çünkü imkânları buna elveriyordu. Çandarlı soyunun tasfiyesi bu yolda çok can alıcı bir adımdı. Konstantiniye fatihi olmanın verdiği prestijle bu adımı atacak cesareti kendinde buldu. Aynı şekilde, "gazi" kimlikleriyle ünlü uç beyleri, Evrenos, Mihal ve Malkoç oğulları da Fatih'in İstanbul'u almakla edindiği gazi sıfatının gölgesinde kaldılar.

Fetret'ten sonra imparatorluğu toparlamaya çalışan I. Mehmed, devşirme sistemini eski haline getirememişti, çünkü yukarıda değindiğim toplumsal güçlerin (aşiretten kalanlar başta olmak üzere) buna muhalefeti vardı. Mehmed'in o aşamada bu muhalefeti dinlemeyecek gücü yoktu. II. Mehmed ise kozlarını daha rahat oynayabildi. Başlangıçta yeniçeriyi Halil Paşa yönlendiriyor, Fatih ona karşı Şehabeddin Paşa'nın (o da "kul"du) emrindeki Rumeli kuvvetleriyle denge kuruyordu. Fetihten sonra, eyalet askerine dayanarak kapıkulunun, kapıkuluna dayanarak uç beylerinin üstüne gidebildi.

Yeniçeriler zaten sultanın elinin altında her an hazır bir askerî güç olmak üzere kurulmuştu. Fatih daha tahta nihaî çıkış aşamasına gelememişken yeniçeri isyankârlığıyla karşılaşmıştı. Ama fırsatını bulduğu anda kendi disiplinini kurmaktan geri durmadı. Örneğin, "sekban" ortalarının kurulması onun icraatıdır. Av maiyetini yeniçeri ocağına katarak kendine sadakatı kesin olanların sayısını yükseltti. Bundan sonra yeniçeri ağaları da sekbandan yetişme olanlardan seçilmiştir.

Bir zaman sonra, gene aynı amaçla, "bölük" ortaları kurulmuştur. Bu, daha en baştan, devletin oldukça güçlü olduğu dönemden beri merkeziyetçiliğin, ama aynı zamanda da onun karşıtının etkin bir eğilim ve güç olduğunu gösteriyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun varoluşunu alttan alta belirleyen dinamiklerden önemli bir tanesi, belki de birincisi, merkeziyet/ademimerkeziyet (özerkleşme) arasındaki bu gerilim ve çekişmedir.

İstanbul'un fethinden hemen sonra, Mehmed, başkent olarak Edirne'yi kullanmaya devam etti. Herkesin gözünü kamaştıran Konstantiniye, aynı nedenle, gâvurluğun en büyük merkeziydi. Âşıkpaşazade zihniyetinde insanlar, Domaniç Yaylası'nda başlayan serüvenin bu koca kentte devamını sindirecek yapıda değillerdi. Bunun yanı sıra, ulemadan birçok kişinin de bu kentte "gâvurlaşmak"tan ürktüğünü varsayabiliriz. Ama Fatih kendi zamanlaması içinde (kayda değer direniş olmaması, bunu iyi hesapladığını gösteriyordur herhalde) İstanbul'a yerleşti ve "İmparator" oldu.

YENİ DÜZENDE İLMİYENİN YERİ

Fatih Mehmed'in merkezî otorite kurma yönündeki bu iradesinin "seyfiye" ile sınırlı kalmayıp "ilmiye"yi de kapsadığını Stefanos Yerasimos öne sürer. Fatih Külliyesi'nde ünlü Semaniye medreseleri de yapılmıştır. Vakıf Fatih'in olduğuna göre bu kurumda ders verecek müderrisler de sonunda onun paralı adamı olacaklardır. Bugün hâlâ üniversite sorunu bağlamında tartışılan "malî özerklik" konusunun o günlerde bundan çok farklı çözümleri Ortadoğu dünyasında yoktu. Bologna ve Paris üniversiteleri gibi özerklik deneyimleri burada yaşanmamıştı. Fatih'in kurduğu medrese de o tarihte ülkede varolan en büyük öğretim kurumuydu ve Fatih gibi bir hükümdarın kendi yarattığı bu kurumda nasıl ders verildiğini izlemeyeceğini düşünmek pek akla yakın değildir. Yerasimos, mimarînin, mekânın mimarî düzenlemesinin bu konuda açık bir "mesaj" verdiğini söylüyor:

> Medreselerin camiin iki yanında hizaya girmiş gibi dizildiği tek külliye Fatih Külliyesi'dir. Padişahın ulemaya boyun eğdirme iradesi bundan daha açık olarak ifade edilemezdi (Yerasimos, *Konstantiniye ve Ayasofya*, s.163).

Yerasimos buna, külliyedeki tabhane konusunu da ekliyor. Fetih-öncesi Osmanlı cami mimarîsinde, caminin iki yanında, "tabhane" denilen, gezgin din adamlarının konakladığı, bir çeşit "dinî *hostel*" işlevi gören bölümler vardı. Fatih Külliyesi'nde bir "tabhane" vardır, ama camiden çıkarılmış, uzakta ayrı bir bina olarak yapılmıştır. Bunları Fatih'in dervişlere uyguladığı bir "istiskal"in örnekleri olarak anlamlandırabiliriz. Dervişler, Ahiler, abdalân-ı Rum vb. imparatorluğun kuruluşunda öncü ve "kolonizatör" rol oynamışlardı. Ama artık merkez güçleniyordu ve toplumda herkesin bu merkez karşısında haddini bilmesi, ona karşı nerede durduğunu anlaması gerekiyordu. Babinger de II. Mehmed'in bu gezgin dervişlerden hiç hoşlanmadığını ve hareket serbestliklerini kısıtlamak için elinden geleni yaptığını anlatır. Şüphesiz tepki duyan çok oldu, ama II. Mehmed'in sağlığında bu tepkiler ciddi bir karşı koyma eylemine dönüşmedi.

Dervişlerin yanı sıra, daha disiplinli bir örgüt olan ulema da, özerk bir "ideolojik merkez" haline gelme potansiyelinden arındırıldı. Fatih Mehmed onları da devletin *memurları* olarak düzene ve zapturapta sokmak için elinden geleni yaptı. Başarılı da oldu.

FATİH MEHMED'İN KİŞİLİĞİ VE ENTELEKTÜEL DÜNYASI

Buraya kadar Fatih'in dikkat çekmek istediğim özelliklerini az çok doğru saptayabilmişsem, bunların bir araya gelmesiyle ortaya, sorunları kapsamlı ve sistematik düşünebilen, düşüncesini gerçekleştirmek üzere de şaşmaz bir kararlılık gösteren bir hükümdar tipi çıkıyor. Bu, benim gördüğüm Fatih Mehmed kişiliği. Bu hükümdarın özel hayatında nasıl bir insan olduğu ve buna benzer kişisel ayrıntılar bu bağlamda beni ilgilendirmiyor; ayrıca, o yönlerde yapılacak spekülasyonlarla bir yere varılacağını da sanmıyorum. Fatih Mehmed gibi insanlarda, zaten, amaçlar, gerçekleştirmek üzere yaratıldıklarına inandıkları hedefler, kendi kişiliklerinden daha önemli gibidir.

Onun için, bu kapsamlı düşünen ve kararlılıkla uygulayan insan tipine başka boyutlar eklemeye çalışmaktan çok, bu temel özelliklerini destekleyen ve daha çok ortaya çıkaran ikincil özellikleri üstünde duracağım.

Osmanlı tarihi boyunca II. Murad gibi durduk yerde tahtından feragat eden padişah olmadığı için (o tahtta oturmanın çok daha rahatsızlaştığı çağlarda bile), II. Mehmed gibi saltanata gelip giden padişah da olmamıştı. Burada, II. Murad'ı geri getirecek manevralar çeviren Çandarlı Halil Paşa genel çıkarlar açısından hayırlı bir rol oynamış olabilir, ama isteyerek veya istemeyerek, genç padişahın "imaj"ına epey kötülüğü dokundu. 1451'de artık II. Murad ölmüş ve II. Mehmed saltanatı kesinlikle ele geçirmişken, Avrupa'da, başta Papa, Osmanlı varlığından hoşlanmayanlar (yani, herkes) bir bayram havasına girmişti, çünkü Mehmed'in deneyimsiz ve beceriksiz bir padi-

Gentile Bellini (1429-1507), gene önemli bir ressam olan Jacopo Bellini'nin (1400-1470) iki ressam oğlunun büyüğüdür. Öteki de Giovanni'dir (1430-1516). Gentile 1479'da İstanbul'a geldi ve bir yıl kaldı.
Bu ünlü Fatih portresinin bugün Topkapı Müzesi'nde bulunan kopyasını Zonaro yapmıştır.
Resmin yapıldığı tarihlerde Fatih artık çok genç bir adam değildi. Oysa bu portrede epey genç ve ince görünüyor. Öte yandan, Batılı bir ressama yaptırılmış portrede özellikle benzerlik aranması da doğaldır. Onun için herhalde Bellini'nin fırçasına güvenmemiz gerekiyor.

National Gallery, Londra.

şah olduğu konusunda yaygın bir izlenim oluşmuştu. Bizans imparatoru da herhalde aynı kanıdaydı ki, kısa zaman sonra çok pişman olacağı diplomatik gaflar yapıyor, rehine Şehzade Orhan için fidye parasını iki katına çıkarmaya kalkışıyordu. Anadolu'da da herhalde benzer düşünceler vardı ki Karamanoğlu hemen hareketleniyor, yeni padişahın zayıflığından yararlanmaya çalışıyordu.

Üstelik yeniçeriler de bir zaman önceki isyan girişimlerini hatırlatan serkeşlikler yapmaktan geri durmuyorlardı.

Bütün bunların arasında, ilk iş olarak Konstantinopolis'i ele geçirmeye karar vermiş genç bir padişah vardı. II. Mehmed bunu başarınca, o "kötü imaj" da silinip gitti. Bu sefer herkes, bu büyük işi başaran genç adamın nasıl bir insan olduğunu öğrenmek için ciddi bir çaba harcamaya başladı.

Onlardan biri, Venedik'ten gelen Giacomo de'Languschi (ya da, Langusto), izlenimlerini şöyle anlatıyor:

> 26 yaşlarında [oysa o sıralarda 19-21 arasında olmalıydı] genç bir adam; teni güzel, iri kıyım, ortadan uzun, silahta usta, saygıdan çok korku uyandıran bir çehreye sahip, az gülen, bilgi peşinde koşan, hükümdara yaraşır şekilde cömert, kararında inatçı, her konuda cüretli, Makedonyalı İskender kadar ün düşkünü biri. Her gün Roma'nın ve başka yerlerin tarihlerini okutturup dinliyor... Papaların, imparatorların, Fransa kralların, Lombardlar'ın kroniklerini; üç dil biliyor, Türkçe, Yunanca, Slavca, İtalya'nın durumunu dikkatle inceliyor... Papa nerede, İmparator nerede, Avrupa'da kaç krallık var. Ülkeleri ve bölgeleri gösteren bir de harita var elinde. Dünyanın durumunu ya da savaşma bilimini incelemek kadar zevk aldığı bir şey yok. Hem akıllı bir araştırıcı, hem de hükmetme tutkusuyla yanıp tutuşuyor. Biz Hıristiyanlar böyle bir adamla başa çıkmak zorundayız... Kararlı ve sebatkâr, yorgunluğa, soğuğa, sıcağa, açlığa ve susuzluğa dayanıklı... Artık zamanların değiştiğini, Batılılar bir zaman Doğu'ya giderken şimdi Doğu'nun Batı'ya gideceğini söylüyor. Ona göre tek dünya imparatorluğu, tek iman ve tek hükümdarlık olmalı. Bu birliği en iyi sağlayacak olan yer de Konstantinopolis'tir (Lewis, *Istanbul*, s.26-7).

Bu betimlemede, tarihten süzülüp bize ulaşan "Fatih Sultan Mehmed imgesi"nin belli başlı öğeleri var. İlk sırada karşımıza çıkan, "hükmetme tutkusu"... Tek bir dünya imparatorluğu ve tek iman üstüne Fatih'e (muhtemelen haklı olarak) atfedilen düşünce, yüzyıllar sonra da, XIV. Louis zamanının *"un roi, une loi, une foi"* (tek kral, tek yasa, tek iman) sözünde yankılanır. Fatih'in aklındaki "tek imparatorluk", muhtemelen, Cengiz'le Roma'yı birleştiren bir şey olacaktır. Ama bunları düşünür ve söylerken Fatih'in yüzü Batı'ya dönüktür. Belli ki, asıl büyüme yönünü orada görmektedir.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun ne zaman Bizans İmparatorluğu olduğu hep tartışılır. Benim öznel yorumum, bunun Justinianus döneminde olduğu. Çünkü Justinianus İtalya ve Kuzey Afrika'ya ordular göndererek Roma'yı yeniden kurmaya çalışmıştı ve çünkü insanlar ancak bir şey o şey olmaktan çıkınca bunun bilincine varır ve onu restore etmeye kalkışırlar.

Justinianus bu iki seferde eline epey toprak geçirmiş, bu topraklar oldukça uzun bir zaman Bizans'ın yönetiminde kalmıştı (ama eski görkemiyle evrensel Roma'yı canlandırmaya yetmemişti). Saltanatının sonuna doğru Fatih'in de Gedik Ahmet Paşa ile Otranto'ya asker çıkarttığını görüyoruz. Bu çıkartmanın nihaî hedefinin Roma olması ihtimali çok yüksektir. Ancak bu girişimde elde edilen toprak (Justinianus'a kıyasla) çok daha az olduğu gibi, elde tutma süresi de pek kısa olmuştur.

Ancak, Roma İmparatorluğu fikrinin, Fatih'in hayatının bir çeşit "saplantı"sı *(idée fixe)* olduğu söylenebilir: Bu özlem, bir hayalet gibi, sürekli yakınında dolaşmış ve görünüp kaybolmuş olmalı. Daha sonra Kanunî Süleyman, Fatih çapında fütuhatı başaran son Osmanlı padişahı olmuştur; onda da imparatorluk haşmetini, böbürlenmesini sonuna kadar görürüz. Ama Kanunî'nin uzun hayatında sürekli Roma'yı gösteren oklara rastlanmıyor. Fatih'in hayatında ise hep bu var ve "bütün yollar Roma'ya çıkıyor".

Sözgelişi, hakkında az şey bildiğimiz Georgios Trapuzentios'un mektubu... Bu Trabzon kökenli Giritli "âlim" 1465'te İstanbul'a gelerek dört ay kalmış, bu süre içinde II. Mehmed'le görüşmüştü. Oradan Roma'ya gitti. Öğrencisi olan Papa II. Paul ondan bir tür casusluk hizmeti istemiş olabilir; ama Roma'da tutuklanıp hapse atıldı (gene dört ay süreyle), çünkü üstünde II. Mehmed'e yazdığı ve Hıristiyan dünyasının merkezinde kolay yutulamayacak iki mektup bulunmuştu. Bu mektuplarda Ptolemaios'un *Almogest*'i üstüne, ayrıca Platon ve Aristoteles üstüne (padişahla birlikte ikinciyi tercih ettikleri anlaşılıyor ki, bu da önemli bir nokta sayılabilir) yazdıklarını padişaha göndermeyi vaat ediyor. Ama Mehmed'in entelektüel ilgilerine ışık tuttuğu için çok önemli olan bu sözlerin dışında, Trapuzentios da Roma üstüne konuşuyor:

> Kimse şüphe etmesin ki sen Roma İmparatoru'sun. Çünkü İmparatorluk merkezini hukuken elinde tutan kimse imparatordur ve Konstantinopolis de Roma İmparatorluğu'nun merkezidir... Ama sen bu kenti insanlardan değil, kılıcın sayesinde, Allah'tan aldın. Dolayısıyla Romalıların meşru imparatoru sensin. Ve Romalıların imparatoru olan, bütün dünyanın da imparatorudur (Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, s.249).

Babinger'in tiksintisini gizleyemeden anlattığı Trapuzentios ayrıca din konusunda yazdıklarını göndermeyi vaat eder. Ne yazdığını biliyoruz: İslâm ile Hıristiyanlık arasında temel bir ayrım yoktur, padişah bunları kolayca uzlaştırabilir ve her iki inançtan insanların hükümdarı olabilir. Bu zaten Fatih'in üstünde oturmakta olduğu konumdu.

Bu adamlar mı Fatih'te bir "Roma tutkusu" görüp onun hoşuna gitmek için bu temayı işliyorlardı, yoksa bütün dünya ve çevresi o kentin adıyla tempo tuttuğu için mi Roma'nın hayaleti Fatih'in yanında dolanıp işve ediyordu, bilemiyoruz; muhtemelen ikisi birden oluyordu. Ama Fatih Mehmed'i şahsen tanımayan Papa da tuhaf şeyler düşünmekteydi:

> Seni Yunanlar'ın ve Doğu'nun imparatoru yaparız; o zaman, şimdi zorla ve hakkın olmadan elde ettiğin şey hukuken senin malın olur... Birçokları sana gönüllü baş

Mehmed Bursavî'nin *Hünername*'de yeralan bu minyatürü II. Mehmed'in başarısız kalan Belgrad kuşatmasını resmediyor. Belgrad bu dönemde Macarların denetlediği bir kentti.
Minyatürlerde gerçekçilikle karşılaştığımız olur ama bu bir kural değildir ve genellikle beklemediğimiz bir yerde karşımıza çıkar.
Tuna ile Sava'nın birleştiği yerdeki Belgrad'ın konumu çok iyi anlaşılmıyor, ama nehirde yüzen cesetler ve başıboş tekneleri, karşılıklı siperlenmiş topları, kesik kelleleri, ordugâh çadırlarını görüyoruz.
Bir önceki Yunan resminde yenilgiye rağmen Bizanslılar kazanır gibi görünüyordu. Burada da aynı durumla karşılaşıyoruz.

Hünername, Topkapı Sarayı Kütüphanesi.

> eğer, anlaşmazlıklarında seni hakem seçer... Doğru yolda yürürsen Roma Kilisesi sana karşı çıkmayacaktır... Bu koşullarda, savaşa ve kan dökmeye gerek kalmadan, kolaylıkla birçok krallığın sahibi olabilirsin. Senin düşmanlarına hiçbir zaman yardım eli uzatmayız, tersine boynuzunu kendi anasına kaldıranlara ve bazen Roma Kilisesi'nin haklarını gasp edenlere karşı seni yardıma çağırırız (Babinger, s.200).

Papa'nın bu mektubu da, Trapuzentios'unki gibi, muhtemelen postaya verilip Fatih Mehmed'in eline geçmedi. Ama bu mektup 1475'te, yani II. Mehmed henüz hayattayken, Treviso'da yayımlandı. Sonuç olarak, bu tür sözler ve düşüncelerin padişaha ulaşmadığını varsaymak epey zordur. Hıristiyan olmanın Roma İmparatoru olmayı kolaylaştıracağı söyleniyordu. Bunlar rastlantı değildi. Nitekim Fatih'in ölümünden sonra Bayezid ile Cem arasında çıkan taht kavgasında Avrupa'ya sığınan Cem, sürekli, Osmanlılara karşı yapılacak bir seferde yer almaya çağırılmış, ama din değiştirmeye yanaşmamıştı. Ona vaat edilen de benzer bir şeydi: Hıristiyan bir Roma imparatoru olma hayali.

Peki, bu çağrılara Fatih'in tepkisi neydi? Bu konuda da dolaysız bir bilgimiz yok. Ama bu yapıda bir insanın bunları ciddiyetle düşünüp değerlendirmemesi mümkün görünmüyor. Fatih Mehmed, Hıristiyan inancını daha yakından incelemek istemişti - bunu biliyoruz. İlk Patrik Gennadios'la görüşüyor ve böyle konuları konuşuyordu. Çevresi Bizans'tan kalan bilginlerle doluydu. Bunlardan biri olan Amirutzes'e dünya haritası yaptırmıştı. Onun Müslüman olan oğullarıyla sürekli entelektüel ilişkileri vardı ve bunlardan Mehmed adını alanı, sonradan Patrik III. Maximos olacak din adamına padişah için Hıristiyanlığı açıklayan uzun bir yazı ısmarlamıştı (padişahın Hıristiyan olmak istediğini söyleyerek). Yahudi doktoru Jacopo ise daha da ileri giderek, Venedik *Bailo*'suna, padişahın Hıristiyan *olduğunu* bildirmişti.

Bunların yanı sıra, bize ulaşmamış başka birçok ayrıntı, ufak tefek olay olabilir, büyük bir ihtimalle olmuştur. Ancak bütün bunları II. Mehmed'i "doğru

inanç" arayan bir adam gibi görerek incelemek sanırım çok yanıltıcı olacaktır. Bu inanç konusu, Fatih Mehmed için olsa olsa bir *reel-politik* sorunu olabilirdi. Hıristiyan olmak, kurulması tasarlanan dünya imparatorluğu açısından, *ne getirir, ne götürür*?

Babinger de bu görüşte:

> Sultanın Hıristiyanlık öğretisine derin bir ilgi duyduğundan şüphe yoktur, ama bundan Hıristiyan inancını benimsemeyi düşündüğünü çıkarsamak, onu hiç anlamamak demektir. Özünde dinî bağları olmayan bir insandı; oğlu Bayezid, ki en iyi onun bilmesi gerekir, babasının hiçbir inancı olmadığını söylemiştir (Babinger, s.248).

Roma, Batı Avrupa demek, Batı da, Katoliklik demekti. II. Mehmed'in Ortodoks dostları ve çevresi ona herhalde, Hıristiyan olacaksa Ortodoks olmayı öğütlemişlerdir. Ama belirtildiği gibi, padişahı ilgilendiren soru, hangi dinin en doğrusu olduğu değildi. Sonunda Müslüman kalmış olması da bence gerçekçi bir akıl yürütmeye dayanıyordu. İçinde "gazâ" ideolojisinin önemli bir yer tuttuğu, hızla yayılmış bir hareketle bulunduğu noktaya gelmişti. Onu buraya getiren bu güce, bütün bu insanlara, "Haydi, şimdi de biraz Hıristiyan olalım, biraz da böyle yürüyelim," demesi olacak şey değildi. Kazanılan her şey de bu kumarda kaybedilebilirdi.

Fatih Mehmed'i, yakıştırılabilecek herhangi bir kişisel özelliğin ötesinde ve gerisinde, özünde ihtiraslı bir hunhar, bir kan dökücü olarak gören Babinger de, bu adamın Hıristiyanlık'la ilişkisinin bundan ileri gitmemiş olmasından hoşnuttur. Fatih'i Babinger'den okuyunca, insan, Mehmed adlı bu bireyin mi, yoksa onun bağlı olduğu insan topluluğunun mu, bu hunharlığın asıl sorumlusu olduğuna tam karar veremiyor, şu tür yargılarından ötürü:

> Bütün İslâm devletlerinde dinî ve dünyevî ilkeler arasındaki yakın bağ kilise ile devletin ayrıştırılamayacak şekilde iç içe geçmiş oluşunda yansır. Muhtemelen bu nedenle, İslâm ülkelerinde, bütünüyle fütuhata bağlı olan siyasî iktidar hemen hemen her zaman yozlaşarak total despotizme dönüşmüştür (Babinger, s.420).

Burada kabahatin İslâm'da olduğu görülüyor. Ama birey olarak Mehmed de parlak durumda değil:

> Bundan daha yüce duygular duyabilecek biri olduğunu varsaymamız için hiçbir neden yoktur. Bütünüyle soğuk hesaplar yapan, başkalarına karşı alacağı tavrı tamamen kendi amacına yararlı olup olmamalarına bağlı bir adamdı (*a.y.*).

Bu genel yargıları destekleyen pek çok olgu da aktarıyor Babinger (bunların çoğu kesinlik kazanmamış olsa da). Kimseye râm olmayacağını göstermek için on yedi yaşında Rum dilberi İrini'nin boğazını kesiyor; binlerce insanın öldürülme emrini -habire, her fırsatta- veriyor (Spandugino'ya göre, 873.000 kişi!). Ama, bazen Babinger'in kendisinin de belirtmek gereğini duyduğu gibi, çok zaman bu hikâyelerin mitolojik öğesi ağır basabiliyor -fillerin adam yemesi gibi olaylar- ya da Fatih Mehmed'in siyasetinden hoşlanmayan yazarların bir temele oturmayan karalamaları işin içine girebiliyor.

Her zaman tarihçiliğin en tatsız taraflarından biridir bu: *Öbür tarafın* yaptığı kötülükleri anlatmak! Belki bundan daha verimli bir iş, ele alınan çağda "kötülük"ten ne anlaşıldığını araştırmaktır. İnsanlık konusunda bugün oluşturduğumuz değerler çerçevesinden baktığımızda, geçmişte olan pek çok şey bize ancak tiksinti verebilir. Ayrıca, bu tür olayları yaratmakta kimsenin kimseden aşağı kaldığını sanmıyorum. Sadece çok yeni okuduğum için, rastgele bir örnek vereyim: Rodos'taki Sen Jan şövalyelerinin gelen geçen Müslüman gemilerini tutsak aldığını söyledikten sonra, Jason Goodwin, 1320'de Kudüs'e giderken adaya uğrayan bir İngiliz leydinin bin "Serazen"i öldürterek ruhunu arıttığını ekliyor.

Her çağın ve her kültürün kendi "hunharlık" anlayışı ve ayrıca zihninde buna ilişkin bir "ölçü" ve bir "doz" biçimlenir. O "doz"un aşılması veya o "ölçü"nün kaçması, er geç, tepki getirir. Fatih Mehmed'in de, ahlâkî kaygılardan önce, gene *reel-politik* nedenlerle, bunlara karşı duyarlı olduğunu tahmin ediyorum. Bütün Osmanlılar (ve bütün hükümdarlar)

Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan 55 yıllık ömrünü (1423-78) birbirini izleyen savaşlar ve siyasî çekişmeler içinde geçirdi ama bütün bu çekişmelerin pek az kalıcı sonucu olabildi.
Bugünün değerleri ve özlemleriyle geçmişe bakan tarihçiler, o eski çağlarda kendi özlemlerine uyan davranışlar keşfettiklerinde pek sevinirler. Ne yazık ki bu tür olaylar çok azdır, olanların çoğu da istenenden farklı motivasyonların eseridir.
Uzun Hasan bir "Türk" boyunun beyiydi ama bu Osmanlı Devleti ve II. Mehmed'le sonuna kadar mücadele etmesini engellemedi. Yalnız Türklük bağı değil, Müslüman olmak da, bu gidişat üzerinde bir etki yaratmadı. Uzun Hasan, II. Mehmed veya Eyyubîler'den başka kendi kardeşleriyle de savaştı, Mehmed dışındakileri yendi. Ama Trabzon Rum İmparatorluğu'yla dost, o kanaldan Papalık, Venedik, Cenova ve başka Hıristiyan devletlerle müttefik oldu. Değişik bir konjonktürde, bunun tamamen tersi de olabilirdi.
Uzun Hasan'ın muhtemelen döneminin İtalyan sanatçıları tarafından yapılmış bir portresi.

gibi, iktidarına ortak olacak hiçbir gelişmeye meydan vermemeyi bir içgüdü haline getirmiş olmalıdır. Prens, kral vb., yönetici durumda olan kişinin canını bağışlayarak ülkesini aldıktan bir süre sonra onu öldürttüğünü görüyoruz. Bu tekrarlandığına göre bir mantığı olmalı. Nitekim, kolay anlaşılabilir bir mantık görülebiliyor. O yönetici ile yurdunun arasını açıp soğuttuktan sonra (yani eski halkını artık tepki duymayacak bir aşamaya getirdikten sonra), bir kere yönetici olmuş birinin bu tutkudan arınamayacağına inandığı için onu yok etmektedir.

Bu arada *Fatih Kanunnamesi* üstüne de birkaç şey söylenebilir. İmparatorluğun kuruluşunu hazırlayan *eylemlerini* incelediğimiz II. Mehmed, burada da yarattığı düzenin dikkatle düşünülmüş kurallarını, kanunlarını yerleştirmeye çalışıyordu: "Kimler defterdar olabilir; defterdar daha sonra ne olabilir?" vb.

Kurallar arasında tahta geçen ve padişah olmayı başaran şehzadenin kardeşlerini öldürmesine izin verilmesi özellikle dikkat çekmiştir ve bu konu doğal olarak II. Mehmed'in burada tartıştığımız "hunharlığı" bağlamına da girmektedir.

İlkin şunu söylemeli: *Kanunname*'nin bu yanı, başka birçok yanı kadar özgün sayılmaz. Fatih bunu *"caiz"* görerek bu işi kendisi başlatmadı; zaten yapılmakta olan bir şeye, yarattığı hukuk içinde *"cevaz"* verdi. Yoksa, I. Murad'dan başlayarak, bunu yapmamış bir padişah zaten yoktu.

Ancak bu konu -korkunçluğu vb.- bu kitabın başka bir bölümünde uzun uzun tartışıldığı için burada bunu daha fazla didiklememiz gerekmiyor.

Yeniden Languschi'nin çizdiği portreye dönersek, padişahın bilim ve düşünce dünyasına, tarihe vb. ilgisi en fazla dikkat çeken özellikler olarak beliriyor. Burada da Babinger, böyle bazı meraklardan ötürü Fatih Mehmed'i bir Rönesans prensi gibi algılamamızın çok yanlış olacağı konusunda bizi uyarmaktadır. Evet, öyle olduğunu ileri sürmek, belki gerçekten bir abartma olur. Koşulları kadar, kültürü de, "Rönesans prensi" dediğimiz insan tipine benzemesine belki fazla imkân tanımıyordu. Buna rağmen, bütün Osmanlı

hanedanı içinde o karaktere en yakın padişah gene de II. Mehmed'dir. İnalcık'ın dediği gibi, "Fatih devrinde Osmanlı kültürünün Garp kültürü ile serbest bir şekilde temasa geldiği ve müteakip devirde bunun kösteklendiği de bir vakıadır" (*İslâm Ansiklopedisi*, cilt VII, s.535).

Ondan başka "entelektüel" sıfatını takabileceğimiz bir Osmanlı padişahı yoktur. En ilginç ve önemli yanı, iki dünyanın da bilgileriyle donanmış olmasıydı. Yukarıda gördüğümüz gibi, Trapuzentios'la Aristoteles'i Platon'a tercih eden biri olarak tartışırken, Seyyid Şerif Curcani-Taftazani tartışması veya İbn Rüşd-Gazâlî tartışması üstüne kafa yoruyordu. Bir yandan Ali Kuşçu'yu, bir yandan da başta Bellini, çeşitli İtalyan ressamları davet edecek kadar önyargısızdı. Sarayının duvarlarına bu İtalyan ressamların çizdiği pornografik freskolar, oğlu Sofu Bayezid döneminde kazınmış veya örtülmüştü.

İstanbul'un fethiyle Troya'nın fethi arasında bağlantı kurduğu, birinciyi, ikincinin intikamının alınması olarak değerlendirdiği anlatılır. Demek ki *İlyada* hakkında bu yorumları yapacak kadar bilgisi vardı ve bu bilgilere sahip biri olarak çağdaş olaylara böyle yorumlar getirebiliyordu. Bunu ondan sonra yapmaya devam eden bir padişah olmadı. 16. yüzyıl sonunda adaşı III. Mehmed'e İngiltere kraliçesinin armağanı olan orgu getiren geminin adı Hector'du. O tarihte İstanbul'da bunun ne anlama geldiğini anlayacak kaç Osmanlı vardı? Aslında, ona bakarsanız, Cumhuriyet döneminde Hector'un kim olduğunu bilen kaç politikacı oldu?

Türkiye'de sağın belirli kesimleri (milliyetçiler, mukaddesatçılar), muhtemelen başta İstanbul'un fethi, önemli başarılarından ötürü Fatih Mehmed'in anısını fazlasıyla bağırlarına basma eğilimindedirler. Ama birçok özellikleriyle II. Mehmed bu tür fikirleri benimseyenlerin normal olarak pek beğenmeyecekleri bir insan tipidir. Belki bunun için "resmî" ve "popüler" imgeleri içiçe geçirilirken "Fatih" olması özellikle vurgulanmış, cengâver bir padişah olarak övülmüştür. Başarılarının temelinde yatan entelektüel gücü ve kaynakları üstünde pek durulmamıştır. Oysa imparatorluk fikrinin kuvveden fiile geçirilmesi ancak bu entelektüel temel, bu keskin dünya görüşü ve o kaynaklardan beslenen analitik kesinlikle mümkün olabilirdi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FATİH'TEN KANUNÎ'YE İMPARATORLUK

Kanuni Zigetvar Seferi'nde. Seyyid Lokman Aşuri, *Tarih-i Sultan Süleyman*.

II. BAYEZİD DÖNEMİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun "resmî" tarihçilerinin "duraklama" olarak kabul ettikleri çağa varıncaya kadar gelmiş ve gitmiş padişahlar arasında en sönük görüneni II. Bayezid'dir. Onun döneminde kayda değer bir "zafer" ya da "fütuhat" yoktur. Devletin enerjilerinin önemli bir kısmı Cem'i saltanattan uzak tutma çabasında harcanmıştır. Bayezid'in lakabı da "Sofu" ya da "Veli"dir: Ataları ve çocuklarının şanlı ("Hüdavendigâr", "Fatih", "Yavuz" vb.) lakaplarına göre oldukça "sakin" ve hattâ "edilgin". Söz konusu tarihçilerimizin çoğunun gözü fütuhattan başka bir şey görmediği için, bu değerlendirmeleri normaldir.

Halil İnalcık, durumun böyle olmadığını söylüyor:

> Popüler inançların tersine, I. Selim (1512-20) ve Süleyman (1520-66) zamanındaki göz kamaştırıcı yükseliş ve bir dünya gücü olmanın temelleri II. Bayezid'in saltanatında atılmıştı (İnalcık, *The Ottoman Empire*, s.20).

Olguların tarihî sıralamada dizilişi İnalcık'ın bu yargısını doğruluyor, ama bunun, II. Bayezid'in bilinçli bir planı sonucunda böyle olduğunu düşünmemiz için de neden yoktur. II. Mehmed'le oğlu Bayezid arasında, belki tarihten çok psikolojinin belirlediği ilişki, genel Osmanlı tarihi için "hayırlı" denebilecek sonuçlar verdi. II. Mehmed birçok nedenle "devrimci" sıfatına yakışan bir padişahtı; bir imparatorluk için gerekli ve uygun yapılanmayı yaratmış, ama bunu yaparken, doğal olarak, çeşitli toplumsal grupların çıkarlarını zedelemişti. Toplumsal bir değişim veya yenilik, toplumsal ilişkilerde bir değişiklik demektir; bu da, gerek siyasî, gerek ekonomik nimetlerin dağılımında eski dengeler yerine yeni dengeler kurulması demektir ve bundan birileri kazançlı çıkarken birilerinin de gocunması kaçınılmaz bir şeydir. Fatih'in saltanatında bunlar hepsi, hem de epey ileri ölçülerde oldu.

II. Bayezid, babasıyla aynı mizaçta bir insan olmadığı gibi, pek çok temel konuda düşünceleri de ondan farklıydı. Örneğin, babasının dinî görüşlerinden (ve-

ya tutumundan) hoşlanmadığı bellidir. Genel olarak, daha muhafazakâr yapıda bir insandı. Bu, imparatorluk için iyi oldu, diyebiliriz. Çünkü II. Mehmed'le aynı mizaçta ve enerjide bir yeni padişahın ilişkileri aynı doğrultuda zorlaması, her şeyi gereğinden fazla gerginleştirebilirdi. Bayezid'in babasının uygulamalarından bazı tavizler vermesi, aslında II. Mehmed'in yaptıklarını tersine çevirmiş veya durdurmuş olmadı. Belki biraz paradoksal bir biçimde, aşırılıklarını törpüleyerek, daha iyi oturmalarına yaradı.

Örneğin, II. Mehmed orduyu güçlendirmek için daha önce vakfa dönüştürülmüş topraklara el koymuş, bunları yeniden "timar" haline getirmişti. Böylece 20.000 kadar köyün mirî statüye geri getirildiği düşünülüyor. Bunun bir tepki yaratması doğaldı. Bayezid bunların bir kere daha vakıf olmasına izin verdi (bu sefer de timarlı sipahiler ayaklandı). II. Mehmed, gene büyük ölçüde fütuhat için askerî harekâtı finanse edebilme kaygısıyla gümüş akçayı dört kere tağşiş etmişti (buna, "devalüasyon"un erken bir biçimi diyebiliriz). Bayezid bu yola bir kere başvurdu ve çıkan patırtı üstüne daha sık uygulamayacağına da söz verdi ya da vermek zorunda bırakıldı. Bir başka alanda, babasının % 5'e yükselttiği bir gümrük vergisini % 2'ye indirdi ve bunun ticarette olumlu sonuçları görüldü. Bayezid'in bu gibi davranışları genel gidişi durdurmadı, ama gerginliği de azalttı. Daha ortodoks ve mümin bir Müslüman olmasının da, ulema veya tarikatlerin tepkilerini yumuşatmış olduğunu düşünebiliriz. Fatih döneminin parlak düşünürü Molla Lûtfi'yi, Bayezid, ulemadan gelen baskı sonucu, Atmeydanı'nda idam ettirmişti. Mevlevîler'le özellikle iyi ilişkileri vardı.

Başka alanlarda ise babasından devraldığı politikaları devam ettirdi. 1492'de Granada'nın düşmesinden sonra sürülen Yahudileri davet etmesi için belki "babasından devraldığı politika" demek bile fazladır, çünkü bu, babasından önceki Osmanlı politikasına da aykırı bir şey değildir.

Bayezid'in saltanatının oldukça uzun bir bölümünde batı yönünde sefer başlatmaması, gene bilinçli bir plan sonucu olmaktan çok, kardeşi Cem'in on üç yıl boyunca Batı'da rehin kalmasının sonucudur. Nitekim Cem'in ölümünden sonra Venedik'le savaş oldu, ama iki taraf için de çok önemli denebilecek sonuçlara yol açmadı. Benzer şekilde, doğuda Memlûkler veya İran'la olan çatışmalarda da hiçbir taraf önemli bir avantaj elde etmemiştir.

II. Bayezid döneminin bu göreli barışı Osmanlılara bir dinlenme süresi sağladı. Bu süre içinde yeni başkentin Fatih zamanında başlayan imarı devam etti. Ama özellikle iki alandaki gelişmeler, İnalcık'ın yukarıda gördüğümüz yargıya varmasına yol açmıştır.

Bunlardan birincisi donanmadaki gelişmedir. II. Bayezid döneminde en parlak Osmanlı denizcileri Kemal ve Burak Reisler'di. Bu yıllarda donanma, Fatih zamanındaki başlangıçlarının epey ötesine geçmiş, 1490'larda İspanya'ya kadar giderek oradan kaçan Endülüslü ve Yahudileri Cezayir'e veya başka yerlere taşıyacak hale gelmişti.

Ama bu yıllarda Portekiz denizcileri Kızıldeniz yakınlarına gelmişler, ötesine de geçmişlerdi. Onların varlığı bu bölgenin yönetimlerini tedirgin etmiş, Mekke Emîri Memlûk Sultanı'ndan, o da Osmanlılardan yardım istemiş, böylece Osmanlıların dikkati bu bölgeye ve Portekiz'in etkinliğine çekilmişti. Yavuz Selim'in Mısır seferinde ve daha sonraları bu ilgi doğal olarak arttı.

Memlûklerle ilişkiler savaşla barış arasında gidip gelmişti. Ama bunlardan sonuç alınamaması, Bayezid'in özellikle yeniçeri ordusunun ateşli silah gücünü artırmasına yol açmış, bu teknik donanım Yavuz Selim'in seferinde çok önemli rol oynamıştı. İnalcık'ın sözünü ettiği ikinci gelişme de budur.

YAVUZ SULTAN SELİM

I. Selim'in şehzadelik yıllarının pek fazla gönül rahatlığıyla dolu olmadığını tahmin edebiliriz. II. Bayezid'in sekiz oğlu olmuştu ve bunların üçü hastalıktan ölmüş, ikisini babaları öldürtmüştü. Kalan üçü, yaş sırasına göre, Ahmed, Korkut ve Selim'di. Selim, Trabzon sancağına gönderilmişti, yani İstanbul'a en

uzak oydu. Ama zaten babalarının kesin tercihinin Ahmed'den yana olduğunu bilmeyen yoktu. Bunu da, Osmanlı hanedanında kardeşler arasında geçerli kuralları da bildikleri için Selim ve Korkut babalarının ölümünü beklemeden çeşitli girişimlerde bulundular. Tarihçiler, bu iki kardeşin birbirlerine daha yakın olduğunu ve birbirlerine zarar vermeyeceklerine dair söz verdiklerini söylüyorlar, ama bu ne kadar geçerli olabilirdi? Nitekim, olmadı.

En küçük şehzade Selim'in nasıl olup da tahta geçmeyi başardığını anlamak kolay değildir. Yeniçerilerin onu tuttuğu anlaşılıyor ve bu da, işin hiç değilse bir kısmını açıklamaya yetiyor (babası II. Bayezid de yeniçerilerin tuttuğu şehzade olduğu için tahta çıkabilmişti); ama niçin onu tuttuklarını pek iyi bilmiyoruz. Bu konuda en inandırıcı açıklama Halil İnalcık'tan geliyor. İnalcık, Bayezid'in saltanatında gittikçe yükselen "Kızılbaş tehdidi"ni anlatıyor. İran'da Safevi hanedanını kuran Şah İsmail, 1500 dolaylarında tahtı ele geçirmişti. Uzun Hasan'ın akrabası ve Şiî'ydi. Anadolu'nun en "heterodoks" kesimini oluşturan Yörükleri ve aşiretleri bu ideolojiyle kendine bağlayabiliyordu. Bayezid'in saltanatının son yılında patlak veren Kızılbaş isyanları Bursa'ya kadar dayanmıştı. Gözde Şehzade Ahmed ise kendi bulunduğu Amasya sancağı yakınındaki Kızılbaş ayaklanmalarında parlak bir not almamıştı. Yeniçerilerin bu nedenle Selim'i tuttukları, Bayezid'in kendi sağlığında tahta çıkarmayı planladığı Ahmed'e İstanbul yolunu kapayarak geri gönderdikleri söylenir. Selim ise, tersine, daha Trabzon'da iken Şah İsmail'in Doğu Anadolu'daki girişimlerine karşı etkili bir mücadele yürütmüştü. Ancak, kendileri Bektaşîlik'e bağlı yeniçerilerin Selim'i niçin tuttukları gene çok belli değil.

Yeniçeriler, Selim diye direnince, bundan bir süre önce babasıyla savaşa girip yenilen ve Kırım'a, Kefe'de sancakbeyi olan oğlu Süleyman'ın (Kanunî) yanına kaçan Selim geri döndü ve herhalde çok dostane olmayan yöntemlerle tahtı Bayezid'den devraldı. Babası Dimetoka'ya giderken öldü. Oğlu Selim tarafından zehirlendiği genel kabul görür. Bundan sonraki

Mehmed Bursavi'nin *Hünername*'de yeralan bu gravüründe Yavuz, Şah İsmail ve Safevîlere karşı sefere çıkarken, bunun aynı zamanda İslam içindeki aykırı görüşlere, mezheplere ve en başta Şiiliğe karşı bir "cihad" olduğunu dile getiriyordu. Uzun süre merkezî ve güçlü bir yönetim kurulamayan İran'da Türk asıllı Şah İsmail'in hem de Şia'ya dayalı bir devlet kurması, bu zamana kadar Sünniliği seçmiş ve bunu kurumlaştırmış olan Osmanlı Devleti'nde endişeye yol açtı. Tarihte II. Bayezid "sofu" lakabıyla anılır ama Selim'in ondan daha "sofu" sayılacak davranışlarını görüyoruz. İran seferine çıkarken 40.000 "Kızılbaş"ı kılıçtan geçirmesi bunlardan biridir.

Hünername, Topkapı Sarayı Kütüphanesi.

bir iki yıl içinde Selim kardeşlerini ve onların soylarını ortadan kaldırarak tahtın rakipsiz sahibi oldu.

Yavuz Sultan Selim, Osmanlı tarihinin belli başlı cengâver padişahlarından biriydi ve imparatorluğun sınırlarını büyük çapta genişletmeyi başarmıştı. Oğlu Kanunî Süleyman'dan sonra da Osmanlı tarihinin bu çeşit olaylarla dolu sayfaları kapanmış oldu. Ancak Yavuz Selim'in, oğlundan da fazla, başarılı bir stratejist olduğunu söylemek mümkün gibi görünüyor.

Kendinden önceki bütün padişahlardan farklı olarak I. Selim dikkatini tamamen doğuya çevirmişti. Yalnız "şir-pençe"den öldüğü son seferinde, vaktiyle babasına karşı savaştığı Çorlu'da olduğuna göre, batıya doğru ilk seferine hazırlandığını düşünebiliriz. Bu zamana kadar doğuda yapılması gerekenleri tamamladığına karar vermişti belki ve öyleyse, bir ölçüde haklıydı.

Doğuya yönelmesinin güçlü nedenleri olduğu ve bunun uzun vadeli, ayrıca uzun vadede çürütülmeyen bir hesaba oturduğu, bugün bakınca daha da açık seçik görülüyor. Bu hesabın kısmen jeo-politik, kısmen de ideolojik olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sürecinde İran daha yeni yeni bir devlet olarak kendini toparlıyordu. 11. yüzyılın başından itibaren Asya içlerinden Moğol ve Türk boylarının ardı arkası kesilmeyen göçü hep İran üzerinde yoğunlaşıyordu. Böylece İran halkı bu göçebe boyların kurduğu çeşitli devletler altında yaşadı: Selçuklular, Harezmşahlar, İlhanlılar, Timurlular vb. Sonunda Safevi hanedanını kuran İsmail de Erdebilli bir Türk'tü; ama doğudan yayılan akınların artık sonu geliyor ve İran'da bir çeşit stabilite oluşuyordu. Selim'in doğudaki durumun değiştiğini hemen fark ettiği anlaşılıyor.

Osmanlı *İmparatorluğu*'nun Fatih döneminde gerçekleştiğini kabul ediyorsak, Selim, üçüncü imparatordu. Bu zamana kadar Osmanlı Devleti bir "gazi devlet" kabuğunu çatlatıp başka bir kılığa bürünmüştü. Daha önceki bölümlerde üstünde durduğumuz "ortodoksi/heterodoksi" kutupsallıklarından ortodoksi artık kesin olarak duruma egemendi. Artık "uç"larda bile eski ölçülerde heterodoksi yoktu. Gene de, ülke içinde, varoluş biçimlerinden ötürü heterodoks sayılan inançlarla ilişiğini kesmeyen insanlar çoktu ve bunların başında öncelikle hayvancılıkla geçinen göçebeler ve yarı-göçebeler geliyordu. Ayrıca birçok köyde veya kasabada bu geçmişin izlerini koruyan kesimler de vardı.

Şah İsmail, son Akkoyunluların Sünnîlik yaymaya çalıştığı İran'a, böyle bir geçmişten gelerek egemen olmuş ve Şiîliği devlet dini yapmıştı. Bundan böyle İran'da devlet dini olarak resmîleşecek olan Şiîlik, Doğu Anadolu'da heterodoks, muhalif bir inançtı; Şah İsmail bunu hemen sezerek bu kesimler üstünde otorite kurmaya yöneldi. Selim de belli ki onun niyetlerini ve verili yapıda bunların potansiyel tehlikesini hemen sezmişti.

Osmanlı-İran gerginliği böylece başladı. Bu yüzden Osmanlı, batı ile doğu arasında iki cepheye bölündü. 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın bu iki ülke arasında çizdiği sınır hâlâ geçerli olmakla birlikte, 1639'dan sonra da savaşlar yaşandı ve bu gerilim bitmedi. İki ülke, birbirlerini alt edebilmek için çok fazla servet ve enerji harcadılar, çok fazla insan kaybettiler; ama bunların ne kalıcı bir sonucu, ne de herhangi birine kalıcı bir yararı oldu.

Doğusunda kayda değer bir güç olmadığına güvenen Osmanlı Devleti, devletleşmeye başladığı ilk günlerden beri gözünü öncelikle karşıt yöne dikmişti. İran'da yeniden güçlü bir devlet kurulması bir bakıma bu temel yönelişi değiştirmedi - devlet gene öncelikle batıya baktı. Ama durmadan arkasını kollaması, çok zaman uzun süre doğuyla uğraşması gerekti. Osmanlı Devleti'nin güçten düşme sürecini yalnız askerî koşullara bakarak inceleyecek olursak, bu "iki cephe arasında bölünme"nin önemli bir etken olduğunu söylememiz gerekir. Bu konumlanma, iki dünya savaşında da Almanya'nın -tabiî kendi hırsının da sonucu olarak- iki ateş arasında kalmasına benzetilebilir.

Bu süreç içinde Kasr-ı Şirin'in "sembolik" denebilecek bir ağırlığı olagelmiştir. Bugünün Türkiye-İran sınırı 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşması ile (IV. Murad

zamanında) çizilen sınır, Çaldıran'dan 1639'a kadar olanları unutsak, yalnız bu tarihten sonraki bitmez tükenmez savaşları, fetihleri, yıkımları, ilerleme ve gerilemeleri ele almakla yetinsek bile, Kasr-ı Şirin, bütün bu olup bitenin boşunalığını işaret etmek üzere orta yere konmuş bir şamandıra gibi duruyor ve sanki "olup olacağı bu" diyor.

Buna değinmişken bir başka "hoş" ironiden de söz edelim. İran siyasî tarihinin önemli adamı Şah İsmail, Türk edebiyat tarihinin önemli şairi Hatayî'dir. O "halk geleneği"nin yolundan gidip Türkçe şiirler, nefes ve koşmalar yazarken, Yavuz da "Selimî" mahlasıyla divan tarzında hüner gösteriyordu. Ama onun divanı Farsçaydı. Birbirlerine mektuplarının da böyle yazıldığı söylenir.

Osmanlı Devleti'nin İslâm dışındaki dinlere çok hoşgörülü, ama İslâm içindeki görüş ayrılıkları karşısında çok bağnaz olduğu söylenmiştir. Büyük ölçüde doğrudur. Ancak bunun bir kısmı bu "içinden vurulma" korkusundan ileri gelen gerginliğin sonucudur. Öte yandan, bir grubun, kendi içinden çıkan ve "hain" saydığı başka gruplara karşı çok daha acımasız olması, Osmanlılarla sınırlı bir özellik değildir, son derece yaygındır. Osmanlılar, belki de kozmopolit imparatorluğu yöneten hanedan olarak geleneksel müttefikleri olan "cemaat temsilcilikleri"ne saygı göstermek için, "yoldan sapan" herkese, Katolik olan Ermeni veya Sabetaycı Yahudilere de epey sert davranmışlardır.

Yavuz Selim de İran'a karşı sefere giderken gerçekten çok sayıda "Kızılbaş"ı kılıçtan geçirmiştir (40.000 kadar tahmin ediliyor). Ama bütün bunlar Alevî inancını Anadolu'dan kazımaya yetmedi.

Bektaşî olan yeniçeriler niçin Alevîlik ve Şiîlik'le daha sıkı mücadele etmek isteyen Şehzade Selim'i tercih ettiler? Bu zamana kadar yeniçerilerin Bektaşîliğinin bir hayli folklorikleştiğini herhalde varsayabiliriz. Gene de, halen bilmediğimiz, dolayısıyla derinlemesine araştırılması gereken birçok şey olduğunu sanıyorum.

Yavuz, İran'dan hemen sonra Mısır'a yönelmişti. Bu da, muhtemelen daha şehzadeyken, yapılması gerekenler üstüne kafa yorduğunun bir kanıtı olarak yorumlanabilir. İçişlerini düzene soktuktan sonra herhangi bir tereddüt göstermeden bu seferlere yöneldi. Topografya, İran'da sonuç almasını imkânsızlaştırıyordu (çünkü iki ülke zaten öncelikle bu nedenle aynı yörede tıkanıp kalan sonuçsuz bir itişmeye girmek zorundaydı). Mısır ise böyle olmadı. Bu tarihlere kadar Mısır'a sadık bir tampon devlet olan Dulkadir Beyliği'nin fethinden sonra Mısır'la çatışma kaçınılmaz biçimde gündeme gelmişti, ama bunun yolda olduğunun işaretleri en azından Bayezid zamanından beri alınıyordu. Yavuz Selim, babasının askerî yatırımları (ateşli silahlar) sayesinde, savaş meydanında, İran'da olduğu gibi Mısır'da da fazla zorlanmadı.

Mısır fethinin de ideolojik sonuçları vardı, ama bunlar İran'dakinden farklı biçimde ortaya çıkıyordu; daha doğrusu, İran'la savaşın önemli bir parçası düşman ideolojiyi bastırmaksa, Mısır ve Arap illerinin fethinin bir sonucu, ortodoks ideolojiyi güçlendirmek ve egemen kılmaktı. Abbasî Halifeliği'nin yıkılışından bu yana, Mısır Memlûkleri Haremeyn'in, yani Mekke-i Mükerreme ile Medine-i Münevvere'nin koruyucusu (ve hizmetkârı) sıfatını taşıyorlardı. Hattâ Osmanlı padişahları bu nedenle yazışmalarında onlara "babam" diye hitap ederken ilkin II. Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra, onların bu sıfatına karşılık kendisi de Küffar'a karşı gazânın başında olduğu için, Mısır Sultanı'na "sen" ve "kardeşim" diye hitap etmişti. Şimdi, Yavuz'un Mısır dönüşü getirdiği asıl önemli şey de halifelik değil buydu: Haremeyn'in anahtarlarını Mekke Emiri Şerif Ebû Berekât'tan almıştı. Son halife sayılan Mütevekkil de İstanbul'a gelmiş, "sefahat"a düştüğü için amcazadeleri tarafından şikâyet edilmiş, bu nedenle Yedikule zindanına bile atılmıştı. Daha sonra Süleyman hapisten çıkarıp memleketine gönderdi ve Mütevekkil, Kahire'de öldü.

Hilafet o sıralarda çok önemli bir konu olmamakla birlikte Haremeyn'le bu yeni ilişki önemliydi. İki kutsal kent artık Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeydi ve Osmanlı hanedanı önceki "ikiliği" aşıyor, hem Haremeyn'in hizmetkârı, hem de gazâ yapan hü-

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethettikten sonra timsah kafası kesmek gibi bir "sportif" faaliyeti benimseyip benimsemediğini bilmiyoruz, ama bu minyatürü yapan nakkaş bunu padişaha yakıştırmış olmalı.
Minyatürde Selim'i Nil kıyısında, kılıcını kınına koyarken görüyoruz; nakkaşın bu sahnenin gerçeğini gördüğü şüpheli. Özellikle uzun kulaklı ve köpeği andıran timsahların, gözleme değil, kulaktan veya kitaptan bilgiye göre yapıldıkları belli.
Padişahların fiziksel güçleri ve silah kullanmakta üstünlükleri öteden beri popüler bir konu olmuştur.

Hünername, Topkapı Sarayı Kütüphanesi.

kümdar oluyorlardı. Bütün bunlar, Osmanlı ortodoksisini de takviye ediyor ve güçlendiriyordu.

Ancak Mısır'ın fethinin ideolojik değil de "jeo-politik" sonuçları çok daha önemliydi - daha belirleyici de olabilirdi.

Doğu-Batı ticaretinde karayolları Osmanlıların elindeydi. Hindistan'dan (veya daha uzaklardan) denizyoluyla gelen mallar ise ya Umman Körfezi'ne ve Basra'ya geliyor, ya da Kızıl Deniz'i aşıp Süveyş üstünden Akdeniz havzasındaki deniz ticaretine teslim ediliyordu. Mısır'ın ve Arap Yarımadası'nın kuzeyinin ele geçirilmesinden sonra, artık bu Doğu-Batı ticaretinin bütün güzergâhları, bütün kilit kavşaklar Osmanlıların eline geçmişti.

Bu, şüphesiz, önemli bir yeni gelir kaynağıydı. Ama aynı zamanda "Bereketli Hilâl" adıyla tanınan bölgenin, yani hem Mezopotamya'nın, hem de Mısır'ın Nil boyundaki bereketli tarımının gelirleri Osmanlılara kalıyordu. Mısır, sonuna kadar, Osmanlılar için son derece önemli bir zenginlik kaynağı oldu.

Öte yandan, Yavuz zamanında Osmanlı sınırlarının İran içlerine doğru genişlemesi, Yavuz, Mısır tarafına hiç göz dikmese de, Memlûkler'in öfkesini uyandırmaya yeterdi. Memlûk olan bireylerin çoğu Kafkasya'dan gelen, bizim genel olarak "Çerkes" dediğimiz, ama kendi aralarında Adige, Kabartay, Şapşı ve daha birçok kola bölünmüş insanlardı. Dolayısıyla Mısır ile Kafkasya arasında yakın bir ilişki ve yoğun bir trafik vardı. Osmanlıların İran'a doğru ilerlemesiyle bu trafiğin orta yerine bir kama sokulmuş gibi oldu (Dulkadir Beyliği'nin ortadan kalkması da bunun bir parçasıydı). Bu koşullarda Yavuz Mısır'a yönelmese, Memlûkler Yavuz'a yönelme gereği duyacaklardı.

Ancak, Osmanlı Devleti bildiğimiz şekilde büyümeye başlayıncaya kadar Doğu Akdeniz bölgesinde en önemli siyasî ve askerî güç olan Mısır kölemenleri bu tarihlerde artık eski güçlerine sahip değillerdi. Nitekim, buranın geleceği İran'ınkine hiç benzemedi. 1517'de varılan nokta, ta 19. yüzyıla, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya (ve onu sarmalayan yığınla uluslararası projeye) kadar ciddi bir şekilde değişmedi.

Mısır'ın fethinin yarattığı öteki, belki de "asıl önemli" denmesi gereken imkânlardan yararlanmak ise, mümkün olmadı. Yavuz Selim bu imkânların hiç değilse kısmen farkındaydı. Oldukça kısa bir süre önce Portekizliler ve İspanyollar Afrika'nın güneyinden dolanıp Hint Okyanusu'nu aşmaya başlamışlardı ve Arap Yarımadası'nın iki yanındaki iki büyük girinti onlar için büyük stratejik önem taşıyordu. Bu yeni öğenin zuhuru yerli yönetimlerin de huzurunu kaçırmıştı. Yavuz Selim'e bu konuda başvurulmuş, o da harekete geçmişti. Ama Osmanlılar, sonuçta, bu durumda sahip oldukları coğrafî avantajların semeresini elde etmek için gerekli çabayı harcamadılar. Dolayısıyla, Mısır'ı fethetmiş olmanın kazandıracağı asıl büyük imkânlar gerçekleşmedi. Burada büyük sorumluluk, gerekeni yapmış olan Selim'den çok Süleyman'a ve onun yardımcılarına ya da onu izleyenlere düşüyor (bunu söylemek, Selim'in bu potansiyeli gördüğü anlamına gelmiyor).

Yavuz Selim'in tahta geçtiği aşamada, bütünüyle fütuhata dayalı olmasa da, bünyesinde savaşkanlığın ve fütuhatın önemli bir yer tuttuğu Osmanlı İmparatorluğu, "jeo-politik" düzeyde sahip olduğu potansiyelin tamamını gerçekleştirmemişti. Yavuz Selim bunu doğuda gerçekleştirdi ve imparatorluğun bu ucunu doğal sınırlarına dayandırdı. Ama bunlar, bir "kara imparatorluğu" görüşünün görebildiği sınırlardı. Osmanlıların bu sınırlardaki varlıkları da, batıda eriştikleri noktalara oranla çok daha kalıcı oldu.

I. SÜLEYMAN

Yavuz Sultan Selim'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun potansiyel gelişmesini doğu bölgesinde büyük ölçüde gerçekleştirdiği ve aşağı yukarı tamamladığı doğru bir saptamaysa, Selim'in oğlu Kanunî Sultan Süleyman'ın bu şekilde tanımlanabilecek bir işlevi bütün imparatorluk çerçevesinde yerine getirdiğini söylemek gerekir. Ancak, bir *kara* imparatorluğunun verdiği bakış açısının dışına çıkmamak onun için de geçerlidir. Batıda Macaristan, doğuda Bağdat ve Irakeyn, güneybatıda ise Fas'a kadar Afrika'nın Akdeniz kıyılarının Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanmaları, Kanunî zamanında oldu. Böylece imparatorluk en geniş sınırlarına dayandı (bunlara II. Selim zamanında Kıbrıs, III. Murad zamanında Kafkasya'dan bazı bölgeler eklendi).

Özellikle bu genişlemeden ötürü Kanunî Süleyman ya da Batı'da verilen lakapla "Muhteşem" Süleyman, Osmanlı tarihinin en büyük padişahı sayılır ("en büyük" sıfatında bir tek Fatih onunla rekabet edebilir). Ancak, bir önceki ara bölümde Selim için verdiğim, uzun vadede belirleyici olmuş bir dönüşümün bilinçli mimarı olma yargısını, Kanunî Süleyman'la ilgili olarak pek tekrarlayamayacağımı hissediyorum. Giriştiği seferler konusunda Kanunî bir "yenilikçi" olmaktan çok, bir geleneği, fazla özgün bir şey katmadan devam ettiren bir padişah gibi görünüyor. Söz konusu genişleme potansiyelini büyük ölçüde gerçekleştiren kişi olduğu, başka bir söyleyişle, ülkeyi doğal sınırlarına vardırdığı için, o sınırları aşma girişimlerinde "ilk tökezleme" talihsizliğine uğrayan da Süleyman olmuştu.

Büyük devletlerin tarihinde, Kanunî'ninki gibi doruk noktaları, ister istemez, tırmanılmış o doruktan aşağıya iniş sürecinin de başıdır. Çok zaman, o süreci işleten bozukluklar da doruğa varılan o evrede ortaya çıkar. Bunların Kanunî dönemi için de geçerli olduğu görülüyor. Dolayısıyla bu dönemi ele alırken, şimdiye kadar özellikle Osmanlı-Türk tarihyazımında yapılageldiği üzere, büyük fütuhat oldu diye döneme övgüler düzmekten çok, nerede neyin aksadığını araştırmak yararlı olacaktır. Bunu yapmak, dönemin gözle görülür azametini inkâr etmek veya başarılarını küçümsemek anlamına gelmez.

Aslında söz konusu tarihyazımının daha göreneksel örneklerinde dahi, Kanunî Süleyman'a bazı "yanlış" kararlar atfedilmesi, görülmemiş bir şey değildir. Ancak, o kusurların belirleyici ve hattâ gerçek kusurlar olduğu kanısında değilim.

Kanunî Süleyman'ın Hürrem Sultan'a derin bir aşkla bağlandığı bilinir. Bu aşk sonucu, hanedanın o zamana kadar uyduğu bazı yazısız kurallar çiğnen-

Kanunî Sultan Süleyman'ın bu portresini adını bilmediğimiz bir İtalyan ressamı yapmış. Ressamın adı bilinmiyor, ama Tiziano okulundan yetiştiği biliniyor. Tiziano Rönesans sonunun Venedikli ressamlarından biriydi. Portreyi yapan İtalyan ressamın kendi gözüyle Süleyman'ı görmüş olması ihtimali "yok" denecek kadar zayıftır. Bir başka, büyük ihtimalle gene hayalî çizime bakarak ya da bütünüyle kendi hayal gücüne dayanarak bunu yapmış olmalı. Ama resimde bir korkunçlaştırma, canavarlaştırma çabası görünmüyor. Oysa "Büyük Senyör"ün Avrupa'daki popüler algısı epey yüksek dozda korku içeriyordu – özellikle İtalya'da.

Scuola di Tiziano,Ritratto di Solimano. Innsbruck, Collezioni del Castello di Ambras.

mişti. "Hanedan" üstüne bölümde bu konuyu ayrıntılarıyla ele aldığım için burada bununla oyalanmayacağım; ama Süleyman'ı bu nedenle sonraki başarısızlıklardan sorumlu tutanlar olmuştur.

Bununla bağlantılı bir başka suçlama da, Hürrem'in etkisinde Şehzade Mustafa'yı boğdurtmasıyla ilgilidir. Mustafa, babasının yerini doldurabilecek biriyken, onun ve öteki şehzadelerin ölmesi sonucu ayyaşlığıyla namlı II. Selim'in tahta çıkması, devletin fütuhat ve "kuvvetli hükümdar" geleneğini kesintiye uğratmıştır...

Bunu da geçerli göremiyorum. Bu zamana kadar Osmanlı Devleti bir padişahın kişiliğiyle yönünü değiştiremeyecek kadar anonimleşmiş, nesnelleşmiş, yerli yerine oturmuştu. Selim'in Sokollu Mehmed Paşa gibi bir sadrazamı vardı. Öte yandan, Kanunî döneminde devletin doğal sınırlarına dayandığı tespiti doğruysa, Mustafa'nın, bu sınırları yerinden oynatacak, Samson misali bir masal kahramanı olacağını hayal etmek, bana ciddi bir tarihçilik gibi görünmüyor.

Bir başka eleştiri ise tahta çıkışından az sonra nedimi İbrahim'i sadrazam yapmasıyla ilgilidir. Bu davranışıyla Enderun ve devlet adamı yetiştirme geleneğini bozduğu söylenir. Olabilir, ama bu bir kapris değil, söz konusu kişinin yeteneklerinin değerlendirilmesine bağlı bir tercihse, böyle bir şey yapılabilir. İbrahim Paşa'nın sadrazamlığının sonuçlarına baktığımızda, bunun pekâlâ iyi bir seçim olduğunu görüyoruz - nitekim önceki eleştirileri öne sürenler, İbrahim Paşa'nın idamının, o kötülüklerin yolunu açtığını da söylerler.

"DOĞAL SINIRLAR" KONUSU

Böyle kişisel sayılacak konuları bırakıp çağın ve bu çağ içinde Osmanlı Devleti'nin yapılanmasına gelelim. Sorunlar nelerdi, ne yapılabilirdi, ne yapıldı?

Önce doğuda olanlara bakalım. Süleyman, doğuda fethedilebilir bölgeleri, yani Irak'ı ve Bağdat'ı, Basra'yı, Osmanlı ülkesine ekledi. Van ile kuzeyde Nahçivan, Süleyman zamanında fethedildi. Bunlarla İran'a karşı bazı avantajlar kazanmakla birlikte, Selim gibi (ve kendisinden sonra gelecekler gibi) Süleyman da kesin bir zafer kazanamadı. Batıda ateşkes sağladığı durumlarda orduyu İran'a yönelterek iki cephe arasında gidip geldi. Ama bu, bir devlet için, hele Osmanlı gibi kocaman bir devlet için epey yıpratıcı bir durumdur.

Fatih Mehmed'in alamadığı Belgrad'ı fethetmek Kanunî Süleyman'ın erken başarılarından biridir (1521). İstanbul'daki Askerî Müze'de bulunan bu tablonun ressamı bilinmiyor. Tablo yağlı boyayla yapılmış. Bu tekniğin uygulandığı erken örneklerden biri olmalı. Celâl Esad Arseven anılarında Fausto Zonaro Türkiye'ye gelinceye kadar (1891'de gelmişti) burada kimsenin yağlı boya yapmadığını anlatır.
Askerî konular, savaş sahneleri çoğu kendileri de asker olan erken dönem Osmanlı ressamlarının sevdiği konular arasındaydı. Bu ressam da bir "meydan savaşı" sahnesini kuşatmaya tercih etmiş.

Gene Selim'le ilgili değindiğim, Hint Okyanusu konusu, Süleyman zamanında olgunlaşmıştı. Portekizliler (ayrıca İspanyollar ve bir yandan da yavaş yavaş Felemenkliler) bu denizlerde koloniler kurmaya başlamıştı. Yerli Müslüman emirler de Osmanlılardan yardım istiyordu. Ama bu konuda kayda değer bir şey yapılmadı. Bunu, ileride, çok daha ayrıntılı bir şekilde tartışacağım.

Batıda Fatih'in almayı denediği, ama alamadığı Belgrad, Kanunî'nin ilk adımı oldu. Bu kentin Osmanlı İmparatorluğu'na katılmasıyla, Rumeli tarafında topun ağzındaki ilk hedef artık Macaristan'dı. Osmanlı genişlemesinin bundan önceki aşamalarında, Rumeli tarafındaki en güçlü rakip zaten hep Macaristan olmuştu. Hunyadi Janos, Osmanlıları bir hayli uğraştırmış, zaman zaman yenilgiye uğratmıştı. Ama

Osmanlı Devleti'nin biçimlenmeye başladığı yıllarda Hospitalier tarikatı şövalyeleri de Rodos'a yerleşmişlerdi. Bu ada, Doğu Akdeniz'de trafiği denetlemek için elverişli bir noktaydı. Osmanlı Devleti büyüdükçe bu şövalyelerin verdiği zararı daha fazla hissetti. Rodos ilk kez Fatih döneminde Mesih Paşa tarafından kuşatıldı. Başarısızlıkla sonuçlanan bu kuşatmadan sonra bu işi halletmek, tahta yeni çıkmış Süleyman'a düştü.
Hospitalier tarikatı Haçlı seferleri sırasında, hastane işleten bir dinî dayanışma örgütünden türemişti. Zamanla askerîleşti. Rodos'u kaybedince V. Karl'ın kendilerine bağışladığı bir başka stratejik adaya, Malta'ya yerleştiler.
Guillaume Caoursin'in bu tablosunda Rodos kuşatması.

Bibliothéque Nationale de France, Paris.

Macar Krallığı, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde artık Osmanlı'nın dengi olabilecek güçte değildi. Bir zamanlar Macarlar, Orta Avrupa'nın geniş bir alanına egemen olabilmişlerdi; ama doğularında Osmanlılar ve batılarında Avusturya onlardan daha çabuk güçlendiler. Macar Krallığı bu ikisinin arasında sıkıştı; o aşamada ikisinin daha güçlüsü olan Osmanlı karşısında dayanamadı. Macaristan ovasını, Budin'i, Estergon'u, daha doğuda ise Transilvanya'nın büyük kısmını ele geçiren Osmanlılar böylece Avusturya'nın kapısına dayandılar. Ama bu noktada, artık Rumeli'nin zayıf ve orta güçlü yönetimleri bitiyor, Osmanlılar, doğuda İran'la olduğu gibi, batıda da kolay lokma olmayan bir "düşman"la karşı karşıya geliyorlardı. Avusturya ile birlikte zayıf monarşilerin ve çatışan feodalitenin Balkanlar'ı bitiyor ve bu dönemde gün geçtikçe güçlenen monarşileri ile Avrupa başlıyordu.

Kanunî Viyana'yı kuşattı, ama alamadı. Bu, Osmanlı iradesinin istediği sonucu elde edememesinin o zamana kadarki ender örneklerinden biriydi. Viyana Osmanlılar için bir yenilgi olmadı; daha doğrusu, öyle görünmedi. O çağın mevsime göre ayarlı bir seferinde kent istenilen süre içinde fethedilememiş; Osmanlılar, kendi verdikleri kararla, herhangi bir kargaşa veya telaş olmadan, kuşatmayı kaldırıp dönmüşlerdi. Herhangi bir an geri gelebilirlerdi.

Ama uzun zaman gelmediler ve ikinci gelişten dönüşleri bir hayli acıklı oldu. Dolayısıyla Viyana, sözgelişi Fatih'in fethetmeyi başaramadığı Belgrad'a benzemiyordu. Bu, daha yapısal bir engeldi.

O an Osmanlılar ile Avusturya'nın gücünü ölçecek bir yöntem olsa, büyük bir ihtimalle Osmanlılar ağır basardı - doğuda, İran karşısında da böyle. Ama mesafeler Avusturya'dan (ve doğuda, İran'dan) yanaydı. Onun için Süleyman, V. Karl'a "erkeksen kaçma!" mealinde mektuplar gönderip muhtemelen içini rahatlatıyor; ama kış basarken gene kös kös İstanbul'a dönüp zafer rüyasını erteliyordu.

Böylece, doğuda da, batıda da, Osmanlı genişlemesi sınıra dayandı ve durdu. Peki, genişleyecek hiç yer kalmamış mıydı? Hayır, bazı yerler vardı; ama bu-

ralara yeterli enerji kanalize edilmedi. Örneğin, Karadeniz aşağı yukarı bir Osmanlı gölü haline getirilmişti. Bununla yetinildi.

Güneyde ise Akdeniz vardı. Süleyman, saltanatının başında isabetli bir stratejik karar vermiş, Rodos Seferi'ni başlatmış, Mısır denizyolu üstünde önemli bir üs olan bu adayı alarak oradaki keşiş şövalyeleri de kovmuştu. Nereye? Malta'ya. Demek ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun burnunun dibinde değillerdi artık, ama çok uzak da sayılmazlardı.

Akdeniz'in güneybatı kıyıları, gene bu dönemde, oldukça kesintisiz bir biçimde Osmanlı İmparatorluğu'nun eline geçti. Ama bu, Kanunî'nin dolaysız çabalarının sonucu değil, oralara egemen olmuş Osmanlı korsanlarının başı Barbaros'un tercihi sonucu böyle olmuştu.

Konuyu burada tartışamayacağım ("Bahriye: Denizlerdeki Durum" bölümünde genişlemesine ele alınacak), ama "doğal sınır" engelinin aşılabileceği yer, her şeyden önce, denizdi. Osmanlı denizciliği de Kanunî zamanında doruğa tırmandı, ama ondan hemen sonra da inişe geçti. Rodos'un fethiyle ibre yükselmeye başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun prestiji Barbaros gibi kurt denizcileri kendine çekti ve bu sayede Preveze gibi önemli bir deniz zaferi kazanıldı. Akdeniz'e egemen olma kavgasında da Osmanlılar ve İspanya öne çıkmışlardı; ama Osmanlılar Cezayir'de, Tunus'ta, İspanya'nın yanıbaşındaydılar. Buralarda bile İspanyol gücü Osmanlı'dan daha üstün görünmüyordu.

İşte bu sırada başarısız Malta kuşatmasını görüyoruz. Viyana 1529'du; Malta ise 1565, yani Süleyman'ın ölümünden bir yıl önce. Bir adanın kuşatılmasına tam bir deniz savaşı demek zordur; ama her halükârda, Malta'nın alınamaması, Viyana gibi, Osmanlı gücünü durdurabilen yeni güçlerin oluştuğunu gösteriyordu. Kanunî bir yıl sonra öldü ama, Malta'dan altı yıl sonra, 1571'de, İnebahtı (Lepanto) Savaşı'nda Osmanlı donanması hezimete uğradı. Bundan sonra hiçbir zaman eski gücünü kazanamadı. Denizler zaten öteden beri, Osmanlı devinin "Aşil topuğu"ydu.

21. yüzyılın başında oturup Kanunî Sultan Süleyman'ın dört yüz elli yıl önce "asıl yapması" gereken iş konusunda ahkâm kesmek şüphesiz çok kolay. Ama bugün görünen, "olabilir *yön*", denizleri gösteriyor. Söz konusu çağda dünya hızlı ve radikal biçimde değişiyor, artık *atı* değil *kayığı* alan Üsküdar'ı geçiyordu. Dünya egemenliğine giden yol, denizyoluydu. Ama Osmanlı burada tam anlamıyla *"yaya kalmıştı"*.

BÜYÜK YAPISAL SORUNLAR

"Büyüklük", yani düpedüz boy bos, Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca sorunu haline gelmişti. "Doğal sınır" gibi bir sorundan söz ederken aslında anlattığımız budur. Tebriz'den Viyana'ya uzanan bir alan içinde, devletin, sorun çıkan yere yetişmesi kolay olmuyordu.

Viyana'da beklenen başarının elde edilememesinin nedeni olarak, bu konudaki bütün metinlerde, "ağır topların götürülemediği" söylenir ki muhtemelen doğrudur. Bunların taşınması kolay bir iş değildi. Zaten kuşatmanın olduğu yaz Kanunî, Viyana'ya epey geç gelmişti. Viyana gibi sağlam surlarla korunmuş bir kentin duvarlarında gedik açacak toplar epeyce ağır olmalıydı. Bunların oraya taşınmasını yağışlı mevsime almak, yolların en elverişsiz zamanında yola çıkmak, kuru mevsimi beklemek ise yeterli zaman bırakmamak anlamına geliyordu. Mevsim bitince Osmanlı ordusu ta İstanbul'a dönüyor, meydan boş kalınca karşı taraf, yapılanları tersine çevirebiliyordu.

Şu halde yapılması gereken, bütün bu teknolojiyi değiştirmek, ulaştırma sorunlarını çözmek, askeri sınırdan uzağa götürmemek gibi şeyler olmalıydı. Bu konularda büyük bir ihtimalle Osmanlı muhafazakârlığı radikal politika değişikliklerini önlüyordu.

Ama "büyüklük" yalnız sınırlar ve askerî harekâtla ilgili bir sorun değildi. Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra Topkapı Sarayı'nın nüfusu ve masrafı durmadan ve hızla arttı. Süleyman zamanında ordu büyümüş, merkezî yönetimin her türlü masrafı yükselmişti. Pre-kapitalist ekonomi hâlâ büyük ölçüde "aynî" ilkeler çerçevesinde yürüyor, buna karşılık bü-

yüyen devletle birlikte nakit ihtiyacı da büyüyordu. Osmanlı maliyesinin fiskal anlayışı, gelir üstünden vergi yoluyla pay alma konusunda kendine özgü bir deha geliştirmişti, ama toplumsal geliri artırma yöntemleri üstüne hiç kafa yormamıştı.

Bu nakit ihtiyacını gidermek için Rüstem Paşa'nın başlattığı söylenen iltizam sisteminin, timar sistemini bozduğu, dolayısıyla ordunun savaş gücünü azalttığı söylenir. Bu da Kanunî Süleyman'a - veya dönemine- yöneltilen eleştiriler arasındadır. Ancak, bu da bana çok can alıcı bir nokta gibi görünmüyor - özellikle askerî uzantısı.

Evet, iltizam gibi bir uygulama, yanında saptanan sayıda "cebelû" ile savaşa giden timarlı sipahi sayısını adamakıllı azaltmış olmalı. Ama 16. yüzyılın sonlarına yaklaşırken, ok-yay, kılıç ve mızrakla dövüşen bu süvari gücünün "kıymet-i harbiyesi" kalmış mıydı? Yoksa "astarı yüzünden pahalı" denecek bir duruma mı gelmişti? Girilen çağda bu asker tipi de, aynî usulde işleyen bir ekonomi gibi demode kalmaya mahkûmdu. Dolayısıyla, bence timar sisteminin bozulmuş olmasından çok *ne yönde* bozulduğu önemlidir. İkincisi, iltizamdan toplanan nakdî gelirin de verimli bir biçimde kullanılamamış olmasıdır.

Timarın ve ona bağlı olarak başka şeylerin bozulmasıyla, Osmanlı toplumuna özgü ayaklanmalar da başlıyordu. Aslında bunların ilki Yavuz Selim döneminde görünmüştü. Bunu başlatan kişinin adı Celâl (Bozoklu Şeyh Celâl) olduğu için bütün onu izleyen Anadolu ayaklanmalarına da Celâlî isyanı denmişti. Süleyman'ın uzun saltanatında, 1526-28 arasında Baba Zünnun ve Kalenderoğlu isyanları görüldü. Bunlar özellikle 17. yüzyılda yoğunlaşacaktır; ama bu tarihteki örnekler, bu toplumsal sorunların da Kanunî döneminden başladığını gösterir.

Bunlara eklenmesi gereken son bir nokta entelektüel birikimle ilgilidir. Yavuz Selim'in doğu seferleri ve fütuhatının bazı sonuçlarıyla, çok erken dönemlerden süregelen Ortodoks Müslüman normlarını yerleştirme çabalarının tamamlandığını söylemiştim. Kanunî Süleyman'ın, Fatih Mehmed'in de eşelediği, ama uygulamaya taşımadığı Gazâlî-İbn Rüşd tartışmasını yeniden incelettirdiği ve bu sefer ulemanın görüşlerine uyarak medrese eğitimini buna göre yeniden düzenlediği anlaşılıyor. Bu, "aklî ilimler"in eğitimden çıkarılması anlamına geliyordu ve elbette entelektüel canlılığı boğma yönünde etkili olacaktı.

Kanunî Süleyman döneminin çeşitli alanlardaki bu olgularını ve bu uygulamalarını bir araya getirdiğimizde, sürekli bir yükseliş gösteren imparatorluğun şan ve azametinin yanı sıra, bir zaman sonra etkilerini göstermeye başlayacak kara bulutların da toplandığını görebiliyoruz.

Seçilmiş Kaynakça

Babinger, Franz, *Mehmed the Conqueror and his Time*, Bollingen Series XCVI, Princeton UP, Princeton, 1992.

David, Geza, *16. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Frantzes, *Şehir Düştü*, çev. Kriton Dinçmen, İletişim, İstanbul, 1992.

Imber, Colin, *The Ottoman Empire: 1300-1481*, The Isis Press, İstanbul, 1990.

İnalcık, Halil, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

Kunt, Metin ve Woodhead, Christine (ed.), *Kanunî ve Çağı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Lewis, Bernard, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, University of Oklahoma Press, Norman, 1963.

Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi: 1461-1583*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981.

Nicol, Donald M., *The Immortal Emperor*, Cambridge U.P., 1994.

Runciman, Steven, *The Fall of Constantinople: 1453*, Cambridge U.P., 1965.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, *Ankara*, 1974.

Vatin, Nicolas, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Yerasimos, Stefanos, *Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, İletişim, İstanbul, 1993.

UNVAN KONUSU

Eski tarihlerin krallık ve özellikle imparatorluklarında hükümdarların kullandığı unvanlar çok önemliydi. Osmanlılar da buna dikkat ettikleri için burada ayrı bir çerçeve içinde konuyu genişlemesine ele alabiliriz. Osmanlı hanedanının ilk iki üyesi, Osman ve Orhan, "Bey" unvanıyla anılırlar. Bu bir Türk unvanıydı; yükseklik belirtse de, aynı zamanda kendinden yüksek birine bağımlı olunduğunu gösterir. Osman Bey, Selçuklu'nun "uç beyi" (Batı terminolojisinde, "vasal"ı) olduğu için "bey"dir. Orhan kendi adına para bastırırken "sultan" unvanını ilk olarak kullanmıştı. Bu sikkelerden ikisinde "Essultanül azam Orhan bin Osman halledallahü mülkehü" yazar. Ama, tahta çıkışının üçüncü yılında bastırdığı düşünülen daha erken bir sikkede "sultan" unvanı geçmez, "Lehu duribe Orhan bin Osman Bursa" ibaresiyle yetinilir. Gerçi "sultan"ın iyice kesinleşmesinden sonra da, böyle, "Bayezid bin Murad" gibi tamlamalar görüyoruz. "Sultan Orhan" yerine daha çok "Orhan Bey" veya "Orhan Gazi" deriz. Ama sıfat sikkeye geçtiğine göre "sultan"lık, Orhan zamanında, teknik anlamda kesinleşmiştir.

"Sultan", "saltanat", "sulta" aynı kökten, "otorite" ve "yönetim"i anlatan kelimeler. Başlangıçta Bağdat ve Şam valilerinin unvanıyken sonra "hükümdar" anlamını kazandığı, bunu da Gazneli Mahmud'un yaptığı sanılıyor. Ancak bu sıralarda dahi "sultan" unvanını halife birine verebiliyordu.

Ahmet Refik ile Fuad Köprülü, unvanın Osmanlılarda ilk ne zaman kullanıldığını uzun uzun tartışmışlardır. Bu daha çok "resmî kullanım"la ilgili bir tartışmadır. Ama unvanın resmî ya da gayri resmî ilkin Orhan Bey zamanında kullanıldığı olgusunu değiştirmiyor; sorun, terimin resmî kayıt ve kitabelere geçmesiyse (ki, sikkede gördüğümüz şekli de bunu yapmaktadır), Bursa'da Orhan'ın yaptırdığı caminin kitabesinde de "Sultan ül-gazzat gazi bin-el-gazi şuca ed-devle ve'd-din-vel-âfak pehlivan-ı zaman Orhan bin Osman" yazılmıştır.

Ancak, divan defterlerinde, vakıf kayıtlarında, yani bu gibi önemli resmî yazılarda Çelebi Mehmed'e kadar "sultan" unvanının kullanılmadığı da doğrudur. Başka birçok konuda olduğu gibi burada da bir "geçiş" yaşandığını, "bey"den "sultan"a giden sürece bizzat sultanların da zamanla alıştığını düşünebiliriz.

Uzunçarşılı'nın Süryanice'den alındığını söylediği "sultan" kelimesinin yanı sıra kullanılmış başka sıfatlar da vardı. Orhan Bey'in oğlu I. Murad tarihimize "Murad-ı Hüdavendigâr" olarak geçmiştir. Bu ise Farsçadan gelen ve gene "amir" veya "hükümdar" anlamında kullanılan bir kelimedir. I. Murad'ın sıfatı olmasından başka, yakın zamana kadar Bursa kentinin ve hinterlandının da adı olmuştu.

Kimi tarihçilere göre, padişahlarla ilgili daha sık kullanılan "hünkâr" kelimesi "Hüdavendigâr"ın bozulmuş şeklidir. Kimileriyse bunun Oğuzca'dan geldiğini (ve "uğurlu" anlamını içerdiğini) söyler. Bu kitapta, bu unvanın etimolojisi bizim için hayatî bir şey değil. Ancak, bu sıfatın Osmanlı kültürüne özgü olduğunu ve padişahtan başka hiç kimse için kullanılmadığını belirtelim. Saltanatın sonuna kadar da kullanılmaya devam etmiştir.

En yaygın kullanılan unvanlardan biri olan "padişah" gene Farsçadan alınmıştır. İbn Kemal'e göre Farsçada "panzehir" gibi, kötülükleri gideren şeye "pad" denir. Avram Galanti ise "pad"ın kökünü Sümerce "patesi"ye (?) kadar götürüyor. "Şah" üstüne fazla konuşmaya gerek yok zaten. Bu arada, İran'da kural olarak kullanılan "şehinşah"a da rastlanır.

Sadrazamlar, resmî yazılarında, sultana "padişahım" diye hitap ederlerdi. "Padişah"ın yanı sıra "şah" da Osmanlılarda kullanılmıştır. "Hünkâr" ve "padişah" çok kullanılmakla birlikte, resmî düzeyde "sultan" teriminin yüklü anlamlarını pek taşımamışlardır. "Sultan"ın uluslararası diplomaside edindiği önemi de edinmemiş ve daha çok iç dolaşımda kullanılmışlardır.

II. Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra, Yıldırım Bayezid'in biraz konjonktürden yararlanarak, Bağdat halifesinden rica ile aldığı "Sultan-ı İklim-i Rum" sıfatını rahat rahat kullanmaya başlamıştı.

Bugünün zihniyeti, bu "unvan" konusunun niçin bu kadar önemli olduğunu kavramakta zorlanabilir. Aslında şimdiye kadar söylediklerim nedenlerini kısmen açıklıyor. Bir hükümdarın yüceliğini ve aynı zamanda başka hükümdarlar karşısındaki konumunu bu unvanlar belirliyordu. Sonunda herkes gücünü savaş meydanında kanıtlamak durumundaydı ve iş buraya geldiğinde unvan Bayezid'i kurtarmaya yetmemişti. Ama her sorun savaşla çözülmediği gibi, Fatih ve onu izleyenler, yıldırıcı bir somut askerî güçle desteklendiğinde böyle unvanların diplomaside de ne kadar etkili olduğunu kanıtlamaktadır.

Başka bir düzeyde bakarsak, Antikçağ edebiyatından bildiğimiz bütün (epik) kahramanlar, "er meydanı"nda, atalarının kahramanlıklarından başlayarak kendi başardıklarıyla biten uzun nutuklar atarlar. Bunun bir gerçekliği ve gerçeklikte bir işlevi vardı herhalde. Bugünün kavramlarıyla "psikolojik savaş" veya "propaganda" kategorisine koyabileceğimiz bu nutuklar, "düşmana",

yabana atılır biriyle karşı karşıya olmadığını hatırlatıyor, ayağını denk alması gerektiğini bildiriyor, kısacası, "moral bozuyordu". Kahramanların böyle savaştığı -ve sözünü ettiğimiz tarihlerde devam eden- bir dünyada elbette bu unvanlar çok önemli olacaktı. Çünkü her biri, taşıyanın niçin üstün olduğunu, neleri başararak o unvanı kazandığını kanıtlıyordu ve gene o dünyada, bu sıfatlara henüz kimse "boş laf" gözüyle bakmıyordu.

Bunları ikna edici bulmayan öğrenciye, Kanunî'nin Fransa Kralı François'ya mektubunun niçin bütün ders kitaplarına konduğunu düşünmesini -ilk okuduğunda neler hissettiğini de hatırlayarak- tavsiye edebilirim.

Fatih Mehmed şimdiye kadar saydıklarımızdan başka bir unvan daha kullanmaktan geri durmadı: "Han". Osmanlı medeniyeti pek çok bakımdan Orta Asya geleneklerinden uzaklaşmak, hattâ düpedüz *kopmak* amacını gütmüş, ama o bağı tutan son ipliklere son darbeyi hiçbir zaman vurmamıştır. Vurmaması koşullara da bağlıydı.

"Sultan" gibi "han" unvanını da ilkin Çelebi Mehmed'in resmen kuşandığını görüyoruz. Dağılan devletin yeniden toparlanması ve otoritesini yeniden ihdas etmesinde herhalde bu sıfatların yardımını görmüştü. Daha sonra II. Mehmed'in "han" sıfatını oldukça bilinçli olduğu izlenimini veren bir bağlamda takınması da anlamlıdır. Doğuda Akkoyunlular ve Uzun Hasan belaları zuhur edince Fatih de adının "Sultan Mehmed Han" olarak geçmesine özen göstermiştir. Daha önceki bölümlerde, Osmanlıların, Timur felaketi sonrasında, Oğuz kökenlerine sahip olmaya önem verdiklerini söylemiştim. Bu dönemde de Neşrî (II. Bayezid zamanında) İslâm'ı kabul eden ilk Asyaî Türk Hanı'nın Oğuz olduğunu yazmıştı. Böylece Osmanlılar, özellikle Anadolu'daki Türk beyliklerinden devraldıkları tebaalarına karşı da, Türk olarak ne kadar önemli bir soydan geldiklerini kanıtlamak istiyorlardı. Bu, görece farklı nedenlerle Çelebi Mehmed'e de, Fatih Mehmed'e de gerekli ve yararlıydı.

Aynı şekilde "hakan" unvanı da bu "unvanlar cephaneliği"nin bir yerlerinde hep bulundurulurdu: "Defter-i Hakânî", "Nişan-ı Hakânî" gibi tamlamalar bunun kanıtıdır. Dolayısıyla Abdülhamid'in "Ulu Hakan" ilan edilmesi çok zor olmadı.

Son olarak bir de "Halife" unvanına bakalım. Ders kitaplarımız bu unvanı Mısır'ın fethinden sonra I. Selim'in (Yavuz) aldığını söyler. Bu bağlamda, Osmanlı padişahlarının aynı zamanda "halife" olmalarının "resmî" açıklamasının bu olduğunu kabul edebiliriz.

Hilafet, 1258'de Hulagu'nun Bağdat'ı fethedip son halife Musta'sım'ı öldürmesiyle fiilen sona ermişti. Ama bu arada aileden birileri Mısır Sultanı Baybars'a iltica edince, Mısır, politik nedenler ve yapay yöntemlerle hilafet makamını canlandırmıştı. Aslında ortodoks Sünnî öğretiye göre halife ancak Kureyş soyundan gelebilirdi (bu gelenek ve iddia hadise dayandırılmıştır). Şiîler'in bambaşka bir hilafet anlayışları vardır: Tahmin edileceği gibi, bunun yalnız Ali'nin soyuna özgü olduğu öğretisi. Ancak, bu iki öğreti dışında, söz konusu makamı silah kuvvetiyle ele geçiren bir Müslüman hükümdarın halife olabileceğini söyleyenler olduğu gibi, İbn Haldun gibi bu makamın artık ortadan kalktığını kabul etmek gerektiğini savunanlar da olmuştur. Hasılı, Hulagu'dan beri -öncesini saymazsak- hilafet içinden çıkılmaz bir sorundur.

İmdi, Yavuz Selim "halife" unvanını, gene kılıcının hakkı ile, Mısır'dan alıp getirdiyse, bu durum hangi yoruma uyar? Sünnî ve Şiî yorumlara uymadığı açıktır. "Kılıç hakkı" yukarıda belirtilmişti. Ancak, örneğin Fatih Mehmed'e "halife" diyenler de vardır. Leslie Peirce, Manisa'da cami yaptıran, Fatih'in Sinan adlı bir azatlı kölesinin caminin kitabesinde padişahın "halife"liğinden söz etmesi örneğini verir (Peirce, s.161-2). Ama bunun yalnız Fatih Mehmed'le sınırlı kalmadığı, ondan önce birçok Osmanlı padişahının bu unvanı kullandığını öğreniyoruz:

> Bu suretle Selim I, Kânun II. 1517'de Kahire'ye muzafferane girerek, Abbasî hilafetini nihayete erdirip, son mümessili Mutavakkil'i İstanbul'a götürdüğü zaman, bir buçuk asırdan beri bu Osmanlı hükümdarının cedlerine ve kendisine *halifa* unvanı verilmesine alışılmış bulunuyordu (*İslâm Ansiklopedisi*, T.W. Arnold, "Halife" maddesi, s.151).

Yalnız Osmanlılar değil, başka Müslüman hükümdarlar da aynı şeyi yapmışlardı.

Bunlar, Selim'den önce olanlar. Gene Peirce, Selim'in oğlu Kanunî Süleyman'ın azlettiği sadrazamı Lütfi Paşa'nın yazdığı, padişahın "halife" unvanını kullanma hakkına niçin ve nasıl sahip olduğunu anlatan teorik bir metne değinir. Bu metin de, son analizde, iktidarı elde eden ve onu İslâm için kullanan hükümdarın "halife" sayılması gerektiği görüşüne dayanmaktadır. Ama ilginç olan Selim'den sonra yazılmış olması, buna rağmen Selim'in Mısır seferinden zaten "halife" olarak döndüğü, dolayısıyla oğlu Süleyman'ın da halife sayılacağı vb. konularda hiçbir şey söylememesidir. Belli ki birçok konuda olduğu gibi burada da "resmî tarih" herhangi bir somut gerçekliğe dayanmamaktadır.

İslâm Ansiklopedisi Selim hikâyesini şöyle açıklıyor:

> Selim I. Kahire ulemasını toplayıp, saltanatının meşruiyeti için, makam-ı hilâfetten icazet talebi lâzım olup olmadığını sormuş ve ulemanın böyle bir muameleye lüzum olmadığını söylemeleri üzerine, kendisinin bu hususta halife ile asla temas etmemiş olduğu anlaşılmaktadır... Hilâfetin Selim I'e devir ve teslimi gibi bir vaka ise, ne mezkûr rûznamede ve ne de diğer fetihnamelerde zikredilmediğine göre, asılsız ve esassız bir rivayetten ibaret olması muhakkak sayılabilir (*Aynı yerde*, s.151).

Selim'i izleyen yıllar ve yüzyıllarda Osmanlı padişahları halifelik iddia etmediler, daha doğrusu bunu ileri sürmediler. Bu yüzyıllarda Osmanlı saltanatı ve Hindistan'da "Moğol" diye bilinen, ama aslında Türk olan Babür Şah hanedanı dışında, hilafete (kılıç hakkına dayanarak) talip olacak Müslüman bir devlet yoktu. Ama bunların ikisi de bunu bir inat veya mücadele konusu haline getirmedi. Tersine, Osmanlı'da ulema konuşup aynı zamanda birden fazla halife olabileceği görüşünü de benimsemiştir.

Osmanlı padişahları güçlü oldukları ve kendilerine güvendikleri sürece hilafetten yararlanma fikrini ciddiye almamışlardır.

> Katerina II., Osmanlı ülkesinde Ortodoks Hıristiyanların himayesi hakkını istediği vakit, 1774 Küçük Kaynarca müsalehasını müzakere eden Osmanlı murahhasları da bu muahedeye, *halifa* unvanına istinaden, sultanın tâbiyetinden çıkan Türk ve Müslümanlar üzerinde, dinî hüküm ve nüfuzuna dair, bir bend koydurdular. Bu devirden beri Hıristiyan Avrupa halifenin, tıpkı papanın Katoliklerin dinî reisleri olduğu gibi, Osmanlı sultanının tebeası olsun olmasın, tüm Müslümanların ruhanî reisi olduğuna dair yanlış bir telakkiye kapılmıştır. Hıristiyan Avrupa'da yayılan bu fikrin Türkiye'de bile tesiri görülmüştür (*Aynı yerde*, s.152).

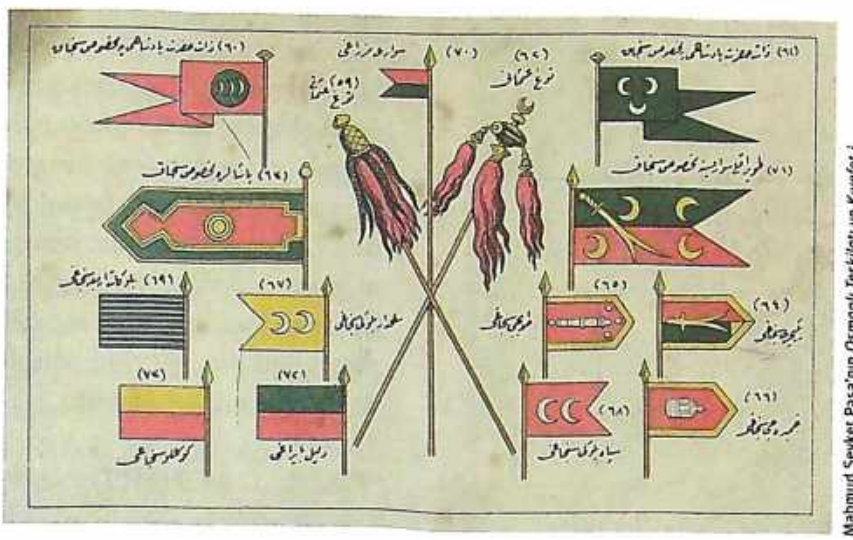
Küçük Kaynarca ile başlayan bu halifelik durumundan yararlanma fikrini geliştiren II. Abdülhamid'dir. Bununla iktidarını hem içeride perçinlemeyi, hem de dış politikada, sömürgelerinde milyonlarca Müslüman yaşayan "düvel-i muazzama"ya karşı bunu diplomatik bir koz olarak elinde bulundurmayı tasarlıyordu. Sonuçta, ikisinde de, kısmen başarılı olduğu söylenebilir.

Ama, örneğin Fas, hiçbir zaman Abdülhamid'in halifelik iddiasını ciddiye almamıştır, çünkü Fas sultanları halifeliğin sıhriyet yoluyla kendilerine geçtiğini iddia etmişlerdir. Yani, İbn Haldun'un dediği gibi, Abbasî Halifeliği çöküp İslâm dünyasının önderliği de Arapların elinden bir kere çıktıktan sonra, hiç kimse, bir başkasının halifelik iddiasını ciddiyetle karşılamamıştır. Son dönemde Saddam Hüseyin bile halife soyundan geldiğini ileri sürüyordu.

II. Mehmed böylece "padişah", "hünkâr" ve "sultan", ama aynı zamanda "han" ve "hakan"dı. Batı dünyasına karşı "Kayser", İslâm dünyasına karşı -icabında- "halife"ydi. Hanedan içinde ilkin o bunların hepsini birden kullanmıştı (ama her biri, ayrı ayrı, daha önceki padişahlar tarafından kullanılmıştı). Bu da, onun kurduğu imparatorluğun özelliklerini gösterir: Etnik kökleri Oğuz-Türkmen (Türk) dünyasında olan ama gerekmedikçe bu yanı fazla vurgulanmayan bir Ortadoğu İslâm İmparatorluğu. Bu İslâmî karakteri en ön planda olmakla birlikte, aynı zamanda, eski Roma İmparatorluğu'nun yerini almış bir imparatorluktu. Burada İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nın da simgesel bir yeri ve önemi vardı. Roma gibi Osmanlı da, ne yalnız Asyalı ne de yalnız Avrupalı'ydı. Yalnız Roma'nın olduğu gibi, üç kıtaya yayılmış bir imparatorluktu.

BEŞİNCİ BÖLÜM

17. YÜZYILDAN 19. YÜZYIL BAŞINA

Mahmud Şevket Paşa'nın *Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyyesi*'nden yeniçeri bayrakları.

Cumhuriyet döneminin tarihçileri ve eğitimcileri, Osmanlı tarihini şöyle dönemlendirmek konusunda anlaştılar: a) Kuruluş, b) Yükseliş, c) Duraklama, d) Gerileme - bundan sonrası için iki ayrı dönemi adlandırmak üzere "Islahat" ve "Tanzimat" terimleri de kullanılır, ama bunlar ve pek "Tanzimat" sayılamayacak Abdülhamid dönemi ile sonrası birbirlerine ulanarak bir yıkılışta son bulur.

Osmanlı tarihini kronolojik bir anlatı olarak özetlemeye çalıştığım bu Birinci Kitap'ta, ilk iki kategoriye ben de bir biçimde uydum. Ama ondan sonrasını benimsemekte güçlük çektiğimi hissediyorum. Bu konuyu Mehmet Genç'in kitabında okuyunca biraz rahatladım. Mehmet Genç de bu -artık klasikleşmiş ve kural haline gelmiş- dönemlendirmeden mutlu olmadığını belirtiyor:

> Daha çok askerî başarıları ve siyasî sınırların genişleme/daralma tempolarını ifade etme amacındaki bu sınıflama, bu tempoları bile tam ve doğru olarak ifade etmekten uzaktır (Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, s.38).

Genç, *iki* ana döneme göre bir ayrım öneriyor: 14. yüzyıldan 17. yüzyıl sonlarına kadarki genişleme ve bu tarihlerden imparatorluğun son demlerine ya da tamamen sonuna kadarki uzun varoluş ve daralma.

Bu türden bir dönemlendirme benim aklıma daha çok yatıyor. Daha çok yatmasının nedeni de galiba ortak. Mehmet Genç, sorunu Avrupa'ya bağlıyor:

> ... Avrupa, bu dönemde imkânlarını birkaç misli daha artırmış ve fiilen Dünya'ya hâkim olmaya başlamıştır. Avrupa, işte bu dönemdedir ki, insanlığın tarihini 10.000 yıldan beri benzeri görülmemiş şekilde ikiye bölen büyük bir dönüşümü gerçekleştirmiştir (Genç, s.39).

Böyle bir "dönüşümü gerçekleştir"mek fiili yalnız Avrupa'ya "nasip" olmuştu. Ama bu dönüşüm, sonunda bütün dünyayı değiştirdi. Yukarıda değinilen klasik dönemlendirme, muhtemelen İbn Haldun tarzı döngüsel tarih anlayışlarının da, daha başka "organik" anlayışların da belki bilinçaltı etkisiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini yalnız Genç'in dediği gibi askerî büyüme temposuna göre dönemlere ayır-

makla kalmıyor, bir insan ömrü gibi de -gençlik, yaşlılık vb.- sınıflandırıyor. Oysa "Duraklama", "Gerileme" vb., yani yaşlanmayı ima eden bu dönemler Osmanlı tarihinde bu anlamda, içsel, "organik" denebilecek bir yaşlanmadan çok, bilinen dünya düzeninin dinamiklerinin değişmesine, çok yakından bağlıydı. Bunu söylemek şüphesiz Osmanlı tarihinin en önemli ve belirleyici dönüm noktalarını ondan tamamen bağımsız bir dış dinamiğe bağlamak demek değildir. Önceki bölümde belirttiğim gibi, Osmanlı düzeni kendi içinden belirli tıkanıklıklar, aksaklıklar üretiyordu. Ayrıca, "dünya düzeninin dinamiklerinin" değiştiğini görmemesi de bu içsel yapılanma biçiminin sonucuydu. Ama, bütün bunlara rağmen, kendi içinde olanlardan çok, kendi dışında olanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini belirledi.

Bunu söylerken, bir gözümün kuyruğuyla, Uzakdoğu'ya, örneğin Çin'e ve Japonya'ya bakıyorum. 1500 yılında Osmanlı İmparatorluğu onlardan farklıydı, ama radikal bir şekilde farklı değildi. Bu böyle devam etti: 1600'de, 1700'de, 1800'de farklar dramatik bir biçimde ne büyüdü, ne küçüldü - farklar, hiçbir zaman, "radikal" veya "dramatik" sıfatlarını gerektirecek gibi olmadı. Ama üçünün de aynı yıllarda Batı ile farkları büyüyor, gitgide o sıfatları gerektiriyordu. Demek ki bütün dünya ile arasını açan Batı'ydı.

Aslına bakılırsa, 1500'deki Batı ile 1700'deki Batı arasında da mesafe alabildiğine büyümüştü. Ama 1500'deki Batı ile 1800'deki Japonya ya da Osmanlı İmparatorluğu arasındaki mesafe o kadar büyük olmayabilir.

Bu soyutlamaları burada kesmekte ve konunun ana çizgilerini böylece belirttikten sonra, bu uzaklık ya da yakınlıkları somut bağlamlar içinde, somut terimlerle ele almakta yarar var. Yoksa işin içinden çıkılamayacak.

Bu Kitap'taki ilk bölümde Genişleme'yi "Kuruluş" ve "İmparatorluk" başlıkları altında ele aldım. Bu ikinci bölümde, 16. yüzyıl sonundan 19. yüzyıl başına kadar süren Daralma'yı inceleyeceğim. Burada, Mehmet Genç'ten farklı olarak, büyümeyi 17. değil, 16. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı tarihinin gidişini belirleyen bir ilke olarak görüyorum. Bundan sonra gene fütuhat veya başka hayatiyet belirtileri görüldüğü doğrudur; ama bunlar, bence, Batı'nın başlattığını söylediğimiz dönüşümün sonuçlarının henüz çok belirginleşmediği, aynı zamanda, Osmanlı'nın oluşturmuş olduğu çeşitli kurumların yeni koşullarla *bağdaşmazlığının* ("incompatibility" anlamında) da apaçık ortada olmadığı bir ara dönemin gitme-gelmeleriydi. "Kum saati", Braudel'in Çin için dediği şekilde 17. yüzyılın başında, ters çevrilmişti. Girit gibi yeni yerlerin fethedilmesi veya 18. yüzyılda Belgrad'ın geri alınması, bu gelgit içindeki arızî durumlardır ve determinizmin işleyişini durdurmaları veya yönünü değiştirmeleri imkânsızdır.

SOKOLLU MEHMED PAŞA

Dönüm noktası olarak gördüğüm tarihlerde Sokollu Mehmed Paşa sadrazamdır. I. Süleyman (Kanunî), II. Selim ve III. Murad'a sadrazam olmuştur. Bosnalı bir Sırp köylü ailesinin çocuğuydu. Ailesi onu yeni gençler devşirmeye gelen Osmanlı memurlarından kaçırmak istemiş, ama başaramamış, böylece Mehmed Paşa, Osmanlı Devleti içindeki kariyerine kapıkulundan başlamıştı. Enderun'dan yetişti; Barbaros Hayreddin Paşa'nın ölmesi üstüne, onun yerine kaptan-ı deryalığa getirilirken paşa oldu. Bu formasyonuyla, Osmanlı İmparatorluğu klasik döneminin tipik bir ürünüdür.

Ama bazı davranışları o kadar tipik değildir. "Tipik" bulmadığım davranışlarının başında Süveyş'te bir kanal ve Hazar Denizi'ni Karadeniz'le birleştirecek bir başka kanal üstüne projeleri geliyor.

Uzunçarşılı'nın anlattığına göre, Sokollu 1568'de Mısır beylerbeyine Süveyş'te Kızıl Deniz'le Akdeniz'i birleştirecek bir kanal için keşif işlerine başlamasını emretmişti:

> Portekizlilerin Hindistan'a musallat olmalarından ve o taraflarda haccetmek için Mekke'ye gelmek isteyen Müslümanların yollarının kesilmesinden dolayı Hindistan'ın bunların elinden alınmasını icap ettirmesi sebebiyle Süveyş'ten Akdeniz'e bir kanal açılarak donan-

> manın Kızıldeniz'e geçmesinin zarurî olduğu ve bu iş için mimar ve mühendisler gönderip acele Akdeniz ile Süveyş'in aralarını ölçüp kanal açmak mümkün olup olmadığının ve kanalın tûlünün ne kadar olacağının ve kaç gemi gireceğinin bildirilmesi emrolunmuştur (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III. cilt, 1. kısım, s.33).

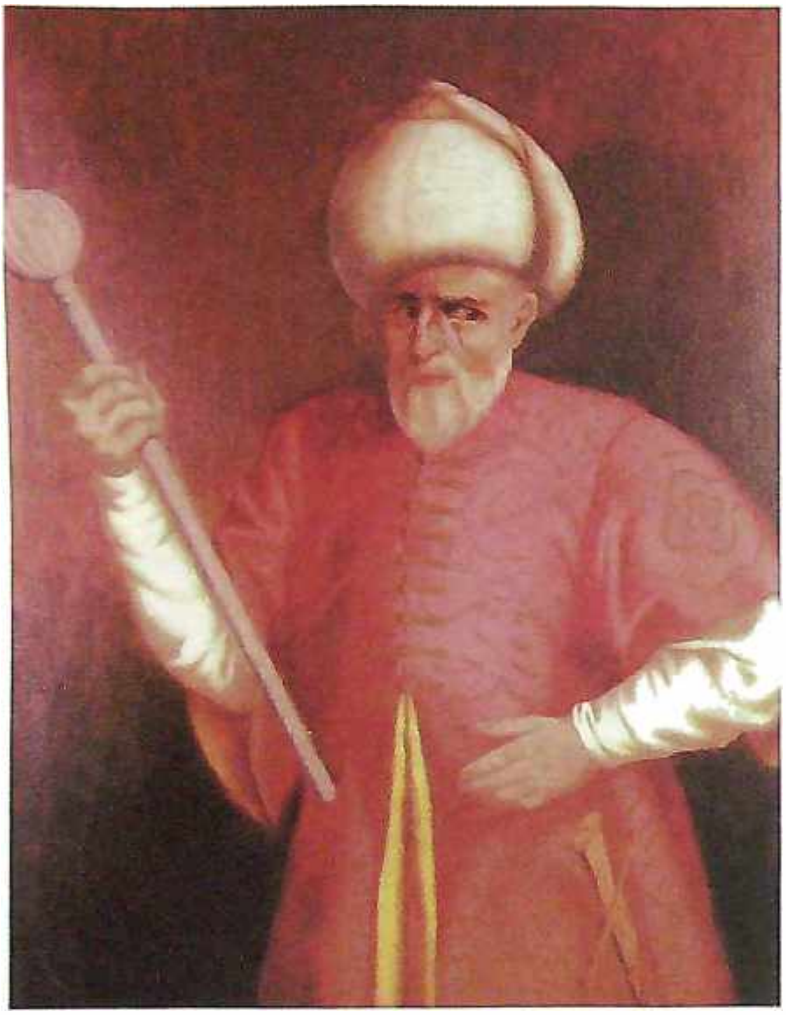
Fermanın metnini de veren Uzunçarşılı bu konuda niçin herhangi bir ilerleme olmadığının bilinmediğini söylüyor. Ona göre, ikinci büyük proje, yani Hazar-Karadeniz kanalı, bunun ertelenmesini gerektirmiş olabilir.

Bu ikinci konuda çok daha fazla gelişme ve somut etkinlik olduğunu biliyoruz. Don Nehri, Karadeniz'e; Volga ise Hazar'a dökülür. Volgagrad (adı 1925'e kadar Tsaritsin, 1961'e kadar da Stalingrad olan kent) yakınlarında bu iki nehir arada 12 kilometre kalacak kadar yaklaşır. Sokollu'nun fikri bu iki nehri bu noktada bir kanalla birleştirmek ve böylece Azak Denizi'nden Don Nehri'ne giren bir geminin Hazar'a kadar gitmesini sağlamaktı. Sokollu bunu düşündüğü sıralarda Osmanlı Devleti İran'la mücadelesinde pata kalmıştı. Bu proje gerçekleşirse Osmanlılar İran'a kuzeyden, Hazar kıyısından bir baskı uygulayabilecekti. Rus Çarlığı henüz küçüktü, ama büyüme eğilimi gösteriyordu. Projenin gerçekleşmesi çarı bu Volga havzasından ve yeni elde ettiği (eski Altınordu başkenti) Ejderhan'dan -ya da Astrahan- uzaklaştıracaktı. Bunların sağlayacağı askerî avantajlar konusunda bundan başka bir şey söylemek gerekmiyor. Ama Hazar'ın kuzeyinde, Volga'nın döküldüğü noktada kurulu Ejderhan aynı zamanda çok önemli bir kavşak noktası, dolayısıyla ticaret merkeziydi. Hem Rusya'dan, hem Sibirya'dan elde edilen, başta kürk, çeşitli değerli ticarî mallar buraya akıyor, hem de Doğu'dan gelen ticaret yolu bir noktadan sonra buraya yönelebiliyordu. Kanal bu yolun değerini adamakıllı artırabilirdi.

Nitekim 17. yüzyıl sonunda Büyük Petro da yarım kalan Osmanlı girişimini tamamlamak için çalıştı, ama bu dönemde de kanal yapılamadı. Sonunda Volga-Don Kanalı, Sovyet rejimi tarafından, 1950'lerin başlarında hizmete açıldı.

Nigârî, 16. yüzyılın önemli bir nakkaşı, minyatür ustasıdır. Aynı zamanda bir denizci, donanmada reisti. Burada, onun yaptığı Barbaros Hayreddin portresini görüyoruz. Kendisini şahsen tanıdığı tahmin ediliyor. "Modernleşme" döneminin ideolojisi Osmanlı geçmişinde fütuhatı öne çıkaran bir tutum benimsemiş, tarihi de askerîleştirmeye çalışmıştır. Burada Nigarî'nin minyatürdeki portre geleneğine uyarak, Barbaros Hayreddin gibi askerî kimliği ağır basan bir kişiyi elinde karanfille resmettiğini görüyoruz. Yani çağın milliyetçi ideolojisi ise şairin eline bir kılıç tutuşturma derdindedir.

Sokollu Mehmed Paşa Bosna'nın Sokol köyünde doğmuş bir Sırptı. Uzun yaşadı ve üç padişaha sadrazamlık yaptı. Kanunî'nin ölümünde oğlu II. Selim'in, Selim'in ölümünde de III. Murad'ın kanlı olaylar çıkmadan tahta geçmelerini sağladı. Ancak, uğradığı suikastta III. Murad'ın parmağı olduğuna dair iddialar vardır. Kanunî Sultan Süleyman Sokollu'yu torunu İsmihan Sultan'la evlendirerek saraya damat yapmıştı.
Ayetullah Sümer'in bir Batılı ressamdan esinlenerek yaptığı tablo Askeri Müze'de bulunmaktadır.

Süveyş'te işin niçin yürümediğini bilmiyoruz, ama burada bildiklerimiz var. En başta Kırım Hanı, projeye alttan alta düşmandı, çünkü Osmanlı Devleti'nin bu bölgeye böyle bir proje ile birlikte gelip yerleşmesinin kendi özerkliğini tamamen ortadan kaldıracağını düşünüyordu. Bunda muhtemelen haklıydı. Ama bu endişeyle han, Osmanlı yayılmasını durdurduğu için, Rus yayılmasını kimse durduramadı ve 18. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Kırım Hanlığı sona erdi.

Han bu sırada birçok entrika çevirmiş, Rus çarını olup bitenlerden haberdar etmişti. Papa da bir yandan Rus çarı ve İran şahını da içeren bir ittifak kurmak ve yeni bir Haçlı Seferi başlatmak çabasındaydı. Ama Sokollu'nun projesinin asıl düşmanları İstanbul'da, Padişah II. Selim'in çevresindeydi. Bunlardan birinin Yasef Nasi olduğu biliniyor. Nasi'nin Filistin'de İsrail kurma projesi karaya oturmuş, o da gözünü Kıbrıs'a dikmişti. Birçok paşa ve saray adamı Sokollu'nun bu kanallarla ne yapmak istediğini anlamıyor ve anladığı kadarından da hoşlanmıyordu. Onların ardında, o zamana kadar artık çok ciddi bir güç haline gelmiş olan Osmanlı muhafazakârlığı vardı: Buna göre ordu sefere çıkar, yeni yerler fethedilir, dârül İslâm genişler, yeni ganimet, yeni vergiler gelirdi. Padişah da ecdadının eserlerini bu çerçevede anladığı için onlara yakındı. Projeden, çeşitli sabotajlar sonucu, sonuç alınamayınca Sokollu'yu azarlamış ve "bütün masarifi ve zayiatı sana ödetmelidir," demişti.

İstanbul'da durum böyle olunca, Süveyş'in de niçin ilerlemediğini tahmin edebiliyoruz. 1569'da bu işe nokta konulduktan sonra 1570'te Kıbrıs'ın fethine girişildi, yani babadan kalma yönteme dönüldü. Sokollu'nun pek hazzetmediği Lala Mustafa Paşa'nın serdarlığında, ada, 1571'de tamamen ele geçirildi. Aynı yıl Korintos Körfezi'ndeki İnebahtı'da İspanya komutasındaki Hıristiyan ittifakı Osmanlı donanmasını tarihinin en büyük bozgununa uğrattı ve Sokollu Mehmed Paşa'nın, bütün tarih kitaplarımızda geçen, "yelkenleri atlastan, halatları ibrişimden" edebiyatına rağmen, Osmanlı donanması bundan sonra Akdeniz'deki etkisini kaybetti.

Sokollu bunları söylemek, sadrazam olarak, Venedik elçisine "Siz İnebahtı'da sakalımızı kestiniz, biz Kıbrıs'ı alarak sizin kolunuzu kestik," demek zorundaydı. Ama kendisi Kıbrıs fethini içeren bir politikadan yana değildi. Sokollu, Akdeniz'deki ve dolayısıyla Avrupa'daki büyük rekabetin, Osmanlı ve İspanyol imparatorlukları arasında olduğunu herhalde görüyordu. İspanya ile hanedan akrabalığı olan Avusturya her halükârda, batıdaki kara sınırlarımızda en önemli rakibimizdi. Bu koşullarda herkesle düşman durumuna düşmekten kaçınmak gerekiyordu. Bu bağlamda ilk düşünülmesi gereken de Venedik'ti. Kıbrıs Venedik'in elinde olduğuna göre, oranın fethi Venedik'in karşı safa geçmesine yol açardı. Sokollu buna hep dikkat etmiş, Venedik'le iyi geçinmeye önem vermişti. Nitekim korktuğu başına geldi ve bunu İnebahtı izledi.

Ancak, Sokollu'nun bir ölçüde kavrayabildiğimiz bu görüşlerinin biçimlenmesinde görece kısa vadeli ittifak hesaplarından daha derin bazı tespitlerin yattığını tahmin edebiliriz. Sokollu, Kanunî Süleyman'ın son seferinde, Zigetvar'da, onunla birlikteydi. Viyana Kuşatması'nın sonuçsuz kalmasından beri, batıya doğru bu seferlerden parlak sonuç alınamadığının, hattâ bazı kereler ciddi tehlike atlatıldığının herhalde farkındaydı. Nitekim, Kanunî'nin ölümünden sonra da 13 yıl süren sadrazamlığında o taraflarda bir serüvene girişmediğini görüyoruz. Bunlardan, Sokollu'nun, önceki bölümün sonunda anlattığım durumun, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun batıda ve doğuda doğal sınırlarına dayanmış olmasının bilincinde olduğu sonucunu çıkarsıyorum. Gerek Süveyş, gerekse Don-Volga kanalları, bu tıkanmaya karşı düşünülmüş tedbirler olarak anlam kazanıyor.

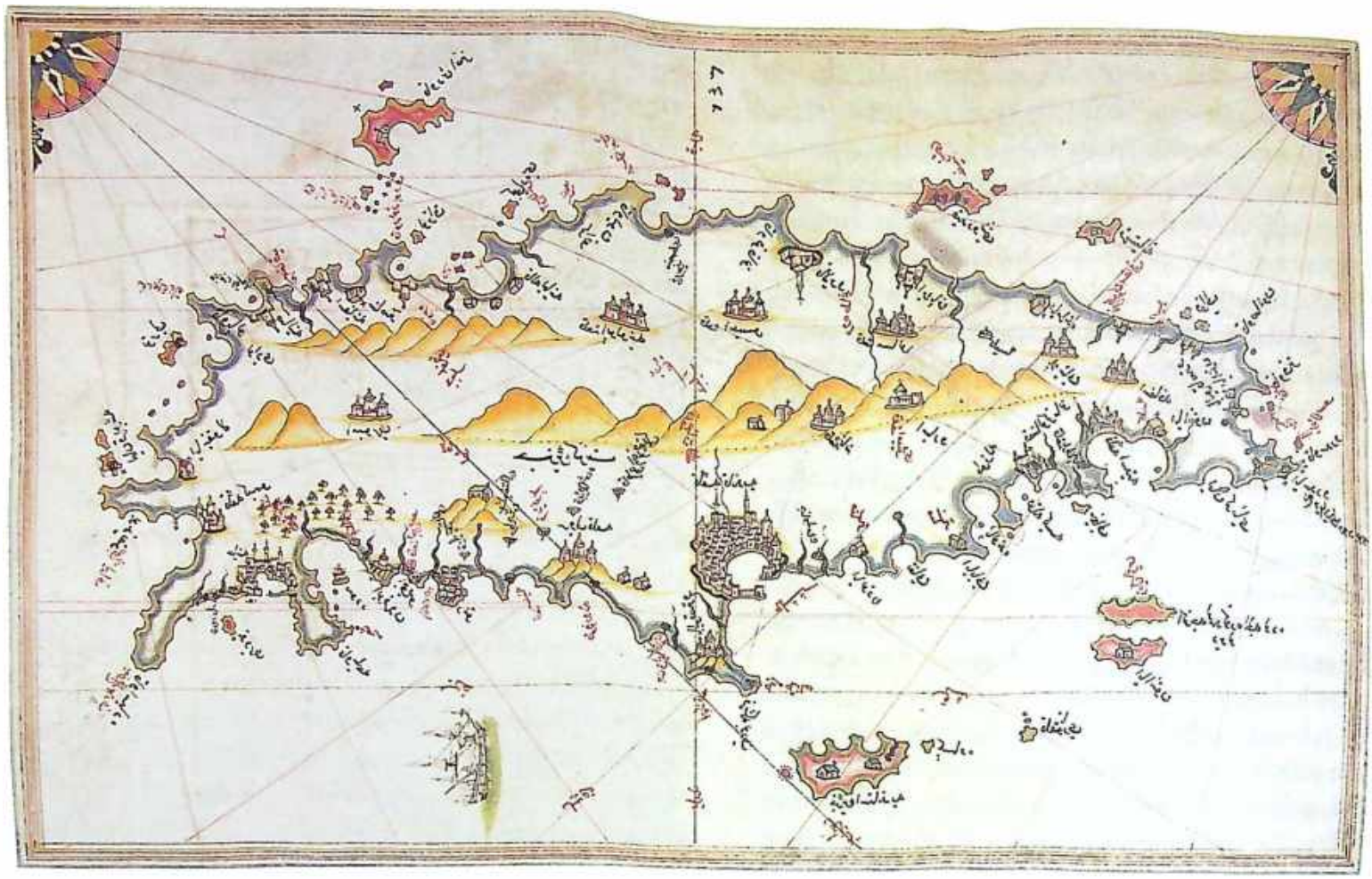
Özellikle Süveyş'in geleceğe yönelik stratejik önemi çok fazla görünüyor. Sokollu'nun 15. yüzyılın sonundan beri Portekiz ve İspanya'nın Afrika'nın güneyinden dolaşarak Hint Okyanusu'nda baharat ve başka Doğu ürünlerinin deniz trafiğini kurmaya çalıştıklarından haberi olmadığını düşünemeyiz. Kanunî Süleyman'ın, hattâ babası Yavuz'un tahta çıkışından beri bu konu Osmanlıların gündemindeydi. Habeş Beylerbeyiliği, Yemen, Gücerat Seferleri, Diu ve Goa, nihayet Sumatra, bu bölgede dönen nüfuz ve iktidar mücadelesinin nirengi noktalarıydı. Sokollu Zigetvar seferindeyken Sumatra (Açeh) Sultanı'nın elçisini kabul ediyor, yardım sözü veriyor, sonra sözünü tutuyordu (İnalcık, *Ottoman Empire*, s.324-31).

Denizlerde egemen olan gücün dünyaya egemen olacağı bir "yeni dünya düzeni" kurulmaya başlarken, Sokollu, Osmanlı İmparatorluğu'nda bu gidişin farkında olan *tek adam* olmasa da, herhalde az sayıda adamdan biri ve böyle düşünenlerin önderiydi. Ama o dönemde Sokollu gibi düşünenlerin düşüncelerini kabul ettirmeleri, yalnız Osmanlı Devleti'nde değil, herhalde her yerde zordu. Kanal kazmanın savaş kazanmaktan daha önemli olduğuna inandıracak adam bulmak henüz hiçbir yerde kolay olmazdı.

Sokollu'nun dünyanın gidişini bir haritaya bakarak düşünebilen, haritanın önemini kavramış bir adam olduğu da anlaşılıyor. O tarihlerde böyle bir zihin, hele dünyanın bu bölgesinde, kolay rastlanır bir şey değildi. Öte yandan, daha önce değindiğim gibi, Sokollu Mehmed Paşa, Klasik Osmanlı Çağı'nın Enderun'dan yetişmiş tipik bir devşirmesiydi. Bu, Osmanlı sisteminin, kendisini geçersizleştirmek üzere yığılmakta olan koşulları anlayıp değerlendirebilen ve sırasında onları geçersizleştirecek tedbirler, politikalar düşünebilen insanlar yetiştirme yeteneğine henüz sahip olduğunu gösteriyor. Ama tarihten kalmış veriler, aynı zamanda Sokollu Mehmed Paşa'nın son örnek olduğunu da gösteriyor. Böylece Sokollu, genişleme/daralma kıskacının tam tepe noktasında, geçmişin iyi bir özetiyle geleceğin iyi bir tahminini birleştiren yapayalnız bir anıt olarak duruyor.

KULLAR VE KÖLELER

Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük ölçüde dışında cereyan eden olaylar, bu imparatorluğun tarihini de kaçınılmaz bir biçimde değiştirirken, bu değişim çizgisinin önceki kısmının ürünü olan Sokollu Mehmed Paşa'yı yetiştiren mekanizma, bu sefer dışsal değil içsel koşulların zorlamasıyla ortadan kalkmaya başla-

Türk haritacılık tarihinde ilk adı geçen kişi Mürsiyeli İbrahim olarak anılır. 1461'de Atlas Okyanusu'nun doğu kıyılarını gösteren bir harita yapmıştır. Tunus'ta bulunması dışında, hakkında fazla bilgi yoktur.
Pirî Reis (1475-1555) keşifler çağına yetiştiği için daha önemli haritalar yaptı. Colombo'nun yaptırdığı bir haritayı ele geçirmesi buna yardımcı oldu. Böylece Pirî Reis yeni kıta Amerika'dan söz eden ilk Osmanlı oldu. Dünyanın küre biçiminde olduğunu da söylemiştir.
Kitab-ı Bahriye'de bulunan Girit portalanı.

***Kitab-ı Bahriye*, Ayasofya Kütüphanesi.**

dı. Sokollu'nun ölümünden bir zaman sonra girilen yeni yüzyılda, kapıkulu ocakları ve Osmanlı Devleti'ne bu kanaldan girenlerin kaymak tabakasını yetiştiren Enderun, yavaş yavaş önemini, daha doğrusu, tek başına olma konumunu kaybetti; "kullar"ın yerini zamanla "köleler" aldı.

Bu önemli yapısal olayı ilk olarak gerekli vurguyla dile getiren bilim adamı Niyazi Berkes'tir (benim bildiğim kadar). Berkes, Gerçek Yayınları'nın "100 Soruda" dizisi için yazdığı *Türkiye İktisat Tarihi*'nde bu konuyu ele almıştır. Bu eserinin birinci cildinde iki kategori arasında şu ayrımı yapar:

> Erkek ve kadın köleler şahısların hizmetinde kullanılırdı; kullar ise yalnız erkek ve yalnız devlet hizmetinde kullanılan, haklardan mahrum değil, tersine reayanın elinde olmayan imtiyazlar verilmiş kimselerdi (Berkes, I, s.95).

Berkes, bu iktidar devrinin başladığı dönemin III. Murad'ın saltanat yılları olduğunu ileri sürer (bu bana da akla yakın geliyor). Değişimi özetleyen kişi olarak da Özdemiroğlu Osman Paşa'yı gösteriyor. Başarılı bir asker olan Osman Paşa (1527-85), Mısırlı bir Memlûk, yani Kafkasya kökenliydi. Habeşistan'da ve sonra Azerbaycan ve İran'da önemli birtakım zaferler kazandı. Berkes, "sipahisiz dirlikleri" kendi adamlarına vermesini, kapıkulundan köleliğe geçişin simgesel bir olgusu olarak yorumluyor.

Köleler, saray hizmetinde bulunanlardı. "silahtar", "çaşnigir", "kapıcıbaşı" gibi görevlerden doğrudan devlet yöneticiliğine geçmek önce kolaylaştı, sonra neredeyse kural haline geldi. Bunun nedeni belli ki padişahın kendini bu yakın adamlarıyla daha fazla güvende hissetmesiydi. Ama Niyazi Berkes, bu aşamanın aynı zamanda toplumda, daha doğrusu, yönetim tabakalarında başka değişikliklere de tekabül ettiğini söylüyor:

> Sarayda kurulan şebekedeki asıl parmak kadın parmağı değil, mültezim ve sarraf parmağıdır. Bunu, saray içinde demir gibi bir irade kuran saray adamları oynatıyor (Berkes, II, s.247).

Gene III. Murad zamanında, kapıkulu asker ocaklarına kapıkulu olmayan ve aynı eğitim sürecinden geçmeyen insanların kabul edilmeye başladığını görüyoruz. Bu, birçok resmî veya yarı resmî tarihimizde, padişahın, çocuklarının sünnet düğününde kendisini memnun eden cambaz ve hokkabazlara, yeniçeri olma hakkını tanıması gibi bir anekdotla geçer. Uzunçarşılı'da da gördüğümüz bu açıklama, dayandığı olgu şüphesiz doğru olmakla birlikte, çok doyurucu değil. Toplumsal ve sınıfsal birçok baskı olduğunu düşünebiliriz. Aynı dönemde, benzer işlemlerle, sipahi ocaklarına da dışarıdan adam yazıldığını görüyoruz (Berkes gibi Uzunçarşılı da burada kapıyı Özdemiroğlu Osman Paşa'nın açtığını düşünüyor). Bunları bir padişahın sünnet düğünündeki hokkabazları mutlu etmek istemesi gibi bireysel ve eksantrik bir olaya bağlayarak ne kadar açıklayabiliriz? Böyle bir izin verilmesi üstüne niye o kadar çok insan bu ocaklara doluştu ve bu sürecin arkası gelmedi?

Bunun ilk cevabı herhalde "istihdam" konusuyla ilişkili olacaktır. İlk olarak Braudel ve *Annales*'ciler, 16. yüzyılın, bütün Eski Dünya'da nüfusun arttığı bir yüzyıl olduğunu yazmışlardı. Ömer Lütfi Barkan, onların Avrupa çerçevesinde söylediği bu sözün Osmanlı sınırları içinde geçerliliğini sınamış ve benzer sonuçlara varmıştı. Bu bulgular daha sonraki tarihçiler tarafından da doğrulandı. Yüzyılın sonuna gelindiği söz konusu dönemde, daha önce değindiğim, "genişleme"nin "doğal sınırlar"a dayanarak durmasıyla, özellikle Orta Anadolu Bölgesi'nde kolay kolay durulmayacak çalkantılar başlıyordu. Örneğin, son fetih olan Kıbrıs'tan sonra Anadolu'dan bu adaya büyük bir sürgün olmuştu. Askerlik, burada biriken fazla nüfus için belki "ilk kurtarıcı" olmayabilirdi, ama birçoklarının onu seçmesi için de çok neden vardı. Bu dönem Anadolu'da sancakbeyleri ve beylerbeylerinin çevresinde kalabalık asker (sarıca ve sekban ya da levend adıyla bilinirler) gruplarının toplandığı dönemdir. Yeniçeri ve sipahi ocaklarına akanlar da bu aynı insanlardı.

"İntisab" Konusu

Braudel'in dediği gibi insan gücü, teknoloji-öncesi dünyanın başlıca enerji kaynağıdır. Koşullar düzelir, nüfus artar; artan nüfus yeni eserler yaratır; ama bir an gelir, nüfus, varolan kaynaklara göre kalabalık gelmeye başlar. Dolayısıyla, toplumu ilerilere koşturan bir lokomotif olmaktan çıkıp bir ayakbağı haline gelir. 16. ve 17. yüzyılların Osmanlı toplumunda bu diyalektik herhalde işliyordu. Bir yoksullaşma vardı ve bu toplumda bir baskı yaratıyordu. Ama her şeyi de bu tek etkenle açıklayamayız.

Klasik Osmanlı-Türk tarihyazımcılığının 17. yüzyılı "Duraklama" olarak nitelemesi, bölüm başında da değinildiği gibi, bir hayli yanıltıcı olabilir, olmuştur da. Bu dönemde olan her şeye belirli bir şüpheyle bakmaya, her yerde bir *sapma*, bir *bozulma* görmeye eğilim duyarız. Bu nedenle, aslında pekâlâ normal olan şeyleri de "bozulma" diye yorumlamaya başlarız.

Toplumda yoksullaşmanın daha fazla sorun haline gelmeye başlaması doğru olsa da, burada yayılan bir "sefalet", bir "katastrof" olduğu sonucunu çıkarmamıza yetecek somut veri pek yoktur. Sözgelişi, orduya ya da sancakbeyi kapısına yamanmaya çalışanlar için, "sefaletten kaçanlar" gibi bir sıfat değil, "yükselmek isteyenler" demek herhalde çok daha doğru olacaktır. Onlar, durumu şu ya da bu nedenle -ve ölçüde- bozulan halka halka insanın en ucundakiler olabilir, o toplumsal basıncın etkisinde olabilir, ama "en zor durumda" olanlar onlar değildi.

Silahlananlar, yükselmeye niyeti olanlardı, çünkü silah her zaman yükselmenin, ayrıcalıklı olmanın aracı olmuştu. Ama bu dönemde silahlananlar, hangi somut hedef ve yola göre bu işi yapıyordu?

Yukarıda, hokkabazlıktan yeniçeri olanlar örneğine değindik ama yaygın kalıp bu değildi. 17. yüzyıl boyunca kulağımıza çalınan "Celâlî" kavramının ardında, belki bu çağ için oldukça yeni bir toplumsal bağlanma biçimi yatmaktadır. "Kapı" kavramı, öteden beri, hem Ortadoğu, hem de Osmanlı kültüründe önemli bir yer tutar. Bu dönemde silahlananlar bu kavrama göre "kapılanıyor" veya kavramın öteki varyantlarına göre birinin "kapısına yazılıyor", "kapı koluna giriyor", "kapı efradı", "kapı oğlanları" arasına katılıyorlardı. Önceki dönemlerde "kapı" denince, tek bir kapı anlaşılırdı ki o da "kapıkulu"nun bulunduğu sarayın ve padişahın kapısıydı. Bu yüzyıla özgü yeni durumun, "kapı" sayısının artması olduğunu söyleyebiliriz. Artık yerel nüfuzlular (her boydan, her düzeyde) çıkıyor ve birileri de onların "kapı"sına yazılıyordu.

Bizim tarihçilerimiz, Osmanlı tarihini Cumhuriyet döneminde değerlendiren tarih yazarlarımız, geçmişteki bu olaylara, geçmişteki devletin gözlüğünden çok, yaşadıkları çağın devletinin dürbününden bakarlar. Bu ikincisi, merkeziyetçi olduğunu söylediğimiz Osmanlı Devleti'nden daha merkeziyetçidir – hattâ "Osmanlı merkeziyetçiliği" anlayışının yayılmasında da payı vardır. Sonuç olarak, klasik tarihçilerimiz, devletinkinden başka yazılacak kapı bulunmasını, "düzenin bozulması" olarak görmüş, öyle değerlendirmişlerdi. Oysa buna, yukarıda söylediğim gibi, "toplumun artık normalleşmeye başlaması" gözüyle de bakabilirdik.

"Tek-kapılı" model, toplumdan tamamen kopuk, tamamen tepeden inme bir devlet tipi için ideal modeldir. Bütün sosyo-ekonomik formasyon, net bir şekilde ayrışmıştır: bir tarafta istikrarlı ve hiyerarşik devlet, öbür tarafta farklılaşmamış, homojen toplum. Başlangıçtaki durum muhtemelen böyle bir şematizme daha yakındı veya belirli bölgelerde böyle bir durum zaman zaman gözlemlenebilir di. Ama bunun somut hayatta her yerde ve her zaman böyle olduğu herhalde iddia edilemez. Zaman geçtikçe, toplumsal ilişkilerin de çok daha ileri derecede farklılaştığını, karmaşıklaştığını varsayabiliriz. Bu iki "teorik *topos*", yani "devlet" ve "toplum" arasında özgül yerlerde duranların sayısı iyice artmış, aralarındaki çokyanlı ilişkiler de adamakıllı giriftleşmiş olmalıdır.

Kapitalizm-öncesi toplumların hepsinde değilse de, çoğunda, "birinin adamı olmak" toplumsal ilişkinin çok önemli bir biçimidir. Kölelik düzeninde görülen temel ilişki biçimi değildir bu, çünkü "adamı olmak"la "kölesi olmak" arasındaki ayrım oldukça önemlidir. Ama şüphesiz *eşit* bir ilişki de değildir.

Osmanlı'da buna *intisab* diyebiliriz. Birine "intisab etmek"le, onun takımına "mensub" olmakla, onun patronajı altına girersiniz. Ama bunu yapmakla onun kölesi olmadığınız gibi, onun "serf"i de (Batı'daki anlamlarıyla) olmazsınız. Batı'da buna en yakın kurum, erken feodalizmden adını duymaya başladığımız *comitatus*'tur: yani, bir feodal beyin çevresinde toplanan, asker oldukları için son analizde onunla aynı sınıftan, ama onun *astı*, ona sadakatla yükümlü savaşçılar.

Sanayileşmemiş, kapitalizm-öncesi bütün sosyo-ekonomik formasyonlarda olduğu gibi burada da toplumun en tepesindeki bağdaşma modeli, daha alt kademelerde de -uygun adaptasyonlarla- benimsenir ve taklit edilir. Bu bakımdan, padişah ile çevresinde kurulmuş ilişki biçimleri, padişahın sözgelişi vezirle-

riyle ya da içoğlanlarıyla ya da haremiyle ilişkileri, olabildiği ölçüde, her düzeyde yeniden-üretilmiştir.

Dolayısıyla, 17. yüzyılda Anadolu'da dolaştıklarını bildiğimiz sancakbeyi, beylerbeyi gibi önemli adamların yanında oldukça geniş maiyetler olduğunu da görüyoruz. Yukarıda, devlet işlerini öğrenmek için Enderun'dan başka gelişme yolları bulunduğunu söylerken demek istediğim kısmen buydu. Çünkü "intisab" edilen kişiyle, onun maiyetinde, neyin nasıl yapıldığını öğrenmek mümkündü.

Birden fazla "intisab" kapısı da mümkündü. En basitinden, falanca paşanın yanına ("kapısına") intisab etmiş biri aynı zamanda bir tarikate girebilir, bir dergâha devam edebilirdi. Aslında bu farklı kurumların bağlanma biçimlerinde de, toplumun genel karakterinden ileri gelen benzerlikler bulunuyordu.

O halde bütün bunlara bir çeşit "feodalleşme" diyebilir miyiz? 18. yüzyılda bütün imparatorlukta karşımıza çıkan *âyanlar*, bu gibi "intisab" çekim merkezi olarak işe başlayıp zamanla büyümüş "feodaller" olarak kabul edilebilir mi?

Buna "evet" diyerek cevap vermek zordur. "Feodalleşme"den söz etmek için belki bu kadar "akışkan" değil, çok daha "yerleşik" ve ayağı yere basan bir durum, daha katı tanımlanmış ilişkiler gerekir. Burada sözü edilen bu "intisab" durumları, gezgin veya sabit "maiyet"ler, mülkiyetin temel tanımlarını değiştirmiyordu; toprağa bağlı bir aristokrasi doğmuyordu.

"İntisab" merkezlerinin bugünden yarına ne yapacağı da çok belli değildi. İleride, "Celâlîler" konusunda da görüleceği gibi, bugünün sancakbeyi yarın Celâlî, yani "asi" olabilir ya da bunun tersi gerçekleşebilirdi. Ama ne kadar kaotik, ne kadar "başıbozuk" görünse de, bütün bu süreç, devletin dışında özerk bir alan yaratmadı. Zaten, devletin *"isteğine"* uygun olmasalar da, devletin yapısının, daha doğrusu, devlet yapısında olması gereken *değişimin* ürünüydüler. Ve son analizde devlet onları yönlendirebildi, sınırlayabildi, hattâ onları kendi yararına kullanabildi. Çünkü çeşitli nedenlerle devletin yetersiz kaldığı durumlarda, oldukça kendiliğinden biçimlerde boşlukları dolduran bu "intisab" mekanizmaları, eksikleri gidermeye yaradı.

En altta kalanların canı çıkmadı mı? Yani intisab edemeyenler ya da intisab etmesi yararlı görülmeyenler perişan olmadı mı? Elbette oldu. Ama "enclosure" (çevirme) yoluyla yerinden yurdundan olan Kuzey İngiltere veya İskoçya köylülerinden, toprakları ellerinden alınıp Junker'lerin uygun gördüğü ücretle çalışmak zorunda bırakılan Prusyalı (çoğu Polonya asıllı) köylülerden veya birleşme sonrasında her türlü yoksunluğa itilen Güney İtalya ve Sicilya köylülerinden ve burada saymaya kalkamayacağımız, dünya tarihinin büyük kısmını dolduran sefaletlerden daha fazlası muhtemelen olmadı.

Kapıkulunun Sonu

Osmanlı kuruluşunda, hanedanın bütün kurumlarında toplum üstünde egemenliğini en bütünsel ve mutlak biçimde kurmasını en iyi biçimde sağlayacak örgütlenme, "kapıkulu" tipinde bir örgütlenmeydi. Genel çizgileriyle Ortadoğu (Doğu Akdeniz) çevresinde zaten bilinen ve varolan bu modeli Osmanlılar incelterek ve geliştirerek kendi ihtiyaçlarına uyarladılar. Ama 17. yüzyıla gelindiğinde, toplumun organik hayatının doğal bir sonucu olmayan bu "sistem" çeşitli nedenlerle ve çeşitli düzeylerde "sürdürülebilir" (sustainable) olmaktan çıkmıştı. Kısaca bu yeni koşulları gözden geçirelim.

Bu dönem ve bu yıllar üstünde uzmanlaşan çok fazla Türk tarihçisi yok (büyük bir ihtimalle, önceki veya daha sonraki yüzyıllar kadar ilginç ve heyecanlı bulunmadığı için). Bu konuda yapılmış bir araştırma bilmiyorum, ama 16. yüzyıl sonunda Balkanlar'da köylü nüfus arasından kapıkulu ocaklarına gençleri devşirmenin bir hayli zorlaşmış olacağını tahmin ediyorum - toplumdaki başka değişimlerle birlikte. Yalnız Osmanlı toplumunda değil, bütün dünyada pek çok şey değişiyordu ve devşirme gibi bir yöntemi çekici kılmak bir yana, meşrulaştıracak birtakım değerler içeren bir dünya görüşünü ayakta tutmak zorlaşıyordu. Buradan, bu ocakları iyi kötü devam ettirecek

sayıda insan yetiştirme imkânlarının zaten kapanmış olduğunu tahmin ediyorum. Uzunçarşılı gibi tarihçiler bir yandan bozulmadan yakınırken bir yandan da yeni asker ihtiyacından söz ederler:

> ... muharebelerin devamı Yeniçeriliğe hariçten bir hayli yabancının girmelerini icap ettirmişti (Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s.502).

> Avusturya Seferi'nin uzun sürmesi sebebiyle... 1598 tarihinde [bu, III. Mehmed zamanıdır] Yeniçeri Ocağı'na kaydedilmek üzere artık dellallar vasıtasıyla ilan edilerek ocağa adam alınmasında bir mahzur görülmemişti (*a.g.e.*, s.486).

Gerçi Batı Avrupa'da bu dönemde ve bundan sonra, neredeyse sokaktan geçen adamı yakalayıp asker yazmaya varan (İngiltere'de "Impressment" denir), düpedüz haydutça yöntemlerle asker toplanmıştır. Ama bunların büyük çoğunluğu, aynı yılların kırları etkileyen buhran koşullarında yollara dökülmüş kimsesiz insanlardı. Ekip biçen bir köylü ailesinin devlete, birimi kendi *oğlu* olan bir *vergi* ödemesine benzemiyordu.

Özet olarak, bu dönemde, iki yüz yılı aşkın süre iyi sonuç vererek işleyen kapıkulu ve devşirme sisteminin, 16. yüzyıl sonunda dünyadaki ve ülkedeki koşullarla bağdaşmaz hale gelerek tıkandığı, bunun, toplumun başka düzeylerinde de görülen tıkanıklıklarla birleştiği ve özellikle muhafazakâr bir zihniyetle bakıldığında "eski güzel günler"e göre genel bir "bozulma" manzarası gösterdiği söylenebilir. Bu noktadan sonra Osmanlı Devleti etkili bir yeni askerlik sistemi oluşturmakta (genel sistemin başka birçok aksaklığının yanı sıra) bir hayli başarısız kalmıştır. Bunu, söz konusu dönemde girişilen -gene sonu gelmez- savaşlarda hep kötü sonuç alındığı anlamında söylemiyorum. Aslında, yüzyıl sonuna, yani II. Viyana kuşatmasının bozgunla son bulmasına kadar, Osmanlı orduları ciddi bir yenilgiye uğramadılar, çok zaman da girdikleri savaşları kazandılar.

Ancak, kapıkulu, gerçekten dakik bir biçimde çalışan, tamamen denetim altında olan, istenen sonuçları büyük ölçüde üreten bir *sistem*'di. Özellikle bu "sonuçlar" bakımından, aynı zamanlarda uygulanan başka "sistem"lere göre daha başarılıydı. Onun yerine geçen yeni düzenlere "sistem" demek zordur. Kendiliğindenlik daha belirgindir, gitgide de belirginleşecektir.

"Delikli demir icat olundu, mertlik bozuldu" aforizmasına dönelim. Her ne kadar kapıkulu öteden beri hafif ateşli silah kullanan bir askerî güç olsa da, yüzyılın genel koşulları, bu çeşit silahlar üstünde başarıyla sürdürülen devlet *tekelini* geçersiz hale getiriyordu. İmalat teknolojisindeki gelişmelerle ateşli silahların üretim hacmi iyice büyümüş, doğal olarak fiyatları da ucuzlamıştı. Aynı zamanda, devlet bunların kendi denetimi dışında dolaşımını, toplumda bir "ateşli silah piyasası"nın oluşmasını durduramıyordu. Celâlî türü toplumsal süreçlerin, bu süreçlerin aktörü (ya da figüranı) "levend" denilen silahlı adamların gerisinde yatan budur (İnalcık, "The Socio-political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East," *Technology and Society in the Middle East*, 1975, 195-217).

Tahminen en çok "serbest şehir" Dubrovnik üstünden yığınla kaçak silah geliyor, yükselme kaygısında birçok genç adam ne edip edip bunları satın alıyor ve bunu bir tür "üretim aracı" gibi kullanıp birinin "kapısına" yazılıyor, ona "intisab" ediyor, böylece kariyerine başlıyordu.

Bu koşullarda kapıkulu askeri, son derece masraflı, eğitimi fazla uzun süren, ne işe yarayacağı da gitgide şüpheye düşen biri haline gelmişti. Denebilir ki, o klasik eğitimde onlara öncelikle "mertlik" öğretilmişti; ama şimdi, tüfeğin varlığında "mertlik bozulmuştu".

Bu kitabın başka bölümlerinde de değinildiği gibi, ateşli silah öncesi savaş biçimleri, Ortaçağ şövalyeleri gibi, insanın ömrü boyunca savaş eğitimi yapmasını gerektirecek özelliklere sahipti. Tüfek (ama onun da bu noktaya gelmesi uzun zaman aldı) bir anlamda savaş sanatını "demokratize etti".

Bu koşullarda, Osmanlı Devleti'nin, koşulları üreten dinamikleri çok iyi izleyemese ve anlayamasa da,

biçimlenen yeni zemini görüp ona uygun refleksler geliştirmesi doğaldır. Gerçekten de devlet, birçok bakımdan denetimi elinden çıkan yeni "silahlı adam" tipini son kertede gene kendi ihtiyaçları doğrultusunda hizmete koşmanın yollarını buldu.

Bunun için, Uzunçarşılı ve başka klasik tarihçilerin "düzen bozuldu" diye anlattıkları, cambazların yeniçeri yazılması gibi olguları, bu çerçevede değerlendirmek de mümkündür. Ve muhtemelen daha doğrudur.

Ancak, bu noktada bir konuya daha dikkat çekmek gerekiyor: Yeni savaşma biçimleri "komuta" kurumunu gitgide daha belirleyici hale getiriyordu. Savaş, gitgide, anonim bireylerden oluşan standart kitlelerin, bir bilinç merkezinden gelen komutlara göre birbiriyle çarpışmasına doğru evriliyordu. Bir kere, komutların en kısa zamanda gerekli yere ulaşmasının yöntemini bulmak gerekiyordu. Anlatılan koşullarda Osmanlı askerî mekanizması asıl burada, yani "subay yetiştirme" alanında geri kaldı. Daha sonra bu, genel teknolojik yetersizlikle de birleşecek ve durum umutsuzlaşacaktı.

Ama 17. yüzyılda henüz bu noktalara varılmamıştı. Bu dönem, yeni filizlenmeler, arayışlar arasında eskinin de kendini yeniden üretmeyi başardığı bir dönemdir.

Köprülü Mehmed Paşa, son devşirmelerden biri olarak tanınır. Doğum yılı kesin olarak bilinmemekle birlikte 1575-78 arasında olduğu tahmin edilir. Son devşirme Köprülü'nün çocukları ve akrabaları da, kapıkulunun özüyle hiç ilgisi olmayan bir biçimde, Mehmed Paşa'dan sonra bir vezir hanedanı olarak ülkeyi yönetmişlerdir. Bunu da simgesel bir olay olarak görebiliriz.

Köprülüler'in yüzyılın ikinci yarısını aşağı yukarı tamamen kaplayan bu etkinlikleri, Osmanlı'nın nihaî yenilgisini biraz geciktirmiş dahi olabilir. Gene de, tarihî sürecin açıklamasını bu gibi bireysel etmenlere bağlamakta dikkatli davranmak gerek. Şöyle bir paradokstan söz etmenin yanlış olmayacağını sanıyorum: Osmanlı Devleti, kendisine hizmet veren kurumlardan ("devşirmeler" veya "köleler" vb.) da bir ölçüde bağımsızlaşmış olarak, artık kendi felsefesini, *"know how"*ını, teamüllerini, ritüellerini geliştirmişti. Ama tam da bu zamanda, Osmanlı toplumunun dünyada ayağını bastığı zemin, yukarıda değinilen şekilde değişmişti. Bu ilginç durumu, bir toplumun aynı anda karşıt yönde işleyen iki akıntının etkisi altına girmesine benzetebiliriz. Şüphesiz bu akıntıların ikincisinde nesnel ve derinden işleyen bir determinizm vardı ve uzun vadede onun belirleyici olacağı belliydi. Ama dünyadaki değişimin etkilerinin daha en parlak dönemde, yani 16. yüzyılın ikinci yarısında, kendilerini gösterdiğini düşünürsek, Osmanlı İmparatorluğu'nun "göçüş" sürecinin şaşırtıcı derecede uzun zaman aldığını görürüz. Bu direniş gücünün önemli bir kısmı, kuruluşun sağlamlığından ileri geliyor olmalıdır. Ama az önce değinilen "öznel etmen"in, yani iyi yetişmiş, yaşatmakla yükümlü olduğu yapının içsel mekanizmalarını iyi bilen yönetici kadroların da, bu süreyi uzatmakta bir payları olduğunu düşünüyorum. Köprülüler öncelikle bu çerçevede "simgesel"dir.

"REFORM" DÜŞÜNCESİ

17. yüzyıl, işlerin iyi gitmediğinin bazı işaretlerinin ortada olduğu, daha doğrusu dikkat çektiği *ilk* yüzyıldır. Ortada bir bozukluk olduğu bellidir. Durum belki bir panik atmosferi yaratacak kadar vahim görünmüyordu - ama zaten ancak kısa anlarda felaketler "akut" biçimde yaşanır. Buna karşılık, toplumsal bellek (ve şüphesiz devletteki bilgi birikimi), işlerin "ecdadımızın zamanında" olduğu gibi yürümediğini pekâlâ kavrıyor ve bunun tedirginliğini duyuyordu. Osmanlı genel kültürünün dağarcığında, İbn Haldun bilgisi vardı. İbn Haldun, öğretisinin en basite indirgenmiş haliyle, devletlerin de insanlar gibi, yaşlanıp ölebileceğini anlatır. O bilgiye göre, yoksa tersine sayma sürecine girilmiş miydi?

Zamanının en başarılı "merkezî devlet"lerinden biri olarak, genişlemesine paralel, toplumun kaydını kuyudunu titizlikle tutmuştu Osmanlı Devleti; bütün bu ayrıntılı defterlerde topladığı bilgilerin birinci

amacı, *vergi* kaynaklarının bilinmesiydi. Aynı zamanda özellikle erken dönemde çok önemli olan timar sistemi denetim altında tutuluyordu. Bu kayıt sistemi fazla bozulmadan sonuna kadar devam etti. Ancak 17. yüzyılda karşılaşılan genel durumun asıl tedirgin edici yanı, bütün bu bilgilere rağmen işlerin doğru yürümemesiydi. Demek ki, bu bilgilere rağmen *bilinmeyen* bir şey(ler) vardı ve bu "bilinmeyen" bütün "bilinen"lerden önemliydi. Böyle bir durumun farkına varmak, az sayıda kişide olsa da, birilerinde, konuyu farklı biçimde ele alma ihtiyacını yarattı. Bu, çok ilkel, çok basit bir düzeyde de olsa, bir ilk "toplumsal bilim ihtiyacı" olarak nitelenebilir.

17. yüzyılda bu bağlamda iki adı hatırlamamız gerekiyor: Koçi Bey ve Tarhuncu Ahmed Paşa. Koçi Bey deyince akla ünlü "Risale" gelir. IV. Murad'a, toplumda ve devlette neyin aksadığını, neyin düzeltilmesi gerektiğini bildirmek üzere hazırlanmış bir rapordur. Dolayısıyla, bu raporun altında, belki Koçi Bey'in bilincinin de altında, bu işin zorunlu kıldığı bir "sistem" fikri oluşmuştur. *Yeni* olan, Koçi Bey gibi bir adamı bütün öncekilerden "farklı bir Osmanlı" kılan budur.

Burada önemli olan, Koçi Bey'in sistemin gerçek mekanizmasını çözmüş olması, teşhislerinin doğru olması vb. değil. Zaten bunların böyle olduğunu pek söyleyemeyiz. Önemli olan, ne kadar yarım yamalak, titrek ve ürkek de olsa, toplumların çeşitli yapılarının bir "sistem"e göre çalıştığı, bunların birbirleriyle görünmez olsa bile ciddi bağlantıları olduğu, sonuçta toplumları belirleyen *nedensellikler* olduğu kavramının biçimlenmeye başlamasıdır. Ama Osmanlı tarihinde birçok şeyin, özellikle de entelektüel hayatta bu tarz pek çok şeyin uğradığı akıbet burada da kendini göstermiş ve Koçi Bey'in başlattığı düşünce tarzı gelişip başka insanları etkilemeden tecrit olmuş ve bir zaman sonra da sönmüştür. Aynı görüşleri Sultan İbrahim'e de sundu ve aynı sonucu aldı.

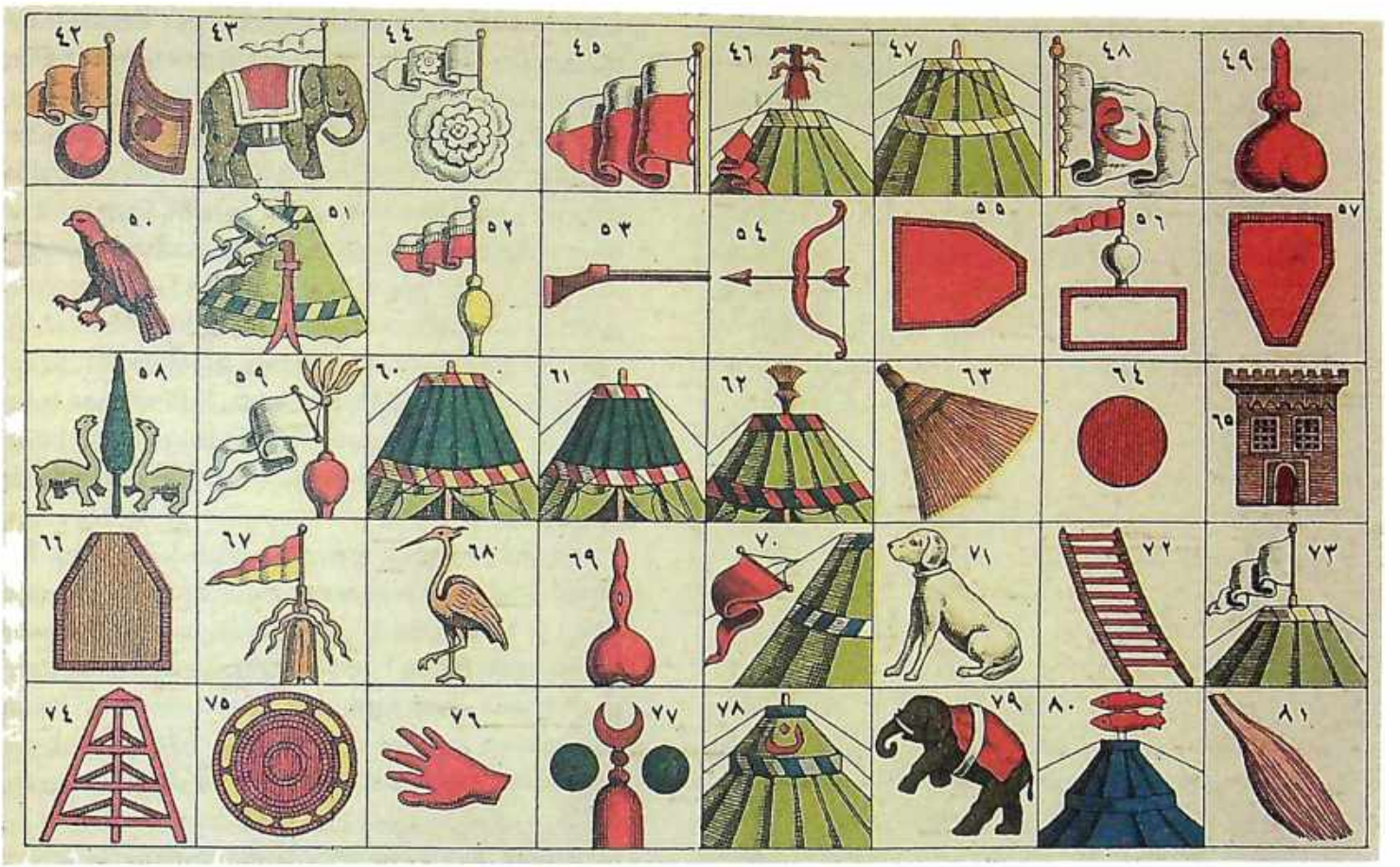
Koçi Bey gibi Arnavut kökenli bir devşirme olan Tarhuncu Ahmed Paşa benzer bir bilinçliliğe sahipti. Ama böyle olması, Koçi Bey'den doğrudan etkilenmesinin sonucu olmaktan çok, aynı ideolojik iklimde yaşıyor olmalarından ileri gelse gerektir.

Osmanlı tahtında küçük oğlu (IV. Mehmed) ile birlikte dayanmak ve varkalmak zorunda olan Turhan Sultan da, aslında, bu ilginç tarih içinde benzersiz bir kariyer gösterir. Varkalabilmek için, benzerlerinin yaptığından farklı bir iş yapmış, tanıdıklarından oluşan dolaysız çevresinden yardım istemeyip (daha doğrusu, o yardıma fazla bel bağlamayıp) hiç tanımadığı *yetenekleri* yardıma çağırmıştır. Bu, doğrusu, isabetli bir karar ve tavır oldu. Ahmed Paşa, öncelikle maliyeyi *düzeltmek* üzere 1652'de sadrazamlığa getirildi. Koçi Bey gibi o da toplumun alışık olmadığı "sistematik" bir bakışa sahipti. Gelirlerle giderleri ve aradaki açığı hesaplamak gibi, bugün bize çok "elemanter" görünen, ama o gün için son derece önemli yenilikler yaptı. Zaten bir yıl kadar sonra da çeşitli gammazlamalarla idam ettirilmesi sağlandı. Turhan Sultan, iki yıl sonra da aynı mantıkla, yalnız bu sefer daha inandırıcı garantiler vererek, Köprülü Mehmed Paşa'yı sadarete getiriyordu (1655-61).

Bu adamların hepsinin devşirme olması ve Enderun'dan yetişmesi ilginçtir. Aslında bu yüzyılın başında Celâlîler'e karşı başarılı olan Kuyucu Murad Paşa'dan böyle bir devşirme çizgisi başlatabiliriz: Bu adamlar, yetişmelerine egemen olan ruha sadık bir biçimde, zor koşullarda, bozulan işleri "ıslah" etmek için, canla başla çalıştılar. Ancak, bu adamların arasından, Sokollu gibi, gerçekten *yeni* denebilecek çözümler, tedbirler düşüneni çıkmadı.

Bu durum bizi Osmanlı bilincinde, belki daha çok Osmanlı'nın bilinçdışında, "reform" kavramının nasıl bir şey olduğu, nasıl çağrışımlarla yüklü olduğu sorusuna getiriyor. "Reform" gibi bir kelime elbette Osmanlı'nın sözlüğünde yoktu. Onun Osmanlıca karşılığı sayabileceğimiz "ıslahat" bile bu dönemde kullanılan bir kelime değildi. Gene de, zihniyeti anlamak için, bunun etimolojisi ya da yan-anlamlarından başlayabiliriz.

Osmanlıca'da "ıslah", "sulh"dan gelir. "Sad", "lâm" ve "ha" konsonlarının oluşturduğu kökten tü-

Yeniçerilerde her orta ve bölüğün kendine has bir işareti vardı. Bunlar bölük veya ortanın işlevine göre hayvan figürlerinden zülfikar, tekerlek, süpürge, çadır, topuz, bayrak ve merdiven gibi değişik nişanlardı. Bu semboller bölüklerin çadırlarından, kapılarına ve bayraklarına kadar her yerde yeralırdı. Bazı yeniçeriler ise bunları kollarına pazubent gibi döğme olarak işletirdi.
İşaretlerin yanısıra bölük ve ocaklarda İmam-ı Azam bayrağı, Hacı Bektaş bayrağı, kethüda bayrağı, alay bayrağı gibi bayraklar da bulunurdu.
Mahmud Şevket Paşa'nın *Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyyesi*'nde yeniçeri işaretleri.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

retilir; "salah", "yetki" anlamında "salahiyet", "salih" ve hattâ "maslahat" (rastlantı, "idare-i maslahat"ı da bu öbeğe katmış oluyor) hepsi aynı köktendir. Bütün bu kelimelerde bir "düzelme/düzeltme" öğesi hissedilir. Ama, neye göre, nasıl bir "düzelme" bu? Altta yatan semantik varsayım, bir şeyin "düzelme"sini, o şeyin, "bozulma"sından önceki hale gelmesi olarak görme eğilimindedir. Dolayısıyla, "ıslahat"ta, bugünün bildiğimiz terimleri içinde, en çok "restorasyon"a yaklaşan bir anlam vardır. Batı dillerinde "reform" kavramı da başlangıçta belki buna yakındı. Bugün Reform'un mimarı olarak selamladığımız Martin Luther, kendi değerlendirmesine göre, muhtemelen "restorasyon"a daha yakın bir şey yapıyor, Hıristiyan öğretiyi aslına döndürüyordu. Ama bu öznel değerlendirmelerden bağımsız olarak, Batı tarihi, "reform" kavramının semantik yumağında "yenilik" öğesinin özgül ağırlığını artırdı. Orada bile bu iş

kolay olmadı ve çok zaman aldı. Swift'in anlatılan bu dönemden çok sonra, 1704'te yayımladığı *Battle of the Books*'ta, kütüphanedeki "klasikler", "modernler"i fena halde döver.

Ama 17. yüzyılda boyunca Osmanlı düşüncesinde buna benzer bir değişim gerçekleşmedi. Koçi Bey ve Tarhuncu Ahmed Paşa gibi adamlar, oturmuş bir gelenekten gelmekle birlikte aslında *yeni* tip insanlardı; ama kendileri bunun yeterince farkında değillerdi. Çünkü yüzleri geçmişe dönüktü ve özlemleri o geçmişi canlandırmaktı. O "geçmiş"in parlaklığının da bunda payı olmalıdır.

Yüzyıl başında Kuyucu Murad Paşa'nın lakabı, tarihteki başarısından gelir. 30.000 kadar Celâlî öldürdüğü ve cesetlerini kuyulara doldurduğu söylenir. Bu *"macabre"* temayı izleyelim: Kuyu açmak, bir tür "yeni buluş" sayılabilir. Bunca ceset başka nasıl yok edilecek? Ortada kalmış yığınla ceset sorunu nasıl çözülecek? Ama Paşa, aslında bilinen bir sorunu (isyan etmiş, son analizde "köylü kökenli" adamlar), bilinen bir yöntemle (öldürerek) çözüyordu. Onun için de bu işin "yeni" bir tarafı yoktu. Olabilir bir şey değil, ama Kuyucu Murad Paşa bu toplumsal olayın temelinde yatan nüfus fazlası, işsizlik vb. sorunları bilse, Keynesçi yöntemler düşünebilse, ciddi bir "yenilikçi" olabilirdi! Sokollu Mehmed Paşa ile, onu izleyen, başta 17. yüzyıl ıslahatçıları, Osmanlı tarihinin bütün yenilikçileri arasındaki belirleyici fark burada yatar.

YÜZYIL SONU: LÂLE DEVRİ'NE DOĞRU

17. yüzyılın başında, 1618-48 arasındaki Otuz Yıl Savaşları Avrupa'yı içedönükleştirmiş, Avusturya da Osmanlı'dan yana pek bakamamıştı. Batı sınırındaki bu barış ortamı Osmanlı'yı rahatlattı; Murad'a da Bağdat'a gitme imkânı verdi.

17. yüzyılın son otuz yılına girildiğinde, Köprülü ailesinin sadareti Osmanlı Devleti'ne bir çeşit "gençlik aşısı" veya belki bir "yüz gerdirme" işlemi yapmış, operasyonun başarısı ailenin kendisini de sarhoş etmişti. Aileye önce yanaşma, sonra damat olarak giren Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Kanunî'nin yapamadığını yapıp Viyana'yı fethedebileceğine kanaat getirdi, Padişah IV. Mehmed'i buna ikna etti ve 1683'te şehri kuşattı.

Fazıl Ahmed Paşa zamanında Girit uzun, kanlı bir savaştan sonra fethedilmiş, Mustafa Paşa da aralıklarla bu savaşa katılmıştı. Girit'in fethi, Osmanlıların uzun zamandır unuttuğu bir zevki tazelemiş olsa gerektir. Mustafa Paşa daha sonra Azak ve Kırım çevresinde bazı askerî başarılar kazandı. Bütün bunlar Viyana'yı fethedeceğine inanmasını haklı gösterecek kadar büyük işler değildir, ama paşa, belli ki buna inanmıştı. Belki kısa bir süre önce Viyana'yı kasıp kavuran veba salgınının yarattığı moral bozukluğuna da güvenmişti.

İşin tuhafı, kazanmasına da ramak kalmıştı. Lehistan Kralı Jan Sobiewsky hiç gelmeyebilirdi, ama geldi. O zamana kadar, Viyana da, takatının sonuna dayanmıştı. Teslim bile olabilirdi, ama olmadı. Ayrıca, Mustafa Paşa yardım kuvvetine karşı bu kadar tedbirsiz ve kayıtsız davranmasa, böyle büyük bir bozguna da uğramayabilirdi. Ama o da öyle davrandı.

Tarihte insana çok çekici gelen, spekülasyona açık konular vardır: "Ya öyle değil de şöyle sonuçlansaydı?" Ya Osmanlılar Viyana'yı alsaydı?

Herhalde çok şey değişmezdi. Osmanlı İmparatorluğu, elinde olduğu kadarını tutabilmekte de zaten zorlanıyordu. Viyana'nın alınmasını başta güçleştiren koşullar, uzaklık vb. bu durumda büsbütün bastıracak ve fetih uzun süreli olmayacak ya da ne getireceği belirsiz radikal değişikliklere gitmek gerekecekti. Avrupa böyle bir durumda birleşecek ve Viyana'nın yardımına koşacaktı.

Ama en büyük sorun, Osmanlı'nın, Viyana'yı alacak olsa, Viyana'dan ne alacağını bilmiyor olmasıydı. Bir yüzyıl önce izleyebildiği ve anlayabildiği Avrupa'yı artık ne izleyebiliyor, ne de anlayabiliyordu.

Viyana'nın alınamaması, aslında, "alınsaydı ne olurdu?" dediğimiz bir olaylar dizisini başlatmaktan geri durmadı. Avusturya, Rusya, Polonya, Venedik derken, Osmanlı kayığı bu dalga yatışana kadar iki

kere karaya vurdu ve çatırdadı: 1) 1699'da Karlofça'da; 2) 1718'de Pasarofça'da. İmparatorluk, o zamana kadar tasavvur edemediği genişlikte toprak, ama en az onun kadar prestij, belki hepsinden fazla öz-güven kaybetti.

Karlofça, Rumeli'de yeniden ilerleme, toprak ve ona bağlı olarak başka şeyler kazanma umudunu, düşüncesini kesin olarak bitirdi. İşin bu kadarda kalacağı da hiç belli değildi. Devletin varlığının, hanedanın varlığının, seçkinlerin varlığının mantığı, açıklaması, meşru gösterilmesi artık farklı temellere göre yapılmak durumundaydı. Aslında, hep birlikte hayatta kalmaya devam etmek için yapılması gerekli şeyler de artık çok farklı olmalıydı. 1699'dan sonra ilk kez, Osmanlı zihni, eskiyi canlandırmak değil, eskiden olmamış bir şey yapmak gerektiğini kavramaya başlıyordu. Bu düşünsel dönemeç, bütün toplumların tarihinde, olduğu, olabildiği zaman, çok önemli bir dönemeci temsil eder, çünkü doğrudan insan düşüncesinin yapısıyla ilgili bir durumdur. Dolayısıyla Osmanlı düşünce dünyası için de son derece önemli bir olay, daha doğrusu yepyeni bir sürecin başlangıcıdır.

Böyle bir düşünce değişikliğinin çok *sistematik* olması da elbette beklenemez. Ancak Lâle Devri'nde ve belki de onu izleyen dönemde karşımıza çıkan bazı olgular, Osmanlı düşüncesinde böyle bir "kopma" olduğunu ısrarla işaret ediyor.

LÂLE DEVRİ

Damat Nevşehirli İbrahim Paşa (Baltacı Mehmed Paşa gibi o da baltacı ocağından geçerek gelmiştir, yani "saray" müstahdeminden yetişmedir) Avusturya karşısında devam eden yenilgiler zincirinde 1716'daki Petervaradin bozgununun ertesinde, 1718 Pasarofça Antlaşması'nın sonuçlanmasında rol oynadı. Aynı yıl sadrazam da oldu. 17. yüzyılda Koçi Bey veya Tarhuncu Ahmed Paşa'nın önemini belirttikleri "gelir/gider" oranlarını yeniden bir dengeye oturtma çabası, sadrazamın el attığı ilk işlerden biridir.

O tarihlerde, hele Osmanlı toplumu gibi bir yapıda, gerçekleştirilmek istenen değişimin çok büyük öl-

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa bir kapıkulu değildi. Bir timarlı sipahinin oğluydu. Babası bir savaşta ölünce sadrazam Köprülü Mehmed Paşa onu yanına alarak evlât edinmiş ve yetiştirmişti. Mehmed Paşa kapıkullarının sonuncularından biriydi; bir Arnavut devşirmeydi.
Merzifonlu'nun sonu, babalığından kapıkulu "etiği"ni devraldığını düşündürür. İddialı, hırslı bir adam olduğu bellidir. Viyana kuşatmasında Lehistan kralına yenilerek gerilemiş, ama orduyu büsbütün kaybetmemiştir. Halen ordunun başında, serasker konumundadır. Viyana yenilgisi üstüne Padişah IV. Mehmed de başta "teselli" mahiyetinde bir name göndermiştir. Ama İstanbul'daki rakipleri padişahın fikrini çelmeyi başarırlar. Bu sefer IV. Mehmed cellât yollar ve Paşa, kapıkulu etiğine uyarak, hiç direnmeden idama razı olur.

Viyana Şehir Müzeleri, Tarih Müzesi.

çüde biçimsel kategoriler çerçevesinde düşünülmesi ve yüzeyde kalması kaçınılmaz bir şeydir.

İç içe birçok sorun vardı ve bunların başında, geçen yüzyıl boyunca da kendini gösteren, en genel anlamda, "padişahlık rejiminin meşruiyeti" diyebileceğimiz sorun geliyordu. Bunun, benim bugün anlaşılır olmasını sağlamak için seçtiğim terimlerle düşünülmesi hayal edilemez. Ama ideolojisinde gazâya ve fütuhata her zaman özel bir değer tanımış, dolayısıyla devletin başını da bu değerlerden türetilme sıfatlarla donatıp alkışlamış bir kültürde, Karlofça ve Pasarofça ertesi koşullarda sarayında oturan padişahın, adını nasıl koyarsa koysun, böyle bir sorunun baskısını hissetmemesi imkânsızdır.

Bugünün gözüyle baktığımızda, Lâle Devri özellikleri arasında bize gereksiz ve anlamsız bir israf gibi görünen şeyler, sözgelişi Haliç ve Boğaziçi'nin yalılar, köşkler ve bahçelerle donatılması, başta Sâdâbad, çeşitli noktalarda zevk u safa âlemleri düzenlenmesi, hattâ herkesin neredeyse patolojik bir kararlılıkla yeni lâle çeşitleri yetiştirmeye çalışması ve daha birçok benzer olgu, aslında bu meşruiyet sorununun çözümü için belki de içgüdüsel bir biçimde seçilmiş çarelerdi. En kısa özetiyle, toplumun kaymak tabakası, padişahıyla birlikte (ve ona "medyun-u şükran" olmak koşuluyla), hoş bir vakit geçirecekti. Lâle Devri'nin padişahı, sefere çıkarak değil, mesireye çıkarak meşruiyetini koruyordu.

Aslında bu çeşit lüks tüketim, Osmanlı'nın da zihnini çelen Batı merkezlerinde başlamıştı. Yukarıda değindiğim politikanın ilk uygulayıcısı zaten Fransa'nın *"roi soleil"*i, XIV. Louis'dir. 17. yüzyılın sonlarında Louis, Paris'te ve Versailles'da Fransa aristokrasisine "décadance" büyüsü uygulayarak onları tehlikeli olmaktan çıkarmakla meşguldü. Fiziksel mesafe bakımından Osmanlı'ya çok daha yakın olan Avusturya da mikrobu kapmıştı.

Lâle Devri'nin büyük olayı, genellikle kabul gördüğü üzere, matbaanın kurulmasıdır. Bu makine, Osmanlı diyarında bilinmeyen bir şey değildi. İspanya'dan gelen Yahudiler daha 1490'larda matbaaları getirip kurmuşlar, o zamandan beri birtakım aralıklarla da olsa çalıştırıyorlardı. Ermeniler de çok gecikmediler; 1567'de Apkar adında Sivaslı bir Ermeni'nin Venedik'te döktürdüğü hurufatla İstanbul'daki ilk matbaayı kurduğu bilinir. Müslüman kesimden sonra en muhafazakâr olan Rumlar 1624'e kadar direnmiş, Türkler ise 1727'yi beklemişti (ilk girişim 1710'dur).

Matbaanın neden geciktiği, Türk tarihyazımının ateşli konularından biridir. Şimdiye kadarki "resmî" diyebileceğimiz açıklamaya göre sorumlu, daha ılımlı deyimiyle "muhafazakârlık", daha militan deyimiyle "yobazlık"tır. Jale Baysal'ın, matbaacılığın bu erken dönemi üstüne kitabında belirttiği gibi, bir tek İsmail Hami Danişmend, bu dönemde hattatlıkla geçinen binlerce insan olduğuna değinerek konunun bir de istihdam boyutu olabileceğine işaret etmiştir. Bu bana da birinciye göre daha anlamlı bir açıklama gibi görünmekle birlikte, her şeyi aydınlattığını sanmıyorum. Patrona isyanı gibi bir olayda bile matbaaya bir saldırı olmamıştı. Demek ki halkın bu gibi yeniliklere bir itirazı yoktu.

Batı'da matbaa sanıldığı gibi Gutenberg adında bir adamın dâhiyane buluşu sonucu ortaya çıkmış bir şey değildir. Uzun süredir üniversiteler ve üniversite öğrencileri çoğalıyor, bu da kitaba ihtiyacı artırıyordu. Gene epey zamandır elle çoğaltma hızı bu ihtiyaca yetmediği için birçok yerde daha hızlı kitap üretmek üzere yeni yeni yöntemler bulunuyordu. Ancak, hem gerekli hurufatın yapılması için kuyumculuğun, hem de kitabın basılacağı nesnenin (parşömenden kâğıda geçilmesi) geliştirilmesi gerekiyordu. Gutenberg'in icadı böyle bir ortamda ve ciddi bir rekabet arasında gerçekleşti. Yepyeni bir şey değil, benzerlerinin arasında en iyisiydi. Gutenberg de sırrını sıkı sıkı saklamaya çalışıyordu.

Bundan görece kısa bir zaman sonra Luther'le kilise arasındaki kavga başladı. Matbaayı Luther icat etmemiş, aklından bile geçirmemişti, ama en çok yararlanan o oldu. Aynı şekilde, matbaanın da Luther'den yararlanarak daha hızlı yayıldığını söyleyebi-

liriz. Bu dönemde Almanya'da bütün matbaalarda basılan yayınların dörtte biri Luther'in elinden çıktı. Bu, inanılmaz bir orandır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir entelektüel canlılık görülmediği için (okumayan, âtıl bir toplum ve Kanunî'nin yasaklarından sonra iyiden iyiye dumura uğrayan medrese), her şeyden önce matbaaya *ihtiyaç duyulmamıştı.* Nitekim matbaa kurulup çalışmaya başladıktan sonra, üretimin hızına ve hacmine ve üretilenlerin niteliğine baktığımızda, matbaanın daha en az bir yüzyıl Osmanlı toplumu için bir ihtiyaç olmadığını görebiliyoruz - *toplum* bir yana, *seçkinler* için de.

Bunda, birbirinden oldukça kopuk yaşayan (ve farklı dilleri, alfabeleri olan) cemaatlerin de mutlaka payı vardı. *Bir* matbaanın ürettiği, daha baştan, yalnız *bir* cemaate hitap edebilirdi.

Ama Lâle Devri bunu değiştirmek için çaba harcamıştır. Matbaa kuruluşundan sonra Yalova'da bir kâğıt fabrikası kurmak için faaliyete geçildi ki, dokumacılık gibi çok eskiden bilinen imalat biçimlerinin dışında, oldukça erken (Osmanlı için) bir "sanayileşme" fikri olduğunu söyleyebiliriz.

III. Ahmed, bildiğim kadar, Osmanlı tarihinde bir kütüphane *binası* yaptırma gereğini duymuş ilk padişahtır. Onun kitaplığı saraydaydı; ama I. Mahmud, Ayasofya'da toplum için ilk kitaplığı kurdu. Atıf Efendi, Aşir Efendi, Murad Molla derken, 18. yüzyıl bir "kütüphaneler" çağı oldu. Bu durum gene de, 1490'ların Avrupa'sında görülenin çok daha gerilerindeydi; ama Osmanlı düzeni içinde anlamı olan bir kıpırtı başlamıştı.

Macar kökenli İbrahim Müteferrika, evinde, ilk Osmanlı matbaasını Said Mehmed Efendi ile kurmuştu. Mehmed Efendi'nin babası da Yirmisekiz Mehmed Çelebi'ydi. Mehmed Çelebi konusu bizi Lâle Devri'nin bir başka önemli *yeniliğine* getiriyor.

Bilindiği gibi Yirmisekiz Mehmed Çelebi ilk Osmanlı sefiridir. 1720'de Paris'e gitmiş ve iki yıl orada kalmıştır. Bu, Osmanlı için, bayağı önemli bir yeniliktir. Bununla ilk olarak Osmanlı tarihinde *diplomasi* başlamış olur; çünkü ancak devletler birbirlerini eşit olarak tanıdıkları zaman diplomasi mümkün olur.

İlk kez bunu kabul etmenin gurur kırıklığını vb. konuları bırakıp "değişim" konusuna gelelim. Mehmed Çelebi, türünün ilki olan epey ayrıntılı bir *Sefaretname* yazarak Paris'te görüp öğrendiklerini devlete rapor eder. Raporunda şunları da söyler:

> Müslümanlar düşmanlarının durumları hakkında bilgi sahibi olmalıdırlar. İleri görüşlü davranmalı ve yeni Avrupa yöntemleri, örgütleri, stratejileri, taktikleri ve savaş sanatı konularıyla yakından ilgilenmelidirler (Kinross, 1972, s.381).

Bu "düşmanı tanıma" retoriği o günden bugüne sürüp gelmiştir. Sonuçta "onlar gibi olmalıyız" diye düşünenler de bu egemen formülasyon içinde konuşmak gereğini duymuşlardır. Ama Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin bu satırlarıyla çok önemli bir değişim gerçekleşmekte, Osmanlı, sorunlarına çare üretme çabasında, gözünü kendi "dün"ünden ayırarak Avrupa'nın "şimdi"sine çevirmektedir. Daha uzun bir süre, toplumun değilse de devletin, önemli bir okuma malzemesi ve aynı zamanda harekât rehberi, hepsi Çelebi'ninki kadar başarılı olmayan sefaretnameler olacaktır.

Çelebi'nin Paris'te iki yıl kalmasına yol açan motivasyon oldukça basit ve klasikti. Fransa'nın Avusturya'ya karşı Osmanlı'nın yanında olmasını *-eskiden* olduğu gibi- sağlamak. Bu askerî amaç gerçekleşmedi, Louis'yi bu anlamda kandırmak mümkün olmadı. Ama o çerçevede söz konusu bile olmayan ***kültürel temasın*** sonuçları daha verimli oldu.

Bu dönemde İstanbul'da Humbaracı Ahmed Paşa adında bir adam peyda olmuştu ve o da Osmanlı ordusunu modernleştirmeye çalışıyordu. Adı üstünde, "humbaracı" - humbara bu sıralarda geliştirilen ilkel bir el bombasıdır ("grenade"; içindeki parçalar "nar"a benzetildiği için bu ad verilmiştir). Bu adam aslında bir Fransız'dı ve adı Comte de Bonneval'di. Hem XIV. Louis, hem de Prens Eugène'le kavga edince Osmanlı Devleti'ne sığınmıştı (1729). Sığınırken, Müslüman da olmayı tercih etmişti.

Bildiğim kadarıyla, Avrupa'da olup Osmanlı'da olmayan yeni savaşçı birlikler kurarak ordunun savaş kapasitesini yükseltme görevi verilen, doğuştan gayri-Müslim, ilk şahsiyet bu Ahmed Paşa'dır. Ondan sonra bu durumun pek çok örneğini, sık sık göreceğiz. Ama bundan önce Osmanlılar bir "ecnebi"den bu kapsamda bir hizmet veya yardım talep etmemişlerdi.

Fransız Ahmed Paşa ile Macar İbrahim Müteferrika şimdi Galata Mevlevîhanesi'nin haziresinde yan yana yatıyorlar. Bu dönemin bir başka önemli adamı, yangın söndürmek için tulumbayı icat eden ve böylece folkloru zengin olan "tulumbacı ocağı"nı başlatan Davud Gerçek Ağa da aslen Fransız'dı. Bu durum, simgesel bir biçimde, anlamlı. Devlet, Avrupa'dan birçok şey alması gerektiğinin artık farkında. Ama bu aşamada bunun ilk adımlarını da ancak Avrupalılar (Osmanlılaşmış olarak) yapabiliyorlar. Osmanlı toplumu henüz bunu kendi içinden üretemez durumda. Olsa olsa, Cantemir gibi, Hıristiyan topluluklar içinden çıkan bireyler, Batı ile benzer kavramlarla konuşabiliyor.

BATILILAŞMA: OSMANLI VE RUS ÖRNEKLERİ

Dünyada "Batılılaşma" terimi ilk olarak Osmanlı ve Rus devletleri için kullanılmış olmalıdır, çünkü Çin'den, Japonya'dan ve bütün dünyadan önce bu iki ülkede bilinçli bir program olarak bir "Batılılaşma" girişiminden söz edebiliyoruz. Bu önemli bir ortaklık, şüphesiz, ama bu arada, bir o kadar önemli bir de farklılığın söz konusu olduğunu sanıyorum.

Osmanlı tarihi, buraya kadar gördüğümüz gibi, daha erken başlamıştı. Ayrıca, bu tarihin başladığı yer, coğrafî-tarihî nedenlerle, dünyanın merkezi kabul edilegelen yerle, büyük ölçüde örtüşüyordu. Osmanlılar, 16. yüzyılda, Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatı sırasında, başarılı tarihlerinin doruğuna tırmandılar ve aynı zamanda çöküntü sürecinin ilk sinyalleri de belli oldu.

O yıllarda Rusya ağırlıkla, "Korkunç" lakabıyla anılan IV. İvan'ın (1530-83) yönetimindeydi. Bu zamana kadar, dünyanın merkezinden epey uzakta, Moğollar ve Altın Orda, Baltlar ve Lehler, İskandinavlar arasında, denizi olmayan topraklarda, bir anlamda izole kavgalar içinde yaşamışlardı. Moğol egemenliğinin zayıflamasının getirdiği "vakum" (Güneyde Bizans-Osmanlı ilişkisi gibi) Moskova Prensliği'nin (Knyezlik) lehine işleyen bir dinamik yaratmış ve grafik oldukça istikrarlı bir yükseliş göstermişti. IV. İvan 1583'te ölünce, Rusya, Osmanlı Devleti'nde hiç yaşanmayan bir hanedan buhranına düştü ve Riurik hanedanının yerini Romanovlar aldı. Buhran Rusya'yı dış dünya karşısında önemli bir bozguna ve kayba uğratmış olmadı, ama bizim "Deli" diye andığımız I. Petro (Pyotr) çar oluncaya kadar iç istikrar sağlanamadı (Petro: 1672-1725; 1698'de iktidarı eline geçirmeyi başardı).

Şu halde, Petro'nun gerçek anlamda çar olduğu günlerde Osmanlı Devleti Karlofça'yı imzalıyordu. İki ülke aynı anda aynı noktada buluşmuş olsa da, birbirlerinin karşıtı yörüngelerde yürüyorlardı. Rusya daha yukarı tırmanmaya, Osmanlı bulunduğu noktadan aşağılara sürüklenmemeye çalışıyordu.

Petro tahta çıktığı zaman, IV. İvan'ın politikalarını canlandırmaya gerek duydu. Bu politikaların amacı, kısaca, merkezî otoriteyi güçlendirmektir. Doğal olarak bunun işleyeceği iki yön vardı: 1) Aristokrasiyi, yani *Boyar*'ları zapturapt altına almak; 2) Kilise'yi devlet çatısı altına sokarak herhangi bir özerklik kazanmasını engellemek. Osmanlılar bu iki politikayı da başından beri başarıyla uygulamışlardı.

17. yüzyılda *Boyar*'lar bir toprak sahibi sınıf olarak hâlâ güçlüydüler. Rusya tarihinde bu gücü büsbütün ortadan kaldırmak da pek mümkün olmamıştır. Onun için, İvan Bolotnikov'dan Stenka Razin'e ve sonra da Pugaçev'e, kırlarda görülen ayaklanmalar, bizdeki Celâlî isyanlarına kıyasla, Batıdaki köylü isyanlarına daha yakındır. Çünkü bunlarda da, iktidarın başının değil, *düzenin* değişmesine yönelik talepler vardır. Ama Rusya'da da *Boyar* ile Çar arasında ne kadar gerilim çıkarsa çıksın, köylü isyanı karşısında tepedekiler birleşiyordu.

Yükseliyor olmak, Rusya'nın Batı karşısındaki kapılarını, Osmanlı'ya oranla, erken açmıştı. 1632'de

bir Hollandalı'nın kurduğu silahhane, o sıralarda Osmanlıların işlettiği benzerlerinden daha ileri bir teknolojiyle üretim yapıyordu. Bonneval'den yüz yıl önce, Ruslar, silahlanmalarını Hollandalı uzmanlara teslim edebilmişlerdi. Buradan, her çeşit fabrika sistemine de yöneliyorlardı. Cam, deri, kâğıt ve ipekli fabrikaları, en azından, kurulmuştu. Üst sınıflar Avrupa'dan gelen saatleri -ve başka türlü mobilyayı- kullanıyordu. 1672'de matbaa çalışmaya başlamıştı. Aynı yıl, Moskova'da bir tiyatro temsili olmuştu. Ama Rusya'da matbaa baskısı ilk kitabın tarihi 1564'tür. 1687'de Yunan-Latin-Slavonik Akademi kurulmuştu. Burada çeşitli yabancı diller okutuluyordu.

Ama bunlara bakarak Rusya'nın zaten yeterince Batılılaştığını ya da Rusya için Batılılaşmanın sorunsal-olmayan, kolay bir iş olduğunu düşünmek yanlıştır. Dünyanın hiçbir yerinde insanlar kendi alışık oldukları şeylerden, en başta kimliklerinden, kolay kolay vazgeçmezler. Rusya'da çeşitli toplumsal tabakalar, çok somut çıkarlarından ötürü de değişime karşıydılar. Genel ideolojinin, Batılılaşma'ya engel birçok öğesi vardı. Örneğin, 1600'lerin başında çar olan Mihail tahtına yanında altın bir ibrik ve leğenle oturuyor; Batılı sefirle görüşmesi bitince o suyla yıkanıp Batı etkilerinden arınıyordu.

Petro böyle bir dengede ve genç yaşta, çar oldu. Ama ancak kardeşiyle birlikte, ayrıca ablaları "naip" olmak üzere tahta çıkmıştı. Bu kadar ortakla yerine ısınamamış gibi bir hali vardı. 1697'de pek eşi görülmemiş bir iş yaptı ve kalabalık bir maiyetle Avrupa gezisine çıktı. Osmanlı tarihinde bunun benzerini ilk ve son olmak üzere 1867'de Abdülaziz yapmıştı. Sultan Reşad da "geziye çıkan" bir Osmanlı padişahıdır ama Osmanlı sınırlarının ötesine geçmemiştir.

Toynbee'nin *"homo occidentalis mechanicus neobarbarus"* diye tanımladığı Petro, Hollanda'da tersanede çalışmaya başladı. Bunu tam tebdil kılıkta yapabilmek için adını da gizlemeye çalışmış, ama muhtemelen başarılı olamamıştı.

Denizcilik, başından beri aklına taktığı bir konuydu. Rusya'da da yapma göllerde vb. tanıdığı Alman-

Ruslar'ın "Büyük", bizimse "Deli" dediğimiz Petro'da, herhalde bu iki sıfatı da hak edecek özellikler vardı. Niçin "büyük" denilmeyi hak ettiğine bu kitapta yeterince yer verdim. Tebdil kılıkta bir "Çar" olarak Holanda tersanelerinde çalışmasına, denize düşen tayfaları kurtarmak için kış ortasında kuzey denizine atlamasına (böylece üşüterek öldü), hele Osmanlı'daki çağdaşı III. Ahmed'in gözünden bakıldığında, söylenecek "deli"den başka söz bulunamayabilir. Ayrıca, oğlunu –kendisine komplo hazırladığı gerekçesiyle– işkenceyle öldürtmesi gibi eylemleri de başka sıfatlar gerektirebilir. Ama sonuçta varlığı Rusya'ya uzun vadede iyi gelmiştir.
İki metreyi aşan boyuyla, fiziksel bakımdan da o çağda ender rastlanacak bir tipti.

The Tagangrog Art Gallery, Tagangrog, Rusya.

lar, Hollandalılar'la, maket gemi yapıp yüzdürmeyi severdi. Ölümü de böyle geldi. Kış mevsimi güverteden düşen tayfaları kurtarmak için denize atladı, soğuk aldı ve kurtulamadı.

Başka bir bölümde anlattığım gibi, Rusya'nın muhafazakâr askerî birliği *streltsy*'yi dağıttı. İsveç'i yenince, Baltık Denizi'ne kavuşmuş oldu. Burada St. Petersburg'u yaptırdı. Fabrikaları genişletti; yenilerini kurdu. Rusya, dünyanın en çok demir üreten ülkesi haline geldi. Vergi sistemini daha akılcı (ve merkeziyetçi) temellere oturttu. Toprak sorunlarında da aynı doğrultuda yasa değişikliklerine gitti, toprakların en büyük oğula kalması yoluyla parçalanmasını önlerken daha küçük oğulları devlet hizmetine çekti. Rejimin otokratik karakterini büyük ölçüde koruduğu halde idare ile adaleti birbirinden ayırdı. Birçok okul açtı; eski eğitim sistemini düzeltmeye çalıştı, ama çok başarılı olamadı. Buna karşılık Bilimler Akademisi açtı (Prusya'dan, İngiltere'den esinlenerek). Kiril alfabesini sadeleştirdi. İlk gazetenin yayımını başlattı. Çeviri yapılmasını teşvik etti.

Petro'nun yaptıklarının listesi etkileyici. Bunu, aynı dönemde Osmanlı toplumunda olanların yanına koyup baktığımızda, ortaya korkunç bir fark çıkıyor. Bizdeki Patrona Ayaklanması'nın tarihi 1730'dur. Beş yıl önce ölünceye kadar Petro, listede saydıklarımı yapmış ve herhangi bir Patrona girişimine imkân bırakmamıştı. Bir karşılaştırma olması için o tarihte Voltaire'in 36 yaşında olduğunu, Newton'ın da üç yıl önce öldüğünü söyleyeyim.

Petro'nun reformlarının çok daha hızlı yürümesini pek çok kişi Rusya'nın Hıristiyan olmasına bağlıyor. Bunun da ancak kısmen açıklayıcı olabildiğini düşünüyorum. Din ve kültür farkları, ölçülebilir nesnel farklar değildir. Aynı dinin iki farklı yorumu arasında çıkan bir kavga her şeyden daha şiddetli de olabilir. Çarın Batılı gördükten sonra nasıl temizlendiğini anlattım. Müslüman Osmanlılar ise en başından beri Hıristiyan ve Yahudi Osmanlılarla iç içe yaşıyorlardı.

İki toplumun geçmişlerinin daha açıklayıcı olduğunu sanıyorum. 18. yüzyıla gelmiş Osmanlı, ne kadar yorgun ve güçsüz kalmış olsa da, geçmişine baktığında bir "altın çağ" görüyordu. Ama bu parlaklık herhangi bir başka şeyi görmesine engel oluyordu. Böyle bir geçmişe duygusal olarak ihanet etmeye razı olmak, onu bırakıp başka bir şey olmayı kabullenmek, çok zordu.

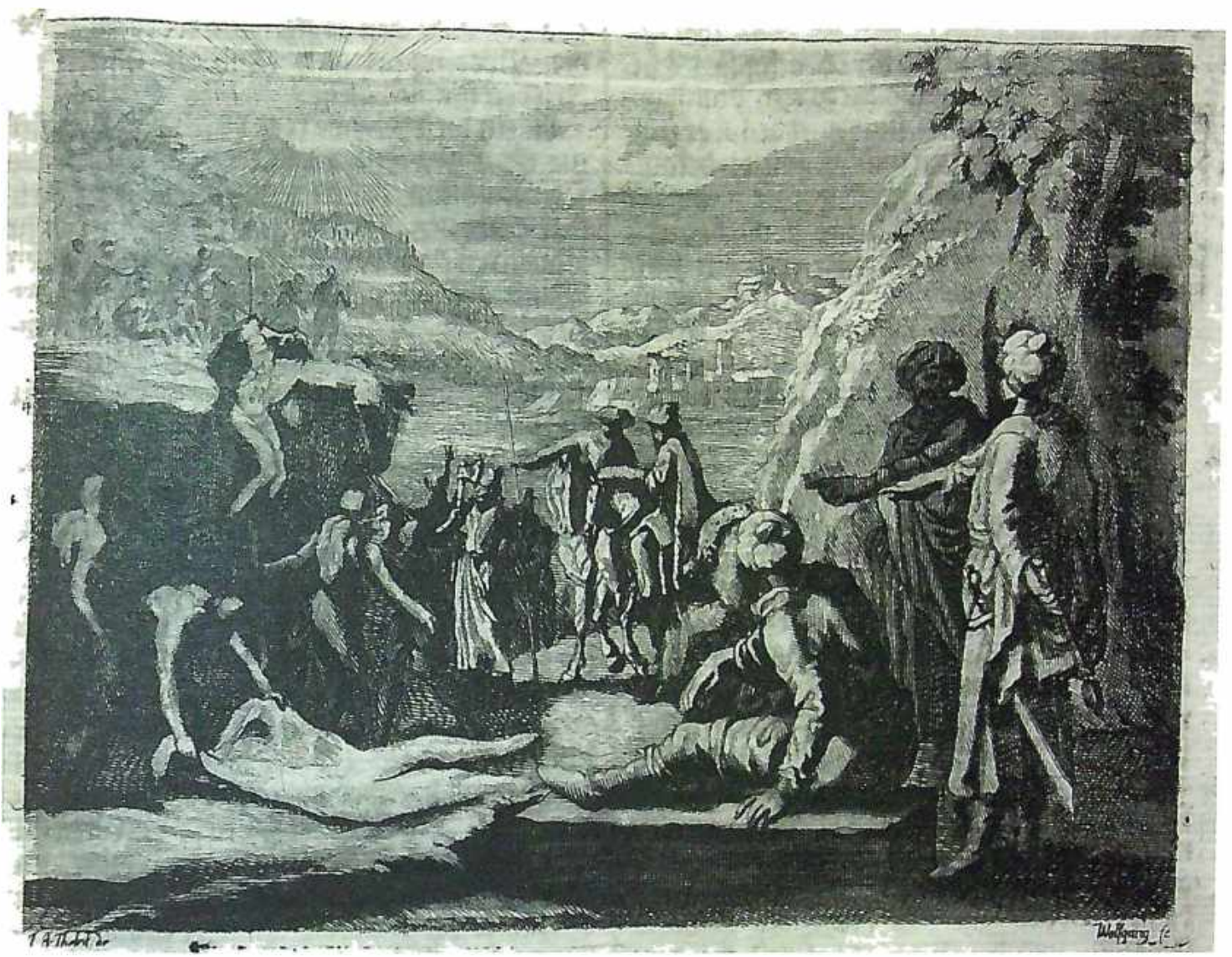
Şüphesiz bir Rus'un değişmeyi kabul etmesi de zordu. Ama orada bir kere böyle parlak bir geçmiş yoktu. Oysa gelecek çok daha parlak olabilirdi. Bütün tarihçiler, Petro'nun ölümünde, arkasında bir Avrupa gücü olan bir Rusya bıraktığını söylerler. Bu bir değişimi göze almakla mümkün olmuştu; değişimi daha ileriye götürmek, başarıyı daha da büyütecekti.

Sonuç olarak Rusya kendisini Batı'dan ayıran dinî ya da kültürel farklılıkları aşmakta çok daha cesur davranmayı başardığı için, değişiminin de daha derin ve daha yaygın olmasını sağladı. Seçtiği modele daha fazla yaklaştı. Osmanlılar ise başlattıkları işin arkasını getirmek açısından bakıldığında, 18. yüzyılın tamamını neredeyse boşuna geçirmiş gibi görünüyorlar. Bu yüzyılın başında ve sonunda yapılanlar, yüzyılın orta bölümünde çok ağır bir tempoda devam ettirildi (Koca Ragıp Paşa gibi devlet adamları eliyle) ya da hiç devam ettirilmedi (III. Osman gibi padişahlar zamanında). Bu ağır tempo, belki toplumsal tepkilerin de fazla sert olmamasını sağladı. Ama ciddi dönüşümlerden geçmesi gereken bir toplum, herhangi bir belirleyici adım atmamış oldu.

HALK AYAKLANMALARI

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıl sonundan itibaren değişen dünya koşullarında kendisini besleyen kaynakları kaybetmesi ve bunların yerine yenilerini üretememesi, oldukça iyi işleyen iç düzeninin de sarsılmasına yol açtı. Bu sarsıntı, bir hayli sık olduğunu söyleyebileceğimiz çeşitli halk ayaklanmalarını, 17. ve 18. yüzyılların oldukça kalıcı bir motifi haline getirdi.

Bu ayaklanmaları birkaç biçimde sınıflandırabiliriz; örneğin ortaya çıktıkları yere göre, a) Kırsal veya b) Kentsel olarak veya bundan öte, dinî/etnik bir ölçüte göre, a) Müslüman reayanın veya b) Gayri-Müs-

Kuyucu Murad Paşa, 17. yüzyıl başlarında, İç Anadolu'da büyüyen Celâli isyanlarını bastırmak için elinden geleni ardına komamış, her türlü gaddar yöntemi de uygulamıştı. Bir frenk elinden çıkma olan bu gravür de bunlardan bazılarını (kazığa oturtmak gibi) resmediyor. Ama insanları bu şekilde davranmaya zorlayan koşullar değişmediği, bunları değiştirmek kimsenin aklına gelmediği için, yüzyılın büyük bir kısmında ayaklanmalar ve kargaşalık devam etti. Sonunda değişik bir uzlaşma türüyle ortadan kalktı.

Paul Rycaut, *Historie Der drie laast e Tursche Keizers*, Amsterdam, 1684.

lim/gayri Türk reayanın bir ayaklanması olarak. Dönemlere göre, a) 17. yüzyıl veya b) 18. yüzyıl diye ayırmak diye de düşünülebilir, çünkü bunlar arasında da bazı önemli ayrımlar vardır. Bu genel başlıklardan başka, daha ince ayrımlar da yapmayı gerektiren durumlar görebiliriz.

Bu ayaklanmalar arasında, daha önce göz attığımız Şeyh Bedreddin isyanını, türünün tek örneği olarak başlı başına ayrı bir kategoriye koyabiliriz. Geç Ortaçağ döneminin, Avrupa'daki köylü isyanlarıyla çeşitli ortak özellikler taşıyan bu hareketin, son kerte de radikal bir düzen değişikliğini içeren entelektüel

bir ideolojisi ve ona uygun özellik gösteren bir toplumsal/sınıfsal tabanı vardı.

Celâlî İsyanları

Zaman içinde onu izleyen, "Celâlî İsyanları" diye belki biraz fazla genel bir başlık altında topladığımız isyanlarda ise bu özellikleri göremiyoruz. Burada, daha âdilane bir paylaşım gibi hedefler gözeten bir düzen değişikliği talebinden çok, varolan düzende nimetlere el koyan mevkiinde bulunma talebini görüyoruz. Bu bakımdan, hareketin başında bazen devlet memuru konumunda birine, bazen de sadece böyle bir konumu olmadığı için halktan gelmiş gibi duran birine rastlamak mümkün. Ama bu farklılık da ciddi bir ayrım getirmiyor, çünkü sonuçta talep aynı.

Konuyu en erken incelemiş olan Mustafa Akdağ, şöyle bir ayrım yapmanın anlamlı olabileceğini söyler:

> Şeyh Celâl, Baba Zinnun, Süklün Koca, Kalender gibilerinin çıkardıkları isyanlar belli bölgelerin Osmanlı-Türk sosyal-siyasî evrimi içinde hep ayrıksı bir yaşantı süregelmiş topluluklarından çıkıp duran kısa süreli birer başkaldırma idi. O zamanki deyimle cemaatlerinden biri başarıya ulaştığı takdirde Türkiye'de toplumsal yapının ve hele siyasî düzenin bütünüyle değişeceği, doğal bir sonuçtu [Yani bunlarda bir düzen değişikliği arayışı var]. Halbuki "Büyük Celâlî Kavgası" olarak nitelediğimiz sürekli iç karışıklıklar serisi köyden kasabaya ve kasabadan şehre, hattâ başşehre kadar Türk toplumunun ekonomik, sosyal ve siyasî bütün örgütlerini derinlemesine, genişlemesine kapsayan büyük çaplı toplumsal kavga idi (Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s.15).

Herkes gibi Akdağ'a göre de, yaklaşık altmış yıl süren bu kavga, öyle bir amacı olduğu için değil, ama bu kadar zaman her şeyi altüst ettiği için, düzende bir değişim yaratmış oldu. Ama bu "her yönden tam bir gerilikti". Veya Berkes'in teşhisiyle, bir feodalleşme de üretmiş olmadı; olsa olsa "derebeylik" üretti. Gerçek durum, bu değerlendirmelerden daha "iyimser" olabilir (yeni incelemeler biraz bu ikinci yönü destekler nitelikte).

Akdağ, haklı olarak, bu isyanların Orta Anadolu'nun kıraç toprakları üstünde koptuğunu teşhis eder. Yozgat, Tokat, Amasya, Konya, Kırşehir bölgeleri, bu isyanlardan en fazla nasibini almış yerler arasındaydı. Güneydoğu, Diyarbakır ve Mardin tarafları da işin büsbütün dışında kalmamışlardı. Gene Akdağ, bu sürekli çalkantının başlıca derin nedeni olarak, fütuhatın durmasını gösterir. Fütuhat, kıraç Orta Anadolu'da biriken ve çoğalan nüfusu Rumeli'nin zengin topraklarına aktaramaz hale gelince, burada "dirlik ve düzenin bozulması" kaçınılmaz hale gelmiştir.

Bu da kendine göre bir sistem halinde işlemeye başlamıştı. Osmanlı Devleti, fazla bir ekonomik-sosyolojik kavrayışı olmadığı için bunu anlayamıyor ve sadece düzenin bozulması olarak algılıyordu. Orta Anadolu'daki bu doymayan, aç ve işsiz nüfus, başlangıçta iş bulamayan "suhteler" (medrese öğrencileri) sonra "levendler", "sekbanlar" olarak her yöne kayabilecek bir nüfus fazlası oluşturuyordu. Aslında, 16. yüzyılın şehzade isyanları da askerî güç olarak bu nüfustan yararlanmıştır. Bayezid, Kanunî'ye isyanında askerini böyle toplamıştı. Şehzadelerin sancağa gönderilmesi geleneğinin ortadan kalkmasında bunun da bir miktar payı olabilir.

17. yüzyılda Anadolu'nun kırsal bölgeleri bu hareketlerle sarsılırken kentler de düzensizlikten nasiplerini alıyordu. Ancak kentte olanlar, kentin ürettiği durumlar değil, kırda olanların kente yansımasıydı. Oysa İstanbul'da da, Anadolu kentlerinden farklı olarak, bu yüzyılda kendine özgü bir "düzensizlik düzeni" şekillendi.

Başkent İsyanları

İstanbul'daki, 17. yüzyılda iyice sıklaşan bu isyanlar da, egemenlik sistemini değiştirmekten çok, varolan sistem içindeki egemen kişileri değiştirmeye yönelik ayaklanmalardı. Her biri farklı ittifak kompozisyonları gösterebiliyordu; ama aşağı yukarı değişmez sayacağımız öğeleri de vardı. Örneğin bunlar, son analizde, egemen kesim içindeki klik çekişmelerinden kaynaklandığı için, İstanbul'daki askerî kesimin ba-

şındaki "ocak ağaları" denilen üst rütbeliler ve ulemadan bazı kesimler, saray içindeki, iktidarda olan ya da daha çok iktidar için kavga veren kliklerle mutlaka birtakım ilişkiler kurmuş oluyorlardı.

"Hanedan" üstüne bölümde daha ayrıntılı biçimde görüleceği gibi, şehzadelerin sancağa gitmemesi, aynı zamanda yüzyıl başında, tahta geçen padişahın kardeşlerini öldürmesi yönteminin sönümlenmeye başlaması, bu kent ayaklanmalarını kolaylaştırmıştı. Dış (ocak ağaları, vüzera, ulema) ve iç (valide sultanlar, saraylı köleler) klikler arasında çıkar birlikleri kurulabiliyor, bir padişah tahttan indirilip yerine kardeşi veya oğlu çıkarılabiliyordu.

Ayaklanmanın ham gücü her zaman, doğal olarak, başkentte oturan asker, yani dolayısıyla yeniçerilerdi. Bu tarihlerde devşirme düzeni de artık uygulanamaz olmuştu. Anadolu'dan gelen levendler, yeniçeri olarak, her zaman durumdan (çoğu zaman haklı olarak) hoşnutsuz idiler ve her zaman daha iyisini (çoğu zaman hak etmeden) almak için hazır durumdaydılar. Onun için gerekli sinyalleri aldıklarında kazanlarını ters çevirip ayaklanmayı başlatır ve gidebildikleri kadar giderlerdi.

Son olarak bir de İstanbul halkını saymamız gerekir. Halkın en fazla örgüte benzeyen örgütü esnaf loncalarıydı. Sayılanlar arasında kısa vadede muhtemelen en etkisizi olmakla birlikte, loncalar da söz konusu iktidar çatışmalarına karışıyor, bazı durumlarda sonucu etkileyebiliyorlardı. Çünkü bu dönemlere gelindiğinde yeniçeriler ile esnaf loncaları arasında çok sıkı ilişkiler kurulmuştu (bu da, "çoklu-intisab" örnekleri arasına girebilir). Ancak genel olarak İstanbul halkı bu kargaşalardan normal olarak olumsuz etkileniyordu, çünkü kargaşa durumunda kurallar büsbütün geçersizleşiyor ve zorbalık denetimsiz kalabiliyordu. Özellikle gayri-Müslim İstanbul halkının, herhangi bir şekilde taraf olmadığı bu kavgalarda en beter muameleye uğradığını tahmin edebiliriz.

17. yüzyılda padişahın kendisini hedef alan ilk (aslında Osmanlı İstanbul'un tarihinde ilk) büyük çaplı ve ciddi isyan, Genç Osman'ın tahttan indirildiği 1622 tarihli yeniçeri ayaklanmasıdır. Burada, doğrudan kendi gelecekleriyle ilgili huylanan yeniçeriler büyük ölçüde kendi başlarına davranmış, ama zamanın şeyhülislâmının ve büyük bir ihtimalle, o sırada Eski Saray'da olan Kösem Sultan'ın desteğini almışlardı.

O sırada İstanbul'da İngiliz Elçisi olan Sir Thomas Roe yeniçerilerin bu isyanda II. Osman'ı öldürmeleri üstüne mektubunda şunları yazmıştı:

> Şu anda, sadrazam Davud Paşa'nın, yeni imparatorun emriyle birkaç saat önce zindana götürülen Osman'ı boğdurduğunu haber almış bulunuyorum. Bu muameleyi uyguladıkları ilk imparator oluyor. Sanırım soyu için ölümcül bir işaret (Freely, s.121).

Sir Thomas Roe haklıydı. Gerçekten ilk kez bir padişah ayaklanmada öldürülüyordu (çünkü yedekleri vardı). Ama "ilk kez"le kalmayacaktı.

Genç Osman gibi doğrudan doğruya ve onun gibi vahşice öldürülmese de, birçok padişah (İbrahim, III. Selim, IV. Mustafa gibi) ayaklanma sonucu öldürüldü. III. Ahmed gibi tahttan indirildikten sonra belki de zehirlenerek yok edildiği kuşkusu olanlar da vardır. Dolayısıyla 17. yüzyılda başlayan "kent ayaklanmaları" da Osmanlı tarihinde önemli bir yer tutar. Bu yoldan birçok kez, birçok padişah değişti, ama, Celâlîler'le ilgili olarak söylediğim gibi, *düzen değişmedi.* Çünkü, başkentteki bu ayaklanmaların da, gene kırsal bölgelerdeki Celâlî isyanları gibi, "entelektüel" sayılabilecek bir içeriği olmadı. Kentte, yalnız Kadızadeliler'in oluşturduğu hareket, sonuç olarak, böyle bir içeriğe sahipti; belirli bir "İslâm devleti" anlayışına dayanıyordu. Ama Kadızadelilik kendisi bu entelektüel düzeyden bir *eylemlilik* düzeyine sıçramadı. Devletin de o sıralarda aldığı dikkatli tedbirlerle kitlesel bir muhalefetin bayrağı haline getirilmesine imkân verilmedi. Buna karşılık, 18. yüzyılın Patrona ya da Kabakçı Mustafa gibi ayaklanmalarında, Kadızade ideolojisinin bazı öğeleri, adamakıllı "vülgarize" edilmiş ve sloganlaştırılmış biçimde de olsa, ajitatif bir söylem olarak zaman zaman su yüzüne çıkmıştır.

Yukarıda, Fransa'da XIV. Louis'nin Paris eğlencesini baronlarıyla birlikte paylaşması ile İstanbul'da "Lâle Devri"nin mantığı arasında bir paralellik kurulabileceğini söylemiştim. İki durumda da devlet, "yukarıdan" gelmesi düşünülen bir tehlikeye karşı "teyakkuz"a geçiyor ve toplumun yetkili, nüfuzlu kesimlerini "pasifize" etmeyi amaçlıyordu. İki girişimin de kendi sınırları içinde başarılı olduğunu kabul etmek gerekiyor: Tehlike *"yukarı"*dan gelmedi. Ama bu "üst sınıf" koalisyonları, bu sefer "aşağı"dan yükselen "pleb" hareketleriyle devrildi. XIV. Louis'nin ittifakı kendi içinde gitgide güçlenirken, yoksulların öfkesini büyüttü ve kabak, Louis'ler dizisinin onaltıncısının başında patladı. Osmanlı örneğinde ise tepki çok daha çabuk geldi. Bunu, yapıların bir hayli daha entipüften olmasına bağlıyorum.

Ama paralellik burada bitiyor zaten. Hep bildiğimiz gibi, Fransız İhtilâli yalnız Fransa'nın değil bütün Avrupa'nın ve dolayısıyla zaman içinde bütün dünyanın tarihinin akışını değiştirdi. Çünkü onun ortaya çıkış koşulları, bu devrime muazzam bir entelektüel içerik yüklemişti. Bu içerik, bugün de dünya düşünce birikiminin önemli bir parçasını oluşturuyor. Osmanlı tarihinde düşüncenin böyle *yerli* kaynakları yoktu. Patrona veya Kabakçı Mustafa isyanlarında etkili olmuş düşünce öğeleri aradığımızda bulabileceğimiz şeyler, muhtemelen ulemanın bazı kesimlerinden kaynaklanan "geçmiş özlemi" gibi şeylerdir. Toplumun farklı bir geleceğe nasıl yürütüleceği düşüncesi söz konusu değildir. Olsa olsa eskinin restorasyonu ve tüketimin sınırlanması gibi talepler görebiliriz.

Dünyanın her yerinde ve her zaman, zenginlik/yoksulluk ayrımının önem kazandığı bütün konjonktürlerde, zenginlerin lüks tüketimi, yoksulların öfkesini kabartan, harekete geçmelerini teşvik eden güçlü bir öğe olmuştur. Ancak, genel olarak Doğulu toplumların ve Osmanlı toplumunun tarihî çizgisinde, toplumu bütün karmaşıklığıyla kavrama misyonunu üstlenen düşünceler oluşamadığı için, "sosyal adalet" talepleri, eşitlik özlemleri, *tüketim düzeyinde* tıkanıp kalmıştır. Varolan toplum yapısı, "başka türlüsü olamaz" sayılınca, sorun, nimetlerin *bölüşümüyle* sınırlı görülmüş, sonunda bunun da mekanizması değil, musluğun ucundaki kadronun kim olduğu önem kazanmıştır. Bu muhafazakâr, her türlü yeniliğe düşman dünya görüşünde, gerçek anlamda bir paylaşmacılıktan çok, "sadakacılık" diyebileceğimiz, kapitalizm-öncesi, tarıma bağlı toplumlarda sıkça rastlanan genel eğilim egemen olmuş ve patlamalar, "sadaka" musluklarının tıkandığı anlarda etkili olmuştur.

Bu durum zaten "iki yanı keskin bıçak" deyimiyle anlatılabilir bir durumdur. "Lüks" denecek tüketim, *normal* olarak, düzeni *devam ettirmenin* yöntemidir. İktidar sürmek isteyenler, bunu ancak "mensup"larına nimet dağıtarak yaparlar. Ama bir "kapı halkı" böyle yaşarken, başka kapılarda başka türlü birikimler olabilir ve "düdüklü tencere" patlayabilir. Bunun sonucunda "düzen" değişmez; ama bu sefer bıçağın *öteki* keskin yanı keseceğini kesmiştir. Sonuçta, bu patlamalar görece seyrek olduğu için tüketim daha çok "devamlılık" yönünde işlemiştir.

Celâlî isyanları, Osmanlı tarihinin 17. yüzyılında yoğunlaşmış ve toplumu sürekli sarsmışlardı. Aynı zamanda başkentte de ayaklanmaların sıklaştığını görüyoruz. Ancak, başkentteki bu ayaklanmalar 18. yüzyılda da devam ederken bu daha ileri tarihlerde Anadolu'da göreli bir durulmanın yaşandığını görüyoruz. "Ateş olmayan yerde duman olmaz" sözü, ikisi arasında nedensel bir ilişki *olduğunu* değil, *olabileceğini* söyler. Ama bu ampirik gözlemin ötesine geçip iki olayı incelediğimizde, bunların rastlantıyla değil, bir nedensellik sonucu bir arada olduğunu kesin bir biçimde anlıyoruz. 18. yüzyıl boyunca Osmanlı'nın kırsal bölgelerinde ne olduğunu incelediğimizde, karşımıza çıkan en yaygın toplumsal fenomen "âyan" denilen kesimin gelişmesi ve güçlenmesi oluyor. Dolayısıyla bunun, Celâlî tipi isyanları sona erdiren etken olabileceği akla geliyor. Gerçekten de, daha yakından bir incelemeye giriştiğimizde, ateş ve duman misali, burada da böyle bir nedensellik bağlantısı ortaya çıkıyor.

ÂYANLAŞMA EĞİLİMLERİ

Âyanlık konusunda görece erken çalışmalardan birini İsmail Hakkı Uzunçarşılı yapmış ve dikkatini Rumeli bölgesine çevirerek Tirsinikli İsmail ve Yılıkoğlu Süleyman Ağalar üstüne çalışmış, Alemdar Mustafa Paşa'nın Rusçuk derebeyi İsmail Ağa'nın öldürülmesi üzerine yerine geçmesini incelemiştir. Balkan ülkelerinin tarihçileri, Rumeli'nin Pazvandoğlu gibi önemli âyan-derebeylerini kendi toplumsal-ekonomik tarihlerinin bir kısmı olarak işlemişlerdir. Bu arada çeşitli Türk tarihçiler de Anadolu'da türeyen âyanlara bakmışlardır. Japonya'dan Yuzo Nagata da Osmanlı'da âyan üstüne yoğun çalışmalar yapmış bir araştırmacıdır. Bütün bu tarihçilerde, bazıları yalnız bir yöre ve aileyi incelemiş olmakla birlikte, *ortak* diyebileceğimiz görüşler belirmektedir.

Osmanlı Devleti'nin, karşılaştığı birçok iç ve dış sorunla başa çıkmakta zorlanarak yıpranması, merkezin kocaman coğrafya üstünde eski etkili denetimini sürdürememesi sonucunu getirmişti. Osmanlı tarihine özgü "merkeziyetçi/merkezkaç" diyalektiği böylece kırsal bölgelerde merkezin gücünü gitgide kaybetmesine yol açtı, yani "merkezkaç" eğilimler güçlendi. Başından beri feodalleşmeyi başarıyla durduran devlet, gitgide yaygınlaşan "para ekonomisi"ne ayak uydurmakta zorlanmaya başlayınca, taşra mütegallibesi karşısında eskisi kadar rahatlıkla direnemez hale geldi. Köse Paşa hanedanının Divriği'de "âyanlaşması"nı inceleyen Necdet Sakaoğlu'nun şu sözleri, konuyu işleyen herkesin onaylayacağı mahiyettedir:

> Anadolu tipi bu derebeylikler için Lâle Devri'nde uygulanmaya konulan âyanlığın bir başlangıç olduğu söylenebilir. Bu yeni sistem, mukataaların satılması, timar düzeninin yıkılması sürecinde her taraf için kaçınılmaz olunca, malikâneler edinerek güçlenen âyanlar, toprak ağası niteliği kazanmakta da gecikmedikleri; bu arada, dünkü dirlik sahiplerinin nüfuzunu yüklenip yeni bir kimlik ve taze bir güçle varlıklarını ortaya koydukları; ikinci aşamada, idari ve mali denetimi ele geçirdikleri anlaşılıyor. Beri tarafta devlet, bunların sırtlarını sıvazlamayı tercih edecek kadar başka sıkıntıların tutsağı olduğundan, her tarafın kendiliğinden yönetildiği sanısını uyandıran garip bir manzara doğmuştur (Sakaoğlu, *Köse Paşa Hanedanı*, s.3).

Necdet Sakaoğlu, Köse Paşa soyunu işlemekle birlikte, kitabının başında, Rişvanoğulları (Maraş, Malatya tarafları), Caniklioğulları (Samsun-Amasya), Zarelizadeler (Sivas, Zara), Çapanoğulları (Yozgat) ve Sağırzadeler (Kemah) gibi hanedanlara, Suriye'de Azm ailesine değinir. Nagata da Muhsinzade Mehmed Paşa'yı ve Karaosmanoğulları'nı incelemiştir.

Kimdir bu adamlar? Nereden, hangi toplumsal kökenden gelip "âyan" olmaktadırlar?

Bu gibi geniş kapsamlı toplumsal oluşumlarda hep gördüğümüz gibi, gidişi etkileyenleri tek bir kökene indirgemek mümkün görünmüyor. Hanedanda ilk parlayan ve sonrakilere adını veren, genellikle "Ağa" olarak anılan biri oluyor: Çapanoğulları, Çapan Ömer Ağa; Caniklioğulları, Fatsalı Ahmed Ağa; Karaosmanoğulları, Kara Osman Ağa adında birer atadan türeyerek uzuyor. Aslında çokça rastlanan özellikler yok değil. Örneğin, bunlar hep görece doğudan gelip âyan oldukları yöreye yerleşen Yörük ve Türkmen aşiret beyleridir. Rişvanoğulları da böyledir. Ama, örneğin Alemdar Mustafa Paşa bir yeniçeridir; Pazvandoğlu ailesinin de yeniçerilikten geldiği rivayeti vardır (muhtemelen Rumeli'de yeniçerilik, Anadolu'da olduğundan daha elverişli bir "atlama" noktasıydı). Zarelizadeler başlangıçta vali, Sağırzadeler ise voyvodaydı. Sonuç olarak, âyan ailelerinin kurulmasında geçmiş statülerinde ortak öğeler olması da, olmaması da, fazla önem taşımıyor gibi görünüyor. Ortak olan payda, bu eski statüden çok, devletle ilişkilerinde ortaya çıkıyor.

Yukarıda söylediğim "önceki" statülerden herhangi biri veya bir dirlik sahibi veya bir mültezim veya bir sancakbeyi de bir âyan hanedanını başlatan kişi olabilir - yeter ki devlet ona bu imkânı tanısın.

Büyük şeyler doğal olarak insanın dikkatini daha fazla çeker. Gökte bir kartal süzülürken onu bırakıp serçeyi gözlemek, çok olağan bir davranış sayılmaz. Görece yeni başlayan "âyan incelemeleri" de ister is-

temez bu kuralın etkisinde kalıyor ve az önce adları sayılan daha "iri kıyım" âyanlar öncelikle inceleniyor. Oysa onların, özellikle bu "iri kıyım" olma durumundan ötürü *tipik olmadıkları* söylenebilir.

Şu anda, "küçük boylar" üzerinde bildiğim fazla bir araştırma yok, ama son analizde bu gelişme yukarıda söylediğim "nakit" ihtiyacına ve dolayısıyla "iltizam" kurumuna gelip dayanıyor. İşin içine para girince, eskinin timarlı sipahilerine oranla, çalışma alanını gitgide genişletmeyi başarabilen, elindeki imkânları kırsal/tarımsal hayatın değer ve çıkar her alanında kullanarak kendine nüfuz ve para kazanan *başarılı* mültezimler, âyanlaşma sürecini de başlatmış olmalıdır. Ama onlar kadar başarılı olmayan, buna karşılık çok *yaygın* bulunan yığınla "küçük âyan adayı" herhalde vardı. Bunların her birinin de kendi çapına uygun bir "kapı"sı ve "kapı efradı" vardı. Devletle reaya arasında, ne zaman bu kadar *yalın* olduğunu pek de bilmediğimiz o soyut ilişkinin yerinde şimdi çok daha karmaşık ve çok daha akışkan bir dokunun varlığını gözlemlemeye başlıyoruz.

Muhafazakâr tavır alışla bunu izlediğimizde, gelinen duruma çok hayıflanabiliriz. Ama aynı tarihlerde Fransa'ya bakalım: Yeni ortaya çıkmış bir toplumsal tabakaya *"noblesse du robe"* adı verilmişti. Bunu Türkçeye tam çevirmek zor olabilir, çünkü "urba asilleri" gibi bir şey söylemek, "asalet" zaten devletin bağışladığı "urba"ya göre belirlendiği için, burada fazla anlam taşımıyor. Ama çeşitli Avrupa ülkelerinde birileri merkezî devlete para ödeyerek asalet unvanı satın almaya başlamıştı. İşlem, bu satın almayla bitmiyor, "urba"yı giyen, devlet adına vergi toplamaya başlıyor, yani bir anlamda, "mültezim" oluyordu. Osmanlı deneyiminin (her deneyim gibi) özgül, dolayısıyla benzersiz yanları vardı; ama ortak yanları da çoktu. Bu yüzyılda bütün Avrupa benzer sıkıntılar çekiyor, benzer çözümler buluyordu.

Tabiî daha karmaşık ya da özel durumlarda, mültezimin büyümesini kolaylaştıran koşullar doğabiliyordu.

Bu insanlar, genellikle Celâlî kargaşasının sürüp gittiği yerlerde, devlete kafa tutan isyancılara karşı devletin -o an için- yanında duran -ya da öyle görünen- kişilerdi. Bu aşamadaki "feodalleşme" eğilimini durdurmaya çalışan devlet, bunun için kiminle ittifak yapabildiyse yapmış, bu ittifak devam ediyor gibi göründükçe, yani bir önceki Celâlî'nin tepelenmesinde devlete yardımcı olan kişi açıkça devlete cephe almadıkça, devlet de ona fazla müdahale etmemiş, göz yummuştur. Zamanında bu gibi adamlara paşalık da verildiği, ilk "ağa"lardan sonra hanedanda birçok paşanın ortaya çıkmasından anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, âyanlaşma temelde devletin istemediği bir şey olmasına rağmen, imkânı yaratan da hemen hemen her zaman devletin kendisi olmuştur.

İmkânı yaratıp âyan olan adama göz yuman devlet bir yandan da bu iyi ilişkiyi kendi lehine kullanmak için çeşitli yöntemler denemiş ve çok zaman başarılı olmuştur. Devletin asker ihtiyacı, kapıkulunun işe yaramaz hale geldiği yıllarda kısmen bu âyanlar tarafından karşılanmıştır. Çok zaman devletin yapması gereken bazı harcamaları üstlenerek "ağalık" göstermeleri istenmiş, onlar da birçok sefer bunu yapmışlardır.

Çeşitli yörelerde güçlenen âyan ailelerini çevreleriyle ilişkileri içinde inceleyen tarihçiler, genellikle 18. yüzyılın, kırsal kesimde, 17. yüzyıldan daha huzurlu bir çağ olduğunda da birleşiyorlar. Bir önceki çok-taraflı kargaşaya oranla, âyanların otoritelerini pekiştirdiği ve yaygınlaştırdığı yerlerde, ortam daha huzurlu olmuştur. Örneğin Nagata, Manisa için şunu söylüyor:

> Karaosmanoğlu ailesi, iltizam ve çiftlik işletmesiyle elde ettiği serveti, bir yandan Padişah'ın müsaderesinden koruyarak çocuklarına intikal ettirmek, diğer yandan ise bölgede oturan insanların günlük ihtiyacını karşılamak ve çiftlikte üretilen ürünleri pazarlamak maksadıyla birçok dini eğitim ve kamu tesisleri yaptırmış ve bu tesislerin bakımı için elindeki pek çok gayrimenkulü vakfetmiştir (Nagata, *Tarihte Âyanlar*, s.192).

Sakaoğlu da benzer bir hikâyeyi Çapanoğulları için anlatır:

> Çünkü Batı cephesinde savaşlar sürüp giderken ardarda asker dalgalarını sevk eden, erzak ikmali yapan, bir taraftan da bölge asayişini sağlayan hep oydu... (Sakaoğlu, s.4).

18. yüzyıl sonuna gelindiğinde, âyan aileleri, hanedanları, iyiden iyiye kökleşmiş, yerleşmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin ta kuruluş yıllarından beri önlemeye çalıştığı feodalleşmenin, merkezin zaafa uğramasıyla artık durdurulamaz hale geldiğini, gecikmiş de olsa, aristokrat ailelerin kırsal alanlarda serpilip yayılacağını düşünebiliriz. Bunu düşünmemek için bir sebep yok gibi görünmekle birlikte böyle bir şey de olmamıştır. Nagata'ya göre:

> 1812 Bükreş Antlaşması'ndan sonra, II. Mahmud'un merkezileştirme politikasını uygulaması neticesinde Anadolu ile Rumeli'deki âyan nüfuzunun kırıldığı hususu Osmanlı tarih araştırıcıları tarafından oldukça iyi bilinmektedir (Nagata, s.193).

Ve Sakaoğlu:

> Öte yandan, Osmanlı tipi derebeylerinin ilk safta yer alanlarının dahi, Avrupa feodallerini hatırlatacak güce ve üstünlüğe hiçbir vakit erişemedikleri de ayrı bir gerçektir. Çünkü sözde ve zoraki soylulukları meşruiyet kazanamadığı gibi, güvenceden yoksun servetlerini de akıllıca kullanım alanlarına aktaramamışlardır (Sakaoğlu, s.3).

Bu tespitler doğrudur. Nedenlerin yorumunda farklılıklar çıksa da, II. Mahmud zamanında bu sürecin durdurulduğu, âyanların nüfuzunun kırıldığı ve buradan ilerleyen bir feodalleşmeye izin verilmediği, herkesin üzerinde fikir birliğine vardığı bir olgudur. Ama bu da şaşırtıcı bir durumdur, çünkü uzun süredir her şey, engellenen bir feodalleşmenin değil, adım adım gerçekleşen bir feodalleşmenin işareti gibi görünüyordu. II. Mahmud, "Rusçuk Yâranı" olarak tarihe geçen Alemdar Mustafa Paşa'nın müdahalesi sayesinde tahta çıkmış ve daha sonra da ötekileri İstanbul'a çağırarak ünlü Sened-i İttifak'ı yazdırmış ve imzalamıştı. Bu olayı Osmanlı tarihinin Magna Carta'sı olarak değerlendiren birçok tarihçi vardır. Bir zaman sonra yeniçerilerin Bâb-ı Âli'de bastığı Alemdar Mustafa Paşa ölmüş olsa da, sonuçta bir toplumsal oluşum demek olan âyanın etkisinin bütün bütün ortadan kalkması, beklenir bir şey değildi. Ama bu beklenmedik şey oldu ve 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında âyanın siyasî etkisi yok edildi.

Daha doğrusu, palazlanan ve devlete kafa tutacak çapa ulaşan âyanın etkisi yok edildi. Dünya 19. yüzyıla girerken, yapısı ne kadar arkaik kalmış olursa olsun, Osmanlı toplumunda Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi toprakta mülkiyet hakkı edinmiş bir "aristokrasi" doğması elbette beklenemezdi. Ama "dükler", "kontlar" yok diye, bir tabakalaşma ve sınıflaşma olmadığı söylenemez. Sonuçta gene "küçükler" kaldı ("küçük" oldukları için). Ve bunlar yakın zamana kadar devam eden "ağa"ların, "eşraf ve mütegallibe"nin ataları oldular. Ama gelişmenin bu kısmı kitabın kapsamı dışında kalıyor.

Ancak, bu durum ortaya bir şey koyuyorsa, bu herhalde, Osmanlı toplum yapısında devletin her şeye rağmen son derece güçlü ve belirleyici bir yeri olduğu gerçeğidir. Bu devlet, 19. yüzyılda bile, birçok yeni sıkıntı ve sorun arasında, tarihinin ikinci büyük merkezîleşme girişiminde de başarıya ulaştı. 17. yüzyıldan beri ağırlığını artıran ademimerkezîleşme eğilimlerini tersine çevirdi.

Bunda II. Mahmud'un yeniçerileri ortadan kaldırmasının çok önemli bir rolü olduğu bellidir. Yeniçeriler kendileri ademimerkezîleşmenin en güçlü aracı haline gelmişlerdi. Devletin silahlı gücü onlar olduğu sürece, topluma yeni bir disiplin rejimini kabul ettirmenin yolu yoktu. Yeniçerilik ortadan kalktıktan sonra öteki alanlarda reformun ve yenileşmenin yolu açıldı. Hattâ, 1826'dan İttihad ve Terakki'nin iktidarına kadar geçen yüzyıla yakın süre içinde yönetimde sivillerin askerlere ağır bastığını da söyleyebiliriz.

Ortasında devletin merkezî rol oynadığı bu *sistem*, padişahlar ve devlet adamlarından bağımsız olarak, kendini sürekli bir biçimde yeniden üretmiştir. Örneğin, II. Osman'ın tahttan indirildikten sonra oldukça

vahşi bir biçimde öldürüldüğüne değinmiştik. Bu zaten ilk "padişah öldürme" olayıdır. Ama o sırada sadrazamlığa getirilen, dolayısıyla Osman'ın öldürülmesinden sorumlu olan Kara Davud Paşa kısa bir süre sonra öldürüldü. Deli İbrahim'in öldürülmesinin sorumluluğu çok daha kolektifti; buna rağmen, o zamanın sadrazamı Sofu Koca Mehmed Paşa az sonra Malkara'ya sürüldü ve o yıl orada öldü. Patrona isyanının "elebaşıları" ilk fırsatta öldürüldü ve sağ kalanları da idam edildiler. 19. yüzyıl başında Kabakçı Mustafa ile ayaktaşları da aynı akıbete uğramışlardı (1808). Sistem bu gibi kargaşalıkları durduramıyor ve padişahların tahttan indirilmesine ve bazen öldürülmesine engel olamıyordu. Ama padişah indiren veya öldürenlerin bir zaman sonra cezalandırılmasını sağlamakta şaşmıyordu. Bu işlem, hemen hemen her zaman, böyle bir olay sonucunda ve sayesinde tahta çıkmış olan yeni padişah zamanında gerçekleşiyordu.

Son dramatik olay, II. Mahmud'la yaşanmıştır. Mahmud hayatta kalan tek Osmanlı erkek olmak için kardeşi Mustafa'yı öldürttüğünde, yeniçeriler ondan kurtulmak için epey çare aradılar, ama sonunda en muhafazakâr çözüme uyarak padişahlığına razı oldular. Bu, onların da sonu demek olacaktı ve oldu.

Yörükler

Bütün bu süre içinde devleti uğraştıran sorun ve insan kümelerinden biri de göçer aşiretler olmuştur. Göçerler, Asya içlerinden gelen çeşitli Türk boyları arasında, hayat tarzları dolayısıyla, Asyalı kimlik ve yapılarını en iyi koruyanlar olmuşlardı. Kürdistan bölgesinde de ayrıca çeşitli göçebe Kürt aşiretleri vardı. Aynı şekilde, Arap nüfus içinde de göçer sayısı yüksekti.

Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı Devleti, örneğin Selçuklu'dan farklı olarak, nüfusun büyük kısmının göçebe değil yerleşik yaşamasını tercih eden medenî etkiler altında kurulmuştu. Bu nedenle, Osmanlı düzeninde göçerlik, Selçuklu devletinde olduğu gibi kargaşa yaratan, devlete çeşitli güçlükler çıkaran büyük çaplı bir olay olmadı. Zaman içinde, bazen gönüllü olarak, bazen devletin teşviki veya zorlamasıyla, sürekli bir yerleşikleşme eğilimi görüldü. Ama, çeşitli aşiretler arasında, bunun kadar güçlü olan bir geleneksellik eğilimi de vardı. Çeşitli nedenlerle yerleşikleşmekten kaçan aşiretler hep varoldu. Onun için, bugün bile, sayıları çok azalmış olsa dahi, bu hayat tarzını sürdüren topluluklar görülebiliyor.

Nüfusun büyük kısmı yerleşik tarıma geçmiş bir toplum düzeninde, göçebe hayat tarzı, herhangi bir "kötü niyet" gütmese de, bizatihi düzen bozan bir karakter taşır. Bu konudaki klasik kitabı yazan Cengiz Orhonlu'nun söylediği gibi,

> Hükümet tarafından kendilerine ayrılan yaylak ve kışlak mahallerine gidip gelirken, evvelce vermiş oldukları taahhüt senetlerine rağmen daima yerli halkı mutazarrır etmişlerdir. Bu, ekili toprakları çiğnemekten başlar, mahsulleri ve hayvanları gasbetmeğe, hattâ evleri tahribe kadar varırdı... büyük kütleler halinde hareket geçtikleri zaman birçok köy ve kasabayı tahrip ederlerdi. Adeta *çoban ile saban arasında bir mücadele* diyebileceğimiz bu hareket, görünüşe göre, göçer-evli *seyyar kütlelerin tahripkâr zaferleriyle sona eriyordu* (C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, s.39-40).

Devletin iskân girişimlerinin temel nedeni buydu; ama ikincil nedenler de olabiliyordu. Kimi zaman, çeşitli nedenlerle terk edilen ve kısırlaşan arazilerin "şenlendirilmesi" için göçer aşiretlerin oraya iskânı bir çözüm gibi görünüyordu. Buna istekli aşiret bulunursa, gerçekten de çözüm bulunmuş oluyordu. Çok zaman Celâlî isyanları ve onları izleyen sarıca ve sekban anarşisi, kimi zaman gene aşiretler arasında patlayan savaşlar bu arazilerin boşalmasına yol açmıştı. Dolayısıyla, bu olayların iyice arttığı 17. yüzyılın sonları, Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın planına göre, aşiretlere yerleşecek toprak sunulmaya başladı. Tabiî onlara bu yeni düzeni istenir kılmak için çeşitli yan tedbirler (vergiden bir süre bağışık olmak vb.) de düşünüldü. 1690'larda birçok bölge, bu yöntemlerle yeniden verimli hale getirildi. Bu iskân, yalnız Türkmen değil, Kürt ve Arap aşiretlerince de uygulanmıştır. Ama aynı zamanlarda, büyük çaplı göçebe isyanları

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Anadolu Beylerbeyi'nin astları arasında bir "Kürdistan Beylerbeyi" olurdu. Kürtler, Yavuz Selim'in İran seferi sırasında Osmanlılara yakın durmuş ve sonraki yıllarda Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşamayı kabul etmişlerdi. Ama sanki "millet sistemi" çerçevesinde olduğu gibi özerk bir biçimde yaşamaya devam etmişlerdi. Bulundukları dağlık bölgeler tarıma elverişli olmadığı ve kayda değer bir gelir üretmediği için bu özerklik Osmanlı Devleti'nin gözünde bir sorun olmamıştı. Osmanlı Devleti zaten özerkliğin pek çok çeşidine alışıktı (Mağrib, Hicaz, Eflak, Boğdan, Erdel). Kürdistan Beylerbeyiliği, yerel hanedanlara bırakılmış bir şeydi. Bunlara "han" da denirdi. Hanedana bırakıldığı için çok zaman babadan oğula geçerdi (Osmanlı'da normal olarak iyi gözle bakılmayan bir uygulama). Genellikle bu işi Bitlis hanları yapar, ama devleti ilgilendiren karışıklıklarda da daha çok Van valileri asayişi sağlamakla görevlendirilirdi.
1800'lerin sonunda *Le Tour du Monde*'ta yayınlanmış Kürt askerleri gravürü.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

da patlak verebilmiştir. Dolayısıyla, şimdiye kadar sözünü ettiğimiz kırsal ve kentsel ayaklanma türleri arasına, farklı toplumsal kökenleri olan bir tip olarak, göçebe aşiretlerin isyanlarını da eklemeliyiz. Bunlar, Celâlî isyanları kadar büyük çaplı bir toplumsal huzursuzluk yaratmamış, daha "mevzîî" kalmışlardır. Ama sonuçta bunların da olumsuz etkileri olmuş ve Celâlî isyanlarına göre çok daha uzun bir süre içinde -seyrelerek- tekrarlanmışlardır.

Göçebeler Anadolu'ya ilk geldikleri zamanda bu toprakların *heterodoks* Müslüman inançlarından et-

kilenmiş, gene hayat tarzlarının sonucu olarak, daha sonraki ortodokslaştırıcı mekanizmalardan bağımsız kalmışlardı. Bu ideolojik yapılanma, onlardaki yerleşikleşmeme inadının, devletin de iskân ederek denetim altında tutma ısrarının kaynağı olmuştur. Dadaloğlu, 19. yüzyıldaki iskân çabalarının hedefi olmuş bir göçebe Avşar aşiretinin ozanıydı. Osmanlı ve devlet için kullandığı dil, sözünü ettiğim bu serazat ideolojinin devlet açısından pek yenir yutulur bir şey olmadığının kanıtıdır.

Gene de, Osmanlı'da göçerlik konusunu fazla abartmamalıyız. Burada, yerleşik olmayı "istemek" veya "istememek" gibi iradî/öznel etkenlerden daha önemlisi maddî/coğrafî yapıdır. Anadolu, Orta Asya veya Arap çölleri gibi, göçebe hayat tarzını (belirli bir teknolojik düzeye varış öncesinde) neredeyse kaçınılmaz hayat tarzı olarak dayatacak bir yer değildi. Onun için "göçebelik" dediğimiz olgu da çok zaman bir "yarı-göçer"likten ibaretti; bir ayağı "köy"de bir hayat biçimiydi ki İsviçre Alpleri'nde dahi hâlâ böyle yaşayanlar olduğu söylenebilir.

ETNİK-MİLLÎ AYAKLANMALAR

Şimdiye kadar gözden geçirdiğimiz toplumsal sarsıntıların, isyan ve ihtilallerin, Osmanlı'nın genel düzenini değiştirmediğini gördük. İki yüz yılı bulan (1600-1800 arası) bu dönem boyunca, Osmanlı düzenini değiştiren asıl dinamikler, Osmanlı toplumunun içinde olanlardan çok, dışında olanlardır. Keşifler ve büyüyen dünya, dünya ticaretinin yeni kuralları, bunun sınaî üretimi, dolayısıyla en genel anlamda teknolojiyi değiştirmesi, Osmanlı Devleti'nin soluk almak ve yaşamak için bulunduğu, bastığı yeri derinden etkiliyordu. Bütün bu değişim, Osmanlı'ya olabilecek en olumsuz biçimlerde yansıyordu. Bu son bölümde üstünde durduğumuz dağılma süreci ve onu yaratan olaylar, dıştan gelen ve uzun zaman ne oldukları da anlaşılamayan bu etkilerin sonucuydu. Düzeni sarsan çeşitli ayaklanmaların arasına etnik temelleri olanları da katmamız gerekiyor. Ne var ki, bunlar "etnik" oldukları, "millî" ya da "milliyetçi" bir bilinçlilik içermedikleri sürece, şimdiye kadar saydıklarımızdan o kadar da farklı sonuçlar üretmemişlerdir. Balkan ülkelerinin tarihçileri, Osmanlı işgaline karşı "millî uyanış"ın tarihini mümkün olduğu kadar eski zamanlara götürmek istedikleri için, Balkanlar'da her zaman çok yaygın olan haydutluk ve eşkıyalık olaylarından veya aslında millî bir amacı olmayan köylü hareketlerinden söz ederken, bunları "millî başkaldırma" gibi göstermeye çalışmışlardır. Ama şimdilerde, yeni ve genç tarihçi kuşakları, ulusal tarihyazımlarını bu gibi aşırılıklardan arındırmaya çalışıyorlar.

Dolayısıyla bu isyan biçimi, "etnik"ten "millî"ye geçtiği zaman, yani milliyetçiliğin dünyaya yayıldığı 19. yüzyılda gerçekten etkili olmaya başladı. Bu dönem benim bu kitapta ele aldığım tarih diliminin dışında kalmakla birlikte, burada bu son isyan tipi üstüne de birkaç söz söyleyeyim.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı geniş topraklarda, çeşitli isyan ve ayaklanmaların istisnadan çok kural haline geldiği 17. yüzyılda ve bunu izleyen dönemde, Türk nüfusun en yoğun biçimde yerleşerek çoğunluk haline geldiği bölge Anadolu'ydu. Batıya ve kıyılara yaklaşıldığında Rum oranı artıyordu. Bu bölgeler ekonomik bakımdan çok daha rahat durumda olduğu için Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu sarsan isyanların benzerleri burada görülmüyordu.

Rumeli yakasına geçildiğinde Türkler azınlıkta, yerli Hıristiyan halklar çoğunluktaydı. 17. yüzyılda, bu Hıristiyan halklar artık Iorga'nın daha önceki dönemler için olması gerektiğini söylediği ruh halinden uzaklaşmış olmalılardı. Yani, Balkanlar'da hem istikrarsızlık ve sürekli savaştan, hem de savaşılmayan zamanlardaki ağır feodal sömürüden bunalan, dolayısıyla da "olay yerinde" peyda olan Osmanlı ordusunu ve kurduğu düzeni kendi hayatında bir düzelme olarak algılayan gayri-Müslim reaya, yüz, iki yüz, üç yüz yıl öncesinden kalma bu anılarla yaşayamazdı. 17. yüzyıla gelindiğinde, onları da huzursuz edecek ve isyan ettirecek her türlü olay olmaya başlamıştı. Onun için buralarda da mevziî ayaklanmalar görülebiliyordu. Gene de, Karlofça ve Pasarofça gibi, Os-

manlıların Avrupa kıtasındaki egemenliklerini ciddi biçimde sarsan antlaşmalar imzalanıncaya kadar, bunlar arasında etkili boyutlara erişen fazla bir şey olmadı.

Çünkü bir "milliyetçilik bilinci" yoktu. Sonuçta, aynı dili konuşan ve çoğu aynı dinden (ama hepsi değil: Arnavutlar veya Sırp-Hırvat-Boşnaklar, Ortodoks/Katolik/Müslüman olarak ayrışıyordu) insanların ortak hareket edebilme potansiyelleri yüksektir. Bu gibi durumlara karşı duyarlılığını son sınırına kadar geliştiren Osmanlı yönetimi de tedbirli ve dikkatliydi.

Ancak, son analizde tarımla geçinen bir toplumda, "din ve dil birliği" gibi öğeler bile, bugünün millî devletlerinde olduğu gibi "bir arada tutan sıva" rolünü oynamaz. Temel üretim biçiminin dille, millî birlikle vb. ilişkisi yoktur. Köylü, babasından öğrendiği gibi eker biçer ve hayatını geçirir. Bu koşullarda yaşayan bir Sırp köylüsü, vermekle yükümlü olduğu vergiyi bilir, ama bunu dini Müslüman bir padişahı temsilen oraya gelen "tahsildar" adlı birine mi, yoksa Katolik olan Avusturya İmparatoru'nun memuruna mı vereceği (ya da vermemeye çalışacağı) o kadar önemli değildir.

Üretimde tarımdan sanayileşmeye geçerken, tarımsal-köylü toplumu sanayileşmeye ve kentlileşmeye başlar, ulusal pazar kurulması ulaşımı, iletişimi etkiler, bütün bunlar güçlü bir merkezî koordinasyon ve yönetim (son analizde, şüphesiz, yeni ihtiyaçlara göre örgütlenen merkezî devlet) ihtiyacı yaratır ve böylece anlaşmanın, yani ortak dilin her şeyden önemli olduğu modern karmaşık devlete doğru bir evrim gerçekleşir. Balkan halkları -dünyada herkes gibi- ancak 19. yüzyılın başında böyle bir serüvene girecek gelişme düzeyine varabildiler.

Dolayısıyla, o zamana kadarki "etnik" karakterli ayaklanmalardan, tarihin akışını değiştirecek bir sonuç çıkmadı. Merkezî Osmanlı Devleti'nin güçsüzleşmesi de öncelikle böyle bir "millî bilinç" temeli yaratmadı; tersine, aynı dili ve dini paylaşanlar arasında feodalleşme ayrımlarını getirdi. Balkan tarihçileri, "sosyalist" veya düpedüz milliyetçi, Slav "Hayduk"larından veya Yunan "Kleft"lerinden anlı şanlı bir "millî uyanış" hareketinin saygıdeğer kahramanlarını bulup çıkarmakta zorlanmışlardır. Bunlar edebiyata iyi gitmekle birlikte, ciddi bir tarihyazımı için çok uygun malzeme değildir. Ama 19. yüzyılda millî hareketler başlayınca, silahlı direnişin ilk aktörleri zorunlu olarak gene bu aynı adamlar olmuşlardır. Bu yeni koşullarda, "etnik" olmaktan "millî" olmaya sıçrayan isyanlar, tarihi kesin bir biçimde değiştirdi. O zaman, Rumeli'nin "âyan tipi" girişimleri de, Tepedelenli Ali Paşa durumunda olduğu gibi, Yunan Bağımsızlık Savaşı'nın "yapılabilirliği"ni gösterdi.

Seçilmiş Kaynakça

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1975.

Barkey, Karen, *Bandits and Bureaucrats*, Cornell UP, London, 1994.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.

Griswold, William J., *Anadolu'da Büyük İsyan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Mert, Özcan, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980.

Nagata, Yuzo, *Tarihte Âyanlar: Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987.

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1977.

—, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

Patterson, Orlando, "Slavery in Human History", *New Left Review*, s. 117, Eylül-Ekim, 1979.

Plomer, William, *Yanya Sultanı*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1995.

Sakaoğlu, Necdet, *Köse Paşa Hanedanı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Samaric, Radovan, *Sokollu Mehmet Paşa*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.

İKİNCİ KİTAP

KURUMLAR

D'Ohsson, *Tableau General de l'Empire Otthoman*'dan sadrazamın divanda yabancı elçiler için verdiği yemek daveti.

BİRİNCİ BÖLÜM

HANEDAN

Mihrimah Sultan, Płock Mazovia Müzesi, Polonya.

"Osmanlı İmparatorluğu" zamanda ve mekânda alabildiğine geniş bir "kapsamlılık" demektir. Bu kadar uzun bir zaman ve geniş bir mekânda ancak müthiş bir zenginlik bulunur. Burada dikkat çekecek bir nokta, bütün bu zengin olaylar dizisi içinde, Osmanlı hanedanının değişmeyen devamlılığıdır.

Altı yüz yıllık bu imparatorluk, bir ailenin adıyla anılır. Habsburg veya Romanov gibi, tarih olduğu kadar coğrafya bakımından da Osmanlı'ya yakın imparatorluklar hiç değilse resmî düzeyde, sadece kendilerini yöneten hanedanın adıyla anılmadılar. Oysa Osmanlı'nın başka bir adı yoktu.

Osmanlı İmparatorluğu, kısmen, Roma İmparatorluğu'nun ve onun sonradan Bizans olarak adlandırılan bölümünün topraklarında yaşadı. Ne Roma ne de Bizans'ta böyle bir hanedan sürekliliği vardır.

İngiltere'deki monarşinin 1066'da başladığını söyleyebiliriz; hâlâ da sürüyor. Bu, Osmanlı'dan epey daha uzun sürmüş bir "saltanat". Ama orada kaç hanedan gelmiş gitmiş? Çok! Üstelik, Hollanda'dan, Almanya'dan gelen krallar var - bunlar bütün Avrupa monarşileri için geçerli zaten.

Dünyanın en uzun ömürlü imparatorluğunun Çin'deki olduğu doğrudur. Aynı şeyi orada da görüyoruz. Ming'ler, Sung'lar, Tang'lar, hanedanlar geliyor, gidiyor. Aralarında, daha eski birkaç istisna dışında, Osmanlılar kadar uzun dayananı yok.

Bu durumun Osmanlı hanedanı için gerçekten önemli bir başarı olduğunu kabul etmek gerekir. Altı yüz yıllık tarih boyunca, "hanedan politikaları" ile "devlet politikaları" içiçe geçmiş ve birbirinden ayrılmaz hale gelmiştir. Bu kadar uzun bir zaman içinde elbette çok şey değişmiş, ama temel özellik değişmeden kalmıştır.

Hanedanla ilgili en keskin kriz muhtemelen II. Mahmud'un saltanatının erken aşamasında yaşandı. Devletin başında bir Osmanlı'dan başkasının olamayacağı kuralına dayanan geleneği bilen Mahmud, ondan yararlanmak için, kardeşi IV. Mustafa'yı öldürttü ve hayatta kalan tek Osmanlı erkeği oldu. O sırada, Mustafa'yı seven yeniçeriler de Alemdar Mustafa Paşa'yı ortadan kaldırmışlardı. Mahmud'un "tek Osmanlı" olması, tarihte ilk kez, Osmanlı olmayan birinin tahta çıkması ihtimalini gündeme getirdi. Haklı

oldukları 1826'da kesinlikle ortaya çıkacak olan yeniçeriler, Mahmud'un bu "oldu-bitti"sini kabul etmemek için tartıştılar: Kırım Hanı ya da Konya'daki Mevlevî Şeyhi'nin tahta çıkması önerildi. "Osmanlı nedir, o da bir insan değil midir?" denildi; hattâ -bu daha da radikal olabilir- "erkek Osmanlı" kalmadığına göre, bir "kadın Osmanlı"nın, Mahmud'un kız kardeşi Esma Sultan'ın "padişah" olmasını önerenler de oldu. Ama sonunda gene muhafazakârlık ağır bastı ve yeniçeriler başlarına geleceği herhalde sezmelerine rağmen "son Osmanlı" Mahmud'un padişahlığına razı oldular. Bu olay da hanedanın toplumda hanedanlığını nasıl güçlü bir şekilde meşrulaştırmış olduğunu gösterir.

Bu çerçevede, hanedanın tahttan indirilmesi ile Cumhuriyet ilanı, belki hanedandan olmayan birinin padişah yapılmasından daha kolay kabul edilir bir alternatifti. Ama burada bu spekülasyona girmemize gerek yok.

Osmanlı kurumlarının tarihine, söz konusu tarih içinde bu kadar önemli rol oynamış olan bu "hanedan"la girmek istiyorum. Bunlar nasıl insanlardı ve kimlerdi? Erkekleri kim, kadınları kimdi? Nasıl doğar, yetişir, en önemlisi tahta nasıl çıkarlardı? Ne yer, ne içer, nerede oturur, nasıl yaşarlardı?

Böyle sorulardan önemlice bir tanesinin tartışmasına bundan önceki bölümlerde girmiş olduk: Bugüne kadar birçok tarihçi, Osmanlıların, kendilerinden önceki pek çok yarı göçebe Türk devleti ve bu arada Selçuklulardan farklı olarak, hükümdarın ölümünde ülkeyi onun doğal vârisi olan oğulları arasında paylaştırmadıklarını söylemişti. Bunun, toprak bütünlüğünün korunmasını sağlayan bir tedbir olduğunu görmüştük.

Bu kuralı, ana çizgileriyle, Ortaçağ'da Batı Avrupa'nın bazı ülke ve bölgelerinde geçerli olan miras hukukuna, *"primogeniture"*a benzetebiliriz. Bu hukuk, aristokrasi, yani mülk sahibi olan sınıf için geçerliydi. Batı'daki bu kural pek âdil ya da eşitlikçi değildi, çünkü bütün mülkü (feodal çağda bu tabiî temel olarak *toprak* demekti) yalnız "en yaşlı erkek evlat"a bırakıyordu. Ama etkiliydi. Çünkü her ölümde toprağın bütün vârisler arasında bölünüp birkaç kuşak süresinde ufalanmasını, dağılıp gitmesini önlüyordu.

Tarih boyunca çözülmesi zor bir ikilemdir bu: Bireylerden ve onların haklarından yola çıktığınızda, genel sistem açısından "etkili" olmayan durumlara yönelirsiniz; "etkili" olmak istiyorsanız, insanlardan değil de "toprak", "aile" veya "devlet" gibi kavramlardan yürümeniz gerekir. Batı'daki *"primogeniture"* miras hukuku ve toprak çerçevesinde, Osmanlı hanedanı da tahtta veraset ve ülke çerçevesinde benzer bir mantığa dayanıyorlardı. Ancak, hanedanda veraset kuralları çok yerde bu özelliği göstermiştir. Bir ülkenin parçalanması yerine, en büyük erkek çocuğa (veliahd) geçmesi genel kuraldır. İstisnaî olan, Osmanlı öncesi Türk veya Moğol, Asya boylarının (eşitlikçi) geleneğidir - tabiî benzer istisnaî topluluklar çok yerde vardı, örneğin ilk Rus kralları da böyleydi.

Altı yüz yıl devam eden bir imparatorluğun sürekli hanedanı, elbette, bu uzun süreyi hayat biçimlerinde ve kurallarında değişiklik yapmadan tamamlayamazdı. Zaman içinde değişen koşullara kendini uyarlaması gerekiyordu. Bunu yaparken değişmeyen öğe, kendini bu imparatorluğun hanedanı olacak biçimde yeniden üretmesiydi ki, ailenin bunda başarılı olup olmadığının cevabı tarihte yazılıdır.

PADİŞAH VE KADINLARI

Aile, her çeşit toplumda ve tarih boyunca, katı kuralları olan bir beraberlik (ve "hayatın yeniden üretimi") kurumu olmuştur. Devletle özdeş olan hanedanların aile-içi kurallarının, toplumdakilere oranla daha katı olması kaçınılmazdır, çünkü toplumun iç ve dış, her türlü ilişkisi, şöyle ya da böyle, hanedanın kendini ve toplumundaki egemenliğini yeniden üretmesine bağlıdır. İçte ve dışta, bütün gözler oraya dikili, bütün emel ve tutkular oraya bağlıdır.

Osmanlı hanedanının zaman içinde belki tamamen kendine özgü bir evlilik biçimi yarattığını görüyoruz. Bu, zamanın Hıristiyan monarşilerinden elbette farklı olacaktı; ama kendinden önceki Müslüman

imparatorlukların "buluş"larını da epeyce zenginleştiriyordu.

Bütün monarşiler, krallık veya imparatorluklar, "soylu kan" inancına dayanmak zorundadır. Monarkın (ya da aristokratın) tebaa üstündeki egemenliği, ancak bu "soylu kan" inancıyla meşrulaştırılabilir. Dünyadaki pek çok feodal-monarşik düzende, bu "soyluluk", iki-taraflı kabul edilmiştir; yani, söz konusu rejimin bütün dünyadaki güçlü "ataerkil" anlayışına rağmen, soyluluk yalnız ve tamamen "baba"dan değil, bir ölçüde "anne"den de geldiği kabul edilen bir şeydir. Ama Osmanlılarda durum böyle değildir. Hanedan bir kere oturup kurallar biçimlendikten sonra, Osmanlı hanedanı padişahla arasında kural olarak "evlilik bağı" dahi bulunmayan köle cariyelerle devam etmiştir.

Şöyle söyleyebiliriz: Osmanlı Devleti'nin başındaki kişinin evlendiği kadından bir çeşit "prestij", "yarar" vb. sağlaması, ilk birkaç kuşakta (ama o da istisnasız değil) gördüğümüz bir şeydir. Osmanlı güçlendikçe, padişahın kadınının ona bir şey katması söz konusu olmaktan çıkmış ve dolayısıyla kadının statüsünün "köle" olması kuralı adamakıllı yerleşmiştir.

Köle olan kadın zorunlu olarak gayri-Müslim'dir (ve "gayri Türk"). Bu, bütün aristokraside gördüğümüz bir özelliği getirir: Etnik kökenin zamanla silinmesini. Avrupa'da da, bir zaman sonra, "tebaa" ile aynı etnik kökeni paylaşan "monark" kalmamıştır. Bu durum, bir "soy"un kanının (bir "halk"ın değil) soylu olduğunu iddia eden feodal dünya görüşüyle çelişmez.

Kuruluş Dönemi

Osman Gazi'nin Edebalî ile ilişkisine ve ünlü ağaç mitine değinmiştik. Şeyh Edebalî o dönemin Anadolu toplumsal yapısında büyük önem taşıyan bir zümrenin temsilcisiydi. Dolayısıyla onun kızıyla (Bala Hatun) evlenmek, henüz bir "Beylik" denecek kadar varlık gösteren bir yere sahip olmayan Osman Gazi için önemli bir şeydi -hattâ "sınıf atlama" dediğimiz çağdaş olaya benzetebiliriz. Şeyhin kızıyla evlenmiş olmak, Osman'a, o zamana kadar sahip olmadığı şeyler kazandırıyordu- şeyhle akrabalığın *manevî* prestiji ve buna bağlı bütün *somut* destek ya da ittifak kapıları.

Osman Bey'in Bala Hatun'dan bir oğlu olduğu kesin değildir; bir söylentiye göre Alaeddin Bey ya da Paşa onun oğludur. Colin Imber'e göre ise, Alaeddin hayalî bir kişidir. Hakkında oldukça az şey bildiğimiz Alaeddin Paşa, yaşadıysa, Orhan'ın Osman Bey'in yerini aldığı 1324'te (yani babasıyla aynı sıralarda) ölmüş olmalı. İkinci padişah Orhan Gazi'nin annesi Mal Hatun'dur. "Ömer" ya da "Umur" Bey adında birinin kızıdır. Bu, muhtemelen o çevrede önem verilen, saygıdeğer bir "Bey"dir. Ve böyleyse, Edebalî gibi onun "kayınpederliği" de Osman'a bir şeyler kazandırmıştır.

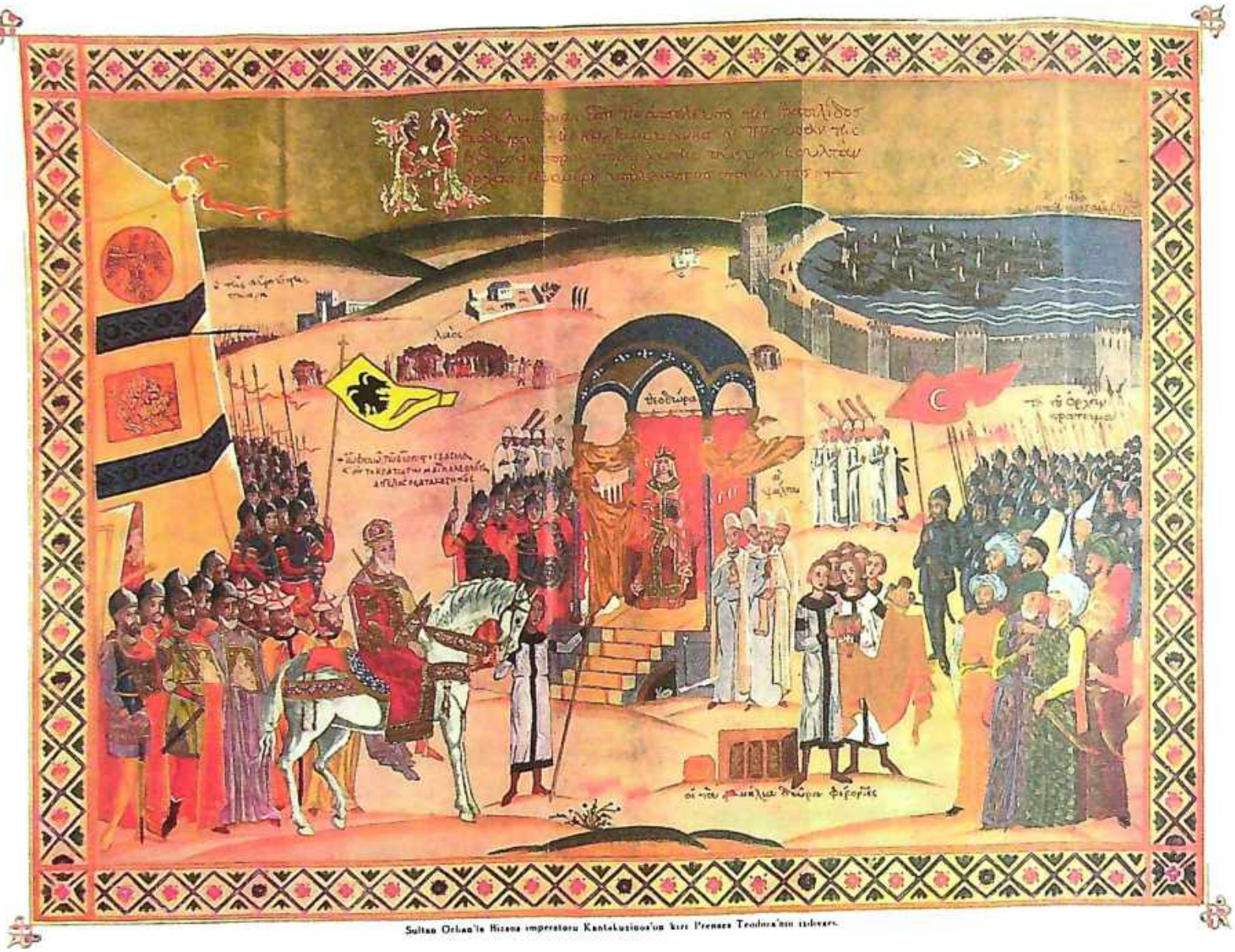
Osman Gazi'nin başka bir kadınını bilmiyoruz. Beş altı oğlu, en az bir kızı (Fatma) olduğuna göre, herhalde başkaları da vardı. Daha gençken muhtemelen bir başka kıza vurulduğuna dair bir hikâye anlatılmıştır.

Osman'la ilgili böyle Türkmen kadınların adı geçerken Orhan'la birlikte Bizanslı kadınlar ön plana çıkar. Ve zaten Orhan, Osman'la birlikte, Türk kökenli anneden doğmuş toplam üç Osmanlı padişahından biridir.

Orhan'ın ilk karısı Nilüfer Hatun, Yarhisar Tekfuru'nun kızıdır. Adı Holofira (?) idi. Bu, Bizanslıların ünlü pusu hikâyesi ile bize gelmiş bilgidir. Osman baskınla pusuyu önler, Tekfur'un kızını da Orhan'la evlendirir. Dolayısıyla bu "izdivaç" ikinci bir kategoriye, "kılıç hakkı ile kazanılmış kadın" ("cariye" ya da "köle" ile tam aynı şey değil) kategorisine girer. Süleyman Paşa da, I. Murad da -kesin değil, ama muhtemelen- Nilüfer'in oğullarıdır.

Bu sıralarda, muhtemelen az sonra, İmparator III. Andronikos'un kızı olduğu söylenen (Uluçay, *Harem*, 4) Asporça ile evlendi. Ondan da İbrahim ve Fatma ile Selçuk adında iki kız doğdu.

Orhan'ın aşkî değilse de siyasî sonuçları bakımından en önemli evliliği gene bir Bizans prensesiyle, imparator olma savaşı veren ve Orhan'ın da önemli yar-

Sultan Orhan'la Bizans imparatoru Kantakuzinos'un kızı Prenses Teodora'nın izdivacı.

Orhan'la Theodora'nın düğününü gösteren bir Yunan halk resmi. Theodora ortadaki tahtta oturuyor. Solda, at üstünde babası; adı, Angelos Kantakuzinos olarak yazılmış. Çadırın üstünde ve askerin elindeki bayrakta Bizans'ın simgesi çift başlı kartalı görüyoruz. Bugün Kilise'nin kullandığı bayrak da böyle sarı siyahtır.
Sağ tarafta, ağarmış sakalıyla Orhan'ı ve öteki Türkleri görüyoruz. Hilalli bayrak bu yıllarda Osmanlı Devleti'nde kullanılıyordu, ancak onun kökeni de Bizans'tadır. Yıldızı Fatih'in eklediği düşünülüyor. Bizans ve Sasani sikkelerinde yarım ay ve yıldız bulunuyordu.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

dımlarıyla bunu kazanan VI. İoannes Kantakuzenos'un kızı Teodora (Maria) iledir. Düğün 1346'da yapılmıştı (Nilüfer'den -1299- epey yıl sonra). Orhan'ın bu geç evlilikten Halil adında bir oğlu olduğu söyleniyor.

İoannes'e sağladığı yardım karşılığında Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa, Avrupa kıtasına geçen ilk Osmanlı oldu. Bir fırsat bularak Gelibolu'ya yerleşmesi, antlaşmada olmayan, ama Kantakuzenos'u da çaresiz bırakan bir oldu-bittiydi. Bu olay, Osmanlı Devleti'nin geleceğini ciddi biçimde belirledi.

Orhan'ın, adı bazen "Efendi", bazen "Eftandise", bazen "Eftendize" diye geçen bir karısının Türk kökenli -ve akraba- olduğu tahmin ediliyor. Osman'ın kardeşlerinden Gündüz Alp veya Mahmut Alp'ın kızı olduğu söyleniyor. Böyleyse, bunun da -bu sefer aile içinde- bir siyasî evlilik olduğunu söylememiz gerekiyor. Bu erken aşamada, evlilik yoluyla başka beyliklerle ittifak kurulduğu gibi, aile-içi ittifakların kollanması da anlaşılan gerekli olmuş, ama daha sonra bunun başka bir örneği görülmemiştir.

Üçüncü padişah I. Murad'da da benzer kalıplarla karşılaşıyoruz. Bayezid'in annesi Gülçiçek Hatun'un Rum kökenli olduğu anlaşılıyor (bu dönemde kadın adındaki "çiçek" motifleri hep adı değiştirilmiş bir köleyi anlatır). Eldeki kıt kaynaklarda Karesi Beyi Aclan'ın cariyesi olduğu ve Orhan'ın bu beyliği ortadan kaldırması üstüne Bursa'ya getirildiği ve sonunda Murad'la evlendiği anlaşılıyor. Bu hikâye, kadının bir fetihle elde edilmesi açısından, erken Osmanlı izdivaçlarına uyuyor; söylentideki gibi Gülçiçek'in Aclan'dan Yahşi adında bir oğlu olmuşsa, çocuklu kadın olması açısından pek bir benzeri yok.

Murad'ın öbür karıları hakkında daha da az şey biliyoruz. Bulgar Kralı'nın kızı ya da kız kardeşiyle evlendiği doğruysa, bunu da siyasî evlilikler sınıfına koyacağız. Bununla ilk olarak Bizans'ın batısında evlilik yoluyla ittifak arayışına geçiyoruz. Erken Osmanlı döneminde daha sonraları bunun başka örneklerini görüyoruz.

Uluçay, hakkında herhangi bir ayrıntı vermediği Paşa Melek Hatun'u sayıyor. Adı, bunun da bir politik evlilik olduğunu düşündürüyor.

Yıldırım Bayezid'in bütün karılarını da bilmiyoruz. Bilinen evlilikleri şimdiye kadar gördüğümüz kalıplara uygundur. Ancak Bayezid'in, bir zaman sonra Osmanlı hanedan kurallarının neredeyse değişmez özelliğine yol açan padişah olduğu söylenir: Şimdiye kadar "evlilik"ten söz ettim, ancak imparatorluğun yeniden kendini toparlamasından sonra Osmanlı padişahları artık çocuklarını doğuran kadınlarla *evlenmezler*. Nikâh, kural değil istisnadır. İşte bunun Yıldırım Bayezid'den ötürü olduğu, yenilgiden sonra Timur onun karısını köle ve saki gibi kullanıp hakaret ettiği için, Osmanlıların bir daha böyle bir aşağılamaya uğramamak üzere nikâh yapmadıkları söylenir. Pek akla yakın olmayan bu teoriyi birazdan tartışacağız.

Bayezid'in bilinen ilk karısı Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın kızıdır, ama bir yandan da Mevlâna'nın oğlu Veled Çelebi'nin torunu olduğu söylenir. Adı Devletşah olarak bilinir, ama bu genellikle gerçek bir ad değildir; Müslüman hükümdar kızlarıyla bir Osmanlı evlendiğinde, kadın bu adla (ya da Sultan Hatun vb.) anılır. İsa ve Musa Çelebiler, Devletşah'ın oğullarıdır.

Bilinen bir başka zevce ise Sırp Prensesi Maria ya da Olivera Despina'dır. I. Murad'ın öldürüldüğü Kosova Savaşı'ndan Bayezid yeni padişah olarak çıktı. Sırp Kralı'nın yerine oğlu geçerken, kızı da, bundan böyle "dost olmak" üzere, Bayezid'le evlendi. Timur'un kötü muamele ettiği zevcenin Despina olduğu söylenir (muhtemelen hakareti sonunda "Sırp" Prensesi üstüne bırakmak için). Aynı zamanda, Despina'nın Yıldırım'ı içkiye alıştırdığı söylentisi de vardır.

Bilinen üçüncü kadın Hafsa Hatun, Aydınoğlu İsa Bey'in kızıdır. Öteki oğullarının annelerini bilmiyoruz. İmparatorluğu devam ettiren I. Mehmed'in (Çelebi) annesinin gene bir dönme olduğu anlaşılıyor.

Mehmed'in sırtına gerçekten büyük bir iş düşmüş, o da elinden geleni yaparak toparlayabildiğini toparlamıştır. Siyasî evlilik geleneğine devam ederek, Memlûkler'e karşı ittifak kurduğu Dulkadir (Zulkadır vb.) Süli Bey'in kızı Emine Hatun'la evlendi. Oğulları II. Murad, annesi Türk olan son Osmanlı padişahıdır - bu tanıma uyanlar, bildiğimiz kadarıyla, Osman, Orhan ve II. Murad'dan ibarettir.

Burada bir başka ilginç nokta da, Devletşah ile Emine Hanım'dan başka, Müslüman veya değil, "prenses" konumundaki kadınlardan çocuğu doğmuş olana seyrek rastlanmasıdır. Özellikle de padişah olan çocuğunun olmamasıdır. Bu bir rastlantı olabilir mi? Doğrusu çok akla yakın değil. Bu tür bir iddia ta-

şıyan kadınlara şehzade doğurarak iddiayı büyütme fırsatı verilmemesi daha akla yakın.

Fatih Dönemi

Fatih Mehmed'le birlikte Osmanlı Devleti'nin bir dönüşüm geçirdiğini ve yeni bir aşamaya girdiğini söylemek, Osmanlı kurumlarını anlattığım bu kitapta pek çok bölümde gerekecek. Hanedanın içsel kurallarının belirlenmesi bunların başında geliyor. "Fatih" denince pek çok kimsenin aklına öncelikle gelen "Kanunname"yi ileride ele alacağım. Burada, "cariyeden çocuk edinme" gibi, *Kanunname*'de veya herhangi bir yazılı metinde yer almayan, ama Osmanlı hanedanının davranışlarına yazılı yasa varmış gibi oldukça kesin kurallar getiren bir görenekten söz edeceğim.

Fatih Mehmed'in, bilindiği kadar, bir tane istisna dışında, cariye olmayan veya tutsak edilmeyen bir kadınla ilişkisi olmadı. Bu tek istisna, daha şehzade iken babasının kararıyla evlendirildiği Dulkadir-oğlu Süleyman Bey kızı Sitti Hatun'dur (aslında bu Beylikler'den gelen "prensesler"in ne kadar "Türk" olduğu da çok belli olmayabilir). Bu aynı zamanda son padişah ya da şehzade "nikâh"larından biridir.

Beylikler'den kızlarla evlenme, sonuçta "jeo-politik" bir eylemdi ve bu dönemde Osmanlı sınırları doğuda Karaman'ı da büyük ölçüde yuttuğu için Dulkadir Beyliği'ne dayanmıştı. Çelebi Mehmed'den sonra II. Mehmed ve onun oğlu II. Bayezid, bir Dulkadir'le evlendiler (Bayezid de, henüz şehzadeyken). Bayezid, *Türk'le* evlenen ve *evlenen* son padişahlardan biridir. Bundan sonra, değişik bağlamlarda, Kanunî Süleyman, Genç Osman, Deli İbrahim ve Abdülmecid nikâhla evlenecektir. Ama onların davranışı istisna, cariye ile evlilikdışı cinsel ilişki kural olacaktır.

Bu değişikliği dışsal ya da konjonktürel koşullara bağlamak bir ölçüde mümkündür. Denebilir ki, Fatih döneminin sonuna varıldığında, Balkanlar'da fütuhat iyice ilerlemiş ve kız alacak Balkan hanedanı kalmamıştı; aynı şey Anadolu Beylikleri için de geçerliydi.

Ama bu açıklama çok inandırıcı değildir. Yeni durumda da Osmanlıların komşuları vardı ve "siyasî evlilik" bütün bu bölgede daha yüzyıllarca devam edecektir. Bu tercihin nedeni dışsal değil içseldir. *The Imperial Harem*'in yazarı Leslie Peirce'ın da anlattığı gibi, başlangıçta, Osmanlı görece zayıfken, bu gibi evliliklerin sağladığı siyasî yakınlaşmaların yararı oluyordu. Ama Fatih döneminde devlet iyice güçlenerek bir imparatorluk haline gelmişti. Bu durumda siyasî evlilik Osmanlı'ya değil, ancak öteki tarafa bir avantaj kazandırırdı. Osmanlı'nın da bunu kimseye vermeye niyeti yoktu. Hıristiyan ya da Müslüman, herhangi bir rakip hanedanın temsilcisi veya sözcüsü olabilecek bir kadının, padişah zevcesi olarak sarayda oturup kalkması istenmiyordu.

Toplum dışından saraya "gelin" gelmesinin yolu aslolarak bu nedenle kapanmıştı. Ama bir padişah veya kral kendi toplumundan bir kadınla da evlenebilir - yeteri kadar "soylu" olması koşuluyla. Bu bakımdan belki Osman Gazi / Bala Hatun modeli sürdürülebilirdi. Ama bu da olmadı. Neden gene aynı nedendir. Osmanlı'yla evlenen kadının ailesi toplumda müthiş bir önem kazanır, bu da hem iç dengeleri bozar, hem uzun zaman devam ederse özel tehlikeler yaratabilirdi.

Sonraki Dönemler

Bu değerlendirmeyi destekleyen bir somut örnek var: Yukarıda, istinaî evlenen sultanlardan II. Osman'ı saymıştım. Osman, üstelik, Şeyhülislâm Esad Efendi'nin kızı Akile Hanım'la evlendi. Kayınpederin konumu, işin içinde gene bir prestij (bu sefer Osman'ın toplumdan beklediği) arayışı olabileceğini düşündürüyor. İki etmene daha değinince de anlaşılır bir anlatı ortaya çıkıyor. 1) Osman aynı zamanda hacca gitmeye karar vermişti; 2) Orduyla, özellikle yeniçeriler'le arası iyi değildi ve bazı işlerin gidişatını değiştirmek istiyordu...

Yani, yeniçerilerle ve muhafazakâr nüfuz odaklarıyla başa çıkabilmek için dinî ideolojinin ve kurumun prestijini kendi yanına almaya çalışıyordu. Bütün bu davranışları skandal yarattı ve bilindiği gibi ömrü uzun olmadı.

Osmanlı padişahının "normal" kadınla evleneme-

mesi, ilginç bir durum yaratır. Padişah haremindeki bir cariyeyle ilişki kurar, ama onunla evlenmez (zaten, az sonra göreceğimiz gibi, ona çocuk doğuran cariye de yanında kalmaz). II. Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra bazı Bizans ileri gelenlerinin kızlarına doğrudan el koymuş, ganimet geleneğinin son örneklerini vermişti. Ama Fatih aynı zamanda bu eski gazâ geleneklerine son veren adamdır. Ondan sonraki padişahlar kadınlarını haremde bulup seçtiler. Bunlar haremin satın aldığı ya da çeşitli kişilerce hareme armağan edilmiş kölelerdi.

Osmanlı toplumunda herhangi bir kadın (yukarıda "normal" diye nitelediğim), sözgelişi yoksul bir köylü kadın, özgür olduğu için, toplumsal statü bakımından bir kölenin üstündedir; demek ki padişah hasekisinden üstündür. Hattâ, demek ki, böyle bir kadının padişahla ilişkiye geçmesi (hele nikâhsız olarak), statüsünde bir düşme anlamında yorumlanabilir. Öte yandan, bir köle, padişahın hasekisi olmakla, padişahtan ve annesinden başka hiçbir *üst*'ünün olmadığı bir mertebeye yükselecektir.

Bu, Osmanlı toplumunda devlet-köle ilişkisinin her düzeyde kendini gösteren çelişkisidir. Fatih döneminde köle ve kul kurumları, imparatorluğun bütün kurumlarında ilişkileri belirleyecek bir biçimde genişletilmiş ve güçlendirilmişti.

Böyle bir evlilik kurumuyla Osmanlı padişahları Avrupa'daki bütün monarşilerden kendilerini ayırdılar. Başlangıçta, küçük Balkan krallıkları, politik gereklerin ağır basmasıyla, dini farklı Osmanlılara kızlarını verebiliyorlardı. Ama bu koşullarda hiçbir Avrupalı monark, düpedüz hakaret demek olan böyle bir hayat tarzını kendi prensesi için kabul edemezdi.

Buna karşılık Osmanlılar, hanedanın kadın tarafının sadece kölelerden oluşmasını, âl-i Osman için bir soyluluk eksikliği olarak yorumlamadılar; muhtemelen tam tersine, erken dönemin fütuhat koşullarının da yardımıyla, bunu kendi güç ve kudretlerinin bir sonucu olarak gördüler.

Son dönem padişahlarından Sultan Aziz'in Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın kızına göz koyması üstüne olanlar, bu yazısız Osmanlı yasasının mantığını açıklar. O sırada sadrazam olan Keçecizade Fuad Paşa padişahın bu kaprisine karşı çıkmıştı. Fuad Paşa kendisi, "Zat-ı şahane, Tevhide Hanım'la izdivaç ederse Hıdiv, onun vesatetile her istediğini yaptırır, fevkalade imtiyazlara mazhar olur. Bu suretle devlet zarar görür, halk da bana ta'n eder," demiş. Ayrıca, "Bugün getir diye ısrar ettiği gibi yarın da bıkar, başımdan al götür diye ısrare başlar. Devletin başına yeniden bir Mısır gailesi çıkar," dediği aktarılıyor. Abdülhamid zamanında dahiliye nazırı olan Memduh Paşa da şöyle değerlendiriyor bu tür bir evliliğin sakıncalarını:

> Hıdivin kerimesini padişah alsa Hıdiv Zat-ı Şahane'ye kayin peder olacak. Halbuki padişahlara valid-i macid, yine bir padişahtır. Zevce itibariyle kayin peder tabirini havsala-i saltanat bir gün çekse ertesi gün çekemez. Sarayda kadın efendiler ve ikballer müteaddid bulunmasiyle Hıdivin kerimesi bir müddet geçince emsalleri gibi daire-i mahsusasında tek başına kalacak. Mısır'a gitmek istese müsaade olunmayacak. Tatlik ile pederinin yanına gönderilirse diğer ere verilmek uymayacak. Saraydan hiç çıkarılmasa bu menkûha yeis ve kederden hastalığa oğrayacak. İsmail Paşa, kerimesinin alâmını işitmekle suz ü güdazı artıracak. Avrupa matbuatına kadar havadis yayılacak (İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, I, s.175-6).

Bu gerekçelerin hepsi doğru. Ayrıca bunlar, 19. yüzyılın ikinci yarısında bile, Osmanlı padişahının ancak bir köle kadınla ilişkisi olabileceğini gösteriyor. Başka herhangi bir ilişki biçiminin başlıca engeli, padişahın ululuğu. "Normal" dediğim kadının, ama özellikle de statüsü yüksek bir kadının, "padişahın kadını" olmaya tahammül etmesi mümkün değil. Hele bu çağa gelindiğinde, bu ilişkinin artık iyice patolojik ve gayri insanî olduğu görülüyor. Ama bir köle için padişahın "kadın"ı olmak elbette erişilecek en üstün mertebedir ve bu durumda onun iradesi ile kadın arasında bir uyumsuzluk düşünülemez.

Bu "demir" mantığı dile getirdiği için, Abdülaziz, Fuad Paşa'nın itirazını kabul etmek zorunda kaldı; ama onu sadrazamlıktan azletti ve bundan sonra araları tam olarak düzelemedi.

Memduh Paşa'nın muhakemesinde "diğer ere verilmek uymayacak" yargısı şüphesiz doğrudur. Bir padişahın kadını olmuş biri artık hiçbir erkekle ilişkide bulunamazdı. Bunun tek istisnası II. Mustafa'nın kadınlarından Hafize Sultan'ın III. Ahmed tarafından bayağı zorla evlendirilmesidir. Hafize Sultan bu durumda çok yaşlı bir adamı seçerek geleneği bir nebze korumuş olur. Yani, padişaha nikâhlı olsun ya da olmasın, onun kadını, onun kadınıdır. Bu bakımdan Yıldırım'dan sonra padişahların nikâh yapmama açıklaması inandırıcı değildir. Kaldı ki, bir imparatorluk, geleneklerini, padişahın karısının tutsak düşeceği ihtimaline göre şekillendiremez.

ŞEHZADELER

Şehzade, doğal olarak, potansiyel padişahtır; dolayısıyla çok önemlidir. Osmanlı tarihinde şehzadelerin hayatlarını belirleyen kuralların iki temel dönemi olduğu söylenebilir: I. Ahmed'e kadarki sistem ve bundan sonrası. Bu iki temel dönem içinde genel karakteri değiştirmeyen farklılıklara rastlanabilir.

Erkek çocuk her hanedan için önemlidir. Osmanlılarınki gibi devletle hanedanı özdeşlemiş bir gelenekte elbette daha da önemlidir. Zamanın sağlık koşulları ve tıp bilgisi, her padişahı çok sayıda erkek çocuk edinmeye teşvik ediyordu; çünkü çocuk ölümü oranı hanedanda bile yüksekti - hattâ belki toplumdaki ortalamanın da üstündeydi.

Bu konular, sözgelişi Romanov hanedanında hep felaket yaratmıştır. Erkek evlat sayısı azdır, yaşı küçüktür, sağlığı bozuktur vb.

Aynı zamanda, tahtın tek oğula kalması usulü de başından beri vardı; bu durumda çok sayıda erkek çocuk, taht kavgasının daha kanlı geçmesi demekti.

Ama bunun başka bir çaresi de yoktu.

İlk Dönem

İlk iki padişah zamanında ciddi bir taht kavgası görmüyoruz. Osman bir çeşit "seçim"le aşiretin başkanlığına getiriliyor ve böylece sultanlığa doğru ilerliyor. Eldeki bilgi kıtlığına rağmen, amcası Dündar ile arasının kötü olduğu inancı çok yaygındır. Bu inanç Neşrî tarihine kadar gider. Neşrî, seçim sırasında Osman daha güçlü göründüğü için ona rıza gösteren Dündar'ın aslında beylikten vazgeçmediğini ve daha sonra Osman'ın Bilecik Tekfuru'na saldırı önerisine karşı çıkınca, Osman'ın onu okla öldürdüğünü anlatır. Neşrî'nin bir kaynağı, böyle bir seçimden söz eden ama Dündar'ı anmayan Yazıcıoğlu olabilir.

Gelgelelim, Neşrî tarihini *(Cihannüma)* II. Bayezid döneminde yazdı. Onun kaynağı olan önceki tarih ve tarihçilerde, sözgelişi Âşıkpaşazade'de, Oruç Bey'de bu hikâye hiç anılmaz. Neşrî bunu tamamen uydurmuş olabilir mi?

Cemal Kafadar başka bir açıklama getiriyor: Hanedan içindeki öldürmeler toplumda hoş karşılanmıyordu (göçebe Türk töresinde ve bunun "devletleşmiş" erken biçimlerinde böyle âdet olmadığını gördük). Dolayısıyla, benim bu ara bölümü ayırdığım "ilk üç padişah" dönemini anlatan erken tarihçiler, böyle olayları işitmişlerse de tarihlerine sokmak istememiş olabilirler. Ama Yıldırım'ın yenilgisi ve "fetret devri" yaşandıktan ve *Fatih Kanunnamesi*, Osmanlı uygulamasını meşrulaştırdıktan sonra, özellikle de bir kardeş kavgasını izleyen Bayezid döneminde böyle bir sansürün gereği kalmamıştı. Dolayısıyla Neşrî'nin bu bilinen hikâyeyi (?) kaydetmesinde bir sakınca yoktu (zaten Neşrî bunun "eski bir Osmanlı âdeti" olduğunu da söylemişti - Peirce, s.44).

Kafadar'ın bu açıklaması oldukça akla yakın; Orhan Gazi zamanında benzer bir hikâye geçmemesi de buna bağlanabilir - ama tabiî sansür gerektirecek bir olay olmaması da kuvvetli bir ihtimaldir. Osman Gazi'nin beyliği sırasında, varlığı kesin olmayan Alaeddin ile Orhan arasında rekabet değil, güçbirliği görüyoruz. Anonim *Tevarih-i Âl-i Osman,* babalarının ölümünden sonra iki kardeşin böyle bir anlaşmaya vardığını özellikle söylüyor. Bu konuda anlatılan, Orhan'ın tahtı kardeşine önerdiği, ama Alaeddin'in bir derviş hayatını tercih ederek feragat ettiği. Varlığını bildiğimiz öteki erkek kardeşlere ne olduğundan da söz edilmemiştir. Ancak, Osman Gazi'nin, daha kendi

hayattayken, vârisinin Orhan olacağına dair yeterince işaret verdiği anlaşılıyor.

Kaynaklardaki karışıklıklara örnek olmak üzere, kimi yerde de "Ali Paşa" olarak geçen bu Alaeddin'in bazı tarihlerde Osman'la Orhan arasındaki padişah gibi görüldüğünü, adının da Ardan Ali'ye dönüştüğünü söyleyeyim.

I. Murad'dan I. Ahmed'e

Orhan'la Alaeddin arasındaki "detant"ın benzerini bir sonraki kuşakta Süleyman Paşa ile I. Murad arasında da görürüz. Süleyman Paşa epey daha yaşlıdır, Orhan'ın şehzadeleri arasında en çok adı geçen de odur. Babası daha hayattayken attan düşüp ölünce tahtta Murad'ın hakkı artar. Ama hak bütünüyle ona kalmadığı için iki kardeşini Eskişehir'de öldürür ve tarihe bununla kaydedilen ilk padişah olur. Bir zaman sonra, kendisine karşı ayaklanan oğlu Savcı Bey'i de öldürerek bu alanda da "ilk" sırasına geçer. 17. yüzyıla kadar bunların olmadığı bir saltanat ya da saltanat değişimi görülmemiştir. Tek istisna, Kanunî Süleyman'ın tahta çıkışıdır, çünkü hiç erkek kardeşi yoktur.

"Fetret Devri" diye bilinen, Ankara Savaşı'nı izleyen dönemde, Bayezid'in oğullarının hepsinin toprakları vardı. Ama bu, onların ellerindeki toprakla yetinip birbirleriyle savaşı kesmelerine yol açmadı. Bu durumun da gösterdiği gibi, daha önceki göçebe Türk boylarının devleti paylaşma geleneği, koşullarının öylesini biraz zorladığı durumlarda bile, Osmanlılara çekici gelmemiştir. Göçebe düzen, bu paylaşmayı rahatlıkla kaldırabilecek bir düzendir. Zaten her zaman gevşek bir konfederasyon mahiyeti göstermiştir. Ama yerleşik bir medeniyette, hele imparatorluk amaçlayan bir devletle bu "paylaşma" geleneğini birlikte götürmek imkânsızdı. Daha başından devletin "bölünmez" olanına göz koyduğu anlaşılan Osmanlılar, bunun kaçınılmaz kıldığı kuruluşlar arası gerilimi göğüslemekten kaçınmadıkları gibi, bunun en net ve "kesin-sonuçlu" olan biçimini de tercih ettiler.

Eski göçebe alışkanlıkların etkileri Osman ve Orhan zamanında bir ölçüde devam etmiş gibi görünüyor. Bunlar erken dönem tarihçilerinin bizi yanıltması değilse, akrabaların birbirlerini öldürmemelerinden başka (Osman/Dündar hikâyesi dışında) babaların oğullarıyla, kardeşlerin de kardeşleriyle işbirliği yaptığını görüyoruz. Oysa I. Murad'la birlikte yalnız kardeşler değil, baba ve oğullar arasında da bu tür ilişkilerin büyük ölçüde koptuğunu gözlemliyoruz. Bu kopuşun arkası gelecektir.

Bu süreci ve bu yöntemi Fetret Devri'nin başlatmadığı belli olmakla birlikte, ilgili kişilerin bu uygulamadan ötürü duyduğu tereddüt, ahlâkî tedirginlik vb. varsa, o sırada olanlarla bunların silindiğini düşünebiliriz. Bu dönem, sonraki Osmanlıların zihnine bir kâbus gibi çökmüştü: Bir daha o duruma düşmemek için her şey yapılabilirdi.

I. Mehmed ve II. Murad'ın çabalarıyla devlet eski sınırlarına ulaşıp rahat bir soluk alınca, II. Mehmed bu "her şey"i ünlü *Kanunname*'siyle yaptı. Göçebe kökenli devletten imparatorluğa geçişte önemli bir aşama olan bu kanunların bir kısmı, öteki şehzadeler arasından sıyrılarak tahta çıkan ve padişah olanın ötekileri katlederek ortadan kaldırmasını meşru sayar.

Çok sayıda şehzadenin varlığı, sözü edilen kurallar ve gelenekler çerçevesinde, bir bakıma mantıklı bir süreç başlatıyordu: Darwin'in "en güçlünün ya da beceriklinin var kalması" ("survival of the fittest") teorisine uygun bir şekilde, savaştan galip çıkan, kendini ve yeteneğini bir biçimde kanıtlamış oluyordu. Sistem de şehzadelerin böyle yetişmesini kolaylaştıracak şekilde işlemeye başladı.

Şehzade belirli bir "olgunlaşma" yaşına gelince (bu yaş şimdikine göre çok erkendi) bir sancağa gönderiliyor, "sancakbeyi" oluyordu. Bu doğrudan doğruya yöneticiliği öğrenmek demekti. Dolayısıyla çok da mantıklı bir uygulamaydı. Şehzadenin bir çeşit "minyatür padişahlık" ortamında yaşaması için gerekli tedbirler düşünülmüştü. Bir kere, padişah, babasınınki gibi bir haremde yaşıyordu. Burada yanında kendi annesi vardı. Ayrıca, henüz on üç, on dört yaşında da olsa, kendi cariyeleriyle kuşatılıyor ve kadınlarını bulmaya başlıyordu. Erken dönemde, bu "ka-

dınlar", siyasî evlilik sonucu küçük "şehzade"nin sarayına gelebiliyordu.

Sancakbeyi olduğu yerin amirleriyle birlikte oturup danışabileceği ve karar verebileceği bir "mini-divan"ı da vardı. Burada sadrazam yerini tutacak kişi, babasının yanına verdiği *"lala"* idi. Bunlar çok zaman has odalı enderunlulardan seçilirdi, ama gereğinde bir vezirin bile şehzade ile çıkarıldığı görülebilir. Ama sadrazama karşılık lalanın durumunda ciddi bir fark vardı: Şehzadenin hocası, yol göstericisi olmakla birlikte, asıl kendisini bu işe tayin eden padişahın sadık adamıydı, öncelikle ona bağlıydı. Bu, gereğinde padişahın casusu olmak anlamına da gelebilirdi. Babası ve dedesinden farklı olarak, oğlunu yanında bir "gazâ arkadaşı" gibi bulundurmayıp onu sancağa gönderen I. Murad'dan beri kural buydu. Şüphesiz, oğlu Savcı Bey'in ona karşı giriştiği ayaklanma Murad'ın şehzadeleri sıkı denetim altında bulundurmak için tedbir almasında çok önemli bir rol oynamış olmalı. Ayrıca, Selçuklularda da "Atabey"ler şehzade ile taşraya gider, *onun adamı olur*, kaderleri onun kaderine bağlanırdı. Osmanlılar bu modeli de bilinçli olarak değiştirmiş olabilirler.

I. Murad'la birlikte şehzadelerin padişahlık kursu görmek üzere sancaklara gönderilmeleriyle, kısa zaman içinde, bazı sancakların bu iş için özellikle tercih edildiği görüldü. Burada, Rumeli tarafında herhangi bir sancağın kullanılmamış olması ilginç bir noktadır. Bu da ilk şehzade öldürme örneğinden kaynaklanmış olabilir: Savcı Bey, Bursa Sancakbeyi'ydi ve Bizans İmparatoru'nun kendisi gibi hoşnutsuz oğluyla ittifak kurarak başkaldırmıştı. Rumeli'nin böyle ittifaklar için daha uygun görünmesi bu tedbire yol açmış olabilir. Veya bir şehzadenin Rumeli'nin geleneksel havasına uyarak uç beyi ya da akıncı beyi gibi davranmasını (kazansa bir türlü, kaybetse başka türlü sorun) önlemeyi düşünmüş olmaları da akla yakın bir ihtimaldir. Manisa ve Amasya, Konya ve Kütahya, bazen Trabzon, oldukça tipik şehzade sancaklarıydı.

Şehzade ile lalasının ilişkisine değinmiştim. Lalanın padişahın "adamı" olması durumundan ötürü olabilir, padişah olunca lalayı yükselten şehzade-padişah pek yoktur. Buna karşılık yanlarında bulunan kölelere daha çok güvenmiş ve padişah olunca onlara yükselme imkânı tanımışlardır.

Öte yandan, şehzade için payitahtta kalan vezirlerle ve özellikle sadrazamla özel ilişki çok daha stratejik bir anlam taşıyordu. Hangi şehzadenin hangi sancağa tayin edildiğinde kısmen büyük oğul olmak, kısmen de baba-oğul (ya da şehzadenin annesinin) ilişkisi rol oynayabilirdi. Hangi sancak olması, payitahta yakınlık bakımından son derece önemliydi. Teorik olarak şehzadelerin sultanın ölümünü haber almaları da, koşup payitahta yetişmeleri de bu yakınlığa bağlıydı. Ama sadrazamla özel ilişki kurmuş olan şehzade, bu haberdar edilme işleminde kayırılacağına güvenebilirdi. Sokollu, II. Selim'i de, III. Murad'ı da hadisesizce tahta geçiren adamdı.

Tahta geçme konusunda bu katı "reel-politik" kabul edilince, buna ilişkin kanlı olayların hepsini haklı çıkaracak birçok örnek de yaşandı. Kardeşlerin bu uğurda her şeyi yapmaları zaten normal sayılıyordu. Sözgelişi, Kanunî iki oğlunu öldürmüştü; ama onun babası Yavuz Selim de kendi babası Bayezid'i tahttan indirerek ve sonra zehirleyerek padişah olmuştu. Varolan örnekler, nasıl davranılması gerektiğini gösteriyordu.

I. Ahmed'den Sonra

17. yüzyılda bu gelenek birdenbire sona erdi. 1595'te III. Mehmed tahta çıktı. III. Murad'ın bu oğlu 1583'te Manisa Sancağı'na, sayısı iki bini bulan bir maiyetle gitmişti. Annesi Safiye Sultan aslında kurallara aykırı olarak Murad'a Mahmud adını verdikleri bir şehzade daha doğurmuş, ama Mehmed'in şansına, bu çocuk fazla yaşamamıştı. Safiye'den bir de kızı olan Murad padişah olup Topkapı'ya yerleşince, kız ve erkek birçok çocuğu daha (artık başka kadınlardan) oldu ama bunların yaşları küçüktü ve sarayda tutuluyorlardı. Dolayısıyla Murad ölünce en büyük ve sancakta olan tek Şehzade Mehmed, İstanbul'a döndü, tahta çıktığının gecesinde çoğu çok küçük, kimi beşikte olan, on

dokuz erkek kardeşini boğdurttu. Bu iş yapılırken kendisinin de perişan olduğu anlatılır.

Osmanlı tarihi, yazanların bakış açısına uygun olarak, hayata fazlasıyla yukarıdan bakan, toplumun duygu ve düşüncelerine -herhalde bilmediği için- yer vermeyen bir tarihtir. III. Mehmed'in bu kitlesel kardeş katlinin halkta ne gibi tepkiler uyandırdığından söz etmiş olan da azdır. Ama epey derin bir tepki duyulduğunu tahmin edebiliriz. Bu kadarı, toplum vicdanı için, biraz fazlaydı. Nitekim kardeş katli kuralını ortadan kaldıran da, III. Mehmed'in oğlu I. Ahmed oldu.

III. Mehmed bu kardeşlerinden başka büyük oğlu Mahmud'u da öldürtmüştür. Mahmud ve Ahmed'i sünnet ve sancağa tayin etmeyi geciktirdi (muhtemelen orada denetimden çıkacağı korkusuyla). Ahmed, Peçevî'den öğrendiğimize göre, kardeşinin babasını ürküttüğünü görür ama laf dinletemezmiş.

Böylece III. Mehmed, sancakbeyliği yapan son padişah oldu. Bu gelenekle birlikte kardeş katli de (büsbütün olmasa bile) tarihe karıştı. Yeni kural, Osmanlı hanedanının en yaşlı erkeğinin tahta çıkması oldu. Bu kişi ayrıca, ölen padişahın oğlu olmak zorunda da değildi.

Bu oldukça farklı sisteme geçişte I. Ahmed'in bir hayli insancıl olmasının payı belki vardı; on dokuz kardeşin öldürülmesiyle uyanan tepkiye bu da eklenmiş olabilirdi. Ama toplumsal kurumlarla toplumun genel gidişi bağdaşmak, birbirleriyle çatışmamak zorundadır. Bu genel gidişte kurumun böyle bir değişime uğramasını kolaylaştıran öğeler vardı.

Kanunî Süleyman'la birlikte Osmanlı İmparatorluğu doğal sınırlarına dayanmış, fütuhatla yeni topraklar kazanmak aşağı yukarı imkânsızlaşmıştı (bu konuyu başka bir bölümde daha ayrıntılı tartışıyoruz). Aynı zamanda padişahtan, onun kişiliğinden bağımsız, kendini özerk bir biçimde yeniden-üreten bir devlet aygıtı oluşmuştu. Eski günlerin ordusunun başında sefere çıkan cengâver padişahın yeri ve anlamı kalmamıştı. Dolayısıyla, bu cengâverliğe uygun düşen (Darwinci) varkalma mücadelesi veren şehzadelere de gerek kalmamıştı. Bu çerçevede, I. Ahmed'in getirdiği yenilik genel koşullarla fazla çelişmedi.

Osmanlıların topluma kendi hanedanlarının meşruiyetini nasıl kabul ettirdiklerine değinmiştik. Kardeşlerini öldüren padişah hayattaki tek saltanat sürebilir Osmanlı olarak kalıyordu (ancak onun oğulları, yaşları olgunlaştığında, alternatif olarak görülebilirdi). Bu da bir garanti işlevi görüyordu. Saraydaki stokta birçok Osmanlı olunca tahttan birini indirip yerine yenisini çıkarmak kolaylaştı. Devletin özellikle başkentte toplanmış güçlü gruplar arasında çıkar dengesi kurmakta ayak sürçmesi, bu tür ayaklanmalara meşruiyet sağlıyordu. Osman'dan sonra İbrahim ve III. Selim gibi öldürülen başka padişahlar olduğu gibi, yeni kurala rağmen çevresine güvenemeyip kardeşini öldürten IV. Murad gibi padişahlar da olmuştur. IV. Mehmed, II. Mustafa, III. Ahmed ise tahttan indirilen ama canına ilişilmeyen padişahlardır.

Kardeş katlinin yasaklanması insancıl bir edim olmakla birlikte, sarayda sürekli göz hapsinde ("kafes" denilen yerde) tutulan ve her şeye rağmen öldürülme korkusundan büsbütün kurtulamayan bu yeni dönem şehzadesinin durumu da pek parlak sayılamazdı. "Osmanlı padişahı", bu dönemde, iyiden iyiye "simgesel" bir kişi haline gelmişti. Gerçi İbrahim gibi, aklının yerinde olduğu çok şüpheli padişahlar bile yığınla insanın canını alabilmiştir; ama stratejik ipler genellikle başkalarının elindeydi. Bu yüzden, şehzadelerin eğitimi de devlet için hayatî bir ihtiyaç olmaktan çıkmıştı. Bundan sonra, eğitim görmüş şehzadeler gitgide azaldı. Gene de, ipleri tamamen kendi eline alan padişahlar (IV. Murad gibi) zaman zaman görüldü.

HASEKİ SULTANLAR

Buraya kadar söylenenlerden, Osmanlı hanedanının yeniden-üretimi için bulunmuş *en iyi* çözümün, çocukları cariyelerin doğurması olduğu, sanırım anlaşılmıştır. Devletin erken yıllarında başka toplumsal statüsü olan kadınlarla, bey ya da kral kızlarıyla evlenilmişti (bunlar da çok zaman şehzadelik sırasında kurulan evliliklerdir); ama eğilim, geçen zaman içinde

(ve devlet güçlenmesi paralelinde) "cariye" yönünde yoğunlaşmıştır.

Günümüzde hem bilimin en üst düzeylerinin üzerinde emek verdiği, hem de en banal magazin düzeyinde insanların ilgisini çeken, "*clone*", "kopyalama" konusu var. Dünyanın büyük kısmını hanedanların yönettiği yüzyıllarda bu teknik bulunabilse, herhalde bütün hanedanlar için en iyi çözüm olurdu - hele bugünkü halinden daha da gelişmiş olsa ve "*clone*", bir "anne"ye de ihtiyacı olmadan, sözgelişi küvez koşullarında üretilebilseydi! Bütün hanedanlar için "ideal" olmakla birlikte, Osmanlılar belki bu yöntemi daha da şiddetle bağırlarına basarlardı. Aslında fiziksel açıdan bakıldığında, başta ünlü "Osmanlı burnu", bu standartlara bir hayli yaklaştıkları söylenebilir, ama "karakter" bakımından hâlâ çok farklılık olabiliyor, ayrıca "anneler" ve "eşler" de çok fazla sorun çıkarıyordu.

Kimdi bu kadınlar? Göçebelikten yerleşik devlete doğru geçerken, ileri gelenlerin haremlerinde "köle" olarak son bulan kadınların epeycesinin, fiilî savaşlar ve zaferler sonucunda tutsak alınanlar olduğunu tahmin edebiliriz. Ama yerleşik düzene geçildikten sonra bu gibi durumların tamamen ortadan kalkmasa da (zaten çeşitli dönemlerde bu tip hikâyeleri işitmeye devam ederiz) azaldığını, harem personelinin artan oranlarda "esir pazarları"ndan tedarik edildiğini düşünmek herhalde yanlış olmaz.

Yerleşikleşme, öyle ya da böyle, sarayın hareminde cariye olacak kızları daha küçük yaşta alıp gereği gibi eğitme zeminini yarattı. Bu kızların Esir Pazarı'na düşenlerinin çoğu Kafkasya'dan getiriliyordu. Bizim genel olarak "Çerkes" dediğimiz, ama aralarında Ibıh, Şapşı, Kabartay, Adige, Abhaz vb. kollarına ayrılan topluluklarda, yalnız zorla köle alınmaz, aileler kendileri de kız çocuklarını esircilere satabilirlerdi. Kafkasya'da Gürcüler'in yaşadığı bölgeler de esir ticareti yapanların talan yerleri arasındaydı. Ukrayna ve Rusya'ya doğru bölgeler gene öteden beri bu işe yatkın "uç"lar arasındaydı. Balkanlar zamanla imparatorluğun sakin eyaletleri haline gelip esir ticareti yollarının dışında kalırken, 16. yüzyıl sonlarına kadar her baharda sefere çıkan donanma da talan akınlarında Akdeniz kıyılarından elde edilmiş erkek ve kadın tutsakları getiriyordu. Afrika'da Sudan, siyahî kölelerin bulunduğu başlıca bölgeydi.

Bu kızların sayısının zamanla adamakıllı arttığını görüyoruz. İstanbul'un fethinden sonra bile haremin kalabalıklaşması hemen gerçekleşmedi. Örneğin, Venedik *bailo*'su ("Balyoz" dediğimiz elçi), II. Bayezid'in hareminde fazla kadın bulunmadığını, olanların da çoğunun Eski Saray'da bulunduğunu söylüyor. Haremin cariye ve odalık nüfusundaki artış Kanunî Süleyman'ı izleyen dönemlerde gerçekleşmiş olmalı.

Cariyelerin içinden pek azının padişahın "gözde"si olabilmek şansına sahip olduğu kabul edilirdi. Bunların çoğu hizmet erbabı olarak saraydaki hayatını tamamlardı: Yalnız padişaha değil, valide veya haseki sultanlara ve hattâ haremin üst rütbeli kadınlarına hizmet ederek. Lonca sisteminin dereceleri onlar için de geçerliydi: Saraydaki hizmete *çırak* olarak başlar, işleri öğrendikçe *kalfa* derecesine terfi eder, en iyileri daha ileri yaşlarında *usta* olurdu.

Kızların en güzel ve en yeteneklileri, daha baştan, padişahın ilgisini çekebilecekler arasına alınırdı. Bunlar, orada aldıkları dersler ve öğrendikleri hünerlerle musikîşinas veya rakkase olarak başarı sağlamış olanlardı. Tabiî bazen onlar da padişahın ilgisini çekmeyebilir veya sıradan cariyelerden biri göze girebilirdi, ama bunların daha istisnaî durumlar olduğunu sanırım varsayabiliriz. Padişahla daha yakın ilişkisi olanlara "gedikli cariye" denilirdi. Padişahın ilgisini çekerse "gözde", ilgi ilk geceden sonra devam ederse "ikbal" denirdi. Fatih Mehmed'den sonra padişah için "nikâh" epey kuraldışı bir şey olmuştu; ama padişahın karısı denebilir bir mertebeye yükselen cariyeler "Haseki Sultan" olurdu. En yüksek rütbe, çocuk doğuranlar için kullanılan "kadın"dı (en büyük erkek çocuğu doğuran "Birinci Kadın" olmak üzere).

Ancak, bu kadınlar için çocuk doğurmak "en büyük saadet" olmayabilirdi. Haremde kuralların ne olduğunu bize gösteren herhangi bir yazılı belge yok.

Osmanlı anlayışında, adı "Harem" olan yer için böyle yazıya geçmiş kural, zaten bir çelişki olurdu. Ancak, bazı uygulamaların sürekli tekrarlanması, yazılı olmasa da, kuralların olduğunu ve çok zaman kurallara uyulduğunu gösteriyor.

Önemlice bir kurala göre, padişaha çocuk doğurmuş kadının kısa zamanda saraydan ayrılması gerekirdi. Bu kalıpları dikkatle inceleyen Peirce'ın dediği gibi, kural daha Orhan zamanından konmuş olabilir; ama buradan II. Mehmed'e gelinceye kadar (aradaki Fetret'in de katkısı olabilir), buna uymayan durumlar da görüyoruz. II. Mehmed'den sonra, ilk Kanunî zamanında bozulan bir çizgi görülüyor; bu çizgiye göre, padişaha erkek çocuk doğuran haseki, saraydan çıkıyor. Çıktığı yer, başlangıçta, Eski Saray'dır. Ancak, bir zaman sonra, oğlunun sancakbeyi tayin edildiği yere, onunla birlikte gider. Yukarıda gördüğümüz gibi, şehzade, gittiği sancakta, annesiyle birlikte, bir "minyatür padişah" hayatı yaşar ve yönetmeyi öğrenir - bu arada annesi de, muhtemelen, kendi yükselebileceği nihaî mertebe olan valide sultanlığın stajını görüyordur.

Kız doğuran hasekinin haremi terk etmesi gerekmiyordu. Ama oğlan doğunca haseki sultana yol görünüyordu. Bundan nasıl bir sonuç çıkması gerektiği bellidir: Padişahın köle cariyeyle evlenmesi toplumda veya "komşu" devletle, şehzade anası olarak birinin güç ve nüfuz kazanmasını engellemek için düşünülmüşse, bu durum da, aynı hasekinin birden fazla oğul doğurarak padişah nezdinde fazladan etki ve prestij sağlamasını durdurmaya yönelik bir çareydi.

Ama Kanunî Süleyman'ın saltanatına geldiğimizde bu kuralın paramparça olduğunu görüyoruz.

Süleyman'ın şehzadelikten kadını Mahidevran'dı. Manisa'da Süleyman'ın yanında bulunan [toplam] on yedi kadından biri olduğu anlaşılıyor. Ama Manisa'dan İstanbul'a gelip Topkapı Sarayı'na yerleştikten kısa bir süre sonra, Süleyman, haremde Hürrem'le karşılaştı ve ona âşık oldu. Bu, padişahlarda pek alışık olduğumuz bir şey değildir.

Saraya gelmeden önceki adı tarihlerde Rokselan olarak geçer. Bu bir özel ad olmaktan çok "Rusyalı kız" ya da "Rutenyalı kız" gibi bir niteleme olabilir. Ukraynalı olduğu genellikle kabul edilir, ama Polonya'da, Rutenyalı bir papazın Aleksandra Lisovska adlı kızı olduğu söylenmiştir. Tatar akıncılar tarafından Lvov yakınlarında tutsak edilmiştir (daha sonra Lehistan Kralı ile mektuplaşmıştı).

Hürrem hakkında hikâye boldur. Venedik Elçisi Bernardo Navagero bunların en ünlülerinden birini raporunda yazmıştır: Mahidevran bir kıskançlık nöbetinde Hürrem'i dövmüş ve tırmalamış, Hürrem, padişahtan kaçarak ilgisini iyice uyardıktan sonra sıyrıklarını göstererek Mahidevran'ın saraydan uzaklaştırılmasını sağlamış.

Tarihî olgular Hürrem'in gerçekten olağandışı bir etkisi olduğunu gösteriyor. Süleyman'a, biri kız, altı çocuk doğurdu: Mehmed, Mihrimah, Abdullah (üç yaşında öldü), Selim, Bayezid ve Cihangir. Buna rağmen saraydan hiç ayrılmadı; oğullarından herhangi biriyle sancağa da çıkmadı.

Üstelik Süleyman'la nikâhlandı. Bu zamana kadar toplum padişahın hasekileriyle evlenmemesine o kadar alışmıştı ki bu izdivaç bir şok etkisi yarattı. Halk arasında Hürrem'in padişahı büyü yoluyla ele geçirdiği söylentileri yayıldı. "Cadı" olduğu bile söylendi. Hürrem'i kıskandırmamak için Süleyman Harem'i de boşaltmış, hizmetkârlar dışında kimse bırakmamıştı. Bu olgulardan başka mektupları da hanedan tarihinde eşi pek olmayan bir aşk ilişkisi yaşadıklarını kanıtlar.

Ahmed Refik'in taktığı popüler adla, Osmanlı tarihinin "Kadınlar Saltanatı" Hürrem Sultan'la başlar. Gerçekten de başta Hürrem, bu dönemde hanım sultanlar bazı önemli siyasî roller de oynadılar. Ama bunun ayrıntılarını biraz sonra görelim.

VALİDE SULTANLAR

Süleyman'ın Hürrem'e âşık olması, halk arasında dolaşan bütün "cadı" ve "büyü" söylentileriyle, mitolojide ve folklorda sık sık karşılaştığımız bir motiftir. Adaşı Peygamber Süleyman için de hep anlatıldığı gibi ("Saba Melikesi Belkıs" vb.) "dayanılmaz çekici"

Köle ticareti Osmanlı İmparatorluğu'nun son demlerine kadar önemli bir toplumsal-ekonomik etkinlik olarak devam etti. Bu çağlarda ve bu bölgede hüküm süren köleliğin antik medeniyette ya da aynı çağlarda Batı'da yapılan kölecilikten farklı olduğu hep söylenmiş, bazen de bu bir "savunma" derecesine varmıştır. Ekonomik bir işgücünden çok hizmet sağlamak üzere kullanıldıkları ve bunun önemli bir fark yarattığı söylenebilir ama bundan "bizim köleciliğimiz iyidir" diye sonuç çıkarmak çok da anlamlı bir şey değildir.
İstanbul'da biri Cerrahpaşa, biri de Çemberlitaş çevresinde iki köle pazarı vardı. Thomas Allom'un bu gravüründe arka planda kalan cami Nuruosmaniye'yi andırdığına göre buradaki sahnenin ikincisini canlandırdığını söyleyebiliriz.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

bir kadın karşısında kendini koruyamayan kudretli hükümdarlar – ya da, hükümdar olması da şart değil, Dalilah karşısında Samson vb. vardır. Ne var ki, Süleyman'la Hürrem'in hikâyesi, büsbütün mitolojik olamayacak kadar yakın zamanlı ve belgelere geçmiş durumda.

Bütün ataerkil ideolojilerde erkeğin "yakayı bir kadının eline vermesi" üzücü, ibret verici bir durumdur. Ciddi ölçüde ataerkil olan Osmanlı ideolojisinde de kesinlikle böyleydi. Belki anlaşılabilir bir durumdu, ama kesinlikle bir *zaaftı*. Olması istenmeyen bir şeydi.

Buna karşılık, aynı Osmanlı ideolojisinde (ve gene birçok ataerkil ideolojide) *annenin* saygıdeğerliği tartışmasız kabul edilen bir şeydi. Bir kadın "anne" ol-

duğunda, fiziksel olarak böyle bir gerek bulunmadığı halde, onunla ilgili cinsel çağrışımlar geri plana itiliyor, yaşı ilerledikçe bunlar büsbütün siliniyordu. Karısına "düşkünlük" gösteren bir erkek, hele padişahsa, biraz acınası bir manzara çiziyordu; ama annesine saygı gösteren bir adama, padişah bile olsa, söyleyecek fazla bir şey yoktu.

Herhalde bu nedenle, Hürrem Sultan'la birlikte açılan ve yüz yıl kadar devam eden dönemde, hanım sultanlar, haseki olarak öne çıksalar da, asıl valide sultan olarak büyük saygı gördüler.

Yukarıda, padişaha erkek çocuk doğuran kadının bir zaman sonra Saray'dan uzaklaştırıldığını görmüştük. Genellikle, Yeni saraydan (Topkapı) Eski Saray'a, bir süre sonra oradan oğluyla birlikte tayin olunduğu sancağa gidiyordu. Padişah ölünce bunu kanlı bir dönem izliyordu. Kazanan şehzade Topkapı'ya yerleşirken, sağsa, annesi de alayıvala ile, valide sultan dairesine yerleşiyordu. Kaybeden şehzadelerin anneleri ve varsa başka kadınları ise Eski Saray'da son bulurdu. Şehzade öldürülür, ama anasına ve yakınlarına gerekli saygı gösterilirdi.

Kadınlara yolu açan Hürrem kocasından önce öldüğü için bu valide sultan rolünü oynayamadı. Oğlu II. Selim, valide sultan olmayan bir saraya, sevgili hasekisi Nurbanu ile yerleşti. Bu kuşakta da nikâh tekrarlandı. Ayrıca başka benzerlikler de görürüz. Selim, belli ki, şehzadeliğinde Nurbanu ile bayağı "monogamik" bir hayat yaşamış, ondan üç kızı ve nihayet bir oğlu (III. Murad olmak üzere) olmuştu. Saltanatında, muhtemelen tek oğul kuralına da uyarak, çeşitli cariyelerden oğlan çocukları oldu, ama bunları, Murad'a bir şey olması durumunda tahtın sahipsiz kalmaması için yaptığını tahmin ediyor ve Nurbanu'nun Hürrem gibi sarayda rakipsiz olduğunu görüyoruz. Kocasıyla yaşadığı saltanatı III. Murad zamanında valide sultan olarak devam ettirecektir.

Nurbanu, Cecelia Verier-Baffo adıyla doğmuştu; bu "tire"nin iki yanındaki adları taşıyan iki Venedikli (ve soylu) ailenin gayri meşru kızıydı. Barbaros Hayreddin tarafından bir tutsak olarak (12 yaşında bir çocuk) saraya armağan edilmişti. Bu Venedik bağlantısından ayrıca söz edeceğiz.

II. Selim'in oğlu III. Murad da sancakta bir şehzadeyken Dukakin bölgesinden bir Arnavut kızı olan Safiye'yi seçmiş, ondan iki kızı ve *iki oğlu* olmuştu. Murad, Safiye'yle evlenmedi, ama Topkapı'da baş hasekisi oydu. Bu, ortaya sorunlu bir durum çıkarıyordu: Aynı anda hem etkili bir valide sultan, hem de etkili bir haseki sultanın olması. Dönemin dedikodularında, Nurbanu'nun oğluna yeni cariyeler bulduğunu, bunun Safiye'yi sinirlendirdiğini, ama zamanla onun da -belki statüsünü sürdürmek gibi paradoksal bir amaçla- aynı şeyi yaptığını görüyoruz. Murad'ın başta iktidarsızlık çektiğini, ama bu çekingenlikten kurtulduktan sonra da fena halde açılarak yirmi oğul ve yirmi yedi kızı olduğunu okuyoruz (Peirce, s.97). Bu arada, iki kadın arasında gerginlik oluyor, ama bu ciddi bir krize dönüşmüyor.

İki durumda şöyle bir ortak nokta saptanabilir: Hasekiler, şehzadelik zamanında tek kadın ve "cinsel partner" konumundadır. Ama Topkapı'nın haremi ve cariye kalabalığı içinde bu "cinsellik" en azından görüntüde ortadan kalkıyor. Belki, cinsel çağrışım olmaksızın sarayda haseki sultan konumunda olmak onları daha da saygıdeğer kılıyor. Bir zaman sonra padişah ölünce, her ikisi de valide sultan olarak Osmanlı düzeninde bir kadının erişebileceği en üst iktidar basamağına tırmanıyorlar.

Safiye Sultan'dan sonra bir süre sarayda çok etkili bir kadın görmüyoruz. III. Mehmed'in oğlu olarak onu tahtta izleyen I. Ahmed aslen adalı bir Rum ve bir papazın kızı olan, herhalde cerbezesinden ötürü "Kösem" (sürünün önünde giden, önderlik eden) lakabıyla anılan Mahpeyker'den Murad ve İbrahim dahil erkek ve kız çocuklar edindi. Ahmed'in ölümünden sonra, daha önceki cariyenin oğlu olan II. Osman yerine, aklından zoru olan, dolayısıyla zararsız görünen I. Mustafa'nın tahta çıkması sağlandı, ama bu durum uzun süremedi. II. Osman'ın serüveni ve kavgası acı sonuna ulaşana kadar Kösem gölgede kaldı, ama daha sonra yaşı çok küçük olan oğlu IV. Murad

tahta mecburen çıkarılınca Kösem de valide sultan olarak saraydaki (ve bütün devlet entrikalarındaki) yerini aldı.

Bundan sonra Kösem'in hayatı ilginç bir örüntü izledi. IV. Murad'ın yaşı ilerleyip dizginleri ele almasına kadar hemen hemen her şey onun elindeydi. Ama oğlu da bu büyüme yıllarını büyük bir iktidar susuzluğu içinde geçiriyordu. Kendi otoritesini kurduğu zaman annesini geri plana itti. Bu durum yedi yıl kadar sürdükten sonra Murad öldü ve Kösem'in hayatta kalan son oğlu İbrahim tahta geçti. Lakabı "Deli" olan bu oğulun da Kösem'e epeyce iktidar fırsatı yaratması doğaldı. Ne var ki, bir zaman sonra İbrahim de laf dinlemez oldu. Üstelik onun bu laf dinlemezliği iyice saçma sonuçlar da yarattığı için Kösem yeni entrikalara girişerek İbrahim'in hal'ini ve sonra öldürülmesini sağladı; tahta yedi yaşındaki torunu IV. Mehmed (Avcı) çıktı. Bu durum Kösem'i yeniden ön plana getirdi. Ama şimdi, bir zamanki Nurbanu/Safiye sorunu gibi, büyük valide sultanla asıl valide sultan Hatice Turhan arasında iktidar mücadelesi başladı. Üstelik bu, önceki gibi, yumuşatılır bir kavga olmaktan çıkmıştı. Turhan'ı elemeye karar veren Kösem yeni bir darbe planlarken durumu haber alan Turhan bir "harem darbesi" başlattı (şüphesiz, dışarıdaki nüfuzlulara danışıp desteklerini alarak) ve bir gece haremde Kösem'i öldürttü.

Turhan Sultan bir zaman sonra Köprülü Mehmed Paşa ile bir anlaşmaya varıp iktidarın dizginlerini onun eline verdi. Bu, Osmanlı tarihinde Köprülü hanedanının iktidar dönemidir. Dönemin bitmesinden sonraki koşullar da hanedandaki kadınların bu yüz yıllık süre içinde olduğu gibi ön plana çıkmasına elvermedi. 19. yüzyıla gelinceye kadar, hanım sultanların pek fazla lafı geçmez; 19. yüzyıla gelindiğinde de koşullar çok değişmiştir.

KADINLAR SALTANATI

Ahmet Refik'in söylediği "Kadınlar Saltanatı" tamlaması popüler tarihte çok tutmuş bir nitelemedir. Kanunî Süleyman'la birlikte Osmanlı tarihinin parlak sayfalarının kapanmış olduğuna inanılır. Ahmet Refik'in nitelemesi belki popüler bilincin bu durum için kolaylıkla kabul edebileceği bir açıklama içeriyor: Kadınlar güç kazandı, böyle oldu! Kuruluşundan bütün bu yıllara ve sonrasına kadar Osmanlı'da ataerkil ideoloji egemendi; ama bunun daha sonra azalmadığını, belki de arttığını söylemek mümkün.

Kadınların güçlendiğini söylemek, erkeklerin güçsüzleştiğini söylemekle aynı kapıya çıkar tabiî. Bu keyfiyet Kanunî ile başladığına göre, onun güçsüz olduğunu söylemek pek kolay değildir. Gene de, bütün "büyük"lüğüne rağmen, "aşk" ve biraz da "kuşku" gibi sonuçta *insanî* sayılması gereken (dolayısıyla Süleyman'ı mazur gösteren) bazı *zaafları* olduğunu, bunlardan ötürü cengâver oğlu Mustafa'yı öldürttüğünü, böylece tahta ehliyetsiz kişilerin geçmesinin yolunu açtığını söyleyenler çoğunlukta.

Bunun ne kadar doğru olduğunu bu kitabın ilgili bölümünde tartıştığım için, şimdilik, Kanunî'nin Viyana ve İran seferleri sonunda ne doğu ne de batıda fethedecek pek fazla yer kalmadığını ve imparatorluğun doğal sınırlarına dayandığını tekrar edeyim. Mustafa, Kanunî'den daha da cengâver olsa, gideceği çok bir yer, yapacağı çok bir şey yoktu.

Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin, başında "cengâver padişah" olmasını gerektirmeyecek kadar sağlam biçimde oturduğunu, "güçlü bir padişah" gerektirmeyecek kadar yerleşikleştiğini söylemek de mümkündür.

Selim ve Murad sefere çıkmadılar; III. Mehmed çıktı. Başına epey iş de geldiği için bir sonraki sefere çıkmayı düşünmedi. II. Osman'ın pek başarılı geçmeyen Lehistan girişimlerinden sonra doğuya giden IV. Murad'dan başka seferber çok fazla padişah görmüyoruz. Sefere çıkanlar da gerçekten orduya kumanda etmek üzere değil, sembolik olarak orada bulunuyorlardı. Yani bu çığır nesnel olarak kapanmıştı.

Bu dönemde kadınların neredeyse bir gelenek oluşturacak biçimde öne çıkmalarının bu "yozlaşma", "sefahat düşkünlüğü" benzeri sığ açıklamalardan daha geçerli sosyo-psikolojik nedenleri olmalıdır.

Bu konuda en inandırıcı sözleri (gerekli kanıtlarla) Leslie Peirce söylüyor.

II. Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra bir imparatorluk için gerekli gördüğü yapıyı kurmuştu. Padişahın neredeyse gözle görünmez, elle tutulmaz bir varlık haline gelmesi bunun bir parçasıydı. Divan-ı Hümayûn toplantısından nasıl uzaklaştığını ilgili bölümde anlattım. Buna, Divan sonrası geleneğini, yani padişahın Divan üyeleriyle yemek yeme âdetini kaldırmasını da ekleyelim. Bu bağlamda hatırlanacak bir başka eski gelenek, Osman Bey zamanından kalma bir şeydir: Mehterhanenin davul ve köslerle nevbet çalması; bu, Selçuklu Sultanı'nın Osman Bey'e Beylik verdiğinin bir anısıydı ve muhtemelen sonradan uydurulan bu hikâyeye göre nevbet çalınırken ayağa kalkılırdı. Padişahın nevbeti ayakta dinleme geleneğini de Fatih'in lağvettiği anlatılır.

Bütün bunlar padişahı yüceltmek üzere düşünülmüş jestler. Fatih'in bunları yalnız bir "imaj mühendisi" gibi düşünüp planlamadığını, aynı zamanda içinden hissettiğini tahmin edebiliriz. Ama padişahı bu gibi tedbirlerle yüceltmek, padişahın özdeş olduğu devleti ve imparatorluğu da yüceltmek anlamına geliyordu. Fatih Mehmed'i izleyen padişahlar bu yeni âdeti sürdürmüşlerdir.

Elçi kabulü, Osmanlı büyüklenmesinin belirgin örneklerinden biridir. Devletin azametini *yabancılara* kabul ettirmek özellikle önemliydi (bkz. Divan-ı Hümayûn). Bu törende padişah (Kanunî Süleyman'ı birçok elçi anlatmıştır) hiç konuşmadan ve hemen hemen hiç kıpırdamadan, sabit bir noktaya bakarak oturur.

Ama bu ifadesizlik ve bu sessizlik yalnız böyle törenlerle de sınırlı değildir. Kanunî Süleyman'ın sessizliği sarayda ve haremde de bir kural haline getirdiğini, hattâ emirlerin ses çıkarmadan verilip yerine getirilmesi için harem hizmetkârlarıyla bir işaret dili geliştirdiğini biliyoruz. Bu azamet yolunun bir kere açılması, padişahın bildiğimiz *insanî* denecek davranışlardan sıyrılması veya en azından sıyrılmış görünmesini gerektiriyordu.

Hurrem Sultan'ın büyük bir ihtimalle hayalî olan bu portresinin yanında Latince, "Rossa Süleyman'ın karısı" yazılı. "Rossa" veya "Roxelan" gibi adların gerçek adı olmasından çok, Rusya'dan geldiğini anlatması daha akla yakın. Rusya'dan çok, Ukrayna ile Polonya'nın içiçe geçtiği bir bölgede, Lvov yakınlarındaki Rogatin kasabasında yaşadığı, Rutenyalı bir papazın kızı olduğu (asıl adı Aleksandra Lisowska) ve Tatar akıncıları tarafından kaçırıldıktan sonra Saray'a satıldığı bilinir.
Hurrem, Ukrayna'da tanınır ve sevilir. Topkapı Haremi'ne girmiş kadınlardan, onun gibi kökeni bilinenler, doğdukları yerin gündelik mitolojisine girmiştir (Kösem Sultan, Gülnuş Emetullah v.b.). Çok zaman, buradaki şöhretleri, memleketlerindekiyle ters orantılıdır. Bizim popüler tarih nosyonlarımız çerçevesinde Hurrem de kötülük yapmış, kötü bir kadın olarak bilinir.

Özel Koleksiyon, İstanbul.

Aynı dönemde, Avrupa'nın birçok kral sarayında da buna benzer süreçler yaşanıyor, kaskatı protokol kuralları konuyor, hanedanlar bulutların üstüne tırmanıyordu.

Çok saygı duyulan bir kişiyi görmek, konuşmasını işitmek, özellikle sıradan ve banal bir durumda ya da eylemde olduğuna tanıklık etmek, büyük bir hayal kırıklığı yaratabilir. II. Mehmed'den sonraki padişahlar bunun içgüdüsel bilgisiyle fiziksel varlıklarını toplumdan saklamaya başladılar. Birçoğunun "tebdil kılıkta" topluma karışma ve orada ne olduğunu izlemeye ihtiyaç ve durdurulması güç bir merak duymaları da aynı etkene bağlanabilir.

Gelgelelim, toplum/devlet ilişkisi aynı zamanda bir dolaysızlık, yüz yüzelik, bir çeşit somut ilişki veya iletişim de gerektirir. Halk, bir bakıma, simgesel bir anlamda, ara sıra devlete *elini sürebilmelidir* - hiç değilse gerçekliğini hissetmek için.

Hanedanın kadın üyelerinin kendilerini daha "görünür" hale getirmekle, bütün bunları bilmeden ve hesaplamadan, ama bir biçimde sezerek, bu işlevi gördüklerini düşünebiliriz. Müslüman toplumunda kadın olarak zaten mesafeli ve kapalıydılar. Ama arabalarının içinde, görünüp kaybolan imgeleriyle, en çok da hayır işleriyle, topluma varlıklarını duyurabilir, bununla, daha da soyut bir varlık haline gelen padişahın gerçekliğini doğrulamış olabilirlerdi.

Sözünü ettiğimiz dönem, Avrupa'nın da "kadınlar saltanatı" sayılabilir. Daha önce de Akitanyalı Eleanor ya da Kastilyalı Isabel gibi kadın hükümdarlar görülmüştü. Ama 16. yüzyılda Fransa'da Catherine de Medici ya da Navarre Kraliçesi Marguerite ve Jeanne d'Albret, Britanya'da Mary, Elizabeth ve Mary Stuart (Anne Boleyn gibi çarpıcı birini saymazsak), Hollanda'da naibe Mary vardı.

Osmanlı hanedanının haseki ve valide sultanları bunlardan bazılarıyla mektuplaşmışlardır. Böyle bir ihtiyaç da, belli ki, herhangi bir kralı kendine eşit görmemesi gereken padişahın bir yandan da gerekli olan diplomatik bir ilişkiyi kurması için hanım sultanın yardımına ihtiyaç duymasının sonucudur. Başka bir söyleyişle, bu hanım sultanlar kendilerini öne çıkarmak için değil, devlette böyle bir nesnel ihtiyaç olduğu için bunu yapmışlardır.

İlk örnek gene Hürrem Sultan'dır. Kökeni de son derece yatkın olduğu için, Lehistan Kralı I. Sigismund'la, o ölünce oğlu II. Sigismund'la mektuplaştı. Hürrem'in Osmanlı/Lehistan ilişkilerinin düzgün yürümesine katkısı vardır. Kızı Mihrimah ve damadı Rüstem Paşa da Lehistan'la bu yazışmalara katılıyorlardı. Ayrıca, İran Şahı Tahmasp'ın kız kardeşi Sultanım'la yazışmaları da gördüğü diplomatik işlevin bir başka kanıtıdır. Kadından beklenen yumuşaklığı gösteriyor ve barışın sağlanması istendiği zaman ortaya çıkarak buna yardımcı oluyordu (erkek hükümdarların söyleyemeyeceği yumuşak sözleri söyleyerek). Onu izleyen valide sultanlar da bunu devam ettirdiler.

Nurbanu ile Safiye de valide sultan olarak bu düzeydeki siyasette rol oynadılar. Nurbanu, Fransa Kraliçesi Catherine de Medici ile ve aynı zamanda Venedik Docu ile mektuplaşıyordu. Köken olarak Venedikli'ydi ve Osmanlı/Venedik ilişkilerinin iyi yürümesi için çabalaması, "elinin hamuruyla erkek işine karıştığı için", erkek tarihçilerimizin hoşuna gitmeyebilir (tabiî elini hamura hiç değdirmemişti ve *o zamanın* erkekleri siyasete değdirmesinden tedirgin olmuyorlardı); ama bu o zaman için pekâlâ gerçekçi bir politikaydı ve Sokollu Mehmed Paşa'nın da politikasıydı.

Venedik dostluğunu daha sonra Safiye Sultan da sürdürdü. O ayrıca İngiltere'de Elizabeth'le mektuplaştı. "Ortak düşman" İspanya'dan ötürü, bu ittifak veya yakınlık, iki taraf için de önemliydi.

Yukarıda değindiğim gibi, hanedanın kadın üyelerinin kendilerini kamuya göstermelerinin başlıca yolu, yaptıkları hayır işleriydi. Bu aslında Osmanlı saltanatının başından beri vardı. Kadın veya erkek, herkesin elindeki varlığı hayır işlerinde kullanması İslâm medeniyetinin çok temel bir kuralıdır. En erken zamanlardan beri de, İznik'teki Nilüfer Hatun İmareti gibi kadınların yaptırdığı ya da kadınlara adanmış eserler görürüz. Ama Kanunî Süleyman'ın saltanatına kadar hanedandaki kadınlar, istisnalar dışında, epey

gölgede kalmışlardı. Sırayla başkent olan Bursa ve Edirne'nin imarında padişahlar başı çekmiş, aynı şey İstanbul'da da büyük ölçüde tekrarlanmıştı. Ama Kanunî dönemi artık anıtsal bir mimarînin, bütün azametiyle ortaya çıkacağı çağdı ve bunda kadınların da payı olacağı anlaşılıyordu.

Kanunî'nin İstanbul'da Mimar Sinan'a Hürrem için yaptırdığı Haseki Külliyesi (cami, medrese, imaret, sıbyan mektebi ve hastane) bunların ilki, ayrıca, Eyüp'te bir açık türbeden sonra, Sinan'ın İstanbul'da inşa ettiği ilk eserdir. Sinan daha sonra Hürrem Sultan'ın Ayasofya ile Sultanahmet arasındaki güzel, büyük hamamını da yapmıştır.

Ama Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan daha da erken davranmış ve I. Selim henüz hayattayken sağladığı birikimle 1518'de Urla'da birçok dükkân satın almış, bunun geliriyle Manisa'da bir cami ve külliye yaptırmıştı. Bu arada Hürrem de İstanbul dışına taşarak Kudüs'te, Mekke ile Medine'de ve Edirne'de hayır kurumları kurdurdu. Kudüs'teki imareti çok önemlidir.

O sırada kızları Mihrimah da boş durmuyordu. Üsküdar'da ve Edirnekapı'da onun adını taşıyan iki camiyi (ve külliyeyi) de gene Sinan inşa etti. Bu iki caminin kentin iki girişinde yapılmış olması da ilginçtir.

Süleyman'dan sonra, II. Selim ve III. Murad döneminde, bilinçli olduğu izlenimi veren bir başka kalıp ortaya çıkıyor. Kanunî, andığım bu eserlerin yapılması için şüphesiz Hürrem'e ve Mihrimah'a maddî yardımda bulunmuş, ama bu arada kendi camiini de bir başyapıt olarak İstanbul'da inşa ettirmekten geri durmamıştı. Oğlu ve torunu ise onun dönemindeki kalıbı tersine çevirerek, kendi camilerini taşrada, annelerinin camilerini İstanbul'da yaptırdılar: Edirne'deki en büyük eser, Selimiye ve Manisa'daki Muradiye. III. Murad, annesi Nurbanu için bir cami ve külliyeyi Sinan'a ısmarladı (Sokollu ve Sinan bu üç padişah arasında bir bağ kurar gibidir). Sinan'ın Üsküdar, Toptaşı'nda yaptığı bu külliye olağanüstü bir sanat eseridir.

III. Mehmed kendisi için bir şey yaptırmadı, ama annesi Safiye Sultan için Yenicami'yi -yaptırtamadı

Kösem Sultan hakkında en inandırıcı açıklama, Tinos Adası'nda bir papazın kızı olduğu ve korsanlar tarafından kaçırılıp esir pazarında satıldığı, böylece Osmanlı sarayına geldiğidir. Adı Mahpeyker kondu. Daha çok tanınan "Kösem" lakabı sayılır. "Sürünün önünde giden koyun" anlamına gelir. Herhalde genç kızlığından itibaren cerbezesi ve çeşitli yetenekleriyle dikkat çekmiş olmalıdır.
Döneminde Frankfurt'ta Abraham Aubry'in gravüründe Sultan I. Ahmet'in karısı Evemenia olarak tanıtılan Kösem Sultan için şunlar yazılmaktadır:

"Ben Kösem, büyük Türk'ün karısı ve Sultanıyım.
Saltanat atının üstünde giyinip kuşanıp hüküm sürüyorum.
Sultanım sınırsız gücüyle bana Hıristiyan âleminde duyulmamış bir mutluluk bahş etti.
Dileğim barış ve huzurun her iki cihânda da yayılması, silahların bırakılması, savaşların son bulması, dökülen kanların durmasıdır.
Yalnız akıl ve kalp değil, Allah da huzuru ve barışı arzu etmektedir.
En büyük isteğim barışın hep sürmesi ve insanlığın huzur içinde yaşamasıdır."

ama- başlattı. Bu aşamada sanki bir uğursuzluk vardı. Sırayla mimar, padişah ve annesi öldüler. Camiyi bitirmek, "frapan" valide sultanlar dizisinin final "bölüm"ünün kahramanı Turhan Sultan'a kaldı.

Arada Kösem Sultan da önemli hayır işleri yaptırmıştır. Üsküdar'da bir camii ve hamamı vardır, ama en gösterişli eseri İstanbul'un çarşılar bölgesindeki Büyük Valide Hanı'dır.

Sonuç olarak, Hürrem Sultan'la Turhan Sultan arasında geçen süre içinde bazı hanım sultanların, padişahın hasekisi veya validesi olarak edindikleri rolü gerçek anlamda bir "Kadınlar Saltanatı" olarak değerlendirmek pek mümkün görünmüyor. Söz konusu rolün kaynağı, kadınların erkekler üstünde bir güç kazanmasından çok, iç ve dış koşulların karmaşıklaşması süreci içinde, hanedanın erkek ve kadın üyeleri arasında *yeni bir işbölümüne* gidilmesidir. Bu dönemde kadınların daha ön planda görünmelerinin nedeni de budur.

Hıristiyanlık'ta bildiğimiz "Kutsal Aile" ile bir paralelliğe dikkat çekeyim. Şüphesiz burada tanrısal bir inançtan değil, yüceltilmiş ve tanrısallaştırılmış da olsa sonuçta somut insanlardan oluşan bir hanedandan söz ediyoruz; ama böyle olması bu paralelliği geçersizleştirmiyor, çünkü her iki durumda da insanların *zihinlerinde* kurdukları temel ilişkileri ele alıyoruz.

Kutsal Üçlük'ün yanında bir "anne" figürü olarak Meryem'in yer alması, pek çok psikolog, sosyolog vb. bilim adamlarının da belirttiği gibi, Tanrı kavramına bir yumuşaklık ve şefkat katmıştır. Pratikte bunu, günah işlediğine inanan müminlerin affedilmek için öncelikle Meryem Ana'ya başvurması gibi çok yaygın âdetlerde görebiliriz. Bunlar ortodoks dinî öğretinin cemaate empoze ettiği tavırlar değil, sıradan insanların, Tanrı kavramını, kendi hayatlarından bildikleri kavramlarla, ilişkilerle vb. tanımaya çalışmalarının sonucudur. Benzer şekilde Osmanlı hanedanında da padişah devletin yüceliğini, erişilmezliğini, gücünü, cezalandırıcılığının kesinliğini, iradesinin kararlılığını temsil ederken, hanedanının kadın üyeleri de gene çok gerekli olan yumuşaklığı, hoşgörüyü, şefkati temsil etmeyi üstlendiler. Bir bakıma, bir devlet için ikisi de gerekli olan "kahhar" ve "rahman" sıfatlarının belirli bir işbölümü anlayışı içinde iki cins arasında paylaşımıydı bu.

Kadınlar bu paylaşım içinde, dış ilişkilerde, yukarıda değindiğim gibi, barışa yönelik bir arabuluculuk rolü üstlenirken, içeride de padişahla devlet erkânı arasında aynı işi yapmaya çalıştılar. Sözgelişi, Kösem gibi bir valide sultan imkân olduğu ölçüde oğlu İbrahim'in saltanat hakkını korurken, bu imkânı bizzat İbrahim'in ortadan kaldırması üstüne, devlet ricaliyle devletin İbrahim'siz devamının koşullarını müzakere ediyordu. Ayrıca, bütün bu konularda Kösem'in İbrahim'den daha bilgisiz ve ehliyetsiz olduğu herhalde söylenemez.

Turhan Sultan ise oğlu Avcı Mehmed'in, hem de başka kadınlardan olmuş kardeşlerini öldürtmesini engellemişti. Sadrazamlığa Tarhuncu Ahmed Paşa'yı veya Köprülü Mehmed Paşa'yı seçecek basireti gösteren, Avcı Mehmed değil, Turhan Sultan'dı. O sırada Mehmed daha çocuktu ama büyüyünce de kayda değer bir "celâdet" göstermedi.

Geçmiş dönemlerde Osmanlı tarihine bakışta egemen olan görüş Osmanlı'nın savaşma yeteneğini ve dolayısıyla padişahların "cengâverlik" özelliklerini ölçüsüz biçimde abarttığı gibi, böyle bir dünya görüşüne uygun biçimde, ataerkil ve zaman zaman "kadın düşmanı" denecek bir perspektife de sahipti. Dolayısıyla bu görüş, "kadınlar saltanatı" gibi bir kavramı dolaşıma sokarken, bunun, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün baş nedeni olduğunu da ima etmiştir. Aynı zamanda, söz konusu dönemde yaşayan padişahların yeteneksizliklerinin sorumluluğunu da kadınlara yüklemeye çalışmıştır.

Oysa bu değerlendirmelerin geçerli bir dayanağı yok. Söz konusu "saltanat", yukarıda anlatılan nedenlerle ortaya çıktı ve karmaşık süreçlerin ortak ürünüydü. Bunun yanı sıra, "saltanat süren" bu kadınların, Osmanlı Devleti'nin kötüye gitmesinde herhangi bir belirleyici karar veya davranışlarını görmüyoruz. Yaptıkları her şey, başından beri varolan siste-

min içindeydi. Örneğin, çocuk doğurmuş bir hasekinin kendi oğlunun saltanatı için elinden geleni yapmasından daha doğal bir şey olamazdı.

PADİŞAH KIZLARI VE DAMAT PAŞALAR

Osmanlı hanedanında padişah kızlarının tahta çıkabileceği herhalde düşünülmemişti bile.

Avrupa hanedanlarında (veya krallık düzeyine gelmemiş soylu ailelerde) kadınların önemli rol oynamaları oldukça erken dönemlerde başlamıştı. 1192'de Kudüs Kraliçesi olan I. Isabelle (d'Anjou) gibi erken kraliçelere de rastlanır. Ama ilk *önemli* kraliçe, 15. yüzyıl sonunda hüküm süren Kastilyalı Isabelle'dir. Bu sıralarda Burgonya Düşesi Marie gibi başka önemli kadınlar da var. 16. yüzyıl sonuna geldiğimizde, bütün Avrupa'da kraliçeler ve hanedanları çekip çeviren kuvvetli kadınlar görüyoruz (bu ülkelerde, kadınların saltanatı ele geçirmesinden yakınan "modern" tarihçilere de pek rastlanmıyor).

Osmanlı tarihinde böyle bir ihtimal yalnızca II. Mahmud'un saltanatının olağanüstü koşullarında, Esma Sultan bağlamında telaffuz edildi ve hemen unutuldu.

Padişah kızlarının tahtla ilişkilerinin kesik olması, onları baştan "ikinci sınıf" konumuna indiriyordu. Erkek çocuk doğuran ikbal sarayı terk ederken kız doğuranların gözdeliğinin devam etmesi gibi teamüller, durumun böyle olduğunu biraz dolaylı biçimde gösterir.

Ancak bu, *görece* bir "ikinci sınıf"lıktı. Bütün dehasını ve enerjisini hanedanın rakipsiz ve mutlak iktidarını garanti altına almak üzere seferber eden Osmanlılar, kız çocuklarına da bu amaca uygun bazı işlevler keşfetmekte gecikmediler.

Kuruluşun başlarında padişahlarla birlikte, hattâ padişahlardan çok, şehzadelerin siyasî evlilikler yaptığını görmüştük. Bu yıllarda bazı padişah kızları da aynı rolü oynadı. Şehzadeler, uygun ve gerekli durumlarda Hıristiyan hanedanlarla ittifak anlamına gelen izdivaçlar yapabiliyorlardı. Osmanlı ideolojisinde bunu engelleyecek bir şey yoktu; ama kızlarını gayrimüslimler'e veremezlerdi. Dolayısıyla Osmanlı "prensesleri" Anadolu'daki beyliklerden beyler ve oğullarıyla evlendirildiler.

Bugünkü bilgilerimize göre bunların ilki I. Murad'ın kızı Melek Hatun'du. Karamanoğlu Alaeddin Ali Bey'le evlendirildi. Uluçay'a göre, "Melek Hatun, kocası ile babası ve kardeşi Yıldırım Bayezid arasında âdeta bir aracı vazifesi görmüştür" (Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s.7). Daha sonra bu örnek tekrarlanmıştır. I. Mehmed'in kızı İlaldı Hatun da Karamanoğlu İbrahim Bey'le evlenmişti. Bu evlilikten altı erkek çocuk doğdu, ama Osmanlı düşmanı İbrahim bir cariyesinden olan İshak'ı onlara tercih ediyordu. Bunun üstüne altı oğlu birlikte ayaklanıp İbrahim'i hapsettiler. Bu arada Fatih de, Osmanlılarla akraba olan prensler lehine duruma müdahale etmişti.

Ancak, bu erken dönemde de, daha sonra padişah kızları için az çok kural haline gelen âdet başlamıştı: Kızların, ileri gelen Osmanlı devlet adamlarıyla evlendirilmeleri.

Bu arada iki farklı uygulamaya değinelim. Yıldırım Bayezid'in bir kızı, Hundi Hatun, tarihimizde daha çok Emir Sultan adıyla tanınan Emir Buharî ile evlenmişti. Emir Sultan, kuruluş döneminin bilginlik, dervişlik ve gazilik özelliklerini kendinde toplayan ilginç kişilerinden biriydi; Hundi Hatun'la evlenmesi çevresinde de bir folklor oluşmuştur. Şehzadelerin ulema veya önemli şeyh ailelerinden kızlarla evlenmelerinin örnekleri vardır. Hundi bunun kızlardaki ilk örneğidir.

İkincisi -muhtemelen bir çaresizliğe dayandığı için- oldukça "aykırı" diyebileceğimiz bir örnek: Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi, taht kavgasını sürdürdüğü sırada, kardeşi Fatma Hatun'u, erkek kardeşi Kasım'la birlikte Bizans İmparatoru'na rehin vermişti. Bu tabiî bir "evlenme" değildi, ama hanedandan bir kadının siyasî bir "araç" olarak kullanılması örneğiydi. Daha sonra Çelebi Mehmed tahtın rakipsiz sahibi olunca bu kızkardeşini İstanbul'dan aldırıp yanına getirtti.

Fatih döneminden sonra, çevrede herhangi bir beylik veya kız alıp verecek bir Müslüman devlet kal-

madığı için artık bu çeşit siyasî hanedan izdivaçları görmüyoruz. Padişah kızları, Osmanlı topraklarının iç siyasetindeki ittifaklarda yer almaya başlıyorlar. Bunun anlamı, herhangi bir biçimde toplumda güçlenmiş kişilerin, saraya "damat" edilerek, yakın karar ve uygulama mekanizmaları içine alınmalarında, padişah kızlarının rol oynamalarıdır. Leslie Peirce, bu alanda daha erken birçok örnek olmakla birlikte, asıl Kanunî Süleyman'ın "üç koldan" bir damatlık politikası yürüttüğünü gösterir: Kız kardeşlerini, kızını ve kız torunlarını ileri gelen paşalarla evlendirmiştir. Kız kardeşi Hatice Sultan, ünlü Damat İbrahim Paşa ile evlenmişti. Şah Sultan, Lûtfi Paşa ile; Fatma Sultan da Kara Ahmed Paşa'yla evlendiler. Kızı Mihrimah'a, Rüstem Paşa'yı uygun gördü. Onların kızı Hümaşah Ayşe, Semiz Ali Paşa'yla; İsmihan da Sokollu Mehmed Paşa'yla evlendirildiler.

Bu izdivaçlar "Damat Paşa"yı mutlaka saraya daha fazla bağlamaya yarıyordu. Ama belki buna ek olarak, hanım sultanın evlendiği adamın davranışlarını geldiği saray adına göz altında tutmasını da sağlıyordu. Bu durumlarda, söz konusu bireyin sadakatinin son analizde kimden yana olduğu şüphesiz gene bireysel koşullara göre değişir; ama sarayın bu bakımdan daha baştan epey avantajlı olduğunu söyleyebiliriz.

Damat paşa adayı da öncelikle kendi avantajını düşünerek, hemen hemen her durumda, gönüllü olarak bu evliliğe girmiştir. Belli ki bundan kazanacağı, kaybedeceğinden çoktu.

Padişah kızıyla evli yaşamak *ucuz* bir iş değildi. Hanım sultanın, geldiği sarayın özlemini çektirmeyecek bir refah içinde yaşaması gerekiyordu. Ama herhalde bu damatlık, aynı zamanda öyle bir refahın sağlanmasının yolunu açan bir anahtar olmuştur.

İslâmiyet'in "taaddüd-ü zevcat" geleneği de, padişahın kızıyla evlenmiş paşa durumunda çalışmıyordu. Damat paşa bu evlilikten sonra başkasıyla evlenemez, daha önce evlenmişse de karısını boşardı. Arada köleyle, cariyeyle bir kaçamak olursa, işin çığırından çıkmaması koşuluyla, olgun insanların birbirine gösterdiği hoşgörünün geçerli olacağı varsayılabilirdi. Ama damat paşanın herhangi bir şekilde zevcesini üzmesi ya da kızdırmasının bedeli ağır olabilirdi.

Arnavut asıllı Lûtfi Paşa, bir fahişenin cinsel organı ("ferc" tabir edilir) oyularak idamını emretmiş, karısı Şah Sultan -haklı olarak- bunu canavarca bulmuş, aralarında kavga çıkmış ve Lûtfi Paşa karısını tokatlamıştı. Devşirme Lûtfi Paşa'nın Sultan Selim kızı ve Sultan Süleyman kardeşi birini tokatlayamayacağını bilmesi gerekirdi. Şah Sultan ondan boşandı, Kanunî de sadrazam mührünü geri aldı, Dimetoka'ya sürdü. Lûtfi Paşa ömrünün geri kalan kısmını (yirmi küsur yıl) tarih yazarak geçirdi.

Osmanlı'nın klasik döneminde böyle "ileri gelen" denebilecek devlet adamları, devşirmelerdi. Böylece padişah kızları, kölelerle evlenmiş oluyorlardı. Bir padişah kızının evlenebileceği başka kim olabilirdi? Örneğin, bu yeni koşullarda, eski beyliklerden kalma büyük ailelerle evlilik hiç düşünülemezdi, çünkü bu öyle bir aileye durup dururken bir nüfuz yolu açmak demekti. Dolayısıyla kapıkulları dışında bir de ulema kalıyordu ki padişah oğulları için bu da düşünülemezdi, ama kızlar için böyle bir şey mümkündü. Kapıkulunun ortadan kalktığı dönemden sonra da seyfiye ve ilmiye, sarayın damat edindiği iki kurum olarak kaldı.

17. yüzyıla gelindiğinde saraya damat edinim politikası, başka birçok şey gibi, çığırından çıkmıştı. Hanım sultanlar daha iki üç yaşındayken evlendiriliyordu. Her şeyin çok çabuk altüst olabildiği bu yıllarda, kimi zaman, bu yolla müttefik haline getirilen devlet adamı da gözden düşüp idam ediliyor veya zaten yaşı epey ileri olduğu için eceliyle ölüyor, böylece "prenses" on sekizine gelene kadar hemen hemen hiç tanımadığı beş altı kocayla evlenip dul kalmış olabiliyordu. Gene aynı çerçevede, evliliğin kendisi, ancak bir siyasî ittifakın simgesi olarak önem taşımaya başlayınca, ellisinde, altmışında evlendirilen padişah "kız"ları da görüldü.

Damatlık kurumu, sarayı muhtemel isyankâr davranışlardan veya bazı komplolardan korumuş olabilir, ama damat paşaların kendilerini sarayın hışmına

karşı fazla korumadığı, idam veya azledilmiş damat paşa sayısından çıkarsanabilir.

HAREM MÜSTAHDEMİ

Hanedanın barınağı olan saray ve saray içinde de harem, Osmanlılar için en iyi korunması ve en iyi işlemesi gereken kurumlardı. Dolayısıyla burada bulunan bütün personelin en güvenilir kişilerden seçilmesi zorunluydu. 600 yıllık bir dönemde olabileceği kadar iyi işlemiştir bu.

Sarayda ve haremde çok değişik niteliklerde hizmet sunan pek çok insan vardı. 16. ve 17. yüzyıllarda devamlı sarayda kalan insan sayısının beş bini geçtiği tahmin ediliyor. Biz bunların arasından, belirli nedenlerle daha kritik görünen bazı grupları ele alalım.

Bostancılar, yeniçeriler gibi, devşirme yoluyla Müslüman yapılmış gençlerden oluşturulan bir "ocak"tı. Adlarından sarayın bahçıvanlık işlerini yaptıkları anlaşılıyor, ama bu, çeşitli işlerinden sadece bir tanesiydi. İlk akla gelecek işlevleri, sarayı korumak ve bir zabıta gücü olarak çalışmaktı. Aşağı yukarı bütün "idam" işlemleri bostancılar eliyle gerçekleştirilirdi.

Gene böyle "muhafız" kategorisine koyabileceğimiz bir grup baltacılardır. Bunların adı da, saraya odun taşımakla yükümlü olmalarından ötürü böyle konmuştur. Gerek "bostancı", gerekse "baltacı" adları, başlangıçta farklı bir amaçla ihdas edilmiş hizmetlerin, sarayın güvenlik ihtiyacı yüzünden, bir "Muhafız Birliği"ne dönüştüğünü göstermektedir. Baltacılar sarayda daha "iç" bölümlere de girip çıkabiliyorlardı (Kösem Sultan'ı bulup boğan, bir baltacıdır), bostancılardan veya baltacılardan vezir ve hattâ sadrazam olanlar görülmüştür (Baltacı Mehmed Paşa, Nevşehirli İbrahim Paşa vb.).

Sarayda, Bâb-ı Hümayûn'u vb. koruyan çeşitli kapıcılık hizmetleri bulunmakla birlikte, harem kapısını bekleyenler şüphesiz bunlardan daha önemli bir işlev görüyordu. Haremle bu yakın ilişkileri, bu adamların hadım olmasını gerektiriyordu. Burada, bildiğimiz siyahî harem ağalarından değil, ak ağalardan söz ediyorum.

Antikçağda "Nubia" olarak adlandırılan Sudan, gene o çağdan beri, Avrasya'daki köle ticaretinde siyah kölelerin elde edildiği başlıca kaynaktı. Bu durum köleliğin resmen yasaklanmasından sonra bile, azalarak, devam etti.
Sarayda hadım hizmetkâr bulundurma âdetini Osmanlılar Bizans'tan almışlardı. Bizans'ta, en tanınmış temsilcisi Justinianus zamanı generallerinden Ermeni kökenli Narses gibi birçok hadım asker de yetişmişti. Nikiforos Uranus, Logothet Nikiforos, Amiral Cymineaus, hep hadım komutanlardı. Hadımlık, hayatta yükselmenin bir yolu olabiliyordu. Kendi oğlunu hadım ettiren imparatorlar bile vardı. Ama yüksek sınıflar arasında küçük oğlunu hadım ettirme âdeti çok yaygındı. Askerlik dışında, Patrik olan hadımlar da vardı. Osmanlıların kapıkulu sistemi ile önlediği "hanedanlaşma"ya karşı Bizans'ın bulduğu çözüm buydu. Osmanlılar hadımlığı genel olarak sarayda hizmetle sınırlı tuttular.
Fenerci Mehmed Kıyafetnamesi'nde yeralan Darüssaade Ağası.

Osmanlı Kıyafetleri, Fenerci Mehmed Albümü, Vehbi Koç Vakfı.

Pakalın bunların "hilkaten erkeklikten mahrum oldukları"nı söylüyor, ama bu o kadar inandırıcı değil. Sayıları çok olmayan, bir dönemde kırkı pek geçmeyen ak ağalar hadım edilmiş (beyaz ırktan) kölelerden oluşuyordu. Küçük yaşta hadım edilen Ermeni veya Boşnak köleler veya Macar, Avusturyalı savaş tutsakları (daha doğrusu, bunlardan sağ kalanları) bu hizmete alınıyordu.

Macar asıllı ünlü bir hadım, Bozdoğan Kemeri'nin yanında medresesi olan Gazanfer Ağa'dır (ama o muhtemelen savaş tutsağı değildi). Şehzadeliğinde II. Selim yakınıydı. Selim padişah olunca gene onun yakınında kalabilmek için otuz yaşlarındayken, kardeşi Cafer'le birlikte, hadım edilmek istedi. Cafer bunu atlatamadı, öldü; Gazanfer, Selim'den sonra III. Murad ve III. Mehmed'e de ak ağalar başı olarak hizmet etti.

Bir tarihten sonra beyazların hadım edilmesinin artık yakışık almaz hale geldiğini tahmin ediyorum. Aynı zamanda, haremin içindeki güvenlik de, kapısındaki güvenlikten daha fazla önem kazanıyordu. Ayrıca, III. Ahmed zamanında Çorlulu Ali Paşa, ak ağaları silahdarlardan sonra gelen bir ocak haline soktu. Önceleri çok önemli ve yetkili olan ak ağalar böylece geri planda kaldılar ve ortadan kalktılar.

Afrika'dan, özellikle Etiyopya ve Sudan'dan getirilen siyahî hadımlar (tavaşîler) ise imparatorluğun son günlerine kadar devam etti. Önceleri ikinci sınıfken III. Murad'dan sonra ak ağalara göre ön plana geçtikleri ve ilk bu tarihlerde başlarındaki adama kızlar ağası ve Dâr-üs Saade Ağası dendiği genellikle kabul ediliyor. Bunlar doğrudan haremin içinde oldukları için daha fazla önem kazanmaları normaldi.

Siyah tavaşîler Kubbealtı'nın hemen iç kısmındaki koğuşta yatarlardı. Bu konum, haremle dış dünyanın arasını kesmelerini sağlıyordu. Ak ağalar ise hiçbir zaman haremin içine girmemişlerdi. Ama üçüncü avluda camileri vardı (Ağalar Camii).

Hadım edilmek tek bir biçimde olmuyordu. Ortadoğu'da veya Çin'de, bunun, küçük oğlan çocuklarda en iyi sonuç alınan şekli bütün erkeklik organlarını kesmekti. Kan kaybını durdurmak için, yaraya gübre basmak dahil, çeşitli yöntemler geliştirilmişti. Hayaların bir şekilde çıkarılması veya kamışın alınmasıyla hadım edilenler de vardı. Gene çok küçük yaşta oğlan çocukların hayaları burularak ve ezilerek hadım edilmesi de üçüncü temel yöntemdi. Bu muameleye uğramak, bu insanlarda mutlaka fiziksel ve psişik pek çok bozukluk yaratıyordu. Ama aynı zamanda hadım edilmiş olmak, insanın cinsel isteğini büsbütün yok etmiyordu. Onun için haremde ağalarla cariyeler arasında çeşitli cinsel yakınlaşmalar olduğu herhalde doğrudur. Ak ağaların dış hizmette tutulması, hem onların tam hadım olmaması (ikinci kategori olabilir), hem de cariyelere daha çekici görünmeleri ihtimali nedeniyle öyle belirlenmişti.

Ortadoğu'da muhtemelen Asur'da başlayan bu âdet, bazı değişiklikler göstererek, bu bölgede yüzlerce yıl devam etti. Eski Yunan'da bakire tanrıça Artemis rahipleri hadım olurdu. Bizans'ta, temel işlev gene "tehlikesiz" harem bekçisi yaratmaktı. Ama bu hadımlardan askerlikte yükselen çok olmuştur. Justinianus'un komutanlarından Narses son hadım generaldi. Osmanlılarda da Hadım Ali Paşa, Hadım İbrahim Paşa gibi, ak ağalıktan gelme devlet adamları görülür.

Haremin içine geldiğimizde, burada da sıkı bir hiyerarşik örgütlenme görüyoruz. Buradaki kadınların hepsinin varoluş nedeni padişahın rahatını sağlamaktı, ama bu yalnızca *cinsel* bir anlam taşımıyordu. Padişah gözdesi olabilecek güzellikte birçok cariye kız satın alınmakla birlikte, daha çok sayıda genç kadın buranın hiç de az olmayan çeşitli hizmet işlerini görmekle yükümlüydü ve muhtemelen oldukça erken zamanlardan başlayarak, kimin bu işbölümünün neresinde bulunmak üzere saraya girdiği belliydi. Aynı zamanda, birinden öbürüne olası geçişlerin de yordamı, çerçevesi belli olmalıydı. Padişahın cinsel ilgisini çekebileceklerin alacağı eğitim de farklı olmak durumundaydı. Haremde padişahtan başka, başta valide sultan, haseki sultanlar, ayrıca da görevli kadınlar, her biri kendine göre çeşitli hizmetler bekleyen ve talep eden birçok kadın vardı.

"Daye Hatun" unvanını alan padişah süt anneleri, haremde yüksek rütbeli ve ayrıcalıklılar arasındaydı. Bunlar arasında Fatih'in, Kanunî'nin "daye"leri ("taya") İstanbul'da çeşitli hayrat, cami, mescit yaptırmıştır. Birçok Dayehatun camii -veya sokağı- görürüz.

Haremde idarî bakımdan etkin kişi (daye bir bakıma padişahın akrabası sayılır ve idarî görev almaz) kethüda hatundur. Haremin malî sorumluluğu (adından anlaşıldığı gibi) onun üzerindedir. Doğrudan padişahla ve haremdeki herkesle o muhataptır ve bütün hizmetkârların başındadır.

Haremdeki örgütlenme saraydaki çeşitli erkek örgütleriyle paralel gider. "Kalfa" ve "usta" terimleri haremdeki kadınlar için de geçerlidir ve herhangi bir loncada görülen sıralamadan farkı yoktur. Hizmetler de loncalardaki gibi örgütlenmiştir: Çamaşırcılar, kilerciler, kahveciler, ibriktarlar, hazinedarlar vb. yedi tane ocak, bunlarda birer "usta" ve onların yedişer "kalfa"sı vardır. Bu işlere ayrılanların (cariye, acemi veya "çırak") sayısı yapılan işe göre değişir.

Söz konusu paralellik, Leslie Peirce bunu gösterinceye kadar pek fazla dikkat çekmemiş, incelenmemişti (ama genel olarak biliniyordu). Saray kölelerle doluydu: Haremde köle kadınlar; harem dışında köle erkekler. Her iki cinse göre oluşmuş hiyerarşiler ve hiyerarşik basamakların adları paraleldi. Erkek "çaşnîgir" de (tadıcı) vardı, dişisi de. "Hazinedar", "kilerci" vb. iki tarafta da gördüğümüz görev ve rütbeler. Tabiî "kethüda", "kâtib" de öyle. Harem, dış dünyaya sıkı sıkı kapalı olmakla birlikte, bu paralel hizmet hiyerarşileri arasında bir çeşit bağlantı gözetilir ve "emeklilik" çağı geldiğinde, konumları birbirinin dengi olanlar evlendirilerek saraydan "çıkarılır"dı.

Osmanlı sarayı, böylece, her çeşitten kölelerle dolu ve köleler arası çeşitli ilişkilerin kesiştiği bir yerdir. Erkek köleler kadın köleleri ve padişahı dış dünyaya karşı korur ve bunlardan bazıları bu çalışmadan ayrılınca birbirleriyle evlenir. Siyahî hadım köleler beyaz köle kadınların disiplin içinde yaşamasını gözetir. Haremin selâmlık kısmında devşirme kullar Enderun'da içoğlanı olarak padişahın özel hizmetinde bulunur. Buradan geçmiş olanlar zaten kubbealtı veziri vb. olarak yönetimdedir; padişahın kölelerden olma kızlarından bazıları bu kullarla evlendirilmiştir.

Bir başka bölümde, iktidarın "kul"lardan "köle"lere geçişi üstünde durduğum için burada yeniden o konuya girmiyorum.

Seçilmiş Kaynakça

Altınay, Ahmet Refik, *Kadınlar Saltanatı*, 2 cilt, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

—, *Kızlar Ağası*, İstanbul, 1926.

Bobovius, Albertus, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2002.

Freely, John, *Inside the Seraglio, Penguin Books*, Harmondsworth, 2000.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, 4 cilt, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

Peirce, Leslie, *The Imperial Harem*, Oxford UP, New York-Oxford, 1993.

Penzer, N.M., *Harem*, Bookplan, 1936.

Saz, Leyla, *The Imperial Harem of the Sultans*, Peva Publications, İstanbul, 1994.

Uluçay, Çağatay, *Harem*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

—, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1945.

EKBERİYET KONUSU

I. Ahmed'le birlikte Osmanlı hanedanı içinde kardeş katlinin sona erdiğini, bunun yerine, hayatta olan en yaşlı erkeğin tahta çıkması anlamına gelen "ekberiyet" sistemine geçildiğini söyleriz. Bu, genel olarak doğrudur - ama ancak "genel olarak". Konuyu biraz daha ayrıntılı incelediğimizde bu geçişin kolay olmadığını (ve aslında hiçbir zaman tam bir geçiş olmadığını) görüyoruz.

Metinde belirttiğim gibi I. Ahmed, padişah olur olmaz on dokuz kardeşini boğduran, daha sonra da sözgelişi oğlunu boğdurarak "taht uğruna yakın akraba kanı dökme" eylemlerini devam ettiren III. Mehmed'in oğluydu. Dolayısıyla, saltanatının toplumun bu öldürmelerden ciddi bir tiksinti duyduğu bir konjonktüre rastladığını düşünebiliriz. Ama bunun yanında birkaç etkene daha dikkat etmek gerekiyor.

Ahmed tahta çıktığında çok gençti ve bir erkek çocuğu olmadan tahta çıkan bir padişahtı. Bu, hiç oğlu olmaması riskine işaret eder. Kardeşi Mustafa'nın aklının başında olmadığı belliydi, ama bu koşullarda onun ortadan kaldırılması da akıl kârı değildi. Bu koşullarda Ahmed, padişah olurken, küçük kardeşini boğdurtmadı (aklı yerinde olmayan bir kardeşin ciddi bir tehdit oluşturmayacağını da düşünmeliyiz) veya çevresindekiler buna meydan vermedi. Nitekim, tahta geçtikten az sonra çiçek hastalığına tutulduğu ve ölümden döndüğü biliniyor.

Ancak kısa zaman sonra iki oğlu (biri "Genç Osman") ve bir kızı oldu. Bu yeni durumda padişah kardeşi Mustafa'yı ortadan kaldırmanın yolunu düşünmeye başladı. Venedik temsilcisi olarak İstanbul'da bulunmuş birçok Contarini arasından Simon Contarini iki kere emir verip vazgeçtiğini anlatır ("batıl itikat" denebilecek nedenlerle - I. Ahmed'de böyle çok davranış görürüz).

Ahmed genç yaşta öldüğünde Mustafa hâlâ hayattaydı; Ahmed'in büyük oğlu Osman da hâlâ çocuk yaşındaydı. Böylece Mustafa tahta çıkarıldı, ama bunun da uzun sürmesine imkân yoktu. Bu olayda Kızlar Ağası Mustafa Ağa ve muhtemelen Kösem Sultan rol oynadılar. Kösem'in kendi en büyük oğlu iyice küçük olduğu için, Osman, padişah olduğunda yok edilmesi kesinleşeceğinden, Mustafa'nın saltanatıyla vakit kazanmak istediği yorumu yapılmıştır ki, akla yakın bir yorumdur (Freely, *Inside the Seraglio*, s.116). Böylece, bu "kansız cülus" örneği, pekişmeye başladı. Osman da, yaklaşık bir yıl sonra (13 yaşında) tahta geçtiğinde, babası gibi, henüz çocuk sahibi olmamıştı. Bu da I. Ahmed'in Kösem'den olma oğullarına sağ kalma imkânı yarattı. Gene de, Osman Lehistan Seferi'ne çıkarken, en büyük şehzade Mehmed boğduruldu.

Bundan sonra Osman bilinen trajik sonuna doğru hızla ilerledi ve Osmanlı tarihinde ilk kez bir padişah bir isyanda öldürülmüş oldu. Demek ki, hayatta kalan şehzadelerin varlığı, bu imkânı yaratıyordu. Daha sonra bunun benzerleri yaşandı.

IV. Murad iki kardeşini, Bayezid ile Süleyman'ı Revan Seferi'nden zaferle dönerken öldürttü (Racine'in *Bajazet* tragedyası bu olay üstüne yazılmıştır) ve şenlikler arasında bu olay kaynadı. Ama böyle bir vesilenin seçilmiş olması, şehzade öldürmenin artık toplumda tepki yarattığının bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Kösem, son oğlu İbrahim'in sağ kalması için Murad'a karşı (başarılı) bir mücadele verdi.

Benzer kalıplar bundan sonra hep tekrarlandı. IV. Mehmed de oğlu olunca kardeşlerini ortadan kaldırmak istedi, ama annesi Turhan Sultan buna engel oldu; gene de, en büyük kardeş, Selim, boynunu cellattan kurtaramadı. Bu "cellat" işi de gitgide sevimsizleştiği için daha sonra III. Osman en büyük kardeşi Mehmed'i ortadan kaldırmak için zehir yöntemini seçti. IV. Mustafa ile II. Mahmud'un birbirlerini öldürme girişimlerinden II. Mahmud galip çıktı. Bundan sonra da olay tekrarlanmadı.

Ama burada sayılan olaylar kardeş katli uygulamasının değişerek sürdüğünü gösteriyor. Değişimde, çağın ahlâkî anlayışının değişmesinin herhalde önemli bir payı vardı. Ayrıca, devlet yapısının yerleşikleşmesine ve padişahın simgeleşmesine değinildi. Şüphesiz bu, padişahlık kurumuna *dışarıdan* bakarak söylediğimiz bir şey: Padişahın kendisi durumu bu gözle göremezdi. Padişah için en güvenilir çözüm, yaşayan potansiyel rakip kalmamasıydı. Değişen toplum ahlâkına ve vicdanına rağmen, en kesin çözümün, şu veya bu nedenle istenmeyen kişinin fiziksel anlamda yok edilmesi olduğu anlayışı, hâlâ genel ideolojinin bir parçasıydı. Dolayısıyla, fırsat bulundukça ya da yaratıldıkça, bu yöntem uygulandı. "Ekberiyet"in kabulünden sonra daha fazla sayıda kardeş katli olmamasının başlıca nedeni, kardeş sayısının azalmasıdır.

PADİŞAH KADINLARI VE KIZLARI

I. Osman (1299-1324)

Kadınları
Bala Hatun: Ahi şeyhi Edebali'nin kızı ve Şehzade Alâeddin'in annesi (?).
Mal Hatun: Anadolu Selçuklu veziri Ömer Abdüllaziz Bey'in kızı ve Orhan Bey'in annesi.

Kızları
Fatma

Orhan Gazi (1326-1361)

Kadınları
Nilüfer Hatun: Yarhisar Tekfuru'nun kızı, I. Murad'ın ve Şehzade Kasım'ın annesi. Eski adı Holofira idi.
Asporça Hatun: Bizans İmparatoru III. Andronikos'un kızı, Şehzade İbrahim'in ve Fatma Hatun'un annesi.
Theodora (Maria) Hatun: Bizans İmparatoru VI. John Kantakuzenos ile eşi Irene'nin kızı ve Şehzade Halil'in annesi.
Eftandise Hatun: Mahmut Alp'in kızı (Belki Süleyman Paşa'nın annesi).

Kızları
Fatma Hatun
Hatice Hatun

I. Murad (1361-1389)

Kadınları
Gülçiçek Hatun: Yıldırım Bayezid'in ve Yahşi Bey'in annesi.
Tamara (Mara) Hatun: Bulgar Kralı Şişman'ın kızı.
Paşa Melek Hatun: Kızıl Murad Bey'in kızı.

Kızları
Nilüfer Hatun
Melek Hatun: Karamanoğlu Alâeddin Ali Bey ile evlendi

Not: Bu listenin tam bir liste olması, özellikle daha erken dönemlerin bilinmesi imkânsız gibi bir şey. Ağırlıkla Çağatay Uluçay'ı izleyerek bu listeyi hazırladık ve burada, genel olarak ihmal edilen, kız çocuklarına ilişkin bilgileri sağlamaya çalıştık. Çerçevede kullanılan padişah portreleri ise (IV. Murad'ınki hariç) Konstantin Kapıdağlı serisinden alınmıştır.

I. Bayezid (1389-1402)

Kadınları
Devletşah (Devlet) Hatun: Germiyanoğlu Süleymanşah'ın kızı. İsa, Mustafa ve Musa Çelebi'nin annesi.
Maria (Olivera Despina) Hatun: Sırp Kralı I. Lazar'ın kızı.
Hafsa Hatun: Aydınoğlu İsa Bey'in kızı.

Kızları
Hundi Hatun: Emîr Sultan ile evlendi.
Orûz Hatun
Fatma Hatun
Erhondu Hatun: Ümeradan Pars Bey oğlu Yakup Bey ile evlendi..

I. Mehmed - Çelebi (1413-1421)

Kadınları
Emine Hatun: Dulkadir Beyi Süli Bey'in kızı ve II. Murad'ın annesi.
Kumru Hatun: Selçuk Hatun'un annesi.

Kızları
Selçuk Hatun: Çandarlı İbrahim Bey ile evlendi. İbrahim Bey'in ölümünden sonra ümeradan Mahmud Bey'le evlendi ve kızı Hundi Hatun doğdu.
Hafsa Hatun: Çandarlı Halil Paşa'nın oğlu ümeraden Mahmud Çelebi ile evlendi. Isfahan Şah, Ali Çelebi ve Hasan Çelebi'nin annesi.
Ayşe Hatun
Sultan Hatun: Çandaroğlu, Çankırı Bey'i Kasım Bey ile evlendi.
İlaldı Hatun: Karamanoğlu İbrahim Bey ile evlendi.

II. Murad (1421-1451)

Kadınları
Hatice Hatun: Çandarlıoğlu II. İbrahim Bey'in kızı ve Şehzade Ahmet'in annesi.
Hüma Hatun: Fatih Sultan Mehmed'in annesi.
Yeni (Jeni) Hatun: Amasyalı Şadgeldi Paşa'nın torunu.
Mara (Despina) Hatun: Sırbistan kralı Yorgi Brankoviç'in kızı.

Kızları
Erhondu Hatun: Yakup Bey ile evlendi.
Fatma Hatun: Çandarlı İbrahim Paşa'nın oğlu Mahmud Çelebi ile evlendi.
Hatice Hatun
Şehzade Hatun: Beylerbeyi Sinan Bey ile evlendi.

II. Mehmed (1451-1481)

Kadınları
Gülbahar Hatun: II. Bayezid ve Gevher Sultan'ın annesi.
Gülşah Hatun: Şehzade Mustafa'nın annesi.
Sitti Hatun: Dulkadiroğlu Süleyman Bey'in kızı.
Çiçek Hatun: Cem Sultan'ın annesi.
Helene: Mora Despotu Demetrus'un kızı.

Kızları
Gevherhan Sultan: Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed Bey ile evlendi.

II. Bayezid (1481-1512)

Kadınları
Ayşe Hatun: Dulkadiroğlu Alaüddevle'nin kızı ve bir görüşe göre Yavuz'un annesi.
Bülbül Hatun: Şehzade Ahmet ile Hundi Sultan'ın annesi.
Ferahşad Hatun: Kefe Sancakbeyi Mehmed'in annesi.
Gülbahar Hatun: Muhtemelen Yavuz Sultan'ın annesi.
Gülruh Hatun: Abdülhay'ın kızı. Alemşah ve Kamer Sultan'ın annesi.
Hüsnüşah Hatun: Karamanoğulları'ndan Nasuh Bey'in kızı, Şehzade Şehinşah'ın ve Sultanzade Hatun'un annesi.
Nigâr Hatun: Abdullah Vehbi'nin kızı, Şehzade Korkut'un ve Fatma Sultan'ın annesi.
Şirin Hatun: Abdullah kızıdır ve Şehzade Abdullah'ın annesi.

Kızları
Aynışah Sultan: Uğurlu Mehmed Bey'in oğlu Ahmed Mirza (Göde) ile evlendi.
Ayşe Sultan: Güveyi Sinan Paşa ile evlendi. Ayşe Hanım Sultan, Gevher Şah, Kamer Şah, Mihrihan'ın annesi.
Fatma Sultan (Sofu): Güzelce Hasan Bey ile evlendi.
Gevherimülûk Sultan: Dukakinzâde Mehmed Bey ile evlendi.
Hatice Sultan: Faik Paşa ile evlendi. Ahmet Çelebi'nin annesi.
Hundi Sultan: Hersekzâde Ahmet Paşa ile evlendi.
Hüma Sultan: Antalyalı Bali Paşa ile evlendi.
İlaldı Sultan: Ahmed Paşa ile evlendi.
Kamer Sultan
Selçuk Sultan: Mustafa Paşa oğlu Mehmed Bey ile evlendi.
Şah Sultan: İskenderiye Sancak Beyi Nasuh Bey ile evlendi.
Sultanzade Hatun

I. Selim (1512-1520)

Kadınları
Hafsa Sultan: Kanunî Sultan Süleyman'ın annesi.

Kızları

Beyhan Sultan: Ferhat Paşa ile evlendi. Esmahan Sultan'ın annesi.
Fatma Sultan: Kara Ahmet Paşa ile evlendi.
Hafsa Sultan: İskender Bey (Paşa) ile evlendi.
Hatice Sultan: İskender Paşa veya Makbul İbrahim Paşa ile evlendiği söylenir. Mehmed Şah'ın annesi.
Şah Sultan: Lütfü Paşa ile evlendi. Esmahan Sultan'ın annesi.
Hanım Hatun: Vezir Çoban Mustafa Paşa ile evlendi.

I. Süleyman (1520-1566)

Kadınları
Hurrem Sultan: Batılı tarihçiler tarafından Roxelana, Roza, Rossa, Rosanne, Ruziac, La Rossa; Osmanlı tarihçileri tarafından Haseki ve Hurrem Sultan diye tanıtılır. Birçok tarihçi bir Rus papazının kızı olduğu, birçok tarihçi de İtalyan ve Fransız olduğu üzerinde ısrar eder. Mehmed, Mihrimah Sultan, Selim, Cihangir ve Bayezid'in annesi.
Mahidevran Kadın: Bazı kaynaklarda adı Bosfor, Gülbahar şeklinde yazılı ise de doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Mustafa'nın annesi.
Gülfem Hatun: Şehzade Murad'ın annesi.

Kızları
Mihrimah Sultan: Rüstem Paşa ile evlendi. Ayşe Hümaşah ve Osman Bey'in annesi.
Raziye Sultan: Yahya Efendi Hazretleri'nin manevî evladı olduğu söylenir.

II. Selim (1566-1574)

Kadınları
Nurbânû Sultan: III. Murad'ın annesi.

Kızları
İsmihan Sultan: Sokollu Mehmed Paşa ile evlendi. İbrahim Han'ın annesi. Sokollu'nun ölümü üzerine Ali Paşa ile evlendi.
Şah Sultan: Çakırcıbaşı Hasan Ağa ile evlendi. Çakırcı Hasan Paşa'nın ölmesi üzerine Zal Mahmut Paşa ile evlendi.
Gevherhan Sultan: Piyale Paşa ile evlendi. Bu evlenmeden Ayşe ve Fatma Hanım Sultanlar doğdu. Piyale Paşa'nın ölmesi üzerine üçüncü vezir Boyalı Mehmed Paşa ile evlendi.
Fatma Sultan: Siyavuş Paşa ile evlendi.

III. Murad (1574-1595)

Kadınları
Safiye Sultan: III. Mehmed ve Ayşe Sultan'ın annesi.
Şemsiruhsar Kadın: Rukiye Sultan'ın annesi.

Kızları
Ayşe Sultan: Kanijeli İbrahim Paşa ile evlendi. Kocasının ölmesi üzerine, iki sene sonra Güzelce Mahmut Paşa ile evlendi.
Fahri Sultan: Bosna Beylerbeyi Sofu Bayram Paşa ile evlendi.
Fatma Sultan: Kapdan-ı Derya Halil Paşa ile evlendi.
Mihriban Sultan
Rukiye Sultan

III. Mehmed (1595-1603)

Kadınları
Handan Sultan: Şehzade Mahmud ve Ahmed'in annesi.

I. Ahmed (1603-1617)

Kadınları
Mahfiruz Sultan: Genç Osman, Mehmed, Süleyman, Bayezid ve Hüseyin'in annesi.
Kösem (Mahpeyker) Sultan: IV. Murad, Süleyman, İbrahim, Kasım, Ayşe ve Fatma'nın annesi.

Kızları
Ayşe Sultan: Sadrazam Nasuh Paşa ile evlendi. Kocasının ölmesi üzerine Şehit Karakaş Mehmed Paşa ile evlendi. Mehmed Paşa'nın ölümü üzerine Hafız Ahmed Paşa ile evlendi. Hafız Paşa'nın öldürülmesinden sonra Diyarbakır Valisi Murtaza Paşa ile evlendi. Murtaza Paşa'nın Revan Savaşı'nda ölmesi üzerine Halep ve Şam Beylerbeyliğinde bulunan Ahmet Paşa ile evlendi. Ahmet Paşa ölünce Hezargratlı Voynuk Ahmed Paşa ile evlendi. Voynuk Ahmed Paşa şehit düşünce İbşir Mustafa Paşa ile evlendi.
Fatma Sultan: Kapdan-ı Derya Çatalcalı Hasan Paşa ile evlendi. IV. Murad, Hasan Paşa'ya bazı meselelerden kızdığından Fatma Sultan'ı Paşa'dan ayırdı. Kara Mustafa Paşa ile evlendirdi. Kara Mustafa Paşa'nın ölmesi üzerine 1630'da Kapdan-ı Derya Canpolatzâde

Mustafa Paşa ile evlendi. Bu evlenmeden Canpolatzâde Hasan Paşa doğmuştur. Fatma Sultan daha sonra sırasıyla Ahmed Paşa, Kundakçızâde Kanbur Mustafa Paşa ve Kozbelçi Yusuf Paşa ile evlendi.
Atike Sultan: Kenan Paşa ile evlendi.
Hanzâde Sultan: Yeniçeri Kethüdası Bayram Paşa ile evlendi.

II. Osman (1618-1622)

Kadınları
Akile Hanım: Şeyhülislâm Esat Efendi'nin kızı. Genç Osman öldürülünce, Ganizâde ile evlendi.
Ayşe Kadın: Pertev Paşa'nın torunu.

I. Mustafa (1622-1623)

Kadınlarının adı ya da çocuğunun olup olmadığı tespit edilememiştir. Bilindiği kadarıyla ilk kısır ya da çocuksuz padişahtır.

IV. Murad portresi. Ptuj, Pokrajinski Muzej.

IV. Murad (1623-1640)

Kadınları
Ayşe Sultan: IV. Murad'ın hasekisi.

Kızları
Kaya Sultan: Melek Ahmet Paşa ile evlendi. Fatma Hanım Sultan'ın annesi.
Safiye Sultan: Sarı Hasan Paşa ile evlendi. Mehmed Remzi ve Rukiye Hanım Sultan'ın annesi.
Rukiye Sultan: Melek (Şeytan) İbrahim Paşa ile evlendi. Kocasının ölümü üzerine Gürcü Mehmet Paşa ile evlendi. Fatma ve Ayşe Hanım Sultan'ın annesi.

İbrahim (1640-1648)

Kadınları
Hatice Turhan Sultan: Rus asıllıdır. IV. Mehmed'in annesi.
Saliha Dilaşub Sultan: Şehzade Süleyman'ın annesi.
Hatice Muazzez Sultan: Şehzade Ahmed'in annesi.
Ayşe Sultan
Mahenver Sultan
Şivekâr Sultan
Hümaşah (Telli Haseki) Sultan: Sultan İbrahim'in en çok sevdiği hasekisi ve Orhan'ın annesi.

Kızları
Fatma Sultan: Üç yaşındayken Kaptan-ı Derya Yusuf Paşa ile evlendirildi. Yusuf Paşa, Sultan İbrahim tarafından öldürülünce Fazlı (Fazlullah) Paşa ile evlendi.
Gevher (Gevherhan) Sultan: Dört yaşındayken Cafer Paşa ile evlendirildi.
Beyhan Sultan: İki yaşına gelince vezir-i azam Hezarpare Ahmed Paşa ile evlendirildi. Daha sonra Uzun İbrahim Paşa ile evlendi. Onun da ölmesi üzerine Bıyıklı Mustafa Paşa ile evlendi.

IV. Mehmed (1648-1687)

Kadınları
Gülnûş Sultan: Rabia Gülnuş, Emetullah Gülnuş şeklinde de adı geçer. Giritli bir ailenin kızı. Şehzade Mustafa ve Şehzade Ahmed'in annesi.
Gülnar Kadın
Afife Kadın: Hürrem'den sonra, sarayda görülen ikinci şairedir.

Kızları
Hatice Sultan: Musahip Mustafa Paşa'ya verildi. Eşi ölünce dul kalan Hatice Sultan, Moralı Hasan Paşa ile evlendi.
Fatma Sultan: Tırnakçı (Çerkes) İbrahim Paşa ile evlendi. Bu evlenmeden Safiye Hanım Sultan doğdu. Kocası ölünce Rakka Valisi Yusuf Paşa ile evlenmesine karar verildi. Öldüğünde ise, kocası Vezir Mehmed Paşa'ydı.
Ümmi Sultan: Silahtar Çerkes Osman Ağa ile evlendi. Hatice ve Fatma Hanım Sultan'ın annesi.

II. Süleyman (1687-1691)

Kadınları
Hatice Kadın: Baş kadın.
Behzat Kadın
İvaz Kadın
Süğlün Kadın
Şehsuvar Kadın
Zeynep Kadın

II. Ahmed (1691-1695)

Kadınları
Rabia Sultan: İkiz şehzadeler İbrahim ve Selim'in annesi.

Kızları
Asiye Sultan
Atike Sultan

II. Mustafa (1695-1703)

Kadınları
Âlîcenab Kadın: Baş kadın.
Afife Kadın
Hümaşah Kadın
Saliha Sultan: I. Mahmud'un annesi.
Şehsuvar Sultan: II. Osman'ın annesi.
Hatice Kadın

İkballeri:
Hafsa Sultan
Hanife Hatun

Kızları
Ayşe Sultan (Büyük): Bosna Valisi Numan Paşa ile evlendi. Kocası ölünce Tezkireci İbrahim Paşa ile evlendi. Onun da ölmesi üzerine Koca Mustafa Paşa ile evlendi.
Emine Sultan: Silahtar Çorlulu Ali Ağa ile evlendi. Çorlulu Ali Paşa'nın bir sene sonra öldürülmesi üzerine Trabzon Valisi Recep Paşa ile onun ölümünden sonra İbrahim Paşa ile, İbrahim Paşa'nın ölümü üzerine de Abdullah Paşa ile evlendi.
Safiye Sultan: Kara Mustafa Paşa'nın oğlu Ali Paşa ile evlendi. Mirzazâde Mehmed Paşa ile evlendi. Mehmed Paşa ölünce Alaiyeli Ebubekir Paşa ile evlendi. Zahide Hanım Sultan'ın annesi.

Emetullah Sultan: Sirke Osman Paşa ile evlendi. Hibetullah adında bir kızı vardır.
Zeyneb Sultan
Fatma Sultan
Rukiye Sultan
Hatice Sultan

III. Ahmed (1703-1730)

Kadınları
Emetullah Kadın: Baş kadın. Fatma Sultan'ın annesi.
Ayşe Kadın: Buhari, Mihri, Hace adlarıyla da çağrıldığı söylenir. Kayıtlarda ikinci hazinedar kadın olarak geçmektedir.
Emine Kadın: Ayşe Sultan'ın annesi.
Fatma Kadın
Gülşen Kadın
Hatice Kadın
Hurrem Kadın
Meyli Kadın
Mihrişah Sultan: Şehzade Süleyman ve III. Mustafa'nın annesi.
Nazife Kadın
Nejat Kadın
Rukiye Kadın: Hatice Sultan'ın annesi.
Sadık Kadın
Ümmügülsüm Kadın
Zeynep Kadın
Hanife Kadın
Şermi Sultan: I. Abdülhamid'in annesi.

İkballeri:
Şayeste Hanım

Kızları
Fatma Sultan: Emetullah Kadın'dan doğan ilk kızıdır. Silahdar Ali Paşa ile evlendi. Ali Paşa'nın ölmesi üzerine Nevşehirli İbrahim Paşa ile evlendirildi.
Ümmügülsüm Sultan: Nevşehirli Ali Paşa ile evlendi. Mustafa ve Mehmed Bey'in annesi.
Ümmügülsüm Sultan.
Zeynep Sultan: Mustafa Paşa ile evlendi. Mustafa Paşa'nın ölmesi üzerine Melek Mehmed Paşa ile evlendi.
Zeynep Sultan
Zeynep Sultan
Ayşe Sultan (Küçük): İstanbullu Mehmed Paşa ile evlendi. Ölmesi üzerine Topal Osman Paşa'nın oğlu Ratip Ahmed Paşa ile evlendi. Onun da ölmesi üzerine Silahdar Mehmed Paşa ile evlendi. Rukiye Hanım Sultan'ın annesi.
Ayşe Sultan
Saliha Sultan: Deli Hüseyin Paşa'nın oğlu Sarı Mustafa Paşa ile evlendi. O ölünce Abdi Paşazâde Ali Paşa ile evlendi. O da ölünce Sadrazam Ragıp Paşa ile evlendi. Ragıp Paşa ölünce Mehmed Paşa ile evlendi. Ahmed Bey, Ayşe Hanım Sultan, Emine ve Fatma Hanım Sultan'ın annesi.
Esma Sultan (Büyük): Daha sonra yaşayan I. Abdülhamid'in kızından ayırt etmek için Büyük Esma Sultan denildi. Yakub Paşa ile evlendi. O ölünce I. Mahmud tarafından, ismi tespit edilemeyen biri ile evlendi. Daha sonra Muhsinzâde Mehmed Paşa ile evlendi.
Atike Sultan: Nevşehirli İbrahim Paşa'nın oğlu Mehmed Paşa ile evlendi.
Hatice Sultan: İki yaşındayken Abdurrahman Paşa ile evlendirildi.
Zübeyde Sultan: Süleyman Paşa ile evlendi. O ölünce Numan Paşa ile evlendirildi.
Emine Sultan
Emine Sultan
Naile Sultan
Nazife Sultan
Rabia Sultan
Rabia Sultan
Reyhan Sultan
Rukiye Sultan
Rukiye Sultan
Rukiye Sultan
Sabiha Sultan
Ümmüseleme Sultan
Akile Sultan
Beyhan Sultan
Emetullah Sultan

I. Mahmud (1730-1754)

Kadınları
Alicenab Kadın (Hace): Baş kadın.
Verdinaz Kadın (Hace)
Rami Kadın: I. Mahmud'un ölümünden sonra, haremeyn müfettişi İbrahim Bey'le evlendi.

İkballeri:
Meyyase Hanım
Fehmi Hanım
Sırrı Hanım
Habbabe Hanım

III. Osman (1754-1757)

Kadınları
Zevki Kadın
Ferhunde Emine Kadın

III. Mustafa (1757-1774)

Kadınları
Adilşah Kadın: Beyhan Sultan ve Hatice Sultan'ın annesi.
Aynülhayat Kadın: Mihrimah Sultan'ın annesi.
Mihrişah Sultan: Şah Sultan ve III. Selim'in annesi.
Rif'at Kadın

Kızları
Hibetullah Sultan
Mihrimah Sultan
Mihrişah Sultan
Şah Sultan: Nişancı Seyyit Paşa ile evlendi. Şerife Havva Hanım Sultan'ın annesi.
Beyhan Sultan: Silahdar Mustafa Paşa ile evlendi. Hatice Hanım Sultan'ın annesi.
Hatice Sultan: Esseyid Ahmed Paşa ile evlendi.

I. Abdülhamid (1774-1789)

Kadınları
Ayşe Sineperver Kadın: IV. Mustafa ve Esma Sultan'ın annesi.
Binnaz Kadın
Dilpezir Kadın
Hümaşah Kadın: Şehzade Mehmed'in annesi.
Mehtabe Kadın
Mıslinayab Kadın
Muteber Kadın
Nakşidil Sultan: II. Mahmud'un annesi.
Şebisefa Kadın: Hibetullah Sultan'ın annesi.
Ruhşah Hatice Kadın

Kızları
Ayşe Dürrüşehvar Hanım: Ahmed Nazif Efendi ile evlendi. Zeynep ve Atiyetullah'ın annesi.
Hatice Sultan
Esma Sultan (Küçük): Hüseyin Paşa ile evlendi. Kabakçı ayaklanmasında büyük rol oynadı.
Aynışah Sultan
Rabia Sultan
Melekşah Sultan
Rabia Sultan
Fatma Sultan
Alemşah Sultan
Saliha Sultan
Hibetullah Sultan: Alaeddin Paşa ile evlendirildi.
Emine Sultan

III. Selim (1789-1807)

Kadınları
Afitâb Kadın
Aynisafa Kadın
Demhoş Kadın
Goncenigâr Kadın
Hüsnümah Kadın
Nuruşems Kadın
Tab'ısafa Kadın
Zîbifer Kadın
Mahbube Kadın
Safizar Kadın: Baş kadın.
Refet Kadın

İkballeri
Meryem Hanım

İKİNCİ BÖLÜM

Divan-ı Hümayûn

Piotr Potocki'nin III. Selim tarafından kabul edilmesi. Wilanow Sarayı Müzesi, Varşova.

Osmanlı toplumundaki bütün kurumlar gibi ve birçok bakımdan bütün kurumlardan önce, devletin yönetim organı olarak kurulan Divan-ı Hümayûn, toplumun genel evrimine paralel biçimde gelişti. Toplumla birlikte Divan da genişleyip büyüdü ve karmaşıklaştı.

Farsça bir kelime olan *"divan"* "toplanma"yı, bir "meclis" haline gelmeyi anlatır. Edebiyattaki ("bir araya getirilmiş şiirler") ya da "divanhane" ("salon", "misafir odası") gibi kullanımlardaki anlamı buradan gelir. Bir "devlet yönetim organı" anlamını ilkin Abbasîler'de kazandığı sanılıyor. Memlûkler gibi İslâmî devletlerin yanı sıra Türk devletlerinde de kurum gene bu adla işlemişti (Selçuklularda, onun vârisi olan Anadolu Beylikleri'nde, hattâ göçebe karakterini devam ettiren Akkoyunlular'da vb.). Onun için başından beri Osmanlıların da bu kavrama aşina olduğunu tahmin edebiliriz. Ama "Divan-ı Hümayûn" adına layık bir kurumun ancak I. Murad çağından başlayarak oluştuğu görülüyor. Daha önce, hattâ Orhan Bey zamanında, aşiretlerde gördüğümüz, kısmen bir "aile meclisi" görünümündeki yapının geçerli olduğunu düşünebiliriz. Osman Bey'le amcası Dündar Bey'in ya da kardeşi Gündüz Bey'in ilişkileri hakkında bilinenler, göçebe aşiretlerin akrabalığı da içeren bu tür danışma ve karar organlarıyla uyum içinde. Bu aşamada, sonraki Divan gibi, devlet mekanizmasındaki işbölümü uyarınca farklılaşan işlevlerin başında bulunanların toplanmasından çok, temelde aynı işi yapan önderlerin (gaziler, komutanlar vb.) bir araya geldiği bir kurul özelliği ağır basıyor olmalıdır.

DİVAN-I HÜMAYÛN'UN ÜYELERİ

Bu kurulun içinde, padişahla geri kalanlar arasında öne çıkarılan ilk makama, "beylerbeyilik" denmişti. Ancak bundan kısa bir süre sonra gene Farsça'dan gelen *"vezir"* kavramı tercih edildi. Beylerbeyilik de, şimdi kullandığımız anlamıyla devam etti. İlk vezir Çandarlı Halil Hayreddin Paşa oldu (I. Murad dönemi). O sıralarda Timurtaş Paşa'ya da vezirlik rütbesi verilince, bir ayrım gerekli oldu ve Halil Paşa *vezir-i âzam* sıfatını kazandı. Daha sonra, Kanunî Süleyman döneminde, *"sadrazam"* adı tercih edildi ("sadr", "göğüs" anlamına gelir).

İlk vezir-i âzam Halil Paşa daha önce Selçuklular ve İlhanlılar'da olduğu gibi ulemadan gelmeydi. Ama aynı zamanda ordunun da komutanı olmuştu. Osmanlılar, vezir-i âzamlığı daha sonra ulemadan ayırdılar, seyfiyeden yetişenlere bıraktılar.

Bu ilk dönemde defterdar, nişancı ve kazasker gibi görevlerin oluştuğu ve Divan'da bu görevlilerin de bulunduğu yolunda karineler var. Zaman içinde onların (yani vezirlerin, defterdarların vb.) sayısı arttığı gibi başka görevliler de bu yürütme organının üyeleri haline geldiler. Şimdi bunların kimler olduğunu görelim.

Kuruluş yıllarında devlet işlerini yürütmede padişaha yardımcı olan kişi sadece vezir sanıyla bilinirdi. Kimi kaynaklara göre I.Murad döneminde bunlara vezir-i azam denilmeye başlandı. Padişahın doğrudan vekili olan ve onun adına devlet işlerini yürüten bu kişiler, Kanuni döneminden itibaren sadrazam olarak anıldı. Divan-ı hümayûna da başkanlık eden sadrazamlar harbe gidince serdar-ı ekrem unvanı alarak, sorumlulukları artırılırdı. Sadrazam deyimi II.Mahmud'la birlikte yerini çok kısa bir süre için "başvekil"e bırakmış, ancak sadrazamla başvekil arasında birkaç gidip, gelmeden sonra imparatorluk yeniden Tevfik Paşa'ya son "sadrazam" diyerek perdeyi kapatmıştır.
Fenerci Mehmed Efendi Kıyafetnamesi'nde yeralan Sadrazam portresi.

Osmanlı Kıyafetleri, Fenerci Mehmed Albümü, Vehbi Koç Vakfı.

Vezir

Osmanlılarda ve Ortadoğu devlet geleneğinde padişahla vezirin ilişkisi en iyi gene bu medeniyetin ürünü olan satranç oyununda simgelenmiştir. Oyunda yer alan iki takımın da kaderi "şah"la sınırlıdır; o gitti mi, takım, yani "devlet" biter. Buna karşılık "şah"ın hareket yeteneği bir hamlede bir kare ile sınırlıdır. Hareketinin *yönü* sınırlı değildir (çünkü "şah"ın iradesine böyle bir sınır konamaz); ama mesafe "tek kare"den fazla olamaz. Çünkü böylesi de herhalde şahın "ağırlığı"na yakışmazdı! Buna karşılık "vezir" aynı şekilde yönü de serbest olmak üzere her yere gider gelir ve bu nedenle oyundaki en hareketli ve en önemli taştır. Ama onun elden çıkmasıyla oyun bitmez. Ayrıca, en uca kadar ilerleme başarısını gösteren "piyon" (en basit taş) da "vezir" olabilir.

Erken dönemde, "vezir-i âzam" ile ötekiler arasındaki ayrım da yapıldıktan sonra, sayıları pek fazla olmayan vezirler, Divan'ın doğal üyesi olarak kabul edildiler. Fatih Mehmed döneminde "Kubbe-nişin" deyimi ortaya çıktı; Divan, Topkapı Sarayı'nın "Kubbealtı" kısmında toplandığı için Divan üyesi olmuş vezirlere bu unvan veriliyordu. Bu, üye olmayan vezirler de olduğunu gösteriyor. Ancak Divan üyesi vezirler bu sıralarda üç kişiydi; Kanunî döneminin sonunda da ancak beşe çıkmıştı. Divan'da üye olmayan vezirlerin sayısının da bu düzeylerde sınırlı tutulacağını tahmin edebiliriz. Oysa 18. yüzyıl sonunda III. Selim bir "vezir sayımı" yaptıktan sonra artık neredeyse binlere varmış olan bu sayıyı dondurmaya karar verdi. Ama bu da pek işe yaramadı.

Bundan önce vezirliğe de, vezirlikte de yükselmek, oldukça nesnel uygulanan kurallara bağlanmıştı.

Vezirler ve onların başındaki sadrazam, Fatih'in *Kanunname*'sinde şöyle betimlenir:

> Vezirlerle ümeranın Vezir-i âzam başıdır. Cümlenin ulu'sudur. Bütün işlerin vekilidir. Malımın vekili Defterdarlar'ımdır. O, nazırıdır. Oturmada, durmada, mertebede Vezir-i âzam cümleden mukaddemdir.

Gerçekten öyleydi, çünkü "devlet" denebilecek bir yapının olgunlaşmasıyla padişah o devletin "başı" olarak geriye çekilmiş, kendisini eylem alanında temsil etmeyi hemen hemen tamamen sadrazama bırakmıştı. Bu ilişki, padişahın sadrazama verdiği *mühür*'de simgelenir. Başlangıçta yüzük gibi yapılan ve sadrazamın parmağına taktığı mühr-i hümayûn daha sonra bir zincirle boyuna geçirilen altın yaldızlı bir kese içinde taşınacak biçime girdi. Üzerinde padişahın tuğrası hâk edilmiş olduğu için sadrazam bunu basmakla bir belgeye padişahın imzasını atmış oluyordu. Mührü her zaman yanında taşımakla yükümlüydü. Sadrazam olmak ve sadrazamlıktan azlolmak, mührün verilmesi ve alınmasıyla gerçekleşirdi. Zamanla mühür sayısı dörde çıktı. Bunların hâlâ yüzük biçiminde yapılanını padişah kendi takıyor, sadrazamdan sonra kalan ikisini sarayın önemli memuruna, hasodabaşı ile harem için alışverişte bulunan hazinedar kadına veriyordu.

Bir padişahla sadrazam arasında en yakın, "arkadaşlık" denebilecek ilişki Kanunî Süleyman ve İbrahim Paşa arasında olmakla birlikte, bu da paşanın idamıyla son buldu. Uzun imparatorluk tarihi boyunca idam edilmiş sadrazam sayısı bir hayli yüksektir.

Kazasker

İslâm devlet geleneğinde eskiden beri varolan kazaskerlik Osmanlı Divanı'na I. Murad zamanında girmiştir. Kelime anlamı "askerî yargıç" (kadı-asker) olmakla birlikte Osmanlılara gelindiğinde bu makam ilmiye sınıfının en üst mertebesi haline gelmişti. Divan'ın, vezirlerden sonra en yüksek rütbeli üyeleri onlardı. Bu da, hem "ilmiye"ye hem de adalete verilen önemi temsil ediyordu (huzura girdiklerinde padişah ayağa kalkardı). Fatih zamanında imparatorluk iyice büyüyünce, Anadolu ve Rumeli Kazaskerlikleri ihdas edildi. Daha üst derece "Rümeli" oldu.

Bir zaman sonra kazaskerlerin üstünde şeyhülislâmın belirdiğini görüyoruz. Bu kavram, gevşek bir biçimde, başından beri kullanılıyordu. Ama bu kelime daha çok "müfti" ile eşdeğer bir görevi anlatıyordu. Büyük bir ihtimalle Kanunî Süleyman zamanında resmen bir makam haline getirildi; o sırada Rumeli Kazaskeri olan Ebussuud Efendi de ilk şeyhülislâm oldu. Böylece şeyhülislâmlık, ilmiye örgütlenmesinin en yüksek makamı haline geldi.

Kazaskerlik önceleri sadece askeri teşkilat içindeki davalara bakan bir kurumdu. 1481'e kadar tek kişi olan kazaskerlik, bu tarihten sonra Rumeli ve Anadolu diye iki makama ayrıldı. Ancak Rumeli kazaskerliği Anadolu'ya göre daha üst bir basamağı temsil ediyordu. Anadolu kazaskeri yükselip Rumeli kazaskeri olurken, Rumeli kazaskeri yükseldiğinde şeyhülislamlığa kadar ulaşabiliyordu. Divanda sadrazamın sağında oturan kazaskerlerden şer'i hükümler konusunda karar verme yetkisi de Rumeli kazaskerinindi. Fenerci Mehmed Efendi Kıyafetnamesi'nde yeralan Rumeli kazaskeri portresi.

Osmanlı Kıyafetleri, Fenerci Mehmed Albümü, Vehbi Koç Vakfı.

Ama şeyhülislâm hiçbir zaman divan üyesi olmadı. Ancak, II. Mahmud zamanında Divan-ı Hümayûn bir kurum olarak lağvedilip yerini Meclis-i Hass ya da Meclis-i Vükela'ya bırakınca bu kurulda da kazasker değil, şeyhülislâm üye oldu.

Beylerbeyi

Başlangıçta bir "seraskerlik" gibi düşünülen bu mevki kısa zamanda bugün "vali" diyeceğimiz -ya da belki kısmen "içişleri"- bir işleve dönüştü. Bu sıfatı üstlendiğini bildiğimiz ilk yetkili Lâlâ Şahin Paşa idi ki o zaman bu (yukarıda belirtildiği gibi) "vezir-i âzam" anlamına geliyordu. Bu ikinci kurum ihdas edildikten sonra, beylerbeyilik, daha çok "Edirne"nin yöneticisi anlamında devam etti, ama genel olarak bütün Rumeli'yi de içermeye başladı. Gene tahminlere göre Yıldırım Bayezid zamanında Rumeli ve Anadolu olmak üzere, kazaskerlik gibi, beylerbeyiliği de ikileşti.

Daha önce Bizans İmparatorluğu'nda da bu görev böyle ayrışmıştı. Köprülü, bütün bu memuriyet ve kurumlarda olduğu gibi burada da beylerbeyiliğin Bizans'tan gelmediğini kanıtlamaya çalışırken, eski Türklerde "sağ/sol" diye ikili bir ayrışmaya da değinir. Oysa belli ki *bu* topraklarda coğrafya, yani Boğazlar, burada kurulacak herhangi bir devlette böyle bir ayrımı anlamlı kılmaktadır.

Osmanlı'da Rumeli hep Anadolu'dan bir *üst* rütbeye işaret etmiştir. Beylerbeyilikte bunun böyle olmasının ek bir nedeni vardır: Normal idarî bölümlenmede, temel birim "sancak", bunun yöneticisi de "sancakbeyi" idi. Zaten, "beylerbeyi", bu beylerin "üstündeki adam" demekti. Ama erken dönemde şehzadeler Anadolu'da "sancakbeyi" olduğu için Anadolu Beylerbeyi'nin yetkileri biraz daha kısılmış durumdaydı.

Divan-ı Hümayûn üyesi olanlar bu ikisiydi, ama onların altında başka beylerbeyleri vardı. Geniş eyaletlerin yanı sıra Kürdistan gibi görece özerk bölgeler beylerbeyi eliyle idare ediliyordu.

Beylerbeyi devletten maaş almaz, kendisine "has"lar verilirdi. Timar sisteminin uygulanmadığı eyaletlerin beylerbeylerine ise salyane (eyaletten hazineye aktarılan vergi vb. gelirlerinden yöneticiye ödenen yıllık) verilirdi. Rumeli Beylerbeyi aynı zamanda "vezir" yapılır, ama her beylerbeyi vezir olmazdı (eski Türk geleneklerinden kalma bir hiyerarşik sıralamaya göre vezir üç tuğlu, beylerbeyi iki tuğlu, sancakbeyi tek tuğluydu).

Nişancı

Doğduğu koşullarda böyle bir görev pekâlâ anlaşılır

Padişahın başmuhafızlığı diye de tanımlanabilecek silahdarlık I.Bayezid döneminde kurulmuş, giderek önemi artmış ve 1830'da son silahdar ağası Giritli Ali Ağa'nın ölümüyle birlkte lağvedilmiştir. Osmanlı padişahlarının bir anlamda sır ortağı olan silahdar ağalar merasimlerde de padişahın silahını taşımakla yükümlüydü.
Fenerci Mehmed Efendi Kıyafetnamesi'nde yeralan Silahdarağa portresi.

Osmanlı Kıyafetleri, Fenerci Mehmed Albümü, Vehbi Koç Vakfı.

ve *niçin* olduğunu anlamakta en fazla güçlük çekeceğimiz kişi nişancıdır.

Nişancı, ferman ve beratların üzerine hükümdarın *tuğra*'sını "çekmek"le yükümlüydü.

"Tuğra" ne demek?

Tuğra hükümdarın imzası demektir. Her padişah, tahta çıktığında, adının harflerinin kaligrafik stilizasyonu ile oluşturulmuş tuğrasını yaptırırdı (kelime kökeni olarak Türkçe olduğu düşünülüyor). Sadrazama, sadrazam olmanın simgesi olarak verilen *mühür* üstünde de padişahın tuğrası olurdu. Ayrıca, devletin bütün önemli resmî yazışmalarında da imza olarak padişah adına "tuğra çekilirdi".

Bu imzayı kullanma yetkisi o çağ için elbette son derece önemliydi.

Nişancı da başlangıçta Divan'ın ilmiye örgütünden gelen üyelerindendi. Yaptığı iş gereği, iyi yazı yazmayı bilmesi gerekiyordu; bunun için de, çok zaman, müderrislikten yetişmiş oluyordu. Ama ondan beklenen yalnız iyi yazması değil (kaligrafik anlamda), yasaları iyi bilmesiydi. Bu bakımdan nişancı bir tür "anayasa mahkemesi" gibi çalışır ve çıkarılan yeni bir fermanın öncekilerin ruhuna ve ayrıntılarına aykırı olmamasını gözetirdi. İnalcık, "şeriat için müfti ne ise, örfi kanunlar için de nişancı öyle sayılır (bunu belirtmek için bir nişancıya 'müfti-i kanun' lakabı verilmiştir" diyor (İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.329).

Nişancının ne zaman ortaya çıktığı, Divan'a ne zaman girdiği bilinmiyor. İlk kayıt *Fatih Kanunnamesi*'nde, ama ilk tuğra Orhan Bey zamanında yapıldığına göre, memuriyeti de oradan başlatmak doğru olur mu? Bunun kesin bir cevabı yok.

Nişancının asıl görevi resmî yazışmalara tuğra çekmekti, diyoruz. Ancak, tuğra çektiği beratların büyük çoğunluğu timarlarla, hangi toprak parçasının kime bırakıldığıyla, bunun koşullarıyla vb. ilgili olduğu için, nişancı Divan-ı Hümayûn'da "Timar sisteminden sorumlu" bir bakan gibi çalışmıştır. O alanda ne olup bittiğini en iyi bilen devlet görevlisi oydu.

Gene bu konumu gereği, Divan'ın bugünkü anlayışa göre "genel sekreterlik" işlevini yerine getirmek de nişancıya düşüyordu. Bu işte yardımcısı olan reisül küttabın daha sonra işlev değiştirerek aslî üye haline gelmesini biraz ileride ele alacağız. Bu iki unvan - ve ayrıca defterdarlık- bazı Batılı tarihçiler tarafından Bizans'a özgü "Büyük Logothet" kurumunun adaptasyonu gibi görülmüş, Fuad Köprülü de bu iddialarla mücadele etmişti. Nişancının da Osmanlı öncesi İslâm ve Türk devletlerinde benzeri veya tıpkısı vardır (tevki/muvakki vb.); ama bu, onların bunu Bizans'tan almadığını göstermez.

Nişancıya vezaret ve paşalık verilebilirdi. Böyle vezirliğe yükselmiş nişancı örnekleri vardır. Bunlardan, Kanunî zamanının nişancılarından Nişancı Mehmed Paşa (ö.1571) ayrıca yazdığı tarih kitabıyla ("Nişancı" Tarihi ya da tam adıyla *Siyer-i Enbiya-yı İzam ve Ahval-i Hulefa-yı Kiram ve Menakıb-ı Âl-i Osman*) da tanınır. Çağdaşı Celâlzade Koca Nişancı Mustafa Paşa da bu görevde bulunmuş ünlülerdendir. III. Murad döneminde yaşamış bir Nişancı Mehmed Paşa da Karagümrük tarafında bu adı taşıyan güzel ve ilginç camiyi yaptırmıştır. Ama Osmanlı tarihinin en etkili nişancısı II. Mahmud'un saltanat döneminin ilk bölümünde perde arkası iktidarını sürdüren Halet Efendi'dir. Bu biraz paradoksal bir durumdur, çünkü nişancılık, 17. yüzyıldan itibaren ("timar" kurumunun kaderine paralel olarak) önemini kaybetmeye başlamıştı. Bu bakımdan, Halet Efendi'nin çeşitli "kamuflaj"larından biri olarak yorumlanabilir.

Defterdar

Divan-ı Hümayûn'un kalemiyeden yetişen bir başka önemli üyesi defterdardır. Daha sonraki maliye nazırına tekabül eden bu sıfatı taşıyan kişinin ilkin I. Murad zamanında, öyle değilse kesinlikle onun oğlu Yıldırım Bayezid zamanında Divan'ın doğal üyesi olduğunu söyleyebiliyoruz. Fatih zamanına geldiğimizde, kazaskerlik veya beylerbeyilik gibi defterdarlık da Rumeli (ya da "başdefterdarlık") ve Anadolu olmak üzere ikiye ayrılır. Belirli dönemlerde, bunlara üçüncü defterdarlar eklense de bunlar çok sürmez, ancak 17.

yüzyıl ortalarından itibaren, "evvel", "sani" ve "salis" diye sıralandırılan üç defterdarın varlığı kural haline gelir. Bunlar önceden olduğu gibi belirli bölgelerin gelirleriyle ilgilenmezler; bölge mantığından uzaklaşır ve gelir getiren vergi kalemleri üzerinde uzmanlaşırlar. II. Mahmud döneminde Maliye Nezareti kurulup bu görev de lağvedilmiş olmakla birlikte, "defterdarlık" adı Cumhuriyet'in idarî örgütlenmesinde de hâlâ kullanılıyor.

Fatih Kanunnamesi'ne göre defterdarlığa üç kanaldan yükselinir:

> Evvela defteremini ve şehremini defterdar olmak kanunumdur. 300 akça kadı defterdar olmak kanunumdur. Reis-ül-küttab riayet olunursa defterdar olmak kanunumdur.

Ama bu ilkelerin gevşediği dönemlerde herhangi bir formasyonu olmayan kimselerin bu görevlere getirildiği de görülmüştür.

Fatih Mehmed, bir imparatorluk için maliyenin önemini çok iyi biliyordu. *Kanunnamesi*'nde defterdarlık makamını çeşitli ayrıcalıklarla donattığını, bu işi yapanlara vezirlik yolunu da açtığını görüyoruz.

Timarlardan sorumlu nişancı ile birlikte Osmanlı "hükümeti"nde ekonomik işlevi olan kişiler, defterdarlardı. Tabiî o dönemin anlayışına göre bu ekonomiyi işletmek ve geliştirmek anlamında değil, varolan ekonomik faaliyetten devlete uygun vergi gelirini sağlamak anlamında bir işti. Doğal olarak bu iş devlet açısından hayatî öneme sahipti. Onun için iyi işleme-

Osmanlı devlet düzeninde mülk-i şahanenin nezaretinden sorumlu sadrazamın yanısıra defterdar da bu mülkün para hazinesi ile taşınmazlarının kayıtlı olduğu defter hazinesinin korunmasından sorumluydu. Kuruluş döneminde görev ve yetkileri açık olmayan defterdarın görevi, Fatih Kanunnamesi ile kesinliğe kavuşturuldu. İmparatorluğun genişleyen toprakları üzerinde görev yapmak güçleşince, mali işler Rumeli ve Anadolu olarak ikiye ayrıldı, sonraki yıllarda bu işbölümleri daha da farklı hale getirildi.
Bir İtalyan ressamın çizimiyle Defterdar.

Reale Fotografico del Comunedi Venezia

sine titiz bir dikkat gösterilmiş ve başta tarımsal, bütün ekonomik faaliyetin defterleri sıkı sıkı tutulmuştur. Burada gördüğümüz en üst mertebedeki birkaç defterdara bağlı olarak, bütün yörelerde yerel defterdarlar bütün ekonomik etkinlik ve gelirlerin kayıtlarını tutmuşlardır.

Reis-ül Küttab

Divan-ı Hümayûn'un erken bir dönemden beri üyesiyken, ama kâtipliğini yaparken, zaman içinde evrilip bambaşka bir işlevin sahibi olarak işine devam etmiştir: "Dışişleri bakanı".

Devletin en üst yönetim organı olarak çalışan Divan-ı Hümayûn gibi bir kurulun çeşitli yazışmalarını yürütecek ve tutanakları tutacak, muhafaza edecek birileri bulunmalıdır. Reis-ül küttab bu işleri yürüten kâtiplerin reisiydi. Başlangıçta, tuğrayı kullanma yetkisine sahip nişancının emrinde oldukça basit sayılacak (örneğin maaşı oldukça düşük) bir memurdu. Terfi ettiğinde normal olarak sancakbeyi olabiliyor, ama kazandığı deneyimle nişancılığa da yükselebiliyordu.

Bütün bürokratik yapılarda, yazışmalara egemen olan "kâtip", başlangıçta emredileni düzgün bir biçimde yazma dışında inisiyatifi olmayan bir kişi de olsa, koşullar zamanla onun yetki alanını genişletmesine yardımcı olur. Komünist partilerde "Genel Sekreter"in partinin en üst yetkilisi olması bu kuralın bir örneğidir. Ama Amerika Birleşik Devletleri'nde de "Secretary of State", başka ülkelerde "Dışişleri Bakanı" olarak gördüğümüz kişidir. Osmanlı'nın reis-ül küttabı da bu son örnektekine (dilsel düzeyde) benzer bir gelişme gösterdi.

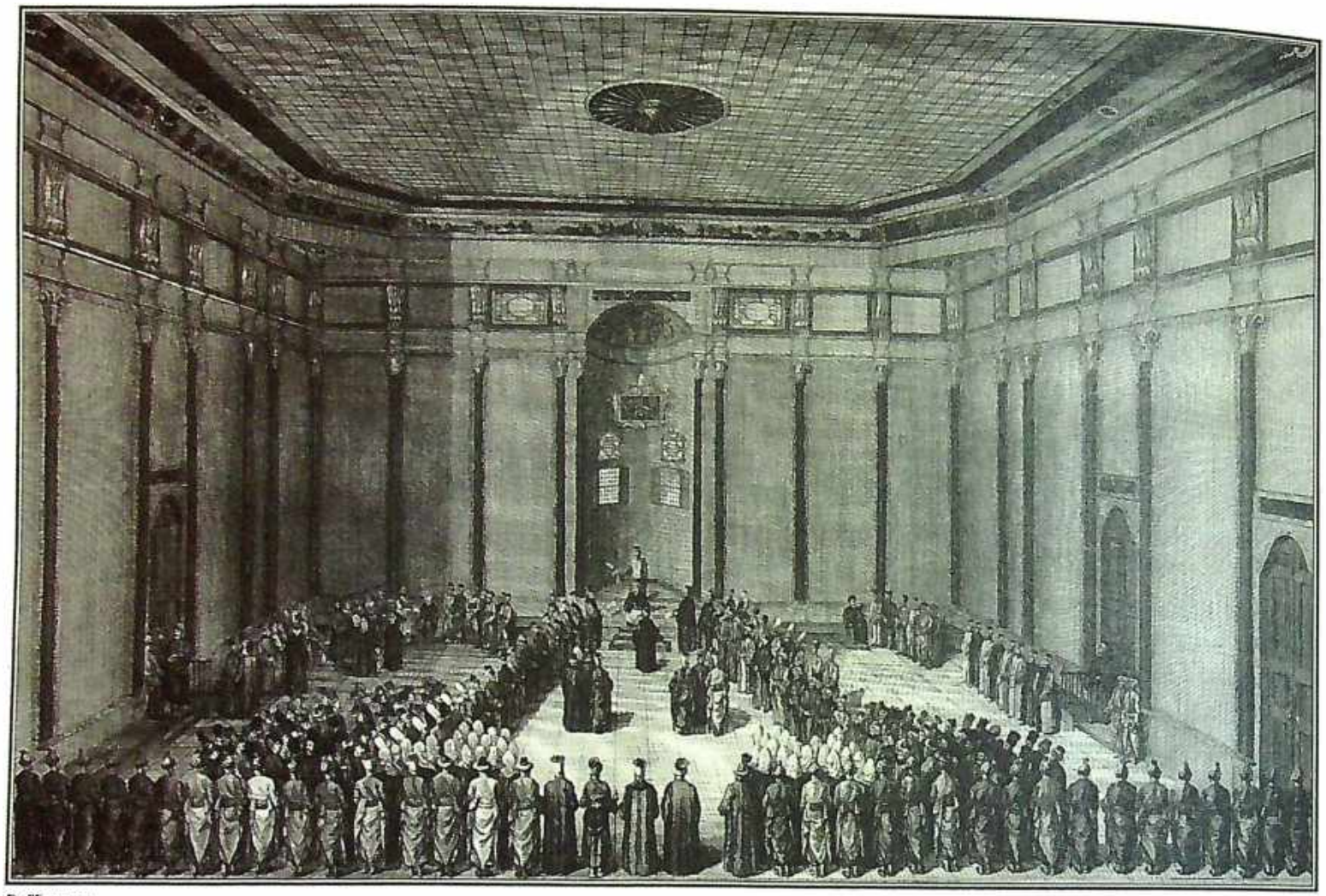
Dış ilişkiler konusunda (Oral Sander'in de uzun uzun anlattığı gibi) Osmanlı İmparatorluğu'nun burnu bir hayli büyüktü. Bu ilişkilerde, başka devletlere ve onların başındakilere, padişahın ancak "ayağının türabı" olabilecekleri dersi verilmeye çalışılır, onun için huzura kabul edilen elçiler enselerinden filan yakalanıp yerleri öpmeye zorlanırdı. Bir antlaşmada, falan yerin "imparatoru" olduğunu iddia eden adamın ancak sadrazamın dengi olduğunu yazdırmak, önemli bir "diplomatik" araçtı. Yukarıda anlattığım yöntemlerle elçi kabul edilir, ama normal olarak elçi gönderilmezdi. Dolayısıyla, *karşılıklılık* ilkesine dayalı bir "diplomatik" ilişki kurulmuyordu.

Bu koşullarda, her şeyden sorumlu olan sadrazamın, çok önemli konular ve hatırlı alacak-verecek olmadığı zamanlarda, elçilerle ilişkileri, konumu gereği Divan'ın bütün politikalarını bilen reis efendiye (reis-ül küttaba) bıraktığını düşünebiliriz.

Konumu gereği Divan-ı Hümayun üyesi olmayan ancak divanın işlerinin tümüne vakıf olan reis-ül küttablar, önceleri nişancının altında bir rütbeye sahiptiler. Giderek önem ve yetkileri artan bu kişiler özellikle divanın öneminin azalmaya başlamasıyla adeta birer "dışişleri bakanı" haline geldi. II.Mahmud ise kurumun kendisini kaldırarak, hariciye nazırlığını kurdu. Fenerci Mehmed Efendi Kıyafetnamesi'nde yeralan Reisülküttab portresi.

Osmanlı Kıyafetleri, Fenerci Mehmed Albümü, Vehbi Koç Vakfı.

De l'Espinasse Thiebaut

Sadrazamlık oldukça yoğun bir mesai gerektiriyordu. Şimdiki başbakanla karşılaştırıldığında sadrazamın sorumluluğu çok farklıydı. Sık sık başvurduğu padişahın iradesi başının üzerinde Damokles'in kılıcı gibi sallandığından yönetim tarzı, üslûbu çok ince zekâ oyunlarıyla süslenmek zorundaydı. Divan-ı Hümayûna başkanlık ettiği gibi değişik işlevlere sahip divanların işlerini düzenlemek de görevleri arasındaydı. Üç ayda bir toplanan ulufe divanı da denilen Galebe Divanı'nın yanısıra İstanbul'la ilgili sorunların görüşüldüğü Çarşamba Divanı, olağanüstü hallerde toplanan Ayak Divanı ve İkindi Divanı gibi...
D'Ohsson'un *Tableau general de l' Empire Otthoman*'ından sadrazamın divan toplantısı.

17. yüzyılda Osmanlı'nın dış ilişkilerde burnu büyük tavrı değişmeye başladı ve 18. yüzyılda böyle bir davranışın herhangi bir maddî temeli kalmadı. İşte bu sıralarda reis-ül küttab iyiden iyiye dışişleri bakanı sorumluluklarını üstlenmeye başlamış ve bu ilişkilerin devletin gidişi üstündeki etkileri de çok artmıştı. Başka ülkelerde de, "Dışişleri Bakanlığı" dediğimiz işlev, modern anlamını ve konumunu erken kazanmıştır. Bütün bunlara rağmen, makamın başlangıçtaki "ast" konumu sonuna kadar reis-ül küttab hırkasına yapışıp kaldı:

> Reis-ül küttabın son devirlerde dahi Sadrazam'ın divanında söz hakkı yoktu ve on dokuzuncu asır başlarına kadar Sadrazam divanında sedirde değil yerde halı üzerinde Sadrazam'a yakın otururdu (Pakalın, III, s.27).

Daha ileriki dönemlerde kaptan-ı deryanın ve vezirlik rütbesi verilmiş ise yeniçeri ağasının da Divan'ın doğal üyeleri arasına katıldığını görüyoruz.

DİVAN-I HÜMAYÛN'UN ÇALIŞMA TARZI

Divan, genel kabule göre I. Murad zamanında, görece küçük bir devletin en üst düzeyde bir yönetim organı olarak ortaya çıktı ve bu bölümün başında söylediğim gibi, Osmanlı Devleti'nin hızla büyümesine paralel biçimde o da büyüdü ve çalışması karmaşıklaştı. Ama bu arada, o başlangıçtaki "görece küçük" devletin bazı ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik işlevlerini de hep devam ettirdi.

Halkın şikâyetlerini dinlemek, sorunları incelemek ve âdil bir sonuca bağlamak bunlardan biridir. İslâm siyaset felsefesi, devletin başında bulunan kişinin adalet dağıtması gereğine çok önem vermiştir. Şikâyet dinlemek aslında mahkemelerin ve kadıların işi olmakla birlikte, belki çeşitli nedenlerle kadıya ulaşamayan durumlarda da bir rahatlama yaratmak üzere, Divan-ı Hümayûn'a böyle bir görev başından beri yüklenmişti ve bu görev gittikçe simgeselleşerek sonuna kadar devam etti. Osmanlı Devleti'nin kocaman bir imparatorluk olmasıyla birlikte bu görev zaten fiilen simgeselleşmişti. İlk dönemde İnegöl veya İznik'teki bir şikâyetçinin son bir çare olarak başkent Bursa'ya gelip derdini Divan üyelerine anlatması mümkün olabilirdi, ama 1450'lerden sonraki sınırlarda bunun benzerini düşünmek güçleşir.

Divan'ın değil ama Divan başkanı sadrazamın da böyle anakronik bir görevi uzun süre devam etmiştir. Sadrazam başkentte (muhtemelen bu da Bursa veya Edirne'de başlamıştır) yapılan ticarî alışverişin dine ve ahlâka uygun yürümesini sağlamaktan sorumluydu. Dolayısıyla, koca imparatorluğun bu en yüksek rütbeli yöneticisi belirli günlerde yanında ihtisab ağaları, falakalı çavuşlar vb. refakatinde İstanbul çarşılarını gezer, malların niteliğini ve tartıların doğruluğunu denetler, suçluları yerinde cezalandırırdı. Bu arada tabiî şikâyet de dinlerdi.

Osmanlı'da ve başka büyük devletlerde başkent doğal olarak büyük önem kazanmıştı. Başkentte oluşacak bir huzursuzluğun sonuçları, başka yerlerde olacaklara benzemezdi. Dolayısıyla, devletin en yüksek organlarının, başkentin günlük hayatına, o "yüksek"liğin gerektirdiği zorunlu soyutlaşmayla pek bağdaşmayan, yüzyüze ve somut biçimlerde müdahaleyle yükümlü olmasının, kendine göre bir mantığı vardır.

İstanbul'un fethinden sonra Fatih Mehmed, Divan-ı Hümayûn'a değil, ama padişaha, yukarıda söylediğim anlamda bir "soyutlaşma" imkânı getirmiştir. Erken dönemde Divan doğal olarak padişahla birlikte, padişahın başkanlığında bir araya geliyordu. Dolayısıyla, toplumda adaletin sağlanmasına yönelik bütün fiillerde padişahın doğrudan somut varlığı söz konusu olabiliyordu.

Bu erken dönemde Divan her sabah toplanır; hem şikâyetler dinlenir, hem de devleti ilgilendiren her alanda verilmesi gereken kararlar verilirdi; toplantı bir öğle yemeğiyle son bulur, padişah, Divan üyeleriyle birlikte yemek yer ve böylece toplantı dağılırdı.

Fatih Mehmed, padişahın Divan toplantısında bulunma zorunluğunu ve birlikte yemek yeme geleneğini ortadan kaldırdı. Kimileri, padişahın bu toplantılara katılmamasını -özellikle de sonraki padişahların işlerden kopukluğuna bakarak- bir olumsuzluk olarak değerlendirmiştir.

Oysa bunu devlet kurumlarının olgunlaşmasının bir işareti olarak görmek daha akla yakındır. Divan-ı Hümayûn gibi bir kurul rüşdünü ispat etmekte, padişahın kişiliğinden bağımsızlaşmakta, bu da yerleşmiş ve nesnelleşmiş bir "umur-u devlet"in varlığını göstermektedir.

Toplantı sonunda Divan üyeleri padişahı Arz Odası'nda ziyarete gelir ve küçük rütbeden başlayarak, sonuçları ona "arz ederler". En son sadrazam konuşurdu. Özel konuşmak istediği zaman susar, Padişah niçin sustuğunu sorunca izin ister, bütün bunların kuralı önceden bilindiği için, öteki vezirler bu noktada Arz Odası'nı terk ederdi.

Yani padişahın, Divan toplantısının sonuçlarından haberdar olmaması söz konusu değildi.

Fatih ayrıca, Topkapı Sarayı'nda Divan-ı Hümayûn'un toplandığı Kubbealtı'nda, duvarda kafesle örtülü bir pencere açtırmıştı. Bu, padişahın istediği zaman kendisi görünmeden orada oturup toplantıyı izleyebilmesi içindi. Oradayken, elini kafese vurursa toplantı durur ve padişahın üyelere göndereceği talimat, soru vb. beklenirdi.

Bu kafesli pencere, bir anlamda, erken bir tarihte verilmiş bir "Big Brother is Watching You" mesajını taşımaktadır elbette. Şüphesiz o pencere olmasa da, Divan'ın bin türlü deneyimden geçmiş üyeleri padişahın hoşlanmayacağı şeyleri, padişahın hoşlanmayacağı biçimde konuşmamayı pek iyi bilirlerdi, ama jestlerin çok önemli olduğu bir doğu imparatorluğunda kafesli pencere güçlü bir simge olabiliyordu.

Bu âdetin çıkmasına yol açan olay olarak anlatılan hikâye, belki olmuş bir şey değil de, olması istenmeyen şeydi. Derdini Divan'a anlatmaya gelen halktan biri orada oturan hünkârı tanımaz. Bunun bir daha olmaması için Gedik Ahmed Paşa'nın önerisiyle padişah yüksekçe ve önü kafesli bir yerde oturmaya başlar ve sonradan bu Kubbealtı'ndaki kafesli pencereye (Bu mekânın adı da "Kasr-ı Âdil"dir) dönüşmüştür. Bu hikâyede, padişahın *devlet* olarak yüce ve soyut kimliği ile somut, insanî kimliği arasındaki çelişik ilişkiyi ve bunun çıkarabileceği sorunları görüyoruz. Fatih'ten itibaren padişah, başında olduğu kocaman imparatorluğun da gerektirdiği gibi, etten kemikten bir insan olduğunu mümkün mertebe unutturmaya çalışmıştır.

Fatih, *Kanunname*'siyle Divan'ı ve üyelerini iyice tanımlamıştı. Ama devlet işleri değişime uğradıkça, Divan'da da yenilikler görüldü. Bu arada, uzun süreli bir eğilim, Divan toplantılarının seyrekleşmesi (her günden, Fatih zamanında haftada beşe, sonra dörde, IV. Mehmed ve III. Ahmed zamanlarında ikiye -tabiî arada yeniden sıklaştığı için- inmesi; en sonunda da ayda, iki ayda bire) ve asıl toplantıların daha küçük kurullarla yapılmasıdır. Çoğu zaman, sadrazamın konağı ve konutunda "İkindi Divanı" toplanıyordu. Özellikle Köprülü Mehmed Paşa'nın sadaretinden sonra "Paşa Kapısı" asıl önemli kararların verildiği merci oldu. Divan-ı Hümayûn giderek bir "seremoni" toplantısına dönüştü.

DİVAN-I HÜMAYÛN TÖRENİ VE SİMGESELLİĞİ

Kapitalizm öncesi dünyanın monarşik toplumlarında, düzenin ana çizgilerini, kural ve tabularını simgeleyen törenler hep önemli olmuştur ("kapitalizm öncesi"nin şimdikine göre çok daha rahat "zaman" kavramı da, bu simgesel jest ve törenlere şimdi olacağından çok daha fazla vakit ve imkân tanımıştır).

Yukarıda değindiğim gibi, bu tür simgesel jest ve törenler, Doğu'ya doğru gittikçe yoğunlaşır (ya da, muhtemelen Doğu daha az değiştiği için, bunlar da daha uzun yaşar ve göze çarpar).

Divan-ı Hümayûn toplantısında da tören bayağı önemli bir yer tutuyordu. Son analizde bir *devlet felsefesinin* temel taşlarını verdiği için bu jestleri biraz ayrıntılı biçimde anlatmakta yarar var.

Divan üyeleri sabah namazlarını genellikle Ayasofya'da kılar ve buradan saraya doğru yola çıkarlardı (Ayasofya'dan Beyazıt'a uzanan anayol, toplantı sonrası, Divan üyelerinin konaklarına doğru gittikleri anacadde olduğu için hâlâ Divanyolu adıyla anılır). Cami ile Bâb-ı Hümayûn (Topkapı Sarayı'nın dış kapısı) arasında, dizilmiş yeniçeri ve sipahilerin tören alkışları ile yürürler (bu tabiî el çırpma şeklinde bir "alkış" değil, "sözlü alkış"tır); kapı önünde dua ve Fatiha okunur; ancak bundan sonra kapı açılır ve üyeler saray alanına girer, burada onları Cebecibaşı selamlardı. Kurul ilerleyerek Orta Kapı'ya (Bâb-üs Selâm) varır. Burada da Divan'ın memurlarından çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdası onları karşılar. Divan üyesi vezirler buradan Kubbealtı'na yönelirken yeniçeri ağası ile selamlaşılır. İkinci vezir ya da hepsi birden, buradan görünen üçüncü kapıya (haremin bahçelerine açılan Bâb-üs Saade) uzaktan temenna eder. Kazaskerler ve defterdarlar daha önce gelip Kubbealtı'ndaki yerlerini almışlardır, vezirleri onlar karşılar ve hep birlikte daha önce arka yoldan buraya gelen sadrazamın görünmesini beklerler. Bu sırada Divan-ı Hümayûn

Sakaları gelerek mevsimine göre macun (kışın) veya şerbet (yazın) sunarlardı.

Onların toplanmış olduğunu haber alınca, sadrazam, vezir yolundan geçerek Divan'a gelir, o da Bâbüs Saade'yi selamlar, geldiği yüksek sesle duyururlurdu. Sadrazam "sabahınız hayrola" diye selamlar vererek Kasr-ı Âdil altındaki yerine otururdu. Bu arada *Kur'an* okunur, yeniçeri subaylarından Çadır Mehter Başısı Ağa, yeniçeri çorbası ve fodlası ile gelir, bunları toplanan erkâna sunardı. Birkaç kaşık ve lokma yendikten sonra sadrazam bunun yeniçerilere verilmesini söyler, yeniçeriler de koşarak çorba içmeye giderlerdi. Bu, padişahın (ve onun görevlisi Divan'ın) askere yemek vermesinin simgesiydi. Yeniçeriler çorbayı içmeye gitmiyorsa ciddi sorunlar var demekti.

Toplantı böylece başlardı. Ama o da, törenle: Reis-ül küttab görüşülecek konuların evrakını (telhis kesesi), divitdar ise bir peşkir ve torba içinde bir miktar para getirir ve bunlar sadrazamın önüne bırakılırdı. Bu sırada dışarıda çavuşlar şikâyetçileri, dava sahiplerini vb. sıraya sokar, bostancılar, subaşılar da toplantıda verilecek cezaları yerine getirmek üzere hazır beklerlerdi.

Önce genel işler görüşülüp karara bağlanır, varsa elçiler dinlenir, halkın şikâyetlerine, davalarına bundan sonra geçilirdi.

Bu da tamamlanınca, Divan, padişahın gönderdiği yemeği yiyecek hale gelmiş olur. Kapıkulu askerinden sonra şimdi de devletin en yüksek yönetim organının üyeleri padişahın *"ekmeğini yerler"*. Bu tören, onlara hem padişah ve devlet karşısındaki yerlerinin, hem de birbirlerine karşı yerlerinin ne olduğunu öğretme -ya da, zaten öğrenmiş olduklarına göre, tekrar tekrar belletme- amacını taşır. Siniler rütbe sırasına göre geldiği, üst rütbedekiler yerken astlar beklediği, siniler, büyükler işini tamamlayınca küçüklerin önüne konduğu için, yeterince "hiyerarşi" dersi, yemekle birlikte, verilmiş ve alınmış olur. Fatih, *Kanunname*'sinde, bu yemek töreninde kimin kimle aynı siniden yemesi gerektiğine kadar, bütün ayrıntıları planlamıştı.

Bunu arzla ilgili törenler ve nihayet toplantının dağılmasını simgeleyen törenler izler ve iş biter.

Zaman içinde, bütün bu jest ve törenler, toplantının asıl amacından daha önemli hale gelmiş ve zaten toplantı bir süre sonra iyice işlevsizleşmişti. Bu da Osmanlı Devleti'nin genel gidişine aykırı bir durum değildi.

Divan'ı anlatırken zaman zaman "bakan" kavramına göndermede bulundum. Ama Osmanlı Divanı'nı demokratik ülkelerin "Bakanlar Kurulu", "Kabine" türünden kurullarıyla aynı mantık içinde düşünmek yanlış olur. Divan üyeleri, son analizde, devlet örgütünün bürokratlarıdır. Dolayısıyla "bakan"dan çok bakanlık "müsteşar"ına benzetilebilirler. Hepsi de sonunda sadrazama sorumludur.

Seçilmiş Kaynakça

Findley, Carter V., *Kalemiye'den Mülkiye'ye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çeviren: Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Gökbilgin, Tayyib, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İst. Üni. Ed. Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Kılıç, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı*, Elazığ, 1997.

Köprülü, Fuat, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1981.

Lowry, Heath W., *Studies in Defterology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Century*, The Isis Press, İstanbul, 1992.

Sander, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970.

PADİŞAHLAR VE SADRAZAMLARI

I. Osman (1299-1324)

Alaeddin Paşa (1323-1331)

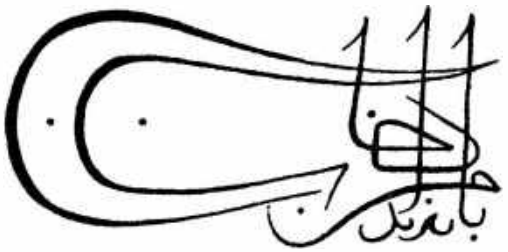
Orhan Gazi (1326-1361)

Alaeddin Paşa (1323-1331) (?)
Nizameddin Ahmed Paşa
(1331-1348) (?)
Hacı Paşa (1348-1360) (?)
Sinaneddin Yusuf Paşa (1360-?)

I. Murad (1361-1389)

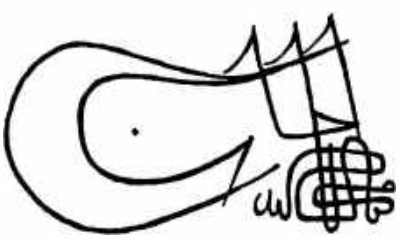
Sinaneddin Yusuf Paşa (1360-?)
Çandarlı Kara Halil Hayreddin
(1368-1387)
Çandarlı Ali Paşa (1387-1402)

I. Bayezid (1389-1402)

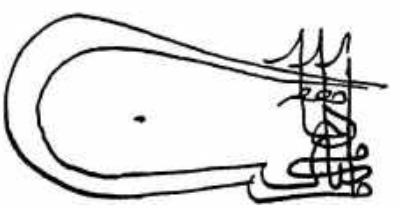
Çandarlı Ali Paşa (1387-1402)

Not: Bu çerçevede kullanılan tuğralar Suha Umur'un *Osmanlı Padişah Tuğraları* (Cem Yayınları, İstanbul, 1980) adlı kitabından alınmıştır.

I. Mehmed - Çelebi (1413-1421)

İmamzade Halil Paşa (?-?)
Bâyezid Paşa (?-1421) 1421'de Sazlıdere Savaşı'nda şehit oldu.
Çandarlı İbrahim Paşa (1421-1429)

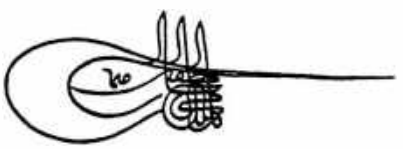
II. Murad (1421-1451)

Koca Mehmed Nizameddin Paşa (1429-1439)
Çandarlı Halil Paşa (1439-1453) 1453'te idam edildi.

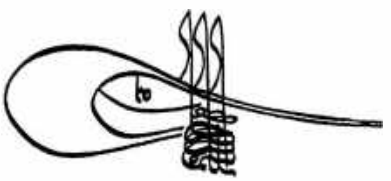
II. Mehmed (1451-1481)

Çandarlı Halil Paşa (1439-1453) 1453'te idam edildi.
Mahmud Paşa (Rum/Hırvat melezi) (1453-1466) (1. kez)
Rum Mehmed Paşa (Rum) (1466-1469) 1469'da idam edildi.
İshak Paşa (Rum/Hırvat) (1469-1472) (1. kez)
Mahmud Paşa (Rum/Hırvat melezi) (1472-1473) (2. kez; idam edildi)
Gedik Ahmed Paşa (Arnavut/Rum) (1473-1477) 1477'de idam edildi.
Karamanî Mehmed Paşa (Türk) (1477-1481) 1481'de Yeniçeri isyanında öldürüldü.

II. Bayezid (1481-1512)

İshak Paşa (Rum/Hırvat) (1481-1482) (2. kez)
Davud Paşa (Rum/Hırvat) (1482-1497)
Hersekzâde Ahmed Paşa (Hersekli Slav) (1497-1498) (1. kez)
Çandarlı İbrahim Paşa (1498-1499)
Mesih Paşa (1499-1501)
Hadım Ali Paşa (Ak hadımlardan)* (1501-1503) (1. kez)
Hersekzâde Ahmed Paşa (Hersekli Slav) (1503-1506) (2. kez)
Hadım Ali Paşa (1506-1511) (2. kez)
Hersekzâde Ahmed Paşa (Hersekli Slav) (1511-1511) (3. kez)
Koca Mustafa Paşa (Frenk/Rum) (1511-1512)
Hersekzâde Ahmed Paşa (Hersekli Slav) (1512-1514) (4. kez)

I. Selim (1512-1520)

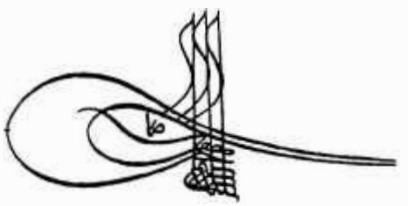
Hersekzâde Ahmed Paşa (Hersekli Slav) (1512-1514) (4. kez)
Dukaginzâde Ahmed Paşa (Arnavut) (1514-1515)
Hersekzâde Ahmed Paşa (Hersekli Slav) (1515-1516) (5. kez)
Hadım Sinan Paşa (1516-1517) 1517'de Ridaniye Savaşı'nda şehit oldu.
Yûnus Paşa (1517-1517) 1517'de idam edildi.
Pîrî Mehmed Paşa (Türk) (1517-1523) 1532'de devşirmeler tarafından zehirlenerek öldürüldü.

I. Süleyman (1520-1566)

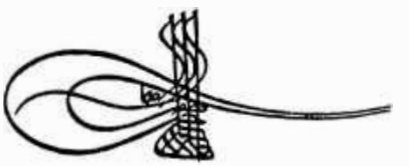
Pîrî Mehmed Paşa (Türk) (1517-1523) 1532'de devşirmeler tarafından zehirlenerek öldürüldü.
Makbul/Maktul/Frenk İbrahim Paşa (Pargalı İtalyan/Rum) (1523-1536) 1536'da idam edildi.
Ayas Mehmed Paşa (Arnavut/Rum) (1536-1539)
Lutfi Paşa (Arnavut) (1539-1541)
Hadım Süleyman Paşa (1541-1544)
Rüstem Paşa (Hırvat) (1544-1553) (1. kez)
Kara Ahmed Paşa (Arnavut) (1553-1555) 1555'te idam edildi.
Rüstem Paşa (Hırvat) (1555-1561) (2. kez)
Semiz Ali Paşa (Dalmaçyalı Slav) (1561-1565)
Sokollu Mehmed Paşa (Sırp) (1565-1579) 1579'da öldürüldü.

(*) Ak hadımların etnik kökeni genellikle bilinmez.

II. Selim (1566-1574)

Sokollu Mehmed Paşa (Sırp) (1565-1579) 1579'da öldürüldü.

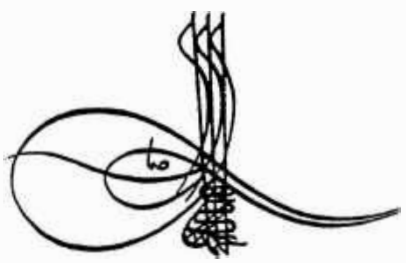
III. Murad (1574-1595)

Semiz Ahmed Paşa (Arnavut) (1579-1580) 1580'de öldürüldü.
Koca Sinan Paşa (Arnavut) (1580-1582) (1. kez)
Siyâvuş Paşa (Hırvat/Macar) (1582-1584) (1. kez)
Özdemiroğlu Osman Paşa (Çerkes) (1584-1585)
Mesih Paşa (Ak hadımlardan) (1585-1586)
Siyâvuş Paşa (Hırvat/Macar) (1586-1589) (2. kez)
Koca Sinan Paşa (Arnavut) (1589-1591) (2. kez)
Ferhad Paşa (Arnavut) (1591-1592) (1. kez)
Siyâvuş Paşa (Hırvat/Macar) (1592-1593) (3. kez)
Koca Sinan Paşa (Arnavut) (1593-1595) (3. kez)
Ferhad Paşa (Arnavut) (1595-1595) (2. kez)
Koca Sinan Paşa (Arnavut) (1595-1595) (4. kez)
Lala Mehmed Paşa (Türk) (1595-1595)
Koca Sinan Paşa (Arnavut) (1595-1596) (5. kez)

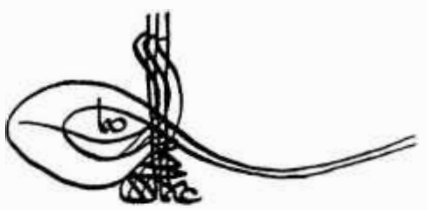
III. Mehmed (1595-1603)

Koca Sinan Paşa (Arnavut) (1593-1595) (3. kez)
Ferhad Paşa (Arnavut) (1595-1595) (2. kez)
Koca Sinan Paşa (Arnavut) (1595-1595) (4. kez)
Lala Mehmed Paşa (Türk) (1595-1595)
Koca Sinan Paşa (Arnavut) (1595-1596) (5. kez)
İbrahim Paşa (Boşnak/Hırvat) (1596-1596) (1. kez)
Cağalazade Sinan Paşa (İtalyan) (1596-1596)
İbrahim Paşa (Boşnak/Hırvat) (1596-1597) (2. kez)
Hadım Hasan Paşa (Ak hadımlardan) (1597-1598)
Cerrah Mehmed Paşa (Kökeni bilinmiyor ama devşirme, enderundan) (1598-1599)
İbrahim Paşa (Boşnak/Hırvat) (1599-1601) (3. kez)
Yemişçi Hasan Paşa (Arnavut) (1601-1603)

I. Ahmed (1603-1617)

Yemişçi Hasan Paşa (Arnavut) (1601-1603)
Yavuz Ali Paşa (Boşnak) (1603-1604)
Lala Mehmed Paşa (Boşnak) (1604-1606)
Derviş Mehmed Paşa (Boşnak) (1606-1606)
Kuyucu Murad Paşa (Hırvat) (1606-1611)
Nasuh Paşa (Arnavut) (1611-1614)
Öküz Mehmed Paşa (Türk) (1614-1616) (1. kez)
Halil Paşa (Ermeni) (1616-1619) (1. kez)

II. Osman (1618-1622)

Halil Paşa (Ermeni) (1616-1619) (1. kez)
Öküz Mehmed Paşa (Türk) (1619-1619) (2. kez)
Güzelce Ali Paşa (kökeni bilinmiyor) (1619-1621)
Ohrili Hüseyin Paşa (Arnavut) (1621-1621)
Dilâver Paşa (Hırvat) (1621-1622)

I. Mustafa (1622-1623)

Kara Davud Paşa (Boşnak) (1622-1622)
Mere Hüseyin Paşa (Arnavut) (1622-1622) (1. kez)
Lefkeli Mustafa Paşa (Türk) (1622-1622)
Hadım Mehmed Paşa (Gürcü) (1622-1623)
Mere Hüseyin Paşa (Arnavut) (1623-1623) (2. kez)

IV. Murad (1623-1640)

Kemankeş Kara Ali Paşa (Türk) (1623-1624) 1624'te idam edildi.
Çerkes Mehmed Paşa (Çerkes) (1624-1625)
Hafız Ahmed Paşa (Pomak) (1625-1626) (1. kez)
Halil Paşa (Ermeni) (1626-1628) (2. kez)
Hüsrev Paşa (Boşnak) (1628-1631)
Hafız Ahmed Paşa (Pomak) (1631-1632) (2. kez) 1632'de Yeniçeriler tarafından öldürüldü.
Topal Recep Paşa (Boşnak) (1632-1632) 1632'de idam edildi.
Tabanıyassı Mehmed Paşa (Ermeni) (1632-1637)
Bayram Paşa (Türk) (1637-1638)
Tayyar Mehmed Paşa (Türk) (1638-1638) 1638'de şehit oldu.
Kemankeş Mustafa Paşa (Arnavut) (1638-1644) 1644'te idam edildi.

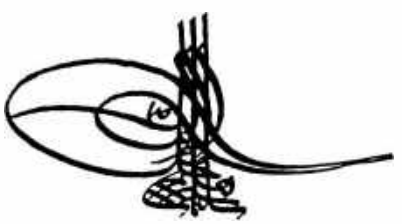
İbrahim (1640-1648)

Kemankeş Mustafa Paşa (Arnavut) (1638-1644) 1644'te idam edildi.
Civan Kapıcıbaşı Mehmed Paşa (Arnavut) (1644-1645)
Salih Paşa (Boşnak) (1645-1647) 1647'de idam edildi.
Kara Musa Paşa (1647-1647) 1649'da idam edildi.
Hezârpâre Ahmed Paşa (Rum) (1647-1648) . İsyanda "bin parça" edildi.
Sofu Mehmed Paşa (1648-1649)

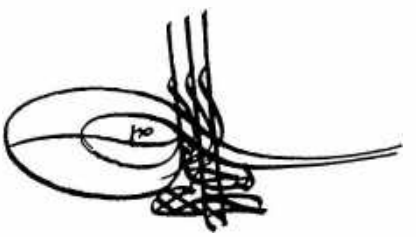
IV. Mehmed (1648-1687)

Sofu Mehmed Paşa (1648-1649)
Kara Murad Paşa (Arnavut) (1649-1650) (1. kez)
Melek Ahmed Paşa (Abaza) (1650-1651)
Siyâvuş Paşa (Abaza) (1651-1651)
Gürcü Mehmed Paşa (Gürcü) (1651-1652)
Tarhuncu Ahmed Paşa (Arnavut) (1652-1653) 1653'te idam edildi.
Derviş Mehmed Paşa (Çerkes) (1653-1654)
İbşir Mustafa Paşa (Abaza) (1654-1655) 1655'te idam edildi.
Kara Murad Paşa (Arnavut) (1655-1655) (2. kez)
Süleyman Paşa (Ermeni) (1655-1656)
Deli Hüseyin Paşa (Türk) (1656-1656)
Zurnazen Mustafa Paşa (Arnavut) (1656-1656)
Siyâvuş Paşa (Abaza) (1656-1656) (2. kez)
Boynueğri Mehmed Paşa (Türk) (1656-1656)
Köprülü Mehmed Paşa (Arnavut) (1656-1661)
Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa (Arnavut) (1661-1676)
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (Türk) (1676-1683) 1683'te idam edildi.
Kara İbrahim Paşa (Türk) (1683-1685)
Sarı Süleyman Paşa (Boşnak) (1685-1687) 1687'de idam edildi.
Köprülü Damadı Siyâvuş Paşa (Abaza) (1687-1688)

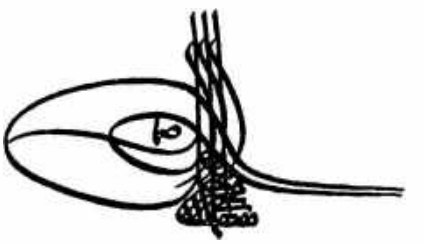
II. Süleyman (1687-1691)

Köprülü Damadı Siyâvuş Paşa (Abaza) (1687-1688)
Nişancı İsmail Paşa (Türk) (1688-1688)
Bekri Mustafa Paşa (1688-1689)
Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa (Arnavut) (1689-1691) 1691'de şehit oldu.

II. Ahmed (1691-1695)

Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa (Arnavut) (1689-1691) 1691'de şehit oldu.
Arabacı Ali Paşa (Arnavut) (1691-1692)
Hacı Ali Paşa (Türk) (1692-1693)
Bozoklu Mustafa Paşa (Türk) (1693-1694)
Sürmeli Ali Paşa (1694-1695) 1695'te idam edildi.

II. Mustafa (1695-1703)

Sürmeli Ali Paşa (1694-1695) 1695'te idam edildi.
Elmas Mehmed Paşa (Türk) (1695-1697) 1697'de şehit oldu.
Amcazâde Hüseyin Paşa (Arnavut) (1697-1702)
Daltaban Mustafa Paşa (Sırp) (1702-1703)
Râmi Mehmed Paşa (Türk) (1703-1703)

III. Ahmed (1703-1730)

Kavanoz Ahmed Paşa (Rus) (1703-1703)
Damad Hasan Paşa (Rum) (1703-1704)
Kalaylıkoz Ahmed Paşa (Türk) (1704-1704)
Baltacı Mehmed Paşa (Türk) (1704-1706) (1. kez)
Çorlulu Ali Paşa (Türk) (1706-1710)
Köprülüzâde Numan Paşa (Arnavut) (1710-1710)
Baltacı Mehmed Paşa (Türk) (1710-1711) (2. kez)
Ağa Yusuf Paşa (Gürcü) (1711-1712)
Silahdar Süleyman Paşa (Abaza) (1712-1713)
Orsapoça İbrahim Paşa (Türk) (1713-1713) 1713'te idam edildi.
Silahdar Ali Paşa (Türk) (1713-1716) 1716'da şehit oldu.
Hacı Halil Paşa (Arnavut) (1716-1717)
Nişancı Mehmed Paşa (Türk) (1717-1718)
Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (Türk) (1718-1730) 1730'da Patrona Halil isyanında şehit oldu.
Silahdar Mehmed Paşa (Türk) (1730-1731)

I. Mahmud (1730-1754)

Silahdar Mehmed Paşa (Türk) (1730-1731)
Kabakulak İbrahim Paşa (Türk) (1731-1731)
Topal Osman Paşa (Türk) (1731-1732)
Hekimoğlu Ali Paşa (İtalyan) (1732-1735) (1. kez)
Gürcü İsmail Paşa (Gürcü) (1735-1735)
Seyyid Mehmed Paşa (Türk) (1735-1737)
Muhsinzâde Abdullah Paşa (Arap) (1737-1737)
Yeğen Mehmed Paşa (Türk) (1737-1739)
İvaz Mehmed Paşa (Arnavut) (1739-1740)
Hacı Ahmed Paşa (Türk) (1740-1742)
Hekimoğlu Ali Paşa (İtalyan) (1742-1743)
Seyyid Hasan Paşa (Türk) (1743-1746)
Tiryaki Mehmed Paşa (1746-1747)
Boynueğri Seyyid Abdullah Paşa (Arap) (1747-1750)
Divitdâr Mehmed Paşa (1750-1752)
Bâhir Mustafa Paşa (Türk) (1752-1755) (1. kez)

III. Osman (1754-1757)

Bâhir Mustafa Paşa (Türk) (1752-1755) (1. kez)
Hekimoğlu Ali Paşa (İtalyan) (1755-1755) (3. kez)
Abdullah Nailî Paşa (Türk) (1755-1755)
Bıyıklı Ali Paşa (Türk) (1755-1755) 1755'te idam edildi.
Mehmed Said Paşa (Gürcü) (1755-1756)
Bâhir Mustafa Paşa (Türk) (1756-1757) (2. kez)
Koca Râgıb Paşa (Türk) (1757-1763)

III. Mustafa (1757-1774)

Koca Râgıp Paşa (Türk) (1757-1763)
Hamza Hâmid Paşa (Türk)
(1763-1763)
Bâhir Mustafa Paşa (Türk)
(1763-1765) (3. kez)
Muhsinzâde Mehmed Paşa (Arap)
(1765-1768) (1. kez)
Silahdar Mâhir Paşa (Türk)
(1768-1768)
Mehmed Emin Paşa (Türk)
(1768-1769)
Moldovancı Ali Paşa (Türk)
(1769-1769)
İvazzâde Halil Paşa (Arnavut)
(1769-1770)
Silahdar Mehmed Paşa (Türk)
(1770-1771)
Muhsinzâde Mehmed Paşa (Arap)
(1771-1774) (2. kez)

I. Abdülhamid (1774-1789)

Muhsinzâde Mehmed Paşa (Arap)
(1771-1774) (2. kez)
İzzet Mehmed Paşa (Rum)
(1174-1775) (1. kez)
Derviş Mehmed Paşa (Türk)
(1775-1777)
Dârendeli Mehmed Paşa (Türk)
(1777-1778)
Kalafat Mehmed Paşa (Bulgar)
(1778-1779)
Karavezir Mehmed Paşa (Türk)
(1779-1781)
İzzet Mehmed Paşa (Rum)
(1781-1782) (2. kez)
Yeğen Mehmet Paşa (Türk)
(1782-1782)
Halil Hamîd Paşa (Türk) (1782-1785)
Şahin Ali Paşa (Gürcü) (1785-1786)
Koca Yusuf Paşa (Gürcü)
(1786-1789) (1. kez)

III. Selim (1789-1807)

Koca Yusuf Paşa (Gürcü)
(1786-1789) (1. kez)
Meyyit Hasan Paşa (Çerkes)
(1789-1789)
Cezayirli Hasan Paşa (1789-1790)
Şerif Hasan Paşa (1790-1791)
1791'de idam edildi.
Koca Yusuf Paşa (Gürcü)
(1791-1792) (2. kez)
Melek Mehmed Paşa (Boşnak)
(1792-1794)
Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa
(Türk) (1794-1798)
Yusuf Ziya Paşa (Gürcü) (1798-1805)
Hafız İsmail Paşa (1805-1806)
Ağa İbrahim Paşa (Türk) (1806-1807)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYFİYE (KARA ORDUSU)

Jean Brindesi Albümü'nden, Osmanlı askerî kıyafetleri.

Osmanlı Devleti'nde askerliğin büyük bir önemi olduğu çok açık bir olgudur. Bunun başlıca nedeni de Osmanlı Devleti'nin doğrudan doğruya fütuhatla kurulan ve fütuhatla genişleyen, fütuhat sonucunda son derece büyük bir alana yayılan bir devlet ve bir imparatorluk olmasıdır.

Ama bunu söyler söylemez, insan, o çağda -veya şimdiye kadar herhangi bir çağda- askerliğin çok önemli *olmadığı* bir devlet, hele imparatorluk olup olmadığını da düşünüyor. Yaklaşık 1300'de Osmanlı Devleti'nin bir beylik olarak biçimlendiğini kabul ediyoruz - Anadolu'daki birçok beylikten biri. Ötekiler daha "az askerî" miydi? Askerî *başarılarının* daha az olduğunu kabul etmemiz ("sonuçlar"a bakınca) herhalde gerekiyor; ama bu ille de onların "daha *az* askerî" oldukları anlamına gelmiyor.

Bu konuyu niçin kurcalıyorum? Osmanlı Devleti'nin bu "askerî" karakteri her zaman tartışılmaz bir veri sayılmış, böyle olduğu için de sorgulanmamıştır. Bir zamanlar (muhtemelen şimdi de) bizde çok yaygın olan tarih ve tarihçilik anlayışı sonucunda, ayrıca bir *değer* haline de getirilmiştir. Bundan ötürü Osmanlıların kendilerini nasıl gördüklerini ve hayatın içinde askerlik kurumunu nereye oturttuklarını biraz daha dikkatli bir biçimde araştırmanın yararlı olacağına inanıyorum.

Şöyle bir sınıflandırmadan gidelim: Osmanlı Devleti için "askerî bir devletti" (Fransızca "militaire", İngilizce "military") gibi bir önerme ciddi bir itirazla karşılaşmayacaktır sanırım. Ama Osmanlı Devleti, *"militarist"* bir devlet miydi? Bu soruya da olumlu cevap veren çok. Burada şöyle ilginç bir durum beliriyor. Osmanlı'ya, Müslüman'a, Türk'e vb. önyargıyla bakan bazı yabancılar "evet" diyor ve bunu "bizim" ilkelliğimizin, yabanîliğimizin kanıtı olarak gösteriyor. Milliyetçi tarihçilerimiz de "evet" diyor ve bunu üstünlüğün, yüceliğin en önemli kanıtı gibi sunuyor.

Oysa bence öyle "militarist" denecek bir kültür yoktu. Bugün bu terimleri kullanırken yüzlerce yılın, ama daha çok yakın tarihin görgü ve deneyimleriyle konuşuyoruz. Bugün "militarizm" dendiğinde, "askerî" aygıtta oluşmuş çeşitli değerleri toplumda her türlü değerin *üstüne* yerleştiren bir anlayışı anlıyoruz. Bu, Osmanlı'da böyle miydi? Bunları geçmiş dönemlere,

sanki her zaman bu karakterleriyle varolmuşlar gibi, mal etmek, zaten yanlış bir şeydir. *"Military"* ve *"militarist"* nüansı, 1300'de insanlarca kavranabilir miydi? Belki... ama herhalde şimdiki kadar kolay değil.

En iyisi, kullandığımız şu kelimeye Osmanlı'nın verdiği anlamdan işe girelim. Osmanlı'da "asker", bugünkü gibi, *"military"* anlamına gelmiyordu. Çok daha geniş bir alanı kapsıyor, bütün devlet görevlilerini içine alıyordu. Bugün haber bültenlerinde sık sık kulağımıza çalınan "sivil ve askerî erkân" ibaresi bir Osmanlı'ya anlamsız gelirdi - "sivil" kelimesini bilmediği için değil, böyle bir ayrımı bilmediği için. Kelime, zaten temsil edeceği olgu olmadığı için yoktu. "Military"nin karşılığı, Osmanlı'da, bu bölümün başlığı olan "seyfiye" idi. *AnaBritannica*, şöyle tanımlıyor:

> Askerî sınıf, ortak temelde iki sınıftan oluştuğu kabul edilen bir yapı içinde, reayanın karşısındaki ve üstündeki başlıca kategori olarak kavramlaştırıldı. Böylece askerî sınıf, kapsadığı anlaşılan ilmiye, kalemiye, mülkiye ve seyfiye gibi, kendi aralarında karşılıklı geçişimleri olan başlıca yönetim aygıtı dallarının üstünde, onlara oranla daha belirgin biçimde bir sınıfsal nitelik kazandı.

Bu tanım doğru. Şu halde Osmanlı'da "askerî" kavramını, yakın dönemde Batı'nın kendi sistemini kavramsallaştırması sonucu ortaya çıkan *"civil/militaire"* ikilisi ya da kutupsallığı çerçevesinde görmememiz gerekiyor. "Asker" burada bütün "devlet"i anlatıyor ve tabiî gene Osmanlı'da bunun karşıtını anlatan kavram da "başıbozuk"tur. Böyle bir deyim, Osmanlı'nın "sivil"e çok fazla saygısı olmadığı izlenimini veriyorsa, doğrusu bu çok yanlış bir izlenim değil. Ama daha doğrusu Osmanlı'nın "devlet"i, dolayısıyla o anlamda "askerî" olanı toplum karşısında çok yüceltmesi ve erişilmez bir yere koymasıdır. Bugünkü anlamda "askerî"nin karşılığı olan seyfiye de önemli ve değerlidir; ama "devlet" içindeki yerinden ötürü böyledir.

Hayata "devlet" nokta-i nazarlarından bakan Osmanlı'da, "yönetim" işlevi son derece "önemli"ydi. Burada, bizim şimdi "sivil" ve "askerî" olarak ayırdığımız alanlar ayrışmıyordu. Bir vali, ordu komutanlığına getirilebilir veya bunun tersi olabilirdi.

Yer ve zaman ne olursa olsun, siyasetle ya da "devlet" denilen kurumla ilişkisi olan herkes, bu yapıda askerin (bundan böyle "asker" terimini bugünkü içeriğiyle kullanacağım) ne kadar önemli bir yer tuttuğunu bilir. Görebildiğim kadarıyla Osmanlılar da askerliğe bu gerçekçi değerlendirmenin gerektirdiği kadar önem veriyorlardı. Ama bunun ötesine geçen bir yüceltme, tapınma, idealizasyon tavırları yoktu. Klasik dünyada askerî değerleri gerçekten yüceltmenin klasik örneği Sparta'dır. Buna göre, Osmanlılar Spartalı değildi. Ama Cumhuriyet döneminin Türkleri (muhtemelen Osmanlı'nın son döneminin İttihatçı zabitanı ve *entelijansiyası* ile başlayarak) Spartalı oldular ve geçmiş tarihi de bu açıdan yorumlamaya çalıştılar. "Militarizm", görece yenidir.

DEĞİŞİK ASKERLİK BİÇİMLERİ

Yayalar ve Müsellemeler

Osmanlıların "modern-öncesi" anlamda en "militarist" oldukları dönem, ilk dönemdir, denebilir. Ama bu da bütün göçebe aşiretleri içeren bir genellemedir. Göçebe aşiret yapısında işbölümü doğal olarak asgarî düzeydedir. Bu yapıda, ister istemez, herkesin "eli silah tutar". Bu anlamda, toplumun bütün erkek nüfusu asker olduğu için, bir çeşit militarizmle karşı karşıya sayılırız. Ama bunu söylemek de bir abartmadır, çünkü burada gördüğümüz durum, militarizmde olduğu gibi, askerliğe ve savaşa *değer vermek* durumu değil, bunun neredeyse bir doğa yasası gibi böyle olması ve böyle işlemesidir. İdeal olduğu için değil, kaçınılmaz olduğu için erken Osmanlı'da askerlik önemlidir.

Beylik "devletleşmeye" ve aşiret yerleşikleşmeye başladığında, yani çok erken bir aşamada, bütün erkek nüfusun aynı zamanda asker ve savaşçı olduğu bir düzenden, daha özgül bir askerleşmeye doğru adımlar atıldığını görüyoruz. Bu konuda en eski bilgiyi Grigoros verir. Âşıkpaşazade de İznik fethi sıralarında "yaya" olarak bildiğimiz askerî birliğin ortaya çıkmış olduğunu söyler.

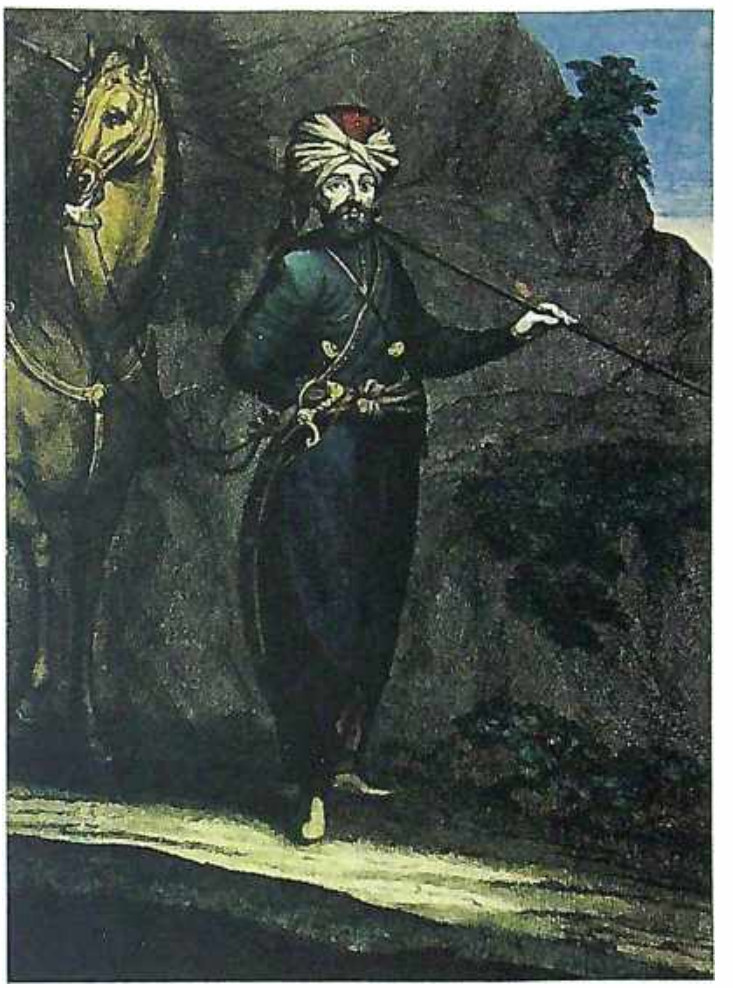
Bu kadar erken bir dönemde, varolan sistemin ciddi bir değişime uğraması gereğinin doğmuş olması, daha önce de üstünde durduğum, "genişlemek için elverişli çevre koşulları" etkenine bağlı olsa gerektir. Çünkü herkesin asker olduğu bir düzenden, hep el altında olacak özel bir askerî birlik yaratmaya geçiş, her an fütuhat imkânlarının açık olduğu bir durumu akla getiriyor. O dönemde ve tam da o bölgede bunun bir olgu olduğunu da zaten çeşitli kaynaklardan biliyoruz.

Böylece, "yaya" ve "müsellem" askerî birimleri, büyük bir ihtimalle 1330 dolaylarında, kurulmuş oluyor. Hammer, bunların -yani yayalar- başlangıçta bin kişilik bir kuvvetken 15. yüzyıl ortalarında yirmi bini bulduklarını hesaplıyor. Ancak, bu ikinci tarihe gelindiğinde yayalar, orduda "muharip sınıf" olmaktan çıkmış ve lojistik işlerle uğraşmaya başlamışlardı. Müsellemlerin daha da önce bu süreçten geçtikleri anlaşılıyor.

Göçebeler, yerleşmek değil de talan yapmak amacıyla geniş araziler üstünden geçtiklerinde, atlı olmaları gerekir. Amaç yerleşmekse, bunun gerektirdiği askerî davranış biçimleri de farklılaşacaktır. Örneğin, böyle bir süreçte sık sık bazı kalelerin, palangaların, müstahkem mevkilerin ele geçirilmesinin gerekmesi normaldir. Bu da, ister istemez, belirli bir uzmanlaşma ihtiyacı yaratır. Bu bakımdan, oluşan ilk özel savaş gücünün adının "yaya" olması da mantığa uygun.

"Yaya" ve "müsellem" ocaklarının "ücretli asker" kuruluşuna doğru önemli bir adım olduğunu söyleyebiliriz; ama bunların gerçek anlamda ücretli asker olduğunu söyleyemeyiz. Söyleyemeyiz, çünkü daha en baştan, *düzenli* olarak aldıkları bir ücret yoktur. Bunlar yalnız savaşa gittikleri zaman bir ücret alırlardı. Bunun dışında "ücret"leri yoktu, ancak başta "ağnam" (koyun vergisi), aşağı yukarı bütün vergilerden bağışık tutulmuşlardı. Tabiî bu bağışıklık ve sefer başına aldıkları ücret geçimlerini karşılamaya yetmiyordu. Asıl geçimlerini, gene asker oldukları için kendilerine verilen çiftlikten çıkarıyorlardı.

Çerçeve bu olunca, yaya ve müsellem askerlerinin, kısa bir süre sonra ortaya çıkacak olan yeniçeri ve

"Sipahi" adı, Farsça "asker" demek olan "sipeh"den gelir. onun için başka Müslüman ülkelerde, bu arada Magrib'de de "sipahi" adıyla anılan askerî birlikler olmuştur. Osmanlı etkisinden ötürü, bu ad, piyade değil süvari için kullanılmıştır.
Aynı Farsça kelime Hindi ve Urdu dillerine de geçmiş ve gene benzer bir anlam taşımıştı. Buradaki "sipahi" kelimesi de İngilizce'ye "sepoy" olarak geçti ve Britanya ordusunda bulunan bazı Hint askerî birliklerinin (gene atlı) adı oldu.
J.B. van Mour'dan bir sipahi.

Jean Baptiste van Mour Albümü, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

öteki kapıkulu ocaklarından çok, timarlı sipahilere yakın bir yerde oldukları görülmektedir. Bu da, yerleşikleşmeye başlamış göçebe topluluğun genel mantığına uygun bir durumdur. Yukarıda söylediğim gibi, her an silah altında tutulan askerî güç ihtiyacını karşılamaya doğru atılmış bir adımdır, ama bu ihtiyacı tam olarak karşılamış değildir. Daha uzun sürede de karşılaması mümkün değildir. Çünkü yaya ya da müsellem denilen bu adamların bir ayağı askerlikte olsa da, öbür ayakları hâlâ toplumun içindedir, üretim sürecindedir vb. Dolayısıyla, asker olarak uzmanlaşmaları sınırlıdır. Hayatlarını askerliğe adamaları, bu koşullarda, söz konusu değildir. Ayrıca, kuruluş amaçlarını gerçekleştirdikleri, yani Kayı topluluğunun üzerinde yerleştiği toprakları genişlettikleri ölçüde, "yarı çiftçi" konumlarıyla, kendi açtıkları imkânlara kendilerinin yetişmesi zor olacaktır. Çünkü, besbelli, profesyonel bir askerî gücün çabuk toplanıp harekete geçme yeteneğinden yoksundurlar.

Çiftçi olarak ve üretimde yer alarak toplumun bir parçası oldukları gibi, yaşadıkları dönemin toplumunun genel ideolojik değerlerine de bağlıydılar. Pakalın, gene Hammer'dan alıntıyla, yaya ve müsellem örgütlerinin Ahilikle ilişkisini belirtiyor:

> Yayalar başlarına Ahi serpuşu olan beyaz börk giymişlerdir. Zaten bu teşkilâtı yapan Kara Halil ile Osman Bey'in kaynatası olan Edebalî, Ahi Hasan gibi ileri gelen şahıslar ve onların mensupları hep Ahiler'dendi (c.III, s.609).

Tarihî konjonktürün henüz fazla işbölümü yaratamadığını görüyoruz: Bu şekilde betimlenen bu yayalarda, Âşıkpaşazade'nin "ahiyan", "gaziyan" ve "abdalan" özellikleri toplanmış durumda. Ama bununla aynı anda, yeni bir devlet kuruluşunun, işbölümünü hızlandıran determinizmi de kendini belli ediyor.

İhtiyacı yaratan, yani sorunu ortaya çıkaran durumun, kısa bir süre sonra, çözümü de işaret etmeye başladığı anlaşılıyor. Önce de belirtildiği üzre, göçen Bizans'ın yarattığı boşluk, genç ve enerjik Osmanlı Beyliği önünde, askerî yayılmayı kaçınılmaz biçimde ön plana çıkaran yeni genişleme imkânları üretiyordu. Ancak, bu aşamada söz konusu beylikle belirli ölçüde özdeş olan aşiret, ele geçirdiği toprak üstünde yerleşme eğilimindeydi. Bu eğilim ilerledikçe, aşiret üyeleri çiftle çubukla uğraşmaya daha fazla dalacak ve yayılma duracaktı. Ama fethedilen alanlar, yeni alanları fethetmek üzere seferber edilecek askerî gücün nasıl oluşabileceği hakkında ipuçları vermeye başladı. Bu ipuçları, kapıkulunu işaret ediyordu.

Kapıkulu fikrinin, savaş tutsakları olgusundan biçimlenmesi mantığa uygundur. Ancak, mantık bir yana, bu erken döneme ilişkin az sayıda veri de böyle olduğunu daha *ampirik* bir biçimde göstermektedir. İlk Çandarlı Vezir Halil Hayreddin Paşa ile Karamanî Türk Rüstem'in yeniçeri örgütlenmesini nasıl başlattıklarını görmüştük. Halil Hayreddin Paşa, ayrıca, yaya örgütünün oluşturulmasını planlayan ve gerçekleştiren adamdı. Ama Orhan Gazi zamanında bu ocakları oluşturduktan sonra, I. Murad döneminin koşulları, onu çok daha ciddi bir yeni örgüt yaratmaya zorladı.

Kapıkulu Ocakları

Kadim çağlardan beri insanlık, bir savaşta tutsak edilen kişilerin (ve zafer sonucu fethedilen yerler halkının) köle haline getirilmesini hayatın çok normal bir kuralı olarak görmeye alışmıştı. Öyle ki, köle durumuna düşen insanlar kendileri bile, bunun meşruiyetini herhalde pek fazla tartışmıyorlardı, çünkü o çağın koşullarında köleliğin alternatifi ölümdü.

Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'nın bulduğu çözüm, bu kölelerin mümkün olduğu kadar fazlasının beyin (artık "padişah" denmeye başlanmış) elinde toplanması ve kölelerin kullanıldığı öteki işlerde değil, askerlikte kullanılması idi.

Tutsakların padişahın elinde toplanmasının İslâm hukukuna uygun olan yolu belliydi. Kara Halil Paşa'nın önerdiği de buydu: Savaş ganimetlerinin beşte birinin padişahın malı olarak kabul edilmesi geleneği. Böylece, herkes elde ettiği (genellikle satarak para kazandığı) tutsakların beşte birini ya da bunun başka

çeşitten karşılığını padişaha, yani devlete bırakacaktı. Böylece, "pencik oğlanları" uygulaması başladı.

Ama bu yeni asker edinme yolu da ihtiyaca yetmeyince asıl "devşirme" sistemine geçildi. Bütün bunlar, I. Murad'ın saltanatı süresince denendi, temel kurallar da oluştu.

"Devşirme" denilen kurum da gerek Müslüman, gerekse Türk devletlerinde daha önce oluşmuş ve uygulanmıştı. Bu bakımdan Kara Halil Paşa'nınki yoktan var olmuş bir icat değildir. Öte yandan, somut ve özgül bir konjonktürde girişilmiş bir uygulama olarak, yeni ve özgün yanları da vardır. En kısa özetiyle anlatacak olursak, Hıristiyan nüfustan oldukça küçük yaşta seçilip alınan ve Müslüman yapılan insanlara askerî eğitim veriliyor ve bunlar doğrudan padişaha bağlı profesyonel bir askerî birlik meydana getiriyordu. Osmanlıların en yakın oldukları Selçukîler de bunun benzerini uygulamış, ama bu sistemi çok fazla genişletmemiş ve geliştirmemişlerdi. İslâm dünyasında buna bir hayli yakın bir uygulama da Mısır'da görülmüştü ve bu yıllarda halen devam ediyordu. Daha 9. yüzyılda Abbasî Halifesi Mutasım, kölelerden oluşan bir askerî güç kurmuş, Mısır'da Eyyubîler de bu geleneği devam ettirmişlerdi. Kölelerin çoğu Türk ya da Çerkes kökenliydi. Selahaddin'den sonra bu köle askerler ayaklanarak yönetimi bizzat ellerine aldılar. Aynı zamanda, sistemi devam ettirmekten de geri durmadılar. Böylece, Mısır'da Memlûk ("mülk", dolayısıyla "köle" demektir) yönetimi, bir "askerî kast" görünümü edindi. Bu, Osmanlı padişahlarının hiç izin vermeyeceği bir durumdu. Osmanlı padişahları bu devşirme sistemini kendi mutlak otoritelerini sağlamanın en etkili silahı olarak kullanmışlardır.

Sistem Osmanlı'da şöyle çalışmıştır: Devşirilenler yalnız Hıristiyanlar'dır; Müslümanlar bu orduya girmez, Yahudiler de devşirilmez. Balkanlar'da fütuhat genişledikten sonra, bu süreçte Müslümanlaşanlar, Boşnaklar, Pomaklar vb. de kural olarak devşirme dışı tutulmuştur.

Devşirme eminleri Balkanlar'daki bölgelerde köy papazlarıyla nüfus defterlerinin üzerinden geçerek se-

Ortadoğu'da kurulmuş çeşitli devletler benzer askerî örgütlenmeler kurmuş olmakla birlikte Osmanlı kapıkulu örgütü bunların içinde en sağlam ve en etkili olanıdır.
Ancak, ateşli silah kullanımının yaygınlaşması, kapıkulu askeri yetiştirmeyi çok pahalı bir iş haline getirdi ve ekonomik bakımdan rantabl olmaktan çıkardı. Ateşli silahın kullanılması önceki silahlara oranla çok daha az ustalık gerektiriyordu.
J.B. van Mour'dan bir yeniçeri.

Jean Baptiste van Mour Albümü, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

çilebilecekleri saptar, bu çocuklar belirli noktalarda toplanır ve uygun görülenleri de yüz, iki yüz kişilik gruplar halinde gerekli yerlere gönderilirdi. Normal sürece göre, on ila on altı yaşlarında olan bu çocuklar sünnet edilip Müslüman olduktan sonra gene Müslüman-Türk çiftçi ailelerine dağıtılıyor ve bu evlerde birkaç yıl hem dil, hem de Müslüman olarak temel hayat bilgilerini öğreniyorlardı. Bu süre içinde devşirme ağaları her yıl onları en az bir kere yoklarlardı. Bundan sonra sıra acemi oğlanı ocağına gelirdi. Ülkenin çeşitli yerlerinde bu askerî okullarda eğitildikten sonra da, kapıkulu ocaklarının, başta yeniçeri, uygun bölümlerinde asker olarak hayata başlarlardı.

Kimin devşirileceği konusunda, Hıristiyan olmanın dışında, bazı başka özelliklere dikkat edilirdi. Hiçbir zaman kentliler devşirilmediği gibi, ezkaza İstanbul görmüş bir çocuk bile devşirilmezdi. Türkçe bilen, zenaatı olan da devşirilemezdi. Köyünde daha ayrıcalıklı kabul edilen ailelerden çocuk alınmazdı. Ayrıca, tek erkek çocuksa gene devşirilmezdi. Toplumda tepki uyandırmamayı gözeten bu sonuncusu dışındaki kurallar, iyi eğitmek için mümkün mertebe zihnen bâkir çocukların tercih edildiğini gösteriyor.

Bu sürecin başından sonuna kadar olağanın üstünde zeki ve yetenekli olduğu anlaşılanlar sarayda içoğlanı olmaya ve Enderun'a doğru yöneltilirdi. Fatih Mehmed'den itibaren, devlet yöneten kadroların devşirme olmaları kural haline gelmişti.

Dolayısıyla bu devşirme kurumu ve kapıkulu ocakları, imparatorlukta yaşayan gayri-Müslim nüfus için toplumda yükselmenin başlıca yolu haline gelmişti. Bu şekilde seçilerek götürülen bir köylü çocuğu, bundan sonraki hayatını en kötü ihtimalle bir asker olarak geçiriyordu ki, Osmanlı İmparatorluğu gibi bir askerî devlette bu da yeterince ayrıcalıklı ve avantajlı bir konumdu. Enderun'a giden biri ise olabilecek en yüksek konumlara tırmanabilme potansiyeline sahip demekti.

Bütün bu sistemin, başlangıçta, öncelikli asker ihtiyacını karşılamak üzere planlandığını varsayabiliriz. O aşamada, böyle bir sistemin merkezî yönetime kazandıracağı başka avantajlar düşünülmemiş olsa bile, bunların düşünülmesi de pek fazla gecikmedi ve bütün sistem o istenen sonuçları üretecek biçimde işletildi. Osmanlı devşirme sisteminin, dâhiyane bir sistem olduğunu söylemek mümkündür.

Devşirilen çocuklar, en azından teorik olarak, toplumsal kökenlerinden koparılmış oluyorlardı. Bambaşka bir hayata giriyorlardı. Durumları, bugün "sınıf atlama" deyimiyle anlatılan durumdu. Ücra bir köyde, kimsenin bilmediği, tanımadığı bir çiftçi olarak yaşayıp ölecekken, birilerine komuta edecek, vali, yönetici olacak bir noktaya gelmişlerdi. Bu, padişah sayesinde olmuştu. Ona minnet duymaları gerekiyordu. Ayrıca, bu ikbal, padişaha sadık oldukları sürece devam ederdi.

Daha önce, padişahların "gözde"si, "ikbal"i, "kadın"ı olan cariyeleri incelerken karşılaştığımız durumun benzeri karşımıza çıkıyor. Bu kullar, toplumun yönetici sınıfı oluyor ve toplumu yönetiyor, toplumun üstünde yer alıyorlar (sınıf olarak), çünkü (birey olarak) toplumun altında, ondan daha düşük bir statüdeler.

Ama kapıkullarının statüsü, kölelerinki kadar düşük değildi. Örneğin, kapıkulu alınıp satılamaz. Buna karşılık, padişah, herhangi bir kadıdan icazet almadan, kulunun idamını emredebilir; oysa kadı'nın onayı olmadan reayadan, en sıradan birini idam ettirme yetkisi -teoride- yoktur.

Kapıkullarının toplumsal köklerinden kopmuş olmaları, bu sistemin iyi işlemesi için zorunluydu. Çünkü kapıkulu, devletin ona verdiği yetkiyi yalnız devlet uğruna kullanmalı, herhangi bir toplumsal kesimin o yetkiden yararlanmaması kuralını bozmamalıydı. Bu, her zaman fiilen gerçekleşmiş midir?

Bütün tedbirlere rağmen, toplumsal kökenin çoğu zaman tam unutulmadığı anlaşılıyor. Bir kere, tarihte bir biçimde öne çıkmış devşirmelerin hepsinin nereden geldiği bilinir. Belli ki toplum kendisi de bu konuda içgüdüsel bir ilgi göstermekteydi. Örneğin, Sokollu gibi bir sadrazamın, kardeşinin Sırp Ortodoks Kilisesi'nin başına geçmesine kolaylık sağladığını biliyoruz. Ama bu da, kardeşine bir iltimas yapmaktan çok,

bir devlet politikasını uygulamanın örneği olarak yorumlanabilir. Sokollu'nun başka akrabaları da devlet kadrolarına girmiş, muhtemelen kendi başarılarına dayanarak o mevkilere yükselmişlerdi.

Sonuç olarak, sistemin iyi çalıştığını ve kapıkulu çerçevesi içinde yükselmiş olanların devletle edindikleri nüfuzu kendi halkları veya aile çevreleri vb. için kullanmadıklarını söyleyebiliriz. Bunun kayda geçmiş bir örneğine rastlanmıyor ki, yapılmış olsa kayda geçmemesi de düşünülemezdi.

Bu bağlamda, bir de, devşirme geleneğinin Balkan halkları arasında nasıl bir tepkiyle karşılandığı sorusunu sorayım. Olaya bugünün değerleri açısından bakınca, bunu bir zulüm biçimi olarak değerlendirmek çok kolay. Çocuğu alınan ve devşirilen aile, teorik olarak -ve bilindiği kadar pratikte de- o çocuğu bir daha görmeyeceğini biliyordu. Gene Sokollu örneğinde, ailenin çocuğu kaçırmaya ve saklamaya çalıştığını biliyoruz.

Herhalde bu tavırların ortalamasının daha temsilî olduğunu düşünürsek, çok yanılmış olmayız. Alınan çocuğun normal olarak kişisel hayatında yükseleceğinin bilgisi, aileden alınmasının yarattığı üzüntüyü herhalde dengeliyordu. Sokollu'nun ailesinin onu kaçırmaya çalıştığını bildiğimiz gibi, çocuğunu devşirmeye yazdırmak için uğraşan ailelerin varlığını da biliyoruz. Hattâ bu işi yapmakla görevlendirilenler, böyle ailelerin çok da uygun olmayan çocuklarını hile hurda ile "sokuşturmaları"na karşı tedbirli oluyorlardı. Zaten uygulama, toplumda optimal bir kabul görmese, bu kadar uzun süre sırf bir çeşit "zorbalığa" dayanarak devam ettirilmesi mümkün olmazdı.

Ayrıca, uygulamayı "yapanlar", yani devlet ve memurları da, bunu devşirilenlere bir kötülük değil, bir "iyilik" olarak algılıyor ve buna göre davranıyorlardı. Devşirilen her çocuğun önünde, kendi yeteneğine göre değerlendireceği, geniş bir potansiyeller alanı açılıyordu.

I. Murad döneminde oluşmaya başlayan kapıkulu ordusu, Timur saldırısı ve Fetret Devri gibi sarsıntılara rağmen, Osmanlı Devleti'nin kendisine paralel bir "rehabilitasyon" süreci geçirdi. Çelebi Mehmed zamanında, yeniden güçlenen Türk kökenli beylerin yeniçerilerin çoğalmasını önlediğini, ama II. Murad zamanında merkez eski gücünü toparlarken merkeze bağlı kapıkulu ordusunun da güçlendiğini görmüştük. Fatih Mehmed döneminde bu süreç iyice olgunlaştı ve 16. yüzyıl sonuna kadar devam etti. Dolayısıyla, Türk tarihçilerinin "Yükselme Çağı" gibi adlarla yücelttikleri bu dönemde Osmanlı ordusunun belirleyici gücü, ücretli ve devşirme kapıkulu askeriydi.

Eyalet Askeri

Kapıkulu, ordunun *belirleyici* gücü olsa da, ordunun tamamı demek değildi. Aslında "sayılar" açısından bakıldığında, hâlâ ordunun küçük bir parçasıydı. Çoğunluğu, atlı eyalet askerleri meydana getiriyordu.

Kapıkulu örgütlenmesinin ana fikrini içeren bazı uygulamaların (Memlûk örneği gibi) Türk-İslâm dünyasında bilindiğini söylemiştim. Ama Osmanlıların kurduğu ve geliştirdiği biçimiyle kapıkulu ocakları bunun en parlak ve gelişkin örneği olmuştur. Bu anlamda, kapıkulu askerinin önemli bir Osmanlı buluşu veya yeniliği olduğunu söyleyebiliriz. Ona kıyasla "eyalet askeri" çok daha yaygın ve eskiye bağlı bir biçimdi; herhangi bir "yenilik" içermiyordu.

Bunun temeli ve kalıbı, herkesin ister istemez asker olduğu göçebe aşiret çağında oluşmuştu. Bu "ilk köken"e, yerleşikleşmeye başlayan göçebe aşiretin toprakla kurduğu ilişkiden ileri gelen bazı özellikler eklenmişti. Osmanlı, fethedilen toprakların büyük kısmını "mirî" düzen içinde tutarak toprakta özel mülkiyeti, geniş toprakların tek elde toplanmasını, dolayısıyla toprakta konumlanmış bir aristokrasinin ortaya çıkmasını engellemiş, bunun yerine bir çeşit "askerî demokrasi" kurmuştu. Konunun bu taraflarını aslında askerlikle ilgili bölümden çok, timar sistemi içinde, sosyo-ekonomik boyutlarıyla işlemek daha doğru olacaktır.

Bilindiği gibi bu sistemde "timar" denilen ve yıllık geliri 20.000 akçaya kadar yükselen araziler "timar beyi" olan kişiye, "mülkiyet" değil, "tasarruf" hak-

17. yüzyıldan itibaren Batı'nın teknolojik buluş ve yenilikleri askerlik alanına hızla yansımaya başladı. Savaş teknolojisindeki bu hızlı değişim karşısında, Osmanlı'nın daha önceki çağların koşullarına çok iyi uyan askerî yapıları anakronikleşmeye başladı. Bu uyumsuzluğun ilk hissedildiği alanlardan biri de Eyalet Askerleriydi.
XVIII inci Asırda Türk Askeri Kıyafetleri adlı yayından (Zaman Kitaphanesi, 1933) bir Arnavutluk askeri.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

kıyla verilirdi; bu gelir karşısında onun yükümlülüğü de, savaş ve sefer zamanında, önceden belirlenmiş sayıda askerle gelip orduya katılmaktı. Bu askerlerin donanımından, atlarından, silahlarından o sorumluydu. Dolayısıyla, timar beyinin bu gelirini kullanmaya devam edip etmeyeceği, devlet açısından, onun bu askerî görev ve yükümlülüklerini yerine getirirken gösterdiği başarıya bağlıydı. Teorik olarak, timar beyi her an yerinden alınabilirdi. Pratikte ise, anlaşılır bir şekilde, o yere yerleşme ve orada "hanedanlaşma" eğilimi ağır basıyordu. Osmanlı tarihinde çeşitli düzeylerde çeşitli biçimlerini gördüğümüz "merkez-çevre" geriliminin en belli başlısının bu olduğunu söyleyebiliriz.

Yönetsel düzeyde, aşağı yukarı bugünkü "il"e tekabül eden "sancak"ta, sözgelişi 300 kadar köy varsa, bunların ikisi üçü bir araya getirilerek bir "timar" oluşturulur, dolayısıyla bir sancak içinden 80, 90 "timar bey"inin, yanlarında beşer onar askerle sefere katılacağı hesaplanırdı. Bu askerler, genellikle, köylü gençler olurdu. Bunların bir kısmı, beylerinin çeşitli ihtiyaçlarının (korunma veya asayişi sağlama vb.) karşılanması için sürekli silah altında tutulduğundan, onların da bir tür profesyonel asker olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, bu çeşit "ücretli asker"in doğrudan "işveren"i devlet değil, timar beyleri, sancakbeyleri, beylerbeyleriydi. Eski yaya ve müsellem örgütleri de zamanla bu tarafa kaydırılmıştı. Bunlar daha çok sancakbeylerinin ve beylerbeylerinin komutasında bulunuyordu. Timar beylerinin, gözetimleri altındaki köylerde bulunan gençlerden oluşan, "cebelû" denilen potansiyel birlikleri vardı. Ancak bunlardan, her seferde, bir kısmı savaşa giderdi - sözgelişi, toplam sayının yarısı veya daha fazlası. Ama bir kısmı da köyde kalır ve kalanlar gidenlerin de -savaş yüzünden ekonomik kayba uğramaması için- çift çubuk işlerine bakarlardı. Bütün bu uygulamalar, kırsal bölgelerde yaşanan hayatın mantığına göre biçimlenmişti. O bakımdan, yaya örgütlenmesinin bazı özellikleriyle de benzerlikler taşıyordu.

Zaten yerleşikleşme sürecinin askerlik düzeyine yansımasında, piyade güçleri *yeni* koşullara verilen cevabın, süvari ise genellikle *geçmiş* geleneğin temsil-

cisi olmuştur. Busbecq, değişen savaş teknolojisini benimsemeye karşı en büyük direncin eyalet askerinden geldiğini anlatır.

Eyalet askeri, Osmanlı'nın geçmişinin ve varolan toplumsal yapısının bir ürünü, o yapının temel karakterini yansıtan bir örgütlenmeydi. Gerek ilk oluştuğu dönemde, gerek 16. yüzyılın başında, koşullara uyum göstermiş ve ihtiyaçlara cevap verebilmişti. Ama 16. yüzyılda bir yandan iç koşullar, bundan daha önemli olmak üzere de dış koşullar değişmişti ve değişmeye devam ediyordu. Bu koşullarda eyalet askeri, Osmanlı toplumunun içinden bir bakışla bir anlam taşısa da, dünyada askerliğin, savaş teknolojisi ve tekniğinin vardığı noktalarda, anakronik olmaya başlamıştı. Bu tarihlerde zaten her yerde olduğu gibi orduda da önemli değişiklikler gerçekleşti. Ancak, gerek o dönemde yaşayanlar, gerekse bu yılların olaylarını sonradan inceleyen bazı tarihçiler, olgularla tarihî trendleri bir arada düşünmekte güçlük çektikleri için, olanları sadece ve sadece bir "bozulma" olarak algılamışlardır.

Bu "ara" bölümün sonunda, "ana" bölümün başında sorduğum soruya, yani Osmanlı'nın *"military"* ya da *"militarist"* bir devlet olması konusuna dönersek, burada görülen durum, en azından Türk toplumunun kayda değer bir "militarist" eğilimi olmadığını gösteriyor. Tam tersine, bu kesim, askerliği bütün bütün devşirmelere bırakıp kendisi de bütün bütün çiftçilikle uğraşsa daha mutlu olacak gibi görünüyor; çünkü denklemin "eyalet askeri" ucunda olan kesim habire sefere çıkmamanın, "devlet" tarafında olanlarsa seferden kaçmayı önlemenin çarelerini ve yöntemlerini aramakla meşguller.

Bu aynı insanlar, daha sonraki dönemde, şimdi geçeceğimiz bölümün "levend" alaylarını oluşturacak, yani gene "asker" olarak karşımıza çıkacaklar. Ama bu da varolan koşullarda kendi *bireysel* yükselme yollarını burada görmelerinden ileri geliyor.

Sarıca ve Sekbanlar

"Militarist" denebilecek bir ruh değil, ama kırsal bölgelerin ekonomik koşulları, Celâlî isyanlarına bakarken gördüğümüz şekilde, sürekli bir "işsiz nüfus fazlası" yaratıyor ve bu durum özellikle kıraç Orta Anadolu topraklarında huzursuzluk, istikrarsızlık ve kargaşanın doğmasına yol açıyordu. 17. yüzyıl boyunca, denebilir ki, istikrarsızlık statüko haline gelmişti. Bir yanda Celâlîler, bir yanda "sarıca" ve "sekban" adıyla anılan silahlı maiyetleriyle gezinen sancakbeyleri, çok zaman rol de değiştirebiliyor, ama ortalık durulmuyordu.

Aynı tarihlerde devşirme süreci de dumura uğramıştı. Kapıkulu ocağı, yukarıda değindiğim gibi, gerek ülkenin, gerekse dünyanın yeni koşullarına uymuyordu. Bu bakımdan, eskisi gibi devam etmesine imkân kalmamıştı. Ama burada bir noktanın altını çizmek gerekiyor: Bu dönemde, ülkede ve dünyada neyin değiştiğini en başta devlet anlayamadığı için, kaybolanın yerine anlamlı bir alternatif üretilemedi. Başta yeniçeriler, kapıkulu ocakları bu "yeni" durumun koşullarına göre radikal bir biçimde yeniden biçimlendi, ama bu kendiliğinden (spontane) bir gidişti. "Bu koşullarda şöyle yapmak gerekir" türünden bir düşüncenin ürünü değildi. Dolayısıyla, eski kapıkulunun yerini alan bu "yeni" kapıkulu da hiçbir ciddi soruna çözüm olmadığı gibi, giderek kendisi en büyük sorun haline geldi.

Klasik tarihçilerimiz bu süreci hâlâ III. Murad'ın sünnet düğünüyle açıklamaya devam ediyorlar. Oysa burada iki kocaman nesnel çark işlemekteydi. Bunlardan birinin daha genel "istihdam" çarkı olduğunu, varolan işler varolan nüfusa yetmediği için maaşlı asker (aslında "maaşlı memur") sayısını çoğaltmakla işsiz güçsüz dolaşanları azaltmanın murad edildiğini söylemek mümkündür. Bu durum, günümüzde hâlâ tartışılan, Cumhuriyet dönemine özgü "istihdam popülizmi"ne benzer bir durum olarak da ele alınabilir.

Ama ikinci neden daha "askerlik-içi", dolayısıyla daha önemli bir belirleyicidir. Dünyada silah teknolojisi, dolayısıyla bütün askerî teknikler, ordu yapıları vb. değişiyordu. Ateşli silah kullanan piyade, Avrupa ordularının temel direği haline gelmişti. Aşağıda göreceğimiz gibi, başlangıçta Osmanlı ordusu da tam bu

Bir yanda kapıkulu, bir yanda eyalet askeri, değişen savaş koşullarında etkili olmaktan çıkarken, 17. yüzyılda Anadolu da çeşitli uzun vadeli yapısal sorunların zorlamasıyla sarsıntı geçirmeye başladı. Bunu en iyi bitmez tükenmez Celâlî isyanlarında gözlemleriz.
Ancak Osmanlı Devleti bu kargaşalığın kesin bir yıkılışa yol açmasını önlediği gibi, Anadolu'nun bu "levent", "sarıca", "sekban" gibi adlarla anılan silahlı gençliğini de ordunun yeniden düzenlenmesinde kullanmayı başardı.
Fenerci Mehmed Efendi'den bir Yeniçeri.

Osmanlı Kıyafetleri, Fenerci Mehmed Albümü, Vehbi Koç Vakfı.

alandaki üstünlüğüyle önemli başarılar kazanmışken, 16. yüzyıl sonunda bu çeşit silahları üretmenin teknolojisinde geri kaldığı için artık gücünü kaybediyordu. Ancak, el altında eskisinden fazla ateşli silahlı profesyonel ordu bulundurmak artık zorunluydu. Devşirme yöntemi, geleneksel çerçevede çalışarak, bu ihtiyacı karşılayamadığı için, büyük çoğunluğu kırsal bölgelerde, Celâlî veya sarıca ve sekban olarak silahlı gezmeye alışmış kalabalıklar askere yazıldı (İnalcık, *The Ottoman Empire*, s.48). Bu köylüler, çoğu Dubrovnik üstünden kaçak getirilen görece ucuz tüfeklerden satın alabiliyor, böylece, bazen "eşkıya", bazen "jandarma", hayat boyu geçimlerini sağlayabiliyorlardı. Devşirme usulü böylece ortadan kalkarken, bu yeni askerleri asker olarak yetiştirme veya disiplin altında tutma yolunda herhangi bir yöntem geliştirilemedi, herhangi bir çözüm üretilemedi. Bu koşullarda, bu "silahlı" adamlar, bir ordunun aslî görevi olan "dış düşmanı durdurma" konusunda son derece yetersiz kaldılar. Ama ülke içinde aynı "silahlı" konumlarıyla bütün toplumun başında ali kıran baş kesen haline gelebildiler. Vaka-i Hayriye ile yeniçeri ocağı ortadan kaldırılana kadar, bu durum böyle devam edecektir (yani, 250 yıla yaklaşan bir süre). Bu süre içinde, büyük çoğunluğu İstanbul'da yaşayan yeni yeniçerilerin kışlayla ve talimle, yeni silahlar ve savaş usulleriyle ilgileri gitgide gevşedi (Köprülüler döneminin geçici toparlanması dışında). Buna karşılık, kent hayatı içinde kurum ve bireyler olarak her türlü çıkar ilişkisi içinde, esnaf arasında, o döneme özgü bir "kent mafyası" içinde, yeniçerileri görmek çok kolaylaştı. Şimdi yeniçeriler evleniyor (bu, çok da ciddi bir "bozulma" değil), ama daha önemlisi, çocukları da otomatikman yeniçeri oluyordu. Toplumun öteki egemen kesimleriyle sık sık değişen ittifak kompozisyonları içinde, büyük ve (en) etkili bir çıkar grubu haline gelmişlerdi. Bu süreçte, sipahiler gibi kendilerine rakip olabilecek başka askerî kuvvetleri de silahla yenerek yıldırmışlardı.

Başka toplumların tarihinde de buna benzer durumlar görmek mümkündür. Yeniçerilere en fazla yaklaşan örnek, Rusya'daki *Streltsi* (Tüfekçiler) bir-

likleridir. Bunlar da yeniçeriler gibi (ama çok daha geç, 1500'lerde) çarın hassa birliği, özel muhafızları olmak üzere kurulmuşlardı. 1682'de tarihî ilerici rollerini oynayarak, ablası Sofiya'nın naibeliğinde Büyük Petro'nun çar olmasını sağladılar. Ama Petro'nun Rusya'ya vermek istediği biçim, *Streltsi*'nin kendi grup çıkarları açısından kabul edebileceği bir şey değildi. Petro, gene yeniçeriler gibi çocuklarının da birlikte asker yazılmasını sağlayarak "kast"laşma yolunda ilerleyen bu *Streltsi*'nin bir kısmını, yarım kandırmacalarla, Azak Kalesi'ne sürmüştü. 1699'da orada başlattıkları ayaklanma bastırıldı ve bunu çok kanlı bir cezalandırma izledi. Buna rağmen benzer sorunlar 18. yüzyılda da patlak vermeye devam etti. Ama Rusya, bu her bakımdan muhafazakâr muhafız birliğinin kendini bütün ordunun yerine koymasını önlemeyi, onu izole etmeyi ve zaman içinde ordu bünyesinde eritmeyi başardı. 18. yüzyıl başlarından 20. yüzyıla kadar, bizdekinin tersine, Rusya'da ciddi bir ordu isyanı görülmedi. Ordu, kendi muhafazakârlığını yapmadı; devlet muhafazakârlığının kılıcı rolünü benimsedi.

19. Yüzyıl Uygulamaları

Yeniçeri ocağının her türlü denetimin dışına çıkması, çeşitli padişahları çaresiz bırakmıştır. III. Selim, 18. yüzyıl sonunda, bir çözüm geliştirmeye çalıştı, ama bu çözüm hem kendi hayatına mal olacak kadar cılızdı, hem de ayaklanmaya yol açacak kadar radikal göründü. Yeniçerilerden umudu kesen, ama onlarla mücadele edecek cesareti de kendinde bulamayan padişah, onları devre-dışı bırakacağını umduğu bir plan geliştirdi: Çağın askerlik gereklerine uygun yeni bir ordu kurmaktı bu. Yeni ordu üniforma giyiyordu, talim yapıyordu vb. Onların kullanacağı silahlar için bir "tüfekhane" kuruldu. Son aşamada sayıları birkaç bine ulaşmıştı.

Daha önce benzer işler yapılmış, yeni savaş tekniklerine uyabilmek için, Halil Hamid Paşa'nın sadaretinde "sürat topçuları" ocağı kurulmuştu (1783-4). Ama bu ocaktan da beklenen fayda görülmemişti. Ancak, özgül bir işlevi olan bu ocağı, yeniçeriler, kendilerine yönelik bir tehdit olarak algılamamışlardı.

III. Selim'in uygun gördüğü strateji ise bir anlamda zamanla yarışmayı gerektiriyordu ve Nizam-ı Cedid, yarışta handikaplı taraftı: Onlar artıp yeterince güçleninceye kadar yeniçerilerin bunun kendilerini yakından ilgilendiren bir durum olduğunu anlayıp harekete geçmemeleri mümkün müydü? Aslında değildi ve zaten öyle olmadı.

Dolayısıyla III. Selim'in tahtı kadar politikalarını da devralmak zorunda olan II. Mahmud'un stratejiyi değiştirmesi gerekti. Mahmud kendinde duruma şekil verecek güç topladığından emin oluncaya kadar yeniçerileri huylandıracak bir şey yapmaktan kaçındı. Emin olduğu anda da bütün gücünü bir noktada toplayarak onlara yöneldi. Vaka-i Hayriye aslında sanıldığından çok daha kolay bir biçimde başarıya ulaştı.

Ama iler tutar hali kalmamış yeniçerilerin silinmesinden sonra, çağın gereklerine uygun sağlam bir askerî örgütlenmenin kurulması o kadar kolay olmadı. Gerek Sekban-ı Cedid, gerekse Asakîr-i Mansure-i Muhammediye, bekleneni vermekten uzak kalmıştır (birincisi zaten Alemdar Mustafa Paşa'nın alelacele bir araya getirdiği oldukça derme çatma bir örgütlenmeydi). Kaybedilen bunca vakitten sonra gerçekten yeterli bir ordu yaratmak şüphesiz son derece zor bir işti. Ayrıca, Vaka-i Hayriye ile birlikte çok güçlü Osmanlı muhafazakârlığının her yerden bir anda silinmesi de beklenemezdi. Yeni ordu kuruluşu için çağırılan Moltke, Nizip yenilgisinde birlikte bulunduğu Hafız Paşa veya Hüsrev Paşa gibi "reform" dönemi kişiliklerinin varlıklarıyla nasıl reforma engel olduklarını anılarında anlatmıştır. II. Mahmud'un yeni askerleri, Mısır Valisi'nin askerlerinin Kütahya'ya kadar gelmesini engelleyemediler.

Fransız İhtilâli'ni izleyen savaşlarda, Avrupa devletleri Fransa'yı taklit etmeye başlamışlardı ve "herkese askerlik" uygulaması yaygınlaşıyordu. Osmanlı Devleti'nin bunu kendine adapte etmesiyse çok kolay değildi. Askerlik çağında olanlar kura çekiyor, "evvel"i çekenler hemen, "sani" çekenler gereğinde, yani

"Nizâm-ı Cedid" adı verilen yeni askerî birlikler, III. Selim'in zamanla yarışı andıran çabalarıyla kuruldu. Bu yeni birlikler güçlenip Yeniçeriler'in geleneksel hegemonyasını kıracak zamanı bulabilecek mi, yoksa o zamana kadar ne olduğunu anlayıp gelişmeyi durduracaklar mı?
Bilindiği gibi, ikinci durum gerçekleşti.
Fenerci Mehmed Efendi Albümü'nden bir Nizam-ı Cedid neferi.

Osmanlı Kıyafetleri, Fenerci Mehmed Albümü, Vehbi Koç Vakfı.

savaş varsa askere alınıyordu. Askerlik süresi belli değildi. Tanzimat Fermanı buraya bir düzen getirme çağrısında bulunmuştu. Ama Osmanlı, son demlerinde de, bu konuda yeterli bir sistem geliştirmeyi başaramadı. İttihad ve Terakki'nin ordudaki yenileştirmeleri bazı şeyleri düzeltti; ama ancak Cumhuriyet döneminde tutarlı ve uyarlı bir askerlik politikası oluşturulabildi.

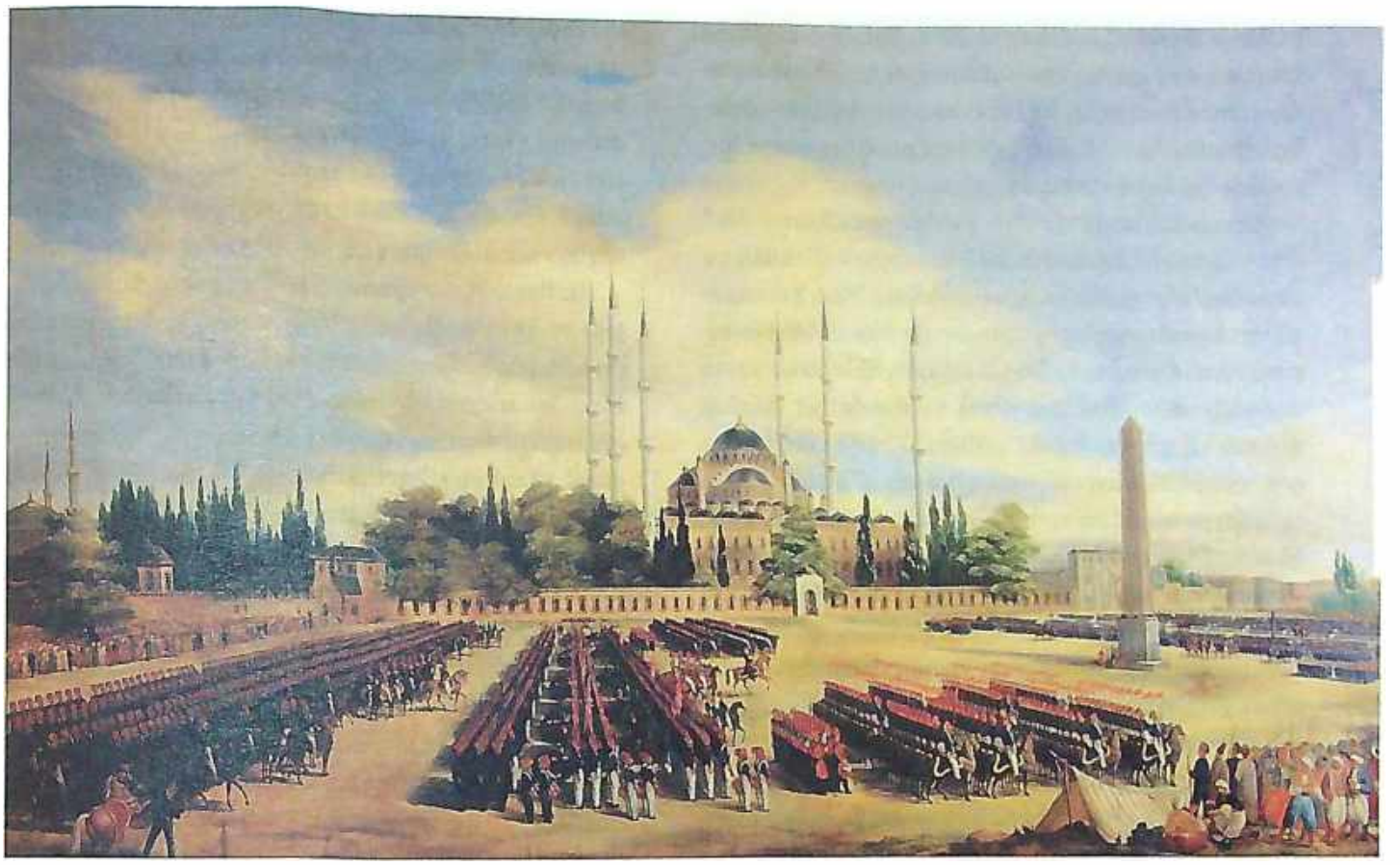
SİLAH KONUSU

Askerlik gibi bir konuyu, silahtan ve silah teknolojisinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Klasik tarihçilerimiz bu konuyu da iyi incelemedikleri için, bu alanda birçok boşluk vardır. Örneğin, İ.H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları* adlı iki cilt (yaklaşık 1050 sayfa) kitap yazar. Burada silahların çeşitleri, üretilme biçimleri, hangi tarihlerde hangi silahların üretildiği, ordunun silah ihtiyacının hangi yollardan giderildiği konularına hiç girilmemiştir. Zaten bütün ilgili bölüm beş sayfa kadardır.

Örneğin Uzunçarşılı şunları söyler:

> Yeniçeriler hazar vaktinde eğri bir hançer taşırlardı; sonraları büyük bıçak da taşıyan görüldü. Sefer vaktinde boynuzdan yapılmış mükemmel bir yay ile okları vardı; on altıncı asırdan itibaren ise orduda iyice teammüm eden tüfenk kullanılırdı... Yeniçerilerin kullandıkları silahlar başlıca ok, yay, fitilli tüfenk, eğri ve geniş yüzlü kılıç, kalkan, hançeri, varsak denilen yatagan bıçağı, kürde [gargı] ve balta [nacak] olup içlerinde zırh giyenler varsa da adedi azdı. Bundan başka ocağın zenberekçileri zenberek denilen bir nevi büyük yay kullanırlardı; tüfengin orduda taammümünden evvel zenberek müessir silahlardandı; bu alâtı kullanmak üzere Yeniçeriler arasında Seksen İkinci cemaat ortası vardı... Yeniçerilerin ok ve yay kullanmaları harika denecek derecede mahirane idi (Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s.366, 376, 377).

Yüzlerce yıl sürmüş bir tarihi anlaşılır kılmaya çalışırken "ok ve yay" deyip geçmek çok anlaşılır bir şey değildir. Tarih boyunca "ok" denilen silahın çok farklı çeşitleri yapılmış ve bunlarla çok farklı sonuçlar alınmıştır. Örneğin, bize "arbalet" adıyla, Fransız-

Vaka-i Hayriye'den sonra Osmanlı Devleti Yeniçeriler'den kurtulmuş olarak ordusunu modernize etme imkânını buldu ve ilkin II. Mahmud zamanının "Asakir-i Mansure-i Muhammediye"si kuruldu. Ama dünyada gelişen savaş tekniğinin çok gerisinde kalınmış ve çok zaman kaybedilmişti. Bu yeni birliklerin eğitilmesi ve başarılı bir savaş gücü haline getirilmesi de çok zaman aldı.
Asakir-i Mansure-i Muhammediye askerleri Sultanahmed Meydanı'nda.

François Dobuis, yağlıboya tablo, Dolmabahçe Sarayı Müzesi.

casından gelen, İngilizcede "cross-bow" denilen tür vardır. Burada yay bir mekanizmayla gerildiği için iyice gergin olabiliyor, dolayısıyla görece küçük okunu hayli etkili olacak şekilde 300 metreye kadar atabiliyordu. Ama asıl büyük avantajı nişan almada kolaylık sağlamasıydı. Böylece, isabet ettirme şansı büyüyordu. 11. ve 12. yüzyıllarda geliştirilen bu silah çok "korkunç" görülmüş ve Laterano'da Hıristiyanlara karşı kullanılması yasaklanmıştı (Roma'da, bu adı taşıyan sarayda, 1123-1517 arasında beş kere ekümenik konsil toplanmış ve Hıristiyan dünyanın çeşitli sorunlarını çeşitli karar ve çözümlere bağlamıştır). Bunun da birçok farklı çeşidi yapıldı ve arkebüs tüfeğin icadından sonra dahi uzun zaman kullanıldı. Çünkü o ilkel tüfeklerin doldurma süresinin uzunluğu, nişan almanın zorluğu gibi etkenler karşısında arbalet hâlâ pratik ve sonuç alan bir silahtı.

Osmanlı ordusunun yani yeniçerilerin varolduğu

çağlarda Avrupa'da arbalet hâlâ kullanılıyordu. Ama Osmanlı ordusunda olup olmadığını klasik tarihçilerimiz incelememiştir. Kullanılmadığını tahmin edebiliriz. Bunları eski silahlar arasında görmüyoruz ve buna dair bir kayıt da bulunmuyor.

Ortaçağ'ın sonunda Avrupa'da ayrıca "uzun yay" ortaya çıktı. Muhtemelen Gal'de av için kullanılan bu yayı İngilizler geliştirmiş ve 1415'te, Yüz Yıl Savaşı'nın Agincourt çarpışmasında ilk kez ciddi bir biçimde kullanmışlardı. Bu savaş, öncelikle uzun yayın oynadığı rolle, Batı'nın savaş tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. İngiliz ordusu ücretli askerlerden çok, gönüllülerden oluşuyor ("yeomen" dedikleri orta sınıftan insanlar) ve bu gönüllüler uzun yayı ustalıkla kullanıyordu. Fransız şövalyeleri atlarına binip mızraklarını uzatarak, geleneksel biçimde harekete geçtiler. Uzun yay, oku bayağı kuvvetli fırlatsa da, muhtemelen bu şövalyelerin zırhını delemezdi. Ama atları yaralayabiliyorlardı. Sonunda, Fransız şövalyeler, yağmur sonrası çamurlu zeminde ve bu sefer bir ok yağmuru altında bozguna uğradılar, kaçarken atlarıyla Fransız piyadesini de darmadağın ettiler ve İngiltere önemli bir zafer kazandı.

Osmanlı ordusunda bu yayın kullanılıp kullanılmadığına dair de bir bilgimiz yok. Ama bu da pek muhtemel değil. Uzunçarşılı'nın "boynuz"dan dediği yaylar daha kısadır; kullanılması, bunların ikisine oranla daha zordur. Uzun yayın uzunluğu germeyi kolaylaştırır; arbaletin de bir mekanizması vardır. Dolayısıyla, ikisi de daha sık ya da hedefe yönelik atış yapmaya imkân verir.

Ancak, söz konusu dönemde ok zaten tarihî anlamda ömrünü tamamlıyor ve yerini tüfeğe bırakmaya başlıyordu. Agincourt'da top da kullanılmış, ama fazla işe yaramamıştı. Daha uzun zaman top böyle meydan savaşlarındakine oranla kale kuşatmalarında çok daha kullanışlı ve yararlı bir silah olacaktı. Ama 1450'lere gelindiğinde, bilindiği kadarıyla İspanya'da, ilk fitilli tüfek olan arkebüs de yapılmaya başladı. Bu silahı omza dayayıp ateş etmek mümkündü. Arbalet gibi nişan da alınabiliyordu.

Fatih Mehmed'in bu yeni tipten silahları ordusuna ya da ordusunun bir kısmına sağladığını biliyoruz. Iorga, "1500 yılına doğru yeniçerilerin tüfenkleri olduğunu yazmaktadır" (Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s.231). Oysa Osmanlılar bundan yaklaşık bir yüzyıl öncesinden beri hafif ateşli silah kullanmaya alışmış olmalıdırlar.

II. Bayezid zamanında Batı'dan çokça tüfek alındığını ve 16. yüzyıla yeniçerilerin tüfekle donanmış bir piyade gücü olarak girdiğini biliyoruz. Bu yüzyılda birbirini izleyen Osmanlı askerî zaferlerinin önemli bir nedeni budur. 16. yüzyılın başında Yavuz Selim ateşli silahlarını önce Şah İsmail'e, sonra da Mısırlı Memlûkler'e karşı başarıyla kullandı. Mısır Sultanı, Köroğlu gibi "mertliğe" yakıştıramadığı bu silahları kullanan Osmanlıları kınamıştı. Ama 20. yüzyılın Osmanlı tarihçileri, bir yandan modern anlamda "militarist" bir Osmanlı devlet ve toplum manzarası çizerken, bir yandan da, muhtemelen Memlûk "değerleri"ni paylaştıkları için, Osmanlı ordusundaki bu ateşli silah üstünlüğünden fazla söz etmezler.

Fitilli arkebüsten sonra, ondan daha büyük, ama gene fitilli olan "alaybozan" icat edildi. Yavuz Selim'in ordusunda kullanılan tip, muhtemelen buydu. Ama, gene bu sıralarda gelişen çakmaklı tüfekler de ithal edilmiş olabilir. Tetik çekilince horozu düşerek barutu ateşleyen çakmaklı tüfek, alaybozana göre önemli avantajlar sağlıyordu. Nişan almayı kolaylaştırıyordu. Ama silah her durumda ağızdan doldurduluyor, namlusuna harbi sokulup mermi sıkıştırılıyor, bunlar bayağı vakit alıyordu. Yirmi, otuz metreden fazla mesafelerde pek etkili de değildi. Bu ağır tempoya, gene eski okçu birliklerinden bilinen tekniklerle çare bulunmuştu. Tüfekçiler art arda saflar halinde diziliyor, ateş eden sıra yere diz çöküp namluyu yeniden doldurmaya başlıyor, onların arkasındaki sıra ateş ediyor; bir sonrakilere ateş sırası geldiğinde ilk ateş edenler doldurmayı aşağı yukarı bitirmiş oluyordu. Ama 17. yüzyıl başında Marin le Bourgeoys'nın buluşları, çakmaklı tüfek tekniğinde önemli ilerlemeler sağladı. Batı'nın burada hamleler yaptığı çağ, Os-

manlı'nın da inatçı bir muhafazakârlık batağına bile isteye saplandığı çağdır. Batı, buluşlarının arasını kısaltırken; Osmanlı, kabul ettiği yeniliklerin arasını uzatıyordu.

17. yüzyıl boyunca, Osmanlı Devleti'nin Batı teknolojisini izlemesi gitgide imkânsızlaştı. Vaktiyle Memlûk Sultanı'nın Yavuz Selim'e tüfekle mertliğin bağdaşmadığı yolundaki serzenişi bu yüzyılda Osmanlı ordusunun ideolojisi haline geldi.

Osmanlılar, ele geçirdikleri Batı toplarını ya da gemilerini uzun uzun inceliyor, özelliklerini saptamaya çalışıyor ve muhtemelen saptıyor, ama epey bir mesafe geride gelmekten kendilerini kurtaramıyorlardı. Silahlarının çelişkilerini giderecek çözümleri de bulamıyorlardı. Örneğin, Kanunî Süleyman'ın Viyana'yı ele geçiremediğini anlatan bütün klasik tarihçilerimiz, "Ağır toplar getirilememişti," derler. Bu doğrudur, ama bir türlü bir çare bulunamamıştır. Belgrad'la Viyana arasındaki nehirli, bataklı, çamurlu düzlüklerde ağır topların optimal bir hızla taşınmasının imkânları yaratılamadığı gibi, tahrip gücü artırılarak ağırları kadar sonuç alacak daha hafif top tipleri de geliştirilememiştir. 19. yüzyılda top, yeni kazandığı manevra yeteneğiyle, Batılı orduların en belirleyici silahı haline gelirken, Osmanlılar bu gelişmelerin de uzağında kaldılar.

Ama daha basit yeniliklerin de uzağındaydılar. Örneğin, 17. yüzyılda Avrupalı piyadeler mızrağın geliştirilmiş bir biçimini yakın savaşta kullanmaya başlamışlardı. Bilindiği kadar, Osmanlı ordusu bu tekniğe yüz vermedi. Oysa yapılan talimlerle mızrağı kolektif biçimde kullanmayı öğrenen Batılı askerlere karşı, geleneksel palalar ve yatağanlarla başa çıkmanın imkânı yoktu.

18. yüzyılın son çeyreğinde ise tüfeğe takılan süngü, bu mızrakları, fazlalık haline getirmişti. Osmanlı ordusunda ve yeniçerilerde bu da yoktu. Rus Generali ünlü Suvorov, süngüyü en iyi kullanan askerdi. Osmanlı orduları karşısında da aynı şeyi yaptı ve kazandı.

Dönem dönem silah teknolojisi yenilenir, savaşlar bunlara göre kaybedilir ve kazanılırken, savaş meydanında orduların hareket etme tarzları da şüphesiz çok önem taşıyordu. Saf saf dizilip sırayla ateş etmenin gerektirdiği hareket tarzı, üst üste ateş edebilen tüfek icat edilince anlamsızlaşacaktı. Süngülü tüfekle yapılacak hareketler mızraklı manevralara benzemeyecekti. 19. yüzyılda, hele Napoléon'un geliştirdiği topçu manevralarından sonra, piyade, süvari ve topçuların karşılıklı hareketleri bambaşka biçimlere girmişti. Yeniçeriler bunları hiçbir zaman öğrenmediler ve savaşta böyle davranmadılar. Prut Savaşı'na katılan İngiliz Elçi Sir Robert Sutton, bir yeniçerinin "Burada yattığımız yerde mi öleceğiz?" diye haykırarak bir tuğ kapıp düşmanın üstüne yürüdüğünü, binlerce başka yeniçerinin de onu izlediğini anlatır. Bu kahramanlık üst üste üç atakla sürmüş, Sutton'a göre Osmanlı ordusundan 8000 kişi ölmüş, herhangi bir şey kazanılmamıştır!

Bu gibi olaylar, silah teknolojisinden önce, savaş teknolojisinin geri kaldığını, subay yetişmediğini, savaşta ateş hattındaki birliklerle karargâh arasında yeterli ve hızlı iletişim kurulamadığını gösteriyor.

Yeniçerilerin hiçbir şeyin yenilenmesine imkân bırakmayan muhafazakâr direnişi nihayet kırıldıktan sonra, bu sefer de hiçbir şeyin ölçüsü kalmamıştır. Moltke, Vaka-i Hayriye sonrası Osmanlı ordusunu şöyle anlatır:

> Avrupa modelinde bir ordu: yani Rus ceketleri, Fransız kuralları, Belçika silahları, Türk serpuşları, Macar eyerleri, İngiliz kılıçları ve her milletten eğiticiler.

Bu gidiş, gene baştaki soruya dönülürse, Osmanlı devlet ve toplumunun, "militarist" bir yana, *"military"* bir düzen kurmakta da, zaman geçtikçe, başarısız kaldığını gösteriyor. Belki de bu başarısızlık, daha sonraki dönemlerde, toplumun bazı kesimlerinde askerliği yücelten ve militarist değerleri her şeyin üstüne çıkaran bir eğilimin doğmasına yol açmıştır.

KAPIKULU OCAKLARI

YAYALAR

Osmanlı ordusunun temel "hassa gücü" olarak kapıkulu ocaklarının örgütlenmesini öncelikle "yaya" (piyade) ve "atlı" (süvari) askerler ekseninde ele almak gerekir. Tarih boyunca, piyade kısmında, altı ocak ortaya çıkmıştır. Bunların içinde en önemlisi ve aynı zamanda ilk oluşmuş olan *yeniçeriler*'dir.

1. Yeniçeriler

Ana metinde, "devşirme" sistemine dayanan bu ocakların sahip olduğu genel özelliklere değinilmişti (devşirilme, yetiştirilme yöntemleri vb.). Yeniçeri ocağı, "orta" denilen birlikler halinde bölümlenmişti. Bir "orta"da, yaklaşık 200 kadar asker bulunurdu. Her "orta"nın, aynı adları taşıyan belirli bir "zabit" kadrosu vardı. Bunların başındakine "çorbacı" denirdi ki, bugün çok da "askerî" bir çağrışım yapmayan bu ad, aslında ilişkinin temelini ortaya koyuyordu. Yeniçeriler (ve bütün kapıkulu ocakları) padişahın kuluydular ve onun "ihsan ettiği" ekmeği yiyorlardı. Çeşitli törenler bu ilişkiyi sürekli hatırlatmak üzere biçimlenmişti. "Divan-ı Hümayûn" bölümünde bunlardan birini görmüştük. Bu genel "ethos" içinde *kuralın bozulması* durumu da, yeniçerilerin, padişahtan aldıkları yemeği artık bir nedenle kabul etmediklerini bildirmek üzere odaların aşının piştiği kazanları tepetaklak çevirmeleri ile anlaşılırdı. Bu eylemin adı "kazan kaldırmak", anlamı da "isyan"dı.

"Çorbacı"nın başyardımcısına "odabaşı" denirdi. "Oda" yeniçeri "ortası"nın yattığı koğuşun adıydı. Çorbacının askerî işlevleri, odabaşının idarî işlevleri (bugünlerdeki "koğuş kıdemlisi"ni biraz andıracak şekilde) ağır basardı. Her "orta"nın gene subayları arasında sayılan bir "imam"ı olurdu. Bugün gene yadırgayacağımız, ama o zaman çok normal görülecek şekilde, "aşçıbaşı" da subaylar arasındaydı. Başlangıçta bir çeşit hizmet erbabı olan "karakullukçuların" görevleri arasında aşçıya yamaklık etmek, kazanları taşımak gibi işler vardı. Ama "çorbacı" adına "zabıta" işlerine de baktıkları için zamanla "subay"laştıkları tahmin edilebilir. Bugünün "karakol" kavramı da buradan geliyor.

Askerlikte "yemek" işinin öne çıkması şaşılacak bir şey değildir. Askerin iaşesi, fiilî savaşın kendisi kadar önemli bir iştir ve bir savaşı, son analizde, askerini daha iyi beslemeyi başaran tarafın kazandığı da söylenebilir. İngilizcede "soldier", Fransızcada ve Almancada "soldat" kelimeleri Latince "sal-" yani "tuz" kökünden gelir ki, bu da Roma ordusunda askerlere verilen "tuz tayını"ndan türemiştir. Gene Latinceden bütün Batı dillerine yerleşen "bölük" anlamında "company" (ama tabiî "şirket" anlamında da, yani "kumpanya") "aynı ekmeği (panis) paylaşanlar" anlamına gelirdi.

Şimdiye kadar sayılanlar dışında, her ortada, "kethüda" ile "vekilharç", ayrıca bir "bayraktar", onun bir astı olarak da "başeski" bulunurdu. "Baş karakullukçu"lar, bu "başeski"lerden seçilirdi.

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden bir süre sonra, kendi av maiyeti olan sekbanları yeniçeri ocağına katmaya karar verdi. Bu belli ki, kendisine sadakatine daha çok güvendiği adamları "hassa" kuvvetleri arasına kattığı anlamına gelir. Böyle bir tedbir varsa, tedbire yol açan bir "teyakkuz" da olsa gerektir. Ama zaten Fatih'in babası hayattayken tahta gelip gittiği yıllarda bazı yeniçeri serkeşlikleri görülmüş, Fatih kendisi de onların zoruyla tahttan uzaklaştırılmış olduğuna göre, bunun sebepsiz bir endişe olduğunu düşünemeyiz.

"Sekban ortaları" böylece yeniçeriler arasına katılınca, ondan önce varolanlara "cemaat ortaları" denildi. Ama Fatih'in oğlu Bayezid zamanında bunlara bir de "bölük ortaları" eklendi. Bu da aslında "daha güvenilir" asker bulundurmak üzere yapılmıştır ki, bu kadar kısa zamanda bu kadar tedbir merkezin kendisinin dahi bir hayli "merkezkaç" eğilimler gösterdiğini düşündürmektedir. Böylece "cemaat", "sekban" ve "bölük" ortalarına ayrılan yeniçeri ocağının toplam asker sayısı tarih boyunca sürekli artmıştır. Uzunçarşılı'nın incelemelerine göre, Ankara Savaşı sırasında 10.000 ya da 12.000 yeniçeri vardı. Bu sayı uzun zaman değişmedi. Kanunî'nin ölümünden sonra II. Selim tahta çıkarken 12.300 yeniçeriye cülûs bahşişi verdi. Ama III. Mehmed zamanında bu sayının 26.000'e yükseldiğini görüyoruz. Bu asker türünün, yapılan savaşlarda "işe yaramaz"lığının belirginleşmesiyle ters orantılı olarak, sayısı da artıyor ve sonunda, Vaka-i Hayriye'ye geldiğimizde, 100.000'i bulduğu tahmin ediliyor.

Yeniçeri ocağının başından beri Bektaşî olduğu, böyle kurulduğu öne sürülüyor. Bu, akla yakın bir ihtimaldir. Bu kitabın ilk bölümlerinde anlatıldığı gibi, Osmanlı kuruluş döneminde "heterodoks" İslâm yaygındı ve onun varlığı kuruluşu da kolaylaştırıyordu. Ancak, İran'da Şah İsmail'in yönetimi ele alması ve Şiî inancını egemen kılmasıyla, Osmanlı toplumunda, başta Alevîlik, bu "heterodoks" inançlar aniden "tehlikeli" oldular. Buna rağmen, artık iyice gelenekleşmiş olan yeniçeri Bektaşîliği'ne

kimse ilişmedi ve zaten ocağın bir sorun haline gelmesinde bu ilişkinin kayda değer bir rolü olmadı. Ancak, Vaka-i Hayriye'den sonra genel olarak Bektaşîler'e de ağır bir baskı uygulandı.

Savaş olmayan zamanlarda yeniçerilerin büyük çoğunluğu İstanbul'da, Beyazıt dolaylarındaki kışlalarında (Eski Odalar, Yeni Odalar ve şimdi İstanbul Müftülüğü olan yerdeki, ocak ağasının oturduğu Ağakapısı) bulunurdu. Az sayıda yeniçeri, kale muhafızı vb. olarak taşrada tutulurdu. İstanbul'da zabıta işlerini büyük ölçüde yeniçeriler gördüğü gibi (bu alanda görevli "ases", "karakullukçu" gibi birlikler hep yeniçeri ocağındandır) yangın söndürmek de onlara bırakılmıştı. Padişahın hassa askeri olarak payitahtta bulunmaları normaldi. Ama disiplin bozulduktan sonra bu kalabalık silahlı gücün varlığı başkent hayatını da bir hayli sarsmıştı.

2. Cebeciler

Sayısı çok daha az olan bu ocak, adlarının da gösterdiği gibi, ordunun cephanesini sağlamakla yükümlüydü. Herhalde onlar da yeniçerilerle aynı zamanlarda, aynı ihtiyaca cevap vermek üzere kurulmuşlardı. Görevleri savaşmaktan çok, savaş için silah üretmek ve belirli durumlarda bu cephaneyi savaşta gereken yere ulaştırmakla sınırlıydı.

Her türlü ok, kılıç, zırh yaptıkları gibi daha sonra tüfek gibi hafif ateşli silahları da bu sınıfın ürettiği biliniyor. Ancak, belirli bir dönemden itibaren Batı'daki gelişmeleri izleyemedikleri ve bu silahları geliştiremedikleri de görülüyor.

En üst rütbeli subayları *cebeci başı*'ydı. Bunun yanında dört *kethüda* bulunurdu (içlerinden biri *baş kethüda* olmak üzere). Onları *cebeciler baş çavuşu* izlerdi. Üretimle ilgili bir sınıf olduğu için hesap kitap işleri çok önemliydi. Bunun için daha alt rütbelerde *cebeciler kâtibi* ve *kisedar* gibi subaylar da vardı.

Cebeciler kışlası, Uzunçarşılı'ya göre, meclis binası, sonra da adliye olan ve yanan binanın yerindeydi. Depoları ve imalathanelerinin de bu yakınlarda olması akla yakındır. Kayıtlar, sayılarının binin altında kaldığını gösteriyor. Ama yeniçeriler gibi onlar da sonraki dönemlerde iyice kalabalıklaştılar.

Vaka-i Hayriye'den sonra cebeci ocağı da lağvedildi.

3. Topçu Ocağı

Osmanlı ordusunda top kullanılmasının ilk kayıtları I. Murad zamanına ve Kosova Savaşı'na kadar uzanıyor (yani, 1389). Dolayısıyla yeniçerilerle yaklaşık aynı zamanlarda topçu ocağının da kurulmuş olacağı tahmin ediliyor.

Kale fethetmek, erken dönemlerde, topun kullanılması için en uygun alandı. Hızlı hareket eden toplar icat edilinceye kadar meydan savaşlarındaki rolleri sınırlı kalmakla birlikte savaşın kaderini topların belirlediği örnekler de Ortaçağ sonundan itibaren görülmüştür. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethetmek üzere son derece planlı bir şekilde harekete geçerken Osmanlı top mühendisliğinin gelişmesi için de elinden geleni yapmıştı. Ancak 16. yüzyıldan sonra Avrupa'nın teknolojik ilerlemesine ayak uydurmak imkânı kalmadı.

Topçu ocağı doğal olarak ikiye ayrılıyordu: 1) "muharip sınıf" olarak topları savaşta fiilen kullananlar ve 2) "üretici sınıf" olarak tophanelerde top üretenler. Hepsinin başı, *topçubaşı* veya *sertopî* denen subaydı. Üreticilerin başı olan *dökücübaşı* ile ocak *kethüdası* ve *topçu çavuşu* onun yakın yardımcılarıydı. Daha alt düzeyde *çorbacı, bölükbaşı, dökücü halifesi* (kalfa) gibi rütbeler vardı.

Bugünkü Tophane semti en erken dönemden beri hem topçu ocağı kışlalarının, hem de dökümhanelerin bulunduğu yerdi. Ama İstanbul dışında çeşitli merkezlerde de top dökümhaneleri olduğu biliniyor. Bu dökümhanelerde *tophane nazırı* ve *tophane emini* denilen sivil yöneticiler bulunurdu. Dökümhanelerde, asker olmayan pek çok işçi de çalışırdı. Kalelerin korunmasında top önemli bir silah olduğu için, İstanbul dışında görev yapan topçu oranı, öteki kapıkulu ocaklarına oranla daha yüksekti.

Osmanlı ordusunda kullanılmış top tiplerinin adları, bu üretimde oldukça eski dönemlerden beri Avrupa teknolojisini taklit etmenin bir zorunluluk olduğunu gösterir: Zarbezen, şakloz, prankı, bedoluşka, kolonborna, balyemez vb. Fatih döneminden beri havan da yapılmış ve kullanılmıştı. Sayılanların bir kısmı da gemi topudur. Top dökümünde demir ve bakır karışımları, tunç kullanılmıştı. Tophanelerde ayrıca bol miktarda gülle üretilmişti. Bunlar da ağırlıkla taştan veya demirdendi.

Ocak sayısı başlarda bin dolaylarındayken Kanunî zamanında dört bini bulmuştu. Vaka-i Hayriye'de II. Mahmud'un yanında bulundular ve çarpışmanın kazanılmasında önemli rol oynadılar. Daha sonraki dönemde ordu modernleştirilirken ocak da lağvedildi ve yeni bir topçu sınıfı kuruldu.

4. Top Arabacıları Ocağı

Topçulardan ayrı olarak böyle bir "ulaştırmacı" ocağın kurulmuş olması, herhalde topların büyümesi ve ağırlaşması sonucunda gerçekleşmiştir. Ama toplarının çoğunu Edirne'de döküp fetih için İstanbul'a taşıyan Fatih'in ordusunda böyle bir ocağın adı geçmiyor. *Arabacı başı* denilen bir ocak ağasının kaydına ilk olarak Yavuz Sultan Selim zamanında rastlanıyor.

Savaşın kendisiyle fazla ilgisi olmayan bu sınıfa, gerekli durumlarda dışarıdan nefer yazılabiliyordu. Sürekli personel, Tophane ve Ahırkapı semtlerindeki kışlalarda kalıyordu. Ahırkapı'dakiler muhtemelen oradaki saray ahırlarında beslenen beygirlerin bakımından sorumluydular.

Humbaracı.

Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyyesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

Avrupa'da topçuluğun önemli gelişmeler kaydetmesi, 18. yüzyılın ortalarıdır. Bu sırada İngiltere'de Benjamin Robins'in *New Principles of Gunnery* adlı kitabı yayımlandığı gibi, "toparlak" denilen, top kundağının üzerine oturtulduğu iki tekerlekli araç da icat edilmiş, dolayısıyla savaş sırasında çok daha rahat hareket ettirilebilen toplar yapılmıştı. Topun ateş etme işleviyle hareket işlevinin Osmanlı ordusunda ayrı ocaklar tarafından yerine getirilmesi, böyle bir buluşa da herhalde pek imkân tanımıyordu; ama zaten teknolojik buluş ufkunu kapatan pek çok etken hazır bulunduğu için, bu onların arasında ancak marjinal bir etken olabilir.

Bu ocakta çalışanların sayısı 1000 dolaylarında görülüyor. Yapılan iş gereği, aralarında birçok marangoz, nalbant, saraç gibi uzman bulunduğu anlaşılıyor.

5. Humbaracılar

"Humbara", bir çeşit el bombasıdır ("grenade"). Barutun savaşa uygulanmasıyla birlikte, humbara da icat olunmuştu. Bizdeki kelime Farsça'dan alınmıştır. Farsça'da "küçük küp" anlamına gelir. "Kumbara" da bunun halk dilinde bozulmuş şeklidir. Batı dillerindeki kelime ise Latince'de "pomagranata" yani "nar"dan türetilmiştir ("taneli elma" anlamında). Demir yuvarlak bir kabın içine, patlama sonucu sağa sola uçuşacak parçalar yerleştirilmiştir. Daha sonra (19. yüzyılda) İngiliz topçu subayı Henry Shrapnel humbarayı geliştirmiş ve bu yeni tipler onun adıyla anılır olmuştu.

Osmanlı ordusunda humbara başlangıçta cebeci ve topçu ocakları içinde üretilirken, daha sonra ayrı bir ocak halinde kurulan humbaracı ocağının uzmanlığı haline gelmişti. Lâle Devri'ni izleyen evrede, burada bulunan Comte de Bonnevale (yani Humbaracı Ahmed Paşa) bu ocağı yeniden düzenledi ve ordunun en disiplinli sınıfı haline getirdi.

Humbaranın elle atılan ya da havan topuyla atılan türleri vardı. Ocaktaki en büyük subaya *alaybaşı* veya *humbaracı Başı* denirdi. Sayılarını tespit etmek pek kolay değil, çünkü dönem dönem azalıp çoğalmış ve zaten hiçbir zaman çok fazla olmamış. Bir kapıkulu ocağı olmakla birlikte, bu da bir üretime dayandığı ve çeşitli uzmanlıklar gerektirdiği için üyelerinin bir kısmı timarlı olmuş ve bini geçmemişti. Siviller ve sözgelişi Ermeniler de bu işlerde çalışmıştır.

6. Lağımcılar

Bu da teknik bir sınıftı. Görevleri, kuşatma sırasında, yeraltından tünel açarak surların altına inmek ve orada döşenen barutu ateşleyerek kale bedenlerini uçurmak, yıkmaktı. Osmanlı ordusunun bu teknik becerisinin bir hayli yüksek olduğu, Batı kaynaklarında dile getirilir. Fransa'da ancak XIV. Louis zamanında böyle bir sınıf kurulmuştu ki o yıllarda Osmanlı lağımcılığı bozulmaya başlamıştı. Ama ikinci Viyana kuşatması sırasında bile hâlâ çok etkili oldukları söylenir.

Kuşatılanlar toprağı dinleyerek sese göre lağımın nerede kazıldığını anlamaya ve karşı-lağımlarını kazarak gelenleri -gene barutla- durdurmaya çalışırlardı. Yeraltında yönü ve mesafeyi hesaplamanın güçlükleri vardı.

Bu gibi özellikleri olan ocak öteki kapıkulu örgütlenmelerine pek benzemiyordu. Bu işi yapanların çoğu da timarlı ve gene çoğu gayri-Müslim, örneğin Ermeni'ydi.

ATLILAR

I. Murad'ın saltanatında kapıkulu ocaklarının kuruluşunda atlı askerler de unutulmamıştı. O zamana kadar ve ondan çok za-

man sonrasına kadar Osmanlı ordusunun büyük kısmı gene süvari asker olan timarlı sipahilerden meydana geldiği halde, bu yeni "hassa" askerinin de atlı bir kısmı olması gerektiği düşünülmüştü.

Kapıkulu süvarileri, atlı asker olarak, çeşitli bakımlardan en ayrıcalıklı askerî sınıf sayılırlar. Ama Osmanlı Devleti'nin savaş veya savaş-dışı tarihindeki yerleri ve önemleri hiçbir zaman yeniçerilerinki kadar olmadı.

Başlangıçta iki atlı bölük vardı: 1) Sipahiler (kırmızı bayraklı) ve 2) silahdarlar (sarı bayraklı). Sonuna kadar, sipahiler padişahın sağında, silahdarlar ise solunda yer alırlardı. Savaş sırasında da onu ve otağını yanlardan ve arkadan kuşatır, ön tarafı yeniçerilere bırakırlardı. Daha sonra (Cevdet Paşa'ya göre) 15. yüzyılın ikinci yarısında, bu iki bölüğe sağ ve sol ulufeciler (yeşil bayraklı) ile sağ ve sol garipler eklenmiş (alaca bayraklı), böylece atlı bölüklerin sayısı altıya yükselmişti.

Sipahi ocağında, yeniçerilerde olduğu gibi, herkese komutan olan tek bir ağa yoktu. Altı bölüğün de ayrı ayrı ve birbirleriyle denk sayılan ağaları vardı. Ancak, buradaki tanıtım sırasına uyan hafif bir hiyerarşileri de bulunuyordu.

Kanunî zamanında atlı askerlerin toplam sayısının 7000 dolaylarında olduğu tahmin ediliyor. Ama onun ölümünden birkaç yıl sonraki kayıtlarda bu sayı 11.000'i geçiyor. 18. yüzyılda ise 30.000 gibi rakamlar görüyoruz.

Süvari ocağına çeşitli acemi oğlanı kurumlarından genç asker alınırdı. Ama kapıkulu sipahiliği, aynı zamanda, başka ocakların emektarlarının "terfi" ettirildikleri bir yer sayılıyordu. Bunun nedeni, ulufelerinin yüksekliği ve işlerinin görece az yorucu olmasıydı. Sipahilik, ayrıca, timara atlamak için de elverişli bir "ara nokta" gibi görülüyordu. Bunlar, "bireysel" bir yükselmenin basamakları olduğuna göre, sipahilerin, yeniçeriler gibi, toplu halde etkili oldukları durumların daha az olmasına şaşmamalıyız.

Buna eklenecek bir şey de, basit ve anlaşılır bir nedenle, payitahttaki sipahi nüfusunun daha az olmasıdır. Sipahiler atlı asker, at beslemek de pahalı ve özel tedarikler gerektiren bir iş olduğu için, toplu halde İstanbul'da bulunmalarına imkân yoktu. Dolayısıyla savaş dışında çok fazla bir araya gelmiyorlardı.

Ama devletin merkezî disiplini bozulunca, bu gibi etkenlere rağmen, bazı sipahi ayaklanmaları da görüldü. Ayrıca, yeniçeriler ile sipahiler arasında İstanbul'da savaş çıktığı bile oldu. Ama sipahiler bir araya gelip önemli denecek ayaklanmalar başlatmadılar - bir iki olay dışında. Bazı sipahilerin, bireysel olarak önderlik ettikleri "Celâlî" tipi ayaklanmalar daha önemli olabilmiştir (Gürcü Abdünnebi gibi).

Sipahi.

Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyyesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

Bu sırada bütün dünyada atlı askerlerin savaştaki önemi azalıyordu. Sipahiler gibi Osmanlı eyalet askerleri de gitgide anakronik bir mahiyet alıyorlardı. Sipahilerin kâğıt üstünde görülen sayısı ile sefer ve savaşta ispat-ı vücut edenlerinin sayısı arasında muazzam farklılıklar oluşmaya başlamıştı. Ama, işin kötüsü, bu kaçaklık çok önemli bir sonuç doğurmuyordu, çünkü gelseler de fazla bir faydaları olmayacağı belliydi.

1826'da, Vaka-i Hayriye'de, yeniçerilikten sonra sipahi ocağı da çıkarılan bir fermanla lağvedildiğinde, lağvedilen, yeniçerilerden farklı olarak, gerçek bir varlıktan çok bir hayaletti.

YENİÇERİ OCAĞI'NIN SUBAYLARI

Kethüdabaşı

Yeniçeri Ağası

Sekbanbaşı

Baş çavuş

Solakbaşı

Subaşı

Ocak İmamı

Mahmut Şevket Paşa'nın 1909'da yazdığı *Osmanlı Teşkilâtı ve Kıyafet-i Askeriyyesi* adlı üç ciltlik kitabı Osmanlı askeri düzeni ile Yeniçeri Ocağı üzerine çok ayrıntılı bilgiler verir. Buradaki yeniçeri subay çizimleri sözkonusu eserden alınmıştır.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

BATI'DA VE DOĞU'DA ASKERLİK VE SINIF

Ana metinde, Osmanlı tarihi boyunca, "asker yetiştirme"nin aldığı çeşitli biçimlere ve uygulanan çeşitli yöntemlere bakarken, en erken örneğin, herkesin asker olduğu göçebe aşiret düzeni olduğunu görmüştük. Bu, göçebe hayat tarzının doğal bir sonucudur. Ama yerleşik düzene geçer geçmez yeni ihtiyaçlar dayatmaya başlar ve askerlik tarzı da değişir.

Batı'nın gelişme çizgisi içinde, bu yerleşikleşmenin aldığı biçim, bir zaman sonrasının, "şövalye" adıyla tanıdığımız savaşçısını çıkarmıştı. Birinci Kitap'ın İkinci Bölümü'nde yer alan "Medeniyet ve Göçebe Karşılaşmalarından Çıkan Yeni Bileşim Biçimleri Üstüne" başlıklı çerçeve-yazıda, Batı'da göçebelerin yeni yerlerine toprak sahibi bir aristokrasinin evrileceği bir biçimde yerleşirken, Doğu'da özellikle Türk boylarının yerleşikleşmesinde "mirî toprak" düzeninin kurulduğuna değinmiştim. Bu iki biçim, düzen yerleştikten sonra ortaya çıkan askerî oluşumları da doğrudan belirlemiştir.

Askerlik, bu iki bölgede de, doğal olarak, en önemli etkinlikti. Toprak düzeniyle, dolayısıyla ekonomi ve üretimle de içiçe geçmişti. Batılı şövalye, kurulan feodal sistemin temel direği oldu. Osmanlı modelinde ise buna tekabül eden işlevi, devlet adına mirî toprağın tasarrufunu üstlenen timarlı sipahi yüklendi.

Batı'da şövalyenin bir bakıma askerî teknolojiyi tekeline aldığı söylenebilir. Savaşın ne olduğunu tanımlayan ve kendi tanımlarına uygun biçimde savaşanlar onlardı. Feodal bir mülk sahibi olarak şövalye bireysel bir savaşçıdır. Öncelikli özelliği budur. Savaşmayı, sınıfsal ayrıcalığı olarak, kendi başına öğrenir. Dönemin bütün savaş-spor karışımı idmanlarında bir birey olarak dövüşme talimi yapar - örneğin, mızraklarla yapılan turnuvalarda. Ama gene aynı dönemin bütün edebiyatında -romanslarda- da gördüğümüz gibi, şövalye hayatının her alanında bireysel değerler vurgulanmaktadır. Bu romanslarda genç leydileri, kendilerini şatolara kapatan kötü güçlerden kurtaran veya ejderhalarla savaşan şövalyelerin bu tür başarılarını ciddiye almak zorunda değiliz, ama bu masalsı edebiyat da, şövalye tipinin *kendisi için* "nam yapmak" üzere yola çıkmış biri olduğunu kanıtlar.

Bu şövalyeler de yanlarına az sayıda "halktan" asker alarak savaşa gidiyorlardı. Ama "savaşmak"tan anlaşılan her şeyi onlar temsil ediyordu. Bu dönemin kendine özgü teknik gelişmesi ağır zırhtır. Bu da durumun bireyselliğini gösterir: Savaşçı, gitgide sağlamlaşan, dolayısıyla ağırlaşan bir zırhla kendini koruma altına almaktadır; ağırlaşan zırhı onun hareket etme yeteneğini kısıtlar. Ama karşısındaki rakibi de aynı koşullarda savaşacağı için bu önemli bir sakınca değildir (halktan askerlerin hafif silahları zaten şövalyeler karşısında çok etkisizdir).

Daha büyük çaplı savaşlar bu bireysel savaşçıların kolektif davranmasını gerektiriyordu. Ama bunun yöntemleri pek fazla gelişmemişti. Aslolarak atlı savaşçı olan şövalyeler bu durumlarda atlarını yanyana getirerek sürüyorlardı. Bu tarz savaş, "turnuva" denilen sportif karşılaşmada görülen tekniği aynı anda birçok kişiye birden uygulamak demekti.

Zırhı ve miğferi, çoğunlukla gene zırhlı atı, başta mızrağı (karşısındakini at üstünde vurup yere düşürebilmek için koltuk altına geri tepmeden takabileceği bir çıkıntısı olan), özel kalkanı, zırha karşı etkili olabilmesi için iyice ağırlaşan kılıcı, baltası vb. ile şövalye çok özel bir savaşçı tipiydi. Ancak, bu ayrıntıları bir an unutur ve onu genel özellikleriyle gözlemlersek, Homeros epiklerinde gördüğümüz bireysel savaşçılardan çok da farklı olmadığı sonucuna varırız. Orada da Akhilleus, Odysseus gibi kahramanlar küçük çapta krallar olarak karşımıza çıkarlar; yanlarında görece az sayıda silahlı adamları vardır; bunlar aynı zamanda gemicilik, kürekçilik de yaparlar; ama krallar kendi eşitleriyle, adamları kendi eşitleriyle savaşır. En azından epik edebiyatın idealize dünyasında kimse sınıfını şaşırmaz. Bu daha eski kahramanlar at sırtında dövüşmezler ama savaş arabaları vardır. En önemli benzerlik, kahramanlığın ve savaşçılığın bireyselleştirilmesindedir. Helen dünyasının kahramanları da *kendileri için* "nam kazanır". Bu tip savaşçıların modern dünyadan benzerleri, olsa olsa, İkinci Dünya Savaşı'nın avcı uçağı pilotları olabilir.

Bu şövalyelerin hayat görüşleri ve değerleri Doğu'dakilerden epey ayrıştı. Ortaçağ boyunca Avrupa düzenli yerleşik hayata geçerken Doğu'da göçebe Macar boylarıyla çarpıştı ve sonunda onları yerleşikleşmeye zorlayarak, ayrıca Hıristiyanlaştırarak, Avrupa'nın parçası haline getirdi. Güneyde ise, Arap-Müslüman akınlarla çarpışmak durumunda kaldı. Araplar İspanya'ya, ayrıca Sicilya'ya yerleştiler, ama buralarda durduruldular. Daha sonraki yüzyıllarda Haçlı ordularının kutsal topraklara gitmesi ile Batı'nın şövalyeleri ve Ortadoğu'nun büyük ölçüde "hafif süvari" diyebileceğimiz savaşçıları yeniden karşı karşıya geldiler.

Romans edebiyatını üreten ozanlar çok zaman Arap savaşçılarını da Avrupalı şövalyeler gibi anlatırlar. Ama en azından savaşma tekniği bakımından arada önemli farklar vardı. Ba-

tı'daki ve onun ürünü şövalyedeki bireyselleşme Ortadoğu'da böyle bir gelişme göstermemişti ve hayatın her alanında olduğu gibi savaşta da Ortadoğu daha "kolektif" denebilecek teknikler geliştirmişti.

Örneğin zırh, dünyanın bu bölgesinde Batı'daki gibi ağır ve kalın bir demir yığını haline gelmemişti. Daha çok örme zırh giyiliyor, atlara da en fazla böyle bir şey giydiriliyordu. Dolayısıyla süvari gücü çok daha *hafif*'ti ve bunu hızlı bir manevra savaşı yapmakta bir avantaj haline getirmişlerdi. Batılılar'ın bu tarihlerde yapılan çarpışmalarda, Müslümanları (Arap veya Türk) bir tür "korkaklık"la suçlamaları ilginçtir. Bunun nedeni, Doğulu süvarilerin atak yaparak ve geri çekilerek, ama sürekli hareket içinde savaşmaları ve mümkün olan her yönden saldırıya geçerek karşı tarafı yıpratmalarıydı. Savaşı, zırhlı atlar üstünde zırhlı şövalyelerin birbirine cepheden saldırması olarak öğrenen Batılılar bu davranışın içinden çıkamadıkları için buna "kaçarak savaşmak" diyor ve bir çeşit korkaklık ya da en azından savaşmanın "kalleş bir tarzı" olarak görüyorlardı. Oysa bu, farklı bir tekniğin, ona alışık olmayan bir ideolojiye bu şekilde yansımasıydı. Bu da şüphesiz normaldir.

Ancak Ortaçağ'ın Batı dünyasında da, Haçlı Seferleri'nin ertesinde, savaş anlayışı ve tekniği değişmeye başladı. Haçlı Seferleri kayda değer bir sonuç vermemiş, Avrupa'da bundan en zararlı çıkan kesim de aristokrasi, yani şövalyeler olmuştu. Onların zayıflaması, doğal olarak, kralları güçlendirmişti. Krallar (ve prensler) koşulların uygun olduğu yerlerde, vasal şövalyelerden bağımsız, yeni türden ordular kurmaya başladılar. Yeni çıkan askerlik türlerinden biri, "ücretli ordu" kurmaktı. Bunu, başta İtalya'daki prenslikler, Avrupa'nın çeşitli yerlerinde görüyoruz. İtalya'da ücretli askerlere *"condottiere"* denir. Daha çok ekonomik bakımdan yeterli artık üretemeyen bölgelerdeki köylü nüfus, özellikle 14. yüzyıldan itibaren, ücretli orduların temelini oluşturmuştu. Öteden beri bu gibi işleri yapan İskandinavyalılar'ın (Vikingler'in torunları), gene bu sıfatla ün kazanan İsviçreli askerlerin yanı sıra Macarlar, Almanlar ve Katalanlar da ücretli askerler olarak tarihe geçmiştir. Klasik Ortaçağ'ın feodal yapısı, lord ve serf ilişkileri iyiden iyiye çözülmeye yüz tuttuğu için, eskiden savaşla hiç ilgisi olmayan serflerin iriyarı, güçlü kuvvetli çocukları hayatlarını bu şekilde kazanmayı tercih ediyordu.

Bu "ücretli" orduların askerî anlamda çok parlak olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu ücretli askerler arasında meslekî bir dayanışma oluştu. Çoğu, zaman içinde birbirlerini tanıyorlardı. Bu, dünyada evrensel bir durumdur: Bir meslek erbabı, başka yerlerde kendisiyle aynı işi yapanları, fiilen tanışmasa da, izlemeye ve ondan haberdar olmaya başlar: Sinema oyuncularını, müzikçileri, sporcuları düşünebilirsiniz. Özellikle sporcular burada en açıklayıcı örnek olabilir. Ücretli askerler sık sık efendi değiştiriyor, bir gün Floransa, ertesi gün Napoli hizmetinde olabiliyorlardı. Bu duruma göre, eski "takım arkadaşıyla" savaş meydanında karşı karşıya gelebiliyorlardı. Böylece, birbirlerine karşı meslekî bağlılıkları, hizmetinde bulundukları prense duydukları sadakate ağır basmaya başladı.

Avrupa'nın bu döneminde İngiltere epey farklı bir model olarak ortaya çıkmaya başlamıştır - pek çok alanda, ama bu arada askerlik alanında da. İngiltere'de kırsal bölgelerde feodal ilişkiler birçok yere oranla daha erken çözülmüş, lorda kira ödese de sonunda kendi kârı için ekip biçen bağımsız çiftçiler yaygınlaşmıştı. Ada olarak her an ordu besleme gereğini duymayan İngiltere, gerekli durumlarda savaşacak askerlerini halktan, öncelikle de bu bağımsız çiftçilerden seçiyordu. Geleceğin burjuvazisinin birçok bakımdan atası olan bu kaba saba adamlar, şövalyeler gibi, doğuştan asker değildi, silahları da çok daha basitti. Ama uzun yaylarıyla veya mızraklı saldırılarıyla, soylu Fransız şövalyelerine bir dizi bozgun yaşatmaktan da geri durmamışlardı: 1346'da Crécy'de, 1356'da Poitiers'de, 1415'te Agincourt'da (ana bölümde bunların bazılarından söz edilmişti).

Ama birkaç yüzyıldır bildikleri tarzın dışında dövüşemeyen şövalyelerin uğradığı yenilgiler yalnız bunlar değildi - ayrıca, Fransa bu feodal *ethos*'un sürmesinde merkezî bir rol oynasa da, tekniğin kurbanı yalnızca Fransızlar değildi. Yıldırım Bayezid'in Niğbolu Savaşı'nda Fransızlar gene vardı ve onların şövalye tekniğinde ısrarları Haçlı yenilgisini getirdi. Ama bundan yüz otuz yıl sonra Mohaç'ta Macarlar da atlı soylularını savaş meydanının çamuruna gömdüler.

Avrupa'da şövalye savaşının çağının kapandığı dönemde Doğu'da Osmanlılar başka türlü bir askerlik anlayışını geliştirmeye başlamışlardı. Bununla en çok, ana bölümün "Kapıkulu" kısmında anlattığım tarzı kastediyorum. Osmanlı tarzı, bir şövalyelik kurumu üretmediği gibi, İngiltere'deki gibi bir bağımsız (burjuva tipinde ve yolunda) köylü temeline de dayanamazdı. Osmanlılar bir bakıma Roma'nın başarısını yeniden yorumlayarak yaratmış oldular. Kapıkulu da bir "ücretli asker" temeline dayanıyordu, ama o sıralarda yaygınlaşan Avrupalı ücretli askerliğe hiç benzemiyordu. Bir kere, devamlı silah altında tuttuğu asker sayısıyla, onunla yarışacak çağdaş Avrupa gücü yoktu (İspanya dışında denebilir). Bu bakımdan, geniş bir teritoriyal imparatorluğu bir arada tutacak geniş orduyu her an hazır bulunduran Roma'ya çok daha yakındı. Ama kapıkulu askerinin klasik çağdaki yetiştirilme tarzı, bunun sonucu elde edilen savaş disiplini, inancın da psikolojik bir savaş silahı haline getirilmesi gibi etmenler herhalde bu orduyu Roma'nın bile kolay erişemediği bir standarda yükseltiyordu.

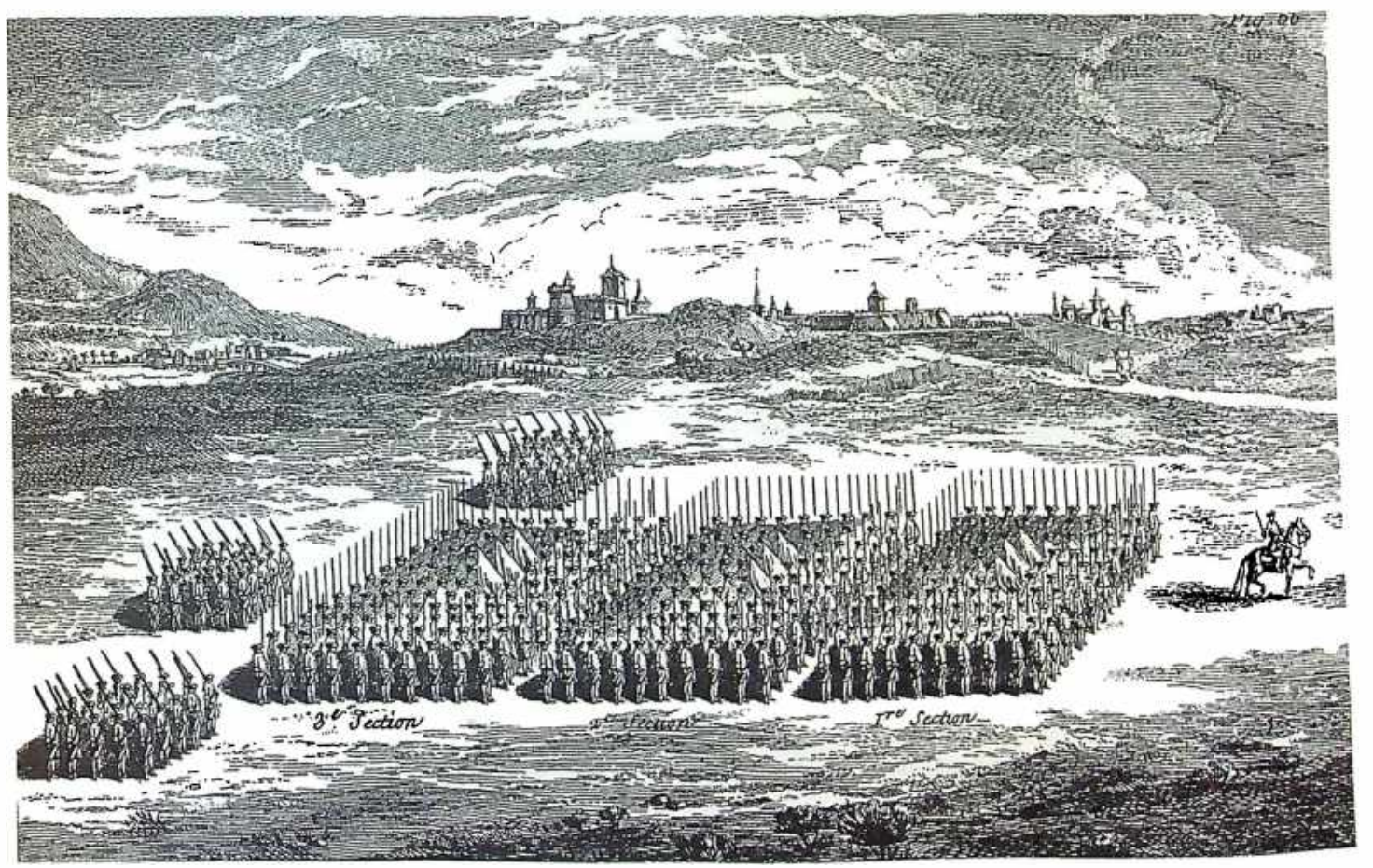
Toptan ve hafif ateşli silahlardan yeterince söz ettim. İstan-

bul'un fethinden üç yıl önce, Formigny'de, top kullanmaya başlayan Fransızlar "makûs talihi" ters çevirerek İngiliz ordusunu mahvettiler. Ateşli silahlar doğal olarak savaşın bütün gidişatını yeniden belirledi. Osmanlı ordusu da başlangıçta bu gelişmelerin ve yeniliklerin merkezinde yer alıyordu. Ama bu durum devam etmedi. Bu noktadan sonraki süreçlerde sanki Batılılar ve Osmanlılar rol değiştirmişlerdi.

16. yüzyıldan itibaren, Atlas kıyılarından Osmanlı uçlarına kadar, monarşiler güçlenmeyi ve merkezî otoritelerini kurmayı başarmışlardı. Kuzeyde Almanya ve güneyde İtalya halen oldukça parçalı bir görünüm sunsa da, Avusturya, Fransa, İspanya, İngiltere, Hollanda ve kuzeyde İskandinav krallıkları güçlü devletler olarak ortaya çıkmışlardı (birincisi dışında "ulus-devlet"in ilk örnekleri de bunların arasından çıkacaktı). Bütün bu ülkelerde, en köklü burjuva geçmişi olan ve 17. yüzyıl ortasında burjuva devrimini de yapan İngiltere dahil, subaylık hâlâ aristokrasinin tekelindeydi. Askerler ise gene ücretliydi.

Avrupa'daki önemli değişiklik, gelişen silah teknolojisine dayanır. Ateşli silahları eski şövalyelik çağının silahlarıyla karşılaştırdığımızda ilk söylenecek söz, bunları kullanmanın çok kolaylaşmış olmasıdır. Şövalye gerçekten bir uzmandı. Saldırı ve savunma silahlarını kullanmayı hayatı boyunca öğreniyordu. Basit bir köylünün onunla onun tarzında dövüşmesi mümkün değildi. Ama yeni yüzyılların tüfek ve mızraklarını herkes kullanabilirdi. Monarşilerin güçlenmesi, savaş uzmanı şövalyeyi nasıl gereksiz ve pahalı bir yatırım haline getirdiyse, ateşli silah da kapıkulu ocaklarını pahalı ve anlamsız derecede uzun bir eğitim süresi gerektiren bir asker tipine dönüştürdü.

Yukarıda, Osmanlı kapıkulunun savaş performansına Roma ordusunun bile güç erişeceğini söylemiştim. Ancak, Roma ordusunun büyük avantajı, birliklerini, özellikle yüz kişilik *"century"*lerini bir makine ya da tek bir birim gibi kullanabildiği tabiyeler geliştirmesiydi. Kalkanlarıyla bir duvar oluşturan bu adamlar tam bir disiplin içinde tek bir vücut gibi davranabiliyorlardı. Avrupa da, yeni savaş teknolojisinin kazandırdığı imkânlarla böyle tabiyeler geliştirmeye çalıştı ve başarılı oldu.

Diderot ile D'alembert'in *Ansiklopedi*'sinden dönemin askeri teşkilatını gösteren bir gravür.

Zitvatorok (1606), Osmanlı ordularının Avrupa'nın yeni orduları karşısında alışık olmadığı yenilgilere uğramaya başlamasında bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Yüzyıl sonunda Prens Eugène o zamana kadar bilinen en ağır yenilgileri de tattırdı. Şimdi Avrupa "ücretli" ordusunu disipline sokmayı başarıyor ve kolektiviteyi öne çıkaran tabiyeler geliştiriyordu. Osmanlı orduları ise bu gibi yenilikleri benimsemeye hiç yanaşmıyordu. Osmanlılarla çok savaşan Eugène onların zaaflarının buralarda yattığını iyi anlamıştı. Ama bazı bakımlardan da çok güçlü ve cesur olduklarının farkındaydı.

Avrupa'nın bu savaş taktikleri, hep birden ateş eden piyade, yürüyüşte kol yapma, kareler kurma, safların sırayla ateş etmesi, yakın mesafeli savaşta önce mızrak kullanılması, süngünün icadıyla tüfeğe süngü takılması ve daha birçok piyade tekniği, topların gitgide manevra imkânı edinerek meydan savaşlarında büyük önem kazanması, Osmanlı ordusu tarafından benimsenemedi. Fransız İhtilâli de, bu teknolojik gidişe manevî bir öğe ekledi.

Muhafazakâr Avrupa monarşileri 1792'de ihtilal kepazeliğine "dur" demeye karar verdiler. Avusturya ve Prusya, o zamana kadar Fransa'dan kaçıp başka ülkelere sığınan kralcılarla birlikte, Valmy'de hücuma geçtiler ve derme çatma sayılacak Fransız ordusuna yenildiler. Ama bunu başka saldırılar izledi.

Fransa'da ise kralın ordusu ihtilâlle dağılmıştı. Olağanüstü koşullar o zaman için olağanüstü sayılacak tedbirler gerektirdi ve eli silah tutan erkek nüfus askere çağırıldı. Yukarıda değindiğim şekilde gelişen askerlik, herkesin belirli bir kolaylıkla öğrenebildiği bir iş haline gelmişti. İhtilâlin verdiği ruh haliyle yurtlarını savunmak üzere askere yazılan ve cepheye giden bu insanlar, Avrupa'da hiçbir profesyonel orduda uyandırılamayacak bir şevkle savaşıyorlardı. Bir zaman sonra, Fransa'nın dezavantajı sanılan şeyin aslında avantajı olduğu anlaşıldı. Napoléon'un birbirini izleyen parlak zaferlerinde, kendi askerî dehası kadar, bu yeni askerlik temelinin de payı vardı (Napoléon'un toplumsal kökeninden gelen biri ihtilâl öncesinde zaten yüzbaşıdan yukarıya tırmanamazdı). Dolayısıyla bir süre sonra bütün Avrupa sistemini değiştirdi ve "herkese askerlik" kuralını benimsedi.

Ancak, uzun süre, subaylık, başta Prusya, birçok Avrupa ülkesinde aristokrasinin ayrıcalığı olarak kaldı. Birinci Dünya Savaşı'nda dahi bu alanda değişen bir şey olmamıştı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu anlayış da değişti.

18. yüzyıl sonundan 20. yüzyıl sonuna, "herkese askerlik" ilkesini mümkün kılan askerî teknoloji devam etti. Ancak, 20. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan çarpıcı teknolojik gelişmeler, önümüzdeki dönemde, az sayıda yüksek derecede uzman, dolayısıyla profesyonel insanın asker olacağı bir yeni aşama yaratabilir. Şüphesiz bu hemen olacak bir şey değilse de, böyle bir gidişe dair kuvvetli sinyaller alınıyor.

Şu anda, dünyada bildiğimiz ordularda, bütün erkek yurttaşların asker olduğu sistem daha yaygın biçimde uygulanıyor. Ama bir yandan bu sıradan yurttaşlar arasında çeşitli nedenlerle (örneğin, Türkçeye "vicdanî red" diye çevrilen "conscientious objection" gibi ahlâkî ilkeler) askerlik yapmak istemeyenlerin sayısı artıyor ve devletler de buna çare ararken, bir yandan doğrudan doğruya askerliğin bugünkü yapısından ileri gelen gerekler de daha çok profesyonelleşmiş kadrolara ihtiyaç yaratıyor.

Teknolojinin ilerlemesi askerliği hep kolaylaştırmış ve *herkesin* yapacağı bir iş haline sokmuştu. Ama bu teknolojik ilerleme şimdilerde pek çok farklı işleri bir arada yapmayı becerebilen, özel bir uzmanlaşma eğitiminden geçmiş kadroları ön plana çıkarıyor. Son günlerde gördüğümüz New York ve Pentagon saldırısı, klasik anlamda taraflardan birinin ortada olmadığı, dolayısıyla kime nasıl ulaşılacağının belli olmadığı yeni bir durum yarattı. Aranan "terörist"in bulunması gene özel yetişmiş timler gerektiriyor.

Göçebe aşiretlerin "herkesin askerliği" sisteminden aristokratik ya da ücretli uzman askerliğe, teknolojinin yayılmasıyla yeniden "herkese askerlik" anlayışına gelinirken şimdi bir kere daha "uzman asker" tipine yöneliyoruz. Şüphesiz en iyi çözüm, insanlığın, askerlik ve savaş gereğini ortadan kaldıracak şekilde olgunlaşmasıdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Bahriye (Deniz Ordusu)

II. Bayezid'in Güke'si. Katib Çelebi, *Tuhfet'ül Kibar fi esfari'l Bihar*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi.

BAHRİYE: DENİZLERDEKİ DURUM

"Seyfiye" ve "Kapıkulları" başlıkları altında askerî yapıyı uzun uzun anlattıktan sonra, "deniz kuvvetleri"ne ayrı bir bölüm açmak gereğini duydum. Sanırım bu kitabın bir benzerini 1530'da veya 1630'da veya 1730'da yazmaya kalkışacak bir Osmanlı olsa, o da böyle yapardı. Yani "deniz" için ayrı bir bölüm başlığı bulurdu. Ancak, bu noktadaki benzerlik dışında, konu üstüne yapacağımız *değerlendirme* herhalde tam tersine olurdu: Varsayımsal Osmanlı yazarı, "deniz kuvvetleri" üstüne bir şeyler söylemek gereğini duysa da, bunu, *her şey* demek olan "kara ordusu" üstüne söyleneceklerin dışında tutmak isterdi. Bense, o güçlü kara ordusunun bir zaman sonra çöktüğünü, çünkü Osmanlı'da "deniz gücü"nün hiçbir zaman yeterince -ya da "gereğince"- güçlü olamadığını söylemek için bu konuyu ayrı bir bölümde ele alıyorum.

İnalcık, İbn Kemal'in Osmanlılar üstüne bir değerlendirmesini aktarıyor: Ona göre Osmanlılar bütün Müslüman sultanlıklardan daha güçlü olmuşlar, çünkü Akdeniz'de kayda değer bir deniz gücü oluşturmayı başarmışlar (İnalcık, *OECA, 1300-1600*, s.19). Bu, doğru bir değerlendirme mi?

Evet ve hayır.

Osmanlıların oluşturduğu, "devlet emrindeki deniz gücü", özellikle de 16. yüzyılın ortasında ulaştığı standartla (bu, İbn Kemal'in yaşadığı döneme de aşağı yukarı denk düşüyor), Arapların kurmuş olduğu askerî donanmalardan üstün olabilir. Ama Arapların bir hayli gelişkin bir deniz ticareti vardı. Haçlı Seferleri sırasında başta Venedik, İtalyan denizci kentleri hegemonyalarını kuruncaya kadar Akdeniz ticaretinin Arapların elinde olduğu söylenebilir. Osmanlı askerî denizciliği kısa bir süre için Arap devletlerine göre daha ileri düzeyde ve daha örgütlü olsa da, o çağda varılmış standartlarla kıyaslandığında, yeterli düzeyde değildi. Hattâ, Osmanlı İmparatorluğu'nun kısa sürede ve her alanda elde ettiği şaşırtıcı büyüme başarısını daha uzun süre devam ettirememesinin başlıca nedeninin denizcilikte zayıf kalması olduğunu söylemek gerekir.

Türkler Anadolu'ya gelinceye kadar, denizle bir ilişkilerinin olamayacağı açıktır. Ama denizle içli dış-

lı Anadolu topraklarında yerleşince, bir zaman sonra, denizle bazı ilişkiler de başlamıştır. Bu bağlamda akla gelen ilk örnek Çaka Bey oluyor. Malazgirt'ten hemen sonra, çeşitli serüvenler yaşayan Çaka Bey 1081'de İzmir'de bir beylik kurmuştu. On küsur yıl süren bu beyliğinde bir deniz gücü oluşturmuş, bununla Sakız ve Sisam gibi adaları da ele geçirmişti. Ama kaynatası Kılıç Arslan tarafından yok edilince bu denizcilik deneyiminden geriye fazla bir şey kalmadı.

Anadolu Türkleri'nin tarihinde ikinci kayda değer denizcilik girişimi de Ege'de ve İzmir çevresinde başladı. Bunun, İzmir'in yapısından ileri geldiğini düşünmek, Çaka Bey'den kalmış bir birikime bağlamaktan daha makûldür herhalde. Aydınoğlu Mehmed Bey 1308'de Birgi'de Germiyanoğulları'ndan kopmuştu. Oğlu Umur Bey, onun kurduğu donanmayı geliştirdi ve gene Sakız gibi adalara, hattâ Mora'ya karşı deniz seferleri düzenledi. Umur Bey'in İtalyan donanmasıyla yaptığı savaşta ölümünden sonra Aydınoğulları denizde veya karada önemli bir rol oynamadılar.

II. Mehmed'e kadar bir deniz gücü oluşturma yolunda ciddi bir girişim görmüyoruz. Orhan Gazi'den beri Osmanlılar artık Rumeli'de de etkin; ama ayaklarının karadan kesilmesi gerektiği anda etkinliğin de kesildiği söylenebilir. Örneğin, II. Murad'ın yaklaşan Haçlı ordusunu karşılamak için, güvenli görmediği Çanakkale'yi bırakıp İstanbul Boğazı'na kadar gitmesi gerekiyor. Orada da, karşı kıyıya geçmesini sağlayanlar, Cenovalılar.

İstanbul'un alınması için deniz gücü gerektiğini Fatih'in düşündüğünü ve elinden geleni yaptığını görmüştük. Onun çabaları da başlangıçta fazla bir şey değiştirmedi. Ama saltanatının daha ileri yıllarında Ege Denizi'nde bir Osmanlı donanması etkeninin ortaya çıktığını görüyoruz. Henüz çok etkili veya başarılı değil, ama artık böyle bir şey var. Fatih'ten sonra bu yöneliş aksamadan devam edecektir. II. Bayezid ve I. Selim dönemlerinde denizlerde dramatik olaylar olmaz, ama Osmanlı donanması gelişmesini sürdürür. Kemal Reis ile Burak Reis, Bayezid döneminin kaptanlarıdır. Gene bu dönemde, Osmanlı donanması Ege'deki adaları vurmaktan daha cüretli işlere kalkışacak bir aşamaya gelmişti. Yavuz'un Mısır'a gidişinin arkaplanında Kızıl Deniz'le, Hint Denizi'yle ilgili tasarılar olduğu bellidir. Başka birçok alanda olduğu gibi denizcilik alanında da bu birikimler Kanunî Süleyman zamanında doruk noktasına vardı.

Süleyman'ın, saltanatının başında gerçekleştirdiği zaferlerden biri Rodos'un fethidir. Yarı keşiş, yarı asker St. Jean şövalyeleri bu adaya yerleşmiş, orada ve Bodrum'da zapt etmesi çok güç kaleler inşa etmişlerdi. Osmanlıların Bitinya'da yayılmaya başladığı sıralarda Hospitalier tarikati de adada yaklaşık iki yüzyıl sürecek egemenliğini kurmuştu. Mısır ve İskenderiye, Akdeniz ticaretinde önemli bir rol oynuyor, Rodos da Doğu Akdeniz'in ağzında stratejik bir üs kimliği kazanıyordu. Osmanlıların büyüme aşamalarında, özellikle de Mısır'ın fethinden sonra Rodos'un önemi arttı. Dolayısıyla Süleyman'ın Mısır-İstanbul denizyolu üstündeki bu çıban başını yok etmek üzere saltanatının erken bir tarihinde karar vermesi anlaşılır bir şeydir.

Rodos seferinin kendisi tam bir denizcilik başarısı sayılmayabilir; sonuçta bu, adaya taşınacak kara ordusunun birtakım kaleleri fethetmesi sorunuydu. Ama Rodos'un kendisi bütünüyle denizle, deniz ticaretiyle ilgili bir sorundu. Fetih kararını da denize dönük bir zihnin vermiş olduğu bellidir.

KANUNÎ DÖNEMİ

Barbaros Hayreddin 1533'te Kanunî Sultan Süleyman'ın kaptan-ı deryalığına geldi. Ama o ve -ölümüne kadar- ağabeyi Oruç Reis, daha Süleyman'ın babası Yavuz Selim zamanından başlayarak, Osmanlı Devleti'yle dirsek temasında ve iyi ilişki içinde bulunmuşlardı. İki tarafın da buna ihtiyacı olduğu için ilişki pürüzsüz yürümüştü. Barbaros, bağımsız bir korsan reisi ve bu sıfatla 16. yüzyıl çerçevesinde Akdeniz havzasında varılacak en son noktaya varmış bir birey olarak, Osmanlı hizmetine girdi, ama Osmanlı Devleti'ne koskoca Cezayir'i de -başka her şeyin yanı sıra armağan ederek hizmete girdi. Bu ilişkinin bu nokta-

ya varmasından asıl kârlı çıkan, Barbaros'tan önce Osmanlı Devleti'ydi.

Bundan önce, donanma komutanının "paşa" olması bile gerekmezdi. Ama Barbaros'tan sonra kaptan paşalık, Cezayir-i Bahr-i Sefîd (yani Ege Adaları) Beylerbeyliği ile eşdeğer (ve çok zaman özdeş) bir makam oldu.

Barbaros Hayreddin, bu makama gelişinin beşinci yılında, yani 1538'de Preveze Deniz Savaşı'nı kazanarak Kanunî Süleyman'a olduğu kadar, Osmanlı-Türk tarihine de, en büyük deniz zaferini armağan etti. Preveze, İtalyan devletlerini iyice sindirdiği gibi, İspanya'yı da bir süre için Akdeniz'de yalnızca kendini savunmayla sınırlı bir konuma getirdi.

Artık iyice yaşlanan Hayreddin Paşa bundan sonraki, çok da uzun sürmeyen hayatında (1546'ya kadar) başka birkaç sefere daha çıktı; başarısızlık yüzü görmedi, ama Preveze'ye yaklaşan önemde bir başarısı da olmadı. Bu (Preveze) yalnız Barbaros'un değil, öteki reis veya paşaların ve bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bir daha yakalayamadığı bir başarı olarak kaldı, ama o doruktan iniş de oldukça çabuk başladı.

Bu konuda ilk ciddi sinyal, Malta'yı fethetme girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasıdır. Bu gibi "ada fethetme" girişimlerini ancak bir dereceye kadar deniz savaşı olarak yorumlamak mümkün. Bundan önce değindiğim Rodos fethinde donanmanın rolü aşağı yukarı, kara askerini adaya taşımakla sınırlı idi; Malta Osmanlı topraklarına çok daha uzak olduğu için en azından lojistik düzeyinde "deniz" daha fazla önem kazanıyordu. Ama Malta gibi bir adanın fethi, şüphesiz donanmadan çok, büyük ölçüde donanmanın oraya taşıdığı kara gücünün işiydi. Barbaros'un ölümünden sonra kalan en büyük Osmanlı denizcisi Turgut Reis, Malta kuşatmasında can verdi. Sorumlu paşalar birbirlerine kabahat buldu. Ama Malta fethedilemedi.

Bu da Akdeniz üzerinde süren hegemonya mücadelesini Hıristiyan güçler hesabına şüphesiz olumlu bir biçimde etkiledi. Preveze felaketinden yaklaşık otuz yıl sonra, bu süre içinde yara almamış Osmanlı donanması bir girişiminde durdurulmuş oluyordu. Olgu, o cenahta moral yükseltmekle kalmadı. Akdeniz stratejisi içinde çok önemli bir değişiklik gerçekleşmemiş, dolayısıyla statüko Hıristiyanlar lehinde devam etmiş oldu.

KIBRIS VE İNEBAHTI

1571'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Kıbrıs'ı fethetmesi bununla ölçülecek bir stratejik değişim getirmedi. Kıbrıs Venedik'in elinde, Venedik de Osmanlı Devleti'yle neredeyse kural olarak iyi ilişki içinde olduğu için adanın el değiştirmesi, Malta'nın fethinin içerdiği anlamı içermiyordu (aslında çok daha küçük Rodos fethedilinceye kadar, bu anlamda Kıbrıs'tan çok daha büyük bir bela olmuştu). Sokollu, Venedik'i ustaca idare edip dostluk yörüngesi içinde tutuyor ve asıl rakip olarak gördüğü İspanya'ya yaklaşmasına meydan vermiyordu.

Ama Kıbrıs'ın fethi kaçınılmaz olarak bu sonucu doğurdu. Bu sonucun sonucu da, aynı yıl içinde, Korint Körfezi'nin ağzındaki İnebahtı'da bu sefer Osmanlı donanmasının tarihinin en büyük bozgununa uğraması oldu.

Tarih kitaplarımız, bu bozgun sonrasında Sokollu'nun parlak sözlerini aktarırlar. Venedik Elçisi'ne "Siz bizim sakalımızı kestiniz, biz sizin kolunuzu," demiştir (ama, diplomasi bunu söylemesini gerektirse de, Sokollu, Venedik'in herhangi bir yerini kesmek istememişti); Kılıç Ali Paşa'ya ise yelkenlerin atlastan, halatların ibrişimden yapılacağını bildirmiştir. Bundan daha önemlisi, atlas veya ibrişimli olmasa da, gerekli savaş gemilerinin inanılmaz bir hızla yapılıp ertesi yaz başında denizde hazır olmasını sağlamıştır. Böyle tedbirli davranmasa, İnebahtı'nın verdiği coşkuyla Akdeniz'in Hıristiyan donanmaları çok daha saldırgan bir politika izleyebilir, izlerlerdi.

Gelgelelim, İnebahtı'dan sonra Osmanlı denizciliğinin gidişi, Sokollu'nun bu diplomatik söylevleri kadar parlak olamadı. Kayda değer bir başarı görmüyoruz; "büyük" sıfatı, ancak Çeşme, Navarin, Sinop gi-

Pirî Reis'in oldukça başarılı bir şekilde yaptığı bir Kıbrıs haritası. Ortada "Kale-i Lefkoşe", onun kuzeyinde Girne görünüyor. Doğu'da Magosa en büyük kent olduğu izlenimini veriyor.

Kitab-ı Bahriye, Ayasofya Kütüphanesi.

bi (üçü de limanda yakılan filoları anlatan) "bozgunlar" için kullanılabilir. Uzunçarşılı da şunu söylüyor:

> Görülüyor ki onyedinci asır başlarında eskisi gibi denizlerde muvaffak olmak, galebe çalmak değil işi zararsızca idare etmek muvaffakiyet sayılmıştı (Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s.496).

Bu niçin böyle oldu? Osmanlılar denizlerde, karadaki başarılarını niçin tekrarlayamadılar - "tekrarlamak" bir yana, onun solgun bir yansımasını bile yaratamadılar?

Kanunî Süleyman, donanmayı güçlendirmek için elinden geleni yaptı. Burada en önemli kişilik, şüphesiz, Barbaros Hayreddin Paşa'dır. Sokollu Mehmed Paşa da onun ardından kaptan-ı derya olmuştu. Sokollu bir denizci değildi, ama bu eksikliğini devletin

savaş gemisi üretimi kapasitesini artırarak dengeledi (bu onun saraydan ayrıldıktan sonraki ilk görevidir: 1546-1550).

Ancak, gene Kanunî Süleyman döneminde Osmanlı Devleti'nin, denizler söz konusu olduğu zamanki zaafını da daha net bir şekilde görebiliyoruz. Bu dönemin parlak denizcilerini yetiştiren devlet değil; devletin denizle ilgilenmek üzere tayin ettiği kendi adamları da parlak denizci değil. Sokollu denizden anlamayan biriydi, ama kaptan-ı derya oldu. Her işten iyi anlayan bir adam olduğu için bu görevini de başarıyla yerine getirdi. Ondan sonra kaptan-ı derya olanlardan biri Sinan Paşa'dır ve kaptan-ı derya olması için, Sadrazam Rüstem Paşa'nın kardeşi olmaktan daha inandırıcı bir ehliyeti yoktur. Gene Enderun'dan yetişen, muhtemelen Hırvat asıllı Piyale Paşa, Sinan Paşa'ya kıyasla birçok başarının sahibi olarak görünse de, son analizde parlak bir denizci (ve stratejist) değildi, gene Enderun'dan yetişen Müezzinzade Ali Paşa da İnebahtı felaketinde çeşitli yanlış kararlarıyla rol oynamış kaptan-ı derya idi. Bu dizi, devletin, bu en parlak dönemde bile parlak denizci yetiştiremediğini gösteriyor.

Denizciler korsanlıktan yetişmeydi! Bu kendi başına, o zamanlar için, *kötü* bir şey sayılmayabilir. Doğrusu, korsanlık yapmayan pek yok gibiydi, Akdeniz'de de, okyanuslarda da. Korsanlardan yılan ticarî teknelerin bile, kendilerinden zayıf görünen, yabancı bayraklı bir başka ticarî tekne karşısında iştahlarının kabarmayacağının bir garantisi yoktu. Hele birbiriyle ilişkileri iyi olmayan ülkelerin tekneleri her an, her yerde kapışmaya hazırdı.

Sözgelişi Hızır Reis'in bir korsan olarak yaptıklarıyla Osmanlı donanması kaptan-ı deryası Barbaros Hayreddin Paşa'nın yaptıkları çok farklı türden işler değildir.

DENİZCİLİĞİN ALTYAPISI

Osmanlı Devleti'nin denizcilikle ilişkisinin yeterli olmamasının temel nedeni, devletin denizciliği ikincil bir iş gibi görmesidir. Osmanlı Devleti bir kara devletiydi. Denizin bir hayli fazla olduğu bir coğrafyada doğmuş ve kısa zamanda denizle burun buruna gelmiş olmasına rağmen, denizi ve denizciliği sahiplenememiştir.

Osmanlı Devleti'nin yayıldığı ve yerleştiği topraklarda denizcilik yapanlar, yüzyıllardır denizciliği öğrenmiş olanlar vardı. Bunlar, öncelikle Rumlardı. Denizcilik, sonuçta, her milletten bireylerin bulunduğu bir kariyerdir ve Osmanlı'da başka türlü olması için bir neden yoktu. Ancak, savaş söz konusu olduğunda, bütün bu denizciler, Osmanlı'nın askerî kaynaklarının dışında kalıyordu.

Bunun evrensel bir kural olduğunu söyleyebiliriz: Askerî anlamda sağlam bir deniz gücü, yaygın ve sağlam bir deniz ticareti ile birlikte varolursa mümkündür.

Çünkü denizcilik birtakım özel beceriler isteyen bir iştir ve bu beceriler pratikle elde edilir. Bir toplumun hayatında denizyolu ve denizyoluyla ticaret önem kazanırsa (buna genellikle balıkçılık zaten refakat ediyordur), bu becerileri kazanan ve denizciliği öğrenen insanların üzerinden askerî anlamda da donanma kurulabilir. Başka bir söyleyişle, böyle bir toplumda gür akan bir "denizcilik" damarı olduğunu ileri sürebiliriz. Öyleyse, askerî denizciliğin de besleneceği bir rezerv her zaman var demektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir denizcilik yok değildi. Zaten, her yanı denizlerle böylesine sarılı (Akdeniz ve Doğu Akdeniz, Adriyatik, Ege, Karadeniz, Kızıl Deniz, Basra Körfezi) bir ülkede, denizcilik olmaması mümkün değildi. Ama, yukarıda değindiğim koşullar nedeniyle, toplumda varolan bu denizcilikten devletin askerî düzeyde yararlanmasının yolları yeterince açık değildi. Sonuç olarak, devlet kendisi, deniz konusuna gereken ciddiyetle yaklaşmayı ve varolan pratiği üst düzeye çıkarmayı başaramamıştı.

Kapıkulunun humbaracılar veya lağımcılar gibi belirli uzmanlık gerektiren ocaklarında gayri-Müslimler'in de askerlik yapabildiğine değinmiştim. Böyle bir ihtiyaç bahriyede özellikle vardı ve donanmanın parlak olduğu dönemlerde bile gemilerde sürekli çalışan levendlerden bir kısmının Rum olduğunu biliyoruz (Uzunçarşılı, s.480-81).

*Levend*ler gibi sürekli kadro olmayıp da donanma sefere çıkacağı zaman hizmete alınan "kalyoncu" ve "aylıkçı" denilen denizci "neferatı" da vardı ve bunların da bir kısmı gayri-Müslim reayadan gelirdi. 18. yüzyıldan sonra, gelişen denizcilik teknolojisine aşina Müslüman gemici iyice bulunamaz hale gelince, belirli yelken işlerinde uzman, "gabyar" veya "marinar" gibi adlarla anılan elemanlar da ağırlıkla gayri-Müslim kesimden bulunabiliyordu.

O dönemlerde de bunun istenir bir durum olmadığı, Müslümanlardan bu işlerden anlar gemici yetiştirilmesi üstüne çeşitli yazışmalardan anlaşılıyor. Bu yakın dönemler, imparatorluktaki bütün etnik toplulukların kendi farklılık ve kimliklerinin bilincine özel bir biçimde vardıkları bir zamana denk düştüğü için, sözgelişi Yunan isyanı sırasında donanmada Rum "gabyar" kullanmak gibi durumların da olabildiği, dolayısıyla, uyumsuzluğun iyice ortaya çıktığı anlaşılıyor. Ama, bu büyük imparatorluğun kuruluşunun asıl yükünü omuzlamış olan kesimin, aynı zamanda denizcilikle en az ilişkili kesim olmasının olumsuz sonuçları, Osmanlı denizciliğinin, en parlağı dahil, bütün dönemlerinde hissedilmiştir.

Uzunçarşılı gibi, durumu olduğu gibi (eleştirisiz bir ayna misali) yansıtan bir tarihçinin şu sözleri, Osmanlı denizciliğinin özetidir:

> Osmanlı denizciliğinin kemal devri onaltıncı asır ortalarına doğru Barbaros Hayreddin Paşa'nın kaptan paşalığı zamanı olup kendinden sonra gelen yetiştirmeleri bu satveti Kılıç Ali Paşa'nın vefatı tarihi olan Receb 995 (Haziran 1587)'e kadar muhafaza etmişlerdir (Uzunçarşılı, s.392).

Sorun, Uzunçarşılı'nın kendi verdiği tarihlere göre bu altın çağın 1533-87 arasında, yani yalnızca 54 yıl sürmüş olmasından ibaret değildir. Barbaros, Midilli'dendi; babası Yakub adında bir timarlı sipahi, annesi ise Katalina adında bir Rum'du (babası da pek çok benzeri olan "yeni Müslüman" bir timarlı olabilir demek istiyorum). Midilli zaten ağırlıkla Rum denizcilik kültürünün egemen olduğu bir yerdir. Hızır, ağabeyi Oruç'la korsanlığa başlayarak nam yaptı. Ama Hızır Reis sonunda kendisi "Barbaros" oldu, bunun için devlet yardımı almadı.

Uzunçarşılı'da bitişi temsil eden ikinci kahraman, İnebahtı'da filosunu kurtardığı için adı "Kılıç" Ali'ye çevrilen Uluç Ali Reis, asıl adı "Oggiali" olduğu tahmin edilen bir Kalabriyalı (İtalyalı) korsandı.

Bu dönemin öteki parlak kaptanlarından Turgut Reis de korsandı. Pîrî Reis, amcası Kemal Reis'le birlikte korsanlıktan yetişmişti. Salih ve Aydın Reisler korsandı. Murad Reis korsandı.

Bu durum kısaca şunu gösteriyor: Osmanlı Devleti başka alanlarda gösterdiği örgütlenme yeteneğinin ve askerlikte karada kazandığı başarıların bir benzerini denizcilikte gösterememişti. Osmanlı denizciliğinin kısa süren parlak dönemini, Osmanlı Devleti'nin tamamen dışında kendini yetiştirmiş, çoğu başlangıçta korsan, kimileri de Avrupalı olan reisler yaratmışlardır.

TEKNOLOJİDE DEĞİŞİKLİK

Yukarıdaki bölümde ileri sürdüğüm iddia, yani geniş çaplı deniz ticaretine oturmayan bir askerî denizciliğin başarılı olamayacağı, Osmanlı deniz gücünün, Akdeniz'deki başka denizci ülkeler karşısında çok etkili olamamasını açıklar. (Bu iddia şüphesiz çok yaygın kabul gördüğü için bir "iddia" olmaktan da çıkmıştır. Osmanlı bağlamında ilkin Niyazi Berkes'in bu konuyu işlediğini gördüm.) Osmanlıların genel olarak parladığı dönemde, Akdeniz'de Yunan ve Arap gemicilik gelenekleri ticarî olarak hâlâ yaşıyorlardı, ama askerî iddiaları kalmamıştı. Ticarette olduğu gibi askerî alanda da, hegemonya, İtalya devletlerine geçmişti. Batı'da İspanya ve Portekiz ise bu sıralarda gözlerini Akdeniz'den çok okyanusa çevirmeye başlıyorlardı.

Çünkü orada, Avrupa kıtasının batı sınırını oluşturan bu kocaman denizde, geride bırakılan yüzyılın son on yıllık bölümü içinde, dünya tarihini temelinden değiştirecek bir süreç başlamıştı.

Yunan mitolojisinin "Atlantis" veya "Atlas" efsanelerinden beri, dünyanın o ucunda gizemli ve korku-

tucu bir deniz olduğu biliniyordu. Akdeniz, "mediterra-nea", yani dünyanın ortasıydı; orası ise dünyanın ucu. Avrupa kıtasının batı ucunu çizen bu denize açılmayı göze alanlar olmuş, bunlardan bazıları, Kızıl Eric gibi, Amerika'yı görüp dönmeyi de başarmıştı. Ama daha sonra bir tarihçinin dediği gibi, bundan bir şey çıkmamıştı, "çünkü o sırada Avrupa'nın Amerika'ya ihtiyacı yoktu".

15. yüzyılın sonunda, Amerika'ya değil ama Hindistan ve Çin'e şiddetle ihtiyaç duymaya başlamıştı Avrupa. Bu ihtiyacın ve şiddetinin başlıca nedenlerinden biri Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Aynı tarihlerde - ve bir çeyrek yüzyıl sonra- Osmanlı İmparatorluğu, doğudan batıya gelen aşağı yukarı bütün ticaret yollarını tutacak ve kendi geniş toprakları, denizleri vb. üzerine kurduğu denetim ve koyduğu gümrüklerle, bu ticaretten mümkün olduğu kadar yararlanacaktı. Atlas'a kıyısı olan iki Güney Avrupa ülkesi, İspanya ve Portekiz, bu konumdan yararlanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu saf dışı edecek bir yeni yoldan doğu ticaretini belirlemek üzere çeşitli deneylere giriştiler.

Bu bağlamda Portekiz Prensi Henrique o Navegador'dan (1394-1460) birkaç cümleyle söz etmek uygun olur. Henrique kendisi kral olmadı, ama Portekiz devleti adına Portekiz denizciliğini geliştirmek için çok çalıştı. Bu çalışmaların sonucunda "karavela" tipi bir gemi geliştirildi. Okyanus'taki Asor ve Madeira Adaları keşfedildi. Hem şeker kamışı yetiştirmek üzere, hem de yeni keşiflere başlamak için üs olacak şekilde kolonize edildiler. Bu arada haritacılıkta önemli adımlar atıldı. Gemilerde kullanılan denizcilik aletleri geliştirildi. Muhtemelen Sierra Leone'ye kadar, Batı Afrika sahillerine keşif yapıldı.

İberya'dan veya daha kuzeyden başka örnekler düşünülebilir, ama ben bunu *devletin denizciliği desteklemesi* örneği olarak görüyorum. Henrique'le birlikte Portekiz, varolan doğal denizciliği, bir müdahaleyle değiştiriyor ve geliştiriyordu. Büyük keşifleri genellikle Portekizli Dias'ın Ümit Burnu'nu keşfetmesiyle (1488) başlatırız. 16. yüzyılın başında Portekizliler Hindistan'a çoktan ulaşmışlardı. Bunda, hayatında denize hiç açılmayan Gemici Henrique'in çok önemli bir payı vardır.

Ama Dias veya Gama, Afrika'nın güneyini zorlarken, Colombo'dan sonra Amerika da coğrafyaya katıldı. Yeni Dünya, Eski Dünya'yı da yenileştirdi. Bunun sonucunda okyanuslar deniz oldu; Akdeniz ise gölleşti. Akdeniz denizciliği, bu yeni âlem karşısında, tatlı su kaptanlığına benzemeye başladı.

Akdeniz'de geleneksel olarak gemilerin gündüzleyin ve kıyıyı görerek seyir yaptıklarını biliyoruz. Ancak belirli -ve bilinen- noktalarda, çok zaman kuzey-güney arasında, gemiler kıyıyı bırakıp görünmeyen karşı kıyıya dümen kırıyordu.

Savaş gemilerinde kürek, gemiyi götüren asıl güçtü. Onun için gemiler ağırlıkla çektiri ve kadırga tipindeydi. Bunlara yeterli sayıda kürekçi bulmak sorun olabiliyordu. Hem forsa denilen savaş tutsaklarına, hem ülke içinde belirli cezalar almış suçlulara kürek çektiriliyor, hem de, ihtiyaç arttığında, sancaklardan, "yirmi haneye bir kürekçi" denilen bir usule göre adam toplana biliyordu. Her kadırgada 49'ar kürek bulunur ve bir küreği dört veya beş kürekçi çekerdi.

Yelken teknolojisi gelişmediği için özellikle savaş gemisinde kürek gücü zorunluydu. Yelken ve rüzgâra kaldığında, elverişsiz havada manevra yeteneği sıfıra inebiliyordu. Bu tekneler oldukça ensizdi ve güverteleri suya yakındı. Bordalar kürekçilere ayrıldığı için ancak buruna ve kıça ikişer üçer top konabiliyor, bordada topa pek az yer ayrılabiliyordu. Dümen de yandan kullanılan iri bir kürekti.

Yunan ve Roma donanmalarında benzer tekneler kullanılmıştı. Bunların tek direği ve ancak rüzgâr arkadan geldiğinde işe yarayan dört köşe yelkeni oluyordu. Fenikeliler yelken konusunda daha yaratıcı davranıp *randa*'yı da icat etmişlerdi. Ortaçağ Akdeniz gemiciliğinde, gene aynı sınırlamalara tabi, ama dört köşe yelkene göre daha fazla imkânı olan *latin* yelken icat edilmişti. Kadırgalarda, yardımcı öğe olarak bu yelkenden bulundurulurdu (tek direkli teknelerdir).

Okyanus denizciliği yelkeni geliştirdi: Daha çok yelken, çeşitli yelken, dolayısıyla daha çok direk, do-

layısıyla daha yüksek borda vb. Bunlar, şüphesiz büyük ve dramatik değişimlerdi. Ama sorun yalnız tekne tiplerinin değişmesinden ibaret değildi. Okyanusta sert hava, normal havadır. Koşulların çetinliği, kullanılacak her türlü malzemenin daha iyi ve sağlam olmasını gerektiriyordu. Bir gemi donatmak için gerekli inanılmaz sayıda ve ayrıntıda nesnenin, ipinden halkasına, bezinden kancasına, son derece nitelikli yapılması bir zorunluluk haline geldi. Aynı zor koşullar, gemide kullanılan bütün araçların, dürbünden sekstanta ve pusulaya, iyi yapılmasını ve hassas çalışmasını gerektiriyordu (teknedeki pek çok maden ve demirden ötürü hemen zıvanadan çıkan pusulanın doğru çalışması sağlanıncaya kadar harcanan zihnî ve adalî emek epik boyutlardadır). Şüphesiz, hepsinin üstünde, bu koşullarda bu malzemeye hâkim olarak gemicilik yapan kadrolar yetişti.

Osmanlıların buna ayak uyduramadığını biliyoruz. Gene Uzunçarşılı'dan:

> Onyedinci asırdaki muvaffakiyetsizliğin amillerinden biri de gemicilikte yeniliğe uyulmamakta ısrar edilmesi yani muasır devletler tarafından tatbik edilen kalyonculuğun ön safa alınmak istenmemesi idi (Uzunçarşılı, s.496).

Şu belki daha ilginç:

> ... Avrupa devletlerinde denizcilik fennî bir şekilde ilerlemekte olduğundan günün birinde Osmanlı donanmasının elim bir vaziyete düşeceği tabiî idi. Osmanlı donanması denizdeki kudretini kaybetmekte olan Venedik cumhuriyeti donanmasını daima kendisine rakip gördüğünden faaliyetinin derecesini ona göre uydurmuş ve bir gün kendisine Akdeniz'de başka bir hasım çıkacağını düşünmemişti (Uzunçarşılı, s.501).

Ben de bu bölümü Venedik'e bağlayarak bitirmek istemiştim. Okyanus denizciliğinin gelişmesi üstüne ortaya çıkan durum yalnız Osmanlı Bahriyesi'ni değil, Akdeniz tarzı yetişmiş bütün deniz güçlerini aynı şekilde etkiliyordu. Venedik gibi, denizciliğinin altyapısı bütün rakiplerinden daha sağlam olan bir deniz gücü bile, bu büyük dönüşüm karşısında iflas etmekten kendini kurtaramadı. 1797'de Napoléon'un eline geçtiğinde iyice zayıflamış, çaptan düşmüştü; 1866'ya kadar, Avusturya'nın yönetimine kaldı.

Bu koşullarda, 16. yüzyıl Akdenizli deniz güçleri arasında sadece İspanya'nın yeni koşullara ayak uydurması beklenirdi. Çünkü onun da Atlas'a kıyısı vardı ve o da uzun denizaşırı etkinliklere girişmiş, Asya'daki Filipinler ve Afrika'daki birkaç yerden başka Amerika kıtasının büyük kısmını da imparatorluğuna katmıştı. Ne var ki, İspanya da denizcilik dışında çeşitli nedenlerle yeni koşullara ayak uyduramayan toplumların arasında kaldı.

İSPANYOL VE OSMANLI İMPARATORLUKLARI

Daha önceki bölümlerde, 15. yüzyılın sonlarında veya 16. yüzyılın başlarında, yani Akdeniz hâlâ "mediterra-nea" iken, Eski Dünya'nın efendisi olmaya en yakın iki gücün İspanya ve Osmanlı Devleti olduğunu değinmiştim. Bu görünüşün aşağı yukarı 18. yüzyıl başına kadar çok fazla değişmediği de söylenebilir. Aslında gerçeklik değişmişti, ama "görünüş" eskisinden çok farklı değildi. Ancak 18. yüzyıla girildiğinde dünyanın artık çok farklı bir dünya olduğu anlaşıldı.

İberya Yarımadası, Anadolu'ya kabaca benzer. Üç yanı denizle kuşatılmış, ortası yüksek bir yayla. Bu iki yarımadada, yeni oluşmakta olan güç, büyük ölçüde, kendi yok oluşunu artık durduramayan eski bir gücün boşalttığı düzlemde büyüdü: Osmanlı Bizans, İspanya da Endülüs devleti aleyhine. Birincisi yarımadasındaki Müslüman beylikleri, ikincisi de Hıristiyanlar'ı, kendi güdümünde birleştirmeyi başardı. 1453'te İstanbul, 1492'de Granada'nın fethi (yaklaşık 40 yıllık bir fark) "imparatorluk" olmanın manevî kapısını açtı.

Akdeniz havzasının iki ucunu tutmuş olan bu iki büyük ve büyüyen devlet birbiriyle görece az sayıda dolaysız çatışmaya girdi. İkisi de, vaktinin çoğunu, yakınındaki başka ülkelerle çatışarak (ve çoğuna galebe çalarak) geçirdi. Ama bu, sözgelişi bir "kuvvet müsabakası"nda, iki iddialı rakibin, birbirleriyle kapışmak için aradaki tüy sikletlerin silinmesini bekle-

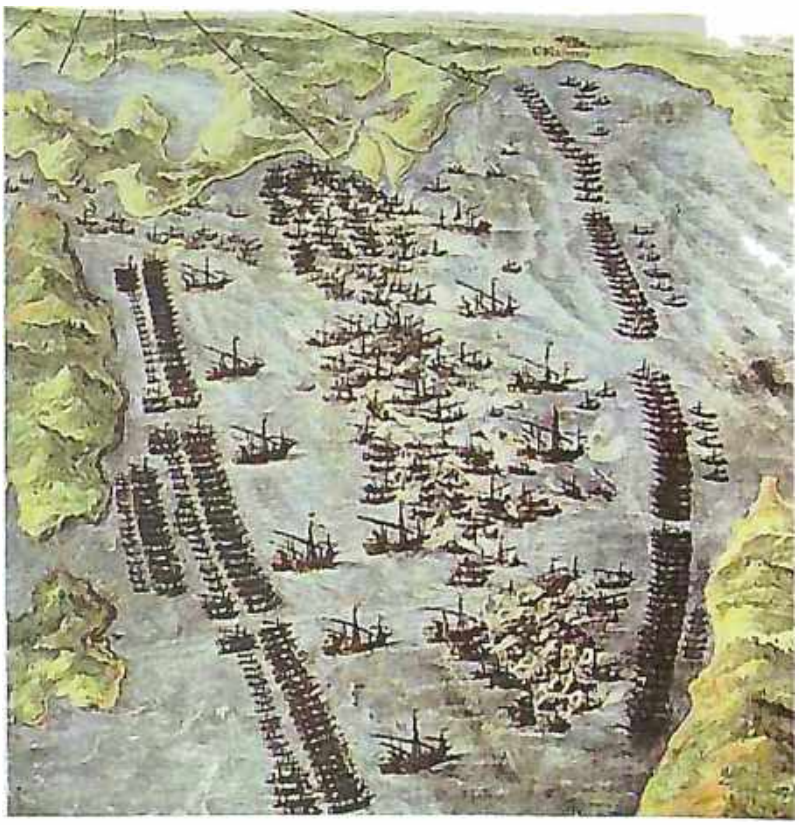
meleri gibi bir süreçti. Birbirlerinin şüphesiz fena halde farkındaydılar ve birbirleri için her türlü kötülüğü planlıyorlardı.

Coğrafya gereği, yüzyüze geldikleri görece sınırlı durumlarda, çatışmalarında deniz hep önemli bir rol oynadı. Kavga, coğrafî bakımdan İspanya'ya daha yakın bölgelerde (genellikle) patlak verdi: Cezayir, Tunus, Malta, Napoli vb.

Ama iki imparatorluk da aslında fazlasıyla "karacı" denebilecek bir genel kültürle donanmıştı. İspanya, yüz yıla yakın süre Portekiz'e de egemen olmuştu (1580 ile 1668 arasında). Bazı tarihçiler, bu dönemde bile başkent olarak okyanusa açılan Lizbon'un değil de, yaylanın ortasındaki Madrid'in tercih edilmesinin İspanya'nın bu "karaya dönük" (land-oriented) kültürünün bir sonucu olduğunu söylerler. Osmanlı İmparatorluğu boyunca burada başkent (Ankara değil) İstanbul'du, ama bu kentin denizle fiziksel ilişkisi de Osmanlıların "karaya dönük" ideolojisini etkilemiyordu.

15. yüzyıldan 16. yüzyıla geçiş sırasında İspanya'nın da denizi ve okyanusun imkânlarını enine boyuna düşünüp yapılabileceği yaptığını söylemek gerekir. İlhak öncesi Papa'nın hakemlik ettiği Tordesillas Antlaşması'yla İspanya ve Portekiz nüfuz bölgelerini ayırmış ve Güney Amerika'nın kolonizasyonuna hızla dalmışlardı. Bir yandan Amerika, bir yandan Uzak Asya, yoğun bir deniz trafiği sürüyordu. Bunun kazandırdığı avantajların İspanya'ya Akdeniz'de de daha fazla imkân verdiğini düşünebiliriz. Nitekim, 1571'de İnebahtı'da Osmanlı donanmasını imha eden donanma, Habsburg soyundan olup İspanya adına savaşa katılan Don Juan'ın komutasındaydı.

İnebahtı zaferi, Akdeniz'de İspanya'yı Osmanlı rekabetinden kurtaracak önemde bir olay gibi görünmüştü. Ama sonuçta bu olgu Osmanlılar açısından bir bitişi gösteren, olumsuz anlamda önemli bir olay olmakla birlikte, İspanya için de tersine olumlu bir dönüşüm haline gelemedi. Osmanlı yenilgisiyle hayli yakın bir tarihte, 1588'de, "yenilmez" denilen İspanyol armadası İngiliz filosuna ve amirali Sir Francis

Sokollu'nun muhalefetine rağmen çevresi Padişah II. Selim'i Kıbrıs'ı fethetme projesine ikna edince, Hıristiyan dünya Osmanlılara karşı güçbirliği yapmak için uygun bir fırsat yakalamış oldu. Kıbrıs'ta saldırıya uğrayan Venedik de kurulan ittifaka katılmak gereğini duydu. Papa V. Pius'un teşvikiyle İspanya ve başka Avrupalı deniz güçleri bir araya geldi. 200'den fazla gemiden oluşan bu donanmanın başına İspanya Kralı Felipe'nin kardeşi (V. Karl'ın gayrimeşru oğlu) Don Juan geçti. Patras Körfezi'ndeki İnebahtı'da (Lepanto) iki donanma birbirine girdi. Osmanlı donanmasının başında Yeniçeri Ağalığından Kaptan-ı Deryalığa gelen ve denizcilikten anlamayan Müezzinzade Ali Paşa vardı.
Kürekli kadırgaların kullanıldığı son savaş olan İnebahtı'da ağır bir yenilgiye uğrayan Osmanlı deniz gücü bundan sonra hiçbir zaman eski etkisini kazanamadı.
Antonio Danti tarafından yapılmış İnebahtı Savaşı freski.

Vatican Museum.

Başka önemli Osmanlı denizcileri gibi Turgut Reis de Türk kökenli değildi. Ancak Türk tarihyazımında, Veli adında birinin oğlu olduğu ısrarla söylenir. Menteşeliydi. Genç yaşta korsan olduktan sonra kısa zamanda reisliğe yükseldi. Denizcilikte çok başarılıydı, ama Osmanlı Devleti'yle ilişkileri hep inişli çıkışlı olmuş ve çeşitli zamanlarda haksızlığa uğramıştır.

Drake'e yenildi. Bu aslında İnebahtı gibi bir bozgun değildir - öyle fazla gemi de batmamıştır. Ama İngiliz Kanalı dolaylarında, birçok İspanyol gemisinin belki İngilizler'den çok, havayla boğuştuğu bu yenilgiden sonra İspanyollar da bir daha denizde bellerini doğrultamadılar. Bu durum onların Akdeniz içindeki varlığını da etkiledi. Nitekim 1600'lerin başında Akdeniz içinde ticarî olsun, askerî olsun, üstünlük İngiliz, Fransız ve Hollanda gemicilerine geçmeye başladı. Daha uzun vadede İngiltere bütün denizlerde olduğu gibi Akdeniz'de de rakipsiz kalacaktı (Napoléon, Trafalgar'ı atlatamamıştı, ama bundan önce de Mısır açıklarında Nelson'ın tokadını yemişti).

İspanya ve Osmanlı arasındaki simetri daha yüz yıldan fazla devam eder. Bu süre içinde iki devletin de inişleri ve kayda değer çıkışları olur; ama uzun vadeli bilançoda borç alacaktan fazladır. İspanya 1659'da Pirene (Andoria) Antlaşması'nı imzaladığında Batı Avrupa'daki hegemonyasının son bulduğunu da kabul etmiş olur. Gerçi hâlâ uzayan savaşlar, isyanlar vb. vardır, Flandr'da, Napoli'de; ama yüzyıl sonuna gelindiğinde İspanya artık içine dönmüş, kendini ayakta tutacak kaynak arayışına girmiştir. 1699 Osmanlı İmparatorluğu'nun da Karlofça Antlaşması'nı imzalayarak o güne kadar elinde tuttuğu Rumeli topraklarının epey büyük bir kısmı üstündeki iddialarından vazgeçtiği yıl oldu. Osmanlı da, İspanya'dan 40 yıl sonra, sonun başlangıcındaydı.

İspanya'nın, başlı başına çok ciddi bir avantaj demek olan "Atlas kıyısı ülkesi" olmasına rağmen, bu yarışta niçin erken diskalifiye olduğu ve meydanı kıtanın daha kuzeyinde yerleşmiş güçlere, Fransa, Hollanda ve İngiltere'ye bıraktığı, bizim kitabımızın konusu değil. Ayrıca bu, cevabı hâlâ araştırılan bir soru. Özellikle Güney Amerika'dan gelen onca altın, gümüşe rağmen, mağrur İspanya, niçin yolda kaldı? Şimdiye kadar verilen en doyurucu cevap, aslında bizim "Osmanlı tarihi" konumuzu da dolaylı olarak ilgilendiriyor. Okyanusların keşfiyle başlayan bu yepyeni süreç, İspanya'nın güçlü ve katı sistemini değiştirmesini zorlayamamıştı. Merkezî krallık, koloniler-

den gelen bütün bu fazladan servetle toplumu değil, devleti güçlendirmeye çalışmıştı (sermaye birikimi olmamış ve sermaye sahibi bir sınıf ortaya çıkamamıştı). İspanya'nın yapamadıklarını (ya da *yapmadıklarını*) İngiltere ve Hollanda yaptı, onun için de bu ülkeler uzun vadede daha sağlam bir üretim temeli, toplumsal yapı ve toplumsal ilişkiler kurdu.

İspanya için bu yargı doğruysa, Osmanlı İmparatorluğu, Atlas kıyısına ulaşmış veya Hint Okyanusu sorununu başka türlü çözmüş olsa da, uzun vadede bir şey değişmeyebilirdi.

Ama İspanya ve Portekiz, keşiflerle başlayan ve genel olarak "Batı'nın dünya üzerinde egemenliği" dediğimiz yeni durumun, Batı'nın tamamı için de tam anlamıyla geçerli olmadığının kanıtı gibidirler.

PORTEKİZ-OSMANLI İLİŞKİLERİ

İberya Yarımadası temsilcisi İspanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun ilişkileri Akdeniz içinde kaldığı halde, Portekiz'le Hint Okyanusu'nda yüzyüze gelindi.

Portekiz'in buradaki varlığı daha Osmanlıların oralarda bir donanma sahibi olacak kadar yerleşikleşmedikleri yıllarda hissedilmeye başlanmıştı. Bu işe erken başlayan Portekizliler, Afrika ve Asya kıyılarında bir tür "denizlerarası kervansaray" sistemi kurdular. Afrika'daki Portekiz yerleşimlerinin sırası bunu gösterir: Yeşilburun, Angola, Mozambik ve Lourenço Marquez, Zengibar. Sonra Gücerat'ta Diu, Hindistan'da Goa ve Çin'de Macau. Portekiz'in bu girişimlerinden Akdeniz'de kimse mutlu değildi - Venedik dahil. Ama bu güzergâh boyunca sıralananlardan, ticarette yer alanlar da, Portekiz'in oralardaki varlığından mutlu değildi. Memlûk Sultanı Kansu Gavri, bu hareketi bir prestij kaybı anlamına gelmesine rağmen, II. Bayezid'e mektup yazıp yardım istemişti. Gönderilen yardım Rodos Şövalyeleri'nin eline geçtiği için etkili olamadı. Portekizliler Kızıl Deniz'de, Sokotra ve Bâb-el Mendeb'de üslenmeye başladılar. Bu gelişmeler, Yavuz Selim'in yüzünü o yöne çevirmesine yol açmadıysa da, herhalde düşüncelerini kesinleştirdi. 1509'dan beri Osmanlı gönüllüler bu yörelerde Portekizlilerle çarpışmaya başlamıştı. Mısır'ın fethinden sonra iki güç yüzyüze gelmiş oldu; ama Osmanlılar da Portekiz'e karşı beklendiği kadar etkili olamadılar. Ancak bu, o bölgede fazla bir şey yapılmadığı anlamına gelmiyor. Tam tersine, Halil İnalcık'ın *Ottoman Empire*'da özetleyerek anlattığı gelişmeler ne kadar yoğun ve girift olaylar olduğunu gösteriyor. Tarihimizde fazla bilinmeyen bir bölüm bu, çünkü sonraki olaylar o yönde gelişmeyince, bir çıkmaz sokak gibi kalmış. Oysa Selim ve Süleyman dönemlerinde (bu, 16. yüzyılın yarısından fazlası demek) Etiyopya'dan Endonezya'ya uzanan alabildiğine geniş bölgede, pek çok siyasî aktör arasında, yoğun bir mücadele geçtiğini izliyoruz. Ama yüzyıl sonuna yaklaşıldığında, en son Sokollu'nun da etkilemeye çalıştığı bu Hint Okyanusu hegemonya mücadelesinde Osmanlıların yorgun düştüğünü ve kenara çekildiğini görüyoruz. Ama onların böyle yapması, ortada, mücadelenin "galibi" olarak Portekiz'i bırakmıyor. Portekiz, görece ikinci sınıf bir aktör olarak burada kalıyor, ama belirleyiciliği o da İngiltere ve Hollanda'ya kaptırıyor.

Konuya "Avrupa kıtası" çerçevesinde bakacak olursak, Hint Okyanusu'nda da, genel olarak Asya'da da, en yakında konumlanmış *büyük devlet* Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Ama 16. yüzyılın başında oldukça hızlı biçimde dünyanın gündemini değiştiren yenilikler başgösterip yüzlerce yıldır bu kocaman bölgede kurulu ticaret ve ulaşım ilişkilerini etkilemeye başladığında, ağırlığını en az hissettiren de Osmanlı İmparatorluğu oldu. Portekiz'den, Hollanda'dan vb. söz ediyoruz. Portekiz, sözün gelişi, son derece uzağında olduğu Sokotra Adası ya da Diu gibi yerlerde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha etkili bir biçimde varolmayı başarıyordu.

Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun kullanamadığı bir başka avantaj da, bölgedeki başka güçlerle dinî-ideolojik yakınlığıydı. Zamanın en güçlü İslâm devleti olduğu için, Endonezya'dan Hindistan'a, "yardıma çağrılacak" ilk güç durumundaydı - ve sürekli çağrılıyordu. Şüphesiz, siyaset ve iktidar konularının baskın çıktığı ortamlarda dinî, ideolojik "ortak-

lık" gibi şeylere de ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Osmanlı Devleti, başta Yemen, birçok yerde İslâm'ın fazla yararını görmedi. Ama her şeye rağmen bu bir avantajdı ve bu da, sonuçta, Osmanlıların bu bölgede daha etkin bir varlık göstermesine yetmedi.

Doğu'da ve Batı'da, denizcilikle doğrudan bağlantılı bu büyük dönüşüm, daha doğrusu Osmanlı İmparatorluğu'nun bu büyük dönüşüm içinde yer alamamış olması, koca bir toplumun tarihî seyri "tek bir neden"le ne kadar açıklanabilirse, imparatorluğun çürümesini ve çöküşünü en fazla belirleyen nedendir. Burada bir paradoks, "tarihin cilvesi" diyebileceğimiz bir durum olduğunu düşünüyorum: Osmanlı İmparatorluğu bu dönüşümde yer alamadı, çünkü o zamana kadar dünyada en rahat konum, onun konumuydu. Osmanlı İmparatorluğu *orada* olduğu için Dias ve Gama, Afrika'yı dolaşmak gereğini duydu; aynı nedenle Colombo Amerika'ya gitti. Gene aynı nedenle, Osmanlı İmparatorluğu, çok fazla istifini bozmadan, oturduğu yerde oturmaya devam etti. Ama, gene kişisel görüşümü dile getirerek bu konuyu kapatayım: Verili koşullarda en akla yakın toplumsal davranış, onun davranışıydı. Yürürlükteki değişimi daha erken aşamalarında sezmesi, doğru teşhisi koyarak doğru tedbirleri alması (bütün bunlara en fazla Sokollu yaklaşmıştı), dünya tarihinin herhangi bir bölümünde rastlamadığımız ölçüde büyük bir toplumsal deha gerektiriyordu.

Olup biteni daha sonra anlamak, örneğin bir yüzyıl sonra anlamak ve gereğini yapmak ya da gene yapmamak, ayrıca tartışılması gereken bir konudur.

Seçilmiş Kaynakça

Beydilli, Kemal, *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, Tatav, İstanbul, 2003.

Black, Jeremy, *War and the World*, Yale UP, 2000.

Doğru, Halime, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilâtı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1990.

Eralp, T. Nejat, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

Howard, Michael, *War in European History*, Opus (Oxford UP), 1977.

İlgürel, Müçteba, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yayılışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32 (1979), s.301-18.

Kayabalı, İsmail - Cemender Arslanoğlu, "Ordu Özel Sayısı", *Doruk*, Ağustos 1976.

Keegan, John, *The Face of Battle*, Pimlico, 1998.

—, *Savaş Sanatı Tarihi*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1995.

—, *Soldiers: A History of Men in Battle*, 1985.

McNeill, William H., *The Pursuait of Power: Technology, Armed Force and Society since AD 1000*, Oxford UP, 1983.

Parker, Geoffrey, *The Military Revolution, Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge, 1996.

Parry, V. J. ve M.E. Yapp, (ed), *War Technology and Society in the Middle East*, Oxford UP, 1975.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtı'ndan Kapıkulu Ocakları I-II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.

—, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

van Creveld, Martin, *Technology and War, From 2000 BC to the Present*, New York, 1989.

von Clausewitz, Carl, *On War*, Penguin Books, Harmondsworth, 1987.

Zürcher, Erik Jan, *Devletin Silahlanması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İLMİYE

Medrese önünde suhteler. F.R von Hellwald Turkiet, Stockholm, 1857.

Padişah'ta cisimleşen Osmanlı Devleti'nde, "seyfiye"den sonra gelen ikinci büyük güç "ilmiye" idi.

Divan-ı Hümayûn örgütlenmesinin başlangıcında, Osmanlı Devleti biçimlenirken, Selçuklulardan kalan bir geleneğin devam etme eğilimi gösterdiğini görüyoruz. Bu erken aşamada, padişahtan sonra, toplumda en yüksek otorite ilkin beylerbeyi, sonra da vezir-i âzam unvanlarını taşıyan kişi oluyor. Bu örgütlenme I. Murad zamanında başlıyor ve gene aynı padişahın saltanatında vezir-i âzam olarak ilk Çandarlı'yı, Çandarlı (Kara) Halil Hayreddin Paşa'yı görüyoruz. Hayreddin Paşa "ulema" dediğimiz tabakadan gelen bir kişi - Selçuklularla benzerlik de burada. Gelgelelim, Çandarlı soyundan gelen vezirler köken olarak ulemadan olsalar da (Hayreddin Paşa daha önce kadı ve kazasker olmuştu) vezir olduktan sonra askerî görevleri öncelik kazanmış ve kimlikleri buna göre belirlenmişti. Çandarlı soyundan sonra da zaten ilmiyeden gelenler vezir olmadılar. Bu bakımdan Osmanlıların Selçuklu geleneğini erken bir tarihten itibaren değiştirdiğini ve ulemaya, seyfiye karşısında daha ikincil bir yer tanıdığını söylemek mümkündür.

Daha önceki bölümlerde de gördüğümüz gibi, Osmanlı Beyliği'nin, çökmekte olan Bizans'ın yanı başında kurulmuş olmasının verdiği ve Rumeli'ne geçtikten sonra, buradaki zayıf siyasî birimler karşısında da devam eden avantaj, askerî/idarî işlevi ön plana çıkarmıştı. Buna karşılık, kurulan yeni düzende adaletin sağlanması da önemli bir işlevdi ve Divan'da her zaman seyfiyeden gelen sadrazamı ulemadan gelen kazasker izledi. Sonuçta devlet örgütlenmesinin bu iki dalı padişahın mutlak otoritesi altında birleşiyordu. Divan kendisi de, bir mahkeme işlevi görmeyi hep sürdürmüştür.

Bir Ortaçağ devleti olarak kurulan Osmanlı Devleti'nde ulema varlık nedenini dinden, "dinî bilgi sahibi" olmaktan alan bir tabakaydı. Osmanlı tarihinde genel olarak İslâm dinine baktığımızda, "monolitik" değil, en azından "ikici" (dual) bir yapı görürüz: Sünnî/Alevî, ortodoks/heterodoks, resmî din/*volk Islam* (tarikatler) gibi çeşitli terimlerle açıklayabildiğimiz, ama sonuçta birtakım ayrımlar içeren bir yapıdır bu. Terazinin ibresi zamanla daha "Sünnî/ortodoks"tan yana kaysa da, öbür tarafın hiçbir zaman bütünüyle etkisizleşmediği bir denge vardır.

Türk ve Müslüman kökenlilerin toplumda yükselmelerine imkân sağlayan İlmiye örgütü, yüksek prestije sahip olmakla birlikte, Kapıkulu'na göre, siyasî iktidarın daha uzağındaydı. Ancak böyle olmanın da kazandırdığı bazı avantajlar olduğu söylenebilir. "Hanedanlaşma", yani bir aileden birçok bireyin bu örgüt içinde önemli mevkilere yükselmesi, Kapıkulu'na göre çok daha yüksek bir oranda İlmiye'de gözlemlenir.
Fenerci Mehmed Albümü'nden Şeyhülislam.

Osmanlı Kıyafetleri, Fenerci Mehmed Albümü, Vehbi Koç Vakfı.

Bu kitabın başında gördüğümüz gibi kuruluşun erken aşamalarında heterodoksi ağır basıyor ve böyle olması, bu yayılmanın hızlı yürümesine katkıda bulunuyordu. "Uç" denilen bölgelerde dervişlerin "kolonizatör" rolü oynadığını, başta Ömer Lütfi Barkan, pek çok araştırmacı belirtmiştir. Yeniçerilerin Bektaşî olmaları anlamlı bir göstergedir. Mevlâna, Yunus Emre ve Hacı Bektaş'ın çağdaş olmaları da (13. yüzyıl) herhalde sadece bir rastlantı değildi.

Bu dönemde Osmanlı Beyliği'nin başında bulunanların da İslâmî bilgilerinin ortodoksiden bir hayli uzak olduğunu tahmin edebiliyoruz. Ama onlar ortodoks ve heterodoks (dediğimiz) İslâm anlayışları arasında bilinçli bir karşılaştırma yapıp bilinçli bir seçmeye varmış değillerdi. Bir Müslüman devlet kurmak dışında bir kaygıları yoktu ve bunu bildikleri İslâm'a göre yapıyorlardı. Dolayısıyla, uçlarda düzen yerleştikçe, öteden beri kentlerde yerleşen ve yaşayan daha kitabî, daha ortodoks İslâm yorumlarının güçlenmesi, yayılması ve otoritesini kabul ettirmesi doğal bir süreçti. Fütuhat yoluyla "uç" ("periferi") uzaklaştıkça, genişleyen merkezde deli dolu "kolanizatör"lere değil, düzene ihtiyaç doğuyordu. Bunu verebilecek olan da ortodoks İslâm ve onun sözcüsü olan ulema idi.

Osmanlı devlet yapısının oluşum tarihinde, başka birçok şey gibi "ulema"nın da, Fatih döneminde kalıcı biçimini aldığını söyleyebiliriz. II. Mehmed, İstanbul kuşatmasını başlattığında yanında "ahi"sinden "abdal"ına, yığınla heterodoks derviş, baba vb. vardı. Bu konuda oldukça zengin bir mitoloji oluşmuştur. Fetihten sonra kentte ilk camilerden birini (Sağrıcılar) Fatih'in Yavuz Ersinan adlı bir askeri yaptırmış, kuşatma sırasında horoz gibi öterek askerleri uyandıran Horoz Dede de burada gömülmüştür. Az ilerideki kazancıların (aynı tarihlerde yapıldı) haziresinde Fatih'in hocalarından olduğu söylenen Hayreddin Efendi gömülüdür (bunlar ve Kantarcılar Mescidi esnafın yaptırdığı camiler olarak ayrıca Ahileri hatırlatıyor). Cibali'ye adını veren Cebe Ali, Haliç'e attığı postun üstünde durarak denizi geçmiş, onu görüp aynı şeyi yapanlar da sur dibine vasıl olmuştur. Böyle pek çok

hikâye olduğu için kuşatmayla ilgisi olmayanlar hakkında da fetihle bağ kuran efsaneler icat edilmiştir: Silivrikapı'daki Elekli Dede'nin türbesinde "Fatih'in askeri" olduğu yazılı, oysa 17. yüzyılda tanınan bir "mahalle delisi" olduğu anlaşılıyor. Sur dışındaki Abdülvedud Türbesi'nin benzer bir efsanesi var.

Ama fetihten sonra II. Mehmed kurmakta olduğu yapının mantığına uyarak bu derviş ve abdal taifesini zapturapt altına almaya girişti. İlgili bölümde, "tabhane"nin camiden çıkarılmasının nasıl bir "istiskal" anlamına geldiğini söylemiştim. Fatih'in tarikat ve dergâhlara yönelik çeşitli olumsuz tavır ve davranışları hakkında birçok bilgi bulunmuş ve yazılmıştır (Babinger, s.412-16).

Aynı zamanda, "ulemadan" diyebileceğimiz birçok kişi de kuşatma döneminden itibaren II. Mehmed'in yanındaydı: Ak Şemseddin, Molla Güranî, Molla Hüsrev, Molla Fenarî, Molla Yegân, Molla Zeyrek Mehmed Efendi, Hocazade bunların bazılarıdır. Hocaları arasında Molla İyas, Molla Abdülkadir, Siraceddin Halebî ve Hasan Samsunî gibi âlimler vardı. Bunlar Osmanlı ölçüsünde iyiydiler, ama İran'da ve Arap ülkelerinde daha tanınmış kişiler vardı ve Fatih bunları başkentine getirtemediği için üzülüyordu.

Bu "uluslararası" bilim adamlarından yalnız Ali Kuşçu'yu İstanbul'a getirebildi. Uluğ Bey'in öğrencisi Ali Kuşçu gerçekten bu dönemde İslâm dünyasında önemli bir bilgindi. Ayasofya Medresesi'ne tayin edilmiş, ama İstanbul'da fazla yaşamamış, 1474'te ölmüştür. Medrese öğretiminin sistematize edilmesine bazı katkıları olduğu biliniyorsa da, bunlardan yeterli bir sonuç çıkaramıyoruz. Bir mektubunda, İstanbul'daki "ilim" çevrelerinden şikâyet ettiği biliniyor. Astronomi konusunda kendinden sonra devam eden kayda değer bir kurum da oluşmadı. Bunlardan, Fatih'in "ulema" kategorisine girecek adamları, ne yapacağı belli olmayan, "demokrat/anarşist" dervişlere tercih ettiği sonucunu çıkarabiliriz.

Bazı tarihçiler, Fatih döneminde veya önceki dönemlerde ulemadan birilerinin "şeyhülislâm" olduğunu yazıyorlar. Oysa bu terimin bir resmî makamı anlatmak üzere Kanunî Süleyman'dan önce kullanılmadığını biliyoruz. Terim zaten "müftü" ile eşanlamlıdır; belki ona biraz daha şeref katmak üzere oluşturulmuştur. Aslında İslâm'da bir konuda "fetva" vermek hiyerarşide belirli bir yerde olmayı veya buna benzer, "rütbe"yi akla getirecek şeyleri gerektirmez. Herhangi bir "âlim", fetva verebilir. Kanunî Süleyman zamanında İstanbul müftüsü olan Ebussuud Efendi (1491-1574) fetvalarıyla padişaha çok yardımcı olmuştu; Kanunî de 1545'te ona, Rumeli Kazaskerliği'nden sonra, "şeyhülislâm" payesini verdi. Bundan sonra şeyhülislâmlık ilmiye örgütü hiyerarşisinde varılabilecek en üst mertebe oldu, ama uzun süre işbölümünün ve hiyerarşinin bir miktar uzağında durdu. Şeyhülislâm özel bir zorunluluk olmadıkça Divan-ı Hümayûn toplantılarına katılmazdı.

II. Mehmed, imparatorluk devletini seyfiye ve ilmiye üstüne oturturken, daha önce gördüğümüz gibi, seyfiyeyi aşağı yukarı tamamen kapıkuluna dayandırmıştı. Böylece, imparatorluğun Hıristiyan (ve çoğu Balkan kökenli) halkı sistemle entegre oluyor ve yönetim/askerlik işlevlerini üstleniyordu. İlmiye ise sonradan Müslüman yapılanların değil, Müslüman doğanların toplumda yükselebileceği merdivendi. Yetkileri ne olsa daha yüksek olan seyfiyeyi, kullar meydana getiriyordu; onların yaptığını denetleyebilecek bir konum verilmiş olan ilmiyenin mensupları özgür insanlardı. "Ulema"dan olmak, kapıkullarının sahip olmadığı bazı manevî prestijlere sahip olmak demekti. Nitekim, Osmanlı tarihinde eceliyle can vermiş sadrazam bulmak zordur, ama IV. Murad'ın öldürttüğü Ahizade Hüseyin Efendi ile IV. Mehmed zamanında öldürülen Mesud Efendi'den başka (zehirlenen Dürrizade Seyyid Mehmed Abdullah Efendi'yi saymazsak - 1785), idam edilen şeyhülislâm yoktur.

Kapıkulu faslında "meritokrasi" konusunda söylediklerimin paralelini ilmiye için de söyleyebilirim. Osmanlı, kendinden başka güç odağı görmekten içgüdüselleşmiş bir tedirginlik duyduğu için, ulemada da "hanedanlaşma" eğilimlerine izin vermedi. Güçsüz kaldığı dönemler dışında bunu engellemekte başarılı da oldu.

Dolayısıyla medrese ve medrese sonrasında girilebilecek kapılar, görece parasız ve arkasız halk çocuklarına büyük ölçüde açık kaldı. Bu ve benzeri biçimlenmeler yüzünden, Osmanlı'da ilmiye, Batı'daki ortaçağ kilise örgütünden hayli farklı bir toplumsal rol oynadı.

Osmanlı *devleti*, yapısı gereği, daha ilk günlerden beri zorunlu olarak toplumdan kopuk bir varlık olmuştur. Başlangıçta, yeni yerleşikleşmekte olan bir göçebe aşiretin, yerleştiği bölgede, kendisiyle aynı dinden olmadığı gibi aynı dili de konuşmayan bir tebaayı yönetmesi söz konusu olmuş ve devlet genişledikçe süreç kendini yeniden üretmişti. İmparatorluk aşamasına gelindiğinde, devletin "haşmeti" iyice arttı ve bu haşmet bu kurumu toplumdan soyutlayan etken haline geldi.

İmparatorluk aşamasında bunun bir zorunluluk olarak görülmesi normaldir. Ama sosyolojik kurallar, bir yandan azametiyle tepelere yükselen devletin, bir yandan da toplumla önemli kan bağlarını sürdürecek kanallarını kurmasını ya da korumasını gerektirir. Bu, toplumsal mobilizasyonun, yani alt kademelerden üst kademelere tırmanmak için gerekli merdivenlerin yeterli ölçüde açık ve çalışır durumda bulundurulması anlamına da gelir.

Ağırlıkla, imparatorluğun yüzünü döndüğü, Rumeli'de (Avrupa'da) yaşayan Hıristiyan tebaa için bu merdiven genel "kapıkulu" zümresiydi. Bu yoldan tırmanan yoksul Hıristiyan çocuklar, eriştikleri mertebelerde (yani devlet görevlerinde) kendi toplumlarında oluşmuş geleneksel yüksek mertebelerde olabileceğinden daha fazla yetki kazanıyorlardı.

Saray kadınları da cariye olarak yükseliyordu. Sarayda, yani padişahın yanı başında, bütün erkekler de zaten kul ya da köleydi. Kapıkulu gibi onlar da, geldikleri toplumda sahip olabilecekleri her türlü *statüden* arınmış, padişahın kölesi olmuş, onun kölesi olarak da toplumlarının onları çıkarabileceği mertebelerin hepsinin üstünde bir yere ulaşmışlardı.

Bu durumda toplumun Müslüman ve Türk kesiminin tırmanacağı bir merdiven yok muydu? Olması gerekiyordu elbette, çünkü bu olmazsa toplumun bu kesiminde birtakım patlamalar kaçınılmaz hale gelirdi. Şüphesiz bu kesimin de, böyle bir imparatorlukta, Müslüman olmak dolayısıyla kendini ayrıcalıklı hissetmesini sağlayacak çeşitli nedenler vardı. Ama onlar için de bundan öte bir "iktidara gidiş yolu" açılması gerekiyordu. Ulema temel olarak bunu sağlayan bir "kapı" idi. Müslüman (ve gereğinde Türk) kesim, toplumun "sahibi" olarak, "kul" olamazdı; dolayısıyla belki kul kadar "yetkili" de olamazdı; ama kuldan daha "prestijli" olabilir ve onu denetleyebilirdi.

Bu denetim işlevi, devletin sahibi padişah için de her bakımdan hayırlı bir işlevdi. Aşırı merkeziyetçi örgütlenmesine uyan ve ona güç veren bir ademimerkezîleştirme yöntemiydi. Böylece "ehl-i örf" toplumda rakipsiz bir iktidar tekeli kuramıyor, her bakımdan kendinden farklı bir başka kesimin denetiminde çalışıyordu.

Osmanlı hanedanının kendinden başka hanedanlara duyduğu içgüdüsel kuşku burada da şöyle bir işe yarıyordu: Birtakım toplumsal kesimlerin kendilerini "muktedir"leştirecekleri yapılar olmazsa (ki bütün pre-kapitalist tarımsal toplumlarda "hanedan" bunun önemli bir aracıdır), bu kesimler zorunlu olarak, varolan iktidarların manyetik çekimine uyarlar. Ulema için, devlete ve padişaha karşı kapıkulu ya da ehl-i örf ile ittifak kurmanın avantajlı göründüğü durumlar, anlar, konjonktürler olmuştur. Bunları daha net biçimde, İbrahim'in tahttan indirilmesi gibi dramatik anlarda görürüz. Ama yapısal olarak, kapıkulu veya ehl-i örfe karşı padişahın müttefiki (ve adamı) olmak, ulemanın uzun vadeli çıkarlarına daha iyi uymuştur. Bu, az sonra göreceğimiz gibi, imparatorluğun tamamına yakın kısmı demek olan kırsal kesimde ve taşrada özellikle böyle yürümüştür.

EĞİTİM

Osmanlı tarihinde "ilmiye" kategorisine girmek, belirli bir eğitimden geçmeyi gerektiriyordu. Örneğin hoca, imam vb. olup da bu eğitimden geçmeyenler, geçenlerle aynı işi yaptıkları halde, bu zümreden sayılmaz ve bu zümreye özgü kılık kıyafeti de giyemez-

lerdi. Toplumsal hayatta ilmiyenin oynadığı rol adalet ve yargı alanında olmakla birlikte, medrese eğitimi her işin başı olduğu için, biz de ulemanın yapılanması konusuna buradan girelim.

İslâm medeniyetinde "bilgi" denince akla gelen şey "dinî öğreti", bunun topluma iletileceği temel mekân da başlangıç aşamasında mescid veya cami idi. İlk medreseler bu bilgi iletme işinin genişlemesi ve özerkleşmesi sonucu, mescidin bir ek parçası olarak kurulmuştu. Yapı olarak, medresenin "dershane"si bir camiden fazla farklı değildir zaten. Öğrencilerini yatıran ve yediren ilk medrese tipini Nizamülmülk'ün kurduğu söylenir.

Osmanlılarda bilinen ilk medrese ise Orhan Bey tarafından İznik'te yaptırılan medresedir. Daha sonra, sınırlar genişledikçe, Bursa'da, Edirne'de, kısa zaman içinde, medreseler kuruldu. İstanbul'un fethinden hemen sonra Pantokrator Kilisesi'nin medreseye çevrildiği ve başına Molla Zeyrek Mehmed Efendi'nin getirildiği bilinir. Fatih kendi camiini ve külliyedeki medreselerini yaptırıncaya kadar bu kurum çalışmıştı. Gene Fatih'in saltanat süresi içinde Eyüb ve Ayasofya medreseleri de devreye girmişti. Bu örnekler Osmanlı yönetiminin medreseye (ve dolayısıyla eğitime) önem verdiğini gösteriyor.

Bunun başlıca nedeni, yukarıda değindiğim adalet mekanizması olmalı. Genç devlet hızla ilerliyor ve yayılıyor ve bu hızlı gelişme çeşitli karmaşık sorunlarla başa çıkabilecek kadar iyi yetişmiş bir "okumuşlar", ama öncelikle bir "hukukçular" kadrosu gerektiriyordu. Uyruklarının çoğu gayri-Müslim olan bir İslâm devletinde (ki, fethettiği yerlerde kılıç gücüyle korku salmaktan önce adalet sağlamakla kendini meşrulaştırma politikasını tercih etmişti) herkesi memnun edecek bir hukuk düzeni kurulmalıydı.

Medrese, şüphesiz, ortodoks İslâm'ın bir kurumuydu ("ulema"nın da büyük ölçüde olduğu gibi). Dolayısıyla, fethedilen kentlerde hemen bu öğretim kurumlarının çalışmaya başlaması, daha önce çeşitli biçimlerde değindiğimiz "ortodoksi/heterodoksi" geriliminde Osmanlı hanedanının içgüdüsel tercihini de yansıtır.

II. Mehmed'in yeniden-düzenleme girişimi üstünde yeterince durduk; ancak, bundan çok daha dar ve özgül anlamda, medrese öğretiminin kendi içsel sistematizasyonunda önemli bir aşama olarak da, Fatih Medresesi'nin getirdiği yenilikler vardır. Bu düzenlemede Ali Kuşçu'nun da bir payı olduğunu biliyoruz, ama bunun *ne* olduğunu bilmiyoruz.

Fatih Külliyesi'ndeki sekiz medreseye Sahn-ı Seman adı verilmiştir. ("sahn" Arapça "merkez", "orta" demek: Muhtemelen külliye kentin ortasında yapıldığı için). Bunların arkasında, daha sekiz medrese yapılmış, bunlara da "Tetimme" medreseleri denilmiştir. Bunların arasına bir derece farkı kondu. "Tetimme", daha orta dereceli idi. Burayı bitiren *softa* (suhte: [öğrenmek için] "yanıp tutuşan" anlamında; *"hark"* kökünden gelen bu kelime sonradan "softa"ya dönüşmüştür) Sahn Medresesi'nde öğrenci olur ve o zaman "danişmend" sıfatını alırdı. Danişmendler, kendileri Sahn'da okurken, Tetimme'deki suhtelere de hocalık ederlerdi.

Bu ilk "sınıflara ayırma" işleminin devamında, medrese öğretiminde beş kademe oluştu. Aşağıdan yukarıya: "Haşiye-i tecrid", "miftah", "kırklı", "hariç" ve "dahil". Bundan da sonra, "Sahn-ı Seman". Böyle bir kademelendirme bugünkü eğitim anlayışımıza çok uygun görünecektir, ancak bununla şimdi bildiğimiz "sınıflar" arasında bazı ciddi farklar vardı: Burada da, daha yoğun bir bilgiye doğru bir tırmanma, doğal olarak, planlanmıştı. Ama bu yoğunluk derecesi, görülen, öğrenilen konuların vb. yanı sıra, bilgiyi veren "müderris"in bilgi yoğunluğuna göre ölçülüyordu. Bunun da, müderrisin aldığı maaşta yansıyan çok somut bir "eşelon"u vardı. İlk basamakta "ders" öğretenler yirmi, yirmi beş akça; ikincidekiler otuz, otuz beş; adı zaten "kırklı" olan üçüncü aşamadakiler kırk, kırk beş; dördüncüdekiler ise elli akça yevmiye (günlük) alırdı. Uzunçarşılı'ya göre:

> "Bu kırklı yani kırk akçe yevmiyeli ve Hariç elli akçe yevmiyeli medreseler Osmanlılardan evvelki Anadolu Selçukîlerinin, Anadolu beylikleri hükümdarlarının ve onların ailelerinin, vezir, sancakbeyi ve ümeranın yap-

tırdıkları medreselerdi" (Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s.11).

Nihaî aşama olan "dahil" medreselerini ise padişah ve ailesi yaptırırdı. Bu beş kademeden sonra varılan Sahn-ı Seman aşamasında "danişmend" olup ders verildiğine göre, bunu, şimdiki terminolojide *postgraduate* aşamasına, danişmend'i de bugünkü "asistan"a benzetmek mümkündür. Bu da normal olarak üç yıl süren bir aşamaydı. Ancak, zaman içinde bu "danişmend" sıfatında karışıklıklar çıkıyor ve "haşiye-i tecrid"de okumaya başlamış birine de "danişmend" denebiliyor. Her halükârda, söz konusu aşamayı bir yıl okuyup tamamlayan öğrenci (neyin ne süreyle okunması gerektiği belirlenmişti) elinde bir çeşit belge (icazet) olmadan bir üst dereceye devam etmemeliydi (bu konuda sık sık uyarı mahiyetinde "kanunnameler" çıktığına göre kuralların çiğnenmesi de o kadar olağandışı sayılmamalıdır).

Sistemin her tarafında değişik *hiyerarşi* öğeleri görünüyor ki, o dönemin imparatorluk yapılarında bunun varlığını yadırgamamayı öğrenmeliyiz. Eğitimin basamakları normal, o basamaklarda görev yapanların kendi bilgi dereceleri ve maaşları arasındaki farkları kabul etmeleri de normal. Bu "normal"liklere, Osmanlı hanedanının, bilinen en iyi müderrisleri, en yüksek maaşlarla, kendi kurdukları en üst düzey medreselerde çalıştırmaları, "istihdam etmeleri" ekleniyor (Fatih Mehmed'le ilgili bölümde bu konuya değinilmişti).

Burada, üniversitenin ve öğrenimin gelişmesinin Doğu'da (ya da "Ortadoğu"da) ve Batı'da gösterdiği farklılıklar üstüne kısa bir karşılaştırma yapmak yararlı olabilir.

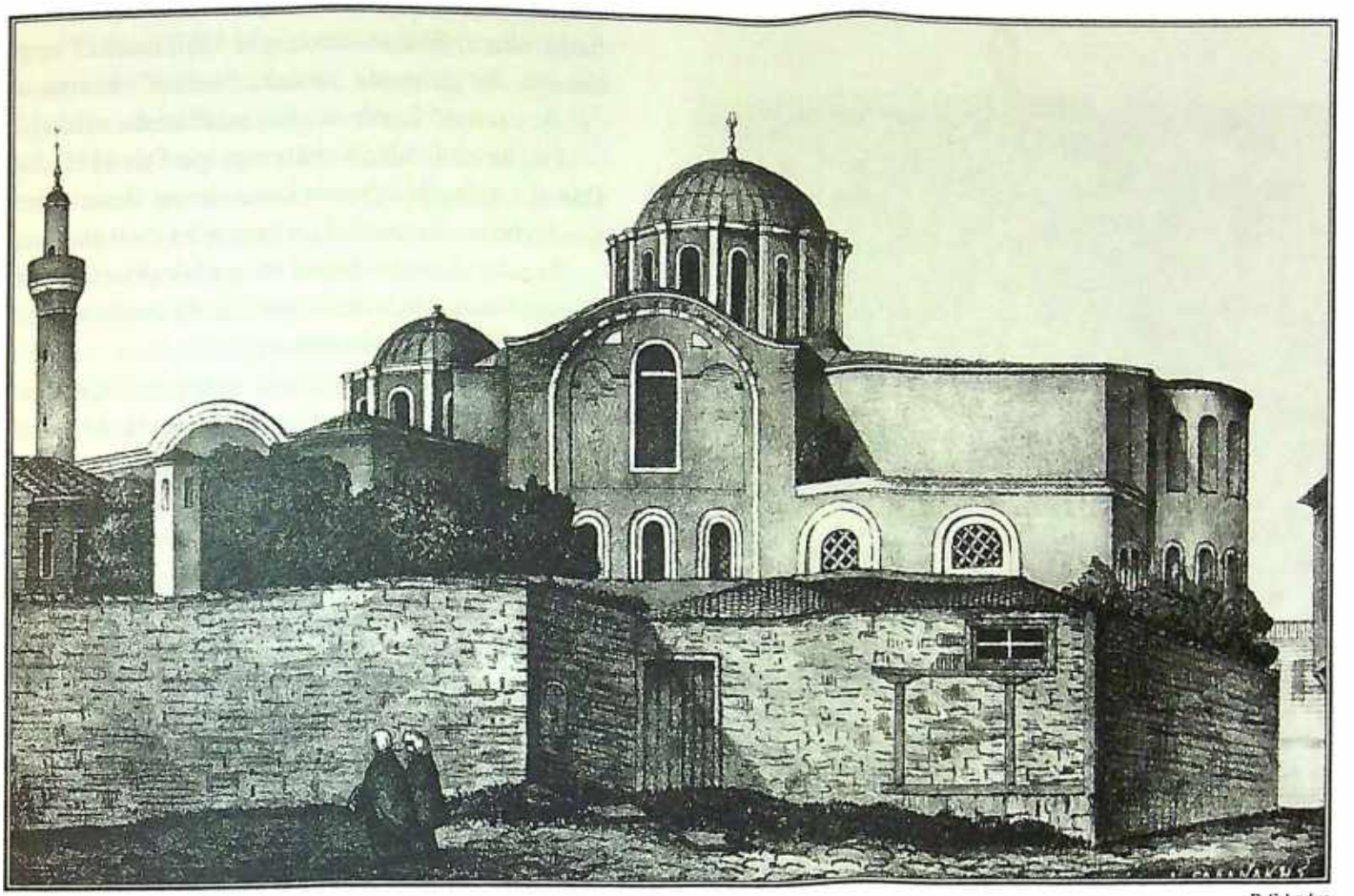
Batı'da kilise, Roma çağından kalan kültürü korumuş olan kurumdu. Eğitimin örgütlenmesinde de payı oldu. Ancak, Batı'nın kendine özgü gelişme örüntüsünde dinî otoriteyle dünyevî otorite gitgide ayrıştığı için, 12. yüzyılda Avrupa'da ilk üniversiteler kurulurken, kilise büyük ölçüde bu sürecin dışında kalmıştı. "Canon law/Civil law" ayrımında da görülen mantık gereği, kilise kendi kadrolarını eğitti. Bunun bir bakıma (daha çok "kurumsal" bakımdan) Osmanlı'da, "ilmiyenin kendini kendi kurumu olan medresede eğitmesi"ne benzediğini söyleyebiliriz. Ama ilâhîyat eğitimi veren kurumlar, fakülteleri saymazsak, asıl üniversite, kilisenin dışında kuruldu.

"Universitas", "evrensel" kökeninden gelir ve aslında bir "lonca"yı anlatır. Yükseköğretimle ilgili ilk "lonca"lar karşıt yöntemlerle kurulmuştu. İlk örnek (11. yüzyıl) olan Bologna'da son analizde kurucular öğrencilerdi ve onlar hocaları "istihdam" ediyorlardı. İkinci örnek olan Paris'te ise loncayı hocalar kurmuşlardı.

Osmanlı ölçülerine göre bu zaten kolay tasavvur edilemeyecek bir şey ve şüphesiz "esnaf", "ilmiye"ye göre çok daha düşük bir statü. Ama Batı'da üniversitelerin üniversite olarak gelişmeleri bu "düşük statü"leri sayesinde olmuştur. Daha "devletlû" bir statüde, devlet ideolojisinden ayrılamayacak, dolayısıyla üniversite de olamayacaklardı. Bu "özerklik" kavgaları çok eskiden başlamıştır. Paris'te hoca ve öğrenciler 1229'da Paris halkıyla pek de haklı olmadıkları bir nedenle büyük bir arbedeye girdikten sonra, kralın asker göndermesini de protesto ederek, üniversiteyi kapatıp gittiler. Kralın ricalarıyla ve verdiği garantilerle, 1231'de barış sağlandı ve Paris Üniversitesi yeniden çalışmaya başladı. Bunun benzerini, burada, değil 1455'te vb., bugün bile tasavvur edemeyiz.

Batı'da gelişen ticaret, hukuk gerektiriyordu. Aynı zamanda, hukuk ve her şey, teolojik düzeyde açıklanmak, meşrulaştırılmak vb. durumundaydı. Yani, bu maddî koşullar bu öğrenim biçimini zorunlu, zamanla "onsuz edilmez" kılıyordu. Ayrıca, devletin bir işlevi değil (öylesine de elbette gerek olmakla birlikte), öncelikle sivil toplumun bir ihtiyacıydı. Bunlar, Batı'nın genel koşullarıyla birleşerek, oradaki öğretim sisteminde, başından beri, burayla kıyaslanamayacak bir özerklik ve özgürlük dozu bulunmasını sağladılar.

Şimdi gene medreselerimize dönelim ve sayılan aşamalarda genel olarak ne okunduğuna kısaca göz atalım. Bu kalemler (benim de baş kaynağım olan)

D. Galanakes

Pantokrator Kilisesi Komnenos hanedanından birileri tarafından yaptırıldı. İçinde bu soydan imparatorların mezarları da vardır. Bugün Zeyrek dediğimiz bu alanda, kiliseden (ki üç ayrı kiliseden oluşur) başka geniş bir manastır kompleksinin binaları da yer alır. Bazı binaların ise tasarlanmış, ama hiç inşa edilmemiş olması ihtimali vardır.
İstanbul'un fethinden sonra, Fatih kendi külliyesini ve medresesini yaptırıncaya kadar burası ilk medrese olarak kullanıldı.
Zeyrek Camii olarak bilinen Pantokrator Kilisesi.

A.G. Paspates, *Byzantinai Meletai*, Konstantinopolis, 1877.

Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* adlı eserinde bulunduğu için ben aynı ayrıntılara girmeyeceğim. Batı eğitiminde üniversite başında *trivia* okunurdu: Gramer, mantık ve retorik, bu ilk üçlüyü oluştururdu. Medresede de "nahiv", "lûgat" gibi dilbilgisine ilişkin derslerle "mantık" ve "belâgat" (retorik) ilk aşamada kapsanıyordu. Batı'da bunu *quadrivia* denilen dörtlü izlerdi: Aritmetik, geometri, astronomi ve müzik! (Ünlem, sonuncu madde için.) Medresede bunların ilk üçü vardı: "Hesap", "hendese", "heyet". Ancak, "ulum-i âliye" denilen "yüksek ilimler"e de, bu erken aşamada bazı girişler yapılıyordu. Bunlar ilm-i Kur'an, ilm-i hadis ve ilm-i fıkıhtır. Bunların dışında tarih, coğrafya ve felsefe ("ilm-i hikmet") ve ayrıca tıp da (burada uzmanlaşmak isteyenlere) öğretiliyordu. İlm-i kelâm, İslâm dünyasına (Ab-

"Ders", "tedris", "müderris" ve "medrese" hepsi aynı kökten türetilmiş Arapça kelimelerdir. İslâm medeniyetinde eğitim kurumuna "medrese" denmiştir. Selçuklular camilere de "medrese" demişlerdir.
Osmanlı mimarisinde medrese kısa zamanda kendine özgü karakteri olan bir bina tipi haline geldi (tek başına veya bir külliyenin parçası olarak). Bu biçimi büyük ölçüde "işlev" belirliyordu. Temel birimler, bir dershane ile sayısı değişen öğrenci odalarından oluşuyordu.

Gazanfer Ağa Medresesi, *Divan-ı Nadiri*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi.

basîler zamanında) Yunan düşüncesinden gelmişti: Bu başlık altına, fizik ve kimya gibi "aklî ilimler" ve matematik de giriyordu (ancak, "kelâm" kavramının "ulum-i şeriye" içinde sayılan tarafları da vardır).

En yüksek ilimlerin okunması için Dâr-ül Hadis ve Dâr-ül Kur'a gibi öğretim kurumlarına devam etmek gerekiyordu. Bunlar, Sahn-ı Seman'ın da üstündeydi.

Ancak, imparatorluğun en parlak dönemi olarak bilinen Kanunî Süleyman zamanında bu derslerin bir kısmı medrese eğitiminden çıkarıldı.

Çıkarılanlar "aklî" olarak nitelenen öğrenim ve bilgi dallarıydı ve bu kararın bir yanında, İslâm dünyasının en önemli ve belirleyici fikir tartışması, İbn Sina - Gazâlî - İbn Rüşd tartışması yatıyordu. Bu konuya kısaca göz atmamız yerinde olur.

İmam (Hâce-i İslâm) Gazâlî, 12. yüzyılda yaşamıştı ve en büyük, en etkili İslâm düşünürlerinden biriydi. Bu düşünce geleneğinin "mütekellimîn" (kelâmcı) denen kolundan geliyordu. Kendinden yaklaşık yüz yıl önce yaşamış olan İbn Sina'yı (ö.1037) eleştirmişti. Çünkü İbn Sina "hikemiyat" (felsefe) kolundan geliyor ve insan aklına önem veriyordu. Gazâlî (ö.1111) aklın yanıltıcı olabileceğini, bilginin tek ve nihaî kaynağının vahiy ve iman olduğunu savundu ve filozofların "kâfir" olduklarını ileri sürdü. Ondan yaklaşık bir yüzyıl sonrasının felsefecilerinden Endülüslü İbn Rüşd (ö.1199) ise İbn Sina ve aklı savunarak Gazâlî'yi eleştirmişti. Gazâlî'nin söz konusu eserinin adı *Tehâfütü'l-Felâsife* ("tehâfüt" bir konuyu çözmek için büyük bir tutkuyla çalışmak anlamına gelir), İbn Rüşd'ün cevabının adı da *Tehâfütü't-Tehâfüt*'tür.

Aynı tartışma Batı'nın düşünce tarihinde de yaşandı. Orada, iki dünyaya da hitap eden, Batı'da Aristoteles'in tanınmasına katkıları olan İbn Rüşd (Batı'da yerleşen adı *Averroes*; İbn Sina da *Avicenna* adıyla tanınır) kazandı ve birçok mücadele, baskı ve çatışmaya rağmen onun tezine sahip çıkanlar Batı'nın bugünkü düşünce dünyasının temellerini attı. İslâm dünyasında ve bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nda ise bunun tersi oldu.

Bu konunun II. Mehmed'in dikkatini çektiği anlaşılıyor ki bu da söz konusu hükümdardan beklememiz gereken bir tavır. Sultan, yanında bulunan ileri gelen ulemadan Hocazade ve Alaeddin Tusi'den bu konuda görüş istemiştir. Her ikisi de, İslâm düşünce dünyasındaki genel teamüle uyarak Gazâlî'nin haklı olduğuna dair birer eser yazmıştır. Bu, muhtemelen Fatih'in de onlardan beklediği *"correct"* görüştü. Ama padişahın bunu uygulamaya karıştırmadığı da görülüyor. Herhalde, gereğinde bir fetva gibi kullanılabilecek bu görüşleri elinin altında tuttu ve ciddi bir tehditle karşılaşmadığı için bu tavrını değiştirme ihtiyacını duymadı.

Ama, bilindiği gibi, 16. yüzyılın ikinci yarısında "aklî ilimler" medrese eğitiminden çıkarılmış, bundan böyle yalnız "naklî" olarak nitelenen dallarda öğretim sürmüştür.

Medrese eğitimi bundan sonra kaçınılmaz olarak bozuldu. Daha kurumsal denebilecek bir çerçevede bazı yozlaşma eğilimleri her zaman ve her yerde bulunabilir. Bunun temelinde "nepotizm" denilen tavır yatar (İtalyanca "yeğen" anlamında *nepot*'tan): Adam kayırma sonucunda "ehil" olmayan kişilerin hak etmedikleri görevlere getirilmeleri. Benzer kurumlar ve örgütlenmelerde bu tehlike her zaman söz konusu olur. Osmanlı'da ilmiye -merkezin zayıflamasına da bağlı olarak- sık sık "hanedanlaşma" eğilimi göstermiştir. II. Mustafa döneminin son derece nüfuzlu şeyhülislâmı Feyzullah Efendi kurumun kazaskerlik ve nakib-ül eşraflık gibi bütün üst mertebelerini oğulları, damatları vb. arasında paylaştırmıştı. Ama merkezî devlet de bu gibi eğilimlerle mücadele etmiş, gücü yettiği oranda uygulanmasını önlemiştir. Teorik konuda olanlar, "aklî ilimler"in müfredattan çıkarılması gibi durumlar ise, bu kurumsal bozulmalarla kıyaslanamaz. Onun çaresi yoktur ve sonuçları daha uzun vadede mutlaka yaşanır.

Konu buraya gelmişken Osmanlı'da "meritokrasi" dediğimiz ve daha önce de tartıştığımız anlayışın nasıl bir çerçeve içinde geçerli olduğu üstüne birkaç cümle söyleyebiliriz. Sonuçlara bakıldığında, toplumda bu doğrultuda bir tabakalaşma gözetildiğini düşünmek akla yakın görünüyor. Kapıkulu, toplumun alt kesimine, köylülüğe açık. Timarlı sipahi, ağırlıkla, savaşta yararlılık gösterenlerden seçiliyor veya neden tam bu olmasa da bir çeşit yararlılığın ödüllendirilmesi gözetiliyor. İlmiye de gene toplumun yoksul kesiminden gelebilecek yetenekli gençlere kapısı açık bir kurum olacak biçimde kurulmuş. Bütün bu alanlarda "liyakat" kavramının öne çıkarıldığını ve kapitalizm-öncesi (tarımsal) toplumun en geçer akça toplumsal mekanizması olan *kan bağı* ve *veraset*'in olabildiğince geri plana itildiğini görüyoruz.

Bunlar, günümüzde "meritokrasi" terimiyle anlattığımız bir anlayışı yerleştirmek için mi böyle yapılıyor? Sanmıyorum, asıl neden, bu kitabın birçok yerinde değindiğim, "alternatif güç (iktidar) odağı" oluşması konusunda, Osmanlı hanedanının olağanüstü derecede geliştirmeyi başardığı içgüdü ve duyarlılığın sonucu olsa gerektir. Bu tür toplumda "en geçer akça" *olduğu için* ırsiyet ve hanedan *yalnız* Osmanlıların ayrıcalığı olmuş ve başka herhangi bir alanda *bir ailenin* bu şekilde köklenip kurumlaşmasına izin verilmemiştir.

Bilinçli amaç ve politika bu olsa da, hanedanlaşmanın epey tutarlı biçimde engellenmesinin bir sonucu, karar organlarında ve yetkili konumda olanların bu durumlarını hak ederek kazanmaları yönünde epey etki yaratmış olmalıdır. Aynı zamanda, toplumun alt basamaklarından yukarıya doğru trafiği de herhalde epey canlı tutmuştur.

Ama böyle oluşmuş bir sistemde de "merit"in sınırı, devlete ve padişaha sadakat noktasında çiziliyordu.

ADALET

"İlmiye" gibi bir sınıf veya tabakanın oluşumu eğitimi gerektirir. Bu tabakanın yarattığı kurumlarda onun verdiği eğitimi alanlar "âlim" olur ve "ulema"ya kabul edilir. Aynı zamanda, böyle bir toplumsal tabakanın başlıca amacı, varlık nedeni, toplumda adaletin sağlanmasıdır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yok oluşuna kadar, adalet, dünya görüşünün

ve kendini meşrulaştırmasının en önemli parçasıydı, diyebiliriz (bu, tabiî, adaletin pratikte de her zaman belirleyici olduğu anlamına gelmiyor).

Kuruluş sürecinin daha erken aşamalarında Osmanlı yönetiminin "adalet" kavramıyla özdeşlenmesinin hızlı yayılmayı mümkün kıldığını ve bu bakımdan hayatî bir işlevi ve önemi olduğunu görüyoruz. Bu dönemle ilgili menkıbelerde, Osman Gazi'nin pazar yerinde sıradan halkın haklarını koruması gibi motifler vardır. Bunların yalnız "menkıbe motifi" olmadığını, bayağı yaygın bir uygulama ve anlayışı yansıttığını tahmin edebiliyoruz. Fernand Braudel de Rumeli köylülüğünün Osmanlılara kurtarıcı gözüyle baktığını belirtiyor.

Ancak, hızlı yayılma yerine oturur, düzen kurulurken, yani toplum belirli bir istikrar içinde hayatını devam ettirirken de, adalet doğal olarak önemini korudu. Düzeni yalnız kurmak için değil, sürdürmek için de en gerekli öğe oydu. Dolayısıyla, Kuruluş ve Yükseliş dönemi boyunca padişahlarda cisimleşen "Osmanlı adaleti"nin çeşitli hikâyeleriyle karşılaşmaya devam ederiz: II. Mehmed, mimarı Azatlı Sinan'ın bileklerini kestirir. Kadı onu suçlu bulur, ama mimarla uzlaşmalarını sağladığı için kısasa gidilmesine gerek kalmaz; Fatih de, uzlaşma olmasa elinin kesilmesine karar vereceği için, kadıyı kutlar. Öte yandan, böyle hikâye yanı ağır basmayan birçok tarihî olgu da aynı özellikleri vurgular: Müftü Ali Cemali Efendi üyesi olmadığı Divan'ın toplantısına gelerek Yavuz Selim'in 150 kişinin katli için verdiği emri geri aldırır; Kanunî Süleyman döneminde Ebussuud Efendi gayri-Müslim bir Ehl-i Kitab'ın kendi dininin üstünlüklerini anlatmak için *Kur'an*'ı zemmetmesinin caiz olduğuna dair fetva verir vb.

Osmanlı İmparatorluğu bir İslâm devletidir. Bütün büyük İslâm devletlerinde Müslüman olmayan birçok insan yaşadı. Ama Osmanlı örneğinde bu sayı ve oran gerçekten çok yukarılara çıktığı gibi, gayri-Müslim cemaatlerin sayısı da bir hayli fazladır. Cemaat temeline göre örgütlenmiş kocaman bir toplumda bu ileri derecede heterojenlik, oldukça girift bir hukuk sistemi gerektiriyordu.

Ama daha bu aşamaya gelmeden önce çözülmesi gereken -ve aslında otomatikman çözülen- bir hukuk sorunu vardı. Bilindiği gibi *Kur'an-ı Kerim* aynı zamanda bir kanun kitabıdır. Epey tartışmalı bir söz haline gelmekle birlikte, *Kur'an*'da geçen ve oldukça geniş bir anlamda, insanların yaşaması için belirlenmiş bütün kurallar (ve dolayısıyla hukuk) demek olan "şeriat" terimini kullanalım. Müslüman bir devletin yönetiminin, doğal olarak, "şeriat"a uygun olması gerekiyordu.

Ama bunun zorlukları vardı. *Kur'an*'da gördüğümüz, *şer'î* diyebileceğimiz hükümler, son analizde, büyük bir imparatorlukta değil, oldukça küçük bir toplulukta karşılaşılacak türden sorunlara karşı çözümler içerir. Toplum büyüdükçe ve toplumsal ilişkiler (tabiî bireyler arası ilişkilerden cemaatler arası ilişkilere, ticaret hukukundan cezaî kanunlara vb. uzanan muazzam bir alan) karmaşıklaştıkça, *Kur'an*'daki kurallar, karşılaşılan sorunları çözmeye yetmez. Dolayısıyla Osmanlı'dan önceki büyük İslâm devletleri de bu sorunla karşılaşmış, en geçerli çözümü de Abbasîler bulmuştu.

Bilindiği gibi İslâm'ın iki ana kolundan biri olan Sünnîlik içinde dört ayrı yorum vardır: Hanefî, Hanbelî, Şafiî ve Malikî. Bunlar hepsi hukuk yorumuna dayanır. Bütün İslâm hukukunda *Kur'an*, sünnet, hadis, sahabenin görüşleri gibi kaynakların hangilerinin daha belirleyici ve/veya bağlayıcı olduğu, hangi koşullarda güvenilir sayılacağı, kaynak bulunmayan durumda ne yapılacağı tartışılmıştır. En erken yorumcu olan Ebu Hanife (699-767) Abbasîler'le ters düşüp hapiste ölmesine rağmen onun yorumu devletçe benimsendi ve bu da Hanefîliği en yaygın Müslüman mezhebi haline getirdi. Ebu Hanife'nin çağdaşı olan Malik bin Enes (711-795) ile son yorumcu olan Ahmed bin Hanbel'in (780-855) kurdukları mezhepler çok fazla yayılmamıştır (Malikîlik Kuzey Afrika'da görece yaygındır); Malik'in öğrencisi olan İmam Şafii'nin (767-820) ise özellikle çeşitli Asya ülkelerinde taraftarı çoktur.

Hanefîlik en yaygın olmuştur ve imparatorluk çapında devletlerde tercih edilmiştir. Bunun nedeni,

özetle, Ebu Hanife'nin yorumda hukukî bir akılcılığa daha fazla yer vermesi, henüz çıkmamış sorunlara çözüm bulunması gereğini kavraması, sonuç olarak da, devlet yönetimine (ehl-i örf) gerekli durumlarda gerekli yasaları çıkarma yetkisini tanımış olmasıdır. Osmanlılar da kendilerinden önce oluşmuş geleneğe uyarak Hanefîliği tercih ettiler. Böylece, "teokrasi" ile "sekülarizm"in kendilerine göre bir bileşimini meydana getirdiler. Teorik olarak *din* ile *devlet* arasında bir ayrım yoktu ve devletin başındaki kişi, yani padişah, aynı zamanda dinî kurumun da başıydı. Ama bu devlette şeriat uygulanmıyor ve padişah bir dinî önderden çok, seküler bir hükümdar olarak davranıyor (İslâmî kurallara uygun bir özel hayat yaşadığı hiç söylenemez), gereğinde yasa da yapıyordu.

Dinî kuralları bilmek ve uygulamakla yükümlü olan ilmiye sınıfı devletin de memuru olarak yaşıyordu. Burada ilginç bir nokta, Osmanlı İmparatorluğu yapısı içinde şeyhülislâmın sahip olduğu yerle Bizans İmparatorluğu'nda patriğin sahip olduğu yerin birbirine çok benzemesidir. Bizans İmparatoru da en yüksek dinî ve dünyevî otorite olarak devletin başıydı. Dolayısıyla kilisede en yüksek konuma gelmiş olan patrik, imparatorun tayin ettiği ve istediği zaman azledebildiği bir memurdu.

Hanefîlik, Osmanlı Devleti'ne, hem çeşitli (heterojen) hukuklarla yaşayan, hem de bütün bunları İslâmî bir teokrasi altında birbiriyle uzlaştırabilen bir devlet yapısı kurma imkânını verdi. Ayrıntılarını daha sonra göreceğimiz "millet sistemi" çerçevesinde, gayri-Müslim cemaatlerin hukuk işlerini yürütmek, denetlemek, karara bağlamak ve kararları uygulamak, cemaatlerin ruhanî önderlerine, başkanlarına bırakılmıştı. Bu cemaat üyeleri, ancak toplumun Müslüman bireyleriyle hukukî bir açmaza düştükleri zaman Müslüman kadının yargılama alanına girerlerdi.

Bir kadının yargılama yaptığı yer demek olan "kaza", yalnız adlî bir birim değil, ekonomik anlamda da temel toplumsal birimdi. Bir "kaza"nın nüfusu beş ilâ yirmi bin arasında olur, alanı yirmiden yüz, yüz elliye kadar köyü kapsayabilirdi. Kadıya merkezî devletin

Arapça "müftî" kelimesi "fetva"dan gelir ("fütüvvet" de öyle). *İslâm Ansiklopedisi* "güçlükleri çözen kuvvetli cevaplar" diye tanımlıyor. İslâm'da, herhangi bir din adamı, herhangi bir sorun hakkında bir "fetva" verebilir. Verilecek bütün fetvaların esin kaynağı ve ilkesel temeli Peygamber'in ve onu izleyen dört Halife'nin vermiş olduğu fetvalardır.
19. yüzyılda Londra'da basılmış eski bir gravürde Müftü.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

ödediği kayda değer bir maaş yoktu. Yıldırım Bayezid döneminden başlayarak, karara bağladıkları işlerden kendi geçimlerini karşılamaya yetecek makul bir yüzde almaları bir sisteme bağlanmaya çalışılmıştır. Hemen akla geleceği gibi, bu sistem bütün çabalara rağmen, rüşvet türü yolsuzluklara kolay geçiş imkânı sağlıyordu.

Medresede gerekli kademelerde eğitim görüp icazetlerini alan kişi sonunda "mülâzemet" alarak mezun olurdu. Bunlardan öyle isteyenleri doğrudan doğruya kadılığa geçebilirlerdi. Ama bazıları bir süre müderrislik yaptıktan sonra kadı olurdu. Normal olarak bu tayin işlerini kazaskerler görürdü. Ancak, yüz elli akça derecesini aşan (ve "mevlevîyet" denilen) büyük ve önemli yerlerin kadılarını sadrazam tayin ediyordu. Bu tayinlerde uyulacak kurallar, dereceler, nereden nereye geçilebileceği vb. konular zaman içinde, hayli karmaşık bir biçimde oluştu. Genellikle Rumeli ve Anadolu (ayrıca Mısır) kadıları hep bu bölge içinde görev yapıyordu. 17. yüzyılda, önemli kadılıklar sırası, sonradan da pek değişmeyecek şekilde, şöyle belirlenmişti: İstanbul'dan başlayarak, Mekke, Edirne, Bursa, Kahire (Mısır), Medine, Şam, Kudüs ve Halep. Bunlardan Edirne, Bursa, Kahire ve Şam'a sonradan Filibe de eklenerek "Bilâd-ı Hamse" (Beş Belde) kategorisi oluşturulmuş, Mekke ile Medine de "Haremeyn" olarak yanyana getirilmiştir.

SEYFİYE VE İLMİYE

Devletin bu iki temel ayağı arasındaki denge ve ilişkiler zaman içinde oluşmuştur, diyebiliriz. Başka bir söyleyişle, burada önceden tasarlanmış ve uygulamaya konmuş bir plan yoktur. Ama, büsbütün kendiliğinden bir gidiş de yoktur. Devletin temel davranışlarını dikte eden mantığın böyle önemli iki kurumun toplumla ve birbirleriyle kurdukları ilişkileri de biçimlendirmesi doğaldır. Bu çerçevede baktığımızda, *Osmanlı'ya özgü kuvvetler ayrımı ilkesinin* burada da geçerli olduğunu ve çok zaman iyi işlediğini görebiliyoruz.

Bugün alışık olduğumuz anlamda "kuvvetler ayrımı" iktidarın çeşitli erkler ("yasama", "yargı" ve "yürütme") arasında bölünmesi demektir. Bölünmenin amacı da, bütün erkleri bir arada tutmanın yaratacağı aşırı iktidar yoğunlaşmasını önlemektir. Benim *a la Osmanlı* "kuvvetler ayrımı" adını verdiğim ilke ise toplumda iktidar odağı olabilecek kurumların güçlerinin birbirleriyle bölüştürülerek, hanedanda cisimleşen iktidarın rakipsizleşmesi ve sınırsızlaşması amacına yönelik, yani birincinin tam karşıtı mahiyette bir şey. Bu bakımdan, seyfiyede temsil olunan ve "yürütme" genellemesi altında toplayabileceğimiz yetkiler, ilmiyenin "yargı" erki ve denetlemesi ile dengelenmiştir. "Yasama"nın kendisi de bu ikisi ve padişah arasında bölüştürülmüştür.

İki kurum arasında geçiş olağan değil, enderdir. Sözgelişi, Fatih'in Molla Güranî'ye vezirlik önerdiği, onun da bunu geri çevirdiği anlatılır. Yetki daha çok seyfiyenin elinde toplandığına göre o tarafa geçmenin (yani ilmiyeden "askerî/idarî" yapıya) doğru olması normaldir. Bunun bireysel örnekleri görülmüştür, ama seyrek görülmüş, herhangi bir önemli sonuç da doğurmamıştır. İki paralel kurum olarak çalışmaları genel olarak sağlanmıştır. "İktidar" sahibi olan seyfiyeye karşılık ilmiyenin de manevî prestij sahibi olarak denge kurması bütün ilgili taraflarca gözetilmiştir. Bu konuda Uzunçarşılı şöyle bir anekdot aktarıyor:

> Kanunî Sultan Süleyman zamanında vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın evlenme merasiminde şeyhulislâm ile pâdişah hocasının nasıl oturacakları yani mevkileri vezir-i âzamdan sorulmuş, İbrahim Paşa bu işin halli bana aittir diyerek pâdişahın gelmesi üzerine onun sağına kendisi oturup soluna da pâdişah hocasını oturtmuş. Bu sırada şeyhulislâm İbn Kemal meclise gelince İbrahim Paşa hemen yerinden kalkarak biz makam-ı hizmette oluruz sözleriyle yerini İbn Kemal'e verdiğinden bu incelik pâdişahın takdirini mûcip olmuştur (Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, 149 dn).

Burada İbrahim Paşa'nın örneklendirdiği sembolizm Osmanlı'nın genel anlayışını iyi yansıtmaktadır. Uzunçarşılı'nın burada yararlandığı *Telhisü'l-beyan*, aynı varakta, ideal sentezi şöyle özetler:

> Şeyhülislâm, rütbe-i vekâlet-i kübra yani vezaret-i uzemadan âlâ değilse bari beraber ve bazı hususa nazar olunsa ondan bâlâterdir... Pâdişah-i âli-cah nazarında hallal-i müşkilâtı enam olan şeyhulislâm vüzeradan mukaddem olub umûr-i diniyyede riyaset-i mutlaka sahibi olduğu cihetle vekâlet-i kübradan minvecih âlâ makamdır. Zira devlet umûr-i din üzerinde bina olunur, din asıl ve devlet onun fer'i gibi kurulmuştur. Yalnız din reisi şeyhulislâm ve devlet reisi vezir-i âzam ve her ikisinin reisi Pâdişah-ı kâmkârdır (Uzunçarşılı, 178 dn.).

Osmanlı'ya özgü "kuvvetler ayrımı"nın amacının tersine, seyfiye ile ilmiyenin padişaha karşı birleştiği (ama, tabiî, tekil bir padişaha - saltanata değil) veya varolan ayrımın padişahın başını yediği durumlar olmuştur. Örneğin, Deli İbrahim'in veya IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi gibi durumlarda vüzera önayak olmuş (olmak zorunda kalmış), ama yapılan işin dinen doğru olduğunu ulemaya onaylatmak gereğini duymuştur. Vaka-i Hayriye gibi bir olayda ise II. Mahmud aşağı yukarı "ordu" ile eşanlamlı olan yeniçeri ocağını ortadan kaldırmak için başka asker sınıflarının (topçular) yanı sıra ilmiyeyi de yanına almıştır.

Bu sonuncunun başarısız örneğini ise Genç Osman olayında görürüz. II. Osman, söz geçiremediği yeniçeriler ve seyfiyeye karşı güçlenmek için ideolojiden ve din kurumundan yararlanmak istemişti. Hacca gitme niyeti çevresi tarafından "padişaha gerekmez" diye geri çevrildi (padişahın, Müslümanca bir hayat yaşamasına gerek görülmediğine değinmiştim). Ama Müftü Esad Efendi'nin kızı Akile Hanım'la evlenmesi, büyük bir ihtimalle, tahttan indirilip öldürülmesine giden olaylarda birinci derecede rol oynamıştı. Yeniçeriler kendilerine karşı bir şeyler planlandığını sezmişlerdi.

İlmiyenin seyfiyeden daha güçlü konuma geçtiği pek görülmez. Gene daha önce değindiğim, II. Mustafa zamanında Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin iktidarı istisnaî bir durumdur.

Ama, bu gibi ayaklanmalar, kısa vadeli politik olaylar dışında ve özellikle taşrada, ilmiye bir denetleme ve dengeleme kurumu olarak çalışmıştır.

Kırsal alanda feodalleşmeyi önlemenin Osmanlılar açısından ne kadar önemli olduğunu biliyoruz. Timarlı sipahiler, Rüstem Paşa ile iltizama geçildikten sonra, köylüden alışık oldukları vergileri almaya devam etmek için başlarına buyruk işlere girişmişler, sancakbeyleri de zayıflayan merkeze karşı güçlenmeye çalışmışlardır. Ekonomiyle ilgili bölümlerde, Osmanlı Devleti'nin bağımsız küçük köylülük temeline dayanma politikasını daha ayrıntılı biçimde göreceğiz. Ama merkezin, yani hanedanın, feodalleşmeyi önleme ve köylüyü koruma çabalarında en tutarlı müttefikleri kadılar, yani ilmiye olmuştur. Taşradaki güç ilişkilerinde kadı, konumu gereği, "mahallî mütegallibe" olarak değil, ancak merkezî devletten destek alarak kendi iktidar konumunu koruyabiliyordu. Bu da onu padişahın doğal müttefiki durumuna getiriyordu. Bu ittifak -verdiği firelere rağmen- uzun zaman işledi.

İNANÇ KONUSU

Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda hemen öne çıkan (popüler) imge, bir "askerî devlet" imgesi olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'nin meşruiyetini kılıcından çok, ideolojisinden alan bir rejim olduğunu söylemek gerekir. Toplumun nüfusunun özelliklerinden ötürü bu ideolojinin iyice esnek olması gerekiyordu: Yalnız ya da ağırlıkla Müslümanlardan oluşan bir toplumda, İslâm'a uygun bir meşruiyetin kalıbını bulmak ve devleti reayanın gözünde kutsallaştırmak görece daha kolay olurdu. Devletin dini olan İslâm, tebaa içinde büyük sayıda insanın dini olmayınca, hem bu farklı dinlere hoşgörü sağlayan, hem de pratik düzeyde adaleti garanti altına alan bir İslâm anlayışı ve somut politikası zorunlu oluyordu. Bu politika uzun zaman başarıyla sürdürüldü. Osmanlı'dan ayrılmış Hıristiyan halklar ulus-devletlerini kurup ulusal tarihlerini yazmaya başlayınca, Osmanlı boyunduruğundan da uzun uzun yakındılar. "Tebaa" durumuna gelenler için bu bir ölçüde haklıdır ve doğal karşılamak gerekir. Ama Osmanlı kendi türünden bütün büyük devletler gibi bir yandan "adalet dağıtan" imgesini dik tutarken, serkeşliğe izin vermez bir

sertlik de göstermek durumundaydı. Bu dengede, Müslüman tebaanın mı, gayri-Müslimlerin mi daha çok gadre uğradığını kestirmek zordur. Osmanlı'nın gayri-Müslimlere, İslâm içinde heretik (zındık) sayılanlardan çok daha yumuşak davrandığı sık sık söylenmiştir ve olgular da bunu doğrulamaktadır. "Zındık" bir yana, Alevîler'e zaman zaman gösterilen şiddet gayri-Müslim cemaatlere karşı hiç uygulanmadı.

Yukarıda, gayri-Müslim cemaatlerde kamu alanına sıçramayan hukukî-cezaî durumlarda yetkinin ruhanî başkanlara bırakıldığını söylemiştim. Müslüman loncalarda başka bir yöntem uygulanması, loncanın kuralları koyma ve belirleme hakkı olmasına karşın, kuralı bozanın cezasını ancak kadının verebilmesi bu bakımdan ilginçtir. Büyük bir ihtimalle loncanın elinde fazla yetki toplanmaması için burada ilmiye işin içine sokulmuş, ama "milletler"e daha fazla hak tanınabilmiştir.

Şüphesiz bu, o milletlere özel bir "şefkat" duyulmasının değil, bir tehdit olarak görülmemelerinin sonucudur. Benzer bir biçimde, bazı ekonomik ayrıcalıklar da Müslümanlara değil, gayri-Müslimlere tanınmıştı. Mehmet Genç bunu "devşirme tarzı bir yöntem" olarak niteliyor. Sermaye de devleti ve hanedanı tehdit eden bir iktidar odağı olabilirdi - hele Müslüman kesimin elinin altındaki bir güç olursa. Onun için:

> ... ithalat ve ihracat gibi, büyük çapta, sermaye gerektiren işlerde... devşirme tarzı diye nitelediğim yabancı sermayeyi tercih ettiler. Kapitülasyonların, yerlilere veya askerî zümre mensuplarına değil de, yabancılara tanınmasının en önemli motifi budur (Genç, s.84).

Evet, bunlar özellikle gayri-Müslimlere "iyilik etmek" için böyle düşünülmüş değil; ama sonuç olarak onları kayıran uygulamalar. Bu gibi uygulamalar, bugünün milliyetçi mantığıyla bu tarihe bakanları kızdırıyor ve onlar bunları "devletin yıkılması"na yol açan etkenler olarak değerlendiriyor. Oysa tam tersine, bunlar Osmanlı Devleti'nin ömrünü uzatmıştır. Bu karmaşık yapı, kendini tarih dışına iten yeni gelişmelere, herkesi etkileyen çöküntü ve yoksullaşma ve onunla atbaşı giden düzensizlik ve mahallî zorluklara rağmen, asgarî bir düzeyde olsun, adaleti sağlamak için uzun süre direnebilmiştir.

Seçilmiş Kaynakça

Akgündüz, Hasan, *Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul, 1967.

Akpınar, Turgut, *Türkler'in Din ve Hukuk Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

—, *Türk Tarihinde İslâmiyet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

Düzdağ, M. Ertuğrul (ed.), *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiîlik*, Der Yayınları, İstanbul, 1979.

—, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1969.

Imber, Colin, *Şeriattan Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslâmî Hukuk*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.

Tekeli, İlhan-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1965.

Üçel-Aybet, Gülgün, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları: 1530-1699*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Felsefesi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1983.

KADIZADELİLER HAREKETİ

Bu kitabın önceki bölümlerinde dinî ideoloji (İslâm anlayışı) içinde ortodoks ve heterodoks denilebilir eğilimler üstünde uzun uzun durmuştuk. Zaman içinde ortodoks eğilim resmî düzeyde egemen oldu. "Resmî" düzey de, bu bölümün konusu olan "ilmiye" örgütlenmesinde somutlaşıyordu. Ortodoks eğilimin bu egemenliği, heterodoks eğilimin de toplumdan silinmesi sonucunu doğurmadı. Bu ikincisi de çeşitli kollara ayrışarak hayatını sürdürdü (ama hiç egemen -veya *"main stream"*- olmadı). En aşırı uçta, sayıları adamakıllı kalabalık olan Alevîler vardı. Osmanlı Devleti bu kesimi, İran'la ideolojik yakınlığından ötürü, politik bakımdan da tehlikeli olabilecek bir varlık gibi görüyordu.

Melamîlik, Hurufîlik gibi heterodoks akımlar veya bunların daha ılımlı dalları baskı ve gözetim altındaydı. Böyle bir tarikat üyesi olmasa da, ortodoksi açısından tehlikeli görüşler savunan bireylere de pek göz yumulmuyordu. Uzunçarşılı şöyle bir olay aktarır:

> Kanunî Sultan Süleyman zamanında ulemadan Molla Kabız isminde birinin Hazreti İsa'yı Hazreti Peygamber'e tercih hususundaki iddiasına ikna edici cevap veremeyen iki kazaskerin aczini adil penceresinden dinlemekte olan padişah bu hale canı sıkılmış ve ertesi celsede Müftü İbn Kemal ile İstanbul kadısı Sadullah Sâdi Efendi divana davet olunarak yaptıkları mübahesede Molla Kabız'ı ilzam etmişlerdir (Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s.178).

"İlzam etmek", tartışmada üstün çıkarak susturmak anlamına gelir. İki saygıdeğer âlim, Uzunçarşılı'nın dediği şekilde, bunu mutlaka yapmışlardır, ama ayrıca ertesi gün Molla Kabız'ı idam ederek de susturdular.

Mevlevîler bir süreç içinde devletle bir uzlaşmaya varmış görünüyorlardı. Onlar siyasete, devlet de onların dergâhlarında yaşadıkları hayata karışmıyordu. 1826'da yeniçerilik toplumdan kazınır ve bu arada Bektaşîlik de iyice şüpheli duruma düşerken Mevlevîlik daha da itibar kazanmıştı. Nakşibendîlik veya Kadirîlik, Rufaîlik gibi Sünnî tarikatlerle de devlet arasında zımnî uzlaşmalar olduğu, bir arada varolma yolları bulunduğu söylenebilir.

17. yüzyılda bu geleneksel ortodoksi/heterodoksi dengesinin dışında yeni bir akım belirdi: Kadızadeliler. Bunun, bu toplumun tarihindeki ilk *şeriatçılık* akımı olduğunu söyleyebiliriz.

Akıma adını veren Kadızade Mehmed Efendi (ö.1635), IV. Murad zamanında yıldızı parlamaya başlayan bir vaizdi ve 1631'de bu kariyerin en üst aşamalarından olan Ayasofya vaizliğine tayin edilmişti. Padişahın yakın çevresine de girerek onu etkilemeyi başarmıştı. IV. Murad'ın ünlü kahve, tütün vb. yasaklarının bu etkiye bağlı olduğu genellikle kabul edilir.

Uzunçarşılı, Kadızade ile zamanının mutasavvıflarından Abdülmecid Şeyhî (Sivasî) Efendi arasındaki tartışma ve çatışmaya eksen olan soruları şöyle sıralıyor:

> 1- Müsbet ilimlerin ve bu miyanda riyaziyenin (matematik) tahsili, meşru mu değil mi?
> 2- Hızır Peygamber sağ mı değil mi?
> 3- Ezan ve nât-i nebevî, mevlüt ve sair şeylerin makamla ve güzel sesle okunması caiz mi değil mi?
> 4- Tarikat erbabının devran ve semaları meşru mu değil mi?
> 5- Makam-ı tâzimde Peygamber'e 'sallallahû aleyhi ve sellem' ve ashaba 'radiyallahü anh' demek lâzım mı değil mi?
> 6- Sigaranın, kahvenin ve sair muhdesatın haram olup olmadığı.
> 7- Hazreti Peygamber'in peder ve validelerinin imanları hakkında.
> 8- Firavn'ın imanla ölüp ölmediği?
> 9- Şeyh Ekber Muhyiddin-i Arabî hakkında mutasavvife ve Kadı-zâde'nin kanaatleri.
> 10- Hazreti Hüseyin'in şahadetine sebep olan Yezid'e lânet edilip edilmemesi.
> 11- Peygamber zamanından sonra meydana gelen ve tatbik edilen bid'atler hakkında.
> 12- Kabirleri ziyaret edip etmemek.
> 13- Cemaatle nafile, berat, kadir namazları kılmak bahsi.
> 14- Kibarın elini, eteğini, ayağını öpmek ve selâm almakta eğilmek bahsi.
> 15- Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker bahsi (mâlum ve maruf olan ile emr ve inkâr ve red edilmişten men'olunmak).
> 16- Rüşvet bahsi.

Bu soruların ne anlama geldiğine bakmadan önce Kadızadeliler hareketi üstüne birkaç şey söylemekte yarar var. Hareket, 17. yüzyıl başında, yani Osmanlıların parlak günlerinin sona ermesinden hemen sonra, dolayısıyla, "sona erme"nin olumsuz sonuçları hissedilmeye başlar başlamaz ortaya çıkmıştı. Yani, muhalif bir hareketti. Devletin bu dönemde benimsediği yeni politikayı yansıtan bir akım olduğunu söyleyenler de var. Bu gibi ortaklıklar ve kimi zaman ciddi bir işbirliği durumu görülmekle birlikte, aradaki mesafenin bir hayli daha uzak olduğu kanısındayım.

Hanefî hukuk anlayışının, *Kur'an*'daki "şer'î" hükümlerin yetersiz kaldığı gerekçesiyle hükümdara, yani *ulû'l emr*'e yasa çıkarma yetkisi tanıdığını ve bütün büyük İslâm devletlerinde bu anlayışın benimsendiğini söylemiştim. Böyle olunca, bu devletlerde muhalefetin şeriatçi bir söylem tutturması için otomatikman bir kanal açılmış oluyor. Padişah da sonunda ölümlü bir insan ve her türlü yanlışı yapabilir. Her hükümdar gibi despot olur, kibre kapılır ve sonuç olarak şeriati suiistimal edebilir. Tarihen de bu hep böyle olmuştur. Yalnızca, peygamber zamanında ("Asr-ı Saadet" diyoruz) kuralları doğrudan Allah koymuş ve böylece cemaat şeriate uygun yaşamıştır. Şu halde oraya dönmek gerekir.

Müslümanların Asr-ı Saadet'i başka birçok din (veya ideoloji) için kullanılan "Altın Çağ" nitelemesiyle anlamdaştır. Osman Gazi'nin paylaşmacı aşiret düzeni veya Fatih Mehmed'in İstanbul'u alışı veya Kanunî Süleyman'ın parlak dönemi bakılan açının özelliklerine göre, Osmanlı'nın "altın çağı" sayılabilirdi. Ama Kadızadeliler daha da eskiye, peygamberin hayatta olduğu döneme özlem duyuyorlardı. Sonraki yıllarda, Türkiye'de ve İslâm dünyasında benzerlerini göreceğiz.

Yukarıdaki maddelerde gördüğümüz "bid'at", yani "yenilik" konusu buna bağlı. "Yenilik", İslâm dünyasında genellikle sevilmeyen (ve Peygamber'in kendi ağzıyla "kötüdür" dediği) bir şeydir. Asr-ı Saadet ideolojisi açısından "bid'at" özellikle kötü görülecektir. Uzunçarşılı bu olayların çağdaşı (ve Kadızadeliler'den hiç hoşlanmayan) Naima'dan alıntı yapıyor:

> ... 'Peygamber zamanında çakşır ve don yoktu... onları da kaldırır mısınız?' diye sormuş o da: 'Evet menederiz'.. demiş.

Bu tip hareketlerin ikili bir karakteri olur: "Demokratik" oldukları söylenebilir - ama hemen bazı paylar bırakmak gerekir. Ayrıcalığa karşıdırlar. Dolayısıyla, asıl mücadeleleri toplumun zenginleşen, aristokratikleşen kesimiyledir. İlkel bir eşitlikçiliği benimsedikleri için yoksullardan yanadırlar. Aynı zamanda son derece püriten bir dogmatizm güttükleri için sanata, gerçek anlamda düşünce özgürlüğüne de düşmandırlar. Bunlar da eklenince, baştaki "demokratik" sıfatının gitgide ortadan kalktığı ve buna en fazla "faşizan bir popülizm" denebileceği anlaşılıyor.

Kadızadeli hareketinin en büyük düşmanı tarikatlerdi. Bunun başlıca nedeni de o dönemde bu tarikatlerin hayli "tuzu kuru" bir statüye yükselmiş olmalarıydı. Tarikat düşmanlığında, rüşveti çok ağır bir suç olarak görmelerinde veya "kibarın eteğini öpme"ye itirazlarında bu ilkel eşitlikçiliği ve popülizmi tespit edebiliriz. Sigara, kahve gibi konularda, bütün dinî püritenizmlerin bedenî zevklere karşı fobisi kendini belli ediyor; ama "güzel sesle ezan" gibi konularda anti-estetik tavırlarını görüyoruz. Bu, doğal olarak, matematik gibi dallara düşman olmalarıyla yanyana ve içiçe gelişiyor. Hüseyin'in "hoşgörü"sü "hoş"larına gitmediği için, Yezid'in cinayetinin savunma ve haklı göstermesini üstlendikleri anlaşılıyor. Bu arada, "Peygamber'in pederinin" veya Firavn'ın imanı gibi ilginç (epey "esoteric" ama sonunda ilginç) "problem"lere kafa yorduklarını da görüyoruz.

IV. Murad onlara daha yakın görünmüş, ama tarikat ve tasavvuf ehlini de hoş tutmuştu. Kadızadeliler'in bazı dediklerini uygulamakla muhtemelen halkın hoşnutsuzluğunu onların saraya karşı kanalize etmesini engellemiş oldu. Bu arada, insanlar bir araya gelip her konuda konuşabildiği için "tehlike arz eden" kahvehaneleri de kapatmak herhalde padişahın işine gelirdi. Hareket onun ölümünden sonra denetimden çıkma eğilimi gösterince, IV. Mehmed zamanında sadrazam olan Köprülü Mehmed Paşa'nın ilk işlerinden biri, kalan Kadızadeliler'i oldukça sert bir şekilde dağıtmak oldu. Onlar da buna fazla bir direnç gösteremediler.

Böylece Kadızadeliler hareketinin kendisi uzun ömürlü olmadı, ama Osmanlı toplumunda bir yol açtığı belki söylenebilir. En azından, bundan sonra görülen "halk ayaklanmaları"nda "şeriat" bir slogan haline gelmiştir (Patrona veya Kabakçı Mustafa ayaklanmalarında). Ama bu eğilim daha sonraki dönemlerde de devam etmiş, Cumhuriyet döneminin siyasîleşmiş İslâm akımlarında da görülmüştür. Bunu Kadızadeliler hareketinin bir entelektüel etki kaynağı olmasından çok, koşullardaki sürekliliğin, muhalif ideolojilerin de aynı motif ve kalıpları üretmesi ve yeniden üretmesine bağlayabiliriz sanıyorum.

GAYRİ-MÜSLİM TOPLULUKLARDA EĞİTİM

Osmanlı topraklarında yaşayan gayri-Müslim cemaatler, Osmanlı sistemi altında hemen her düzeyde cemaatin ruhanî önderliğinin gözetiminde örgütlendiğine göre, dinî aygıtla zaten yakın ilişkileri olan eğitim etkinliğinin de büyük ölçüde bu kurumlar içinde yürütüldüğünü tahmin edebiliriz. Bu bakımdan, Müslüman kesimin eğitimi örgütleme biçimiyle onlarınki arasında nitelik bakımından önemli bir fark herhalde yoktu. Bu kısa yazıda, İstanbul'daki duruma kuşbakışı bir göz atacağız.

İstanbul'da kayda değer niceliklerde yaşayan üç gayri-Müslim topluluk vardı: Rumlar, Ermeniler, Yahudiler (nüfus yoğunluklarının sırasına göre). Genel olarak, dış dünya ile ilişkilerinin, erken dönemlerden başlayarak, Müslüman kesime oranla daha bol ve daha sistematik olduğu söylenebilir. Lâle Devri'yle ilgili bölümde matbaa açma konusunda çok daha erken davrandıklarını görmüştük.

Eğitim alanında imparatorluğun genel atmosferi ve alışkanlıklarından sıyrılmak konusunda da gene ilk kıpırtılar onların arasında görülür. Bu örüntüde, dinin Müslümanlar durumunda olduğu kadar uzaklaştırıcı bir etkisi olmamasının, ama aynı zamanda, daha fazla yabancı dil biliyor olmalarının payı vardı herhalde (zaten, daha fazla yabancı dil biliyor olmak, bu yönde bir çaba göstermenin sonucuydu).

Söz konusu toplulukların arasında, Rumlar, kentin eski sakinleri olarak, eğitim kurumlarına da öteden beri sahiptiler. Bunlar, fetihten çok daha öncesinden beri, bir hayli eskimiş ve hayattan, çağdaş gelişmelerden kopmuştu. Bizans'a özgü bir söyleyiş inceliği, ağdalı bir zarafet vardı; ama söylenenin çok kez gerçeklikle bir ilgisi olmayabiliyordu. Yıllanmış klasik geleneklere ve dinamizmini kaybetmiş medeniyetlere özgü stilizasyon her şeye egemendi.

İstanbul'da eğitim kurumu açan "yabancı"ların ilk örneği Fransızlar'dır. 1583'te, Papa, Fransız Sefiri'nin, Galata'da yerleşik Latin-Katolik nüfusun talebini iletmesi üstüne, Cizvitler'i böyle bir okul açmaya gönderdi. Böylece, St. Benoit kurulmuş oldu. O tarihlerde bu okulun Müslüman öğrencisi olması düşünülemezdi, ama Latinler'den başka Rum ve çok az sayıda Yahudi öğrenci vardı.

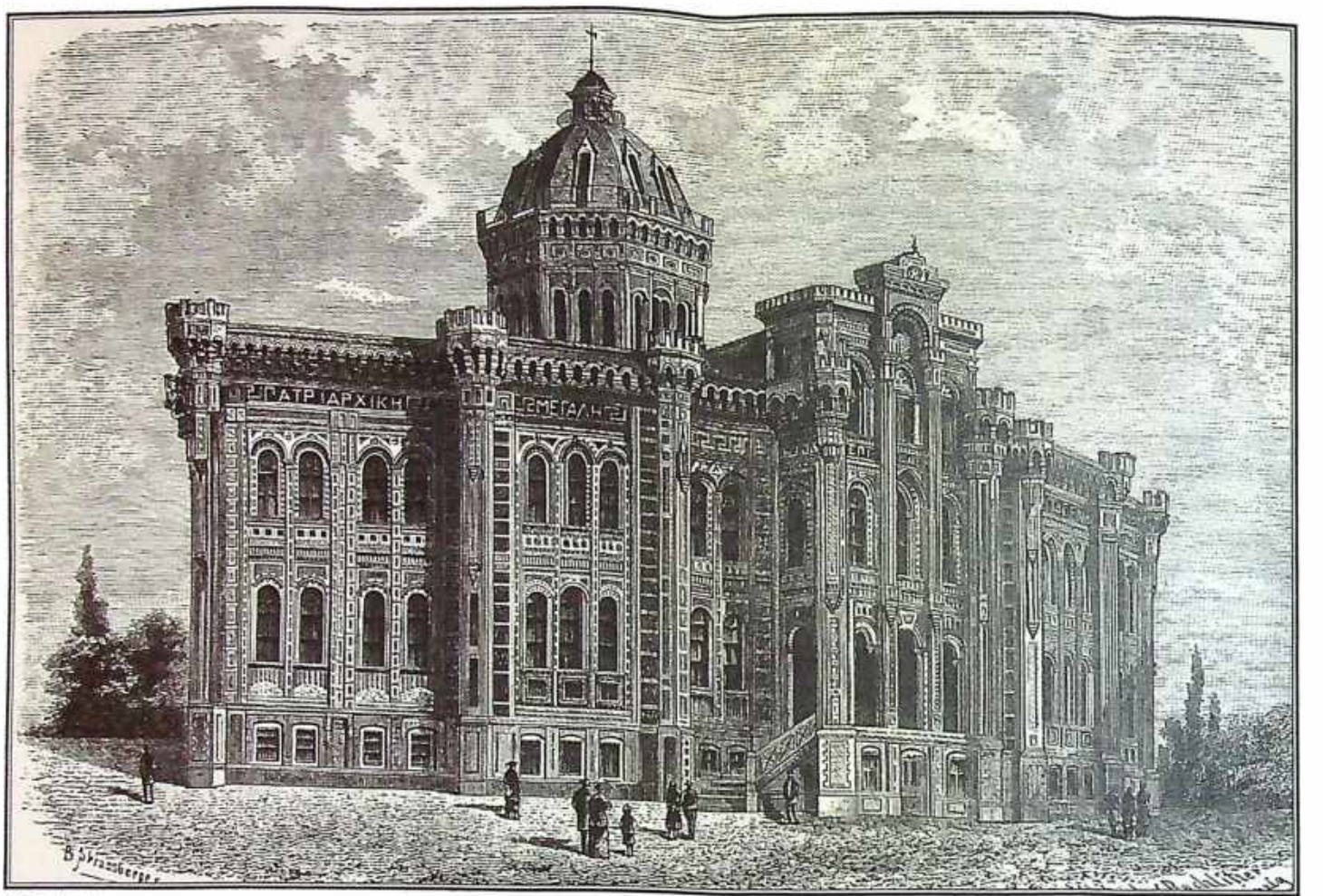
Bu gibi kurumların İstanbul'un gayri-Müslim nüfusu içinde bazı kimselere geleneksel yapıların ötesine geçme ve Batı'da oluşmaya başlayan bilgi birikimine ulaşma hevesi kazandırmış olması akla yakındır. Örneğin, Fener'in önemli bir ailesinden gelen Aleksander Mavrokordato, Padua'ya gidip tıp okuyabiliyor, dönüşünde de Fener'deki Rum Mekteb-i Kebir'inin müdürlüğünü yapıyordu. Burası, muhtemelen, şimdiki büyük Rum Lisesi'nin atası olan okuldu. 1688'de Manolaki adında birinin bağışlarıyla genişlemişti. Fener'in dinî eğitim kurumu 18. yüzyılın başında Heybeliada'ya taşınınca bu semtte laik eğitim kurumu kaldı.

Ancak Rum Ortodoks Kilisesi de içinde yaşamaya devam ettiği Osmanlı toplumuna uygun derecelerde muhafazakâr bir kurumdu. Ötekiler arasında, matbaayı kabul etmekte de en fazla gecikeni oydu. Sivil aydınların baskıları sonucunda, 1776'da kurallar yeniden ele alındı, yeni düzenlemeler yapıldı ve özellikle sivil eğitimin çağdaşlaştırılmasına çalışıldı. Yunan bağımsızlık savaşına doğru giden yolda bu aydınlanma hareketi başlangıcının etkileri önemlidir.

Ayvalık'ta, 19. yüzyıl başında, ilginç bir gelişme oldu. Zengin Rumlar uzunca bir pazarlık sürecinden sonra bu kasabaya bir çeşit özerklik kazandılar. Türkler (Müslümanlar) burada yerleşmeyecek, sadece bir ağa ve kadı bulunduracak, ama kenti "eşraf"tan üç Rum yönetecekti (bunlar her yıl yeniden seçilecekti). Hatırlı Fener ailelerinden Muruzi'lerin yardımıyla bu ayrıcalıklar koparıldı ve Ayvalık'ta seküler bir akademi açıldı. Aynı tarihlerde, İstanbul'da, Kuruçeşme'de, gene seküler eğitlm veren bir yükseköğretim kurumu daha açıldı.

Bütün bunlara, Başkaldırma'ya öncülük eden İpsilanti'lerin Romanya'da, Eflak ve Boğdan'da, 1776'da açtığı akademiler öncülük etmişti. 19. yüzyılın başında Bükreş'te ve Yaş'ta iki mühendislik okulu da açıldı. Bu yeni kurumlar, başlangıçta, Osmanlı Devleti'nden çok, muhafazakâr Patrikhane'nin gazabını çekmiş olabilirler. Ama 1810'daki Rus Savaşı sırasında Ayvalık Akademisi kapatıldı. Bir zaman sonra Kuruçeşme'deki Akademi, bilinmeyen nedenlerle yandı. 1821'deki Yunan Başkaldırması'nın gerisinde bu gibi gelişmeler de yer almıştır.

Geç 18. yüzyıl, İstanbul'daki gayri-Müslim toplulukların eğitim alanında canlandıkları bir dönemdir. Ermenilerin bu anlamda uyanışında, 18. yüzyıl başında Katolik olduktan sonra buradan ayrılarak Venedik'e giden ve San Lazzaro adasında bir manastır kurarak bir tarikat başlatan Mıkhithar'ın payı olmalı. Çünkü Venedik ve bir süre sonra bu gruptan ayrılanların Trieste ile Viyana'da kurdukları kültür merkezleri buradaki Gregoryen Ermenileri de etkilemiştir. Bu sıralarda Bitlis Ermenileri Amlorti manastır okulunda fen öğrenimini başlatıyor, Astvadzadur gramer üstüne kitap yazıyor, 1715'te Üsküdar-Bağlarbaşı ilâhîyat

B. Sprassberger

İstanbul'un fethini izleyen dönemde, Patrikhane'nin de yerleşmesiyle, Fener İstanbul Rum nüfusunun yoğunlaştığı bir semt oldu. Dinî eğitim Heybeliada'ya taşınmıştı ama "seküler eğitim" Fener'de yerleşti. Bugünün Fener Rum Lisesi oldukça ileri bir tarihte, 1881'de inşa edilmiştir. Ama burada çok eskiden beri eğitim kurumları çalışmıştı. Bu ilginç binanın benzerleri daha önce Budapeşte ve Viyana'da yapılmıştı. Sprassberger'in gravüründe Fener Rum Lisesi.

okulunun temeli atılıyor, yüzyıl ortasında kız okulu kuruluyordu. Mıgırdıç Miricanyan 1790'da Kumkapı'da ilk resmî Ermeni okulunu açtı.

Matbaayı buraya getirmekte herkesten önce davranan Yahudi cemaatine gelince, tam bu sıralarda onlarda da yaygın bir muhafazakârlaşma eğilimi başlamıştı. Tekeli-İlkin, bunun Selanik'teki Sabetay Sevi hareketinin bir sonucu olabileceğini söylüyorlar (Tekeli-İlkin, 1993, s.36). 17. yüzyıl boyunca, 18. yüzyılın çeyreğinin sonuna kadar, kitap basmayı da durdurmuşlardı. Aşkenaz kolundan Johan ben-Jacop bu sıralarda yeniden yayıncılık faaliyetine girişti. Ama bu akım böyle devam etti ve 19. yüzyıl içinde Camondo gibi Yahudi zenginlerin maddeten desteklediği çağdaş ve seküler "Alliance Israelite" okulları cemaatten ve hahamlardan şiddetli tepkiler gelmesine yol açtı. Ama zamanla bu tip direnişler kırıldı.

PADİŞAHLAR VE ŞEYHÜLİSLÂMLAR

II. Murad (1421-1451)

Molla Şemseddin Fenârî (1424-1431)
Molla Yegân (1431-1436)
Molla Fahreddin Acemî (1436-1461)

II. Mehmed (1451-1481)

Molla Fahreddin Acemî (1436-1461)
Molla Hüsrev (1461-1480)
Molla Gürânî (1480-1488)

II. Bayezid (1481-1512)

Molla Gürânî (1480-1488)
Molla Abdülkerim (1488-1495)
Çelebi Alâeddin Arabî (1495-1496)
Efdâlzâde Hamîdeddin (1496-1503)
Zenbilli Ali Efendi (1503-1525)

I. Selim (1512-1520)

Zenbilli Ali Efendi (1503-1525)

I. Süleyman (1520-1566)

Zenbilli Ali Efendi (1503-1525)
Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Ahmed Şemseddin Efendi (1525-1534)
Sa'dulllah Sâ'di Efendi (1534-1539)
Çivizâde Muhyiddin Efendi (1539-1542)
Hamîdî Abdülkadir Efendi (1542-1543)
Fenârîzâde Muhyiddin Efendi (1543-1545)
Ebussuûd Efendi (1545-1574)

II. Selim (1566-1574)

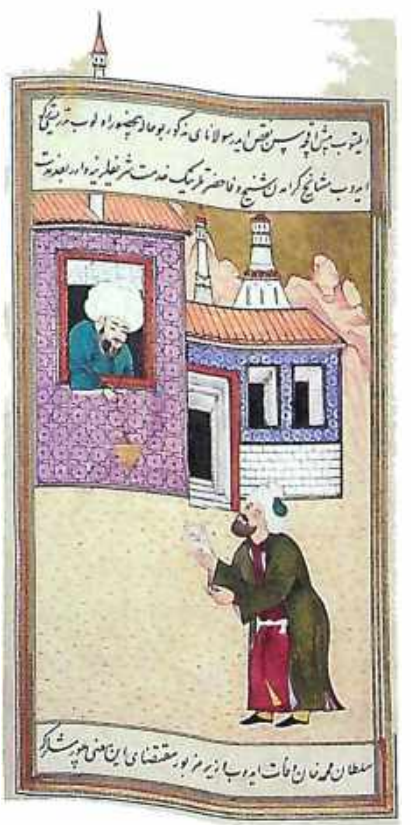
Ebussuûd Efendi (1545-1574)
Hâmid Mahmud Efendi (1574-1577)

III. Murad (1574-1595)

Hâmid Mahmud Efendi (1574-1577)
Kadızâde Ahmed Efendi (1577-1580)
Malûlzâde Mehmed Efendi (1580-1582)
Çivizâde Mehmed Efendi (1582-1587)
Müeyyedzâde Abdülkadir Şeyhî Efendi (1587-1589)
Bostanzâde Mehmed Efendi (1589-1592) (1. kez)
Bayramzâde Zekeriyâ Efendi (1592-1593)
Bostanzâde Mehmed Efendi (1593-1598) (2. kez)

III. Mehmet (1595-1603)

Bostanzâde Mehmed Efendi (1593-1598) (2. kez)
Hoca Sa'deddin Efendi (1598-1599)
Sun'ullah Efendi (1599-1601) (1. kez)
Hoca Sa'deddinzâde Mehmed Efendi (1601-1603) (1. kez)
Sun'ullah Efendi (1603-1603) (2. kez)
Ebu'l-meyâmin Mustafa Efendi (1603-1604) (1. kez)

Yavuz Sultan Selim'in saltanatı sırasında şeyhülislâmlıkta bulunan Zenbilli Ali Efendi, evinin penceresinden bir zenbil sarkıtarak halkın dertlerini dinler, sorunlarının çözümüne yardımcı olurdu. Bundan dolayı da kendisine "Zenbilli Müftü" adı verilmiş, Ali Efendi'nin döneminde en önemli gelişme şeyhülislâmlık makamına vüzera ve kazaskerlikle eş statü kazandırılması olmuştur.

Tercüme-i Şakayik-i Numaniyye'den, Topkapı Sarayı Müzesi.

I. Ahmed (1603-1617)

Ebu'l-meyâmin Mustafa Efendi (1603-1604) (1. kez)
Sun'ulllah Efendi (1604-1606) (3. kez)
Ebu'l-meyâmîn Mustafa Efendi (1606-1606) (2. kez)
Sun'ulllah Efendi (1606-1608) (4. kez)
Hoca Sa'deddinzâde Mehmed Efendi (1608-1615) (2. kez)
Hoca Sa'deddinzâde Es'ad Mehmed Efendi (1615-1622) (1. kez)

II. Osman (1618-1622)

Hoca Sa'deddinzâde Es'ad Mehmed Efendi (1615-1622) (1. kez)

I. Mustafa (1622-1623)

Hoca Sa'deddinzâde Es'ad Mehmed Efendi (1615-1622) (1. kez)
Zekeriyazâde Yahyâ Efendi (1622-1623) (1. kez)

IV. Murad (1623-1640)

Zekeriyazâde Yahyâ Efendi (1622-1623) (1. kez)
Hoca Sa'deddinzâde Es'ad Mehmed Efendi (1623-1625) (2. kez)
Zekeriyazâde Yahyâ Efendi (1625-1632) (2. kez)
Ahizâde Hüseyin Efendi (1632-1634) idam edildi.
Zekeriyazâde Yahyâ Efendi (1634-1644) (3. kez)

İbrahim (1640-1648)

Zekeriyazâde Yahyâ Efendi (1634-1644) (3. kez)
Ebu Said Mehmed Efendi (1644-1646) (1. kez)
Muid Ahmed Efendi (1646-1647)
Abdürrahim Efendi (1647-1649)

IV. Mehmed (1648-1687)

Abdürrahim Efendi (1647-1649)
Bahaî Mehmed Efendi (1649-1651) (1. kez)
Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (1651-1651)
Ebu Said Mehmed Efendi (1651-1652) (2. kez)
Bahaî Mehmed Efendi (1652-1654) (2. kez)
Ebu Said Mehmed Efendi (1654-1655) (3. kez)
Hüsâmzâde Abdurrahman Efendi (1655-1656)
Memekzade Mustafa Efendi (1656-1656)
Hocazâde Mes'ud Efendi (1656-1656)
Hanefî Mehmed Efendi (1656-1656)
Bâlîzâde Mustafa Efendi (1656-1657)
Bolulu Mustafa Efendi (1657-1659)
Esîrî Mehmed Efendi (1659-1662)
Sun'îzâde Mehmed Emin Efendi (1662- 1662)
Minkarîzâde Yahyâ Efendi (1662-1674)
Çatalcalı Ali Efendi (1674-1686) (1. kez)
Ankaravî Mehmed Efendi (1686-1687)
Debbağzade Mehmed Efendi (1687- 1688) (1. kez)

Ebussuud Efendi'nin bir fetvası.

İlmiye Salnamesi.

II. Süleyman (1687-1691)

Debbağzade Mehmed Efendi (1687-1688) (1. kez)
Feyzullah Efendi (1688-1688) (1. kez)
Debbağzâde Mehmed Efendi (1688-1690) (2. kez)
Ebu Saidzâde Feyzullah Efendi (1690-1692) (1. kez)

II. Ahmed (1691-1695)

Ebu Saidzâde Feyzullah Efendi (1690-1692) (1. kez)
Çatalcalı Ali Efendi (1692-1692) (2. kez)
Ebu Saidzâde Feyzullah Efendi (1692-1694) (2. kez)
Sâdık Mehmed Efendi (1694-1695) (1. kez)

II. Mustafa (1695-1703)

Sâdık Mehmed Efendi (1694-1695) (1. kez)
İmam Mehmed Efendi (1695-1695) (1. kez)
Feyzullah Efendi (1695- 1703) (2. kez)
Paşmakçızâde Ali Efendi (1703-1703) (1. kez)
Yekçeşm Hüseyin Efendi (1703-1703)

III. Ahmed (1703-1730)

Yekçeşm Hüseyin Efendi (1703-1703)
İmam Mehmed Efendi (1703- 1704)
Paşmakçızâde Ali Efendi (1704-1707) (2. kez)
Sâdık Mehmed Efendi (1707-1708) (2. kez)
Ebezâde Abdullah Efendi (1708-1710) (1. kez)
Paşmakçızâde Seyid Ali Efendi (1710-1712) (3. kez)
Mehmed Atâullah Efendi (1713-1713)
İmam Mahmud Efendi (1713-1714)
Mirzâ Mustafa Efendi (1714-1715)
Menteşzâde Abdürrahim Efendi (1715-1716)
Ebu İshak İsmail Efendi (1716-1718)
Yenişehirli Abdullah Efendi (1718-1730)
Mirzâzâde Mehmed Efendi (1730-1731)

I. Mahmud (1730-1754)

Mirzâzâde Mehmed Efendi (1730-1731)
Paşmakçızâde Abdullah Efendi (1731-1732)
Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi (1732-1733)
Ebu İshakzâde İshak Efendi (1733-1734)
Dürrî Mehmed Efendi (1734-1736)
Seyyid Mustafa Efendi (1736-1745)
Pîrîzâde Sâhib Efendi (1745-1746)
Hayatîzâde Mehmed Emin Efendi (1746-1746)
Ak Mahmudzâde Mehmed Zeynî Efendi (1746-1748)
Ebu İshakzâde Mehmed Es'ad Efendi (1748-1749)
Mehmed Said Efendi (1749-1750)
Seyyid Murtaza Efendi (1750-1755)

III. Osman (1754-1757)

Seyyid Murtaza Efendi (1750-1755)
Abdullah Vassuf Efendi (1755-1755)
Damadzâde Feyzullah Efendi (1755-1756) (1. kez)
Dürrîzâde Mustafa Efendi (1756-1757) (1. kez)
Damadzâde Feyzullah Efendi (1757-1758) (2. kez)

Kadızade Ahmed Şemsettin Efendi'nin bir fetvası.

İlmiye Salnamesi.

III. Mustafa (1757-1774)

Damadzâde Feyzullah Efendi (1757-1758) (2. kez)
Mehmed Sâlih Efendi (1758-1759)
Çelebizâde İsmail Âsım Efendi (1759-1760)
Veliyyeddin Efendi (1760-1761) (1. kez)
Tirevî Ahmed Efendi (1761-1762)
Dürrîzâde Mustafa Efendi (1762-1767) (2. kez)
Veliyyeddin Efendi (1767-1768) (2. kez)
Pîrîzâde Osman Sâhib Efendi (1768-1770)
Mirzâzâde Mehmed Said Efendi (1770-1773)
Mehmed Şerif Efendi (1773-1774)

I. Abdülhamid (1774-1789)

Mehmed Şerif Efendi (1773-1774)
Dürrîzâde Mustafa Efendi (1774-1774) (3. kez)
İbrahim Beyefendi (1774-1775) (1. kez)
Topkapılı Mehmed Emin Efendi (1775-1776)
Vassafzâde Mehmed Es'ad Efendi (1776-1778)
Es'adzâde Mehmed Şerif Efendi (1778-1782) (1. kez)
Karahisarî Seyyid İbrahim Efendi (1782-1783)
Dürrîzâde Mehmed Atâullah Efendi (1783-1785)
İbrahim Beyefendi (1785-1785) (2. kez)
Arapzâde Ahmed Atâullah Efendi (1785-1785)
Dürrîzâde Mehmed Arif Efendi (1785-1786) (1. kez)
Müftüzâde Ahmed Efendi (1786-1787)
Mekkî Mehmed Efendi (1787-1788) (1. kez)
Mehmed Kâmil Efendi (1788-1789)

III. Selim (1789-1807)

Mehmed Kâmil Efendi (1788-1789)
Es'adzâde Mehmed Şerif Efendi (1789-1789) (2. kez)
Hamidzâde Mustafa Efendi (1789-1791)
Yahyâ Tevfik Efendi (1791-1791)
Mekkî Mehmed Efendi (1791-1792) (2. kez)
Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi (1792-1798) (2. kez)
Reiszâde Âşir Mustafa Efendi (1798-1800)
Sâmânîzâde Ömer Hulûsî Efendi (1800-1803) (1. kez)
Sâlihzâde Ahmed Es'ad Efendi (1803-1806)
Şerifzâde Mehmed Atâullah Efendi (1806-1807)

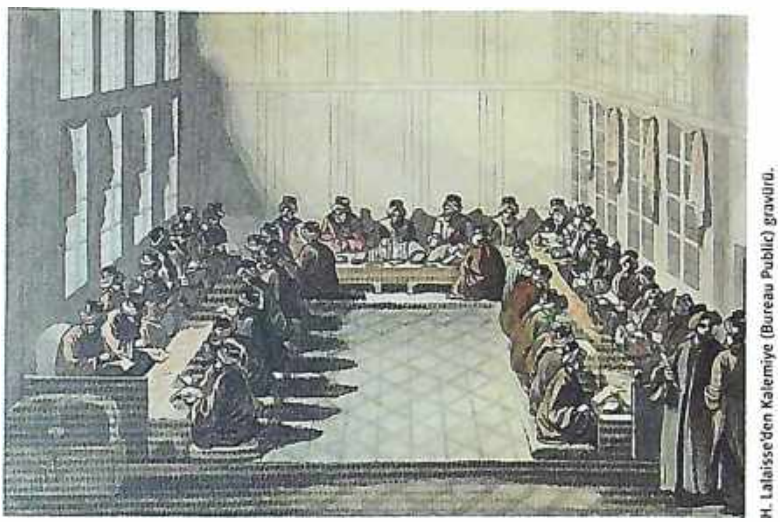

Zekeriyyâzâde Yahyâ Efendi'nin bir fetvası.

İlmiye Salnamesi.

ALTINCI BÖLÜM

Kalemiye

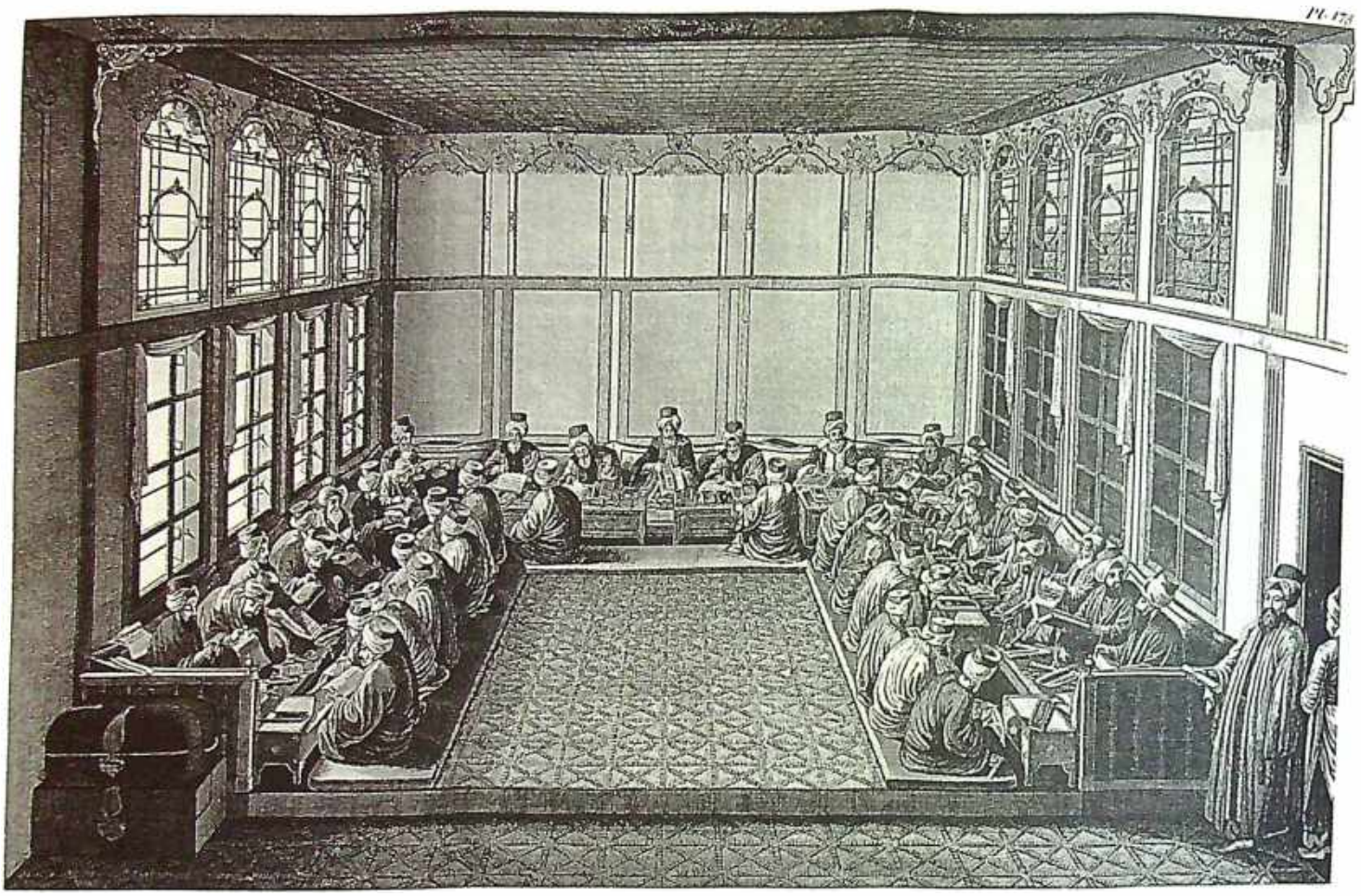
H. Lalaisse'den Kalemiye (Bureau Public) gravürü.

Osmanlı devlet örgütlenmesinin tamamını görebilmek için, seyfiye ve ilmiyeden sonra bir de kalemiye'ye göz atmamız gerekiyor. Kalemiye bugün bizim "bürokrasi" veya "devlet memurluğu" gibi adlar verdiğimiz kategoriye daha uygun düşebilir - ama hiç uygun olmayan yanları da vardı. "Kalem" (çoğulu "aklam"), zaten, "büro"ya anlamca bir hayli yaklaşır. Devletin çeşitli yazı işlerinin, kayıt işlerinin yapıldığı bu "kalem"lerde çalışan memurlara da "kalemiye ricali" (veya "kalem efendisi") denirdi.

Bazı ansiklopediler, bu arada Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* gibi eserler, nedenini anlamadığım (ve ilk kaynağını bilmediğim) bir biçimde, kalemiyenin, Osmanlı'daki *dört* devlet sınıfından ya da mesleğinden *biri* olduğunu söylüyorlar; buna göre, öbür üçü "seyfiye", "ilmiye" ve "mülkiye" oluyor. Oysa mülkiye, kalemiye ile birlikte varolmuş değil, onun yerini almış bir şeydir. Tanzimat'tan sonra reform yapılır ve devlet yeniden yapılandırılırken, "kalemiye" terimi de tarihe karışmış ve yerine mülkiye geçmişti. Pakalın sözlüğünde "Mülkiye" maddesinde bu düzeltmeyi yapıyor: "Üç" sınıf olduğunu belirttikten sonra, "Mülkiye tabiri Tanzimat'tan sonra ortaya çıkmıştır" diyor; ama "Kalemiye" maddesi böyle değil!

Kalemiyenin konumu, seyfiye veya ilmiye ile karşılaştırılabilecek bir konum değildir. Onlar gibi yönetmek, karar vermek gibi yetkilerle donatılmamış, ama onların yönetmek için ihtiyaç duyacağı bilgiyi toplamak, sınıflandırmak ve el altında bulundurmakla yükümlü kılınmıştır. Bu bakımdan, daha çok bir "hizmet" sınıfı gibi görünür (yerini alan mülkiye gibi yetkileri de yoktur); ama toplumun bütün kayıdı kuyudu onun elinde olduğu için, toplumu bir anlamda en iyi bilen ve içinden tanıyan odur ve dolayısıyla örgütün tepesine çıkmış üyeleri, vazgeçilmez bilgileriyle, devletin tepesindeki Divan-ı Hümayûn'un da vazgeçilmez üyeleridir.

Divan-ı Hümayûn bölümünde, nişancının, defterdar(lar)ın ve reis-ül küttabın kalemiyeden yetiştiğini görmüştük. Osmanlı Devleti açısından, toplumun kaydını tutmakla toplumdan vergi almak, aynı temel

Osmanlı "kalem odası" denince herkesin ilk aklına gelen, dolayısıyla klasikleşmiş bir resim vardır: Yukarıdaki, Ignatius Muradgea d'Ohsson'un ünlü kitabındaki gravür. Bu tumturaklı Frenk adı aslında Muradcan Tosun'u anlatıyor. İstanbul'da doğup Paris'te ölen, arada İsveç'in İstanbul'da maslahatgüzarı, sonra da elçisi olan Ermeni tarihçiyi. "Kalem" işte böyle bir yermiş.

D'Ohsson, *Tableau general de l' Empire Otthoman.*

etkinliğin iki görece farklı görünümü gibiydi. Kayıt işlerinin en üst düzeyi de "defter-i hakanî" idi. Bu "büyük" defterin tutulması bahsinde, eski Türk geleneğinden kalma "hakan" teriminin devamı da ilginçtir ("defter", tabiî, Yunanca'dan gelir). Payitaht İstanbul'a taşınınca, defter-i hakanînin tutulduğu "Defterhane" Topkapı Sarayı'na nakledildi. Sonra burası da dar gelince Sultanahmet'te bir binaya, 19. yüzyılda, şimdi o meydanda bulunan Tapu Umum Müdürlüğü binası yapılınca da oraya taşındı.

Defter-i hakanî, sonuç olarak, bugün "tapu" dediğimiz türden kayıtların tutulduğu yerdi. Ama yüzyıllar boyunca devam eden timar sistemi kendine özgü bir arazi kullanımı biçimi yaratmıştı. Bütün timar, zeamet ve hasların kayıtları burada olduğu gibi, bu uygulamanın dışında kalan istisnaî durumların, malikâ-

nelerin, özel mülklerin vb. kayıtları da gene aynı yerdeydi. Kısacası, defter-i hakanîye bakarak, Osmanlı Devleti'nin topraklarında ne olduğunu izlemek mümkündü. Kalemiye, oldukça iyi çalışan, işini iyi yapan bir örgüt olagelmiştir. Bu da, Osmanlı arşivinin sağlam bilgilerle dolu olmasını sağlamıştır.

Bu kalemin başında bulunan yüksek memura önceleri "defter-i hakanî nâzırı", sonra da "defter-i hakanî emini" ya da kısaca "defter emini" denmişti. *Fatih Kanunnamesi*'nde de makamın adı geçer. Emin, nişancının maiyetinde çalışırdı.

Toprağın kayıtları, aynı zamanda ve ister istemez, bir çeşit "nüfus" bilgisiyle el ele yürümek zorundadır. "Hangi timar kimin elinde? Bu timara bağlı kaç köy var? Köylerde kaçar çiftçi ailesi yaşıyor? Kim ne kadar vergi vermeli, ne veriyor?"

Bütün bu kayıtların titizlikle ve olabilecek en ayrıntılı biçimde tutulduğunu biliyoruz. Tabiî vergi işin içine girince, bütün kent ve kasabalar da aynı şekilde, belirli dönemlerde taranıyor, kayıtlar yenileniyor, hesaplar yapılıyordu. Bu işleri yerine getiren kalemiye memurlarının emekleri, o tarihlerde devletin toplumdan haberdar, her konuda bilgi sahibi olmasını sağlamıştı; şimdi de Osmanlı toplumunda nüfus hareketlerini, ekonomiyi ve daha pek çok şeyi araştıran bilim adamlarına yardımcı oluyor.

Divan-ı Hümayûn kendisi, pek çok kâtibi, çalışanıyla, belli başlı kalemlerden biriydi. Bu çalışmanın başında reis-ül küttab vardı ve reis efendi daha ileridеki yıllarda fiilen "Dışişleri Bakanı" gibi çalışmaya başladıktan sonra da bu sorumluluğu devam etti.

Devletin bütün malına "beytülmal" denirdi ("mal evi" demek olan kavram, bütün İslâm devletlerinde kullanılmıştır). Osmanlılar bununla anlamdaş sayılacak şekilde, "hazine" ile yapılmış çeşitli tamlamalar da kullandılar: "Hazine-i Amire" (sonradan başka anlamda kullanıldı), "Hazine-i Hümayûn", "Hazine-i Padişahî" gibi. "Hazine-i Millet" veya "Devlet" daha sonraları kullanılmıştır. Bu "Hazine"den daha çok "menkûl" dediğimiz türden servet anlaşılırdı. Saray'da muhafaza edilen hazinenin başında hazine kethüdası bulunurdu. Ama bütün vergiler ve gelirler de devlet hazinesinin içinde hesaplanıyordu. Hazine-i Hümayûn kaleminin başında başdefterdar bulunurdu. Bu kalem, ona bağlı çeşitli alt-kalemlere bölünmüştü. Kalemlerin bu kolu, bugünkü Maliye Bakanlığı tarzında çalışıyordu, diyebiliriz. Ve zaten Tanzimat'ın ilanından sonra bu örgütlenme yeni kurulan Maliye Nezareti'ne bağlandı.

İstanbul'da kalemiyenin en üst düzeydeki "kalem"leri bunlardı. Ama daha alt düzeyde olanları ve taşra merkezinde olanları da vardı. Carter Findley'in *Kalemiyeden Mülkiyeye* kitabı bu örgüt üstüne yapılmış seyrek incelemelerden biridir; ama adından anlaşıldığı gibi bu kitap birinciden çok, ikinci kurumu incelemektedir. Findley, eski bir "kalem"i, Muradgea d'Ohsson'un kitabından alınan klasik gravüre bakarak anlatır. 18. yüzyılın son çeyreğinden olan bu resimde, büyücek, dikdörtgen bir odaya bakarız: Odanın üç duvarı kerevetle kuşatılmıştır; böylece, ortaya köşeli bir at nalı çıkar. Kerevete, sırtlarını duvara vermiş olarak, yaşlı ve tecrübeli kalem efendileri sıra sıra oturmuş, bağdaş kurmuştur. Kalemiyede bu tecrübeli elemanlara "hâcegan" (hocalar) denirdi. Onların önünde sıra sıra, alçak masalar var (tek bir uzun masa olmadığı anlaşılıyor). Masaların "iç" tarafında da daha genç adamlar, bir yükselti üstüne yerleşmişler. Bunlar belli ki "kalem"e yeni "intisab" edenler. Onlara "şakird" denirdi. Kadroya geçince de "halife" (yani "kalfa" - aynı etimoloji) olurlardı. Bu ayrımın gösterdiği gibi (ve imparatorlukta her kurumda olduğu gibi) örgüt hiyerarşisi oluşturan mantık, lonca düzeninden türetilmişti ve burada da "çırak/kalfa/usta" sıralaması vardı.

Findley, 18. yüzyıl sonlarında kalemiye sınıfında toplam ne kadar insan bulunduğunu hesaplamaya çalışıyor:

> ... kesin bir kaynak, İstanbul'daki merkez teşkilâtında o sırada çalışan kâtiplerin sayısını 869 olarak vermektedir (Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s.22).

Bu oldukça düşük bir sayı gibi görünüyor, ama Findley, İstanbul'da en genç şakirdler dahil 1500 kadar, bütün İmparatorluk'ta da en fazla 2000 kalemiye mensubu olabileceğini söylüyor.

Bugün Türkiye'deki ve dünyanın herhangi bir ülkesindeki bürokrat sayısını düşündüğümüz zaman çarpıcı derecede düşük sayılar bunlar. Ama doğru.

İstanbul'da Bâb-ı Âli'yi düşünün. II. Mahmud dönemine kadar (yani, 19. yüzyıl) sadrazam burada oturur ve bütün devlet işini burada görürdü. O düzeyde ona gerekli bütün memurlar da buraya rahatça sığardı. Ancak Tanzimat'tan sonra Nezaretler kurulmaya ve kendi binalarına taşınmaya başladılar.

Bugün bu bina İstanbul Valiliği. Ama valinin kendisini orada oturtmak dışında, vilayetin yığınla alt biriminin hiçbirini o binada barındırmak mümkün değil.

Şu halde, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin birkaç katını aşan bir araziye yayılmış olan imparatorluğu yönetmeye yeten bina, bugün bir büyük kentin işlerini görecek bürokratik kadroların yüzde birini içinde barındıramıyor.

Sokollu sonrası üstüne bölümde tarımsal/kırsal toplumdan sınaî/kentsel topluma geçişte işlerin ne kadar karmaşıklaştığını, merkezî planlama ve koordinasyonun ne kadar önem kazandığını, haberleşme ve iletişimin nasıl onlarsız hiçbir şey yapılamaz hale geldiğini kısaca söylemiştim. Bu şimdiki konu da onun bir parçası zaten. Bütün dünya, 19. yüzyıldan başlayarak, bu süreci yaşadı.

Findley, "Mülkiye"ye geçiş gerçekleştikten sonra, Abdülhamid dönemine gelindiğinde, memur sayısının da 35.000'i bulduğunu hesaplıyor. Ama bazı komşu ülkelerden bulduğu rakamlarla karşılaştırıldığında, bunun da büyük bir sayı olmadığını ekliyor.

Osmanlı Batılılaşması ile Rusya'daki gelişmeler arasındaki örnek noktalara değinmiştim. Orada Petro, Osmanlı'nın oluşmasına izin vermediği toprak sahibi aristokrasi olan *Boyar*'larla mücadele ederken, onlara devlet memurluğu yapma yükümlülüğü getirmişti. Böylece onları aristokratik kökenlerinden, yörelerinden, geleneklerinden vb. uzaklaştırıp devlete yaklaştırmaya çalışıyordu. Onun da Rusya çapında yaptığı ve yapmaya çalıştığı işler, bürokrat sayısının artmasını gerektiriyordu. Ama şüphesiz bu sadece niceliksel bir artış sorunu değildi; bürokratik göreve gelen kişinin o işi yerine getirecek donanımı, eğitimi vb. olmalıydı (bizde, "Mülkiye"ye geçişten sonra da çok aksamış bir gereklilik); bunun için de *Boyar* kesiminin daha hazırlıklı olduğu düşünülebilirdi.

Findley, Rusya'da daha 1800'de 38.000 memur olduğunu, bunun 1856'da 114.000'e yükseldiğini söylüyor. İran Şahı'nın devrimle yıkıldığı âna kadar İran'da bu sayı 304.000'i bulmuş. Nasır döneminin sonunda Mısır'da devlet memurlarının sayısı 1,3 milyona varmış!

Şüphesiz bunlar ideal örnekler değil. Toplumdaki gelişme dinamikleri umulan canlılığı gösteremeyip işin ağır kısmı devletin üstünde kalınca, bürokraside gereksiz bir şişkinlik başgösteriyor. Bunun, böyle toplumlarda bir yandan bir çeşit "istihdam" sağladığı, ama yapısal olarak, gidermeyi amaçladığı soruna aslında katkıda bulunduğu, yani gelişmeyi yavaşlatan bir etken haline geldiği söylenebilir.

Osmanlı'nın klasik döneminde devlet örgütlenmesinin üçüncü ve son ayağını meydana getiren kalemiye kadroları, ahalinin Türk ve Müslüman kökenli kesiminden gelirdi. Dolayısıyla, zaman zaman "köle" de olabilirdi. Meslekleri, formel eğitim görmüş olmalarını gerekli kılıyordu. Bütün toplumsal kurumlarda olduğu gibi burada da mesleğin babadan oğula devam etmesi eğiliminin bir hayli güçlü olduğunu varsayabiliriz. Varsayımdan öte, Findley, soyunu izleyebildiği son dönem reis-ül küttablarında bunun bir hayli yaygın olduğunu tespit etmiştir.

Kalemiye mensupları nasıl geçinirdi?

Bu insanların (seyfiyede, yani kapıkulunda veya ilmiyede olduğu gibi) herhangi bir zamanda devletten *maaş* aldıklarına dair bir işaret yoktur. Klasik Çağ'ın parlak dönemlerinde, örgütlenmenin en üst düzeyinde yer alanların, defterdarın, nişancının vb., başka devlet ricali gibi bazı zeametler aldıklarını ve onların geliriyle geçindiğini biliyoruz; ama bu da, kalemiye-

nin ömrünün sonuna kadar böyle sürmemişti. Bu en üst düzeye gelmeyen görevlilerin ise, geçimlerini, yaptıkları işin geliri üzerinden çıkarmaları gerekiyordu. Toplumun bütün ekonomik ilişkilerinin, tapunun, timarın veya vergi ve gelirlerin doğrudan sorumlusu oldukları için yaptıkları işlere karşılık bir harç kesiyorlardı. Dolayısıyla, devletin işini yaptıkları ve bulundukları yere gelme biçimleri doğrudan doğruya devlet tarafından belirlendiği halde, devlet onların ücretlerini doğrudan doğruya ödemiyor, kalemiyenin finansmanını topluma bırakıyordu. Bu "karma" sistem ayrıca sancakbeyliği ve özellikle asayişle ilgili görevlerde de uygulanıyordu. Kadılar büyük ölçüde gördükleri davaların harçlarıyla yaşıyordu. Devletin sistemi iyi çalıştıkça ve çeşitli kurumları arasında uyumlu bir işbölümü aksamadan yürüdüğü sürece, gene kapitalizm-öncesi tarımsal bir toplumun genel mantığı çerçevesinde, bu ilişkiler de büyük sorunlar çıkarmadan yürüyebilir. Ama o ideal durumdan uzaklaşınca, ekonomik düzen bozulup geçim darlıkları başgösterince, suistimale en yatkın alanın bu olduğu da bellidir. Zaten böyle de olmuştur.

Fuzulî'nin ünlü sözü modern çağda da bir atasözü gibi dile yerleşti: "Selam verdim, rüşvet değildir deyû almadılar." Fuzulî bunu bir "kalem"i anlatırken söylemiştir. Ancak onun çağında kalemiyedeki görevlilerin davranışlarının böyle olması hukuken çok daha meşruydu. Osmanlı'da ancak Tanzimat'la ve Mustafa Reşit Paşa ile hem "devlet memuru", hem de "maaşını devletten alan memur" kavramı (ve olgusu) ortaya çıktı.

Bu gibi olumsuzluklara rağmen, çok az sayıda olduklarını gördüğümüz kalemiye görevlileri, yapmaları beklenen işi yapmakta önemli bir başarı göstermişlerdir. Bunu, daha sonraki mülkiye erkânı için *aynı genelleme halinde* tekrarlamak kolay değildir.

Seçilmiş Kaynakça

Aksan, Virginia, *Ahmed Resmî Efendi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Findley, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1983.

OSMANLI'DA YÖNETİCİ SEÇKİN SINIFIN ANATOMİSİ

"Kalemiye" bölümünü de tamamlayınca, devlet örgütlenmesinin sonuna gelmiş oluyoruz. Buradan "Toplum" bölümüne geçmeden önce, Osmanlı "seçkin sınıfı" üstüne bir toparlama ile birtakım genellemeler yapmanın yararlı olacağını düşünüyorum.

Osmanlı İmparatorluğu'nu "büyük tarımsal toplumlar" kategorisi içinde ele alabiliriz. Doğrusu bu bir hayli geniş bir kategori ve Sanayi Devrimi'nin dünyayı dönüştürmeye başladığı zamana kadar varolmuş bütün toplumları içerdiği söylenebilir. Ancak, "tarımsal toplum"un başına eklediğim "büyük" sıfatı burada epey bir örneği eliyor. Buna rağmen, geriye kalan kategori içinde, Sümerler veya Çin örneklerini de kapsamına alan bütün belli başlı medeniyetler bulunuyor.

Önceki bölümlerde, Osmanlı İmparatorluğu'nun *"askerî"* bir devlet olup olmadığını tartışmıştık. Bu yapıda askerlik çok önemli bir yer tutmakla birlikte, bu özellik, "büyük tarımsal toplum" olarak nitelediğimiz bütün toplumlar için aşağı yukarı aynı şekilde geçerlidir, çünkü zaten tamlamanın başındaki "büyük" sıfatının elde edilmesi askerî başarıya bağlıdır. Ama askerlik ve askerî başarılar böyle bir toplumun tarihinde ne kadar önemli bir rol oynarsa oynasın, toplumun geçimi son analizde tarımsal üretime bağlıdır. Koca toplumun ekonomik temelini bu üretim biçimlendirir. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu da bir istisna değildir.

"Tarımsal topluluk" (community) ise, tanımı gereği, küçük bir toplumsal birimdir. Herhangi bir köy veya bir Yunan kenti ve tarım yapılan hinterlandı gibi birimler bu kategoriye girerler. İmparatorluklar ya da "büyük" dediğimiz "tarımsal toplumlar", çok sayıda "tarımsal topluluk"u bir araya getiren yapılardır.

Bildiğimiz örneklerde, bu gibi toplumlarda halkla yöneticilerin tamamen farklı kökenlerden gelmesi normal ve aslında daha sık rastlanan durumdur. Muhtemelen en eski Mezopotamya şehir medeniyetleri de gezgin savaşçılarla yerleşik tarımsal topluluklar arasında gerçekleşen bir "fusion" sonucunda ortaya çıkmışlardı (Lewis Mumford, *The City in History*'de bu tezi savunur). Dolayısıyla, topluma yukarıdan aşağıya monte olan Osmanlı Devleti, yadırganacak bir örnek değildir.

Ama bu kuruluş gerçekleştikten sonra Osmanlı merkezî yönetiminin Osmanlı seçkin sınıfını biçimlendirmesi, içinde birçok özgün öğe barındıran, üstünde durmaya değer bir örnektir. Bu ara bölümde, Ernst Gellner'in *Nations and Nationalism*'de çizdiği şemaya göre, söz konusu özgünlükleri vurgulamak istiyorum.

Gellner, bu gibi seçkinleri, ilkin, merkeziyetçi ve ademimerkeziyetçi olmak üzere ikiye ayırıyor; Ortaçağ'da Katolik Kilisesi'nin örgütlenmesini birinciye, İslâm'da ulemanın örgütlenmesiniyse ikinciye örnek gösteriyor.

Tarımsal toplum (veya İmparatorluk) çerçevesinde "merkeziyetçilik", daha önce de değinildiği gibi, çağdaş devletlerin merkeziyetçiliğine benzemez; en merkeziyetçi tarımsal toplum, herhangi bir sanayi toplumunun yanında inanılmaz derecede ademimerkeziyetçi kalır. Ama kategorinin kendi içinde kıyaslamalar yapıldığında, Osmanlı örneğinde merkeziyetçiliğin devletin ideali olduğunu ve ideal olmakla kalmayıp somut günlük hayatın gidişini belirlediğini söylemek gerekir. Osmanlı Devleti, timar ve genel vergi sistemiyle, o çağlarda herhangi bir devletin olabileceği kadar merkeziyetçiydi. Askerlik sistemi veya dinî aygıtta, benzerlerine oranla çok daha merkeziyetçiydi. Ama en başta, iktidar seçkinlerinin devletten bağımsızlaşmasını neredeyse sonuna kadar önlemeyi başardığı için merkeziyetçiydi.

Gellner, İslâm dünyasında ulemayı ademimerkezî örnek olarak gösteriyor. Bu, çoğu İslâm devleti için geçerli. İran'daki ayetullahlar da bu durumun çağdaş bir örneği. Ama Osmanlı'da ulema da merkeziyetçi bir anlayışla örgütlenmiş ve merkezî devletin hizmetine alınmıştı.

Söz konusu toplum tipinde gördüğümüz merkeziyetçilik, toplumu pek çok anlamda homojenleştirme ve toplumu meydana getiren birimler (tarım toplulukları, göçebe boylar, kasaba ve kentler vb.) arasında daha yakın bağlar kurma gibi amaçlar gütmez. Bunlar, sanayileşmiş toplumda ihtiyaç haline gelir. Tarımsal toplumda, tersine, böyle şeylerin olmaması bütünün uyumlu işlemesini kolaylaştırır.

Osmanlı Devleti'nin yönetici seçkinleriyle ilgili en temel kararı, bundan önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, "hanedan"laşmayı engelleme yolundaki kararıdır. Gellner bu konuyu "iğdiş/aygır" kutuplaşması başlığı altında ele alıyor. "İğdişlik", büyük tarımsal toplumlarda çok zaman mecazî değil, fiilî gerçeklik olarak işlemiştir. Çin'de de, Bizans'ta da, çeşitli İslâm devletlerinde de, hadım saray hizmetlileri vardı. Bunların çocuğu olmayacağı, dolayısıyla bir hanedan oluşturamayacakları, böylece en somut biçimde garanti altına alınmıştı. Ama Katolik Kilisesi'nde (ve bir ölçüde Ortodoks Kilisesi'nde) rahiplerin evlenme yasağı da sonuçta aynı hedefi gözeten bir tedbirdir.

Osmanlı toplumundaki uygulama, iktidarda bulunan seçkinin çocuklarıyla arasını kesmekten çok, atalarıyla arasını kes-

meye yönelikti. Bu, tabiî, öncelikle "devşirme" uygulamasının temelini oluşturur. Ama bir devşirmenin *oğlunun* önemli toplumsal konumlara gelmesinin çok fazla örneğini görmeyiz. Köprülü ailesi dışında (başlangıçtaki Çandarlılar'ı saymazsak) "baba-oğul" sadrazam olmuş kimse yoktur. Devlet, bu sistemiyle, hizmetine aldığı her bireyi sıfırdan başlatır; ahfadı konusunda ise elinde bir çeşit inisiyatif ve seçme ayrıcalığı tutar. Falancanın oğlunda (bu daha çok "timar" gibi, çok belirleyici olmayacak alanlarda uygulanan bir şeydir) bir "değer" görüyorsa, devlet, onun babasının işini devam ettirmesine razı olabilir. Ama, razı olmak, izin vermek, hiç değilse kâğıt üstünde, tamamen devletin yetki alanında olan bir şeydir.

Benzer durumlar, Osmanlı devlet seçkinlerinin öbür ayağı, "ulema" için de geçerli olmuştur. Burada devlet, Katolik ruhban gibi, evlenmeyen ve çocuk sahibi olmayan bir sınıf yaratmamış, ama ileri gelen ulema içinde "hanedan"laşmayı engellemek üzere ciddi çaba göstermiştir. Bu süreçlerden, Osmanlı tipi bir "meritokrasi" örneği olarak söz etmiştik.

Şimdi, Gellner'in "açık/kapalı" ölçütüne gelelim. Buraya kadar Osmanlı sisteminde gördüğümüz durum, burada ne gibi biçimlerle karşılaşacağımız hakkında yeterince fikir veriyor. Yönetici seçkinlerin "kapalı" bir zümre oluşturması, kan bağının önemini ön-gerektirir. Hindistan'da Brahman kast olsun, savaşçı kast (kshatriya) olsun, "doğuş"tan belirlenir; dışarıda doğmuş kimsenin o kastlara girmesi düşünülemez. Bu da, Osmanlı *"raison d'état"*sıyla hiç bağdaşmayacak bir yöntemdir.

Tabiî bunu söylemekle, Osmanlı toplumunda "toplumsal mobilizasyon" merdivenlerinin her yerde kurulu olduğu ve vızır vızır işleyen bir trafik görüldüğü sonucuna varamayız. Özellikle köylüler için bu merdivenlere ayak basmak bir hayli güçtü; ama sanayi-öncesi toplumların genel statik yapılarını düşünürsek, Osmanlı'daki durum onlara göre çok daha fazla esneklik içeriyordu. Hıristiyan kökenli köylülük için devşirme kapısı gerçekten önemli bir yükselme fırsatı yaratıyordu.

Son olarak, "kaynaşma/uzmanlaşma" ayrımına geliyoruz. Bununla kastedilen, yönetici seçkinlerin gördükleri işlevlerin birbiriyle kaynaştırıldığı veya uzmanlaşma alanlarının tamamen ayrı tutulduğu sistemlerdir.

Burada, büyük tarımsal toplumların tarihi, genellikle uzmanlaşmanın tercih edildiğini gösteriyor ve Osmanlı uygulaması da bu ilkeye uymuş. İlgili bölümde, "askerî" sınıf içinde, bugünkü anlamda, "doğrudan askerî" olanla "idarî" arasında ayrım yapılmadığını görmüştük. Bu da zaten yaygın uygulamanın içindedir. Ama "askerî/idarî" işlevlerle "dinî/hukukî" işlevler birbirinden ayrı tutulmuştu. Bir müftünün vezir, bir vezirin kazasker vb. olması, Osmanlı tarihinde sık rastlanan bir olay değildir.

Avrupa'nın Ortaçağ feodalitesi de, bir düzeyde bunları ayırıyordu, ama her zaman ve her durumda değil. Feodal bey, aynı zamanda yargıç olarak serfinin karşısına çıkabiliyordu. "Dua edenler" ve "savaşanlar" ayrımı vardı; ama somut kişilerin *kim* olduğuna baktığımızda, genellikle, savaşan falan markinin küçük kardeşinin de kardinal olduğunu görürüz. "Kaynaşma" değil belki, ama yakın -ve fiilî- akrabalık durumu.

Oxford Sözlüğü, İngilizce'de "sistem" kelimesinin bugünküne yaklaşan bir anlamda kullanılır olmasının ilk örneğini 1619 olarak gösteriyor. "Sistematik", 1680'de kullanılmış. O tarihlerde hâlâ musikîyle ilgili bir şeyler anlatan, eski Yunanca'dan alınma bir kelime. Zamanla, aralarında bazı düzenli ilişkiler olan ve bunlara göre hareket eden ve biçimlenen birtakım öğeler anlamını kazanmaya başlıyor.

Kavramın dünya için oldukça yeni olduğunu göstermek üzere söylüyorum bunları. Kavramın işaret ettiği olgu şüphesiz kendisinden çok eskidir, çünkü insan zihni bir sistem içinde çalışır. Gene de, kavramın bile olmadığı koşullarda "bir sistem kurmak" çok kolay olmayan bir şeydir. Osmanlılar, büyük tarımsal toplumlar (imparatorluklar) çerçevesinde, o çerçevenin imkânları, verileriyle, dolayısıyla genel çerçevenin dışına taşmayan, ama o verileri ya da öğeleri kendi ihtiyaç ve amaçlarına göre tutarlı bir biçimde birleştiren bir "sistem" kurmayı başardılar. Zamanın akışı içinde bu sistemde değişiklikler de oldu. Benzerleriyle birlikte (Çin, Japonya) Osmanlı Devleti bu toplum tipinin tarihteki son örneklerinden biri oldu ve 19. yüzyıldan sonra sanayileşme ve ulus-devletleşme süreçleri içinde tamamen dönüşüme uğrayıncaya kadar başlangıçtaki sisteminin şaşılacak kadar fazla bir bölümünü yaşatmayı başardı.

YEDİNCİ BÖLÜM

Toplum

Eski bir gravürde 19. yüzyıl İstanbulu'nda Ermeni berber.

Herhangi bir bölgenin, medeniyetin vb. tarihini anlatırken, bunun temellerinden başlamak, daha "açıklayıcı" olmak bakımından da tercih edilecek yöntemdir. Sözgelişi bir ağacı, toprağa tutunduğu ve beslendiği köklerinden başlayarak incelemek gibi, bu yöntemle, bir medeniyeti, bugünlerde özellikle değer verdiğimiz biçimde, *aşağıdan yukarıya* anlamak ve açıklamak imkânını buluruz.

Ama Osmanlı tarihi söz konusu olduğunda sanki en iyi yöntem bu değil. Eski medeniyetlerin birçoğunda olduğu gibi burada da, aşağıdan yukarıya oluşan, toplumun içinden yükselen bir devlet modelinden çok, yukarıdan aşağıya, paraşütle iner gibi toplumun üstüne inen bir devlet yapısı görüyoruz. Başlangıçtaki bu özellik daha sonraki aşamalarda da devam ettiği için, Osmanlı tarihi büyük ölçüde "Osmanlı Devleti tarihi" olmuştur. İnalcık da bu özelliğe şöyle değinir:

> Böylece, kendiliğinden serbestçe ortaya çıkan bir toplum düzeni yerine, daha ziyade devletin ağır bastığı bir düzen, bir *estate, sınıflandırma* düzeni ortaya çıkmaktadır (İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.9).

Bunun için de bu kitapta "devlet/toplum" ikilisine daha çok birinci öğenin bulunduğu yerden baktık. Çünkü, gerçekten de, Osmanlı örneğinde, toplumun içinden çıkmış bir devletten çok, toplumu, dışında durarak biçimlendiren bir devlet görüyoruz (karşılıklı etkileşim bir noktaya kadar kaçınılmaz olsa da, ağır basan taraf devlet). Ama şimdi, kurumlarla ilgili bölümün ikinci yarısında, denklemin ikinci öğesinde, "toplum" tarafında neler olduğunu görmeye çalışacağız. Başka toplumların tarihlerinde de olduğu gibi, bu konuda bulunabilecek bilgiler çok daha az, çünkü tarihçiler, kronikçiler devletin kaydını tutar gibi, toplumun kaydını tutmamış. Gene de, devlet, toplumun kaydını kendi amaçları çerçevesinde oldukça iyi tuttuğu için, büsbütün umutsuz bir durumda değiliz.

Yukarıda değindiğim "devlet-toplum" genellemesi ve dengesi uzun vadede kalıcı olmakla birlikte, bunun tarih boyunca *statik* bir ilişki halinde, olduğu gibi devam ettiğini düşünmek doğru olmaz. Çünkü denklemin iki yanındaki öğelerde de zaman içinde önemli sayılacak değişimler olmuş, iki tarafın da *kompozis-*

Fransız arkeolog ve gezgin Charles Texier, Anadolu'da kazı yapmış ve çeşitli Hitit eserlerini ortaya çıkarmıştı. Resim, onun *Asia Minor* kitabından alınma bir gravür. Kapadokya'dan, Ürgüp'ten bir sahne. Olağandışı peri bacaları önünde olağan bir köylü ailesi. Çift öküz, araba, kadın, büyük ve küçük çocuk ve tabiî çiftçi. İnalcık'ın sözünü ettiği, Anadolu toplumsal hayatının temel birimi.

yonu koşullara göre farklılıklar göstermiştir. Ama bu farklılaşmalar, genel olarak Doğulu toplumlarda gördüğümüz, temelde muhafazakâr çerçevenin dışına pek fazla çıkmamıştır. Yani, Batı tarihinde gördüğümüz türden, toprakta özel mülkiyetin üzerine kurulu bir aristokrat sınıf olsun, kendi üretimsel ve ticarî etkinlikleriyle kendine göreli bir ekonomik özerklik sağlayan bir burjuva sınıfı olsun, Osmanlı'da bunlar, en azından bu kitabın ele aldığı zaman dilimleri arasında, kayda değer bir gelişme göstermemişlerdir. Toplumda böyle özerkleşmiş bir sınıf hareketliliği olmadığı içindir ki, "devlet"te veya "toplum"da birtakım değişimler olsa da, bunlar "devlet"le "toplum"un o temel ilişkisini değiştirmemiştir.

Bu çerçevede, toplumu, başlıca *ayrım eksenleri* çerçevesinde ele alacağım. Öncelikle kent/kır ayrımı; sonra kentte ve kırda sınıf ve tabakalar; son olarak da,

Osmanlı toplumunda *"ayrım"* denince ilk akla gelmesi gereken din ve etnisite farkları ve ilişkilerine değineceğim. En temel ve evrensel ayrımı, cinsel ayrımı da elimizden geldiği kadar gözden geçirmek gerekiyor.

OSMANLI'DA KENT VE KIR

Akdeniz medeniyetleri Roma, hattâ eski Yunan kentlerinden beri, kentin kır karşısında egemen olduğu bir toplumsal dengeye oturmuşlardır. Batı Roma'nın yıkılması orada bu dengeyi bozdu ve bölge, Germanik istilacıların elinde, kırların egemenliğine kaydı. Yağma yorgunu kentler boşaldı ve önemsizleşti.

Roma'da da sonuçta en önemli üretim tarımsaldı ve tarım da doğal olarak kırda yapılıyordu. Ama başta Roma'nın kendisi, kentler kıra ve tarıma egemendi. Ayrıca kırlardaki üretimin büyük kısmı kentte -gene başta Roma- tüketiliyordu. Feodal Batı Avrupa'nın kuruluşunda bu denge ve bu işbölümü ortadan kalktı ve uzun süre buna benzer bir durum ortaya çıkmadı.

Doğu Roma İmparatorluğu ise Roma'nın ve genel olarak Akdeniz medeniyetlerinin kentli karakterini devam ettiriyordu. Doğu'da bu gelenek hemen hemen hiçbir zaman bozulmadı. 7. yüzyılda yayılan yeni dinin, İslâmiyet'in kurduğu medeniyet anlayışı da bu çerçevenin dışına çıkmadı. İslâm'da kentler her zaman önemli bir rol oynamış ve son derece sofistike bir kültürün beşiği olmuşlardır: Bağdat, Kahire, Tebriz, Şam, Basra, Halep, İsfahan vb.

Selçuklu olsun, Osmanlı olsun, ya da öteki boylardan gelen Türkler olsun, onlar da doğudan batıya doğru ilerleyişlerinde böyle kurulmuş bir dünya ile karşılaştılar ve bu dünyanın temel taşlarını yerinden oynatmadılar. Dolayısıyla onların devam ettirdikleri düzenlerde de kentler egemen oldu ve kır kentlere mal ve hizmet sundu.

Osmanlı adını alacak boyun, Söğüt taraflarına yerleşirken henüz göçebe olduğunu biliyoruz. Ama şaşılacak kadar kısa bir zamanda yerleşik ve büyük ölçüde kentli olmayı başardılar. Osman Bey'in son günlerinde Bursa alınmıştı. Bu, yeni kurulan devletin daha baştan "kentli" bir karakter edinmeye kararlı olduğunu gösteren bir şeydir. Osmanlıların göçebeliği, kağanın çadırının bulunduğu yerin başkent sayıldığı Moğol göçebeliği kadar güçlü değildi.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde, Batı Avrupa da feodal çağın başlangıcında girdiği kırsallaşma sürecinden çoktan çıkmıştı. İstanbul gibisi henüz yoktu, ama Avrupa'nın belli başlı kentleri artık oluşmuştu. İtalyan kent devletleri, Haçlı Seferleri'nden belki en kârlı çıkan siyasî birimler olarak Akdeniz'in denetimini ellerine geçirmişlerdi. Ama kuzeyin kentleri de hızla büyüyordu.

Bu genel koşullarda Osmanlılar, gitgide egemen oldukları Anadolu'da olsun, yavaş yavaş ele geçirdikleri Rumeli'de olsun (bu aşamada Avrupa kıtasındaki kentler daha küçük çaplıydı), yüreği tarımda ve kırda atsa da, denetimin kentlerde olduğu düzeni sağlamlaştırarak devam ettirdiler. Zaten dünyanın en büyük kentinin fethiyle de bir dünya imparatorluğu kurmuş oldular. Şimdi bu yeni imparatorluğun kırsal kesimini düzene koyan toprak sisteminden başlayalım.

TİMAR SİSTEMİ

Toprağın, bugün "timar sistemi" dediğimiz kurallar çerçevesinde bölüşülmesi hem Ortaçağ'ın genel ruhuna, hem de göçebe bir Türk boyunun yerleşikleşmeye geçiş sürecinin ihtiyaç ve gereklerine uygundur. Avrupa tarihinden aldığımız "feodal" kavramıyla anlatılan sistemle, Osmanlıların da bu topraklarda çeşitli İslâm-Türk (öncelikle Selçuklu, tabiî) devlet geleneklerinden öğrendikleri "timar", en genel çizgileriyle ele alındığında, büyük ölçüde aynı sistemdir. Ancak, mülkiyetin niteliği konusunda bir ayrım vardır. Belki başlangıçta bu, oldukça marjinal sayılacak, önemsiz bir ayrımdı; ama zaman içinde, bu ayrım dünyanın Doğusunda ve Batısında oluşan çeşitli toplumsal biçimler arasında çok belirleyici bir ayraç işlevi görmeye başladı: Başka Doğu devletlerinde olduğu gibi Osmanlı'da da toprağın *mülkiyeti* devlete aitti. Timar beylerine, toprağın *mülkiyeti* değil, *tasarruf hakkı* ("property" ile "possession" farkı) veriliyordu. Bu, mülkiyetin de feodal beye geçtiği Batı feodalizminden

Özellikle sivil halkın kılık kıyafetini tanıtmaya çalışan resimlerde hem doğru, hem de yanlış payı çeşitli dozlarda karışır. Ressamdan ressama hem ortak özellikler, hem de çok farklı nesnelere rastlamak mümkündür. Tabiî halkın kendisi de "kılığında tutarlı olmak" gibi bir gerek duymadığına göre, böyle olması anlaşılır. 1854'te *L' Illustration*'da yayınlanmış bir gravürde Kürt göçerler.

farklı bir uygulamadır ve bu farklılığın önemli sonuçları olmuştur. 20. yüzyılın ikinci yarısında, Türkiye'de bu sonuçların teorik tartışması da büyük önem kazandı. Ama biz şimdi timar sisteminin nasıl bir sistem olduğunu, nasıl işlediğini görelim ve söz konusu tartışmaya kitabın sonunda bakalım.

"Medeniyet ve Göçebe Karşılaşmalarından Çıkan Yeni Bileşim Biçimleri Üstüne" başlığını taşıyan çerçeve-yazıda bu oluşumun bazı özelliklerine değinmiştim. Başlangıçta, belirli bir alanı fetheden aşiret, alanın mülkiyetini aşiret adına Bey'e bırakıyor (Emir → "mirî toprak"), aşiretin eşit savaşçı üyeleri de makûl ölçekte yerlerin tasarruf (ekonomik işletme) hakkını elde ediyorlardı. Bu toprak parçasının ve üzerinde ya-

şayan, onu işleten köylülerin ürettiği gelirin (bu, büyük ölçüde *aynî* bir getiridir) büyük bir kısmı, timar sahibinin geçimini sağlamak üzere, ona teslim ediliyordu; mülkiyet tamamen devlete ait olduğuna göre, bu uygulama, devlete gidecek getirinin bir kısmına timar beyinin el koyduğu anlamına gelir. Niçin ve nasıl? Bir kere, başlangıçta, o "devlet" bu eşit "savaşçılar"ın ortak örgütüydü; yani devletle timar sahibi arasında özdeşliğe yakın bir durum vardı. Timar beyi bir savaşçı olduğuna göre, çifte çubuğa dalmadan savaşçılığını sürdürmesi için bir gelire ihtiyacı vardı; o gelir de böyle sağlanıyordu. Bunun karşılığında timar beyi hem kendisi askerlik yapıyor ve yanında asker besliyor, hem de kendisine "timar" olarak verilmiş bölgeyi çekip çeviriyor, yönetiyor, orada adalet ve asayişin sağlanmasında birinci derecede rol oynuyordu. Bütün bunları yapınca, kâğıt üstünde değilse de gerçekte, mülk sahibinden bir farkı kalmıyor, çok zaman mülke de el koyabiliyordu.

Timarların, en erken dönemlerden itibaren, besleyebilecekleri asker sayısına göre hesaplandıklarını tahmin edebiliriz. Tasarrufunu üstlendiği toprak parçasına göre bir timar beyinin veya daha yaygınlaşan adıyla "timarlı sipahi"nin yanında sefere getirmekle yükümlü olduğu silahlı adam sayısı (bu konuda çok ciddi araştırma olmamakla birlikte) beş on kişi arasında bir şeydir. Bu, atlı bir birlik olduğu için, adamların yanı sıra, yeteri sayıda at da bu sistem içinde beslenmeliydi (cephaneyi seferde devlet verirdi). Bütün bu masrafların karşılanması, normal olarak iki üç köyün ürettiği bir geliri gerektiriyordu. Osmanlılar bunu "köy sayısı" gibi bir ölçüte değil de *nakdî* bir ölçüye bağlamışlardı: Yılda bin ile yirmi bin akça arasında gelir getireceği hesaplanan bir alan, bir "timar" olarak kabul ediliyordu.

Yirmi bin üstünde gelir getiren bir toprak birimine "zeamet" denir ve bunlar da daha yüksek devlet görevlilerine verilirdi. Başlangıçtaki "timar"a daha sonra "zeamet"in ve yüz bin akçadan fazla gelir getiren toprak parçası demek olan "has"ın eklenmesi, sistemin karmaşıklaşması ve devlet görevlerinin farklılaşarak çoğalması sürecine paralel olarak gelişti. Memlûk ve Selçuklu sistemlerinde de kullanılan "has", başta hanedan üyeleri olmak üzere, Divan üyelerine (seyfiyeden veya ulemadan veya kalemiyeden, defterdar, nişancı rütbelerine yükselmiş olanlara), beylerbeylerine verilirdi. Zeamet bundan daha aşağı rütbelerdeki devlet memurları içindi. Zaman geçtikçe, hem kuralların değişmesi hem de kuraldışı uygulamalarla sistem iyice karmaşıklaştı.

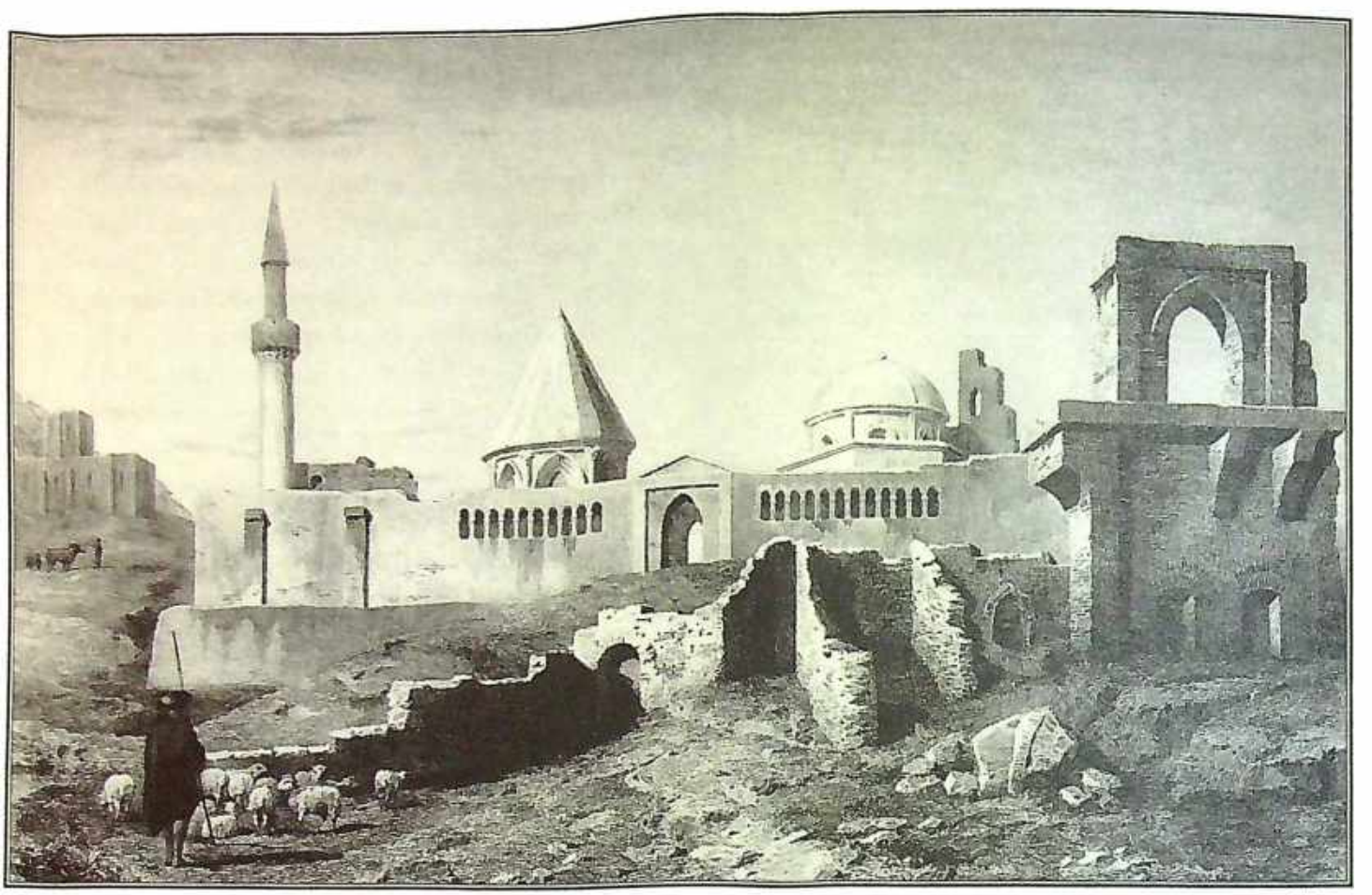
Buraya kadar, "timar"a gene askerlikten, dolayısıyla devletle bitiştiği noktadan baktık. Şimdi, öbür uçtaki asıl kitleyi görmeye çalışalım.

Osmanlı köylülüğünün yapısını şimdiye kadar en sistematik biçimde tanımlayan ve betimleyen tarihçi, Halil İnalcık'tır. İnalcık şöyle der:

> Bir çift öküzü ve onun işleyebileceği kadar toprağı, tapu rejimi kuralları dairesinde tasarrufu altında bulunduran köylü ailesi, ziraî rejimin ana ünitesi olarak sistemin temelini oluşturur (İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.6).

Buradaki "tapu rejimi" terimini bugünkü tanımıyla anlamamak gerekiyor. Köylünün kullandığı toprak da, sonunda, *"mirî"* araziydi, yani devlet mülkiyetindeydi. Satılamaz, hibe edilemez, vakıf haline de getirilemezdi. "Tapu" kavramından anladığımız şekilde "özel mülk" değildi, ama köylünün "tasarruf hakkı" ırsîydi, yani babadan oğula geçiyordu. "Timarlı sipahi"likte böyle bir hak olmadığına göre, Osmanlı Devleti'nin en alt düzeyi oluşturan köylülerine, daha üst kademelerde olmayan bir hak tanıdığını söyleyebiliriz (ama bu işlerin *fiilen* nasıl yürüdüğünü daha ileride göreceğiz).

İmparatorluğun ilk yıllarından itibaren yerleştirildiğini söylediği bu sisteme, Halil İnalcık, "çift-hane sistemi" adını verir. Bu, her şeyin temelini oluşturan "kombine" birimdir. Birim, evli köylü çift, onların üretim aracı bir çift öküz ve bir çift öküzün sürebileceği boyda topraktan ("çiftlik" sözü buradan gelir) oluşur. Aile, bu çiftliği işleterek 1) kendini yeniden-üretir, 2) tarımsal yeniden-üretim için gerekli fazlayı

Charles Texier A. Guillaumot

Gene Texier'den alınan bu resim Konya'da Alaaddin Camii ile köşkü ve çevrelerini gösteriyor. Hele çoban ve koyun sürüsü de işin içine girince, özellikle de 19. yüzyılda, bunun bir kent manzarası olduğuna inanmak güçleşiyor. Yıkık duvarların da düşündürdüğü gibi, daha önceki yüzyıllarda kent hayatı daha derli toplu yaşanmış olabilir.
Charles Texier'in *Asia Minor* kitabından Konya Alaaddin Camii ve Köşkü.

(tohum vb.) ve vergiye (timar beyi ve devlete) yetecek fazlayı üretir.

Bu sistemin kökeni konusu oldukça karışıktır. Osmanlıların ilk esinlenecekleri kaynağın Selçuklular olması doğaldır. Onlar da, daha önceki İslâm devletlerinin "mukataa" yöntemlerini kendi ihtiyaçlarına uydurmuşlardı; ama bunun kökeninde de herhalde Roma'nın *jungum-caput* ve Bizans'ın *zugokefalai* sistemleri yatıyordu. Bizans'ta *"pronoia"*dan başka, daha yakın zamanlarda, "timar" kelimesi bile kullanılmıştı. İnalcık'a göre bu "çift-hane" birimi hem üretimsel, hem de malî bir birim meydana getirir ve köylü hem kişi olarak, hem de kullandığı toprak için vergi öder.

> Sonraki araştırmalarımız, bu sistemin kuru ziraate bağlı buğday-arpa tarımı yapan Akdeniz memleketlerinde, ta eski çağlardan beri imparatorlukların temel *tarım*

sistemi olduğunu ortaya koydu. Öyle görünüyor ki, Geç-Roma İmparatorluğu'ndaki *colon*, Galya'daki *mansus*, Bizans İmparatorluğu'ndaki *zeugarion* ve Osmanlı *çift-hanesi*, hepsi daima köylü aile emeğine ve çift-öküz-saban teknolojisine dayanan küçük köylü işletmelerini ifade etmektedir (İnalcık, s.8-9).

İnalcık'ın saydığı bu dönemler boyunca (Roma-Bizans-Osmanlı) bu sistem devam ederken, söz konusu köylülerin hayatında çok önemli değişiklikler olduğunu düşünmek için fazla bir neden yoktur. Öküzün çektiği saban, başlıca çalışma aletiydi ve bütün bu dönem içinde kayda değer bir gelişme göstermemişti. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında, Avrupa'nın birçok bölgesinde toprak, beygirlerin çektiği, daha derinden kazan sabanlarla sürülür olmuştu (beygir koşumunun değişmesi ve hayvanın boynunu sıkmayan, dolayısıyla gücünü kesmeyen koşum sayesinde), ama Osmanlı topraklarında böyle bir gelişme görülmedi. Geri kalan tarım aletleri, ekim, biçim ve harman teknolojileri de kayda değer biçimde değişmedi.

Bu oldukça durağan yapının hayatın bütün alanlarında egemen olduğunu söyleyebiliriz. Eski Yunan veya Roma kentlerindeki binalarda pek çok incelik görüyoruz. Ama bir köylü evinin böyle özellikleri yoktu. Aslında bugün Anadolu'da gördüğümüz, daha çok da iklim özelliklerine göre biçimlenmiş köy yapıları, ufak tefek farklarla, bu çok eski zamanlarda da böyle olmalıydı. Yağışlı, ormanlık bölgelerde ahşap konut, sivri dam, seyrek yerleşme; kurak bölgelerde kerpiç tarzı inşaat malzemesi, düz dam, "bitişik nizam" vb.

Evlerin içinde kullanılan eşya da asgarîydi, en temel ihtiyaçları karşılamak üzere düşünülmüş ve sağlanmıştı: Yemek pişirmek için araçlar, içinde yiyecek ve başka şeyleri bulundurmak üzere yapılan, küpten sandığa, bu işleve uygun eşya ve üzerinde oturmak ya da yatmak için yapılmış eşyalar, yani sedirler ve yatak yorgan. Birçok yerde kışın hayvanlar da evin içine alınabiliyordu. Bu çağlarda bütün dünyada olduğu (ve daha uzun zaman olmaya devam edeceği) gibi, geçimlik köy ekonomisine dışarıdan, "pazar"dan alınan pek az şey katılırdı.

Osmanlı'nın bir düzeyde belirli bir değişiklik gösteren toprak düzeninin, köylünün günlük hayatı açısından önemli bir değişiklik yaratacağını düşünmemiz için neden var mı? Örneğin, bir "has"ta yaşayan bir köylü olmakla bir "timar"da olmak arasında veya bu ikisiyle bir "vakıf"ta çalışıyor olmak arasında, bir "tabakalaşma" yaratacak boyutlarda farklılıklar oluşuyor muydu? Bildiğim kadarıyla bu gibi konularda henüz kapsamlı araştırma ve incelemelere girilmedi, ama çok önemli farklar oluşmayacağını (Batı'da senyöre ya da kiliseye çalışanlar arasında da oluşmadığı gibi) tahmin edebiliriz.

Osmanlı arşivlerinde, başta *Tahrir Defterleri*, kadıların hükümleri (Şer'iyye Sicilleri) ve daha birçok kayıtta, zengin malzeme bulunmakla birlikte, anlaşılır nedenlerle (sistemin nasıl işlediğinin incelenmesi gereği vb.), "günlük hayat"ın nasıl yürüdüğünün incelenmesine yeni yeni başlanıyor. Köylüler ve köy hayatında, üst birimin bir "has" veya "timar" olmasından çok, içinde bulunulan topografya ve iklim koşullarının daha belirleyici olduğu gibi bir genellemede bulunabiliriz, sanıyorum. Bağ ve bahçelerin daha yaygın olduğu yerlerde paranın ve nakde dayalı ekonomik işlemlerin de çoğaldığını hemen tahmin edebiliriz. Tabiî bu koşullar daha çok vakfa bağlı köylerde bulunuyordu.

Osmanlı sistemi, Batı'daki gibi bir "toprağa bağlı serf" yaratmadığı, hattâ eskiden olanları da kendi düzenine uydurduğu için, başka feodal örneklerde gördüğümüz "bağımsız köylü", "yarı bağımlı köylü", "serf" gibi hukuken oluşturulmuş farklılıklar da burada görülmemiştir.

Tarımsal üretim her zaman fazla emeğe ihtiyaç yaratır. Bu nedenle, bütün tarımsal toplumlarda nüfus artışı istenen bir şeydir. Bunun Osmanlı sisteminde de böyle olduğu bellidir. Ancak, nüfus artışı, Sanayi Devrimi öncesi koşullarda, ters sonuç da verebiliyordu. Toprağın da, üretimin de, ürünün de sınırlı olduğu bir ortamda nüfus artışı başlangıçta genel olarak teşvik edici bir etki yaratsa da, bir zaman sonra, ürünün nüfusa yetmemesi sonucunda kıtlık ve çeşitli bu-

nalımlara, kargaşalara yol açıyordu. Önceki bölümlerde, bu kuralların Osmanlı toplumunda da işlediğini gördük. Halil İnalcık'ın sözünü ettiği "çift-hane" sisteminde toprak sınırlıydı. Bu durumda yeni kuşakların içinde herhangi bir tarlası olmayan, dolayısıyla başkalarının yanında çalışan köylüler olduğunu da biliyoruz. Bu kategoriye girenlerden de "bennak" vergisi alınırdı. Özellikle 17. yüzyılda günlük hayatın gidişini belirleyen Celâlî olaylarında, bütün çetelerin veya sancakbeyi maiyetlerinin devşirdiği insanlar da toprağın geçindirmeye yetmediği fazla nüfustan olmalıdır.

GÖÇERLER

Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle Asya kısmında, yakın zamanlara kadar sayıları da bir hayli fazla olan bir göçer nüfus yaşamıştır. Horasan taraflarından Anadolu'ya, Osmanlılardan önce de, sonra da, akın akın göçer Türkler geldi. Akkoyunlu ve Karakoyunlular bunların en kalabalık ve gelişkin boylarıdır. Gelenlerin çoğu bir süre içinde yerleşik hayata geçerken buna sonuna kadar direnenler de oldu.

Tarımla geçinen yerleşik köylü nüfusla hayvan sürülerini güderek dolaşan göçerler arasında her zaman çıkar (ve yaşama kültürü) karşıtlığı vardır. Bu karşıtlık Osmanlı topraklarında da yaşandı. Yerleşik köylü açısından, en iyi koşullarda dahi, tarlalarının, bahçelerinin bulunduğu yerlerden göçerlerin hayvanlarıyla birlikte geçip gitmesi, bir yıkım olabilir. Hayvanlar ekinlerini yer, çiğner vb. Hele işin içine göçerler açısından biraz da "kötü niyet" karıştı mı, yıkımın boyutları büyür, çekirge geçmiş gibi olabilir. Aslında göçerin kendisinin "iyi niyetli" olması için pek fazla neden yoktur. O, bu ekili tarlaları kendi hayvanları için hazırlanmış besin gibi görür; bu hizmeti veren tarla sahiplerine de pek saygısı yoktur. Kendi dağ bayır gezer, açık havada, çadırda uyurken kulübelerinde miskin miskin pinekleyen birileridir bu köylüler. Göçer, hayat koşulları gereği hem sürekli hareket halinde, hem de iyice silahlıdır. Dolayısıyla, gezinmelerini denetim altında tutacak güçlü bir devlet otoritesi yoksa, göçerlerin gidiş gelişlerinde pek öyle disiplinli davranmaları beklenemez. Bildiğimiz gibi, 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı devlet düzeni asayişi korumakta pek başarılı sayılamazdı.

Dolayısıyla bu iki farklı hayat tarzı içinde yer alan insanlar arasında sürekli bir itiş kakış ve bazen adamakıllı sertleşebilen sürtüşmeler eksik olmadı. Gene de, uzun vadede, büyük felaketlere yol açmayan (ya da meydan bırakmayan) bir dengenin korunduğunu söyleyebiliriz. Bunun başlıca nedeni, tarihî sürecin yerleşik köylülüğü dolaylı da olsa korumasıydı. Bu kitabın başında belirttiğim gibi, Osmanlılar, Selçuklulardan farklı olarak, toplumda göçerlerin belirleyiciliğini azaltmak için başından beri kararlı bir biçimde çalışmış, bunda epey başarılı da olmuştu. Ama Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından Osmanlı Devleti'nin Anadolu'nun büyük kısmına egemen olmasına kadar geçen zaman içindeki beylikler düzeni de göçebelikten çok, yerleşiklik eğilimi göstermişti. Kentler bir yana, kırdaki nüfus da -Selçukluların yeni geldiği yıllarla kıyaslanamayacak şekilde- Türk ve Müslüman olmuştu. Buna karşılık, göçer alışkanlıklarıyla yeni yeni aşiretlerin gelişinin arkası kesilmiyordu. Aynı şekilde, devletin, göçerleri iskân ederek, tarımla uğraşan yerleşik köylüler haline getirme çabaları da devam etti. Bunlar kimi zaman kendileri Rumeli'ye doğru yollarına devam etmiş, ama daha çok devlet onları yeni fethedilen yerlere yönelterek iskân etmiştir. Bütün bu hareketlilik içinde, daha önce de işaret edildiği gibi, doğrudan doğruya coğrafyanın kendisinin yerleşikliği teşvik ettiğini söylemek gerekir. Yazın yaylaya çıkanların çoğunun kışlık evleri, köyleri vardı.

Dolayısıyla, bu olaylar bütününe uzun vadeli bakarken, yerleşik/göçer karşıtlığının yanı sıra, yerleşik/göçer dayanışması ve işbirliğinin de mümkün biçimleri olduğunu düşünmek ve bunları da araştırmak gerekir. Sonuçta bu iki hayat tarzını sürdüren insanlar, biri ötekinin sahip olmadığına sahip olacak şekilde örgütlenmişlerdi ve uzun vadede bu işbölümünün olumlu sonuçlarının daha ağır basmış olması mantığa uygundur. Braudel'in de söylediği gibi, Avrupa ve Or-

tadoğu, bütün dünyada, bitki yetiştirenlerle hayvan yetiştirenlerin, aralarında Habil ve Kabil'den beri sürdüğünü söyleyebileceğimiz bütün çekişmelerine rağmen, en iyi ve en uzun vadeli uyumu kurduğu bölgedir ve bu bakımdan sonraki çağlarda öncü olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı son derece geniş topraklarda Türkmen aşiretler göçer nüfusun büyük bir kısmını oluşturuyordu, ama göçerler onlardan ibaret değildi. Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde, oraların yerlileri olan Kürt ve Arap aşiretleri çok daha eski zamanlardan beri bu biçimde yaşıyordu ve daha uzun zaman da böyle yaşayacaktı. Karadeniz'in kuzeyindeki Tatar Hanlığı'nda göçebe alışkanlıklar devam ettiği gibi Anadolu'da da Tatar göçerler vardı (ama bunlar zamanla geri kalan nüfusa karıştı). Rumeli tarafında, Osmanlıların kanalize ettiği Türkmen göçerler uzun zaman bu yaşama tarzlarını sürdürdüler. Hıristiyanlar arasında ise, yalnız Sırbistan ile Macaristan arasında gidip gelen Sırp kökenli göçerler (Haymaneler) vardı. Bu çerçevede, imparatorluk içinde hemen hemen her yerde görülen Çingenelere de değinebiliriz.

Tarımın gözle görülür bir maddî refah sağladığı daha verimli bölgelerde göçerlik daha çabuk ve bu ölçüde kendiliğinden yerleşikliğe dönüştü. Dönüşmediği yerlerde de, göçebelik, "yarı-göçebelik" denilecek bir nitelik alıyordu. Örneğin, bugün de pamuk bölgeleri olan Söke Ovası veya Çukurova gibi yerlerde, hem de daha 14. yüzyıl gibi erken bir dönemde, geliş gidişler sırasında ilk pamuk ekip biçenlerin Türkmen Yörükler olduğunu Halil İnalcık anlatır.

Her şeye rağmen toplumda marjinal duran Yörükler bir istikrarsızlık öğesi gibi bir rol oynuyor ve koşulları bozuldukça böyle davranıyorlardı. "Kızılbaşlık" diye bilinen (ve diş bilenen) heterodoksi de en çok onlar arasında yaygındı. Daha Börklüce Mustafa zamanından, Yörükler, asiler safında yerlerini almışlardı. Sonraki Celâlî isyanlarından da eksik olmadılar. Ama isyan dışında, iklim sorunları gibi olaylar da onları ve dolayısıyla toplumun geniş kesimlerini etkileyebiliyordu: 17. yüzyılda daha güneyden Suriye'ye yığılan Arap göçerlerin basınçlarıyla Kürt ve Türkmen aşiretlerini ta Orta Anadolu'ya kadar itmeleri gibi.

Öte yandan, koşulların Yörükleri isyana itelemediği koşullarda devlet onlardan yararlanmanın yollarını buluyor ve bu gibi etkinlikler ağır aksak da olsa yerleşikleşmeyi teşvik ediyordu. Yeni tarım alanları açtırmak yöntemlerden bir tanesiydi. Ama askerî işlevlerde devlet her zaman göçer Türkmen aşiretlerinden yardım istiyor ve çok zaman bunu alıyordu. Derbent bekçiliği yapma (vergi bağışıklığı karşılığında) gibi görece sınırlı sayıda grupları kapsayan işler dışında, göçerlerin kendi doğal imkânları en çok ulaşım alanında gerekli ve yararlı oluyordu. Ulaşımın en ucuz ve en güçlü aracı deveydi ve deve sahipleri de Yörükler'di. Bütün seferlerde, binlerce deve, her türlü erzak ve teçhizat taşıyordu. Ama savaş olmayan zamanda da normal kervanlarda yük taşımak, birçok Yörük Beyi'ne, yaylakla kışlak arasında gidip gelmekten daha çekici görünmeye başlıyordu.

Devletin daha ilk demlerinde "yaya" ve "müsellem" ocakları kurulurken, "yörük" denilen bir atlı sınıf zaten vardı. Ancak, bunlar herhalde hiçbir zaman "yayalar" gibi doğrudan devlet tarafından örgütlenmiş, disiplinli bir sınıf olmadılar ve normal âdetlerine göre yaşamaya devam ettiler. Devlet ve ordu örgütlenmesi daha ileri aşamalara gelirken ayrı bir birlik olarak yerleri kalmadı.

Bütün hareketliliklerine rağmen göçerler de Osmanlı Devleti'nin vergi sistemlerinin dışında kalamamışlardı. Onlardan, doğal olarak, yerleşik çiftçilerin ödediği türden vergiler alınmaz, başta "ganem resmi" olmak üzere, sahip oldukları hayvan varlığına göre vergi verirlerdi. Ama bu "servet vergisi"nin dışında, çiftçiler gibi onlardan da, birey olarak, "bennak" vergisi alınırdı. (Bu kelime büyük bir ihtimalle Ermenice *"bnak"*tan ["ev" anlamında] geliyor. Toprağı olmaksızın "hane" oluşturanlar için kullanılıyordu.)

19. yüzyılda, kalan göçerlerin de yerleşikleştirilmesi için devlet bir kere daha, Adana yöresinde, harekete geçti. Epey çetin ayaklanmaları bastırarak amacına ulaştı. Direnenler daha arkaik bir hayat tar-

zını sürdürmek için direniyorlardı, ama bu olay bize Anadolu türü direnişin en güzel edebî örnekleri arasında olan Dadaloğlu şiirlerini kazandırdı.

KENTLER

Kentlerde toplumsal farklılaşma, doğal olarak, kırda olduğundan daha fazlaydı. Sınıf ve tabakalaşmanın yanı sıra, değişik inanç toplulukları da kırsal kesime göre çok daha içiçe bir hayat yaşıyordu. Kırsal kesimde köyler, dinî ve etnik temellere göre kurulur; bir Müslüman (Türk) ve bir Rum köyü, bir Müslüman ve bir Ermeni köyü komşu olabilir, birbirleriyle "iyi komşuluk" ilişkileri içinde yaşayabilirdi (ve normalde böyle oluyordu). Ama sonuçta ayrı ayrı yaşar ve ancak dinî bayram veya düğün gibi özel olaylarda -biraz da resmî biçimde- yan yana gelirlerdi. Kent hayatı ise, doğal olarak, kentte yaşayan herkesin bir araya gelebileceği, bununla kıyaslanamayacak kadar çok fırsat yaratıyordu.

Roma İmparatorluğu, büyük bir "teritoryal" imparatorluk olduğu halde, kendinden önceki Yunan kent medeniyetinin bazı temel ilkelerini yaşatmaya devam etmişti. Ortaçağ içinden çıkılırken kurulan Avrupa kentleri ise, Grekoromen kentin yapısal özelliklerini çoktan geride bırakmıştı. Hıristiyanlık gereği, bir katedral veya büyük kilise, dinî bir yapı gene ötekiler arasından sivriliyordu; ama Grekoromen kentin "akropolis"inin bir benzeri yoktu. İlk kurulan kentler için onsuz edilmez önemi olan surlar da bazı istisnaî noktalar dışında işlevlerini kaybediyordu. Ortaçağ'da kurulmuş kentlerde Grekoromen kentin "ızgara" modeli, birbirini dik açılarla kesen uzun, geniş ve simetrik caddelerinden de eser yoktu. Bu yeni kentler tüccar ve imalatçıların mekânı olduğu için, maddî yapıları da kurucuların maddî imkânları ve manevî ufuklarıyla sınırlıydı. Düz gitmeyen, dolambaçlı dar sokaklar, simetri gözetmeyen binalar, çarşı pazarın egemenliği vb.

Doğu Roma bu serüveni yaşamadığı için buradaki gelişmeler daha farklı olmuştu. İmparatorluk kaderi -yani sistemi- hep İstanbul'dan belirlendi ve hiçbir zaman Batı'daki gibi bir feodalleşme süreci görülmedi. Kentler, Batı'da olduğu kadar sık sık yakılıp yıkılıp yağmalanmadı. Kentin kırla, avantajların kente doğru yöneldiği, dengesi büyük bir değişime uğramadı.

Batı'dakinden şöyle böyle beş yüzyıl sonra, Doğu Roma da dışarıdan gelen, pek çok bakımdan *yabancı* insanların istilasına uğradı; ama bu tarihte, istilanın niteliği de farklıydı. Batı Roma topraklarında gerçekleşen kaotik istila ve yıkım burada tekrarlanmadı. Bunda, en önemli rolü kentlerin oynadığını söyleyebiliriz. Horasan üzerinden Anadolu'ya akan Türkmenler, Batı Avrupa'daki Germenler gibi kentleri yağmalayacak yerde, *kentlere yerleştiler.* Dolayısıyla kent düzeninde radikal değişmeler olmadı.

Selçuk otoritesinin zayıflaması ve yok olmasından sonra, "Beylikler dönemi" dediğimiz çağda, bu kentli düzenin devam ettiğini görüyoruz. Selçukluların başkent seçtiği Konya'da (İkonia) bu durumda Karamanoğulları hüküm sürüyor. Germiyan devleti, Kütahya'yı (Kottyaion) merkez seçmişti. Sivas (Sebasteia), hep önemli bir merkezdi; Eretna Beyliği'ne de, Kadı Burhaneddin'e de başkent oldu.

Osmanlılar da, atları, develeri, sürüleri ve çadırlarıyla geldikleri yerde, daha Osman Gazi'nin sağlığında, önce Bilecik ve İznik gibi görece küçük kasabaları ele geçirip, 1326'da Bursa'nın fethini başarınca, kendi kaderini de, bütün bölgenin kaderini de değiştirecek olan gidişin ilk adımını atmış oldu.

Gerek Türkiye'de, gerek Avrupa'da, Osmanlılardan hâlâ "Asyalı göçmenler" olarak söz edilir; oysa, olgular bu görüşe hiç destek vermiyor. Osmanlı Devleti, daha en başında kentleşmiş bir düzenin devletiydi.

Bu kentlerde gayri-Müslim nüfus tabiî başından beri vardı. Bazı kentlerde, birden fazla cemaat de olabiliyordu. Osmanlı toplumsal yapısının genel özelliğine uygun olarak, gayri-Müslimler, daha çok ekonomik faaliyetlerle uğraşıyorlardı. Ama bütün kentlerde, Müslüman-Türklerin de loncaları, imalathaneleri vardı. Türkler arasından da tüccarlar çıkıyordu. Tabiî

idarî yapıda, dinî, kazaî, eğitimsel işlevleri yerine getiren, seyfiye ve ilmiyeden seçkinler tamamen Müslüman veya Türk kökenliydi. Anadolu kentlerinde genel durum buyken, Balkanlar'ın büyük ölçüde köylü toplumlarında, örneğin, bugünkü Bulgaristan ve Sırbistan veya Bosna'nın birçok yerinde, kentler daha çok Müslüman egemen sınıfın yaşadığı yerlerdi. Hıristiyan köylüler köylerinde yaşıyorlardı.

SINIFLAŞMA

Osmanlı Devleti'nin "yukarıdan aşağı" karakteri, bu toplumun tarihini incelemeye başlayınca en çabuk göze çarpan özelliklerinden biridir. Dolayısıyla, Osmanlı toplumu üstüne çalışan herkes öncelikle bu duruma dikkat çekmiştir.

Devletin kendi *ideali* oldukça basitti: Toplumu devlet ve reaya olarak ikiye ayırmak! Bunun dışında ikincil ayrımlar olabilir. Zaten olurdu: Reayanın Müslim ve gayri-Müslim olarak ayrılması, sonra o parçaların daha küçük parçalara ayrılması gibi. Zaten Osmanlı devlet felsefesi, dinî/etnik ayrımlardan tedirginlik duymuyordu. Ama, *sınıf*, başka bir şeydi. "Sınıf", altta olduğu kadar, "üstte" de olabilir; daha doğrusu, böyle iki sınıf zaten bir arada ve birlikte oluşur. Osmanlı, devlet dışında, toplumdan yükselecek ve iktidardan pay isteyecek bir sınıfın meydana gelmesine imkân tanımadı.

Ancak, zaman içinde, aşiret üyesi ya da savaşçı gazi topluluğu üyesi olanların, genişleyen sınırlarla birlikte, merkezden uzaklaştıklarını ve merkezde, belirli temel işlevler çevresinde örgütlenen, bu bakımdan da "devlet" kavramının tanımına daha iyi uyan bir yapılanma oluştuğunu görüyoruz. Bu yeni "devlet", aşiretten meydana gelen eski devletin yerini aldı.

Birkaç yüzyıl süren böyle bir süreci iki paragraf içinde özetlemeye kalkışınca, bu anlatımdan, ortada dâhiyane bir kumpas planı olduğu ve başlangıçtaki aşiret üyelerinin kandırıldığı gibi bir izlenim çıkabilir. Ama bu benim düşüncem değil. Herhangi bir uzunvadeli planla değil, koşulların gelişmesine göre bir seyir izlenmiş olmalıdır. Ancak, tarihte, böyle çok-yan-

Edmondo de Amicis'in İstanbul üstüne kitabının en çok hatırda kalan bölümü, Galata Köprüsü üstündeki insan kalabalığını ve çeşitliliğini anlattığı bölümdür. Bu kıyafet zenginliği, kimin ne olduğunu anlamayı kolaylaştırdığı için devletin de işine geliyordu.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

lı süreçler içinde rol alan çeşitli öznelerin, gene o süreçte beliren yeni durumlara göre, "sınıf içgüdüsü" de diyebileceğimiz bazı davranışlar göstermeleri, kendi çıkarlarını korumaya ya da pekiştirmeye yönelik refleks türünden tepkilerde bulunmaları normaldir. Süreçlerin belirli olgunlaşma aşamalarına gelindiğinde, bu "refleksler", üstünde daha fazla düşünülmüş "stratejiler" haline de gelebilir. Osmanlı süreci, zaman içinde bu "merkezî devlet" alternatifinin kazanmasına yardımcı olacak birçok yapısal özellik taşıdığı için bu alternatif gerçekten de kazanan model oldu. Ama başından sonuna kadar, bu merkezî modelle toplumun merkezkaç eğilimleri arasında bir mücadele, kesintisiz bir biçimde, sürdü. Bunun, Osmanlı tarihine biçim veren, bir çeşit omurga sağlayan bir tarihî süreç olduğunu söyleyebiliriz.

Niyazi Berkes, Osmanlı hanedanının toplumda kendine rakip çıkmasını önleme mücadelesini yalnız "aristokrasi" gibi bir sınıfı ilgilendirecek, "toprak mülkiyeti" alanında vermekle yetinmediğini, "burjuvazi" gibi bir sınıfı da ilgilendirecek, para ilişkileri ve sermaye birikimi alanlarını da sıkı bir denetim altında bulundurduğunu söylüyor. Bunun ilk ve belirleyici örneği olarak Kanunî Süleyman çağının başında, "*siyasî* iktidar" sahibi Sadrazam İbrahim Paşa'nın, "*parasal* iktidar" sahibi İskender Çelebi'yi idam ettirmesini gösteriyor. Bundan böyle de, hiçbir zaman, birini veya birilerini bir tür "toplumsal özerklik" sahibi durumuna getirecek herhangi bir sermaye birikimine izin verilmediğini ileri sürüyor.

Berkes'in bu değerlendirmelerine ben de genel olarak katılıyorum. Gelgelelim, Berkes'in bu konuyu işlediği kitabında *(100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi)*, bütün bunlara imkân bırakmadığı için Osmanlı yönetimine duyduğu belli olan öfke bana biraz aşırı gelir. Rakip istememek, son analizde, *iktidar* denen şeyin doğasında var ve olmak zorunda. Toprak sahibi olarak veya para sahibi olarak devlete kafa tutacak birilerinden ürkmek Osmanlılara veya Doğu'ya özgü bir şey değildi. Batı'da bunlar önlenemedi, çünkü Batı'da yeni tarih ciddi bir yıkımdan sonra başladı ve hiçbir zaman özlenen merkezî otorite kurulamadı; Carlus Magnus zamanında da, Napoléon zamanında da. Osmanlı ise, en azından Roma ile başlamış ve Bizans'la devam etmiş, çok uzun bir merkezî otorite geleneğinin sonuna takılmıştı. Bu geleneğin gücü, Osmanlı'nın kendine rakip güçleri görece kolay tasfiye etmesine imkân verdi. Bu kitabın çeşitli bölümlerinde söylediğim gibi, bu başarı ve bu güç, sonraki başarısızlık ve güçsüzlüğün nedenlerinden biri, belki en önemli "içsel" nedendir. Ama bunu o tarihlerde herhangi birinin görüp anlamasına imkân yoktu.

Avrupa'da burjuvazi, krallarla aristokrasi arasındaki iktidar mücadelesinden yararlanarak serpilmişti. Toprağa bağlı feodal sistemde, toprak *ve* iktidar sahiplerinin sahip olmakta güçlük çektiği şeye, *paraya*, onlar sahipti. Uzun vadede merkezî monarşilerin yanında yer alarak ve merkezkaç feodaliteye karşı onları destekleyerek, bağışladıkları nakit karşılığında özgürlük ve ayrıcalık satın aldılar. Bunun üstüne de, keşifleri izleyen "ilk globalleşme" dönemindeki talan ortamının yarattığı "ekonomik fazla" geldi. Ama bu koşullarda bile, örneğin İspanya'da merkezî devlet, burada olduğu gibi, kendine karşı güçlenecek bir sermaye birikimine, dolayısıyla "güçlü topluma" izin vermedi.

Onun için, bu durumda, yalnız Osmanlılara özgü "şeytanî" bir özellik olduğunu düşünmüyorum.

Şimdiye kadar devlet örgütlenmesi ve yapılanmasından yeterince söz ettiğimize göre, yeniden o konuya girmeyelim. Peki, Osmanlı toplumunda durum, devletin çizdiği *"ideal"* manzaraya uygun muydu? Onu değiştiren durumlar, gelişmeler hiç olmadı mı?

Bir bakıma, "hayır"! Devlet çok güçlü olduğu için, dış dünya karşısında en zayıf duruma düştüğü zamanda bile kendi toplumu karşısında yeterince güçlü olduğu için, onun varoluş nedenine ve varoluş tarzına ciddi bir şekilde meydan okuyacak bir sınıflaşma görülmedi. Osmanlı Devleti, fiziksel bakımdan çaresiz kalmış ve sözün gelişi, bir "asi"yi yola getirmeyi başaramamışsa, bu sefer "manevî" gücünden yardım alıyor ve o "asi"ye devlet içinde önemli bir

rütbe vererek onu sistem içine çekiyor, sistemin bir yara almasını engelliyordu. Karen Barkey, 17. yüzyıl boyunca süregiden Celâlî isyanlarını bu gözle değerlendirir.

Dolayısıyla Osmanlı toplumu, 18. yüzyıla gelinceye kadar, kendi içinde fazla bir farklılaşma göstermiyordu. Görece varlıklı ve görece yoksul olanlar elbette vardı, özellikle devlet iktidarını sömürerek bayağı bayağı zengin olanlar da vardı. Bunun, Rüstem Paşa gibi, dillere destan örnekleri hep görülmüş, "küpünü dolduran vali" ve benzeri, darbımesel haline gelmiş olayların neredeyse bir folkloru oluşmuştur. Ama bütün bunlara rağmen, bir sermaye birikimi, daha doğrusu bunun süreklilik kazanacağı bir ortam hiçbir zaman olmamış, biriken bireysel servetler bir müsadere kararıyla devlet hazinesine aktarılmıştır. "Devlet hazinesi" gibi bir yerde bu "bireysel servet" çok önemli yekûn tutamazdı, ama böylece bireysel birikimler önleniyordu.

Keşiflere kadar başta İtalya, Akdeniz'in kıyı kentleri, keşiflerden sonra Atlas Okyanusu'na kıyısı olan ülkeler, bundan sonra daha kuzeyde kalanlar, 18. yüzyıl ortalarından sonra bütün Batı Avrupa (bu sıra şansı dönen İspanya ve Portekiz dışında) zenginleştiler. Sanayi Devrimi öncesinde de bu zenginleşme sürüyordu; ticaret ve talan, dünyanın bütün servetini Avrupa'da toplamaya başlamıştı. Sanayi Devrimi tabiî bu sürecin katlanarak devam etmesini sağladı. Ama bütün bu yıllarda Osmanlı toplumunda kayda değer bir servet üretilmedi. Bugünün Türkiye'sine bakınca da, koca bir imparatorluktan bu kadar az zenginlik kalmış olması, her türlü açıklamaya rağmen, hâlâ şaşırtıcı. Topkapı'da birikmiş malları ya da Dolmabahçe'de sergilenen eşyaları, herhangi bir Avrupa başkentinin sıradan bir sarayının sergilediği nesnelerle kıyaslamak mümkün değildir.

Bu bölümün başında söylediğim gibi, Osmanlı'nın bütün toplum üzerindeki sıkı ve etkili denetimi, en başından en sonuna kadar, özerkleşme eğilimleriyle mücadele etti ve mücadeleden kazanarak çıktı. Öyleyse, özellikle 18. yüzyılda iyiden iyiye yaygınlaşan "âyanlık" kurumu neydi? Veya niçin bu kadar çok "küpünü doldurma" hikâyesi türetilmiş?

Burada şöyle ilginç bir durum olduğu söylenebilir belki: Osmanlı siyasî düşüncesi gibi, o düşünceden dolayı ve doğal olarak Osmanlı hukuku da toprak mülkiyetine dayanan bir "soylular" sınıfının veya ekonomik etkinliğiyle sermaye birikimi yapan bir sınıfın oluşma yolunu tıkamıştı. Yani, bu gibi süreçlere siyasî veya hukukî bir imkân tanınmadığı için, bunların ahlâken onaylanır işler olması da pek mümkün değildi. Şimdiye kadar gördüğümüz gibi, bu yapıda feodal bir sınıf doğmadı, ama her zaman özerkleşmek için mücadele veren yerel nüfuzlular oldu. Başka bir söyleyişte, "feodalleşme" olmadı ama "derebeyileşme" oldu. Bu ikisi, bazı çok önemli bakımlardan, aynı şey değildir. "Feodalite" bir düzendir ve kalıcılığı olan her düzen gibi içinde yaşayan insanlara, cezalarla birlikte ödüller de sunabilmeli ve geçerli çağdaş ölçülere göre "makûl" sayılacak bir hayat tarzı sağlayabilmelidir. Feodal düzenin, birtakım ilkeler ve değerler açısından, tarihte düşünülebilecek en adil, en iyi düzen olmadığını biliyoruz. Ama bir "düzen"di - derebeylik ise, bizatihi bir "düzensizlik" ürünüdür. Bir düzenle karşılaştırıldığında, en büyük dezavantajı *"keyfî"* olmasıdır, Türkiye'de hâlâ bazı "mafioso" örgütlenmeler ve işleyişler, birileri tarafından kabul edilir, hattâ istenir bulunabiliyor. Ama bu gibi işleyişler, ancak işlemeyen bir düzenin kıyısında kurulup varolabilen, bütünlüksüz, asalak sistemlerdir. Bir düzenin işlemesini bozabilir, ama onun yerini alamazlar.

Toprakta özerkleşmenin bir feodalleşme değil de, bir derebeyileşme biçimini alması gibi, sermaye birikiminin sistem dışı yollarını bulup uygulamak da bir "burjuvalaşma" değil, bir "yolsuzluk" (corruption) olarak kaldı.

Şu noktada gene Batı tarihine bir göz atarsak, önce aristokrasi, sonra burjuvazinin çıkışı, belki Osmanlı'daki bu gerçekleşmeyen çıkışlar gibi başlamış olabilir. Ama orada her iki süreç de devam etti ve olgunlaştı - yani bir "düzen" olmayı başardı. Bu noktaya gelmek, her zaman, oraya gelinceye kadar çekilmiş

Batılı anlamda sanatların gelişmediği Osmanlı dünyasında "toplumun aynası" olmaya en yatkın sanat "Karagöz" adıyla tanıdığımız gölge oyunuydu. Resim minyatürle sınırlanmış, minyatür de kendi stilizasyon alanında sıkışmışken, toplumla en içli dışlı olabilen sanat Karagöz'dü ve çeşitli toplumsal tiplerin yanısıra kılık kıyafetteki gelişmeler de burada izlenebilirdi. Onun için biz de toplumsal tipleri deve derisinden yapılan bu figürlerle göstermeyi tercih ettik.
Bir efsaneye göre gerçek Hacivat ile Karagöz, Bursa'da iki işçidir ve bir inşaatta çalışırken karşılıklı yaptıkları komikliklerle arkadaşlarını güldürür, eğlendirirler. İnşa edilen caminin gecikmesini buna yoran padişah (kimine göre Orhan, kimine göre Yıldırım Bayezid) onları idam ettirir. O zaman Şeyh Küşterî adında biri (Karagözcüler onu "pîr" olarak tanır) deriden figürlerini yaparak bu oyunu icat etmiş.
Gölge oyunu Endonezya ya da Hindistan kökenli olabilir. Osmanlı'ya muhtemelen İran üzerinden gelmiştir.

sıkıntıları mazur gösteren bir şey olarak algılanır tarihin incelenmesinde. O nokta bir "amaç" olarak yorumlanınca, oraya giden yolda olanlar da amaca varmak için katlanılan fedakârlıklar kılığına girer. Osmanlı'da feodalleşme olmadığı gibi burjuvalaşma da varolma imkânı bulamadı. Böylece, buradaki bu akim kalan girişimler, "çapulculuk" örnekleri gibi görüldü.

Gene de, Osmanlı düzeninin "bozuk" işlediği zamanlar "düzgün" işlediği zamanlardan epeyce daha fazla yekûn tuttuğu için, derebeyileşme, yolsuzluk, içerdikleri bütün ilişki tipleriyle, toplumda belirli ölçüde yerleşikleşmiş davranış kalıpları oluşturmuşlardır. Bunların bugünlere kalmış uzantı veya serpintilerinin olması, kolay reddedebilecek bir şey herhalde değildir.

Bugünün Türkiye'sinde, sıkça sözü edilen, "her şeyi devletten bekleyen vatandaş" tipinin kökenleri de devletin her şey olduğu bu zamanlara uzanıyor olabilir. Kaldı ki, padişahlığın ilk döneminden 19. yüzyıldaki yeni merkezîleşmeye ve oradan Cumhuriyet'e geçilirken, bizzat devletin gözettiği ve koruduğu süreklilikler olmuştur. Sınıflaşmanın getireceği sorunların asgarîde tutulması için ciddi uğraşılmış, hattâ birçok durumda toplumsal gelişme bu amaçla yavaşlatılmıştır. İtalya'da olduğu gibi burada da çok-partili düzene ve parlamentarizme geçmek, eski yerel otorite ve bağımlılık ilişkileriyle hemen eklemlenerek, bir "Türk *transformiso*'su ve *clientelism*'i" modelini yaratmıştır.

MİLLET SİSTEMİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda asıl toplumsal farklılık, tabakalaşma ve sınıflaşmaya değil, etnik ve dinî topluluklara dayanıyordu. Zaman içinde, sınıflaşmaya yönelen eğilimleri dahi bu ayrım kısmen belirledi.

"Millet Sistemi" gibi bir kavram, içerdiği "sistem" kelimesinin de gösterdiği gibi, Osmanlı yönetiminin kendi bulduğu bir ad değil, Osmanlılarda geleneksel olarak yürümekte olan düzene Avrupa'nın taktığı addır. Buradaki, Arapçadan gelen *"millet"* kelimesi de bu uygulama yürürlükteyken, bugünkü anlamını taşı-

Karagöz'deki bütün tipler perdeye bir şarkı eşliğinde gelir. Çelebi veya Zenne gibi üst sınıftan tipler gelirken çoğu zaman ciddi ve klasik bir şarkı okunur. Değişik etnik kökenlerin temsilcileri de kendi kökenlerine özgü bir şarkı veya türküyle gelirler. Bu âdet, "hayalî"ye, oyununa biraz da musikî katma imkânına verir.
"Acem", adının ima ettiği gibi bir Farsî değil, genellikle İran Azerîsi'dir. Genellikle, "Esfahan"da var bir kuyi / İçinde var, datlı suyi" şarkısıyla gelir. Tanımlayıcı özelliği "abartma" düşkünlüğüdür.
"Arap" karakterin başlıca özelliği ise laf anlamazlığıdır.

Soldan sağa: Tefli Arap, Kabaklı Arap, Çubuklu Acem.

mıyordu. "Millet" etnik değil dinî bir içeriğe göre tanımlanan bir topluluktu. "Gregoryen" veya "Katolik" mezhebinden olan Ermeniler *iki ayrı millet* olarak görülüyor, buna karşılık İslâm "millet"inin içinde Türk, Çerkes, Arnavut, Arap vb. herkes sayılıyordu.

Osmanlılar veya onlarınkine benzer bir kaderi yaşamak durumunda olan bütün göçebe Türkler (Oğuzlar, Tatarlar vb.) bugün "millet sistemi" adıyla tanıdığımız bu düzeni bir biçimde kurmak zorundaydılar. Göçüyor ve üzerinde başka insanların yaşadığı topraklara geliyor ve çok zaman "fatih" olarak buralara yerleşiyorlardı. Dinî aidiyetin her şeyden önce geldiği bu çağlarda ve onların yerleştiği bu topraklarda, "dinî *homojenlik*" çok zor bulunur bir şeydi; dolayısıyla, yeni gelenlerin yerlilerle birlikte yaşamak için bir yöntem ve birtakım kurallar yerleştirmeleri gerekiyordu. Söz konusu dönemlerde gelen ve yerleşikliğe geçen Türkler Müslüman'dı. Dolayısıyla, aldıkları

Eski Osmanlı konaklarında, yalılarında en ağır işleri yapan hizmetkârlara "ayvaz" denirdi. Ayvazlık yapanlar kural olarak doğudan, sözgelişi Van'dan gelir. Ayvaz aynı zamanda Köroğlu'nun arkadaşıdır ama çeşitli araştırmalar onun da Köroğlu'nun kaçırıp yanına aldığı Ermeni genci olduğunu gösteriyor.
Yakın zamanlara kadar İstanbul Yahudileri oldukça yoksul bir tabaka meydana getirmiştir. Yahudi tipi "Balat kapusundan yirdim içeru" şarkısıyla perdeye çıkardı.
Arnavut, saf ve burnunun dikine giden bir kişiydi. Bütün bu değişik etnik tipler, oyunu oynatan "hayalî"ye çeşitli şive taklitleri yapma imkânı tanırdı ki, Karagöz seyretme zevkinin büyük bir kısmı buradan gelirdi. Bir söylentiye göre, hayalî, gittiği ve "hayal perdesi"ni kurduğu mahallenin etnik karakterini orada oynatmaz, o kökenden gelenlerin ötekilere gülmesini sağlarmış. Çok inandırıcı değil, çünkü insanlar kendilerine gülmeyi de severler.

Soldan sağa: Arnavut, Ermeni Ayvaz, Yahudi.

kültürde, Hazreti Muhammed'in Medine'yi ele geçirdiğinde bu kentte Müslüman olanlarla olmayanların bir arada yaşayabilmesini sağlamak için kurduğu, her cemaatin kendi işlerini, kendi inançları ve hukuku çerçevesinde görmesi kuralını getiren düzen örneği vardı. Selçuklular, beylikler döneminde Anadolu'da bulunan çeşitli irili ufaklı beylikler ve onların arasında Osmanlılar bu kurallara göre yaşadılar ve egemen oldukları bölgeleri bu kurallara göre yönettiler. "Devlet" olma yolunda atılan ilk adımla birlikte, yerel koşullar, bu konunun bir hukuk usulüne bağlanmasını zorunlu kılıyordu. Daha önceki bölümlerde söylediğimiz gibi genel olarak Türkler ve özel olarak Osmanlıların getirdiği düzen, yerel yerleşik halkların huzurunu bozmuyor, tersine onlara bir güven duygusu vere-

biliyordu. Hızla yayılmanın en belirleyici etmenlerinden biri buydu.

İstanbul'un fethinden sonra devletin kurallarını, artık bir imparatorluk olmak üzere, yeniden düzenleyen II. Mehmed zaten başından beri yürürlükte olan bu düzeni değiştirmedi, ama geliştirdi ve daha sofistike bir işleyiş oluşturdu.

İstanbul'un fethi üzerine özellikle Türk tarihyazımında, kuşatma sırasında "Müslüman sarığını Katolik takkesine tercih ederim," diye konuşan bazı Bizanslılar olduğu sık sık söylenir. Bu doğrudur. Hıristiyanlık dünyasında 11. yüzyılın ortasında kesin olarak ayrılan bu iki kilise arasında, "öğreti" açısından bakıldığında, görülen farklar insana çok tuhaf görünür: Kutsal Ruh yalnız Baba'dan mı, yoksa hem Ba-

İstanbul'un "sosyal tipleri" arasında Karagöz'de "Tiryaki" adıyla tanınan afyonkeş yaşlı adam da vardır. Böyle bir oyuncu tipleri arasına girdiğine göre epey yaygın olması gerekir. Elinde her zaman çubuğu vardır. Oyunlarda her an uykuya dalmasıyla tanınır.

Bugün "Türk" kategorisine sokacağımız çeşitli tipler Osmanlı zihninde bundan çok bölgelerine göre sınıflandırılırdı. Bir Egeli ile bir Karadenizli, bu açıdan bakıldığında, bir Ermeni ve bir Arnavut kadar birbirinden ayrı, özel kişilerdi.

Zeybek, kabadayının asıl temsilcisi olan Tuzsuz Deli Bekir'den sonra, gene pazusunun ve silahının gücüyle öne çıkan, ama taşradan geldiği için daha saf olan bir tipti. Baba Himmet ise bir odun yarıcıdır ve memleketi Kastamonu'dur. Kaba saba bir köylü tipi olarak namlıdır.

Bunlar gibi Laz, Rumeli muhaciri gibi başka bölgesel tipler vardır.

Soldan sağa: Tiryaki, Zeybek, Himmet Dayı (Kastamonulu).

Bir iddiaya göre de Karagöz'e benzer bir gölge oyunu ilkin Çin'de görülmüştür. Ama daha sonra, Çin'den çok önceleri bu oyunun Hindistan'da bilindiği aşağı yukarı kanıtlanmıştır. "Çin teorisi"ne göre, oradan bu oyun Moğollara geçmiş ve Moğollardan da Türkler almıştır.
Yukarıda, İstanbul halkının hali vakti yerinde ve okumuş Müslüman-Türk kesimini temsil eden "İki Başlı Çelebi" tipi görünüyor.

ba hem Oğul'dan mı çıkar, komünyon ekmeğinin kutsallığının dayanakları nelerdir vb. Ama bu ayrıntılara gelinceye kadar politik birçok sorun ve ayrıca Doğu ile Batı arasındaki, Yunanca ve Latinceden başlayan, yığınla kültürel farklılık vardı. Patrik Mihail ile Papa Leo'nun 1054'te birbirlerini aforoz etmeleriyle yüzyılların birikmiş gerilimi kesin bir ayrılığa dönüştü.

1204'te, Dördüncü Haçlı Seferi'nin Kudüs'e ya da başka "kutsal topraklar"a gidecek yerde Konstantinopolis'i fethetmekle yetinmesi, burada altmış küsur yıl sürecek bir Latin krallığını başlatması, gerginliği ve düşmanlığı son noktasına vardırmıştı. Bundan böyle, gerçekten Müslümanları Katoliklere tercih eden pek çok Bizanslı ortaya çıkacaktı. İki durumun da nelere yol açtığı yaşanmış örneklerle biliniyordu. Katolikler, siyaseten egemen oldukları yerde ellerinden gelen her şeyi yaparak Ortodoksları kendilerine "asimile" etmeye çalışıyorlardı. Demek ki, çaptan düşen Bizans, Katolikleri yardıma çağıracak olursa, kent herhalde Hıristiyan kalırdı, ama Ortodoks kalamazdı. Müslümanlar ise kimsenin dinine karışmıyor ve zorlama yapmıyorlardı. Onların egemenliğinde Ortodoksluk da yaşayabilirdi.

Kuşatma öncesinde kentte Müslümanları tercih eden din adamlarından biri, Pantokrator'da (Zeyrek), İmparator'un gözünden düşmüş olarak bir keşiş hayatı yaşarken kent fethedilince bu gibi görüş ayrılıklarını muhtemelen yakından izleyen II. Mehmed onu buldu ve yanına çağırdı. Aralarında uzun uzun konuşmalar geçtiği anlatılır. 1454'te bu rahip Gennadios II Skholarios adıyla, Osmanlı egemenliği altında ilk Ortodoks Patrik oldu. Rütbesi vezirlerinkine eşit sayıldı. Bizans zamanında olduğundan çok daha şatafatlı törenlerle yeni patriklik kutlandı. Patrikhane önce Fatih Camii'nin bulunduğu tepedeki Havariyun (Apostolii) Kilisesi'ne, Fatih Mehmed kendi camiini burada yaptırmaya karar verince de yakınlardaki Fethiye Camii'ne (o zaman Pammakaristos Kilisesi) taşındı. Birkaç kere daha yer değiştirdikten sonra şimdiki noktada kuruldu.

Patrik, Osmanlı egemenliği altında yaşayan bütün Ortodoksların başıydı. Ama "Ekümenik", yani "evrensel" sıfatını da kullanıyordu. Bu, Osmanlı egemenliğinden de bağımsız, dünyadaki bütün Ortodoksları kapsar. Ama onların birçoğu için bu, zaman geçtikçe, biraz da kâğıt üstünde kalan bir prestij meselesi haline gelecektir. Örneğin, Ruslar kendi kararlarını vermiş, bunu İstanbul'daki patrike de kabul ettirmişlerdi. 16. yüzyıl sonunda Boris Godunov, İstanbul'da Moskova ve Rusya Patrikhanesi'nin kabul edilmesini sağladı. Daha sonra, herhangi bir nedenle İstanbul Patrikliği yok olacak olursa, Moskova'nın dünya Ortodoksluğu'nun merkezi olması konusunda konsensüs sağlandı.

Bu otoriteyle donatılan patrik yalnız dinî değil, birçok dünyevî yetkiye de sahipti. Yalnız onun cemaatinden toplayabildiği vergiler vardı. Cemaatin dinî kuralları çerçevesinde yaşamasına, evlenmesine, ölmesine, mirasın buna göre paylaşılmasına, yani günlük hayatı ilgilendiren her şeye patrik "nezaret" ediyordu. Cemaat içi anlaşmazlıkları çözmek, suçluları yakalayıp cezalandırmak da onun işiydi. Cemaat, dil veya din konusunda, eğitim konusunda tamamen serbestti. Bütün bu haklara karşılık kesin bir ödev vardı: Merkezî devlet otoritesine mutlak siyasî itaat. Patrik aynı zamanda cemaatinde bunun böyle olduğunu da gözetmekle yükümlüydü. 19. yüzyıl başında Yunan Bağımsızlık Savaşı patladığında II. Mahmud'un idam ettirdiği patrik, Yunan bağımsızlığını desteklemekten çok (çünkü zaten desteklemiyordu), cemaati gereği gibi zapt edememekten suçlu görülmüştü.

Patrik son analizde padişahın bir memuru olarak ona mutlak itaatle yükümlüydü, ama burada ilginç bir incelik vardır. Bizans sisteminde kilisenin başı imparatordu; patrik de onun tayin ettiği vekildi. Osmanlı egemenliğinde de Gennadios, somut gerçeklik düzeyinde fazla bir önemi olmayan bu kuralı Fatih'e kabul ettirmişti: O gene, imparator *dönünceye kadar*, Ortodoks Kilisesi'nin başıydı. Aynı mantık gereği, dinî olmaktan çok dünyevî bir simge olan çift başlı Bizans kartalı da meşru bir simge olarak kaldı.

Kahveden Karagöz'e kadar pek çok şeyin "ilk sahibi" olmak, Türkiye ile Yunanistan arasında bir tür "müsabaka" haline gelmiştir. Ancak Karagöz konusunda onlar haklı olabilir, çünkü daha Platon zamanında orada böyle bir oyun olduğu biliniyor.
Karagöz'de kadın tiplerin genel adı "Zenne"dir. Yukarıda bir zenne tipi görülüyor. Kimi zaman böyle "genel olarak zenne"nin ötesinde, örneğin "Karagöz'ün karısı" gibi tek bir bireye özgü figürler de vardır.
Karagöz'deki bu zennelerin kaçgöç kurallarına pek fazla uymaması da ilginçtir.

Galata'da Cenova kolonisi yaşıyordu. Fetihe kadar epey "ikili" bir politika izleseler de, fetihten sonra getirip anahtarları padişaha verdiler. Bu İtalyan tüccarların burada bulunması, o zamanın "globalizasyonu" çerçevesinde dünya ticaretinin bir gereğiydi. Bunu Fatih de çok iyi biliyordu. Fatih onları da bir cemaat olarak kabul etti ve Galata'da oturmaya devam etmelerine izin verdi. Ama artık Bizans zamanında olduğu gibi bağımsız bir Cenova kolonisi olamazlardı. Zaten herkese olduğu gibi yaşama hakkı tanıyan Osmanlı hukukuna uyacaklardı. Sur duvarları kısmen yıkıldı. Böylece, geleceğin "İstanbul'daki Avrupa'sı" demek olan Galata ve Pera biçimlenmeye başladı.

Fatih bir zaman sonra İstanbul'da Ermeni (Gregoryen, tabiî) Patrikliği'ni kurdu. Fetih öncesinde Bursa'da vardapet (yaklaşık "kardinal" mertebesinde bir yüksek rahip) olan Hovakim'i şahsen tanıdığı ve aralarında bir dostluk olduğu söylenir. Hovakim 1461'de ilkin Samatya'da kurulan Ermeni Patrikhanesi'nin başına geçti; Bizans döneminde sur içinde cemaat olarak yerleşmelerine izin verilmeyen Ermeniler de kentin belli başlı öğelerinden biri haline geldiler. Bizans'a bakıldığında, İstanbul zaten Ortodoks mezhebinin merkeziydi. Ama Ermeniler için Gregoryen mezhebinin merkezi, Erivan'ın yanındaki kiliseler kenti Eçmiadzin'di. Dolayısıyla İstanbul'daki patrikhane, Eçmiadzin'i aşan bir otoriteye sahip olmadı. Ama İstanbul'un evrensel konumu dolayısıyla patrikhanenin de somut tarih düzeyinde, Ermenilerin hayatında Eçmiadzin'den aşağı kalmayan bir rol oynadığı tahmin edilebilir.

Fatih'in oğlu II. Bayezid'in İspanya'dan kovulan Yahudileri bu tarafa davet ettiğine değinmiştik. Bunların oldukça kalabalık bir kısmı başkente yerleşince, cemaatlerle ilgili uygulama onlar için de geçerli oldu. Bu, şu bakımdan ilginçtir: Musevî din adamları olan hahamlar arasında, Hıristiyan kiliselerde olduğu gibi, hiyerarşik ast-üst ilişkileri yoktur; herkes eşittir. Ama Osmanlı Devleti'ne, patrik gibi, her idarî durumda muhatap olunacak tek bir sorumlu kişi gerekiyordu. Böylece "Hahambaşılık" kurumu ihdas edildi. Bildiğim kadarıyla bu, yalnız Osmanlı (dolayısıyla şimdi Cumhuriyet) topraklarında görülen bir makamdır.

Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler, Müslüman-Türklerle birlikte, başkentin temel öğelerini oluşturdular. Koca İstanbul'da tabiî başta Frenkler, birçok dinî cemaat daha vardı ve bunlardan bazıları ileriki yıllarda benzer temsilî kurumlar kurdular. Ama en kalabalık olanlar, başta sayılan üç tanesiydi. Bunların başkentteki baş temsilcileri aynı zamanda Osmanlı topraklarının başka bölgelerinde yaşayan cemaat üyeleri üzerinde de otoritelerini uyguluyorlardı.

Zaman içinde imparatorluk büyüdükçe yeni cemaatler topluma katılarak bunlar da "millet sistemi"nin parçaları haline geldiler. Doğu'da Süryaniler, Nasturîler, ayrıca Katoliklik içinde çeşitli kollar olan Marunîler, Keldanîler, Melkitler (kuzeyde Gürcüler), Mısır'da Koptlar (Kıptî), doğu bölgelerinde yaşayan "millet"lerdi. Misyonerlerin etkinlikleri veya bilinen genel kiliseler içinde yeni çıkan yol ayrımlarına göre, Katolik Rumlar veya Katolik ve sonra da Protestan Ermeniler gibi ya da bağımsız Bulgar Ortodokslar gibi cemaatler de oluştu. "Millet sistemi"nin artık lağvedildiği yıllarda devletin resmen tanıdığı on sekiz tane "millet" olduğu söylenir.

KIRDA VE KENTTE

Osmanlıların Selçuklular tarafından iskân edildikleri bölgede tanıdıkları, kendilerinden farklı ilk "millet", Rumlar'dı. "Rum" adı, Roma'dan gelir. Bu adlarda epey bir karışıklık oluşagelmiştir. Bugün Türkçede "Rum" adı, "Yunanistan dışında yaşayan Elenler" anlamına geliyor. Onun için "Kıbrıslı Rum" oluyor, ama "Mora Rumları" gibi bir şey pek söylenmiyor. Onlar için "Yunan" diyoruz; oysa bizim Arapçadan aldığımız bu kelime de "İonian"dan geliyor. "İonialı", yani Ege'nin Anadolu kıyılarından biri. Yunanlar da "Rumiosini"yi genellikle bizimki gibi, Yunanistan dışındakileri kapsayacak şekilde kullanıyorlar. "Greek" bütün dünyada geçerli olmakla birlikte bunu sevmiyorlar. Bizim "Yunan" ve "Yunanistan" anlamında onlar "Elen" ve "Ellas" diyorlar. Ayrıca bizim "Yunanlı"

dememiz de yanlış: "Kırgızistan-Kırgız", "Türkistan-Türk" doğruysa, "Yunanistan-Yunan" olmalı.

Osmanlılar çevrelerinde, kentte de, kırda da, öncelikle Rum nüfusla tanıştılar. Anadolu'nun tamamında durum böyleydi. Doğuda ve kısmen Güneydoğu Anadolu'da ayrıca Ermeni nüfusun yoğunlaştığı bölgeler vardı. Osmanlı egemenliğiyle birlikte daha çok Ermeni'nin bulundukları yerlerden daha batıya doğru gelip yerleştikleri görüldü. Ermeniler arasında da el sanatlarında ustalaşarak kentlileşmiş önemli bir kesim vardı. Zamanla onlar da Osmanlı kentlerinin (hattâ kısmen Rumeli'de bile) belli başlı öğeleri arasına girdiler.

Bu dünyanın koşulları Yahudilerin toprak sahibi olmasına imkân bırakmamıştı. Onun için, "Yidiş" adıyla tanınan Doğu Avrupa (Polonya, Ukrayna vb.) ülkeleri dışında "köylü Yahudi" yoktu. Yahudiler kentte yaşamaya alışmıştı. Bizans zamanından kalan Yahudi nüfus da, sonradan ilkin İspanya ve daha sonra başka Avrupa ülkelerinden gelenler de kentlerde yerleşti. Selanik, yüzyıllarca, çok yoğun bir Yahudi nüfusun yaşadığı bir kentti.

Rumeli'ye geçiş başlayınca Osmanlılar ilkin Bulgarlar olmak üzere çeşitli Slav halklarla da karşılaştılar. Daha sonra Arnavutları ve Romenleri tanıdılar. Uzun bir süre, Macarlar da, kısmen, "Osmanlı-Uluslar-Topluluğu"nun bir parçası haline geldiler.

Müslüman-Türk nüfus Rumeli'de daha çok kentlerde yerleşti. Kırda yerleşen ve tarımla uğraşanlar da elbette vardı, ama asıl varlıklarını kentlerde gösterdiler. Rumeli'ndeki Osmanlı kentleri, oldukça "kozmopolit" bir özellik kazanmıştır. Bu, bölgedeki kentlerin Osmanlı döneminde gösterdiği gelişmeyle paralel ilerleyen bir süreçtir. Daha önceleri küçük birimlerin merkezi durumunda olan bu kent ve kasabalar Osmanlı İmparatorluğu'nun büyümesiyle, bir hayli karmaşık bir ekonomi ve alışveriş sistemi içinde önem kazanmaya başladılar. Bu yeni işlevlerin gereğini yerine getirmeye daha yatkın olan, çeşitli etnik kökenlerden tüccarlar, esnaflar vb. yerli kırsal nüfuslardan önce bu kentleri doldurdular.

Türklerin yanı sıra, Müslüman olan yerli halkların da kentte yerleşmeyi tercih ettiğini görüyoruz. II. Mehmed zamanında fethedilen Bosna'nın Ortodoks Sırplar ve Katolik Hırvatlarla geçinemeyen halkı Boşnaklar kendi istekleriyle Müslüman olduktan sonra, egemen dinden olmanın avantajlarını kullanarak büyük toprak sahibi oldular ve kentlerde yerleştiler. Bu toplumsal yapılanmanın sonuçları Bosna'daki son savaşta bile kendilerini gösterdi.

Budin'den sonra Bosna'da Osmanlıların kurduğu Sarayevo (Saray-Bosna) ve Sırbistan'da Belgrad ve Niş, bugünkü sınırlara göre gidersek Bulgaristan'da Filibe, Rusçuk ve Silistire, Makedonya'da Üsküp, Manastır ve Ohri, Yunanistan'da Selanik, Kavala ve Serez, Arnavutluk'ta İşkodra, Avlonya, Berat ve Draç Osmanlı yönetimi boyunca Rumeli'nin önemli kentleri oldular.

Balkanlar'da Boşnaklardan başka topluca İslâm'a geçen başka Slav grupları da oldu. Bugünkü Bulgaristan'da Pomaklar sonradan Müslüman olmuş Bulgarlardır. Makedonya'daki benzer azınlık grubuna da Torbeş adı verilir. Arnavut nüfusun çoğu da zamanla İslâm'ı benimsedi. Ancak, fethedilen bölgelerde böyle gruplar halinde olmayan sürekli bir Müslümanlaşma-Türkleşme süreci yaşanmıştır. Halil İnalcık, Balkanlar'da çeşitli bölgelerde timar sistemi içinde yer alan "Hıristiyan sipahiler"in varlığını saptamıştı. Onun incelemelerine göre bu gibi bireyler birkaç kuşak içinde din değiştirip Müslüman Osmanlı kesime asimile oluyordu (İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.67-109). Heath Lowry de fetihten sonra Trabzon'daki nüfus hareketlerini inceleyerek burada da oldukça yoğun bir İslâmlaşma sürecinin yaşandığını kanıtlamıştır (Lowry, *Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi*). Buna benzer süreçlerin, fütuhatın yayıldığı bütün bölgelerde, başından beri gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

SONRAKİ YÜZYILLAR

Osmanlıların kurduğu bu "millet sistemi"nin çokuluslu ve çok-dinli bir imparatorluğu bir arada tutmak ve yönetmek için gerçekçi ve akılcı bir düzen ge-

tirdiğini söylemek mümkündür. Osmanlıların yayıldığı alanın hemen hemen tamamında bir zamanlar Roma İmparatorluğu, bir kısmında da onun devamı olan Bizans İmparatorluğu yaşamıştı. Onların da, pek çok etnisite, kültür ve dinin bulunduğu bu coğrafyada geliştirdiği yöntem çok farklı değildi ve muhtemelen Osmanlı uygulamasının da temelini oluşturmuştu. Bu yöntem, siyasî-idarî birliğin sağlanabilmesi için kültürel çoğulluğun korunmasını öngörüyordu. Topluluklar, günlük hayatlarını ve içişlerini, geleneksel olarak otoritesini saydıkları kişi ve kurumların gözetiminde, bildikleri ve alıştıkları biçimde yürütüyorlardı. Merkezî otoriteyle muhatap olan da normal olarak halkın kendisi değil, iktidar hiyerarşisinde ara kademede duran topluluk ileri gelenleriydi. Zaten "isyan" gibi olayların patlak vermesi de daha çok onların merkezî yönetimle anlaşamamalarına bağlıydı.

Osmanlılar, zaten yüzlerce yıldır buralarda geçerli olan bu düzenin yeni efendileri oldular. Osmanlı toplumunun bu çok-parçalı yapısı, son dönemlerde biraz abartılı övgülerle anılır oldu. Bunun, kısmen, daha önce özellikle Balkan millî tarihçilerinin koro halinde Osmanlı yönetimini "zulüm" diye yermelerinin tepkisi olarak da kabul edebiliriz. Bu kitapta başka yerlerde de söylediğim gibi, Osmanlı'daki hoşgörü ortamı, kuruluştan 17. yüzyıl ortalarına kadar, Avrupa'dan çok daha ileriydi. Ama bunu saptarken bunun (o çağ için kaçınılmaz) sınırlarını da şaşırmamak gerekir.

Bu hoşgörü, belirli bir felsefenin, bilinçli bir düşüncenin ürünü değildi; *pratik* durum karşısında zaman içinde oluşturulmuş pragmatik bir tutumun sonucuydu. Bunun yaşanması, bir "felsefenin ürünü" olmadığı gibi, *bir felsefe üretmedi* de. Osmanlı toplumunda felsefenin, yöntemli düşüncenin gerekli temellerinin bulunmaması, bunun bir nedeni olabilir. Ama bir nedeni de, varolan düşünce geleneğinin, böyle felsefelerin gerektirdiği "eşitlik" veya "özgürlük" gibi temel ilkelerden tamamen yoksun olması ve özünde bu gibi ilkelere karşı olmasıydı. Başka bir söyleyişle, bu "hoşgörü ortamı"nın gerisinde, herkesin istediği inancı benimseme *özgürlüğüne* sahip olması gerektiği veya bütün inançlar gibi bütün insanların da *eşit* sayılması gerektiği gibi ilkeler yoktu. Yukarıda belirtildiği gibi, "hoşgörü", pragmatizmin sonucuydu. İslâm, din-i mübindi ve monoteist veya değil, elbette hiçbir dinle karşılaştırılamazdı. Hayat özünde hiyerarşik olduğu için, bir arada varolmasına izin verilen bütün bu cemaat ve milliyetlerin, bundan öte, *eşit oldukları* yolunda bir inanç da yoktu. Ama bu inanç, zaten söz konusu toplulukların kendilerinde de yoktu. Tanzimat Fermanı ile "millet sistemi"nden "eşit yurttaşlar" sistemine geçildiğinde, Rum-Ortodoks Patriği'nin "Bu durumda biz de Ermenilerle, Yahudilerle eşit olduk," diye yakındığı anlatılmıştır.

"Millet sistemi"nin kimseyi "asimile" etmek gibi bir amacı bulunmamasını, çeşitli İslâm devletlerinin İslâmî hukuk gerekleriyle açıklayanlar olmuştur. Bu, oldukça akla yakın bir açıklamadır. Müslüman reayadan alınamayan, ama Hıristiyan ve Yahudilerden alınan, "cizye" gibi, çeşitli vergiler vardı. Devletin bu gelirlere sahip olması, halkın en azından bir kısmının gayri-Müslim olmasını gerektiriyordu. Osmanlılardan önce başka İslâm devletlerinde de bu yöntemler böylece uygulanmıştı.

İslâm'ın toplumdaki ayrıcalıklı yeri, yukarıda belirtildiği gibi, bütün bu tarih boyunca birilerinin ihtida yoluyla Müslüman olma kapısını açık tuttu, ama her zaman toplumda hatırı sayılır gayri-Müslim topluluklar bulundu. Çoğunluk onlarda kaldı.

Devletin genişlediği ve gelir kaynaklarını genişlettiği, savaş meydanlarından başarıyla döndüğü çağlarda "millet sistemi" çarkının da oldukça arızasız biçimde işlediğini varsayabiliriz. Ama dünya koşulları değişip devlet mekanizması alışık olmadığı arızalarla karşılaşmaya ve bu arızaların sonuçları halk kitlelerinin hayatlarına yansımaya başladığında, ilk bozulacak şeyin de cemaatler arası uyum olduğunu kolaylıkla tahmin edebiliriz.

Osmanlı toplumunun bu dönemlerinde, dünyanın başka yerlerinde de olduğu gibi, *milliyetçilik* yoktur. Fransız İhtilâli'ne kadar böyle bir ideoloji gelişmeyecek, böyle bir "özlem" olmayacak, insanların zihinle-

ri böyle bir şemaya göre işlemeyecektir. Öte yandan, Osmanlı toplumunda bol miktarda *milliyet* vardır ve günlük hayatın çoğu, özellikle kentlerde, onların varlığı tarafından belirlenmektedir. Bunu, Karagöz oyunu gibi veya Orta Oyunu gibi popüler eğlence biçimlerinde gözlemleyebiliriz. Karagöz'le Hacivat "yerinden memnun" ve "yukarıya özenen" iki tip olarak sınıflı bir toplum hayatından bir kesit sunarlar. "Çelebi" ve bazı "Zenne" tipleri de "üst sınıf" havası taşır. Ama geri kalan karakterlerin hemen hemen hepsi etnik bir grubun temsilcisidir: Rum, Ermeni Ayvaz, Yahudi Eskici, Arnavut, Laz, Çingene, Acem, Arap, Zenci Bacı ya da Türk kesim içinden Muhacir, Zeybek, Kastamonulu Baba Himmet gibi tipler.

Toplumun gidişi aksamaya başlayınca, negatif ideolojik mekanizmalar da çalışmaya başlar ve bunun ilk aşamalarında insanlar kendi yoksunluklarının sorumluluğunu "öteki" olarak gördükleri başka gruplara yüklerler. İyi incelenmemiş olmakla birlikte, özellikle 18. yüzyılda Osmanlı ülkesinde bu olumsuz mekanizmaların işleyeceği açıktır ve bunun ciddi işaretleri de eksik değildir.

Gayri-Müslimler başından beri onları "ikinci sınıf" haline getiren kısıtlamalara tabiydiler. En iyi zamanlarda da, köle sahibi olmaz, sokakta atla gezemez, kılıç kuşanamazlardı vb. 17. ve 18. yüzyıllardan sonra bu çeşit yasakların çok daha sıkı kollandığını, cezaların sertleştiğini, gayri resmî baskıların arttığını ima eden birçok olgu var. Lâle Devri'nde çocuk kanı ile ekmek yaptıkları için bazı Yahudilerin idam edildiğini görüyoruz. Ahmet Refik şöyle şeyler anlatıyor:

> Yahudi ve Hıristiyan taifesinin öteden beri giyim kuşam konusunda Müslümanlara benzememeleri [örneğin kürk giyemezler], davranışlarında âdaba uygun olmaları yasal yükümlülüklerindendi... gayri-Müslimlerin... kurallara uygun olarak... ata ve üç çifte kayığa binmemeleri emredildiği gibi... Bundan başka, Müslümanların gayri-Müslimlere ev ve arsa satmaları da yasaktı. 1729'da bu konuya uymayanlar görülmüş... Nevşehirli İbrahim Paşa'nın son yıllarında, Kavukçular... Yahudi şapkasına benzeyen... kavuklar yapmaya başladılar... Bu durum devlet büyüklerinin sinirlerine öylesine dokundu ki 'Bundan sonra her kim ol makûle kavuk dikip veya satın aldığı haber alınırsa... dükkânının önünde asılacağı' ilan edildi (Ahmet Refik, *Eski İstanbul*, s.82-3, 90, 93-7).

Türk kaynaklarında bir baskı uygulandığı söylenen, ne tür bir baskı politikası güdüldüğünü anlatan kitaplar görülmemekle birlikte, görülen çeşitli tekil olaylar bir araya getirildiğinde, bu çağlarda Osmanlı ülkesinde hayatın gayri-Müslimler için "idilik" olmaktan çıktığını görebiliyoruz. Bunu dilde yerleşmiş deyimlerden ("Bugün pazar, gâvurlar azar", "çanına ot tıkamak" vb.), fıkralardan, daha pek çok popüler kültür ürününden izlemek mümkün. Tarihî kayıtlarda da habire bazı somut olgularla karşılaşılıyor. Sözgelişi, III. Ahmed'in kızı Esma Sultan'ın ölümünden sonra kethüdalarının dürüst davranmadığı anlaşılıyor ve cezalandırılıyorlar; ama üçünün içinde yalnız Müslüman olmayanı idam ediliyor.

Kısacası, 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunları artmaya başlayınca çeşitli milliyetler arasındaki ilişkiler de gerginleşti. Böylece, 19. yüzyılda ortaya çıkacak milliyetçilik ideolojisinin ihtiyaç duyduğu "öteki" ve "düşman" imgesi için bol bol birikim yapılmış oldu.

SINIF VE ETNİSİTE

Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerin bir kısmının tarımla uğraşan köylü olduğu, bir kısmının (aslında aynı kısım olmalı) da askerlik yaptığı çok sık söylenmiştir. Bu da, söylene söylene, gerçekte olduğundan daha geçerli bir sözde-olgu haline gelmiştir. Klasik dönemde asıl önemli askerî birlikler (kapıkulu) Türk kökenli değildi. "Kargaşa" nitelemesiyle anılan çağlarda asker olan Türklerin böyle yapmakta amacı silahlı olmanın sağladığı ekonomik nimetlere ulaşmaktı. Bunların yanı sıra, Türk-Müslüman kesimin ekonomik etkinlikten tamamen uzak durduğu önermesi de temelsizdir. Bu kesimden birçok tüccar vardı ve üstelik bunların bir kısmı 19. yüzyılda "Hayriye Tüccarı" adıyla, yani gene "ayrımcılık" yapan bir adla tanınırdı.

Bu durum böyle olmakla birlikte, yalnız Müslüman kesim, geniş bir alan oluşturan devlet görevlerini yapabilirdi. Özgül bazı makam veya işler dışında, gayri-Müslim nüfusa verilen çok fazla devlet görevi yoktu. Bu durumda, böyle konumlarda herhangi bir işlevi olamayacak gayri-Müslim kesim de ancak ekonomik etkinliklere yönelebilirdi. Bu ayrımın sonucunda, ekonominin, özellikle de ticaret ve finans gibi daha belirleyici işlevleri olan ekonomik etkinliklerin büyük çoğunluğu gayri-Müslimler'in elindeydi. Müslüman kesim başlangıçta bu işleri önemsiz gördüğü için onlara bırakmıştı. Devlet de Müslüman kesimin zaten varolan gücüne ekonomik güç eklemesini istememiş, bu işi zayıf gördüğü gayri-Müslim topluluklara bırakmıştı. Ama dünyada kapitalizm yavaş yavaş kurulur ve uluslararası işbölümünü biçimlendirmeye başlarken, ekonominin önemi gitgide arttı. Ekonomi her şeyi belirlemeye başladı. Dolayısıyla, sürecin bu aşamasına gelindiğinde Müslüman-Türk-Osmanlılar, iplerin çoğunun gayri-Müslim ellerde toplandığını gördüler.

18. yüzyılda bu durumun temelleri çoktan atılmıştı. Ama ancak 19. yüzyıla gelindiğinde, azınlıkların ekonomik egemen sınıf olması gibi ilginç bir yapılanma, Osmanlı toplumunda Müslüman-Türk kesimin gittikçe önem kazanan özgül bir sorunu haline gelecek ve yükseliş yıllarının "millet sistemi" cennetini ilgili herkes için bir cehenneme çevirecekti. Sürecin o kısımları kitabımızın kapsamı dışında, ama bütün bu çatışmaların temel taşlarının 18. yüzyılda döşenmeye başladığını söyleyebiliriz.

Seçilmiş Kaynakça

Altınay, Ahmet Refik, *Eski İstanbul*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Andrews, Peter Alford, *Türkiye'de Etnik Gruplar*, Ant Yayınları, İstanbul, 1992.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara, 1958.

Benbassa, Esther ve Rodrigue, Aron, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Beydilli, Kemal, *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, Tatav, İstanbul, 2003.

Bilge, Yakup, *Süryanilerin Kökeni ve Türkiyeli Süryaniler*, İstanbul, 1991.

Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu: 1839-1914*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Bryer, Anthony-Heath Lowry (ed.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, 1986.

Clogg, Richard, *A Short History of Modern Greece*, Cambridge UP, 1992.

Doğan, Hatice, *Osmanlı Devleti'nde Hahambaşılık Müessesesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2003.

Faroqhi, Suraiya, *Stories of Ottoman Men and Women*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1995 (ilk baskı 1928).

Goodwin, Godfrey, *The Private World of Ottoman Women*, Saqi Books, Londra, 1977.

Heberer, Michael, *Osmanlı'da Bir Köle*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

Judah, Tim, *The Serbs*, Yale UP, 1997.

Kayaoğlu, Gündağ-Ersu Pekin, *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 1992.

Khoury, Dina Rizk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Kiel, Machiel, *Art & Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Maastricht, 1985.

Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981.

Mackenzie, Molly, *Turkish Athens*, Ithaca, Lebanon, 1992.

Mansell, Philip, *Constantinople*, John Murray, Londra, 1996.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1976.

Reyhanlı, Tülay, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

Sevengil, Ahmet Refik *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, İletişim Yayınları, İstanbul 1986.

Toledano, Ehud R., *Osmanlı Köle Ticareti*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.

Vraçalı Sofroni, *Osmanlı'da Bir Papaz*, çev. Aziz Nazmi Şakir-Taş, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

Yerasimos, Stefanos, *İstanbul: İmparatorluklar Başkenti*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

—, *Milliyetler ve Sınırlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

KADINLAR

Toplumun nüfusunun en az yarısını meydana getiren kadınlar hakkında, nasıl yaşadıkları hakkında tarihten bize ulaşan bilgi, başka herhangi bir alandaki bilgiye kıyasla, en kıt olanı. Bunun başlıca nedeni, özellikle Müslüman kesimde, kadını sarıp sarmalayan nüfuz edilmez "mahremiyet" perdesi olabilir. Bunun ikili, çelişik bir karakteri var gibi. Bir yandan görünüşte yüceltici bir şey: Kadını kutsallaştırıyor, el sürülmez bir yere gönderiyor. Ama aynı anda bunun tam tersini de yapıyor: Kaale almıyor, önemsizleştiriyor.

Bu yargı yalnız Müslüman kesimi kapsamıyor tabiî. Kapitalizm-öncesi, tarımsal geleneksel toplumun öteki cemaatlerinde de kadın benzer bir kapalılık içinde.

Her toplumda, erkek veya kadın, hakkında en çok bilgiyi en kolay biçimde elde ettiğimiz kişiler, en üst tabakadan olanlardır. Bu çerçevede, öteden beri en iyi tanıdığımız kadınlar da hanedan üyesi olanlar, hanım sultan ve valide sultanlar, padişah kızlarıdır. Burada bilgi daha çok olmakla birlikte, yakın zamana kadar, bizim bu bilgileri birleştirme ve onlardan sonuç çıkarma tarzımız, dünya görüşümüzün çarpıklıklarından ötürü, konuyu nesnel bir gözle görmemizi engelliyordu. "Kadınlar Saltanatı" tanımı (bunun içerdiği "erkek-egemen" ideoloji) Leslie Peirce'ın kitabına kadar hiç itirazla karşılaşmadan, kuşaktan kuşağa aktarılan bir klişe haline gelmişti.

Yani sorun yalnız bilgi eksikliğinden ibaret değildi. Öncelikle bu konuda bir merak veya ilgi yoktu. Bir yerde, bir rastlantı sonucu bulunan bir bilgiyi, zamanın önyargılarını bilerek değerlendirmek gibi bir tavır da gelişmemişti.

Bu yaklaşımın yakınlarda değişmeye başladığını görüyoruz. Bir neden, feminizmin yalnız burada değil, bütün dünyada, erkek-egemen bakış biçimini sarsması ve değişmeye zorlamasıydı. Kitabın birkaç yerinde değindiğim genç tarihçiler kuşağı, dünyaya bu gibi değerler ışığında bakmaya yatkın oldukları için, Osmanlı tarihyazımı da geleneksel cinsiyetçi (sexist) anlayıştan arınmaya başladı.

Bakışın değişmesi, bakan gözün o zamana kadar görünmeyen nesneleri seçmeye başlamasını sağlar. Kadınlar hakkında kaynaklarda pek az bilgi bulunduğunu söylemiştim. Bu doğru, ama örneğin Suraiya Faroqhi, şeriat kadınların davacı ve davalı olmasını, ayrıca mirasa konmasını engellemediği için, bir yandan kadıların mahkeme kayıtlarında, bir yandan da miras tereke kayıtlarında, kadınlarla ilgili, aydınlatıcı olabilecek bilgiler bulunduğunu söylüyor. Bunları incelediği kitabı, *Ottoman Men and Women*, söz konusu alanda öncü bir eser ve yazarın sözünü doğruluyor.

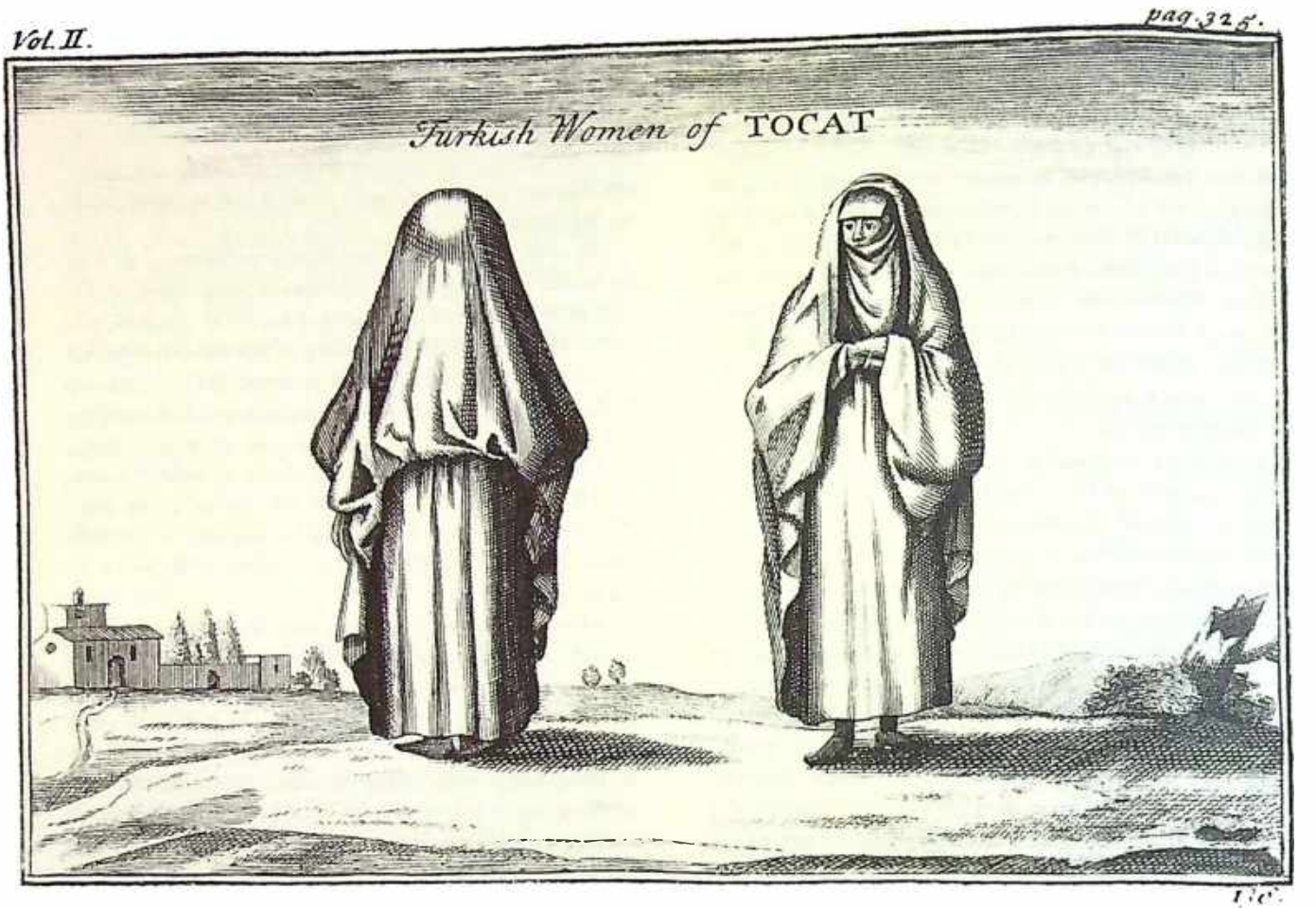
Şu anda erişebildiğimiz ana kaynak mahkeme ya da tereke olunca, Saray'dakiler kadar olmasa da, erişeceğimiz kadınların gene "kalburüstü" kadınlar olması normal. Zenginlik skalasının aşağılarına indikçe, insanların kayıda kuyuda, dolayısıyla tarihe geçmesi de güçleşiyor - tarihi sırtında taşıyanlar sonuçta bu insanlar olsa da. Ama tabakalaşmanın, bireyselleşmenin, her türlü farklılaşmanın epey minimal düzeylerde yürüdüğü bir toplum içinde, bir tabakada görülen fenomenin benzerinin bir ötekinde de ortaya çıkması kuraldışı bir durum değildir - bir mekânda görülenin başka bir bölgede, bir zamanda görülenin başka bir dönemde ortaya çıkmasının da şaşırtıcı olmadığı gibi.

Faroqhi'nin incelediği somut örneklerde, Müslüman Osmanlı kadınlarının İslâm hukukunda zaten bilindiği gibi, erkeklerle eşit olmamakla birlikte (oldukça yakın zamanlara kadar tam bir fiilî eşitlikten söz edecek herhangi bir toplum bulmak zaten mümkün değil), bazı "oryantalist" değerlendirmelerin düşündürebileceği kadar da düşük statüde olmadıklarını gösteriyor. Mal sahibi oluyor, mallarını ve servetlerini yönetiyor, dava açıyor, mahkemede iddialarını savunabiliyorlar.

Tabiî bütün bunlar, belirli ve tanımlanmış bağlamlarda gerçekleşiyor. Aslında hemen hemen her zaman, bu gibi konumlarda görebildiğimiz kadınlar *dul kalmış kadınlar* ki, bu da "kadın özgürlüğü" gibi bir ideal çerçevesinde çok parlak bir görüntü vermiyor. Şimdi olduğu gibi o zaman da bireyselliğin çeşitli farklılaşmalara yol açacağını varsayabiliriz. Örneğin, Faroqhi, kadınlar için evrensel belirleyici durum olduğunu söyleyebileceğimiz evliliğin farklı uygulamaları olabileceğini belirtiyor:

> Bir durumda, gelin doğduğu ailenin elinden kocasının akraba topluluğunun eline geçiyordu. Bu ikinci ailesinin gözünde yeni gelin tanım gereği bir yabancıydı. Hayatının geri kalan kısmında kaynanası ve kaynatası davranışlarını büyük ölçüde denetleyecekti. Gelinle birlikte, içine doğduğu ailenin malından bir kısmının da aileyi terk etmesini önlemek üzere, genç kadını miras dışında tutmanın çeşitli yollarına başvururlardı (Faroqhi, *Stories of Ottoman Men and Women*, s.184).

Bu herhalde olabilecek en kötü durumlardan biriydi, çünkü kendi ailesinin silkelemeye çalıştığı kadına kocasının ailesinin daha iyi davranmasını normal olarak bekleyemeyiz. Ancak

"Tokatlı türk kadınları" olarak geçiyor. Bugün bu "kapalı giyimli" kadınlara bakınca Türk veya Müslüman olanlarından bir şüphe duymuyoruz. Ama bu kitabın anlattığı zamanlarda Hıristiyan veya Yahudi kadınların giyimi de bunlardan çok fazla farklı değildi. Özellikle dul kalan kadınlar siyaha bürünür ve örtünebildiği kadar örtünürdü. Bu "kadın kılığı" dinî olduğu kadar, toplum tipiyle ilgili bir anlayışı da yansıtır.
Bir eski gravürde Tokatlı kadınlar.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

bütün bu durumların bireysel olduğunu, dolayısıyla önceden çizili davranış kurallarına aykırı gelecek durumların da ortaya çıkabileceği ihtimalini gözden ırak tutmamamız, ama aynı zamanda bunların "istisna" olacağını unutmamamız gerekiyor. Faroqhi, ayrıca, kadının kocasının yanında daha eşit bir statüde durduğu, onun iş ortağı gibi davrandığı ya da kendi başına ekonomik girişimlerde bulunduğu durumların da göründüğünü söylüyor.

Hukukla ilgili çeşitli ayrıntıların yanı sıra, kadınların "servet"inin nelerden oluştuğunu izlemek de (bunlar tabiî en iyi tereke kayıtlarında görülebiliyor) ilginç. Ziyneti, mücevheri bol kadınlar, "gardrobu zengin" kadınlar, ev eşyası değerli olanlar ya da bunlara pek yüz vermemiş ama çifti çubuğu olan kadınlar karşımıza çıkabiliyor. Değişik dönemlerin bu gibi kayıtlarının daha geniş envanterlerinin çıkarılmasıyla, zamana göre tüketim "trend"lerinin değişip değişmediğini de herhalde daha iyi anlayabiliriz.

Bu "hali vakti yerinde" kesimde rastladığımız kadınlar arasında (aynı nedenden olsa gerek) kökeni köle olanlar da azımsanmayacak bir oran tutuyor. Aslında toplumun genel hayatında kadın ve erkek kölelerin oynadığı rollerin daha kapsamlı bir biçimde incelenmesi gerekiyor.

Toplumun daha yoksul kesimlerine nüfuz etmeye çalıştıkça, araştıracak kaynaklar da azalıyor. Burada zaten erkekler için de elde fazla bir veri yok. Köy hayatı, tanımı gereği (ama bunu da çok abartmak mümkün ve galiba biraz fazla sık yaptığımız bir şey), en statik hayat biçimlerinden biri olduğu için, bu alanı araştırırken çağdaş incelemelerden de yararlanmak düşünülebilir - tabiî verileri, bulguları sürekli karşılaştırarak, sınayarak ve sağlamasını yaparak.

Sonuç olarak, çalışmalar başlamış olsa da, her şey henüz çok erken aşamada ve Osmanlı toplumunda kadınlar konusu hâlâ bu tarihin "mahrem" yerlerinden biri.

TOPLUMSAL BÖLÜMLENMELER

Kapitalizm-öncesi toplumlarda, formasyondan formasyona değişim gösterebilen ve çok zaman bir hayli kesinleşebilen çizgilerle ayrılan bölümlenmeler olur. Batı'nın genel tarihinde bunun oldukça belirgin bir örneği Yahudilerdi. Yahudilerin hemen hemen tamamı büyük kentlerde yaşardı. Milano'dan Prag'a, bu hayat tarzının girdiği somut biçimler birçok ortak özellik gösterir. "Yahudi mahallesi" anlamına gelen "Ghetto" kelimesi muhtemelen İtalyanca "borghetto"dan türemiştir. Bu kelime de "bargo", yani "kent"in küçüğüdür; bir "mahalle" anlamına gelir. İlkin Venedik'te Yahudiler'in oturduğu mahalleyi anlatmak için kullanılmıştır. Çok zaman sur duvarıyla çevrilerek izole edilen bu mahallelere Yahudilerden başkası girmez, Yahudiler de ancak izin verilen saat ve günlerde *ghetto*'larından dışarı çıkarlardı. Doğu Avrupa'nın *"stetl"*ları da aynı şekilde çalışıyordu.

Ancak bu *ghetto* örneği, dinî bir önyargı ve ayrımcılığa dayandığı için, burada anlatılmak istenen toplumsal bölümlenmelerin oldukça aşırı bir örneği sayılır. Ayrıca, gene aynı temel, yani ayrımcılık (dinî ya da etnisiteye, ırka bağlı çeşitleriyle) birçok "modern" toplumda da devam edegeldiği için, yalnızca "kapitalizm-öncesi" ile sınırlı bir şey değil.

Söz konusu bölümlenme, böyle örnekleri de kapsamakla birlikte, daha çok kapitalizm-öncesi toplumun teknolojik imkânlarının sınırlılığının bir sonucu. İnsanların bir yerden başka bir yere gitmesini, gezmesini güçleştiren bu koşullar, doğal olarak, toplumun büyük çoğunluğunun doğduğu yerde ölmesine ve yaşadığı süre içinde ancak dolaysız çevresinde yaşayan insanları tanımasına yol açıyordu. Büyük kentlerin çeşitli semtlerinde oturan insanların bile gidip başka semtleri görmeleri, gezmeleri olağanın dışında bir iş sayılırdı.

Bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı topraklarında da geçerli olan bu koşullarda insanlar öncelikle aile, akraba bağları ile birbirlerine bağlanır ve birbirleriyle ilişki kurarlardı. Bunun yanı sıra, iki ilişki ağı daha hayatın doğal bir parçası oluyordu: Birincisi yaşanılan yerdi ki, bu da genellikle bir köy veya mahalleden ibaret bir alan olur, bütün bir kent veya bir bölgeyle özdeşleşmeye kadar pek uzanmazdı. Zaten bu nedenle 19. yüzyıldan sonra değişen dünyada yeni oluşan "ulus-devlet"lerin toplumda bir "ulusal bilinç" yaratmaları hiç kolay olmadı. Pek çok yerde, insanlar kendilerini bir "ulus"tan çok bir "din"le özdeşleştirdiler.

İkinci (ya da, "aile"yi sayarsak, üçüncü) ilişkilenme ve toplumsallaşma yolu da yapılan işle, meslekle ilgiliydi. Kapitalizm-öncesi toplumun kentlerinde loncalar hâlâ etkin olduğu için, nüfusun çoğu böyle bir örgüte bağlıydı ve bu örgüt bir bireyin kendine eş dost seçmesinde önemli bir rol oynardı.

Osmanlı toplumu gibi mülti-etnik imparatorluklarda bu sayılanlara dinî ve etnik cemaatleri de eklemek gerekiyor. Osmanlı'da, Avrupa'daki gibi katı bir "ghetto"laşma olmadığı hep söylenmiştir. Bu doğru olmakla birlikte, hayatta bütün kurumların cemaat temeli tarafından belirli ölçülerde biçimlendirildiği de açıktır. Öncelikle insanlar bir kent gibi bir birim içinde kendi yerleşmeleri gereken yeri buna göre seçiyor, yerleştikleri semtte bir cami, kilise veya sinagogun cemaati oluyor, bir loncada çalışacaklarsa çok zaman hangisinde olacakları da buna göre belirleniyordu.

Almanca iki kelime bugün uluslararası bilim sözlüğünün bir parçası olarak her yerde kullanılır: *"Gemeinschaft"* ve *"Gesellschaft"*. Bu kelimeler bu içeriklerini dünyadaki "modernizasyon" süreci içinde edinmişlerdir. *Gemeinschaft*, modernleşme öncesinin "cemaat"i, "topluluğu"dur (İngilizce "community" diyebiliriz); *Gesellschaft* ise modern dünyanın modern "toplum"udur (İngilizce "society").

Yukarıdaki kısa özetlerde de gördüğümüz gibi *gemeinschaft* aşamasında insanlar birbirleri için *somut* varlıklardır, çünkü birbirlerini kişisel olarak tanırlar ve kişisel ilişkileri (akraba, hemşehri, meslektaş ve dindaş ya da "soydaş") vardır. Bunlar, dolayısıyla, "sıcak" denebilir nitelikte ilişkilerdir. *Gemeinschaft*, insanın doğal "erişim" yeteneğiyle sınırlı, bunun sonucunda herkesin herkesi tanıdığı bir topluluk biçimidir. Doğal olarak da, "modern-öncesi" niteliktedir.

Gesellschaft modernizasyonun, bir yanda sanayileşme ve gelişen teknolojinin, öbür yanda modern devlet ve uluslaşmanın, ulusal bilincin biçimlendirdiği çağdaş toplumdur. Başlıca özelliklerinden biri, içindeki bireylerin anonimleşmesidir: Herkesin birbirini bütün özellikleriyle tanıdığı mahalle tarzından, yıllarca birbirinin adını öğrenmeden, görüşmeden yaşanılan apartman komşuluğuna geçiş.

Gemeinschaft'ta yaşayan, kendi toplumunda, somut olarak tanımadığı kişilerden pek haberdar değildir. Sözgelişi bir Fransız olarak kralını tanır, ama ülkesinin başka bölgeleriyle ilgisi yoktur; *Gesellschaft* insanı komşusunu hayatı boyunca tanımayabilir, ama modern bilgi ve iletişim imkânları sayesinde kendi toplumu gibi bütün dünyada olup bitenlerden haberlidir, haberdar olma imkânlarına sahiptir. Komşusunu tanımasa da fotoğrafını görünce Dalay Lama'yı tanır.

Gemeinschaft'tan *Gesellschaft*'a geçiş bütün dünyada yaşandı, hâlâ da yaşanıyor. Ama geçişin temposu her toplumun kendi yapısına, geçmişinden aldığı verili koşullarına göre değişti. Toplumlar arasında olduğu gibi her toplumun kendi içindeki farklı bölge ve kesimlere göre de, değişimin hızı, niceliği ve niteliği farklılaştı.

Geleneksel yapılarında *gemeinschaft* kökenli özellikler ağır basan toplumlar, modernizasyon süreçlerinde de bu özelliklerin hiç değilse bazılarını korumak istediler. Bu iki öğenin birbirine eklemlendiği bir 20. yüzyıl ideolojisi *korporatizm*'dir. Örneğin, Mussolini İtalya'nın böyle bir düzenle yaşamasını uygun bulmuştu: Sendikaların denetim altına alınması, korporasyonlar kurulması (bunlar, *toplumsal katılım*'ın araçları olacaktı), yeni seçim sistemi ve yeni korporatif Meclis, bu eklemlenmenin sonuçlarıdır.

Türkiye de, kendi modernizasyonunda, *Gesellschaft* istasyonuna rahat geçememiş (ve belki hâlâ geçememiş) bir toplumdur.

Osmanlı toplumundaki *Gemeinschaft* özellikleri arasından biri, yani mülti-kültürel yapı, Cumhuriyet boyunca aşındı ve törpülendi ve sonunda neredeyse tamamen sahneden çekildi. Bugün Türkiye'nin Osmanlı toplumu gibi "mülti-kültürel" (özellikle "çok-dinli") olduğunu söylemek mümkün değil. Buna karşılık, daha *homojen* olduğunu söylemek de mümkün değil. Çünkü, ek bir "din" farklılığı taşımayan birçok etnik farklılık hâlâ devam ediyor. Bu da, imparatorluktaki "din" vurgusuna karşılık "ulus" ölçütünü öne alan bir Cumhuriyet için biraz paradoksal bir durum.

Ama yalnız etnik ayrımların hâlâ varolması değil, homojenleşmeyi engelleyen ya da yavaşlatan etkenler, teknolojinin yavaş yerleşmesi ve bununla aynı zamanda eğitimin yavaş yayılması, homojenleşmeyi bugün bile kısıtlıyor. Eski bölgesellikler, hemşehrilikler, büyüyen kentlerde bile devam ediyor ve toplum içinde "kompartmanlar" oluşmasına yol açıyor.

Bu arada, İtalya örneğinde olduğu gibi burada da *Gemeinschaft* geleneğinin bazı öğelerinin bizzat "modernleştirme" projesinde yer aldığı söylenebilir. Türkiye'de modernizasyonun ilk sözcü ve teorisyeni Ziya Gökalp bir yandan "hars/medeniyet" ayrımı yaparak *gesellschaft*'a gidecek yolda *Gemeinschaft*'ın var kalması gereğini savunmuş, bir yandan da doğrudan doğruya "korporatizm" propagandası yapmıştır. Ziya Gökalp'in bu görüşleri, onun ölümünden sonra Cumhuriyet'in çeşitli uygulamaları içinde kendine yer bulmuştur. Örneğin, 1950'lerden bu yana iyice yoğunlaşan kırdan kente akında, yeni yerleşim alanlarının pek çoğu hemşehrilik temeline göre kuruldu. Aynı eğilim, başta Almanya, çeşitli Avrupa ülkelerine işçi göçünde de görüldü.

Gemeinschaft türü toplumsal örgütlenmede, aynı mesleği paylaşmanın, temel toplumsallaşma kanallarından biri olduğunu belirtmiştim. Modern toplum bunu aşacak pek çok toplumsallaşma biçiminin maddî imkânlarını yaratır. Gelgelelim, Türkiye'de, modernizasyon sürecinin başlıca öznesi olan devletin kendisinin hayli korporatist bir üslûp benimsediğini ve bunun birçok toplumsal kesim tarafından da taklit edildiğini görüyoruz. Cumhuriyet'in erken dönemlerinde "mahfel" denilen lokaller, geleneksel/kırsal yerleşimlerde, taşra kent ve kasabalarında, asker ve sivil bürokrasi ile kentin az sayıda aydınının "Batılı" ölçüler içinde yanyana geldiği mekânlar olmuştu.

Ama şimdi, bu aşamadan yıllar sonra, çeşitli bakanlıkların veya özerk devlet kuruluşlarının başkentte, çeşitli kentlerde, yazlıklarda vb. lokallerini, "sitelerini" görüyoruz. Modernizasyonun lokomotifi durumundaki devletin bu korporatist tutumunu toplum da taklit ettiği için, aynı şekilde, falan sendikanın yazlık sitesi, filan meslek odasının veya okul mezunlarının yazlığı gibi kuruluşlara her yerde rastlıyoruz. Cumhuriyet tarihinin belirli bir döneminde bu gibi işler yapan kooperatifler bütün ülkeye yayılmıştı.

Modernizasyonun ortasında ve sürecin içinde bu *Gemeinschaft* özlemi ve uygulaması, herhalde ancak imparatorluğun toplumsal yapısının Cumhuriyet'e devrettiği mirasla açıklanabilir.

DRİNA KÖPRÜSÜ

İvo Andriç, Yugoslavya'nın en büyük yazarlarından biriydi. 1892'de, Bosna'nın Travnik kasabasında doğmuş, Sırp kökenli bir Yugoslav'dı. Dolayısıyla, bir bakıma, Yugoslavya ile yaşıt sayılabilir. Toplumunun ilginç ve karmaşık tarihi, Andriç'in yaratıcı zihninin başlıca besin kaynağı olmuştur.

Genellikle şaheseri olarak kabul edilen *Drina Köprüsü*'nde Andriç ülkesinin tarihinde Osmanlı rolü üstüne düşüncelerini dile getirir. Romanın sonlarına doğru, üniversiteli iki genç (biri Sırp, öteki Boşnak) tartışmaktadır. Aşağıdaki satırlar o bölümden seçilmiştir:

> Galus'un sesi çok daha yüksek ve anlamlıydı. Bahtiyaroviç'in böyle anıtlar yaptıran Sokollu Mehmet Paşa ile Osmanlı idaresi üzerine söylediği övücü sözleri doğrulamakla birlikte Sırp milletinin, geleceği, geçmişi, kültürü ve uygarlığı üzerine milliyetçi görüşlerini ateşli ateşli anlatıyordu. Çünkü bu öğrenci sohbetlerinde herkes kendi düşüncesini izler. Galus da:
>
> - Hakkın var, diyordu. Herhalde bir dâhi olması gerek. Bizim kanımızdan olup yabancı bir imparatorun hizmetinde yükselenlerin ne birincisi, ne de sonuncusudur. Biz İstanbul, Roma ya da Viyana'ya, devlet adamı, asker ve sanatçı olarak bu ayarda yüzlerce insan verdik!.. Milletimizin büyük gücü ve modern bir devlet biçiminde birleşmesinin anlamı şudur ki: Şimdiden sonra değerlerimiz ülkemizde kalacak... Burada gelişecek ve genel kültüre yardımını yabancı merkezlerden değil, buradan ve bizim ismimizle yapacak.
>
> - Bu merkezlerin bir rastlantıyla kurulduğunu ve istenildiği zaman istenildiği yerde yenilerinin kurulabileceğini mi sanıyorsun?..
>
> - Rastlantı ya da değil!.. Bugün mesele o değil. Nasıl kurulduklarının önemi yok, önemli olan şey bugün bozulmaları, sönmeleri, ortadan kalkmaları ve yerlerini tarih sahnesine çıkacak yeni merkezlere bırakmalarıdır. Milletin kendini dolaysız gösterebileceği genç ve hür merkezlere.
>
> - Demek Sokollu Mehmet Paşa, yukarıda Sokoloviç'te bir köylü olarak kalsaydı yine bu mertebeye yükselecek... ve şu dakika üstünde konuştuğumuz köprüyü yaptıracaktı, öyle mi?
>
> - O çağda elbette hayır!..
>
> Bahtiyaroviç susuyordu. Onun bu manalı sususu, şiddetli bir muhalefet gibi Galus'u büsbütün çileden çıkarıyor, sesi yükseliyor ve gittikçe sertleşiyordu. O devirde milli edebiyatta çok kullanılan kelimelerle ve yaradılışındaki şiddetle ihtilalci gençliğin planlarını ve ödevlerini sayıp döküyordu.

Andriç'in bu bölümü, medeniyetler tarihine bağnaz bir milliyetçilik gözlüğüyle bakmanın, olguları kavramakta ne kadar aciz kaldığını gösteriyor.

Sokullu Mehmed Paşa köprüsü diye de bilinen Vişegrad'taki Drina Köprüsü bir Sinan eseridir. Drina nehri üzerinde kesme taşlardan inşa edilmiş köprünün köşkündeki mermer kitabesi, köprünün Birinci ve İkinci Dünya savaşlarında tahrib edilmesinden sonra Saraybosna müzesine konulmuştur.

TARİKATLER

Osmanlı toplumunun Müslüman kesiminden söz edince, toplum hayatında tarikatlerin oynadığı role değinmemek düşünülemez. Çünkü tarih boyunca bunlar toplum hayatında önemli bir yer tutmuş ve insan hayatında da belirleyici bir rol üstlenmişlerdir.

"Tarikat" sözü Arapça "yol" anlamına gelen "tarik"ten türer. Başlangıçta "tarikat", dinle daha tasavvufî diyebileceğimiz tarzda ilişki kuran ve ilâhîyatla ilgilenen bir bireyin tuttuğu yol anlamına geliyordu. Ancak, zamanla bunu yapan bireyler ikinci anlamda "tarikat" kurucusu olmaya başladılar. Bu, çok anlaşılır bir şekilde, böyle bir yol deneyen ve deneyimi sonunda bir yöntem bulduğuna inanan bir insanın, kendisine inanan ve güvenen başka insanlara, aynı ruh huzuruna varmanın yolunu göstermesi, bu konuda onlara rehberlik etmesi demektir. Arapçada "yaşlı" anlamına gelen "şeyh" kelimesi de bu yeni anlama adapte edilmiş, "şeyh", bu yolu bulan kişi, dolayısıyla bir tarikatin kurucusu anlamını kazanmıştır. Ama daha da sonra, bir tarikatin ilk kurucusu için "pir" kelimesi tercih edildi. Onu izleyenlerin kendini kanıtlamış olanları "şeyh" oldu. Tarikatin bulunduğu mekâna (tekke, dergâh, hankâh) gelip giden ve "şeyh"ten tanrısallığa varmanın âdab ve erkânını öğrenenlere, başlangıçta, ilk arayış ve başvurma aşamasında "talip" (çoğulu "taliban") ve daha sonra "mürid" dendi.

Tarikatler toplumda hissedilen belirli bir ihtiyaca cevap veren bir kurum olarak, 11. yüzyıldan sonra biçimlenmeye ve yayılmaya başladılar. Önce bunun nasıl bir ihtiyaç olduğu sorusu üstünde duralım.

Şüphesiz tartışmaya açık (en azından geliştirilmesi gerekli) bir açıklama önermesi olarak şunu söyleyeceğim: İslâmiyet'in uygulamasında, *Kur'an-ı Kerim*'de yer alan bazı sözlerin de etkisiyle, dinin topluma açıklanması veya toplumun dini temellükünde, *sanat* öğesine hiç başvurulmamış ya da çok az başvurulmuştur. Buradaki durum, Hıristiyan dünyadaki duruma hiç benzemez. Hıristiyanlık'ta, özellikle plastik sanatlar ve musikî, her yerden önce kilisede gelişti. Ressamların, heykelcilerin, bestecilerin başlıca patronu kiliseydi. İsa'nın ve ailesinin, havarilerin ya da azizlerin hayatlarını, "passion"larını resimleyen ressamlar, dinî öğretiyi bu şekilde "plastikleştirdiler"; kitleler -ve tabiî bireyler- için anlaşılır, zihinde canlandırılır, paylaşılır hale getirdiler. Başka bir söyleyişle, soyut öğretiyi "yaşantı"ya dönüştürdüler.

Daha önce değindiğim gibi, Hıristiyanlık içinde bu yapılanmaya karşı çıkan, bunu putperestlik gibi gören eğilimler olmuştur. Hattâ Protestanlık da kısmen böyledir. Ama ana akım hep yukarıda anlatıldığı gibi ilerlemiştir. (Protestanlık da zaten 16. yüzyıldan sonra oluşmuş ve dünyanın modernleşmesiyle içiçe yürüdüğü için hiçbir zaman Ortaçağ'ın ikonoklast hareketlerine tam olarak benzememiştir. Buna rağmen, İngiltere'de İç Savaş'ı kazanan Püritenler'in tiyatroyu yasaklaması gibi olaylar eksik değildir.)

İslâmiyet'te sanat ile dinî öğreti arasında benzer bir ilişki kurulmayınca, sıradan insanın kendi zihnî imkânlarıyla Allah'ı ve "uluhiyet" kavramını tasarlaması güçleşmiştir. İslâmiyet'te "din görevlileri" diyebileceğimiz imamlar, hocalar da, cemaate, kuralları zaten belli olan "ibadet"te yardımcı olmakla yükümlü kişilerdir de, insanların bu gibi sorunlar karşısında meraklarına, kuşkularına, korkularına vb. cevap verecek bir felsefî derinliğe sahip olmaları hiçbir zaman düşünülmemiştir.

İşte tarikatler bu boşluğu doldurdukları için gerçek bir ihtiyaca cevap vermiş oldular ve dolayısıyla bunca yüzyıldır ayakta durabildiler.

Dine inanan (inanmaktan başka yolu olmayan), ama bunu nasıl yapacağını bilmeyen (biçimsel ibadeti değil, dinin asıl manevî yanını özümleyemeyen) sıradan insan, eksik ve yalnız kaldığı bu noktada şeyhin yardımına sığındı. Şeyh, her şeyden önce, müridine dini ve inancı içselleştirmesinde yardımcı olabilen kişidir. Allah ile iman üzerinden bir özdeşlik ilişkisi kurmasını sağlar; evreni anlamlandırmasında ona rehberlik eder.

Ancak, varolan ve gitgide çoğalan yığınla tekke ve dergâhta şeyhlerle müritlerin sürekli bu tür felsefî-teolojik derinliklerde bir ilişki kurduklarını söylemek de abartılı olur. Bunların bir çeşit düşünsel-duygusal arkaplan teşkil ettiği bir ortamda, ortak bir âyinin yarattığı cezbe havası içinde Allah fikrine varma çabası, çoğu tarikatin başlıca eylem biçimi olmuştur. Derece derece hızlanan bir tempoyla, topluluk halinde "Allah" adını zikretmek ve belirli basit hareketleri birlikte yapmak temeline dayalı "zikir" âyinleri tarikatleri karakterize eder. Burada da ritmik musikî, ortodoks İslâm'da başvurulmayan bir öğe olarak, bireyi Allah'a yaklaştığına inandığı bir "vecd"e taşır.

Bu âyinlerin merkezde yer aldığı tarikatler, zikri ayakta yapan (kıyamî), oturarak yapan (kuudî), sessiz (hafî) veya sesli (cehrî) yapan olmak üzere dörde ayrılır.

Bütün topluma yayılan, yüzlerce şeyh ve halife tarafından yürütülen bu etkinlikte herkesi kapsayacak bir norm, bir standart bulmak elbette imkân dışıdır. Bir uçta, İslâmiyet'in derin

tasavvuf anlayışı ve geleneğinin ciddi felsefesinin tartışıldığını ve özümlenmeye çalışıldığını varsayabiliriz. Ama öbür uçtaki uygulama bugünün "aerobik"le zayıflayan gruplarının davranışına muhtemelen çok benziyordu. Gene günümüzün dünyasında gitgide yaygınlaşan "guru"lar, onların ardına takılan bireyler, yeni din ve tarikatler, İslâmiyet'te yer alan tarikatlerle aynı psikolojik ihtiyaç temeli üzerinde biçimleniyorlar. Pek çok tarikatin etkinlikleri arasında yer alan "inziva", "çile" gibi davranışlar da oldukça evrensel davranışlardır; insanlar her yerde bedenlerine, maddî varlıklarına çeşitli yoksunluk ya da eziyetler çektirerek manevî varlıklarını arıttıklarına ve yücelttiklerine inanırlar. Bu "çile"nin öteki, karşıt ucu da, Allah'la bir ilişki kurulduğu inancının verdiği neşe ve coşkudur.

Tarikatler, böylece, başından beri ortodoks (ve "zahit") din aygıtının dışında, yukarıdan empoze edilmeyen, toplumda aşağıdan yukarıya örgütlenen bir spontane gelişme olarak değerlendirilebilir. Ama bu "aşağıdan yukarıya" karakteri de abartmamaya dikkat etmelidir. Aslında bir tarikate girmek, "talib" ve sonra da "mürid" olmak, toplumda varolan *gruplaşma* biçiminin dışında bir model üretmemiştir. Ortadoğu toplumlarında ve özellikle Osmanlı toplumunda "toplumsal bir grup" oluşturmanın temel biçimi "intisab"dır. Tarikat de bize tam bu tipe uyan bir grup örneği verir.

Başlangıçta ve "klasik" sıfatıyla andığımız dönemde Osmanlı toplumunda bir insanın "intisab" edebileceği, tek değilse de başlıca "kapı", *devlet*'ti. Ama bu zamanlarda bile muhtemelen devlet içinde intisab edecek alternatif kapılar bulunuyordu. (Kanunî zamanında herhalde İbrahim Paşa'nın da, Rüstem Paşa'nın da veya Şehzade Selim'in de, Bayezid'in de, sadık adamları, yâranı, bendeleri, akıldaneleri vb. bulunuyordu.)

Zamanla devletin bütün çabalarına rağmen "taban"la "tavan" arasında irili ufaklı mütegallibeden oluşan bir "ara tabaka" biçimlendikçe, intisab edilecek "kapı" sayısı da arttı. Aslında bunların çoğu zaten başından beri vardı: timarlı sipahiler, çeşitli yerel yetkililer vb. Bu bağlamda "kapı" deyince ille 18. yüzyılın büyük âyan ailelerini düşünmemiz gerekmiyor. Onların da bu bağlamda önemli bir yeri vardı, ama sayıca oldukça azdılar. Oysa toplumda "intisab", her boydan nüfuzlu çevresinde, son derece yaygındı.

Burada, daha *politik* denebilecek, *maddî çıkar*'la doğrudan doğruya bağlantılı bir "intisab" biçiminden söz ettim. Tarikat bağlamında aranan bu değildi. Ya da, "çıkar" her türlü kuruma bir şekilde bulaşabilecek bir öğe olduğuna göre, "önde gelen" ya da "gözle görülen" saik değildi, diyelim. Ama kendini bir "şeyh"in eline teslim ederek ona bağlanmakla bir beyin "kapısına intisab" etmek arasında niteliksel bir fark yoktu. Her ikisi de, hiyerarşik yapılanmayı içselleştirmiş ve özümlemiş bir toplumda, modelini son kertede padişah ile kulları arasındaki belirleyici ilişki biçiminden alan, "dernekleşme" yollarıydı. Ayrıca, zorunlu meslekî örgütlenmeden, loncadan da farklı bir ilke veya anlayış söz konusu değildi. Ancak, bunun ötekilerin hepsinden daha *gönüllü* (belki de "tek" gönüllü) "bir araya gelme" biçimi olduğunu söyleyebiliriz.

Ortodoks İslâm'ın dışında bir örgütlenme olduğu için bir yandan sofu ortodoks kesim, çok zaman ulema vb., bir yandan da devletin kendisi, tarikatleri şüpheyle izlemiş, sık sık dolaysız baskı da uygulamıştır. Daha çok sürtüşmenin tarihe geçmemesinin başlıca nedeni, tarikatlerin bugünün terminolojisinde *apolitik* denecek tavırlarını titizlikle sürdürmüş olmalarıdır. Sınırlarını kabul etmiş ve ötesine geçmeye çalışmamışlardı.

Tarikatlerin batıl itikat veya taassup yuvaları olduğu suçlaması çok doğru değildir. Söylediğim gibi, bütün bu çokluk ve çeşitlilik içinde her şey olabilir; batıl itikat ve taassup da olabilir. Ama bunların toplumun başka düzeylerinde (örneğin ilmiye arasında) değil de yalnız burada olduğunu söylemenin sağlam bir dayanağı yoktur. Ayrıca, birçok tekke ve dergâhta bunun tersi geçerlidir: Mensuplarını incelten, daha insancıl ahlâkî bir anlayışa yönelik eğiten, bireyi çevresiyle medeni bir uyum içine sokan kurumlar olarak işlemiş yığınla dergâh vardı.

Cumhuriyet döneminde, dönemin "laiklik" anlayışı çerçevesinde, ortodoks dinin kadroları "Diyanet İşleri" bünyesinde örgütlenirken, "volk Islam" (halk İslâmı) diyebileceğimiz bir anlayışın kurumları olan tekke ve zaviyelerin kapatılması ve tarikatlerin bu şekilde yasaklanması, ruhu ve özü şaşırtıcı derecede *"Osmanlı"* olan bir Cumhuriyet uygulamasıdır.

* * *

Bugün İslâm dünyasında yüzlerce tarikat var. Bunun nedeni, bir şeyhin yanında mürid olduktan sonra "halife"liğe yükselen ve pirinden el aldıktan sonra hayatını "şeyh" olarak devam ettiren birçok kişinin, eklediği ufak tefek yeniliklerle ana akımın yeni bir kolunun piri haline gelmesidir. Bunların tam bir listesini vermeye çalışmayacağım. Bu konunun uzmanı olmadığım gibi, bu kadar ayrıntıya girmenin bir gereği de yok. Ana akımları ve onlardan ayrılan belli başlı kolları göstermeye çalışacağım (*İslâm Ansiklopedisi*'nin "tarikat" maddesinde eksiksiz değilse de buna bir hayli yakın bir liste bulabilirsiniz).

Bütün tarikatler, Hazreti Muhammed'den aldıkları ilhamla oluştuklarını iddia ederler. Buna göre beş ana kol kabul edilir: Peygamber'in Muhammediye'si başta olmak üzere, Sıddıkîye (Ebubekir için), Ömerîye, Osmanîye ve Alevîye. Ancak bunlar gerçeklikten çok "protokol"le ilgilidir ve aralarında yalnız Aleviye gerçek bir farklılık gösterir.

İlk dört tarikatin Kalenderîye, Şazîliye, Ahmedîye ve Mevlevîye olduğu kabul ediliyor. Bunların üçü de 13. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Kalenderîye, gezgin dervişlerin bir tarikatidir. Suriye'de, Cemaleddin Savi (ö.1233) tarafından kurulmuş, Asya'ya, Kuzey Afrika'ya, Anadolu'ya da yayılmıştır. İran'da, 13. yüzyıldan itibaren, Hayderiye adını almıştır.

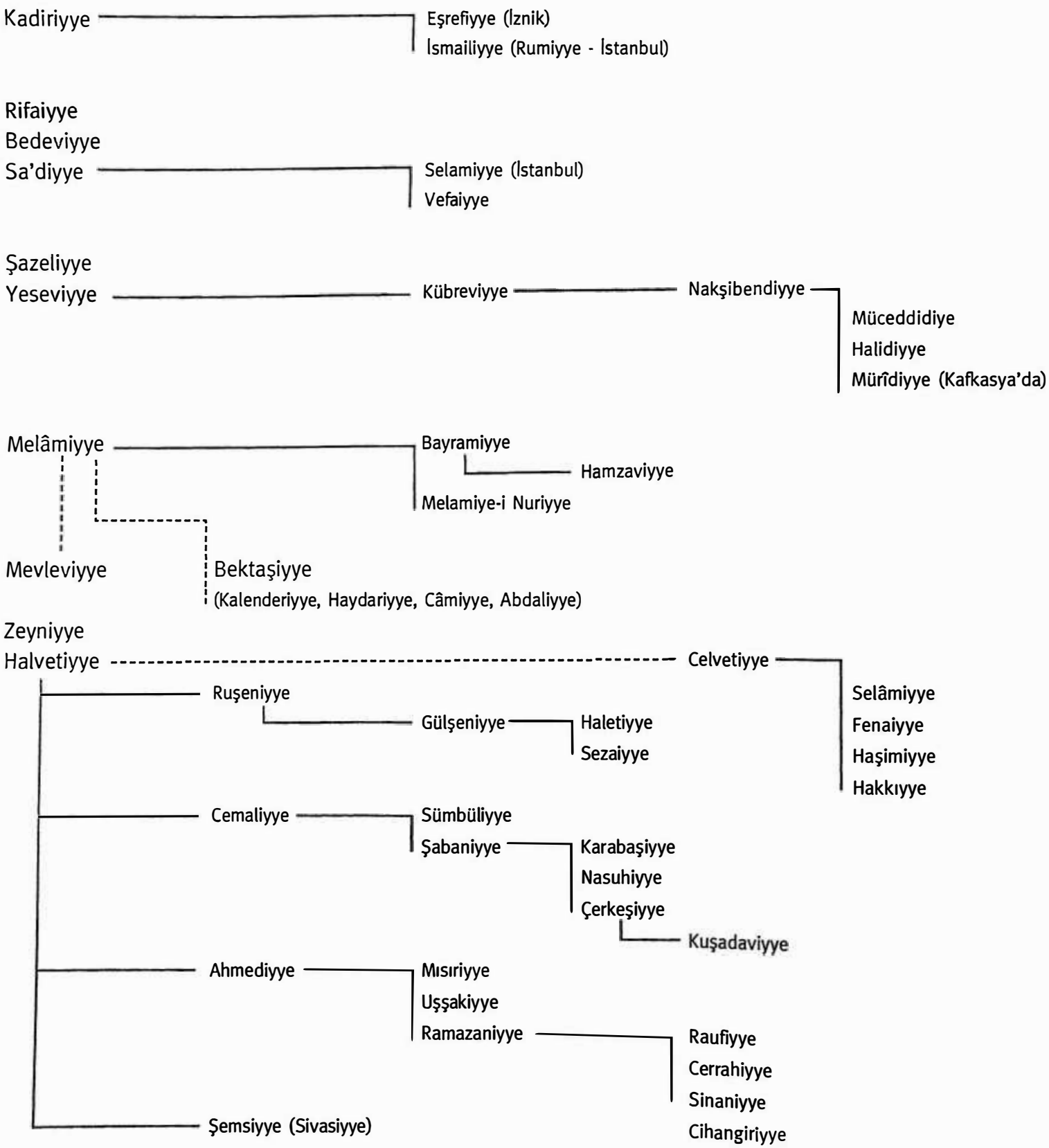
Şazilî tarikatinin kurucuları (Tlemsenli) Ebu Madyan (ölümü 1197) ile Tunuslu Ali Şazilî'dir (ö.1258). Mağrib'de ve Mısır'da bugün de Şazlî soyadı taşıyan birçok insana rastlanıyor. Kuzey Afrika boyunca bu tarikatin pek çok kolu oluşmuştur. Fas'ta Gazîye, Nasırîye ve Zerrukîye, Cezayir'de Suhaylîye, Trablus'ta Arusîye, Mısır'da Bekrîye, Havatırîye, Kâsımîye bunların arasındadır.

Ahmedîye de Şazilîye'nin Mısır'da Tanta-Badarî (ö.1276) tarafından kurulmuş bir kolu olup muhtemelen zaman içinde bağımsızlaşmıştır. Bunlara Bedevîye adı da verilir. Daha sonraları Şinnariye (17. yüzyıl), Selâmîye, Halebiye, Zahidiye (13. yüzyıl), Marazıka (14. yüzyıl), Şuaybiye (17. yüzyıl), Beyyanîye (18. yüzyıl) ve daha birçok kolu türedi.

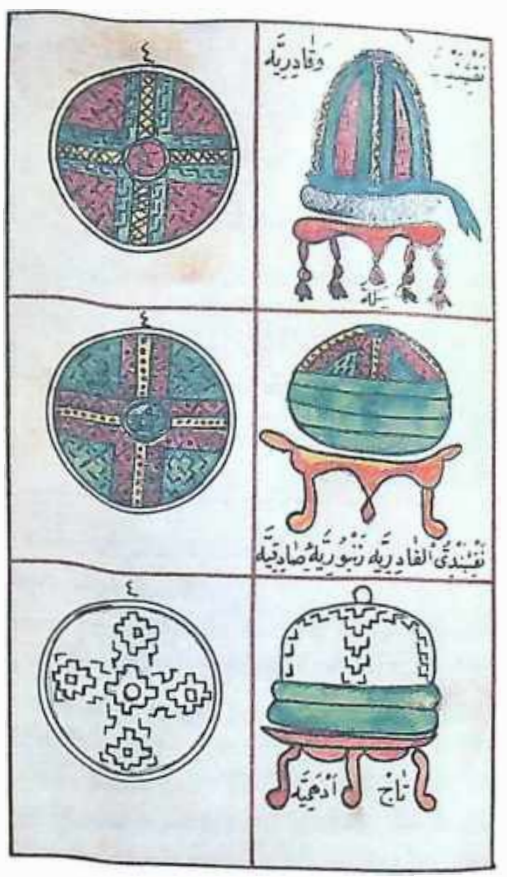
Mevlevîler her türlü özellikleriyle belirgin, çok farklı karakteri olan bir tarikat meydana getirirler. Mevlâna Celâleddin Rumî adına oğlu Sultan Veled 14. yüzyılın ilk çeyreğinde tarikat kurdu ve sema âyinlerinin biçimini, kurallarını belirledi. Mevlâna'nın eserlerinde incelediği derin tasavvufî felsefeye dayanan tarikat başından beri yüksek sınıftan, eğitimli insanlar için bir çekim merkezi olmuş, Osmanlı tarihi boyunca en yüksek düzeyli musikînin üretildiği yer olarak çalışmıştır. Türkiye'de yaygın olmakla birlikte başka bölgelere pek yayılmamıştır.

Bektaşîlik de Hacı Bektaş Velî tarafından, bundan belki bir onyıl sonra kuruldu (1330?). Ama Hacı Bektaş manevî şeceresini 1166'da ölen Ahmed Yesevî'ye dayandırıyordu. Bektaşîlik de temelde bir Anadolu tarikati olmakla birlikte Osmanlı fütuhatıyla birlikte Balkanlar'a da geçti. Arnavutluk'ta Müslümanların önemli kısmı Bektaşî'dir.

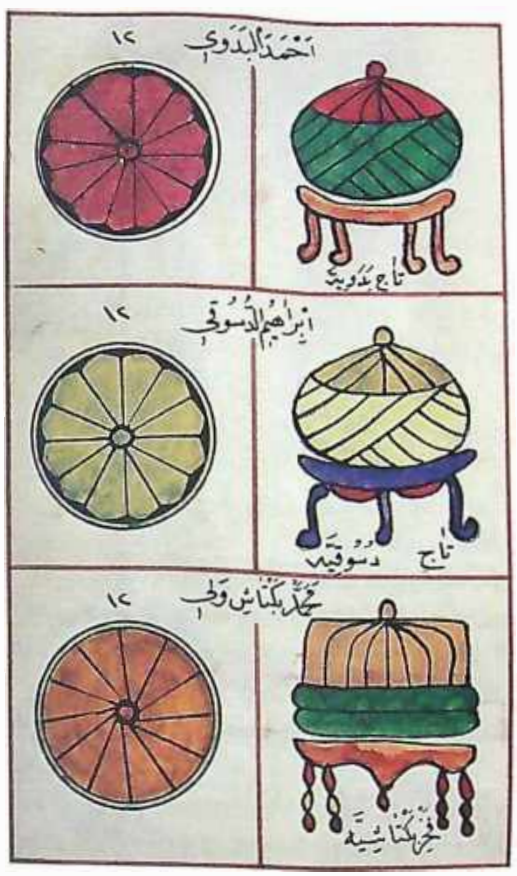
Osmanlı Coğrafyasında Varolmuş Tarikatler ve Ana Kolları

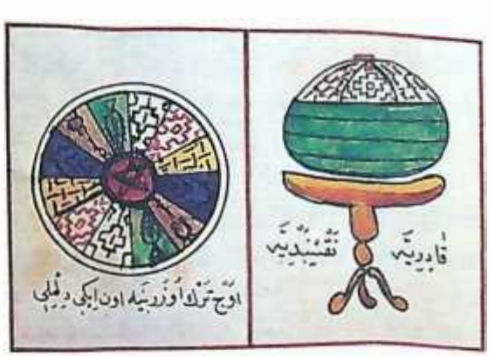
TARİKAT TAÇ VE SİKKELERİ

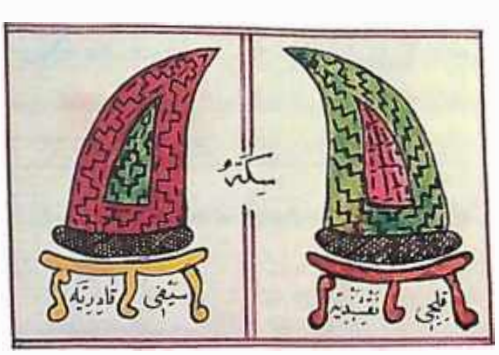
Yukarıdan aşağı: Nakşibendiyye ve Kadiriyye, Nakşibendi, Kadiriyye, Zenburiyye-i Sadıkiyye: Tac-ı Edhemiyye.

Yukarıdan aşağı: Ahmed el-Bedevi, Tac-ı Bedeviyye; İbrahim el-Dusuki, Tac-ı Düsukiyye; Muhammed Bektaşi Veli Fahr-i Bektaşiyye.

Sağdan sola: Kadiriyye Nakşibendiyye; üç terk üzerine on iki dilimli.

Sağdan sola: Kılıcî Nakşibendiyye, Seyfî Kadiriyye.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Ekonomi

Charles Texier'den İnönü'de harman yeri.

Doğanın Verdikleri

Osmanlı tarihçiliğinin Türkiye'de gelişen kolu (veya "*bir* kolu" diyelim) Osmanlı toplumunun ekonomik tarihiyle pek fazla ilgilenmemiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi son derece önemli bir tarihçinin, eserinde ekonomiye ayırdığı bölüm veya sayfaların niceliği şaşırtıcı derecede küçüktür. En büyük eseri *Osmanlı Tarihi*'nin rastgele bir cildine bakalım: Örneğin "IV. Cilt, 2. Kısım" toplam 670 sayfa tutuyor ve 18. yüzyıla "Toplu Bakış" mahiyetinde olduğu söylenebilir; bu ciltte, "XVIII. Asırda Osmanlı İktisadiyatı" bölümü 569. sayfada başlıyor ve 576. sayfada bitiyor! Buna, "Gümrükler" ve "Akdeniz'deki Ticarî Durum" bölümlerini de eklerseniz, 585. sayfaya kadar gelebilirsiniz. 670 sayfa içinde 15 sayfa - ve bir hayli gerilere bırakılmış.

Uzunçarşılı, Türkiye'nin "resmî" denebilecek tarihyazıcılığının, Osmanlı tarihi üzerinde yoğunlaşmış başlıca üyesi olarak nitelenebilir. Tarihin "askerî" bölümüne oransız bir ağırlık tanıyan bu yaklaşım, başka birçok tarihçi tarafından paylaşıldığı gibi, eğitim sistemi içinde basitleştirilerek öğrencilere sunulan "tarih"in de özünü oluşturur. Yakın zamanlara kadar, herhalde fazlaca "Osmanlıcı" görüldüğü için "resmî" tarih çerçevesinde pek kabul görmeyen daha "geleneksel milliyetçi" tarihçilerin de yaklaşımı bundan farklı değildir - hattâ bunun temelini onların hazırladığı söylenebilir.

Buna rağmen, Osmanlı ekonomik tarihinin, nüfuz edilmesi zor, dolayısıyla boşluklar veya karanlıklarla dolu bir bilgi alanı olarak görülmesi için herhangi bir neden yoktur. Bir kere, birçok bakımdan hayli zengin olan Osmanlı arşivlerinde ekonomiyle ilgili doğrudan veya dolaylı bilgi veren pek çok belge vardır. Bunların incelenmesi, bu alanda en azından genel doğrultuyu belli eden neler olduğunu ortaya koymak için yeterlidir ve nitekim bu iş büyük ölçüde yapılmıştır. Halen de yapılıyor.

İlk bilimsel tarihçimiz diyebileceğimiz Fuad Köprülü pek çok konuya el atmış ve el attığı her alanda önemli ufuklar açmıştı. Ama ekonomi üstüne çalışması ve dikkati görece azdır. Bu alanın büyük öncüsü Ömer Lütfi Barkan'dır. Barkan her bakımdan öncüydü; çok önemli *"ilk"* araştırmalar yaptı, Türk tarih-

yazımının, Türk tarihini dünya tarihinden ayırarak özgülleştirme çabasına da katkıda bulunmakla birlikte, bu "ideoloji"den ayrıştırılabilen "bilgi üretimi"ne zengin katkılarda bulundu. İlk önemli ve çığır açıcı "veri yorumu ve değerlendirmesi" çalışmaları ondan geldi. Ama Barkan, İstanbul Üniversitesi'nin İktisat Tarihi Kürsüsü'nün başında olduğu için bu çabaları bireysel çerçevenin ötesine geçti: Bilimsel araştırmacılığı bu kürsüde kurumsallaştırdı. Halil Sahillioğlu ve Mehmet Genç gibi iki çok önemli araştırmacının bu kürsüden olmaları herhalde bir rastlantı değildir.

Barkan'dan birkaç yaş genç olan Niyazi Berkes'in Osmanlı iktisadiyatı üstüne yazdıkları, sistemli bir ampirik araştırmadan çok, zengin bir genel iktisat bilgisi haznesinden yola çıkılarak söylenmiş, geliştirilmeye açık ve geliştirilmesi gerekli ipuçlarının zekice bir araya getirilmiş bir demeti gibidir.

Osmanlı tarihyazımının bugün yaşayan en büyük temsilcisi olan Halil İnalcık, Osmanlı ekonomi tarihini de derinlemesine ve sistematik bir biçimde incelemiştir. Herhangi bir "tek" tarihçide bulunabilecek en geniş ekonomik perspektif İnalcık'ın eserlerinden çıkarılabilir.

İnalcık'ın, Barkan'ın ve vaktiyle Köprülü'nün yakından izlediği ve tanıdığı yabancı tarihçilere, özellikle *Annales* okulundan gelenlere de burada değinmekte yarar var. Bu okuldan Robert Mantran zaten doğrudan doğruya Osmanlı ekonomisini (ağırlıkla 17. yüzyıl) incelemişti. Ama Braudel ve ötekiler bir bütün olarak Akdeniz Havzası'nda tarihe ve tabiî ekonomiye olabilecek en geniş matrisler içinde baktılar ve tarihyazımına çok önemli yöntemsel katkılarda bulundular.

Daha yeni kuşaklardan ise Donald Quataert, Bruce McGowan, Suraiya Faroqhi, Şevket Pamuk, Yavuz Cezar, Murat Çizakça, Mehmet Genç ve Huricihan İslâmoğlu ile daha birçok değerli tarihçi ve iktisat tarihçisi çok zaman birlikte de çalışarak, çok önemli araştırmalar yaptılar ve bu alanın iyice aydınlanmasına yardımcı oldular. Dolayısıyla bugün "klasik dönem" Osmanlı ekonomisi üstüne oldukça dolgun bilgi sahibiyiz.

GENEL OLARAK KLASİK DÖNEM EKONOMİSİ

Osmanlı tarihinde klasik dönemin ekonomik yapılanmasına ve ekonomik olgularına baktığımızda, özellikle de imparatorluğun yayıldığı arazinin genişliği nedeniyle, büyük bir zenginlik görüyoruz. Bu topraklarda, toprağın ve iklimin farklarına göre, çok zengin bir tarımsal ürün çeşitliliği var. Tarımsal ekim biçimi ile hayvancılık arasında, dünyanın bu bölgesine özgü bir uyum görülüyor. Her türlü maden ve doğal kaynak var. Dünyanın en eski ana ticaret yolu üstünde yer aldığı için ticaret hayatı zengin.

Bütün bunlar, değinildiği üzere, bir "zenginlik" oluşturuyor; ama bu, bir "karmaşıklık" veya bir "çetrefillik" olarak çıkmıyor karşımıza. Sanayileşme-öncesi dünyanın, öteki bölgelerinde de benzerlerini gördüğümüz bir ekonomisi var burada. Bütün sanayi-öncesi ekonomilerde olduğu gibi burada da ekonomi tamamen özerkleşmemiş durumda; başka bir söyleyişle, siyaset ekonominin sınırlarını, çerçevesini belirliyor ve ideoloji, bütünün işleyişinde önemli bir rol oynuyor - tıpkı Çin'de, Hindistan'da ve Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi.

Batı Avrupa'nın keşiflerle başlayan, merkantilizmle devam eden, Sanayi Devrimi'nin olgunlaşmasıyla da farklı bir düzeye sıçrayan ekonomik yapılanması bütün dünyayı kendi rengine boyamaya başlayınca, dünyanın bu sanayi-öncesi ekonomilerinde ve şüphesiz Osmanlı ekonomisinde yalnız "zenginlik" kelimesiyle anlatamayacağımız yeni bileşimler ortaya çıkmaya başlar. Durum, "karmaşık"tan öte, "sorunlu" (problematik) bir özellik edinir.

Sözü uzatmadan somut bir örnekle anlatmaya çalıştığım şeyi özetleyeyim. Bugünkü literatürde "kapitülasyon" dediğimiz olguya bakalım. Padişah, siyasî öncelikten yola çıkarak ekonomik içeriği *de* olan bir anlaşma yapmış, Batı'da kendine müttefik seçtiği Fransa'ya, tüccarlarının burada vergisiz veya az vergili ticaret yapmaları için bir izin, bir ayrıcalık vermiştir. Bu davranışı, *siyasî* düzeyde "rasyonel" bir davranış mıdır? Evet, herhalde öyledir. Peki, *ekonomik* bakımdan?

Şimdi, bu soruyu *bugünün* ekonomik kurallarının

bilgisiyle cevaplandırmak istediğimizde, davranışın "rasyonel" olduğunu söylememiz güçleşiyor. Olayın tarih içindeki seyrini biliyoruz; bu "kapitülasyonlar" sonucunda Osmanlı imalatının gelişip bir sanayileşmeye geçilemediğini, yurtdışına doğru bir servet akışı olduğunu, bütün bunları biliyoruz. O halde, bu ayrıcalığı tanımakla padişah "kötü yapmış".

Bu doğru. Ama padişah bunu yaptığında, bu o zamanın herkes için normal sayılan ve herkesçe zaten uygulanan bir davranışıydı. İzni alınca gelip sözgelişi Foça'da mallarını satan Fransız tüccar, bunu yapmakla, İspanyol, Cenovalı veya Venedikli tüccara karşı (daha az vergi ödeyeceği için) avantaj kazanacaktı. Ama bu olay, Foça'da onun sattığı malları satın alan yerli tüketici için faydalı bir olaydı. İstediği malı kolayca almış oluyordu ve belki de bu "kapitülasyon" sayesinde biraz daha ucuza almış oluyordu. Devlet, reayasının ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamış oluyordu. Son olarak, bundan ötürü Fransa, Osmanlı'ya karşı *-henüz-* bir avantaj yakalamış olmuyordu.

Ama kısa bir süre sonra, böyle bir *avantaj* ortaya çıktı. "Dünya" ticaretinin çarkları *"Avrupa"*nın lehine dönmeye başladı. Kısaca, "keşifler" sonrasında, Avrupa ülkeleri yapı değiştiriyordu. Başlangıçta kendileri bile olanların tam olarak farkında değillerdi, ama farkına varmaları çok uzun sürmedi. Dolayısıyla, "merkantilizm" adıyla anılan "çok ihracat/az ithalat" politikasını oluşturdular. "Mübadele" her zaman bir ölçüde eşitsizdir. Ama bu noktada, Avrupa'nın herkesle mübadelesi bunun ötesinde bir "eşitsizlik" derecesine gelmişti.

Ancak, Avrupa'nın dışında kalan toplumların bunun farkına varması epey zaman aldı. Çünkü onların bildiği ve tanıdığı dünyada böyle bir değişim yoktu. Olayın karakteri gereği, ancak iş işten geçtikten sonra bir şeylerin kötü gittiğini görebilirlerdi - nitekim öyle oldu.

İşte, "klasik dönemde Osmanlı ekonomisi zengindi, ama anlaması 'çetrefil' değildi," derken söylemek istediğim şey bu. Avrupa'nın ekonomik yapısını değiştirmeden önceki sanayi-öncesi ekonomilerde *normal* olan şeyler, bundan sonra *anormal*'e dönüştü. Çünkü dünyanın öteki bölgeleri arasından sıyrılan ve sivrilen Avrupa, ekonominin kurallarını ve mantığını tepeden tırnağa değiştirmeye başladı. O zaman eski dünyanın ekonomisinin kurumları *anakronik* hale geldi.

GENEL BÖLGESEL ÖZELLİKLER

Osmanlı İmparatorluğu'nun, Roma gibi, temelde bir Akdeniz Havzası İmparatorluğu olduğunu söyleyebiliriz. Akdeniz'de, Adriyatik kıyılarından Mağrib'e aşağı yukarı kesintisiz uzanan muazzam bir sahili vardı; Karadeniz'in tamamı da bunun içine giriyordu.

En kuzeyde ve en güneydeki sınırlarıyla yaklaşık ellinci ile otuzuncu paraleller arasında yayılmıştı. Burası dünyanın ılıman (Orta) iklim kuşağıdır. Ama imparatorluğun yayıldığı geniş arazi üstünde çok farklı ısı, yağış ve bitki örtüsü rejimlerine rastlanır. Bu açıdan bakıldığında (özellikle bitki örtüsü) bu topraklarda tropiklere veya soğuk iklimlere özgü sayılan bitkiler (muz ve hurmadan iğne yapraklı çamlara) yetişiyordu.

Bu büyük alan, yüzey şekilleri bakımından da zengin bir çeşitlilik gösteriyordu elbette: Denize paralel uzanan sıradağlar, denize dik uzanan sıradağlar, aralarında vadi yarıkları oluşturan paralel sıradağlar... Kıyı ovaları, vadilerde ve hattâ yükseltilerde ovalar; ayrıca yaylalar, eşik ve platolar. Çeşitli boylarda ve rejimlerde akarsular, çeşitli boylarda göller. Bunlara ve iklim koşullarına göre ormandan çöle kadar değişen çeşitli bitki örtüleri.

Eski Dünya'da, Orta Asya steplerinden Atlas Okyanusu'nun kıyısına uzanan bir hayli geniş arazide öteden beri hayvancılık yapılmıştı. Deve ve at gibi hayvanların da binlerce yıl önce bu Avrasya bölgesinde evcilleştirildiğini biliyoruz. Ortadoğu gene hayvancılığın, ama bu sefer küçükbaş hayvancılığın en eski merkezlerinden biridir. Orta Asya'dan Avrupa'ya doğru ilerledikçe, yalnız göçebe hayvancılığa imkân veren oldukça çorak bozkırdan (steplerden) oldukça zengin ekip biçme imkânları sunan tarım topraklarına geçeriz. Bütün bu bölgenin, çok eski zamanlardan bugünlere bakıldığında, hayvancılık ile

tarım arasında, dünyanın en iyi dengesini sağlamış bölge olduğunu söyleyebiliriz. Tarihe daha "mevzî" ve daha sınırlı "zaman dilimleri" içinde baktığımızda, bu dengenin iyi yürümediği çeşitli örnekleri görmek mümkündür.

Ama dünyanın başka yerlerine bakıldığında burası bu bakımdan cennet gibidir. Amerika kıtasında Peru'daki lamalar dışında hiçbir hayvan evcilleştirilemediği için hiçbir zaman hayvancılık yapılmadı. Avustralya ve Afrika'nın büyük kısmı da böyledir. Uzakdoğu Asya ve Çin'de ise pirinç ekimi, hayvancılığa ancak çok küçük çapta izin verdi. Bunlarla kıyaslandığında, iki etkinlik türü arasında konjonktürel çatışmalar yaşansa da, Batı ve Ortadoğu'daki durum çok daha dengelidir ve böyle olması burada genel beslenme koşullarına olumlu katkıda bulunmuştur.

Dünyada büyük medeniyetler, beslenme koşullarının nüfus fazlası için o çağlarda olabileceği ölçüde (kuraklık, salgın gibi koşulların hesabı tutulamazdı) bir garanti sağladığı zaman ve yerde kurulabilmiştir. Bu garanti, geçmişte, büyük nüfusları geçindirmek için en elverişli besin olan tahıldı. Dünya bu bakımdan üç ana bölgeye ayrılmıştır. Amerika'da Maya, Aztek, İnka medeniyetleri mısır ekimiyle hayat buldu ve gelişti. Asya, oldukça erken bir dönemde pirinci sulamalı biçimde yetiştirmeyi öğrendi ve büyük beslenme sorununu böyle çözdü. Avrupa ve Ortadoğu ise arpa, daha sonra da buğdayı geliştirdiler. Zamanla, başlangıçta buğday tarlasındaki yabani ot olan yulafla çavdar da ıslah olarak buradaki tahıl zenginliğini çoğalttılar, ama temel besin buğday oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun (ve İran'ın) bulunduğu bölge, buğday ile pirinç alanlarının kesiştiği bölgedir. Daha doğuda fakirlerin yemeği olan pirinç, burada zengin sofrasının vazgeçilmez çeşnisi haline gelir.

Bilinen sebze ve meyva çeşitlerinin hemen hemen hepsi bu geniş bölgede kendine uygun birçok alan bulmuş ve rahat rahat yetişmiştir. Bir tarihten sonra Uzak Asya'dan, bir tarihten sonra da Amerika kıtasından gelen yeni ürünler de aynı şekilde buraları benimsemiştir.

Eski dünyadan başlayan "sınaî" diyebileceğimiz tarım ürünleri, yağ için zeytin, şarap için üzüm, dokuma için başta pamuk, çeşitli bitkiler, bu bölgelerin bir hayli eski yerlileriydi. Dokuma için ve ayrıca dericilik için yeterince zengin ve gelişkin bir hayvancılık olduğunu biraz önce görmüştük.

Şimdi, tarımsal üretimden başlayarak, Osmanlı ekonomisinin belli başlı özelliklerini gözden geçirelim.

TARIMSAL ÜRETİM

Tahıl

Buğday

Bu bölgenin başlıca besininin tahıl, tahıllar içinde de özellikle buğday olduğunu görmüştük. İmparatorluğun yayıldığı toprakların hemen hemen hepsi (yani "çöl", "bataklık" gibi özel durumlar dışında) tahıl ekimine elverişliydi. Dolayısıyla bütün ülkede en yaygın ekilip biçilen ürün buğdaydı. Daha dağlık ve soğuk bölgelerde arpa ekiliyordu.

Önceki, "Toplum"la ilgili bölümde gördüğümüz gibi, Osmanlı toprakları üstünde yer alan köylerin çoğu, tamamen değilse de, ağırlıkla, *geçimlik köy ekonomisi* düzeninde yaşıyordu. Yani, herkes mümkün olduğu kadar çok ihtiyacını kendisi karşılamaya, bunları satın almak için para harcamamaya çalışıyordu. Çok erken dönemlerden beri bunun tam bir *kapalı ekonomi* olmadığını, her yerde pazar kurulduğunu, her şeye rağmen bir para dolaşımının devam ettiğini biliyoruz. Ama kendi ürettiğiyle geçinebilmek, köylünün idealiydi ve bu genel durum, büyük çoğunluğun hayat koşullarını karakterize ediyordu.

Hasatını biçen köylü (ideal koşullarda) vergisini o dönemin yetkili kişisine hemen hemen her zaman *aynî* olarak öderdi. Bunun bir kısmını *nakde* çeviren o yetkili (timar beyi vb.) olur, dolayısıyla "para ekonomisi"nin içinde köylü değil sipahi yer alırdı. Ancak, para ekonomisinin talepleri 16. yüzyıldan itibaren iyice arttığı için, köylülük üstündeki *nakdî* vergi yükü de gitgide ağırlaştı. Köylü ayrıca yeni ekim zamanı için tohumluk tahılını ayırırdı. Birkaç koyunu ve ba-

zen ineği, çift sürecek bir çift öküzü, ayrıca bazı kümes hayvanları olurdu. Bunların en az etinden yararlanır, çünkü öteki verimlerini almak için iyice yaşlanıncaya kadar kesmekten sakınırdı. Dolayısıyla kendi besininin büyük kısmı ürettiği buğdaya dayanırdı: Ekmek, bulgur ve her türlü hamur işi. Buna yoğurt, bazen süt, yumurta ve tabiî çeşitli meyva ve sebzelerle çeşitlilik kazandırırdı.

Giyimini de, mümkün olduğu kadar, kendi yetiştirdiği bitki ve hayvanlardan sağlamaya çalışırdı. Elinin altında bulunan ham veya mamul ürün fazlasını (meyva veya yumurta gibi basit nesneler ve gereğinde halı ya da başka türlü dokumalar) satmaya çalışırdı.

Yukarıda, tahıl üreten bu köylülerin vergilerini timar beyine genellikle *aynî* olarak verdiklerini söylemiştim. Köylünün ürettiği bu buğday, kent halkına ulaşıyordu. Ama bunu ulaştıran, doğal olarak, üretici köylünün kendisi değildi. 16. yüzyılda Orta ve Orta-Kuzey Anadolu'da bu işlerin nasıl yürüdüğünü inceleyen Huricihan İslâmoğlu, *Devlet ve Köylü*'de şöyle diyor:

> "... tarımsal ürünlere olan ticari talebin artması, kırsal bölgelerdeki toplumsal-ekonomik yapıları değiştirecek kadar önemli boyutlarda ticari üretime yol açmamıştır. Bunun yerine, timarlı sipahiler ve diğer gelir sahipleri köylülerden topladıkları aynî vergileri büyüyen kentlerde elverişli fiyatlarla satarak kazanç sağlamaktaydılar" (İslâmoğlu, 1991).

Bu tür sanayi-öncesi hiyerarşik toplumlarda, "altta kalanın canı çıksın" deyimini zaten doğallaştırmak ve "çıkar" diye söylemek gerekir. İnalcık da, öşürün ("tahıldan alınan onda bir vergi") *aynî* alınması adet olmakla birlikte, tahıl fiyatlarının düşük olduğu zamanlarda "öşürü nakdi olarak toplamayı tercih" ettiklerini söylüyor:

> Böylece, köylünün artık-ürününü kasabaya ya da kırlarda kurulan... pazarlara götürerek nakde çevirmesi gerekiyordu. Bu çerçevede, köylerdeki küçük tefeciler de önemli bir rol oynuyorlardı. Tabiî, üzüm veya benzeri ürünleri yetiştirenlerin nakit elde etmeleri daha kolaydı (İnalcık, 1997, s.71).

Dolayısıyla, beyler alacaklarını işlerine geldiği gibi almayı tercih ediyorlardı. Ama merkezî devlet bunlara belirli ölçüde göz yumsa da, son kertede köylüye yardımcı olmaktan geri durmuyordu. Çünkü devlet, önceki bölümlerde de gördüğümüz gibi, kendi varlığının bu bağımsız serbest köylüler tabanının varlığına bağlı olduğunun bilincindeydi.

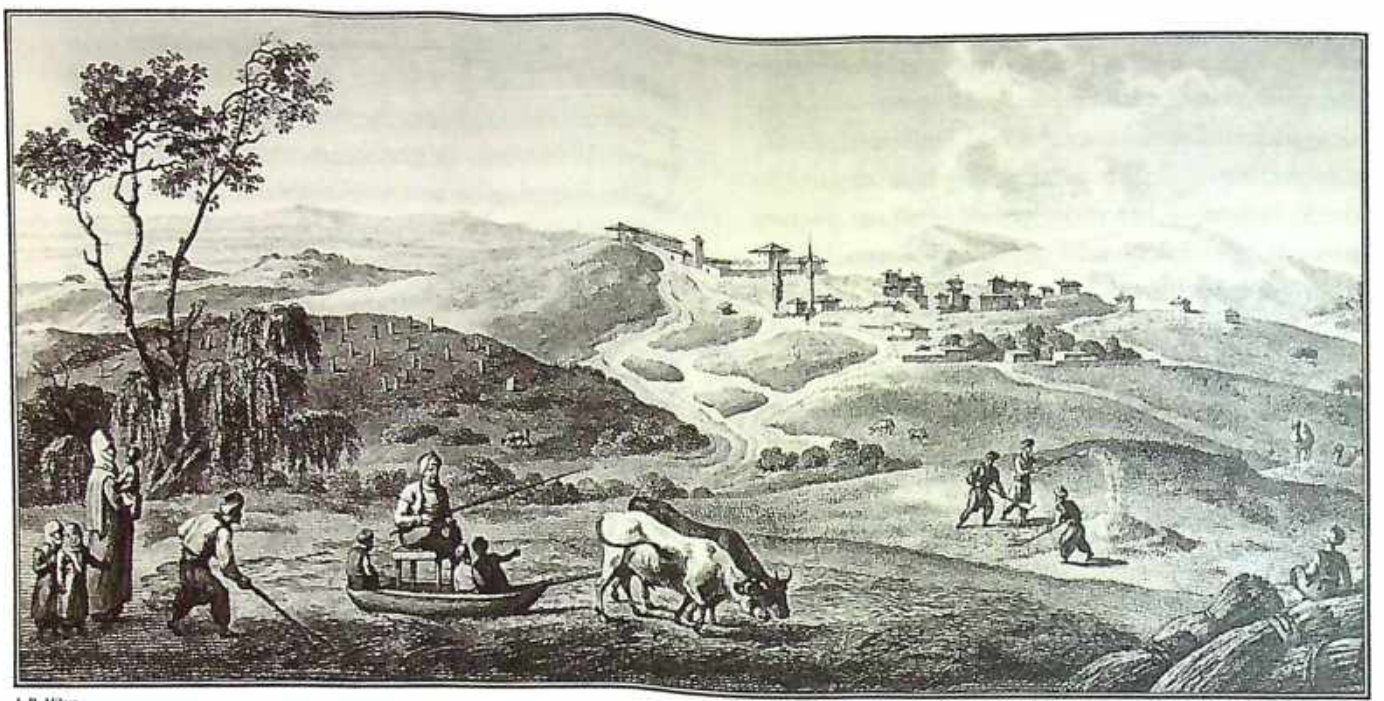
Tahıl tarımı yapan köylüler, doğal olarak, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Her anlamda, Osmanlı düzeninin temeli buradaydı. Buğday, tahıl ekilen yerler kural olarak mirî topraklardı. "Dirlik düzeni"nin işlerlikte olduğu yerler buralardı. Bağ bahçe olarak kullanılan bir arazi de, tahıl ekilecek olursa, hemen mirî araziye dönüştürülürdü.

Halil İnalcık, buğday tarımının yapıldığı yerleri şöyle sıralıyor: Trakya ovaları (ulaşım Tekirdağ'dan), Tuna Havzası (limanları İbrail ve Köstence), Dobruca'dan Don'a kadar uzanan düzlükler (limanları Kili, Kefe, Akkirman ve Azak), Volos'tan itibaren Tesalya ovaları, Batı Anadolu (limanı İzmir) ve Mısır (limanı İskenderiye). Bunlara herhalde başta Konya, Orta Anadolu'yu da eklemelidir.

Kentler, başta İstanbul, doğal olarak, büyük tahıl tüketicisi merkezlerdi. Buralara doğru sürekli ve düzenli bir tahıl akışı sağlanması, önemli bir devlet denetimi, koordinasyonu gerektiriyor ve olağandışı etkenler ortaya çıkmadıkça düzen işliyordu.

Ama olağandışı koşulların o kadar fazla olağandışı olmadığını da söyleyebiliriz. Savaş her zaman çok miktarda tahıl gerektiren bir olaydı ve tabiî sık sık savaş oluyordu. Kötü hasat veya onun da beteri kuraklık ve bunu izleyen kıtlık, bu yüzyıllarda fazla şaşırtıcı bir durum değildi. Ayrıca, dünyanın başka bölgelerinde, örneğin İtalya'da tahıl darlığı yaşanması gibi, tamamen Osmanlı'nın dışındaki olaylar da, ülkeden dışarı daha pahalı tahıl kaçmasına yol açabiliyordu.

İnalcık, yalnız İstanbul'un günlük tahıl ihtiyacının iki yüz ton olduğunu söylüyor. Yukarıda sayılan türden olaylar bunun karşılanmasını güçleştirse de, payitaht zorunlu olarak ayrıcalıklıydı ve sıkıntılar ancak

J. B. Hilair J. A. Pierron

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde devletin ekonomiye yaklaşımı, mülkiyet ilişkilerinden kaynaklanan zihniyet 18. yüzyılın sonlarından itibaren değişmeye başlar. Bu yüzyılın sonunda savaşların ağırlaştırdığı ekonomik tablo, bunun getirdiği ağır yükler varolan durumu daha da kötüleştirdi. Özellikle tarımda egemen olan mirî toprak düzeni, bu kesimde kapitalist bir gelişmenin önündeki en büyük engellerden biriydi. Bu, giderek ihtiyaç ve harcamaları artan toplumda yeni alanlar açacak yatırımların doğmasına da engel oluyordu.

Choiseul-Gouffier'in *Voyage Pittoresque de la Grece* kitabından Hilair'in bir gravürü.

en son kertede, tamamen çaresiz kalınması durumunda oraya yansıtılırdı.

16. yüzyılın ikinci yarısında Venedik'te tutulan kayıtlar, bu sıkıntıların istisnadan çok, kural olarak yaşandığını gösteriyor (İnalcık, 1977, s.184). Doğu Akdeniz'in üretiminin tüketimini karşılayamadığı durumlarda Baltık Denizi'nden buralara buğday ithal edildiği de görülüyor.

Pirinç

Besin tarihinin uzmanları, pirincin ilkin Kuzey Hindistan'da yetiştirildiğini ve o zaman bunun "kuru tarım" olduğunu söylüyorlar. Pirinç buradan Çin'e geçmiş ve bol sulandığı zaman veriminin son derece arttığı orada anlaşılmış. Böylece pirinç, Uzakdoğu'nun başlıca besin maddesi haline geldi.

Fatih Mehmed zamanında Osmanlı ekonomisinde pirinç ekimine özel bir önem verildiğini biliyoruz. Pirinç, özel sulamadan başlayarak, oldukça farklı bir süreç gerektirdiği için, "çeltikçiler" diye adlandırılan pirinç üreticileri daha baştan ayrı bir statüye sahip olmuşlardı. Osmanlı ekonomisinde maden çıkaran ve-

ya derbentlerden sorumlu olan köylüler gibi, onlara da bazı vergi bağışıklıkları (başlıca, "avarız" vergisi) tanınmıştı. Bu, Osmanlı ekonomi kültüründe "teşvik primi" yerine geçen bir uygulamaydı. Belli ki devlet pirinç ekimine önem vermiş ve yaygınlaştırmak istemişti.

Anadolu'da bugün de pirinç üreticisi olarak tanınan bölgeler Osmanlıların Anadolu'ya yerleşmesine denk düşen tarihlerden beri bu işe başlamıştır: Niksar, Tosya, Tokat'ta, Marmara Bölgesi'nde ve Edirne'de pirinç ekildi. Çukurova'da bu işin göçebelere yaptırıldığını biliyoruz. Muhtemelen sıtma tehlikesinden ötürü yerleşik köylüler bu işe yanaşmıyordu, ama göçerler kendi gidiş gelişleri sırasında çeltik üretmenin ve hasadını biçmenin yöntemini geliştirmişlerdi.

Pirinç, Anadolu dışına da yayılmıştı. Üsküp (Vardar Ovası) ve Filibe gibi Balkan kentlerinin çevresinde yetiştirildiği biliniyor. Bruce McGowan, 18. yüzyılın ikinci yarısında Arnavutluk'ta Buşatlı ailesinin pirinç ekmeye başladığını kaydetmiş. Bundan çok daha önce Macaristan'ın verimli ovalarında da pirinç tarımı yapılıyordu. Doğuda ve güneyde ise Irak ve Mısır'ın sulak bölgeleri pirinç üretim merkezleri haline gelmişti. 18. yüzyılda Mısır, Fransa'ya pirinç ihraç ediyordu.

Ama 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin bir pirinç ithalatçısı haline geldiğini ve ithalat kalemleri arasında pirincin hatırı sayılır bir yer tuttuğunu görüyoruz. Quataert, dünya fiyatları ve benzer koşullar nedeniyle Trakya'da ve Makedonya'da pirinç ekiminin durduğunu, belki eşkıyalığın artışından dolayı Anadolu ve Mezopotamya'da sulamanın aksamasına bağlı olarak oraların da devreden çıktığını ve böylece Osmanlı'nın pirinç bakımından "kendine yeterli" konumunu kaybettiğini anlatır (*Ottoman Empire*, II, 1997, s.853).

Diğer Tahıllar

Bölgenin en eski tahıllarından biri olan arpa, dayanıklı bir bitki olduğu için, başta buğday, öteki ürünlerin iyi yetişmediği yerlerde tercih edilen bir ürün olmuştur. Türkiye'de hâlâ buğdaydan sonra en çok yetiştirilen tahıldır. En çok da hayvan yemi olarak kullanılır.

Mısır, Amerika kıtasından gelir ve dünyada üçüncü tahıldır. Osmanlıların bu yeni ürünle oldukça erken tanıştığı anlaşılıyor. Adından, ilk olarak Mısır'da yetiştirildiği sonucunu da çıkarıyoruz. Afrika kıtasının kıyılarında koloniler kuran Portekizlilerden veya Mağrib kanalıyla İspanya'dan alındığı düşünülebilir; ama İtalya'da *"granoturco"* denilen, Macaristan'da gene "Türk buğdayı" diye tanınan mısırın Avrupa'ya İspanya değil de Osmanlı üstünden yayıldığını tahmin ediyoruz. Çeşitli nedenlerle Balkanlar'da, örneğin Romanya'da tutulan (bunun nedeni vergi dışı kalması olabilir) mısır, Anadolu'da, Karadeniz Bölgesi gibi tahıl ekimine uygun olmayan yerler dışında, çok fazla rağbet görmemişti.

Üzüm ve Şarapçılık

Osmanlı ülkesinin yayıldığı topraklar üzümün ve dolayısıyla şarabın anayurdudur. Yunan şarap tanrısı Diyonisos Trakyalı'ydı. Şarabı haram sayan İslâm'ın egemen din olduğu Osmanlı Devleti'nin bu topraklardaki uzun süreli varlığı, bağcılığı ve şarapçılığı öldürmedi; ama çok parlak bir biçimde gelişmesini bu etken önlemiş olmalıdır. En azından, bu uzun dönemde Akdeniz'in batısında daha iyi şarap üretmek için gösterilen özen burada söz konusu olmadı. Ama bunun, şaraba karşı İslâmî antipatiden çok, üretim teknolojisini geliştirme konusundaki genel kayıtsızlığın bir sonucu olduğu da düşünülebilir.

Resmî ideoloji şarabı yasaklamakla birlikte, çokdinli bir imparatorlukta şarabın büsbütün yasaklanması hiçbir zaman söz konusu olmamıştı. Bu durum, başta bazı padişahlar, İslâmî yasaklar konusunda çok fazla titiz olmayan Müslümanların da işine geliyordu. Örneğin, II. Selim zamanının ünlü Yahudi işadamı Yasef Nasi, imparatorluğun şarap ihracat tekelini ele geçirmiş ve bu bölge iyi şarap üretmekle namlı olduğu için Naksos Dükü (Nakşa Dukası) olmuştu. Nasi'nin daha sonra padişahı gene iyi şarapları gerekçesiyle Kıbrıs'ın fethine ikna ettiği anlatılır.

Bağcılık büyük ölçüde gayri Müslim reayanın elindeydi. (Bağlar ve meyva bahçeleri *tapulu* toprak dışında sayılıyor ve özel mülk kategorisine girebiliyordu.) Değerli bir ürün yetiştiren toprak olduğu için kadastrosu özellikle dakik bir biçimde yapılıyordu. Vergisi de, kazancı gibi, yüksekti. Marmara'nın güney kıyılarının İstanbul'a külliyetli miktarda şarap gönderdiği ve bu ticaretle iyice zenginleştiği bilinir. Zeytinlik gibi bağlar da, ova ve düzlüklerde değil, tepelerde ve sırtlarda, yamaçlarda uzanıyordu. Her yerde gayri Müslim nüfus bulunduğu için, bütün kasaba ve kentlerin çevresinde bir bağlar ve bahçeler yeşil kuşağı yer alırdı. Gayri Müslim reayanın hepsi kendi tüketeceği şarabı üretir, ama yukarıda sayılanlarda ve benzer başka bölgelerde doğrudan doğruya pazarda satmak üzere daha büyük çapta üretim de yapılırdı.

Zeytin ve Zeytinyağcılığı

Şarap gibi dinî nedenlerle değil ama alışkanlık olmaması yüzünden, Osmanlı toplumunun Müslüman-Türk kesimi, yüzyıllar boyunca zeytinyağından besin olarak pek fazla yararlanmadı. Üzüm gibi, Akdeniz'in yerli ve çok karakteristik bitkisi zeytin, gayri Müslimler için besin olarak da (başlıca yağ) çok önemliyken, Müslüman nüfusu öncelikle aydınlanma ve temizlik (kandil yağı ve sabun) çerçevesinde ilgilendirdi.

Zeytinin yetiştiği yerler o zaman da şimdikinden farklı değildi. Yunan mitolojisinde tanrıça Athena zeytini kendi adını taşıyan Atina'ya kuruluşunun armağanı olarak verir. Osmanlı dönemi boyunca da Atina zeytinyağının üretildiği ve ihraç edildiği başlıca merkezlerden biri oldu. Yunan adaları da aynı işi yaptılar. Girit, Osmanlı döneminde, yani 17. yüzyıldan sonra, şarapçılığı ikinci plana iterek zeytinyağında öne geçti; Midilli her zaman önemliydi; 16. yüzyıldan itibaren Anadolu'da Edremit, Ayvalık ve daha kuzeyde Gemlik çevresi de öyle oldu. Faroqhi'nin 1620'ler için çıkardığı tabloya göre İzmir ve Gördes Saray mutfağına yılda 140 kantar yağ gönderiyor. Ama bunların dışında batıda Mağrib, öncelikle Tunus ve doğuda Suriye, öncelikle Halep ve Trablusşam çevresi, önemli üretim ve ihracat merkezleriydi. Tunus, Fransa ve İtalya'nın Livorno bölgesine zeytinyağı satıyordu. Suriye'nin ürettiği yağlar ise daha çok sabun üretiminde tanınmıştı. Bunlar daha çok, imparatorluk içindeki çeşitli merkezlerde müşteri buluyordu.

Şarap ve zeytinyağı, besin sanayii kapsamına giren ürünlerdir. Pazara yönelik bir tarımın gelişmesi için de elverişlidirler. Ama nüfusun büyük bir kısmı bu ürünlerin alıcısı değildi.

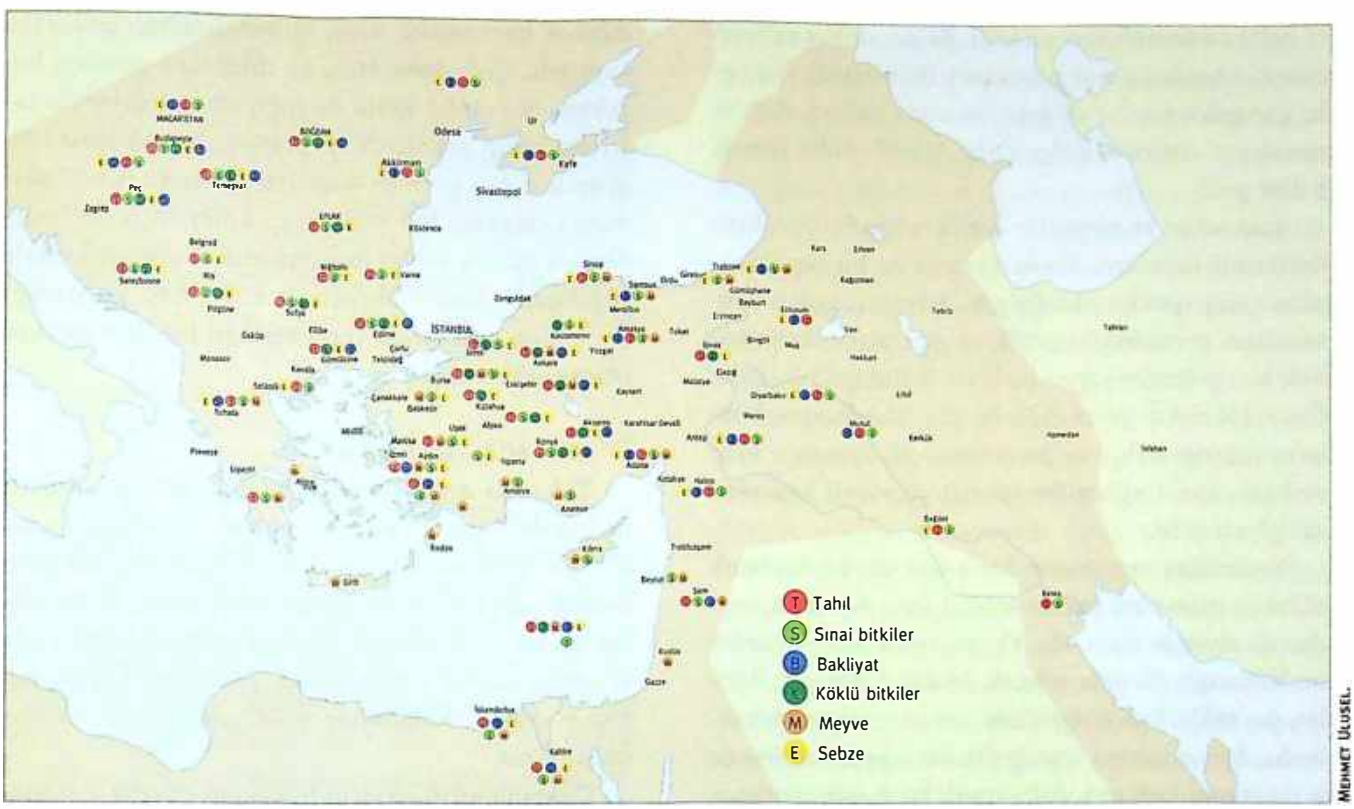
Pamuk

Pamuk da doğrudan sanayide kullanılacak bir tarım ürünüdür. Hem Eski hem de Yeni Dünya'nın oldukça eski bir bitkisidir. İÖ 3000'den beri, bazı ilkel yöntemlerle, pamuktan iplik çıkarılmış ve dokumada kullanılmıştır.

Pamuk çok eskiden beri Anadolu'da da yetişiyor, dolayısıyla ipliği yapılıyor ve pamuklu bezler dokunuyordu. Daha Yıldırım Bayezid zamanında, Efes'ten (Ayasuluk) pamuklu kumaş ihraç ediliyordu. Gerek ham pamuk, gerek pamuk ipliği, gerekse pamuklu kumaşın ihracı uzun süre devam etti. Ham pamuk ihracatı, yerli ihtiyacın karşılanmaması ihtimalinden ötürü, sık sık yasaklanmıştır. Ama bu da "Osmanlı yasağı" deyimine uyan bir durum olmuştur.

O tarihlerde de Ege Bölgesi'nde pamuk yetişiyordu (Adana bölgesi 19. yüzyılda atılım yaptı). Vakıf çiftliklerinde daha fazla hareket serbestisi bulan köylüler, bu gibi nakde çevrilebilecek ürün yetiştirmeyi tercih ediyorlardı. Buldan gibi kasabalar o zamandan ürettikleri dokumalarla tanınmaya başlamıştı. Isparta ve Kayseri gibi merkezler de belki uzaktan getirttikleri hammaddeyle pamuklu üretmeye başlamışlardı. Tire, pamuklunun boyandığı bir merkez olmuştu.

Suriye, Kıbrıs ve Mısır'da da pamuk ekimi önemli rakamlara varıyordu. Ancak 18. yüzyıldan sonra, dünyada kurulan yeni dengeler sonucu, Batı ülkelerinin pamuklu kumaştan çok, hammadde olarak pamuk satın alıp bunu kendileri işlemelerinin egemen eğilim haline geldiğini gözlemliyoruz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Ürünlerin Dağılımı

Osmanlı tımar sisteminde tımar sahibine "sahib-i arz" adı verilirdi. Tımar sahipleri savaş dönemlerinde tımarın gelirine göre savaşa asker götürmek zorundaydı. Aslında bu sistem Bat Avrupa'da görülen feodal düzenlerden çok farklı, merkezi bir dağıtım sistemine dayanıyordu. Diğer yandan da bu sistem, askeri ve ona bağlı olarak idari görevler için küçük köylü üretimi temelinde aynî vergilendirmeye dayanan bir yapı oluşturmuştu. Üretilen ürünler ise miktarına göre bir kısmı tımar sahibinin ihtiyaçlarına "kılıç hakkı" olarak bir kısmı da "cebelü" diye adlandırılan savaş döneminde savaşacak askerler için ayrılırdı. Bu tımar için "ibtida" dan yani "kılıç hakkı"ndan sonra her asker için 3 bin akçaydı.

16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı Devleti bir pamuk ve pamuklu ihracatçısı olduğu sırada, pamuğun bir başka eski kaynağı olan Hindistan'dan pamuklu ithal ediyordu. Basra, Hindistan ve kısmen İran'dan gelen pamukluların (bazen işlenerek) Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine sevkedildiği liman ve merkez olmuştur.

Hindistan bugün de pamukluda iddialıdır. İngilizce bir tür pamuklu kumaş anlamına gelen "calico" kelimesi, Hindistan'ın Malabar kıyısındaki Kalikut kentinden alınmıştır.

Sanayi ve ticaret alt başlıklarında pamukludan gene söz edeceğiz.

Öteki Ürünler

Bölümün başında değinildiği gibi ülkenin yayıldığı geniş topraklar ve iklim, bilinen bin bir türlü (Yeni Dünya'dan gelenler de dahil) bitkinin yetiştirilmesi için elverişliydi.

Baklagiller, kitlelerin beslenmesinde, tahıldan son-

ra belki en önemli yeri tutarlar. Bakla, nohut ve mercimek, Ortadoğu'nun geleneksel ürünleriydi. Amerika'dan gelen fasulye de kısa zamanda buraya alıştı ve neredeyse Akdeniz Bölgesi'nin "ezeli" millî yemeği haline geldi.

Taze sebze ve meyvalar özellikle kentlerde tüketilen önemli ürünlerdi. Bunları yetiştiren, bir ölçüde uzmanlaşmış vakıflar olduğu gibi, büyüyen kent ve kasabaların çevresindeki çiftlik ve mezracılar da genellikle bu tip üretim yapan birimler haline getiriliyordu. Öncelikle nakde çevrilebilir bir mal olduğu için, bunların yetiştiği bahçe ve bostanları çok zaman o kent ve kasabaların ayrıcalıklı (devlet görevlisi) kesimleri sahipleniyordu.

Yetiştirilen meyvaların bir kısmı da, kurutularak oldukça uzun süre saklanabildiği için, ihracat açısından da elverişli oluyordu. O zaman da incir ve üzüm bu bağlamda ilk akla gelecek iki temel üründü. Bunlar, öncelikle Ege Bölgesi'nde yaygın yetişen meyvalardır. Ayrıca hurma veya çeşitli kuru yemiş türleri de iç tüketimin yanı sıra, daha sınırlı bir ihracat potansiyeline sahipti. İngiltere gibi uzak bir ülkede bile, "sultana" üzümleri eskiden beri tanınır.

HAYVANCILIK

Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı son derece geniş alanda dünyanın bilinen evcil hayvanlarının belli başlı bütün cinsleri yaşar. Bunların içinde eti, sütü nedeniyle, yani öncelikle besin değeri için yetiştirilen cinsler olduğu gibi, Sanayi Devrimi'ne kadar insan toplumunun başlıca enerji kaynaklarından biri olan gücü için ya da yünü ve derisi için beslenenleri de vardır.

Besin Değeri Olan Sürü Hayvanları

Bu kategoride "büyükbaş" ve "küçükbaş" diye ayırdığımız, çok eski zamanlardan beri evcilleşmiş ve genellikle sürüler halinde yetiştirilen ve bakılan hayvanları ele alacağız. Topraklarının büyük kısmı Akdeniz çevresinde yayılan, dolayısıyla Akdeniz ikliminе ve bitki örtüsüne tabi olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, genel olarak, "küçükbaş" kategorisine ayırdığımız hayvancılık türü, "büyükbaş"tan çok daha yaygındı. Çok daha fazla ot tüketmesi gereken büyükbaş hayvanlar yazın da yağış alan, dolayısıyla çayırlara sahip arazilerde iyi yetişir, ama Akdeniz bölgesinde çokça görülen bozkırlarda yeterli besin bulamaz. Dünyanın her yerinde en kolay biçimde beslenebilen domuz ise bu imparatorlukta dinî nedenlerle çoğalmadı. Ancak Hıristiyan köylülerin yetiştirdiği (ve bunun için ayrıca vergi verdiği) bir hayvan cinsi olarak sınırlı kaldı.

Büyükbaş Hayvanlar

Yukarıda değinilen iklim ve bitki örtüsü koşulları nedeniyle, Osmanlı topraklarından, daha sonra çeşitli ıslah yöntemleriyle daha da verimli hale getirilen önemli sığır cinsleri yetişmedi. Holstein ve Jersey gibi süt verimi ya da Kuzey Amerika'nın Longhorn'u gibi et verimi yüksek cinsler burada görülmez. İmparatorluğun değişik bölgelerine göre çeşitli kırma soylar oluşmuştur.

Osmanlı köylüleri için büyükbaş öncelikle sabanı çekecek bir çift öküz olarak önemliydi. Ama görece hali vakti yerinde sayılacak köylü aileleri, sütü ve yaşlandığında eti için bir iki inek de besleyebilirdi. Sığır eti tüketimi bugün bile Türkiye'de düşük olduğuna göre, tarihte bunun çok daha aşağılarda kaldığını tahmin edebiliriz. Ülkenin batısında, yeşilliği daha çok olan Rumeli tarafında büyükbaş daha yaygındı. Anadolu'da yağışlı ve dağlık Karadeniz Bölgesi'nde ve çayırları yazın da yeşil kalan Kars gibi bölgelerde büyükbaş sayısı artıyor, daha kurak bölgelerde azalıyordu. Arap bölgelerinde hemen hemen hiç kalmıyordu.

Sığır türünün dünyaca yaygın ikinci çeşidi manda ekonomik bakımdan daha az değerlidir. Sulak yerleri seven mandanın en çok, kaymak üretiminde kullanılan, yağ oranı yüksek sütüne değer verilir. Eti pek yenmez. Bugünkü Türkiye'de büyükbaş hayvanlar içinde manda oranı bir hayli düşük, ineklerin yirmide biri kadardır, ama geçmişte bu oran herhalde daha yüksekti.

Küçükbaş Hayvanlar

Koyun

Osmanlı İmparatorluğu'nda, en geniş çapta en kolay beslenen, dolayısıyla en çok yararlanılan hayvan koyundur. Koyunu en çok yetiştirenler de bu topraklarda her yere (Rumeli, Anadolu, Karadeniz'in kuzeyi ve Arap illeri) yayılmış olan göçerlerdi. Ama yerleşik köylüler de, daha az sayıda olsa da, koyun beslemekten geri durmuyorlardı. Her evin görece az sayıda davarını çoban toplar, ortak otlakta otlatır, gene sahibine teslim ederdi. Bu yöntemler bugün de uygulanıyor.

Köylülerin başlıca "hayvanî besin" kaynağı koyun sütünden yapılan peynir ve yoğurt ve belirli zamanlarda kesilen koçların etiydi. Sonbaharda kesilen koçun eti kavurma yapılıp kışın tüketilmek üzere saklanırdı. Büyükbaşlar önemli bir ihtiyaca karşılık veren dericilik imalatının hammaddesini sağladığı gibi, koyun da yünlü dokuma açısından önemliydi. Osmanlı imalat tarihinde yünlü dokumacılığın öteki tekstil türleri ölçüsünde incelmediğini görüyoruz. 18. yüzyılın sonlarında dahi Avrupa'dan gelen yünlülerle nitelik bakımından iyi kötü rekabet edebilecek kumaş dokumak üzere fabrikalar kurulmuş, ama sonuçlar uzun vadede başarılı olmamıştı. Merinos gibi (İspanya kökenlidir) iyi nitelikli yün veren koyun cinslerinin bu amaçla yetiştirilmesi de oldukça yeni girişimlerdir. Sanayiyle ilgili bölümlerde bu konulara yeniden değineceğiz.

Anadolu'nun iri kuyruklu (Karaman tipi) koyunları, et ve süt dışında, Müslüman-Türk kesimin yemek pişirmek için başlıca yardımcısı olan hayvanî yağı da sağlıyordu. Trakya'nın kıvırcığı ve Ege'nin dağlıcı o zaman da buraların başlıca koyun cinsleriydi.

Keçi

Keçi, nicelik bakımından da, nitelik bakımından da, koyunun gerisinden gelir. Buna karşılık, ***kendi başını becermesini bilen***, hayli bağımsız bir hayvan olduğu için, bakımı görece kolay ve zahmetsizdir. Koyunun çaresiz kalacağı dağlık tepelik bölgelerde keçi rahatça yaşar ve çoğalır. Bu arazi yapısının bolca görüldüğü Akdeniz Havzası, keçinin anayurdu gibidir.

Eti ve sütü koyununki kadar bol veya makbul değildir. Kılı da koyunun yünü kadar değerli bir ekonomik girdi değildir. Ancak, bu toprakların yerli bir türü olan Ankara keçisinin verdiği tiftik, dokumacılıkta önemli bir yer tutar. Dericilikte de "maroken" bilinen bir terimdir; bu, Fas'tan Avrupa'ya ihraç edilen keçi derilerinden çıkmış bir addır.

Çekim Gücü Olan Hayvanlar

Eski dünyanın başlıca enerji kaynağı hayvanlardı. Zamanla su ve rüzgârdan yararlanabilecek araçlar (değirmen, yelkenli vb.) yapıldı. Ama hayvanlar, henüz "enerji" kavramının da bilinmediği çağlar boyunca, güçleriyle insan toplumuna yardımcı oldular. Ancak, bu önerme biraz mekânla sınırlı. Daha önce de söylendiği gibi Amerika kıtasında insanların geliştirdiği medeniyete hayvanların katkısı çok daha düşük ölçekte cereyan etmiştir. Uzakdoğu'da da, hayvan gücünün katkısı azdır. Buradaki insan kalabalığı, hem hayvan gücüne hem de köle emeğine ihtiyaç bırakmayacak kadar çoktu. Muhtemelen gene aynı nedenle, teknolojik icat alanında da önemli bir talep yaratılmadı.

Osmanlı toplumunun temel birimi olan köylülük, tarım yapmak için öncelikle öküze muhtaçtı. Her köylü ailenin sabanını çekecek bir çift öküzü bulunuyor ve bunun bulunmaması ciddi bir ekonomik felaket yaratıyordu. Bu temel işlevin yanı sıra, öküz ve manda araba çekmekte, yani taşımacılıkta da kullanılıyordu. Anadolu'nun yakın zamana kadar kullanılan iki taşıtı, kağnı ve yaylıdır. Bunlardan, daha çok yük taşıyan birincisini öküz, daha çok insan taşıyan ikincisini ise at çeker. Öküzden, "Büyükbaş" bölümünde de söz edildiğine göre şimdi ata geçelim.

At

İmparatorluğun kurucusu olan Oğuzlar, Asya içlerinden buralara geçen göçebe topluluklar olarak, kendi tarihlerinin başından beri, ilk kez dünyanın o bölgelerinde evcilleşmiş olan atla tanışıyorlardı. "Ta-

nışma"nın ötesinde, göçebelik hayatı atla insanı "etle tırnak" misali, birbirine yaklaştırır.

Osmanlı toplumunda at öncelikle "binek" hayvanıydı. Bu özelliğiyle, savaş etkinliği içinde son derece önemli bir yeri vardı. Ancak, tarihin daha yakın dönemlerinde, savaş teknolojisinde ateşli silah ve piyade gücü önem kazandıkça, atın savaştaki belirleyiciliği de azaldı.

Osmanlı sınırları içinde atın, tarımda, öküz yerine kullanıldığını görmüyoruz. Oysa Avrupa'da Yakınçağ'da bu işe yarayacak, kadana türü, çok iri yapılı atlar yetişmiş ve toprağı derin kazan demir pullukları çekerek verimin artmasına katkıda bulunmuşlardı.

Osmanlı kültüründe, ticaret veya göç dışında kentler arasında fazla gidiş geliş olmamıştır. 19. yüzyılda Avrupa'da ve Amerika'da gördüğümüz "posta arabası" tipi bir ulaşım geleneği kurulmadığı gibi, Batı'da çok daha önceden başlayan, "kent-içi arabalı ulaşım" da ancak son dönemlerde ve sınırlı ölçüde gelişmişti. Bundan önceleri İstanbul'da padişah ailesi ve tek tük ileri gelen vüzera ve ulema araba ve at bulundururdu. Çoğunluk, yaya gidip gelirdi. Dolayısıyla at öncelikle bir binek hayvanıydı, ama at sahibi olan sivil insan azdı.

Süvarinin orduda önemli rol oynadığı dönemlerde Anadolu'da iyi cins at yetiştirildiğini biliyoruz. Zamanla bu cinsler yok oldu ve gene dünyaca ünlü Arap atları onların yerini aldı.

Deve

Bugün Türkiye'de deveye ancak belirli bölgelerde (Ege'de, örneğin) ve çok seyrek olarak rastlanır. Ama yüzyıl başına kadar Anadolu'nun deve nüfusu bir hayli kalabalıktı; çünkü bu hayvanlar kervanların en "rantabl" aracıydılar.

İlkin Orta Asya'da evcilleştiği düşünülen devenin dünyada Arabistan/Afrikalı tek-hörgüçlü (dromedarian) ve Asyalı çift-hörgüçlü (bactrian) olmak üzere iki cinsi vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap illeri dışında kalan bölgelerinde ve Anadolu'da çift-hörgüçlü Asya devesinin melezleştirilerek daha dayanıklı ve güçlü hale getirilmiş bir cinsi yaygındı. Ancak bu cins kısa zamanda yozlaşıyor, dolayısıyla tek ve çift hörgüçlüleri sürekli elde bulundurup çiftleştirerek yeni kırma elde etmek gerekiyordu.

Bu develer 250 kilo kadar bir yükü rahatça taşıyordu ki bu, at veya katırın kapasitesinin iki katı kadardır. Hem onlara hem de arabaya göre, bakımı da daha kolaydı. Kara ulaşımı her zaman daha güç ve pahalı olmakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyadaki yeri (ve nehir yollarının elverişsizliği gibi ek etmenler) uzun mesafelerin karadan, kervanlarla aşılmasını zorunlu kılıyordu. Bunun için en uygun hayvan da deveydi. Normal zamanda bu kervanlar durmadan gider gelirdi; ama bunun paralelinde, bitip tükenmeyen savaşlar da aynı yönteme ve hayvana ihtiyaç yaratıyordu. Bu ihtiyaçtan ötürü devlet de seferlerde kullanmak üzere deve yetiştiriyor ve besliyordu; ama fiilen savaş başladığında gene sivil kervancıların yardımına başvurmak zorunda kalıyordu. Toplumda başlıca deve sahipleri olan Yörük beyleri bu durumlardan çok yararlanıyor ve çok zaman develerini kiraya vermekle, yaptıkları başka işlere oranla çok daha fazla para kazanabiliyorlardı.

Taşımacılıktaki bu vazgeçilmez öneminin yanında, devenin eti, sütü vb. önemli ekonomik girdiler oluşturmaz. Nicelikçe çok yekûn tutmadığı halde, deve tüyü, niteliği gereği iyi bir kazanç kaynağıdır.

Kervanlarda deveden sonra en kullanışlı hayvan katırdı. Eşek ise Osmanlı topraklarının büyük bir kısmında çiftçi ailelerinin yük hayvanı olmuştur. Aile ekonomisinde çok önemli bir rol oynamakla birlikte bu sınırın ötesine geçmemiştir.

Kümes Hayvanları

Çiftçi ailesinin sahip olduğu, kendi protein ihtiyacının önemli bir kısmını sağladığı (etinden çok yumurtasıyla), ayrıca yerel pazarda biraz da nakit para kazanabildiği kümes hayvanları, öncelikle tavuk, gene aile çerçevesinde unutulmaması gereken bir rol oynar. "Aile çerçevesinde", ama koca imparatorluktaki her aile çerçevesinde (üstelik bu yalnız kır ve köyle de sınırlı değil) durum böyledir. Tavuğun yanı sıra, öteki

Rouargue

Braudel deve kervanlarını gemilere benzetir: "Kervanlarının, çölleri ve bozkırlarının 'kuru denizleri' üstünden gidiş gelişleri olmaksızın İslâm'ı kavramak mümkün değildir." Gerçekten de çöl ve dolayısıyla deve, dünyanın bu bölgesinin karakteristik nesneleridir. Deve, binlerce yıllık evriminde çölle başa çıkabilen bir yapı edindiği için, çöle karşı kendi iradesini gerçekleştirmeye çalışan insanın en büyük yardımcısı olmuştur. Joseph Mery'un *Constantinople et la mer Noire* kitabından Anadolu'da kervan.

kümes hayvanları, hindi, ördek ve kaz da bu topraklarda her yerde bulunmuş, ama onun kadar önemli bir yer tutmamışlardır.

Doğu'dan veya Batı'dan birçok tavuk cinsi, Türkçe söylenişleriyle legorin, orpinkton, rodayland, plimut, Doğu'dan brahman ve koşinşin ve bunların kırmaları, yakın zamanlarda ithal edilip yetiştirilerek, bu topraklarda yaşadı. Başka hayvanlarda olduğu gibi tavukta da, denizli ve gerze gibi, sırf Anadolu'ya özgü cinsler vardır.

Balıkçılık

Osmanlı İmparatorluğu denizlerle içli dışlı bir ülkeydi. Sayacak olursak, Akdeniz'i ayrıca Ege, Marmara,

Adriyatik ve Karadeniz olarak da kendi içinde parçalara ayırabiliriz. Buna ek olarak Kızıldeniz ve Basra Körfezi de Osmanlı denizleri sayılırdı. Göl ya da deniz olduğu tartışmalı Hazar'ın da Osmanlı ekonomisinde yeri olduğu zamanlar vardır. Bunların dışında, imparatorluk topraklarında irili ufaklı pek çok göl ve akarsu da bulunuyor ve bunlar da topluma balık ve başka ürünlerini sunuyorlardı. Sayılan denizler arasında özellikle Karadeniz, büyük sürü balıklarının "evi" olduğu için balıkçılık bakımından önemli bir konuma sahipti. Karadeniz'in planktonu, orada ve Marmara'da böyle bir bolluğa imkân veriyordu ve planktonun Doğu Akdeniz'de bulunmaması, bu denizin balıkçılık bakımından çok ilginç olmamasına yol açıyordu (Cebelitarık'tan çok sınırlı bir su değişimi olabildiği için Akdeniz suyunun hayli "yaşlı" ve "kısır" bir su olduğunu da söyleyebiliriz). Osmanlı kıyılarında, Nil Deltası çevresinin, nehrin getirdiği besinler nedeniyle, bu söylenenlere bir istisna oluşturduğunu da eklemeliyiz.

Bütün bu denizlerin ve suların kıyısında oturanlar, ürünlerinden yararlanmalarının yolunu bulmuşlardı. İmparatorluğu kuran Türk nüfus, başlangıçtaki göçebe alışkanlıklarıyla, belki su ve deniz ürünü tüketimine en uzak ve yabancı unsurdu. Belki bu nedenle, bunların besin olarak kullanımı toplumda tam olarak yaygınlaşmadı, dolayısıyla avlanması da büyük bir iş haline gelmedi. Daha Amerika kıtası "resmen" keşfedilmeden oralara giden (ve muhtemelen balıkçının "kerteriz" sırrını saklama içgüdüsüyle avlandığı yeri açıklamayan) Atlas kıyısı balıkçılarının, Baltık'ta ringa kovalayan balıkçıların benzerleri buralarda görünmedi. Gene Avrupa kıyılarında, İrlanda'da, Hollanda'da, İskandinavya ve benzerlerinde tüketilen muazzam miktarlarda tuzlu ringa, morina, uskumru, yılanbalığı ve öteki balıkları Osmanlı ülkelerinde tasavvur etmek zordur. Balık, kısmen saklanmasının zorluğundan ötürü, yerinde tüketilen bir şeydi. Su ürünleri arasında Osmanlı açısından önemli ekonomik girdi (ve ticaret nesnesi) olan kalem, balıktan çok, yumurtasıdır. Karadeniz ve Hazar'dan gelen siyah havyardan (mersin balığının) Ege dalyanlarının kefal yumurtalarına, çeşitli balık yumurtaları öteden beri yaygın biçimde değerlendiriliyordu.

MADENLER

Braudel'in söylediği gibi, medeniyetlerde doğanın verdikleriyle insanın onlardan yaptıkları çok zaman tamamen iç içe geçmiştir. Bu bölümde, mümkün olabildiği kadar, doğanın verdiklerinden insanın yaptıklarına giden bir sıra izlemeye çalışıyorum. Ekinler ve hayvanlardan sonra madenleri de gözden geçirdikten sonra, imalat ve ticaret gibi kısımlarda, insan etkinliğinin daha da ağır bastığı konulara gelmiş olacağız.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı topraklarda bulunan maden varlığının bir kısmı, ancak yakın zamanlarda değer kazanmıştır. Bunların başında herhalde petrol gelir. Bir zamanlar Türkiye'nin dünyada bir numaralı üreticisi olduğu krom da böyle, değeri yeni anlaşılmış madenlerdendir.

Değerli Madenler

Bazı madenler, medeniyetin en erken çağlarından itibaren, birtakım özellikleriyle dikkat çekmiş ve değer kazanmış, değer kazanmanın ötesinde, her türlü değeri ölçmek için başvurulan ölçüt haline gelmişlerdir.

Altın

Değerli madenlerden söz edilince akla gelecek ilk ad, altındır. Öteden beri altın, dünyanın hemen hemen her bölgesinde böyle tanınıyor ve kabul ediliyordu. Çıkarılması güç ve dünya çapında miktarı çok fazla olmayan bir madendir. Bunlar da değerinin yüksekliğine katkıda bulunur. Arama ve çıkarma yöntemlerinin gelişmediği (ve Amerika'nın bilinmediği) antik dönemlerde dolaşımdaki altının miktarı çok daha azdı. Osmanlı topraklarında zengin altın yatakları yoktu. Daha doğrusu, önceki medeniyetler burada bulunabilen altının neredeyse tamamını çıkarmıştı. En zengin madenler Mısır'ın güneyinde, Nübye bölgesindeydi (Sudan). Ama Batı Afrika'dan, Sahra'nın güneyinde kalan, bugünkü Gana, Fildişi Sahili vb. ül-

kelerin bulunduğu ülkelerden kervanlar habire altın getiriyordu. Avrupa'da Floransa'nın "florin"i ile Venedik'in "duka"sı altın paralardı. Bizans'ın "bezant"ı ve Arapların "dinar"ı da böyleydi. Daha sonra bu altın paralara Felemenk'in "esedî"si (üstünde aslan resmi olduğu için) de eklendi.

Rumeli tarafında fütuhatın başlamasıyla birlikte Osmanlılar için bir altın madeni imkânı açıldı. Daha I. Murad zamanından itibaren, Sırbistan ve Bosna'daki zengin yataklara el koyma mücadelesi başladı; Fatih Mehmed'in bütün Bosna'yı fethetmesiyle bu mücadele tamamlandı. O çağlarda Macaristan ile Venedik'in de gözü bu madenlerin üstündeydi.

Daha önce Almanların (Saksonya'dan gelip) işlettiği bu madenlere Osmanlılar herhangi bir teknik yenilik getirmediler. Aynı yöntemlerle ve Kantakuzenos ya da Paleologos gibi ileri gelen Rum ailelerinin işletmeciliğiyle, Vilk Laz gibi bölgelerde altın çıkarmaya devam ettiler.

Gümüş

Altına oranla daha çok bulunan bir madendir. Anadolu'da, Gümüşhacıköy veya Kütahya yakınlarında Gümüşköy gibi bölgelerde (ve daha erken tüketilen Gümüşhane'de), bu adlardan da belli olduğu şekilde, gümüş madenleri vardı. Bosna'nın altın madenlerinin yanındaki zengin gümüş madenleri de (Srebrenitsa gibi) daha sonra ele geçirilmiş ve aynı şekilde işletilmişti.

Osmanlıların temel parası, akça, gümüşten basılırdı. Ama zaman içinde bu paradaki gümüş oranı sürekli düşmüş ve öteki madenlerin oranı artmıştır. Bu durumu ve Amerika kıtasından gelen büyük miktarlarda gümüşün piyasalara etkilerini "Para" bölümünde biraz daha ayrıntılı göreceğiz. Ama burada, Amerika'dan gelen gümüşün çok ucuza mal edilmesinden ötürü bazı Osmanlı gümüş madenlerini rantabl olmaktan çıkardığını kaydedelim.

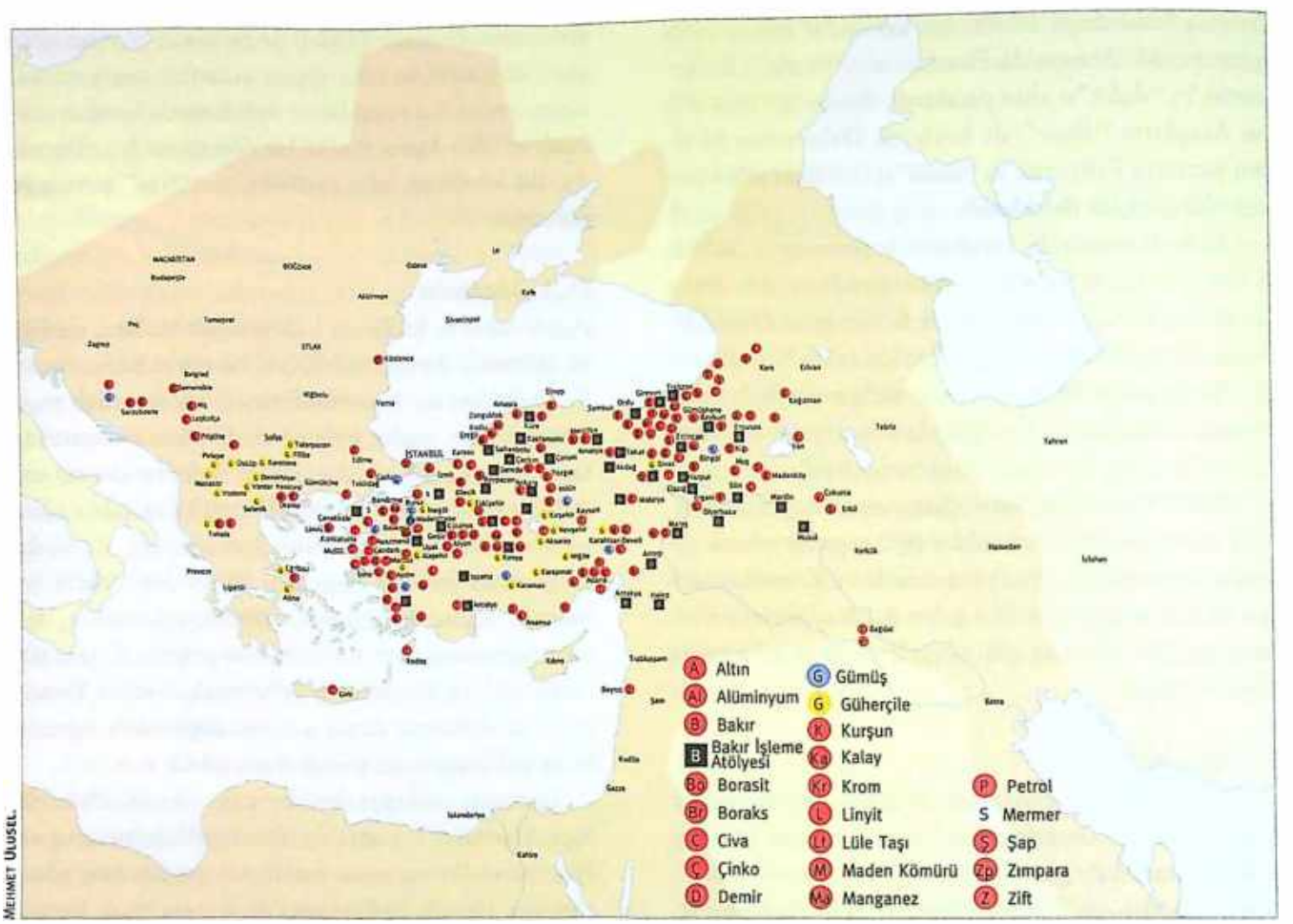
Kapitalizm-öncesi toplumların servet kavramında, bu değerli madenlerin ve/veya onlardan basılmış paraların büyük miktarlar halinde biriktirilmesine önem verilmiştir. Osmanlı Devleti de bu inancı paylaşmış ve altın ile gümüşün ülke dışına çıkarılmasını yasaklamıştı. Ancak bu yasaklarını uygulamada başarılı olamadı ve ülke dışına sürekli bir değerli maden akışı oldu. Bu konunun bazı ayrıntılarını "Para" kısmında göreceğiz.

Öteki Madenler

Demir madeni, kullanılır hale geldiğinden beri, sertliği ve dayanıklılığından ötürü, özel bir önem kazanmıştır. Bu özellikleri (çelik yapılabilmesi gibi), onu silah yapmakta birinci maden haline getirdi. Silahın ve savaşın tarih boyunca önemi, demirin de ne kadar önemli olduğunu gösterir. Ama demiri önemli kılan yalnız silah ve savaş da değildi. Hayatın başka birçok alanında vazgeçilmez bir yer edinmişti. İlk medeniyetlerin en başında değilse de, gelişmelerinin bir aşamasında, demirin işlenmesi, önemli kazanımlar getirmişti. Ama İÖ 3000 gibi tarihlerden 19. yüzyıldaki Sanayi Devrimi'ne geldiğimizde demirin bütün değişimlere rağmen bu temel konumunu koruduğunu görüyoruz.

Dünyada oldukça bol bulunan demir, Osmanlı topraklarında, Toroslar'da, Divriği-Akdağmadeni ve Hekimhan-Deveci arası hatlarında öteden beri çıkarılmıştır. Hersek ve Pavlovici'de, ayrıca Prasa Irmağı boyunda da demir çıkarılıyordu. Sırbistan'da Gluhavica madenleri de zengindi. Demir işçiliği de bir hayli gelişmiştir.

Bakır daha da eskiden beri tanınan ve kullanılan bir madendir, çünkü doğadan elde edilmesi çok daha kolaydır. Bu ham haliyle kullanılması on bin yıl öncesine gider, ama eritilerek işlenmesi ve bu arada kalayla karıştırılarak "tunç" haline getirilmesi İÖ 3500'ü bulur (zaten tarihi sıralamada Tunç Çağı, Demir Çağı'ndan önce gelir). Zamanla başka madenlerle alaşımları yapılmıştır (çinko ile karışarak "pirinç" haline gelmesi gibi). Tunç, yakın zamanlara kadar top dökümünde kullanılmıştır. Bakır ve pirinç ayrıca çeşitli değerli madenî eşya (ibrik, tepsi, tencere vb.) yapımında çok yoğun biçimde kullanılmış ve günlük hayatta vazgeçilmez yeri olan pek çok nesne ve araç

MEHMET ULUSEL

Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenler

Osmanlı arşivleri Anadolu ve Balkanlar'da işletilen madenler hakkında çok ayrıntılı belgelere sahip olduğu için bu konuda oldukça sağlam verilere ulaşmak mümkün. Özellikle Kanuni döneminde çıkarılan "Kanun-ı esas-ı maadin-i Osmani" adlı kanun madenlerin nasıl aranacağı, çıkarılacağı ve işletmesinin kime ait olacağını belirleyen hükümler taşıyordu. Maden üretimi altın, gümüş ve bakır sikkelerin basımı, silah üretimi ve dolaysıyla ekonomi açısından hayati önem taşıyordu. Arşiv belgelerinde üretimin yanısıra maden kaçakçılığını önleme üzerine de birçok hüküm getirilmesine rağmen yine de başta İran olmak üzere komşu ülkelere süs eşyası yapımı için altın ve gümüş, silah yapımı için demir, kurşun, bakır vb. kaçırılıyordu.

bunlardan yapılmıştır. Osmanlı loncaları bütün bu madenî nesneleri yapmakta son derece incelmişti. Bakır, aynı zamanda bozuk para ihtiyacını da karşılamaya yaramıştı.

Osmanlı topraklarında bakır da bolca bulunuyordu. Ergani, Anadolu'daki başlıca bakır yatağıdır. Murgul da öyle. İsfendiyar Dağları ve özellikle Küre'de, bunların Trakya'daki devamı olan Istrancılar'da bakır çıkar. Bakırcılık her yerde gelişmiş olmakla birlikte, hammaddeye yakınlığı nedeniyle Kastamonu'nun bakırcılığı ünlüydü. Daha sonra Tokat da bu alanda nam kazandı.

Kurşun, Anadolu'da Keban'da, Rumeli'nde ise Oltovo ve Srebrenitsa'da çıkarılıyordu. Çinko gene Keban'dan çıkıyordu. Simav'daki kurşun-çinko yatakları biliniyordu (çinko-kurşun birlikte bulunur).

Bu söylenenlerin gösterdiği gibi, Osmanlı Devleti'nin yayıldığı geniş topraklar, bu devletin ayakta durduğu sürece dünyada bilinen ve işlenilen madenlerin hepsine sahipti. En çok "değerli madenler" azlığı hissedilmekle birlikte öteki madenlerin eksikliği çekilmiyordu. Bu bakımdan Osmanlı Devleti maden ithal etme gereğini pek duymamıştı.

Tuz

Tuz bir maden değil, bir bileşiktir, ama onun da doğadan elde edilmesi ve işlenmesi çeşitli metalürji süreçleriyle benzerlikler gösterir. İnsanın yaşaması için mutlaka tuz tüketmesi gereği onu özellikle önemli kılar. Ayrıca en temel lezzet vericilerden biridir. Ama bunun yanı sıra, Sanayi Devrimi öncesi çağlarda, besini uzun süre saklamanın başlıca yolu tuzlamaktı. Bunun için de son derece önemli bir ihtiyaç maddesiydi.

Doğada tuz bol bulunmakla birlikte, çıkarılıp kullanılır hale getirilmesi çok kolay değildir. Göl ve özellikle denizlerden çıkarıldığı gibi, toprakta da zengin tuz yatakları bulunur. Osmanlı topraklarında bunların hepsi vardı.

Akdeniz Bölgesi sıcak olduğu ve yazın denizlerde buharlaşma yoğunlaştığı için bu kıyılarda neredeyse doğal tuzlalar oluşur (kuzey bölgelerinde deniz suyunu buharlaştırarak tuz elde edebilmek için binlerce hektar orman odun olarak kullanılmıştır). Devlet bu gibi tuzlaları da mirî ilan etmiş, ama işletilmesinde özel girişime imkân tanımıştı.

Karadeniz'de Kırım'da ve Ahyolu'nda, Marmara'da Tuzla'da, Akdeniz ve Ege'nin birçok bölgesinde, ayrıca Selanik çevresinde ve Arnavutluk kıyılarında zengin tuzlalar vardı. Romanya'da ise olağanüstü zengin kaya tuzu yatakları bulunuyordu. Bosna'daki Tuzla kentinin adı da artık pek kalmayan eski işlevini anlatır. Anadolu'da Tuz Gölü de öteden beri bir tuz kaynağı olarak kullanılmıştır.

Şap

Bir başka bileşik olan şap birçok sınaî alanda, özellikle dokuma boyalarında önemli yeri olan bir maddeydi. Anadolu'da bu da bol miktarda bulunduğu için Ortaçağ'dan beri belli başlı ihracat kalemlerinden birini oluşturmuştu. En çok Ege'de çıkıyordu. Doğuda ise Şebinkarahisar taraflarında bolca bulunuyordu.

Sonuç olarak oldukça zengin bir manzara arz eden bu doğal kaynakların işletilmesine gelince, devlet bu konuda, sözgelişi derbentlerin korunması ve bakımı gibi alanlardaki yöntemlerini uyguluyordu. Çoğu dağlık, yani tarıma pek uygun olmayan yerlerde çıkan bu madenlerin işlenmesini, birtakım vergi bağışıklıkları karşılığında, çevre köylerine bırakıyordu. Böylece, bu bağışıklıklar, görece kıt olan ekinleriyle yetinmelerine ve geçinmelerine imkân bırakıyordu. Muhtemelen bu gibi köylerde madencilikte zamanla bir uzmanlaşma oluyordu, ama bu konuda elimizde fazla bilgimiz yok.

Devlet, benzer bir yöntemi, buna uygun olan bölgelerde, yerleşik köyler yerine göçebe ya da yarı-göçebe aşiretlere de uygulayabiliyordu. Aynı kalıp bazı tarımsal işlerde de görülmüştür. Gene belirli vergi bağışıklıkları tanınıyor, buna karşılık aşiret gidiş gelişleri arasında üzerinde anlaşılan miktarda madeni çıkarıp teslim ediyordu.

Belirli durumlardaysa devlet, yukarıda, "tuz"la ilgili kısımda değinildiği gibi, bu işleri özel girişime bırakıp sonra onun ürününü vergilendirebiliyordu. Ama bu, çıkarılan madenin girişimciye daha fazla kazanç bıraktığı durumlarda uygulanabilen bir sistemdi. Balkanlar'da çıkan değerli madenler bu şekilde çeşitli "sermaye şirketleri"ne bırakılmış, bir dönemde işin içine Dubrovnik tüccarları da karışmıştı.

Böylece, "Ekonomi" bölümünün, "doğanın verdikleri" kısmının sonuna geliyoruz. Değinildiği gibi, bu bir yandan yararlı bir ayrım olmakla birlikte, doğanın verdikleriyle insanın bunlardan yaptıklarını ayırmak gerçekte pek de mümkün değildir. Ayrıca, Osmanlılar bu bölgede oldukça geç kurulmuş bir devlet ve toplum oldukları için, buralarda öteden beri gerçekleşmiş bir karışım üzerine oturmuş ve onu dönüştürmek yönünde de ciddi bir girişimde bulunmamışlardı. Ama tarih ilerledikçe kaçınılmaz olarak ye-

ni durumlar oluştu, yeni sorunlar çıktı, bunlara karşı yeni çözümler düşünüldü ve uygulandı. Osmanlı ekonomik hayatında değişime yol açan güçlerin öncelikle "dış dinamikler" olduğu hep söylenmiştir ve bu aslında doğrudur (ama, sonuçta ve belirli bir soyutlama düzeyinde, dünyadaki her toplum için aynı şey geçerlidir, çünkü "nihaî belirleyici", bütün dünya ve bütün dünyanın ekonomisidir). Ama, bu arada Osmanlı toplumunun kendi ekonomik imkân, amaç ve eğilimlerinin de oynadığı önemli roller elbette vardı. Şimdi, bunlara -gene oldukça kuşbakışı- bir göz atalım.

İNSANIN YAPTIKLARI

Osmanlı İmparatorluğu gibi hem mekân, hem de zaman boyutlarında kocaman bir yer tutan bir toplumun tarihini anlatmak her bakımdan güç bir iş - o tarih içinde ekonominin tuttuğu yeri ve oynadığı rolü özetlemek de başlı başına güç bir iş. Bu kadar geniş bir yerde daha önce yaşayan insanların ekonomileri nelere dayanıyordu? Osmanlılar gelince ne oldu, durumlar nasıl değişti? Bundan sonra neler oldu? Dünyayı değiştiren yeni dalgalar, Osmanlı toplumunun bütününde ve ayrı ayrı bölgelerinde ne gibi etkiler yarattı?

Bunları, bu konulara oldukça pragmatik baktığı için, herhangi bir standardizasyona tabi tutmamış, pre-kapitalist bir düzen içinde izlemek kolay değil. Osmanlı arşivlerinin birçok bakımlardan çok zengin olduğu bilinir. Bu alan için de bir anlamda bu zenginlik geçerlidir. Ama arşivi tutan devlet, ekonomiyle ekonomi olarak değil, kendisinin bundan alacağı vergi açısından ilgileniyordu. Dolayısıyla söz konusu arşivler bazı bakımlardan aydınlatıcı olmakla birlikte, bazı alanlara da hiç ışık tutmazlar. Ayrıca, biraz ileride daha ayrıntılı tartışılacağı gibi, Osmanlılar kendileri özel bir "iktisat düşüncesi" de geliştirmemişlerdi.

Çok "merkezî" olduğunu ağız birliğiyle söylediğimiz Osmanlı Devleti, ekonomik konularda pek de öyle değildi. Dolayısıyla belirli bir yöreyle ilgili verilerin taranmasından çıkacak sonuçları genellemek çok yanıltıcı olabilir ve sık sık olduğu da söylenmektedir.

Bunlara ve benzer zorluklara rağmen, bu bölümün başında da söylenmiş olduğu gibi, çoğu Türk birçok birinci sınıf tarihçi, son otuz yıllık dönemde Osmanlı ekonomisini ve genel yapısını incelediler, halen de incelemekteler. Bu çalışmalar, konuya yaklaşımları zaman zaman etkilemekte, yeni "sorunsallar" üretmekte, paradigmaları değiştirebilmektedir. Yakın dönemde ve orta dönemde, bu sistemli çalışmalar sonucunda, Osmanlı ekonomi tarihinin "sır"larının da, büsbütün çözülmeseler bile, bir hayli azalacağını umabiliriz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun tarihi içinde, pre-kapitalist toplumlardaki ideolojilerin her şeyi mümkün olduğu kadar statikleştirme çabalarına -ve ekonomik dinamiklerin görece zayıflığına- rağmen dünya kadar değişiklik olmuş, sonuçta yöneticilerin ekonomiye bakışı da, ekonomiyle ilgili düşündükleri tedbirler de değişmiş, her şeye rağmen önemli düzen değişiklikleri olmuştur.

Ekonomi'nin bu ikinci bölümüne, "Osmanlı İktisat Düşüncesi" gibi bir alt-başlıktan girmek istiyorum. Bu bölümde doğanın verdiğiyle insanların ne yaptığını araştırdığımıza, insanlar da yaptıklarını doğru veya yanlış, ama bilinçle yaptıklarına göre, konuya buradan başlamak uygun görünüyor. Ekonomik konular karşısında, "Osmanlı Bakışı" diyebileceğimiz, iyi kötü homojen ve tutarlı bir bakış oldu mu? Nasıl ve ne zaman -birden çoksa, ne zaman*larda*- oluştu? Ne gibi durumlarda ne gibi sonuçlar ya da tepkiler verdi?

OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar giden upuzun süreç içinde, imparatorluğa kesintisiz egemen olan hanedanın, bu egemenliğini sürdürmek için aynı derecede inatçı bir içgüdü geliştirdiğini görürüz. Her konuda olduğu gibi ekonomi konusunda da hanedanın ancak *bu* politikasının değişmez olduğunu söyleyebiliriz: Ekonomiyi de egemenliğinin sürmesinin bir aracı halinde uygulamak ya da aynı duruma öbür yüzünden bakıldığında ekonominin, hanedanın

egemenliğine herhangi bir halel getirmesine meydan vermemek. Ama, bu değişmez amaca ilişkin olarak, devlet, zaman içinde birçok farklı politika (bazen aynı zaman dilimi içinde) uygulamakta sakınca görmemiştir.

İmparatorluk tarihinde, bu kitabın "Kronoloji" bölümünde veya "Kurumlar"ın önceki kısımlarına bakarken, devletin ve onunla özdeş olan padişahın kendine rakip olabilecek herhangi bir siyasî güç veya ideolojik otoritenin, kendisinden bağımsız varolabilen herhangi bir oluşumun yaşamasına imkân tanımadığını görmüştük. Çağın dünya görüşü çerçevesinde "ekonomi" belki o ikisi kadar güçlü bir varlık olarak algılanmıyordu (yani, bütün dünyanın pre-kapitalist olduğu dönemlerde); ama devletin bu alandaki herhangi bir güçlenmeye karşı da antenlerinin yeterince duyarlı olduğu anlaşılıyor.

Ancak, hanedanın ekonomiyi de kendi saltanatının sürekliliğini sağlayacak düzeylerden biri gibi gördüğünü söylerken, bununla, devletin topluma durmadan sağılması gereken bir inek gibi yaklaşmadığını da vurgulamak gerekir. Osmanlı Devleti, kendi sürekliliği ile toplumun kendini iyi hissetmesi arasında bir ilişki olduğunu (birincinin son kertede ikinciye bağımlı olduğunu) başından beri çok iyi sezmiş veya anlamıştı. Bundan, Osmanlı devlet felsefesinde bilinçli ya da sistematik bir "sosyal adalet" görüşü olduğu sonucu çıkmaz; ama toplumu vahşice sömürülecek bir kaynak gibi gördüğü de söylenemez. Topluma bu yaklaşımında, uygulanacak politikanın nesnesinin Müslüman veya gayri Müslim zümre olması da, temelde, önemli sayılmaz. Farklı vergiler, yükümlülükler vardır ve olması normaldir, ama son kertede devlet, toplumun tamamını korumalıdır.

Bugün kullandığımız bir deyim var: "Kumanda ekonomisi." Bununla, toplumu uzun vadede sosyalist bir topluma dönüştürmek üzere devletin ekonomiye yön vermesi anlaşılıyordu. Osmanlı toplumunda böyle bir amaçtan söz etmek şüphesiz saçma olur (ayrıca, 20. yüzyıldaki söz konusu toplumlarda o amacın geçerliliği de tartışılabilir); ama "kumanda" terimi Osmanlı ekonomi anlayışını nitelemek için uygun bir terim olabilir. Gene günümüzde, ekonomiye müdahale etmenin çok kötü bir davranış sayıldığı "liberal iktisat" anlayışının özellikle hegemonik olduğu bir evreden geçiyoruz. Dolayısıyla "çağdaş gözlüğümüz", Osmanlı'nın bu "müdahaleci" tavrını ayıplamamızı ve küçümsememizi kolaylaştırabilir. Ama söz konusu çağda, dünyanın hiçbir yerinde, "kumanda" temeline oturmayan bir ekonomi anlayışı yoktu. Bir medeniyetin büyüklüğü ve başarısı (sözgelişi Çin'de hep olduğu gibi) bu "kumanda"nın ne kadar toptan, kapsayıcı ve dâhiyane olduğuna göre ölçülürdü. "Ekonomi" diye bir kavram henüz yoktu, ama olsa bile, o zamanın anlayışına göre bu insanlara tabi olmak zorundaydı. Şimdiki gibi, insanların tabi olduğu, insanlara "kumanda" eden bir "ekonomi"yi düşünmek çok zordu. Sonradan, Adam Smith'in açtığı çığırdan ilerleyerek liberal iktisat teori ve pratiğini geliştirecek olan Avrupa'da bile, "kumanda"sız kalmış bir ekonomi ancak bir felaketin adı olabilir, buna herhangi bir olumlu değer yüklenemezdi.

"Kumanda ekonomisi" terimini biraz anakronik bir biçimde Osmanlı'ya yakıştırdığımız gibi, 19. yüzyılın en çok yıldırım çeken terimi "ekonomi-politik" de Osmanlı'ya -aynı anakronizmle- yakıştırılabilir: Yakıştırmanın nedeni, Osmanlı'da ekonominin aynı zamanda tamamen *politik* olmasıdır. Batı, "ekonomi-politik" terimini teoride sık sık kullanırken, pratikte bu ikisi birbirinden uzaklaşmaya başlamıştı. Osmanlı'da ise hiçbir zaman birbirlerinden kopmadılar.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve genişlemeye başlaması, bu gidişin başında bulunanların karşısına, daha ilk günden, "ekonomik" diyebileceğimiz bazı konuları da getirmişti. Daha önceki bölümlerde, tarıma dayalı kapitalizm-öncesi bir imparatorlukta hayatî önemi olan toprak sorununun nasıl çözüldüğünü, timar sistemini, bu alanda sonraki evrimleri gözden geçirdik. Burada, ekonomi-politik birlikteliğinin yanı sıra, toplumun oluşumunun da o sürede verilen kararlara bağlı olduğunu gördük. Şimdi, "ekonomi" üstüne bu bölümde yeniden bu konulara girmemize gerek

kalmadı. Ama biraz daha özgül biçimde "ekonomi" alanına giren başka kavramları burada ele alabiliriz.

PROVİZYONİZM VE FİSKALİZM

Mehmet Genç, bu iki kavramı, Osmanlı ekonomi anlayışının temelinde yatan iki anahtar kavram olarak tutarlı bir biçimde inceleyen bir iktisat tarihçisidir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* adlı kitabında Genç, provizyonizmi ilkin şöyle tanımlar:

> İaşe [provizyonizm] ilkesi, iktisadî faaliyete bu iki açıdan [yani, "üretici" ya da "tüketici"], ikincisi, yani *tüketici* açısından bakan görüşün dayandığı ilkedir. Buna göre, iktisadî faaliyetin amacı, insanların ihtiyacını karşılamaktır. Binaenaleyh üretilen mal ve hizmetlerin, mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedeftir (Genç, s.45-6).

Yukarıda, Osmanlı yönetiminin neredeyse içgüdüsel bir tercihle, halkın refahının optimal bir düzeyde garanti altına alınmasına ciddi önem verdiğini söylemiştim. Halkın "iaşe"sinin mutlaka sağlanması, bunun temel kuralıdır.

Bir malı üreten, ondan azami derecede yararlanmak ister. Ne kadar yüksek fiyatla satsa o kadar kazanacaktır. Bulunduğu yerin uzağında, çeşitli koşullardan ötürü, o malın fiyatı daha yukarılara çıkmışsa, ne yapıp edip malını oraya götürüp satmak ister.

Ama, Mehmet Genç'in dediği gibi olayın bütününe temelde "tüketici"nin durduğu yerden bakan Osmanlı Devleti için bu davranış, kabul edilir bir davranış değildir. Bütün üreticiler böyle yapmaya başlarsa, sonra tüketiciler ne hallere düşer? Onun için devlet, üretim işini başından sonuna kadar denetler. Ürünün, üretildiği yerde, ona ihtiyacı olan herkese, olabilecek en ucuz fiyattan ulaşmasını garanti altına alır (gene yetmiyorsa, başka bir yerden bulup getirmenin yolunu arar). Ancak, bütün bu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra, bir malın ticarî amaçla başka yerlere gitmesine veya gönderilmesine izin verir.

Bugün yaşayan eğitimsiz, "iktisat" bilimiyle hiç ilgilenmemiş biri dahi, şu anlattığımız durumun gidişata bir hayli aykırı bir durum olduğunu hissedebilir. Üreticinin doğal hakkının çiğnendiğini düşünebileceği gibi, bunun ekonomiye iyi gelmeyeceği sonucunu da çıkarsayabilir.

Ama bizler yıllardan beri, belki değişen derecelerde, ama sonuçta kapitalizmin etkisi altında yaşıyoruz. En cahilimiz bile, sözgelişi Brezilya'da, fiyatlar düşmesin diye kahve ürün fazlasının yakıldığını veya buna benzer hikâyeleri işitmiştir. 15., 16., 17. yüzyıllarda bu durum dünyada herkese bir "çılgınlık" gibi görünürdü. Aslında konuyu tarihî belirlemelerinden soyutlayıp kendi başına mantıkî bir "problem" olarak kurcaladığımızda, "provizyonizm"in mi, yoksa kapitalizmin getirdiği anlayışın mı daha *mantıkî* göründüğü pekâlâ tartışılabilir.

Türkiye'de sol görüşle yakınlığı olan bazı kimselerin Osmanlı ekonomik sisteminde sosyalizmi andıran bir şeyler bulmasının temelinde yatan da budur.

Keşifler sonrasında dünyada ilk ciddi *globalizasyon* etkinliğini başlatan Avrupa bu süreçte ilkin kendisi büyük bir dönüşüm sürecine girdi ki, "tünelin öbür ucundan", *kapitalist* olmuş olarak çıkacaktı. Bunu olmak, bilinen birçok şeye o zamana kadar bilinmeyen bir mantıkla bakmayı gerektiriyordu. Avrupa böyle olurken ve böyle oldukça, dünyanın geri kalanından farklılaştı. Aynı süreçten aynı hızla geçmeyen Osmanlı toplumu, dünyanın eski mantığına göre hareket etmekte devam ettikçe, mantık da tamamen tersleşti.

"Provizyonizm"in yukarıda özetlediğim basit ve soyut şemasını ithalat ve ihracat gibi kavramlarla ve bölümün başında kısaca değindiğim "kapitülasyon" gibi uygulamalarla birlikte düşünelim. Bütün bu etkinliğe "tüketici"nin "iaşe"sinin tam olması açısından bakıyorsak, ithalat gerekli ve iyidir; ihracat ise tehlikeli olabilir.

Yakın dönemde Osmanlı tarihçiliği "kapitülasyon" denilen uygulama karşısında öfkesini zapt edemez hale gelmişti. Böyle bir şeye göz yummak, en hafifinden "gaflet", daha sert ifade edilecek olursa "budalalık", "ihanet" ve benzeri adlarla anılacak bir şey-

di. Ama kapitülasyon hakkında *bu* değerlendirmeyi yapmak için de kapitalizmin bazı ilkelerini benimsemiş olmak gerekiyordu.

Kapitülasyonlar, yabancı ülkelerin tüccarlarına, mallarını Osmanlı ülkesinde satmaları için gösterilmiş kolaylıklardır. Dolayısıyla bu da "provizyon"un bir biçimidir. Falan nitelikte ipekli, filan renkte yünlü burada üretilmiyor ama bir yerlerde üretiliyorsa, burada o malları görünce beğenecek ve alacak kişiler varsa, o halde o yabancı ülkenin tüccarı gelsin ve malını burada satsın. Önemli olan, benim reayamın, Ahmet Efendi'nin, Haççe Hanım'ın pazarda istedikleri şeyi bulabilmeleri.

Bu malların burada hep bulunmasını garanti altına almak için o tüccarlara fazladan bazı kolaylıklar sağlamak gerekiyorsa, bunlar da sağlanır. Tabiî burada, bizimle iyi geçinen ve dostluğu politik anlamda bize yararlı olan ülkelerin tüccarlarını da tercih ederiz - "ekonomi-politik"!

Redhouse Sözlüğü "kapitülasyon"un fiili olan "capitulate"in karşılığını "teslim olmak; silahları bırakmak" olarak vermiş. Bizim erken Cumhuriyet tarihçilerimiz de kapitülasyonlara biraz böyle bakarlar. Daha doğrusu, iki uç tavır arasında anlamlandırmaya çalışırlar: Başlangıçta, padişahın yüceliğinin, azametinin sonucu olan armağan; sonra, devlet zayıflayınca, sözlükteki gibi bir "teslim olma"! 20. yüzyılda, 20. yüzyıl iktisat bilgisiyle geçmişe bakınca, kapitülasyona *"ekonomik"* bir anlam veremiyor olabilirler. Oysa ister Batı'daki gibi bir feodalizm, ister bizdeki gibi "mirî" toprak düzeni olsun, kapitalizm-öncesi bir ekonomide kapitülasyon uygulaması tamamen tutarlı bir davranıştır.

17. yüzyıla geldiğimizde, Avrupa'da merkantilizm dediğimiz iktisat anlayışı biçimlenmiş ve yerleşmeye başlamıştı. Bu anlayışın özünde, ithalattan çok, ihracat yapma gereği vardır. Mümkün olduğu kadar çok satmalı, mümkün olduğu kadar az satın almalıydı. Bu denge kendi kendine kolay kolay kurulamayacağına göre, sağlanması müdahale gerektiriyorsa, müdahale edilmeliydi.

Bu anlayış bütün Batı Avrupa ülkeleri tarafından paylaşıldı ve uygulandı. Onların bu merkantilist evresinde, Osmanlı Devleti, ithalatta, henüz Adam Smith tarafından dile getirilmemiş *laissez faire* liberalizmini uygular gibiydi. İhracatta ise böyle "liberal" değildi; yasaklıyordu. Yani, Osmanlı ekonomisinde olanlar Batı'da olanların neredeyse taban tabana karşıtı olmaya başlamıştı.

"Provizyonizm" dediğimiz eğilim bunları içeriyordu. Şimdi "fiskalizm"e gelelim. Mehmet Genç onu da şöyle tanımlamış:

> En genel ve kısa tanımı ile fiskalizm hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yükseğe çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir (Genç, s.50).

Fiskalizm de, provizyonizm gibi, kapitalizm-öncesi toplumlarda özel bir biçim alır ve çok önemli bir yer tutar. Ortaçağ'dan ve dolayısıyla daha "koyu" bir feodal yapıdan çıkışta, bu sürecin lokomotifi rolünü oynayan monarşiler, askerî güçten çok, etkili bir vergi politikası ve prosedürü oluşturabildikleri ölçüde, merkezî otoritelerini genişletebilmişlerdi.

Bundan sonra da fiskalizmin başlıca aracı olan vergilendirme politikaları, Avrupa tarihinin başlıca zembereklerinden biri olmaya devam etti. İngiltere, Hollanda, İsveç gibi demokratik gelişme modellerinin ortaya çıkışında, vergilendirme yöntemlerinin ne olması gerektiği konusunda verilen mücadeleler belirleyici oldu.

Osmanlı Devleti'nde sistemin olumsuz sinyaller vermeye başladığı 17. yüzyılda, Avrupa'da en güçlü görünen Fransa'da, XIV. Louis, fiskalizmin daha etkili işlemesini sağlamak için büyük bir mücadele veriyordu. Başnazırı Mazarin, daha sonra maliye işlerinin başına geçen Colbert, daha birçokları, vergi düzenini biçimlendirirken, modern Fransa devletinin çeşitli kurumlarını da kurmuş oldular.

Fiskalizm, Genç'in dediği gibi, devlet gelirini azami düzeye çıkarmayı amaçlıyorsa, bunun başlıca iki yolu olabilir: 1) Tasarruf, yani devletin yaptığı harcamaları

asgaride tutarak hazineyi korumak ve 2) Gelirleri artırmaktır. Mehmet Genç bunları şöyle özetliyor:

> Devlet maliyesi, hızla çoğalan masrafların bütçede yarattığı açıkları kapamak için bir yandan gelirleri arttırmak, diğer yandan da masrafları kısmak üzere iki istikâmette çözüm yolu arıyordu. Gelirleri arttırmak için, para tağşişi, müsadere, yeni vergiler koyma veya mevcut olanları yükseltme gibi usuller yanında, kısa vadeli iç istikraz mahiyetinde görünen bir metod da artan ölçüde kullanıldı (Genç, s.102).

Buradaki temel sorun ve Batı ile aradaki temel fark, "gelirleri artırma" gibi bir kavramın yorumlanma biçiminden doğmaktadır. Gelir artırmanın, Osmanlı'daki yöntemleri, uzun-vadede, ekonomik canlılık üretemeyen bir toplumsal koşullandırma yaratıyordu. Batı'daki maliyeciler ise, devletin gelirlerinin yükselmesi için, bu gelirin nihaî kaynağı olan toplumun gelirlerinin yükselmesi gerektiğini çok daha erken bir tarihte anlamıştı. Toplum kendisi daha çok kazanır hale gelmeden devletin toplumdan aldığı vergiyi çoğaltmak, sorunu çözmediği gibi, uzun-vadede batağa saplanıyordu.

Bu sorunlara uzun-vadeli ve kuşbakışı baktığımızda, Osmanlı maliyesinin en önemli sorununun, verginin kaynağı olan reayadan bu vergiyi kesmekten çok, kesilen vergiyi doğrudan hazineye getirmenin yolunun bulunamaması olduğunu görürüz. Ekonominin temeli ve en geniş tabanı tarımdı. Başlangıçta burada köylünün ürettiği ürünün fazlasına (saptanmış miktarlarda) el koyan ve bunun kendi payına düşenin üstünde kalan kısmını merkeze ulaştıran, timarlı sipahiydi. İmparatorluk büyüdükçe ve merkezin nakdî harcama zorunlukları muazzam bir boyutta arttıkça, hazine zaten başka nedenlerle de sarsılan bu sistemin yerine "iltizam" yöntemini geçirmeye ve nakit sıkıntısını da bu şekilde aşmaya yöneldi. Bu durumda mültezimler hazineye peşin para yatırarak timarların gelirinde hak kazanıyor, sonra köylüden topladıklarıyla ilk yatırımlarını karşılamaya çalışıyorlardı.

Sonuçta, her iki durumda da, vergiyi fiilen toplayan, değişen boyutlarda bir vergi kaçağına yol açıyordu. Başka bir söyleyişle, devlet adına vergi toplayan kişi, timarlı sipahi veya mültezim veya sancakbeyi, subaşı vb. olarak, topladığı vergiye ortak oluyordu. Beklenen gelir bu şekilde paylaşılıp, devletin hazineye aktarmak istediği gelir azalınca, aradaki tabakaya karşı çok zaman çaresiz kalan devlet, vergilerin çeşidini veya miktarını yükselterek (sonunda aynı noktaya varan yollar) arayı kapatmaya çalışıyordu. Dolayısıyla reayanın sırtındaki vergi yükü büyüyordu.

Ama bu noktaya varınca, *görünen* "büyük sorun"dan *gerçek* "büyük sorun"a gelmiş oluyoruz. Bugün de sık sık tekrarlanan terminolojiyle burada sorun, *büyümeyen pastadan daha büyük pay alma* sorunuydu. Pasta yeterince büyümedi, çünkü varolan ekonomik yapıda kayda değer bir değişim olmadı. Daha açık bir dille söylemek gerekirse, kapitalizm-öncesi ekonomilerin kısır döngülerini çözecek, dönüştürecek, "yeniden-üretim"i, genişleyen yeniden üretim haline getirecek kanallar açılamadı, ekonomik bir dinamizm yaratılamadı. Bu durgunlukta, devletin geliri istenen oranda artırılamadığı gibi, devletin gelirine ortak olan aracı kesim de, güçlü bir feodal sınıf haline gelmek için el koyması gereken ekonomik fazlayı bulamadı (ama belki de çağ bir "feodal" sınıfın artık doğamayacağı kadar gecikmişti).

Ekonomide bir dinamizm yaratılamamasının nedenini, içteki koşullar kadar, erken globalizme, keşiflere, keşiflerin yarattığı yeni dinamiklerin etkisine de bağlamak gerektiğini düşünüyorum. Mehmet Genç, provizyonizm ile fiskalizmin yanına bir de "gelenekçilik" etkenini eklemiş. Bu kitabın daha önceki bölümlerinde, Osmanlı'nın erken başarısının, kısa zamanda ulaştığı büyük imparatorluk boyutlarının imrenilecek bir "altın çağ" ideolojisi yarattığına ve bunun da dünya görüşünü muhafazakârlaştırdığına değinmiştim. "Provizyonizm", "fiskalizm" ekonomi alanına özgü terimler; ama "gelenekçilik", Osmanlıların yalnız ekonomik davranışlarında değil, en genel tutumlarında kendini gösteren bir eğilimdir.

Ne var ki bunun Osmanlılara özgü, bir bakıma "istisnai" sayılması gerekecek bir tutum olduğu kanı-

sında değilim. Konuya öncelikle ekonomiden bakacaksak, kapitalizm-öncesi ekonomilerde, "gelenekçi" *olmayan* anlayışların oluşması çok olağan bir durum değildir. Olağan olan, muhafazakâr tutumdur. Bu eğilim üzerinde nihaî bir karar vermemiz gerekiyorsa, Osmanlı ülkesinde ve onu andıran başka yerlerde, örneğin İran, Çin ve Japon medeniyetlerinde, "gelenekçi" bir ekonomik yönetim anlayışının, ekonomide doğma eğilimi gösteren bir dinamizmi boğduğunun ciddi bir kanıtını göremiyorum. Bir dinamizmin doğmamasının, o anlayışın "gelenekçi" kalmasına yol açtığını söylemenin daha doğru olduğu kanısındayım.

Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun tarihi boyunca, burada ana çizgileriyle verilen bu ekonomi anlayışı büyük ölçüde egemen oldu - en azından, 19. yüzyıla kadar bu anlayışta ve uygulamada radikal bir yön değişikliği görülmedi. 19. yüzyıl boyunca ve sonrasında bile, bu anlayışın bazı çok temel öğelerinin değişime ciddi bir direnç gösterdiğini söyleyebiliriz.

Şimdi, Osmanlı ekonomik hayatının en belli başlı alanlarını ve kurumlarını gözden geçirelim.

ULAŞIM

Karayolları

Osmanlı İmparatorluğu'nun haritadaki konumu, aşağı yukarı tamamen eski Doğu Roma İmparatorluğu'nun yayılmış olduğu alana yayıldığını hemen gösterir. Belli başlı ulaşım koşullarının hemen hemen hepsi de, Doğu Roma'nın ayakta olduğu tarihlerde kullanıldığı gibi, bunların bir kısmının açılması daha da eskilere gidiyordu. Roma'nın merkezî düzeni ulaşım temelinde mümkün olmuştu. "Bütün yollar Roma'ya çıkar" sözünün altında yatan, bu müthiş yol şebekesidir. Birçok Batı dilinde "rota", "izlenecek yön" anlamına gelen *"itinerary"* kelimesi Roma'da "yol" demek (aynı zamanda, "hukukta izlenecek yol" anlamını da edinmişti) olan *"iter"*den gelir. Osmanlı Devleti'nin kurulmaya başladığı sıralarda bütün Avrupa'da olduğu gibi Anadolu ve Rumeli'de de bu yolların en azından kalıntıları duruyor, hâlâ kullanılıyorlardı.

Romalılar yollarını taş döşeyerek yapıyorlardı. Yolların çoğu onlardan çok önce açılmıştı, ama Roma bunları daha rahat kullanılır biçime sokmuştu. Mümkün olan yerlerde, antik kentlerde bugün de gördüğümüz caddelerde olduğu gibi geniş düz taşlarla döşenen yollarda insanlar ve hayvanlar çok daha rahat yürüyebiliyor, ama daha önemlisi arabalar da geçebiliyordu.

Bir yol şebekesi kurmanın önemli güçlüklerinden biri akarsuların veya uçurumların üzerinden öbür yana geçmeyi sağlayacak köprülerin yapılmasıdır. Antik Çağ'da Greko-Romen medeniyeti köprü için (ama aynı zamanda başka birçok mimarî yapı için) en temel öğelerden biri olan "kemer"i geliştirmişti. Bunları yollarda (ve sukemerlerinde) ustaca kullandılar. Ortaçağ'da Avrupa'da kemer tekniği, kendilerini köprü inşa etmeye adamış bir tarikat olan *Frères Pontifes* elinde (daha da ileri derecede) geliştirildi. 16. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı mimarları da bu tekniklerin bütün inceliklerini biliyorlardı. Başta Sinan olmak üzere, hassa mimarları, eski yol ve köprüleri onardılar, yenilerini yaptılar ve yolların Roma zamanındaki gibi işlemesini sağladılar. Çekmece'deki köprü, ayrıca Mostar ve Drina üstündeki köprüler, Sinan'ın ve Osmanlı mimarlarının bu alandaki başarılarının belli başlı kanıtlarıdır.

Yol yapımında köprü gibi çetin güçlüklerin ikincisi de dağların aşılmasıdır. Bunun için, tırmanması güç, sarp yerlerde (ama, tabiî, verili dağlık bölgenin buna en uygun, en elverişli noktasında) yol yapmak gerekir. Böyle bir yol, ister istemez, köprü gibi alternatifsiz olacak ve baştan başa bir "geçit" karakteri gösterecektir. Dolayısıyla, yapılması kadar, sonradan güvenliğinin korunması da önemli ve güçtür. Yakın çağlara kadar, bütün dünyada, denizlerde korsanlığın, karayollarında da yolkesenlik ve eşkıyalığın önlenmesi hiç kolay olmadı.

Osmanlıların bu sorunla başa çıkmak için bulduğu çözüm *"derbend"* örgütlenmesi oldu (Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*). Devlete uzun zaman egemen olan "timar", "vergi" ve benzeri yapılara uygun olarak, bu gibi yerlerde

yerleşmiş Müslüman veya Hıristiyan köyler, yollara, geçitlere, köprülere bakmak ve yolun asayişini sağlamakla yükümlü kılınıyor ve buna karşılık kendilerine çeşitli vergi bağışıklıkları tanınıyordu.

Yolların yapımı kadar, bakım ve onarımı ve aynı zamanda yol güvenliğinin sağlanması, hem toplum hem de devlet için hayati önemi olan işlerdir. Yol şebekesi, devlet için, "sinir sistemi" gibi bir şeydir. Onun iyi işlemesiyle orantılı olarak, nerede ne olduğunu daha çabuk öğrenir ve tedbir mesajını gerekli yerlere iletir. Eski çağların en önemli etkinliklerinden biri olan savaşta ordunun göstereceği performans ile yolların niteliği arasında gene doğrudan bağlantı vardır. Ordunun asgarî yorgunlukla azamî çabukluğu yakalaması tamamen yolların niteliğine bağlıdır (askerin geçtiği yolların ve tabiî askere her çeşit iaşe yetiştiren yan yolların).

Ama yol şebekesi bunun yanı sıra, toplumun "damar", yani "kan dolaşımı" sistemini de meydana getirir, çünkü ticaret de tamamen yola bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle büyüdükçe, farklı bölgelerinin birbirine bağlanması ve böylece bir yerde bolluğu olan ürünlerin onlara ihtiyaç duyan başka bölgelere iletilmesi şüphesiz son derece önemli bir olaydır. Madem canlı organizma ile bir analoji kurduk, "kılcal damar"a göndermeyle, temel birim olan köylerin merkezlerle bağlanmasını sallayan en küçük yolların en önemlisi olduğunu söyleyelim. Ama imparatorluk, dünyadaki konumu gereği (özellikle erken dönemlerinde), aynı zamanda kıtalararası ticaret yolları üstünde son derece geniş bir alanı kaplıyordu. Bu da, "yol şebekesi"nin önemini artıran bir etmendi.

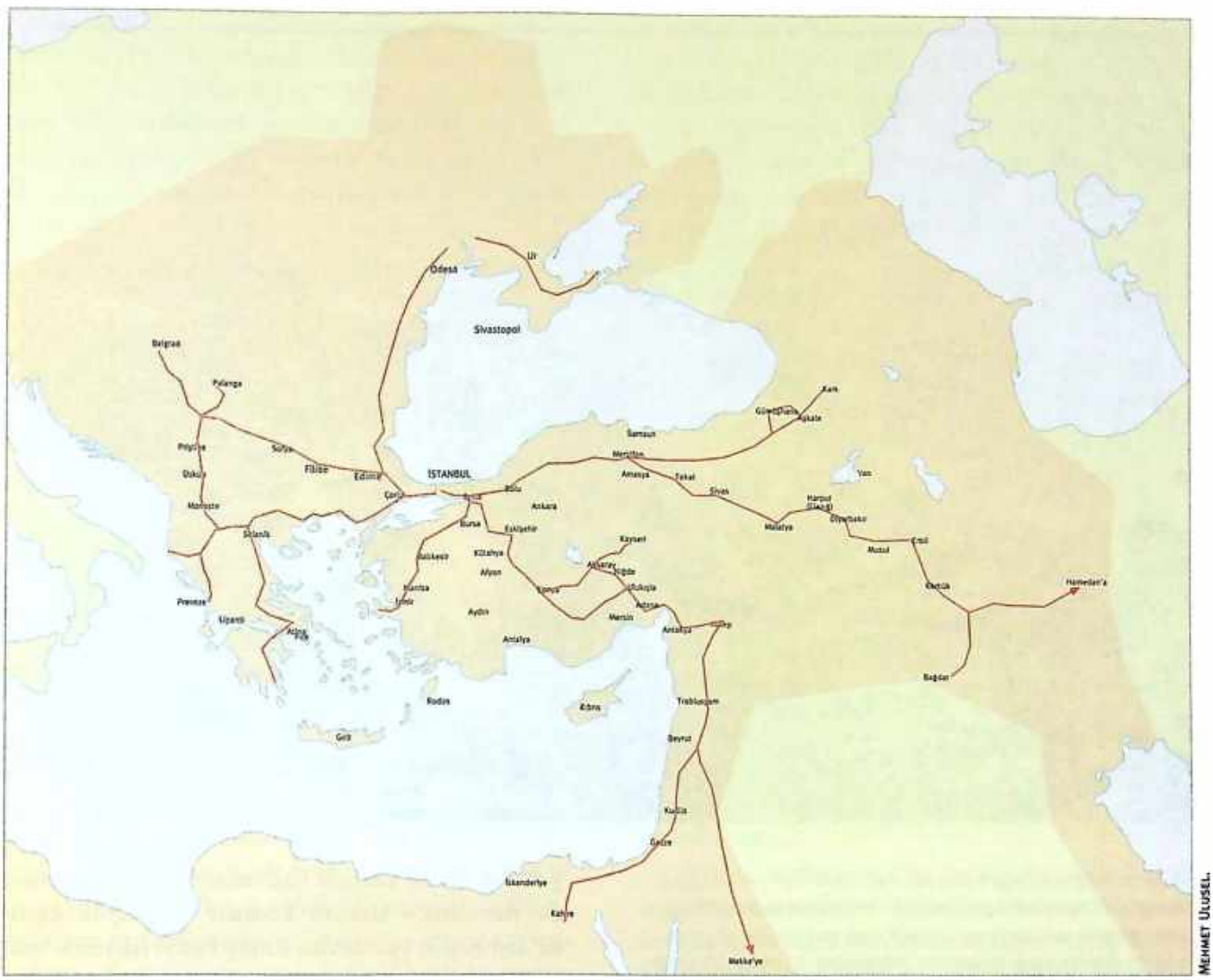
Roma-Bizans döneminde bu yollar üzerinden kervanlar sürekli gidip gelmiş, ünlü "baharat" ve "ipekli" ticareti o zamanlardan başlamıştı. Zayıflayan Bizans karşısında Selçuklular Anadolu'ya egemen olunca, bu "uluslararası" yolların o bölgelerini zapturapt altına alma işi de Selçuklulara düştü. Selçuklu mimarîsinde "kervansaray"ın bu kadar önemli bir yeri olmasının nedeni budur. Yol boyunca menziller arası uzaklıklar ve kervanların buraları ne kadar sürelik yürüyüşlerle aşabildiği eskiden beri çok iyi bilindiği için gerekli noktalarda bu gibi konaklama yerleri kurulmuştu. Osmanlılar da sistemi devam ettirdiler.

Böylece, dünyanın bu bölgesinde, çok uzun bir zaman, neredeyse kesintisiz denecek şekilde, yollarda düzen ve güven büyük ölçüde sağlandı. Arada bir görülen dağınıklık evreleri, örneğin Batı Avrupa'daki durumla kıyaslandığında, oldukça marjinal kalır. Feodal Avrupa'da haydutlara karşı güvenlik kolay kolay sağlanamadığı gibi, her aristokratın kendi arazisinden geçen tüccarlardan "geçiş vergisi" kesme konusundaki kararlılığı da olumsuz bir etmen oluyor, hiçbir şey yapmasa fiyatları yükseltiyordu. Osmanlılarda da bir kurum olarak "iç gümrük" vardı, ama bu genellikle Batı feodalizmindeki kadar zararlı olmadı, çünkü tek bir merkezî devletin varlığı bu durumu her zaman rasyonelleştirmiştir.

Doğudan gelen bazı mallar İpek Yolu üzerinden Anadolu'ya ulaşıyordu. İpek Yolu Çin'de Zian'dan başlar. Burası tarih boyunca pek çok hanedana başkentlik eden ve Marco Polo'nun da ziyaret ettiği kenttir. Yol, Çin Seddi'nin yanından kuzeye kıvrılır, Taklamakan ve Gobi çöllerinin arasından batıya, Türkistan'a yönelir. Kaşgar, Taşkent, Semerkant, Buhara ve Merv üzerinden Hazar'ın güneyine gelir. Tahran ve Tebriz ana duraklarıyla İran'ı geçtikten sonra Anadolu'ya girer. Burada da, Erzurum-Kayseri-Ankara üstünden İstanbul'a kadar gelir. Boğaz'ı geçtikten sonra, temel olarak, Roma'dan kalma Via Egnatia üzerinden Avrupa içlerine uzanır.

Ama bu anayolun üstünde çeşitli sapaklar, kara ile suyollarını bir araya getiren kombinezonlar vardır. Örneğin, Hazar'a ulaştıktan sonra buradan gemilerle Ejderhan'a (Astrakhan) geçmek ve oradan Rusya'ya gitmek mümkündür. Aynı şekilde, Anadolu'ya girince Erzurum'dan Trabzon'a gelip Karadeniz'i aşarak Kırım'a veya Balkanlar'a mal satmaya gidenler olabilir.

Baharat yolu, Asya'dan (Hindistan'daki, Endonezya'daki limanlardan) genellikle denizyolu ile başlar, ya Kızıldeniz ya da Umman (Basra) Körfezi'nde mallar karaya çıkarılırdı. Kızıldeniz'den gelenler İskende-

MEHMET ULUSEL

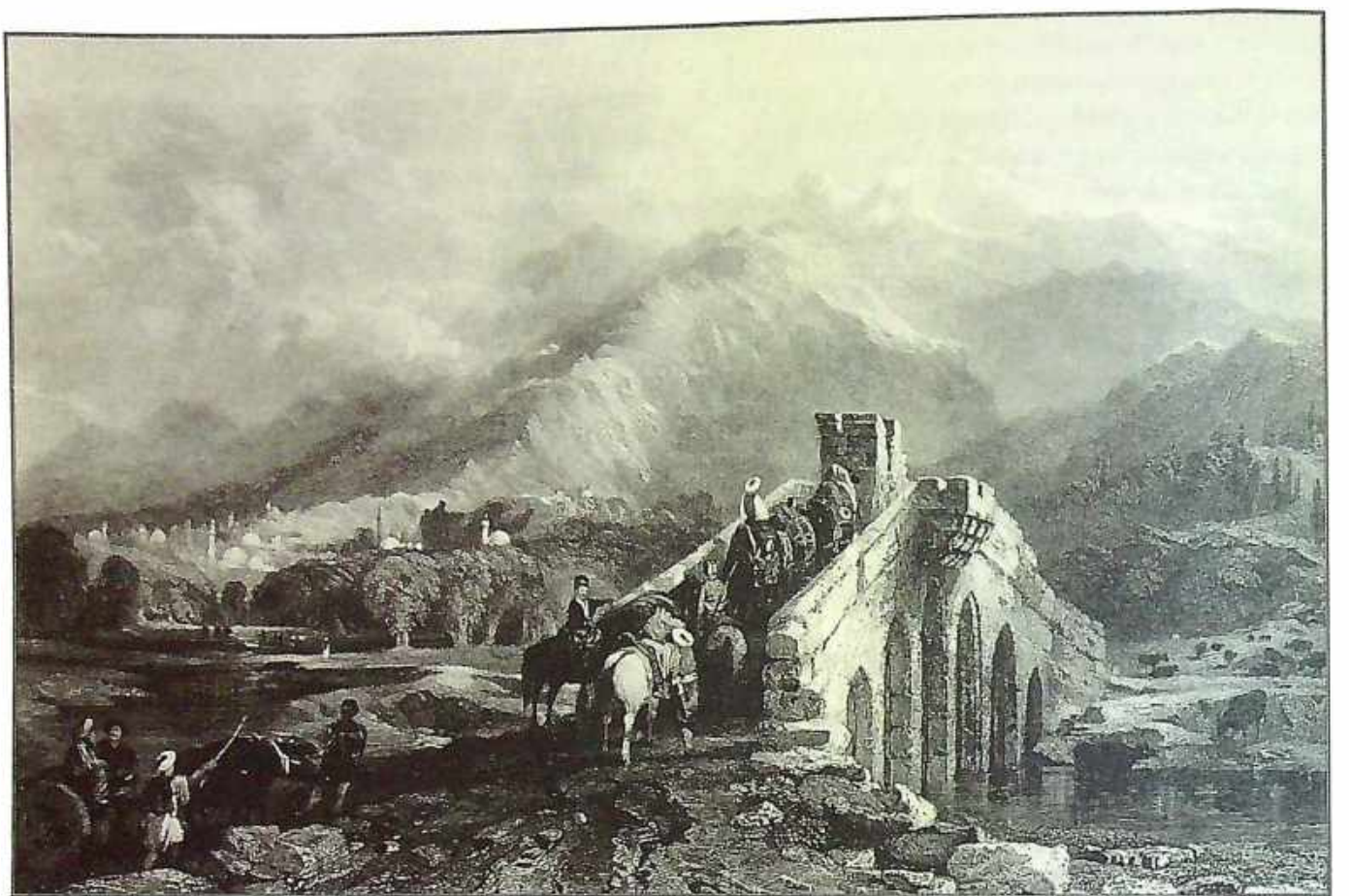
riye, Basra'dan gelenler genellikle Beyrut'tan yeniden gemilere yüklenirdi. Mısır'ı Anadolu'ya bağlayan karayolları da vardı. Suriye, Halep üstünden Konya'ya, oradan da İstanbul'a bağlanıyordu. Anadolu'yu doğudan batıya daha kuzeyden kateden yollar üstünde önemli merkez olarak Tokat, Amasya gibi kentler gelişmişti. Bursa, pek çok şebekede kavşak rolü oynuyordu. İstanbul-İzmir yolu ayrıca önemliydi.

Rumeli'de Via Egnatia, Silivri-Edirne üstünden Bulgaristan'a giriyor, Filibe ve Sofya'yı geçtikten sonra şimdi Yugoslavya'da bulunan Niş'e, oradan da Belgrad'a ulaşıyordu. Osmanlı zamanında, bu eski Roma

18. Yüzyılda Anadolu ve Rumeli'de Kollar (Yollar)

Osmanlı İmparatorluğu'nda 14. yüzyıldan itibaren başlayıp, çeşitli yönlere sefer yapan ordunun kullandığı yol şebekesi, yüzyıllar boyunca haberleşme ve iaşe işlerinin büyümesiyle, değişik tali yollarla da beslenerek, genişledi. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bu geniş ağın Rumeli ve Anadolu bölgelerinde ana kolların yanısıra sağ, orta ve sol kollarla birlikte çok sayıda tali yoldan oluştuğunu görürüz. Her ana ve tali yol üzerinde haberleşmeyi sağlayan ulakların kullandığı muhabere merkezleri ile iaşe ihtiyacını karşılayan menzil teşkilatı vardı. Bazı muhabere merkezleri, Halep'ten Kahire ve Mekke'ye giden yolda olduğu gibi aynı zamanda menzil işlevine da sahipti.

Kaynak: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, Ankara, 1966.

Thomas Allom'un bu gravüründe Bursa yakınlarında bir deve ve bir köprü. Uzakta Uludağ'ın silületi görünüyor. İnsanlığın gelişmesinde "köprü" son derece önemli bir yapı taşı olmuştur. Çok açık olan somut işlevi ve yararı nedeniyle bütün dillerde aşağı yukarı aynı çağrışımları uyandıran bir simge haline de gelmiştir. İnsanları kavuşturur, birleştirir. Son dönemin milliyetçi çatışmalarında köprülerin uçurulması boşuna değildir.

yolunun Roma kentiyle bağlantısının anlamı kalmasa da Adriyatik'e uzanan kısımlar önemliydi. Egnatia'dan başka, Edirne'den Kuzey Ege'yi izleyerek Selanik'e varmak, oradan da Epir'de Arnavutluk'a (Yanya üzerinden Draç, Avlonya gibi limanlara) ve Adriyatik ağzına gelmek mümkündü. Edirne'den kuzeye, Bulgaristan ve Romanya'nın Ahyolu, Varna, Köstence gibi limanlarına giden bir anayol da vardı. Buradan, Eflak üzerinden Lvov'a giden yol ve bunun Polonya, Ukrayna taraflarıyla sağladığı ticarî imkânlar da önemliydi.

Bütün bu yollar üzerinden durmadan, memurlar, posta tatarları, kervanlar ve tüccarlar, sık sık da ordular, yüzyıllarca gitti geldi. Ama 18. yüzyıla gelinip Osmanlı Devleti takatini kaybetmeye başlayınca, bakımsızlık, onarımsızlık, düzensizlik, istisnaî olmaktan çıkıp genel kural haline geldi.

Denizyolları

Tarih boyunca, deniz ulaşımı, taşıdığı bütün risklere karşın, daha ucuz olduğu için tercih edilmiştir. Ufak dahi olsa, bir tekneye yükleyip taşınabilen malı, karayolunda pek çok deveye üleştirmek gerekir. Yolları aşmanın alacağı zaman, yol boyunca bir kervanın tüketmesi gereken besin vb. gene dengeyi suyolu lehine çeviren öğelerdir. Denizde fırtına tehlikesi, şüphesiz "ekstra" bir durumdur, ama bu koşullarda göze alınması gerekli bir şeydir. Korsan ihtimali de fazla olmakla birlikte, karayolunun çok daha güvenli olduğunu söylemek mümkün değildir. (Korsanlar, tabiî, yalnız denizlerdeki gemileri değil, onlardan belki daha da fazla, kıyılardaki yerleşimleri tehdit ederdi.)

Osmanlıların denizciliğinden, bu alandaki genel yetersizlikten daha önce söz ettiğim için burada yeniden o konunun ayrıntılarına girmek gerekmiyor. Kısa bir süre için Akdeniz'de bir egemenlik kurulabildi, ama özellikle deniz ticareti yeterince gelişkin olmadığı için arkası getirilemedi. Hint Okyanusu da Osmanlı denizciliği için çok önemli imkânlar açtığı halde bunun da gereği yapılamadı.

Ancak bu yetersizlikte, bazı tamamen dışsal koşulların belirleyici bir rol oynadığını bir daha vurgulamakta yarar var. Osmanlı denizciliği, anlaşılır nedenlerle Akdeniz'in ufkuyla sınırlı kalmıştı. Denizciliğini geliştiren toplumlarsa bunu, Atlas Okyanusu'nun koşullarıyla başa çıkmayı öğrendikleri ölçüde başarmışlardı. Sözgelişi, Kızıldeniz ağzında Osmanlı kadırgalarıyla karşı karşıya gelen bir Portekiz donanması, zaten Portekiz'den buraya gelmeyi başarmış bir donanmaydı (gemilerinin yapısıyla, denizcilerin tecrübesiyle) ve bu zaten daha baştan son derece önemli bir avantaj demekti.

Osmanlı tarihinde deniz ticareti her zaman Rumların hegemonyasındaydı. Osmanlı ekonomisi yeni pazar arama itkisi yaratmadığı için, oldukça muhafazakâr bir denizcilikti bu. İmparatorluk içinde bir bölgeden ötekine yapılan taşıma, küçük çapta sermaye sahibi bu "armatör"lere yetiyordu. Ünlü "kapitülasyonlar", Osmanlı tüccarına, bu ayrıcalığı olan ülkede eşit koşullarda ticaret yapma hakkı tanısa da, o hakkı kullanabilecek durumda çok fazla adam ortada yoktu. Dolayısıyla Osmanlı toplumunda denizcilik de, deniz ticareti ve taşımacılığı da, verili koşulların getirdiği kısır döngünün dışına çıkamadı. Batı'dakine kıyasla küçük ölçekte bir etkinlik olarak kaldı.

Nehir Yolları

Batı Avrupa'nın oldukça düzlük coğrafî yapısı ve bunun yanında akarsuların düzenli rejimleri, erken dönemlerden başlayarak, nehirleri önemli bir ulaşım şebekesi olarak kullanma imkânını vermiştir. Nehirler arasında, gene oldukça erken dönemlerde kazılan kanallar, bu şebekeleri zenginleştirmiştir. Deniz taşımacılığının avantajları üstüne yukarıda söylenenler, nehir üstünden ulaşım çerçevesinde belki daha da geçerlidir (hemen hemen hiçbir fırtına tehlikesi olmaması; korsan tehlikesinin daha da azalması gibi).

Dolayısıyla kıtanın iç merkezlerini hem birbirlerine hem de kıyılara bağlayan nehir ulaşımı, Avrupa'nın ekonomik gelişmesine kayda değer bir katkıda bulunmuştur. Sanayi Devrimi'nin başladığı yıllarda, demiryolu öncesinde, bu ulaşım şebekesi çok önemli bir rol oynadı.

Osmanlı toplumunda bu durum, öncelikle fiziksel coğrafya nedeniyle pek mümkün olamadı. Yukarıda anlatılana en yakın işlevi görecek nehir Nil'di. Bu nehir üstünde kuzey-güney arası gidip gelmek mümkündü. Ama güneye doğru gidildiğinde, ticarî anlamda önemi olan herhangi bir kent veya bölgeyi Kahire ya da İskenderiye'ye bağlamış olmuyordu.

Anadolu'da düzenli nehir rejimi olan akarsu hemen hemen yoktur. İrili ufaklı çayların hemen hemen hepsi kışın fazlasıyla delişmen akar, yazın da kurur. Kızılırmak gibi büyük ırmaklar bile yer yer fazlasıyla sığlaştığı için, ulaşıma yatkın değildir. Ancak Fırat ile Dicle'nin daha sakin akan bölümlerinde, "kelek" denilen, buraya özgü, hayvan postundan yapılma ilkel "tekne"lerle, o da sadece akış yönünde olmak koşuluyla, bir miktar yol alınabiliyor, bu bile önemli bir

Dicle ile Fırat, dünyanın ilk medeniyetlerinin oluşmasında büyük rol oynadılar. Ama onların sağladığı ulaşım imkânları Osmanlı İmparatorluğu gibi geniş bir alana yayılmış bir toplumda ve tarihin o çağında çok yetersiz kalıyordu.
Burada, Fırat üstünde "kelek"lerle ulaşımı görüyoruz.

F.R von Hellwald Turkiet, Stockholm, 1857. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

zaman ve enerji kazandırıyordu (bu koşullarda çok miktarda mal taşımak pek mümkün değildi).

Rumeli'deki Osmanlı topraklarında daha büyük nehirler vardı ama bunlar da ulaşım için yeterince elverişli değildi. Burada "nehir" denince ilk akla gelecek Tuna'dır tabiî. Ama 19. yüzyıla kadar, irtifa farklarına karşı teknolojik bir çare bulup (Batı Avrupa'daki "havuz" sistemleri gibi) Tuna'da boydan boya gidip gelmek mümkün olamadı. Yugoslavya'daki Demirkapı bu doğal engellerin en büyüğüydü. Buna rağmen devlet bir "Tuna Donanması" kurmayı başarmıştı.

Dolayısıyla, varolan nehirler, bu sefer doğaya ve teknolojiye bağlı nedenlerle, Osmanlı ulaşımında önemli ve belirleyici bir rol oynamadı. Denizden ve nehirlerden yeterince yararlanamayan Osmanlılar,

ulaşımda büyük ölçüde karayoluna ve kervanlara bağımlı kaldılar.

TARIM

Osmanlı ekonomisinin (bütün pre-kapitalist ekonomiler gibi) temelinin tarım olduğunu birkaç kere tekrarladım. Ama gerek bu bölümün birinci kısmında, gerekse "Toplum" üstüne bölümde bu alan üstüne birçok şey söylendiği için burada ancak birkaç tema üstünde durmakla yetineceğim.

Devralınan Tarımsal Yapıyla Uyum

Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman bu topraklarda çöken bir imparatorluğun (Roma ve Doğu Roma) kalıntılarıyla karşılaştılar. Ama o imparatorluk da kendinden önceki pek çok medeniyetin (Hatti, Hitit, Lidya, Frigya, Yunan vb.) bıraktığı çeşitli mirasları, özümseyerek devam ettirmişti. Bütün bu yüzyıllarda tarımsal üretimin teknolojisi pek az değiştiği için, süreklilik hep ağır basmıştı. Türkler, zaman içinde, yüzyıllardan beri devam eden bu pratiklere adapte oldular. Bu aslında ilginç yanları olan ve belki bazı çelişkiler gösteren bir süreçtir.

Akdeniz havzasının ekonomisinde üzüm ve zeytin çok önemli iki kalemdir; bunu, bu bölümün birinci kısmında görmüştük. Aslında, Osmanlı toprakları dışında, Batı Avrupa'nın yaşama alışkanlıklarına baktığımız zaman da, bu iki ürünün, yetiştikleri yerlerle geri kalan bölgeler arasında nasıl bir farklılık yarattığını görebiliyoruz. Üzüm, kadim Yunan tarihinden beri, şarabın hammaddesi, dolayısıyla bir meyvadan önce bir sanayi bitkisiydi. Ancak, Akdeniz havzasından kuzeye doğru uzaklaştıkça, iklim bağlar için elverişli olmaktan çıkar. Dolayısıyla kuzeyde insanların içkisi, arpadan üretilen biradır. Gene çok eski zamanlardan beri dünya ticaretinin en önemli nesnelerinden biri olan şarap, şüphesiz, kuzeyde de hemen tanındı ve tüketildi. Ama ne olsa bir "ithal maddesi"ydi, dolayısıyla pahalıydı. Geniş kitle, bugün de olduğu gibi, yerli ürün birayı tüketmeye devam etti.

Tencere tarzında bir kap içinde yemek pişirme teknolojisinin icadından itibaren, yemeğin kaba yapışmasını önleyecek bir "ara madde"nin bulunması da önem kazanmıştır. Bu ara madde, başlangıçta, suydu. Ama zamanla yağ da ona eklendi veya onun yerini aldı. Akdeniz'de, gene kadim Yunan medeniyetinden başlayarak, yağın hammaddesi zeytindi. Kuzeyde ise iklim ve bitki örtüsü, süt verimi yüksek büyükbaş hayvan yetiştirmeye daha yatkındı ve "tereyağı" zeytinyağının oradaki karşılığıydı. Bugünün dünyasında bile zeytinyağı Akdeniz ülkeleri dışında oldukça pahalı bir lüks tüketim maddesidir ve eczanelerde satıldığı konusunda espriler yapılır. Buna karşılık en tanınmış tereyağı markaları da kuzey ülkelerininkilerdir.

Bu iki "sanayi ürünü"nün kullanım alanları arasındaki ayrım çizgisi, ilginç -ve cevabı olmayan- bir biçimde, 16. yüzyıldan sonra Katolik ve Protestan dünyaları birbirinden ayıran sınıra da kabaca tekabül eder. Ama bu konuyu burada daha fazla kurcalamamıza gerek yok.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı toprakların büyük kısmında bu iki tipik ürün yetişiyordu, ama bunlar, farklı nedenlerle, Türklerin ana ilgi alanlarının dışında kalıyordu. Üzüm durumunda başlıca neden İslâmiyet'ti. Herhalde bu nedenle, bazı Batı ülkelerinde şarapçılığın vardığı nitelik düzeyine ulaşmak burada söz konusu olmadı. Türkiye Cumhuriyeti'nde, ancak son bir iki onyılda, bu önemli potansiyel ciddiyet ve titizlikle ele alınır oldu ve olumlu sonuçlar vermeye başladı.

Zeytinyağı kullanmayı kısıtlayan neden ise dinî bir kural değil, göçebe kökenli Türklerin hayvanî besin alışkanlıklarıydı. Dolayısıyla toplam nüfus içinde zeytinyağını besin olarak tüketenlerin oranı da hep sınırlı kaldı. Ege gibi "istisnaî" denebilecek (anlaşılır nedenlerle) bölgeler dışında hâlâ da öyle. Hattâ orada bile bu yakınlara kadar susam yağının daha fazla tüketildiği söyleniyor. Buna karşılık, zeytinyağı hem aydınlanma (kandiller), hem de sabun üretimi açısından, toplumsal önemini hep korudu. "İmalat"la ilgili kısımda buna yeniden değineceğim.

Bu iki alan, Türklerin bölgedeki yüzlerce yıllık

varlığına rağmen, uyum sağlamakta (tarım çerçevesinde) yakın zamana kadar pek fazla mesafe almadıkları alanlar olmuştur. Bugün bile Anadolu'da bağlar ve zeytinlikler, Mübadele öncesindeki yerlerine göre daha gerilerdedir. Ama bunun dışında, Türkler, bölgenin çok eski çağlardan kalma tarımsal pratiklerini kolayca benimsediler ve devam ettirdiler.

Bu bağlamda, yukarıda değindiğim "çelişki" sözünü açıklamaya çalışayım: "Gelinen topraklardaki geleneksel üretim örüntülerine (patterns) uyum sağlamak"tan söz ediyoruz. Bu, gelen Türklerin hepsini kapsamak üzere ve bir seferde olmuş bir şey değildir. Olamazdı da. Bunca insanın, yani önemli niceliklerin söz konusu olduğu bir ortamda, bu ancak bir süreç içinde gerçekleşebilirdi ve zaten öyle oldu.

Türkiye'de bugün de olan bazı şeyleri "göçebelik" kavramı üstünden açıklama eğilimi vardır. Bunun çok doğru bir tespit olduğuna inanmadığımı daha önce de söylemiştim. Buraya gelen çeşitli "boy"lar arasında en çabuk yerleşikleşenlerden biri Osmanlılar (adları Kayı ya da her neyse) olabilir. Ama onların geldiği dönemde de Türklerin yerleşikleşme süreci ileri aşamalara varmıştı. Osmanlı ülkesinin yayıldığı alanda, gerek coğrafî belirlenme, gerekse burada daha önce yerleşmiş toplumsal hayat gelenekleri çerçevesinde, Orta Asya'nın uçsuz bucaksız steplerinden edinilen bir göçebelik tarzını devam ettirmek mümkün değildi.

Ama bu yerleşikleşme süreci çok uzun zaman bitmek bilmedi. "Toplum" bölümünde de gördüğümüz gibi, 19. yüzyılda da "aşiretlerin iskânı" hâlâ önemli bir sorundu. Ancak, bu sürecin uzun sürmesi, bu ülke halkının "göçebe"liğin özellikle ideolojik alışkanlıklarından hâlâ sıyrılmamış olduğu anlamına gelmez. Göçerlerin uzun süreli varlığı, hayvancılığın da Osmanlı ekonomisinde öneminin devamlılığına katkıda bulunmuş, ayrıca, zengin bir halıcılık geleneğini yerleştirmiştir.

Yeni Tarımsal Ürünler

Anadolu ve Rumeli'nin Osmanlı öncesi nüfusunun bir kısmı zaman içinde Müslümanlaşarak Türk-Müslüman nüfus içinde özümlenirken, eski inanç ve geleneklerine göre yaşayanlar (Rumeli'de asıl kırsal nüfusu oluşturmak üzere) bildikleri hayatı, bildikleri yöntemlerle devam ettirdiler. Türk nüfus da, genel toplam içinde oranı gittikçe artarak, kendi köylerini, mezralarını kurarak, tarımsal faaliyeti üstlendi.

Bazı tarımsal ürünler, Türklerin bu topraklara yerleşmesinden sonra ilk olarak gelmiş veya bu dönemde yaygın olarak ekilip biçilmeye başlamıştır.

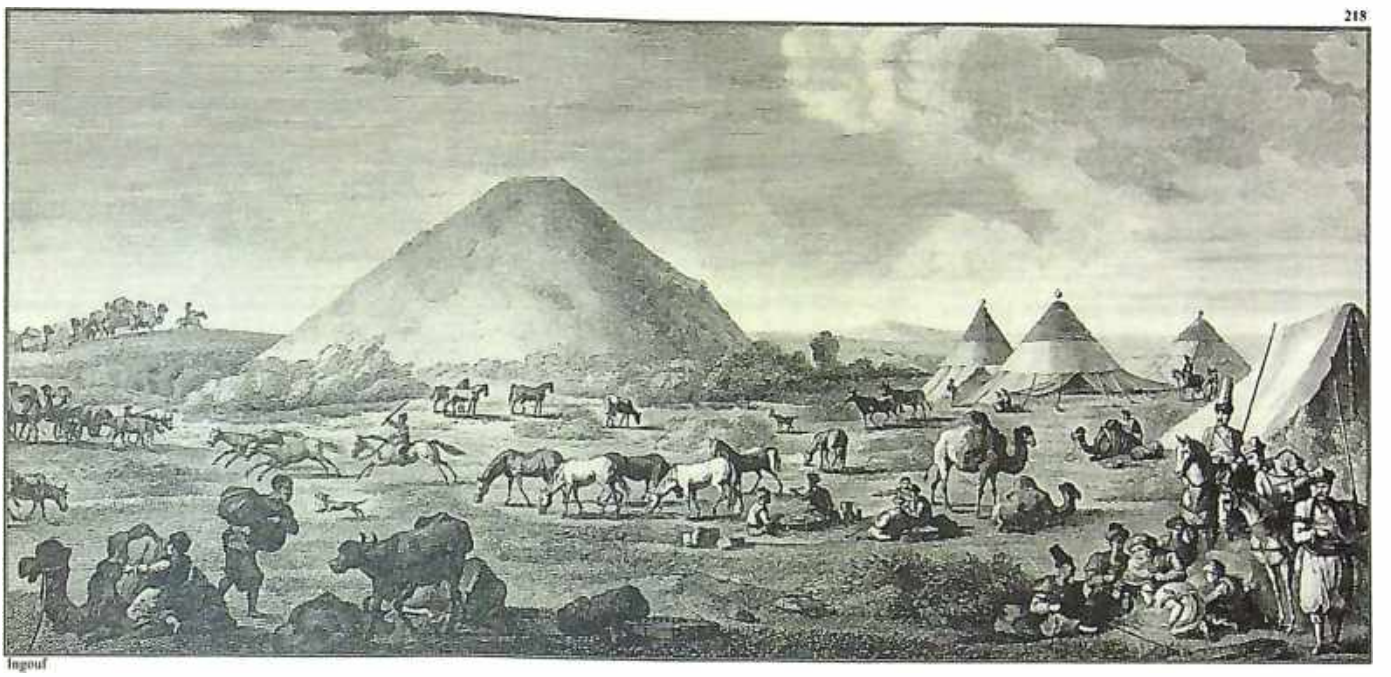
Bunların arasında, doğudan gelen bir ürün olan pirinci özellikle saymak gerekir. Daha önce belli başlı özelliklerine değindiğim pirincin Anadolu'ya gelişinin 15. yüzyıl sonu olduğu sanılıyor. 16. yüzyılda muhtemelen, ama 17. yüzyılda kesinlikle, ekonominin önemli girdilerinden biri haline gelmişti (Mısır'da, Nil boyunda ekiminin daha eskilere uzandığını düşünebiliriz).

Osmanlı'da devletin pirinç üretimine önem verdiği anlaşılıyor. Bunun nedeni, dayanıklı pirincin seferlerde askerin iaşesi için özellikle uygun bir tahıl olması olabilir. İnalcık'ın birçok eserinde gösterdiği gibi, adlarına "çeltükçi" denilen ve pirinç yetiştirmekle yükümlü tutulan köyler ve köylüler vardı. Pirinç toplumca da sevildiği ve arandığı için, daha sonraki dönemlerin "çiftlik"lerinde ve başından beri kapitalizme daha yatkın bir üretim yapan vakıflarda tercih edilen, piyasa potansiyeli yüksek bir tarımsal ürün olmuştur.

Doğudan gelen pirinçten sonra, Amerika'dan Eski Dünya'ya gelen bütün bitkiler de Osmanlı zamanında, ama çok daha yakın tarihlerde bu topraklarda ekilip biçilir hale geldi: Patates, domates, mısır, fasulye vb. Bunların arasında tütün de vardı ve tütün ilkin Rumeli'de, genellikle bugünün Yunanistan'ında yaygın olarak ekildi. Bugün Türkiye'de, özellikle Ege bölgesinde tütün tarımı yapanların çoğu Mübadele'de buraya taşınan Yunanistan Türkleri'dir.

Çiftlik ve Vakıflarda Tarım

Osmanlı İmparatorluğu gibi geniş bir araziye yayılmış bir toplumun "mono-kültür" dediğimiz, temel olarak tek ürün yetiştiren (bir zamanlar ABD'nin gü-

Choiseul-Gouffier'in *Voyage Pittoresque de la Grece* kitabından Çanakkale'de Troya yakınları. Bu oldukça göçebe görüntünün ortasında yükselen tepecik, ressamın iddiasına göre, İlus'un mezar höyüğü. İlus, Troya'nın kurucusu ve Kral Priamos'un dedesidir.

Choiseul-Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Grece.*

ney devletlerinde pamuk ya da çeşitli Karaib adalarında şeker kamışı yetiştirilmesi gibi) bir toplum olması kolay bir şey değildi. Nitekim böyle bir şey olmadı. Tropik iklime özgü kahve, kauçuk, kakao gibi bitkiler dışında, dünyada bilinen belli başlı bitkilerin hepsinin tarımı Osmanlı topraklarında yapılabildi. Bunların aşağı yukarı hepsi bugünkü Türkiye Cumhuriyeti topraklarında da yetişmektedir.

"Mono-kültür", ekonomik kalkınmayı, buna bağlı olarak toplumsal farklılaşmayı ve gelişmeyi yavaşlatan ve belki önleyen bir etken olarak kabul edilir. Osmanlı toplumunun böyle bir sorunu olmadı.

Osmanlı tarım topraklarının büyük kısmının timar sistemi çerçevesinde kullanıldığını şimdiye kadar birçok kere gördük; bu arada, topraklardan bir kısmının da "vakıf" haline getirildiğine değindik. Ama "vakıf" üzerine ayrıntıya girmedik. Şimdi, Osmanlı toplumsal ve ekonomik sisteminin bu önemli kurumu üstünde biraz duralım.

İslâm hukukunda "vakıf", ebediyen kamu yararına kullanılmak üzere tahsis edilen (yani "vakfedilen") mülk anlamına gelir. Ancak, bu tanımın ilginç yan an-

lamları vardır. Çünkü "ebediyen kamu yararına armağan edilen bu mülk", Müslümanlık'ta ve Osmanlı sisteminde, bir mülkü bir ailenin özel mülkü haline getirmenin başlıca yöntemiydi.

Bu kurumun tarihinin Hazreti İbrahim tarafından Kâbe'nin vakfedilmesiyle birlikte başladığı söylenir. Bu gibi iddiaların doğruluğunu kanıtlamak zor ve bu kitabın işi değil. Ama bu, İslâm inancında kuruma böyle eski ve şerefli bir geçmiş yüklendiğini gösteriyor. Dolayısıyla İslâm tarihinde bilinen ilk vakfın da Hazreti Muhammed'in geliri İslâm'ın savunmasında kullanılmak üzere vakfettiği yedi hurma bahçesi olması şaşırtıcı değildir. Ondan birkaç yıl sonra da Hazreti Ömer gene Medine'de kendi yerini vakfa çevirmiş, gelenek böylece yerleşmiş ve yayılmıştır. Ancak, tarih içinde, Sünnîliğin farklı kollarına veya çeşitli fıkıh okullarının yorumlarına göre neyin nasıl vakfedileceği kimi zaman önemli olan farklılıklar edinmiştir. Kimi yorumlara göre hiç kabul edilmez.

"Vakıf" kurumunun merkezinde "hayır" kavramı yer alır. Vakıftan edinilen kazancın, Müslüman topluluğun ortak iyiliğine harcanması gerekir. Çok zaman, bir hayır sahibi, cami gibi bir kurum yaptırır, sahibi olduğu gelir getiren bir gayri menkulü de (ama, yukarıda değinildiği gibi, belirli inançlar menkûllerin de vakfedilmesine izin vermiştir) o kurumun bakımına, devamını sağlamaya vakfeder. Bunların birincisine "müessesat-ı hayriye", ikincisine "asl-ı vakf" denir. Birincisi, kendinden yararlanılan, ikincisi kurumları ayakta tutan vakıflardır.

Kur'an-ı Kerim'de bu kurumun sözünün geçmemesi, Hadis'te de ancak bazı dolaylı göndermelere rastlanması, Hindistan'dan Bizans'a uzanan bir coğrafyada bulunan benzer kurumlardan gelen bir etki olduğu yorumlarına yol açmıştır. Başlangıçta Vakıf, "hayır" amacıyla, *özel* bir mülkün *kamu*'ya devri anlamına gelirken, daha sonraları işleyiş bunun tam karşıtına dönmüştür. Osmanlılara varmadan önce Memlûk veya Selçuklu devletlerinde bu yeni gelişmenin ileri aşamalara ulaşmış olduğu anlaşılıyor. Osmanlılarda da kurum böyle gelişti.

Barkan'a göre Osmanlı vakıflarının üç kaynağı olabiliyordu. "Öşrî/haracî" ve "malikâne/divanî" diye adlandırdıkları, bir biçimde devletin malı olmayıp da özel mülk haline gelmiş topraklarda kurulan vakıflardır ki, Barkan, bunların sayısının fazla olmadığını söyler. Bir başka sınıflandırmaya göre bunlara "vakf-ı sahih" denmektedir. En yaygın görülen biçim ise, bu "vakf-ı sahih"ten ayrılan "vakf-ı irsadî"dir. Barkan'ın üçüncü kategorisini de bunlar meydana getirir. Bu olgu son analizde bir "hile-i şeriye" çerçevesine girdiği için, tanımlaması da kolay değildir. Sonuçta vakfedilen şey mülk değil (çünkü mülk mirîdir, devletindir), *rakabe* ("sahip olma") değil, "sadece toprak üzerinde yaşayan kimselerden alınan vergilerin tamamıdır". Bu, başlangıçta, padişahların bu vergilerden vazgeçerek o geliri söz konusu hayır kurumuna kanalize etmeleri anlamına geliyordu. Ama sonraki pratikte durum bir hayli değişti.

Gene başlangıçta, boş kalmış ya da bataklık gibi tarım için elverişsiz araziler, onları ıslah edip ekilebilir hale getirenlere "vakıf" olarak bırakılıyor, daha doğrusu böyle bir yerin rakabesi bir vakıfta bırakılıyordu. Bunu yapanlar, çok zaman, bir zaviyenin dervişleri de olabiliyordu. Düzgün işleyen arazilerin vakıf haline getirilmesi devletin de fazla işine gelmiyordu. Zaten Fatih ve Yavuz zamanlarında vakıflar üzerine yürüyen kavgalar, devletin bu işten çok hoşlanmadığını ve bu alandaki gerilimin gevşemediğini gösteriyor. Ama bir "özel mülk" dürtüsü olarak vakıfların yaygınlaşmasını önlemek de mümkün değildi.

Gelirin kullanımı açısından bakarak, vakıflar bu sefer üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Buna göre "vakf-ı hayrî"de gelirin tamamı vakfın amacı neyse ona hasredilir; "vakf-ı ehlî", "bütün gelirin, asıl gayeye ulaşmadan önce, vâkıf tarafından tayin edilen ve umumiyetle vâkıfın ailesine mensup kimselerin elinde kaldığı" biçimdir (*İslâm Ansiklopedi*'sinde Bahaeddin Yediyıldız'ın yazdığı "Vakıf" maddesi). Üçüncü biçime de "yarı ailevî vakıf" denmektedir. Bu da bir ara yoldur.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nde vakıf, daha

Arkeolojik çalışmaları kadar yaşadığı güne ilişkin toplumsal gözlemleriyle de Türkiye'nin ve Anadolu'nun tarihi üzerine bize değerli bilgiler sunan Charles Texier, bir harman yerinde olanları saptamış. 1830'ların köy hayatını belgeleyen bir resim. Ama Sanayi Devrimi öncesi her yerde, özellikle de kırsal alanlarda hayat çok yavaş değiştiğine göre, Texier'nin o dönemde tespit ettiği bu sahne bundan yüzyıllarca önce de böyle olabilirdi. Nitekim Texier kendisi de, buradaki köylü kadınların başlarındaki başlıkların Frigya kabartmalarında görüldüğünü, dolayısıyla ta o zamanlardan kalma olabileceklerini söylüyor. Bu herhalde doğru bir görüş ve kılık kıyafetin ya da kullanılan günübirlik nesnelerin birçok ayrıntıları bunu pekiştiriyor.

çok mirî toprağı, söz konusu hukuk çevresinde mümkün olduğu ölçüde, özel mülkiyete çevirmek amacıyla kullanılmıştır. Bunun doğal sonucu da, söz konusu mülkün miras yoluyla vakfı kuran kişinin soyuna intikal etmesidir. Kâğıt üstünde mülkiyet, rakabe vb. üstüne söylenenlere rağmen, pratikte vakıf Osmanlı tipi "özel mülk" anlamına gelmektedir.

Bu niteliğiyle de, vakfın, Osmanlıların geleneksel "mirî toprak" anlayışını bozan bir kurum olduğu söylenebilir, söylenmiştir de. Ancak, bozmasının iyi mi, kötü mü olduğunu yeniden tartışmak gerekir. Osmanlıların yükseldiği yılların, dünyanın da köklü değişimlere yöneldiği yıllar olduğuna bu kitap boyunca belki gereğinden fazla değindim. Ama şu bağlamda, kurulduğu anda pekâlâ geçerli olan Osmanlı kurum-

larından birçoğunun, bu değişim yüzünden kısa sürede "tarihdışı" kaldığını bir kere daha vurgulamak istiyorum. Bu perspektiften bakınca, bu gibi kurumların "bozulması"nın ille de *kötü* olduğunu savunmak anlamsızlaşıyor.

Vakıf kurumunun özel mülkiyet yönünde görece serbest bir gelişmeye girebilmesi, bu kurumu ekonomik düzeyde görece daha verimli bir hale getirmişti. Burada en belirleyici etken, vakıfların kendilerini "piyasa için üretim" yapabilir hale getirmekte daha fazla kolaylığa sahip olmalarıydı. Bütün vakıf topraklarında, aynîden çok nakdî anlam taşıyan ürünler yetiştirilebiliyordu. Bu gibi imkânlar, bir sermaye birikiminin, dolayısıyla daha kapitalist bir ekonomiye geçişin kapılarını aralayabilirdi. Ama bu da yaygın bir biçim olmadı, çünkü vakıflara tanınan bu serbestlik de son analizde merkezin siyasî kararlarına bağlı, *görece* bir serbestlikti.

Normal olarak, vakıf topraklarında çalışan köylülerle timarlardaki köylülerin çalışma ve yaşama koşulları arasında önemli bir fark yoktu. Ama vakıflar çok zaman daha geniş topraklara yayılmış durumdaydı ve burada, "bir çift öküzle çiftçilik yapan köylü" yerine, "ortakçılık" düzenlemesine göre ekip biçen köylülere rastlanıyordu. Bunu da belki klasik timara kıyasla, tarımda "ücretli emek" yönünde bir adım olarak görebiliriz - ama sadece "bir" adım. Genel sistem daha fazlasına imkân tanımıyordu.

Osmanlı topraklarında vakıfların, toplam kullanılır toprağın beşte biri oranına ulaştığı görülüyor. Bu şüphesiz oldukça yüksek bir oran. O nedenle, imparatorluğun son yüzyılında, Batı etkisi altında bütün devlet kurumları değişirken, bir "Evkaf Nezareti" kurulması zorunlu olmuştu; Cumhuriyet yönetiminde bile Başbakanlık'a bağlı bir Vakıflar Genel Müdürlüğü vardır.

Devletin vakıflara bir ölçüde göz yummasının nedeni, onları gerekli zamanlarda kendi yardımcı gücü gibi kullanması olabilir. Doğu medeniyetlerinde devlet kurumuna bayındırlık alanında birçok iş düştüğü genellikle doğrudur, ama bu "Asya üretim tarzı" teorisyenleri veya buradan türeme "kerim devlet" teorisyenlerinin sandığı ölçülere varmaz. Devlet çok zaman bu işlerin bir kısmını vakıflara havale ediyordu. Kimi zaman ise doğrudan doğruya, köylülere, "kendi işinizi kendiniz halledin" diyebiliyordu. Başta "imaret", birçok hayır işini yürüten vakıflar böylelikle dolaylı yoldan devlete hizmet ediyorlardı. Sukemeri veya kervansaray yaptıranları vardı. Sıbyan mektebi ve medrese ya da başka kurumlar açıp işleterek, eğitim işlevinin büyük bir yükünü onlar omuzlanıyordu. Hamamların çoğunu işletenler vakıflardı. Birçok yerde, bugün belediyeye düşen işlevleri vakıflar üstleniyordu.

17. yüzyıldan sonra araziyi vakfa döndürme işlemleri hızla yaygınlaşırken kazanılan bu kurumdan kazanılacakları artırmanın da çeşitli yolları bulundu. Çeşitli kiralama ("icareteyn") yöntemlerinin yanı sıra, "kitabına uydurulmuş" faizcilik bunların arasındadır.

> "Vakıfların gelir kaynakları arasında İslâm'ın faiz yasağına rağmen işletilmek üzere vakfolunmuş büyük meblağlara ulaşan nakit paralar da bulunmaktaydı", Yediyıldız, "Vakıf" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*).

Bir mülkü vakfa döndürme imkânını bulanlar, şüphesiz, bu gibi işlerin düzenlenme yetkisine sahip olan konumları ellerinde tutanlardı. Yediyıldız, 18. yüzyıl sonuna gelindiğinde Osmanlı topraklarında bulunan toplam vakıfların % 81,1'inin "askerî sınıf"tan gelme kimselerin elinde bulunduğunu, geriye kalanın da "reayaya mensup" kimselerden sayılabileceğini söylüyor. Bunlar herhalde akla yakın oranlardır. Siyasî yetkileri elinde tutan devlet sınıfı, bu yetkilerin çeşitli düzeylerde açabildiği farklı kilitlere göre, derebeyileşme ve sermaye sahibi haline gelme yönünde her türlü imkânı kullanan zümre olmuştur. Tabiî bu zümre içinde bir kısmı elindeki imkânları bu yönde kullanırken, devletin klasik felsefesine bağlı kalan ötekiler de bunu durdurmaya ve engellemeye çalışmıştır.

Osmanlı'nın mirî toprak sisteminden özel toprak mülkiyetine geçişte daha yakın zamanda gelinen bir

aşamanın kurumları, *çiftlik*'lerdir. Bu "çiftlik", sistemin başlangıcındaki, bir çift öküzle sürülen "reaya çiftliği"nden çok farklı bir şeydir. Bir toprak beyinin mülkü haline gelmiş, ciddi bir "kâr" amacı olan, büyük bir çiftliktir.

Sistemde "özelleşme" yönünde ilk perdeyi aralayan vakıfların, çiftliğe giden yolu açtıkları düşünülebilir, ama bu muhtemelen doğru değildir. Vakıflar sonuçta davranış tarzları birçok kuralla kayıt kuyut altına alınmış kurumlardı ve çok keyfî bir biçimde karakter değiştirmeleri kolay değildi. Çiftlikler derebeyileşme süreciyle birlikte çoğaldılar. İltizamla işletilen ve bu arada çok zaman kuraldışı yollarla birleştirilen eski timar topraklarından veya merkezî disipline karşı bağışıklık kazanmış çeşitli mütegallibenin (yeniçeriler?) üzerine oturduğu malikânelerden evrilmiş olmaları daha akla yakındır. Bu anlamda çiftlikler, Rumeli bölgelerinde çok daha yaygın bir biçimde türemiştir.

Ancak, Suraiya Faroqhi, bilinen ilk "çiftlik"lerin 17. yüzyılda Karadeniz bölgesinde görüldüğünü söylüyor. Bunlara, Rumeli'de Tesalya-Makedonya bölgesinde yeni bir çiftlikleşmenin kısa zamanda katıldığı ileri sürülüyor ki Barkan da, Balkanlar'da en büyük çiftliklerin Tesalya-Makedonya'dakiler olduğunu söyler. Bu gelişmede, bu aşamada, köylülerin topraktan kovulmadığını ve eski bağımsız çiftçinin varlığını sürdürdüğünü, ama ürüne el koyanların bunları İstanbul gibi besin ihtiyacı duyulan yerlere ihraç ettiğini söylüyor Faroqhi (*ESH Ottoman Empire*, II, s.448).

Daha sonraki dönemlerde bu "çiftlikleşme" eğiliminin Rumeli'de daha yoğun biçimde devam etmesini, kısmen, böyle bir pazar etkenine bağlayabiliriz. Başta Avusturya, Osmanlı Devleti'nin Batı'daki komşuları Balkanlar'ın tarımsal ürünlerine ihtiyaç duyuyorlardı (F. Singleton, *Yugoslav Peoples*, s.42-4). Ama bunun yanında, merkezî denetimden kaçınmanın bu bölgede bu tarihlerde daha kolay olması gibi başka etkenleri de eklemek gerekecektir herhalde.

Rumeli'deki bu toprak ilişkilerinde toprak sahipleri genellikle Müslümanlar, ortakçı olarak çiftliklerde çalışan köylüler de Hıristiyan'dı. Böyle olması, 19. yüzyılda Balkanlar'da Osmanlı egemenliğine karşı millî tepkiyi hızlandıran bir etken olmuştur. Ama bir kere başlayan bu derebeyileşmenin köylülük üstündeki ezici etkileri, "millî bağımsızlığa" ulaşılmasıyla ortadan kalkmamıştır. Sırp milliyetçilerinden (ve ihtilalcilerinden) Vuk Karacic, "Sırbistan'ın *çitluk* beyleri yalnız *sipahi* değil, bütün Türklerden beterdi halka davranışlarında..." diye yazıyor (McGowan, *ESH Ottoman Empire*, II, s.685).

Bosna'da bu beyler Boşnaklar, köylüler de genellikle Sırplardı. Orada birikmiş nefretler çeşitli kereler boşalmakla birlikte, şu yakınlarda, '90'larda, büsbütün boşalıp bitmediğini bir kere daha gördük. Devletin bu eğilime karşı mücadelesi en çok Bulgaristan'da etkili olmuşsa da, süreci büsbütün durduramamıştı. Yunanistan'da da neredeyse çiftlik topraklarının hemen hemen tamamı, Mora'nın 1715'ten sonra iltizam sistemine sokulmasının sonucu olarak, Müslümanların elindeydi.

Gene de, Osmanlı sisteminin temelinde yatan "küçük toprak/küçük üretici" mantığı direnebileceği kadar direnebilmişti. Burada sözünü ettiğimiz *büyük* çiftlikler, ortalama 200-300 hektarlık arazilerdi. Bunları Rusya'daki veya Avusturya-Macaristan'daki gerçek aristokratik mülkiyetle kıyaslamak mümkün değildir.

Çiftliklerin köylüyü standart Osmanlı sistemine göre daha fazla ezdiği ve sömürdüğü hiç şüphesiz doğrudur. Ama içine "kapitalizm"in karıştığı her durum gibi burada da çelişik ve karışık bir durum var: Sömürü, sermaye birikimine yol hazırlar, böylece kapitalizme geçişe yardımcı olur. Çeşitli Balkan tarihçileri, Osmanlıların varlığını, bu kapitalizm konusuna karşı takındıkları teorik tavra göre kınamışlardır; yani, bazıları Müslüman ağaların Hıristiyan reayayı sömürdüğünü söylerken, bazıları da getirdikleri statik toplumsal sistem yüzünden kapitalizmi durdurduklarını ileri sürmüşlerdir.

Ancak bu "çiftlik" konusu, bizim bu kitabın zaman sınırlarının dışına çıkıyor ve 19. yüzyılın önemli

bir sorunu olarak ortada duruyor. Onun için, tartışmanın bu gibi uzantılarına takılmadan burada kesiyorum.

İMALAT

Osmanlı toplumunda "imalat" üstüne konuşurken, şimdiye kadar hemen hemen her konuda karşımıza çıkan ayırıcı çizgiyle bir kez daha karşılaşmamız gerekecek. Başlangıçtan belirli bir noktaya kadar, erken veya geç Ortaçağ'da kurulmuş imparatorluk veya büyük devletlerden nitelikçe farklı olmayan, "normal" bir imalat; ürettiği nesnelerle de, onları üretme biçimleriyle de benzerlerinden nitelikçe farklı olmayan bir toplum. Doğanın dünyanın bu bölgesine verdiklerini alan ve belirli bir ustalıkla işleyen bir imalat sektörü.

Daha yakın bir zamandaki duruma baktığımızda ise, bu tür bir "karşılaştırma" yaptığımızda, modern dünyanın çok daha ayrıntılı ve karmaşık "başarılı" hiyerarşisinde, önde giden toplumların bir hayli gerisinde kalmış bir performans gözlemliyoruz. Arada, birinci grafikten ikinciye geçişte yer alan, gene o hayati dönem ya da evre... Varlığını çok iyi bildiğimiz, doğasını, özellikle sonuçlar tarafından baktığımızda oldukça iyi kavradığımız, gene de nasıl olduğunu bütün ayrıntılarıyla hâlâ pek iyi anlamadığımız o kesinti var.

Önce, gene ister istemez birkaç yüzyılı üstüste yığarak, o belirleyici kesinti ânına ya da anlarına gelinceye kadar imalatta neler olduğu hakkında genel bir manzara çizmeye çalışalım.

İmalatın Örgütlenmesi

Lonca

Bütün kapitalizm-öncesi toplumlar gibi Osmanlı toplumunda da imalatı, "lonca" örgütü içinde örgütlenmiş ustalar, kalfaları ve çıraklarıyla birlikte yapardı. Bundan önce çeşitli bölümlerde gördüğümüz gibi, bu loncalar Osmanlı tarihinde yalnız yaptıkları üretimle değil, özellikle ilk dönemde, kuruluş sürecine etkin katılımlarıyla da birçok katkıda bulunmuşlardı. Ancak, katkıda bulundukları yeni toplumsal bütün kendi kurallarını koymaya başladığında, loncalar da orada daha önce sahip oldukları özerkliğin hemen hemen tamamını kaybedip üretimsel işlevleriyle sınırlı bir toplumsal tabaka haline gelmişlerdi. Loncanın en tepesinde kimin olacağına karar verme yetkisini devlet ele geçirmişti. Böylelikle, loncaların devlet denetimi dışında herhangi bir inisiyatif göstermesine imkân bırakılmamıştı. Loncanın başında "şeyh" bulunurdu. "Nakib", "kethüda" ve "çavuş" gibi rütbelere sahip yardımcılarla işleri o yürütürdü. Bunlar loncadan yetişmekle birlikte, oradan yetişen herkes arasından seçilerek bu göreve gelmelerine devlet karar veya onay verirdi.

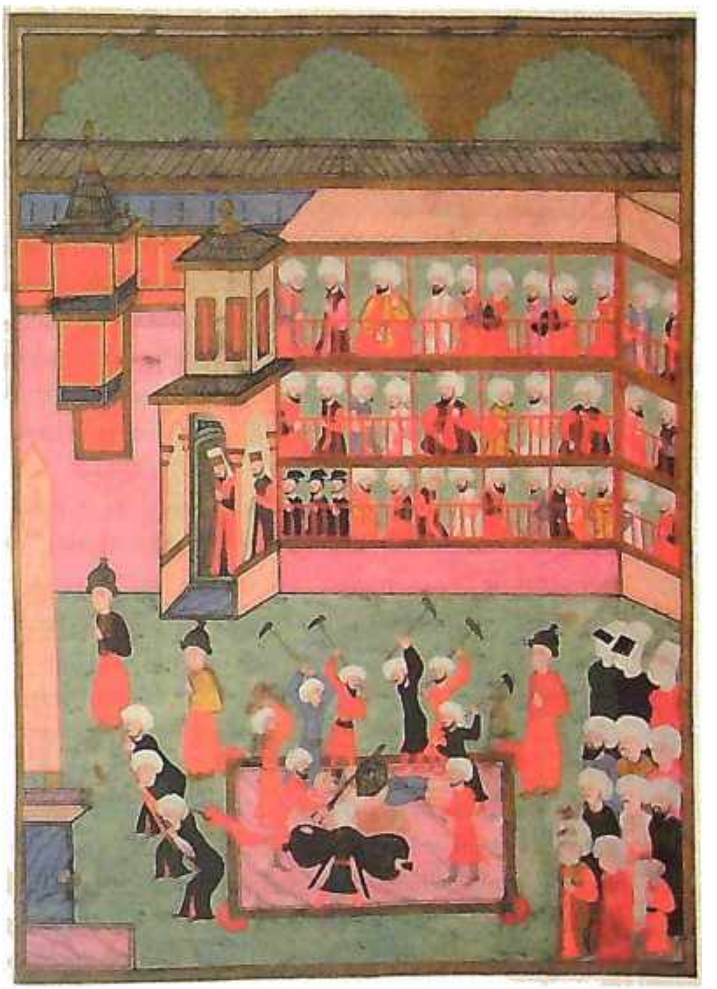
Lonca tipik bir Ortaçağ örgütlenme biçimidir ve bütün dünyada lonca yapıları benzerlik gösterir. Bu yapı, kendi iç mantığıyla, muhafazakâr bir yapıdır. Sipariş üstüne çalıştığı için, kendine yeni pazar araması ya da varolan pazarını genişletmek için harekete geçmesi akla yakın değildir. Dolayısıyla lonca içinde yerine getirilen yeniden-üretim, *genişleyen* bir yeniden-üretim değildir. Şüphesiz lonca gibi bir yapıda da, "daha iyi" usta olarak bilinen ve arananlar olması, bazı ustaların ötekilerden çok kazanması mümkündür ve sık sık olan bir şeydir. Ama gene loncanın yapısı ve mantığı rekabeti, lonca üyeleri arasında başta kazanç, her türlü farklılaşmayı önlemeye yöneliktir. Bu eşitlikçilik, her loncanın hem genel dinî ideolojisi, hem de bağlı olduğu "pîr"in temsil ettiği ahlâkî değerler gereği, bir tür "anayasa" gibi işler. Bugün İstanbul'da, Mısır Çarşısı'nın içinde, dörtyol kavşağında, yukarıda ahşap bir balkon gibi bir yer görünür. Bu, cuma günleri merasiminde bu gibi ahlâkî ilkelerin arastayı paylaşan esnafa vaaz edildiği vaiz kürsüsüdür. Lonca ahlâkı bu gibi kurallarla ayakta tutuluyor ve sürdürülüyordu. Bunlara uymayanlar da, herkesin önünde, çoğunlukla falaka ile cezalandırılıyordu.

Kendi içinde ister istemez bu muhafazakâr yapıyla varolan lonca aynı zamanda "tekelci"dir. Belirli bir işi yapmak üzere kurulmuş bir lonca, bulunduğu bölgede, kendinden başka herhangi bir birey ya da kurulun aynı işi yapmamasını dikkatle gözetir. Bu da onun

varoluş koşullarından biridir. Devletle temel "sözleşme"si bunu içerdiği için, bu tür bir rekabeti hemen yasaklatma hakkına ve gücüne sahiptir.

Osmanlı toplumunda loncaların varlığı ve işlevi hakkında pek çok bilgi olmakla birlikte eldeki en renkli kaynaklardan biri Evliya Çelebi'nin anlattığı esnaf alayı olsa gerektir ("esnaf", "sınıf" kelimesinin çoğuludur. Demek ki Osmanlı'nın kendiliğinden ideolojisinde "sınıf" kavramı yalnız burada, az çok "meslek" anlamında uygun görülmüş). Bugünkü Gülhane Parkı'nın girişine yakın, saray suru üstünde, "Alay Köşkü" adıyla bilinen köşk vardır. Burası, zamanında, padişahın esnaf alayının çeşitli hünerlerini sergileyerek geçişini seyretmesi için yapılmıştı. Bu alaylar İstanbul'un cümbüşlü günleri olurdu. Minyatürlerde de bunlardan çeşitli sahneler görürüz ama içlerinde en güzeli ve en ayrıntılısı 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Levnî'nin yaptığı *Surname*'dir. Bu alaylar aynı zamanda orduyla birlikte sefere çıkardı. O çağlarda bütün savaşlar ve seferlerde, çeşitli lojistik ve benzeri hizmetler, böyle ordu ile birlikte hareket eden esnaflar veya başka sivil hizmet erbabı (ünlü bir örnek, fahişelerdir) tarafından görülürdü. 1638'de Evliya Çelebi'nin anlattığı geçite katılan lonca sayısı 250'ye yaklaşıyor. Aralarında, bugün kulağa şaşırtıcı gelen "hırsızlar", "yankesiciler" loncaları da var. Kapitalizm-öncesi koşullarda devlet, her insanın bir birlik içinde ve onun sorumluluğu altında bulunmasını istediği, ancak böyle insanlara ortalıkta dolaşma hakkı tanıdığı için ("serbest"in etimolojik olarak "başı bağlı" anlamına gelmesi bu anlayışın sonucudur) böyle loncaların varlığı normaldi. Avrupa kentlerinde de, başta dilenciler, benzer loncalar vardı.

Osmanlı ekonomik düzeni, kendi içinden gelen ve düzeni değiştirme yönünde basınç yapan bir dinamikle karşılaşmadı. O zaman bu yeni dengelerden loncalar öncelikle zarar gördüler. Batı'nın gücüyle rekabet edemediler; edebilmeleri pek mümkün değildi. Kendi bünyelerinden bir "yenilik" de üretemediler, çünkü muhafazakâr yapıları böyle bir şeye uymuyordu. Gene de, Osmanlı'nın baştan sağlam kurulmuş temelle-

Osmanlı minyatür tarihinin birinci önemli *Surname*'sini kimin resimlediği bilinmiyor. Seyyid Lokman olduğu ileri sürülmüşse de, Metin And bunun doğru olmadığını söylüyor.
III. Murad'ın oğlu III. Mehmed'e yaptığı sünnet düğününü anlatan bu eserde çok fazla sayıda minyatür bulunuyor.
Burada, çekiçleri ve körükleri ile "bakırcı esnafı"nın geçişi görülüyor.

ri, her alanda olduğu gibi burada da, direnişin uzun sürmesini sağladı. Geçirdikleri bütün sarsıntılara rağmen Osmanlı loncaları Dünya Savaşı'ndan bir yıl önce, 1913'te, kanunla kapatıldı.

Dışarıya İş Verme

Lonca örgütü, Batı Avrupa'da da, kapitalizmin gelişmesini destekleyen değil, köstekleyen bir kurumdu. Aynı muhafazakâr yapılanma orada da olduğu için, usta-kalfa-çırak temelinde örgütlenmiş loncaların, her aşamasında belirli bir hız ve enerji dinamiğine sahip olan kapitalist üretimin gereklerine cevap vermesine imkân yoktu.

Onun için Batı'da kapitalizm, loncaları görmezden gelerek veya bir kenara iterek kendi oluşumunu başlatmıştır. Bu son derece karmaşık ve ayrıca bir hayli uzun süreci birkaç kelimeyle özetlemek gerekirse, Batı Avrupa'da kapitalizmin kuruluşunda, kapitalizmin zaten temel öğesi olan ücretli emek, en yaygın olarak, "eve iş verme" ("cottage industry") biçimiyle görülmüştür. İmalatın ve sanayileşmenin bütün dünyadaki lokomotifi dokumadır. Ortaçağ'dan Yeniçağ'a geçiş döneminde ve sonrasında, insanların çoğunun evinde dokuma tezgâhı bulunabiliyordu ve vardı. Dolayısıyla bu aşamanın kapitalist müteşebbisleri hammaddeyi satın alıp bölgedeki bireysel üreticilere dağıtıyor, verilen sürenin sonunda imal edilmiş malı alıp üreticilere ücretlerini ödüyorlardı.

Bu yöntem, pazarla dinamik bir ilişki kurmuş olan kapitalist müteşebbisin ilk sermaye birikimini yapmasında çok önemli bir rol oynadı. Böylelikle, loncada bilinen üretim teknolojisi aşılmadı, ama lonca dışına taşındı. Bugünlerin moda olan deyimiyle, lonca, "bypass" edilmiş oldu. İş dağıtıp iş toplayan kapitalistin, işçileriyle, *ücret* üzerinden kurduğu ilişki, loncanın geleneksel ilişkisinden tamamen farklıydı. Bir zaman sonra, bu yeni ilişki tipinden oluşma bir deniz içinde bir ada gibi kalan lonca, çok fazla dayanamadı. Her örgütlenme biçimi, neredeyse canlı varlıklar gibi, büyük bir "varkalma" savaşı verir; kendini olduğu gibi yeniden-üretmeye çalışır. Ama genel koşullar buna imkân tanımayacak biçimde gelişmişse yapacak bir şey yoktur.

Osmanlı toplumunda da yerleşik, göçebe, kırsal halkın büyük çoğunluğu eğirme ve dokuma işlerini biliyor ve bunları evinde yapıyordu. Hayatın her alanında nakit para ihtiyacı sürekli artmaktaydı. Bu da köylülerin böyle işler yapmasını teşvik eden bir etmendi.

Osmanlı koşullarında eve iş verme yönteminin gelişip gelişmediği konusunda çok bilgimiz yok. Böyle bir şey olsa da, Osmanlı yasal-resmî yapısının tamamen dışında, ***kaçak*** bir pratik olacağı için, bilgi bulunmaması doğaldır. Osmanlı ekonomisini inceleyen uzmanlar, örneğin Donald Quataert, bunun olduğunu söylüyor. 1700'den sonra lonca üretiminin ağır bir krize girdiğini, buna rağmen, özellikle -bizim alanımız dışında kalan- 19. yüzyılda devletin de, toplumun da, yeni durumlarla başa çıkabilmek için çeşitli çarelere el attığını, bazılarında görece başarılı da olduğunu anlatıyor.

Bu yıllarda eve iş verme örnekleri muhtemelen çoğalmıştır. Ama Osmanlı'da bunun, Batı Avrupa'daki gibi dinamik bir piyasa ilişkisi ve talebi tarafından desteklenmesi imkânsızdı. Onun için, orada görülen sonuçlara burada rastlanmadı.

Fabrika

Bugün "imalat" denilen etkinliğin en doğal yeri olan fabrika, Sanayi Devrimi'nin icat ettiği kurumlardan biridir. Onun için Batı'da da, ancak 18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Çıkışı, evlerdeki dokuma tezgâhlarının bütün anlamını kaybetmesi gereğini getirdiği için büyük toplumsal çalkantılara yol açtı. İngiltere'de Ludd adında birinden esinlendiği için "Luddite" diye anılan bir hareket doğdu ve tezgâh sahipleri fabrika basıp makineleri kırıp dökmeye başladılar. Alınan sıkı baskı tedbirleriyle bu tepki durduruldu ve fabrika Batı'da imalatın merkezi haline geldi.

Dokuma gene sanayileşmenin lokomotifi olmakla birlikte, buharlı makinenin üretime uygulanması,

imalatın alanını alabildiğine genişletti. Öncelikle madenî her türlü nesnenin üretimi büyük önem kazandı. İngiltere veya Belçika gibi hem demir hem de kömür madenine sahip toplumlar ötekilere göre ciddi avantajlar kazandılar. Avrupa, 19. yüzyılda, son derece hızlı bir sanayileşme sürecine girdi.

Osmanlı topraklarında, 1800 öncesinde, herhangi bir fabrika örgütlenmesi görmüyoruz. Tophane veya tersane gibi eski imalat dalları dışında, Beykoz'daki şişe-cam atölyesi veya Kâğıthane, 1800'lerin ilk yıllarında kurulmuştu. Feshane, Tanzimat'ın getirdiği kurumlardandır. Aslında Batı kapitalizminin Sanayi Devrimi sonrası kurumları ("fabrika" gibi) hem daha göze görünür oldukları için, hem de bunların oluşturulmasına devlet önayak olduğu için, Osmanlı toplumunda, önceki gelişmelere kıyasla daha çabuk taklit edildi - tabiî bu, aradaki farkın kapandığı anlamına gelmiyor.

Osmanlı toplumunun 19. yüzyılını kapsayan bu gelişmeler bizim alanımız dışında kalıyor.

İmalatın Dalları

Osmanlı toplumunda loncalar tarafından yürütülen imalatın çeşitli dallarının ne alanlarda ve nerelerde geliştiğine, sanayileşmede önemini vurguladığımız *dokuma* alanından başlayalım.

Dokuma

Bütün sanayi dallarında, o dalda uzmanlaşmış ve dolayısıyla en yüksek nitelikli malı üreten ülkeler, bölgeler, hattâ kentler olur. Osmanlılar, hammaddesi kendilerinde olan birkaç dokuma alanı dışında, böyle "birinci sınıf" üretici olmadılar. Ama dünyada bilinen dokuma türlerinin hepsini kendileri de ve "kötü" denmeyecek bir nitelikte üretmeyi başardılar. Ürettiklerini, Osmanlı ekonomisinin genel mantığı içinde, daha çok içeride tüketilecek şekilde sattılar; ama belirli konjonktürlerde ihracat yaptıkları da oldu. Öte yandan, yüksek nitelikli dokumaları ithal etmekten de geri durmadılar.

Pamuklu

Dünyada en yaygın üretilen kumaş pamukludur. Eski Dünya'da en erken pamuklu üretiminin Hindistan'da başladığı tahmin ediliyor. Ama Yeni Dünya'da da pamuğun bazı cinsleri yetişiyordu. Onun için, Amerika'ya giden İspanyollar, medeniyetin geliştiği Meksika ve Peru'da, ayrıca pek fazla gelişmemiş Karayibler'de pamuklu kumaş giyildiğini görmüşlerdi. Arap tüccarlardan bu tekniği kapan Afrikalılar da oldukça erken bir dönemden beri pamuklu üretiyor ve kullanıyorlardı.

Osmanlıların Anadolu'da egemenliği ele geçirmeye başladıkları tarihlerden çok öncesinden beri bu topraklarda pamuk yetişiyor ve pamuklu kumaş üretiliyordu. Bunun önemli bir kısmı loncalarda yapılmakla birlikte, evlerdeki tezgâhlarda da bolca iplik ve kumaş üretildiğini tahmin edebiliriz. Ama bayağı bol miktarda pamuk, İtalyan, özellikle Cenova tüccarlarına da satılabiliyordu. Ancak, bunun üzerinde yasak vardı. Faroqhi, pamuklunun yelken bezi üretiminde kullanıldığını ve yasağın bu stratejik nedenden ileri gelebileceğini söylüyor. Ama üreticiler zamanla bu yasağı gevşetmişlerdi. Sonuçta, 14. ve 15. yüzyıllardan beri pamuklu, Osmanlıların ihraç ürünlerinden biri olmuştu. Hammaddenin çıktığı Ege Bölgesi'nde, örneğin Tire ve Buldan gibi kasabalarda, en eski zamanlardan beri pamuklu dokunuyordu; daha içeride Göller Bölgesi, Isparta çevresi böyleydi. İç Anadolu'da Kayseri ve Karaman da birer pamuklu kumaş üreticisiydi. Bursa'da, Ankara'da, Tokat'ta ve daha birçok yerde pamuklu üretimi vardı.

18. yüzyılın sonlarına doğru, Batı'daki Sanayi Devrimi'nin etkileri hissedilmeden önce, Doğu'dan pamuklu ithalatı da vardı. Bugün çeşitli Batı ülkelerinde *"calico"* adıyla bilinen bir pamuklu çeşidi vardır. Bu kumaş, ayrıca İran'dan gelen ve "Isfahan'ın mavi bezi" diye bilinen bez buralarda da çok kullanılıyordu. Hindistan'dan denizyoluyla Basra'ya gelen pamuk ipliği de genellikle orada dokunduktan sonra ülke içine dağılıyordu.

Ama Sanayi Devrimi ile Batı'dan çıkmaya başla-

Gene aynı *Surname-i Hümayun*'da dokumacılar ördükleri çeşitli kumaşları, desenleri göstererek geçiyorlar. Padişah'ın oturduğu yer, ilk sahibi çoktan ölmüş, İbrahim Paşa Sarayı olmalı. Ön planda, bugün "Burmalı Sütun" diye bilinen Yılanlı Sütun'daki yılanların üçünün de başının tamam olduğu görülüyor. Oysa bunlardan birinin bu tarihten önce koptuğu söylenmiştir.

yan fabrikasyon pamuklu başka bir şeydi. Bu akış başladıktan sonra Osmanlıların pamuklu kumaş üretimi ağır darbeler aldı ve kendini kolay kolay toplayamadı. Şüphesiz gene Buldan'da, Şile'de, Rize'de belirli tekniklere göre özel pamuklu çeşitleri üretildi, ama bunlar uluslararası ticarete giremeyen, yerinde aranan ve tüketilen özel ürünlerdi. Ancak, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra Türkiye'de pamuklu üretimi yeniden ciddi hacimlere ulaşabildi.

Keten

"Keten" dediğimiz kumaş çeşidinin hammaddesi olan bitki (ona da aynı adı veriyoruz) Osmanlı toplumunun yayıldığı bütün topraklarda öteden beri yetiştirilen ve hem dokumada kullanılan hem de tohumlarından yağ çıkarılan bir bitkidir. Daha Fenikeliler zamanında, denizaşırı ticarette yeri olan bir meta haline gelen keten, Roma zamanında en popüler kumaş tipiydi.

Ama, oldukça sağlam ve özellikle neme dayanıklı olduğu için, giyim kuşam dışında çeşitli alanlarda da keten ipliği kullanılmıştır: İp ve halat yapımında, çadır kumaşında, çuvalda veya balık ağında.

Yünlü

Osmanlı topraklarının büyük kısmında, büyükbaştan çok, koyun ve keçi hayvancılığı yapıldığını görmüştük. Bir başka "yünlü kumaş" kaynağı olan deve de, özellikle imparatorluğun Asya bölgesinde, çoktu.

Yünlü, bedeni sıcak tutmak bakımından bütün kumaş türlerinden daha etkilidir.

Pamuklu konusunda olduğu gibi, yünlü dokumada da, Osmanlılar, başlangıçta herkesle aşağı yukarı aynı düzeyde, aynı nitelikte üretim yapıyor, ürettiklerinin bir kısmını ihraç ediyor, ama bir yandan ithalat da yürüyordu. Çünkü uluslararası ticarette, çeşitli bölgeler, hammaddelerinin niteliğine göre, değişik ihtiyaçlara cevap veren çeşitli ürünler üretiyor ve bunların hepsinin alıcısı bulunuyordu. Örneğin, İspanya, *merino* koyununun anayurdudur ve onun yününden yapılan kumaşlar, her zaman her yerde aranmıştır.

Bunun gibi, Ankara'nın keçisi de "tiftik" ya da "moher" (Arapça, "keçi tüyünden kumaş" anlamına gelen "muhayyer"den) denilen ve belirgin özellikleri olan bir yünün kaynağıydı, dolayısıyla her zaman, her yerde aranan bir üründü.

Osmanlı üretim koşullarında üretilen yünlü tiplerinden biri "aba"dır. Bu, oldukça kaba bir kumaş tipidir. Her yerde üretilmekle birlikte, "Aydın abası", "Bağdat abası" gibi türleri öne çıkmış ve ünlenmiştir. 17. yüzyıldan itibaren Filibe ve çevresi Rumeli bölgesinin tanınan aba merkezi olmuştu. Bu sıralarda Yanbol da fötr üretmeye başladı (Faroqhi, *a.g.e.*, s.699).

Ankara keçisinin yapağısından yapılan "sof" kumaşı, uzun süre önemli bir ihraç maddesi olmuştur. Bu nedenle, Engürü'de bu malı alıp ülkelerine taşıyan Avrupalı tüccarların bir kolonisi bile meydana gelmişti.

"Çuha" ve "şayak" da önde gelen Osmanlı yünlü dokumalarıdır. Çuha ayrıca ordunun başlıca giyimi olduğu için öteden beri bu dokuma, toplumdaki başlıca sanayi dallarından biriydi.

Ancak, oldukça erken sayılabilecek bir dönemde, Avrupa'da dokunan yünlülerin, buradakilere oranla daha fazla incelerek, çeşitli bakımlardan üstün konuma geçtikleri anlaşılıyor. Sözgelişi, İnalcık, 16. ve 17. yüzyıllarda, İtalyan tüccarların, yasaklar nedeniyle satın almakta güçlüklerle karşılaştıkları Bursa ipeklileri ya da ipekli elyafını kendi yünlüleriyle trampa ettiklerini anlatıyor (İnalcık, 1997, s.236-9). Yukarıda değindiğim İspanyol "merino"sunun dışında, bu İtalyan yünlüleri önce Venedik'te, sonra da Floransa'da üretilmişti. Bugün "yünlü" denince ilk akla gelen İngiltere o yıllarda yünlü kumaş değil ham yün üreticisiydi. Koyun burada çokça yetiştiriliyor ve yapağısı yünlü kumaş üretmek üzere öncelikle Flandr'a ve Hollanda'ya ihraç ediliyordu. Brugge, Antwerp gibi kentler bu alanda zamanla iyice öne geçtiler. 18. yüzyılda, Osmanlı imalatı, yünlü alanında çaresiz kalmaya başlarken, İtalyan yünlü imalatı da zarar gördü. İngiltere ve İskoçya da bu sıralarda yünlü kumaşta atılım yaparak dünya pazarına yavaş yavaş hâkim oldular.

Anadolu'da öncelikle kervan taşımacılığında kullanılan melez develer "deve tüyü" imalatı için elverişli bir cinstir. Bunların yapağısı koyun gibi kırkılmaz; havaların ısınıp devenin tüy dökmesi beklenir ve bu yünler toplanarak işlenir. Bir kadın pelerini olan "maşlah" deve tüyünden yapılırdı.

İpekli

İpekli üretimi uzun zaman Çin'in tekelinde kaldı, ama ebediyen değil. İranlı tüccarların kamış bastonları içinde ipekböceği kaçırdıklarına dair hikâyeler anlatılır. Bu -doğruysa- ilk değilse de dünyanın erken sanayi casusluğu örneklerinden biri olmalıdır. Sonuçta, ipekböcekçiliği de, ipekli kumaş üretimi de, Çin'den buraya doğru dalga dalga yayıldı. Çin ipeklisi bambaşka bir anlam taşıdığı için onun ihracatı hiç durmadı; ama İran'da, sonra Osmanlı'da, derken çeşitli Avrupa ülkelerinde de ipekli kumaş üretildi.

Ele aldığımız yüzyılların en önemli ticaret mallarından biri olan ipeklinin çeşit çeşit gerilime, mücadeleye, çatışmaya yol açması normaldir. Ama bunları (Selim'in "ambargosu" gibi konuları) "Ticaret" bölümüne bırakarak burada daha çok imalat üstünde duracağım. Osmanlı toplumunda bu imalatın başlıca iki merkezi Bursa ve Şam olmuştur - Bursa'da bugün de devam ediyor. Bütün bu dokuma sanayii kolları arasında en iyi incelenmiş olanı da ipeklidir.

Çin ve İran ipekli kumaş ya da ham ipliği, çeşitli yollardan geçerek Batı'ya ulaşıyordu. Ancak, siyasî gelişmeler, ticarî yolları da etkiliyordu. Sözgelişi, İran'ın ipekli merkezi Tebriz'e yerleşen Cenovalı tüccarlar burada oturamaz hale gelince Pera'da yerleştiler (14. yüzyıl) ve Sultan Orhan'la anlaşıp ipeği Bursa'dan almaya başladılar. Timur ve başka etkenler de Bursa ve Halep'i ipek ticaretinin iki merkezi haline getirince ilk Osmanlı ipekli üretimi de buralarda başladı. İnalcık, 16. yüzyılın hemen başında, Bursa'da 1000 ipekli dokuma tezgâhının çalıştığını anlatıyor (İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.218). Bunlar, "kadife", "kemha" ve "tafta" dokuyorlardı. Bunların da ayrıca pek çok cinsi vardı. Bursa'da bu işle uğ-

raşan esnaf, ipliği üretenler, ipliği dokuyanlar, kumaşı boyayanlar gibi çeşitli dallara ayrılmışlardı. Üretim ve ticaretiyle Bursa, İnalcık'ın söylediği gibi, Osmanlı ekonomisini ayakta tutmaktaydı.

Daha sonraki dönemlerde, Batı'nın da ipek üretmeye ve satmaya başlaması üstüne, Bursa ipekçiliğinde birtakım sarsıntılar başladı. Bu arada, 17. yüzyılda, Tokat ve Amasya gibi merkezlerde de ipekli dokumaya geçildiğini görüyoruz. 18. yüzyılda, Sakız veya Kıbrıs gibi adalarda da ipekli kumaş dokunuyor. Ama, bütün dünyada ipekli tüketimi düşerken, bunlar çok uzun ömürlü olmamıştır. Gene de, oldukça lüks bir dokuma tipi olan ipekli, öteki kumaşlara göre, fabrika öncesi üretim yöntemleriyle, sanayileşmeye, daha iyi direnebilmiştir.

Osmanlılar, kendi bölgelerinin hammaddelerinden, bazı önemli kumaş boyaları da ürettiler. İnalcık, oldukça pahalıya mal olduğu için vazgeçilen bir "lök boyası"ndan söz eder. Bir de, kökboya olan "cehri" (rhamnus-buckthorn) vardır ki "lök" bu olabilir (onun yeşil renk veren bir cinsine Çin'de "lokao" denir). Parlak kırmızı renkte "cehri" ihraç da edilirdi. İngilizcede "kırmızı" anlamına gelen "crimson" kelimesi buradan türemiş olabilir (Türkçede "kırmızı"nın kökeni Arapça, ama onun da kökeni muhtemelen Sanskritçedir). Latince'si "rubia" ("yakut"tan) olan bitki de bu olabilir. Ondan çıkarılan alizarine Batı'da "Türk kırmızısı" denirdi. Gene kırmızı/kahverengi boya veren "bakkam" ağacı (logwood) vardır. Bazı boyalar da geleneksel olarak Hindistan'dan gelirdi (başta "indigo", yani "çivit"). Ama 19. yüzyıla gelindiğinde artık meydan Batı'da üretilen sentetik boyalara kalmıştı.

Halıcılık

Göçebe Türklerin öteden beri çok iyi bildiği halıcılık, Osmanlı toplumunun Anadolu'ya yerleşmesinden (aslında onlardan önceki Türk yerleşimlerinden) başlayarak, bugüne kadar devam etmiş bir üretim dalıdır. Zamanla, halının hammaddesini veren koyunla daha iç içe yaşayan Yörükler'den yerleşik halka da geçmiştir (zaten onlar da yerleşikleşmeden önce Yörük'tü ve halıcılığı, kilimciliği biliyorlardı). Gene başından beri, halı önemli bir ihraç maddesi olmuş, Batı'da hep rağbet görmüştür. Zaten, bu kitabın "el sanatları"na ayrılan bölümünde değinildiği gibi, Osmanlı halıcılığının gelişmesini en iyi izleyebileceğimiz kaynaklardan biri Hollanda ve Flaman ya da İtalyan resim tarihidir.

Halıcılık, temel yapısı gereği, lonca örgütlenmesi dışında yapılan bir üretimdi. Bir aile üretimi olarak, burada en önemli rolü hep kadınlar oynamıştır.

Öteki İmalat Dalları

Dokumanın dışındaki imalat dalları, Osmanlı toplumunda (özellikle ele aldığımız çağlar boyunca) kapitalizm-öncesi toplumlarda genel olarak gördüğümüz kalıpların dışına çıkan bir özellik göstermemiştir. Zaten bütün dünyada bunlar lonca üretiminin genel yapısı içinde kalmış ve sermaye birikimi sürecinde önemli bir rol oynamamışlardır. Dolayısıyla modern anlamda sanayileşmeye önemli bir katkıları yoktur.

Lonca üretimi ağırlıkla el emeğine dayandığı için, dericilikten demirciliğe, özellikle hali vakti yerinde kesimin siparişlerini karşılamak üzere üretilen nesneler, bugünün fabrikasyon "meta"larından çok, sanat eserine yakındı, zaten bunlara da kitabın "kültür" bölümünde, el sanatları arasında yer verildi. Burada, el sanatından çok, "sanayi" terimine yaklaşan alanlarda neler olduğunun çok kısa bir dökümünü vermekle yetineceğim.

Savaş Sanayii

Orduya doğal olarak çok miktarda silah gerektiği için bu iş sıradan bir lonca üretimine bırakılamamış, ordu kendisi, silah üretecek bölümlerini örgütlemişti. İlgili bölümde gördüğümüz cebeci ocağının işlevi buydu. Kışlalarının ve haddehanelerinin (bugün Sultanahmet Ticaret Lisesi alanındaki haddehane bunlardan biri olabilir miydi?) Sultanahmet çevresinde olduğu bilinir.

Bu üretimin hedefi ordu olduğu için, çapı büyük-

tü ve dolayısıyla ekonomik hayatta önemi fazlaydı. Buna karşılık, Osmanlı tarihinin erken dönemlerinden orta dönemlerine yöneldikçe, bu üretimin askerî teknoloji çerçevesinde öneminin gitgide azaldığını tahmin edebiliriz. Özellikle savaş teknolojisi ağırlıkla hafif veya ağır ateşli silahlara yaslandıktan sonra, Osmanlılar burada bilinen modellerin benzerlerini üretmek anlamında bir çabada bulundularsa da, teknolojiyi geliştirmek konusunda herhangi bir başarıları olmadı. Bu bakımdan Batı'dan sürekli hem silah hem de silah teknolojisi ithal etmek zorunda kaldılar.

Aynı değerlendirme genel olarak tersane ve donanma için de geçerlidir. Deniz gücünün Akdeniz dışına taşmasından sonra, Osmanlıların bildikleri yöntemlerle gemi üretme kapasitelerinde dolaysız bir aksama olmadı (İnebahtı'dan sonra hemen yeni bir donanmanın yapılması gibi); ama dünyada denizciliğin seyrini değiştirecek herhangi bir katkıya rastlanmadığı gibi bu seyre yetişmek konusunda da yeterli çaba gösterilmedi.

Askerî sanayinin dalları arasında barut üretimine de kısaca değinebiliriz. Bu, görece daha basit bir teknoloji gerektiren bir iş olmakla birlikte, Batı bu alanda da nitelikli üretimin öncüsüydü. Ama tabiî bu kadar temel bir madde yalnız ithalatla sağlanamazdı. Bu nedenle Osmanlılarda erken dönemlerden itibaren baruthaneler kurulmuş ve iyi nitelikli üretim yapacak şekilde işlemiştir. İstanbul'da ilk baruthanenin Fatih zamanında kurulduğu tahmin ediliyor.

Bir kaza çıktığı zaman çevreye büyük zarar verebildiği için baruthaneler genellikle kentin dışında, meskûn olmayan bölgelerde yapılırdı.

Madenî Eşya

Ortaçağ'da başta demir ve çelik, madenî eşyanın daha çabuk, daha sağlam ve daha bol miktarda üretilmesini sağlayacak bazı teknolojik icatlar yapılmıştı: Çin'den İran'a maden eritme fırını tekniğinin geldiğini biliyoruz. 14. yüzyılda Batı Avrupa'da bu fırınların ilk örnekleri görülür. Zamanla fırınlar büyütüldü, bacalar uzatıldı, körüklerle ısıyı çok daha fazla artırmak ve madeni 1500 dereceyi geçen ısılarda eritmek mümkün oldu. Körükleri çalıştırmakta su gücünden yararlanmanın yolları bulundu. Bunların Batı'da daha erken bir tarihte çok daha ileri bir teknolojik düzeye getirildiğini biliyoruz.

Ama Ortaçağ'dan sonra, Sanayi Devrimi ve buhar enerjisine kadar bu teknolojide "devrim" mahiyetinde önemli yenilikler olmadı. 18. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'de Henry Cort (1740-1800) pik demirin fırında haddelenmesinde önemli buluşlar yaparak ülkesinin bu alanda öncülüğü ele geçirmesini sağladı ve bundan sonra da dünyada teknolojinin hızı kesilmedi. Demir-çelik ve her türlü madenî eşya üretimi bu tarihlerden itibaren muazzam bir nitelik değişimi gösterir. Ama bu tarihler bizim alanımızın dışında kalıyor.

Bu büyük dönüşüm ânına kadar Osmanlı madenî eşya ve demir-çelik üretimi Batı'nın gerisinde kalıyordu; ama arada bu kadar muazzam bir fark yoktu. Normal lonca üretiminde, Osmanlı ustaları her alanda olduğu gibi burada da sanat ile zenaat arasında büyük bir maharet gösterdiler. Onun için bu tür madenî eşyanın niteliği çok üstündü.

Besin Endüstrisi

"Besin endüstrisi" oldukça yeni bir terim. Bu kitabın kapsamına giren yıllarda dünyanın herhangi bir yerinde bugün kullandığımız anlamda bu kategoriye uyacak bir şey yoktu. Ancak şarap ve zeytinyağından bir ölçüde söz edilebilir. Bunların ikisinin de üretimlerinin tekeli gayri Müslim ahalideydi. Ama tüketiminde Müslümanlar da yer alabiliyordu. Şarap, başta İstanbul, satış için uygun pazarlara taşınan ticarî mal niteliğini Osmanlı tarihi boyunca kaybetmedi. Aydınlatmada zeytinyağının yeri çok önemli olduğu için imalattan söz ederken özellikle anılması gerekiyor.

Aydınlanma konusunda mum da çok önemli bir üründü. İstanbul'da veya başka kentlerde, birçok semtlerde, "Mumhane Sokağı"na sık sık rastlarız. Mumun hammaddesi de çok zaman zeytinyağı (bazen donyağı) ile balmumuydu. Bu nedenle balmumu da önemli bir ticarî meta olmuştur.

Zeytinyağından söz ederken "sabun"a da değinebiliriz. Antikçağdan beri zeytinyağı temizlikte ve sabun yapımında kullanılmıştır. Sabun da o çağların önemli bir ticarî malıydı. Zeytin yetişen bütün Ege ve Akdeniz kıyılarında, ayrıca Halep'te, sabun imal ve ihraç eden merkezler çalışıyordu.

Bu alanda, "besin endüstrisi" kategorisinde ele alınması gereken bir de "şeker" var. Hindistan'da yetişen şeker kamışından elde edilen şeker, bu çağlar boyunca, çok önemli bir ekonomik işlev gördü. Bütün insanların düşkün olduğu bu "tatlı" tadı onun gibi verecek başka bir ürün yoktu (pahalı olan bal ve bazı meyvalar dışında). Ortaçağ'da Araplar şeker üretiminde bir hayli ileri gitmişlerdi. Bize yakın çevrede Kıbrıs ve Girit önemli şeker üretim merkezleriydi (Girit'te Kandiye kentinin adıyla "candy"nin aynı kökten olduğu söylenir). Kamış sıcak iklim gerektirdiği için Osmanlılar da bu gelenekleri devam ettirdiler. Keşifler döneminin açılmasından sonra Yeni Dünya'da pek çok koloni öncelikle şekerkamışı üretimi için elverişli oluşuyla dikkati çekti ve bu "plantasyon" ekonomisini sürdürmek de, Afrika'dan köle ihracını olağanüstü boyutlara sıçrattı. Osmanlı'nın içe dönük ekonomisinde şeker üretimi kendine yetmekle birlikte, zamanla, Yeni Dünya'dan gelen maliyeti daha düşük şeker, Kıbrıs ve Mısır'ın şeker üretimini baltalamaya başladı.

Öteki Dallar

Osmanlı toplumunda camcılıktan çiniciliğe ve dericilikten arabacılığa daha pek çok imalat dalı vardı. Bunların hepsinde lonca düzeni egemendi.

SANAYİ DEVRİMİ'NİN ETKİLERİ

Buraya kadar birçok ana bölümde Batı'nın Sanayi Devrimi'ne değindim; ama genellikle değinmenin ötesine geçmedim. Bunun başlıca nedeni, Sanayi Devrimi'nin dünyayı ağırlıkla 19. yüzyılın başından başlayarak etkilemiş olması. Bu da, bizim ele aldığımız zaman diliminin dışında kalıyor. Gene de, dünyanın belki de en belirleyici değişimini başlatan bu olay üstüne birkaç tespit daha kaydetmemiz yerinde olacaktır. Sanayi Devrimi'nin Osmanlı ekonomisi üstünde yarattığı etkilerin özetini Mehmet Genç'in çalışmasına dayanarak vereceğim.

Mehmet Genç, 18. yüzyılın birinci yarısında Osmanlı ekonomisinde ciddi canlanma belirtileri görüldüğünü anlatır. Tokat'ta basma ve ipekli, Sakız'da ipekli üretimi dikkat çekecek ölçüde artmıştır.

> Girit yüzyılın başlarında zeytinyağı ihraç eden bir adadır ve ancak birkaç sabunhaneye sahiptir; 1720'lerden itibaren 10-20 yıl içinde, sabunhane sayısı 10 mislinden fazla artmış ve zeytinyağı üretimi azalmadığı halde ihracat düşmüş, sabun üretimi ve ihracı artmaya başlamıştır. Girit sabunu 1750'lerde bütün Karadeniz bölgesine geniş sürümü olan, hattâ Rusya ve Avrupa'ya da ihraç edilen kaliteli mamullerdir. İmparatorluğun başlıca demir üretim merkezlerinin başında gelen Sofya-Samakov bölgesinde 1720'ye doğru 80 kadar demir fırını faaliyettedir. 1730-40 yıllarında yeni yeni fırınların açılmasına izin verildiğine dair kayıtlar vardır... Yüzyılın başlarından itibaren devlet, ithal ikâmesinin ilk örnekleri arasında sayılabilecek yünlü, ipekli ve kâğıt imalatında manifaktürler kurulmuştur. Boya, basma yelkenbezi, tütün, çini ve şişe imalatı sahasında fizik kapitali devletçe sağlanmış birçok manifaktür tesis edilmiştir (Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, s.213).

Bu satırlarda, bir yandan, ilk Batılılaşma girişimlerinin başladığı "Lâle Devri"nin, yalnız lâle yetiştirme veya Sâdâbad âlemine gitme kapsamında kalmayan çabalarını da görmüş oluyoruz.

Ama bu anlatılanlar, benim de hep düşündüğüm bir noktayı doğruluyor sanıyorum: 18. yüzyıl gibi, geleneksel tarihçilerin "Duraklama"dan çok "Gerileme"ye havale ettiği bir çağda bile, Osmanlı Devleti, geçmişinden ve varolan yapısından, birtakım önemli atılımlar yapacak enerjiyi alabiliyordu. Osmanlı'yı batıran etkenler arasında, kendi iç yapısından kaynaklananlar olmakla birlikte, Batı'da başlayan gelişmenin başka her yeri tarih dışına iten büyük hamlesi kadar belirleyici hiçbir şey yoktu.

Mehmet Genç, yüzyılın ikinci yarısını kaplayan savaşların da birinci yarıdaki bu canlanmayı durdu-

ran etkenler arasında olabileceğini birçok somut örnekle anlatır. Yapılan askerî yatırımlar için, "ekonomiden o kadar ağır taleplerde bulundu ki, ekonominin kendisinde herhangi bir modernleşme tesirine cevap verecek takatı bulabilmek" mümkün olmadı, diyor Genç (*a.g.e.*, s.222).

Ama yalnızca savaş yüzyılın ikinci yarısına egemen olan genel durgunluğu açıklamaya yeter mi? Genç'in de ima ettiği gibi, bu gibi sıkıntılar tam tersine, gelişme ve canlanmayı da kamçılayabilir.

Kamçılamamasının "iç nedenleri" arasında veya başında, gelenekçi ideolojisiyle çalışan Osmanlı sisteminin, önceki bütün uygulamalarıyla, toplumda girişimci bir kesimin, "açık kimliği" ile bir "burjuva sınıfı"nın oluşmasına imkân tanımadığını söyleyebiliriz. Bu durumda bütün modernizasyon çabaları hep olduğu gibi ve her alanda olduğu gibi, *devletin* girişimleriyle sınırlı kalıyordu. Bu da, gene Mehmet Genç'in söylediği gibi, en uygun yöntem değildi:

> Neticede bu manifaktürler pek ömürlü olamadılar. Gümrük koruması olsa idi, yaşayabilir mi idi? Devlet manifaktürleri Colbert Fransa'sında, Büyük Petro Rusya'sında, Meiji Japonya'sında yaşamadığı gibi, Osmanlı Türkiye'sinde de yaşama imkânını muhtemelen yine bulamayacaktı (Genç, s.237).

Aynı şekilde, gene 1700'lerin başında, nitelikli yünlü üretmek için, Selanik'ten daha önce bu işlerde deneyimi olan Yahudiler getirerek, hattâ Fransız savaş tutsakları hapisten çıkarılıp işe koşularak başlanan girişim, "taşıma suyla değirmen dönmez" sözünü haklı göstermek ister gibi, sonuçsuz kaldı.

Bu durumlar, 17. yüzyılın başında İspanya ile İngiltere'nin, Amerika'ya ve başka yerlere denizlerden gidip gelme girişimlerini kendileri için toplumsal sermayeye dönüştürme sürecinde gösterdikleri farklılığa benzer. Duruma o gün bakan biri, avantajların İspanya arkasında biriktiği gözlemini yapabilirdi, ama sonuç öyle olmadı. Bu yüzyılda da, dünyadaki gelişme, teknik buluş vb. ancak İngiltere'nin iç yapısıyla buluştuğu zaman ortaya Sanayi Devrimi gibi bir olay çıkabildi.

Osmanlı toplumunda böyle hazır bir yapı olmadığı çok açıktır. Düzineyle James Watt ya da George Stephenson buraya gelmiş olsa, yapacak fazla bir iş bulamazlardı.

Ama bütün bu "iç" engeller, Batı'nın Sanayi Devrimi'ni başlatmakla kazandığı dehşetli avantajın, yani bu "dış etken"in, Osmanlı ekonomisini ve dolayısıyla bütün yapıyı perişan etmesi kadar belirleyici bir rol oynamadılar. Bu etken önce dolaylı, sonra dolaysız bir biçimde Osmanlı düzenine müdahale etti. Keşiflerle başlayan süreçte, pek çok alanda, Batı zaten giderek yalnız kendine özgü bilgi ve beceriler ediniyordu. 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti, Rusya ile bir hayli uzun süren ve maddî, manevî, simgesel anlamlarda büyük kan kaybına yol açan savaşa girdiğinde, kendini, Batı'nın bu bilgi ve becerilerini çok daha iyi öğrenmiş bir rakibin karşısında bulmuştu. Karşılaşma, eşitsiz bir karşılaşmaydı ve beklenen sonucu verdi. Osmanlı Devleti 1774'te hayli ağır hükümler içeren Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. İşte bundan sonra da, Sanayi Devrimi'nin dolaysız etkileriyle karşılaşmaya başladı.

Batı artık "manifaktür" aşamalarını çok gerilerde bırakmış, dünyanın sınaî dönüşümü başlamıştı. "Jenny" denilen, buharla çalışan çıkrık 1704'te bulunmuştu. Hargreaves'in buluşunu Arkwright geliştirdi ve 1709'da açtığı ilk fabrikada kullandı. Nottingham'da kurduğu fabrikada 800 kişi çalıştırıyordu. 1782'de ise işçi sayısı 5000'e çıkmıştı. 1812'de bu makinelerden (çıkrık) birinin başında oturan bir kadın, 1770 yılında 200 kadının eğirdiği ipliği tek başına üretiyordu.

Mehmet Genç, Sanayi Devrimi'nin Osmanlı sistemine belirleyici müdahalelerini, alışılmış biçimde 19. değil, 18. yüzyıl sonlarından araştırmaya başlamamızın daha anlamlı olabileceğini söylüyor:

> Osmanlı İmparatorluğu'nda yerli endüstri, 18. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar dış ticaretteki genişleme ile az çok paralel seyretmiş, ondan sonra aradaki paralellik gittikçe barizleşen birbirine zıt iki ayrı yönü tutmuştur. Batı Avrupa'da endüstri devriminin başlangıcı olarak

> kabul edilen yıllara tıpatıp tekabül eden dönemde, Osmanlı yerli endüstrisinin, yalnız dış ticarete oranla değil, kendi geçmişinde vardığı seviyeye oranla da gerilemeye başlamış olması dikkate şayandır ve genellikle Sanayi Devrimi'nin Osmanlı yerli endüstrisi üzerindeki yıkıcı rekabet tesirlerinin ancak 19. yüzyılın ortalarına doğru çıktığı hakkındaki genel kanaatin, hiç değilse revizyonunu gerektirecek niteliktedir (Genç, s.171).

TİCARET

Osmanlı toplumu üzerine görece yakın zamanlarda yapılan incelemelerde (Osmanlı tarihyazımının erken evrelerini kastediyorum) ekonomik konular derinlemesine ele alınmazken, imparatorlukta ticaretin fazla gelişkin olmadığı ve özellikle Müslüman-Türk kesimin ticaretten oldukça uzak bir hayat yaşadığı peşin bir yargı olarak bu konulara bakışı etkilemiştir. Daha yakın zamanlarda yapılan incelemeler bunların pek de varsayıldığı gibi olmadığını gösteriyor. Özellikle ekonomi üstüne bu bölümde, Batı'da Sanayi Devrimi'nin, ama bundan önce merkantilizmin, Batı'nın denizler üstündeki hegemonyasının, Osmanlı toplumunu olumsuz etkilediğini söylemiştik. Ticaret alanında da, aynı etkenler geçerli olmuştur; ama bu, söz konusu etkilerden önce olduğu gibi sonrasında da, *canlı* bir ticarî etkinlik olmadığı anlamına gelmez. Ayrıca, Müslüman-Türk kesimin ticaret hayatında hiç yer almadığı tespiti de doğru değildir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyada tuttuğu yer, öteden beri, dünya ticaret yollarının üzerinden geçtiği karaları ve denizleri kapsıyordu. İstanbul da bu uluslararası yolların neredeyse hepsinin kesiştiği bir noktaydı. Onun için "Osmanlı toplumunda ticaret" üzerine konuşulacaksa, söze uluslararası ticaretten başlamak yerinde olacaktır.

Merkantilizm ve sonraki ulus-devlet oluşumunun henüz başlamadığı, Doğu Akdeniz Bölgesi'nde Osmanlıların bir dünya gücü olarak genişlemeye başladığı yüzyıllarda (Ortaçağ sonu, yani 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadarki dönem) ticaret her yerde uluslararası, kozmopolit bir karakter taşıyordu. Ama Osmanlı Devleti'nin yapısı, bu genel kozmopolit karakter içinde, daha kendine özgü bazı kurumlar oluşmasına da yol açtı. Bu kendine özgülüğün başında, bunun Müslüman bir imparatorluk olması geliyordu.

Teorik olarak dâr-ül İslâm ile dâr-ül harb karşı karşıyaydı ve bu ikisi arasında ticaret değil, ancak savaş olabilirdi. Nitekim, doğrudan komşu, dolayısıyla savaş cephesindeki "düşman" olan Avusturya ile ticarî ilişkilerin gelişmesi ancak çok daha sonraki dönemlerde mümkün olmuştu. Buna karşılık, Venedik ve Cenova gibi İtalyan kent devletleriyle daha ilk zamanlardan beri sıkı ve yakın ilişkiler kurulmuştu. Fransa da Batı'daki ilk "müttefik" oldu. Osmanlı sınırından uzak, dolayısıyla bir savaş ilişkisi içinde olmayan Batı Avrupa ülkeleri, sözgelişi İngiltere ve Hollanda, ticaret için buralara gelip gitmeye erken başlamış olanlardır.

Bunun yolu, resmen, bu bölümün başında değindiğimiz kapitülasyonların verilmesidir. Orada belirtildiği gibi bu bir "taviz" değildi; tersine, Osmanlı Devleti'nin azametini kanıtlıyordu. "Kapitülasyon", bunun yeni adı (her maddenin başına Latince *caput* kelimesinin konmasından ileri geliyordu). O tarihlerde bunlara *Ahdname* deniyordu. Padişah, dostluk arz eden bir ülkenin bu tavrını onaylamış ve ona kolaylıklar sağlayacağına yemin etmiş oluyordu.

Galata bu çerçevede ilginç bir örnektir. Bizans, Venedik'in başı çektiği 1204 Haçlı Seferi ve Konstantinopolis'in altmış küsur yıl Latin işgalinde kalmasından sonra, uluslararası ticaretin gereklerine uymak zorunda kalmış, ama bu sefer yerleşecek İtalyan tacirlerine kent dışında yer göstermiş, ayrıca bu imkânı Venedik'in rakibi Cenova'ya tanımıştı. Böylece Galata 1300'lerde bir Cenova kolonisi olarak yeniden yapılandı. Gücünü iyice kaybeden Bizans da bu İtalyanlara pek söz geçiremez hale gelmişti. Koloniyi, Cenova adına, "Podestat" denilen bir vali yönetiyordu.

İstanbul'un fethinden sonra İtalyanlar kolonilerinin anahtarlarını Fatih Mehmed'e sundular; o da, daha önce gördüğümüz gibi, orada oturmaya ve işlerini yapmaya devam etmelerine izin verdi. Ama burada hukuken önemli bir değişiklik oldu. İtalyanların otur-

dukları yer üzerinde hiçbir hakkı yoktu. Padişah'ın lutfuyla orada kalıyorlardı. Bu bakımdan, İmparatorluğun gayri Müslim reayasını biraz andırır bir statüleri vardı. Daha sonra çeşitli ülkelerden İstanbul'a -gene Galata tarafına- yerleşen tüccarlar oldu. Osmanlı Devleti bunları da, kendi elçi veya konsoloslarının gözetiminde burada yaşayan "milletler" gibi görüyordu. İstanbul'dan başka, İzmir'de (daha erken tarihlerde özellikle Bursa'da) ve Doğu'da, sözgelişi Lübnan'da, Halep'te ve İskenderiye'de böyle Avrupalı tüccar kolonileri oluştu. Bizim eski tarih kitapları pek yazmaz, ama bunun karşılığı da meydana geldi. Aynı antlaşmalar gereği Venedik ve Cenova'da, Ancona'da, bu arada tabiî Ragusa'da (Dubrovnik) yerleşen Osmanlı tüccarları vardı. Bunların çoğu Rum ve Yahudi'ydi -ya da, örneğin Lvov'da olduğu gibi, Ermeniler- ama aralarında Türk ve Müslüman olanları da eksik değildi.

İstanbul'un fethinden önce burada bir cami olduğu bilinir (yeri belli değildir). Bu cami Bizans ile Osmanlı'nın bir sözleşmesi gereği açılmıştı ve cemaati de Konstantinopolis'te iş yapan Osmanlı tüccarlarıydı.

Kapitülasyonlara değinmiştim. Aslında, bu kapitülasyonlara giremeyen ülkelerin tüccarları da geniş Osmanlı arazilerinde ticarete katılıyorlardı: Ama ya ayrıcalığı olan ülkelerin bayrağını kullanarak (yani onlara da bandrol -İtalyanca "bayrak" anlamına gelen *"banderuola"*dan- ödeyerek) ya da Venedik, Cenova ve Ragusa gibi, Osmanlı'yla sıkı fıkı ticarî ilişkisi olan bağımsız şehir devletleri kanalıyla. Dubrovnik'in bunca uzun zaman Venedik ve Osmanlı nüfuzları arasında bağımsız kalabilmesi, oynadığı karmaşık ticarî rolün sonucuydu. Örneğin, teknolojide geri kalan Osmanlı'nın Batı'dan ithal ettiği ateşli hafif silahların en çok bu kanaldan geçtiğini tahmin edebiliriz.

Dâr-ül İslâm ile dâr-ül harb arasında savaş sık sık tekrarlandı. Ama buna rağmen ticaret de önemli kesintiye uğramaksızın devam etti.

Aynı şekilde Doğu'dan gelen tüccarlar da Osmanlı kentlerinde yerleşiyor veya hep gelip gidiyorlardı. Onların arasında da İranlı olanlar bayağı kalabalıktı. Ama Hindistan'dan gelenler de vardı. Batı'da ve Doğu'da, ana ticaret yolları üstünde yer alan kentlerin hepsi kozmopolitleşti. "Levanten" denilen, adı üstünde Doğu Akdeniz'e özgü, tek bir etnik kökene indirgenemeyen melez nüfus bunun sonucudur.

Osmanlı Devleti ticaretle, öncelikle iç pazarı tok tutmak açısından ilgileniyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi bunun sonucunda ithalat tamamen serbest olmakla birlikte ihracat çok zaman kısıtlanıyordu. Bu da, dünyada yeni oluşmaya başlayan ekonomik kazanç yöntemlerine uymuyordu. İmparatorluk içinde, bütün üreticilerin önce, başta İstanbul, iç pazarı doyurmakla yükümlü olmaları, bunu da ancak önceden tespit edilmiş fiyatlarla, narhla yapmaları, ürünlerinde kâr oranını yükseltememeleri, sermaye birikimini, dolayısıyla kapitalizmin gelişmesini ciddi bir şekilde kısıtladı.

Ama devlet ticaretle, öncelikle, bu etkinlikten elde ettiği vergi geliri açısından ilgileniyordu. Bunun elde edilmesi için ticaretin belirli bir güven ortamı içinde yapılması gerekiyordu. Yayıldığı alan aşağı yukarı Doğu Roma'nın yayıldığı bölgeleri (ve fazlasını) kapsayan Osmanlı İmparatorluğu çok geniş bir arazide bu güvenliği sağladı ve dünya ticaretinin eskisi gibi yürümesi için gerekli zemini yarattı. İyi yollar, kullanışlı limanlar, karada eşkıya, denizde korsanlara karşı etkili bir güvenlik sistemi ve alınan vergilerin makûl ölçüleri geçmemesi, bu gelirlerin garantisiydi ve Osmanlı Devleti bunları başarıyla yerine getiriyordu.

Osmanlıların başlıca gümrük noktaları da Roma-Bizans zamanından çok farklı değildi (çünkü bu gibi konularda coğrafyanın müthiş bir belirleyiciliği vardır). Terim de zaten *"kommerkion"*dan gelir. Çanakkale Boğazı'nda Abydos (şimdiki kente yakın antik yerleşim) Bizans'ın gümrük kestiği yerdi. İstanbul'da Hrissopolis ("altın kent", yani Üsküdar) ve Boğaz'ın ucundaki Yoros Kalesi (Anadolukavağı'nda) de böyleydi. Anadolu'da Bursa ve Ankara da önemli gümrük mevkileriydi. O zamanların dünyasında, "ulus-devlet" mantığı olmadığı için, yalnız "ulusal" sınırlarda gümrük işlemi yapmak gibi bir yöntem yoktu.

Ama gene de gümrüklerin makûl sayıda tutulması gerekiyordu (İstanbul'da Karagümrük semtinin adı da buradan gelir. Edirnekapı'dan kente girince karşınıza çıkan "kara gümrüğü"). Tokat, Şam gibi karayolu üstünde kentler veya Sinop, Kefe gibi liman kentleri gümrük alınan merkezlerdi. Roma çağında yerleşen yüzde iki buçuk gümrük, Osmanlı çağında da büyük ölçüde uygulandı. Ancak, hangi maldan hangi ölçüye göre gümrük alındığı son derece karmaşık ve zaman içinde de değişen bir konudur. Gümrük geliri çok önemli olduğu için, bütün imparatorlukta bunun denetimi de çok sıkı tutuluyordu. Ancak, bunu söyler söylemez, kaçakçılığa da hiçbir zaman tam engel olunamadığını eklememiz gerekiyor.

Kaçakçılık

"Yasak", dünyanın her yerinde, kaçakçılık ile birlikte varolur. Osmanlı düzeninde ithalatın normal olarak serbest olduğunu, ama ihracatta çeşitli yasaklar olabileceğini görmüştük. Özellikle stratejik önemi olan malların ihracı yasaktı. Bunlardan bazıları, zaman zaman, üretim engellerinden ötürü geçici olarak yasak haline gelebiliyordu. Savaş için, silah yapımı için gerekli "stratejik" malların, örneğin, madenlerin ihracı her zaman yasaktı. Ama buğday gibi temel bir besin maddesi de çok zaman ihracı yasaklanan mallar listesine giriyordu. 16. yüzyıldan sonra, özellikle Anadolu'da (tam olarak bilemediğimiz nedenlerle) buğday üretiminde zorluklar ve darlıklar kronik hale gelmişti. Ama aynı tarihlerde Avrupa'da, örneğin, İtalya'da da buğday kıtlığı olduğu için talep çok, fiyatlar yüksekti. Bu koşullarda batıya kaçak buğday ve zahire ihracatı oluyordu (17. yüzyıldan sonra Avrupa'nın buğday açığını Baltık bölgeleri kapatmaya başladı). Osmanlı'dan batıya doğru kaçakçılıkta buğday hep önemli bir madde olmuştur.

Doğuya doğru olan kaçakçılıkta en önemli madde ise değerli madenler, altın ve gümüştü. Doğu ülkeleri değerli maden yataklarını büyük ölçüde tüketmiş, ama hayatta en büyük değerin altın ve gümüş olduğu yolundaki inançlarını tüketememişlerdi. Dolayısıyla onların en büyük talebi bunlara, bunların çoğu zaman girdiği biçim olan sikkelereydi. Batıya buğday gibi, doğuya da altın ve gümüş kaçakçılığı hiçbir zaman kesin bir şekilde önlenemedi.

Bu gibi önemli mallardaki kaçakçılığın yanı sıra, vergi (gümrük) ödemekten kurtulmak için de bir çeşit kaçakçılık hep yapıldı. Bunun için, bazı gemiciler, resmen bilinen limanların dışında, gizlice kaçak mal yüklemek veya boşaltmak gibi yöntemler denediler. Kara gümrüklerini atlatmak için, yerli tüccarlar, kervanları gümrük alınan kentin dışında ve uzağında karşılayarak malları alır ve ruhsatlı oldukları için gümrük ödemeden gideceği yere kendileri götürürlerdi. Liman veya iç merkezlerde gümrük, kervansaraylarda konaklama ücreti ödendiği gibi, pazarda satılan mallar için de *"baç"* denilen vergi alınırdı. Neden alınıp neden alınmayacağının, hem alan hem de satandan mı alınacağının, hangi ağırlık, uzunluk vb. ölçülerine göre alınacağının da son derece karmaşık -organik bir süreç içinde pragmatik karar ve uygulamalara göre biçimlenmiş- bir sistemi vardı. Bütün bu görevleri yerine getirmekle yükümlü birçok memur da vardı. Türlü simsarlar, tellâllar, mültezimler, yardımcıları, bu paraları toplayıp merkeze ulaştırmakla yükümlüydü (tabiî kendi paylarını aldıktan sonra).

İpekli Savaşları

Osmanlı Devleti'nin ekonomik kanallara nasıl yaklaştığının ilginç örneklerinden biri Yavuz Selim'in İran'la girdiği ipekli mücadelesi olmuştur. Şah İsmail'in İran'da tahta çıkmasıyla iki ülke arasındaki ilişkinin birdenbire gerginleştiğini, Sünnî-Şiî sorununun da bundan hemen etkilendiğini kitabın ilk bölümlerinde görmüştük. Yavuz, Şah İsmail'le Çaldıran'da savaşa girişmeden önce (1514'te) İran'dan gelen ipekliye karşı bir ambargo savaşına girdi.

Bunu anlatan Halil İnalcık (Cambridge, 1994, 228 ve sonrasında) böyle bir davranışın Müslüman dünyasında pek alışılmış bir şey olmadığını, şahlar savaşsa da ticaretin devam ettiğini, onun için de bu olayın epey bir şok yarattığını söyler. Yavuz, İran'dan

ipekli getiren İranlı, Mısırlı veya Osmanlı, herkesin malına el konacağını ilan etmiş, ayrıca el koymuştu (bunları bir zaman sonra geri vermeyi düşünse de).

Selim bu yoldan İran'a zarar vermek istiyordu; bir başka söyleyişle, politik bir amaç için ekonomik bir tedbire başvuruyordu. Ama bu, gerçekten *ekonomik* bir mantığın ürünü olan bir karar değildi. İpek gibi son derece önemli bir malın ticaretinin önlenmesi (İnalcık'ın anlattığı gibi) İran'ı etkilemiş olmalıdır; ama onunla birlikte, ipeklinin başlıca alıcılarından İtalyanları etkiledi. Öncelikle de Osmanlı ekonomisini ve Bursa'yı etkiledi. Çünkü Bursa, İran'dan ucuz aldığı ham ipeği işleyip satabiliyordu. Ama Osmanlı üstünden ipek gelmediğini gören Cenovalılar da yeni yol (örneğin Ejderhan-Moskova üstünden) aramaya başladılar. Bu özellikleriyle Selim'in davranışı, çeşitli Doğu kültürlerinde, ayrıca Osmanlı-Türk kültüründe sık rastlanan bir kalıba örnektir: Politik amaçla ekonomik rasyonaliteyi çiğnemek, dolayısıyla çok zaman -bilmeden- uzun-vadede yoksullaşma getirecek yollar açmak.

Ama buradan bir genellemeye gitmemeli; Selim'in ardından tahta çıkan Kanunî Süleyman'ın ilk işlerinden biri, babasının politikasını ortadan kaldırmak oldu. Ticaretle birlikte, daha önce gözaltına alınan tüccarları ve mallarını da serbest bıraktı. Onun bu davranışı, İran ile Osmanlı'yı barıştırmadı. Bir süre sonra kendisi de sefere çıkmak durumunda kaldı. Bu sürekli gerginliğin altında Şiîlik kadar, ipekli ticaretinin denetimi sorunu da etkili olmuştur.

Tüccarlar

Osmanlı topraklarında ticaret yapan yabancılara yukarıda değindim. Peki, Osmanlı tüccarları kimlerdi ve ne işler yapıyorlardı?

Bu konuda söylenenlerin çoğu, Osmanlı tüccarlarının gayri Müslim halklar arasından çıktığı, Türklerinse ya askerlik ya da tarımla uğraştığı üzerinedir. Bunun ancak kısmen doğru bir tespit olduğunu yukarıda söylemiştim. Türk nüfus içinde de çeşitli boyutlarda ticaret hayatına girmiş çok sayıda insan vardı. Daha ileri evrelerde (18. yüzyıldan başlayarak) bunlara özel bir ad bile konmuş ve "Hayriye Tüccarı" denmiştir. Gayri Müslim tüccarlara da, aynı zamanlarda, "Avrupa Tüccarı" nitelemesi yakıştırıldı. Bu terim, Osmanlı ülkesinde iş yapan yabancıları çağrıştırmakla birlikte, Osmanlı "uyruklu" gayri Müslimler anlamına gelmektedir.

Fakat "Hayriye Tüccarı" terimi de Müslüman olan bütün tüccarları kapsamaz; bunların en zengin, en fazla ileri gelenlerini kapsar. Özel bir beratla "Hayriye Tüccarı" olunur; özel ayrıcalık ve yükümlülükleri vardır. Dolayısıyla sayıları da sınırlıdır. Ama böyle bir "kategori" ihdas edildiğine göre, ticaretle uğraşan ama bu kategoriye girmeyen daha çok sayıda Türk-Müslüman olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Gene de, bu Türk-Müslüman tüccarların Osmanlı toplumunda süregelen ticarette egemen durumda olmadıkları anlaşılıyor. Özellikle deniz ticareti, Rum *tekelinde* olmasa da, büyük ölçüde Rum tüccar ve armatörlerinin güdümündeydi. Ermeniler de iç ve dış ticarette önemli bir rol oynuyordu - birçok Balkan kentinde yerleşmiş Ermeni tüccarlar vardı. Her konuda çok daha fazla bilgi bulabildiğimiz 19. yüzyıla geldiğimizde ticarette Rum, Ermeni ve Frenklerin önde olduğunu net bir biçimde görürüz. Olan Türk-Müslüman tüccarların bir kısmı büyük çapta iş yapmayı başarsa da, bunların sayısı azdır ve Osmanlı toplumunun 19. ve erken 20. yüzyılda yaşayacağı çeşitli önemli tarihî olaylarda bu durum derinden belirleyici olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamalarından itibaren, ticaret, toplumun önemli bir etkinliği olmuştur (bu zaten devralınan mirasın da parçasıydı); bu şekilde devam da etmiştir. Ne var ki, bütün bu etkinlikten, Batı'da gördüğümüz boyutlarda bir *sermaye birikimi* oluşmamıştır. Dolayısıyla, "kapitalist ekonomi" denilen türden bir yapılanmaya geçilmemiştir - en azından, imparatorluğun bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırlarının içinde kalan bölgelerinde.

Ancak, bu sermaye birikimi yoluyla Yeni Dünya'yı kuran "Batı"nın bütün bölgeleri de söz konusu ye-

ni dünyada eşit pay sahibi olamadı. Bu bağlamda, üstelik keşiflerde öncü rol oynayan Portekiz ve İspanya gibi ülkelerin daha sonraki durumuna baktığımızda, Osmanlı'nınkini andıran bir "geri kalma" keyfiyetiyle karşılaşıyoruz. Acaba neden?

Yüzlerce yıl doldurmuş tarihî oluşumları böyle iki üç soyut genelleme içinde açıklamaya kalkışmak, çok zaman, yanıltıcı sonuçlar verebilir. Zaten bu kitapta böyle büyük genellemelere ulaşmak gibi bir iddiamız da yok. Başka pek çok etkenle birlikte, onların arasında, etkili olabileceğini düşündüğüm bir tanesine işaret etmekle yetineceğim: Osmanlı'da olduğu gibi İspanya'da da, güçlü bir merkezî devlet vardı. Keşifleri yönlendiren, yeni bölgeleri kolonileştiren, kolonileri İspanya adına yöneten ve kolonilerden ya da denizaşırı ticaretten gelen gelire el koyan, bu merkezî devletti. Doğal olarak, bu geliri, öncelikle kendi (artan) ihtiyaçlarını karşılamakta kullanıyordu. Bundan çıkacak son derece şematik sonuç, İspanyol "sömürgeciliği"nin içinde çalıştığı modelde, *toplumda* "sermaye birikimi"ne ve dolayısıyla güçlü bir burjuvazinin oluşumuna imkân tanınmamış olmasıdır.

Oysa öncelikle İngiltere'de ve onun yanında Hollanda'da devlet bu işlerde birinci derecede belirleyici olmadı, başrolü de üstlenmedi. Bu ülkelerde denizaşırı ticarî/ekonomik etkinlikleri, önceleri hiç güçlü olmayan, ama süreç içinde güçlenen sermaye üstlendi. İngiltere sömürgeciliğinin baş aktörleri "Levant Company", "East India Company", "Africa Company", "South Seas Company" gibi şirketler oldu. Fransa'da Compagnie Française des Indes veya Compagnie du Nord, Hollanda'da Compagnie Van Verre gibi pek çok şirket kuruldu. Bunlar zamanla tekelleşerek dünya ticaretini paylaştılar. Rekabeti, daha küçük ve bağımsız sermayenin onlarla aynı sularda yarışmasını önlemeye çalıştılar, ama hiçbir zaman yüzde yüz başarılı olamadılar. Dolayısıyla dünya ticareti, Kuzey Atlas kıyılarındaki ülkelerde (yani Portekiz ve İspanya'ya karşılık Britanya, Hollanda ve Fransa'da) çok farklı ekonomik ve toplumsal sonuçlar üretti.

Britanya kolonyalizmi ve emperyalizminin de lokomotifinin öncelikle bu şirketler, dolayısıyla sermaye olduğunu söyleyebiliriz. Devlet ve ordu, onların gittikleri yere, onların çıkarlarını korumak üzere, sonradan gitmiş ve ancak bu aşamada kolonyalist bir işgal hareketi başlatmıştır.

Bu gibi süreçlerin sonunda, sözgelişi 18. yüzyılın başına gelindiğinde, sömürgelerinden getirdikleri zenginliği ülkelerinde bir sermaye birikimi ve yatırım pratiği yaratmakta kullanmayan Portekiz ve İspanya'nın, Atlas'ın kuzey kıyılarında kurulmuş kolonyalist ülkelerin çok gerisinde kaldığı görüldü.

Aynı yapı, zaten böyle bir ekstra gelir imkânına da sahip olmayan Osmanlı İmparatorluğu'nun da benzer sonuçlara doğru evrilmesine yol açtı. Kuzeybatı Avrupa'da yaratılan ekonomik canlılık dünyanın başka yerlerinde aynı şekilde yansımadı. Tersine, dünyanın başka bölgelerinin bu ekonomik merkeze bağımlı hale gelmesini sağladı. Osmanlılar da bu sürecin büsbütün dışında kalamadılar. Sömürgeleşmediler, ama ekonomik canlılık kurudu ve dizginler de ülke dışına kaydı.

MALİYE

Maliyeyi temelde bir vergilendirme pratiği olarak tanımlarsak, bu, birçok kapitalizm-öncesi (gereğinde "sonrası" da) ülkede olduğu gibi, devletle toplumu birbirlerine bağlayan temel ilişkidir.

Devletin kuruluş aşamasında bu ilişkinin aldığı biçim, daha sonraki gelişmelere göre çok daha karmaşıklaşmakla birlikte, 19. yüzyıldaki büyük dönüşümlere kadar, ana çizgilerini muhafaza etti. Bu, nasıl bir biçimdi?

Osmanlılar, bir aşiret olarak, kendileriyle aynı dinden veya etnik kökenden olmayan bir toplumu fethettiler ve onun başına geçtiler. Başka bir söyleyişle, o toplumun devleti oldular. Devlet bu toplumla bir "vergi ilişkisi" kurdu. Bu zaten kendi icadı değildi. Bu toplum burada daha önce hakim olan devlete ve onun temsilcilerine zaten vergi veriyordu. Osmanlılar bunu, pek çok yerde vergi miktarını da hafifleterek, devam ettirdiler. Ancak, bu yeni durumda, devletle top-

lum arasındaki dinî ve etnik farklılık, bu verginin de tanımını değiştirmiş oldu. İslâm devlet geleneğinde öteden beri gayri Müslimlerin dinî inançlarına karışılmaz, ancak onlardan, Müslüman uyruklardan alınmayan bazı vergiler alınırdı. Osmanlılar da, devletleşmeye başladıkları andan itibaren bu uygulamayı başlattılar.

Aşiretten olanlar, bu erken aşamada, "devlet"i oluşturuyorlardı. Onların geçimi sorunu, gene bu bölgedeki çeşitli Müslüman (aynı zamanda Türk de olabilir) devletlerde olduğu gibi, "timar" sistemi içinde çözüldü. Dirlik düzeninde, nüfusun büyük kısmı kırsal bölgelerde tarım yaparak yaşıyor, onların (bu sefer Hıristiyan/Müslüman ayrımı önemli değil) *üretici* olarak ödedikleri vergi, timar beylerinin geçimini sağlıyor ve artanı da gene devlete gidiyordu. Zamanla ve oldukça kısa zamanda, Osmanlı Devleti erken dönemin bu aşiret karakterinden sıyrıldı. Ama kapıkulu, ilmiye üyesi, saraylı, her neyse, devleti meydana getiren kadroların bu geçim tarzı uzun süre değişmedi.

Gene zaman içinde ortaya çıkan ve yayılan vakıflar da vergi politikalarında, temel değil ikincil özellikte olsa da, bazı değişikliklerin yapılmasına yol açtılar.

Ancak, bu temel ilişkiler önemli bir değişime uğramadı.

Ama ayrıntılara geldiğimizde birçok farklılıkla karşılaşırız. Dünyada bu gibi uygulamaların standardizasyonu ulus-devletler çağıyla birlikte başlamıştır. Osmanlı Devleti genişler ve bir imparatorluk karakteri kazanırken, bünyesine katılan, kendine göre gelenekleri ve alışkanlıkları olan ülkeler veya bölgeler, bu ilişkilerde de belirli özerklik ve genel kural dışında kalan uygulamaların kabul edilmesine yol açmıştı.

Merkezî Osmanlı Devleti'nin belli başlı amaçlarından biri, hazineyi mümkün olduğu kadar dolu tutmak olmuştur. Ama çeşitli etkenler bu hedefin gerçekleştirilmesini güçleştirmiş, hattâ imkânsız kılmıştır.

Bütün doğu imparatorlukları gibi Osmanlılar için de servetin temel ölçüsü değerli madenler, yani altın ve gümüştü (bu, uzun zaman Avrupa'da da böyle kabul edildi). Dolayısıyla, ideal, toplumdaki bütün altın ve gümüşü hazinede toplamaktı. Ama böyle bir toplamaya gidilirse, para olarak dolaşımda bulunan altın ve gümüş miktarı azalıyor ve yalnızca bu anlamda para darlığından kaynaklanan yapay krizler çıkıyordu. Onun için piyasada dolaşımda olan altın ve gümüşün alışılmış ölçülerin altına düşmemesine özen gösteriliyordu. Bunun için hattâ yerel maliye ve hazineler de oluşturulmuştur (toplanan paranın yerinde yeniden dolaşıma sokulması için).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve genişlemesi öncelikle fütuhata dayalı olduğu için ekonomik-malî konulara da her zaman temelde askerî bir anlayışla bakılmıştır. İnalcık, "fiskalizm"in van Klaveren tarafından yapılmış şu tanımını verir:

> ... kamu gelirlerini, her zaman, ekonomi dışı amaçlar için, maksimize etmek (İnalcık, Cambridge, 1994, s.44).

Başlıca "ekonomi dışı amaç", ordunun maaşının ödenmesiydi. Gene İnalcık'ın yaptığı hesaplara göre, yalnız maaş ödenmesi, toplam bütçenin yaklaşık yüzde yirmisini götürüyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, devletin "doğrudan ekonomik" diyebileceğimiz bir davranışı, dolayısıyla o tür bir mantığı oluşmamıştı. "Ekonomi", devlete değil, topluma özgü bir etkinlikti ve devleti, içinden vergi alabildiği ölçüde ilgilendiriyordu.

Geçimin temel kaynağı (savaş ve fütuhattan da temel) tarım olarak bilindiği için, devlet en çok toprağa, tarıma ve tarımı yapan üreticiye (köylülüğe) önem veriyordu. Bu kaygılar da, Osmanlı padişahlarının hazineyi altın ve gümüşle doldurmaya mutlak bir öncelik vermelerini engellemiştir. İnalcık'ın da söylediği gibi, Osmanlı Devleti'nde ve aslında bütün İslâm devletlerinde toplumun belirli bir refah düzeyinde yaşamasına önem verilirdi. Bu, şüphesiz, herhangi bir ayaklanma tehlikesine karşı alınmış bir tedbirdi; ama en azından akılcı ve insancıl bir tedbirdi.

İmparatorluğun büyümesi ve işlerin karmaşıklaşması, gene oldukça erken bir dönemden itibaren, hazinede bir işlevsel ayrımı gerekli kıldı: Genel hazine

ile padişahın hazinesi ayrıştırıldı. Bunlardan birincisi çeşitli adlarla anılmıştır: Hazine-i hümayûn, hazine-i devlet, hazine-i emiriye, daha yakın çağlarda hazine-i maliye. Bu, defterdarların çekip çevirdiği, devletin genel hazinesi, "beyt-ül-mal"dır. Bunun yanında ise, hazine-i hassa veya "iç hazine" ya da "enderun hazinesi" denilen, padişahın kendi kişisel gelirlerinden, aldığı armağanlardan vb. oluşan hazinesi vardı ki, bu da bir çeşit "ihtiyat akçası" gibi görülür, hazine-i hümayûnun zorlandığı durumlarda buradan takviye gelirdi. Dünyanın dört bucağından buraya yağan altın ve gümüş armağanların kimbilir ne kadarı eritilip sikke olarak savaş masraflarını karşılamakta kullanılmıştır!

Maliye her devlet için hayatî bir kurumdur. Osmanlılar da en başından beri bu alana titizlikle önem verdiler. Yeni fethedilen yerlerde yapılan ilk iş, nüfusun kayda geçmesiydi. Nüfusu bilmek, gelir kaynaklarını bilmek ve kayıt altına almak demekti. Maliye, defterdarların yönetiminde çalışan özerk bir örgüttü. Eyaletlerin sancakbeyi, beylerbeyi veya kadı gibi yöneticilerinden bağımsız çalışması öngörülmüştü.

Gelirler

Şimdi Osmanlı İmparatorluğu'nda genel ve yerel hazinelerde toplanan çeşitli gelirlerin nereden ve nasıl elde edildiğine kısaca göz atalım.

Bugün kullandığımız "vergi" kelimesi oldukça yakın bir zamanda bugünkü anlamını kazanarak dolaşıma girmiştir. Osmanlılar, karmaşık vergi sisteminin çeşitli uygulamaları için farklı bir adlandırma yapmışlardı. Bugünkü "vergi"ye en yakın genel adlardan birinin "resim", birinin "haraç" olduğunu söyleyebiliriz. Pakalın'a göre;

> "şer'i lisanda haraç biri adam başına alınan, diğeri topraktan veya hasılatından istifa olunan vergi ve hissedir. Adam başına alınan ve şahsi vergi mahiyetinde bulunup 'cizye' dahi denilen birinci kısma 'harac-ı ruus', topraktan alınan vergi veya hasılattan istifa olunan hisseye de 'harac-ı arazi' denir" ("Haraç", *Tarih Deyimleri ve Terimleri*).

Kişiden ve topraktan alınma ayrımı, bütün sistemi incelemeye başlamak için uygun bir ayrım sayılabilir. Ama bundan önce devletin dış ülkelerden topladığı gelirleri görelim.

Haraca Bağlanan Ülkeler

Osmanlı Devleti'nin askerî yapısı ve erken dönemin bütün askerî başarıları, yakınındaki çeşitli devletleri "haraca bağlamasına" imkân vermişti. Örneğin, 1370'lerden başlayarak Bizans'tan yılda 15.000 duka altını, 1380'lerden başlayarak Sırbistan Krallığı'ndan yılda 40.000 ya da 50.000 duka altını haraç alınıyordu. Daha sonra bu toprakların bir kısmı fethedilince, bu tür bir haraç söz konusu olmaktan çıkıyor ve ele geçen bölgede, geçerli olan vergi uygulamasına geçiliyordu.

Moskova Knyezliği ve Lehistan Krallığı, haracını Kırım Hanlığı'na öderdi. Venedik, Cenova gibi deniz ticaretiyle geçinen İtalyan kent devletleri, Osmanlı sularında ve limanlarında bu işi yapabilmek için haraç öderdi. İran'ın bile verdiği aynî bir haraç vardı (İnalcık, 200 balya ham ipek olarak gösteriyor).

Şüphesiz gelirin bu türlüsü tamamen kılıç kuvvetine dayanıyordu. Dubrovnik gibi küçük bir kent devleti, Venedik ile Osmanlı arasında, böyle vergiler ödeyerek ve çeşitli kolaylıklar sağlayarak, yüzlerce yıl bağımsız yaşamayı başarmıştır. Ama daha güçlü devletler, Osmanlı'nın zayıflamasına paralel olarak, bu haracı ödemeyi kesmiştir. Burada en önemli örnek olarak Avusturya'yı sayabiliriz: Kanunî zamanında (1547'de) yılda 30.000 duka altını ödemeyi kabul eden Avusturya 1606'da bu uygulamayı kesti. Bu tarihlere gelindiğinde artık bu tip vergileri ödeyen pek kimse zaten kalmamıştı.

Ganaim

Bu tam olarak "maliye"nin alanına girmese de, özellikle erken dönemlerin bir hayli önemli bir gelir kalemi olduğu için burada sözünü etmemiz yanlış olmaz. "Ganaim", aslında Yunanca bir kelime olan "ganimet"in Arapça kuralıyla çoğullaştırılmış şekli-

dir. Pakalın'da, "İslâm nokta-i nazarından ganimet 'kuvvet-i guzât-müslimin ile düşmandan kahren alınan mala ıtlak olunur'" diye açıklanmıştır.

Pakalın "ganaim"i dörde ayırıyor: a) Üsera, b) "Sebiy" (bu da "savaş tutsağı" demek), c) Emval-i menkûle (yani "taşınabilir mallar") ve d) Arazi. Savaş ganimetlerinde, en erken dönemlerden beri, "pencik", yani "beşte bir" usulü uygulanırdı. Buna göre ganaimin beşte biri devlete ya da onu temsil eden padişaha aitti. Askerler, kendi aralarında, "piyade" ve "süvari" oluşlarına göre değişen oranlarda, "ganaim"i paylaşırlardı. Özellikle tutsaklar söz konusu olduğunda, fiilen köleyi devlete vermeyenlerden de 125 akça alınırdı. Ayrıca, ganimetleri paylaşan askerlerden de ("guzat", yani "gaziler"), ganimetin niteliğine göre, devlete "pencik resmi" denilen bir vergi alınırdı. Bu vergiyi toplayan memurlara da "pencikçi", "pencikçi başı" ya da "penc ü yekçi" adları verilirdi.

Askerî zaferler döneminin kapanmasıyla birlikte bu gelirlerin ve bu tip uygulamaların da sonu geldi.

Topraktan Alınan Vergiler

Osmanlı İmparatorluğu içinde her bakımdan büyük bir ağırlığı olan timar sisteminin bir ayağı vergidir. Devlet gelirlerinin oldukça önemli bir kısmı da timarlardan elde ediliyordu. Yapılan hesaplamalara göre "1527-8 bütçesine göre, timar kesiminin devlet maliyesi içindeki payı % 37 idi" (A. Tabakoğlu, "Osmanlı Mali Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı*, III, s.133).

Timar geliri, normal olarak, devletin hazinesine giren bir gelir değildi. Bir anlamda, ordunun önemli bir kısmını oluşturan timarlı sipahinin alması gereken maaşa karşılık, devletin ona bıraktığı gelirdi. Sipahi hem barış zamanında tarımı koordine ederek, hem de savaşta yetiştirdiği ve silahlandırdığı adamlarla (ve atlarla) orduya katılarak bu "maaşı" hak ediyordu. Bütün kapitalizm-öncesi ekonomilerde olduğu gibi Osmanlı'da da nakit sıkıntısı vardı. Bu bakımdan, verginin timar beyleri tarafından yerinde toplanması ve harcanması devletin işine geliyordu. Bu alanda kurulan ve işletilen sistemle hem kalıcı bir ordu örgütlenmesi sağlanmış, hem de bunun içinden çıkacak bir "feodalleşme" eğiliminin güçlenmesi önlenmişti.

Başlangıçta, aşiretten devlete geçilirken, timarları aşiretin üyeleri paylaşıyordu; ama sayılar büyüdükçe ve sistem karmaşıklaştıkça, yeni timarların ağırlıkla kullar (kapıkulu) arasında dağıtıldığını görüyoruz.

"Timar" vaadi, bir teşvik primi gibi, ordunun önünde duruyor ve askerleri fütuhata çağırıyordu. Fütuhat gerçekleştikçe, hem ganimet bulunuyor ve paylaşılıyor, hem de yeni komşu ülkeler haraca bağlanıyordu. Birçok asker daha, yeni elde edilen topraklarda timarları bölüşüyordu. Böylece sistem sürekli yeni fetihlere yönelmek durumundaydı. Ama bir yandan bu dinamikle ve bu amaç için yaşarken, bir yandan da yerleşik bir düzen yeşeriyor ve burada temeli tarım olan büyük bir ekonomi kuruluyordu. Bir zaman sonra, artık fethetmesi kolay olmayan güçlü ülkelerle sınırdaş olmak, keşif yollarından uzak kalındığından teknolojide yerinde saymak gibi nedenlerle fütuhat sona erdi; ama kurulan ekonomi daha uzun süre varkalmayı başardı.

Çiftçiden alınan vergilerden biri "aşar" ya da "öşür"dür. Bu Arapça kelime "onda bir" anlamına gelir. Çiftçinin ürettiği mahsulün onda birinin vergi olarak ondan timar beyine aktarılması anlamına gelir. Kapitalizm-öncesi tarımsal ülkelerin hepsinde bu onda birlik oran standartlaşmıştı. Ama koşullar devleti zorladıkça, oran sekize, yedide bire de çıkıyor, o zaman köylülerin hayat standartları iyice bozuluyordu.

Üründen alınan "aşar"ın yanı sıra, hayvanlardan alınan "ağnam" vardır (Arapça "ganem", yani "koyun"un çoğulu). Koyun, keçi, deve için değişik miktarlarda vergi alınırdı. Bundan başka, hayvan pazarlarında yapılan alışverişten, satılan hayvan başına "ağnam bacı" alınırdı.

16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu da gittikçe para ekonomisinin etkisine girdi. Aynı zamanda, önceki bölümlerde belirtildiği gibi, gelişen savaş teknolojisinde timarlı sipahilerin önemi kalmadı. Böylece, timar sisteminden iltizama geçiş başladı.

Timarın egemen olduğu tarım sisteminde malikâne gibi istisnalar olduğunu ve özellikle vakıfların önemli yer tuttuğunu görmüştük. Bu gibi daha geniş arazilerde yapılan daha kârlı tarım da devlet için iyi bir gelir kaynağı oluşturuyordu. Aynı 1527-8 yılının bütçesinde vakıfların payı % 12'ydi ama gerçek ağırlıklarının bunun da üstünde olduğunu tahmin edebiliriz.

İmparatorluk içinde bazı bölgelerde timar sistemi hiç kurulmamış ya da fazla kökleşmemişti. Beklenece ği gibi bunlar daha geç fethedilmiş, dolayısıyla merkeze uzak bölgeler ya da Suriye, Mısır gibi, özelliği olan yerlerdi. Bu gibi eyaletlere götürü bir vergi miktarı tespit edilirdi. Bu miktarı eyalet yöneticileri kendileri toplar ve yılın belirli zamanında İstanbul'a gönderirlerdi.

Mukataa Gelirleri

Başlıca ekonomik etkinlik tarımdı, ama tek etkinlik bu değildi. Devlet, imalattan ve ticaretten de vergilerini toplardı. Ayrıca, bütün madenler önemli ve sürekli gelir kaynağıydı. Devlet bunları da iltizam yöntemiyle işletir ve peşin para olarak gelirini toplardı. Ticarette, limanlarda, çeşitli gümrüklerde, kervansaraylarda belirlenmiş vergiler alınırdı.

Başta Bursa olmak üzere birçok yerde ipekli üretimi önemli bir ekonomik etkinlikti ve vergisi de yüksek rakamlara varıyordu. Halep'in sabunundan Mısır'ın "kutni", Şam'ın "çitari" kumaşları, Ankara'nın tiftiği hep böyleydi.

Rumeli'deki madenler, tuzla ve şaphaneler, hazineye önemli gelir getirirdi. 1529'da gümrüklerden yalnız Şam'da bir yılda 300.000 para toplandığını görüyoruz. Mukataaların genel bütçe içindeki oranı % 40'a yaklaşırdı.

Adam Başına Alınan Vergiler: Cizye

Müslüman devletlerde gayri Müslimler din değiştirmeye zorlanmamış, buna karşılık, Müslüman halkın Müslüman olduğu için muaf tutulduğu bazı vergiler onlardan alınmıştır. Bu vergi, bir bakıma, din değiştirme zorlaması olmamasının nedeni ve aynı zamanda *bedeli* olarak da görülebilir. Öte yandan, Osmanlı düzeninde yaygın görülen din değiştirme olaylarında herhalde bunun da payı vardı.

Gayri Müslim reayanın doğal olarak çoğunlukta bulunduğu Rumeli eyaletlerinin merkeze gönderdiği cizye miktarı da tabiî epey şişkindi.

Bütün vergiler gibi cizye de zaman içinde -Osmanlı düzeninin bozulmasına paralel olarak- artırılmıştır. Yükümlülerin gelir durumuna göre üç ayrı kategoride vergi alınmaya başlamıştır.

Gayri Müslim reaya ayrıca kendi dinî kurumlarına, ruhanî önderlerine vb. bazı vergiler öderdi. Ama bunlara Osmanlı Devleti karışmıyordu. Osmanlı açısından bu cizye, gayri Müslim reayanın "zimmî" olarak devlet tarafından korunmasına karşılık alınmış bedel gibi bir şeydi.

Olağandışı Vergiler: Avarız

Çok zaman savaş gibi, özel bir nedenle ve devletin sıkıştığı anda saldığı vergiler de vardı. Bunlara genel olarak "avarız" denirdi ("arıza"nın çoğulu). Bu vergi, çok zaman nakit olarak, herkesten (yani Müslim/gayri Müslim ayrımı yapmadan) toplanırdı. Sefer zamanında sefer yolu üstünde veya oraya yakın oturanlardan aynî (ürün) olarak da alınabilirdi. "Nüzul", "ispence", "sürsat" gibi özel biçimleri olurdu.

Zaman içinde vergilerin ağırlaşmasının normal eğilim olduğunu söylemiştim. Başlangıçta "arıza" sonucu alınan "avarız"a gelince, burada durum bu verginin sürekli hale gelmesi olmuştur.

Pişkeş

Bugünkü dilde "peşkeş çekmek" deyiminde ("verilmemesi gereken bir şeyi uygunsuz veya usulsüz bir şekilde başkasına sunmak", *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*) olumsuz bir anlamda kullanılan bu söz, Farsça "armağan" anlamındaki "pişkeş"ten gelir. Geçmişte anlamı olumsuz değildi, ama böyle bir âdet bizim bugünkü anlayışımıza epey ters gelir.

Bir yere tayin olunan veya kendine herhangi bir ayrıcalık bağışlanan kimseler bunun karşılığında pa-

dişaha ve muhtemelen başka ilgili yüksek memurlara armağanlar sunarlardı. Sarayda bu armağanları gerekli merasimle almak üzere, "pişkeşci-i şehriyari" sıfatını taşıyan bir görevli dahi vardı.

Bu pişkeşler, hazine-i hassanın dolmasında epey işe yarıyordu.

Müsadere

Bu da olağandışı bir şey olması gerekirken zamanla fazlasıyla olağanlaşmış bir uygulamadır. Pakalın şöyle açıklıyor:

> Vezirlerle devlet erkânının ve memleket zenginleriyle tanınmış adamların ecelleriyle öldüklerinde yahut herhangi bir sebeple idamlarında metrûkâtının ve bazen de sağlıklarında mallarının hükümet namına zaptedilmesi yerinde kullanılan bir tabirdir.

Anlatılan bu eylem, ancak bir ceza olarak kabul edilebilir bir şeydir. Yolsuz olduğu tespit edilen bir servete karşı böyle bir şey yapılabilir. Tabiî bu durumda da bunun yapılması insan hakları açısından kolayca onaylanır bir şey değildir. O çağlarda insan haklarının bilinmediği söylenebilirse de, Batı ülkelerinde çok daha önceleri devletlerin bu gibi zorbalıklarını kısıtlayan hukukî tedbirler gelişmişti.

Bilinen ilk müsadere örneği, Fatih'in idam ettirdiği Çandarlı Halil Paşa olayıyla karşımıza çıkıyor. En yüklü servetlerden biri, Kanunî Süleyman'ın sadrazamı Rüstem Paşa'nınkidir. II. Mustafa zamanında savaş masraflarını karşılamak için zenginlerin mallarını müsadere etmek normal bir uygulama sayılır hale gelmişti. Deli İbrahim zamanının zengini Cinci Hoca'nın paraları epey bütçe açığı kapattı. Reşat Ekrem Koçu, "Yahnikapan" lakabıyla tanınmış Abdülkerim Paşa'ya cellatların servetinin yerini korkunç işkencelerle söylettiklerini anlatır.

Osmanlı Devleti'nin aklının çok ekonomik (en azından, "kapitalist" anlamda) çalışmadığını biliyoruz. Sanki bunun sonucunda, devlet, birtakım bireylerin gereğinde yolsuzluk da yaparak servet biriktirmesine göz yummuş, sonra kendisi nakit paraya ihtiyaç duyduğunda bunlara zorla el koymuş gibidir. Mehmet Genç şunları anlatıyor:

> Az çok bir kapital birikimine sahip olanlara, 1770'lerden itibaren yeni yükler getirildi. Âyanlar gibi zengin tüccarlardan da masrafını kendileri karşılayacakları birlikler donatıp cepheye göndermeleri talep edildi... Nihayet, yüzyılın sonlarına doğru, maliyenin buhranlı dönemi olan 1770-1810 arasında, devlet, belki tarihinde ilk defa zengin sayılan özel şahısların terekelerine de el koymaya başladı (Genç, s.235).

Son müsadereye uğramışlardan biri 1826'ya kadar yeniçeri ocağına mal tedarik eden Yahudi bezirgân Bohoraçi'ydi. Kendisi idam, serveti müsadere edildi.

Bu, şüphesiz, toplumda sermaye birikimi olmamasının nedenlerinden bir tanesidir. Ama temel neden olduğunu herhalde söyleyemeyiz. Osmanlı'da devlet her zaman topluma mutlak biçimde egemen oldu ve ekonomiyi de denetledi. Bu sıkı denetim içinde pazar özerkleşemedi, dolayısıyla Batı ekonomilerinde olduğu gibi dinamik ve dinamikleştirici bir rol oynayamadı. İstanbul ve birkaç büyük şehir dışında, zaten "pazar" denecek bir şeyin kendisi de olamadı. Bu ortamda ekonomiyi canlandıran ve orada kazandığı güçle toplumu bir lokomotif gibi bir yerlere çeken bir sınıf ortaya çıkamadı.

PARA VE PARANIN DOLAŞIMI

Osmanlı Devleti, çağdaşı olduğu bütün Batılı devletler gibi, para olarak değerli madenlerden, yani altın ve gümüşten yapılmış sikkeleri anlıyordu. O zamana kadar dünyada yalnız Çin'de, bir süre, kâğıttan basılan para geçerli olmuştu. Çin'de bu âdet 9. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar devam etti. İç dolaşımda kâğıt kullanan Çin değerli maden stoklarını da Batı'dan gelen ticarî malları satın almak için kullandı.

Çin bunu, oldukça izole bir konumda, kendisiyle devlet olarak rekabet edebilecek hiçbir komşunun bulunmadığı bir ortamda yapmıştı. Tabiî o zaman ve yakın zamanlara kadar dünyada incik boncuktan tuza ya da pirince veya mercana, tamamen kendilerine öz-

gü paralar kullanan, "ilkellik" düzeyinde toplumlar vardı ve olmuştur. Kurulduğu andan itibaren, yüzyıllardır oluşmuş uluslararası ticaret yolları üstünde bulunan Osmanlı Devleti burada geçerli olan klasik kuralları benimsemişti.

Ancak, "maden"lerle ilgili bölümde de söylendiği gibi, Anadolu, özellikle altın bakımından zengin değildi. Onun için, Fatih Mehmed zamanına kadar Osmanlı parası gümüşten kesildi.

İlk Osmanlı parasının ne zaman ortaya çıktığı hâlâ tartışılan bir konudur. Geleneksel tarihyazımcıları devleti 1299 veya 1300 yıllarından başlattıkları, Osman Gazi'nin bu tarihlerde Selçuklu'ya karşı bağımsızlığını ilan ettiğini düşündükleri için, bunu izleyen yirmi küsur yıl içinde para basılmış olması gerektiğine de inanıyorlar. Bu tarihler, bütün "başlangıç tarihleri" gibi, bir hayli tartışmalı zaten. Bu bağlamda, üstünde ad ve tarih bulunmayan bir bakır sikkenin de Osman Gazi'ye ait ve dolayısıyla "ilk Osmanlı parası" olduğu ileri sürülüyor.

Bakır gerçek anlamda "değerli maden"lerden sayılmaz, ama pek çok yerde "bozuk para" olarak kullanılmıştır.

Osman Gazi dönemi tartışmalı olmakla birlikte, Orhan Bey zamanında ilk gümüş sikkelerin kesildiği, eldeki örneklerle bilinmektedir. Ele geçmiş dört adet paranın biri ya da hattâ ikisinin Orhan Bey'e ait olduğu henüz kesinleşmemiştir. Ama ötekiler, özellikle bir yüzünde "Essultanül a'zam Orhan bin Osman halledallahü mülkehü" yazılı olan hakkında şüpheye mahal yoktur. Bundan sonraki padişahların dönemlerinden kalma paralar iyice çoğalır. Gümüş sikke, görünüşünün beyazlığından ötürü "akça/akçe" adını almıştır (bu ad Selçuklu zamanından beri kullanılıyordu).

Osmanlılar ilkin Fatih zamanında altın para kestiler. Bundan sonra istisnasız bütün padişahlar da aynı şeyi yaptı. Sırbistan'daki altın madenleri, altın paranın sürekli basılmasına imkân verdi.

Değerli madenden yapılan para, kendi değerini kendinde taşıdığı için, ulusal sınır veya kambiyo gibi kurumlar tanımadan (zaten böyle kurumlar yoktu) uluslararası dolaşım içinde yer alabiliyordu. Fatih döneminde ilk altın para çıkarılıncaya kadar, ağırlıkla, Venedik'in altın duka'sı Osmanlı topraklarında da geçerli olmuştur. Ama bütün bu tarih boyunca, burada her çeşitten madenî para kullanıldı. Çeşitli para adları da bu "uluslararası" durumun işaretini taşır. Bugün hâlâ kullandığımız "lira" kelimesi İtalyancadan (liret), "kuruş" kelimesiyse Almanca "groschen"den gelir. "Para" ise Mısır'da kullanılan paranın adıydı. "Dinar", "flori" gibi çeşitli paralar Osmanlı'da da "geçer akça" oldu. "Esedî", üstünde aslan resmi olan Hollanda altınıydı.

Bakır para için kullanılan "mangır" kelimesinin de Moğolca'da "para" demek olan "mangör"den geldiği genellikle kabul edilir.

Osmanlı'da para basılan (kesilen) "darphane", o zamanın mantığına göre bir "kârhane" sayılırdı. Yani bir işyeriydi. Toprak sisteminde olduğu gibi, bir mültezim gelip peşin parayla darphane işletmesini alır ve para basardı. Ama bunun denetimi doğal olarak her düzeyde çok sıkı tutulurdu. Değerli madenlerin çıktığı yerlerde de darphane açıldığı olurdu. Örneğin, bir zamanlar adı Canca olan Gümüşhane'de veya Bosna'da, Srebrenitsa'da darphaneler vardı. 16. yüzyılın sonlarında taşra darphanelerinin çoğu kapatılıp bu iş İstanbul'la sınırlı tutulmak istenmiştir; ama Cezayir gibi uzak merkezlerde darphaneler hep çalışmıştır.

ENFLASYON/DEVALÜASYON

Günümüzün dünyasında enflasyon görece karmaşık bir olgudur. Niçin, nasıl ortaya çıktığı konusunda tartışmalar, değişik terimler vardır. Ama paranın doğrudan doğruya değerli madenlerden yapıldığı çağlarda enflasyon olup olmadığını anlamak daha kolaydı. Çünkü "enflasyon yapma"nın o zamanki yöntemi, altın ya da gümüş, bir sikkeye konan değerli madenin oranını azaltmaktı. Bu da çok çabuk zamanda ölçülüp anlaşılacak bir şeydi (gene de, ancak bir uzmanın anlayacağı bir şeydi). Buna, tabiî, devalüasyon demek daha doğru olacaktır.

Parayı basan devlet olduğuna göre, devalüasyona karar veren de gene devletti. Bunun nedeni de, şüphesiz, gitgide artan devlet harcamalarını karşılayacak para ve başka bir yol bulunmamasıydı. Osmanlı tarihinde bilinen ilk devalüasyonu, tahta geçtiği birinci seferde, II. Mehmed yapmıştır. Para ekonomisinin hayli sınırlı olduğu sistemde bu gibi değişimleri en erken hissedecekler, gelirlerini nakdî olarak alanlar, yani "maaşlılar"dı. Bunların başında da (şüphesiz, "silahlı" bir güç oldukları için "başında") yeniçeriler geliyordu. Bu ilk devalüasyon yeniçeriler arasında genç padişaha karşı bir ayaklanma başlattı. II. Murad'ı yeniden padişah yapmaktan yana olan Çandarlı Halil Paşa'nın da bundan yararlandığı anlaşılıyor. Yeniçerilerin bu tavrı, Osmanlı tarihi boyunca sık sık tekrarlanacak bir örüntü oluşturmuştur. Verili koşullar değişmedikçe, devletin devalüasyon yapması da kaçınılmazdı, yeniçerilerin kazan kaldırması da. Ama verili koşulları aşan bir çözüm arama anlayışı olmadığı için, doğal olarak çözüm bulunamadı.

II. Mehmed tahta nihaî olarak oturduktan ve İstanbul'u fethettikten sonra, ilgili bölümde anlatıldığı gibi, otoriter bir yönetim kurdu ve yeniçerilerin de emirleri dışına çıkmasına imkân vermedi.

II. Mehmed'in saltanatı, bir bakıma, fütuhata her şeyin üstünde yer tanıyan bir politikanın ekonomik bakımdan sanıldığı gibi sürdürülebilir (feasible) olmadığının kanıtlanması gibidir. Günümüzde hâlâ bu "askerî ekonomi"yi (çok zaman konunun kendisinden bağımsız ideolojik nedenlerle) Osmanlı'nın "başarı"sı olarak savunanlar var. Ama Fatih Mehmed, askerî bakımdan pekâlâ da başarılı saltanatında, savaş ve fütuhata yapılması gereken yatırımın, savaşın ve fütuhatın getirisini aştığını göstermiştir. Bu yıllarda pek çok devalüasyon yaptı. Aynı zamanda, vakıfları yeniden timara çevirdiğini de görmüştük. Bunlar, ekonomiyi ve toplumsal huzuru bozan politikalardı. Ayrıca, toplum bitmez tükenmez seferlerden manen de yorgun düşmüştü. Nitekim, oğlu II. Bayezid döneminin barış içinde geçmesi Fatih'in uyandırdığı tepkiyle açıklanır. Yeniçeriler, Bayezid'in tahta geçmesine yardımcı olarak, akçada gümüş ayarının bozulmayacağına dair de teminat almışlardı.

Bayezid sözünü tuttu; Selim'in fütuhatı (Mısır) ekonomik bakımdan da kazançlı oldu; Süleyman zamanında akça değerini büyük ölçüde korudu (kısmen, Rüstem Paşa'nın hazine-i hümayûnu dolduran iltizam politikaları sayesinde).

Ama yüzyıl sonuna doğru, 1584-86 arasında, III. Murad'ın saltanatında, Osmanlı tarihinin en büyük enflasyonu/devalüasyonu gerçekleşti. 100 dirhem gümüşten 450 akça kesilirken, 800 akça kesilmeye başladı. Bu, yarıya yakın bir düşüş demektir. Nitekim, bir duka altınının karşılığı 60 akça iken, bu da 120'ye yükseldi.

Bununla eşanlı bir vergi reformu ve ayarlaması da yapılmadığı için bu enflasyon oldukça uzun süren (elli yıla yakın) bir ekonomik ve toplumsal kargaşalar dizisine yol açmıştır. Ama bugüne kadar bunlar ayrıntılı bir araştırmaya tabi tutulmadı. Şüphesiz, 17. yüzyılın devalüasyonlarının sonu gelmediğini biliyoruz. Gene bu yüzyıla özgü, "timarın çöküşü", "iltizamın yayılması ve para ihtiyacını büyütmesi" gibi fenomenlerle nedensel ilişkilerini tam olarak bilmiyoruz.

MAĞŞUŞ AKÇA

Bugünün Türkçesinde, ana para biriminin altındaki küsurat için "bozuk para" deyimini kullanıyoruz. Bu, dediğim gibi, ana birimin parçalarını ("lira"daki "kuruş"lar gibi) anlattığı için "bozuk"; ama aynı zamanda, parada bir "bozukluk" olduğu çağrışımını taşıyor. Bütün Osmanlı tarihi boyunca, bazen daha hızlı, bazen daha yavaş, kullanılan paranın gitgide bozulması ortak bir yaşantı olmuştur. Bozulmanın hızlandığı 17. yüzyıldan sonra, 18. yüzyılda bütüne bakıldığında % 3,5-4'ü geçmeyen, dolayısıyla kaldırılabilir bir değer kaybı görülüyor. Ama yüzyıl sonuna doğru bu gidiş gene fena halde bozuldu. Devletin bütün bildik kurumlarının dönüşüme zorlandığı ve Batı ilişkilerine uyma yolunda çoğu da başarısız çabalarla geçen 19. yüzyılda enflasyon yeniden çığırından çıkmıştır (hele, "kâğıt para" gibi yeniliklerle).

Devalüasyonu, para basan devletin yaptığını söylemiştik. Bu, şüphesiz doğru, ama doğrunun tamamı değil. 16. yüzyıldan itibaren dünya ticaretinin bazı eğilimleri ve çok daha küçük ölçekte kalpazanlık faaliyetleri de Osmanlı maliyesini zorladı.

1477'de Fatih'in altın para basmasıyla Osmanlılar, "iki-madenli" para sistemine geçmiş oldular. Ama bundan önce de, bundan sonra da, Osmanlı topraklarında bir para standardizasyonu gerçekleştirilmedi; Osmanlı olmayan birçok paranın dolaşımı hep devam etti (o çağda bu anormal bir durum değildir).

Ortaçağ boyunca servetin ölçüsü olan (bütün dünyada) değerli madenlerin dolaşımı batıdan doğuya doğru olmuş, altın ve gümüş büyük Doğu imparatorluklarında istiflenmiştir. Devletler, çok ölümcül bir durum yoksa, bu servetlere el sürmez, yani bu madenleri para olarak dolaşıma sürmezler. Çünkü zaten para bu tip ekonomilerde çok canalıcı bir rol oynamaz. Osmanlı İmparatorluğu da başlangıçta bir ölçüde bu mantığa uyarak yükseldi ve yayıldı.

Keşifler, yeni kıtayı (ve Afrika'yı) yeni bir değerli maden akımının kaynağı haline getirinceye kadar, nakit para sıkıntısının en keskin biçimde duyulduğu yer, Batı Avrupa'ydı. Ama Amerika'nın, Meksika'nın, Peru ile Bolivya'nın, Şili ile Brezilya'nın altın ve gümüş madenleri Avrupalılar tarafından işletilmeye başlayınca, her şey tersine döndü. Niyazi Berkes'e göre:

> 1500 ile 1600 arasında Avrupa'da 1 milyar dolar değerinde para basıldığı tahmin ediliyor, yani eskisinin dört kat fazlası para çıktı piyasaya. Yalnız 17. yüzyıl içinde Avrupa'da dolaşan sikkelerin hacminin 12 kat arttığı tahmin edilmektedir (Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, s.123).

Değerli maden miktarı artınca, deyim yerindeyse, değerli madenlerin "fiyatı düştü". Bunun, Osmanlı'yı doğrudan ilgilendiren bir sonucu, burada işletilen madenlerden çıkarılan özellikle gümüşün maliyetinin yüksek kalması ve zamanla birçok madenin kapanmasıdır. Bu da, Osmanlı'yı, Batı'dan gelen madenî paraları kullanmak zorunda bırakan bir etkendir.

Çünkü Batı'dan gelen paralar da bir süreden beri "mağşuş" olmuş, yani "tağşiş" edilmeye başlamıştı. Bu, saf bir şeyi başka şeylerle karıştırmak anlamına gelir. Para fiyatının Avrupa'da da "düşmesi", metaların paraya karşı değer kazanması anlamına gelir. Bunun üzerine, paradaki değerli maden miktarını düşürerek, pahalanan mala karşı paranın alım gücünü ayakta tutma çabasına girildi. Bunu doğrudan doğruya devletler de yapıyordu. İngiltere'de VIII. Henry'nin parayı "tağşiş" etmesi, çağın maliyecisi Sir Thomas Gresham'ın kendi adıyla yasalaşacak (Gresham Yasası) ünlü formülasyonu bulmasına yol açmıştı: "Kötü para iyi parayı kovar."

Parayla ilgili işlere, hele bizim gibi iktisatçı olmayanların gözünde cinlerle periler karışır. "Tağşiş" uygulamasının yanı sıra, altınla gümüşün iki-madenli sistemlerde rekabetinin de bütün bu fiyat oyunlarında, devalüasyon ve enflasyonlarda payı vardır. *Annales* tarihçileri F. Braudel ve Pierre Vilar paranın bu girift serüvenini ayrıntılarıyla anlatırlar. Erken globalizasyonun bu para ve mal dolaşımının Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkıma götüren etkenler arasında olduğu, genel kabul gören bir yorumdur.

Braudel, Osmanlıların ihtiyaç olan sikkeleri, değerinden fazla ödeyerek Batı'dan aldıklarını söyler. Şevket Pamuk da şunları anlatıyor:

> Braudel'in vurguladığı gibi, çok zaman karşıt yönden gelen meta akışı eşliğinde giden para ve sikke akışı bu yüzyıllarda [16. ve 17.] Amerika'yı Avrupa ve Asya'ya bağlayan dünya ekonomisinin farklı bölgeleri arasındaki halkaları oluşturuyordu. Ama Ortadoğu bu kıtalararası akışlarda çok zaman sadece bir transit-alanı rolü oynuyordu. Sonuç olarak, imparatorluğun para sistemi altın ve özellikle gümüşün geniş çaplı dolaşımlarından çoğu zaman olumsuz biçimde etkilendi (Pamuk, 1997, s.949).

Pamuk'un kendisinin de söylediği gibi, 16. yüzyıldaki bu enflasyonun sadece para akışından mı kaynaklandığı, yoksa tarım mallarıyla mamul mallar arasındaki fiyat farklarından mı etkilendiği sorusuna, halen herkesi memnun eden bir cevap verilmemiştir.

Dolaşımdaki bu "resmen" bozuk paralara içeride ve dışarıda yapılan kalp paralar da eklendi. Dolaşımda yeterli para olmamasından kaynaklanan ve biraz "bile bile lades" sözünü hatırlatan bu pratik, uzun vadede, Osmanlı ekonomisine ağır zararlar verdi.

Seçilmiş Kaynakça

Aşçı, Arif, *İpek Yolu'nda Son Kervan*, Kaleseramik Sanat Yayınları, İstanbul, 1998.

Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler)*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.

Berkes, Niyazi, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, 2 cilt, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.

Gies, Frances & Joseph, *Cathedral, Forge and Waterwheel*, Harper Collins Publishers, New York, 1994.

İreçek, Konstantin Yosif, *Belgrad-İstanbul-Roma Askerî Yolu*, çev. Ali Kemal Balkanlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

İslâmoğlu-İnan, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Karamursal, Ziya, *Osmanlı Malî Tarihinde Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Luther, Usha M., *Historical Route Network of Anatolia (İstanbul-İzmir-Konya), 1550's to 1850's: A Methodological Study*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

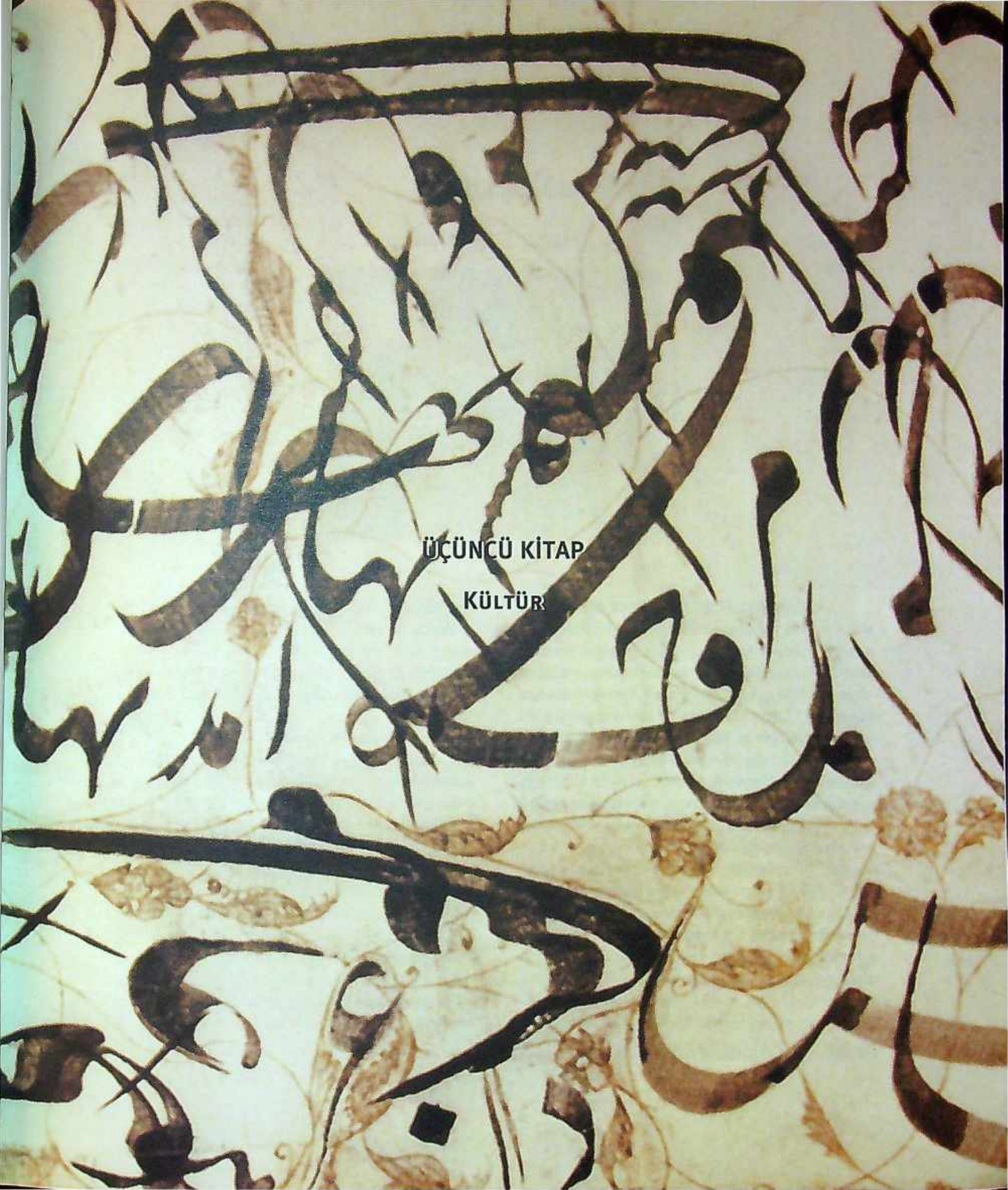
Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1990.

Quataert, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

—, *The Ottoman Empire: 1700-1922*, Cambridge UP, 2000.

Zachariadou, Elizabeth A., *Sol Kol: Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia, 1380-1699*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

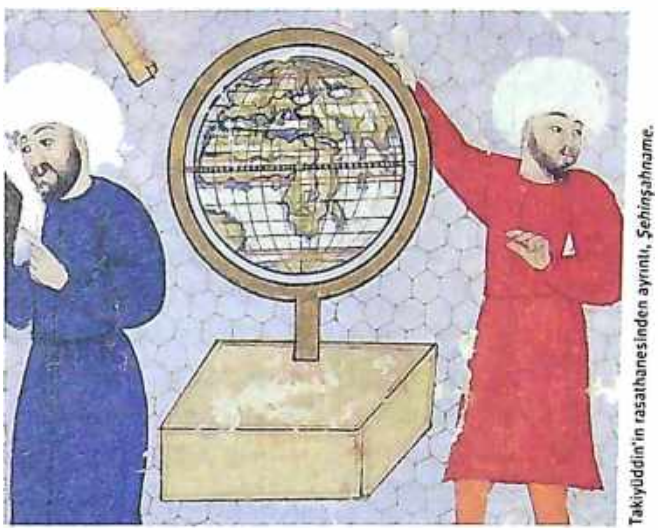
ÜÇÜNCÜ KİTAP

KÜLTÜR

Veliyüddün Efendi (.....-1768) Celi Talik bir karalamasından ayrıntı.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLİM VE FELSEFE

Takiyüddin'in rasathanesinden ayrıntı, *Şehinşahname*.

Genel Osmanlı kültüründe "ilim" kelimesi çok saygıdeğer bir kelimeydi. Ancak Osmanlı'da "ilim", bugün bizlerin "bilim" kavramından anladığımız şeyden bir hayli farklıydı. "Bilim" kavramının içeriği, Osmanlı'da pek az gelişebilmiş veya zenginleşebilmiştir.

Arapçada "ilm", "bilmek" anlamına gelir. Ancak bu bilgi, bizim "bilimsel bilgi" diye anladığımız şeye benzemez; Allah'a ilişkin bilgileri bilmek anlamına gelir. Onun için, "bilim"den çok "teoloji" ile yakınanlamlıdır. Aslında bu da Ortaçağ'ın genel entelektüel ikliminde şaşılacak, yadırganacak bir şey değildir. O tarihlerde, bazı İslâm düşünürleri, Batı düşüncesinde "bilimsel" dediğimiz türden yaklaşımın güçlenmesine katkıda bulunmuşlardı. Bunların başında da İbn Rüşd gelir. Ama Batı'nın kendine özgü gelişmesinde İbn Rüşd bir gelişmenin kapısını açarken Müslüman dünya, Gazâlî'nin yardımıyla, o kapıyı kapattı. Dolayısıyla "ilm" ilâhî bilginin araştırılması olarak kaldığı gibi, "bilme"nin başka biçimlerinin varolmasına da imkân vermedi.

BAŞLANGIÇTAN KANUNÎ SÜLEYMAN'A

Osmanlı Beyliği'nin ötekiler arasından sivrilerek öne çıkmaya başladığı yıllarda, yıkılan Selçuklu İmparatorluğu'nun Anadolu'daki kalıntıları olan beyliklerin hiçbirinde önemli, dikkat çeken bir entelektüel canlılık görünmüyordu. Bu tarihlerde, yani 14. yüzyılın başında, İslâm dünyasında, aklî ve naklî ilimlerin daha gelişkin ve pırıltılı olduğu bölgeler Semerkand ve çevresi ile Mısır'dı. Aslında Avrupa'da da kayda değer bir pırıltı görünmüyordu. Avrupa, Dante dışında, sessizce Rönesans'a hazırlanıyordu sanki.

12. yüzyıl Avrupa'nın parlak dönemi olmuştu. Ortaçağ tarihçileri, Büyük Karl dönemini (9. yüzyılın başı) bir çeşit "rönesans", en azından bildiğimiz Rönesans'ın ilk adımı olarak niteledikten sonra, bir de "12. Yüzyıl Rönesansı"ndan söz etme gereğini duymuşlardır. Bu sıralarda yerli diller Latinceye karşı bağımsızlıklarını ilan eder ve ulusal edebiyatları başlatırlar. Üniversiteler yaygınlaşır. Bunların birinde, Paris Üniversitesi'nde, Abelard verdiği parlak derslerle tanınır ve kıtanın dört bir yanından öğrenciler onu din-

lemeye gelir. Can düşmanı Bernard de Clairvaux'nun bütün çabalarına rağmen -ve bunlar zaman zaman Abelard'ı susturmuştur- açtığı çığır kapatılamaz. Skolastik düşünce -ve kanıtlama- tarzı Avrupa'ya yayılır. Bir yandan, Fransa'da, köylü isyanları patlak vermektedir. Yüzyılın ikinci yarısında İbn Rüşd ortaya çıkar. Gazâlî ile tartışır. Bu arada İbn Sina (980-1037) ve İbn Rüşd yoluyla Avrupa, Aristoteles'i tanır. Bu, daha bilimsel ve eleştirel düşüncenin gelişmesi yönünde çok önemli bir adımdır. 13. yüzyılda, Aquinolu Toma, bütün bu gelişmelerin sonuçlarını kendi sisteminde toparlar. Ama bu yüzyıl, Avrupa için, bir önceki kadar parlak değildir. Haçlı Seferleri yüzyıl boyunca devam eder; ama savaşçı ve fetihçi amaç, iki dünya için çok faydalı olabilecek kültürel/entelektüel alışverişe çok sınırlı imkân yaratır.

Gelgelelim, 13. yüzyıl, Anadolu için parlak bir yüzyıldır. Siyasî bakımdan değil; hattâ siyasî bakımdan tam tersi olduğu söylenebilir: Selçuklu Devleti batmakta, batıdan Haçlılar, doğudan Moğollar gelmekte, Babaî isyanı anarşiyi katlamaktadır. Ama, muhtemelen gene bu acıların çekilmesi ve merkezî otoritenin zayıflaması sonucu, derin bir hoşgörü ve insancıllık felsefesi de bu dönemde Anadolu'da yayılır. Mevlâna (1207-1273) Konya'da bu hoşgörü akımının daha aristokratik ve yüksek kültür düzeyinde bir sentezini yaparak Mevlevîliği kurarken, tam da aynı yıllarda, Hacı Bektaş Veli gene Orta Anadolu'da daha halka yakın, daha maddeci Bektaşî tarikatinin temellerini atıyordu. Yunus Emre de ömrünün büyük kısmını bu yüzyılda geçirmiş (ö.1320), Osmanlı Beyliği'nin biçimlendiği yıllara da yetişmiştir. Dolayısıyla Avrupa'da "12. Yüzyıl Rönesansı" olduğu gibi Anadolu'da da 13. Yüzyıl Hümanizmi gibi bir olgudan söz edilebilir.

Temelleri büyük ölçüde İslâm'ın ve Ortadoğu'nun tasavvuf kaynaklarında olan bu hümanizmin bugün "bilim" dediğimiz alana doğrudan katkıda bulunması beklenemez. Ama "ilm"den anlaşılanı yumuşatarak dolaylı bir katkıda bulunabilir ki, bu da çok önemlidir. Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ve şaşırtıcı bir hızla yayıldığı dönemlerde böyle bir ideoloji vardı ve bu entelektüel ortam yayılmaya büyük ölçüde yardımcı oluyordu. Bu kitabın ilk bölümlerinde bu konu üstünde yeterince durduk. Buna karşılık, ne Osmanlıların yayıldığı bölgede, ne de öteki beyliklerin bulunduğu alanlarda, güçlü bir bilimsel gelişme görülebiliyor. Belki yıkılan Bizans'ın da bu sıralarda bu bakımdan tarihinin oldukça zayıf bir dönemini yaşamakta olmasının bu durgunlukta payı olabilir. Ama Bizans'ın eski günlerinin bilgi birikimi, bu genç beyliklerdeki eğitime gene de olumlu katkıda bulunuyordu. Goodwin, erken dönem Osmanlı mimarîsinin kubbelerini anlatırken medresede ve Enderun'da öğretilen geometri ve cebirin kaynağının Yunan olduğunu söyler (Goodwin, 1987, s.18). Adıvar, tıp alanındaki Yunan etkilerine değinir (Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s.17).

Adnan Adıvar, erken dönemin (Fatih'e kadar) bilim adamları arasında, Molla Fenarî, Kadızade-i Rumî ve Hacı Paşa Konyevî üstünde biraz daha uzun duruyor. Bunların içinde en ilginç olanı Kadızade (Bursa, 1337 - Semerkand, 1412), ama o da burada durmayıp Semerkand'a gitmiştir. Orada, Uluğ Bey'in yanında çalışmış ve ders vermiş, hattâ Uluğ Bey'in sebepsiz ya da haksız biçimde bir müderrisi azletmesi üstüne kendi derslerini boykot ederek siyasî otorite karşısında "üniversite özerkliği"nin burada benzeri görülmeyen bir örneğini göstermiştir. Ama, tabiî, Uluğ Bey kendisi de bilimin ne olduğunu bilen bir adamdı.

Kadızade ilk Türk astronom ve matematikçilerindense (bir derecelik yay sinüsünün hesabını yapmak gibi, o zaman ve o bölge için önemli ve özgün çalışmaları vardır), tıpta ileri gelen "âlim" de çağdaşı ve muhtemelen arkadaşı, birlikte Mısır'a okumaya gittikleri Hacı Paşa'dır (1334/5-1424). Mısır'daki bu okulda Curcanî ve Şeyh Bedreddin de vardı. Hacı Paşa o tarihlerde her bakımdan daha fazla parıltılı görünen Aydınoğulları'nın, Aydınoğlu İsa Bey'in yanında çalıştı, muhtemelen orada öldü. Kitapları, daha sonraki Osmanlı hekimlerinin en fazla yararlandığı ki-

taplar arasındadır. Adıvar, Fatih dönemine kadar Türkçe yazılmış 27 tıp kitabı bulunduğunu söylüyor.

Türkler arasında İbn Sina'nın veya (Hacı Paşa'nın önemli kaynaklarından) İbn Nefis'in ayarına yaklaşan bir tıbbî araştırmacı olmadığı halde, Selçuklu döneminden beri iyi çalışan hastaneler yapıldığını, Osmanlı Devleti'nin de bunları devraldığını, "pratisyen hekimlik" muadili denilen işleri yapan insanların gene bir lonca düzeni içinde yetiştiğini biliyoruz. 15. yüzyılın ikinci yarısında yazılan *Cerrahiyetü'l-Haniye* adlı kitapta çeşitli ameliyatları betimleyen yüz küsur minyatür vardır. Hafif çiçek geçirmiş birinin deri döküntülerinin sağlıklı insana bulaştırılmasıyla gerçekleştirilen ilkel bir "çiçek aşısı" yapılabiliyordu (muhtemelen Çin'de bulunmuş bir yöntem). Ama Türk ve Osmanlı hekimlerinin bu alanda önemli bir *buluşları* olmadı.

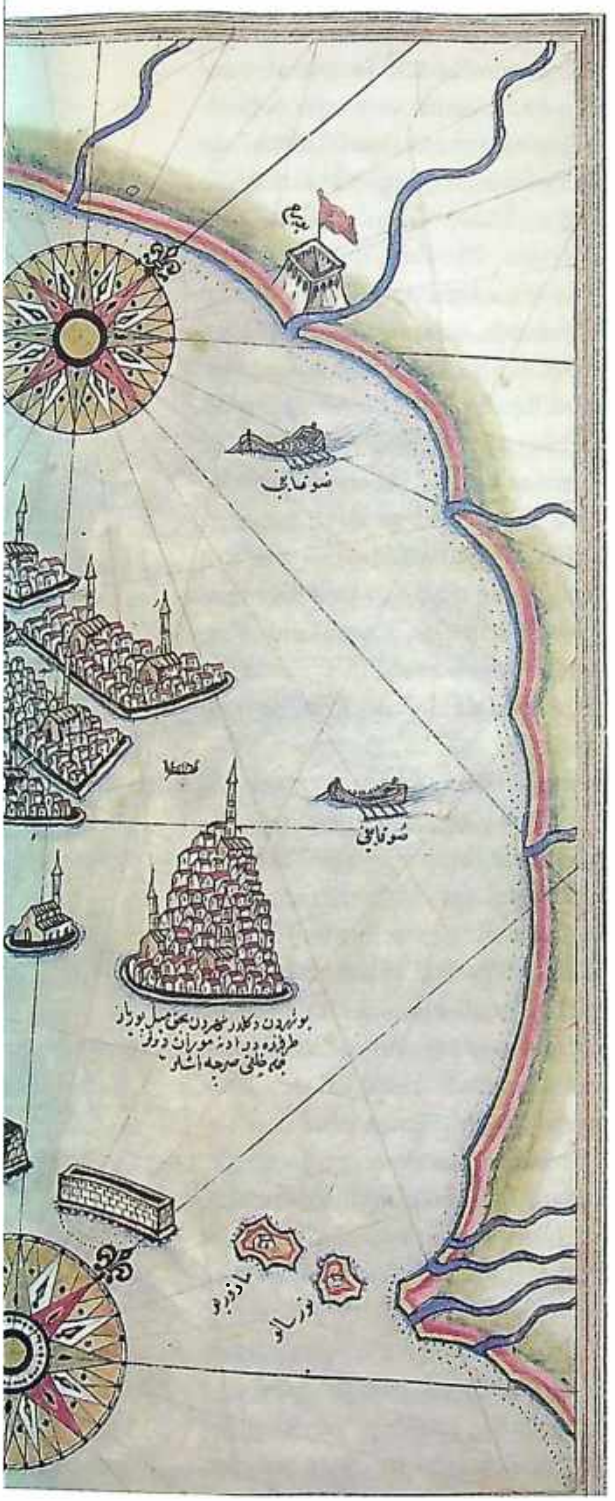
Fatih döneminde Amasya'da üretilen ve padişaha adanan *Cerrahiyetü'l-Haniye* Metin And'ın sınıflandırmasına göre "bilimsel ve ansiklopedik" konuları işleyen minyatürler kategorisine giriyor. Gerçekten de, sanattan çok, tıpta hangi tedavinin nasıl uygulanması gerektiğini resmetmeye öncelik veren bir kitaptır bu. Gene de, minyatürler, bugün böyle işlevler gören metinlerde alışık olduğumuz "diyagram" anlayışından epey uzaktalar.

Fatih döneminde medrese iyice genişledi. Ama bilimsel alanda gene kayda değer bir gelişme olmadığı görülüyor. Fatih kendisi bu gibi şeylere son derece meraklı ve açık olduğu için, burada herhangi bir "baskı" yüzünden bu tür gelişmelerin durduğunu söylemek mümkün değildir. II. Mehmed İstanbul'u fethettikten sonra çevresine bulabildiği kadar Bizanslı "âlim" toplamıştı. Bir yandan da, Semerkand taraflarından Ali Kuşçu'yu getirtmişti. Yani, bilimsel gelişme için padişah elinden geleni yapıyordu. Buna rağmen çok bir şey olmaması, bu gibi "iradî" çabalardan bağımsız, genel koşulların elverişsizliğini akla getiriyor. Gerçekten de, bu zamana kadar dünyanın bu bölgesinde Müslüman bir imparatorluğun bünyesinde sanatsal veya bilimsel bir canlanma ve bir çiçeklenme yaratacak bir birikim henüz yoktu. Belki ancak Fatih gibi bir padişahın açık düşünceli saltanatından sonra, böyle bir dönem başlayabilirdi. Ama, başladıysa bile -ki, başladığını düşündürecek belirtiler pekâlâ var- sonraki koşullar, bu başlangıcın devam etmesini sağlayacak nitelikte değildir.

Fatih, Aristoteles'ten haberdardı, dünya tarihine meraklıydı, dinleri inceliyordu, haritacılığa büyük bir ilgi duyuyordu, Ptolemaios'un kitabını kütüphanesinde tutuyordu; İtalya'dan aralarında Bellini'nin de bulunduğu ressamlar çağırıyordu. Rum'dan dönme sadrazamı Mahmud Paşa ondan çok daha bağnaz bir Müslüman'dı. Ama çevresinde, Müslüman "aydınlar"ı olarak, Hocazade Muslihüddin Mustafa ile Molla Mehmed Zeyrek, Molla Güranî, Akşemseddin gibi, ilâhîyat ve hukukla ilgili bir ulema çevresinden başka kimse yoktu. II. Mehmed, Molla Zeyrek'le Hocazade Muslihüddin'i "tevhid" üstüne tartıştırmış, tartışma altı gün sürmüştü. Ama bu da tamamen metafizik bir tartışmaydı elbette. Bu arada, ulemasından İbn Rüşd'e karşı Gazâlî'nin haklı olduğu yolunda bir onay almasına rağmen buna dayanan bir uygulamada bulunmamıştı. *İlmiye Salnamesi*'nde, Fatih medreselerinde matematik, astronomi ve tıp okutulduğu kaydedilmiştir.

Ali Kuşçu'nun gelişi biraz talihsiz olmuştur, çünkü burada pek az yaşamış ve 1474'te ölmüştür. Fatih ondan medreselerin nasıl çalışması gerektiğine dair bir rapor almıştı, ama kopyası kalmadığı için burada ne söylediğini bilmiyoruz.

شهر ونيك
قلعه كوزه

Pirî Reis bildiğimiz genel haritaların yanısıra "portolan" denilen, görece küçük yerlerin daha büyütülmüş ve ayrıntılandırılmış olan haritalarına da önem veren bir kişiydi. Burada Venedik portolanı görülüyor. San Marco'nun adasını ve yerini şaşırmakla birlikte bu olağandışı deniz kenti hakkında oldukça iyi bir fikir veriyor. Portolanlarda, pusula yönünde uzanan radyal çizgiler önemlidir.

Kitab-ı Bahriye, Ayasofya Müzesi Kütüphanesi.

Aynı dönemde, ünlü Hızır Bey'in oğlu Yusuf Sinan Paşa da (anne tarafından dedesi Molla Yegân'dı) burada yetişen bir matematikçiydi. Öğrencisi olan Molla Sarı Lûtfi'yi Ali Kuşçu'nun derslerine gönderip söylediklerini izleyerek bir şerh yazdığı anlatılır. Sinan Paşa ile devletle ve devlet otoritesiyle başı derde giren ilk entelektüel tipi de Osmanlı tarihinde zuhur etmiş olur. Sürülmüş, sürülmesi ulemadan birçok kişinin onun için padişaha karşı bir dayanışma tavrına girmesine yol açmıştı. Daha sonraki hayatında bu gibi bilimsel konulardan çok, edebiyat ve tasavvufla ilgilendi. Molla Lûtfi ise Fatih'in gazabına kısmen, oğlu Bayezid'in gazabına tam uğramış ve 1494'te idam edilerek Osmanlı tarihinin ilk öldürülen bilgini olmuştur. Ünlü Delos sunağı problemine bir çözüm getirmişti (sonuç olarak bir kübün nasıl iki katına çıkarılacağı problemi).

II. Bayezid ve I. Selim döneminin ünlü bilgini, Kadızade soyundan gelen Mirim Çelebi'dir. Ama bu yıllarda artık Batı'nın bilimde ilerleme çizgisiyle Osmanlı'da olanlar arasındaki uçurum derinleşmeye başlamıştır. Bunun bir simgesi gibi, buradaki en parlak bilim adamı olan Mirim Çelebi, Ptolemaios üstüne kitap yazar; bu sıralarda Avrupa'da Kopernik genç bir adamdır.

Kanunî Süleyman döneminde gücünün şahikasına ulaşan Osmanlı İmparatorluğu kendini Batı'dan çok üstün gördüğü için bu gibi alanlarda olup bitenleri yakından izleme gereğini de pek duymuyordu.

Adnan Adıvar, bu dönemde Avusturya'nın Fransız kökenli sefiri Busbecq'in bazı sözlerini aktarır:

> Yabancı bir millet başka kavimlerin güzel icatlarını alırken, kolaylıkla aldıkları gibi, onlar da (Türkler) bizlerde yapılan top, tüfek ve daha birçok şeyi alarak ilerletmediler mi? (Adıvar, 1982, s.72)

Bu teknolojik konuya da "bilim" bağlamı içinde değinmek uygun olacaktır. Evet, barut Çin'den bizi atlayarak Avrupa'ya geçmiş ve bir silah için ilk orada kullanılmıştı. Ama Osmanlılar bu silahları edinmekte ve kendileri imal etmekte çok gecikmediler. Busbecq'in dediği gibi, "ilerlet"miş de olabilirler. Bu, bilimden çok, pratiğiyle, teknolojiyle ilgili bir durum olsa da, ikisini birbirinden kesinlikle ayırmayı gerektirecek hiçbir neden yok.

Silah, tabiî, çok önemli bir ihtiyaçtı ve Osmanlılar burada kimsenin gerisinde kalmak istemezlerdi. Ancak, Busbecq yukarıdaki sözüne devam ediyor ve matbaa ile saatçilik konularında Osmanlıların aynı performansı göstermediğini söylüyor. Bu ilginç bir gözlem. Adıvar'ın kitabını baskıya hazırlayan Aykut Kazancıgil ve Sevim Tekeli, 16. yüzyılın ortalarında Arap âlim Takiyüddin'in yaptığı saatlerden söz ediyorlar. Bu arada matbaa gibi, Osmanlı'nın ilgisini silah gibi hemen çekmeyen alanların ihmal edilmesi, hayatın bir bütünlüğü olduğu için, bir zaman sonra silah gibi önem verilen alanlarda da geri kalmayı kaçınılmazlaştıracaktı. Tabiî o dönemde yaşayanların bu "bütünlüğü" görmeleri ve kavramaları da imkânsızdı. Siyasî açıdan kendilerini yakından ilgilendirdiği için, Protestanlığın ne olduğunu, Katolik Kilisesi'yle nerede kavga ettiğini izliyor ve pekâlâ anlıyorlardı. Ama Kopernik-Kepler-Galileo çizgisini izlemeye ve yer-merkezci Ptolemaios sisteminden vazgeçmeye hiç niyetleri yoktu. Onun için de uçurum artık derinleşiyordu.

Kanunî Döneminden 17. Yüzyılın Sonuna Kadar

Bundan önceki bölümlerde üstünde durduğum İran ve Şiîlik konusu da bu alanda belki dolaylı olarak, ama sonuçta çok ağır bir biçimde etkili olmuştur. Koyu bir ortodoksiye geçilmiş ve zaten pek fazla gelişmemiş olan bilimsel disiplinler medrese eğitiminden de çıkarılmıştı. Fatih Mehmed'i izleyen üç padişah, Bayezid, Selim ve Süleyman, bu konularda onun tam karşıtı bir tavırdaydılar. Dolayısıyla onunla başlama potansiyeli kazanan süreç, daha baştan, boğuldu ve yok oldu.

Kanunî Süleyman'ın uzun saltanat çağının özel koşulları Osmanlı ülkesinde devletin coğrafyaya daha fazla ilgi duymasına yol açtı. Bu tabiî bütün dünyanın keşiflerle sarsıldığı bir dönemdir. 15. yüzyılın sonunda ilk ciddi seferler yapılmış, yönler ve kıtalar belli olmuş, seferler iyice yoğunlaşmıştı. Osmanlı Devleti'nin de bu olup bitenlerle ilgilenmemesi mümkün değildi.

Bu dönemde "coğrafya"dan söz edildiğinde akla gelecek ilk isim Pîrî Reis'tir. Pîrî Reis, II. Bayezid döneminin en önde gelen deniz komutanı Kemal Reis'in yeğeniydi ve onun yanında yetişmişti ("dayı" mı, "amca" mı olduğu, Pîrî Reis'in kendi ifadeleri yüzünden tartışmalı - Kemal Reis'in Rum kökenli olup olmadığı da ayrıca tartışmalı). Kemal Reis 1511'de ölünce Pîrî Reis de bir süre korsanlığa yönelmiş ve bu sırada, muhtemelen ele geçirilen bir geminin ganimetleri arasında, Kolombo'dan kaynaklanan bir dünya haritasına el koymuştu. Buna dayanarak çizdiği haritasını Yavuz Selim'e verdi. 1521'de, Kanunî'nin saltanatının başında, *Kitab-ı Bahriye*'sini tamamladı; 1525'te genişletti ve yeniden düzenledi; 1528'de ikinci dünya haritasını çizdi.

Pîrî Reis'in bu haritası, Türkiye'de bazı yazarların, Amerika'ya herkesten önce Osmanlıların gittiği, üstünde Amerika'nın bulunduğu ilk haritayı Türklerin yaptığı gibi birtakım iddialar yayımlamalarına yol açtı. Popüler kültür düzeyinde bu tip asılsız temelsiz iddiaları ciddiye almak gerekmediği söylenebilir. Ama tabiî bu oldukça genel bir tavır olarak ortaya çıkıyor ve özellikle de, Türklerin ve Osmanlı medeniyetinin en zayıf olduğu *bilim* alanında böyle iddialara sık sık rastlanıyor. Bunun öteki örneklerinden birkaçına daha bu bölümde değinmek gerekecek.

Pîrî Reis'in haritası, Kolombo'nunkine dayandığı için, o dönemde çizilebilecek en gelişkin haritalardan biriydi. İkinci haritanın birinciyi düzeltiyor olması, Reis'in Batı'daki gelişmeleri izlediğini gösteriyor (kendisi Mısır'dan kalkıp Atlas kıyılarına gitmediğine göre). Pîrî Reis ayrıca kitabında Batı'da gelişmeye başlayan *portolan*'ın ne kadar yararlı ve gerekli olduğunu belirtmekle de öncülük etmiştir. Sonuç olarak,

Amerika'yı keşfetmemiştir, ama Osmanlı bilim tarihinde önemli bir yeri olduğu da açıktır.

Pîrî Reis, Basra Körfezi'nde Portekizlilerle deniz savaşlarında ve Hürmüz Kalesi'nin alınmasında başarısız olduğu düşünülerek (Basra Valisi olan Kubad Paşa adında birinin ihbarı üstüne) seksen küsur yaşında idam edildi (1554). Bu da bu toplumda siyaset-bilim ilişkilerinin geçmişi ve geleneği üstüne epey bir şey söyleyen simgesel bir olaydır.

Kanunî döneminin coğrafyayla ilgili önemli eser bırakan ikinci denizcisi Seydi Ali Reis'tir. O çağların pek çok bilim adamı gibi, bilimin çeşitli kollarıyla (örneğin astronomi) olduğu kadar şiir ve edebiyatla da ilgiliydi. Pîrî Reis gibi o da Basra Körfezi'nde Portekizlilere yenildikten sonra (ilgili bölümde, bu zamana kadar fazlasıyla birikim yapan Portekiz'in tekne teknolojisi üstünlüğüne değinilmişti) fırtınaya tutularak Hindistan'da Gücerat kıyılarına sürüklendi. Karadan İstanbul'a varması dört yıl sürdü ve bu gezi gözlemlerini *Mirat-ı Memalik*'te anlattı. *Muhit* daha da önemli bir eserdir ve Hint Okyanusu'nda gemicilik yapmak için değerli bilgiler verir. Ama bunların Osmanlı Devleti erkânı tarafından okunduğuna ve dikkate alındığına dair pek bir belirti yoktur. Sokollu dışında kimse bu konulara yakınlık duymadığı için *Muhit*'in bir etkisi olmadı -ancak, uzun zaman sonra, Kâtip Çelebi, bu eserden yararlandı- tabiî, kendi zamanında, Kâtip Çelebi'nin de etkisi olmadı. Oysa Seydi Ali Reis yalnız bizzat gittiği Hint Okyanusu'nu anlatmamış, Amerika çevresindeki son gelişmeleri de -örneğin Magellan'ı- aktarmıştı.

Bu dönemde coğrafya üstüne başka kitaplar ve haritalar da sayılabilir. Ama özgün ürünler bu iki Reis'ten kalanlardır. Adnan Adıvar şöyle diyor:

> Coğrafya konusunda büyük bir hamle eseri görülen bu devirde öteki müspet ilimler alanında büyük ve önemli eserlere rastlamıyoruz (Adıvar, 1982, s.95).

Sorun bir bakıma budur zaten. Bu dönemin dünyada yoğun keşiflerle dolu olması ve denizlerin büyük önem kazanması, Osmanlı toplumunda da coğrafya-

III. Murad zamanında hazırlanan *Şehinşahname*'nin minyatürleri bazı çağdaş olayları ele alıyordu. Bunların arasında Takiyüddin'in izin alıp açtığı İstanbul'daki rasathanenin minyatürünü de görüyoruz. Minyatürde, rasathanede kullanılan çeşitli araçlar da resmedilmiş. Buna bakınca, rasathanede azımsanmayacak sayıda insan çalıştığı izlenimi ediniliyor. Takiyüddin'in kim olduğunu bilmeye imkân yok ama sağ üstte oturup ötekilere bakan kişi olabilir.
Takiyüddin'in Galata'daki rasathanesi.

Şehinşahname, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi.

ya ilgiyi zorunlu olarak artırmış ve keşiflerin serpintileri buradan da hissedilmişti. Ama coğrafya alanındaki bu görece özgün eserler, ülkede sistematik bir bilimsel pratik ya da gelişmenin sonucunda ortaya çıkmış değildi. Bunlar arızî gelişmelerdi; toplumu da etkilememiş ve bir süre sonra unutulmuşlardı. Bilim tek bir alanda gelişemez. Bazı rastlantıya bağlı bireysel gelişmeler olsa da, bunları besleyecek bir ortam yoksa o gelişmeler bir süre sonra tıkanır. 16. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı toplumunda böyle bir ortamı var edecek koşullar büyük ölçüde devlet girişimiyle ve etkili bir biçimde ortadan kaldırılmıştı.

Bu dönemde yaşayanlar arasında bir de Matrakçı Nasuh'u anabiliriz. Gene on parmağında on marifet olan bir kişi olarak tanıdığımız Nasuh'un bugün bizim için en faydalı eserleri, yaptığı haritalar ve kent çizimleridir.

17. YÜZYIL

Osmanlı Devleti 17. yüzyıla eski şaşaasını bir hayli kaybetmiş olarak girdi. Başından beri topluma önemli bir dinamizm kazandırmış olan fiziksel genişleme büyük ölçüde sınırına varmış ve durmuştu. Bu yüzyılda da Osmanlıların bazı askerî zaferler kazandıkları oldu (IV. Murad'ın seferleri veya Girit'in fethi gibi), ama bunlar devletin genel gidişini belirlemedi.

Genişleme durduğu gibi (ama bu henüz ciddi bir "tehlike" anlamı taşımıyor ya da öyle değerlendirilmiyordu), içeride de önceden pek bilinmeyen çeşitli sorunlar, önü alınamaz biçimde, alıp yürümüştü. Celâlî isyanları bu düzende bir şeylerin yerinden oynamış olduğunun habercisiydi.

Bunların bir toplumun kültürel/entelektüel hayatını kötü etkilemesi normal karşılanabilir, ama böyle olması zorunlu da değildir. Tam tersine, bu gibi güçlüklerin entelektüel yaratıcılığı kamçılaması da belirli durumlarda mümkün olabilir. Ancak, Osmanlı toplumunda medreselerin durumu, Kanunî'den beri, herhangi bir entelektüel canlılığa izin verecek gibi değildi. Bu kurumlar dışında da, entelektüel/bilimsel çalışmanın koruyucusu olacak bir alan yoktu.

Böyle taassup koşullarının bilimsel gelişmeye imkân vermesi beklenemez. Ancak, bu taassubun yalnız Osmanlı toplumuna özgü olduğunu, Avrupa'da özgür düşüncenin engellenmediğini söylemek yanlış olur. Avrupa'nın özelliği, parçalı yapısıdır. Orada da, en az Osmanlı Devleti kadar muhafazakâr bölgeler ve yeniliğe tahammülsüz dinî anlayışlar vardı - ama Avrupa'nın bütünü böyle değildi. 17. yüzyılda İngiliz Hobbes fazla dikkat çekmediği Fransa'da, ama Fransız Descartes da (Spinoza'nın da bulunduğu) Hollanda'da çalışabiliyorlardı. Galileo'nun başı İtalya'da derde girince onu davet eden (gitmese de) başka yerler olabiliyordu. Bu da rastlantıya bağlı bir durum değildi. Avrupa'da bilim adamlarının buluşlarını hemen uygulamaya çevirecek yapılar oluşmuştu. İyi bir dürbünün alıcısı olduğu gibi, yeni bir astronomi teorisini de reddetmeden önce dinlemenin faydasını kavramış çevreler vardı.

Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyılda, böyle bir ihtiyaç duymuyordu. Buna ek olarak, geniş ve merkezî bir imparatorluk olduğu için, bu merkezî otoriteye aykırı düşünen ve dolayısıyla onun öfkesine uğrayan bir bilim adamının, imparatorluğu terk etmedikçe, sığınacağı bir yer yoktu. Sözgelişi bir doktor İstanbul'dan İskenderiye'ye giderse orada daha rahat teşrih yapamaz, bir astronom Kopernik sisteminin doğruluğunu Bağdat'ta daha rahat savunamazdı. Bunlardan başka, kültürel ve siyasî koşullar, Avrupa'daki gelişmelerden sadece haberdar olmayı bile imkânsızlık derecesinde güçleştiriyordu.

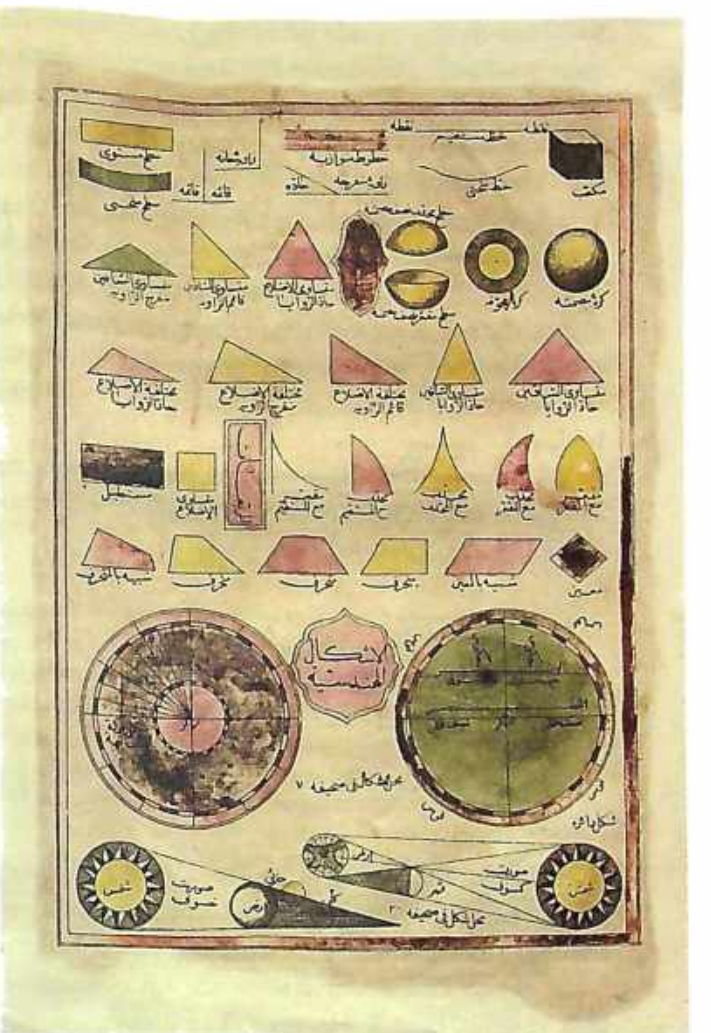
17. yüzyıl, Kâtip Çelebi *mucizesi* ve buna benzer bir iki tekil olay dışında, bilim açısından tamamen çorak bir yüzyıl olmuştur. Ama Kâtip Çelebi'ye ve 17. yüzyıla gelmeden önce, 16. yüzyılın sonundaki, 17. yüzyılın bilimsel çalışmalar bakımından nasıl geçeceğini belirlemiş ve nihaî hükmünü vermiş bir olaya daha değinmemiz gerekiyor.

Takiyüddin 1526'da Kahire'de (bir iddiaya göre Şam'da) doğmuştu. Babası da bir bilgindi. III. Murad zamanında İstanbul'a geldi. Hoca Sadeddin gibi, padişah üstünde etkisi olan insanları, payitahtta bir ra-

sathane açılmasının faydalı olacağına ikna etti. Onların yardımıyla rasathane için izin aldı ve inşaata girişti. Ama rasathanenin ömrü uzun olamadı. İnşaata yaklaşık 1575'te başlanmıştı; 1577'de bir kuyruklu yıldız görünmesi, 1578'de de veba salgını çıkması üstüne, zamanın şeyhülislâmı Kadızade Ahmed Şemseddin Efendi bu felaketlerden rasathaneyi sorumlu tuttu. Tophane sırtlarında olduğu tahmin edilen rasathane yıkıldı. Bundan sonra Takiyüddin'in ne olduğu hakkında da dişe dokunur bir bilgimiz yok.

Aynı dönemin bir minyatürü bu rasathaneyi resmettiği için oradaki aletler hakkında fikir edinebiliyoruz. Bunların oldukça gelişkin olduğu belki söylenebilir. Ancak, aletleri iyi olsa da, Takiyüddin halen Ptolemaios astronomisinden gidiyordu ve Kopernik'ten haberi yoktu. Olsa, belki başına gelen yalnız rasathanenin yıkılmasıyla kalmayabilirdi. Bu yıllarda Avrupa'da Tycho Brahe ise günün en önemli astronomuydu ve Kopernik'in bıraktığı yerden işi davralmıştı. Brahe'nin Kopenhag'daki ünlü rasathanesi de tam bu yıllarda yapılmıştı. Ama o uzun ömürlü olabildi. Zavallı Takiyüddin'le kıyaslanınca, Brahe Kopenhag'da bayağı şımarık davranabilmiş, krala da, kiliseye de, soylulara da, tafradan geri durmamıştı. Prag'a çağrılarak burayı terk etti, ama iki yıl sonra öldü. Kopenhag'daki rasathane hâlâ ayakta duruyor. Prag'da İmparator II. Rudolf onun ölümü üstüne Kepler'i desteklemeye başladı. Avrupa'daki bu seyirle Osmanlı'daki süreç arasındaki farklar yeterince net.

Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyılın birinci yılında, Nadajlı Sarı Abdurrahman adlı bir müderris, Adnan Adıvar'ın tespitiyle "... âlemin sonsuzluğuna ve bu âlemde tabiat kanunları üstünde olaylar olamayacağına" inandığı için zındık olduğuna hükmedilmiş ve idam edilmişti. Bundan bir yıl önce de Giordano Bruno, Roma'da aynı suçtan yakılarak öldürülmüştü. Avrupa'nın özellikle Katolik bölümünde de koşullar bilimle uğraşanlara fazla gülümsemiyordu. Ama orada bilim adamlarının ve filozofların daha güvenilir limanlar bulabilecekleri çok yer olduğu gibi Bruno'dan sonra kilisenin bu huşuneti de bir ölçüde durulacak-

Kâtip Çelebi (1609-57) en çok tarihe ve coğrafyaya ilgi duyan gerçek bir bilim adamıydı. *Cihannüma* coğrafyayı ve kozmografyayı inceleyen bir kitaptır. Kâtip Çelebi yüzyıllar önce cereyan eden büyük tartışmada taraf olacak olsa İbn Rüşd'ün yanında yer alacağı bellidir. Okuduğunu anlayacak derecede Latince öğrenmiş olması da Osmanlı entelektüel hayatında sık rastlanmayan bir şeydir.

Kitab-ül Cihannüma'dan, Eşkâlü'l-Hendesiye. Turkuvaz Arşivi.

tır. Osmanlı Devleti'nde ise Molla Lûtfi'den beri Kanunî Süleyman döneminde Pîrî Reis ve Molla Kabız, III. Murad döneminde Hamza adında biri, idam edilmiş, böyle böyle 17. yüzyıla gelinmiştir.

Yüzyılın sonuna doğru bu listeye Larî Mehmed Efendi eklenmiştir ki onun hikâyesini Ahmet Yaşar Ocak'ın *Zındıklar ve Mülhidler*'inden okumak çok ilginç. Ocak, Paul Ricaut'dan yararlanarak, o dönemin uleması içinde ateist eğilimler bulunduğunu ve Mehmed Efendi'nin de bunları temsil eden biri olduğunu söylüyor. Bu daha çok incelenmesi mutlaka gerekli bir konu.

IV. Murad, idam edilen bilim adamları listesine tıp üstüne eser veren hekim Emir Çelebi'yi eklemiştir (afyon kullandığı için). Adıvar'a göre:

> ... bu devirde bazen Batı eserlerinden, ya ağızdan toplama veya aktarma suretiyle, meydana getirilen bu çeşit eserler, artık Türkiye'de, bir Batı tıbbı bulunduğundan haber alınmış olduğunu göstermekle birlikte, hiçbirisinde ne bir sistem ve ne de bir senteze rastlanmadığı gibi, XVII. yüzyılda Avrupa'da tıbbın ilerlemelerinden hiçbir habere rast gelinmez (Adıvar, 1982, s.135).

Adıvar'a göre bunun bir istisnası, ünlü bir Fenerli aileden gelen Aleksander Mavrokordato'dur. Mavrokordato 1664'te Bolonya'da bastırdığı İtalyanca kitabında (zaten Padua Üniversitesi'nde tıp okumuştur) hem Vesalius, hem de Harvey'in kan dolaşımı üstüne açıklamalarını rahatça tartışabilmektedir.

> Buna karşılık, hekim olarak, Türkler arasında hiçbir şöhrete erişememiş, hattâ, meslektaşları üzerinde, hiçbir ilmî etki yapamamıştır (*gös. yer.*).

Ama İstanbul'daki Fransız Elçi'nin özel hekimiydi.

Ekmeleddin İhsanoğlu, Sigetvarlı Tezkireci Köse İbrahim Efendi adında birinin Fransız Noel Duret'nin eserini çevirdiğini ve bunun Osmanlı'da Kopernik'in güneş-merkezli sistemini haber veren ilk eser olduğunu anlatır (İhsanoğlu, *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna*, 142 ve sonrası). Zamanın müneccimlerinden Şekibî Mehmed Çelebi bunun bir "frenk fodulluğu" olduğunu söylemiş - eserin pek etkili olmadığı ve burada yeni bir arayışa yol açmadığı anlaşılıyor.

17. yüzyılın belki tek Müslüman-Osmanlı bilim adamı Batı'da Hacı Kalfa diye tanınan Kâtip Çelebi'dir (1609-57). O da pek çok alana el attı ve çağın "ansiklopedik" bilgin idealine uydu. Coğrafya üstüne olan *Cihannüma* ile bir tür biyografik ve bibliyografik sözlük olan *Keşf-üz Zünun* en önemli eserleridir. Ama tarih dahil pek çok konuda pek çok eser vermiştir. Kâtip Çelebi'de bilimsel çalışma yapmaya yatkın bir zihniyet görebiliriz. Pozitif bilimlerin önemini ve gereğini kavramış ve düşüncesini çağında yaşayan herkese oranla her türlü dogmatizmden çok daha fazla arındırmıştır. Kanunî Süleyman döneminde aklî ilimlerin medrese bünyesinden çıkarıldığını söyleyen de odur.

Mercator'dan haberi vardır, Ortelius'u beğenir, *Atlas minor*'u ele geçirmiş ve incelemiştir; dünyanın yuvarlak olmasının İslâm'la çelişmesine hiç gerek olmadığını kanıtlamaya çalışır. Bu arada, dönemin şeyhülislâmı Bahaî Efendi'yi kuzeyde namaz ve oruç saatlerinin ne olması gerektiği ya da güneşin aynı yönde hem doğup hem battığı bir noktanın dünyada olup olmadığı gibi sorularla sıkboğaz etmiştir. Ama o bile, sözgelişi astronomi dendiğinde, hâlâ Ali Kuşçu'nun ötesinde fazla bir şey bilmiyordu.

Kâtip Çelebi'nin ölümünden bir süre sonra Ebu Bekir bin Behram-üd-Dımışkî (Şamlı) adında bir başka bilginin bir yandan kadılık yaparken bir yandan da coğrafyayla uğraştığını gene Adıvar'ın kitabında görüyoruz. Bir kısmı çeviri, bir kısmı derleme olan eserinde Kopernik'ten Türkiye'de onun da ilk söz edenler arasında olduğunu öğreniyoruz (1685'de).

17. yüzyıl söz konusu olduğunda, Türkiye'nin popüler tarihçiliği hemen Hezarfen Ahmed Efendi'yi (ve Hasan Çelebi'yi) öne çıkarır. Bu konu hakkında gerçek bir bilgi sahibi değiliz. Bütün sevimliliğine rağmen hiç de güvenilir bir tanık olmayan Evliya Çelebi'den başka kaynak yok. Ona göre Ahmed Çelebi kanat takınıp Galata Kulesi'nden kendini bırakıyor

ve Üsküdar'a iniyor. Padişah ihsanda bulunmakla birlikte "böyle adamlar tehlikeli olabilir" düşüncesiyle onu Cezayir'e sürüyor. Sonra ne olduğunu da bilmiyoruz.

Bu, koluna kanat takarak uçma deneyi tarih boyunca birçok kişinin aklına takılmış olsa gerektir. Türk tarihinde bunu denerken Nişapur'da düşüp ölen Cevherî adında biri bilinir. Popüler kültürde Hezarfen'in bu "fenni" neredeyse "ilk uçağı Türkler yaptı" mantığıyla anlatılır. Bu hikâyenin bize gösterdiği "icat" ise uçak değil, olsa olsa "paraşüt" olabilir. Uçak, bir adamın kanatlanıp uçması değil, uçan bir aracın yapılması demektir.

18. YÜZYIL

Osmanlı tarihinin 18. yüzyılı Lâle Devri ile başlar. Bu, söz konusu tarihte ilk bilinçli Batılılaşma hareketinin ortaya çıktığı dönem olduğuna göre, bilimin gelişmesi için de öncekilere oranla daha elverişli bir zemin yaratması beklenir. Nitekim, böyle olmuştur da. Bundan önce, ilgili bölümde, Nevşehirli İbrahim Paşa'nın çabalarına, özellikle İbrahim Müteferrika ve matbaa konusuna, Humbaracı Ahmed Paşa'ya vb. değinilmişti. Bu dönemde sorun, devletin tepesinden bilimsel araştırmaları durduracak, yıldıracak baskıcı uygulamalar gelmesi değildir. Daha önceki uygulamalar sonucu, baskı değil teşvik olduğu halde, toplumun kendi içinden bu alanda herhangi bir canlılık yaratamamasıdır (ama, geleneğin baskısının hemen ortadan kalktığını düşünmek için de fazla sebep yoktur). Bunun başlıca kanıtı, basılan kitapların sayısıdır: Müteferrika'nın 1743'e kadar bizzat bastığı kitap sayısı 17; 1830'a kadar bu matbaada basılan toplam kitapların sayısı 97.

Her konuda gecikme ürkütücüdür. Örneğin, müderris ve kadı Esad Efendi, Damat İbrahim Paşa'nın emriyle Aristoteles'in *Fizik*'ini (üstelik nedense Arapçaya) çevirmeye başlar! Daha yakın bir zamanda yaşamış birini, Paracelsus'u aktaran Ömer Şifaî adında bir hekim de vardır; ama o Paracelsus'a, Esad Efendi'nin Aristo'ya olduğundan daha uzaktır.

Bu yüzyılda kocası elçi olarak İstanbul'a tayin edildiği için burada bulunan Lady Montague, Osmanlı ülkesinde bir çeşit çiçek aşısı yapıldığına bir mektubunda değinmiştir. Milliyetçi tarihçilik bunu da bir "Türk öncülüğü"ne çevirmek istemiştir, ama tabiî bunun da aslı yoktur (Lady Montague da böyle bir şey yazmamıştır). Bugün bildiğimiz çiçek aşısını 1798'de Jenner icat etmiştir.

Bir başka milliyetçi-popüler tarihçilik çabası, Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Darwin'den önce evrim teorisi yaptırtmak olmuştur. Adıvar'a göre:

> ... liseler için yazılan bir kitapta bu gibi yanlış bilgilerle modern evrim teorisinin İbrahim Hakkı'ya atfı, romantik milliyetçiliğin bazı aydınlarımızı sürüklediği yanlış bir düşünce sonucudur (Adıvar, 1982, s.185).

Dünyada olmuş "iyi" şeyleri "Türk'e" mal etmekten çok mutluluk duyan bu eğilimin yanı sıra, Türkiye'de çoğunluğun bugün de Darwin'i ve onu doğru bulanları zındık saymaya devam etmesi, bilimsel anlayışın bugün vardığı noktanın ne kadar acıklı olduğunu gösterir.

Ancak, İbrahim Hakkı'nın kendisi, Ekmeleddin İhsanoğlu'nun anlattığı gibi, Kopernik'in güneş-merkezli sistemini, hak verdiğini belli ederek anlatmasıyla ilginçtir. Gene de, herhalde kendini güvende tutmak için, eserinde Batlamyos'u da (gene doğru bularak) anlatmaktan geri durmamıştır. Ama en azından, Müteferrika gibi "karşı-tavır" almadan -ya da "alır gibi yapmadan"- bu görüşü aktarmıştır.

18. yüzyılda, 1730 Patrona İsyanı, Lâle Devri'nin önde gelen kişiliklerinin hayatını sona erdirmekle birlikte, bu hareketi sona erdiremedi. İsyanı çıkaranları kısa bir süre sonra haklayan I. Mahmud daha önce başlatılan her şeyi hızlandırarak devam ettirdi. Bu yüzyıl boyunca gördüğümüz padişahların hepsi de -pek aklı başında olmayan III. Osman dışında- aynı meşrepte insanlardı. Zaten yüzyıl bu Batılılaşma anlayışı ve çabasının en trajik figürü III. Selim'le kapanmış sayılır. Ama başta padişahlar, Batı'yı hedef seçmiş bu insanlar, bütün çabalarına rağmen, varmak iste-

dikleri yerin tam ne olduğunu tanımlamakta bile güçlük çekiyorlardı.

Burada bir paradoksa kısaca değinebiliriz: Osmanlı Batı ile denk güçte olduğu zamanlarda Batı'da ne olup bittiğini izlemekte de pek fazla zorlanmıyordu. Bu arada yalnız Osmanlıların değil, o dönemde bir Avrupalı'nın da izleyemediği ve kavrayamadığı nedenlerle Avrupa patlamasını yapıp arayı açtıktan ve Osmanlı Devleti de bütün direnişlerine rağmen sonunda başka çare kalmadığı için Batılılaşma politikasını benimsedikten sonra, Batı'nın ne olduğunu anlama imkânsızlığı doğdu.

18. yüzyıldan bir olgu, çeşitli bakımlardan ilginç: Tokatlı Mustafa Efendi, İbn Sina'nın *Kanun*'unun tamamını çevirmeye teşebbüs ediyor! Bunun ilginçliği şuradadır: Osmanlı tarihi boyunca tıpla ilgilenen hekimler, İbn Sina'dan daha büyük bir tıbbî otorite tanımamışlardı; dolayısıyla bütün bu tarih boyunca, tıbbiye alanında herhangi bir yeni fikri İbn Sina'ya dayanarak reddetmişlerdi, zararlı ilan etmişlerdi - ama bütün bu süre içinde İbn Sina'nın Türkçeye tam bir çevirisi yapılmamıştır.

Bu yüzyılda tıp üstüne en önemli eseri yazan Abbas Vesim (Kambur Vesim) adında biridir. Onun eserinde bir yandan Boyle'un organizma anlayışı tartışılır ve buradan giderek maddeden ayrı bir ruhun olup olamayacağı konusuna girilir. Bunu bayağı ileri bir adım olarak değerlendirebiliriz, ama bir zaman sonra ağır bir dizanteri durumunda "terbiye edilmiş hayvan kemikleri ve özellikle insan kafa kemiklerinden ve hele 'maktul insan' kafa kemiklerinden hazırlanan bir ilaç" tavsiye etmeye başlayınca, herhalde bilimsellikten geriye bir şey kalmamış olur. Bu Abbas Vesim de malum milliyetçilerin veremin mikroptan çıktığını ilk keşfeden "Türk" hekimi olarak lanse ettikleri kişidir.

Abdülhamid döneminin ileri gelen doktorlarından, sultanın kendi yaptırdığı Etfal Hastanesi'ne başhekim yapmayı uygun gördüğü İbrahim Paşa, bu Abbas Vesim hakkında 1903'te son derece övücü bir makale yayımlamış ve belki de bu çığırı o açmıştır:

> ... hastalık mikroplarını Avrupalılar'dan 300 yıl önce keşfettiği ve hele verem ve frengi hastalıklarının tedavisi hakkında düşüncelerinin 20. yüzyıl başında bile, daha iyi olamayacağı ve böyle eski hekimlerimiz varken, her şeyi Avrupa'dan beklemek abes olduğu bile yazılmıştır (Adıvar, 1982, s.196).

Ancak, hayli yakın zamanlara kadar, bilimde büyük buluşlara imza atmış öncü kişilerin, aynı zamanda tamamen "batıl" denecek inançları olması yadırganacak bir şey değildir. En parlak örnek, Newton'ın kendisidir.

Adıvar, bu olmadık, akıldışı çerçevede yüceltilen Vesim'in haberdar olmadığı Harvey'i, çağdaşı Abdülaziz'in Türkçede ilk kez yazdığını anlatır. Suphizade Abdülaziz Efendi (Hekimbaşı) önemli Leydenli hekim ve profesör Boerhaave'yi de Latinceden Türkçeye çevirmişti. Bu tıp bilgini de hayatının son bir iki yılını (1783'te öldü) İstanköy Adası'nda, sürgünde geçirmek durumunda kalmıştı.

Birkaç istisnai dönem dışında Batılılaşma yönünde oldukça kararlı bir çabayı sürdüren Osmanlı Devleti, özellikle bilim alanında bu çabalarından sonuç alamıyordu. Bu, şüphesiz, şaşılacak bir durum değildir. Bilimin gelişebilmesi ciddi bir zihniyet devrimine bağlıdır ki, bu da dünyada gerçekleştirmesi en zor olan şeylerden biridir. Örneğin, 1734'te (I. Mahmud'un saltanatı), Üsküdar'da "Hendesehane" adıyla bir matematik okulu açılmış, Humbaracı Ahmed Paşa (Comte de Bonneval) ile evlatlığı Süleyman Ağa burada ders vermişlerdi. Gene de kurum pek uzun ömürlü olamamış, işin tuhafı burada eğitim görenlerin yeni talim yöntemlerinden ötürü isyan çıkaracakları korkusuyla okul kapatılmıştı. Herhalde bu okula epey umut bağlanmıştı ki, yıllar sonra, Koca Ragıb Paşa'nın bu okulda okumuşların ve "ötede beride kalan ve ölen askerlerinin evlatlarının toplanarak, Sütlüce yakınında, Karaağaç'ta bir özel evde gizlice aritmetik ve geometri okutulmasını emrettiği de bazı tarihlerde yazılmaktadır. Hattâ, Toderini... bu değerli sadrazamın Voltaire'in Newton fiziğine dair eserini Türkçeye çevirtmek istediğini yazmaktadır" (Adıvar, 1982, s.202-203).

"Gizlice" aritmetik ve geometri okutulması durumun vahametini gösteriyor. Toplumda yaratılan taassuba karşı devlet kendisi, kendi politikalarını uygulayacak kadro yetiştirmek için, "gizli örgüt" mantığıyla örgütlenmek zorunluğunu duyuyor. Üstelik burada bir güvenlik tedbiri olarak "ırsî" bir öğeye sarılmaktan medet umuyor. Bunlar, bilim için yapılıyor.

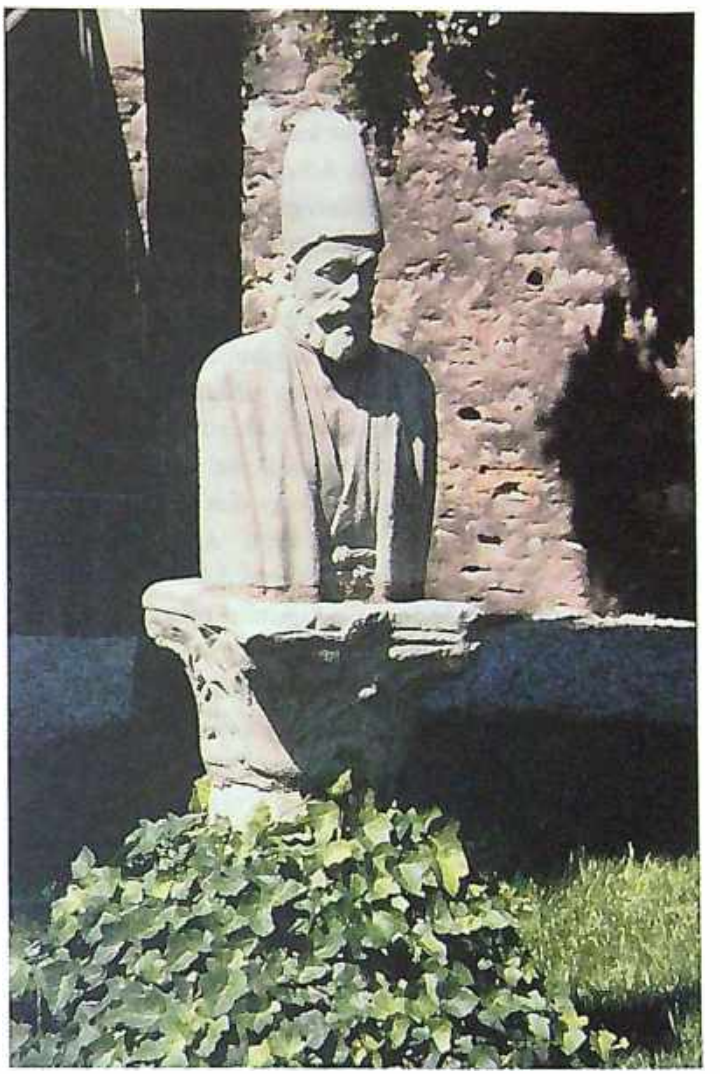
Ama daha hikâyenin sonuna gelmedik. Bu tarihlerde Baron de Tott, Osmanlı ordusuna topçuluk öğretmek üzere, devlet hizmetine girmiştir. Baron, Fransa'ya göçmüş soylu bir Macar ailesinden geliyordu. Kayınpederi Vergennes İstanbul'da Fransa Elçisi olduğu için buraya gelip yerleşmişti. Eski Hendesehane, yeniden canlandırılmak isteniyordu. Ama, Ragıb Paşa'nın çocuklarına "gizlice" geometri öğretmeyi tasarladığı eski öğrenci veya mezunlardan hayatta kalanlar, bu yeni kurumu kendilerine hakaret sayarak sorun çıkarmışlardı. Baron şunları anlatıyor:

> Padişah [III. Mustafa'dır], büyük memurlardan seçilen iki mümeyyizin huzurunda, bu itiraz edenleri imtihan etmemi bana emretti. Aralarından altı kişi imtihana girip, eski kurumun şeref ve haysiyetini savunmak için, ayrıldılar. Bu imtihanda, kısaca, bir üçgenin üç açısının toplamının ne olduğunu sordum; içlerinden en cesuru bana 'üçgenine göre' karşılığını verince imtihanı daha fazla uzatmaya hacet kalmadığı anlaşıldı.

Görüldüğü gibi, nereden bakılsa, durum parlak değildir.

Baron de Tott'la ilgili başka bir ilginç ayrıntı, Sapanca ile İzmit Körfezi arasında, Sakarya'nın yönü değiştirilerek, bir kanal açılması, ayrıca da, Süveyş'te kanal projesi için çalışmasının istenmesidir. Bunlar Sokollu Mehmed Paşa'nın aşağı yukarı iki yüzyıl önce devlet kurumuna kabul ettiremediği projelerdi.

Bilindiği gibi, bu proje bu tarihte de gerçekleşmedi. Süveyş Kanalı, Mısır Osmanlı'dan iyice özerkleştikten sonra yapılabildi. (Sakarya projesi aslında Koca Sinan Paşa'nın önerisidir. Sokollu'nunkiler kadar önemli bir proje değildir.)

Comte de Bonneval buraya gelip Müslüman oldu ve Humbaracı Ahmed Paşa adıyla tanındı. Beyoğlu'ndaki Kumbaracı Sokağı, Ahmed Paşa burada oturduğu için bu adı almıştır. Yakınındaki Mevlevihane ile iyi ilişkileri vardı ve ölünce orada gömüldü. İbrahim Müteferrika da yanındaki mezarda yatmaktadır. Onu tam gözden çıkaramamış olacaklar ki, Fransız Elçiliği'nin bahçesinde, resimde görülen, Mevlevi arakiyesi giymiş halde, Ahmet Paşa heykeli dikili.

SONUÇLAR

Osmanlı tarihinde bilim alanında ne olduğunu, ne yapıldığını (tabiî dolayısıyla ne olmadığını ve ne yapılmadığını) Adnan Adıvar kadar ayrıntılı ve bir arada inceleyen kimse yoktur. Adnan Adıvar, yaşadığı çağın genel ve ideolojik koşulları gereği, bu konuya bir hayli "pozitivist" bir çerçeveden bakar. Ama en derli toplu eser, bugün de, onunkidir. Bu bölümde ben de büyük ölçüde onun kitabının gösterdiği doğrultuda gittim. Osmanlı Devleti'nin, tarihinin en şaşaalı döneminde (Kanunî'ye denk düşen yıllar) bilimsel anlayışı ilerletmek ve geliştirmek alanında son derece muhafazakâr bir tutum aldığı anlaşılıyor. Molla Kabzî'nin idamı belki de simgesel bir olay olarak değerlendirilebilir. Bundan sonra, "aklî" değil "naklî" yönünde istikrarlı bir yapılanma görüyoruz. Lâle Devri'nden itibaren karşıt yönde geçici kıpırtılar olsa da, bunlar ne yaygın, ne de uzun süreli sonuçlar verebilmiştir.

Bu da doğal, çünkü bir yasağın kalkması bir yere kadar anlamlıdır. Buğday ekmek yasak olan bir tarlada bu yasağı kaldırmanız, oraya artık buğday dikilebileceği anlamına gelir, ama ekeceğiniz buğdaydan iyi sonuç alacağınız anlamına gelmez. Bu ikinciyi yapmanız için başka etkenler de gereklidir. Oysa 17. yüzyıl tamamen boş geçmiş, 18. yüzyılda bu durumun değişmesine çalışılmışsa da, kayda değer bir başarı sağlanamamıştı. Bu iki yüzyılı sadece "boş" değil, bilime aykırı her şeyle doldurarak geçirdikten sonra, kısa sürede uygun bir ortam yaratılamazdı. Nitekim bugün 21. yüzyılın başında bile son yüzyılın bütün atılımlarına rağmen Türkiye Cumhuriyeti bu alanda parlak bir başarı kazanabilmiş değil.

Bu durum yalnız medresede "aklî" öğretimin dumura uğramasıyla oluşmuş olabilir mi?.. Sanmıyorum. Ekonomi bölümünün sonunda söylediklerimin bilimsel/teknolojik gelişme için de aynen geçerli olduğu kanısındayım. 1492 yılına kadar belki dünyanın en elverişli noktasında oturan ve büyük ölçüde bu nedenle Batı Avrupalılar'ı okyanuslarda ve ötesinde ne olduğunu araştırmaya zorlayan Osmanlı İmparatorluğu, deniz keşiflerinin başlamasıyla kurulan yeni dünyanın dışında kaldı. Bu sürecin başında Avrupa'nın ve Batı'nın Şeyhülislâm Ebussuud Efendiler'den yana herhangi bir eksiği yoktu. İdeolojik-politik muhafazakârlık ve bunun Kilise ya da Devlet gibi dinî-dünyevî kurumları, orada da, akıntıya karşı gitmeye çalışan düşünür veya bilim adamlarına herhangi bir sempatiyle bakmıyordu. Orada da yeteri sayıda kurban verildi. Ama orada, keşiflerle başlayan ve birçok düzeyde devam eden süreç hem bu çeşit entelektüel etkinliğe talep yaratıyor, hem de -dolayısıyla- o etkinliğin ayağını basabileceği uygun zemini sağlamaya çalışıyordu. Osmanlı Devleti'nde, birincisi olmadığı için ikincisi de olamadı.

İhsanoğlu, Osmanlı'nın Batı astronomisini yalnız kendi önem verdiği konular çerçevesinde izlediğini söylerken, aynı sorunu bir başka sorunsal içinde belirtmiş oluyor:

> Osmanlıların ilgisinin, bilimin gelişmesini veya değişmesini sağlayan, yeni temellerini ortaya koyan, yeni yörüngesini çizen temel kaynaklar ve teorik mahiyetteki eserlerin tercümesi cihetine yönelmeden, ihtiyaç duyulan vakit tayini konusundaki son gelişmeleri takip etmeye hasredilmiş olduğunu görüyoruz (İhsanoğlu, s.183-4).

Yani, namaz saati, iftar saati vb...

Gene "Ekonomi" bölümünün sonunda söylediğim gibi, zaten dünyada, Batı'dan başka, bu dönüşümü yaratabilmiş bir medeniyet yoktur. Onun için Osmanlı'dan çok, Batı'nın durumu istisnaîdir. Batı'ya Osmanlı Müslüman nüfusundan çok daha yakın olan gayri Müslim azınlıklar da, belki gelişmeleri daha iyi izlemekle birlikte, sonuçları benimsemekte Türklerden çok daha "özgür" davranmamışlardır. Çünkü, sonuçta, dünyanın Batı dışında kalan bölgelerinde bilimsel söylemin sürekliliğini sağlayacak platform, kurum, insan toplulukları yoktu.

"Evet, ama hem coğrafî, hem tarihî ve kültürel nedenlerle, Osmanlı kadar Batı'ya yakın kimse yoktu," denebilir; "Niçin, bu yakınlığa rağmen, bu kadar zihnî uzaklık?"

Bu soruya cevap bulmak o kadar kolay değil. Kıyaslanabilir bir örnek olarak ilkin Rusya'ya bakılabilir ve zaten bakmıştık. Orada, en başta Petro'da cisimleşen "Batı'ya doğru" eğiliminin bizdekinden çok daha güçlü, Boyarlar'da vb. cisimleşen "Batı'ya karşı" eğiliminin de bizdekinden biraz daha zayıf olduğunu görmüştük. Rusya, buna rağmen, ne kadar Batılılaşabildi? 19. yüzyılda, "Belki yeterince değil, ama Osmanlılara kıyasla çok daha fazla," dense, doğru cevap olurdu. Bugün daha az doğru - büsbütün yanlış olmamakla birlikte. Daha az doğru olmasının nedeni, herhalde, yetmiş küsur yıllık Sovyet deneyiminin getirdiği izolasyondur.

Kimyanın tarihi üstüne bir kitabın yazarı Henry M. Leicester önsözde şunları söylüyor:

> Bilim tarihçileri, irili ufaklı bilimsel buluşların, hiçbir zaman tek bir insanın özgün katkıları olarak kendiliğinden ortaya çıkmadığını artık anlıyorlar. En devrimci teoriler bile uzun ve ağır tempolu evrimlerin sonucunda oluşur. Temel fikirler birçok farklı yerde yeşerir. Zamanla bunlar, yeni gibi görünen bir kavramda birleştirilir, düzeltilir, tamamlanır ve nihayet ilan edilir. Böyle bir kavram da bu sefer onu izleyecek teorileri etkileyip biçimlendirmeye başlar. Bilimin sonsuz ilerlemesi bunların üstüne kuruludur.
>
> Açıktır ki böyle gelişmelerin tam hikâyesi bilim adamlarının kişilik ve zekâlarıyla sınırlı kalamaz. Birçok şey, onları kucaklayan toplumsal ve ekonomik koşullara ve onları etkileyen felsefi fikirlere bağımlıdır (H.M. Leicester, *The Historical Background of Chemistry*, Dover Books, Toronto, 1971).

Seçilmiş Kaynakça

Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.

—, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, 2 cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944.

Dialetis, D. - K. Gavroglu - M. Patiniotis, "The Sciences in the Greek Speaking Regions During the 17th and 18th Centuries", *New Studies in the History and Philosophy of Science and Technology* içinde (Kostas Gavroglu, ed.), Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Boston, Londra.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Ünver, Süheyl, *İstanbul Rasathanesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1969.

Yıldırım, Cemal, *100 Soruda Bilim Tarihi*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1974.

İKİNCİ BÖLÜM

Mimarî ve Kentleşme

Levni'nin *Surname*'sinde mimarların geçişi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi.

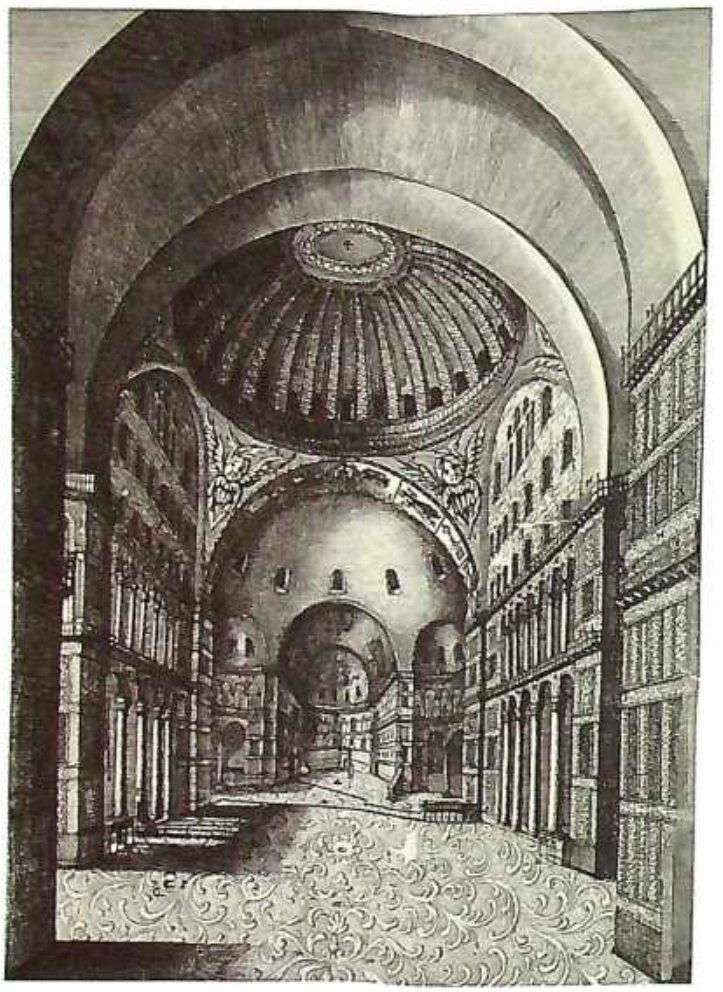
Güzel sanatlar alanında Osmanlı medeniyeti, ağırlığı Müslüman halk olan bir Balkan ve Ortadoğu İmparatorluğu (ya da "Doğu Akdeniz" diyelim) olarak, kendi çerçevesinin dışında, evrensel bakımdan değer taşıyacak en önemli eserlerini mimarî dalında vermiştir. Osmanlı musikîsinin veya Osmanlı edebiyatının, kendi kültürel sınırları içinde çok başarılı ürünleri olmakla birlikte, bunlar bu yapılarıyla uluslararası düzeyde ancak uzmanlaşmış, bu kültüre ilgi duyan çevrelerde bir dolaşım alanı bulabilirler. Ama mimarî böyle bir sınırlanma ile karşı karşıya değildir.

Belirtilen bu özelliğin yalnız Osmanlı mimarîsi için geçerli olmadığını, aslında Bizans'taki güzel sanatlar için de benzer şeyler söylenebileceğini ekleyelim. Her iki imparatorluk da bir hayli otokratik ve otoriterdi - yapı olarak ikisi de ayrıca, kâğıt üstünde, teokratikti. İdeolojilerinde yeniliğe kapalı, muhafazakârdılar. Bunlar, özellikle edebiyatın parlak bir gelişme göstermesine imkân tanıyan özellikler değildir. Resmin ve plastik sanatların durumu da ondan çok farklı sayılmaz. İslâm ayrıca "suret"i yasakladığı için bu alanda son derece engelleyicidir; ama böyle bir yasağı olmayan -ya da yasağı "sürekli" olmayan- Bizans'ın da bu alanda çok ileri gittiğini söyleyemeyiz.

Oysa mimarlık, "imparatorluk projesi"ne çok daha uygun bir sanattır. Doğu devletlerinde, son bölümde daha ayrıntılı göreceğimiz şekilde Marx, Engels veya Wittfogel gibi düşünürlerin dikkatini çeken imar faaliyetleri hep belirgin olmuştur. Selçukluların bu topraklarda zaten yürümekte olan ticareti kolaylaştırmak ve yaymak için yolları yenileyip birçok hanlar yaptıklarına değinmiştik. Osmanlılar da bu gibi işleri devam ettirdiler. Ama Osmanlılar, imparatorluğun görkemini de her şeyden önce mimarîde yansıttılar. Özellikle İstanbul'un fethedilmesinden sonra bu kentte süregelen mimarî faaliyet, bu paralelliğin mutlu sonuçlarını ortaya koyar.

KUBBE

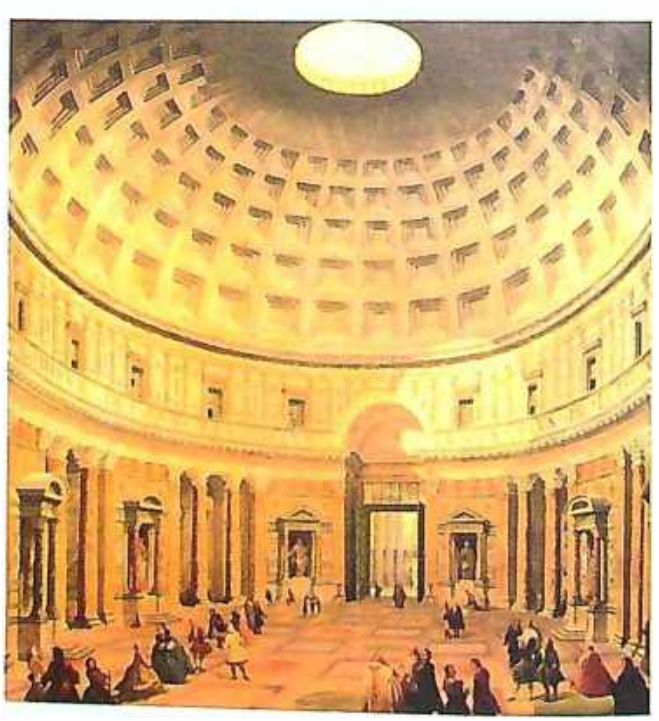
Bu bölümde, Osmanlı tarihi boyunca ortaya çıkmış çeşitli bina tiplerini ve bunlardan bazılarının gelişme çizgilerini izleyeceğiz. Ama önce bu tiplerin hemen

hemen hepsinin ortak özelliği olan örtü sisteminden, "kubbe"den biraz söz edelim.

Çok eski bir mimarî öğe olan kubbenin kemerden geliştiği tahmin ediliyor. Kemer, taş ve tuğla gibi küçük yapı öğelerini, yükselen bir eğri çizecek şekilde yanyana koyarak geniş bir açıklığın aşılmasını sağlar. Bu eğri ona ciddi bir sağlamlık kazandırdığı için, kendi boyu bosuna göre önemli ağırlıkları da taşıyabilir. Kubbe dediğimiz de, son analizde, bir yuvarlak çizgi üstünde böyle birçok kemerin bitişik dizilmesidir.

Kubbe çok büyük bir mekânı en dayanıklı biçimde örtecek bir örtü sistemidir. İlk kubbeli anıtsal yapı Roma'daki Pantheon'du. Ancak, bu kendisi de yuvarlak bir bina olduğu için üstünün kubbeyle örtülmesi görece kolay olmuştu. Doğu Roma'da ise kubbe uzun süre asıl örtüden çok, örtünün ortasında biraz da süsleyici bir öğe olarak kullanıldı ve "kasnak" adı verilen bir silindirin üzerine yerleştirildi. Ayasofya'da kubbenin çok büyük bir binayı örten sistem olarak kullanıldığını, ayrıca, ilk kez dört köşe bir binada kullanıldığını görüyoruz. Bu yeniliklere ek olarak, iki yarım kubbenin ana kubbeyi desteklerken merkezî mekânı da alabildiğine genişletmeleri, Ayasofya'nın nasıl bir mimarî dehanın eseri olduğunu gösteriyor.

Roma'daki Pantheon (*sağda*) yapıldığı zaman çatısı bir kubbeyle örtülen en büyük binaydı. Ancak bina kendisi daire biçiminde olduğu için kubbeyle örtülmesi görece kolay olmuştu. İlk olarak Ayasofya'da (*yukarıda*) kubbe dört köşeli bir yapının örtü sistemi olarak kullanıldı. Bu iki farklı biçimin birbirine intibak etmesi "pandantif" dediğimiz yapı ögesiyle sağlandı.

Guillaume Joseph Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople.*
G.P. Panini, *The Interior of the Pantheon*, State Museum of Art, Kopenhag.

Ermeni mimarlar, dört köşe binanın köşelerinde yaptıkları "tromp" denen güçlendirilmiş destekler üzerine kubbe veya külâhları oturtmuşlardı. Ayasofya'da dört köşe mekânla yuvarlak kubbeyi birbirine intibak ettirmek üzere "pandantif" kullanılmıştır ve bu daha sonra yapılan benzer binaların büyük çoğunluğunda tekrarlanmıştır.

Bizans'ta, Ayasofya'nın da yapıldığı 6. yüzyıl, Justinianus'un saltanat dönemi, parlak bir dönem, bir çeşit erken Rönesans gibiydi. Ayasofya ve Küçük Ayasofya bu dönemde yapıldılar ve kendilerinden sonraki birçok önemli binaya örnek oldular. İstanbul'un fethinden sonra, özellikle Mimar Sinan'ın elinde, kubbe çok çeşitli biçimlerde ele alındı ve değişik kubbe destek sistemleri geliştirildi.

Çeşitli nedenlerle, mimarî yaratıcılığın en fazla kendini gösterdiği camilerden başlayalım.

OSMANLI CAMİ MİMARÎSİ

Osmanlılar, Anadolu'ya yerleştikten sonra, hem Selçuklu hem de Bizans mimarîsinden etkilenmiş olmalıdırlar. Zaten Selçuklular da Bizans ve ayrıca Ermeni ve Süryani mimarîsi ile tanışmış ve bunlardan etkilenmişlerdi.

Türklerin "kubbe" fikrini, göçebe geçmişlerinde kullandıkları çadırdan geliştirdikleri gibi ırkçı "teorileri" ciddiye almamıza gerek yok.

İlk Osmanlı örnekleri İznik'te Hacı Özbek (1333), Hacı Hamza (1345), Yeşil Cami (1378-92), Bilecik'te Orhan Gazi (14. yüzyılın ilk yarısı) gibi camilerdir. Bunlarda kareye yakın dört köşe binanın üzerinde merkezî kubbe kullanılmıştır. Bu erken örneklerde de kubbenin dekoratif bir öğe değil, asıl örtü ilkesi olduğu görülmektedir.

Bu erken dönemde, eskiden "T" tipi diye adlandırılan camilerden çokça yapılmış, ama örneğin İznik'teki Nilüfer Hatun İmareti gibi yapılarda da aynı plan tarzı uygulanmıştır. Şimdi bunlara "eyvanlı tip" deniyor. Camilerin kanatlarında genellikle tabhaneler bulunuyordu. Bunların genellikle caminin iç mekânıyla bağlantısı olmuyordu.

Mimarlar bu dönemde kubbeyi daha büyütecek, böylece daha geniş bir alanı örtmesini sağlayacak cüretli girişimlerde bulunmadılar. "T"nin kuyruğunu daha başka yöntemlerle uzatarak mekânı büyütmeye çalıştılar. İstanbul'da da bazı örnekleri bulunan iki kubbeli cami (Mahmutpaşa, Muratpaşa) modeli bunlardandır. Bu, bir modüle onun tıpkısı olan bir başka modülün eklenmesi olarak açıklanabilir. Ama iki modülle sınırına varmaktadır, çünkü aynı şekilde uzayan bir üçüncü kubbeli kare herhalde çok çirkin olurdu ve zaten kimse böyle bir şeyi denemedi.

İstanbul'da yapılan Rum Mehmed Paşa veya Atik Ali Paşa (Çemberlitaş'taki) gibi camilerde ise, mihrap kısmı böyle art arda sıralanan iki kubbeyle uzamaz; tek kubbeli mekân geriye doğru bir yarım kubbeyle örtülen bir ekle uzar. Atik Ali Paşa'da tabhaneler de merkezî mekâna kemerlerle açılmaktadır. Böylece, burada merkezî mekânı genişletme yolunda daha ciddi bir çaba görüyoruz. 18. yüzyılda depremle yıkılan Atik Sinan eseri Fatih Camii'nin bu plana göre yapılmış olduğunu (tabiî çok daha büyük ölçekte) biliyoruz. Ama Osmanlı mimarîsinin bundan sonraki *anıtsallık* arayışlarında bu plan kullanılmadı, çünkü bu amaca çok uygun değildi. İmkânları -Fatih örneğinde görüldüğü gibi- oldukça sınırlıydı.

Selçuklulardan beri uygulanan bir başka örtü sistemini de "ulucami" tipi camilerde görüyoruz. Burada bina içine belirli bir simetriyle yerleştirilen çok sayıda sütun, dörderli gruplar halinde, küçük kubbelerin desteği olur. Başlangıçta bu direklerin ahşap çatıyı taşıdığını, sonra kemerlerle birbirlerine bağlanarak tonozlar oluşturduklarını, daha sonra da tonozdan kubbeye geçildiğini varolan çeşitli örnek veya kalıntılardan izleyebiliyoruz. Direk/sütun ve tonoz/kubbe sayısını artırınca bu sistemle istendiği kadar alan örtülebildiği için, erken dönemde en büyük camiler bu tarzda olanlardı. Onun için "ulucami" deyimi hem söz konusu caminin en büyük olduğunu anlatır, hem de yapı tipini belirtmiş olur.

İSTANBUL'UN FETHİNDEN SONRA

İstanbul'un fethedilmesinden sonra Osmanlı cami mimarîsinde devrimsel bir aşamayı temsil eden örnek Bayezid Camii'dir. Mimarı pek kesinleşmemiştir: Hayreddin, Yakub ve başka mimar adları öne sürülmüştür.

İstanbul başkent olunca, başta Ayasofya, Bizans mimarî mirasının en görkemli eserlerini yakından incelemek imkânı doğmuştu. Devlet hızla kendini bir imparatorluk olmaya adapte ederken, mimarlık örgütü de zorunlu olarak zaten güçleniyordu.

Bayezid Camii, Ayasofya'nın planını ana çizgileriyle uygulayan ilk Osmanlı camiidir. Bayezid'in daha önce Amasya ve Edirne'de yaptırdığı camiler "fetihöncesi" tarzdadır, ama İstanbul'daki kesinlikle "fetihsonrası"dır. Kubbe dört ayağa oturur, önde ve arkada iki yarım kubbeyle desteklenmiştir.

Ancak onun oğlu Selim'in camii (Süleyman zamanında tamamlanmıştır), bir geri dönüşü temsil eder. Geniş bir kareye, basit bir şekilde oturtulmuş, büyük bir kubbe (24 metre çapında). Kubbeyi kareye kocaman pandantifler bağlar. Fatih'in kendi camiinden çıkardığı tabhaneleri de burada yeniden görürüz. Ancak, Bayezidiye'de şimdi açılmış durumda olan kanatların da başlangıçta ayrı duran tabhaneler olarak yapıldığı söylenmektedir ve bu akla yakındır.

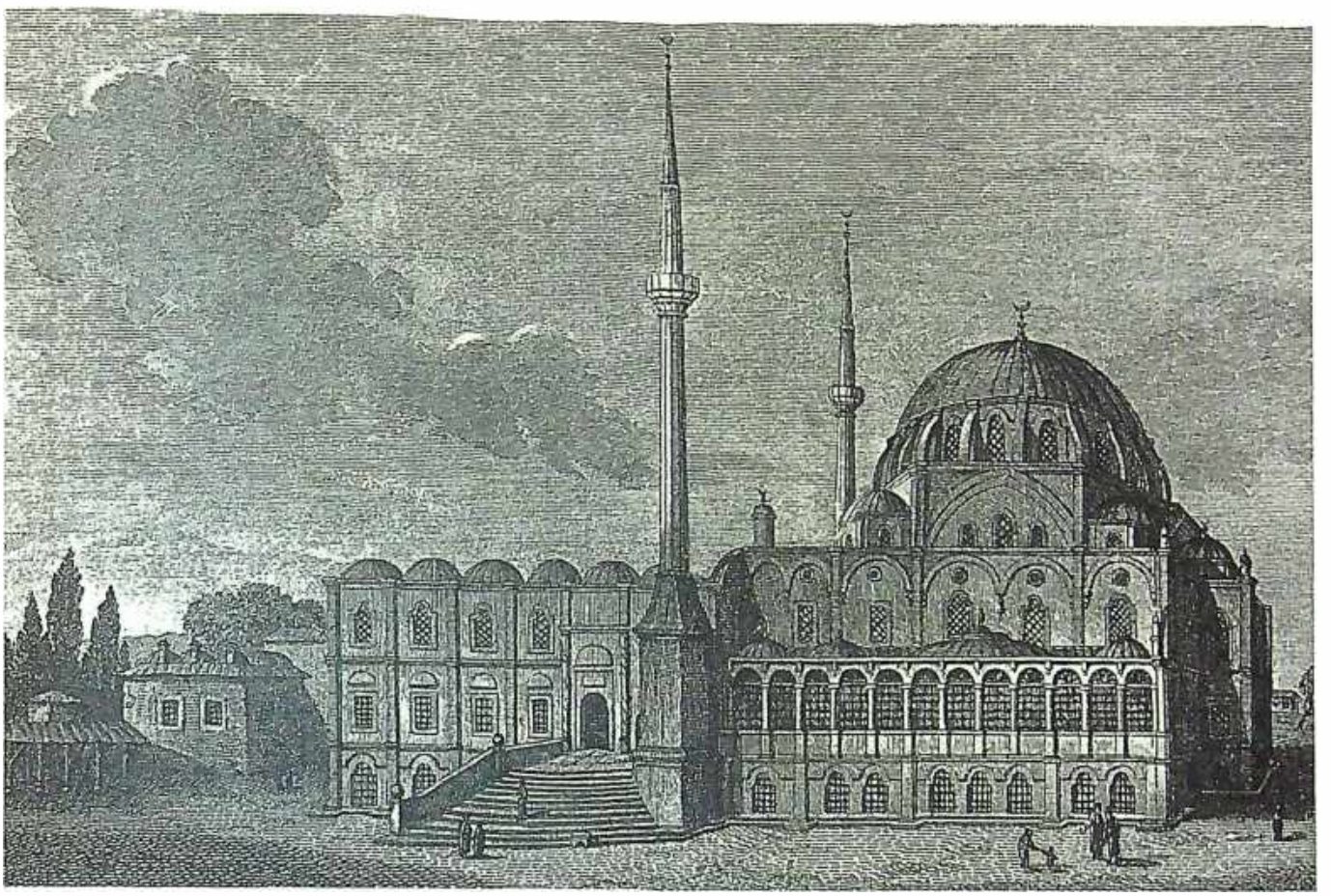
Süleyman'ın saltanat yıllarında, 1540 dolaylarında Mimarlık teşkilâtının başına Sinan geçer. Haseki ve Üsküdar'daki Mihrimah külliyelerinden sonra Sinan, Şehzade Camii'ne girişir, birkaç yılda tamamlar (1548). Burada bir kare plan uygulamış, merkezî kubbeyi dört yanından birer yarım kubbeyle kuşatmıştır. Kubbe ağırlığı dört fil ayağına yüklenmiştir.

İslâm'da ve Osmanlılarda, caminin simgesel olarak cenneti hatırlatması isteği vardı. Caminin kubbesinin gökkubbeyi andırması bekleniyordu. İç mekânda da, herhangi bir noktadan bakıldığında görüşü engelleyecek şeyler olmaması isteniyordu. Ulucamilerdeki veya Ayasofya'daki çok sayıda sütun bu ideale aykırıydı. Ağırlık az sayıda dayanağa binince, büyük camilerde, bunu taşıyacak ayakların da iyice kalınlaşması gerekti. Bayezidiye'de olduğu gibi Şehzade'de de böyle dört fil ayağı vardır ve bunlar binanın dışında, yarım kubbelerin arasında destek kuleleri olarak yükselirler.

Plan tam simetrik, dolayısıyla kusursuzdur. Gelgelelim, kusursuzluk biraz da sıkıcı bir şeydir. Sinan kendisi bu planı daha sonra hiç uygulamadı. Ama Sinan sonrasının Osmanlı mimarları -ki çoğu Sinan'ın kalfalarıdır- anıtsal camiler yaptıkları zaman hep bu plana başvurdular. Mehmet Ağa'nın yaptığı Sultanahmet ve birkaç mimarın elinden geçtikten sonra Kasım Ağa'nın tamamladığı Yenicami bu tip camilerdir. Depremde yıkıldıktan sonra Fatih Camii bu plana göre yapılmıştır. Çok daha sonra 19. yüzyılda, Kahire'de Mehmed Ali Paşa'nın camii de aslında bu plana göre yapılmıştır.

Adı "Şehzade", ama Yerasimos'un düşündürdüğü gibi, Süleyman bunu kendisi için ısmarlamış, bitiminde Sinan daha büyüğünü de yapabileceğini söyleyince ölen Şehzade Mehmed'e ithaf etmiş olabilir. Sinan bir süre sonra Süleymaniye'ye girişti. Burada o da Ayasofya'nın yapısını uyguladı. Ama onun üstünde dâhiyane rötuşlar yaparak işlevsel bölümlerini estetikleştirdi: Ayasofya'da, zayıf kalan kemerli kuzey ve güney duvarlarını dıştan destekleyen duvarlar, Süleymaniye'de de vardır; ama iki katlı, üstü kubbeli bir bölümün eklenmiş olması, bu destek duvarlarının göze çarpmasını önler. İçinin sadeliği, mimarî yapıyı yalın bir biçimde vurgular.

Gene şaheserlerinden gidecek olursak, Sinan'ın kariyerinin doruk noktası, Edirne'deki Selimiye Camii'dir. Burada kubbe sekizgen bir destek sistemi üstüne oturmuştur. Bu sekizgende bir kemeri bir yarım kubbe izler. Bu plan ilkin, gene Justinianus döneminden kalma, bizim Küçük Ayasofya dediğimiz Sergios ke Bakhos Kilisesi'nde kullanılmıştı. Bu yıllarda Justinianus İtalya'yı da fethedip Batı Roma'yı yeniden toparlamak üzere oraya ordu göndermişse de, kuzeyde, Venedik'in güneyinden Ravenna'yı da içine alan ve Roma'ya doğru uzanan bir bölümden başka herhangi bir bölgeyi ele geçirememişti. Ravenna'da yapılan

"Osmanlı baroku"nun üstadı olarak bilinen Mehmed Tahir Ağa'nın III. Mustafa için yaptığı Lâleli Camii. Bir yükselti üstünde, geniş bir avlunun içindedir. Giriş katına da alçak bir merdiven tırmanarak varılır. Ancak, bu yükseltinin, altındaki geniş bodrumdan ileri geldiği anlaşılır. Sanki Mehmed Ağa bu koca kitleyi bir boşluk üstüne oturtarak mühendisliğinin sağlamlığını bize göstermeye çalışmaktadır.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Arşivi.

San Vitale Kilisesi aslında Küçük Ayasofya'nın planını daha büyük bir ölçekte yeniden-üretir. Ancak, 250 yıl kadar sonra Büyük Karl (Charlesmaigne) Roma-Germen İmparatorluğu'nu kurunca, başkenti olarak Aachen'ı (Aix-la-Chapelle) seçer ve burada, gene San Vitale modeline uygun üç katlı büyük katedralini yaptırır. Dolayısıyla, yalın yapısal öğelerine indirgendiğinde, başka bakımlardan birbirlerine hiç benzemeyen bu binalar, hepsi Küçük Ayasofya mirasının ortak özelliğini taşırlar.

Sinan'ın İstanbul'da daha önce yaptığı Rüstempaşa ve Azapkapı'daki Sokollu Camileri de Selimiye'ye giden yol üstündeki aşamalar olarak kabul edilebilir.

Bu sekizgenlerden başka Sinan altıgene dayalı destek sistemleri de oluşturmuştur. Fındıklı'daki Molla

Çelebi ve Kadırga'daki Sokollu, onlardan önce de Topkapı'da Kara Ahmed Paşa Camileri dikdörtgenin yan yana iki yarım kubbeden ötürü yanlara doğru uzadığı bu tipin örnekleridir. Ama bunun şahikası da Üsküdar, Toptaşı'nda, Atik Valide Camii'dir.

Mimar Sinan, Osmanlı mimarlık tarihinde olağanüstü bir varlıktır. Bir birey olarak başarısının başdöndürücü olduğunu söylemek gerekir. Ama acaba bu yalnızca *bireysel* bir başarı mıydı? Sinan'ın elinden çıkmış eserlerin listesine *(Tezkire)* baktığımızda gördüğümüz rakamlara inanmakta güçlük çekeriz. Sinan bunların hepsinin planını çizmiş olabilir, ama hepsinin başında bulunup nasıl yapıldığına nezaret etmiş olamaz. Çünkü bu uzun yıllarda ortaya çıkarılmış eserlerin listesine baktığımızda, Sinan'ın *bir* mimar değil, bir toplumun *mimarî faaliyeti* anlamına geldiğini söylemek gerekir. Hiç şüphesiz çok iyi yetişmiş, nitelikçe ve nicelikçe yeterli bir kadronun başındaydı. Kalfaları, verdiği planı ve verdiği talimatı başarıyla yerine getirebiliyordu. Ömer Lütfi Barkan'ın Süleymaniye'nin yapılışı üstüne ekonomik araştırmasının da gösterdiği gibi, bu mimarî faaliyet, iyi örgütlenmiş birçok toplumsal faaliyetin üstüne oturuyordu: Zenaatlerin örgütlenişi, malzemenin üretiminin örgütlenişi, ulaşım ve taşımanın örgütlenişi vb.

Sinan'ın kalfalarından bazılarını zaten adlarıyla ve eserleriyle tanıyoruz. Sedefkâr Mehmed Ağa, Dalgıç Mustafa Ağa, Kasım Ağa, Davut Ağa... Yenicami, Sultanahmet gibi koca eserleri bu adamlar yapmış. Ayrıca mimarın adını bilmediğimiz, ama Sinan'ın da hayatta olduğu yıllarda yapılmış güzel camiler -veya başka tip binalar- da var: İvaz Efendi Camii, Nişancı Mehmed Paşa Camii gibi.

BAROK ÇAĞ

Klasik çağla Barok arasında, 17. yüzyılda, Kösem Sultan'ın Çinili Camii, taşradaki küçük çaplı eserler, IV. Murad'ın Topkapı'ya eklettiği köşkler, Köprülü soyunun çeşitli üyelerinin külliyeleri gibi, öncekilerin yanında iyice sönükleşmiş mimarî eserler görürüz. 18. yüzyılda, Lâle Devri ile başlayan Barok, yeni bir canlanma ve pırıltı getirir. III. Ahmed'in annesi Emetullah Sultan için Üsküdar'da yaptırdığı Yeni Valide Camii, Klasik ile Barok arasında ilginç bir eserdir. Nuruosmaniye'nin de kayda değer özellikleri vardır. Gene Üsküdar'da Ayazma Camii bunlar arasında yer almakla birlikte, 19. yüzyılın, çoğu Balyan elinden çıkma camilerini de işaret eder gibidir. Ama 18. yüzyılın üstadı Mehmed Tahir Ağa'dır (Lâleli Camii, Beylerbeyi Camii, yeni Fatih Camii). Bu yüzyıl, III. Selim'le ve onun Üsküdar'da yaptırdığı Selimiye, yeniden yaptırdığı Eyüb ve annesine adadığı Mihrişah Camileri'yle kapanır. Sultanahmet'ten beri süregelen, "hünkâr mahfili"ni, girişini vb. görkemlileştirme âdeti çok kere abartılarak yerleşir.

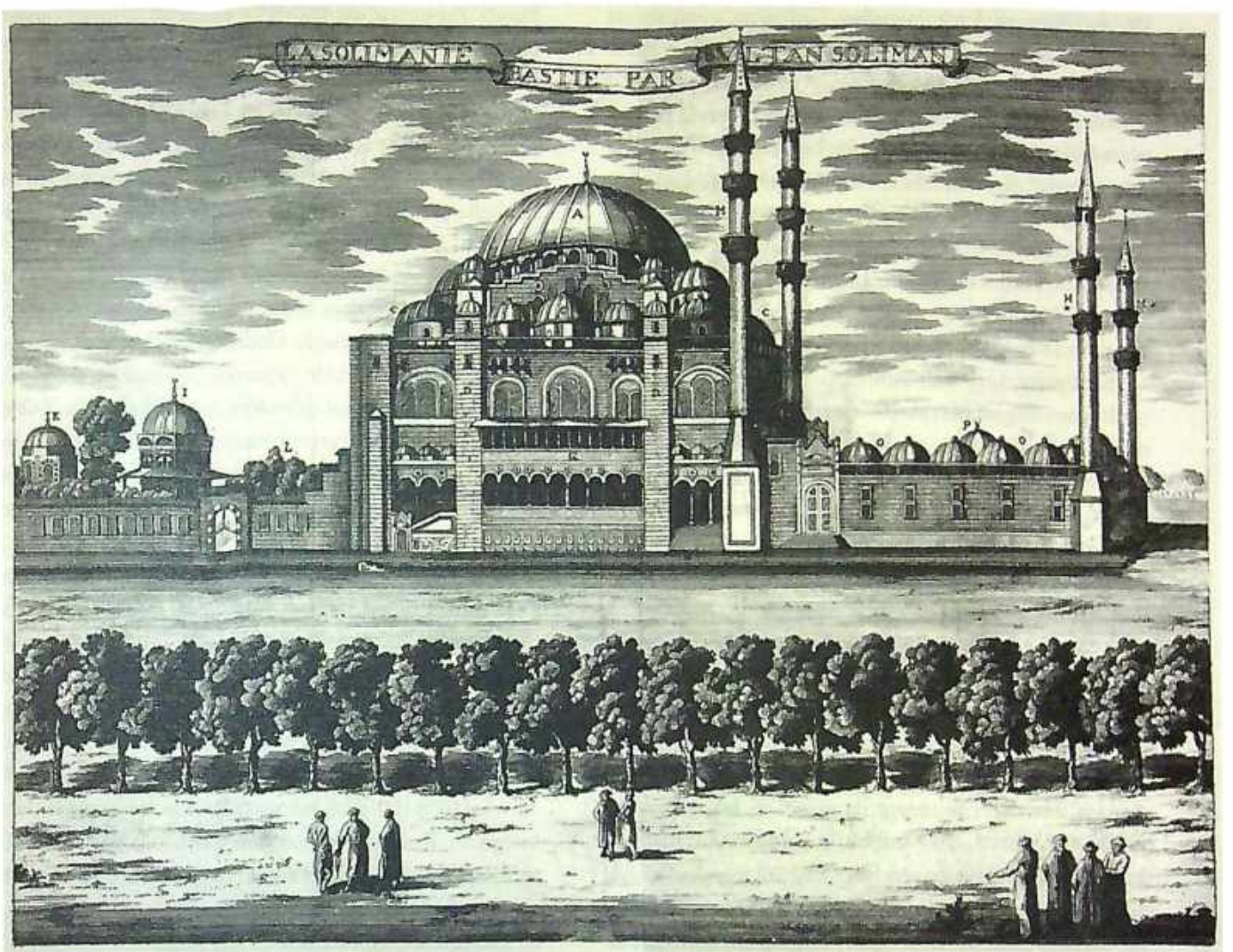
19. yüzyılda artık yolun sonuna gelinmiş gibidir. II. Mahmud zamanı camilerinden Nusretiye görece güzel sayılabilir. Bundan sonra -ama aslında bundan önce de- herhangi bir yenilik düşünülmez olunur. Dış görünüş önem kazanmış, bu nedenle camilerin boyu yükselmiştir. Çeşitli eklektik süslemeler ön plana çıkarken yapısal özellikler de alabildiğine standartlaşır ve kubbe dört kemer üzerine oturtulur. Dolmabahçe, Mecidiye, Ortaköy, Aksaray Valide vb. hepsinde plan ve yapı budur.

KÜLLİYELER

Sözünü ettiğimiz bu camilerin pek çoğu, bir külliye ile birlikte inşa edilmiştir; külliyenin en önemli binasıdır.

İslâm yayılırken, cami, yalnız ibadet edilen değil, başta eğitim, birçok başka işin de yapıldığı bir yerdi. Ama zamanla, hayatın karmaşıklaşması üstüne, bu çeşitli işler için başka binalar inşa edildi. Bu bağlamda akla gelecek ilk faaliyet eğitimdi ve camiden külliyeye geçişte camiye eklenen ilk bina türü de mektep oldu. Hemen hemen her külliyede, medrese binasını (ya da, boyuna göre, binalarını) görürüz. Yaptıranın bu binalar manzumesi içinde kendine bir türbe inşa ettirmesi de doğal olarak çok yaygındı. Zamanla, başka türlerde binalar da külliyelere eklendi.

Böyle cami, medrese ve kümbetten (türbe) meydana gelen birçok Selçuklu külliyesi vardır. Osmanlılar

Süleymaniye Camii ve külliyesi, Mimar Sinan'ın en önemli eseri sayılmaktadır. Külliye, medrese, imaret, hamam, tabhane, bimarhane, oda ve dükkanların yanısıra Kanuni ile Hürrem Sultan'ın türbelerineden oluşmaktadır. Kanuni'nin açılış törenini Sinan'a yaptırdığı cami ve külliyenin inşaatında imparatorluğun her bölgesinden malzeme getirilmiş, aralarında esirlerin de bulunduğu binlerce kişi çalıştırılmıştır. İnşaat üzerine halk arasında uydurulan söylentiler de bir hayli ilginç. Evliya Çelebi bunlardan birini, temellerin kazılması sırasında öyle derine inilmiş ki, dağ delenlerin kazma seslerini dünyayı boynuzlarında taşıyan öküzün dahi duyabildiği, şeklinde nakleder!..
17. yüzyılda çizilmiş bir Süleymaniye gravürü.

Guillame Joseph Grelot, *Relation Nouvelle d'un Voyage de Constantinople*, Paris 1680

da en erken dönemlerden (örneğin Orhan Gazi'den) başlayarak külliyeler yaptırdılar. Bursa'da böyle birçok orta boylu külliye vardır. İstanbul'da Fatih Külliyesi hem bu kentte yapılan ilk örnek, hem de o zamana kadar yapılmış külliyelerin en büyüğüdür. Burada, sekiz medrese görüyoruz, dolayısıyla ciddi bir eğitim merkezi olduğunu anlıyoruz. Daha önceki bir öğretim aşamasının kurumları olan tetimme medreseleri bugüne kalmamış. Aynı şekilde, ilkokul, kitaplık ve dârüşşifa binaları da çeşitli nedenlerle ve çeşitli zamanlarda yok olmuş. Kalan binalar arasında tabha-

ne, Fatih'in ve kadınlarından Gülbahar'ın türbeleri var. İmaretin ancak yıkıntısı duruyor, ama kervansaraydan o kadarı da kalmamış.

Buna karşılık, Kanunî Süleyman'ın daha da büyük olan Süleymaniye Külliyesi'nin birçok yapısı bugüne dayanmıştır (ne olsa, Sinan'ın elinden çıkmışlar). Süleymaniye'de de eğitim kurumları geniş yer tutar. Sıbyan mektebi ve dört medreseden başka tıp medresesi ve Dâr-ül Hadis de vardır. Çeşme, hamam, dârüşşifa (içinde bir bölümü de akıl hastanesi olmak üzere) gibi binaları da bulunur. Kervansarayı ve arastası da vardır.

Külliyeler, Osmanlı İstanbulu'nda bir bakıma *düzenliliğin* simgesi olarak ele alınabilir (Çelik, *The Remaking of Istanbul*). Kentin oldukça anarşik ve kaotik bir yapılanma gösteren sivil dokusunun içinde yalnız bu gibi külliyeler "geometrik" bir bütünlüğe yaklaşırlar. Sonuçta külliyenin nihaî biçimi de arsanın şekline, eğimine vb. göre belirlenir, ama Osmanlı kentinin en fazla "cetvel görmüş" kısmı külliyedir.

Külliye, sahip olduğu, değişik işlevleri yerine getirmek üzere yapılmış çeşitli binalarıyla Osmanlı kamu mimarîsinin birçok örneğini bünyesinde toplar. Kimi zaman bir imam evi bu kamu binaları arasına sivil konut örneğini de eklemiş olur. Bu bina çeşitliliğine rağmen, Osmanlı mimarîsinin temel birimi ("modülü" de diyebiliriz), üstü kubbeyle örtülü olan dörtgen mekândır. Bu birim bazen büyür ve bu durumda ona eklenen öğelerle karmaşıklaşır; bazen, yanyana dizilmiş medrese hücrelerinde görüldüğü gibi, aynı temel birimin çoğaltıldığını görürüz. Bu "çeşitlilik içinde birliği" en iyi gördüğümüz yer de külliyedir (Alpaslan Ataman, *Bir Göz Yapıdan Külliyeye*, 2001).

Kaotik kent içinde külliyenin geometriyi ve düzenliliği temsil ettiğini söylemiştim. Bu özelliğiyle hemen farklılaşsa da, sonuç olarak, İslâm kentinin içedönüklüğü külliyede de kendini gösterir.

İSTANBUL'DA KENTLEŞMENİN EVRELERİ

Büyük Konstantin'in, kendi yarattığı *Doğu* Roma'ya başkent olması için kurduğu kent, Yunan-Latin kentleşme geleneğinin genel çizgilerine uyum gösteren bir kentti. Bu kentlerde sokak ve caddeler "ızgara" denilen modele göre, yani geometrik ilkelere göre düzenlenir. Sokaklar, bir ızgaranın demirleri gibi, birbirlerini dik açılarla keserler. Bütün kenti boydan boya kateden bir ana cadde olur. Büyük caddeler üzerinde meydanlar (forumlar) oluşturulur; bunlar sütunlar ve heykeller, çeşmeler, çeşitli anıtlarla süslenir. Bunlar kent caddelerinin kavşaklarıdır da.

Dolayısıyla bütün kent bir temel plana göre biçimlenir. Böyle bir kentin kamusal, dolayısıyla "saydam" olduğunu söyleyebiliriz. Caddelerin elden geldiği kadar düz çizgiler halinde yapılması, kentin bir ucundan bakınca öbür ucunu görmeyi mümkün kılar. Geniş cadde ve meydanlar, kamusal mekânı oluşturur, genişletir. Hemşehrilerin şehir üstüne konuşmalarına, tartışmalarına, fikir geliştirmelerine ve karar vermelerine imkân yaratır.

Konstantinopolis iyice yaşlanmış, eski kentin bu yapısı da adamakıllı yıpranıp harabeye dönmüşken, II. Mehmed şehri fethetti. Bu yeni fatihler yaklaşık yüz elli, iki yüz yıl önce göçebeydiler. Gerçi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri ağırlıkla kentlerde yaşamış ve kent hayatına alışmışlardı; ama göçebeliğin kırsal alışkanlıklarından büsbütün kopmamışlardı. Ayrıca, İstanbul gibi bir metropolde yaşamanın herhangi bir kentte yaşamaktan farklı yanları vardı. O tarihlerde, bütün dünyada, İstanbul çapında iki üç metropolden fazla zaten kurulmamıştı.

Bu yeni kentliler kente kendi bildikleri gibi yerleştiler. Zaten perişan durumda olan caddelerin veya "forum"ların üstüne evlerini yaptılar. Ayrıca, bahçeleriyle, doğayı yeniden surlardan içeri taşıdılar.

Yeni yerleşimde önemli bir özellik, Fatih'in başkentini bir an önce kalabalıklaştırma ve canlandırma politikasının bir sonucu olarak, gelenlerin belirli bölgelerden geliyor olmasıydı. Bu özellik, yeni oluşan bazı semtlerin "Aksaray" veya "Çarşamba" gibi adlar almasına yansımıştır. Böylece, kente gelenler dinlerine ve kökenlerine göre (Karamanlı Rumlar, Rumlar, çeşitli kentlerden Ermeniler, daha sonra İspanya'dan Yahudiler gibi) bir arada kümelenerek veya Türk ve

Müslüman iseler yukarıda değindiğim şekilde eski bölgelerinde oluşmuş hemşehrilik bağlarına uyarak yerleştiler. Bu özellik devam etti ve İstanbul'da iskânın temelinin sınıfsal değil etnik (en geniş anlamında) olmasına yol açtı.

Bu kentin temel birimi *mahalle* idi. Her mahalle ayrı bir köy gibiydi (zaten "mahalle"nin de, "köy"ün de, "muhtar"ı olması bu bakımdan anlamlıdır). Mahalle, bir "mahalle meydanı" çevresinde örgütlenir. Kıra yayılan köyden farklı, sınırlı kent meydanında, merkezi çevresine büzülür. Bu merkezde bakkal, manav, zengince bir mahalleyse kasap dükkânları bulunur, mahalle kahvesi de orada olur. Mahallenin sokakları bu merkeze doğru akar. Mahalle mescidi genellikle tam ortada değil, biraz kenarda durur ve ortayı toplumsal hayata bırakır. Her mahallede konaklarında oturan zenginler ve ayrıca mahallenin fakirleri bulunur, ama büyük çoğunluk orta hallilerden meydana gelir.

Batı'daki büyük kentlerde mekân, sınıf temeline göre bölüşülmüştü. Onun için farklı gelir dilimlerinden yer alan veya farklı işleri yerine getiren insanların ortak mekânlarda buluşması pek söz konusu olmazdı. Oysa İstanbul'da ve genel olarak Osmanlı ya da Müslüman kentlerinde gerek dinî bayram gibi kamusal günler, gerek düğün, sünnet düğünü gibi daha kişisel önemli günler, bütün sınıfları aynı mekânda biraraya getirirdi. Örneğin, mahallenin zengini, paşası vb. çocuklarını sünnet ettiriyorsa, onların yaşıtı yoksul çocukların sünnetini de üstlenir, bu gibi törenler herkesin birarada seyrettiği eğlencelerle kutlanırdı. Bu "hayırseverlik" her zaman uygulanmasa da, hayatın bir "ideal"iydi ve alışılmamış bir olay değildi. Onun için, Osmanlı hayatında, Karagöz veya Ortaoyunu gibi eğlenceler bütün sınıflara açıktır (Elizabeth Çağı'nda bütün sınıfların Londra dışındaki tiyatrolara gidip orada buluşmaları gibi - ama burada eğlence için kent dışına çıkmak gerekmiyordu).

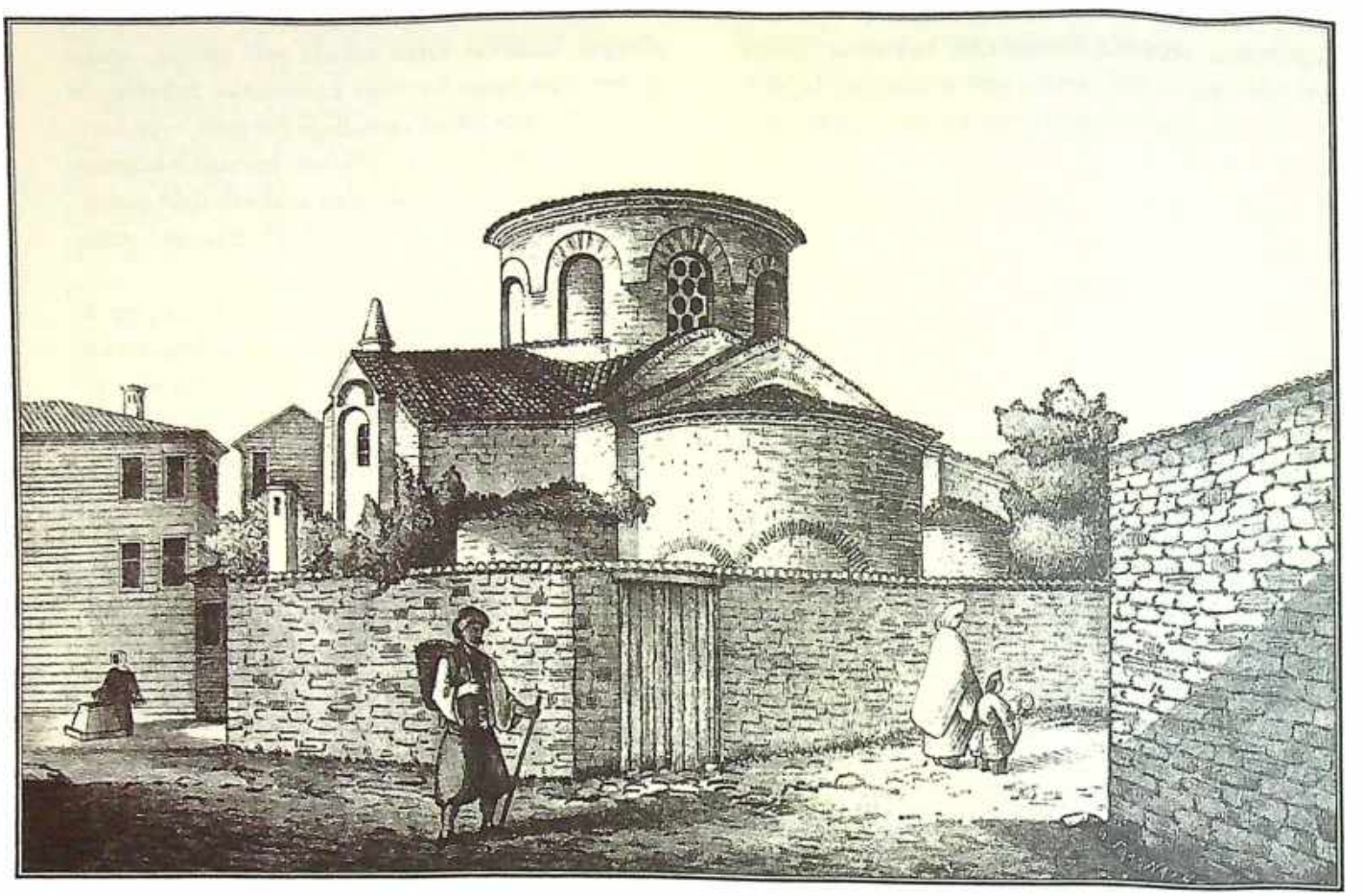
Mahalle, gözünü kendi merkezine çevirir, sırtını da kentin geri kalan kısmına döner. Dolayısıyla, eski Yunan-Roma kentinin saydamlığı ve kamusallığı burada yok olur. Toplumsallık, aynı mahallenin sakinleri arasında vardır. Kamusallığın yerini kişisel "uzlet" almıştır. Kadınlar zaten sokağa pek çıkmaz, uzağa gitmez, yani kamu hayatına karışmazlar. Erkekler de işten mahalleye döner, mahallede eve girer, evde hareme geçer ve böylece "uzlet"in son korunaklı köşesine çekilmiş olur. Kapıda çıkarılan ayakkabıdaki çamurla birlikte kamu, bütün "dış dünya", dışarıda bırakılmış olur.

Sokakların düz gitmediği, çok zaman orta yere dikilen evlerle sokakların "çıkmaz" hale geldiği bu asimetrik sivil dokunun arasında, orada burada, geometrik düzene saygılı kamu binaları ve külliyeler belirir. Burada ilk bakışta bir kontrast algılanmakla birlikte, bunun kadar önemli bir paralellik de gözden kaçırılmamalıdır: Külliyenin merkezinde cami vardır ve öteki binaların hepsi yüzlerini, gözlerini ona doğru çevirir ve mekânda onun bulunduğu noktaya göre yayılır ve sıralanırlar. Dolayısıyla külliye de içedönüklük ilkesine uyar ve kente sırtını çevirir.

Kamusal Yunan-Roma kentinde sokaklar kentliyi içlerine doğru çağırır ve çekerken, Müslüman kentinde pek çok duvar, görüşü, geniş panoramik görüşü engeller. Burada hep bir duvarın köşesini dönmek ve o zaman yeni (ama gene dar) bir perspektif görmek söz konusudur. Bu kent, "meydan" gibi bir ihtiyaç, dolayısıyla böyle bir kavram üretmez. Burada ancak At Meydanı gibi, çok özgül bir ihtiyacın gerektirdiği açıklıklar olabilir.

İstanbul'da gayri Müslim mahalleler, binalarının tarzı, üslûbuyla hemen ayrışmakla birlikte, fetih-sonrası yeni kurulan kentin bu saydığım özelliklerini pek fazla zorlamamış, buna uymuşlardır. Gene de, Fener ve Balat gibi yerleşimlerin yapısına baktığımızda, özellikle sokakların bu çeşit semtlerde ızgara modeline daha yakın bir şekilde planlandığı -ya da öyle devam ettirildiği- izlenimini edinebiliyoruz.

19. yüzyılda Batılılaşma, bu haliyle İstanbul'un bir anda ciddi bir sorun haline gelmesini gerektirdi. Eski İstanbul'dan "Batılı" bir kent çıkarmak, kolay kolay olacak iş değildi. Ancak yangınlardan sonra, yeniden semt planları çizilebiliyor, cadde, sokak ve ara sokak-

D. Galanakes

Çarşamba'da şimdi Hiramî Ahmed Paşa Mescidi olan eski Bizans kilisesi: Bir kadınlar manastırının şapeli olan "Trullo'da Ayios Ioannis". "Bizans haçı" tipine uyan bu minik bina, resimde, eski İstanbul ortamında sere serpe duruyor. Oysa şimdi, her yanını saran yüksek apartmanlar arasında, ağaçların dibinde bitmiş bir mantar gibi, ufacık kalmış.

D. Galanakes'in gravürü. A.G. Paspates, *Byzantinai meletai*, Konstantinpolis, 1877.

larda belirli ölçütler (genişlikler) uygulanabiliyordu. Bazı caddeleri genişleten Fuad Paşa, "Bu kaldırımları bize atılan taşlarla yaptık" diye acı bir espri yaparak karşılaştığı muhafazakâr tepkinin yarattığı güçlükleri dile getirmişti.

19. yüzyılda Dolmabahçe Sarayı hem Batılılaşma yönünde bir adımdı, hem de yeni Batılı başkentin Haliç'in güneyindeki tarihî yarımadada değil, Haliç'in kuzeyinde, zaten bir Batı kolonisinin hazır bulunduğu Beyoğlu tarafında kurulacağını açıklıyordu. Ancak, Haliç üstünde yapılan köprüler de kentin iki yakası arasında çok daha organik bir bağ oluşturmaya başlamıştı. Aynı yıllarda buharlı vapurların hizmete girmesi Asya yakasını da kente daha sıkı bağladı; ayrıca, Boğaziçi'nin hızla dolmasına yol açtı. Kentin gelişme yönü doğu-batı aksından kuzeye doğru döndü.

İSTANBUL DIŞINDA

Herhangi bir devletin en fazla özendiği mimarî eserlerini başkentine saklaması doğaldır. Osmanlı Devleti'nin de İstanbul'la ilişkisinin böyle olduğunu söylemek yanlış olmaz. Ama birkaç noktanın altını çizmek gerekiyor.

Osmanlılar, Müslüman ideolojinin ve ahlâkî değerlerinin etkisinde, görkemli olmaya çalışmaktan kaçınmışlardır. Allah'a adanan binalarda, yani camilerde, böyle bir kaygının yeri yoktu. Onun için İstanbul'da birçok etkileyici cami yaptıkları gibi, Selimiye gibi, İstanbul'da bile benzeri olmayan camileri taşra kentlerinde inşa ettikleri oldu. Buna karşılık, hayatın faniliğine meydan okurcasına, "dünyevî gücü" abartan binalardan, örneğin gösterişli saraylardan vb. uzak durdular. Topkapı Sarayı oldukça mütevazı bir binalar toplamıdır. Duvarları bilinçli olarak yüksek tutulmamış, bir bakıma Rönesans'ta olduğu gibi, bina boyutlarının insanî ölçeği aşması istenmemiştir. Harem kısmı, her göreni hayal kırıklığına uğratacak kadar gösterişsiz, rahatsızdır. Bunlar ancak 19. yüzyılda, Batılılaşma başladıktan sonra değişecek ve ancak o zaman bir sarayın boyutlarının toplumda hanedana karşı huşu duygusu yaratması gibi kaygılar ortaya çıkacaktır. O zaman da, o görkemi oluşturacak maddî kaynağı bulmak iyice zorlaşmıştı.

Klasik dönemde hanedan dışında insanların, ilmiyeden veya seyfiyeden, ne kadar önemli ve saygıdeğer olurlarsa olsunlar, kendilerine saray ve benzeri görkemli konutlar yaptırmaları, hattâ konutları için ahşap dışında malzeme kullanmaları pek hoş karşılanmıyordu. Kendine taştan saray yaptıran Makbul İbrahim Paşa maktul olduktan sonra, gene 19. yüzyıla kadar, böyle saraylar yaptırmaya kalkışan sadrazam pek görülmedi. İleri gelenler, sadece büyüklükleriyle orta halli konaklardan farklılaşan ahşap konaklarında oturdular. Halk arasında da, taş ev, daha çok zengin gayri Müslimlerin konutlarında gördüğümüz bir şeydir.

Belli başlı Avrupa kentleri özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda artan refahı kent yapılaşmasına yansıtabilmişler, zengin ve gösterişli kamu binaları ile birlikte zengin konutları da ortaya çıkmıştı. Ama bunlar Osmanlıların talihinin iyice ters döndüğü yüzyıllardır. Dolayısıyla İstanbul'u Avrupa başkentleri ya da hattâ kentleriyle karşılaştırdığımızda, çok yoksul bir kent görürüz. 15. yüzyılda dünyanın dört beş metropolünden biriyken, 19. yüzyılda dar, çamurlu pis sokakları, sokak köpeği sürüleri, aydınlatamadığı çehresiyle, köyle kent arasında, belki egzotik ve çekici, ama son analizde, bir hayli pejmürde bir görünüm sunuyordu.

Bugünün Türkiye'sinde gezerken de insan bu oldukça büyük ülkenin çeşitli bölgelerinde birbirinden çok farklı mimarî üslûp ve tarzlarla karşılaşır. Çok daha büyük olan Osmanlı İmparatorluğu'nda bu elbette daha da belirgin bir olguydu. Karadeniz Bölgesi'nin evleri -ve yerleşimleri- ile kurak Orta Anadolu'nun tarzı son derece farklıdır. Ege ve Akdeniz ise ikisinden de farklıdır. Hiçbiri, Güneydoğu'daki tarza benzemez. Öte yandan, Mardin ve Urfa ile Diyarbakır arasında da önemli farklar görürsünüz. Mülti-etnik imparatorlukta çeşitli etnik tarzlar (ve tabiî her birinin oluşumunda rol oynamış, coğrafya, iklim etkenleri), kullanılan taş vb. bu zenginliğin temel nedenidir. Ama bu çeşitliliğin içinde, birtakım ortaklıklar da yok değildir: Safranbolu ile Ohri ya da Eğin ile Kula gibi uzak yerleşimlerde şaşırtıcı benzerliklere rastlayabilirsiniz.

Bunlar, sivil mimarînin örnekleri, elbette. Öte yandan devlet de geniş imparatorluğun mümkün olan her yanına bir şeyler yapabilmek için elinden geleni esirgememiştir. Ulaşım önemli bir sorun olduğu, ayrıca devletin çıkarlarıyla sıkı sıkı bağlı bulunduğu için, yol, köprü ve gereğinde han inşaatı ciddiyetle ele alınmıştı. Drina veya Mostar Köprüleri 20. yüzyılda da kendilerinden söz ettiren (Andric'in *Drina Köprüsü* romanında bu yapının oynadığı simgesel rol; Mostar'da köprünün gene simgeselliği nedeniyle etnik savaşta yıkılması vb.) binalar oldular. Yolların yapımında Osmanlılar zaman zaman eski Roma yol sistemini onarmakla yetindiler, çünkü temel zaten orada duruyordu. Askerî amaçlı kale ve palangalar da, yeni inşa edilmekten çok, muhtemelen çeşitli zamanlarda ona-

Avrupa kıtasında Osmanlı medeniyetinden bugünlere kadar kalabilen en güzel eserlerden biri Mostar Köprüsü'ydü. Köprü, Bosna-Hersek'te, Neretva Irmağı üstünde, 1567'de yapıldı. Oldukça enli ırmağın üstünde olağanüstü geniş bir kemerle duruyordu. Doksanlarda Hırvat topçusunun ateşiyle yıkıldı. Ancak savaş bittikten sonra, bu yakınlarda restore edilerek yeniden hizmete açıldı. "Most" birçok Slav dilinde "köprü" anlamına gelen bir kelimedir.

F.R von Hellwald, Turkiet, Stockholm, 1857.

rılıp güçlendirilmiştir, çünkü bunların büyük çoğunluğu, Osmanlıların bu topraklara gelip yerleşmesinden önce yapılmış olmalıdır. İmparatorluğun uzun tarihi boyunca devlet pek çok yerde bir hayli farklı yerel ihtiyaçları karşılamak üzere birçok bayındırlık faaliyetine girişti (Libya çöllerinde bu yakınlarda deniz suyu karıştığı için kullanılmaz hale gelen su kuyuları açmak gibi). Bunlar, Ortadoğu büyük devlet ve imparatorluklarının *"ethos"*una uygun faaliyetlerdi. Bu arada, cami, tekke, hamam gibi ihtiyaçları da, daha çok, varlıklı özel bireyler (tabiî bu "özel" bireylerin

çoğu gene devlet memuruydu, ama hayratın masrafını özel keselerinden karşılıyorlardı) "hayrat" yaptırma kültürü doğrultusunda karşılamıştır. Anlaşılır nedenlerle bu tip binaların çoğu bugünleri görememiştir; ama Balkanlar'da, Macaristan'a kadar, her yerde bazı Osmanlı eserlerini veya kalıntılarını görmek mümkündür.

Doğuda özellikle Hicaz, Mekke ve Medine, hanedandan bireylerin kendi hayır işlerini yaptırmak için öncelikle seçtikleri yerlerdi.

Koca imparatorluğun başkenti İstanbul olmakla birlikte, değişik yörelerde bir çeşit başkent işlevi gören dört kentten daha söz edebiliriz. Bunlardan yalnız görece geç gelişen ve büyüyen İzmir, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içindedir. İzmir ve Selanik, İstanbul'la birlikte, Doğu Akdeniz Bölgesi'nin her havada ve her mevsimde güvenli üç limanıdırlar. Dolayısıyla bu iki kent, 18. yüzyıldan başlayarak, geniş hinterlandları için çok önemli birer merkez oldular. Doğuda gene bir liman olan ve Karadeniz ticaret trafiğini büyük ölçüde belirleyen Batum da böyle bir merkezdi. Güneyde ise Halep karayolları üstünde önemli bir kavşak rolü oynuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra, bu dört kent de, yeni çizilen ulusal sınırlara göre bundan böyle ait olacakları ulus-devletlerde, o eski günlerdeki önemli işlevlerini bir daha kazanamadılar.

Batı ucundaki önemli kentler, Budin veya Belgrad, önemli stratejik noktalarda yer alıyor ve dolayısıyla bir ağırlık taşıyorlardı. Ama onlar hiçbir zaman gerçekten bütünüyle Osmanlı kenti olmadılar. Bosna'da Saray-Bosna, Bulgaristan'da Filibe, Makedonya'da Üsküp, Ohri, Kalkandelen ve başka birçoğu, Yunanistan'da Kavala ve Yanya çok daha tipik Osmanlı kentleriydi.

Doğuda Türkiye sınırları dışında kalan kentlerden en Osmanlı olanı Halep'tir. Şam ve Kahire ya da Bağdat, eski yapılarına çok fazla yabancılaşmadan gelişmişlerdir. Mağrib kentleri de doğal olarak böyleydi.

Eski başkent Bursa her zaman ekonomik önemini korudu. Orta Anadolu'nun çeşitli yerel merkezleri olan Tokat, Kayseri, Erzurum, Sivas gibi kentler ise ekonomik hayatın sallantı ve çalkantıları (imalatın çökmesi) arasında, eski güçlerini ve zenginliklerini yitirdiler. Konya da her zaman önemli olmayı başarmış eski merkezlerden biridir.

Seçilmiş Kaynakça

Afyoncu, Fatma, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Ahmet Refik, *Türk Mimarları*, Sander Yayınları, İstanbul, 1977.

Akın, Nur, *Balkanlar'da Osmanlı Devri Konutları*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2001.

Arseven, Celâl Esad, *Türk Sanat Tarihi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarîsi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1986.

Ataman, Alpaslan, *Bir Göz Yapıdan Külliyeye*, Mimarlık Yayınları, İstanbul, 2001.

Barkan, Ömer Lütfi, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatına Ait Muhasebe Defterleri* (2 cilt), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972-79.

Cezar, Mustafa, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1983.

Çelik, Zeynep, *The Remaking of Istanbul*, Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1993.

Goodwin, Godfrey, *A History of Ottoman Architecture*, Thames and Hudson, Londra, 1971.

Hadîkatü'l Cevâmî (ed. A.N. Galitekin), İşaret Yayınları, Ankara, 2001.

Kuban, Doğan, *Istanbul; an Urban History*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

—, "Sinan", *MacMillan Encyclopedia of Architects*, New York ve Londra, 1982.

—, *The Turkish Hayat House*, İstanbul, 1995.

Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, I, Ankara, 1962; II, Ankara, 1965.

Saner, Turgut, *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Oryantalizm*, Pera, İstanbul, 1998.

Sözen, Metin, *The Evolution of Ottoman Art and Architecture*, İstanbul.

Türkiye Diyanet Vakfı, *Eminönü Camileri*, İstanbul, 1987.

—, *Fatih Camileri ve Diğer Tarihî Eserler*, İstanbul, 1991.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EDEBİYAT

Muhibbî Divanı, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi.

Osmanlı toplumunda, "güzel sanatlar"ın "edebiyat" olarak adlandırdığımız dalında oldukça zengin bir birikim vardı. Bütün medeniyetlerde olduğu gibi Osmanlı kültür âleminde de konuşma diline dayanan sanat olarak edebiyatın *merkezî* bir yeri vardı ve musikîyi ve olduğu kadar görsel sanatları da o etkiliyordu. Bu bakımdan, "Osmanlı Toplumunda Sanat" bölümüne edebiyattan başlamak yerinde olur; öteki sanat dalları için de bir "açılış" imkânı sağlar - "mimarî"nin özel yerini belirtmiştim.

Burada "Osmanlı" edebiyatı üstüne konuşurken, sonradan başka toplumların "millî edebiyatı" çerçevesine giren eserler değil, bugünkü "Türk edebiyatı"nın başlangıçları ele alınacaktır. Edebiyatın tarihî gelişmesini anlatmak için "koşuk/düzyazı" ayrımı, belki iyi bir başlangıç noktası olabilir; ancak Osmanlı örneğinde, hemen "düzyazı" kısmı epey zayıf kalacaktır. Ayrıca, o ayrıma gelmeden, "sınıfsal" bir ayrım yapmak ve "avam/havas" karşıtlığını ele alıp seçkinlerin ürettiği ve tükettiği edebiyatla halkın ürettiği ve tükettiği edebiyatı ayrı ayrı incelemek daha "pratik" bir bakış sırası sağlayabilir. Buna, ayrıca ve aynı zamanda, "kent"te ya da "kır"da üretilmiş olması açısından da bakabiliriz.

Ama, buna da gelmeden önce, bütün dünyada "edebiyat" dediğimiz "güzel sanat"ın dolaysız hammaddesi olan "dil"den başlamak gerekebilir. Osmanlı toplumunun resmî iletişiminin ve seçkinlerinin dili Osmanlıca, başka kültürlerde çok da benzeri görülmeyen bazı özelliklere sahip olduğu için, dili bir başlangıç noktası kabul etmek daha da kaçınılmaz oluyor.

DİL KONUSU

Yalnız Osmanlılar değil, onlardan önce Asya içlerinden Ortadoğu'ya akmaya başlayan bütün göçebe Türk boyları batıya yaklaştıkça yerleşik medeniyetlerle karşılaşmış ve çeşitli vesilelerle söylenmiş olduğu gibi, askerî bakımdan kendilerine çok direnemeyen bir medeniyetin kültürel çekimine girmişlerdi. İS 7. yüzyıldan itibaren bu geniş yerleşik medeniyetin bütün kurumları İslâm dininin egemenliği altında işliyordu. Göçebe Türklerin genellikle şamanist-animist

nitelikte dinî inanç sistemleri de Ortadoğu'nun sofistike tektanrıcı dinlerinin sonuncusu olan İslâm karşısında fazla direnç gösteremezdi.

İslâm'ın doğduğu yer olan Arabistan ile Asya'dan gelen Türkler arasında İran vardı. İran, Selçuklularda da, Osmanlılarda da, birçok bakımdan Arap kültürel etkilerinden daha köklü etkiler yaratmıştır. Selçuklular zaman içinde Farsçayı resmî dil ilan etmişlerdi. *Kur'an* dili olarak ve aynı zamanda "ilim dili" olarak Arapçanın tartışılmaz bir üstünlüğü olmakla birlikte Selçuklularda egemen idarî sınıfı meydana getiren medrese çıkışlı ulema Farsça konuşuyordu (aynı dönemlerde Avrupa'daki eğitimli seçkinlerin Latince konuştuğu gibi). Edebiyatta ise Farsça başından beri hegemonyasını kurmuştu.

Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan Anadolu Beylikleri iki İslâmî kültür dili olan Arapça ve Farsça'dan yoğun biçimde etkilenmiş bir Türkçeyle konuşmaya devam ettiler. Osmanlılar da İstanbul'un fethine kadar bundan çok farklı davranmamışlardır. Ama bu olaydan sonra, hayatın bütün alanlarında "imparatorluğa geçiş" için yapılanların bir paraleli dil alanında da görüldü. Bunun tek bir iradeye bağlı, bilinçli bir politika veya uygulama olduğunu iddia etmek de zordur. Herhalde daha çok koşulların bu biçimde bir üst-belirlenmesi sonucu, dilin de bu yönde geliştiğini düşünmek akla yakın olacaktır.

Osmanlılar, Selçuklular gibi, tek bir dili resmî dil olarak seçmediler. Türkçeyi hâlâ temel dil saydıkları da söylenebilir. Ama ekonomik alanda nasıl son derece "liberal" bir "ithalat" politikası uyguladılarsa, dilde de benzer bir "açık kapı" politikası izlediler. Dolayısıyla "Osmanlıca", Türkçe, Arapça ve Farsçanın son derece kendine özgü bir karışımı haline geldi. Üçünü de içermekle birlikte, aynı zamanda üçünden de farklıydı. Bu arada, Yunanca gibi, yörenin eski genel dilinden de geniş bir şekilde yararlanmıştı. Yeni yurdunda karşılaştığı ve kültürel temas kurduğu bütün dillerden de kelime almıştı. Ama bunların hiçbiri ilk sayılan üç dil kadar önemli olmadı. Söz konusu üç dile gelince, kelime haznesine katkıları açısından bakıldığında, başta Arapça gelir ve Türkçe son sırada kalır. Buna karşılık Osmanlıca, Türkçe yapı üstüne oturur. Gramer, Türkçedir.

Bunları söylerken, şüphesiz, bize ulaşmış yazılı metinleri göz önünde tutarak konuşuyoruz. Ama günlük konuşmada kelime haznesi bakımından da Türkçenin yerinin daha geniş olduğunu tahmin edebiliriz.

Bu karma ve doğrusu, bir hayli yapay dil, hangi ihtiyaca cevap vermek üzere oluşmuş olabilir? İlk söylenmesi gereken şey, herhalde, yeni devletin bir parçası -ve son büyük uzantısı- olduğu medeniyetin böyle bir dili gerektirmesidir. Gene büyük yerleşik medeniyet aşamaları içinde zenginleşmiş olan Fars dili, İran Müslüman olduğunda, Arapçadan bu kadar fazla kelime ve kavram almak zorunda kalmadı. Ama göçebe Türkler buraya yerleştiklerinde, Asya'dan getirdikleri dille yeni hayatlarını anlamlandırmaları (ve adlandırmaları) çok zordu. Osmanlıcanın yukarıda değindiğim "işbölümü" bu yeni İslâm devletinde Türklerin oynadığı rolün *simgesel* anlatımı gibidir, çünkü dilin görünürdeki bütün kozmopolitliği son analizde Türkçe gramerin kuralları üstünde oturmaktadır.

Sözünü ettiğimiz bu Osmanlıca, olanca kelime haznesi imkânlarıyla bakıldığında, elbette, halkın değil seçkinlerin diliydi. Her medeniyette eğitim görmüş seçkinlerle halk tabakalarının dilsel kullanımları arasında büyük mesafeler olagelmiştir. 19. yüzyıla kadar, dünyada, seçkinlerle geniş halk tabakaları arasında iletişim sağlamak gibi bir sorun yoktu. Osmanlı seçkinleri, Arapça ve Farsça'yı bildikleri ölçüde, kullandıkları Osmanlıcanın kelime dağarcığını da genişletiyorlardı.

Ancak, Cumhuriyet'ten sonra yapılan kültürel-tarihî araştırmaların birçoğunda gördüğümüz çeşitten bir "seçkin/halk" ayrımı, "saray kültürü/halk kültürü" ayrımı yapmamız gerekmiyor. Bu yaklaşım, tarihin bir evresinde varılmış bir dünya görüşüne göre üretilmiş birtakım değerleri, bunların hiçbirinin geçerli olmadığı bir çağın da verileri gibi göstermeye ça-

lıştığı için, yanıltıcıdır. Her medeniyette olduğu gibi Osmanlı'da da seçkinlerle halkın konuştuğu diller farklıdır, çünkü eğitim imkânları farklıdır. Halk, bilmediği için "Osmanlıca" konuşmamış ya da öteki açıdan söyleyecek olursak öğrenebildiği kadar "Osmanlıca" konuşmuştur. Herhangi bir "millî" sezgiyle "yabancı" kelime ve kavramları reddetmesi söz konusu değildir. Ama, şüphesiz aynı eğitim koşulları nedeniyle, halkın konuştuğu dilin içinde Arapça ve Farsçanın daha az yer aldığı da doğrudur.

Aşama aşama devam eden, göçebe Türklerin Ortadoğu'da ve Anadolu'da yerleşme süreçlerinde, katıldıkları medeniyetin (ve belirleyici dinin) kavramları, dillerine aldıkları kelimelerdi. Ama yalnız "cami" veya "hac" veya "vahiy" gibi doğrudan dinî ya da onunla zorunlu bağlantısı olan "hukukî", "ilmî" soyut terimler, kavramlar değil, doğrudan doğruya sıradan, günlük hayatla ilgili binlerce kelime de bu şekilde Türkçeye akın etti. Göçebe topluluk için "çadır"ın, kırda çobanlık yapan adam için "çarık"ın çok eskiden beri bildiği nesneler olduğunu varsayarız. Ne var ki, iki kelime de Farsça kökenlidir ("çâder" ve "çârug"). Haftanın günleri içinde Türkçe kökenli olan yoktur. "Merdiven", "nerd-ban"dan gelir. "Serçe"nin aslı "seriçe"dir. Bunların sonu gelmez; en sıradan (telaffuzu da zaman içinde Türkçeye uymuş) görünen binlerce kelime Arapça ve Farsça'dan alınmıştır. Yunanca da böyledir: Başta balık adları, denizcilik terimleri, "fener", "sınır", "efendi" gibi Türklüğünden şüphe duymayacağımız yığınla kelime Yunanca'dır. "Örnek" Ermenice'den gelir.

Ancak bunlar, söz konusu göçün başından, Anadolu'da yeniden siyasî istikrar kurulmasına kadar olup bitmiş ve böyle bir Türkçe oluşmuştu. Osmanlıcanın "karma" niteliği bu anlatılanın da ötesindedir ve pek çok bakımdan bir dönüm noktası olan 1453'ten sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Arapça ve Farsça'dan kelimeler alınması bundan böyle daha soyut kavram gerektiren entelektüel alanlarda devam etmiştir ama bu alanların içinde en çok kelimenin edebiyat kanalından aktığını tahmin edebiliriz. 17. yüzyıl sonlarına kadar zengin İran şiiri, Osmanlı şairlerinin başlıca kaynağı olmaya devam etti. Ama bu tür bir etkilenmenin yanı sıra, Osmanlı divan şiirinin ileride göreceğimiz "kelimeci" özelliği, bu klasik kültür dillerinden yeni yeni kelimelerin getirilip Osmanlıca'nın bahçesine dikilmesini olağanlaştırıyordu. Şüphesiz bu şiir bahçesi, toplumda son derece küçük bir azınlığın gelip gittiği bir yerdi ve burada kullanılan kelimelerin toplumun alt kademelerine yayılması söz konusu değildi.

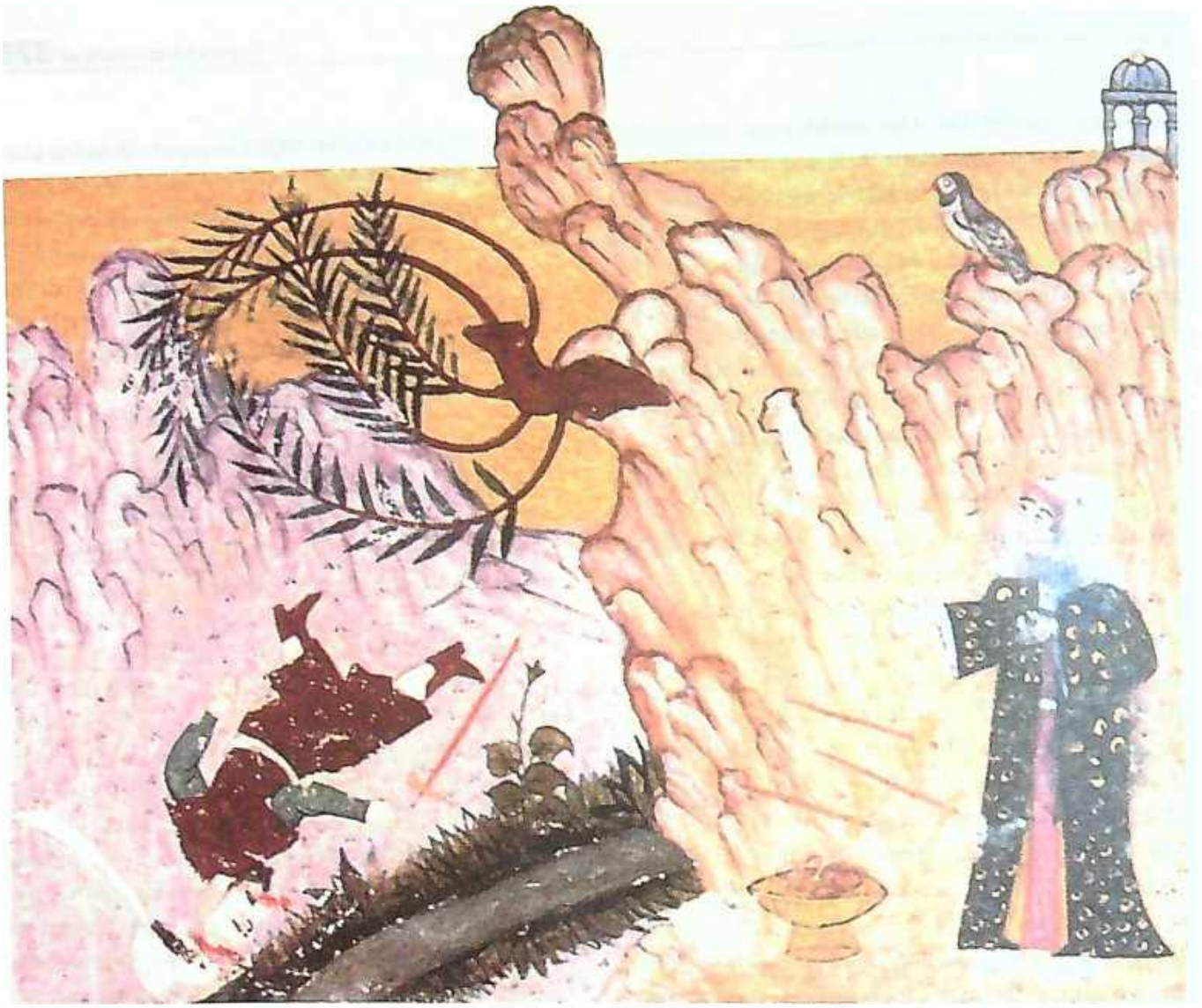
Osmanlı sisteminin olağan koşullarında bu dil bir "anadili" değildi. Tersine, toplumun seçkinci yapılarıyla bağdaşıyordu. 19. yüzyıldan sonra, başta "millî" bir dil ihtiyacı, birçok nedenle, Osmanlıca bir "sorun" haline geldi. Bu, geniş bir zaman dilimi içinde "ulus-devlet" kurma girişimini üstlenmiş bütün toplumlarda şu veya bu biçimde gündeme gelmiş bir olaydır. Tarihin bu dönemleri bu kitabın kapsamı dışında kaldığı için burada böyle konulara girmeyeceğim. Ama Osmanlı dili, Osmanlı edebiyatının dayandığı temel olarak, onun nihaî biçimine damgasını vurmuştur. O edebiyatın bugün bir avuç uzman dışında bilinmeyen ve içine nüfuz edilemeyen bir edebiyat haline gelmesinde en belirleyici etmen de bu dil, yani bu dilin artık konuşulmaz ve bilinmez hale gelmesidir.

HALK EDEBİYATI

Destanlar

Altı yüzyıllık Osmanlı tarihi boyunca "halk edebiyatı" başlığı altında topladığımız, büyük ölçüde "sözlü" edebiyatın kökenleri Asya'ya uzanır ve özünde göçebe Türklerin üretmiş olduğu bir edebiyattır. Ama, yer değişikliği sürecinin başlamasıyla birlikte bu edebiyatın içeriği, konuları, dünya görüşü de yeni toplumsal koşullara göre yeniden biçimlenmeye başlamıştır. Dilde Türkçenin temel olması gibi, bu yenilenen edebiyatta da, Türk boylarının koşuk gelenekleri belirleyici olmuştur.

Bütün halkların ilk edebiyatları "sözlü"dür; birçok edebiyat, yakın zamanda bir biçimde kayda geçmediyse, zaten hiçbir zaman "yazılı" olmamıştır.

Bir İran minyatüründe yaşlı kadın Şirin'in ölüm haberini getirince Şirin intihar ediyor.
Burada minyatürün hem genel, alışık olduğumuz özelliklerini, hem de yalnız buna özgü bazı kompozisyon özelliklerini görüyoruz.
Sağ sayfada ise aynı olay bir halk resminde görülüyor. "Halk resmi" her yerde "naif" olur; bu doğaldır. Ama burada, normal kültüründe hemen hemen hiç "resim yapmak" olmayan bir toplumun epey ileri derecede "acemiliği" göze çarpıyor.
Halk resminin altında şöyle yazmaktadır: "Ferhâd dağı delerken Acûze Karı elinde lokma çanağı gelüp Ferhâd'a Şirin vefât etti dedikte Ferhâd külüng ile kendini urduğu, Şirin dahi hançer ile kendini urduğu, bir arslan min-tarafullah [Allah tarafından] gelüp Acûze'yi pârelediği resmidir."

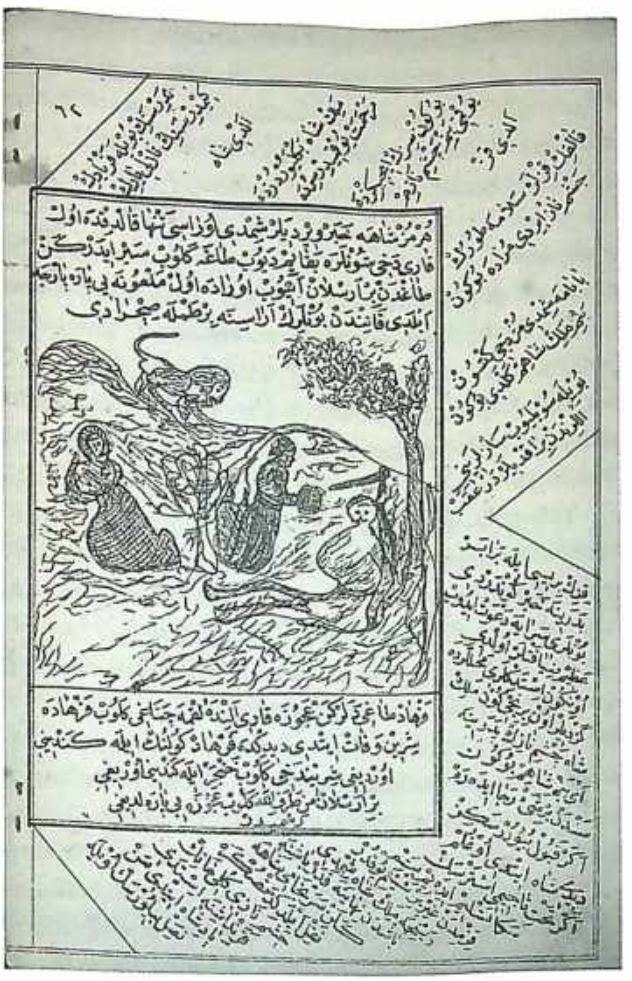
Husrev û Şirin, British Library.

Sabri Koz Arşivi.

Dünyada bugün bildiğimiz "sözlü edebiyat" örneklerinden birkaç kat fazlasının da, yazıya geçmediği için, unutulup gittiğini tahmin edebiliriz.

"Koşuk", yani belirli bir ölçüye uydurulmuş söz, edebiyatın ilk biçimidir. Bu "ölçü"nün ne olacağı, her dilin kendi özelliklerine göre değişir. Germanik dillerde güçlü bir vurgu sistemi olduğu için ritmi vurgu sağlar. Dilin akışı daha tekdüzeyse, uyak (kafiye) kullanımı, ritim için gerekli tekrarlılığı verebilir. Arapçanın ve Farsça'nın uzun ve kısa heceleri "aruz"un, Türkçede hece sayısı ve duraklar "hece vezni"nin temelini oluşturur.

İlk edebiyatlar, en eski dinî inançların anlatımı olan mitlerden meydana geliyordu. Bu uzun anlatılar, toplumların geçirdiği değişimlere uyan değişimler geçirdi-

ler. Bazı durumlarda, eski mitlerin çeşitli tanrıları sonraki insan-kahramanlara dönüştü. Birçok toplumların hayat koşulları savaşı insanlığın temel durumu haline getirdiği için bir kahramanlık edebiyatı doğdu ve gelişti. Bildiğimiz en eski edebî eser (gene bir "sözlü epik") olan *Gılgamış*'tan Homeros adında bir ozana atfedilen *İlyada* ve *Odysseia*'ya, daha sonra Firdevsî gibi şairlerin elinde *Şehname* gibi birinci sınıf bir "yazılı epik" haline gelen İran destanlarına kadar, Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'da, bu edebiyatın güzel örnekleri görülür. Yüzyıllar içinde Anadolu'ya doğru akan Türklerin de benzer bir edebiyatları vardı ve sözlü edebiyatın ancak çok uzun zamanlarda değişen "kompozisyon" yöntemleriyle hayatlarına yeni giren olayları da bu edebiyatın malzemesi haline getirebiliyorlardı.

Sözlü edebiyatta çok sayıda anlatıya rastladığımız için, okuması yazması olmayan halk ozanlarının bu hikâyeleri ezberleyip akıllarında tuttuklarını sanırız. Oysa sözlü edebiyatın işleyiş mekanizması böyle bir şey değildir. Ozanın zihninde ve belleğinde, "hikâye etme kalıpları" vardır; ayrıca, ana çizgileriyle, hikâyelerin kendileri. Sözgelişi, iki savaşçının karşı karşıya geldikleri zaman neler söylediklerinin, neler yaptıklarının, dövüşe nasıl girdiklerinin, hangi silahları nasıl kullandıklarının, bütün bu "eylem parçaları"nın ağızdan ağıza gelişmiş, biçimlenmiş, yerleşmiş *formülleri* vardır. O anda kullanılan vezin bunların hangisine uygunsa, ozan onu tercih ederek hikâyesini anlatır. Koşullara, duruma göre, hikâyeyi uzatabilir, kısaltabilir, bazı kısımlarını uzatıp bazılarını kısaltabilir. Sözlü edebiyatın şöyle bir paradoksu vardır: Bütün bu hikâyeler geleneksel olduğu ve kulaktan kulağa geçtiği için, sonunda hep *aynı* hikâye anlatılır; ama ortada *yazılı bir metin* bulunmadığı, ozan her seferinde bir ölçüde farklılaşan dizelerle konuştuğu için, her "performans" ötekilerden *farklıdır.*

Anadolu'ya göçmüş Türkler arasında bu çeşit kahramanlık edebiyatının en parlak örneği *Dede Korkut Kitabı*'dır. 13., 14. yüzyıllarda yazıya geçmiş olmalı (Dresden ve Vatikan'da birer yazması bulundu), ama anlatılan hikâyelerden bazıları Oğuzların Sîr-i Derya çevresinde bulundukları zamandan kalmadır, birçoğu ise Azerbaycan dolaylarında geçer. Bu kitabın başında değinildiği gibi Bizans'la (Trabzon tekfuru) ilgili olanları da vardır ki, bunlar herhalde Akkoyunlu katkıları olmalıdır. Hikâyelerde işlenen malzeme ağırlıkla Türklerin kahramanlık menkıbeleridir, ama buna İslâm da (yüzeysel kalmakla birlikte) karışmıştır. Öte yandan, Basat hikâyesinde karşımıza çıkan Tepegöz (Depegöz), besbelli, *Odysseia*'nın Kyklop Polyphemos'udur. Demek ki, bu tür yerli mitolojik malzemeyi de kendi destanlarına katacak kadar zaman geçmiştir.

Dede Korkut, aslında "Homeros" gibi, sahici bir bireyden çok, sözlü edebiyat geleneğinin "ozan"ını temsil eden kolektif bir kimliğin adı olmalıdır. Nite-

kim Aral Gölü çevresinde bir "Korkut Ata" mezarı bilinir ve bu ad ("Ata" veya "Dede" olarak) oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Söz konusu yazmalar yoluyla bize kalan destanın epeycesi düzyazı bir anlatıdır. Belirli noktalarda (ki bunlar daha çok "dramatik monolog" mahiyetinde oluyor) koşuğa geçilir. Bu tarz edebiyatın dünyadaki gelişmesine dair bilgimizle, başlangıçta tamamının koşukla anlatılırken daha sonraları düzyazı söyleyişe geçildiğini tahmin edebiliriz. Özellikle hikâyelerin başlarında Dede Korkut'un "Han"a hitap ettiğini görüyoruz. Bu tip edebiyatın geçerli olduğu savaşçı toplum biçiminde, akşam Han veya Bey, adamlarıyla yemeğini yerken, ozan da bu gibi hikâyeleri, çoğu zaman basit bir musikî aleti eşliğinde (Türkler genellikle "kopuz" kullanırdı) anlatırdı. Bu bir eğlence olduğu kadar, gelenek, görenek ve başlıca değerlerin tekrarlanıp hatırlandığı, ciddi ve ahlâkî bir törendi de.

Genellikle çok daha yeni sanıldığı halde "Köroğlu" destanının çıkışı da muhtemelen "Dede Korkut"a yakındır. Togan ve Köprülü, kökeninin Gazneli Mahmud'a uzandığı konusunda görüş birliğine varmışlardı. Zamanla bu efsane de batıya doğru yayıldı. En yaygın versiyonu Bolu'da geçmekle birlikte, Balkanlar'da da çeşitli Köroğlu hikâyeleri vardır; ayrıca, Türkiye sınırları içinde birçok yörede, birçok araştırmacı, çeşitli Köroğlu destanları derleyip bunları yazıya geçirmiştir. Sözlü edebiyatta hep olduğu gibi bunlarda hem pek çok ortak motif, hem de pek çok farklı ayrıntı vardır.

Selçuklu'dan Anadolu Beylikleri yoluyla Osmanlı Devleti kurulur ve merkezî devlet güdümünde göçebe aşiretler yerleşirken, bu kahramanlık edebiyatının (daha önce gördüğümüz "gazâvatnameler" ve "menakıbnameler" de dahil olmak üzere) kaynakları olsun, yukarıda değinilen "tüketilme" tarzı olsun, kurudu. Bu tarz büsbütün kalkmadı. Batı Avrupa'da eski şövalye-kahramanlık edebiyatından "balad"ların türemesi gibi, çok daha kısa, küçük çapta koşuklara dönüştü. "Koçaklama", "varsağı" gibi, sonuçta en genel tarz olan "koşma"dan ciddi bir şekilde ayrılmayan, ancak konusu bu gibi kahramanlık hikâyelerine ayrılmış olan türler gelişti. Çok yakın zamanların "Kiziroğlu", "Cemal'ım Cemal'ım" veya "Eşkıya dünyaya hükümdar olmaz" gibi türküleri dahi bu tarzın son örnekleri arasında sayılabilir.

Halk Şiiri

Osmanlı toplumunda çok yakın zamanlara kadar zengin bir halk edebiyatı ve bunun içinde zengin bir halk şiiri olmuştur. Modernleşmenin yavaşlığı ve sınırlılığı, Cumhuriyet döneminde de, çok eski çağlardan kalmış edebî üretim biçimlerinin devam etmesine imkân yaratmıştır.

Yukarıda, destanlar bağlamında, "sözlü edebiyat" (koşuk tarzı) için söylenenlerin hepsi halk şiiri için de geçerlidir. Bu şiirleri oluşturan insanlar arasında, muhtemelen daha az sayıda olmak üzere, "yazı bilen"ler olsa da, şiirin kompozisyonu sözlü edebiyat tarzı içinde belirlenir. Şiirin üretimi kadar tüketimi de bu gelenek çerçevesi içinde gerçekleşir. Bazı şiirler zaman içinde yazıya geçmiş olsa da, bu aslında arızîdir; asıl tüketim biçimi seslidir, kulak yoluyladır. Ancak, şiirlerin uzunluğu eski destanlara göre iyice azalmıştır. Anonim binlerce ozanın yanında, adını (mahlasını) belirterek şiir söyleyen ve adıyla tanınan pek çok şair de vardır. Bunların şiirleri, her "performans"ta değişen uzun anlatılara kıyasla, artık değişmeyecek bir "nihaî biçim" alma eğilimi gösterir. Ama gene de, sözgelişi, Karacaoğlan'ın veya Pîr Sultan Abdal'ın falanca şiirinin "kesin, doğru" biçimi gibi bir şeyden söz edemeyiz. Bir şairin mahlasıyla tanınan bir şiir dahi sonradan başka şairlerin elinde çeşitli değişimler geçirebilir. Yazının belirleyici olmadığı ortamlarda bunlar kaçınılmaz durumlardır. "Sözlü edebiyat"ın "ilk" şeklini, "özgün" halini bilmemize imkân yoktur.

Halk şiiri, eski Türk geleneğine uygun olarak, *hece vezniyle* üretilir. En çok yedi, sekiz ve on bir heceli vezinler kullanılmıştır. Bizdeki *duraklara* göre, 4+3, 4+4, 4+4+3 gibi tiplere çok sık rastlarız. Halk şiirinde *dörtlük* temel birimdir ve burada *uyak* (kafiye) da

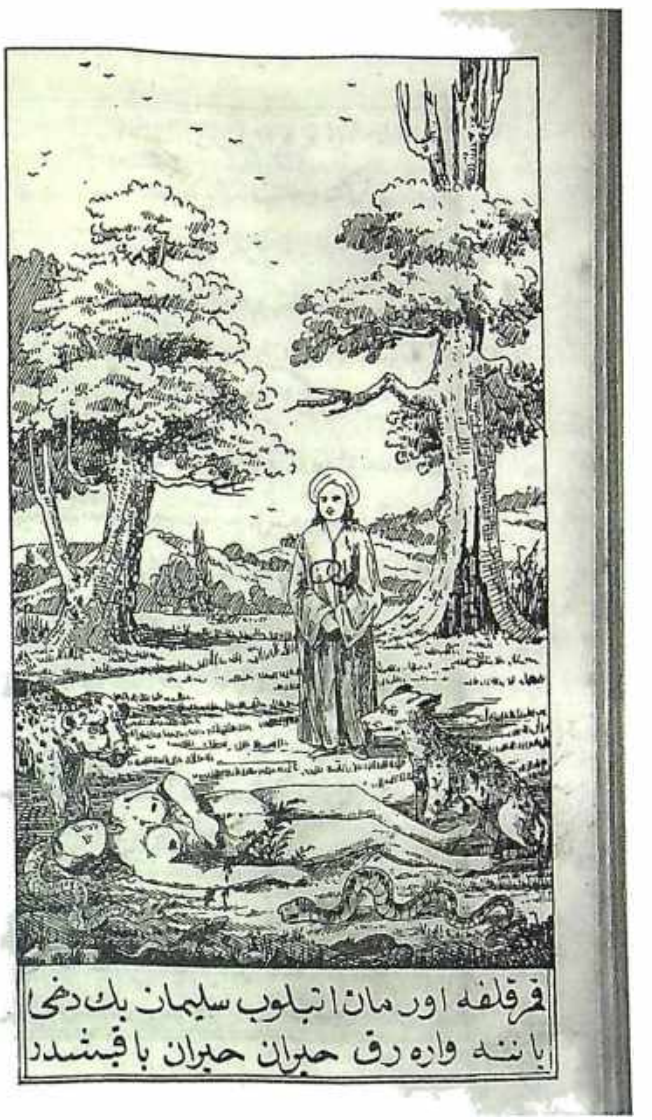
önemli bir öğedir. Bir şiirde dörtlük sayısı üstüne bir kural olmamakla birlikte, dördü beşi geçtiğine sık rastlanmaz.

İki temel birim, *mani* ve *koşma*'dır. Daha çok anonim örnekleriyle bildiğimiz *mani*, "aaxa" şeklinde uyaklıdır. *Koşma* ise genellikle "abab" şeklinde uyaklı bir dörtlükle başlar, ikinci ve üçüncü (ve varsa sonraki) dörtlükler "cccb", "dddb" düzeniyle devam eder, şair, mahlasını, son dörtlükte geçirerek bir anlamda "imzasını atar". Bazı koşmaların uyak düzeni "aaab/cccb/dddb" şeklindedir. "Güzelleme", "koçaklama", "varsağı" vb. halk şiiri tipleri daha çok konularına göre böyle anılır ve sonuçta hepsi de *koşma* temelinden türemiştir.

Bunların dışında, seçkin edebiyatın halk edebiyatı üstünde etkisine bir örnek olarak, vezni aruz olan *semaî* ve *kalenderî* gibi biçimler de vardır; ancak, bunların da temelinin hece vezni olduğu söylenmektedir.

Halk şiirini bugün başka türlü ölçülere göre de birtakım öbeklere, kollara ayırıyoruz. Örneğin, anonim şiirler, türküler vb. ile şairi belli olan "âşık edebiyatı" veya "saz şairleri" edebiyatı arasında ayrım yapıyoruz. Bundan başka, konu ve temaya göre, dinî içerikli "tekke şiiri ve edebiyatı" ile, "ilahiler" ile "lâdinî halk şiiri" arasında da ayrım yapıyoruz. Ama bunlar daha çok, bizim bu malzemeyi kendimiz için anlamlı kategorilere yerleştirmemize yarayan ayrımlar. Hem "dinî", hem de "lâdinî" şiir söyleyen şairler olabilir. Üstelik aynı şiir hem dinî, hem lâdinî olabilir ya da böyle algılanabilir. Aynı temalar olduğu gibi aynı sözler, benzetmeler, ibareler "âşık edebiyatı"nda olduğu kadar anonim halk şiirlerinde de karşımıza çıkabilir ve zaten sık sık çıkar.

Anadolu halk şiirinin ilk ve belki adı bilinen en büyük temsilcisi Yunus Emre'dir. Osmanlı aşiretinin devletleşmeye başladığı sıralarda yaşadığı biliniyor. Ama bugün elimizde Yunus Emre'yle ilgili güvenilir bilgi yok gibidir. Birçok ayrı yörede yaşadığına dair söylentiler vardır. Halk şiirinin "sözlü gelenek"ten ileri gelen dağınıklığına, kesinsizliğine rağmen, "Yunus Emre" mahlasını taşıyarak bize ulaşmış şiirsel

Gene bir "halk resmi" ve çok popüler bir hikâyenin, "Hançerli Hanım" hikâyesinin bir baskısının sayfası. Bu "popüler" kitaptaki kadının üryanlığı tabii ilginç.
Hançerli Hanım, tutkun olduğu Süleyman'ın gönlünü çaldığı için cariyesi Kamer'e bayıltıncaya kadar dayak atmış, onu da ormanda bırakıyor. Ama burada yılanlar ve başka hayvanlar kızı iyileştirip yaşatacaklar. Resmin altında "Kamer Kalfa ormana atılup Süleyman Beg dahi yanına vararak hayran hayran bakışıdır" yazmaktadır.

Sabri Koz Arşivi.

malzemede "üslûp birliği" denebilecek bir ortak kimlik teşhis edilebiliyor. Bu üslûp sezgisi, aslında, varolan son derece kıt biyografik bilgiden daha elle tutulur bir şey. Ancak, şiirsel (sanatsal) üslûp, son kertede, görece kolay taklit edilebilir bir şey olduğu için, Yunus Emre mahlasının bulunduğu her koşuk parçasının da bu aynı ozanın ürünü olmayabileceğini kabul etmeliyiz. Bu biraz da usta ressamların atölyelerinde çalışan çırak ve kalfalarıyla ilişkilerini andırır. Bir zaman önce Tiepolo'nun veya Rembrandt'ın diye bildiğimiz resimlerin, onların atölyelerinde, ama birden fazla ressamın fırçalarıyla yapıldığını öğreniyoruz.

Yunus Emre tasavvufî bir şairdi. Mistisizmin "hâlik-mahlûk" özdeşliğini vurguladı; dolayısıyla sevgi temasına bütün şiirlerinde yer verdi. Daha önce de değinildiği gibi, 13. yüzyıl Anadolu hoşgörüsünün belli başlı temsilcilerinden biridir. Şiirlerini halk geleneğine göre yazmakla birlikte, aruzla yazdığı birçok şiiri de vardır. Yunus Emre'yi "tekke şiir"inin ilk büyük örneği, dolayısıyla bu tarzı başlatan kişi olarak kabul edebiliriz.

Anadolu'da dinî şiirin bir başka özgün şairi de Süleyman Çelebi'dir (ö.1422). Yunus Emre'den biraz daha sonraki bir dönemde yaşamış olmasına rağmen, onun hakkında elimize geçen biyografik bilgiler de hayli azdır (Bursa Ulucami'de imamlık yaptığı gibi birkaç olgu). Süleyman Çelebi İslâm dünyasında "anlatı" türü şiir için çok zaman tercih edilen *mesnevi* (beyitlerden oluşan uzun şiir) tarzıyla Peygamber'in doğumunu yazarak, birçok kişinin taklit ettiği, ama hiçbirinin aşamadığı bir tarz yaratmış oldu. Bugün herkesin *Mevlid* diye bildiği bu uzun şiire Süleyman Çelebi *Vesiletü'n-Necat* adını koymuştu.

Onlardan sonra halk şiirinin en yetkin temsilcisi, 15. yüzyılda yaşayan Kaygusuz Abdal'dır. Anadolu tekke edebiyatı geleneğinin gerçek anlamda onunla başladığını söyleyebiliriz. O da bize kadar gelen şiirlerinin çoğunu hece, ama bir kısmını da aruz vezniyle yazmıştır. Kaygusuz Abdal'ın yaşarken Bektaşî olup olmadığı kesinlikle bilinmemekle birlikte, ölümünü izleyen yüzyıllarda ona en çok Bektaşîlerin değer verdiği ve sahip çıktığı, Kahire'deki (Mısır'da öldüğü bilinir) tekkesinin dördüncü ziyaret makamı kabul edildiği bilinir. Kaygusuz Abdal'da hem coşkulu bir içtenlik, hem de mizah ve ironi bulmak mümkündür.

Kadı Burhaneddin, Beylikler döneminde Sivas'ın Beyi idi ve bu sıfatıyla Osmanlılara düşmandı. 1398'de (Kaygusuz Abdal'ın doğum yılı olarak kabul edilir) Akkoyunlular ve Karamanoğulları arasında geçen kavgalarda öldürüldü. Ama Azeri'ye yaklaşan bir lehçeyle yazdığı şiirleri Anadolu halk şiirinin önemli erken örnekleri arasındadır. Hem âşık tarzında, hem de aruzla yazmıştır.

Anadolu'nun bu sözlü şiir geleneğinden, bugüne, adını bildiğimiz, ama koşullar gereği hayatı hakkında çok fazla şey bilmediğimiz birçok usta şair kalmıştır. Bunların en önemli birkaç tanesi üstünde kısaca duralım.

16. yüzyılda yaşadığını bildiğimiz Karacaoğlan lirizmi ve aşk şiirleriyle tanınır. Halk şiiri geleneği içinde tanıdığımız en güzel aşk şiirlerinin onun ağzından çıktığını söyleyebiliriz. Bu şiirlerinde ölçülü bir tensellik de eksik değildir. Söyleyiş bakımından da Karacaoğlan halk şiiri geleneğinde bir doruktur. Sözlü geleneğin bütün *ortak* özelliklerine rağmen, onun şiirlerinde kişisel bir üslûp, yalnız Karacaoğlan'a atfedilebilecek bir söyleyiş inceliği verir. Çok gezdiği ve çok yaşadığına inanılır. Gerçekten, bir "yaşanmışlık" duygusu veren yaşlılık üstüne şiirleri vardır.

Pîr Sultan Abdal'la Karacaoğlan'ın hayatlarının bir kısmı kesişmiş olmalı. Ama şiirlerindeki hava açısından hiç benzeşmezler. Pîr Sultan Abdal Alevî-Bektaşî geleneğinden yetişmiştir. Şah İsmail'in İran Şahı olmasından sonra başlayan Osmanlı-İran siyasî gerginliği devletin Alevî nüfusa bakışını hemen etkilediği için Pîr Sultan Abdal da -birçok şiirinde gördüğümüz gibikendini bu kavganın içinde buldu ve bu nedenle idam edildi. Pîr Sultan'da ortodoks olmayan tarikat ehli ile zahit İslâm arasındaki çatışmayı, ayrıca bunun daha yoğun politik biçimlerini gözlemleriz. Özünde (bu geleneğin çoğu gibi) bir "kavga şiiri" yazmıştır. Burada, oldukça yüce ve hoşgörülü bir ahlâk da görürüz.

Bu tasavvufî bakış, halk şiirinin aşağı yukarı tamamında egemendir. Eşrefoğlu'ndan Gevherî'ye, Kazak Abdal'dan Âşık Hasan'a, şiirsel-sanatsal bir değer üretmiş olduğunu söyleyebildiğimiz bütün halk ozanları ortodoksiyle mücadele ederek varolmuşlardır.

19. yüzyılda, halk şiirinin kaynakları yavaş yavaş kurur ve dinamizmi azalırken, oldukça "anakronik" diyebileceğimiz ("geç kaldığı" anlamında) bir olayla, devletin, Çukurova çevresinde göçebe Avşar aşiretini iskâna zorlamasıyla, özel olarak Anadolu'nun bu başkaldırmacı geleneğinin, genel olarak da halk şiiri geleneğinin son büyük çaplı temsilcisi Dadaloğlu ortaya çıktı. Köroğlu destanlarının sade kahramanlığıyla belki Karacaoğlan'ın tensel aşkını birleştirebilen şiirler söyledi.

Bu arada İran Şahı Şah İsmail'in, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın torunu olarak, Hatayî mahlasıyla Türk halk şiiri geleneği içinde önemli bir yeri olmasına da değinelim.

Halk Edebiyatının Öteki Dalları

Halk edebiyatının öteki dallarına ancak birkaç kelimeyle değinebileceğiz, çünkü folklor bu kitabın kapsamına girmiyor.

Dede Korkut'ta anlatının koşuktan çok, düzyazı üzerinden gittiğini görmüştük. Bu eğilim devam etti ve düzyazı bir "halk hikâyesi" geleneği meydana geldi. Bunların bir kısmı konu olarak gene eski destanların malzemelerini işliyor, bir kısmı da "Âşık Garip" veya "Arzu ile Kamber" türünden aşk hikâyeleri anlatıyordu.

Masal edebiyatı da doğal olarak zengindi. Anadolu'nun çok genel bir masal kahramanı Keloğlan adıyla bilinir. Keloğlan ezik bir köylü kültürüne uygun bir tiptir. Yakışıklı, gösterişli değil, çirkince ve siliktir. Aptal görünür ama kurnazdır ve çok zaman bu kurnazlığını kullanarak başarıya ulaşır. Aslında pek çok durumda, gizli duran bir potansiyelini birdenbire gerçekleştirerek mücadeleyi kazanır. Dünya masallarında bu çeşit kahramanın prenses öpünce prens olan kurbağa gibi, birçok örneği vardır. Hattâ, daha sonra

"Âşık Garip", "Arzu ile Kamber" gibi uzun anlatılar, başlangıçta muhtemelen baştan sona koşukla anlatılıyordu. Ama yakınlara geldikçe, arasında sık sık şiirlere rastlanan uzun bir düzyazı anlatıya dönüşmüşlerdir. Ancak, "düzyazı" dediğimiz bu bölümler de son derece kalıplı, stilize, ağdalıdır; dolayısıyla özgürleşmiş bir düzyazı olamamıştır. Halk resminin altında "Âşık Garib'in düğününün resmidir" yazmaktadır.

Sabri Koz Arşivi.

Kral Arthur şövalyeliğine "terfi ederek" Kutsal Kabı da bulan Perceval'in (Parsifal) bu tiple benzerlikleri olduğu söylenebilir.

Anadolu folklorunun Keloğlan gibi üstünde birkaç söz söylemeyi gerekli kılan iki önemli tipinden biri Nasreddin Hoca'dır. Böyle birinin gerçekten yaşamış ve 1284'te ölmüş olduğu (türbesi ve mezar taşı Akşehir'de) genel kabul görüyor. Ama bugün çok sayıda fıkrasıyla tanıdığımız Nasreddin Hoca tipinin bu gerçek Nasreddin Hoca'yla pek fazla ilgisi kalmamış olsa gerektir. Sonunda, bütün bir halkın mizahının içine aktığı boş bir kap gibidir. Hattâ, Balkanlar ve Ortadoğu coğrafyası üstünde anlatılan bir yığın mizahî hikâyenin onun tarzıyla örtüştüğü söylenebilir. Öte yandan, bugün büyük ölçüde unutulan, çok kaba ve sık sık müstehcen olabilen bir köylü mizahı da Hoca yoluyla dile gelmiştir. Pek çok Hoca fıkrasında adı geçen Timur'la aynı dönemde yaşamış olamazlardı (eğer denildiği gibi 1284'te öldüyse). Ama onları yanyana getiren fıkralarda siyasî zorbayı zekâ ve nükteyle mat eden halk adamı tipi, Hoca'nın kendinden bağımsız olarak, Anadolu'da halkın tarih boyunca ihtiyaç duyduğu bir kişilikti. Buna benzer Haşmet veya İncili Çavuş gibi daha sonraki zamanların (17. ve 18. yüzyıllar) yarı gerçek "komik"leri de çıkmıştır. Bunlar daha kentli tiplerdir. Ama Nasreddin Hoca'dan da daha "fiktif" ikinci önemli fıkra kahramanı "Bektaşî"dir. Bu adı olmayan kahraman, Nasreddin Hoca'ya göre, daha çok ortodoks dinle, sofulukla, katı kurallar ve yaşama zevki arasındaki gerilimle ilgili bir nüktedandır ve yüzyıllar boyunca Müslüman Osmanlılar (öncelikle gene kentlerde) sofulukla ilgili yaramazlıklarını "Bektaşî"nin ağzından yapmışlardır.

Son olarak bir de tiyatroya değinelim. Anadolu halk geleneğinde, "seyirlik köy oyunları" dediğimiz, hem şamanistik âyinlerin, hem de Türklerden çok önce Anadolu'da yaşamış toplulukların âyinlerinin motiflerini taşıyan ilkel bir tiyatro biçimi vardır. Kırsal hayatın belli başlı ihtiyaçları tarafından belirlenen bu oyunlar, aynı nedenle, o ihtiyaçların ötesine geçen bir gelişme göstermediler.

Şiîler arasında, Kerbelâ'da Hasan ile Hüseyin'in öldürülüşünü dramatik olarak temsil eden ve Muharrem ayında oynanan bir oyun vardır. Ama bu da, seyircilerinin gözünde, anlatılan olayın kutsal acısıyla dolu olduğu için gelişmesi, değişmesi, olduğundan başka bir şey haline gelmesi mümkün olmamıştır. Ortadoğu, doğusu ve batısındaki medeniyetlerin yanında, dramatik bir sanatın canlı bir gelişme göstermesine imkân tanımayan bir kültür bölgesi olmuştur.

Başta İstanbul, kentlerde, tiyatro türüne yakın iki gelenek, "gölge" oyunu, yani Karagöz ve "Ortaoyunu"dur. Bir perde arkasından gösterilen hayal oyunlarının kökeninin Endonezya'ya kadar gittiği söylenmiştir. Gölge oyunundaki deve derisinden yapılma figürlerin yerini sahici insanların aldığı Ortaoyunu, seyirlik köy oyunu gibi kırsal bir kökenden çok, Karagöz'den geliştiği izlenimini verir; çünkü bu tiyatronun iki ana karakteri olan Kavuklu ile Pişekâr, tamamen Karagöz ile Hacivat modelleri üstüne oturur. Geri kalan tipler de aslında tamamen aynıdır. Kozmopolit Osmanlı (İstanbul) toplumunun yapısına uygun biçimde, ağırlık etnik tipler üstündedir. Oyuncuların ya da oynatanların başlıca marifeti de şive taklidi yapmaktır.

Bu kentli tiyatro tipleri de geçen yüzyıllarda ihtiyaçlar fazla değişmediği için dramatik yapıya doğru bir evrim göstermemişlerdir. 19. yüzyılda tiyatro Batı'dan alınmış ve yerli "sahne" gelenekleriyle herhangi bir bağ kurmadan yerleşmiştir.

DİVAN EDEBİYATI

Bu kitabın birçok bölümlerinde, "modernleşme" sonrasında oluşan yeni ideolojilerin Osmanlı tarihini çok zaman düşmanca, hemen her zaman da anlamadan yargıladığını söylemek gereğini duydum. Devşirmelerin ve kölelerin "Türk ırkını bozması", "millet sistemi"nin azınlıklara gereksiz ayrıcalık tanıması, "kadınlar saltanatı" sonucunda "içkiye düşkün, savaşamayan, zayıf padişahlar" çıkması gibi çeşitli ideolojik temaların yanı sıra, "divan edebiyatı" da belli başlı savaş meydanlarından biridir. Bu tür "Osmanlı düşma-

nı" denebilecek olumsuz yaklaşımların çoğu Cumhuriyet'ten sonra geliştirilmiş (ya da takviye edilmiş) olmakla birlikte, divan edebiyatına ve özellikle divan şiirine ilk ciddi saldırılar Tanzimat'tın son yıllarında, Batılılaşma'nın ilk kuşağı, öncelikle Namık Kemal ve Ziya Paşa ile başlamıştı. Böyle olmasının başlıca nedeni, edebiyatın bu Batılılaşma hareketinin genel kültür alanındaki lokomotifi olmasıdır. Doğrudan Batı'dan alınan "roman" gibi türlerin yerleşmesi için verilen kavgada daha geleneksel anlatı biçimlerinin eleştiriden öte kötülenmesine gerek duyulmuştu. Oysa bunlar yeni yazılmak istenen "tiyatro" veya "roman"ın yanında oldukça zayıf geleneklerdi. Ama şiir alanında köklü ve güçlü bir gelenek duruyor ve bu gelenek yapılmak istenen yeni işe uymuyordu. Dolayısıyla burada oldukça şiddetli bir "yıkım" gerekiyordu. Aslında bu işlemin Cumhuriyet döneminde Garip akımını dahi içine alacak şekilde sürdüğünü söylemek mümkündür. Cumhuriyet ideolojisi, yeni bir rejim kurma gibi bir programa dayandığı için, Namık Kemal ve onu izleyenlerin eleştirilerine daha fazla bir iç ve dış tutarlılık da kazandırmıştır. Söylenenleri çok şematik bir biçimde özetlersek, temel eleştiri noktaları şunlardır: a) Vezin ve retoriği kadar kelimeleriyle de İran ve Arap edebiyatlarına yaslanan divan şiiri *millî değildi*; b) Sarayla ve o çevredeki bir avuç okumuş adamla sınırlı bir edebiyattı; dolayısıyla seçkinciydi (elitist); c) Herhangi bir toplumsal misyonu olmadığı gibi zaten toplumdan, gerçekçilikten ve hayattan kopuktu; d) Dolayısıyla çeşitli söz sanatları ve mazmunlarıyla, kendini tekrarlayan, içeriksiz bir estetizm dünyası ("fildişi kule" denebilir) içinde kapalıydı. Bu eleştiri noktalarına bakınca, bunların Cumhuriyet hedefleriyle olsun, hedeflere varmak için seçilen araç ve yöntemlerle olsun, uyum içinde olmayan bir sanat tarzına, uyum içinde olmadığı için yöneltilmiş suçlamalar olduğu görülür. Ama bir tarihî toplum biçiminin, bir başka tarihî toplum biçimini, kendisi gibi olmadığı için suçlamaya hakkı olup olmadığı ayrı bir konudur.

Bu kitapta, birçok bölümde, mülti-etnik/çok-dinli bir imparatorluğun temel mantığının, 19. yüzyıl sonrası bir ulus-devletin mantığına benzemeyeceğini tartıştık. Yukarıda, divan şiirinin "millî" olmaması konusu da bu kapsama giriyor. Değildi ve zaten böyle bir amacı yoktu; olamazdı. Kozmopolit imparatorluğu, tarihte tek ve zorunlu menzil "ulus-devlet"miş gibi karalamak, çok kabul edilebilir bir tarih anlayışı değildir. Öte yandan, o imparatorluğu, ulus-devlet habasetinin ortadan kaldırdığı, olabilecek en büyük nimet ve varılabilecek en yüce nokta gibi görmek de bundan daha az "ideolojik" bir bakış açısı değildir. Doğrusu, soyut rejimlere veya bunların somut tarihte cisimleşmiş biçimlerine "kutsallık", "yücelik", "tartışılmazlık" gibi öznel (ve/veya "metafizik") özellikler atfetmeden, kendi koşulları içinde rasyonel, "tarihî gerçeklik yumakları" olarak bakmaktır.

Modernist anlayışın divan şiirine olumsuz bakışı, bu kavram çevresinde öbeklenen değerlere sahip çıkmak isteyenlerin olumlu bakışıyla çatışınca, ortaya, doğrusu çok da verimli olmayan bir (tartışma değil) kavga ortamı çıkıyor. Ancak, şöyle böyle son yirmi yıldır bu kutupların ikincisinde duranların arasında divan şiirini eleştirinin ve edebiyat tarihçiliğinin iyi kötü evrensel sayabileceğimiz ölçütleriyle incelemeye ve değerlendirmeye başlayanlar çoğaldı. Bu, konuyu anlamlı bir biçimde ele almayı mümkün kılacak, olumlu bir gelişme.

Divan Şiirinin Kökleri

Bu bölümün başında (ve başka yerlerde) belirtildiği gibi, Anadolu'ya gelen Türkler -büyük ölçüde coğrafi nedenlerle- buradaki İslâm dünyasıyla ilkin İran'da ve İran medeniyeti yoluyla tanıştılar. Çoğu zaman, Arap medeniyetinden alınanlar da, Selçuklu ve özellikle Osmanlı kültürüne, İran dolayımıyla geldi. Bu, pek çok Arapça *kelime* için geçerli olduğu gibi, örneğin "aruz vezni" gibi koskocaman bir edebî anlayış ve sistem için de geçerlidir. Böylece, zengin Fars edebiyatının ustaları ve ustalıkları, Sadi, Hâfız, Firdevsî, daha sonraları Nizamî (ayrıca, daha farklı bir biçimde, Mevlâna veya Hayyam) Osmanlı edebiyatçılarının dolaysız modellerini oluşturdular.

Dillerin yapısal özelliklerinin o dilde düzülecek koşuğun nasıl bir ritme sahip olacağını belirlediğine değinmiştik. Aruz, Arapçadan doğmuş bir sistemdir ve Arapçada bulunan kısa ve uzun hecelerin belirli bir düzen içinde sıralanmasıyla ritim kalıplarını, yani vezinlerini meydana getirir. Farsça, bu uzun ve kısa heceler bakımından Arapçadan çok farklı bir dil değildir ve kendi vurgu sistemini aruzun ahengiyle birleştirmekte fazla güçlük çekmez. Türkçede ise ne uzun ve kısa heceler, ne de Farsçadaki kadar belirgin bir vurgu olmadığı için, onun kendini aruza uydurması daha zordu. Bu zorluğu gidermenin başlıca yolu, uzun zaman, Arapça ve Farsçadan daha fazla kelime almaktı. Ancak, yakın zamanda, önce Mehmet Âkif, sonra da Yahya Kemal'in çabalarıyla, Türkçenin açık ve kapalı heceleriyle aruz arasında daha doğal bir uyum kurmak mümkün oldu (birincide "mekanik", ikincide "estetik" bir tınıyla).

Bu gibi konular, modernist-milliyetçi ideolojinin, "millî" kalıpları bırakıp aruza yönelme tercihini neredeyse bilinçli bir "ihanet" gibi suçlamasının vesileleri oluyor. Ancak, o tarihlerde gelip bu topraklara yerleşen, İslâmiyet'i benimseyen ve öğrenmeye çalışan Türklerin, sözgelişi Osmanlıların, burada varolan aruzu "millî değil" diye reddetmeleri, barbarlığın asıl simgesi olurdu. Çok daha gelişkin ve o ölçüde daha imkânlı bir ahenkle karşılaşıyor ve onu hemen benimsiyorlardı. Bu benimseme de, zaten, ileride yeniden değineceğimiz gibi, büyük ölçüde eğitime bağlıydı. Daha "yüksek" olan bu biçime ancak eğitimle varılabilirdi.

Öte yandan, vezni olan, vezinle birlikte bir yığın kelime alan bu şairlerin, her zaman değilse de çoğu zaman, Türkçe konuşma sesinin tınısını, duraklarını, kadanslarını koruduklarını söylemek gerekir. Şu gelişigüzel seçtiğim beyitte:

> Etdik o kadar ref-i taayyün ki Neşâtî
> Âyine-i pür-tab-ı mücellâda nihânız

pek azı Türkçe olan kelimelerden hiçbir anlam çıkaramasak da, vurguları, iniş çıkışlarıyla tam Türkçe olan bir ahengin içindeyiz. Şüphesiz, bu her zaman böyle yürümemiş, *imale*'ler vb. ile çekip çekiştirme de eksik olmamıştır; ama güçlü eğilim, sesin doğallaşması yönünde olmuştur.

Divan Şiirinin Tarihî Seyri

"Divan" terimi Osmanlılara özgüdür. Muhtemelen, şairlerin şiirlerini topladıkları derlemeye (ki, zaman içinde, neleri içermesi gerektiği de kesin ölçülere bağlandı) "divan" dendiği için bu terim yerleşti. Ama çevredeki bütün Müslüman (Türk veya değil) toplumlarda da aynı genel ilkelere göre işleyen edebiyatlar vardı.

Burada, ancak en belli başlı temsilcilerine değinerek, çok özet bir tarihçe vermekle yetineceğim.

Osmanlı divan geleneğinin ilk büyük şairi Şeyhî'dir (ö.1428). *Harnâme* ve *Hüsrev ü Şirin* (bunları Faruk Timurtaş yayımladı) gibi mesnevileri en önemli, kendinden sonrakileri de etkilemiş eserleridir. Ahmed-i Daî de Anadolu'da Fetret Devri'nin karışık günlerinde yaşamış, sonunda Osmanlıların yanında çalışmıştı. Başlıca eseri *Çengname* uzun bir alegorik mesnevidir.

II. Murad ve özellikle II. Mehmed dönemlerinde Anadolu'da kargaşa sona erdi (Rumeli'de Ankara Savaşı'nın sonuçları zaten çok fazla hissedilmemişti) ve kısa zamanda imparatorluk yapısına geçildi. Yüzyılın bu ikinci yarısının divan şiirindeki en parlak şairi Ahmed Paşa'ydı. Bu dönemde, padişahlar kendileri de - bazıları bayağı başarıyla- şiir yazmaya başlamışlardı: II. Murad (Muradî), Fatih (Avnî), II. Bayezid (Adlî), Yavuz (Selimî) ve Kanunî (Muhibbî) hatırı sayılır bir sıra teşkil ederler.

Gene Fatih Mehmed ve oğlu Bayezid zamanlarına denk düşen Necatî bu erken dönemin en önemli şairidir (ö.1509). Çok naziresi yapılmış, ama yapılmasa da kendinden sonrakileri çok etkilemiştir. Şiirlerinin yeni baskısını Ali Nihat Tarlan yaptı. Divan şiirine yönelen eleştirilerin tersine, hayata ve dış dünyaya yeterince açık bir şairdi.

Buradan Kanunî'nin parlak dönemine gelirken karşımıza çıkan önemli kişilik Zatî'dir. Kasideyi de,

gazeli de, alabildiğine incelttiğini söyleyebiliriz. Onun *Divan*'ını da Ali Nihat Tarlan yayımladı. Sağır olduğu için memur olamamış, remil açarak (falla) hayatını kazanmış, daha doğrusu kazanmaya çalışmış, ilginç bir "erken bohem aydın-sanatçı" tipidir.

Fuzulî, Osmanlı topraklarında doğduğu için değil, doğduğu topraklar Osmanlı fütuhatı içinde kaldığı için Osmanlı olmuş, Kerbelalı bir Azeri şairidir. Şiî'ydi. Farsçayı, Azeri'den başka Osmanlı Türkçesini de biliyordu; Arapçası da çok iyiydi. Bir yandan Hâfız'ı veya Ali Şir Nevaî'yi, öbür yandan Necatî'yi gayet iyi tanıyordu. Nizamî'nin toparladığı *Leylâ vü Mecnûn* hikâyesini, mistik aşk içeriğini adamakıllı güçlendirerek yeniden yazdı (Türkçede). Türkçe *Divan*'ını Kenan Akyüz, Süheyl Beken, Müjgân Cunbur ve Sedit Yüksel baskıya hazırlamıştır. Bu geleneğin en güçlü temsilcilerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Azerbaycan'da zaten öteden beri "millî şair" sayılırdı. Türkiye'nin Cumhuriyet ideolojisinde, "divan", dolayısıyla "saray" şairi diye küçümsenirken Komünist Azerbaycan'da (milliyetçi nedenlerle de olsa) el üstünde tutulması ilginçti.

Kanunî döneminin asıl temsilî büyük şairi Bakî'dir (1526-1600). Şiiri, bu çağın emperyal havasını çok iyi yansıtır. Terimin içerdiği bütün erdem ve kusurlarla, "klasik" bir şairdir.

Süleyman'ın uzun saltanatının son döneminde (1555-66) sunduğu kasidelerle padişahı ve bütün ileri gelenleri hoş tutarak, bir yandan da ulema arasında yükseldi. "Saray şiiri" denen divan geleneğinin en "saraylı" şairi odur. Hayatının son yıllarında, Anadolu ve Rumeli Kazaskeri olduktan sonra şeyhülislâm da olmak istiyordu, ama buna ömrü yetmedi.

İstanbul'da doğmuş, yaşamış ve ölmüş, hayatının çoğunda göz önünde bulunmuş biri olarak, hayatı hakkında görece daha fazla bilgiye sahibiz. Burada çok fazla kişisel ayrıntı görmesek de, bir yandan nüktedanlığını ve dünyevî zevklere düşkünlüğünü (bunlar şiirine de kısmen yansıyor), bir yandan da yükselme hırsını, öfke ve hasetlerini, kinciliğini izleyebiliyoruz. Yer yer çok geniş görüşlü, yer yer soylu ve yüce, yer

Fuzulî'nin bu minyatürü Âşık Çelebi'nin *Meşairü-'ş-Şuara* adlı eserinden alınmıştır. Fuzulî bugün Irak'ın Şiî bölgesinde bulunan Kerbelâ'da doğdu ve öldü. Kentinden pek fazla uzaklaşmadı da. Şiî olduğu için İran Şahı İsmail'i seviyor ve ona övgüler yazıyordu. *Leyla ve Mecnun* adındaki mesnevisi genel olarak başyapıtı sayılır. İnsanî ve ilâhî aşk arasında kurulmuş, sevgililerin kavuşma anında yanıp kül olmalarıyla sonuçlanan, derin bir "tasavvufî aşk" şiiridir.

Âşık Çelebi, *Me-Şa'irü'ş-şu'ara.**

(*) Divan şairlerinin minyatürleri için Mehmet Serhan Tayşin'in Kültür Bakanlığı'nın *Sanat* (sayı 6, Haziran 1977) dergisindeki "Âşık Çelebi ve *Me-Şa'irü'ş-şu'ara* Adlı Eseri" adlı makalesi kaynak olarak alınmıştır.

yer de bunların tam tersi bir adam (bu tarafları şiirine daha az yansıyor).

Bakî, divan şiirinin birçok koluna hiç el atmadı; en çok gazel üstünde çalıştı ve burada bir kusursuzluğa erişti. Pek çok teknik sorunu, ahenkle, dil ve vezin uyumuyla ilgili sorunu öncekilerden çok daha başarılı biçimde çözdü; aruzun bildik sanatlarını daha rahat, kendine güvenen bir tonla kullandı.

Bu dönemde Nev'î (1533-99) arkadaşı olan Bakî'nin tersine, daha içtenlikli ve kişisel bir tarz oluşturmaya çalışmıştır. Taşlıcalı Yahya (ö.1582) en çok Süleyman'ın öldürttüğü oğlu Mustafa için yazdığı mersiye (bayağı cesaret isteyen bir iş) ile tanınır ve anılır. Bağdatlı Ruhî'de (ö.1605) bir miktar toplumsal eleştiri de vardır. Bu dönemin son önemli şairi de oldukça yetkin gazeller üreten ve zaman zaman "kişisel" bir ses verebilen Hayalî'dir (ö.1557).

Edebiyat tarihçileri 16. yüzyılın aşağı yukarı tamamını divan şiirinin "klasik dönem"i olarak görüyorlar. Buna itiraz etmek için de bir neden yok. Bakî ile doruğa ulaşan bu "klasik", 17. yüzyıl şairlerini bazı yenilikler aramaya itmiştir. Bu aslında Osmanlı divan şiirinin doğrudan İran'dan etkilenmeyi bilinçli olarak terk ettiği dönem olarak da nitelenir. Sebk-i Hindî denilen bir akımla, şairler gözlerini Hindistan'a dikmişlerdir. Bu da aslında İran edebiyatının bir kolu, Hindistan'da kurulan Moğol ("Türkik" demek daha doğru olabilir) Babür İmparatorluğu'nda yerleşen ve Farsça yazan İranlı şairlerin oluşturduğu bir koldur. Fahir İz'in incelemelerine göre, bizdeki divan şiirinin de kendi söz sanatlarına, kendi kuralları ve estetiğine daha fazla dalmasına (dolayısıyla hayattan daha fazla kopmasına) yol açmıştır. Fakat böyle uzak bir kültürel çekim merkezinin etkilerinin o tarihte İstanbul'a gelmiş ve burada söylendiği gibi bir yön değişikliğine sebep olmuş olması (bunun derecesini ölçecek bilgilere ben sahip değilim) başlı başına ilginç bir durumdur.

17. yüzyıl divan şiiri denince, zaman olarak ilk akla gelenler Nev'î'nin oğlu Nevizade Ataî (1583-1635) ile Nef'î'dir (1572-1635). Nef'î, şüphesiz, yalnız "zaman" değil, şiirsel çapı bakımından da bu yüzyılın önde gelenleri arasındadır. Nef'î, bilindiği gibi, öncelikle "heccav", bir "hiciv ustası"dır. Yaşadığı yıllar, bu tarzı tutturması için elverişliydi, çünkü imparatorluğun Kanunî Süleyman'la özdeşleştirilen altın çağı geride kalmış, birtakım sorunlar müzmin biçimde habire tekrarlanmaya başlamıştı. Nef'î, hiciv yazmasını yasaklayan IV. Murad'ın emrini dinlemediği için boğduruldu. Şeyhülislâm Yahya (1552-1644) da bu dönemin adamlarındandır. En çok gazeldeki ustalığıyla tanınmıştır. Neşatî (ö.1574), Nailî (1600-1666) ve Nabî (1642-1712) yüzyılın öteki önemli şairleridir. Bunlardan Nabî, yaşadığı yıllara da uygun olarak, biten bir dönemle başlayan bir dönem arasında bir köprü gibi durur.

18. yüzyılda mutlaka sözü edilmesi gereken iki divan şairi var: Birincisi, geleceğin bayrağını Nabî'nin elinden alan, ama onu oldukça özel bir kulvarda koşturan Nedim'dir. Bakî nasıl Kanunî debdebesinin şairiyse Nedim de Lâle Devri ile tam uyum halindeydi. O dönemin bütün havaîliğini, özenti ve züppeliklerini, yüzeyselliğini taşıyordu. Ama bu aynı zamanda Osmanlı kültüründe bireyselleşmenin gelişmesinde önemli bir evreydi ve Nedim bunun da bir temsilcisiydi. Hayata bağlanışıyla, hedonizmiyle yeni bir dönemi işaret eder; ama aynı zamanda, bütün bu şiir geleneğinde, ilk gerçekten *kişisel* üslûbu da onun temsil ettiğini söyleyebiliriz.

18. yüzyılın ikinci büyük divan şairi, aynı zamanda bir bakıma bu şiir geleneğinin "kuğu şarkısı"nı söyleyen Şeyh Galib'dir. Şeyh Galib'in en büyük eseri gene alegorik bir mesnevi olan *Hüsn ü Aşk*'tır. Ağdalı dili ve iyice karmaşık mazmunları ile tartışılmaz bir şiirselliği olan bu eser, gelenekle yapılabilecek her şeyin ve varılabilecek her yerin özeti gibidir, ama aynı zamanda, bu araçlarla bu zamana ayak uydurmanın imkânsızlaştığını da haber vermektir.

Nitekim, 19. yüzyılda bu tarzı devam ettirmeye çalışan pek çok şairden (Leskofçalı Galib, Enderunlu Vasıf vb.) hiçbiri kalıcı bir başarıya erişmemiştir. Divan şiiri, sadece bu yüzyılın önemli edebiyatçıları Batı edebiyatına yöneldiği için tarihe karışmadı - çünkü

o geleneği sürdürenler hep vardı. Yeni dünyanın şiirin ve edebiyatın karşısına getirdiği sorunlara cevap verecek araç ve imkânlara sahip olmadığı için tükendi. 20. yüzyılda Yahya Kemal divan şiirinden de yararlanarak kendi neo-klasik üslûbunu yarattı. Ama bu, yani "neo-klasik" sıfatı, zaten her zaman, "klasik" denen şeyin artık bitmiş olduğunun ilan edilmesi demektir.

Divan Şiirinin Dünyası

Divan şiiriyle ilgilenen herkes, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'ndeki "giriş" bölümünde bu edebiyat tarzı üstüne söylediklerini kaale almak zorundadır. Bu ara bölümde Tanpınar'ın görüşlerini kısaca özetlerken, divan şiirinin 19. yüzyıla girerken neden tükenmek zorunda olduğunu da kısmen cevaplandırabileceğimizi sanıyorum.

Tanpınar, bu şiirde her şeyin çevresinde örgütlendiği *merkezî metaforu* bize açıklar:

> Bütünü ile bakılınca bu hayal ve sembollerin, bu aşk tarzının ve sevgili tipinin alelâde bir belâgat oyununda kalmadığı, asırlar boyunca süren bir çalışmanın neticesi olsa bile şairin hayat şartlarıyla olduğu kadar, içtimaî nizamla da alâkalı bir sistemi ortaya koydukları inkâr edilemez.
> Filhakika bütün bu dağınık unsurlar -hiç olmazsa açıktan açığa dinî ve tasavvufî olan eserlerin dışında- bize geniş ve büyük bir saray istiaresi gibi görünürler (s.5).

Yani divan şiirinde karşımıza çıkan *aşk*, aslında "hükümdarın sarayı" modeli üzerine kurulmuştur:

> Sevgilinin bütün davranışları hükümdarın davranışlarıdır. Sevmez, bir nevi tabiî vergi gibi sevilmeyi kabul eder. İsterse iltifat ve lutfeder... Yine onun gibi isterse bu lutfu... esirger. Hattâ cevr eder, işkence eder, öldürür (s.6).

Bunlardan Tanpınar şu sonuca varıyor:

> Eski rejimde aşk, sosyal rejimin ferdî hayata aksi olan bir kulluktur (s.6).

Divan şiirinin belki en önemli temsilcisi olan Bakî (1526-1600) aynı zamanda tam bir İstanbullu ve şiirini Saray'ın kıyısında yazan bir şairdi. Tasavvuf konularına girmedi. Zaten şiirde derinliği aradığı söylenemez; klasizmin "kusursuz söyleyiş"ine erişmeye çalıştı ve erişti. Maddi ve maddeci kaldı. En başarılı olduğu tür "gazel"di.

Âşık Çelebi, *Me-Şa'irü'ş-şu'ara.*

Necati (ölümü 1509), Bakî ve Fuzulî gibi büyük adların aydınlattığı klasik dönem öncesinde yaşayan divan şairlerinin en önemlilerinden biri, belki en önemlisidir. Fatih zamanında parladı ve sanatını kabul ettirdi; Bayezid zamanında olgunlaştı. Dünyayı ve nimetlerini seven bir sanatçıydı. Somut ve fiziksele karşı duyarlılığı uyanık, nüansları kapmaya hazırdı.

Âşık Çelebi, *Me-Şa'irü'ş-şu'ara.*

Buradan, "hükümdarın hayatı"nın belli başlı eksenlerine geliyoruz. Tanpınar onları da şöyle sıralıyor:

> Müslüman şark sarayının büyüklük ve debdebesi, hükümdarın kudreti, hülâsa hükümdarlık fikrinin bazen de realiteye rağmen düşüncelere kabul ettirdiği değerler, güzellik de içlerinde olmak üzere, üç büyük işte toplanırdı: Muharebe, av, şarap ve musikî meclisi. Bunların ilk ikisinde hükümdarın kahramanlığı ve fizik kuvveti görünür, üçüncüsünde ise o bir gül gibi, sadece güzelliği ile ve her şeyi yani bütün sarayı etrafına toplayarak parlardı (s.7).

"Av", aynı zamanda "aşk"ın genel metaforuna uygun olduğu için divan şiirinde (minyatürde olduğu gibi) sık sık kullanılmıştır. Ama içki ve musikî meclisi, "bezm", *Alis Harikalar Diyarında*'daki doğum günü sofrası gibi, divan şiirinin hiç bitmeyen, sürekli mekânıydı. Burası bir oda olduğu gibi çok zaman bir bahçe de olabiliyordu - bazen de meyhane.

Ama bütün bunların, gerçek ya da simgesel, yalnız "dünyevî" âlemle sınırlı kalması elbette mümkün olamazdı. "Aşk" da, "hükümdar" da, son kertede, ancak Allah'ın ve ilâhî düzenin simgesi olabilirlerdi.

Tanpınar ilişkiyi şöyle yerleştiriyor:

> Görülüyor ki eski şiirde aşk, bir cemiyet haddini, hattâ dinle ve tasavvufla beraber alınırsa iki haddi, yahut fenomenolojist lûgati kullanırsak iki tabakayı birden veren bir istiare idi. Zaten Ortaçağ sanatlarında alegori esastır (s.9).

Evet, aşktan hem dünyevî hükümdara, hem de ilâhî kata geçeriz. Ama bu üç "oda", birbirinin eşidir zaten. Üçü de habire birbirlerini yansıtırlar. Tanpınar'ın özlü özetiyle, "eski edebiyat her noktası birbirine cevap veren kapalı, yukarıdan aşağıya doğru düzenlenmiş bir âlemin ifadesidir" (s.10). Ama bu köşesiz yuvarlak "âlem"i ille tek bir dayanakta açıklamak için ısrar edersek, bir "yüceltim" (sublimation) olarak "ilâhî mertebe" metaforların kaynağı değil, ancak hedefi olabilir. "Aşk" da, bütün terminolojinin kaynağı olmakla birlikte, simgelediği iki "had" veya "tabaka"nın ağırlığı altında ezilecektir. Yani "metafor"un

asıl nesnesi "saray" ve "hükümdar"dır. Bu noktada Tanpınar'ın şu cümlesi de divan şiirinde insanın yerini, acı ama kesin, tanımlıyor:

> Bir aristokrasi zümresine dayanmayan ve merasimde kadınsız olan şark sarayı daha ziyade maiyettir. Bu hal merasimi doğuran, besleyen, zevki hayata hakim kılan eğlencenin fakir kalmasıyla neticelenir (s.11).

Burada "maiyet" kavramı son derece önemli.

Tanpınar, bu merkezî metaforun dışında, divan şiirinin bazı önemli eksikliklerine değinir (amacı bu şiiri yermek değildir; tersine, güzelliklerini çok iyi bilir; ama nesnel bir değerlendirme yapmak durumundadır). Dilin, bölüm başında değindiğimiz "karma" yapısını işaret ederek, anadilden olmayan kelimelerin şiir için gerekli sıcaklığı veremeyeceğini hatırlatır. Önemli tespitlerinden biri, bu geleneğin şairlerinin, kelimelere fazlasıyla düşkün olmaları ve onları kuyumcu gibi işlemelerine rağmen, dilin bütününe yayılan gerçek "dil zevkine bir türlü varamama"larıdır (s.3). Bunu biraz da "rasyonel düşünce" ve "eleştiri" geleneği olmamasına bağlar. Ama geleneğin hemen bütün biçimlerinde egemen olan temel "beyit" biriminin de bunlarda payı vardır:

> Bir tek kafiyenin etrafında ve her beyitte mânânın bir âlem olması şartıyla şairin ilhamının sonuna kadar mahpus kalması şiirin organik olmasını menedecek, onu eski altın veya gümüş belkemerleri... gibi ayrı ayrı parçalardan, çok dikkatle işlenmiş madalyonlardan teşekkül etmiş bir iş haline getirecektir (s.14).

Aynı sayfada Tanpınar şu çok önemli ve nihaî yargıyı da verir:

> Hakikatte eski şiir çok defa zenaatte kalırdı (s.14).

Bu "zenaat" olgusunu ve sonuçlarını bu sanatlar ve kültür kitabının son bölümünde ele alacağım için burada bu konuyu daha fazla işlemek istemiyorum.

Divan şiiri, kelimelerden bütüne gidemediği gibi, "an"lardan "zaman"a da gidemez. Kendi tekrarlılığının, homojenliğinin, homofonisinin içine kapanır. Gene Tanpınar'ın yargısı:

> Devamlı gayreti ile bize bugünkü Türkçenin yolunu açan bu şiir çalışması, Arap ve İran şiiriyle olan münasebetlerinde büyük yaratma devrini geçirmiş, artık vaktiyle bulmuş oldukları üzerinde oynayan bir kültürün devamıydı (s.19).
>
> Yine bu yüzdendir ki şiir bütün iddiasına rağmen bir coşkunluk işi olmaktan ziyade bilenler arasında tadılan bir şey haline geliyor, gâh nükte, gâh zarafet dikkati çekiyor, çok defa söyleyiş tarzında duruluyordu (s.15-6).

Bu da, kullanılan malzemenin, süsleme olması gereken söz sanatlarının, bir anlamda, şiirin amacı haline gelmesine yol açmıştır:

> Arap şiirinde pek az rastlanan, İran şiirinde hiçbir zaman bizimki derecesine yükselmeyen mazmunun eski şiirdeki yeri bu paradoksa bağlıdır (s.11).

Toplumda Divan Şiiri

Tanpınar'ın bu söyledikleri, sonuç olarak, divan şiirini yüceltmek ve övmek üzere söylenmiş sözler değil. Ama, olmasına imkân bulunmayan şeyleri olmadı diye yerin dibine batırmak üzere söylenmiş sözler de değil. Bu geleneğin hangi öğelerden, nasıl doğduğunu, nerelerden beslenerek geliştiğini, bu imkânlarıyla neler yapabildiğini ve neler yapamadığını açıklamaya çalışıyor Tanpınar ve bence birçok şeyi çok iyi açıklıyor.

Divan şairinden "sosyalist gerçekçi" olmasını veya James Joyce olmasını talep etmek abestir. Ama cinas ve kelime oyunu yaptığı için James Joyce *olduğunu* iddia etmek de abestir.

Yukarıda, Tanpınar'dan alıntılar divan şiirinin *ne anlamda* bir "saray şiiri" olduğunu ortaya koyuyor: Hayal dünyasının temelinde bir sarayın (yani Osmanlı sarayının) kuralları ve ruhu yattığı için böyle. Bunun dışında, divan şairlerinden çoğunun sarayla dolaysız bir ilgisi olmamıştır. Şairlerin kökenlerini inceleyen Mustafa İsen, pek çoğunun İstanbul doğumlu olduğunu tespit ediyor (3000 küsurdan 600 kadarı).

İstanbul'u 156 şair ile Bursa ve 150 şair ile Edirne izliyor. Bu üçünün dışında, yüzü aşan rakam yok. Rumeli doğumlu olanlar azınlıkta, ama öyle çok az da değiller.

Gene Mustafa İsen, divan şairlerinin bağlı oldukları tarikat ve meslek gruplarını incelemiştir. Bir tarikate bağlı olduğu bilinenlerin sayısı şaşılacak kadar az: 3182 şairden 320'si hakkında böyle bilgi var. Oysa toplumun tamamında tarikat üyeliği % 3 gibi bir yerde ve şairler arasında bu oranın çok daha yüksek olması akla yakındır. Muhtemelen, İsen'in dediği gibi, "tasavvufla ilgisi olup tarikati belirtilmeyen adlarla şüphesiz rakam daha da artacaktır". Tarikati saptanan 320'nin 220'si Mevlevî ki bu hem çok yüksek bir oran, hem de böyle olması şaşırtıcı değil. Osmanlı toplumunda şiirle ve musikîyle uğraşanların büyük çoğunluğu Mevlevî tarikatine bağlıydı. Listede topu topu yedi Bektaşî var. Bu da anlaşılır bir şey, çünkü halk şairlerinin bu tip bağlantıları incelenebilse orada en yüksek oran mutlaka Bektaşî-Alevî olacaktır.

Mesleklere bakıldığında da şaşılacak bir durum görünmüyor. Şiirle uğraşan insanların eğitim düzeylerinin yüksek olması doğaldır (hele divan şiiri gibi bir tarzda). İsen de "ulema"dan olanların % 36'ya çıktığını bulmuş. Başta kadıların, ikinci müderrislerin geldiğini tespit etmiş. Ama "ilmiye"den gelenlerin dışında şeyh ve dervişleri, saray mensuplarını, askerleri de sayıyor ki, bunlar hepsi toplumun eğitimli kesiminden. Esnaf ve serbest mesleklerden gelen hiç yok değilse de az; % 3,7'de kalıyorlar. Ama bu sonuçlara bakınca divan şairlerinin toplumun her tabakasına yayıldığını (tabiî kentli nüfus), pek öyle saraya sıkışmadıklarını görüyoruz.

Mehmed Çavuşoğlu, Osmanlı toplumunda şairlik pratiğinin nasıl yürüdüğünü şöyle anlatıyor:

> Osmanlı cemiyetinde şairlik, doktorluk, nakkaşlık, mimarlık, askerlik gibi bir meslekti. Hattâ Fatih'in babası II. Murad zamanından Kanunî Sultan Süleyman devrine, Vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın ölümüne kadar, şairlerin her yıl hazineden ödenen muntazam gelirleri vardı... Şairlerin bu muntazam maaşları dışında devrin ileri gelenlerine verdikleri kasideler, gazeller ve ithaf ettikleri eserler dolayısıyla ayrıca gelirleri vardı. Maaşları kesildikten sonra hemen hepsi şairlik dışında bir meslek ve memuriyet sahibi olduklarından bu yan gelirlerini aynı yolla temine devam ettiler (*ODŞÜM*, s.212).

Osmanlı toplumunda matbaanın gecikmesi, fazlasıyla gecikmesine rağmen kurulduktan sonra da fazla çalışmaması, bütün edebiyat gibi şiiri de etkiledi. Yani, edebiyatın yazılı dolaşımını el yazmalarıyla sınırladığı için şairin (edebiyatçının) gelirini Mehmed Çavuşoğlu'nun özetlediği kalemlerle sınırladı ve bağımsızlaşmasına imkân vermedi (hâlâ da vermiyor).

Kur'an-ı Kerim'de "Şuara Suresi" şiir hakkında iyi şeyler söylemez: "Şairlere gelince, onlara ancak sapıklar uyarlar. Onların her hususta gerçekten aşırılığa, mübalağaya düştüklerini ve yapamayacakları şeyi söyleyen kişiler olduklarını görmedin mi?" Şiir bir söz (kelâm) sanatı olarak, Allah'ın kelâmı olan *Kur'an* karşısında nedir, nerede durur? *Kur'an*, vahiy yoluyla inmiştir. Şiirle "vahiy" ilişkisi nedir?

Sofu bir İslâm yorumu bu sorulardan hareketle şiiri tamamen yasaklamaya gidebilir. Ayrıca, böyle eğilimler hep olmuştur. Ama bunlar kısa sürmüş ve şiir, Müslüman toplumunda da, saygı görmüştür. Osmanlı toplumu bu bakımlardan oldukça liberal olmakla birlikte, burada da zaman zaman şiirin günah olup olmadığı tartışıldı. Harun Tolasa bunlardan bir örnek olarak, Lami'î'nin "apology"sini aktarıyor (*ODŞÜM*, 229-44). Lami'î, şiiri savunmak için çok önemsiz bir şey olduğunu söyleme yolunu seçmiş; neredeyse, "ciddiye almaya değmez," diyor. Ama bu durumlar, şair gibi şiirin kendisinin de bu toplumda çok bağımsız olmadığını gösteriyor.

Ama Namık Kemal'den beri söylenen, Agâh Sırrı Levend'den beri de herkesin diline ortak yargı olarak yerleşen "gerçeklikten kopuk" saptamasının nedenleri herhalde burada değildir. Konu bu olduğunda, Osmanlı düşünce dünyasının herhangi bir alanında "gerçeklik" arayışı denebilecek kayda değer bir çabayla karşılaşmıyoruz. Düşüncenin başka alanlarında

böyle bir çaba yoksa, tek başına şiirin kendine böyle bir yol seçmesine pek fazla imkân kalmaz. Dolayısıyla divan şiirinin mazmunları, şairi gerçekliğe götüren değil, şairi gerçeklikten koruyan araçlar olarak işlev gördüler. Divan şiirinin bazı dizelerinde falan kelime geçiyorsa, "işte gerçeklik!" diye feryat etmek, "Kan yaş töküb yanında âteşin kebâb" dizesinden "Bilindiği gibi döner (çevirme) kebap, günlük hayatta her gün karşılaşılan bir yemek çeşididir" türünden, "divan şiirinin gerçekçiliği" savunmalarına girişmek, pek akıl kârı bir şey değildir. Yargılarına çok fazla katılmadığım A.S. Levend'in şu sözlerine hak veriyorum:

> Hiçbir edebiyatın, bulunduğu cemiyetin hayatını aksettirmemesine imkân yoktur. Bu itibarla divan edebiyatında o zamanki cemiyetin ifadesini bulmak mümkündür. Ancak eski edebiyatımız, bir hayat edebiyatı vasfını haiz olamaz (Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s.88).

Gerçekçi olmamakla "hayat edebiyatı olmamak" pek aynı şey gibi olmasa da, "o zamanki cemiyet"in gerçekçilik gibi bir sorunu olmadığı ve divan şiirinin de bunu yansıttığı doğrudur.

Ali Fuat Bilkan, Nabî'nin bir kasidesini (Sulhiye) ele alarak burada şairin Karlofça Barışı'ndan ötürü Amcazade Hüseyin Paşa'yı övdüğünü anlatır (*ODŞÜM*, s.456-8). Bu, doğru. Ama koskoca divan şiiri geleneğinde bir benzerini bulmak herhalde epey güçtür.

Bir şiir geleneğini değerlendirmenin ilk adımı, yapmak istediklerini ne kadar yapabildiğine bakmaktır. Ancak bundan sonra, yapmak istediklerinin ne kadar istenilir olduğu sorusunu sorabiliriz. Ama bu soru, ister istemez, bizi şiirin kendisinden, sözcüsü olduğu topluma, o toplumun değerlerine, özlemlerine götürecektir. Bu da, toplumun tarihî koşullarıyla ilişkilerini sorgulamaya kadar varabilir ki, buna kimsenin hakkı olduğunu sanmıyorum.

Walter Andrews şunları söylüyor:

> Osmanlı lirik şiirleri, temel sözdağarı, mazmunlar ve yansıttıkları ortamlar bakımından hayatın ve yaşantıların olası tüm sokaklarına dalmış değildir, büyük bir çeşitlilik sergilemez... [Ama] Şiir kimyasının sınırlı sayı-

Babası kadar olmamakla birlikte Cem Sultan'ın da çok-yönlü ve renkli bir kişiliği olduğunu tahmin edebiliriz. Âşık Çelebi'nin daha önce de anılan kitabından alınan bu minyatür Avrupa'ya gitmeden öncesini resmediyor. Divan şiirinde azımsanmayacak bir yeteneği vardı ama fırtınalı hayatının çok ilginç olması gereken yaşantılarını, bu geleceğin stilizasyonunu kıracak bir dolaysızlıkla veremedi.
Cem, Papa ve Hıristiyan dünyanın Osmanlıları Hıristiyanlaştırarak kendi saflarına alma politikalarının ciddiye alındığı bir dönemde kendini Avrupa'da bulmuş ama bu gibi önerileri reddetmiştir.

Âşık Çelebi, *Me-Şa'irü'ş-şu'ara*.

> daki unsuru, öylesine büyük bir hüner ve ustalıkla bir araya getirilmiştir ki, çoğu zaman insanı şaşkına çeviren bin bir anlam inceliği, müthiş bir anlam zenginliği çıkar ortaya (Andrews, *ŞSTŞ*, s.53-4).

Bütün klasik edebiyatlarda olduğu gibi divan şiirinde de, söyleyiş, söylenenden önemlidir. Romantizm-sonrası şiirde ve edebiyatta, yeni ve o ölçüde bireysel olan önemlidir. Bilmediğimiz, daha önce görmediğimiz bir şeyi görmek, şaşırmak isteriz. Klasik şiir ve edebiyatta ise bildik bir dünyada geziniriz. Bunun verdiği zevk her şeyi olması gereken yerde bulmanın zevkidir. "Şaşırma"nın tersidir bu. Dolayısıyla "bireysel" ve "özgün" kavramlarının hem önemi azdır, hem de anlamı farklılaşır. İngiltere'de Pope da şairin işlevini "what oft was said, but ne'er so well expressed", yani, "çok kere söylenmiş, ama hiç bu kadar iyi söylenmemiş" olanı dile getirmek olarak tanımlar. İngiliz neo-klasikleri, gerçekliği çok iyi "taklit etmiş" klasiklerin taklit edilmesiyle gerçekliğin de yeterince yansıtılacağına inanıyorlardı. Divan şiirinde "nazire" çok kullanılan bir türdür. Romantizm sonrasının "özgünlük" arayan şairi için kabul edilemeyecek bir şey olan "nazire", divan şairi için, tersine kendi başarısını ve özgünlüğünü kanıtlayacağı bir sınamaydı.

Andrews, divan şiiri üstüne değerli incelemesinin sonuçlarını şöyle sıralar:

> (1) Gazel, tarihsel Türk kültürünün ana akışının içinde yer alır, daha kesin bir dille söylersek, Türk kültürünün iki değil, bir tek ana akışı bulunur. (2) Divan şiiri ve halk şiiri, bir edebî/kültürel bütünün tamamlayıcı parçaları olarak görülür, her biri diğerini yorumlamak için değerli bir kaynaktır. (3) Osmanlı dönemindeki toplumsal bölünmeler, şiirin hitap kitlelerini kesin çizgilerle tanımlamaz, ayrıca başka başka kültürler şeklinde bir farklılaşma yaratmaz. (4) Türk şiirinin çeşitli türlerinin değerine ve 'Türklük'üne ilişkin gayet verimsiz ve politik tezlerin önemi azalır. Kırsal kesim şiirinin, şehir şiirinden daha gerçek, daha Türk(çe) veya daha değerli olup olmadığı tartışmasına nasıl ciddi bir ilgi duyulduğunu anlamak güçtür (Andrews, *ŞSTŞ*, s.221).

Andrews'a tamamen hak vermekle birlikte, Cumhuriyet döneminde onun eleştirdiği bu tutumlar o kadar baskın çıktı ki, ben de bu edebiyat bölümünün ara başlıklarında "Halk Edebiyatı/Divan Edebiyatı" ayrımlandırmasına bağlı kalmak gereğini duydum. Türk eğitim sistemi, belki N. Kemal-A. Gölpınarlı çizgisinin neredeyse talep ettiği gibi, divan şiirini büsbütün unutmaya yanaşamadı. Ama onu ne yapacağını, nasıl tanıtacağını ve tabiî, en önemlisi (başka bütün "dersler" gibi) nasıl sevdireceğini hiç bilemedi. Divan/halk ayrımının ne olduğu da iyice karıştı. Gerçekte olan, dünyanın başka yerlerinde olandan çok farklı bir durum değildir. Andrews'un dediği gibi, genel olarak bir egemen çizgi vardır (ondan özerk başka çizgiler olsa da) ve bütüne damgasını vuran budur. Bu, doğal olarak, seçkinlerin oluşturduğu, kentlerde üretilen ve oradan bütün ülkeye yayılan sanat ve kültürdür.

Düzyazı

Tanpınar'ın söylediği gibi, zengin bir şiir, daha doğrusu bir "şiirsellik" yaratan divan edebiyatı, buna yaklaşan zenginlikte bir düzyazı yaratmamıştır. Osmanlı tarihinde, birkaç istisna dışında, düzyazının oluşması ve gelişmesi çok gecikmiş, çok yeni bir olaydır.

Gecikmenin bu kadarı fazla olmakla birlikte, genellikle düzyazı (herkes nesir konuştuğu halde) koşuğa oranla daha geç gelişmiştir. Bunun nedeni, nesrin olağanlığıdır. Homeros'un "kanatlı sözler" diye betimlediği koşuk, doğal olarak, "edebiyat yapma"nın biçimiydi. Böyle olunca, önemli bir şey söylediğine inanan veya söylediğini önemli bir şey olarak sunmak isteyen kişiler, bu söz edebiyatla ilgili olmasa da, koşukla konuşmayı tercih ettiler. Klasik çağlarda, şimdi aklımızın hiç almayacağı türden yazılar, örneğin Hippokrates'in tıp üstüne metinleri, koşukla yazılmıştı. Bütün bir anlatı edebiyatı, yüzlerce yıl, koşukla yürüdü. Oysa bunlar pekâlâ -ya da daha iyi şekilde- düzyazıyla anlatılabilirdi. Modern dünyada eğilim tersine. Şiir, koşuk, muazzam bir düzyazı okyanusunun ortasında minimini adacıkları andırmaya başladı. Eski çağlarda bu hiç böyle değildi.

Osmanlı tarihinde, yüzyıllar boyunca, düzyazının kullanıldığı başlıca alan, devletin yazışmalarıydı. Bu tür kullanımda estetik bir kaygı güdülemeyeceği bellidir. Sonuçta meramını anlatırken iyi bir edebî dil kullanmak isteyen memur-nâsirler de olmuştur elbette, ama çoğunluk için, belki "bürokratik" denebilecek bir kesinlik biçimi dışında (kaç *şinik* tahıl, kaç *akçe*, kaç *arşın*, kaç *okka* vb.) herhangi bir kaygı söz konusu olmamıştır. Bu alanda tek marifet, nedense, söylenen bir yığın lakırdıyı tek bir cümle halinde kurmak olmuştur ki, bu da, bütün elverişsizliğe rağmen yeşerecek herhangi bir estetiği kökünden koparıp atmıştır.

Düzyazı bunun dışında bir de tarihyazımında görece çok kullanıldı. Tarih de, birçok medeniyette, düzyazı edebiyattan önce başlamış ve ona öncülük etmiştir. Tarihçilik, Aristoteles zamanından beri, edebiyattan farkını saptamak ve korumak gereğini duymuştu (Aristoteles'e göre tarih *olanı*, edebiyat *olabilecek olanı* anlatır). Dolayısıyla tarihyazımı, olmuş olanı zaptetmek ve kaydetmek, yani gerçekliği kaydetmek gibi bir misyon üstlendi. Bu misyon için üretilen dil, olabilecek olanı belirli bir gerçeklik yanılsaması içinde vermek isteyen anlatı edebiyatı için de uygun bir araç yaratabilirdi.

Ama Müslüman Ortadoğu dünyasında toplumun gerçeklikle ilişkisi çok başka bir biçimde kurulduğu için Osmanlı tarihçiliği de tam böyle gelişmedi. *Mucize*'yi tarihin bir parçası olarak aktarmaktan vazgeçmediği gibi, dinî ortodoksiye uygun olanı ampirik gerçekliğe tercih etti. Çok zaman bunu edebiyatı örnek alan süslü bir üslûpla yürüttü. Hoca Saadeddin'in *Tâcü't-Tevârih*'i bu süslü üslûbun önde gelen örneklerinden biridir.

Düzyazının şiire benzeme çabasının öncelikli göstergesi *seci*'dir (yani, düzyazıda uyak). Her şeyden çok, bu *seci*, düzyazının gelişmesini engellemiştir. Bunun nasıl bir şey olduğunu görmek için bir tek örneğe bakalım: "Ol ciğer *delici* ve yürekler *dileyici* hasret kılıcının şerha şerha *yareleri* ve firkat tiygının kanlı ciğer *pareleri* gibi kelîmatından lâtesıfat bağrı *pürhûn* ve giriban-ı damânı gözleri yaşından *gülgûn* olur..."

Örneği aldığım Mustafa Nihat Özön şöyle diyor:

> Nazımda mazmunun karşıtı ["karşılığı" anlamında] olarak nesirde varolan seci ve bu seciin asıl eksenini oluşturan tasannu [süsleme, yapmacık], nesrin fikir kısmını güve gibi yiyen ve kuvvetten düşüren illetti (*Türkçede Roman*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.63).

Bu doğru bir yargı, çünkü bütün aklını ve yeteneğini bu secileri tutturmaya yoğunlaştıran yazar için, bir hikâyeyi gerekli öğeleriyle anlatmak ya da bir konuyu mantığa, gerçekliğe uygun bir biçimde açmak, geliştirmek, tamamen geri plana düşmüştür. Düzyazıda *seci*, koşukta *mazmun*'dan çok daha ölümcüldür.

Bilimsel araştırma, toplumsal inceleme ve genel olarak eleştirinin olmadığı bir toplumda düzyazının pek fazla gelişmesine imkân yoktu. Şiirde ilk "bireysel üslûp" denebilecek şeyin Nedim'de görüldüğünü söylemiştim. Düzyazıda belki bir ölçüde Evliya Çelebi'ye bu gözle bakabiliriz.

Düzyazı hikâye veya anlatı da kendi başına bir atılım yapamadı ve kendi çizgisi içinde bir farklılaşma yaratamadı. Divan şiiri için Tanpınar tek tek şairlerden çok, geleneğin ortak sesinden söz eder. Andrews ise bu şiirin "metinler-arası" özelliğini vurgulayarak gene geleneğin gücünü vurgular. Bu tip bir anonim üslûp, baştan sona, düzyazı anlatıya da hâkimdir. Olağandışı ve mucizevî olanın, nedenselin yerine geçen açıklayıcı ilke olduğu Müslüman Ortadoğu hikâyesinde, gerçekliği araştırabilecek bir dilsel kullanım kurulamadığı gibi, gelenek ve tekrar, bireysel üslûpların gelişmesini de engelledi. Düzyazıda, Mustafa Âlî, Evliya Çelebi ve Naima gibi birkaç sınırlı girişim dışında, bir edebiyat oluşmasına yetecek bir birikim olamadı ve ancak 19. yüzyılda, koşulların tamamen değişmesi, bütün bu gecikmiş işleri, şüphesiz büyük handikaplarla, yapmaya başlamak için gerekli vesileyi yaratmış oldu.

Seçilmiş Kaynakça

Andrews, Walter G., *Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Çavuşoğlu, Mehmed, *Divanlar Arasında*, Kitabevi Yayınları, Ankara, 1981.

Gibb, Elias John Wilkinson, *A History of Ottoman Poetry*, 1900-09.

Holbrook, Victoria, *Aşkın Okunmaz Kıyıları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

İpekten, H., M. İsen - R. Toparlı - N. Okçu - T. Karabey, *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Ankara, 1988.

İsen, Mustafa, *Ötelerden Bir Ses*, Ankara, 1997.

Kalpaklı, Mehmet (ed.), *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*, Yapı-Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 1999.

Köprülü, Mehmet Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980.

—, *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

—, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1981.

Levend, Agâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1997.

—, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1977.

Tarlan, Ali Nihat, *Şiir Mecmualarında Divan Şiiri*, İstanbul Üni. Yayınları, İstanbul, 1948-49.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Musikî

Hamparsum notası.

Güzel sanatlar arasında en fazla "işlevsel" olduğu için en az "güzel" sanat diyebileceğimiz mimarlığın, Osmanlı kültür ortamı içinde en fazla gelişme gösteren sanat olduğunu söylemiştim. Çünkü bir "imparatorluk projesi" ile en iyi uyum gösterebilen sanat dalı oydu (bu bölümlerde verdiğim genel yargılar aslında Bizans sanat tarihi için de büyük ölçüde geçerlidir). Mimarlıktan sonra "en başarılı" dalın musikî olduğunu söyleyebilirim. Bunun nedeni, musikînin soyutluğudur. İmparatorluk otoritesi, söylenen sözün onaylanan ideolojiye uygunluğunu denetlemekte son derece kıskanç ve dikkatli davranır. Bu da en ölümcül etkilerini edebiyat gibi, *içeriğin* belirleyici olduğu bir alanda gösterir. Osmanlı edebiyatının, kimsenin tartışmadığı sınırlı yapısı tamamen bunun sonucudur. Ama musikî, edebiyat gibi bir "içerik" üstüne kurulmaz; dolayısıyla, onun gibi (adı konmuş veya konmamış) bir "sansür"e tabi değildir.

Ancak, Osmanlı musikîsinin, Osmanlı sanatsal yaratıcılığı çerçevesinde en iyi gelişmiş dallardan biri olduğuna, bu musikînin bugün yaşamaya devam edemediği, her zaman sınırlı olduğu ve bu sınırlarını aşmayı başaramadığı gibi gerekçelerle itiraz edecekler hep vardır ve olacaktır. Bu tartışmalar da bizi kaçınılmaz olarak "tek-seslilik/çok-seslilik" eksenine çeker. Onun için belki bu bölümün en başında bu tartışmaya girmek ve burada bir "pozisyon"u netleştirdikten sonra konuya devam etmek iyi bir yöntem olabilir.

Bu tartışmanın en başında çok yaygın bir ideolojik önyargı yer aldığı için söze oradan başlamak gerekiyor: "Çok-sesli musikî gelişkin, tek-sesli musikî ilkeldir." Bu, doğru bir yargı değildir. Çok-sesli musikînin çok büyük imkânlarla dolu olduğu doğru olmakla birlikte, bu, tek-sesli musikînin *ilkel* olmasını gerektirmez.

Söz konusu tavır, yakın zamanlara kadar dilcilerin yaptığı "gelişmiş dil/ilkel dil" ayrımında yatan anlayışın bir benzerini içeriyor. Bunun "Avrupa-merkezli" bir önyargı olduğunu söyleyebiliriz. Çağdaş dilbilim, dilin, bir iletişim aracı olarak, iletmekle yükümlü ol-

duğu anlamı her zaman ilettiğini, bu anlamda "gelişkin/ilkel" diye bir ayrım olmadığını kanıtladı. Eskimoların "otomobil" anlamına gelen kelimesi yoktur, çünkü hayatlarında o nesne yoktur. Nesne olduğunda, kelimesi de gelir. O kelimenin, sözgelişi "otomobil" olması, yani Eskimo dilinde bulunmayan bir kelime olması da durumu değiştirmez; önemli olan, geldiği dilsel sistemin onu özümlemesidir ve her dil bunu yapabilir. Buna karşılık, Eskimo dili, Eskimo hayatında büyük rolü olan kar veya buz gibi nesneler hakkında başka hiçbir dilde bulunmayan nüanslar içermektedir.

Bunun gibi, musikînin tek-sesli olması da, o musikîyi dinleyen toplumun gelişkinliği veya geriliği hakkında bir işaret vermez. Yunan ve Roma medeniyetleri ya da Çin medeniyeti, çok-sesliliğin bulunduğu Ortaçağ Avrupası ile kıyaslandığında, birçok bakımdan çok daha sofistike olduğunu söyleyebileceğimiz yapılar geliştirmişti. Öte yandan, bu sayılanların hiçbiriyle yarışacak düzeyde bir gelişme göstermeyen Afrika'da çok-sesli musikî vardı. Başka birçok ("ilkel" yakıştırmasını daha kolay kaldırabilecek) kültürde, çok-seslilik bulunur.

Burada karşımıza daha ilginç bir durum da çıkabilir: Polifoni veya homofoni tarzlarını bulmuş kültürler bunları çok fazla geliştirmeyebilir, ama musikîlerini tek-seslilik (monofoni) üstüne kurmuş kültürler bu çerçeve içinde musikîlerini alabildiğine geliştirebilirler. Çin veya Osmanlı medeniyetleri bu son değinilen durum için oldukça iyi iki örnektir.

MODAL MUSİKÎ

"Çok-sesli" dediğimiz musikî "tonal", "tek-sesli" dediğimiz ise "modal" olur. Buna "makam" musikîsi de denir. Osmanlı musikîsi bu temelde kurulmuş musikîlerden etkilenmiş ve bu şekilde gelişmiştir. Yunanca "mod", Hint musikîsinde "raga", İran musikîsinde "destgâh" kelimeleri kullanılır. Osmanlılar, Arapça, "kıyam" kökünden gelen "makam"ı tercih etmişlerdir. Bir makam, bir ezginin aralarında gezineceği sesler anlamına gelir. Bunlardan biri, ezginin bitişi demek olan "karar perdesi"dir. Örneğin, "segâh" makamının "kararı" veya "durağı" segâh notası, "rast" makamının durağı "rast" (sol) notası, "hicaz" makamının durağı "dügâh"tır.

Makamların yapılanması ve tarihî oluşumu oldukça karmaşık ve bugün hâlâ tartışılan konulardır. Onun için bunlara hiç girmeyelim. En basitleştirilmiş ve şematikleştirilmiş şekliyle bir makamın bir tam dörtlüye bir tam beşli dizinin ya da bunun tersine bir tam beşli diziye bir tam dörtlü eklenmesiyle oluştuğunu söyleyebiliriz. Bir örneğe bakmak için, "çargâh" gibi basit bir makamı seçelim: Burada, kaba çargâh notasında duran çargâh beşlisinin tiz ucuna bir çargâh dörtlü katılır, makam böyle oluşur.

Karar perdesinden sonra bir makamda en önemli ses "güçlü"dür ("dominant"). Tonal musikîde, majör veya minör dizilerde beşinci ses "güçlü" olur; "modal" musikîde ise bu rakamı oluşturan beşli ile dörtlünün birleştiği sestir. Buna göre, örneğimizdeki "çargâh" makamının durağı kaba çargâh, güçlüsü rast'tır.

Batı notasyonundan (biz İtalyan tarzını benimsemişizdir) bildiğimiz notalarla Osmanlı musikîsinin taninî seslerinin hepsini birbiriyle tam tutturamayız: "Çargâh", "do"dur; "rast", "sol"; "neva" ise "re"dir vb.

Basit makamların toplamı 15 olarak kabul edilir. Bunlar şöyle sıralanır: 1) Çargâh, 2) Buselik, 3) Kürdî, 4) Rast, 5) Uşşak, 6) Hüseynî (ve onun inici biçimi olan Muhayyer), 7) Hicaz, 8) Hümayûn, 9) Zengûle, 10) Uzzal (bu son dördü "Hicaz" ailesini oluşturur, yani birbirlerine çok yakındır), 11) Karcığar, 12) Neva (inici biçimi Tahir), 13) Suzinak, 14) Nikriz ve 15) Neveser.

İkinci bir grup "şed"le oluşturulmuş makamları kapsar. "Şed" bir diziyi aralıklar aynı kalmak üzere bazen daha pest, ama genellikle daha tiz başka bir perdeye aktarmak demektir. Dizi, bu yeni perdede, yeni seyir özellikleri de edinir. Nişaburek, rast'ın, nihavend ise buselik makamının şeddidir.

Bunların dışında bir de bileşik (mürekkep) makamlar vardır. Bunlar iki makamdan veya bir ma-

kamla çoğu zaman şeddedilmiş bir dörtlü ya da beşlinin bir araya gelmesinden oluşur.

Kimi makamlar, kullandıkları sesler açısından bakıldığı zaman, birbirinin tamamen aynıdır: Nihavend ile buselik, zengûle (zirgüle) ile şehnaz vb. gibi. Ayrım, "seyir"dedir. Bu kavram, ezginin hareketini düzenleyen kalıp anlamına gelir. Dizilişin tizden peste (inici) ya da pestten tize (çıkıcı) oluşu bu "seyir"e bağlıdır. Birçok makam da "inici-çıkıcı"dır.

Makamların ses dizilerinin belirli duygu veya ruh hallerini dile getirdiği yolunda bir inanç vardır. Bazı durumlarda böyle uygunluklar bulunabilir elbette, ama bunun kurallaştırılabileceğini sanmıyorum. Uşşak makamı âşıkane duyguların, segâh mistik duyguların, hüzzam ise hüznün makamı olarak anılır. Ama, sözgelişi, gene segâhtan olan "seni her dem anıyorum" gibi bir şarkının mistik duygularla ne gibi bir ilişkisi olabilir?

Hindistan'da da "raga"lar gündüzün ve akşamın olmak üzere ikiye ayrılır. Bizde de ezan aslında makamla okunmalıdır ve normal olarak sabah ezanında "sabâ" makamı, akşam ezanında "segâh" tercih edilir. Bu gibi geleneksel musikîleri, çeşitli öğelerine çeşitli anlamlar yükleyerek, geleneğin içinden dinlemeye alışmış olanlar, dinlediklerinden bu tür sonuçlar çıkarabilirler, ama bunların herkes tarafından böyle anlaşılmaları mümkün değildir.

USUL

Makamın, belirli bir ezginin nerede ve nasıl seyredeceğini belirleyen sesler anlamına geldiğini gördük. Bu, "kakafoni" olmayan her çeşit musikî için temel bir kalıp oluşturuyor. Musikî için bir başka temel öğe de *ritim*'dir. Her musikî parçası bir ritme göre söylenir. Belirli ritim parçalarından oluşmuş bir kalıba Osmanlı musikîsinde "usul" denir. Öztuna bunu şöyle tanımlıyor:

> Usul, bir musikî eserinin ölçülmüş bulunduğu, belirli zamanlar ve belirli darbeler [vuruşlar] ihtiva eden, düzümün [ritm'in] hususî ve kalıp haline getirilmiş şeklidir (Öztuna, *Türk Musikîsi Ansiklopedisi*).

Klasik musikîde daha nota da kullanılmazken, usulü kaydetmenin bir yöntemi oluşturulmuş ve bu bir bakıma notanın da yerini tutmuştu. Bu musikîyi öğrenmenin geleneksel yöntemi olan *"meşk"*te usul ve tempo son derece önemlidir. Nota yazımının olmadığı bir ortamda, öğrenci bu musikîyi bir ustayı dinleyerek ve onu izleyerek öğrenir. Bunun için, oturduğu yerde dizlerine vurarak tempo tutar, sağ eliyle sağ dizine kuvvetlice vurarak "düm", sol eliyle sol dizine daha hafifçe vurarak "tek" sesini çıkarır. "Düm" ve "tek" çok kısa süreli olacaksa "te ke", biraz daha uzun süreliyseler "te kâ" adını alır. "Düm" ile "tek"in aynı anda vurulmasına "tâhek" denir. Nota yazımının yerleşmesinden sonra da, ta 20. yüzyıl ortalarına kadar musikî öğretimi bu "meşk" yöntemine dayandırıldı. Burada yazımın hiçbir şekilde kullanılmaması da Osmanlı musikîsinin büyük bir kısmının unutularak kaybolmasına yol açtı. Bunlar da, olsa olsa, "gemiler geçmeyen bir ummanda" çalınıyor olabilir.

Meşk sırasında dize vurularak tutulan ölçü, icra sırasında *"def"*le tutulurdu. Def'i, musikî topluluğunun başı çalarak, tempoyu o belirlerdi - bu bakımdan, böyle topluluklara yeni âdet olmak üzere eklenen "şef"in yaptığı işi "def" yapardı.

Makam gibi "usul" konusuna da kendi yorum ve ölçülerini getiren Arel-Ezgi ikilisi, varolan bütün usullerin iki zamanlı "nim sofyan" ile üç zamanlı "semaî" vuruşlarının çeşitli biçimlerde yanyana getirilmesinden meydana geldiğini iddia etmişlerdir. Rauf Yekta ise buna itiraz etmiştir ve muhtemelen haklı olan odur. Saadeddin Arel, klasik musikînin 20. yüzyıldaki en büyük otoritelerinden biri olmasına rağmen, bu musikîye fazlasıyla Batılı bir gözlükle bakmaktan kendini alamamıştır. Örneğin, "çargâh" makamı Batı'daki "do majör"ü tuttuğu için, bunun bütün makamların temeli olduğu sonucuna varmıştır. Kemal İlerici ise (örneğin, halk türkülerinin neredeyse tamamının uyması gibi akla yakın gerekçelerle) "hüseynî"nin ana dizi olması gerektiğini savunmuştur. Gene, muhtemelen doğru olan budur.

"Usul"de de, geleneksel Doğu dünya görüşü ve düşüncesi, küçük vuruşları bileştirip kalıp çıkarmak gibi, bir anlamda "endüktif" denecek bir yöntemden çok, uzun ve karmaşık bütünleri üretmeye daha yatkındır - "analitik" değil, "sentetik"tir.

Makam kadar olmamakla birlikte, Osmanlı musikîsinde "usul" sayısı da epey yüksektir ve sekseni bulur. Arel bunları "büyük" ve "küçük" diye ayırmıştır. Küçük usullerde vuruş sayısı on beşi geçmez. En çok kullanılmışları, "sofyan", "nim sofyan", "semaî", "aksak", "aksak semaî", "türkaksağı", "yürük semaî", "rastaksağı", "devr-i turan", "devr-i hindi", "düyek", "evfer", "lenk fahte", "Mevlevî devr-i revanı", "katakofti" veya "müsemman", daha çok mehterin savaşta ve süvari savaşında kullandığı "ceng-i harbî" gibi usullerdir. Ağır tempolardan başlayan bir fasıl genellikle oldukça hızlı "curcuna" ile son bulur.

Bazı usuller "yürük", "orta" ve "ağır" (eski dilde "sengin" de denirdi) olmak üzere üç ayrı hızda vurulabilir. Bunlara bir "usul"ün "mertebe"leri denir. İcrada, bazı yenilikler yapılabilir; sözgelişi, normal olarak on vuruşu olan bir usul, bazılarının daha kısa süreli vuruşlara ayrılmasıyla, on dört vuruşlu hale getirilebilir (aynı zaman içinde daha çok vuruş). Buna, "velveleli" denir.

Çok daha fazla vuruşlu "büyük usul"lere gelince, bunların en fazla kullanılmış olanları arasında "fahte" ("güvercin" demektir), "evsat", "çenber", "muhammes", "hafif", "berefşan", "nim sakil" ve "sakil" (Arapça "ağır" demektir), "devr-i kebir" ve "zencir" sayılabilir. Bunlardan "darb-ı fetih" en çok vuruşlu usuldür: 88 vuruş! (15. yüzyıldan beri kullanılmayan 200 vuruşlu darbu'l-mâyeteyn ise bilinen en fazla vuruşlu usuldür.) Böyle çok vuruşlu "büyük usul"ler normal olarak ağır tempolu besteler için tercih edilmiştir ve şarkı boyunca ancak bir kere vurulduklarıolur.

KÖKENLERİ

Orta Asya'da yaşayan Türklerin, bulundukları çeşitli bölgelere göre bazen çok önemli farklılıklar da gösteren geleneksel (halk) musikîleri vardır. Bunlardan bazıları Tuva'larınki gibi, son derece ilginç ve kendine özgüdür. Asya'da batıya daha yakın bölgelerde yerleşmiş boyların musikîleri daha çok İslâm musikî âleminden (dinle birlikte) etkilenmiştir. Bu bakımdan, yerel farklara rağmen, büyük ailenin ortak özelliklerini taşırlar.

Osmanlıların Anadolu'ya geliş ve yerleşme süreci içinde başlıca musikî öğretmenlerinin (önceki Türklerin yanı sıra) İranlılar olduğunu tahmin edebiliriz. Çerçevede sayılan Osmanlı makamları arasında "Fars etkisi"ni bir şekilde yansıtanların çokluğu da bu konuda bir fikir veriyor. Ancak, Asya'dan buraya akan Türklerin Ortadoğu İslâm medeniyetiyle ilk karşılaştıkları konak olan İran'ın toplam kültürel yapısı da burada öteden beri varolan devletler ve kültürlerden derinlemesine etkilenmişti. İran, İslâm dinini Araplardan almıştı, ama onlar da, Araplar da, Yunan-Roma medeniyetinden gelen pek çok etkinin izini taşıyordu. Yunan ve İran musikîleri arasında pek çok akrabalık kanalı vardı. İkisi de birbirlerinden (ve tabiî bölgede yaşayan bütün halklardan) yalnız motifler, ezgiler vb. değil, makamlar almışlardı. Osmanlı musikîsi de, ilk oluşumundan başlayarak, bu etkileri taşımış, onlarla iç içe olmuştur.

Bizim Arapçadan aldığımız "musikî" kelimesi de zaten Yunanca'dan gelir. Sanatların "ilham perileri" olduğuna inanılan dokuz kız kardeşin, Musa'ların (kelime "vokal"leri uzatılmadan telaffuz edilir) adından türetilmiş bir kelimedir.

Antik Yunan musikîsi de modal bir musikîydi ve makamların adları (bizde olduğu gibi) o makamın en çok kullanıldığı (veya böyle olduğu düşünülerek özdeşleştirildiği) bölgelerden alınırdı. Böylece, Frigya, Lidya, Dorya gibi makamlar oluşmuştu. Ama bugün de Türkiye'de, "pop müzik" alanında, musikî belleğimizde yerleşik olduğu gerekçesiyle, "Frigya modu"nun sıkça kullanılması şüphesiz ilginçtir.

Hıristiyanlık yayılır ve yerleşirken, İbranî ve başka Doğu ve Ortadoğu musikî geleneklerinin (Süryanî, Mısır vb.) öğeleri de yeniden Yunan-Roma musikî

kültürüne eklendi. Justinianus'un yaptığı çeşitli reformlar arasında kilise musikîsinin standartlaştırılması da vardır. Ancak, o dönemde Ortodoks ve Katolik kiliseleri henüz ayrılmadığı halde, yerel gelenek ve kültürlerden ötürü, kilise musikîsinde ayrışma başlamıştı. 4. yüzyılda Ambrosius (piskopos ve sonradan aziz) Milano'da, kökü gene Doğu'ya dayanan bir dinî musikî tarzı oluşturdu. 6. yüzyılda bu, Roma'da papa olan Gregorius tarafından yeniden düzenlendi ve bugün "Gregoryen" dediğimiz musikî biçimini alarak Roma'nın önderliğini tanıyan bütün kiliselere yayıldı. Gregoryen musikî de modaldir; ama öyle olmasına rağmen Batı'nın bu modal musikîsi Bizans'ta devam eden modal musikîden epey farklıdır. Bizans kilise musikîsi, başta Rus, sonradan Ortodoks olacak, Çek dışında bütün Slavonik dinî musikîlerin de temeli olmuştur. Aynı şekilde, Doğu Hıristiyanlığı'nın çeşitli mezheplerini de etkilemiştir.

Musikî, edebiyata benzemez. Edebiyat dile dayandığı için ancak o dili bilen ve anlayanları etkileyebilir. Musikînin diliyse, her ne kadar yerel geleneklerin etkisinden büsbütün bağımsız kalmasa da, soyutluğundan ötürü, sonuçta *evrensel* bir dildir. Bu nedenle, topluluklararası etkilenmeler musikî alanında, öteki sanat alanlarında olduğundan daha çoktur.

Bunu biraz daha açmak için günümüzden bir örneğe bakalım: Uzun bir süreden beri Türkiye'de "arabesk" adı verilen bir musikî türü yaşıyor. Üzerine birçok tartışma olduğu halde, bunun, Batı musikîsine (musikîlerine) yakınlık duymayan, hattâ belki tepki duyan geleneksel kesimlere hitap ettiği konusunda çok fazla görüş ayrılığı olduğu söylenemez. Ne var ki, bu tarz musikîyi üretenler, çalgılardan orkestrasyona ve hattâ ezgilere, Yunan, İspanyol, Rus başta olmak üzere her türlü Batılı musikîden bolca ve serbestçe yararlanmakta bir sakınca görmüyorlar. Onlarla birlikte dinleyici kitlesi de sakınca görmüyor ve bu tür şarkılara da özellikle rağbet gösteriyor. Dolayısıyla çok eskiden beri bu geniş bölgede en çok musikî alanında çeşitli etkilerin oradan oraya gezindiğini tahmin edebiliriz.

ÇALGILAR

Musikî aletleri sesin nasıl çıktığına göre çeşitli sınıflara ayrılırlar. Buna göre *vuruşlu*, *nefesli*, *telli* olmak üzere üç ana sınıf sayabiliriz. Tabiî bunlar da kendi aralarında çeşitli gruplar yaratırlar. Örneğin, telleriyle ses çıkaran bir sazı, tellerini çekerek ve tellerine bir yay sürerek çalabiliriz. Ya da bir aletle bu tellere vurabiliriz. Hattâ, "Aeolian harp" denilen ve kendi kendine, üzerinde gezinen rüzgâra göre ses çıkaran bir saz da yapılmıştır (rüzgâr tanrısı Aeolus'tan geliyor). Tambur gibi bir saz hem telleri çekilerek hem de yayla çalınabilir.

Bunların arasında hangilerinin daha önce kullanıldığını çok iyi bilmiyoruz ve zaten bunu tartışmak da ancak bir spekülasyon olabilir. Ama, vuruşla tempo tutmanın veya kamıştan bir üflemeli saz yapmanın kolaylığı gibi etmenleri düşünerek bunların çok eski zamanlardan beri varolduğunu düşünebiliriz. Yapımı belirli bir teknik gelişkinlik gerektiren sazlar, sözgelişi telliler, herhalde daha sonraları ortaya çıkmıştır.

Daha erken dönemlerde, sazların bir arada çalınması düşünülmemişti. Yunan ve Roma musikîleri hakkında bildiklerimiz de, sazların bir arada çalındıkları zaman bile, her birinin kendi yolunu tutturup gittiğini gösteriyor. Bir arada ve belirli bir uyum içinde - çok zaman insan sesine eşlik ederek- çalmak, başlı başına bir devrim olarak da ele alınabilir.

Şimdi, yukarıda sayılan grupların, Osmanlı musikîsinde ne gibi sazlar ürettiğine bakalım.

Nefesliler

Osmanlı musikîsinde "nefesli" denince akla ilk gelecek saz *ney*'dir. Farsça *"nay"*, "kamış" anlamına gelir ve sazın hammaddesini anlatır. Sesinin mistik potansiyelinden ötürü, Osmanlı musikîsinin gelişmesine en önemli katkılarda bulunmuş olan Mevlevî tarikatinde çok sevilmiştir. Başlangıçta Mevlevî âyinlerinde saz olarak yalnız neyler ve kudümler bulunurdu. İnsan soluğuyla çalınıyor olmasından ötürü de bazı mistik yorumlar edinmiştir.

Bu etkili sazın Türkiye'de birçok üstadı yetişmiştir. Eskiden Neyzen Tevfik efsanesi olmakla birlikte,

Bu minyatürde hanımların kendi aralarında bir musikî âlemi sahnesi görülüyor. Musikî, "iyi hayat"ın vazgeçilmez bir öğesiydi. Kadın-erkek arasındaki kaçgöçten ötürü, kadınların ve erkeklerin musikî takımları bir araya gelmezdi. Erkek –egemen toplumda musikî de erkek sesine dayalıydı ama kadınlar kendi aralarında çalıp söylemek için musikîyi öğrenirlerdi– profesyonelleşenleri kastetmiyorum.
Burada kanun, tanbur ve def hemen tanınıyor. Yaylı olanı "yaylı tanbur" olabilir mi? Biçimi benziyor. Yoksa, rebab mı?

Terceme-i Miftâh Cifrü'l-Câmi, Topkapı Sarayı Müzesi.

daha sonra yetişenler tekniği çok geliştirmişlerdir. Niyazi Sayın en önemli ustalardandır. Ulvi Erguner, Aka Gündüz Kutbay ve daha birçok birinci sınıf neyzen yetişmiştir.

Nısfiye, neyin küçüğü (kısası) ama onunla aynı yapıda bir sazdır. Doğal olarak sesi daha tizdir. Boylarına göre neylerin on iki çeşidi sayılır: Mansur, mansur mâbeynî, şah-ney, dâvud mâbeynî, bolahenk, bolahenk mâbeynî, sipürde veya ahterî, müstahsen, müstahsen mâbeynî, kızneyi ve kızneyi mâbeynî.

Klasik saz takımında neyden ve nısfiyeden başka üflemeli saz kullanılmazdı. Ama 19. yüzyıldan itibaren Batı'dan gelen *klarnet*'in de takıma girdiği görülüyor.

Madenî de olan *nefîr* ise uzun zamandır kullanılmıyor. Ancak, bir "boru" tipi olarak, askerî amaçla kullanılması sürmüştür. Evliya Çelebi ayrıca böyle birçok boru sayıyor ki hiçbirinin sanat musikîsi içinde yeri olmamıştır ("Eyyub", "dervişan", "Efrasiyab" gibi).

Bir çeşit "Pan-flütü" denebilecek, *miskal* ya da *musikar* adlarıyla bilinen ve değişik boylarda neylerden yapılan bir çalgı da uzun zamandan beri kullanılmamakta ve yapılmamaktadır. *Girift* de bunun daha küçük boylusuydu. Giriftzen Âsım Bey bu sazın bilinen tek üstadıydı.

Çegâne (veya *çağana*) de 17. yüzyıldan sonra kaybolmuş bir üflemeli çalgıdır.

Bunlar ve halk musikîsinde kullanılan *kaval*, tahtadan değil kamıştan yapıldığına göre, Batı'nın tahta nefeslilerinden farklı bir sınıf oluşturdukları söylenebilir. Bizde *tahtadan* yapılan üflemeli çalgı, obua'nın gelişmemiş biçimi olan *zurna*'dır. *Mey* de onun bir akrabası sayılabilir. Gene halk musikîsinde kullanılan *tulum* ve *gayda* ise hayvan derisinden yapılan tulum içine basılan havanın tuluma bağlı kamışlardan salıverilmesiyle ses verir.

Vuruşlu Sazlar

Daha çok ritmi ve tempoyu sağlamaya yarayan vuruşlu sazlar arasında davul tipi çalgı bütün dünyada yaygındır. Genellikle tahta veya pişmiş topraktan ya-

pılmış içi boş bir silindire bir deri gerilerek yapılan davullar, en iyi bilinen örneklerdir. Bu derilere elle veya bazı çubuklarla vurulabilir. Ama vuruşlu sazların çeşitleri bir hayli fazladır.

Osmanlı'daki vuruşlu sazları sıralamaya, sanat musikîsinde değil de askerî mehter musikîsinde kullanılan *kös* ve *nevbe* ile *nakkare*'den başlayalım. Osmanlı Beyliği'nin ilk yıllarında *nevbe* denilen büyük davul vurulurken Bey'in de ayağa kalkarak (Selçuklu süzerene saygı) dinlediğini, ama Fatih Mehmed'den sonra bu âdetin kaldırıldığını daha önce görmüştük.

Kös, büyüklüğüyle tanınan bir davuldur. Bir insanın taşıyamayacağı boydadır. Onun için ata veya deveye yüklenerek çalınır ya da yere indirilip belirli bir noktaya yerleştirilir.

Kös, aslında *kudüm*'ün çok büyütülmüşüdür. Onun gibi bakırdan yapılır ve üstüne deri geçirilir. Yanyana iki tane konur ve iki tokmakla çalınır. Tok sesi çok geniş bir alana yayılır. Buna alışık olan Osmanlı askerlerine güven verirken, alışık olmayan düşman ordusuna da korku salması gözetilir. *Nakkare* de (çok daha küçük olmakla birlikte) aynı tertip bir sazdır. O da iki davuldan oluşur. Yürüyüş halinde bir hayvana (at, katır vb.) yüklenerek çalınır. Halk ağzında "çifte nağra" şekline girmiştir.

Kudüm, sanat musikîsinden çok, dinî musikînin, tekke musikîsinin ritim çalgısıdır. Yerde oturarak çalınır. Mevlevî âyininde semazenler dönerken ayaklarını kudümün sesine ayarlarlar. Aynı şekilde mutrib (saz takımı) de kudümzenbaşıyı izler.

Elde tutulan bir davul çeşidi olan *def* genellikle zillidir. Ona çok benzeyen *bendir*'e ise zil takılmaz. Bu nedenle bendir ("bender" de denilir) dinî musikîde daha çok kullanılmış, def ise fasıl musikîsinde baş hanendenin ritmi belirlemesinde yardımcısı çalgı olmuştur. Bunlar bir elle tutulur, öbür elin genellikle fiske vuruşlarıyla çalınır. Defe eskiden *daire* de denirdi.

"Davul" adının Arapça *"tabl"*ın bozulmuş şekli olduğu düşünülüyor. Hindistan'da da oturarak çalınan bir çifte davula *tabla* adı verilir. Bu kelime çeşitli Batı dillerine de "tabor" ve "tabour" biçimiyle geçmiştir (yolculukta, "tanbur"la da karışmış olabilir).

Klasik musikîde ritmi sağlayan çalgı kudüm veya bendir iken, daha önceleri "avam" bir saz olarak bilinen *darbuka* yavaş yavaş saz takımından içeri girmektedir. Darbuka genellikle madenî, çok zaman bakır da değil, tenekedir. Gövdenin ortası, koltuk altına da sıkışacak şekilde, orta yerinde kum saati gibi incelir. Deri kaplı olmayan ucu, kudümdeki gibi kapalı değil, trampet veya defteki gibi açıktır. Adı, "vuruş" anlamında "darb"dan (Arapça) gelir. Halk musikîsinde kullanılan çeşidinin gövdesi ise genellikle pişmiş topraktan yapılır. Bunlara *dümbelek* ya da *çömlek* denir.

Saray ve kent musikîsinin bazı bölümlerinde raks da işin içine girdiği için kastanyet türünden vuruşlu sazlar da, genellikle raksedenler tarafından kullanılmıştır. Ama bunların ille raks etmesi de zorunlu değildir. Saz takımında birileri tarafından da çalınabilir. Bu tip çalgıların başında *zil* gelir. Zil pirinçten yapılır ve daha iyi ses vermesi için altın veya gümüş karıştırıldığı da olur (deflerin zilleri de böyle yapılır).

Bunların çok büyükleri, iki elle tutularak birbirine vurulan zil (ki bir hayli evrensel bir çalgıdır) mehter musikîsinde kullanılmıştır.

Halk arasında adı "çalpara" veya "çalpare" olarak bozulan *çarpare* (Farsça "dört parça") çok sert tahtadan yapılan bir çeşit kastanyettir. İran'dan yola çıkan bu aleti Araplar İspanya'ya götürmüş ve buradan da kastanyet gelişmiştir. Çarpare halk musikîsinde de *kaşık* denilen alete dönüşmüştür.

Telli Sazlar

Türklerin Asya'dayken kullandıkları başlıca çalgının telli bir saz olan *kopuz* olduğu ve bunun birçok çeşidi bulunduğu biliniyor. Osmanlı toplumunda da kopuz -daha çok kırsal bölgelerde- kullanılmakla birlikte 17. yüzyıldan sonra burada giderek unutulmuştur. *Çöğür* de muhtemelen onun akrabasıydı (onun telleri de at kılından) ve akıbeti de aynı oldu. Gene böyle at kılıyla yapılan ve adı "tek-tek" anlamına gelen *yektay* adlı bir çalgının sözü edilmektedir. *Şidurgu*, daha çok

Türkistan'da kullanılan uzun saplı bir telli sazdı.

Saz-ı dulab, *saz-ı gayî*, *murassa* gibi sazların adı II. Mehmed döneminde yazılan metinlerde geçmiş ve sonraları anılmaz olmuştur.

Rebab'ın ömrü daha uzun olmakla birlikte günümüzde onu da çalan kalmamıştır. Mızrabla da, yayla da çalınabilen bir alettir. Gövdesi Hindistan cevizinden yapılır. Uzun saplı ve genellikle üç tellidir. Araplar yoluyla İspanya ve oradan Avrupa'ya geçmişti. Batı dillerinde *rebec* diye anılır. Ancak, orada çok daha erken çağlardan itibaren ortadan kalkmıştı. Oysa Hindistan ve Endonezya gibi Doğu toplumlarında hâlâ çalınıyor. Yunan edebî metinlerinden tanıdığımız "lir"in (lyre) akrabası olabilir; kemençenin, hattâ belki de kemanın atası olması ihtimali vardır. Ancak, imkânları bir hayli sınırlı bir alet olduğu için, gelişmeye çok daha açık sazların yanında dayanamamış olmasını normal karşılamak gerekir.

Bunu da son iyi çalan Tanburî Cemil Bey'di.

Ud, Arapların icat ettiği bir sazdır. Gelişmesine Farabî'nin de katkısı olmuştur. Araplarla Avrupa'ya giden saz, orada "lute" veya "lavta" gibi adlarla anılan çalgı haline gelmiştir. "Lavta" kelimesi, belli ki "la ute"tan türemiştir.

Maun veya cevizden yapılır. Tombul, geniş bir gövdesi ve kısa bir sapı vardır. Telleri altı çifttir. Üç oktavlık bir ses alanı vardır. Üç kalın teli üstü simli ipek, üç ince teli ise kiriştir. En üste bam teli bağlanır. Mızrabla çalınır. Perdesiz bir sazdır.

Öztuna, Osmanlı kültüründe sevilmeyen bir saz olduğunu söylüyor ki haklı olabilir. Bir zamanlar klasik saz takımına alınmadığı doğrudur. Ama yakın zamanlarda bu alerji geçti ve ud herhalde hakkı olan popülariteye kavuştu. 19. yüzyıldan itibaren burada büyük ud ustaları yetişti. Bunların arasında udî Nevres ile Yorgo Bacanos, Şekerci Cemil Bey ve özellikle Şerif Muhiddin Targan sayılabilir. Son dönem için Mutlu Torun'u unutmamak gerekir. Ayrıca, Iraklı baba-oğul Münir Beşir ve Ömer Beşir (özellikle Münir Beşir) de dünya çapında önemli ud ustaları.

Mugni, 13. yüzyılda Safiüddin Urmevî'nin icat ettiği bir çeşit uddu, ama o da 17. yüzyıldan sonrasına kalmadı.

Bu arada, udun Avrupalılaşmış şekli *lavta* da Osmanlı sazları ailesine katıldı (hattâ, Öztuna'nın iddiasına göre, uddan daha çok sevildi). Bu da 17. yüzyıldan sonra (ama Batı'da da) yavaş yavaş unutuldu. Bizde bunu da son çalan Tanburî Cemil Bey, bir de lavtacı Andon'dur. Batı'da, Rönesans ve daha önceki musikîlere yeniden bir ilgi doğunca, "lute" çalmayı öğrenenler de çoğaldı. Ama bugünün orkestralarında bir yeri yok.

Tanbur için "Osmanlı musikîsinin piyanosu" denir (bütün sesleri barındırmasından ötürü), ilkin Mezopotamya medeniyetlerinde icat edildiği ve orada "pandur" adıyla anıldığı tahmin ediliyor. Ancak bugün Türkiye dışında hiçbir yerde kullanılmıyor.

Ahşap gövdesi 30 cm dolaylarında ve tam daire biçimindedir. Arkası bombelidir. Sapın boyu bir hayli uzundur ve bir metreyi geçer. Yedi (veya sekiz) tellidir. Alttan birinci, ikinci, beşinci ve altıncı teller çelik, ötekiler pirinçten yapılır. Ses alanı üç oktavdır ama ud gibi bunun da hepsi kullanılmaz. Perdelidir. Sapında 48 kiriş bağ vardır. Ama ses alanı en alttaki iki teldir. Mızrabla çalınır. Mızrabın bağadan yapılmış olanı makbuldür.

Tanburun bilinen en büyük üstadlarından biri, tabiî, Tanburî Cemil Bey'dir. İlk olarak bu sazı yayla çalan da odur (ya da, "modern çağda" diyelim; çünkü çok eskiden de yayla çalındığı söyleniyor). Bugün Necdet Yaşar da bu sazın yaşayan en büyük virtüözüdür.

Yaylı tanbur kendine özgü, hüzünlü bir tınıya sahiptir. Ama sesi çok güçlü değildir. Ayrıca çalması da bir hayli güçtür. Cemil Bey'den sonra Ercüment Batanay bu alandaki başarısıyla tanınır.

Klasik Osmanlı musikîsini sevenlerin hiç hazzetmediği -ve gene yalnız Türkiye'ye özgü- bir çalgı da otuzlarda Zeynülabidin Cünbüş adında bir adamın icat ettiği oldukça karma *cünbüş*'tür (şimdilerde daha çok "cümbüş" deniyor). Bu, ud ile tanburun fiziksel özelliklerini "banjo" ile karıştıran bir alet.

Şimdi telli sazların "harp" ailesine gelelim. Bunların arasında da bugünleri göremeyenler çoğunlukta. Örneğin, tarihi Mezopotamya'ya uzanan *çeng*. Bu, iki elle birlikte çalınırdı. Ama 17. yüzyılda bile çalanlar azalmıştı. Daha çok Türkistan'da tanınan *yatağan* daha da eski tarihlerden itibaren buralarda görülmemiştir. Gene Urmevî'nin icatları arasında olan *nüzhe* de aynı dönemlerde ortadan kalktı.

Ama *santur* yakın zamanlara kadar kullanıldı. Kanuna çok benzer, yalnız kanun gibi telleri çekilerek değil, ksilofon gibi iki küçük tokmakla vurularak çalınırdı. Batı'da *zither* denilen saza yakındır.

Santurî Edhem Efendi bu sazın son önemli virtüözüydü. Uzun zamandan beri saz takımlarında santur yer almıyor. Bu aileden olan *şeştar* (altı-tel) da aynı şekilde yok oldu.

Ama *kanun* yerini ve önemini koruyor. Bu sazın da, muhtemelen çengin gelişmişi olarak, Ortadoğu kökenli olduğunu söyleyebiliriz. Klasik dönemde bilindiği halde 17. yüzyıldan sonra kanun da unutulmuş, ama 19. yüzyılda bir Şamlı tekrar getirdikten sonra eski itibarını kazanmıştır. Şimdi en popüler sazlardan biri olduğu söylenebilir.

Tahta bir yamuk dörtgene telleri tutturulur. Teller mandallara bağlıdır ve icracı konser sırasında da bu mandallarla sürekli akort tazeler. Tınısı güçlü ve zengindir. Parmaklara takılan tırnaklarla teller çekilerek çalınır.

19. yüzyılda yeniden ortaya çıktığında onu özellikle sevdiren Hacı Arif Bey olmuştur. Daha sonra da Vecihe Daryal, Cüneyd Kosal, Erol Deran gibi ustaları yetişmiştir. Bir "Kanun Konçertosu" besteleyen Ferit Alnar da iyi bir kanunîydi.

Şimdi "telli sazlar" ailesinin, halk musikîsinde yer etmiş üyelerine bakalım. Küçükten büyüğe doğru boy sırasıyla *cura*, *bağlama* ve *divan* ya da *meydan sazı* birbirlerine çok benzerler. Cura ve bağlama ikişerden üç sıra tellidir; açık havada çalındığı için bu adı alan meydan sazı ise üçerden üç sıra tellidir. Genellikle dut ağacından yapılan bu sazların gövdesi tombul ve geriye doğru bombeli, aynı ağaçtan yapılan sap ince ve uzundur. En tiz sesi cura, en tokunu divan sazı (bazı yörelerde "meydan sazı" ile eşanlamlı, bazı yörelerde ondan da büyük dördüncü saz sayılır) verir. Perdeli sazlardır ve hepsi mızrabla çalınır. Çeşitli akortları olabilir, ama son zamanlarda en çok kullanılanına (alt teller -"zir teli"- "la", ortadakiler "re" ve üsttekiler -"bam teli"- "sol") "bozuk düzen" denir (Yunan çalgısı "buzuki"nin adı da "bozuk"tan gelir). Ses alanı iki oktav kadardır.

Terceme-i Miftâh Cifrü'l-Câmi'den alınan bu minyatürde açık havada, "sazlı sözlü" denilen cinsten bir toplantının resmedildiğini görüyoruz. "Sazlı sözlü" olduğu gibi, aynı zamanda "kadınlı erkekli" de. Aralarındaki ilişkiler ise bir hayli "senli benli" olabiliyor. ortadaki yiyecek ve içeceklere de bakınca, bunun bir "Osmanlı pikniği" olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Teknolojik koşullar gereği CD veya kaset veya transistörlü radyo ile gelemedikleri için çalgılarını alıp gelmişler ve kendi musikî ihtiyaçlarını kendileri karşılıyorlar.

Terceme-i Miftâh Cifrü'l-Câmi, Topkapı Sarayı Müzesi.

Tefhîm el-makâmat fî tevlîd en-nagamat adlı eserden Tanburî.

Topkapı Sarayı Müzesi.

Bağlama gibi, ama ondan biraz daha büyük *tanbura* vardır. Bunun farkı, en üstteki bam telinden başka zir tellerinin üstüne de sekizinci bir sargılı tel takılmasıdır.

Tar Kafkasya'da kullanılır; Azerbaycan'ın "millî" sazı olduğu söylenebilir. Ahşaptır, ama üstüne kuzu derisi gerilebilir. Tellerinin sayısı beşten 14'e değişebilir.

Yayla çalınan yerli sazların başında *kemençe* gelir. Öztuna bunun muhtemelen rebabdan gelişmiş bir saz olduğunu söylüyor. Daha eski dönemlerde klasik musikîde hiç sözü geçmezdi. Kırsal bölgelerde kullanılan (Karadeniz gibi) ilkel şekilleri vardı. Ama 19. yüzyıl sonlarında İstanbul'da kullanılan kemençe, biraz da Tanburî Cemil Bey ve Vasilaki gibi iki usta elinde imkânlarını sergilemesinden olsa gerek, ansızın çok sevilen ve beğenilen bir saz haline geldi.

Keman kadar geniş ses imkânları yoktur, onun gibi tizlere çıkamaz. Ama hoş, etkili bir sedası vardır. Dize dayanarak çalınır. Tellerine parmak ucuyla basılmaz, yalnız tırnakla dokunulur.

Tanburî Cemil Bey kuşağından sonra incesaza iyice yerleşen, ney ve tanburla en temel üç saz arasına giren kemençenin virtüözlerinden biri Cüneyd Orhon'dur. Günümüzde İhsan Özgen, çalış ustalığının yanında çok geniş musikî bilgisiyle kemençenin en büyük ustasıdır.

15. yüzyılda sözü geçen *gıcık* da muhtemelen kemençenin ataları arasında, yayla çalınan bir sazdı. Halk musikîsinin kemençesi ile *Kemane*'si epey ilkel aletlerdir (kemane kabak gibi bitkilerden gövdesine sap takılarak yapılır).

Kemençe gibi bir yaylı saza da *sinekemanı* deniyordu, çünkü oldukça iri yapılı olan bu çalgı ucu göğüse dayanarak çalınıyordu. Bu, Batı'dan gelme bir sazdı ("Viola d'amore" - göğse dayandığı için). Sonra, normal *keman* önünde yerini terketti.

Avrupalı kemanın gelip buradaki musikînin bir sazı olması 19. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşmiştir. Ama o zamandan bu yana bu musikînin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bütün sazlar içinde en çok ses imkânına sahip olması, her türlü duyguyu dile getirmeye yatkınlığı, her kılığa girebilmesi, bunda etkili olmuştur.

Keman kuzeyde *fiedel* veya *fiddle* gibi ilkel yaylıların ve doğudan gelen rebek (rebab) gibi sazların muhtemelen birbirine benzetilmesi, yaklaştırılması sonucu ortaya çıkmış, Rönesans döneminde kişiliğini bulmaya başlamış bir sazdır. 16. yüzyıl sonuna kadar Amati ailesi İtalya'nın Cremona kentinde kemanı neredeyse mükemmel hale getirdiler. Andrea'nın iki oğlu olan Antonio ile Girolamo ve Girolamo'nun oğlu Nicolo bu aileyi meydana getirir (üç kuşak, y.

1520'den 1684'e kadar çalıştılar). Ama Guarneri (1626-1698) ve Stradivari (1644-1737) onları da aşmayı başardılar. Böylece 18. yüzyıl ortalarına doğru keman kusursuzlaştı.

Keman yapımı büyük incelik gerektirir: Üst kapağının çamdan, yanların akçaağaçtan olması gibi gerekleri vardır. Dört tellidir. Yayı da ayrı bir sanattır.

Cevded Çağla, Sadi Işılay, Nubar Tekyay, bugün de hatırlanan ustalar arasındadır.

Kemandan sonra *viyolonsel* de klasik musikînin sazları arasına girdi. Pest sesiyle saz topluluğunun alt eşiğini belirliyor.

Piyano Batı'da kemandan çok sonra gelişmiş bir alettir. *Klavsen* ve *org* gibi klavye ile çalınır. Ancak org, ses son kertede körükle çıktığı için üflemeli, klavsen ise mekanik tırnaklar telleri çektiği için gitar gibi telli bir sazdır. Piyanoda ise tuşa bağlı çekiçler tele vurarak sesi çıkarır. Dolayısıyla piyano temelde "vuruşlu" bir sazdır.

Batı musikîsinde varolan bütün sesleri içerdiği halde Türk (Osmanlı) musikîsinin seslerinin birçoğu piyanoda yoktur. Bu nedenle de bizim musikîde kullanılmamıştır. Bunun önemli bir istisnası, "piyano ile saz eserleri" üstadı Feyzi Aslangil'dir.

"Enstrümantal Musikî" Konusu

Burada adı anılan sazlar arasında, bugüne kalmayanların sayısı, kalanlardan daha fazladır. Ancak bu, çok yadırganacak bir durum sayılmamalı. Bütün sazlar başlangıçta yereldi. Zamanla, insanlarla birlikte onlar da hareket ettikçe, kimi zaman değişik sazların sentezi yapıldı, kimi zaman da çeşitli imkân ve avantajlara sahip olan sazlar, olmayanları tasfiye etti. Yukarıda anılan yerli sazlardan çoğu da buna benzer süreçler sonunda unutulmuştur: Sözgelişi kanun gibi bir saz, çeşitli avantajlarıyla, çeng, santur ve başka benzerlerinin unutulmasına yol açmıştır.

Osmanlı musikîsi, Doğu, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz geleneklerinin pek çoğunun olduğu gibi, ama aynı zamanda pek çoğundan da fazla, insan sesinin hegemonyası altında gelişmiş bir musikîdir. Ayrıca, asıl ciddiye alınan musikî bir "erkekler korosu" tarafından teganni edileniydi. 20. yüzyılda kadınların söylemesi gelenekçiler tarafından yadırganmış, Münir Nureddin bir "kadınlar korosu" kurduğu için bazılarına "hain" gibi görünmüştür.

Osmanlı musikîsinde de şüphesiz enstrümantal parçalar vardır; ama bunlar hiçbir zaman bağımsız bir varoluş kazanmamışlardır. Vokal musikîye ya başlamakta, ya geçiş yapmakta, ya da onu bitirmekte kendilerine bir yer edinmişlerdir.

Başlangıç yapan *saz eseri*, "önde giden" anlamına gelen *peşrev*'dir. Her türlü usulle yazılmakla birlikte çoğu peşrevde büyük usuller (çok vuruşlu olanlar) tercih edilmiştir. Genellikle dört *hane*'li olur (dört "cümle" de diyebiliriz); ama darb-ı fetih kullanılmışsa, beş haneye çıkar. *Semaî* genellikle faslın sonunda çalınır. Ancak daha yakın zamanlarda (klasik tarzın da popülerleşmeye başlamasıyla) fasıl sonunda *oyun havası* çalınması âdeti yaygınlaştı.

Oyun havasının çeşitli alt-türleri vardır: Romen musikîsinden alınma *longa*, Yunan "sirtaki"sinden gelen *sirto*, *zeybek*, *halay* veya *bar* gibi Anadolu halk oyunu tipleri, *köçekçe* ve *tavşanca*'lar.

Günümüze ulaşan saz eserlerinin çoğu da yakın dönemlerde yazılmıştır ve Batı musikîsi hakkında bilgi sahibi olduktan sonra saz musikîsinde olduğu görülen açığı kapatma çabasını yansıtır. Örneğin, peşrev yerine *medhal* denilen bir başka giriş icat edilmiştir. Saadeddin Arel gibi bir besteci yüzden fazla saz semaîsi besteleyerek bir rekor kırmıştır, ama onun gibi çeşitli saz eserleri besteleyenler ancak yeni dönemde çok olmuştur. Ferid Alnar bir "Kanun Konçertosu" bile bestelemiştir. Ancak bunlar musikî uzmanlarının çevresi dışında dinlenmemiş ve bir hayat bulmamışlardır. Alnar'ın "Konçerto"su da, birçok bakımdan ilginç olmakla birlikte, sözgelişi Ravi Shankar'ın "Sitar Konçertoları" gibi, Doğulu solo enstrümanla Batılı orkestra arasında "kimyasal" denecek nitelikte bir uyum ya da bileşim kurmaktan uzaktır.

Batı musikîsinde hem enstrümantal musikînin başından beri bağımsızlaşma imkânı bulması, hem de

bir süre sonra çok-sesli musikînin yayılması, *orkestrasyon*'un gelişmesini hızlandırmıştır. Bu çabalar içinde birbirinin pesti (ya da tizi) enstrümanlar birbirleriyle bağlantılı olarak ele alındı, dönüştürüldü, geliştirildi veya orkestra dışı bırakıldı; bazıları da büsbütün unutuldu. Keman ailesinin dört sazı biçimlenirken *viola d'amore* veya *viola da gamba* gibi sazlar tasfiyeye uğradı. Flüt gelişirken *recorder* olduğu yerde kaldı. Tahta nefesli ve yaylı sazlar Mannheim'da bir araya getirilince ses niteliğinde devrimsel dönüşümler gerçekleşti. Enstrümanlar arasında uyum sağlamak için "ses rengi", *"timbre"* gibi kavramlar telaffuz edildi ve incelendi.

Bunlar Batı tarihinin Batı musikîsinde de yansıyan özellikleridir. Dünyanın Batı dışında kalan her yerinde olduğu gibi Osmanlı toplumunda da, 16.-18. yüzyılların bu hızlı musikî dönüşümü o sırada pek fazla hissedilmedi. Mozart "Türk Marşı" yazacak kadar Doğu musikîsini incelerken, burada Batı musikîsinde olanları kaydeden çıkmadı. Hemen hemen her alanda olduğu gibi burada da merak ancak 19. yüzyılda -o da belirli dar çevrelerde- uyanmaya başladı.

BESTE ÇEŞİTLERİ

Yukarıdaki bölümde saz musikîsinde görülen beste çeşitlerine değindim. Şimdi vokal musikîye geçelim. Bu biçimlere bakmak için önce bir "dinî ve lâdinî" ayrımı yapmak yararlı olabilir. Daha erken dönemlerde iki tarz arasında farklar görece daha azken zaman içinde belirginleşmiş ve çoğalmıştır.

Lâdinî Musikîde Beste Çeşitleri

Abdülkadir Meragî'den gelen başlıca beste çeşidi *"kâr"*dır. Kâr, genellikle dört, ama zaman zaman daha fazla sayıda dizeden veya *"hane"*den oluşur. Birçoğunda sözler Farsçadır. En uzun parçalar bunlardır, onun için doğal olarak "geçki", "usul"de geçki (ritim değişiklikleri) ve her türlü süsleme ("tasannu") daha fazla görülür. Gene aynı nedenle büyük usuller tercih edilmiştir. Faslın en başında okunacak parça "kâr"dır (ama her makamda yazılmış kâr yoktur).

Kelimenin normal anlamı dışında, gene özel bir biçim olarak "beste" vardır ve bu da genel özellikleri bakımından kâra yakındır, ama onunla özdeş değildir. Kâra oranla tanımı biraz daha katıdır. Güftesi dörtlü (yani *murabba*) olmak zorundadır, örneğin. Dizeleri yalnız bir kere okunur ve *terennüm*'le başlamaz; bu bakımdan da, çok zaman terennümle başlayan kârdan ayrılır.

Terennüm, *mülâzime* ya da *nakarat* denilen, dizeyi izleyen kısma tekabül eden, bir anlamda "doldurma" denebilecek sözler veya anlamsız heceler için kullanılan terimdir: "Ten nen ni, tir ya la, ya lelli, terelel, ta ni" gibi. "Yâr, dost, beli" gibi yarı anlamlı veya "ruh-i revanım, nev-civanım, dilde nihanım" gibi anlamlı kalıplar da kullanılır. Kârlarda bunlar en başta olabilir ve genel olarak daha çok kullanılır. Buna karşılık, terennüme hiç başvurmamış az sayıda beste vardır.

Bazı bestelerde (ve semaîlerde) dört yerine iki *hane* varsa buna *nakış* denir. Bir hane, vokal musikîde, dize ve onu izleyen terennümden, saz musikîsinde ise zemin, hane vb. ile onu izleyen (terennüme tekabül eden) *mülâzime*'den oluşur. Şarkı ve türkülerde de bu "artçı" kısma *nakarat* denir. Dört haneli parçada şöyle bir bölümlenme görülür: Zemin ve mülâzime (I. hane) + nakarat ya da mülâzime (II. hane) + miyan ve mülâzime (buna III. hane dendiği gibi "miyan-hane" de denir) + nakarat veya mülâzime (IV. hane).

Miyan, sözlü musikîde murabbanın üçüncü dizesinde tize yükselerek orada geçki yapmaktır. Şarkı okumanın en güç kısmıdır.

Terminoloji, alışık olunmadığı ölçüde, karışıklığa da yol açabiliyor, ama aslında kulağa geldiği kadar zor konular değil bunlar.

Yukarıda "nakış" dedikten sonra "hane"lere gelmiştik. O noktaya dönecek olursak, nakış beste veya semaî'de, murabbanın ilk iki dizesinden sonra terennüm gelir. Üçüncüde miyan çıkılır, ama hemen dördüncüye, terennüme geçilir. Böylece parça yalnız iki terennüm, dolayısıyla iki hane içerir. Parçanın fazla kısa kalmaması için bu terennümler azaltılır ve süsle-

nir. "Nakış" nitelemesi de bunu belirtmek için kullanılır (Öztuna'nın tanımlarını kullanıyorum).

"Şarkı"ya geçmeden eski biçimlerden ilginç ve önemli birine değineyim: *Kâr-ı natık*. Bu deyim, "konuşan kâr" anlamına gelir.

Birbirini izleyen birçok makamdan bestelenmiştir. Bunun için besteci ile güfte yazarının anlaşması gerekir. Çünkü güftede her dizede bir makam adı geçer ve dize o makama göre bestelenir.

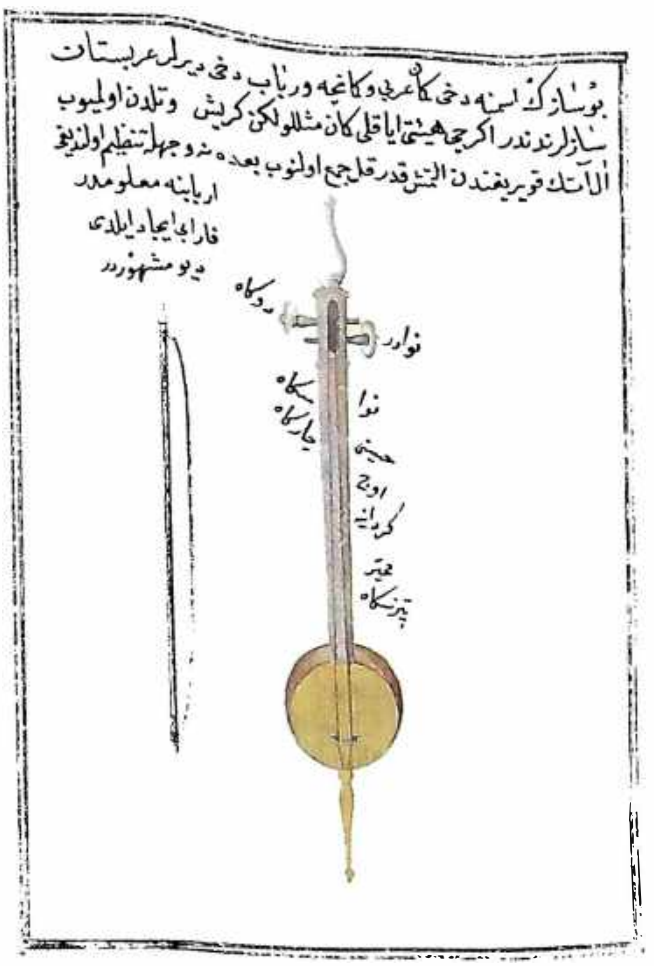
Bu özelliğiyle Doğu sanatlarının ("hüner gösterme", "teknik ustalık" vb.) genel karakterine iyi uyan kâr-ı natık güfteciye de, besteciye de bir çeşit gösteriş yapma fırsatı veren bir biçimdir. Bu yanı, öğretici olma amacından önce gelmektedir. Bir bakıma, Batı'da, bir sazdaki başarısını kanıtlamak için çalınması zor bölümler içeren konçertolar ısmarlayan virtüözlerin tutumlarını hatırlatır. Ama kâr-ı natık, son analizde, bir konçerto ile kolay kolay kıyaslanamayacak kadar kapalı bir biçimdir. Bir ikisi dışında çok iyisi olmadığı da anlaşılıyor.

Kâr-ı natıkın yalnız saz musikîsine uygulanmış biçimine *fihrist* denir ve yalnız iki örneği vardır.

Osmanlı musikîsinde öteden beri en sık kullanılmış biçim *şarkı*'dır, ama bugünlere yaklaştıkça onun dışında kullanılan biçim zaten neredeyse kalmamıştır.

Başta "aksak", "düyek" ya da temposu hızlanınca "curcuna" olmak üzere, şarkıda, küçük usuller kullanılmıştır. Şarkıda kullanılan güftenin vezni aruz olmayabilir. Beste için ve semaî için güftenin *gazel* olması kuraldır. Ama şarkı için böyle bir zorunluluk da yoktur. Şarkıda terennüm kullanılmaz. Murabba güfte olması zorunlu değildir. Yani, her bakımdan çok daha serbesttir, çünkü zaten serbest bir anlayışla şarkı bestelenmiş ve musikî otoriteleri bunu bir "zaptu-rapt" altına sokamamışlardır. Aynı serbestlik konu ve temalarda ve güfte üslûbunda da görülür.

Belli başlı bütün besteciler şarkı bestelemekle birlikte, Hacı Ârif Bey ve Şevki Bey en büyük şarkı üstadları olarak bilinirler.

Tefhîm el-makâmat fî tevlîd en-nagamat adlı eserden keman (rebap).

Topkapı Sarayı Müzesi.

Dinî Musikî

Bir "resitasyon" şeklinde (usulsüz ve "taksim" yapar gibi) okunan *Mevlid*'i musikînin henüz dinî törenden tam kopmadığı bir örnek olarak alabiliriz.

Dinî musikînin mekânı tekke, en gelişkin biçimi de Mevlevî âyin musikîsidir. Zaten elimizdeki bilinen en eski Osmanlı musikî örneği de 15. yüzyıldan kalma ve bestecisi bilinmeyen "Pencugâh Âyin"dir. Âyinin o zamandan beri oturmuş bir kalıbı vardır. Mev-

levî âyini, Mevlevî semânın musikîsidir. Âyin bestesi, her âyinde bulunan belirli parçaların arasına girer. Örneğin, Itrî'nin Mevlâna na'tının en başta okunması ve bunu bir ney taksiminin izlemesi kuraldandır. Âyin hangi makamdaysa ona göre bir peşrevden sonra I. Selâm'a geçilir. Beste dört Selâm'dan oluşur. Bunların hangi usullerle yazılacağı konusunda da belirli gelenekler, teamüller oluşmuştur. III. Selâm'ın sonlarında ritim hızlanır. IV. Selâm'da dinginliğe dönülür. Bir taksimden sonra değişmeyen (segâhtan) "Niyaz ilâhîleri"ne geçilir. Son bir taksimle âyin biter. Dört selâm boyunca dervişler de semâlarını yaparlar.

Lâdinî musikîdeki şarkı gibi dinî musikîde de varolan bestelerin büyük çoğunluğu *ilâhî* biçimindedir. Zaten yapısı da şarkıya benzer: Zemin + nakarat + miyan + nakarat sırasına uyar. Burada da dize sayısı değişebilir.

Yalnız bir tarikate özgü sayılan veya birbirine yakın birkaç tarikat tarafından söylenen ilâhîler olduğu gibi bazıları da (Yunus'un "Şol cennetin ırmakları" segâh ilâhîsi gibi) her ortamda söylenebilir. Hep birlikte söylenmek üzere bestelenmişlere *cumhur ilâhî* denir. Kimileri tek sesle, kimileri de yer yer tek ses, yer yer cumhurla okunmak üzere bestelenmiştir.

Durak da ilâhî gibidir, yalnız kural olarak *durak evferi* denilen ve yalnız dinî musikîde kullanılan usule göre bestelenmiştir. Ton olarak da daha mistik bir hava taşır.

Türünün şaheseri sayılan, Itrî'nin na'tının yanı sıra, gene genel olarak ilâhî tarzında, başka na'tlar da bestelenmiştir. Bu tür, Peygamber'i övmek üzere yazılır ve bestelenir. *Tevşih* de bunun bir varyantıdır. Musikî tarzı olarak değil, tekke dışında, camide vb. okunmasıyla, na'ttan ayrılır.

Tarikatler arasında, musikîye Mevlevîlerden sonra en fazla katkıda bulunanı, Bektaşîlik olmuştur. Bektaşî dergâhının kendine özgü ilâhî biçimine *nefes* denir. Bunlar, cem âyinlerinde de okunur. "Bektaşî raksanı" denilen, yalnız bu nefeslere özgü bir küçük usul de vardır.

Bektaşîlikle (birçok) yakınlıkları olan Alevîler ise, halk musikîsi alanında en verimli, en gürbüz damarlardan birini meydana getirmişlerdir.

Bu bölümü bitirirken *gazel* üstüne birkaç şey söylemek yerinde olabilir. Bir edebî terim olarak belirli kurallara göre yazılmış bir şiiri anlatan bu deyim, musikîde biraz değişmiş bir anlam kazanır: Sesle yapılmış bir *taksim* gibidir. Okunan şarkının miyan kısmında veya şarkılar arasında (bu daha çok eski fasıl âdetiydi) hanende, sesini daha da tizleştirerek bir gazelden dizeler okur. Usul yoktur. İstediği gibi duraklar, hızlanır, makam içinde gezinir. Sonra peste iner ve yeniden miyana ya da onu izleyen dizeye dönerek bitirir.

Herhangi bir sazla yapılan *taksim* de bunun gibi, irticalen yapılan bir gezinmedir.

Halk musikîsinde *uzun hava*, *maya*, söylendiği bölgeye göre *bozlak* (Orta Anadolu), *hoyrat* (Kars'tan Kerkük'e kadar) aynı kategoriye giren biçimlerdir. İspanya'da Arap etkisiyle yerli geleneklerin karışımı sonucu oluşmuş *flamenco* da bu tarzın çok uzağında sayılmaz.

OSMANLI MUSİKÎSİNİN SEYRİ

Osmanlı musikîsini dünya musikîsinin inceliklerinden haberdar olarak ve bir sanat adamının duyarlıklarıyla ele alan Türk yazarı Ahmet Hamdi Tanpınar'dır. Tanpınar, kendisi bir şair ve edebiyatçı olmakla birlikte, sanki en çok musikîden zevk alır (Yahya Kemal gibi). Özellikle *Huzur*'da, Osmanlı musikîsinde yazılamamış senfoniyi bir roman biçiminde yazmaya çalışır gibidir.

Ahmet Hamdi bu musikî geleneğini başlıca üç bölüme ayırır. Birincisini karakterize eden, aslında bir Osmanlı olmayan, ama eserleri buranın musikîşinaslarının da repertuarında bulunan Abdülkadir Meragî'dir (1360?-1435). Azerbaycan'ın Meraga kentinde doğan Abdülkadir, hayatının büyük kısmını Timur'un ve oğlu Şahruh'un hizmetinde geçirdi. Besteciliğinin yanı sıra, musikî teorisi üstüne bu çağın önemli teorik eserlerini yazdı. Ona atfedilen parçaların ne kadarının gerçekten onun bestesi olduğu bugün de kesinlikle bilinmiyor. Bu güçlüğün yanı sıra, bu ka-

dar eski bir döneme ait bestelerin icrasının nasıl olması gerektiği sorusuna da çok yeterli bir cevap verilmediğini -ve belki de zaten verilemeyeceğini- eklemek gerekebilir.

Ama varolan icralara dayanarak, bu musikînin eskiliğine rağmen ilkel olmadığını söylemek yanlış olmaz. Belli ki, devralınmış (İran'dan ve İran yoluyla başka kaynaklardan) ciddi bir musikî kültürü ve birikimi vardır. Ancak, daha sonraki yüzyılların Osmanlı musikîsine göre daha yalın bir anlayış olduğu da ileri sürülebilir. Melodik ve ritmik bir musikî kulağımıza çalınır. Bu çok temel ve tabiî çok önemli öğelerin yanına pek fazla sofistike süs ekleme çabası görülmez - belli ki henüz böyle bir anlayış veya arayış da yoktur. Bu anlamda, Meragî'ye atfedilen musikîde bir "çocuksuluk" değilse de bir "gençlik" özelliği bulunabilir.

Tanpınar'ın da geleneğin birinci dönemini Meragî'nin musikîsiyle karakterize etmesi, bu gibi özellikleri genelleştirmesinin sonucu olabilir. Meragî'nin -veya başkalarının- o yıllarda ne bestelemiş olduğunu kesinlikle bilmesek dahi, eldeki bu parçaların genel havasına uygun olacaklarını tahmin edebiliriz.

Kantemiroğlu'ndan beri yazılmış çeşitli güfte derlemelerinde "Acemler", "Araplar" ve "Hintliler" başlığıyla verilen üç parça vardır. Etem Ruhi Üngör bunların da Meragî'nin besteleri olması gerektiğini iddia ediyor.

İstanbul'un fethinden sonra sarayda bir musikî mektebi açıldığını okuyor ve musikîyi ilgilendiren benzer bazı kayıtlarla karşılaşıyoruz. Notasına erişebildiğimiz ilk parçalar, II. Bayezid'in bestelediği bazı saz eserleri. Oğlu Korkut'un da notası bulunmuş sekiz saz eseri vardır.

Tanpınar, Osmanlı musikîsinin ikinci dönemini Itrî ile özdeşler. Bu artık 17. yüzyıl demektir:

> Türk musikîsi üç büyük eser etrafında gelişmesini yapar. Abdülkadir-i Meragî'nin artık hiç dinleyemediğimiz Segâhkâr, Itrî'nin Nevakâr'ı (isterseniz buna Mevlana için yazdığı Na't'ı da ilave edersiniz; yahut birinden birini tercih edersiniz) ve Dede Efendi'nin Ferahfeza Ayini (Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, s.359).

17. Yüzyıl

Tanpınar, "Belki nağmenin şalı bulunmuştur" diyerek Meragî'de ezginin önemini vurgular. Itrî içinse "Itrî'de eşyanın yerli yerine oturduğu kurulmuş ve kendisini de idrak etmiş âlemle karşılaşırsınız. Klasik bir sanattan beklenen her şeyle beraber" diyor. Sonraki cümlede dizgiden ötürü bir yanlışlık olduğunu sanıyorum. Ama sanırım şu kısmı Tanpınar'ın yazdığı gibidir:

> Nevakâr, bu üç eserin arasında bir merkez gibidir.

"Niçin Nevakâr'dan bahsediyorum?" sorusunu sorar, ama ne yazık ki buna cevap vermediği gibi Neva Kâr'ı da bırakır ve Yahya Kemal'den söz etmeye geçer.

Itrî ile ilgili "klasik" nitelemesi yerindedir. Meragî, eski bir kültürün bulunduğu bir bölgenin ciddi bir siyasî istikrarsızlık içinde çalkalandığı bir zaman ve ortamın insanıydı. Itrî çağında (iki yüzyıl kadar sonra) Osmanlı Devleti askerî başarılarını geride bırakmaya başlarken, buna karşılık Tanpınar'ın dediği gibi "eşyanın yerli yerine oturduğu" bir düzen kurmayı başarmıştı. Bu bakımdan Itrî, iki yüzyıllık atası Meragî'den daha *klasik*'tir. Ama artık *Osmanlı'nın* klasiğidir. Kendinden öncesini toparlamış, düzene sokmuş, gidilecek yolları belirlemiştir. Hem dinî, hem de lâdinî musikîde Itrî alanı belirler. Öte yandan, her gerçek "klasik" gibi, bir yandan da son derece kendine özgü, neredeyse kişiseldir.

Itrî için söyleneni genelleştirdiğimizde, Osmanlı sanat ve kültür tarihinde musikînin klasik çağının, mimarî ve edebiyata göre gecikmiş olduğunu söylemiş oluyoruz. Bu, *teorik olarak*, böyle olabilir: Rönesans resmi ile Bach'ın musikîsi çağdaş değildir. Ama bizim bunu söylememiz, bilgiden çok, bilgisizliğe dayanıyor. 17. yüzyıldan önce musikînin nasıl bir gelişme evresine varmış olduğuna dair elimizde bilgi yok. Itrî gibi (bazı çağdaşları da dahil) bir sanatçı durup dururken ortaya çıkamayacağına göre, 16. yüzyılda onu hazırlayan birtakım gelişmelerden geçilmişti.

16. yüzyıla ilişkin bu bilgisizliğimize karşılık, 17. yüzyıldan bildiğimiz beste de, birdenbire fazlalaşır.

Tefhîm el-makâmat fî tevlîd en-nagamat adlı eserden udi.

Topkapı Sarayı Müzesi.

Hafız Post, Itrî'den bir on yıl daha yaşlı olmalıdır. Binden fazla eseri olduğu söyleniyor, ama elimizde topu topu on tanesi var. Gene de, bunların ikisi "Biz âlude-i sâgar-i badeyiz" ve "Gelse o şuh meclise" (ikisi de "rast") olduğu için sevinebiliriz.

Yüzyılın en ilginç simalarından biri Ali Ufkî Bey'dir (1610-75). Asıl adı Alberto Bobowski olan bir Polonyalı'dır bu. Kırım'da tutsak düşüp Müslüman oldu. İstanbul'a gönderildi ve burada Enderun'a girdi. *Kitab-ı Mukaddes*'i Osmanlıca'ya çevirdi, çeşitli diplomatik görevlerde bulundu (İstanbul'da diplomatik görevde bulunanlara bilgi sızdırdığı söylentileri de vardır). Hem birçok beste yaptı, hem de işittiği besteleri *Mecmua-i Sâz u Söz* adlı eserinde toplayarak (ve notaya geçirerek) unutulmaktan kurtardı. Bestelerinden bazılarını Ruhi Ayangil deşifre ederek topluluğuyla icra etmiştir.

Osmanlı topraklarının görece dışında sayılabilecek Kırım'da Gazi Giray'ın eserlerini de Osmanlı musikî geleneği içinde ele alabiliriz. Gazi Giray tarih olarak da yukarıda sayılanlardan önce gelir: 1554-1607. Ondan bugüne çeşitli çok ince saz eserleri kalmıştır.

Tanpınar'ın, 17. yüzyıl musikîsi için (bu aslında sonrasını da kapsayan bir yargıdır), "çevresinde biçimlendiğini" söylediği Neva Kâr, Farsça sözlü, söylenmesi on dakikayı geçen, dört dörtlük bir bestedir. Lâdinî bestelerinden segâh "Tut-i mucize gûyem ne desem laf değil" çok güzeldir. Tanpınar'ın değindiği "Na't"ın yanı sıra "Tekbir" ile "Salât-ı Ümmiye" dinî musikînin kısa, ama aşılmamış parçalarıdır. Gene segâhtan bir de âyini vardır.

Bu yüzyılda adını ve/veya bestelerini bildiğimiz musikîşinaslar çoğalır. İlginç biri Rum Tanburî Angeli'dir (1615?-1690). Kantemiroğlu'nun Osmanlı musikîsini öğrendiği hocalarından biridir. Bize kalan eserlerinin notalarını da zaten Cantemir yazmıştır.

Lâle Devri

Osmanlı tarihinin, Ahmet Refik'ten bu yana bu adla anılan bölümü, adın da ima ettiği gibi, musikînin ve bütün güzel sanatların gelişmesi için elverişli bir dönemdi.

Tanpınar'ın bir romanına adını aldığı, ayrıca da *Huzur* boyunca sözünü ettiği Ebubekir Ağa (1685?-1759) bu dönemin adamıydı. "Bir âfet-i mehpeyker ile nüktelerim var" ("Mahur Beste" diye bilinen) ve segâhtan "Etti o güzel ahde vefa müjdeler olsun" gerçekten güzel bestelerdir.

Kara İsmail Ağa, Enfî Hasan Ağa ve Tanburî Mustafa Çavuş da bu dönemin adamlarıdır. Mustafa Çavuş, neşeli, coşkulu ve akılcı ezgileriyle çağının ruhuna da pek güzel uyan bir bestecidir.

Öte yandan, Rum bestecilerin en önemlisi olduğunu söyleyebileceğimiz, Mustafa Çavuş'tan çok farklı mizaçtaki Zaharya da Lâle Devri'nin sanatçısıdır (ölümü y. 1740). Bizans geleneğinden aldığı bütün sofistikasyonla, ondan önce de, ondan sonra da görülmemiş ağırlık ve süs taşıyan besteler yapmıştır. Geçki konusunda Dede Efendi ve kuşağına öncülük yaptığı düşünülebilir.

Bu dönemin başında Osmanlı musikîsi önemli bir "dış yardım"ı Moldavya Hospodarlığı yapan Dimitri Cantemir'den (iyice "bizden" saydığımız için "Kantemir" diyoruz) almıştır. Cantemir, İstanbul'da uzun zaman geçirmiş ve buranın hayatını yakından öğrenmişti. Osmanlı musikîsi üstüne "bilimsel" diyebileceğimiz ilk kitabı o yazdı. Ali Ufkî'den sonra (gene bir Batılı) bir de Cantemir çevresinde duyduğu besteleri notaya geçirmiştir. Bunun için alfabetik ve sayısal bir notasyon sistemi icat etmiş ve kullanmıştır. Ayrıca kendisi de çok sayıda beste yapmıştır.

Dönemin dinî musikî alanındaki en önemli temsilcisi ise Nayî Osman Dede'dir (1652-1730). Galata Mevlevîhanesi'nde Gavsî Dede'nin müridi ve damadı olarak yetişen Osman Dede'nin nota sistemi ve bununla yazdığı kitabı bize ulaşmamıştır, ama çoğu dinî (biri "Miraciye") olmak üzere birçok eseri kalmıştır.

"Lâle Devri", genel karakteri gereği, toplumun ileri gelenlerinin, yeni lâle cinsi bulmaktan beste yapmaya, incelik ve zarafetle, asalet ve sanatla özdeşlenen alanlarda az da olsa eser vermeye çalıştıkları bir dönemdi. İngiltere tarihinde Elizabeth döneminde bütün aristokratların şiir yazması gibi bir durumdu bu. Dolayısıyla, başta III. Ahmed (ve onu izleyen I. Mahmud), sadrazamlar (İbrahim Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa vb.), şeyhülislâmlar (Esad Efendi) ve bütün rical, birkaç güzel beste yapmaktan da geri durmamıştı.

Yüzyılın başında olduğu gibi sonunda da musikî bakımından çok parlak bir dönem yaşanacak, bu ikinci parlaklığın nedeni de III. Selim olacaktır. Aradaki dönemde karşımıza çıkan büyük besteci Tab'î Mustafa Efendi'dir. Aynı zamanda şair ve hattattır ki bu da o zamanların ruhuna uyan bir durumdur. Sarayda müezzin olarak yetişti. "Ben gibi sana âşık-ı üftade bulunmaz" (Hüseynî Nakış Semaî), "Yine bir dilbere dil kendini hayran edecek" (Neva Kâr), "Gül yüzlülerin şevkine gel, nûş edelim mey" (Bayatî Yürük Semaî) ve daha birçokları bu musikî geleneğinin en güzel örnekleri arasındadır. Tab'î Mustafa'nın doğum tarihi kesin bilinemiyor, ama 1770'te ölmüştür.

Bu dönemde karşımıza bir de kadın besteci çıkıyor: Dilhayat Hanım (y. 1710-1780). Saray'da yetiştiği anlaşılan Dilhayat Hanım, yüzden fazla eser vermiştir (saz musikîsi de yazmıştır) ve kendisini izleyen kadın bestecilerin hepsinden daha parlak kalmıştır.

III. Selim'in saltanatı 1789'dan 1807'ye kadar sürdü. Sonu çok acı gelen bu saltanat zaten baştan sona sorunlar, çalkantılarla doluydu. Selim bu olayların içinde etkin bir biçimde yer alıyordu ve zaten birçoğunun nedeni kendi icraatıydı. Ayakta durması gün geçtikçe zorlaşan imparatorlukta gidişin yönünü değiştirmek için uğraşıyor, onun bu çabaları muhafazakâr kesimlerin tepkilerini biliyordu. Ama bütün bu gaileler arasında genel olarak güzel sanatlara ve özel olarak musikîye ayıracak zaman buldu.

Osmanlı musikîsinin en büyük bestecilerinden biridir. Zamanın bütün yetenekli musikîşinaslarını da yanına toplayarak ve her türlü teşvik ederek, saltanat yıllarını, Osmanlı musikîsinin de "saltanatı" denebilecek bir döneme çevirdi.

Kendisi, bu dönemin önde gelen Yahudi bestecisi Tanburî İsak'tan (1745?-1814) tanbur çalmayı öğrenmişti. Musikîde başarısı orta karar olmakla birlikte, hayat çizgilerinin III. Selim dönemi ruhunu çok iyi yansıtması nedeniyle, Reis-ül Küttab Mahmud Efendi'den (1760?-1807) biraz söz edeceğim. İyi okumuş, iyi coğrafya öğrenmiş bir adamdı. 1793'te Londra'ya gidip İngilizce ve Fransızca da çalıştı (İngilizce bilenler hep yadırgandığı için dönüşünde ona da "İngiliz Mahmud Efendi" demeye başladılar). Bu süreçler onu da Selim gibi Batılı bir reformcu yaptı. Resim yapıyor, Fransızca kitap yazıyordu. Nizâm-ı Cedid'in savunucusuydu. Dolayısıyla Kabakçı Mustafa Ayaklanması'nda o da canını kurtaramadı.

Dimitri Cantemir, birkaç kuşaktan beri Boğdan Voyvodalığı yapan bir aileden gelir ve bu nedenle gençliğinde İstanbul'da oturması gerekmiş, o da bu süre içinde Osmanlı-Türk hayatının ve kültürünün bazı cephelerini yakından tanımak imkânını bulmuştur.
Cantemir'in Osmanlı musikîsi çerçevesinde yaptığı bestelerden bazıları bu yakınlarda ilk kez olmak üzere icra edildi.

Pan Yayıncılık Arşivi.

Abdülbaki Nasır Dede Efendi (1765-1821) ile Ali Nutkî Dede Efendi (1762-1804) köklü bir Mevlevî aileden gelen (Nayî Osman Dede'nin torunu) iki kardeştir. Abdülbaki Dede'nin Acem-buselik ve Ali Nutkî'nin Şevk-u Tarab makamlarından birer âyini vardır. İkisi de bestelerinden çok musikî teorisi üstüne yazdıklarıyla önemliydi: *Tahririye, Tedkik-i Tahkik* ve *Defter-i Dervişan* gibi eserler.

Rum İlya'dan bugüne, güfteleri de kendisinin olan topu topu beş beste kalmıştır. Ama bu beş beste de İlya'nın nasıl bir sanatçı olduğu hakkında bir fikir vermeye yeter.

III. Selim'in musikî çevresinin en önemli iki bestecisi Abdülhalim Ağa (1720?-1802) ile Hacı Sadullah Ağa'dır (ö.1800). Abdülhalim Ağa'dan bugüne kalan 17 parça bulunuyor. Suz-i dil makamını o bulmuştur. Bu da, dönemin araştırıcı, yenilikçi yönelişlerine uygundur.

Sadullah Ağa'nın bilinen bestesi daha fazladır. Başta hümayûn nakış "Nideyim sahn-ı çemen seyrini canânım yok" olmak üzere, "O gül-endam bir al şale bürünsün yürüsün" (Tahir buselik yörük semaî) veya "Gel şah-ı cihanım, gidelim gülşene biz de" gibi birçok değerli bestesi vardır.

Sadullah Efendi ise (1760?-1854?) III. Selim'in şehzadeliği sırasında onu musikî hocalığı yapanlardan biriydi. Sadık Ağa (1757?-1815) gene Enderun musikî çevresindendir. Rum asıllı Kemanî Âma Corci (ö.1805?) ve Kemanî Corci, ikisi birden, saraydaki musikî çevresinde çalışmaktadır. Kemanın pek az bilindiği bu yıllarda bu iki ustanın Rum olması normaldir. III. Selim'in "musahib-i şehriyarî"sinden Küçük Mehmed Ağa bütün zamanların en önemli bestecilerindendir.

Bu çevrenin daha genç kuşaktan sayılabilecek önemli bir ismi Numan Ağa'dır (1750?-1834). Yetmişten fazla eseri kalmıştır. Yaşıtı olan Emin Ağa (1750?-1814) ki din değiştirerek Müslüman olmuştur, Batı musikîsi bildiğini gösteren saz eserleri yazmış, söz musikîsine hiç girmemiştir. Hâfız Mehmed Efendi (ö.1835?) de bir başka "musahib-i şehriyarî" olarak bu çevrede yetişmiştir.

III. Selim'in kendisi bu çevredeki bütün parlak yeteneklere rağmen kimseden geri kalmayan bir musikîşinastı. Tanbur ve ney çalıyordu. Birçok makamı o bulmuş ve tertiplemiştir. Bunların arasında suz-i dilara, onun en iyi eserlerinden bazılarını da içerdiği için (Mevlevî âyini, ayrıca "Âb-ü tâb ile bu şeb" ve "çîn-i giysusu" gibi besteler) belki en kalıcı olanıdır. Acembuselik, evc-ara, pesendide, şevk-efza, başkalarının da rağbet ettiği makamlar olmuştur. Toplam 14 makam bulmuştu.

Bizim kitabın kapsamı III. Selim'le bitmekle birlikte, Osmanlı musikîsinin burada bitmediğini gözönüne alarak, bundan sonrası hakkında da birkaç kısa değerlendirme yapmak istiyorum.

Tanpınar'ın Meragî ve Itrî'den sonra üçüncü önemli doruk olarak gördüğü İsmail Dede Efendi, şüphesiz gelenek içinde çok büyük olmakla birlikte, III. Selim döneminden büsbütün bağımsız olarak da ele alınamaz. III. Selim bütün toplumu dönüştürmeyi aklına koymuş bir padişahtı, ama musikîde gelenekçiydi.

Yalnızca nota alanında, şüphesiz Batı'nın da etkisiyle, elde olan musikîyi notaya geçirmek üzere taleplerde bulundu. Abdülbaki Nasır Dede'nin hazırladığı nota sistemi hiç tutmadı. Buna karşılık, Hamparsum Limoncuyan'ın yapıp sunduğu sistem hemen popüler oldu ve Arel-Ezgi sistemine kadar sürekli o kullanıldı.

Ancak, bu nota konusundan başka alanlarda, III. Selim'in musikîde geleneği değiştirmek gibi bir kaygısı olmamıştır. Tabiî bunu da tarihin bir cilvesi olarak görmek mümkün. Çünkü Selim'in başaramadığını başaran II. Mahmud, toplumsal hayatın birçok düzeyinde değişimi başlatınca, bir süre sonra musikî de bundan etkilendi. Simgesel olay, III. Selim zamanında ve onun çevresinde musikîye başlayıp II. Mahmud'la devam eden İsmail Dede Efendi'nin, geleneğe ihanet edildiği inancına vararak saraydan uzaklaşması ve durup düşünüp, durumla uzlaşıncaya kadar beste yapmayı da kesmesidir. 1826'daki Vaka-i Hayriye'den sonra Saray'da Muzika-i Hümayûn da vardır artık.

Gene III. Selim zamanında Enderun'da musikî ile uğraşan Şakir Ağa ve Hammamîzade İsmail Dede Efendi bu geçmiş dönemin son büyük temsilcileridir. Gelenek köklü olduğu için, daha sonraki zamanlarda da, Zekâî Dede Efendi gibi, olağandışı temsilciler yetiştirecektir. Veya İsmail Dede'nin şakirdi Dellalzade gibi, musikîde hissedilen değişimden bilinçli bir şekilde uzak durmaya çalışan besteciler de görülecektir. Ama temposuyla, güftesiyle, her şeyiyle bir hayat tarzına çok sağlam bir şekilde bağlı olan Osmanlı musikîsi, bu hayat tarzının ciddi bir biçimde değişmeye başlamasıyla, damarlarını kaybetmiştir. Nitekim kısa süre sonra eskinin "kâr"larının "beste"lerinin üretimi iyiden iyiye düşer. Hacı Ârif Bey, sonra da Şevki Bey ve Tatyos gibi besteciler "şarkı"ya yönelirler.

Söz konusu son klasik dönem devam ederken musikîşinasların dikkatini en fazla çekmeye başlayan "müzikolojik" konu "geçki" denilen tekniktir ("modulation"). Bunun ne olduğunu önce Batı musikîsinden giderek açıklamaya çalışayım: Batı'da 12 majör ve 12 minör olmak üzere 24 perde vardır. Normal olarak her musikî parçası bunlardan birini anahtar yaparak onunla başlar, onunla biter vb. Ama çok küçük bir parça değilse, baştan sona buradaki notalarla sınırlı kalması kolay değildir. "Geçki" veya "modülasyon" yaparak başka tonlarda da dolaşır.

Batı musikîsinde, nereden nereye geçebilir? Majörse kendi minörüne ya da tersine, minörse kendi majörüne geçmesi kolaydır. Yadırgatmadan bunu yapabilir. Kendi "güçlü"sünün veya onun minörü ya da majörünün makamına geçebilir. Aynı şeyi alt-güçlüyle yapabilir. Bulunduğu makamın sesi ve geçeceği makamın sesi üzerinde biraz durup kulağımızı bu ikisine alıştırdıktan sonra yadırgatmadan geçkisini yapabilir.

Şimdi, beşli ve dörtlülerin birbirine eklenmesinden oluşan Osmanlı musikîsinde bu iş biraz daha karmaşıktır. Batı musikîsinde dizinin beşinci derecesi olan "güçlü" Osmanlı'da da dörtlü ile beşlinin bitiştiği sestir vb. Bunlara göre, "eldeki makam", "gidilen makam", "yakın geçki" ve "yakın makam" ile "uzak geçki" ve "uzak makam", "ayırt notası", "ortak ses"

sözleriyle oluşan bir terminolojiye göre, özellikle de "miyan" denilen orta hanede bulunurken, geçkileri yapmak mümkündür.

Doğulu sanatların ve bu arada Osmanlı musikîsinin, sanatı öncelikle bir "teknik hüner" ve "ustalık" olarak kavrayan yapısı için bu da tipik ve ideal bir "sanatlılık"tır. İbnülemin, Dede Efendi'nin sarayda dolaşırken uzaktan Şakir Ağa takımının çalıştığı musikîyi dinlediğini, bunun yeni bir makam olduğunu anlayıp (gerçekten de öyledir: Ferahnâk) hemen kendisinin de o makamdan bir eser bestelediğini anlatır.

Böyle oluşmuş ve incelmiş kulak, duyarlı olduğu nüansları kapacak, bunun verdiği zevkle doyacaktır. Buna kendi başına söylenecek bir şey yok. Belirli değerler üzerine oturmuş bir medeniyet âleminin ürettiği (zengin ve gelişkin) bir "estetik" biçim bu. Ancak, Osmanlı musikîsinde "geçki"nin en önemli estetik konu haline geldiği bu yıllarda Batı'da bambaşka bir şey olmaya başlamıştı: Purcell'den Mozart'a kadar Batılı besteciler de belirli kuralları gözeterek "modülasyon"larını yaparken, Ludwig von Beethoven adında biri gelmiş ve bu kurallar hiç yokmuş gibi davranmıştı. Yeni dönemin musikîsi, o yıkılan kurallarla açılan ve genişleyen yepyeni bir "hazne" veya "havza"da kurulacaktı.

Ama II. Mahmud sonrası Osmanlı musikîsi III. Selim musikî kültüründen dümen kırmakla buraya da yönlenmiş olmadı. Vals temposuyla "Yine bir Gülnihal" besteleyerek gidilecek bir yer değildi burası.

Seçilmiş Kaynakça

Aksoy, Bülent, *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musikî*, Pan Yayınları, İstanbul, 1994.

Arel, Hüseyin Saadeddin (Hazırlayan: Onur Akdoğu), *Türk Musikîsi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

Behar, Cem, *Klasik Türk Musikîsi Üstüne Denemeler*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.

Erlander, Baren Radolphe d', *La Musique Arabe* (6 cilt), Paris, 1930-59 arasında.

Ezgi, Suphi, *Nazarî ve Amelî Türk Musikîsi* (5 cilt), İstanbul, 1933-53.

İlerici, Kemal, *Türk Müziği ve Armonisi*, Devlet Kitapları, İstanbul, 1981.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Hoş Sada*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1958.

Öztuna, Yılmaz, *Türk Musikîsi Ansiklopedisi* (3 cilt), İstanbul, 1969.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Yaşadığım Gibi* (Hazırlayan: Birol Emil), Türkiye Kültür Enstitüsü, İstanbul, 1970.

Tura, Yalçın, *Türk Musikîsinin Meseleleri*, Pan Yayınları, İstanbul, 1988.

TOPLUMDA MUSİKÎ

Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı muazzam alan, burada pek çok etnik musikî geleneğinin yaşadığı anlamına gelir. Bu imparatorluğun sınırları içinde yaşayan çok sayıda halkın musikîleri birbirlerinden etkilenerek, ama kendi karakterlerini de koruyabildikleri kadar koruyarak, bugüne kadar geldiler.

Daha önce de söylediğim gibi, musikî doğrudan kulağa hitap eden, deşifre edilmesi için ayrıca bir araca gerek bırakmayan, dolayısıyla da kolay etkileyen ve kolay etkilenen bir sanattır. Dilden dile kelime geçtiği gibi, musikîden musikîye ezgi (melodi) geçer. Ama ezgiyi alan kültür, onu kendi musikî dilinin kalıplarına uydurur (dillerin ödünç aldıkları kelimelere yaptıkları gibi) ve böylece özümler. Bütün Ortadoğu ve Balkan coğrafyası üzerinde böyle yığınla ezgi vardır. Tipik örneklerden biri, yakınlarda bir Yunan araştırmacının üzerine bir belgesel yaptığı, bizim "Üsküdar'a gider iken" sözleriyle bildiğimiz ezgidir. Balkanlar'da ve Asya'da her yere yayılmış ve herkes tarafından benimsenmiştir. Söz konusu belgesel, çeşitli uluslardan insanların, "bu bizimdir; başkasının diyenin ağzını yırtarız" tarzı ezgiye sahip çıkma biçimlerini anlatıyor.

Oysa, bizim bildiğimiz hikâye doğruysa, bu ezgi İstanbul'da, Kırım Savaşı'nda burada bulunan Britanya ordusundan İskoç gaydasının çaldığı bir marş olarak duyulmuş, sevilmiş, o zamanın ölçülerinde "aranjman"ları yapılmıştı. Tabiî bu da bir "efsane" olabilir.

Musikî kolay etkiler ve kolay etkilenir. Ancak, herkesin her zaman her türlü musikîye kulak vermesinin somut imkânları kolay kolay bulunmaz. Hele insanların bir yerden bir yere gitmesinin birçok engelle, zorlukla karşılaştığı eski çağlarda, bu gibi fırsatlar ya hiç çıkmaz ya da çok ender çıkardı. Kentler, tanım gereği, en kozmopolit hayat alanlarıydı. Ama kırda, köylerde yaşayan büyük çoğunluk için başkalarının musikîsini dinleme şansı iyice azalıyordu.

Bu durum zaten herkesin folklorik geleneklerinin ana karakterini korumasını mümkün kılan durumdur. Bu görece statik yapıda, çeşitli nedenlerle bir yerden bir yere gidenler, gittikleri yerlerde yeni renkler görüp yeni sesler işitebilenler vardı. Örneğin, ticaretle uğraşanlar, gemiciler, kervancılar bu "ayrıcalıklılar" arasındaydı. Ama onların dışında, bu işi, hem de musikîyle içli dışlı biçimde, özel olarak yapanlar da vardı: Çingeneler hem gezgindir, hem de yaşadıkları her yerde musikîyle içiçe olurlar. Onun için çok eski çağlardan beri Çingeneler oradan oraya musikî, ezgi, çalgı, üslûp vb. taşımışlardır.

Yukarıda değindiğim gibi, kentler de her türlü kültürel olgunun daha rahat karşı karşıya gelebildiği, içiçe geçebildiği ortamlardı. Çok-uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nda aşağı yukarı bütün kentler, bu çok-ulusluluğun en somut biçimde yaşanabildiği yerlerdi. Budin'de bir Ermeni, Bağdat'ta bir Rum görmek şaşırtıcı olmazdı.

Bu geniş arazide varolan kültürlerden bazıları, oldukça erken tarihlerden başlayarak, folklorik musikî geleneklerinden daha büyük musikî geleneklerine geçmişlerdi. Bunun o çağlarda başlıca kanalı dinî musikîydi. Dinî musikî de sırasında kentlerde, özellikle büyük kentlerde lâdinî ve aristokratik "yüksek" gelenekleri doğuruyor ve besliyordu. Bu bakımdan, bölgede geçerli üç büyük tektanrıcı din uzun zaman bütün musikîlerin ana kaynağı olmuştur.

Son analizde aynı musikî temellerine dayandıkları için, birbirlerine çok yabancı değillerdi. Ortadoğu'nun bu tektanrıcı dinlerinin hikâyeleri ve başka birçok özellikleri de bir hayli benzeşir; ama musikînin soyutluğu, burada da ilginç geçişler ve kesişmeler olmasına imkân yaratıyordu.

Örneğin, Rum besteci Zaharya, Türkiye'de yazılan kitaplarda "büyük" sıfatıyla anılır. Çünkü, gerçekten, Osmanlı musikîsi içinde "üstadane" eserler vermiştir. Ama Zaharya kilise için de musikî yazıyordu (üstelik, o gelenekte öyle fazla "büyük" sayılmamıştır, ama bunun başka türlü gerekçeleri olabilir). Bunlar birbirinden çok farklı alanlar olsa, aynı sanatçının böyle kolaylıkla birinden öbürüne geçmesi düşünülemezdi. Ama böyle örnek çoktur. Öztuna'nın *Türk Musikîsi Ansiklopedisi*'nde anlattığı olaylardan bazılarına bakalım.

Bugüne fazla eseri kalmayan, ama öncelikle Osmanlı musikîsinde çalıştığını bildiğimiz Ermeni Aleksan Efendi: "Üsküdar'da Surp Karabet Kilisesi'nde musikî hocası oldu. Tanburî olarak ün yaptı." Gene Ermeni Hagopos Alyanak: "Kilise musikîsi öğrendi, Adapazarı Ermeni Kilisesi'nde okuyuculuk yaptı." Asdik Ağa iyi bir hanende, aynı zamanda iyi bir besteciydi. "Kilise musikîsine ait parçaları da vardır." Üç şarkısı kalan Ermeni udî Berberyan: "Hamparsum notası ve Ermeni dinî musikîsi öğrendi." Levon Hancıyan da "Ermeni kiliselerinde başmuganni olmuş"tu ve "Kilise musikîsine ait eserleri de vardır".

Yakın dönemde yaptığı nota sistemiyle Osmanlı musikîsine önemli katkısı olan Hamparsum "Mevlevîhanelere ve Ermeni kiliselerine gitti. Beşiktaş Mevlevîhanesi'nde kudümzenlik yapan Büyük Dede İsmail Efendi'yle tanıştı. Ders aldı ve teşvik gördü,

III. Selim'in huzuruna kabul edildi ve bu padişahın teşvikiyle meşhur notasını icat etti. Kiliselerde müzisyen olarak hizmet etti". Türk musikîsinde de iyi bir bestecidir. Ermeni besteci Karnik Garmiyan, "Kilise hanendesi Rupen'den musikî, Hamparsum ve Rum notalarını öğrendi". Kirkor Çulhayan ise "Kumkapı Surp Harutyun Kilisesi rahibi Der Bağdasar'dan dinî musikî öğrendi". Ama sonra otuzun üstünde şarkı besteledi.

Kentlerde bu ilgiler karşılıklı yürüyebilmektedir. Örneğin, gene Ermeni Bimen Şen'e bakalım: "Kendisi de 8 yaşında Bursa Ermeni kilisesinde ilâhî okumaya başladı (1881). Sesinin güzelliği ve tavrının letafeti ile dikkati çekti. Onun okuyacağı günler kiliseyi Ermenilerden fazla musikî meraklısı Türkler, hattâ hafızlar doldurmaya başladı." 14 yaşında İstanbul'a gelir: "Bir Ermeni bankerin kâtibi oldu; bir yandan da kilisede ilâhî okuyup geçiniyor ve Türk musikîsi'ni öğrenmeye çalışıyordu." "Balıkpazarı Ermeni Kilisesi'nde yapılan cenaze merasiminde İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Ali Rıza Şengel, Artaki Candan, Dürrî Turan, Saadeddin Kaynak, hocası Lem'i Atlı ve büyük bir kalabalık hazır bulundu."

Buraya *dinî* musikîyle ilgili ortaklıkları aldım. İstanbul gibi bir kent ilginçtir. Burada uzun zaman kalabalık bir Ermeni cemaat oturduğu ve Ermeniler musikî ile her zaman yakından ilgili bir topluluk olduğu halde, "lâdinî İstanbul Ermeni musikîsi" denebilecek bir şey yoktur. Buna karşılık, Osmanlı klasik musikîsi, birinci sınıf Ermeni besteciler, daha da çok icracılarla (bazen iki işi de yapanlar) doludur. Demek ki bu kentin Ermeni musikî dehası bu kanalda faal olmuştur.

Bimen Şen gibi Tatyos, daha önce Nikoğos, bunların en önde gelenleridir. Gayri Müslim nüfus içinde en fazla Ermeniler bu geleneği zenginleştirmiştir.

Son dönemde Ermeni kilise musikîsinde Gomidas gibi bir deha çıktı ve İstanbul'da âyin musikîsinde ölçülü, gelenekten kopmayan bir çok-seslilik başlattı. Yegmalyan ile birlikte besteledikleri âyin dünya çapında bir eserdir.

17. yüzyılın başında Venedik'e göçen Mıhıtaryen Katolik Ermenilerin mes musikîsini dinleyince de, Ortadoğu modal musikîsinin tanıdık sesleri kulağa çalınıyor. Bunlar, Gomidas-sonrası Gregoryen'e göre (Katolik oldukları halde) daha Doğulu bir tını veriyor.

Daha az sayıda olmakla birlikte Yahudi cemaati içinde de benzer durumlara rastlarız. Tanburî İshak (Yitzhak Fresko Romano) da gençliğinde ve daha sonra sinagogla ilgisi olan bir kişiydi. Bir başka tanburî de Muşe Fao adındaki hahamdı: "Türk musikîsi ile havralar için dinî musikî bestelemiştir." Bilinen eserleri, biri dışında, hep saz içindir. Bir başka haham da Nesim Silviyo'dur. Yirmiye yakın ağır bestesi vardır.

Özellikle İstanbul, böylece, yalnız Osmanlı değil, Hıristiyan ve Musevî dinî musikîlerinin de belirli bir dinamizm içinde üretimde bulunduğu bir merkez olmuştur. Osmanlı musikîsiyle birleşen Ermenilerden farklı olarak, Rumlar lâdinî kent musikîlerini sürdürmüş, Yahudiler'se İspanya'dan getirdikleri Safarad-Ladino geleneğini buranın koşullarına uydurarak yeniden-üretmişlerdir.

İzak Al-Gazi Efendi burada doğmuş, Uruguay'da ölmüş (1889-1950) bir Musevî "kantor" (muganni) idi ve Osmanlı ya da Musevî, dinî ya da ladinî, her çeşit musikîyi icra etmişti.

Bu ses zenginliğine Batı da katıldıktan sonra olanları bu kitapta ele almamız gerekmiyor - neyse ki!

OSMANLI MUSİKÎSİNDE MAKAMLAR

Dünyadaki, "makam"a bağlı bütün musikîler arasında, Osmanlı musikîsi kadar çok sayıda makam üretmiş başka bir örnek olmadığı sık sık söylenmiştir (Hindistan'ın "raga" musikîsinde de benzer bir durum vardır). Bunun nedeni ne olabilir?

Musikînin, "akustik" yapısından ileri gelen, matematiğe, ses fiziğine açık bir yanı var. Bu bakımdan, *teorik* olarak, sonsuz sayıda ses dizisi üretebilirsiniz. Ama bunların büyük çoğunluğunu "ses" olmaktan "musikî" olmaya dönüştürmenin imkânı yoktur. Zaten bunun için, bütün bu sonsuz sesler arasından belirli sesler seçilmiş, diyelim bir sazın sapına bağlanan kirişlerle o seslerin nereden çıkacağı gösterilmiş veya bir nefesli çalgının delikleriyle gene aynı şey yapılmıştır.

Başta söylendiği gibi, çeşitli "modal" geleneklerde örneğin sekiz, on tane makamla yetinilmiştir. Sekiz on makam bir toplumun bütün duygularını musikîyle dile getirmesine yeter. Yani, daha çok sayıda makam, ille de daha fazla musikîsel anlatım imkânı demek değildir.

"Yeni makam bulmak" fiilinin, genel olarak "artizanal" sanatlarda, özel olarak da Osmanlı sanatında belirleyici olan "hüner" ve "ustalık" anlayışının bir sonucu olduğunu sanıyorum. Oldukça derin ve geniş bir teorik bilgi, aynı zamanda çok duyarlılaşmış bir kulak gerektiriyor.

Ama bunları oturmuş bir medeniyet biçimi ve onun yetiştirdiği seçkinler çevresiyle birlikte düşünmeliyiz. Divan edebiyatının da ancak bu kapalı çevre içinde anlaşılan ve takdir edilen sanatlılıkları vardır. Aynı çevre, musikî dinlerken de belirli nüansları duymak ve ayırt etmekten gelen özgül bir sanatsal haz yaşayacaktır. Yani, musikîşinas soyut sesler âleminde gezinir ve buralardan daha önce işitilmemiş diziler derlerken, buluşunu anlayacak ve değerini bilecek bir dinleyici topluluğunu da varsaymaktadır.

Yeni makam arayışlarının, söz konusu III. Selim dönemi gibi, tam da bu gibi etkenlerin biraraya geldiği dönemlerde artması bu görüşü doğrular mahiyettedir.

Bu çerçevede Osmanlı musikîsinde kullanılmış makamların seçme bir listesini vermeye çalışacağım. Bazı makamlarda, yalnız bulan kişinin yaptığı tek bir beste bulunur. Bazılarında bu bile olmayabilir: "Böyle bir makam var" denmiş, ama bir şey yapılmamıştır. Böylelerine, fırsat çıktığında değinmeye çalıştım, ama çok zaman onları atlayacağım. Hepsine yer vermek bu bölümü çok fazla ve gereksiz yere uzatmak olur. Buna rağmen çok fazla makam üretilmiş olduğunu göreceğiz.

Makam adının yanına, "basit" mi, "mürekkep" mi, "inici" mi, "çıkıcı" mı, buna benzer teknik bilgileri koydum ("inici-çıkıcı" olanları ayrıca belirtmeden çünkü çoğunluk zaten öyle). Ne zamandan beri varolduğu, biliniyorsa, kimin bulduğu gibi bilgileri ekledim. Bir de, makam adları üstüne spekülasyonla, kökenlerini anlamaya çalıştım. Bu, aynı zamanda, Osmanlı musikîsi üstünde en fazla Fars/İran etkisi olduğunu gösterecektir, sanıyorum.

Farsça makam adlarından bir kısmı, "dügâh", "segâh", "çargâh" gibi, "rakam" veriyor. Bu tabiî çok akla yakın bir sınıflandırma yöntemi. Bizans kilise musikîsinde de "mod"lar "birinci", "ikinci" diye, sayılarla belirlenir.

Bazı eski makam adları belirli yörelerin ve kentlerin adını taşıyor: Hicaz veya Isfahan gibi. Bunların, söz konusu bölgelerde oluşmuş makamları anlattığını tahmin edebiliriz. Gene Bizans lâdinî musikîsinde, "Bulgarlar", "İranlılar" gibi, bu tip bir adaptasyonu ima eden "mod" göstergeleri kullanılmıştır.

Konunun uzmanı olmadığım için, verdiğim bilgilerin tamamına yakınını Öztuna'dan ve Devellioğlu'ndan aldığımı da belirteyim. Ama Devellioğlu da belli ki zaten Öztuna'dan almış.

"Acem": Mürekkeb; inici; çok eski, ama daha yakınlarda az kullanılmış; "Acem" adı yukarıda sözünü ettiğim "Fars" etkisini akla getirmekle birlikte bu "yabancı, dışarlıklı, yaban" anlamına gelen bir Arapça sözdür ve İranlılar'ı çok kızdırır (ama biz Türkçede o çağrışımları hiç bilmeden, yalnız "İranlı" anlamıyla kullanırız).

"Acem-aşîran": "Şed"; inici; eski (1630); "aşîran" Arapça "onda bir" anlamına gelebilir, ama "aşîr" aynı zamanda "yakın dost" anlamında da kullanılıyor. Çok kullanılma listesinde on beşinci.

"Acem-buselik: Mürekkep; inici; 18. yüzyıldan, yani oldukça yeni; yirmi otuz parça bestelenmiş.

"Acem-kürdî": Mürekkep; oldukça yeni (gene, 18. yüzyıldan); birçok beste var.

Bunların yanı sıra, "Acem-Irak"var; bir de, "Acem'li rast", "Acem'li yegâh" ya da "Acem-aşîran'da karcığar", "Acem-aşîran'da Sûznâk" gibi, çoğu Saadeddin Arel veya başka yeni bestecilerden birer ikişer bestenin bulunduğu makamlar.

"Araban": Şed; bağımsız bir makam olduğu tartışılır: Adı, Farsça, "Araplar" demektir.

"Araban-kürdî": Dede'nin bulduğu sanılan ve yalnız 17 parçada görülen bir makam.

"Arazbar": Mürekkep; çok eski; 60'tan çok parça yazılmış; adı ne anlama geliyor, pek belli değil; Arapça ve Farsça bileşimi, "işaretlerle-dolu" demek mi?

"Arazbar-buselik": III. Selim'in imalatı; hiç beste bilinmeyen bir "Arazbar-zemzeme" de var.

"Bayatî": Basit; inici; çok eski; adının Oğuzlar'ın "Bayat" boyundan geldiği söyleniyor.

"Bayatî-araban": Mürekkep; eski ama unutulmuşken Sadullah Ağa yeniden ihya etmiş.

"Bayatî-araban-buselik": Mürekkep; inici; 150 yıllık.

"Bayatî-buselik": Mürekkep; Zekâî Dede bulmuş.

Ama daha birçok "bayatî"li bileşim var.

"Bestenigâr": Mürekkep; 1425'ten (Öztuna böyle kesin tarihler verebiliyor); çok beste yapılmış; bu bakımdan 18. sırada; "beste" de, "nîgâr" da, Farsça, muhtemelen "resim-beste" anlamında, ama makamı oluşturanlar Osmanlılar. Bunun da pek kullanılmamış birkaç uzantısı var: "Bestenigâr-hisarek" gibi.

"Bezm-i tarab", "bezmara" gibi göstermelik adları da geçelim...

"Buselik": Mürekkep; çok eski; adı Farsça'dan ve "öpücüklük" gibi görünüyorsa da, doğrusu, Ebu-Selik'ten geldiğidir.

"Buselik-aşîran", "buselik-gerdaniye" ve daha birçok örneği olmayan makam biliniyor.

"Çargâh": Basit; en eskilerden; adı Farsça, "dördüncü yer" demek. Adı "dördüncü" olsa da, çok beste yapılma sırasında 37. sırada kalıyor. Bundan türetilme bir yığın mürekkep makamı da var.

Abdülbaki Nasır Dede'nin yaptığı "dil-avız", "dil-dar" gibi makamlardan geçerek (alfabe sırasıyla) bir mürekkep makama daha geliyoruz.

"Dilkeş-haveran": Mürekkep; 1475'ten; Farsça "dilkeş", "gönül çekici" demek; "haver" ise "doğu"; demek ki "doğunun güzellikleri" gibi bir şey. Bulanlar gene Osmanlılar. "Dil"le başlayan daha dört az kullanılmış makam var.

"Dügâh": Mürekkep; çok eski; Farsça "ikinci yer" demek. Çargâh gibi bundan da 150 kadar bilinen eser var. Çargâh'ın bir gerisinde. Çeşitli türevleri gene var: "Dügâh-acem", "dügâh-maye" vb.

"Evc": Mürekkep; inici; çok eski; adı Arapça "yüksek, gökyüzünün doruğu" anlamında, 279 parça biliniyor ki bu Öztuna'nın "en çok kullanılan makamlar" sıralamasında 17. yer oluyor. Özellikle Rumeli türkülerinde çok kullanılmıştır - halk ağzında "eviç" denir.

"Evc-ara": Şed; muhtemelen III. Selim bulmuştur. Evc'e başka dörtlüler eklenerek yapılmış on kadar başka makam vardır.

"Ferahfeza": Mürekkep; 1780'lerde Vardakosta Ahmed Ağa bulmuş; bu adın takıldığı bir de lâle var ki herhalde Lâle Devri'nden kalmış olmalı. Sık kullanılma bakımından 164 parça ile otuz birinci. Adı Farsça.

"Ferahnâk": Mürekkep; 1820 dolaylarında Şakir Ağa bulmuştur. Adı, Farsça "ferah"a Arapça "veren" anlamında "nâk" takılmasından oluşuyor.

"Ferah-"lı başka az kullanılmış (veya hiç kullanılmamış) beş kadar makam var.

"Gerdaniye": Mürekkep; çok eski; epey beste yapılmış, 48. sırada. Adı Farsça'dan, "dünya" anlamına ("dönmek"ten), ama eki Arapça "-iye".

On beş kadar türevi var; çoğu eski, ama yenileri gene III. Selim'den. Bilinen örnek de yok.

"Geveşt": Mürekkep; eski ve unutulmuş; ancak beş eser var. Adı Farsça. Bileşimi çok (on iki tane) ama örnek yok.

"Güldeste": Mürekkep; eski, ama adı bilinmezken bu adı Arel takmış (tabiî Farsça'dan).

"Gülizar": Mürekkep; beş yüzyıllık; 60 kadar parça var; adı Farsça.

"Heftgâh": Şed; sadece beş eser var (üçü Arel'in); Farsça "yedinci yer".

"Hicaz": 8 sayılı basit makam; en eskilerden; en çok beste bunda yapılmış: 1304 parça; adı Arabistan'da bilinen bölgeden geliyor. Muhtemelen dizinin doğduğu yer de orası. Bundan türetilen yeni bileşimler de sayılır gibi değil.

"Hicazkâr": Şed; inici; 1625'den. 9. sırada, yani çok kullanılmış. Bir de "Hicazkâr-buselik" var, 13 örnekli.

"Hisar": Mürekkep; inici; eski, 1400'den; adı Arapça, bildiğimiz anlamda. "Hisar-aşiran"ı Rakım Elkutlu bulmuş; Hisar-buselik ise Lâle Devri'nden kalma (bu da, III. Selim dönemi gibi, bu gibi arayışların ve zevklerin arttığı bir dönemdir).

"Huzî": mürekkep; "hisar" zamanlarından; hepsi hepsi 14 bilinen beste var; adı İran'daki Huzistan bölgesinden geliyor; muhtemelen oranın kendine özgü havalarından çıkarılmış. "-aşîran"ı ile "-buselik"i de var.

"Hümayûn": 9 sayılı basit makam ("hicaz ailesi"nden); çıkıcı; 1400'lerden; sık kullanılmakta 32. sırada; adı "hüma kuşu"ndan, Farsça, "devletli", "bahtiyar" anlamında.

"Hüseynî": 6 sayılı basit makam; çıkıcı; en eskilerden; bine yakın eserle 7. sırada; adı, "Hüseyin'e mensup" anlamına geliyor. Çok fazla bileşimi var (20'den fazla), ama örnekleri yok gibi.

"Hüzzâm": Mürekkep; oldukça eski (1600'lerden), ama son iki yüzyılda çok kullanılmış; bu nedenle bilinen 1000 kadar parça var ki bu da onu 4. sıraya yerleştiriyor. Segâha çok yakındır. En hüzünlü makam diye bilindiği için çok popüler olmuştur. "Hüzzâm-ı cedid"den birkaç parça var. Öteki bileşimlerinden bilinen bir şey yok.

"Irak": Mürekkep; çıkıcı; en eskilerden; sık kullanılmakta 31. sırada; adı, bilinen bölgenin adı.

"Isfahan": Mürekkep; yedi yüzyıllık olmalı; adı, İran'daki kent. Herhalde oranın "hançere"sini anlatıyor. Türevi çok. Örnekleri yok gibi.

"Karcığar": 12 sayılı basit makam; eski, 1440'lardan, ama son iki yüzyılda daha çok kullanılmış; onun için 550 eserle 11. sırada. Türk halk musikîsinden çıkarıldığı tahmin ediliyor; adı da, Ladikli'ye göre "Karatşafâr"ın bozulmuş şekliymiş (bozulmamışı da ne demekse!).

"Kürdî": 3 sayılı basit makam; çıkıcı; en eskilerden; adı besbelli; herhalde söz konusu bölgenin geleneksel ses dizisi. Fazla eser yok.

"Kürdili-hicazkâr": Şed; 1850'lerde bulunmuş ve o zamandan beri özellikle "şarkı" formunda çok kullanılmış; onun için 5. sırada.

"Mahur": Şed, inici; 1350'lerden; adı Hindistan'da bir kent. Bunlar gerçekten bu yerlerin ses dizilerini mi anlatıyor, yoksa başka türlü nedenlerle mi böyle adlar konmuş, kesinlikle bilemiyoruz. 600 küsur besteyle 9. sırada. Bileşimleri var.

"Mâye": Mürekkep; çok eski, ama fazla kullanılmamış bir makam; adı Farsça "asıl" anlamına geliyor ki "maya"nın da kökü. 50 kadar parça var. Örneği bulunmayan on beş kadar bileşimi yapılmış.

"Muhayyer": Basit, inici (Hüseynî'nin inicisi); Türk halk musikîsinde çok kullanılıyor ve 700 yıllık. Onun için beste de çok; 14. sırada. Adı Arapça, "hayır"dan. Pek çok (on kadar) bileşimi vardır.

"Müstear": Mürekkep; Öztuna'ya göre 5 buçuk, Devellioğlu'na göre iki buçuk yüzyıllık (ikincisi dizgi yanlışı olabilir); çok beste yapılmamış. Adı Arapça, "ariyet"ten, "takma", "eğreti" anlamında.

"Neva": 7 sayılı basit makam; çıkıcı; en eskilerden; yedi buçuk yüzyıldır var; beste de çok; onun için 19. sırada. Adı Farsça, "makam", "seda", "nağme" anlamında. Bileşimleri var, ama örnek bilinmiyor.

"Neveser": Mürekkep; Dede Efendi bulmuştur; çok eski olmamakla birlikte yüzden fazla beste vardır. "Melankolik" ruh hallerine yatkın olduğu düşünüldü.

"Nihavend": Şed; 1450'lerden kalmadır (II. Murad zamanından); Batı musikîsinin "sol minör"üne karşılık düştüğü için Batı etkileri çağında bu makama rağbet artmış, son zamanlarda çok sık kullanılmıştır; onun için 3. sırada yer almaktadır. Nihavend, Hemedan'ın güneyinde bir kentin adıdır. Belki bunun için, Murad zamanında Anadolu'da bulunan şekline Nihavend-i Rumî denilmiş olabilir.

"Nikriz": Mürekkep; çok eskidir (yedi yüzyıllık); ama sıralamada 39. yerdedir. Bu da İran'da bir kentin adıdır.

"Nişabur": Mürekkep; beş yüzyıllık; 45 kadar bilinen örnek var; İran'da, Horasan'da bir kentin adını taşıyor.

"Nişaburek": Şed; "-ek", "küçük" anlamını verir; Lâle Devri'nde bulunmuş olabilir. Ancak epey kullanılmış bir makamdır (34. sırada).

"Nühüft": Mürekkep; çok eski (altı buçuk yüzyıllık) ama görece az kullanılmış; adı Farsça "gizli saklı".

"Pençgâh": Mürekkep; 15. yüzyıldan beri var, ama gitgide daha az kullanılmış; Farsça "beşinci makam" demek.

"Pesendide": Mürekkep; III. Selim'in bulduğu bir makamdır ve fazla kullanılmamıştır. Farsça "beğenilmiş" anlamına gelir.

"Rast": 4 sayılı basit makam; en eskilerden; 1030 besteyle 6. sırada; halk musikîsinde de işitilir; adı Farsça, "doğru" anlamında. Bileşimi çok.

"Rehavi": Mürekkep; 10. yüzyıl öncesindendir; ama hatırlanan ancak 60 kadar parça vardır; bileşimlerinin örneği bilinmez.

"Sabâ": Mürekkep; çok eski; gittikçe daha az kullanılıyor; ama gene de 13. sırada; adı Arapçada "latif sabah rüzgârı" anlamında.

"Sazkâr": Mürekkep; eski ama az kullanılıyor; Farsça "sazçalan" demek.

"Segâh": Mürekkep; 14. yüzyıl öncesinden; beste sayısı bakımından 12. sırada. Hüzünlü ve "zühd" dolu olduğu düşünülür.

"Sipihr": Mürekkep; II. Murad zamanından olabilir; çok örneği bilinmez; Farsça "gökyüzü" demektir.

"Sultanî-yegâh": Şed; Dede Efendi, II. Mahmud'a ithafen, bulduğu makama bu adı vermiştir. "Sultanî" ile başlayan 6 tane daha makam var ama bunlarda verilen eser çok daha azdır.

"Suz-i dil": Şed; 1785 dolaylarında Abdülhalim Ağa bulmuştur; ama o zamandan beri çok sevilmiştir. Farsça "Kalp yanması" anlamına gelir ve bu duyguya uygun bir makam olduğu düşünülür.

"Suz-i dilârâ": Mürekkep; III. Selim yapmıştır; az eser yazılmıştır. Suz-i dil'e, "gönlü süsleyen ateş" nüansını eklemektedir.

"Sûznak": 13 sayılı basit makam; 1785'te Vardakosta Ahmed Ağa bulmuş olmalıdır; ama o zamandan beri pek çok beste yapıldığı için 8. sıraya yükselmişti; adı, Farsça, "yakıcı". Basit makamların 12'si de çok eskiyken, bu kadar yakın zamanda bir basit makamı bulmak III. Selim takımını çok heyecanlandırmış olmalıdır - şu günlerde dünyanın bir uydusu daha olduğunu görmek gibi bir şey!

"Şehnaz": Mürekkep; en eskilerden; adı Farsça, "şuh" demek. "Aşiran"ı, "Buselik"i vb. ile, "Şehnaz"la başlayan daha on beş makam var ama bunların içinde yalnız "şehnaz-buselik"in bir varlığı olduğu söylenebilir. Bu arada "şehr-i naz"ı da [illegible]

lim takımı keşfetmiş olmalıdır. "Şeşgâh" da eskice olmakla birlikte bilinen örneği yoktur, ama Farsça "yegâh, dügâh" dizisinin altıncısı olmaktadır.

"Şevk-aver": III. Selim takımının, "Şerefnüma" ise çok daha sonra, Mızıka-i Hümayûn şefinin Sultan Hamid'e ithafen yaptıkları makamlardır.

"Şevk-efza": Mürekkep; bu da III. Selim takımının buluşudur; yeni makam olmakla birlikte epeyce kullanılmıştır (29. sırada); kasvetli ve içli olduğu düşünülür; oysa Arapça "neşelendiren" demektir!

"Şevk-u Tarab": Mürekkep; gene III. Selim'in. Epey örnek yazılmış; adı Arapça; "şevk ve eğlence" anlamında. "Şevk-i dil" makamı da aynı takımdan muhtemelen Abdullah Ağa'nın buluşu; daha az kullanılmış. "Şiraz" diye gene bir İran kentinin adını taşıyan eski bir mürekkep makam var, ama çok az örneği biliniyor.

"Tahir": Basit makamlardan; 11. yüzyıldan olabilir. "Tahir"le başlayan çeşitli makamlardan "Tahir-buselik"i III. Selim takımından Mehmed Ağa bulmuştur. Masumiyet ve bahara yatkın olduğu düşünülür. Çokça kullanılmıştır. Öteki "tahir"lere pek rağbet eden çıkmamıştır.

"Tarz-ı cedid": Mürekkep; adının söylediği gibi yeni; Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin buluşu; "Tarz-ı nevîn" de (gene Farsça ve aynı anlamda: Yeni tarz) Haşim Bey'in buluşu. Bunlarda fazla eser yazılmamış.

"Tebriz": Mürekkep; çıkıcı; eski, deniyor; ama yalnız 18 bilinen parça var; bazıları eski. Gene İran'da bir kent adı. Makam, "acem" makamına çok yakın.

"Uşşak": 5 sayılı basit makam; çok eski; 1300'den fazla örneği olduğu için listede ikincidir. Bundan türetilen bileşimler de var tabîî ama örnekleri bilinmez. Adı Arapça "âşıklar" demektir.

"Uzzal": 10. basit makam ve "hicaz ailesi"nden; 15. yüzyıl öncesinden.

"Yegâh": Mürekkep; inici; 15. yüzyıl öncesinden; çokça beste yapılmış, 30. sırada. Farsça, "birinci makam" anlamında.

"Zavil": Mürekkep; inici; eski ama çok kullanılmamış; ancak bazı Ege türkülerinde görülüyor; adının aslı Zabül ve Gazne'nin bulunduğu bölgeyi anlatıyor.

"Zengûle": Şimdilerde "zirgüle" de deniyor; 11. basit makam; Hicaz ailesinden; çıkıcı ve bazen inici-çıkıcı; "hayal" ve "masal" duyguları verdiği söylenmekle birlikte bu duyguların nasıl verileceğini anlayamıyorum. Adı Farsça "çıngırak".

"Zirefkend": Mürekkep; çok eski, ama yakınlarda hemen hiç kullanılmamış; çok az sayıda örneği var; Farsça'da "döşek" veya "mefruşat" anlamında. Birçok bileşiği de var.

BEŞİNCİ BÖLÜM

El Sanatları / Süsleme Sanatları

Osmanlı kültüründe din, Batı tarihinden tanışık olduğumuz tarzda plastik sanatların, resim ve heykel sanatlarının gelişmesine imkân vermemiştir. Bu, zaten bütün İslâm dünyasında gördüğümüz bir durumdur.

İslâm'ın "suret"e getirdiği yasağın temelinde putperestliğe dönüş korkusu yatar. Hiçbir fizikselliği olmayan, soyut bir "Tek Tanrı" fikri, İslâm'dan önce de, sonra da, geniş halk kitlelerinin kolay kolay kavrayıp içselleştiremediği bir düşünceydi. Bunun en iyi örneği, *Tevrat*'ta Musa "On Emir"i almak üzere Turu Sina'ya gitmişken, kardeşi Harun'un galeyana gelen İsrailoğulları'nı yatıştırmak için "dökme buzağı" (altın dana), yani "put" yapmasıdır.

İslâm'ın "tebliğ" edildiği Arap halkı bu tarihlerde, "dökme buzağı"ya tapınınca rahatlayan İbranîler'den daha ileri bir entelektüel düzeyde değildi. Muhammed'in vahiyleriyle öne çıkmasıyla aşağı yukarı eşzamanlı, tektanrıcılığı anlatan başka nebi adayları da olmuştu gerçi (üç dört kişi), ama genel düşünce iklimi için bu henüz çok radikal bir kavramdı. Kâbe putlarla doluydu ve zaten Mekke'nin bu anlayışı kabule yanaşması epey zaman ve (Müslümanlık adına) epey askerî başarı gerektirecekti.

Arap Yarımadası'nda İslâm yayılmaya başlar ve ayetler inerken Hıristiyan dünyası da "suret"e boğulmuştu. Nitekim İslâm'ın etkileri önce Bizans'a ulaşmış ve ikonoklast akıma entelektüel zemin ve destek sağlamış olmalıdır (bunun daha somut kanıtlarını gösteren tarihçiler var. Örneğin, Judith Herrin, *The Formation of Christendom*, Londra, 1987).

Ama "Kutsal Aile"nin ve azizlerin, yapıldığı anda bir biçimde kutsallık kazandığına inanılan tasvirleri, Hıristiyanlık içinde de başından beri bir tartışma konusu olmuştu, çünkü zaten on emirden biri buydu ("Kendin için oyma put, yukarda göklerde olanın, yahut aşağıda yerde olanın, yahut yerin altında sularda olanın hiç suretini yapmıyacaksın; onlara iğilmiyeceksin; ve onlara ibadet etmiyeceksin", *Tevrat*, "Çıkış", s.20, 4). Ama kilise, kalabalık kitlenin kutsal tasvirlerle çok daha rahat eğitildiğini ve yönlendirildiğini gördükçe bu konuda "On Emir"den farklı bir ta-

vır almanın pratik faydasını da anladı. Hıristiyanlık'ta ikonları, kutsal tasvirleri savunanlar, doğal olarak, kurulu düzenin de savunucusu olanlardır. Buna karşılık "ikonoklast"lar veya onlara benzer tavır almış başka akımlar bugünün siyasî terminolojisinde daha "sol" veya "demokratik" bir konumda duracak hareketlerdi. Hıristiyanlık'ta son tasvir sevmez hareketin Protestanlık olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Protestanlık genel olarak Hıristiyanlık içinde sekülarizasyon eğilimlerinin bir hayli ilerlediği bir çağda ortaya çıktığı için, bir çeşit "putataparlık" olarak yapılan tasvirlerle güzel sanat olarak resim ve heykelin arasındaki ayrımın da daha çok bilincindeydi.

Bütün tektanrıcı dinler "kutsal tasvir" kavramına karşı tavır almış olmakla birlikte, yasağı uygulamakta İslâm kadar başarılı olmuşu yoktur.

Bu "başarı", şüphesiz, başka birçok önemli başarıyı engelledi.

HAT

Pek çok İslâm devletinde (ve genel olarak İslâm medeniyetinde) olduğu gibi Osmanlı toplumunda da plastik sanatlar daha çok "süsleme" niteliği taşıdılar, "artizanal" bir çerçevenin dışına taşmadılar ve Batı'nın resim ve heykel sanatlarının benzeri Osmanlı toplumunda hiç yeşermedi.

Ancak, gene bütün İslâm medeniyetinde, resmin yasak olması nedeniyle en fazla öne çıkan ve en şaşırtıcı "estetikleşme" süreci gösteren el sanatı, "hat" (kaligrafi) oldu. Bunun kolay anlaşılır yanı, *Kur'an* dolayısıyla, yazının kazandığı özel önemdir. Bir kilisede, normal olarak, çeşitli resimler görürüz (Ortodoks kiliselerinde genellikle ikonlar; Katolik kiliselerinde genel olarak tablolar; ayrıca mozaikler veya fresk gibi sabit süslemeler vb.). Bir camide ise resmin yerini yazı almıştır. Türkiye'de her camide, kubbenin çevresinde, sırasıyla "Allah", "Muhammed", "Ebubekir", "Ömer", "Osman", "Ali", "Hasan" ve "Hüseyin" yazılı sekiz levha bulunur. Yazı, böylece, tanrısallığın ve kutsallığın İslâm'daki tek meşru simgesi veya taşıyıcısı haline gelmiştir.

Aslında bütün eski kültürlerde yazı yarı-kutsal bir nitelik edinmiştir. Eğitim koşullarından ötürü yazı toplumda ancak çok küçük bir azınlığın bildiği bir şifreydi. Bu kapalılık, insanlar için her zaman kutsallıkla, doğaüstü güçlerle kolayca özdeşleştirilecek bir nitelik olmuştur. Ama bunun yanı sıra, yazıyı bilme ayrıcalığına sahip olan o küçük azınlık zaten kutsallıkla doğrudan doğruya ilgili "rahip" sınıfını oluşturuyordu. Bu sınıf, başkalarının sökemediği *yazı* ile yazılmış metinleri okuyup kutsal gizemleri halka anlatıyordu. Bütün bunlar, yazının kutsal sayılmasına katkıda bulunuyordu.

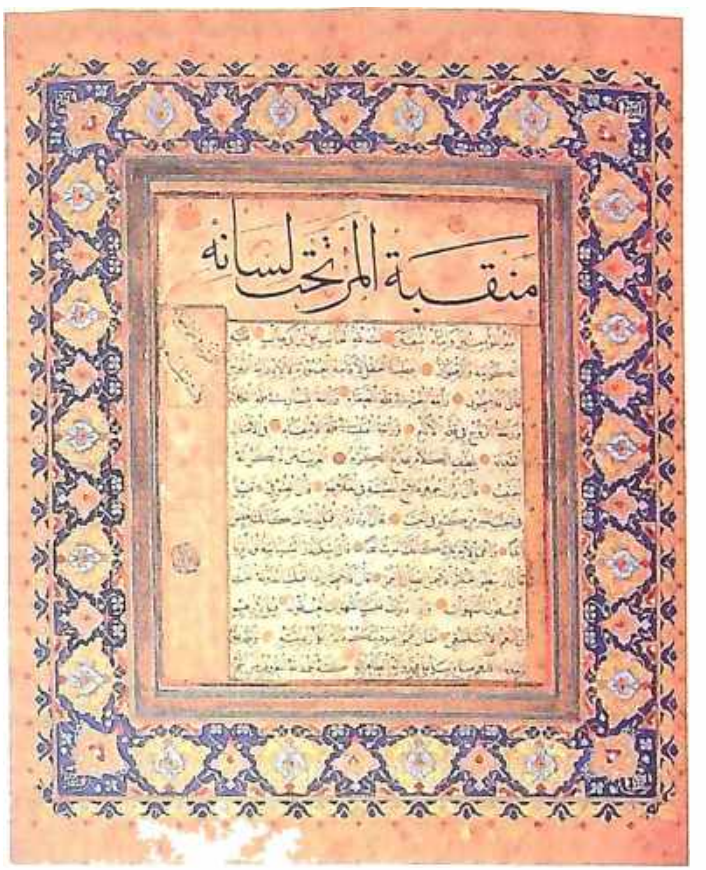
Arap-İran geleneğinde "tarih düşürme" adıyla bize de geçen bir yöntem, bu kutsallığın (veya büyülü olmanın) bir başka görünümüdür. Araplar, alfabenin harflerini "ebced" denilen bir sıraya göre gruplamış ve ayrıca her harfe bir sayı vermişlerdi. İran edebiyatında, bu sayıların toplamından elde edilen bir "tarih" çıkarma âdeti başladı. Sözgelişi, sık görülen örneklerinden biriyle, bir çeşme yapılıyor. Bunun üstüne kazınan bir dize veya beyitteki harflerin sayılarını topladığınızda, çeşmenin yapılış tarihi ortaya çıkıyor. Bu "marifet"i çeşitlendirmek de mümkündür: Bütün harfleri sayacağınız gibi, yalnız noktalıları veya yalnız noktasızları da toplayabilirsiniz. Şairlerin "divan"larının tamam olabilmesi için, şiirler arasında belirli sayıda "tarih düşürme" de bulunması gerekirdi. Bu bölümün çerçevesinde bunun üstünde başka bir açıdan duracağım, ama burada yazı ile kutsallık ilişkisini vurgulamak için bu paragrafı ekledim.

Çin ve Japon yazıları, çoğu alfabelerin kökeni olan *piktografi*'den (kelimeleri resim olarak gösteren yazı) çok fazla uzaklaşmadığı için, kaligrafiye yatkın bir yazıdır. Arap alfabesi de, son kertede, bir başka piktografi örneği olan Mısır hiyerogliflerinden doğmuş ve Fenike'de geliştirilen alfabenin Samî toplumlarına geçen kolundan gelişmiştir (öbür kolundan da Yunan ve Latin alfabeleri evrildi). Dolayısıyla, resim-yazıdan bir hayli uzaklaşmıştı. Ama "hat sanatı" başlayınca, buradan, yeniden-resimleşmeye gitmeksizin, soyut biçime dayalı bir estetikleşmeye uğradı.

Arap alfabesi (Samî akrabaları, İbranî ve Aramî alfabeleridir) İslâm'dan çok önce oluşmuştu. Bunu ilk alanların Nabat aşireti olduğuna inanıldığı için yazıya da *nabatî* denir. Ancak, İslâm öncesinde, bu alfabenin böyle estetik amaçlar için kullanılması veya kullanılabileceği pek akla gelmemişti. 9. yüzyılda, yani Abbasî İmparatorluğu'nun İslâm medeniyetini temsil etmeye başladığı sıralarda, hat da bir sanat olarak evrilme sürecine girdi. Kûfe kentinde, bugün hâlâ epey yaygın biçimde kullanılan, özelliği, harflerinin bir hayli köşeli yazılması olan *kûfî* yazı, Hicret sonrasında biçimlenmiş ve yayılmıştı. Söylenen tarihte *aklam-ı sitte*'nin ortaya çıkmasıyla kûfî'nin bu egemenliği de sona erdi. *Aklam-ı sitte*, "altı kalem" demektir ve harflerin stilizasyonuna göre ortaya çıkan altı ayrı yazı karakterini anlatır. Bu altı yazı şöyle adlandırılır: *Muhakkak* ("hak edilen" anlamında), *reyhanî* (reyhan çiçeğini andırdığı için), *sülüs* (Arapça, "üçte bir": Üçte bir harfleri düz, üçte ikisi devirli olduğu için), *nesih*, *tevki* ve *rıka* (Arapça "kısa mektup" demek: Mektup yazmada tercih edildiği için). *Muhakkak*, *nesih* gibi tarzlar *kûfî*'den geliştirilmişti. Daha sonra, 11. ve 12. yüzyıllarda, İran'da *talik* denen bir tarz daha ortaya çıktı. Bu, İran'ın İslâm-öncesi alfabelerinden de kısmen yararlanmıştı (*talik* Arapça "asma" demektir; harflerin birbirlerine asılı gibi durmasını anlatır). Bu tarz da kendi içinde epey bir evrim geçirdikten sonra, 14. yüzyılda, *nestalik* diye adlandırılan yeni bir türev oluşturdu, ama kendisi de ortadan kalkmadı.

İslâm medeniyetinde, ta Emevilerden beri, *siyakat* denen bir yazı tarzı, devlet işlerinde, kayıtlarda kullanılıyordu. Herkesin sökemediği bu tarzı Osmanlılar da kullandılar, ama onlar da bu devlet işlerinde *divanî* denen tarzı (ve sonra *celi divanî*) geliştirdiler.

Abbasîler zamanında, *aklam-ı sitte*'nin olgunlaşmasında en çok emeği geçen İbn Mukle (Bağdatlı), adını bildiğimiz ilk büyük hattattır. Onu İbnü'l-Bevvab izledi (ö.1022). O da Bağdatlı'ydı ve *aklam-ı sitte*'yi geliştirmiş, birçok da öğrenci yetiştirmişti. Son büyük Abbasî hattatı, son Halife Mustasım'ın sara-

Kıbletü'l-küttab (hattatların kıblesi) diye ünlenmiş Şeyh Hamdullah, okçulukla uğraşan bir hattattı. Doğduğu Amasya'dan İstanbul'a geldiğinde Okmeydanı'nda okçular şeyhi oldu ve ardından II. Bayezid tarafından saraya aldırtıldı.
Şeyh Hamdullah'ın Sülüs-Nesih Levhası, Hadis-i Şerif.

Emin Barın Koleksiyonu (Tevfik Barın'ın izniyle).

Kûfî

Sülüs

Nesih

Muhakkak

İnce Sülüs

Tevkî

Rikka

Celî ta'lik

Ta'lik

Divani

Celî divani

Rik'a

Son Reis-ül Hattatin olan Kâmil Akdik'in *Kalem Güzeli* adlı kitapta yeralan değişik hat örnekleri

yında bulunduğu için Mustasımî diye anılan Yakut'tur. Tam da Osmanlı Beyliği'nin kurulmakta olduğu yıllarda ölmüştü.

Hat sanatında İran'dan da bazı ustalar yetişmiştir. Ama Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluk haline gelerek İslâm medeniyetinin başlıca temsilcisi olmasından sonra, Osmanlı hattatları, bu sanatı daha önce Arap veya İran merkezlerinde görülmemiş bir derecede geliştirdi ve zenginleştirdiler.

İlk büyük Osmanlı hattatı Şeyh Hamdullah'tır (1429-1520). Ondan önce Fatih döneminde Yahya Sofi (Edirneli) ile oğlu Ali bin Yahya Sofi çok iyi ve tanınmış hattatlardı ve Fatih Mehmed'in camiindeki yazıları da onlar yazmışlardı. Ama Hamdullah-i Amasî (Amasyalı), Yavuz Selim döneminin sonuna kadar yaşadı ve bütün Osmanlı hat sanatına yön veren bir öncü oldu. Yakut'un yolundan giderken, II. Bayezid'in teşvikiyle, onun tarzına kendi yorumunu getirdi ve bu tip "zenaat"larda benzerini pek sık görmediğimiz bir "yenilik" yapmış oldu.

Osmanlı sanatlarından pek çoğunun altın çağı olan Kanunî Süleyman döneminin en parlak hattatı Ahmed Karahisarî'dir. Karahisarî sanki Şeyh Hamdullah'ı kabul etmek istememiş ve yeniden Yakut'a dönmüştür. Ama onun ölümünden sonra, Yakut tarzı artık bir daha geri dönmeyecek şekilde geçmişte kalmıştır. Bunu anlatan Uğur Derman, Karahisarî'nin *celi sülüs*'te de Hamdullah'tan üstün olduğunu söylüyor (*Sabancı Collection*'da, s.28).

Osmanlı hattatları *aklam-ı sitte* arasında en fazla *nesih* ile *sülüs* tarzlarını kullandılar. *Nesih*, *Kur'an-ı Kerim*'lerin neredeyse kural olarak yazıldığı tarz haline geldi.

16. yüzyılda, hepsi de Hamdullah'ı izleyen (onun için "Şeyh" denilmiştir) Pîr Mehmed ve Derviş Ali gibi ya da zaten akrabasından olan, oğlu Mustafa Dede ve damadı Şükrullah Halife ("Halife", "kalfa" demektir) gibi hattatlar görüldü. Bunların ilk ikisi 17. yüzyılda da hat sanatının en büyük ustaları olarak tanındı. 17. yüzyılın ikinci yarısında, Hamdullah gibi "ekol" yaratan bir hattat daha yetişti: Hafız Osman (ö.1698). Bu "ekol" yaratma, doğal olarak, önceki ustanın, yani Hamdullah'ın aşılması anlamına geliyordu. Osman'ın Hamdullah'ı Yakutî etkilerinden arındırmakla kendi üslûbunu bulmuş olduğu, genel kabul gören bir yargıdır. İlk *hilye*'leri yapan da Hafız Osman'dır.

18. yüzyıl başında Küçük Derviş Ali ve Yedikuleli Seyyid Abdullah, Osman'ın tarzını devam ettirdiler. Yüzyıl sonunda ve 19. yüzyılın başında ise Osmanlı hat sanatında iki kardeşin sözü geçiyordu: İsmail Zühdü (ö.1806) ile Mustafa Rakım (ö.1826). Bu kardeşler *celi sülüs*'ü ("celi", daha büyük yazı demektir;

Hat sanatında kullanılan kalemler farklıdır. Ancak hattalıkta asıl kalem İbn-üz Zenciyye denilen kamış kalemdir. *Kalem Güzeli* adlı kitabın yazarı Mahmud Bedreddin Yazır'ın deyimiyle diğer kalemler "bunun bir nâibi veya vekili gibidirler". Kamış kalemler içinde en sert olanı Java kamışlarından yapılır. Fakat İran ve Irak kalemleri en çok kullanılan ve hattaların rağbet ettiği kalemlerdir. Hattatlıkta kamış kalemin yanısıra kargı kalem, tahta kalem, çifte kalem, demir kalem, kurşun ve renkli kalemler, tarama kalemi, cetvel kalemi ve fırça gibi değişik kalem çeşitleri de kullanılmaktadır.

3 mm. ucu olan meşk kaleminden daha büyük kalemle yazılır) estetik bir biçim haline getirdiler. Mustafa Rakım bunun yanı sıra *tuğra*'yı da kusursuzlaştırdı.

Mahmud Celaleddin (ö.1829) de aynı zamanların bir başka çok önemli hattatıdır. Ancak, gene önemli bir hattat olan karısı Esma İbret ve I. Abdülmecid dışında, fazla izleyicisi olmamıştır.

Mahmud Esat Efendi (ö.1798), vücudunun sağ tarafına inme indiği için sol eliyle yazmaya başlamış ve bundan ötürü "Yesarî" lakabıyla anılmıştır. İranlı İmâdü'l-Hasenî'nin *talik* üslûbunu geliştirerek Osmanlı hat iklimine ithal etti. Onun oğlu Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi (ö.1849) de 19. yüzyılın önemli bir hattatıdır ve *celi talik* denen tarzı onun icat ettiği söylenebilir.

Adaşı Kazasker Mustafa İzzet Efendi, şâkirdi, Şefik Bey, Abdullah Zühdi Efendi, Ali Efendi ve Muhsinzade Abdullah Bey, 19. yüzyılın tanınmış hattatlarındandır. Aralarından Şevki Efendi (1829-87) belki en başarılı olanlarıdır. *Sülüs* ve *nesih*'te aşılmadığı söylenir.

20. yüzyılda eser verenlerin başında Rakım'ın yetiştirdiklerinden Sami Efendi'yi (1838-1912) sayabiliriz. Kâmil Akdik (1861-1941) onun öğrencisidir. Bakkal Arif (1830-1909) ile Fehmi (1860-1915) ise Şevki Efendi'nin öğrencileridir. Naif Bey (1846-1913), Ömer Vasfi Efendi (1880-1928), Abdülkadir Kadri Efendi (1875-1942), Hulusi Yazgan (1869-1940) da bu yüzyılda eser vermeye devam etmiş önemli hattatlardır. Bu sanatın son temsilcileri Halim Özyazıcı (1898-1964), Necmeddin Okyay (1883-1976), Hamid Aytaç (1891-1982) ve Kemal Batanay'dır (1891-1981).

Kalemler ve Öteki Gereçler

Hat sanatında kullanılan kalemler genellikle kamıştan yapılırdı. Kamışın kalın kök kısmından yapılana "kargı kalem" denir. Aynı şekilde, normal kamış yerine bambu, hattâ *ağaç kalem* de kullanılabilirdi. Kalemin ucu, Yakut'tan sonra, düz değil de eğik biçimde kesilmeye başlamıştı. Kalemin aşağı yukarı hareketinden ince, sağa sola hareketinden ise kalın "hat"lar elde edilir. Kesme ve keskinleştirme işlemi için kalem *makta* denen bir çeşit yatağa konup sabitlenir ve ucu *(kalem dili) kalemtraş*'la istenildiği şekilde yontulur.

Bir zaman kullanıldıktan sonra kütleşen ucu yonttuğunuzda, aynı ölçüyü tutturmak hemen hemen imkânsızdır ve yazı derhal değişir. Özellikle *Kur'an-ı Kerim* gibi uzun metinler yazılıyorsa, bu, aynı standardın kitap boyunca sürdürülemeyeceği anlamına gelir. Böyle uzun metinleri yazanlar, *cava kalemi* denen, Cava Adası'ndaki bir ağacın sırt tabakasından yapılma özellikle sert ve kolay aşınmayan kalemleri tercih ederlerdi.

Hat sanatının devam ettiği yüzyıllar boyunca dünyada kâğıt üretiliyordu. Ama üretilen bu kâğıt hemen yazı yazmaya yatkın değildi. Hattatın, üzerinde uzun uzun çalışarak, yazılabilir hale getirmesi gerekiyordu. Kâğıt çok zaman *ahâr* denilen nişastalı yumurtayla ıslatılır ve istenen renge boyanır, sonra üzerinde *mühre* gezdirilerek bir çeşit "ütülenir", iyice düzeltilirdi.

Mürekkebi de hattat kendisi üretmek durumundaydı. Genellikle, lamba isinden yapılan *is mürekkebi* kullanılırdı. Ama buna, her hattatın tercihine göre değişen miktarlarda, katrandan zeytinyağına, daha birçok madde katılırdı. Adı da muhtemelen bu nedenle "mürekkep" olmuştur. Mürekkebin çabuk kuruması için de yazının üstüne *rıh* denen çok ince kum serpilirdi. Yanlış yapan hattat, çok zaman kâğıdı yalayarak yanlışı silerdi; "çok mürekkep yalamış" deyimi buradan doğmuştur. İsten başka, farklı renkli mürekkepler de yapılıyor ve kullanılıyordu: *Zırnık* (arsenikle yapılan sarı mürekkep), *lâl* (kırmızı) veya *zer* (altın yaldızlı) gibi.

Divit, içine kalemin konduğu *kubur* ile mürekkebin konduğu *hokka*'yı bir araya getiren takımdı. *Lika* denilen ipekli, bu hokkanın içine dökülen mürekkebi emerdi. Kalem ucu bu likaya bastırılarak mürekkeplenirdi.

Uygulandığı Alanlar

Hat sanatının en yaygın olarak uygulandığı alan, tabiî, her türlü kitaptı. Ama bunların içinde dinî kitap-

ların özel bir yeri vardı. *Kur'an* yazanlar, kitabın ortasına, sol sayfaya *Fatiha* ve sağ sayfaya *Bakara*'nın başını yazar, bu sayfalar *tezhib* edilirdi. Bu açılışa da *serlevha* denirdi. Metin içine, düzenli aralıklarla, stilize çiçek biçiminde, yuvarlak süsler konur, beş sayfada bir *hizib gülü*, yirmi sayfada bir *cüz gülü* gelir, her sure de *sure başı tezhibi* ile başlardı.

Bir başka alan, "levha"lardı. Çoğu camide asılan bu levhaların uzaktan okunabilmesi için yazının büyük, yani *"celi"* olması gerekirdi. Bu büyüklüğe erişmek için, önceden yazılan yazı, belirli ölçülü karelere bölünerek büyütülürdü (fotoğrafı karelere bölerek bundan "portre" çıkaran acemi halk ressamlarının vb. yaptığı gibi). Böyle levhalar kutsal mekânlar dışında, herhangi bir evin duvarına da asılabiliyordu ve bugünkü dünyanın tabloları gibi süsleme işlevi görüyordu.

Hafız Osman'ın icat ettiği *hilye* de böyle süslemeyle sanatı birleştiren bir biçimdir. *Hilye*, "süs" anlamına gelir. Her şeyden önce, bize Peygamber'i anlatmak ve düşündürmek gibi bir işlevi vardır. Resim yasak olduğu için, bunu yapmak da "hat" sanatına düşer. *Hilye*'de en tepede (*baş makam* denir) "besmele" yer alır. Onun altındaki yazılar bir daire içine yerleştirilmiştir, ama biraz dikkat edilince bu dairenin, açık yanı yukarı bakan bir hilal olduğu görülür. Burada ve en altta *etek* denen kısımdaki yazılar, genellikle Hazreti Ali'nin, Peygamber'i anlatan ve betimleyen sözleridir. *Hilâl* ve *göbek*'le *etek* arasında, *Kur'an*'dan bir *ayet* yer alır. *Etek*'te iki yandaki yazısız süslemelerin bulunduğu yüzeylere de *koltuk* denir. *Hilye*'ler kutsallıklarının yanı sıra uğurlu da sayılır, onun için her evde, bazen çok sayıda, bulundurulurdu.

Kıta biraz daha sade bir biçimdir. Her zaman yatay veya dikey bir dikdörtgen içine yerleştirilir. *Kıta*, en az iki, bazen üç yazı tarzının (sülüs-nesih, sülüs-nesih-muhakkak vb.) uygulandığı bir tablodur ve zaten bu bileşimlere göre adlandırılır. Burada da *koltuk* kısmı vardır. *Talik*'le yazılanlarda yazı genellikle eğimli gider ve bunlara *mail kıta* denir. Bunlarda *koltuk* kısmı da üçgenleşir ve *muska koltuk* ya da *köşelik* adını alır.

Hattatlar ellerini sürekli iş üstünde tutmak, hamlamamak için, düzenli bir iş yapmadıkları zamanlarda da bir kâğıda gelişigüzel yazılar çiziştirerek kâğıdı doldururlardı. Buralarda bütün tarzları canları istediği gibi yazarlardı. Bir çeşit "antrenman" sonucu ortaya çıkan bu yazı dolu kâğıtlara, çok uygun bir kelimeyle, *karalama* denildi. Zamanla bunlarda da bir sanat değeri olduğu anlaşıldı ve meraklıları bunları da toplamaya başladı.

Kıta'lar, *hilye*'ler, bir tahta veya bir *mukavva* üstüne yapıştırılırdı. *Mukavva* da zaten çok sayıda ince kâğıdın üstüste yapıştırılmasıyla elde edilirdi. Daha geniş tutulduğu için, üzerine yapıştırılan "hat" kâğıdına bir *dış pervaz* sağlardı; ama "hat"tı çerçeveleyen, desenli süslü bir *iç pervaz* da bulunabilirdi. Kimi zaman da bu *kıtalar*, bir akordeon gibi açılan ve kapanan mukavvalara yapıştırılabilirdi. Bunlara *murakaa* denirdi.

Hatla yapılan ilginç bir düzenlemeye de *müsenna* denir. Burada yazının yazıldığı zemin tam ortasından katlanacak olursa, iki yüzeydeki yazıların tam üstüste gelmesi gözetilmiştir. Başka bir söyleyişle, iki yüzey, birbirinin aynada yansıması gibi, tam bir simetri içinde olmalıdır.

Buraya kadar anlatılanlarda, hem kitapları, hem de kitaptan bağımsızlaşarak kendi başına bir anlam kazanan, bu bakımdan resim sanatının tablolarını andıran hat örneklerini gözden geçirmiş olduk. Bunların yanında, bu derece estetik bir amacı olmayan (ama yazının kendi potansiyeli nedeniyle estetikten büsbütün kopmayan), *berat*'ları, *ferman*'ları, *menşur*'ları da sayabiliriz. Tabiî bu "resmî" yazılar padişahın imzasına gerek gösterdiği için, hepsinde, gene "hat sanatı" kapsamına giren *tuğra* da basılmıştır.

Son olarak bir de, yazının, kendi doğal araçları olan "kâğıt ve kalem"in dışına taşmasına değinelim. Hayatın tamamında bu kadar önemli yeri olan yazı, çinide veya taşta, çeşitli yazıtlarda da bol bol kullanılmıştır. Camilerde, çeşmelerde, her türlü kamu binasında bunları görürüz. Mezartaşı yazıtları da başlı başına bir âlemdir. Bunun olabilmesi için hattat, yazısını bildiği şekilde yazar. O yazıyı çiniye veya taşa al-

İçinde "kalem"in durduğu "kubur" ile "hokka"yı birleştiren bir "divit".

mak, bu sefer bu vasatların ustasının ustalığına kalır. Taş ve çini dışında, deriye, madene ve başka türden yüzeylere de yazmak -kazıyarak, örneğin- mümkündür, ama bu aktarımda çoğu zaman yazının güzelliğini korumak imkânsızlaşır.

TEZHİB

Osmanlı kültüründe görsel sanatların durumunu incelemeye, "hat" sanatından başladık. Hat, kitapla içli dışlı bir sanat olduğuna göre, gene kitapla ilgili başka sanat kollarından devam edelim.

"Kitap bezemeciliği"nin bir çeşidi olan *tezhib*, "altın" anlamındaki *zeheb*'in fiil şeklidir. Bu fiili yapanlara *müzehhib* denir. Çünkü, her ne kadar çeşitli toprak veya kök boyaları kullanılsa da, *tezhib*'de en çok altın yaldız belirgindir.

Kur'an-ı Kerim gibi, kendi başına önemli ve değerli veya usta bir hattatın elinden çıktığı için önemli ve değerli kitaplarda, bu eserlere fazladan bir değer katmak üzere, tezhibe başvurulurdu. Bir kitabın başlangıcı doğal olarak önemlidir; en ayrıntılı ve gösterişli tezhibler de burada yapılır ve çok zaman hatla iyi bir uyum içinde bulunur. Bunlara *serlevha* ya da *başlık* denirdi. Çeşitli fasıllar varsa, bunlara da tezhib uygulanırdı *(fasılbaşı)*. Kitabın sonundaki tezhibe de *hatime* adı verilirdi. *Zahriye*, kâğıdın arkası anlamına gelir. *Serlevha*'nın bulunduğu, yani kitabın başladığı sayfanın arka yüzü bu adla anılır, *müzehhib*, bütün hünerini burada ve *serlevha*'da döktürürdü. "Hat"la ilgili bölümde değindiğim *cüz gülü*, *sure gülü* gibi süslemeler de aslında tezhibin daha küçük örnekleridir.

Selçuklularda tezhib sanatı vardı. Başka süsleme sanatlarında, özellikle çinilerde ve halılarda ya da başka dokumalarda kullandıkları motifleri burada da

kullanmışlardır. Oldukça sade olan Selçuklu süslemesinde çeşitli geometrik figürler ile yazı tarzları arasında "en geometrik" diyebileceğimiz kûfî çok kullanılmıştır. Bunların yanı sıra "rumî" ve "hatayî" denen süslemeler de revaçtaydı.

Bu özellik, Osmanlı süslemelerinde devam etti. Kullanılan motiflerde belirgin bir zenginleşme görülür, ama sanatın bir dalında oluşturulan stilize biçimler öteki dallarda da olduğu gibi tekrarlanır.

Osmanlı tarihinin başlangıç dönemlerinde, sanatların başka alanlarında olduğu gibi tezhibde de kayda değer bir pırıltı yoktur. Ancak Fatih dönemine gelindiğinde bu alanda da ciddi bir hareketlenme başlar. Her şeyden önce padişah, sarayda bir nakkaşhane kurdurmuş, bunun başına Baba Nakkaş adıyla bilinen sanatçıyı getirmiştir. Baba Nakkaş hakkında veya onunla çalışan öteki ustalar hakkında günümüze pek fazla bilgi kalmamıştır. Ama her alanda çağın ileri gelen sanatçı veya bilginlerini İstanbul'a davet eden Fatih Mehmed, Tebriz, Şiraz ve Herat gibi tezhib sanatının gelişmiş olduğu kentlerden sanatçılar da çağırmış ve bunlar bu sanatın Osmanlı toplumunda da zenginleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Ahmed bin Hacı Mahmud Aksarayî de bu erken dönemin bilinen tezhib ustalarındandır. Nakkaşlık aslında yalnız tezhibi değil, ondan da önemlisi, daha sonra göreceğimiz *minyatür*'ü kapsıyordu. Ama aynı sanatçılar iki işi de yapabiliyor ya da ikisinin uzmanları birlikte uyum içinde çalışabiliyorlardı (şüphesiz hatla da uyum gerekiyordu). Gene Fatih zamanında Batı'dan, İtalya'dan (Bellini'den başka) çeşitli ressamlar davet edildiği gibi, nakkaşhanede *musavvir* ("tasvirci") olarak çalışan Sinan Bey'in Venedik'te "Mastori Pavli" adında bir ressamın öğrencisi olduğu bilinir. O da Bursalı Şiblîzade Ahmed adında birini yetiştirmişti. Nakkaşhanede "şebihnüvis" (portreci), "katta" (çakı ile kâğıttan resim oyarak bunları yapıştıran), "musavvir" (tablo ve insan resmi yapan), "tarrah" (manzara ve tezyinat yapan), "nakkaş" (boya ile resim yapan) ve "ressam" (boyasız, çizgiyle resim yapan) gibi ayrı ayrı işlerde uzmanlaşmış insanlar çalışıyordu. Buna rağmen, bu farklı alanlarda gerçek bir gelişme olmadı ve Batı'dan gelenler de, Osmanlı *toplumunda* görsel sanatların gidişatını veya anlamını değiştirecek bir etki yaratmadılar.

Fatih zamanındaki bu ilk canlanma, oğlu Bayezid zamanında zenginleşerek devam etti. Bu dönemde nakkaşhanede çalışan ustaları daha iyi biliyoruz: Aralarında birçok İranlı bulunan Hasan bin Mehmed, Melek Ahmed Tebrizî ve Mehmed bin Melek, Hasan bin Abdûlcelil, Turmuş bin Ahmed vb. Baba Nakkaş'ın torunu Şeyh Mustafa da kalabalıklaşan kurumun başında bulunuyordu.

Yavuz Sultan Selim'in İran ve Mısır seferleri İstanbul'a Doğu'nun tezhib merkezlerinden yeni yeni sanatçılar gelmesine yol açtı. İran'dan Mirza Bey, Şeref Ali Kulu, Şah Mehmed ve Abdülgani Derviş, Abdülfettah, Miraka, Ahi Bey adları biliniyor; Halep'ten de Taceddin Girihbend ve Hüseyin Bali'nin sözü geçiyor. Ama bu dönemde Osmanlıların yaptığı en önemli "transfer", gene İran'dan gelen Bağdatlı Şahkulu'dur. Pek çok İranlı bizim topraklara geldiğinde bu adla anılırdı. İlkin Amasya'ya gelen Şahkulu daha sonra sarayda başnakkaş da oldu. Onun yetiştirdiği öğrencilerin en önemlisi de Kanunî Süleyman zamanında eser veren Karamemi'dir (Mehmed Çelebi). Şahkulu'nun "saz üslûbu" diye bilinen, kendine göre bir fırça darbesi tarzı geliştirdiği ve az renkle çalışan bir üslûp yarattığı biliniyor (Sakaoğlu-Akbayar, *Osmanlı'da Zenaatten Sanata*, c.I, s.293).

Benzer alanlarda olduğu gibi tezhibde de Kanunî dönemi, önceki dönemlerden gelen birikimlerin olgunluğa vardığı bir altın çağ oldu. Gene dışardan gelenler vardı: Mısır'dan Hasan Mısrî ve şâkirdi İbrahim, Nakkaş (Ahmed) Nakşî, Şair Mustafa Saî gibi. Ama başta Karamemi, içeriden yetişenler de önemliydi. Üstad Osman bu yerli birikimin ürünüydü.

17. yüzyılda Osmanlı tezhibi Kanunî döneminde yapılanlara kayda değer bir şey eklemedi. Lâle Devri ile birlikte 18. yüzyıl birçok "yenilik" getirdi, ama bunların aynı zamanda "iyi" olup olmadığı tartışılır. Batı'dan bol miktarda gelen etkiler yerli gelenekle pek de estetik olmayan bir eklektizm içinde karışır.

İslâm medeniyetinde hat sanatı en kayda değer gelişmesini Osmanlı Devleti'nde göstermiştir. Zaten bunu anlatan, artık darb-ı meselleşmiş bir söz vardır: "*Kur'an-ı Kerim* Hicaz'da vahiy oldu, Kahire'de okundu, İstanbul'da yazıldı." Ancak, aynı şeyin tezhibde de gerçekleştiğini söylemek o kadar kolay değildir. Yukarıda belirtildiği gibi, özellikle Kanunî Sultan Süleyman çağında İstanbul'un, bu sanat dalının belki en parlak örneklerinin üretildiği merkez olduğu doğrudur. Ama daha uzun dönemde bakıldığında İran tezhip geleneğinde üretilen örneklerin daha da parlak olduğu söylenebilir. İran, bu çeşit el sanatlarında genel olarak çok başarılıdır. Zaten yukarıda sayılan adlar arasında İran'la bağlantılı olanların çokluğu, burada böyle bir hegemonyanın var olduğuna işaret ediyor.

EBRU

"Ebru" kelimesi Farsça "bulut" anlamına gelen "ebr"den türemiştir. Herhalde bu teknikle elde edilen desenler buluta benzetildiği için bu ad verilmiştir. Batı dillerinde ise "mermerleme" ("marbling") gibi bir ad kullanılır ki bu da aynı desenlerin bir mermer yüzeydeki biçim ve damarlara benzetilmiş olmasından ileri geliyor olsa gerektir.

Ebrulu kâğıt, kitap cildinin iç kapaklarına yapıştırılmak için yapılır; bu bakımdan o da kitap süslemeciliğinin bir koludur. Ama şimdiye kadarki hat ve tezhip örneklerinde gördüğümüz gibi o da kendi başına bir levha veya tablo gibi kullanılabilir, örneğin bir duvara asılabilir.

En kestirme söylenişiyle, bir tekne içine konan su yüzeyine serpilen boya üzerine yatırılan kâğıdın o boyayı almasıyla yapılır. Ama bu "kestirme" özetin ardında son derece ayrıntılı ve meşakkatli süreçler vardır. Boya su üstünde dağılmadan, çok hızlı çalışmayı gerektirir. Bütün el sanatlarında olduğu gibi kullanılan malzeme, boya vb. köken ve kaynakları bakımından şaşırtıcı bir çeşitlilik arz eder ve her birinin istenilen kıvama getirilmesi özel ustalık gerektirir.

Su, "kitre" denilen zamkla karıştırılarak bir kıvama getirilir. İçine ayrıca denizkadayıfı, ayva çekirdeği ve sığır ödü gibi nesneler katılır. Erimeyen toprak boyalar, ayrıca, kalkan balığının da ödü kullanılır. Boyalar, at kuyruğundan bir fırçayla suya serpilir; çeşitli farklı teknikler uygulanarak bunlara desen ve biçim verilir. En eski tarzda olduğu gibi, elle müdahale edilmeksizin boyaların kendiliğinden biçimler aldığı tarza *battal ebru* denir; bir iğne veya tek bir at kılıfıyla ve sert darbelerle boya sağa sola yürütülmüşse buna *tarama/gelgit ebrusu* adı verilir; bunlar görece rastgele hareketlerse *şal ebrusu*, kenardan ortaya doğru çizilmiş dairelerse *bülbül yuvası* adıyla anılır. Bir çubuğa saplı iğneler su yüzeyinde gezdirilerek bundan değişik tarzda desenler çıkarılmışsa buna da *taraklı ebru* denir.

Somaki ebrusu, desenleri somaki mermerin damarlarını andıran ebrudur; *kumlu*, rastlantıyla biçimlenmiş ebrulara denilir. Parlak olması için, nişasta ve yumurta akı sürülen ebruyu *çifte aharlı ebru* olarak nitelerler. Büyük ebru ustalarından Hatib Mehmed Efendi'nin (ö.1773) eseri veya o tarzdaysa *hatib ebrusu* olarak anılır. Son dönem ustalarından Necmeddin Okyay (1883-1976) ebruda basbayağı figüratif çiçek motifleri kullanmaya başlamıştı. Bunlara da *necmeddin ebrusu* deniyor.

Ebru oldukça yeni bir el sanatı olmakla birlikte (16. yüzyıl öncesine giden bir örneği yok; kitaplarda da adı geçmiyor), kökeni tartışmalıdır. İranlılar, Hindistan'daki İranlı sanatçıların, Türkler ise Türkistan'da, Buhara'daki Türklerin ilk ebruları yaptığını iddia ediyor. Ama bu sanatın Osmanlı toplumuna İran üzerinden geldiği kesindir.

Ebru yapanların, eserlerini imzalama geleneği olmadığı için tek tek sanatçıları da iyi bilmiyoruz. Adı - ya da ilginç lakabı- bilinen ilk ebru ustası 16. yüzyılda yaşamış Şebek Mehmed Efendi'dir. Ondan sonra, yukarıda adı geçen Hatib Mehmed Efendi'ye kadar kimseyi tanımıyoruz. Bu Ayasofya hatibi açık renk fon üzerine daha koyu renklerle yarı figüratif, yarı soyut biçimler çizmesiyle (iğne veya tel kullanarak) tanınmıştır.

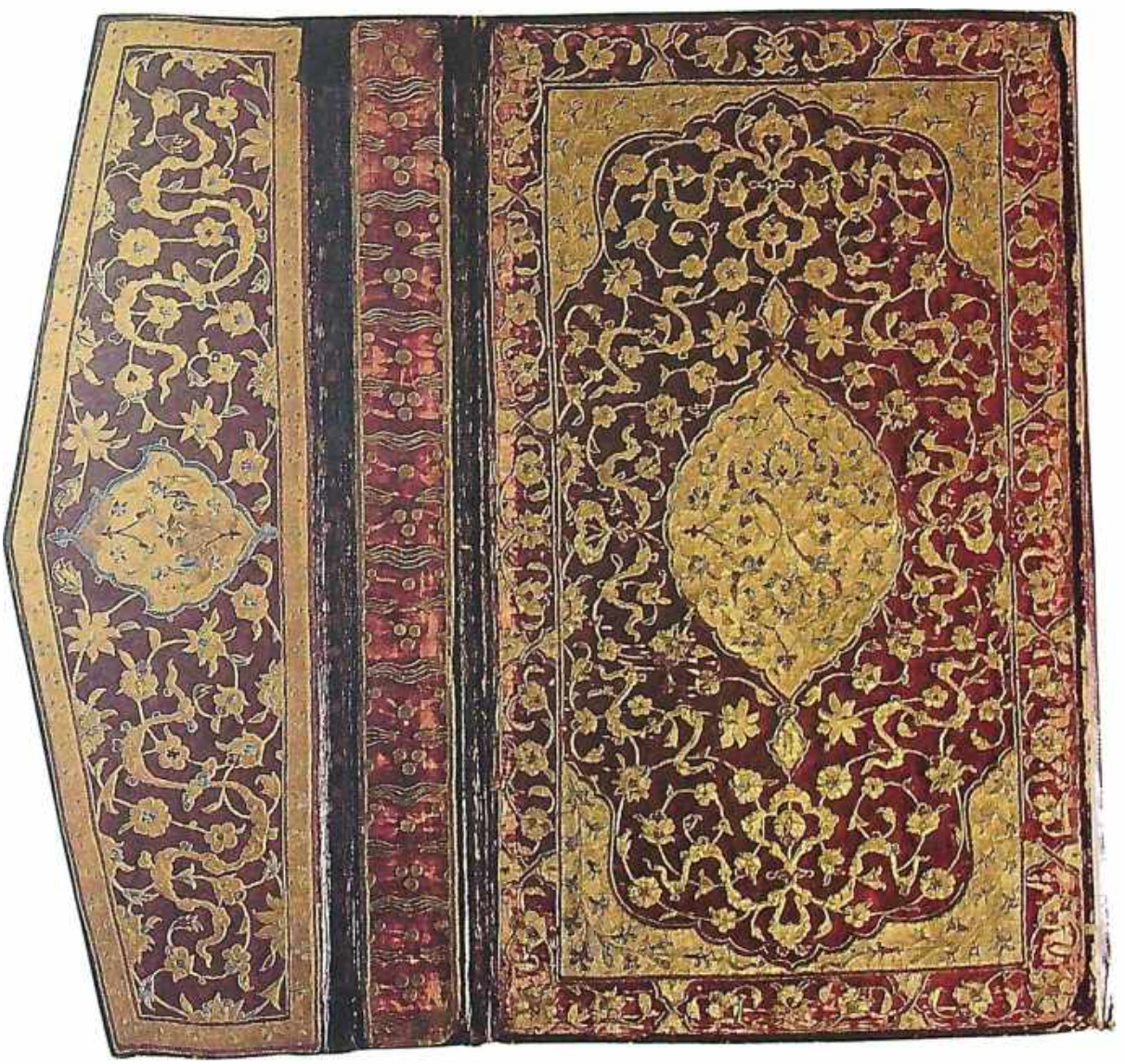
Günümüze gelirken, Necmeddin Bey gibi tanınmış ebrucular karşımıza çıkar. Sultantepe'deki Özbekler Tekkesi bir merkez olarak çalışmıştır, Şeyh Sadık Efen-

di (ö.1846), oğulları İbrahim Edhem ve Mehmed Salih Efendiler önemli ebruculardır. Necmeddin Okyay, İbrahim Edhem'den ders almış, sonra onun oğulları Sami ve Sacid Okyay ile yeğeni Mustafa Düzgünman bu geleneği sürdürmüştür. Günümüzde daha modern bir sanat anlayışıyla çalışan Niyazi Sayın da önemli bir ebrucudur. Bu "Özbekler Tekkesi Okulu", ebrunun kaynağının Buhara'da olduğu tezinin doğrulaması olabilir!

KAT'I

Bu sanatın adı Arapça "kesme" anlamını taşımaktadır. "Kesilen", başlangıçta muhtemelen deriydi. Ama daha sonra kâğıt daha çok kullanılır oldu.

Görece yakın zamanda (14. veya 15. yüzyıllar) ve muhtemelen Herat'ta ortaya çıkan *kat'ı* gene kitap süslemekte, ama bazen de bağımsız levha yapmakta kullanılan bir yöntemdir. Çok zaman üstüste yapıştı-

Şemse ve zencireği çiçek motifleriyle kaplı Osmanlı cildine örnek: *Nusretname*'nin kumaş cildi, 16. yüzyıl.

Topkapı Sarayı Müzesi.

rılarak mukavva haline getirilmiş kâğıttan, sivri bir bıçakla bir şekil oyulur ve çıkarılır. Bu çıkarılan "erkek oyma", çıkarıldığı yerde kalan oyuk ise "dişi oyma" olarak adlandırılır. Oyma boyanır ve bir başka yüzeye, kâğıda, tahtaya veya mukavvaya yapıştırılır.

Fazla önemli olduğunu söyleyemeyeceğimiz bu sanat 18. yüzyıldan sonra zaten pek devam etmemiş ve kendi kendine sönmüştür.

CİLTÇİLİK/DERİCİLİK

Kitap ciltlemek için kumaş veya mukavva gibi malzemeler zaman zaman kullanılsa da, en yaygın malzeme deridir. Deri ise yalnız kitap cildinde değil, pek çok alanda pek çok iş için kullanılan bir malzemedir: En başta ayakkabı ve eyerler olmak üzere, sadak veya kılıç kını gibi askerî araçlarda, her türlü çanta yapımında kullanılmış, kimi zaman örtü veya perde olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla dericilik, bütün yerleşik ve göçebe kültürlerde çok eskiden beri bilinen bir zenaat olmuştur. Ciltçilik, dericilikte görece geç ortaya çıkan, dolayısıyla kendinden önce geliştirilmiş tekniklerden rahatça yararlanan bir koldur. "Ciltçi"lerden başka "sarac" ve "haffaf" (yani "kavaf") diye bildiğimiz kişiler de deriyle çalışan iş dallarının ustalarıdır. Ayrıca "debbağlar" da, bütün bu dalların üzerinde çalışıp işleyeceği deriyi, o duruma getiren esnaflardı.

Alındığı hayvana göre, keçi derisine *sahtiyan*, koyun derisine *meşin* veya *kösele*, ceylan derisine *rak* denirdi.

Kitaba kutsallık atfedilmesi, yani İslâm'ın doğuşu ve *Kur'an-ı Kerim*'lerle başka dinî metinlerin yayılması, İslâm dünyasında ciltçilik sanatının incelip gelişmesine, estetize olmasına doğrudan katkıda bulundu. Osmanlı öncesi dönemlerde Mısır, Bağdat ve İran, bu sanatın başlıca merkezleriydi.

Cildin derisi bazen bir tahta, daha çok da mukavvaya kaplanır. Kâğıtları üstüste yapıştırmakta kullanılan zamka katılan şap, mukavvalı cildin kurtlanmasını daha iyi önleyebiliyordu.

Deri boyanır, uzun uzun tıraşlanarak istenen inceliğe getirilir. Nemliyken kaplanır ve korumaya bırakılır. Bu arada bezemeleri de yapılırdı. Kitabın bir ön, bir arka kapağı, bir de sırtı olur. Osmanlı cildinde, arka kapağa uzunlamasına iliştirilen ve üçgenleştirilmiş öbür ucu ön kapağın altına giren *mikleb* vardır; bunu arka kapağa bağlayan oynak parçaya da *sertab* denir.

Sayfalar forma halinde dikilerek cenderede sıkıştırılır, böylece oluşan sırta ince bir bez yapıştırılır; sonra da *şiraze* denilen ibrişimden örülü ince şeritlerle cilde bağlanır.

Deri, tıraşlanması bittiğinde, ya alet ya da kalıpla, süslenmeye hazır hale getirilmiştir. Alet, *yekşah* denilen bir alettir ve bununla işlenecek motifler derinin üzerine çizilir. Kalıp ise, başlangıçta demir veya tahtayken sonradan pirinç veya sertleştirilmiş deriden yapılır olmuştu. Bu kalıp, deriye bastırılarak, istenen şekil yüzeye çıkarılıyordu. İlk işlem tamamlandıktan sonra, usta, boyalarını ve yaldızlarını uygulamaya başlıyordu.

Klasik Osmanlı ciltlerinde en sık rastladığımız motif orta yerdeki *şemse*'dir. "Güneş" demek olan "şems"den gelen bu biçim genellikle dikine ovaldir; üstünde ve altındaki uzantılarına *salbek* denir. Cildin ortasında deri (genellikle boyanarak) çıplak bırakılmış, ama kenarları süslenmiştir. Köşelere *köşebend* denir. Bu biçimlerin kenarlarını dönen suya *zencirek* adı verilir. Şemsenin, köşebendlerin vb. çoğu zaman yaldızlı olan iç yüzeyleri de genellikle *rumî* ve *hatayî* bezemelerle süslüdür. Daha önce de söylediğim gibi, süsleme sanatlarının bütün dallarında, üç aşağı beş yukarı aynı motifler kullanılır. Ciltlerde de, burada anlatılan *şemse*'lerden başka pek çok motif uygulanmış, kullanılmıştır. Gene kullanılan süsleyici malzemeye göre, gümüş işlemeli olanlara *simduzî*, altın işlemelilere *zerduzî*, bunlara ek olarak çeşitli mücevherler yapıştırılmış olanlara da *murassa* denmiştir.

Sözünü ettiğimiz başka dallar gibi Osmanlı ciltçiliği de ciddi bir şekilde Fatih Sultan Mehmed zamanında başlar. Nakkaşhanenin yanı sıra, sarayda cilt işiyle uğraşan elli kadar usta olduğu anlaşılıyor. Aynı şekilde, bu dönemde başlayan birikim 16. yüzyıla gelindiğinde asıl zengin ürünlerini vermiştir. Bu ustalar-

dan bazılarının adlarını biliyoruz: Mehmed Çelebi, Süleyman Çelebi, Mustafa Çelebi gibi. Bu dönemin klasik görkemi bir daha yakalanmamakla birlikte, 18. yüzyılda da güzel eserler bulmak mümkündür. Bu yılların Batı etkili eklektizmi, ciltçilikte, tezhibde olduğu kadar olumsuz sonuçlar vermemiştir. Dönemin en parlak temsilcisi de Ali Üsküdarî'dir.

Hammadde olarak deriyi içeren sanatlardan biri de Karagöz figürlerinin yapılmasıdır. Bu işte deve derisi kullanılır. Deri iyice gerilerek inceltilir, arkasından gelen ışığı geçirecek hale gelmesi gözetilir. Bu gölge oyununda varolan "karakter"lerin sayısı iki yüzü bulduğu gibi, ayrıca dekor olarak kullanılan ev, ağaç, araba gibi birçok cansız nesne figürü de bulunur.

MİNYATÜR

"Minyatür" terimi dünya dillerine İtalyancadan gelmiştir. *Minium*, "zincifre" ya da "sülügen" demektir (eritilmiş kurşundan üretilen kırmızı boya). Bu maddeyle "boyamak", *"miniare"*, boyanan şey de *"miniat"* kelimeleriyle anlatılırdı. Söz konusu eylem, bir yazma kitabın bu şekilde süslenmesiydi. Bu "süsleme", metnin resimlenmesi anlamına da geliyordu. Latince "küçük" anlamı veren *"min-"* kökünün çağrışımları da bu adlandırmayı etkilemiş olabilir ("küçük resim" anlamı vererek). Osmanlılar kendileri bu çeşit resimlere "nakış", bunu yapana da "nakkaş" diyorlardı. Bugünkü kullanımıyla "nakış" kulağımızda resimden çok, figüratif, yarı-figüratif veya tamamen stilize, bir süsleme çağrışımı yaratıyor. Osmanlı'da da böyle olmakla birlikte o dönemde "resim" anlamı daha güçlüydü. Ayrıca, "resm" kelimesi de bugünkü "resim yapma"nın yanı sıra "süsleme" gibi farklı anlamlar taşıyordu.

Şimdi "minyatür" dediğimiz bu resimler, Doğu geleneğinde de yazma kitapların süslenmesi amacıyla başlamış ve sonuna kadar da bu çerçevenin dışına pek çıkmamıştır. Ancak, hat ve tezhib sanatlarında gördüğünüz *murakka* bir ölçüde minyatür için de geçerli oldu ve böylece bir kitabın parçası olmayan albümler yapıldı. Buna rağmen, minyatürün parçası olduğu kitaptan bağımsızlaşıp kendi başına bir sanat biçimi veya dalı haline geldiğini söylemek mümkün değildir. Bu, kitap dışına hiç çıkmadığı demek değil, çıksa bile, bir resim sanatı olarak bağımsızlaşamadığı anlamına geliyor.

Bu tür süslemelerin Türk tarihinde Uygurlar çağına kadar gittiği ve oradan Selçuklu medeniyetine de geçtiği görülüyor. Hattâ Ortadoğu'da yapılan minyatürlerde insan figürlerinin genellikle çekik gözlü olması da başlangıçtaki bu Uygur uygulamasının gelenekleşmesine bağlanıyor. Selçuklu döneminden kalma çok sayıda minyatür elde yok. Osmanlı'da bu sanat, Fatih Mehmed zamanında, "tezhib" dolayısıyla sözünü ettiğimiz saray nakkaşhanesinin kurulmasıyla başlamıştır. Çoğu zaman minyatürcü ile tezhibci aynı kişi oluyor, hattâ bazen aynı kişi bir kitabın hattından cildine her şeyini yapmış olabiliyordu. Gene de, işbölümü başlamış ve herkesin en iyi hangi işi yaptığı belli olmuştu. Metin And şöyle diyor:

> Bir yazmanın ortaya çıkması çok yönlü kolektif bir çalışmayı gerektiriyordu. Metni yazan tarihçi, şair, bilim adamı, bunları yazan hattatlar, kâğıda altın serpme işini (zerefşan) yapanlar, tezhip yapan müzehhipler, yaldız ve mürekkeple çerçeveleri çizen cedvelkeşler ya da kalemkeşler, çok ince çiçek bezemelerini yapan girihbendler, kâğıttan oymacılıkla çiçekli bezemeler yapan ezhar-ı şükûfe katı'a, ebru yapanlar, kimi kez kâğıdın üzerine sıvama altın sürenler (minyatür bu fon üzerine yapılırdı), zerendûd ve en önemlisi cild sanatında mücellidler. Bunların değişik sanatları vardı (And, *OTS*, s.120).

Nakkaşlar kâğıtlarını ve boyalarını da büyük ölçüde kendileri üretirdi. Hattatlar gibi onlar da bir tür hammadde olarak kâğıdı türlü türlü işlemlerden geçirerek üzerine resim yapılabilir hale getirirlerdi. Boyalar doğadaki çok çeşitli kaynaklardan üretilirdi ve herhalde çeşitli nakkaşlar tam istedikleri tonları elde etmek için kendi kişisel formüllerini geliştirmiş olmalıdırlar. Kalemler, hattat kalemleri gibiydi. Fırçalar ise çok zaman (incecik nakışları yapabilmek için) tek tüyden yapılırdı.

Süleymanname'de Ferhat Paşa'nın Revan'a girişini tasvir eden bir minyatür.

Topkapı Sarayı Müzesi.

Metin And, Osmanlı minyatür tarihini evrelere ayırırken Fatih'in saltanatı ile Kanunî Süleyman'ın tahta çıkışı arasındaki yılları "oluşum evresi" olarak ayırıyor. And, bütün Kanunî dönemini "Geçiş" olarak adlandırırken, "Klasik" sıfatını II. Selim'le III. Mehmed arası için (yaklaşık 30 yıl) uygun görüyor. Ona göre 17. yüzyıl, minyatürde de "Duraklama"dır. 1700 ile 1750 arası da neo-Klasik'tir. Başka sanat tarihçileriyse farklı dönemlendirmeler yapıyor. Ben kendi hesabıma, Fatih ve Bayezid, hattâ belki Selim dönemlerine "Erken", Süleyman'dan itibaren de "Klasik" deme eğilimindeyim. 17. yüzyılı "Duraklama" olarak görmüyorum. Lâle Devri de, her alanda görülen Batılılaşma ile, minyatürde de son canlanmanın gerçekleştiği dönemdir.

Fatih Mehmed'in Batı'dan çağırdığı ressamlardan daha önce de birkaç kere söz edilmişti. Batı dünyası ile Osmanlı toplumu arasındaki bu yakınlık, İslâm dünyası içinde Osmanlı resmine daha özel bir hava vermiştir. Ama bu, resimde Batılı bir anlayışın başladığı anlamına da gelmez. Karışımı en iyi yansıtan tekil eserin ünlü Fatih portresi olduğunu söyleyebiliriz. Bu minyatürde padişah sağ elinde bir gül ve sol elinde bir mendille bağdaş kurmuş, oturmaktadır. Ellerindeki bu nesneler minyatür geleneğine uygundur. Ama, Şiblizade'nin yaptığına inanılan bu portrede resmi padişaha sahiden benzetme çabasının, bütün bu gelenekte görülenden daha ileri boyutlarda olduğunu söyleyebiliriz. Bunu söylerken muhtemelen Bellini'nin yaptığı tablo da zihnimizin bir yanında duruyor. Ama *yüzün* çalışılmasında kendini belli eden bu "benzetme çabası" resmin başka parçalarında görülmüyor. Bedenin orantıları ve oturuş biçimi iyi değil, özellikle kollardaki kumaş kıvrımları başarısız. Bunların ötesinde, gene minyatür geleneğinin aslî bir parçası olan *çizgi* öğesi, "yarım profil" gibi Batı'dan gelen anlayışlara rağmen, resmin bir Batı portresine daha fazla yaklaşmasına engel oluyor. Bunun, nakkaş ya da ressamın "başarısızlığı"ndan çok, geleneğe bağlılıkla açıklanacak bir durum olduğunu sanıyorum.

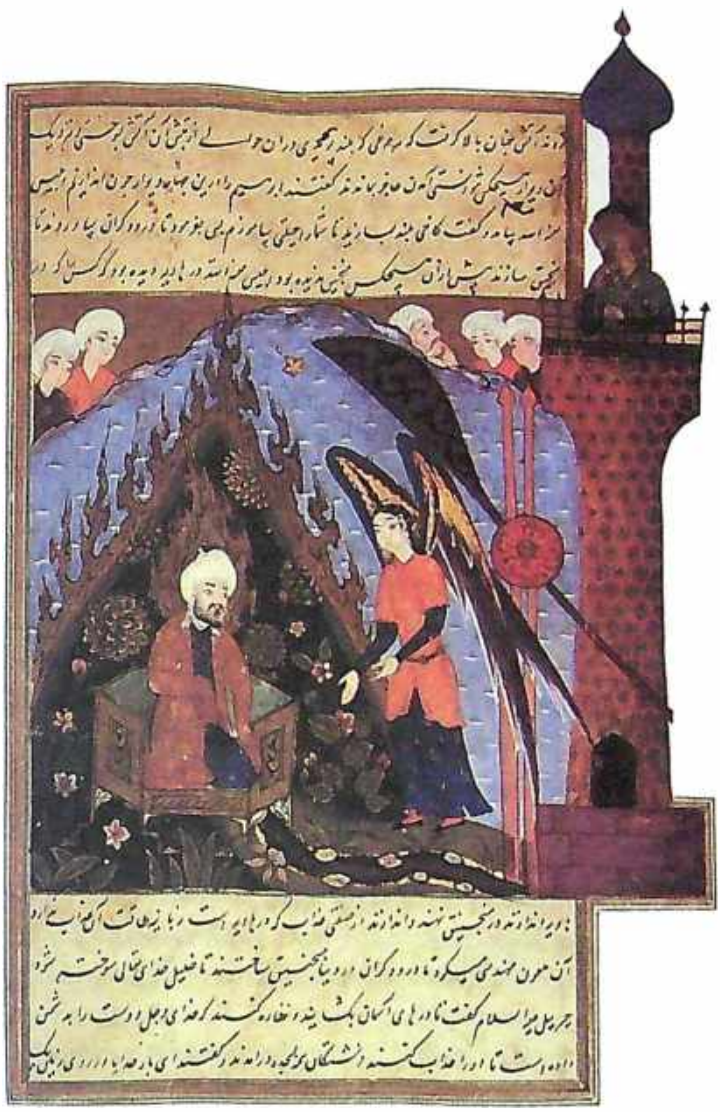
"Batılı portre" olmamakla birlikte, Fatih'in bu

resmi, Osmanlı kültüründe bir "padişah portresi" geleneği başlattı. Daha sonra çeşitli Osmanlı nakkaşları, Silsilename'ler veya tarih yazmalarında, çoğu hayalî olmak üzere, birçok padişah portresi yaptılar.

Yavuz Selim'in Doğu seferlerinden çeşitli İranlı, Halepli, Mısırlı nakkaşları da yanına alarak dönmesi, Fatih'le başlar gibi olan Batı etkisini kapatmış olmalıdır (ancak, Osmanlı sarayında Batılı sanatçılar bundan sonra da zaman zaman görülmüştür). 15. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul her anlamda bir kültür merkezi olmaya çabalarken, İran'da da epey hareketli günler yaşanıyordu. Herat'ta bulunan nakkaş Behzad, bu sanatla uğraşanların hepsini, dolaysız veya dolaylı, etkilemekteydi. Hayatının son günlerinde Herat'tan Buhara'ya gitmek zorunda kaldı. Bu kentlerin dışında Şiraz, Tebriz, hattâ Bağdat da kendine göre bir minyatür geleneği kurmuş merkezlerdi. 16. yüzyıl başında Şah İsmail, İran'ın siyasî birliğini yeniden toparlayınca, Tebriz veya İran ile İstanbul, her konuda olduğu gibi nakkaşlıkta da rakip haline geldiler. Bu yüzyılda, İran etkileri aynı zamanda doğuda, Hindistan yönünde de yayılmıştır.

Kanunî döneminde ilginç ve kendine özgü bir nakkaş Matrakçı Nasuh'tur. Nasuh, Bosnalı (muhtemelen Sırp) bir devşirmeydi. Nakkaşlığı ve hattatlığının yanı sıra tarihçi ve matematikçiydi. Kanunî zamanındaki bir sünnet düğününde icat ettiği mekanik bir oyuncaktan ötürü bu lakapla anılıyordu. Dönemin bazı seferlerinde bulunmuş ve geçtikleri kentlerin minyatür halinde haritalarını çıkarmıştı. Ayrıca, yazdığı tarih kitaplarını da kendisi resimlemişti. Son zamanlarda moda olan, resimli turistik kent haritalarını andıran şekilde, Matrakçı Nasuh, Asya'da ve Avrupa'da pek çok kentin binalarının oldukça gerçekçi ve oldukça ayrıntılı resimlerini yaptı. Bu resimlerde insan figürü hiç kullanmadı. Bu harita-resimleri daha sonraları da onun kadar başarılı çizen olmadı.

Bu dönemin bir başka önemli nakkaşı da Nigarî'ydi. Denizci olduğu ve donanmada Reis Haydar adıyla tanındığı söylenir. O da öncelikle bir portrecidir ve muhtemelen en çok Barbaros Hayreddin port-

İran'da görsel sanatlar her zaman belki daha "dolgun" diyebileceğimiz bir karakter sergiledi: Halıda ve tezhipte olduğu gibi, minyatürde de. Bir İran minyatüründe Hazreti İbrahim ve yanında Cebrail, minarede ise Nemrud.

Cyril and Methodius National Library, Sofya.

resiyle tanınır. Ama Barbaros'u Kanunî Süleyman'la birlikte çizdiği gibi dönemin Avrupalı hükümdarları I. François ile V. Karl'ın da 3/4 profil portrelerini yapmıştır. Bu sonuncuları bir yerden kopya etmiş olmalı.

Daha önce adı geçen Şahkulu da bu dönemin farklı özellikte bir sanatçısıdır. "Saz üslûbu" denen ve çok az renge yer veren bu tarz, gerçekçilikte atılmış önemli bir adım sayılabilir. Ama bu adım da, minyatürün kendine koyduğu "dekoratif amaç" perdesini yırtıp dışarı çıkamamıştır. Veli Can gibi, bu tarzda eserlerini bildiğimiz daha genç nakkaşlarda stilizasyon hemen her şeye egemen olmuştur.

Kanunî Süleyman'ın ölümünü izleyen dönemde Osmanlı minyatürcülüğüne damgasını vuran, Nakkaş Osman olmuştur. Padişah portresi geleneğini Osman da devam ettirmişti. Gene Bosnalı bir devşirme olan Osman'ın yaklaşık II. Selim'in tahta geçtiği yıllarda nakkaşbaşı olduğu ve bu görevde çalıştığı süre içinde nakkaşhaneden çıkmış bütün eserlerde payı olduğu düşünülüyor. Asıl önemli katkısı, minyatürlerin kompozisyonlarını çizmekte görülmüştür. Burada Batılı anlamda bir perspektif aramamakla birlikte, o düşünceden habersiz olmadığı da sezilir. Dağlar, ağaçlar ve buralarda yerleştirdiği figür gruplarıyla ufka doğru uzaklaşan farklı düzlemler yaratır. Figürlerin birbirleriyle ilişkili olması için de çalışmış, ayrıca ifadeye de önem vermiştir.

Surname, Nusretname, Şehinşahname, Hünername, Şecaatname ve *Siyer-i Nebi* gibi, Osmanlı minyatür tarihinin en önemli eserlerinin yer aldığı kitaplar hep bu dönemde resimlenmiştir. Öte yandan, bu yıllarda oldukça farklı bir üslûpla ortaya çıkan Bağdat minyatürcülüğü de günümüzün sanat tarihçilerinin dikkatini çekmiştir (*Sevakıb-ı Menakıb* ve *Hadikatü's-Süeda* gibi eserlerin minyatürleri).

17. yüzyılın başında minyatürcülüğe gelen bir yenilik, bu dönemi "duraklama" olarak niteleyen Metin And'ın da belirttiği gibi, günlük hayat konularının da minyatüre girmeye başlamasıdır. Metin And bu bağlamda *I. Ahmed albümü* diye tanınan albümün önemini vurgular. Günsel Renda da, padişahın nameza gidişini gösteren minyatürün bir köşesinde yankesicilik yapan adamın yakalanması gibi bir ayrıntının eklendiğini anlatarak yeni dönemin bu özelliğini öne çıkarır.

Bu dönemin önde gelen minyatürcüsü Nakşî Ahmed'dir. Batı etkileri çoğalmış, Nakşî de bunlara, kendinden öncekilere oranla daha fazla önem vermiştir. İlkel bir perspektif arayışı, derinlik etkisi yapan düzenlemeler dikkat çeker. Gölgeyi denemeye bile yaklaşmıştır.

Batı'dan gelen birçok görsel nesne, geleneksel sanatlar yelpazesinde minyatürün yerini sarsmaya başlamış olabilir. Metin And'ın "duraklama" teşhisine hak verdirecek şekilde, hem minyatür azalmış, hem de yapılanların niteliğinde bir düşüş gerçekleşmiştir. Bu koşullarda, 18. yüzyılın başında, Lâle Devri diye anılan dönemde, son bir canlanma görülür. Bu dönemin büyük minyatürcüsü Levnî'dir. Onun başlıca eseri de III. Ahmed'in şehzadelerinin sünnet düğününü anlatan *Surname-i Vehbî* için yaptığı minyatürlerdir. Burada, eski "surname" tipi minyatürlerde görülenlerden farklı daha sofistike kompozisyonlar uygulamıştır (gerilerden ön plana kavisler çizerek ilerleyen esnaf kolları gibi).

Asıl adı Abdülcelil Çelebi olan Levnî, Cantemir'in Osmanlı tarihine padişah portreleri de hazırlamıştı. Ayrıca, tanınmamış pek çok kadın ve erkeğin, genellikle tek tek figürler halinde ve çeşitli durumlarda portrelerini yapmıştır. Işığa ve gölgeye duyarlı olduğu görülmektedir. *Hamse-i Atayî*'nin de onun veya ondan etkilenmiş birinin eseri olduğu düşünülür. Ama Levnî, Osmanlı minyatürünün son parlayışıdır. Onun bu sanat çerçevesinde başarısı, belki de varolan koşullarda bu sanatın kendisinin yetmezliğini daha belirgin hale getirmektedir. Nitekim, bu yüzyıl ortalarında gelenek iyice tıkanır. Ama yerine yeni bir resim geleneğinin kurulması da kolay olmaz.

Minyatürde ele alınan konuların bir bakıma sınırlı olduğu söylenebilir. Ne de olsa bu bir saray sanatıdır ve sanatla ilgili kişilerin sayısı da oldukça sınırlıdır: Saray nakkaşhanesinde çalışan insanlar kadar.

Bunlar da kendilerine sipariş edilen işleri yapıyor, yani sarayda çeşitli nedenlerle önem verilen bazı kitaplara resim yapıyorlardı. Saray dışına iş yapan minyatürcüler olduğunu biliyoruz; "cevahirname"ler, ayrıca, herhalde en çok ecnebilerin ısmarladığı "kıyafet albümleri" yapıyorlardı. Gene de, sarayla ilişki, bu sanatı büyük ölçüde belirlemiştir. Ancak, minyatürde konuların sınırlı olduğunu söylemektense, konuların işlenmesinde önemli sınırlar olduğunu söylemek herhalde daha doğru olacaktır.

Metin And, belirlediği sınıflama içinde kategorilerin zaman zaman birbirine karışabileceği uyarısında da bulunarak, şöyle bir konu sıralaması yapmış: 1) Portreler, 2) Padişah, 3) Genel Şenlikler, 4) Topkapı Sarayı, 5) Edebî eserler, 6) Dinî konular, 7) Doğa ve kent görünümleri, 8) Bilimsel ve ansiklopedik konular, 9) Günlük hayattan sahneler, 10) Kuşlar, hayvanlar, yaratıklar, bitkiler ve 11) Kadınlar, erkekler. Bu sıralama mümkün, ama bakış açılarına göre başka kategorizasyonlar da yapılabilirdi. Bu sayılanlar arasında portreler, daha önce de söylendiği gibi Osmanlı geleneğinde daha çok gelişmiştir. Öte yandan, hemen Matrakçı Nasuh'la özdeşleştirilen ve Günsel Renda'nın da "topografik resim" diye nitelediği "kent" manzaralarının da başka kültürlerde pek benzeri yoktur. And'ın "bilimsel ve ansiklopedik" dedikleri, içlerinde en işlevsel olan, dolayısıyla en az sanatsal kaygı güdenidir, çünkü özgül bir konuda bilgi vermek için yapılırlar. Çağdaş tarihle daha çok ilgilenmiş olmanın da Osmanlılara özgü bir tutum olduğunu Metin And'dan öğreniyoruz.

İslâm'ın "suret"le, "tasvir etme" denen fiille ilgili genel tavrı, minyatür gibi bir sanatın kendini belirli sınırlar içinde tutmasında şüphesiz önemli bir rol oynamıştır. Ama bu dinî kuralların yanı sıra, genel toplumsal ideoloji de çeşitli kısıtlamalar getirmiştir. Bunlar, hepsi burada yapılan minyatürle Rönesans süreci içinde Batı'da gelişen resim arasında çok önemli farklılıklar olmasına yol açmıştır, ama en önemli etken, herhalde, Batı'daki "birey" kavramının ve "bireyselleşme" sürecinin, Batı dışında herhangi bir yerde bir benzerinin görülmemesidir.

Şöyle bir örnek üstünde biraz duralım. Uzakdoğu resminde paralel çizgiler ufka doğru birbirine yaklaşıp birleşmez. Bunun *nesnel olarak* böyle olduğunu biliyoruz, ama gözün bir yanıltısı sonucu, öznel bakış alanımızda, paralel çizgilerin ufka doğru birleştiğini görüyoruz. Öyle olmadığını bile bile birleştireceksek, "ben böyle görüyorum" sözünün genel kültürde önemli bir ağırlığı olması gerekir. Batı'nın tarihinde, Rönesans dediğimiz o yıllara gelindiğinde, böyle bir ağırlık çok çeşitli nedenlerle oluştuğu için, "öznel bakış" diye tanımlayabileceğimiz "perspektif", görsel sanatın başlıca ilkesi haline gelebildi. Dünyanın başka bölgelerinde böyle bir gelişme yaşanmadı.

Minyatürde olmayan, yalnızca perspektif değildi. İtalya'da perspektife doğru giden en önemli adımları atan Giotto aynı zamanda figürlerini de birbirleriyle ilişkisi olan varlıklar olarak resme yerleştiriyordu. Gene onunla birlikte, resmedilen kişilerin yüz çizgileri ve ifadeleri farklılaşmaya başladı. Kişilerin birbirlerine bakmaları, ayrıca boşlukta yüzmekten çıkıp ayaklarını somut bir yere basarak durmaları, ayrıca bir de gölgelerinin olması (bu da bir "yanılti") Masaccio'yu buldu. Masaccio 1428'de, sadece 27 yaşında ölürken Rönesans süreci artık teknik sorunları büyük ölçüde çözmüş, sofistike bir perspektif geliştirmiş, Leonardo ve Michelangelo gibi büyük ustalara hazırlanıyordu.

Ama bunların hiçbiri Ortadoğu'nun minyatür resminde görülmedi. Minyatürde insanlar veya hayvanlar pek sağlam bir biçimde yere basmazlar - zaten pek öyle basılacak veya oturulacak bir "yer" yoktur. Resmedilen kişilerin fizyonomileri bazı istisnaî figürler dışında farklılaşmaz. Herkes aynı yüz çizgilerine sahip olduğu gibi, ifadeleri de birbirlerinden farklı değildir. Ayrıca, içinde bulundukları ortam da ifadelerini değiştirmez - acı çekecek bir durumda resmedilmiş kişinin yüzünde bir acı ifadesi görmeyiz. Işık ve gölge üzerine herhangi bir şey düşünülmemiş, herhangi bir çaba harcanmamıştır.

Ortadoğu'nun ve Müslüman dünyanın görsel sanatlarında böyle şeyler yoktur, çünkü görsel sanatları

da içeren genel ideolojinin hayata ve dünyaya yaklaşımında, varlığın ne olduğunu merak etme ve öğrenme çabası yoktur. Varlığa ilişkin sırların o genel ideoloji içinde çözülmüş ve açıklanmış olduğu varsayılmıştır. Bu durumda, resmedilen varlık, *araştırılan* bir şey değil, *bilinen* bir şeydir ve bu durumda, genel ideolojinin "sanat" denen etkinliğe verdiği role de uygun bir biçimde "dekoratif" bir mahiyet almıştır. Onun için dünyayı gerçekte görüldüğü gibi resmetme çabası doğmamış, toplumun genel gidişinde de bu çabayı bir zorunluk haline getirecek bir şey olmamıştır. "Olduğu gibi" değil, ideolojinin gerektirdiği gibi resmetmektir minyatürün yaptığı. Örneğin, padişah herkesten yüce bir kişiyse, yaptığım resimde padişah resme baktığımız noktaya göre çok uzakta da olsa, ondan daha yakın duran herkesten daha büyük görünmelidir. Minyatür, fiziksel değil, manevî bir gözle bakarak gördüğümüz bir dünyanın resmidir. Onun için bir binanın hem içini, hem dışını, iki ayrı zamanı, iki ayrı mekânı vb. yanyana resmedebiliriz (erken Rönesans'ta Batı'da da hâlâ böyleydi).

Osmanlıların minyatürde İran'ı aştığı söylenebilir mi? Bunun cevabı tabiî biraz da zevke bağlı. İran'da görsel sanatlar daha zengin ayrıntılı olmuş, Osmanlılar ise genel olarak sadeliği tercih etmişlerdi. Halılarda olduğu gibi minyatürde de bu özelliklerle karşılaşırız.

Buraya kadar sözünü ettiğimiz sanatların hepsi kitapla ilgiliydi. Sayılanlar arasında kitaptan en fazla bağımsızlaşmış olanının hat olduğunu söyleyebiliriz. Onun da kitapla ilişkisi elbette çok yakındır. Ama bütün bu sanatlarla ilgisi, "kitap" denen nesnenin ne kadar olağanüstü bir şey olduğunu da gösteriyor.

ÇİNİCİLİK

Bu noktada "kitabı" ve ona ilişkin sanatları geride bırakarak toprakla ilgili sanatlara gelelim. Toprağı işleyerek bir araca dönüştürmek, insanlığın erken marifetlerinden biri olmuştur. Ne çeşit toprakların buna uyduğunu çok eski zamanlardan beri öğrenmişlerdi. Başlangıçta toprağı pişirerek sertleştiremiyorlardı, çünkü bu takatte ısıtma imkânları yoktu. Ama ısının bu etkiyi yarattığını biliyor ve Mezopotamya ya da Mısır gibi sıcak bölgelerde güneş ışığından yararlanıyorlardı.

Zaman içinde, tekerleğin bulunması da, toprağı işlemeyi ve ona biçim vermeyi kolaylaştırmıştı. İlkin arabalarda kullanılan tekerleğin "çömlekçi çarkı" haline gelmesi MÖ 4000'i buldu. Tekerleğin icat edilmediği Amerika kıtasında ise çömlekçilik çok fazla gelişmedi. Çark öncesinde Eski Dünya'da da yapıldığı gibi toprak, ince uzun silindirler halinde yuvarlanıyor ve sonra bu silindirler birbirlerinin üstüne yatırılıp yapıştırılarak çömlek biçimleniyordu.

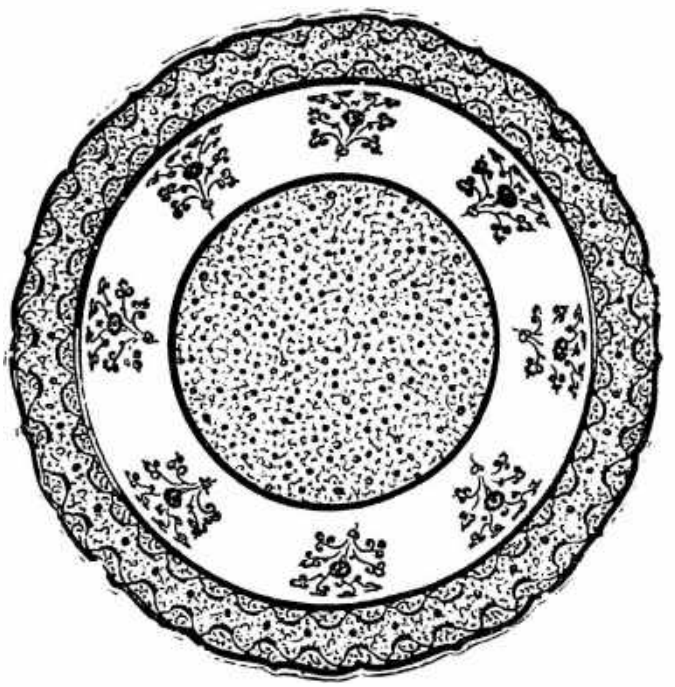
Bugün Türkçede "seramik" (ya da "keramik") denince genel çanak çömlekten daha özgül anlamda, "sırlı" toprak nesneleri anlıyoruz. "Sır" başlangıçta, muhtemelen, "süs"ten önce kap kacağı koruyacak bir öğe olarak, işlevinden ötürü icat edilmişti. Çeşitli tekniklerle geliştikçe, fırından önce nesneye sürülebilen boyalar (bunlara "sıraltı" denir), veya tersine ilk fırınlamadan sonra boya sürülüp yeniden fırınlananlar ("sırtüstü") üretildi ve kullanıldı. Ortadoğu da, Uzakdoğu da yer yer ayrışan tekniklerini yaklaşık aynı zamanlarda geliştirdiler. Böylece seramik renklendirildi ve bu sırlı toprak yüzeylerde bir süsleme sanatının yeşerip serpilmesinin yolu açıldı.

Türkler Ortadoğu ve Anadolu'ya geldiklerinde, bu coğrafya üzerinde seramik sanatları iyice olgunlaşmıştı. Hattâ yer yer bozulmaya başladığı bile söylenebilir. Bütün bu sanatların kökenlerinin, kimin kimden ne aldığının tartışması, milliyetçiliğin hâlâ büyük ölçüde belirlediği, dolayısıyla her araştırmacının kendi ulusal kökenine pay çıkarmaya çalıştığı bir ideolojik ortamda yürüdüğü için, zaten hayli kıt olan verilerden çok kesin çizgiler saptamak mümkün değil. Ama Selçuklular, onlardan sonra Anadolu'ya egemen olan beylikler ve en son ortaya çıkıp hepsinden uzun yaşayan Osmanlılar, buldukları kültürel-sanatsal zenginliğin (tabiî şu anda seramikten ve çiniden söz ediyoruz, ama bunu çok daha geniş bir alanda geçerli olmak üzere düşünebiliriz) tamamından yararlanmış, zaman

içinde kendi özgün katkılarını da yapmışlardır. Bu bağlamda, kullandıkları motiflerin genellikle daha önceki İslâm sanatından alınsa da, başka kültürel etkilere kapalı kalınmadığı söylenebilir. Ayrıca, Osmanlı tarihinin büyük bir kısmında çiniciliğin büyük merkezi olan İznik'te Roma döneminde de seramik atölyelerinin bulunduğu, Osmanlı tarihi içinde de burada gayri Müslim, özellikle Ermeni ustaların çalıştığı eklenebilir.

Başta Konya olmak üzere birçok Anadolu kentinde bulduğumuz Selçuklu yapılarında Selçuklu zamanının çini örneklerini görebiliyoruz. Süsleme sanatlarının başka alanlarında olduğu gibi burada da Selçuklular Osmanlılara oranla daha ikonoklasttılar ve "geometrik" denilen bir figür anlayışından pek sapmamışlardı. Gerçi insan figürü bile yaptıkları bazı örnekler olmuştu, ama bunlar kuraldışıydı ve soyut geometrik düzenlerde büyük bir ustalık edinmişlerdi. Bir çini karosunu genellikle tek bir renge boyuyor ve karoları çeşitli örgelere (pattern) göre dizerek farklı desenler elde ediyorlardı. Beyaz, çeşitli tonlarda mavi ve yeşil (firuze, lacivert vb.) renkleri kullanıyorlardı. Tek renkte boyanan karo parlak olur. Bu karo ya da levhalar üçgen, her çeşit çokgen veya yıldız gibi çeşitli biçimlerde yapılmış olabilirdi. Ama gene de tek tek karolarla özgün ve çeşitlilik gösteren desenler çıkarmak da zordu. Muhtemelen bu nedenle, yani yaptıkları binaları çiniyle kaplayarak süsleyen mimarların talebiyle, aynı karo üstünde birkaç renk birden kullanarak aynı karo üstünde desenler elde edilmeye başladı. Burada, boyaların birbirine karışması tehlikesi başgösterir. Araya çizilen (kahverengi boyayla) bir çizgi bu bulaşmayı önlüyordu. İspanya'da ise renkler arasına bir sicim konuyor, fırınlanırken bu sicim yanıp kül oluyor, ama boyaların birbirine akmasını da önlüyordu (*cuerda seca* tekniği).

Böylece geliştirilen mineli yöntemde (*"minaî"*) karoya yedi renk sürmek (sıraltı ve sırüstü olmak üzere) ve iki fırınlamayla süreci sonuçlandırmak mümkün hale gelmişti. Çok boya kullanılması, stilize figürlerin, motiflerin zenginleşmesine yol açtı.

İznik seramiklerinin tanınmışlığı, desenin yoğunluğu ile birlikte özellikle renklerin parlaklığından kaynaklanır. Fakat çini ustası boyama işlemi yaparken bu parlaklığı göremezdi, çünkü renk ancak fırınlandıktan sonra o eşsiz parlaklığına ulaşabiliyordu.
İznik çinilerinin en bilinen rengi mavidir. Kobalt oksitten elde edilen İznik mavisinin yanısıra ana maddesi manganez olan İznik moru da çok önemlidir. Yaprak dilimli kenarlı çukur bir tabak (yak. 1530).

British Museum

İlk Osmanlı çinilerini İznik'te görüyoruz: Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'nın yaptırdığı Yeşilcami'de, minarenin dış yüzeyini kaplayan, rengârenk, çocuksu havalı çiniler. Aslında bu çok erken evrede bile, Osmanlı çiniciliğinin Selçuklu'dan ayrılmaya başladığı sezilir. Buna karar vermek zordur, çünkü Selçuklu anlayışının örnekleri daha uzun zaman kendilerini göstermiştir. Fatih'in Topkapı Sarayı'nın parçası olarak yaptırdığı Çinili Köşk'te dahi Selçuklu havası hissedilir. Veya Mahmud Paşa'nın camii yanındaki türbesinin dış yüzeyinde gördüğümüz (bu dönem ve türbe

için oldukça şaşırtıcı) çiniler de hemen Selçuklu yapılarını akla getirir. Ama teknik gelişmekte, renkler çoğalmaktadır ve bu da söz konusu erken dönemden başlayan ve uzun süre devam eden bir farklılaşma, zenginleşme sürecine yol açmıştır. Mavi, yeşil ve morun farklı tonlarının yanı sıra güzel bir sarı da ortaya çıkmıştır. Renkli ve desenli karo kullanımı Selçuklulara oranla çok daha fazladır.

Bursa'nın başkent olmasıyla birlikte, özellikle Timur'u izleyen dönemde, erken dönem Osmanlı çiniciliğinin şaheserlerini Bursa'da, Çelebi Mehmed'in Yeşilcamii ve türbesinde, ayrıca Muradiye'de görürüz. Bu eserlerde, her anlamda bir gelişme vardır. 16. yüzyılda bir anlamda devrim yaratan kırmızının ilk belirtileri de burada görünmeye başlar. Bu yıllarda Edirne'deki binalarda da aynı canlılığı gözlemleriz. Örneğin, Üç Şerefeli Cami'nin çinileri dikkat çekicidir. Karolar üstündeki motifler gitgide daha sofistike bir görünüm kazanmaktadır.

Bu erken dönemde, Bursa'daki yapılarda, bazı çini ustalarının adlarıyla da karşılaşıyoruz: Muhammed el-Mecnun, Tebrizli Ali ibn Hacı Ahmed ve Tebrizli Ali ibn İlyas Ali gibi. Bu "Tebrizli" lakapları gene bir İran etkisini işaret etmekle birlikte, Ali ibn İlyas Ali'nin aslında Bursalı olduğunu, Ankara Savaşı yenilgisinden sonra Timur'la Semerkant'a gittiğini biliyoruz. Oradan "Tebrizî" olarak dönmüş olabilir. Aslında bütün süsleme sanatlarında olduğu gibi çinicilik alanında da bir İran etkisi söz konusudur, ama bu etki, minyatür, halıcılık, tezhib vb. alanlarda olduğu kadar güçlü değildir. Bunda, İznik ve Bursa'da çalışan bu ustaların teknik sırlarını Osmanlı sanatçılara vermesinin de payı olabileceği söyleniyor (Sakaoğlu-Akbayar). Bundan sonra, Yavuz Selim'in İran seferi dönüşünde birlikte getirdiği İranlı sanatçıların daha kalıcı etkiler bıraktığını önceki bölümlerde görmüştük.

Gene daha önce görüldüğü gibi, İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed'in sarayda kurdurduğu nakkaşhane, bütün süsleme sanatlarının gelişmesini etkilemiştir. İleride göreceğimiz gibi, kullanılan motiflerin ortak olması, bu sanatların bir alanında görülen bir şeyi hepsine birden taşıdığı için, ilk örneğin hangi dalda çıktığını anlamak, kesinleştirmesi pek mümkün olmayan bir iştir ve zaten çok önemli değildir. Fetihle birlikte güçlü bir imparatorluk olma yolunda hızla ilerleyen Osmanlı Devleti'nin bu gibi sanatlara ihtiyacı vardı; çünkü, adı üstünde, imparatorluğun "süs"lenmesi gerekiyordu. Dolayısıyla bütün bu sanatçıları devlet örgütledi ve geçimlerini garantiye aldı. Etkinlik, sağlam bir düzene bağlandı ve hemen semere vermeye başladı.

Yavuz Sultan Selim'in 1522'ye tarihlenen türbesinde, bu evrenin son güzel çinilerini görürüz. Çok daha sonra (1548) olmakla birlikte, Şehzade Camii'nde Şehzade Mehmed'in türbesinde de bu güzel sarı ve yeşiller görülür. Ama Kanunî'nin saltanatının ilk birkaç yılına rastlayan önemli olay *kırmızı* rengi uygulama yönteminin bulunmasıdır. "Mercan" ya da "domates" kırmızısı dediğimiz bu renk Batı'da "Armenian", "Armoniac" (ikisi de "Ermeni" anlamında) veya "Doğu", hattâ "Antwerp" kırmızısı olarak da bilinir. "Ermeni" denmesi, İznik'te buluşu yapan ustaların Ermeni olmasından ileri geliyor olabilir.

Kırmızı çok temel bir renk, hele bu gibi süsleme işlerinde çarpıcılığı nedeniyle çok önemli olduğu için, eksikliği de herhalde çok hissediliyordu. Ama bu sanatta bu rengi üretmenin büyük teknik zorlukları vardı. Nitekim şöyle altmış, yetmiş yıl sonra kırmızı çiniler kaybolup gitti ve bir daha bu nitelikte kırmızı üretmek mümkün olmadı. Bunun en akla yakın açıklaması, tekniği bulan ustanın sırrını kıskançlıkla saklaması ve onunla birlikte ölüp gitmiş olmasıdır.

İyi bir rastlantı sonucu (tabiî bu tür gelişmelere tam anlamda "rastlantı" dememek gerekebilir), Kanunî Süleyman'ın görkemli saltanatı, İznik atölyelerinde kırmızı rengin bulunması ve Mimar Sinan'ın uzun sanat hayatı buluştular. Böylece, Osmanlı mimarlık tarihinin en güzel binalarını, çinicilik tarihinin en parlak örnekleriyle süslemek mümkün oldu. Şehzade türbeleri, Rüstempaşa ve Sokollu camileri, Süleymaniye ve Ayasofya türbeleri, Piyalepaşa, Atik Valide ve Kılıçalipaşa camileri gibi birçok binada, biraz

daha kıyıda köşede kalan Takkeci İbrahim Ağa Camii'nde, böyle çinilere sahip olacağını hiç beklemeyeceğiniz Ramazan Efendi Mescidi'nde, Topkapı Sarayı'nın III. Murad Has Odası'nda ve tabiî Edirne'deki Selimiye'de bu tarihin en güzel örneklerini görmek mümkündür.

Bu dönemde kırmızı renginin bolca kullanımı çok önemli bir gelişme olmakla birlikte, onun yanında başka birçok yenilik daha vardı. Bunların en önemlileri desen anlayışında kendini gösterir. Dünyanın çeşitli bölgelerinde geliştirilmiş süslemeler bu sırada Osmanlı çinilerine (ve genel olarak süsleme sanatlarına) ithal ve entegre edildi. Bir etki kaynağı, Çin'dir. "Çin bulutu" denen motiflerle gene o tarz ejderhalar, dalgalar adapte edilmiştir. Lotusun yanı sıra "çintamani" denilen motif de bütün süsleme sanatlarına girmiştir. Bunun yanı sıra "Şam işi" olarak tanınan, nar ve enginardan stilize edilmiş figürler alınmıştır. Gene önceki bölümlerden hatırda kalan İranlı Şahkulu'nun, çırağı Karamemi'nin etkileri, "saz üslûbu" adıyla bilinen yalın tarzları çiniciliği de etkilemiştir. Palmet ve rozet denilen motiflerden başka "dört çiçek" üslûbu geliştirilmiş, yani gül, karanfil, lale ve sümbül bütün süsleme sanatı dallarında da geçerli olabilecek şekilde işlenerek bu sanatların belli başlı öğeleri haline getirilmiştir. Burada ilginç olan, bu çiçeklerin resmedilmesinde stilizasyonun asgaride tutulması veya tersinden söyleyecek olursak, oldukça gerçekçi ve natüralist bir anlayış sergilenmesidir. Aslanapa, Rüstempaşa Camii'nin çinilerinde 41 farklı lâle deseni olduğunu söylüyor.

17. yüzyılın başında Sultanahmet Camii yapılır. Batılıların da çinileri nedeniyle "Mavi Cami" diye andıkları bu camide kırmızı artık kaybolduğu gibi, çini sanatının duraklaması da başlamıştır. Bu yüzyılın ikinci önemli camii olan Yenicami'de ve türbelerinde durum değişmez. Çinili Cami adıyla anılan ve gerçekten her yeri çiniyle kaplı olan, Kösem Sultan'ın Üsküdar'daki Valide Camii'nde, dönemin bütün eserlerinde olduğu gibi, niteliksel düşüş çok belirgindir. IV. Murad'ın Bağdat Köşkü ile İbrahim'in Sünnet Odası bu yüzyılın en iyi çini örneklerine sahip olmakla birlikte onlar da bu düşüşü durduracak güçte olamamıştır. Niçin böyle olduğunu açıklamak da çok kolay değildir. Sakaoğlu-Akbayar'da şöyle bir açıklama çabası görülüyor:

> Başta Osmanlı Sarayı olmak üzere zenginliklerinin kalıcı eserlere dönüştürülmesinde çiniye de yer verilmesini arzulayan elit tabaka, İznik çiniciliğinin yaşaması için çaba göstermiş olsalar da alım gücünün düşmesi sonucu, maliyeti yüksek kaliteli çiniler yerine giderek daha kalitesiz ve ucuz çinilere yönelmiştir (*a.g.e.*, s.27).

18. yüzyıl başında İznik tükenmişti. Nevşehirli İbrahim Paşa bu durumu değiştirmek ve düzeltmek üzere, harap duran Tekfur Sarayı'nı bir çini imalathanesi haline getirdi ve böylece Osmanlı çinicilik tarihinde bu adla anılan kısa evreyi başlattı. Ama Tekfur Sarayı çiniciliği, ne kaybolan altın çağın sanatını diriltebildi ne de kendisi uzun ömürlü oldu. Bu dönemin görece canlanmış bazı örneklerini Hekimoğlu Ali Paşa Camii, III. Ahmed Çeşmesi gibi yapılarda ve Cezerî Kasım Paşa'daki "Osman bin Ahmed" imzalı Kâbe panosunda görüyoruz.

Ama daha ileri tarihlerde yapılmış, örneğin Beyazıt'taki Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi gibi binalarda karşımıza Avrupa'dan ithal edildiği belli olan çiniler çıkıyor. Bu, Osmanlı çiniciliğinin de sonu demek.

Bundan sonra çinicilik Kütahya'ya ve bir miktar da Çanakkale'ye kayıyor. Ama klasik Osmanlı döneminin, binaların içini, bazen de dışını süslemek üzere üretilen çini levhalar artık hemen hemen hiç yapılmıyor, çünkü binalar da artık böyle süslenmiyor. Daha çok tabak, çanak, sürahi gibi kap kacak üretiliyor. Ancak, 19. yüzyılın sonunda başlayan Millî Mimarlık akımı, *dış* yüzeyi süslemek üzere, yeniden çini sanatına başvuracaktır. Kütahya imalathanelerinde gayri Müslim ustalar da çalışmaya devam etmiştir. Galata'da Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin şimdi kriptası olarak kullanılan Surp Armeno Pırgiç Kilisesi'ne konmuş çiniler de büyük bir ihtimalle onların eserleridir (Venedik'ten, San Lazar'dan getirilmedilerse).

İznik yöresinin çamurundan üretilen çiniler özellikle saray nakkaşlarının yaratıcılıklarıyla renklendirilirdi. Erken Osmanlı çinilerinde kırmızı kalın hamurlu beyaz astar üstüne olan kobalt mavisi, kahverengi ve turkuaz gibi renkler hakimdi. 15. yüzyılda mavi-beyaz renklerin kullanımı yaygınlaştı. 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise mercan kırmızısının hakim olduğu çiniler yapılmaya başlandı.
İznik kırmızısının bazı örneklerini de Süleymaniye Camii ile Hürrem Sultan türbesinde görürüz.
Kenarsız tabak (yak. 1580-90).

Ashmolean Museum, Oxford

19. yüzyılın ortalarında Çanakkale gene bu kap kacak türü çini üretiminde bir gelişme gösterdi. Bunlar yalnız üretme tekniğinde değil, resimlemede de Kütahya'dan keskin bir biçimde ayrılır. Kütahya geleneksel stilize motiflerle devam ederken Çanakkale çinicileri çarşı ressamlarını, halk işi tepsi veya araba, kayık ressamlarını andıran, figüratif bir üslûp yarattılar. Naif ve hoş hayvanlar, bitkiler, gemiler, bina ve manzara resimleri çizmişlerdir.

"Çini" kelimesi, tabiî, Çin'den türetilmiştir. Toprağı işleme, çini veya porselen yapma alanlarında Çin her zaman dünyada en önde giden toplum olduğu için, bizde bu tür seramiğin ve Avrupa'da ise porselenin bu ülkenin adıyla ("china") anılması normaldir. Osmanlılar, başlangıçta, bizim şimdi "çini" dediğimiz sanatı "kâşi" adıyla anıyorlardı, çünkü bildikleri başlıca çinicilik merkezi Kaşi, yani İran'da, Tahran ile Isfahan arasında kalan Kaşan ya da Keşan kentidir. Ortadoğu'nun bu çok eski sanatının örnekleri bu kentte binaların içinde ve dışında kalmıştı ("Kâşane" kelimesi de buradan geliyor olabilir). Çini ustalarına da o zaman "kâşi-ger" deniyordu. "Porselen"in adı da, bir zamanlar Çin İmparatoru için kullanılan bir ad olan "fağfur"du. Bugünkü "çini" için "sırça" terimi de kullanıldığından Çinili Köşk'ün ilk adı da "Sırça Köşk"tü ve bu, günümüze bir deyim olarak kaldı ("sırça" şimdi daha çok "cam" anlamına geliyor).

> Türkler, söz konusu toprak sanatlarında sırlı sırsız keramiği çömlekçilikte, sırçayı duvar örgüsünde, çini tekniğini yüzey kaplamaya mahsus karo imalinde, fağfurî tekniği ise fincan, tabak, kâse, vazo vb. imalinde kullanmışlardır (Sakaoğlu-Akbayar, s.15).

Buraya kadar ağırlıkla "yüzey kaplamaya mahsus" olan çinicilikten söz ettik. Günübirlik kullanım için üretilen tabak çanak veya sır kullanılmayan çömlekçilik de Osmanlı süsleme sanatları tarihinde ciddi bir incelik ve sanatsallık düzeyine erişmişlerdir. Aslında çinicilik klasik dönemin ardından hızlı bir çöküş sürecine girerken, kap kacakta benzer bir durum görülmemiş, klasik dönemdeki kadar olmasa da, ince zevk ve yaratıcılık burada ta Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerine kadar devam etmiştir. Bu bağlamda III. Selim'in çabasıyla üretilen "eser-i İstanbul" tarzındaki porselenle Abdülhamid'in sarayda kurdurduğu imalathanede üretilen "Yıldız porseleni" kendi çağlarının zevkine göre seçkin eserlere sahiptir.

Galata'daki "Lüleci Hendek Sokağı" bu çevrede yerleşmiş lüleci zanaatkârlar loncasının anısını yâd etmektedir. Tütünün gelişi ve çubukla tütün içmenin yaygınlaşması ile özel bir kilden lüle yapılmaya başlandı. Eskişehir'de bulunan, hidratlı magnezyum sili-

kat olan lületaşı da gene bu tarihlerde tütün tüketimine yönelik bir zenaatin hammaddesi oldu.

Çinicilikten, dolayısıyla toprakla yapılan bu sanattan söz ederken, hammaddesi gene toprak olan bir başka el sanatına değinmeyi unutmayalım: Camcılık. Cam gibi bir nesnenin son analizde topraktan üretiliyor olmasını düşünmek hayli şaşırtıcı da olsa, doğrusu bu. Camın ilk örnekleri yaklaşık 1500 yıl kadar önce Mısır'da üretilmiştir. Belirli toprak çeşitlerini kumtaşı ile ısıtıp erittikten sonra çubuklarla kalıpların içine üfleyerek oluşmuş cama biçim veriyorlardı. Ama zamanla bu işi kalıpsız yapmayı da öğrendiler.

İstanbul'da, 12. yüzyılın ilk yıllarında yapılan Pantokrator Kilisesi'nin (Zeyrek) yanında bulunmuş bazı renkli cam parçaları, uzmanlara, şimdiye kadar bilindiğinin tersine, bunun Doğu'dan Batı'ya gitmiş bir sanat olduğunu düşündürmüştü; ama şu aşamada konu hakkında kesin bir şey bilmiyoruz. 12. ve 13. yüzyıllarda Batı'da, katedraller vitraylarla süslenmeye başlamıştı. Bu sanat böylece dünyaya yayıldı. Ayrıca Venedik, gene 13. yüzyılda, dünyanın başlıca cam üretim merkezi haline gelmişti. O tarihlerde Murano Adası görece boş olduğu ve dolayısıyla bu atölyelerin arz ettiği yangın tehlikesinden fazla etkilenmeyeceği için bu işe ayrıldığı söylenir. Buradan bütün dünyaya cam eşya ihraç edilmişti - hâlâ da ediliyor.

Camilerde vitray kullanımı Osmanlılarda İstanbul'un fethi öncesinde başlamıştı. Onun için Bursa'da ve Edirne'de de renkli cam görürüz. Şehzade, Süleymaniye, Sultanahmet ve Yenicami'nin vitrayları dikkate değer. Bütün bu ustalar arasında yalnız Süleymaniye'nin camlarını yapan ve "Sarhoş" lakabıyla bilinen İbrahim'i tanıyoruz.

Gündelik cam eşya üreten ustalar "camgeran" denilen ayrı bir loncada örgütlenmişlerdi. Elimizde bulunan eski örneklerden, bu zenaatin bir hayli ilerlemiş ve incelmiş olduğu görülüyor. Ama sanayileşmenin erken el attığı ve dünya pazarını ucuz mallarıyla kolay ele geçirdiği bir alandır camcılık. Onun için, 18. yüzyılın sonlarında, Osmanlı cam üretiminin ağır darbeler yediğini tahmin edebiliriz. 19. yüzyılda devlet eliyle kurulan ve desteklenen Beykoz Cam Fabrikası'nın da bu koşullara karşı direniş gösterme amacının bir ürünü olduğu düşünülebilir.

Ama Beykoz Fabrikası zaten bir fabrika gibi çalışmadığı için kahramanca direnişine rağmen beklenen başarıyı gösteremezdi ve gösteremedi de. Daha III. Selim zamanında (bu padişahın geleneksel el sanatlarını korumak için çok çalıştığı anlaşılıyor) Avrupa'da bu sanatın inceliklerini görmeye çalışan Mehmed Dede adlı bir Mevlevî dervişinin başlattığı bu fabrika hakkında çok bir şey bilmiyoruz. Ürünlerini tespit etmenin yönteminin bile çok kesin olamadığı anlaşılıyor. Ama 1845'te böyle bir fabrikanın varlığına dair kayıtlar görünüyor. Ne zaman kapandığı da bilinmiyor. Ancak, yüzyıl sonunda, 1899'da Yahudi Modiano ailesinden birileri tarafından Paşabahçe'de bir cam fabrikası açıldığını, burada daha bir süre Beykoz işi cam üretildiğini, ama rantabl olamadığı için çok geçmeden kapandığını biliyoruz.

Boyunu bosunu, kaç işçi çalıştırdığını bilmiyorsak da, sözü hep böyle geçtiği için, bir "fabrika" olduğunu varsayıyoruz. Ama "Beykoz işi" olarak bildiğimiz cam ürünler bugün antika statüsüne geçmiştir. Bu ürünlerden bazıları şeffaf camdandır ve üstleri yaldızla süslenmiştir. Ama daha da rağbette olanları "çeşmi bülbül" adıyla tanınan çizgili, hareli, şeffaf olmayan parçalardır. Bunlar gibi çok güzel gülabdan ve laledanlar da yapılmıştır. Beykoz işi, gerçekten çok üstün nitelikli bir iştir.

HALICILIK

Halı ve kilim örmek, göçebe hayat tarzının başlıca öğelerinden biri olduğu için, Türklerin ta başından beri en iyi bildiği ve uyguladığı bir sanat olmuştur. Zaten, Orta Asya'nın, bütün dünya halıcılığının doğduğu yer olduğu söylenebilir.

Zamanla pamuk veya ipek de (ikincisi özellikle görkemli olmak üzere) halı örmekte kullanılmış olmakla birlikte, halının en yaygın hammaddesi yündür. Bu da onun temelde bir göçebe sanatı olmasını açıklar.

İran halılarında, halının orta yerine göre bir düzenleme göze çarpar. Bu bakımdan, kapalı bir mekânın, örneğin bir odanın süslenmesini andıran bir özelliği vardır. Ayrıntıları da çok fazladır. İran halıcılığından etkiler taşıyan bir 18. yüzyıl Uşak halısı.

Halı ve kilim örülecek yün iplik önce boyanır. Boyalar topraktan veya çeşitli bitkilerden ve bazı hayvanlardan çıkarılan doğal boyalardır ve kolay kolay solmadıkları gibi, kullanıldıkça güzelleşirler.

Halı ile kilim arasındaki temel fark, birincinin tezgâhta örülmesi, ikincininse kumaş gibi dokunmasıdır. Bu nedenle kilim daha ince olur. Tek insan mekikle dokuduğu için eni fazla olamaz. Halı tezgâhına gereğinde yanyana birkaç insan oturup çalışabileceği için halılar çok enli de olabilir. Gene yapım tekniği (örme ve dokuma) nedeniyle kilimin tersi ve yüzü ayırt edilmez, halıda ise bu çok bellidir.

Halı tezgâhı, göçebe hayatında kolaylıkla taşınabilen, kolay kurulup sökülebilen, hafif ve basit, ahşap bir araçtır. Tezgâha dikine takılan (bunlar gergin durur) ipliklere *çözgü* denir. Bunların arasından *atkı* denilen iplikler belirli kurallara göre yatay şekilde geçirilip düğümlenir. *Düğüm* başlıca iki tekniğe göre atılır. Bunlardan birine *İran (sena, sine, hekim)*, öbürüne de, Ege'deki halıcılığıyla ünlü kasabadan, *Gördes* veya *Türk* düğümü denir. Halının niteliği, düğümlerin çokluğuna bağlıdır. İran tarzı, santimetrekarede üç yüz elli düğümü geçer.

Düğüm atıldıkça, *kirkit* denilen, tarağa benzer ağır bir araçla halı dövülür; böylece sıkıştırılır. Atkıların düğümden sonra üstte, yani halının göreceğimiz yüzeyinde kalan kısmına *hav* denir. Halının örülmesi bitince tezgâhtan alınır ve hav, *perdah* denen işlemle kesilerek aynı boya getirilir. Uçlarda, uzanan saçaklar da örülür (veya dikilir) ve böylece örgünün çözülmemesi sağlanmış olur.

OSMANLI HALICILIĞININ TARİHÇESİ

1905'te Loytved, 1929'da da Riefstahl (ikisi de Alman) Konya ve Beyşehir'deki, Selçuklu çağından kalmış camilerde, çok eski ve yıpranmış halılar bulmuşlardı. Bunlar elimize geçmiş en eski Selçuklu halılarıdır. İsveçli Lamm da, Kahire'nin Fustat olarak bilinen bölgesinde, aynı dönemde Anadolu'dan Mısır'a götürüldüğü anlaşılan Selçuklu halıları bulmuştur (1935 ve 1936'da).

Bu halıların ortak bir özelliği bordürlerinin stiliz bir kûfî yazıyla süslü olmasıdır. Selçuklu halılarında ki motifler, başka Selçuklu süsleme sanatlarında o duğu gibi, genellikle geometrik ve soyuttur. Bu b kımdan, sonraki Osmanlı halıcılığını, en azından sen ve motifler çerçevesinde, pek fazla etkileme

oldukları tartışılabilir. Çünkü Osmanlı halıcılığında stilize hayvan ve bitki figürleri çok daha fazla kullanılmıştır.

Erken dönemlerde Osmanlı Devleti içinde halıcılığın nasıl geliştiğini, elimizde örnek olmadığı için, iyi bilmiyoruz. Aslında denebilir ki, Türk halıcılığının tarihini incelemek için yararlanacağımız önemli kaynak İtalyan ve Flaman resim tarihleridir; çünkü buralarda resim yapan ressamlar, eşyaya ilişkin ayrıntıları neredeyse fotoğraf çeker gibi sadakatla resimlerine koydukları için, bu resimlerde birçok halı desenini görebiliyoruz. Resmedilen o halıların kendileri bugüne kalmış olsa, çok eskiyecekleri için, belki bu kadar iyi fikir vermezlerdi. Böylece, bazı eski Osmanlı halıları, resminde yer aldıkları ressama göre, "Holbein halısı" veya "Lotto tipi halı" gibi adlarla anılır. Ama onların dışında Memling'in 1350, Jaume Huguet'nin 1455 tarihli resimleri ve daha birçoklarında Osmanlı halıları görürüz. Bu olgu ayrıca daha o zamanlarda bile Anadolu'nun başta Batı, pek çok yere halı ihraç etmekte olduğunu da göstermektedir.

15. yüzyıldan sonra, Doğu minyatürlerinde de, ayrıntılı işlenmiş halı örneklerini görmeye başlarız.

Anadolu'da Bergama ve Uşak, halıcılığın erken merkezleri arasında sayılabilir. Bu "Holbein" tiplerinde baklavalar ve sekizgenler görülür. Bazılarında kûfî yazılı bordürler gene vardır. Dal, palmet, bulut motifleri seçilmeye başlar.

Bu erken dönem Osmanlı halılarında, halı motifleri bu şekilde genişler ve yerleşirken bir genel yaklaşım göze çarpar. Bu, uzmanların "sonsuz tekrar" veya buna benzer deyimlerle anlattığı bezeme üslûbudur. Motifler görece karmaşık veya görece basit bir örge (pattern) oluşturur. Bu örge, halının bütün yüzeyinde aynı şekilde tekrarlanır. Halı olduğu kadarıyla kalmayıp daha fazla uzasa, örgeler de aynı şekilde tekrarlanarak devam edip gideceklerdir. Anadolu halıcılığının bu özelliğine karşılık İran halıları (ki onları da 16. yüzyıldan itibaren görmeye başlıyoruz) daha "merkezî" denebilecek bir anlayışa uyarlar. Burada halının ortasına bir madalyon konur. Dört köşede de, çeyrek madalyonlar yer alır. Dolayısıyla halı, ortasından belirlenmiş olur.

Türk halılarının çoğunda aynı motifler dizi halinde yer aldığı için buna "sonsuz tekrar" denmiştir. Halının boyu daha uzasa, motifler de tekrarlanabilir. Bir örnek olarak 18. yüzyıl Konya halısı.

Bu fark, insanın zihninde birtakım spekülatif yorumlar doğuruyor. Bunları iki ayrı mekân algısı düzeyinde düşünmek mümkün müdür? Daha doğrusu, mekânın yalnız "algısı", yani bu anlamda *edilgin* bir

şey değil de, belki hem "algı", hem de "mekânla ilişki kurma" biçimi denilebilir. İran halısının temel "dizayn"ında, sanki *kapalı bir mekân*, sözgelişi bir "oda" veya "salon"un soyut varsayımı var gibi. Türk halılarının "sonsuz tekrar"ı ise belki de bir göçebenin, herhangi bir insanî-geometrik engeliyle sınırlanmayan açık ufkunun bir yansımasıdır.

Ama bunları söylemek fazlasıyla "spekülatif" olabilir; basit ve rastlantısal bir farklılığa çok fazla tarihî, anlam yüklemek olabilir (örneğin, İran halısındaki merkezî madalyonun, sonuçta kitap cildinden alındığı veya tersinin geçerli olduğu söylenebilir; ama öyle olması da, benim "spekülasyon"umu büsbütün gündemden kaldırmıyor). Bu bağlamda "yerleşiklik" ve "göçebelik" kavramlarına başvururken, bunu herhangi bir değer yargısına bağlamıyorum. Düzenlemelerin ikisi de, sonuçta, çok güzel. Zaten Türk-Osmanlı halı üreticileri İran'ın bu düzenlemesini alıp uygulamakta çok gecikmediler. 16. yüzyılın sonunda madalyonlu Uşak halıları ortaya çıkmıştı. Ama bunlarda bile, "madalyon"un "sonsuz tekrar"la uzlaştırıldığını gözlemlemek mümkündür (Aslanapa, *Turkish Arts*, 55).

Gene aynı zamanlarda "saray halısı" diye adlandırılan yeni bir halı tipinin ortaya çıktığını görüyoruz. Bu tip, öncelikle İran düğümünü kullanarak öteki Anadolu halılarından ayrılıyordu. İran düğümü, daha ince ayrıntıları ortaya çıkarabilmek için daha elverişli bir yöntemdi ve oldukça sofistike çiçek ve yaprak motiflerine yönelen saray halılarına bu bakımdan iyi uyuyordu. Bu motiflerin çiziminde de, Fatih zamanının kurumu olan nakkaşhanedeki ustaların önemli rolü olmuştu. İran etkisi doğal olarak burada da kendini gösterdi.

17. yüzyıl Anadolu halıcılığının aslolarak namaz seccadelerinde gözlemlendiğini Oktay Aslanapa söylüyor. Bu seccadelerde en fazla kullanılan biçim de, anlaşılır şekilde, caminin mihrap nişidir. Bunun dışındaki motiflerinde en fazla saray halılarından etkilenmişlerdir.

18. yüzyılda Batı'dan gelen her türlü eşya ve etki, Osmanlı geleneksel sanatlarını sarsmaya başlar. Görsel sanatlar çerçevesinde bu etkilere karşı görece etkili biçimde kendini savunabilmiş olanı halıcılıktı. Burada herhalde üretim teknolojisi ve üretenlerin kültürel ortamı, geleneğin devam edebileceği koşulları yaratıyordu. Ama 19. yüzyıla gelindiğinde, özellikle "makine halısı"nın da ortaya çıkmasıyla, geleneğin direnmesi bu alanda bile iyice güçleşti. Bu dönemde devletin Hereke'de yüz tezgâhla başlattığı fabrika ile bu direniş bir ölçüde örgütlenebildi ve ürünleri dış dünyada da beğenildi. Ama Hereke de genel gidişi tersine çeviremedi. Zaten Hereke'de yapılan halıların bezemeleri de son derece eklektikti.

20. yüzyılda bütün dünyanın yeniden "otantik" ve "geleneksel" olana rağbet etmeye başlaması günümüzde halıcılığa yeni bir soluk aldırdı, ama tabiî "fabrikasyon"un sonunu getirmedi. Bugün Türkiye'nin birçok yerinde hâlâ çok güzel halı, kilim, seccade, cicim, heybe vb. üretiliyor, çünkü öteki el sanatları alanlarından farklı olarak halıcılık alanında geleneksel ürüne karşı dünya çapında bir talep var.

ÖTEKİ DOKUMA VE KUMAŞ SANATLARI

Dokumacılık dünyanın en eski imalat dallarından birini oluşturur. Dünyanın her yerinde olduğu gibi Osmanlı toplumunda da sanayi-öncesi el tezgâhlarında üretilen dokumaların niteliği çok yüksekti ve bu ürünlerin kendine özgü üslûbu, karakteri vardı.

Yavuz Selim'in saltanatında veya daha sonra imparatorluk sınırları içine giren Şam ve Halep ile Bağdat gibi kentler, zaten öteden beri Ortadoğu'nun önemli kumaş üretici merkezleriydi. Ama Osmanlı'nın gelişme yıllarında Bursa da onlardan aşağı kalmayan bir merkez haline gelmişti. Zamanla daha birçok kent ve kasaba, ürettiği kendine özgü kumaş veya bezlerle ün kazandı. Örneğin Ankara, yetiştirdiği Ankara keçileri dolayısıyla çok daha eski zamanlardan beri tiftik merkeziydi; sof ve şal üretirdi. Tokat, Amasya, Merzifon ve Zile kendi başlarına birer merkez oluşturuyorlardı ve Sanayi Devrimi sonrasındaki Avrupa ihracatı karşısında iflas edinceye kadar yüksek bir üretim yapmışlardı. Orta Anadolu'da Sivas ile

Konya ve Kayseri, Ege'de Denizli, Manisa, Tire, Rumeli tarafında da Edirne ve Selanik kumaşlarıyla tanınırdı. Bunlara daha pek çok yer eklenebilir, Şile, Buldan ve Rize gibi özel bezlerini üreten merkezler bu işi hâlâ sürdürüyorlar.

Başka alanlarda da hep gördüğümüz gibi bu ürünlerin en yüksek niteliklerinin müşterisi saray olmuştur. Ama sıradan insanların gerek giyimlerinde, gerekse perde, örtü, bohça, çarşaf vb. olarak kullandığı kumaşlar hiç de "sıradan" değildi.

Kumaş, her türlü süslemeyi kaldırabilecek bir nesnedir. Osmanlı kumaşları da (soflar, şallar, atlas, kadife, ipekliler, pamuklular, ketenler vb.) son derece süslü, şatafatlı ama kimi zaman da son derece sade, ağırbaşlıdır. Kumaş süslemeleri de bu sanatların hepsinde uygulanan desen ve motiflere dayanmıştır.

Kumaş dokumacılığının yanı sıra bütün kadınların bildiği ve kendi evinde uyguladığı oya da bu el sanatları arasında kısaca da olsa anılmalıdır. Onun yanında, gene "ev işi" biçimler olarak "kanaviçe" ve "dantel" de sayılabilir.

ÖTEKİ EL SANATLARI

Buraya kadar sayılanların dışında daha birçok "el sanatı" var; ama bunlar gerçekten tamamiyle "artizanal" denebilecek biçimler olduğu için onlara ayrı bölümler açmayacağım.

Bu "zenaat"lerden biri *taş işçiliği*'dir. Sengtraş adıyla tanınan taş işçileri devletin hassa mimarlık örgütünün yönlendirmesi altında çalışırlardı, çünkü en önemli işleri devlet eliyle yürüyen bayındırlık ve hayır işlerinin (sur veya su kemerlerinden cami ve çeşmelere) taşlarını hazırlamaktı. Camilerdeki minberler veya taştan yapılmış kitabeler, pencere parmaklıkları, taç kapılar, bu ustalığın parmak ısırtan örnekleriyle doludur.

Ama hepsi de büyük ustalık gerektiren bütün bu ince işler arasında mezar taşı yontuculuğunun da özel bir yeri vardır. Heykelin olmadığı bir toplumda taştan üç boyutlu bir biçim yaratma itkisi belki bu şekilde bir çıkış yolu bulmuştu. Ama taşa verilen biçim ve yazılarla Osmanlı mezar taşları başlı başına bir sanat alanı yaratmıştır.

Malakâri (tebeşir tozuyla karıştırılan alçıdan elde edilen harç) ve *ustuka* (alçının sönmüş kireç, tebeşir tozu, yumurta akı ve suyla karıştırılmasından elde edilen harç, "stucco") işçiliği de taş işçiliğine komşu sayılacak birer alandır, çünkü bina yapımında kullanılır. Ocak ve şöminelerde, kapılar, nişler, köşeler ve mihraplarda karşılaştığımız *mukarnas*'larda hep bu sanatların örneklerini görürüz.

Maden sanatları da insanlığın en erken dönemlerinden beri varolan bir sanat dalıdır ve Türkler Anadolu'ya geldiklerinde zaten bu alanlarda yeterli ustalık düzeyine ulaşmışlardı. Gelgelelim, Osmanlı İmparatorluğu gibi devasa bir yapı, her alanda olduğu gibi bu alanda da üretkenliği ve dolayısıyla el hünerlerinin gelişmesini teşvik etmiştir.

Bakır ile pirinç, ayrıca da ikisinin alaşımları, çeşitli eşyalar üretmek üzere en fazla kullanılmıştır. Çok daha değerli olan altın ve gümüşün işlemesini kuyumcu esnafı yerine getiriyordu. Daha ucuz olan demir ve çelik çeşitli eşyada, ama o çağlarda en çok silah üretiminde kullanılıyordu. Bütün bu madenî eşya üstüne yazı yazan veya desenler işleyen esnafa da *hakkâk* deniyordu.

Saatçilik de genel maden işçiliğinin oldukça özel bir dalı olarak kabul edilebilir. Bu alanda, 16. yüzyıldan itibaren madeni çok iyi işleyebilecek ustalar olduğu halde, saat mekanizmasını yapmakta Osmanlılar bir hayli geri kalmıştı.

Ciltçilikten söz ederken deri işçiliğinin bunun dışında kalan kollarına da değinmiştik. Bugün olduğu gibi o çağlarda da tahta, hayatın her alanında en fazla kullanılan hammaddelerden biriydi ve dolayısıyla ahşabı işleme zenaati de en erken dönemlerden başlayarak gelişmişti. Kamu binalarında mimarî ağırlıkla taş kullanırken, özel konutlarda ahşap çok önemli yer tutmuş, ama bütün binalarda kapı, pencere, pancur gibi öğeler ahşap işçiliğinin alabildiğine incelmesine katkıda bulunmuştur. Ahşap eşyada sedef de bir hayli fazla kullanılmıştır. Saltanat araba ve kayıkları da ahşabın özel alanlarındandır.

Seçilmiş Kaynakça

Alparslan, Ali, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

And, Metin, *Minyatürlerde Osmanlı-İslâm Mitolocyası*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul, 1998.

—, *Osmanlı Tasvir Sanatları: Minyatür*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.

Arseven, Celâl Esad, *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul (tarihsiz).

Aslanapa, Oktay, *Turkish Art*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul (tarihsiz).

Atalay, Besim, *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, Ankara, 1967.

Atasoy, Nurhan-Julian Raby, *İznik Seramikleri*, Londra, 1989.

Bayramoğlu, Fuat, *Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1974.

Birol, İnci A. - Çiçek Derman, *Türk Tezyini Sanatlarında Motifler*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1995.

Derman, M. Uğur, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri*, İstanbul, 1982.

—, "Calligraphy", *Sabancı Collection*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul, 1995.

Ersoy, Ayla, *Türk Tezhip Sanatı*, İstanbul, 1988.

Güvemli, Zahir - Can Kerametli, *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi*, Ak Yayınları, İstanbul, 1974.

Hattat Hamid Aytaç (Âmidî): Anma Paneli (ed. Hizbullah Kaplan), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 1997.

İpşiroğlu, Mazhar Şevket, *Bozkır Rüzgârı: Siyah Kalem*, Ada Yayınları, İstanbul, 1985.

Özdeniz, Halûk, *İstanbul Deniz Müzesi*, Ak Yayınları (tarihsiz).

Sakaoğlu, Necdet - Nuri Akbayar, *Osmanlı'da Zenaatten Sanata* (2 cilt), Körfezbank, 2000.

Sofu, Melek Celâl, *Reisülhattatin Kâmil Akdik*, İstanbul, 1938.

—, *Şeyh Hamdullah*, İstanbul, 1948.

—, *Türk İşlemeleri*, İstanbul, 1939.

Sözen, Metin, *The Evolution of Turkish Art and Architecture*, Haşet, İstanbul (tarihsiz).

Sürür, Ayten, *Türk İşleme Sanatı*, Ak Yayınları, İstanbul, 1976.

Turkish Handwoven Carpets, Turkish Ministry of Culture, Ankara, 1987.

Ünver, Süheyl, *Levnî Hattat Ahmet Karahisarî*, İstanbul, 1948.

—, *Türk Yazı Çeşitleri ve Faideli Bazı Bilgiler*, İstanbul, 1953.

Yetkin, Suut Kemal, *İslâm Sanatı Tarihi*, Ankara, 1954.

Yetkin, Şerrare, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1972

—, *Historical Turkish Carpets*, Türkiye İş Bankası Cultural Publications, İstanbul, 1981.

OSMANLI SANAT ÂLEMİNE GENEL BİR BAKIŞ

Osmanlı toplumunda yeşermiş ve gelişmiş sanatlar için verilecek nihahi yargı, biraz acıklı olabilir. Çünkü bunların hemen hepsinin, zenaat anlayışına bağlı kaldığını ve dolayısıyla modern anlamda *sanata* doğru yeterince gelişmediğini söylemek gerekir. Daha önce de değinildiği gibi mimarîyi bir bakıma bu yargının dışında tutabiliriz; ama mimarî zaten bütün dünyada zenaatla ve "işlevsellik"le bağlarını en yakın tutmuş olan sanat dalıdır.

Osmanlı toplumunda zenaat, sanat alanlarının ufuk çizgisini çizmiş ve belirlemiştir. Şiir gibi, zenaat kökünden türemeyen bir sanat bile, kendini o kökün imkânlarıyla sınırlamıştır.

Bu sınırlama, temelde, zenaatin "hüner" anlayışının sanata egemen olması demektir. Biraz aşırı olan, aşırı olduğu için de konuyu daha iyi aydınlatan bir örnek olarak, hattat veya başka görsel sanatçıların pirinç tanesi üstüne yazı yazma veya bir şekil çıkarma gibi âdetleri üstünde durabiliriz. Bu çok açık bir şekilde *zor* bir iştir; o kadar küçük bir yüzeyde bunu yapmak olağanüstü bir el hüneri ister. Ancak, hüneri sergilemek dışında bir amacı, daha doğrusu "başardığı bir şey" de yoktur. Bir trapezci veya bir jonglörün ustalığına da hayran kalabiliriz. Ama bunu "sanat" olarak görmeyiz. Bir jonglörün yaptığı şeyle bir dansçının yaptığı şey, çok farklıdır. Bir dansçının da bedenine hâkim olması, bedeniyle zor şeyler yapması beklenebilir - beklenir. Konçerto çalan bir kemancının da yayıyla çıkarması zor sesler çıkarışı gibi. Ama bunların hiçbirini bir jonglörün başarısıyla aynı yere koymayız.

Sanat hüner ve marifet gerektirebilir, ama hüner ve marifetle özdeş değildir.

Sanat, son analizde, hayata ilişkin bir önermede bulunur ve bu önermede bulunması, malzemesi üstünde belirli bir egemenlik kurmasını gerektirir. Konçerto çalan kemancıdan söz ettim. Ama şairin kafiye oturtması veya ressamın resmine ışık ve gölge yanılsaması verecek şekilde fırçasını kullanması da aynı kategoriye girer. Buralarda herkes, "bir zenaatin ustası" gibi davranır. Ama zenaatin işi bununla biter; oysa kafiyenin uygunluğu şiirin, ışıkla gölge yanılsamasının varlığı resmin, zor çıkarılacak notalar olması konçertonun *sanatsal yetkinliğinin* kanıtı değildir.

Bunu belki, "sanatçı hayata ilişkin, zenaatkâr kendi zenaatine ilişkin bir önermede bulunur" diye özetleyebiliriz. Pirinç tanesine yazı yazabilen hattat, ustalığını kanıtlamıştır. En içine kapalı, kendine dönük "sanat eseri"nin bile, hayata ilişkin, bundan çok daha özlü bir önermesi vardır.

Osmanlı kültüründe "kuyumcu" genel olarak "sanatçı"nın metaforu olabilmektedir. Bu ilişki günlük kültür ve dilde de kurulur ve bir şeyi "kuyumcu gibi ince ince işlemek"ten söz ederiz. Metaforun bir yanı bu "ince işleme" eylemini ortaya koyuyor; ama aynı zamanda "işlenen şeyin değeri"ni de ima ediyor. Bir kuyumcunun altın ve gümüş ve mücevherler, değerli taşlarla bir şeyler yaptığını biliriz. Tenekeye şekil veren bir "kuyumcu" düşünmeyiz. Aynı şekilde sanatçının da değerli şeylerle çalışacağını varsayarız. Örneğin, bir at ölüsü üstüne şiir yazan Baudelaire Fransa'da bile bununla şok ve sansasyon yaratmayı başarmıştı. Ama Osmanlı kültür ortamında bunu yapsa, ya neredeyse fizikselliğe varan bir tepkiyle karşılanır ya da kimse oralı olmayabilir, anlamadığı için önem vermeyebilirdi.

Kullanılacak malzemenin de değerli olması gereği, *modern* dünyada anladığımız anlamda edebiyat ve sanatın kendine konu edineceği malzemenin en az yarısının elenmesi demektir. Nitekim böyle olmuştur da.

"Kuyumcu" metaforunun yanı sıra, sözgelişi, "edebiyat" kavramının etimolojisi de bu anlayışı yansıtıyor. Edebiyat, "edeb"i anlatan ve "edebe uygun" bir şey olmalı.

Güzel sanatlar arasında yaptığı önermenin hayata mı, kendine mi ilişkin olduğu konusu en zor karara bağlanacak olanı, musikîdir. Bu durum elbette musikîyi sanattan çok zenaatin yanına taşımaz; ama musikî öteki dallara göre daha fazla kendine dönük, kendine referans yapan bir daldır. Belki bu özelliğinden ötürü de Osmanlı musikîsinin bir hayli gelişkin olduğu söylenebilir. Ancak, aynı "zenaat" ufku, burada da kendini belli etmektedir. "Kâr-ı nâtık" gibi bir türe bakalım. Bu türde besteci oldukça uzun bir şiire beste yapar; şiirin hemen hemen her dizesinde bir "makam"ın adı geçer; besteci, o dizeyi o makamdan besteler. Böyle bir örnek de, musikînin kendi kuralları içinde, pirinç tanesine yazı yazma türünden bir "hüner" içeriyor.

Edebiyatta ve görsel sanatlarda, içerik "önem" kazandığı için, muhafazakâr genel ideoloji ve otoriter siyasî yapı, burada değişime, yeniliğe, farklılığa hiç imkân tanımamıştı. Musikî, son analizde soyut olduğu için böyle bir kısıtlamayla karşılaşmadı ve bundan yararlanabileceği kadar yararlandı. Ama hayatın tamamına egemen olan ve bir "erdem" olarak algılanan muhafazakâr tavır o alanda da etkilerini göstermiştir.

Batı ve Ötekiler

Osmanlı sanatlarının zenaat sınırlarından taşıp sanata doğru yönelişlerinin sınırlı olduğu önermesinin yanına iki önerme da-

ha eklemek gerekiyor: Birincisi bunun Batı'daki gelişmeye *kıyasla* söylenmiş bir söz olması; ikincisi de, bu nedenle, Batı dışında kalan bütün medeniyetler için değişen derecelerde geçerli olması. Bir başka söyleyişle, Osmanlı'daki durumun genel duruma daha uygun olduğunu, asıl Batı'daki gelişmenin kuralı bozduğunu düşünmek pekâlâ mümkündür.

Bu kitabın çeşitli bölümlerinde, bu arada "Ekonomi"de değinilen durum, Batı'nın koşullarının Batı'yı farklı bir gelişme çizgisine oturtması ve bunun her alanda Batı'nın hayatını dinamikleştirmesi, bir düzeyde "Sanayi Devrimi" gibi bir gelişmeye yol açarken, bir düzeyde de -ama bu çok daha önceki bir aşamada- "modern anlamda sanat" dediğim şeyi yaratmıştı. Yani, "sanat devrimi", "sanayi devrimi"nden çok önce gerçekleşmişti. Bu gelişme Batı'ya, dünyanın geri kalan bölgelerine göre, zaman geçtikçe büyüyen ve belirginleşen avantajlar kazandırdığı için Batı her alanda dünyanın yeni standartlarını belirlemeye başladı. Bu durumda geri kalan dünyada herkes de bir ayarlanma çabasına girmek gereğini duydu. Böylece sanatın ve sanatçının gerçeklikle ilişkisi, sanatçının sanatla ilişkisi radikal biçimlerde değişti.

Batı'nın genel ve sanatsal serüveninde bireyselleşme çok önemli bir rol oynamıştır. İlkin edebiyatta böyle bir eğilimin farkına varmaya başlarız. Geç Ortaçağ'da, 12. yüzyıldan itibaren çeşitli romans yazarları, daha sonra Boccaccio ve Dante ve Chaucer gibi şairler kişisel ve bireysel üslûplarını yerleştirirler. Bu sıralarda Rönesans dediğimiz hareket İtalya'da plastik sanatları radikal bir dönüşüme uğratmaya başlamıştı. Burada da, "perspektif" gibi buluşlar, bireyselleşmeyle doğrudan doğruya bağlantılıydı.

Musikî bir bakıma sonradan kervana katıldı (ya da hepsinden önce davranmıştı), onun için de değişim hızlı gerçekleşti. Joseph Haydn (1732-1809) göreneksel tarza uygun, bir aristokratın hizmetinde, onunla imzaladığı kontrat uyarınca ayda şu kadar beste yapmakla yükümlü bir musikî zenaatkârıydı. Tanıştığı ve yardımcı olduğu Beethoven ise (1770-1827) kimsenin emrine girmeyen, "yaratıcı sanatçı"nın ilk büyük arketipi, bireysel deha oldu.

Ama bunların hiçbiri, Batı dışındaki dünyada, uzun süre gerçekleşmedi. Kimi yerde insanların zaten böyle şeyler olduğundan haberi yoktu; kimi yerde haber gelmişti ama oralılar böyle yapmak istememişti; kimi yerdeyse öyle yapmak için kolları sıvamışlardı, ama koşulların ve zihnî alışkanlıkların uymamasından ötürü bir türlü aynı yere gelemiyorlardı.

Batı'da ise, 19. yüzyıla gelindiğinde, daha önce hemen hemen tamamen dinî bağlamda kullanılan ve Tanrı'ya atfedilen "yaratıcı" özelliği artık sanatçıyı anlatan bir sıfat olmuştu.

Geleceğin Sanatı

Dünyanın 20. yüzyıldaki gidişi "yaratıcı birey olarak sanatçı" imgesi için fazla uygun düşmedi. Bu yüzyılın sinema gibi sanat dalları, eskiden kalma "author" teorisiyle açıklanmak istense de, çok daha *kolektif* nitelikte çalışmalar gerektiriyor ve "üretim" kavramına yaklaşıyorlardı. Bu yeni anlayış, geçmişin yeniden yorumlanmasını da etkiledi. Şiir gibi, en bireysel görünümlü sanat bile, *gerçekte*, ne kadar bireyseldi? Sözgelişi, 1760'tan 1800'e kadarki şiir ve edebiyat dergileri iyice bir okunup taranınca, Wordsworth çok değişik, çok özgün bir şair olmaktan neredeyse çıkıyordu. Bu yüzyılda zenaatle sanat arasındaki, bir vakitler çok net görünen ayrım çizgisi, yeniden bulanıklaşmaya başlıyordu.

Batı'da yaklaşık altı yüzyıl süren (1350-1950) bir sanat anlayışı, bütün dünyanın sanat anlayışı oldu ve şüphesiz bütün dünya sanatının geleceğine de uzanacak izler bıraktı. Gene de, bir başka dönemde sanatın geçmişine farklı gözle de bakılabilir. O zaman Osmanlı sanatının (ve başka Batı-dışı sanatların) tarihi şimdiye kadar sanıldığı gibi ıskalamadığı sonucuna varabiliriz.

Sözgelişi Osmanlı toplum yapısında, bazı resim dâhilerinin çıkıp *La Gioconda*'lar yapmasının yolu açılmadı. Ancak *La Gioconda*, daha doğrusu *sanat*, son analizde ve en üst soyutlama düzeyinde "güzel biçim", "biçimde güzellik" vb. tanımlarla tanımlanacaksa, Osmanlı hayat tarzı bunu başka bir yerde, aslında günlük hayatın içinde arıyordu. Zenaat türü sanat, sanatın hayatın nesnelerine karışması demektir. Bu medeniyette insanın eline aldığı bir kitap yazısından ebrusuna, tezhibine ve cildine, bir sanat eseriydi (minyatürüne gelmeden). Eline aldığı yelpaze veya ayağına giydiği nalın da öyleydi. Bütün bu nesneler, hayatın "güzel biçim"ler içinde geçmesini sağlıyordu. "Hüner"e indirgenmiş şiir veya beste, bu *indirgenme* nedeniyle, o işe merak saran bireylerin de eser verebileceği bir uğraş olabiliyordu.

Burada *değer* düzeyinde bir kıyaslama söz konusu değil. "Batı mı iyi, Doğu mu?" tartışması yapmıyoruz. "Sanat" diye çok genel bir kavram üstüne konuşuyoruz, ama insanlık tarihinin değişik akışlarında, bu genel kavramın da çok özgül gelişme biçimleri bulabildiğini görüyoruz. Bunlardan birini "olması gereken" ilan etmek anlamlı değil. Bunu yaptığımızda, onun dışında kalanları "olması gerekmeyen" ya da "olması gerektiği gibi olamayan" diye suçlamamız gerekir. Oysa *La Gioconda*'nın niçin Çin'de resmedilmediğini, Ortadoğu anlatılarından niçin bir Raskolnikov çıkmadığını, Osmanlı musikîsinin niçin "çoksesli" olmadığını soruşturmak çok anlamlı değil. Ama aynı şekilde, "bizim kültürümüze uymuyor," gibi şoven bir gerekçeyle bunları reddetmek veya görmemeye çalışmak da hiç anlamlı değil.

Dünyanın bir bölümü ötekilerle ilgilenebilir ve ilgilenmelidir/etkilenebilir ve etkilenmelidir. Ama zaten bunlar oluyor. Kendine açtığı çığır içinde imkânlarını sonuna kadar kullanan Batı, kendi dışına bakarak yeni imkânlar arıyor. Bütün dünya sanatçıları da Batı'yı da hesaba katarak yeni dünyanın sanat biçimlerini oluşturmaya çalışıyor. Dünyanın ortak kültür hazinesi herkesin özgün katkılarının toplamı. Burada Picasso Afrika masklarını, Harrison ve Beatles Shankar'ın sitarını, Bruno Taut (Ortaköy'de yaptığı) pagoda formunu, Brecht Uzakdoğu'da tiyatronun "epik" tarzını bulup yeniden yorumlayabiliyor. Onun için kimsenin başarısı boşa gitmiş değil, açılan sanatsal anlatım imkân ve yollarının hiçbiri son sözünü söyleyip kapanmış değil.

EK

OSMANLI TARİHÇİLİĞİNİN TEORİK SORUNSALLARI

Bu kitabın ilk bölümünde, Osmanlı tarihçiliğinin tarihi üstüne bir şeyler söylemeye çalıştım.

Tarihyazımını bilimsel ve nesnel bir disiplin haline getirmekte önemli çabaları olan Alman tarihçi Leopold von Ranke, bunun için, olguların belgelenmesini şart koşan, değerlendirmeden çok, betimleyici bir anlatımı kurmaya yönelik bir metodoloji geliştirmeye çalıştı. Ama bunu başarmaya çabalayan von Ranke'nin hem tarihte olmuş olanlar, hem de olması gerekenler konusunda çok kesin fikirleri vardı ve insanların tarihinin tanrısal amaçlar doğrultusunda biçimleneceğine inanıyordu. Bu özellikleriyle Leopold von Ranke'yi oldukça çelişik bir karakter gibi görebilirsiniz; gelgelelim, buna benzer çelişkilerden büsbütün arınmış bir tarihçi örneği bulmak belki de mümkün değildir.

Çünkü insanlar, ister istemez birtakım değerlere göre yaşarlar. Bu değerler çerçevesinde hoşlandıkları ve hoşlanmadıkları şeyler, olmasını istedikleri ve istemedikleri olaylar, gelişmeler, belki amaçlar vardır. Her bilim adamının bugün saygı göstermek zorunda olduğunu bildiği "tarafsızlık", "nesnellik" gibi tutumlar olmakla birlikte, analizi değer yargısından kesinlikle ayıracak bir yöntemin -hiç değilse şimdilik- keşfedilmediğini de herkes biliyor. Leopold von Ranke, olguların belgelenmesinin önemini vurgulamış, belgeye dayandırılmayan sonuçlara varmanın meşru sayılamayacağını -haklı olarak- söylemişti. Ama bu alana giren herkesin kısa zamanda gördüğü gibi, olgular da sanıldığı kadar güvenilir nesneler olmayabilir. Kimi zaman, olgu yetersizliğiyle karşılaşırız; bulabildiğimiz birkaç tikel olguyu genelleme yanılgısına düşebiliriz veya olgu çoktur, ama biz bunların arasında genel amaçlarımıza daha uygun gelenleri seçiyoruzdur. Bunu bilerek ve isteyerek böyle yapanlar olduğu gibi, hiç farkına varmadan yapanlar da olabilir.

İnsanın zamana bakışı, geçmiş-şimdi-gelecek arasında yakın ilişkiler kurmaya yatkındır. Geçmişte, gelecekte olmasını istediğimiz -veya istemediğimiz- olayların, olay dizilerinin köklerini, temellerini buluruz. Kimi zaman, bugün varlığını gördüğümüz ve hoşnut olmadığımız "kötülük"lerin başlangıcını, kimi zaman, yarın olmasını istediğimiz "iyilikler"in kaynağını keşfetmek için geçmişe başvururuz. Bütün bunlara, gene insanlığın ortak bir eğilimini, kabullenmek istenmeyen şeylerle gerçekçi yüzleşmenin güçlüğünü ekleyelim. Tarihyazımının asıl büyük güçlükleri, bilgi azlığı, kaynak kıtlığı gibi şeylerden çok, bu öznel tavırlardır.

Kitabın başında, Osmanlı tarihçiliğinin yeni başla-

dığı dönem üstüne birkaç gözlemde bulunmuştum. O konjonktürde, "yabancı"ların bakışları ve "yerliler"in bakışları, bunlar arasındaki farklılık ya da uyuşmazlıklar, en önemli sorunlardı.

Burada, "sorunsal" (problematic) kavramını tanımlamak yerinde olacak. Benim kullandığım (en çok Althusser'in tanımladığı biçime uygun) anlamıyla bir "sorunsal", belirli bir konu veya "sorun" değil, ona bakarken bizim kendi zihnimizde taşıdığımız kavramlar dizisi ya da takımı demektir. Bunlar da, doğal olarak, yukarıda sıralanan değer yargıları ve çeşitli öznel özlemlerle içiçe geçmiş olabilir. Örneğin, bir Türk tarihçisi olarak, ortaöğretim düzeyinde kullanılan tarih kitaplarını yazan birçokları gibi ben de, 1821'de Mora'da başlayan başkaldırma hareketine "Yunan isyanı" diyorsam, zihnimdeki sorunsal bana böyle söylettiği için bu deyimi tercih ediyorumdur. "İsyan", "yasadışı", "meşruiyet dışı" bir durum çağrışımını içerir. Demek ki ben Osmanlı İmparatorluğu'nun meşru olduğunu kabul eden bir sorunsaldan dünyaya bakıyorum ve böyle olunca 1821 bir "isyan" olarak görülüyor. Bu olgu karşısında aldığım tutumun duygusal yoğunluğuna göre, "ayaklanma" gibi, daha küçültücü çağrışımları olan bir deyimi de tercih edebilirim ("Ermeni Patırdıları" diye, pek resmîleşememiş bir deyim var, örneğin). Ya da karşıt yöne gidip "Yunan Kurtuluş Savaşı" veya "Yunan Bağımsızlık Savaşı" gibi bir adlandırmayı tercih edebilirim. Kısacası, bana bu tercihi yaptıran, daha bu olaya bakmadan önce zihnimde oluşan "sorunsal", yani o kavramlar dizisidir. "Sorunsal", bakılan ve açıklanmak istenen "sorun"dan daha geniş bir şeydir elbette ve onu kucaklar. Ama bir "dünya görüşü" kadar geniş bir şey değildir. Buna karşılık, bir "sorunsal"ı, öznel ve/veya nesnel bütün öğeleriyle bir "dünya görüşü" biçimlendirir. Sözgelişi, belirli bir *Türk milliyetçiliği* "dünya görüşü"nden bakıyorsam, tarihin belirli bir aşamasının olgularından, "sorunsal" gereği, birini "Yunan ayaklanması", öbürünü ise "Türk Kurtuluş Savaşı" diye adlandırabilirim.

Bunları, tabiî, kabalaştırarak söylüyorum: "Yunan Kurtuluş Savaşı" diyerek de, Türk milliyetçiliği dünya görüşüne uygun bir "sorunsal"a kendimi yerleştirebilirim.

Sorunsalın, dünya görüşünün de olduğu gibi, tutarlılığı belirli ölçüde özneldir veya itibarîdir (arbitrary). Ama böyle olması, her türlü nesnel ölçütten bağımsız veya bağışık olduğu anlamına da gelmez. Aynı örnekle, biri bana "Türk Bağımsızlık Savaşı" derken niçin "Yunan ayaklanması" dediğimi sorduğunda, vereceğim doyurucu bir cevap muhtemelen yoktur. Ama dinleyicilerim arasında kimse bunları sorgulamıyorsa, itibarî-keyfî sorunsalımızdan kuşku ve tedirginlik duymadan yaşamaya devam ederiz.

"DOĞU/BATI" SORUNSALI

Osmanlı tarihyazımı alanında ilk çalışmalar başlarken, dünyada egemen *zeitgeist* (Almanca "çağın ruhu") içinde Doğu ve Batı kavramları ve buna ilişkin pek çok alt-kavram önemli bir yer tutuyordu. Bunun içinde *din* konusunun yeri vardı: Batı Hıristiyan, Doğu ise Batı'ya yakın yerlerinde Müslüman, daha uzaklarda, gene Hıristiyan-olmayan başka birçok şeylerdi. *Milliyet* gitgide önem kazanıyordu; ama ortaya çıkan milletler de kendilerini önce "Doğu/Batı" sorunsalı içinde bir yere koyma gereğini duyuyorlardı (çünkü milliyetçilik bile "millet-aşırı" bir çerçeveye ihtiyaç duyabilir). Sözgelişi, Metternich'in Viyana'dan Budapeşte'ye giden yolu göstererek "İşte, Şark burada başlıyor," dediği anlatılır. Yaklaşık yüz yıl sonra Troçki Budapeşte'den Belgrad trenine bindiği zaman "şark yoluna" çıktığına inanır. Böyle böyle, Pekin'e kadar, "şarkın başladığı" noktalar bulabiliriz. Değişik bir terminolojiyle, "Afrika'nın Pireneler'den başladığı" söylenmiştir.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde bu düşünceler dünyanın büyük bir kısmında toplumsal zihnin bilinçli ve bilinçdışı her yanını tıka basa doldurmuştu.

Söz konusu bölüme Gibbons'ın yaklaşımından girmiştik. Gibbons, Osmanlı tarihyazımı alanında kendinden önce başlayan ve kendinden sonra devam eden uzun bir "oryantalistler" kafilesi içinde önemli bir halkayı temsil eder. Türkleri, "doğu"dan gelen

barbarlar olarak algılaması gereken bir sorunsaldan bakarak gördüğü için, Osmanlı İmparatorluğu gibi bir yapının onlara teslim edilemeyeceğine inanır ve dolayısıyla bunun Bizans'ın devamı olduğunu kanıtlamaya çalışır. Öte yandan, Bizans'tan bunca incelik öğrenmiş olmalarına rağmen, Asyalı Türkleri medenîleşmiş insanlar olarak kabul etmeye de razı olamaz.

Bir sorunsalı oluşturan çeşitli düşünsel-kavramsal öğeler arasında, farklı ve çok zaman karşıt sorunsallar da bulunabilir, hattâ zorunlu olarak bulunur. Biri bana, "sen Doğulusun, adam olamazsın," deyip duruyorsa, benim de "hayır, pekâlâ olurum," diye diretmemden daha doğal bir şey olamaz. Tabiî, bir adım ileri geçip, "asıl sen olamazsın," faslını da başlatabilirim.

Bu nedenle sorunsallar birbirinin *karşıtı* olarak biçimlenir ve "negatif" biçimde de olsa, biri ötekini belirler. Böyle bir antagonizm, ister istemez, açıklanmak istenen alandaki bütün olguların sorunsalın gerektirdiği yönde, biçimde vb. anlamlandırılmasını gerektirir. Dolayısıyla farklı ve karşıt sorunsallar, kısa zamanda, oldukça "siyah/beyaz" bir mahiyet kazanır.

Oysa gerçekliğin kendisi hiçbir zaman "siyah/beyaz" olmak zorunda değildir ve zaten olmaz. Sorunsal *zihnî* bir şey olduğu için, kendi simetrisini, geometrisini, kendine özgü ideolojik kategorileriyle, kolayca kurar. Gerçeklik ise asimetrik, heterojen, çelişkili, eşitsizdir. Dolayısıyla gerçekliği analiz etme amacıyla oluşan bir "teorik sorunsal", nesnelliğe aykırı birtakım amaçlarla içli dışlı olduğu oranda, o gerçekliğin kavranmasına karşı bir engel haline gelmeye başlar.

Gibbons gibi bir Batılı'nın oryantalist yaklaşımı ve ısrarının Köprülü gibi bir tepkiye yol açması doğaldır.

"Medenî Roma/Barbar Türk" öğelerinin üzerine oturan bu sorunsal, çeşitli tarihçilerin yeni katkılarıyla zenginleşirken, eski Osmanlı vilayeti veya eyaletiyken bağımsız ulus-devlet haline gelmiş ülkelerin tarihçileri de, kendi ulusal tarihlerinin bir parçası ve aynı zamanda karşıtı olarak Osmanlı tarihini inceliyorlardı. Gibbons'ın biçimlendirdiği çerçeve onların da neredeyse kural olarak "milliyetçi" programlarına oldukça uygun düşüyordu. Kendi tarihlerinde kusur, aksama, olumsuzluk sayılabilecek (20. yüzyıl gözüne böyle görünen) her şeyi "Osmanlı barbarlığı"nın sonucu gibi gösterme imkânını elde ediyorlardı.

"TÜRKÇÜ SORUNSAL"

Bütün ulus-devlet oluşumlarında *tarih* çok önemli bir konu haline gelir. Bu durum Türkiye'de de yaşandı. Geleceğe ilişkin birçok özlem, önce tarihte haklı gösterilmek istendi.

1930 yılında, Atatürk'ün isteği üzerine bir grup tarihçi *Türk Tarihinin Anahatları* adlı bir kitap yazdılar. Bunun önce tamamı (600 sayfa kadar), bir yıl sonra da 80 sayfa kadar "methal"i yayımlandı. Büyük kitap yalnızca 100 nüsha, "methal" ise 3000 nüsha basıldı. Kitabı yazan kurul (Afet İnan, Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Akçura Yusuf, Dr. Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemsettin Vasıf ve Yusuf Ziya) bir süre sonra kurulacak Türk Tarih Kurumu'nun çekirdeğini meydana getiriyordu.

Bu kitabın çarpıcı özelliği, 600 sayfa içinde Osmanlı tarihine toplam 50 sayfa kadar yer ayırmasıdır. Bunun onda birini de (5 sayfa kadar) Anadolu Beylikleri'nin tanıtımı alır. Bu kitap, Cumhuriyet rejiminin Osmanlı tarihine resmî bakışının anahatlarını içerir. Bu son derece olumsuz bir bakıştır.

Yeni kurulan Cumhuriyet'in kendi meşruiyetini ve varlık gerekçesini, 600 yıl yaşamış bir hanedana karşı kabul ettirmeye çalışırken, bir yandan da o hanedandan övgüyle söz etmesi beklenemezdi. Hâlâ egemen olan "askerî" değerlendirme ölçütünü kurallaştıran kitap, söz konusu tarihin erken aşamalarına görece "hayırhah" bakar. Bugün de devam eden "dönemlendirme"sinde "Tevakkuf Devri" (Duraklama Çağı) adı verilen dönemden sonrasına gelince bu bakış değişir. Örneğin, "... bazı fütuhat yapılmış olmakla beraber bir tevakkuf devri sayılır" gibi cümleler tarihte "olumluluk" olarak ne arandığını göstermektedir. "İkinci Selim'den sonra hiçbir padişah sefere çıkmamıştır" (olgusal olarak da yanlış). "Devleti yükselten hanedan, hükümet ricali, yeniçeriler, timar ve ziamet erbabı Ka-

nunî Süleyman devrinden itibaren bozulmaya başlamıştı." Böylece, "Tevakkuf"u "Ricat" (bugün "Gerileme" dediğimiz) ve İnhilâl (1792-1919 arası devam eden "dağılma" veya "parçalanma") izler.

Bu kitapta değindiğim çeşitli önyargılar, ilk buradan çıkmış olmasalar da, *Anahatlar*'ın tezleri arasındadır. Ahmet Refik'in "Kadınlar saltanatı" bunlardan biridir. Bu kadınların Türk olmaması vurgulanmıştır:

> ... Süleyman'ın zevcesi aslen Rus Hürrem Kadın; Üçüncü Murad'ın zevcesi Venedikli Safiye ve bilhassa Birinci Ahmed'in hasekisi Kösem Sultan idi. Kösem Sultan aslen Rum idi. 6 padişah devrini idrak eden bu kadın, hâkimiyetini idame için oğlunu hali ve idam ve torununu zehirlemekten bile çekinmemiştir (*Anahatlar*, 1930, s.587).

600 sayfalık kitabın 50 sayfalık "Osmanlı" bölümü dışındaki kısmı şöyle bölümlere ayrılmış: Çin, Mısır, Hint, Kalde, Elam ve Asur, Anadolu (Eti, Frikya, Lidya), Ege Havzası, Eski İtalya ve Etrüskler, İran...

Çünkü Cumhuriyet, Osmanlı'ya karşı olumsuz tavır alırken "Türklük" öğesini öne çıkarıyordu. Yeni ulus-devletin yurttaşlarına, pek haberdar olmadıkları bir hususu, Osmanlı'dan önce Türk olduklarını hatırlatmak istiyordu. Bu, Müslümanlık'tan da daha önemli bir kökendi, asıl kimlikti, öyle kabul edilmeliydi. Dolayısıyla "ulus"la birlikte güçlü bir "ırk" öğesi de yeni milliyetçilik ideolojisine karıştı. Nitekim bu dönem boyunca, Almanya gibi bazı Avrupa ülkelerinde de o yıllarda olduğu gibi, "kan" üstüne, "kafatası" üstüne, "ırk"ın göstergesi olabilecek her şey üstüne sürekli çalışmalar, yayınlar yapılıyor, kongrelerde bu konular tartışılıyordu.

"Bu suali profesör Eugène Pittard'ın kullandığı cümle ile tekrar edelim"... Bu gibi metinlerde, bir tarihlerde yaşamış ve muhtemelen buna benzer cümleler kurmuş "profesör"ler sık sık anılır (Pumpelly, Radloff, Tallgren, Chavannes vb.). 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarının bu "profesör"lerinin kitaplarını bulmak bugün mümkün değildir. Bazılarının adını ansiklopedilerde bulmak da mümkün değil (Pittard, Pumpelly böylelerinden). Pittard, "neolitik brakisefaller"in aynı aileden olup olmadığı sorusunu soruyor. Heyet de şu cevabı veriyor:

> Kadîm, Orta ve Son *Miken* devirlerinden birincisile sonuncusuna tevafuk eden zamanlarda (M.E. 3000-1200) Akdeniz adalarını kapladıkları antropolojinin maddî ve müspet delillerile teeyyüt eden bu brakisefal kavimlerin, dünyanın brakisefal insanlar kaynağı olan Orta Asyadan, Ana Türk-Yurdundan, tabiat hadiselerinin zorile ayrılmağa mecbur kalmış olanlar zümresine mensubiyetleri, bizce, şüphesizdir (*Medhal*, 1931, s.11).

Bunun nasıl bir "sorunsal" olduğu yeterince saydam bir biçimde görülebiliyor.

Burada, zaman içinde, iki yaklaşım ortaya çıkmıştır. Birinci aşamada, Türk ırkının saf, karışmamış özüne dönme çabası öne çıkar. Sözgelişi, dilde "öz-Türkçe", bu aşamanın bir ürünüdür. Bu "arınma" çabasının içindeyken, Atatürk'ün H.G. Wells'in *Kısa Dünya Tarihi*'ni okurken Orta Asya'dan dünyaya yayılan Türkler fikrini oluşturmasıyla bu milliyetçilik anlayışında önemli bir perspektif değişikliği oldu. Bir yanından bakıldığında, yukarıda sözünü ettiğim *Anahatlar* kitabının bölüm başlıklarının da gösterdiği gibi, bütün medeniyetlerin Türkler tarafından kurulduğu iddiasında bulunulmaktadır ve tabiî bu kabul edilebilir bir tez değildir. Ancak, öbür yanından bakıldığında bu yeni vurgu "arı ırk" ve "arınma" gibi öğelerden vazgeçme kararını örtük biçimde içermektedir. Her şeyin kökeni zaten Türkler olunca, "yabancı" kavramına yer kalmamaktadır. O zaman Güneş-Dil Teorisi olarak dilin yanı sıra tarihin de yeniden yorumlanması ve değerlendirilmesi biçiminde tecelli eden bu dönüşün sonuçları, Etibank, Sümerbank gibi kuruluş adlarına da yansıdığı gibi, eski ve yerleşik medeniyetlerle özdeşleşme eğilimi ön plana çıkarılmıştır. Bugün dahi, Ankara'nın ambleminde Hitit kursu mu, yoksa Türk-İslâm kategorisinden bir simge mi olması gerektiği kavgası türünden olayların temelinde daha önceki bu tartışmalar yatmaktadır.

Daha yakın zamanlarda, arkeolog Ekrem Akurgal bu yaklaşımı bugün için kabul edilebilir hale getirmek üzere, bir yeni formül oluşturdu. Ona göre, Türklerin Hititler'le (Hattiler'le vb.) herhangi bir "ırkî" akrabalıkları yoktur; ama onlarla başlamış bir medeniyetin coğrafyasında yaşadıkları ve öğelerini yaşattıkları için, bir başka anlamda o mirası devraldıkları söylenebilir. Akurgal böylece "kan" yerine "kültür"ün *tevarüs* edildiğini ileri sürmüş oluyor ki bu aslında "kan" veya "ırk"a dayalı açıklamalardan daha ciddi ve daha "medeni" bir önermedir.

Aynı şekilde Halikarnas Balıkçısı ve Sabahattin Eyuboğlu gibi düşünürler de, bugünkü Türkiye halkının, başta İon, birçok Anadolu medeniyet ve kültürünün vârisi olduğu görüşünü savunmuşlardır.

Atatürk zamanında ortaya atılan tezin, bu gibi yaklaşımlara kapı açtığı ("özünde Türk olduğuna göre, Türkler tarafından özümlenmesinde bir sakınca olamaz" mantığı) söylenebilir. Ama tabiî o teori kendisi bu doğrultuda gelişmediği gibi, gene o tarihlerden başlayarak, ırki saflığı savunan çeşitli alternatif ideolojilerin oluşmasına da yol açmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde ırkçılık bütün dünyada mahkûm edilirken Türkiye'nin resmî söyleminde de, büsbütün ortadan kalkmamakta ve belirli alanlarda bugün dahi bir hayli etkili olmakla birlikte, daha saf ve saldırgan biçimleri geri plana itildi. O zaman resmî ideoloji dışında bir ırkçılık, doğal olarak gene tarih alanında da filizlenerek şekillenmeye başladı.

Millet, son analizde etnik kökenle ilgili bir fenomendir. Alman kökenli olanlar Alman milletini oluşturur vb. Din ise ulusu aşan bir bağdır. Birçok farklı etnik kökenden gelen topluluklar aynı dinin üyesi olabilir veya aynı etnik kökenden gelenler birkaç dine ayrılmış olabilir. Dolayısıyla milliyetçilikle din arasında kimi zaman örtük, kimi durumlardaysa belirtik bir gerilim potansiyeli vardır. Türk milliyetçiliğinde bu potansiyelin dozu başından beri bir hayli yüksek olmuştur. İttihatçılar, Ziya Gökalp'ın üçlü kimlik tanımına (ırken Türk, dinen Müslüman, medeniyet tercihiyle Garplı) genel olarak öncelik tanıdılar (ama onların da daha sert Türkçü bir kanadı vardı). Cumhuriyet, bir yandan Osmanlılığa karşı kurulmuştu, onu reddeder ve ortadan kaldırırken Hilafet'i ve "teokratik devletin" bütün bu dinî donanımını da yok etmişti. Dolayısıyla Cumhuriyet milliyetçiliğinde İslâm karşıtlığının dozu, İttihatçı milliyetçiliğinde olduğundan çok fazladır. Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin son demlerinde, Araplar ve Arnavutlar gibi halkların imparatorluk içinde tutulabilmesinde İslâm birliğinden yarar umuluyordu. Savaş sonrası ayrılan bu halklarla birlikte böyle bir ideolojiye de gerek kalmamıştı.

Anti-Osmanlı, anti-klerikal ve Türkçü Cumhuriyet ideolojisine karşı ikinci bir sağ-milliyetçi ideoloji olarak, zamanla bugünün "Türk-İslâm Sentezi" şeklini alacak bir formasyon oluşmaya başladı. Burada Osmanlı mirası veya İslâm reddedilmiyor, geri plana itilmiyor, tersine öne çıkarılıp kucaklanıyordu. Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan biz Türklerin tarihimizin kritik dönüm noktası olarak Malazgirt'le birlikte Anadolu'ya giriş ânı alınıyordu.

Böylece, Türkiye içinde ve Türkiye milliyetçiliği içinde, farklı iki "Osmanlı tarihi sorunsalı" meydana geldi. Ama bunların da, doğal olarak, kendi içlerinde bazı nüanslarla ayrışan çeşitli varyantlar ürettiğini görüyoruz. Örneğin, Türkiye'de ırkçı-milliyetçilik otuzlardan başlayarak, devletten de bağımsız bir siyasî örgütlenmeye girişmişti. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru, Almanya'nın kaybedeceği anlaşılınca, bu insanlar tutuklandı, yargılandı ve sonunda dava sonuçsuz kaldı. Daha sonraki yıllarda, altmış sonrasının yeni çokpartili düzeninde önce CKMP, sonra MHP olarak örgütlenen hareket, İslâmcı ve Osmanlıcı simgelere bağlı bir hareket olmuştur (en başta, "üç hilâl"de kendini gösteren bir tavır). Dinî ideolojinin hâlâ çok güçlü olduğu bir toplumda, "partileşme" isteği, bunun böyle kabul edilmesini zorunlu kılıyordu herhalde. Buna karşılık, Nihal Atsız gibi aydınların benimsediği ırkçılık son derece "seküler"di, tutarlı biçimde "Orta Asyacı" idi. Bu nedenle de politik bir harekete dönüşememişti. Böyle düşünenler MHP içinde veya yakının-

da küçük bir grup olarak kaldılar, ama öncülüğü ele geçiremediler. Bu gruplar, bu Osmanlı karşıtı ve sekülarist tutumlarıyla, milliyetçiliğin Kemalist kanadına yaklaşırlar, ama tabiî başka sorunlar söz konusu olduğunda bu ortaklıklar sona erebiliyordu (bitmiş görünen ortaklıklar da yeniden yeşerebilir).

Cumhuriyet dönemi boyunca, "Osmanlı tarihi sorunsalı" içinde, *pratik düzeyde* ortaya çıkan başka ayrışmalar da olmuştur. İlk ve ortaöğretim düzeylerinde, tarihin *nasıl* okutulacağı, tarihte ne okunacağı gibi soruların, yani topluma tarihin nasıl öğretileceği sorusunun cevabını bulmakla resmen görevli kurum, doğal olarak, Millî Eğitim Bakanlığı'ydı. Ders kitaplarını o yazdıracak, denetleyecek, içeriği kararlaştıracaktı. Bütün bunların Kemalist sorunsal çerçevesine uygun bir biçimde yapılması "eşyanın mantığı"na uygundu.

Ama yükseköğretim düzeyi, orada böyle "müfredat", "ders kitabı" gibi uygulamalar geçerli olamayacağı için, ortaöğrenime göre daha fazla özerkliğe sahip bir düzeydi. Söz konusu "özerklik" o düzeyde daha az ideolojik, daha çok bilimsel bir tarihçiliğin gelişmesine imkân verdi demek istemiyorum. Oldukça yakın zamanlara kadar böyle bir şey olmadı veya marjinal kaldı. Yükseköğretim düzeyinin kendi mahiyeti gereği sahip olduğu özerklik, resmî Kemalist milliyetçilik dışında kalan sağ-milliyetçi anlayışın burada kadrolaşmasına yol açtı. Bu da, Selçuklu-Osmanlı çizgisini esas alan, Türklük yanında İslâm'a da önemli yer tanıyan, buna karşılık, klasik Kemalist sorunsala göre Batı'ya oldukça şiddetli bir düşmanlık besleyen bir anlayıştı. Bugün "Türk-İslâm Sentezi" adıyla tanınan bu görüşün "fikir babası", tarih profesörü İbrahim Kafesoğlu'dur. Bu görüşü bir kurum olarak topluma lanse eden Aydınlar Ocağı, öncelikle İstanbul ve Ankara üniversitelerinin tarih ve türkoloji bölümlerinin öğretim üyelerinin etkili olduğu bir kuruluştur.

İslâm'a ve Batı'ya, bu arada Osmanlı tarihine atfedilen değer çerçevesinde bu iki milliyetçi yaklaşım arasında önemli farklar olmakla birlikte, başından beri uyuştukları veya zaman içinde yaklaştıkları noktalar da olmuştur. Bunların bir kısmına yukarıda kısaca değinmiştim. Tarihin ve "tarihî başarı" kavramının doğrudan doğruya "askerî" bir anlayışla ele alınması önemli ortaklıklardan biridir ve dolayısıyla anti-Osmanlı kesim de Kanunî'nin ölümüne kadar geçen dönemi olumlu değerlendirir. Sonraki başarısızlığı İslâm'dan çok "aramıza karışan yabancı"lara yükleme pekâlâ ortaklaşabilecek bir konudur. Bunun gibi pek çok konu bulunabilir.

Zaten *Anahatlar*'da görülen Kemalist anlayış ya da "Türk-İslâm Sentezi" gibi öğretiler, temsil ettikleri kutupların oldukça katışıksız, olayı en ucuna vardırmış "sözcü"lerdir. Bunların arasında, bunlar kadar sivri ya da keskin olmayan pek çok görece "ılımlı şovenist" yaklaşım mümkündür ve zaten vardır. Arada kalan bu varyantlar, konjonktüre göre, daha keskin uçlarla çeşitli biçimlerde eklemlenerek varlıklarını sürdürebilmektedir.

"SOL SORUNSAL"

Özellikle 1960'tan sonra, sosyalizm, Türkiye'nin entelektüel hayatında etkili bir rol oynamaya başladı. Daha önce yasalar böyle bir imkân tanımadığı için bu önemli bir yenilikti. "Yeni" olmanın taze enerjisi ve aynı zamanda toyluğuyla sosyalizm de Türkiye'nin düşünce akımları arasına girdi; kısa zamanda bu alanda hızla yayıldı, oldukça uzun bir süre entelijensiya içinde, hem de bayağı koyu bir hegemonya kurmayı başardı.

Türkiye'de sosyalistler (60 öncesinde, o günlerin koşulları altında varkalmayı başaranlar dahil) Osmanlı tarihine Marksizm'in o zamana kadar geliştirdiği klasik çerçeve içinde bakıyorlardı. Stalin'in geliştirdiği *Diyalektik ve Tarihî Materyalizm* şemasına göre, insanlık tarihi ilkel sınıfsız toplumdan başlamış, sonra gelişme ilk "devlet" biçimini yaratmıştı. Bu, "köleci üretim tarzı" üstüne kurulu bir toplumsal örgütlenmeydi (klasik "kent devletleri" bu kategoriye giriyor). Bunu, Ortaçağ boyunca egemen olan "feodal toplum" izlemişti. Feodal toplumun "çelişki"le-

ri, yakın çağda, onun *bağrından* "kapitalist" toplumun fışkırmasına yol açmıştı. Şimdi, aynı şekilde, kapitalizm yerini "sosyalizm"e bırakıyordu, bırakmak zorundaydı.

Çerçeve bu olunca, belli ki, Osmanlı Devleti de "feodal" aşamaya tekabül eden bir şeydi.

Burada bir an durup bir noktaya bakalım. "Evrim şeması", görüldüğü gibi, alabildiğine "şematik"ti. Bu özelliğiyle, Türkiye'de varolan "tarihyazımı" alışkanlıklarına aykırı düşmüyordu. Tersine, anlaşılması kolaylaşıyordu. Ama burada Marksizm'in enternasyonalizminin genelleştirici kategorizasyonu da söz konusuydu. Yani, "feodalizm evrenseldir. Her yerde, belirli tarihler arasında yaşanmıştır. Kötüdür" diye giden, kimseye "benim feodalizmim iyi olabilir" deme hakkı tanımayan genelleştirici enternasyonalizm. Bu, Türkiye'deki tarih ve Osmanlı tarihi tartışmaları ortamı için epey "yeni" bir açı getiriyordu (ne gibi tepkilere yol açtığını biraz sonra göreceğiz).

Bu yeni yaklaşım, varolan sorunsallar arasında en çok "Kemalist sorunsal"a yakındır, çünkü o da tarihte bir "ilerleme" çizgisi arıyor ve çünkü tamamen farklı nedenlerle olsa dahi, o da "Osmanlı Devleti feodaldir. Dolayısıyla Osmanlı tarihi olumsuzdur," diyordu. Bu tarihin "geri ve geriletici" olduğunda, iki taraf arasında görüş birliği sağlamak mümkündü.

Dünya sosyalizmindeki ayrışmalar altmışlarda Türkiye'ye de yansıdı ve onyılın sonunda farklı ideolojik odakların oluşması hızlandı. Bu odaklar, Osmanlı'nın "feodal" yapısı konusunu fazla tartışmadılar. Bundan çok, Türkiye'nin feodalizmden kapitalizme geçmeyi başarıp başaramadığı veya bunu ne ölçüde başardığı tartışıldı. Çünkü bu, doğrudan doğruya, "iktidar stratejisi"ni belirleyecek konuydu. Ancak bu arada, altmışların ortasında, bazı sosyalist aydınlar arasında, bazı yeni kavramlar dolaşmaya başladı: "Asya üretim tarzı" diye bir şeyden söz ediliyordu.

Marx, *Kapital*'i yazmaya başlamadan önce, ona "giriş" mahiyetinde bir kitaba girişmiş ama tamamlamamıştı. Uzun tam adının ilk kelimesi olan *Grundrisse* ("temel" veya "giriş" anlamında) adıyla tanınan bu müsveddeler uzun süre bir kenarda kaldıktan sonra derlenip toparlanıp yayımlanmıştı. Fransız Marksistlerinden Maurice Godelier bunların ve mektuplar gibi başka metinlerin içinden ortak bir konuya ilişkin bölümleri toplayarak "Kapitalizm-öncesi üretim biçimleri" adında bir kitap yayımladı. Marx'ın "Islav üretim tarzı", "Germen üretim tarzı", "Asyaî üretim tarzı" vb. üstüne aldığı bu notlar Selahattin Hilav tarafından Türkçeye çevrildi ve bu gibi konulara ilgisi olan dar kesime ulaştı.

Grundrisse'deki bu notlar, teoriyi kurmuş adamın, "feodalizm"den başka (ama zamanca ona denk düşecek şekilde) üretim tarzları da düşünmüş olduğunu gösteriyordu. Bu, özellikle Üçüncü Dünya diye de bilinen görece azgelişmiş ülkelerde, kendilerini Avrupamerkezli toplum modelleri içinde tanımlamakta güçlük çeken Marksist aydınlara bir çıkış yolu gibi göründü.

Ama aydınlar dışında pek rağbet görmedi. "Asyaî üretim tarzı" gibi bir kavram, aslında Macchiavelli-Montesquieu kadar eski zamanlardan beri "doğuya özgü" bir despotizmden söz etmiş siyaset filozoflarını akla getiriyordu. Nitekim Amerikalı Wittfogel da *Oriental Despotism* adında bir kitap yazarak Marx'ın bu kavramını Asya'nın demokrasi yokluğunu açıklamak için kullanmıştı. Bazı çevreler, FKP'li Godelier'nin böyle bir sorunu, o sırada SSCB'ye meydan okuyan Çin'in uluslararası önderlik iddiasını zayıflatmak için gündeme getirdiğini söylediler; çünkü, daha geri bir toplumsal aşamadan geliyorsa, öncü olmamalıydı ("evrimsel aşamalar" anlayışı ve "ilerleme" yorumu). Çin'in bu kavramdan hoşnut kalmayacağı belliydi, ama iş Asya despotizmine gelince Sovyetler Birliği'nin ne kadar mutlu olacağı bilinmezdi; çünkü bizzat Marx da Çarlığın Asyaî vahşetine yeterince değinmişti.

Dolayısıyla AÜT, resmî Marksizm'de kabul görmedi; "resmî olmaya aday" hareketler arasında da rağbet bulmadı. Her yerde olduğu gibi Türkiye'de de bir küçük aydın grubunun entelektüel egzersiz alanı olarak kaldı.

"ASYA ÜRETİM TARZI SORUNSALI" VE UZANTILARI

Böyle kavramlar, çok zaman, yalnız "rastlantı" sonucu ortaya çıkmaz. Belki uzun süre (bu durumda olduğu gibi) unutulup bir yerde yattıktan sonra, bir ihtiyacı karşılayacak şekilde "yeniden-keşfedilirler"; bazen de, ortada olsalar bile, ihtiyaç olmadığı için dikkat çekmezler.

Marksizm son analizde çok "Avrupalı" özelliklere sahip bir teoridir. Tarihî maddeci analiz yönteminin evrensel olmadığını söylemek istemiyorum; her bilimsel teori, tanımı gereği evrenseldir. Ancak, bu yöntem, hemen hemen her durumda, Avrupa'ya ilişkin somut fenomenleri açıklamak üzere uygulandığı için, birçok kişinin zihninde analizin yöntemiyle nesnesi birbiriyle özdeşleşmiş durumdadır. Birçok yerde "bizim tarihî sürecimiz farklı! Bu teori bizi açıklamıyor!" diyenlere kısmen haklılık kazandıran durum da budur.

Bu kitap boyunca kanıtlamaya çalıştığım gibi, Avrupalı örneklere bakılarak oluşturulmuş "feodalizm" kavramını Osmanlı toplumuna uygulamak zordur. Onun için İstanbul'daki AÜT toplantısına, Osmanlı ekonomi tarihinin en önde gelen uzmanı Ömer Lütfi Barkan (Marksist olmadığı halde) katılmış ve bunu savunmuştu. Barkan, öteden beri, Osmanlı'nın "feodal" bir geçmişi olmadığı tezini savunagelmişti. Açıklaması, birçoğumuzun kabul ettiği olgulara dayanıyordu. Gerçi Barkan'ın formasyonunda, *bizim tarihimiz*'i dünyanın geri kalanından ayırmayı amaçlayan, erken Cumhuriyet döneminin "tikelci" (particularist) eğilimi de önemli bir yer tutuyordu. Ama bu yalnız Türkiye'nin değil, daha birçok ülkenin sorunuydu ve bu anlamda AÜT, çok kişiye, bir tıkanıklığın aşılmasını sağlayabilecek bir anahtar gibi görünmüştü.

Türkiye'de ise, o tarihî konjonktürde duyulan teorik ihtiyaç, "feodalizm", "feodal üretim tarzı" ve benzeri konularla ancak dolaylı ilintisi olan bir ihtiyaçtı. Burada sorun, toplumsal-siyasî hayatta, *devletin yeri* sorunuydu. Ortodoks siyasî çizgiler bu konuyu sorunsallaştırmamış ("problematize" etmemiş), tersine, stratejilerini "kapitalist" iktidara karşı "Kemalist devlet"i temsil eden kesimle ittifak üzerinde temellendirmişlerdi. Bu, Sovyetler Birliği'nin Üçüncü Dünya Komünistleri'ne önerdiği "kapitalist-olmayan yol" anlayışını içeren, aynı zamanda yurt içinde milliyetçi ideolojiyle uzlaşmaya kapı açan bir stratejiydi (adını "Millî-Demokratik Devrim" koymuşlardı). Onun yanında ve ona yakın, açıkça "zinde kuvvetçi", yani sol Kemalist subaylarla anti-Amerikan darbe yapmayı öngören *Yön* çizgisi vardı. Çin'e yakın anlayış, bu çizgilerin de benimsediği "komprador kapitalizmi/feodalizm" ideolojisinin ÇHC çizgisi gereği, adresi açıklanmamış bir "halk savaşı"nın propagandasını yapmaya hazırlanıyordu. Ama çoğunluk, Küba, Guevara ve Latin Amerika modeline yakınlık duyuyordu. Bu strateji de, Türkiye'de devletin bir "oligarşi" olarak örgütlenmesini gerekli kılıyordu.

Bütün bu "Marksist" çizgilerin Kemalist çizgiyle kısmen hayalî, kısmen gerçek ilişkilere dayalı, ama teoride ciddi ve gerçek biçimde kesişen yanları vardı.

İşte böyle bir ortamda, Kemalist devlet ideolojisiyle, bunu toplumun değişmez kalıbı haline getiren orduyla, sosyalizme yakın ölçüde kapitalizme ve liberalizme de düşman olan bürokrasiyle sorunu olan Marksist aydınlar Asyaî üretim tarzı kavramını kurcalamaya başladılar. Zaten, bu özellikleriyle de genel hareketin dışında kalıyorlardı. Ama bu girişim, bir "kurcalama"nın çok ötesine de geçemedi.

Bu noktada, bu kavram hakkındaki değerlendirmemi açıklamam gerekiyor. Bence, Godelier'nin derleyip sunduğu biçimiyle Asya üretim tarzı modeli, Osmanlı toplumu için uygun bir açıklama getirmez ve zaten kendisi teorik olarak yeterince geliştirilmiş ve olgunlaştırılmış değildir. Marx ile Engels, kavrama ilkin Ortadoğu örneklerinden girerler, Ortadoğu'da doğa koşulları, öncelikle de su azlığı, tarımsal üretimi zorlaştırmaktadır. Sulamayı sağlayabilecek ("taşma"ya karşı tedbir geliştirmek vb. de dahil) bir örgütlenmeyi burada ancak devlet yapabilir. Dolayısıyla egemen sınıf, feodaller, aristokratlar gibi, bireysel yanları ağır basan bir sınıf olamaz; bizzat devlet bu işi

yapar ve bu devlet kaçınılmaz olarak "despotik"tir. Bu koşullarda üretim, devletten bağımsız bir sınıfın doğmasına imkân verecek bir "artık" ("ekonomik fazla"/"surplus") üretemez. Onun için sık sık ayaklanma ve *iktidar* değişikliği olsa da, *düzen* değişikliği olamaz.

Bütün bunlar, Osmanlı üretiminin temelini ve devletin baskıcı karakterinin sırrını açıklayacak gibi görünen sözler. Ancak Marx ile Engels daha sonra aynı "üretim tarzı" anahtarıyla Hindistan'daki köy komünlerini analiz etmeye başladılar. Godelier sonrasında birçok Marksist, sözgelişi Polinezya gibi bölgelerin üretim düzenini açıklamak üzere gene AÜT kavramına sarıldı.

Oysa bu gibi toplumsal birimlerle, Osmanlı toplumu veya Mezopotamya medeniyetleri gibi son derece sofistike örnekleri aynı kavram içinde düşünmek mümkün olamaz. Bu karışıklık, kavramı Marx'ın bıraktığı noktada, onun içsel zaafı olarak ortaya çıkıyor.

Ama "hidrolik toplum" modelini (üretimin yapılması için gerekli, başta "sulama" bütün bayındırlık işlerini üstlenen *devlet*) Osmanlı örneğine -kâğıt üstünde değil de, somut olarak, bütün somut durumları inceleyerek- gerçekten uygulamak da mümkün olmuyor. Bir kere, bu devletin yayıldığı topraklarda zaten böyle bir bayındırlık işlevi geçerli veya gerekli değil - ve zaten böyle bir şey olmamıştı. Dolayısıyla "despotik devlet"in "hidrolik gerekçe"sinden söz etmek mümkün değil.

Ama bence bunlardan daha önemli bir (teorik) sorun var: Bir tarihî dönemin yapılanmasının belirleyicilerini ("determinants"), ne kadar eski zamanlardan başlatabiliriz. Şüphesiz, ilk "insanımsı"nın toprağa ayak basmasından bu yana, bu varlığa "insan" demeye devam etmemizi haklı kılan süreklilikler var. Ama tarihî etkiler, hangi zamansallıklarda ("temporalities") gerçekten etkili olurlar? Annales Okulu, "uzun-orta-kısa vade" analizlerini geliştirmişti. Ama, 1300'lerde Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda etkili olmuş (dolayısıyla kökü zaten daha gerilere giden) bir etken, 1960'ların Türkiye ortamını belirlemeye devam edebilir mi? Şüphesiz bu, bir yandan, eldeki etkenin *ne* olduğuna bağlı. Ama ne olursa olsun, bir tarihî etkenin 600 yıl sonra hâlâ belirleyici olduğunu düşünmek güç. Evet, bu topraklardaki "otoriter devlet" geleneğini çok daha eskilere de götürebiliriz (ama o götürdüğümüz tarihlerde otoriter *olmayan* devlet hangisi?); bu uzun geleneğin bugün de yaşayan izleri olacağını kabul edebiliriz. Gene de, bugünün sorunlarının İmparatorluk kuruluşundan değil, modernleşme ve ulus-devlet kurma aşamalarının özelliklerinden kaynaklandığını düşünüyorum.

Kaldı ki, kuruluştan yıkılışa değişmeden devam eden bir "Osmanlılık" olmadığının, bu kitapta görülmüş olacağını umuyorum. Bu tarih içinde sürekliliğini koruma başarısı gösteren bir "hanedan", evet, var. Ama hem kurumların, hem kurumlararası ilişkilerin önemli değişimler geçirmediği, yeniden yapılanmadığı bir zaman yaşanmadı. Bu süre içinde elbette bütün üretim ilişkileri de çeşitli dönüşümler geçirdi.

Dolayısıyla, özetle, AÜT gibi bir kavramın anlattığı yapılanmanın ne bugünkü Türkiye'yi ve iç ilişkilerini, ne tarih boyunca Osmanlı toplum düzeninin işleyişini, hattâ ne de kuruluş aşamasındaki Osmanlı toplumunun dinamiklerini açıklayabildiği kanısındayım. Buna rağmen, o günün tartışma ortamını, o günlerin özelliklerini hatırladığımda, bunun zihin açıcı, özgürleştirici ve bilimsel yanları olduğu sonucunu çıkarıyorum. Çünkü bu kavram, alana egemen olmuş çeşitli dogmatizmler arasında, gerçek bir araştırmanın gereklerini yerine getirdiği ölçüde dogmatizmden yakasını kurtarabilecek bir yaklaşımdı. Öyle bir araştırma pratiğine girilmesi, kavramın kendi içinden sağlamasını yapmanın yolunu açar, bu mümkün olamıyorsa buradan daha uygun bir paradigmaya geçilebilirdi vb. Dolayısıyla o aşamada sol içindeki siyasî otoritelerin bu yolu tıkamalarının, bir fırsatı heba etmek anlamına geldiğini düşünüyorum.

Buna rağmen, o zamandan bu zamana, Osmanlı tarihi üstüne geliştirilmiş en akla -ve doğruya- yakın tezlerin, bu yaklaşımı geliştiren ya da yaklaşımı zaten

bununla çelişmeyen tarihçi ve araştırmacılar tarafından ortaya atıldığını gözlemliyorum. Böyleyse, demek gerçekten heba olan bir *fırsat* yok, ama *kendini heba edenler* var.

"KEMAL TAHİR SORUNSALI"

Altmışların ortasında Asya üretim tarzı kavramı çerçevesinde çıkış yapan küçük aydın grubunun içinde Kemal Tahir de vardı. Kemal Tahir, bu kavramdan kendisinin ne anladığını, bundan üç yıl kadar sonra yayımladığı *Devlet Ana* adlı romanında açıkça ortaya koydu.

O da "hidrolik toplum" başlangıcından yola çıkıyordu. Ancak, "bu topraklar"a özgü bir zorunluk olduğunu düşündüğü bu "devlet-toplum" modeline, göçebe kabilenin eşitlikçi ve adaletçi ahlâkı ve ideolojisi ekleniyordu. Böylece, bu "Asyaî" devlet, daha 1300'de, bugün hâlâ uğrunda çabalanan "sınıfsız toplum"u kurmayı gerçekleştirmiş oluyordu.

Batı Avrupa ise feodaldi ve Haçlı Seferleri'nden başlayarak Batı, aslında, bu insancıl eşitlikçi düzeni yıkıp yerine feodalizmi kurmak amacıyla davranmıştı.

Asyaî üretim tarzı anlayışının bütün kolları, Osmanlı tarihyazımında "Kemalist sorunsal"ın uzağında durur. Ancak, bunların Marksist olanları, Kemalizm'in önermelerinin tersine, Osmanlı'yı ve Cumhuriyet devletini aynı sürecin değişik avatarları olarak görmektedir. Kemal Tahir'in AÜT'ü ise lekesiz, olumlu bir Osmanlı başlangıcı tespit ederek bu sorunsalların ikisinden de uzaklaşmaktadır. Bu lekesiz başlangıç, tarih boyunca, gitgide Batı'ya benzediği için bozulmuştur. Bu içerik, Kemal Tahir sorunsalıyla Kemalist sorunsal arasına ciddi bir mesafe koyar.

Bu ve buna ilişkin bazı temel önermeler, Kemal Tahir sorunsalını Marksist AÜT'ten de koparır. Sınıf olmayan bir yerde devletin varlığı olsun, "iyilikçi" ("kerim") bir devletin olabileceği tezi olsun, Marksizm'in en temel tezleriyle çelişir. Kemal Tahir'in Osmanlı toplumu (veya onun erken aşaması) üstüne söyledikleri, aslında tuhaf bir şekilde, Stalin'in sosyalist Sovyet devleti üstüne söyledikleriyle örtüşmektedir.

Osmanlı tarihyazımına Kemal Tahir'in getirdiği yeni sorunsala ilk tepkiler sağda görüldü. Sağ bu tezi bütünüyle benimsemese de (ki, ne olsa bir yerinden "üretim tarzı" gibi maddeci kavramlara dayanan bir yaklaşımı gerçekten benimsemesine imkân yoktu), "sol" olarak kabul ettiği bir yerden böyle bir "teori" çıkmasına sevindi ve Kemal Tahir'i sevmeye karar verdi.

Ama Kemal Tahir'in bu tür sağ dışında sayılması gereken (gerektiğinden çok emin olmasam da) başka alıcıları da oldu. Genel sol içinde sosyal-demokrasinin devlet kurumuna bakışı, komünizme göre çok daha ılımlıdır. Gerçeklik düzeyinde davranışları epey farklı olmakla birlikte komünistler devletin sınıfsal sömürü ve tahakkümün nihaî aracı olduğuna ve dolayısıyla ortadan kalkması gerektiğine inanırlar (SSCB'de bu inanç "devleti güçlendirerek yok etme" şeklinde yeniden-formüllenmişti!). Sosyal-demokratlar ise, devletin ille "hadd-i zatında" *kötü* bir kurum olması gerekmediği, kapitalist egemen sınıflar onu kötüye kullansa da, sosyal-demokrasi elinde bütün toplumun ve özellikle emekçi kesimlerin yararına işletilebileceğini iddia ederler.

Türkiye'de sosyal-demokrasi, bilindiği gibi, varolan devletin kurucusu olan Cumhuriyet Halk Partisi içinden doğdu ve gelişti. Böyle bir çizginin, devlet ve özellikle Türkiye Cumhuriyeti devleti karşısında, Batı sosyal-demokratları kadar da bir eleştirellik geliştirmesi kolay değildi. Nitekim, o yılların sosyal-demokrat önder adayı Bülent Ecevit, bizim devlet geleneğimizin daha en başından "kerim" olduğu iddiasıyla hemen ilgilendi. O yıllarda, CHP'nin geleneksel bürokratizminden ayrılan, daha popülist bir çizgi bulma ihtiyacı da, AÜT kaynaklı bir yaklaşımı sevimli ve kabul edilir kılmış olabilir. Nitekim bunca yıl sonra, gene aynı partinin başında Deniz Baykal "Anadolu Solu" adı verdiği bir "yeni" yaklaşım önerirken, Tarık Buğra'nın *Osmancık* romanında Edebalî karakterine söylettiği sözleri vb. alıntılayarak, yeniden "Osmanlı solculuğu" noktasına dönüyor.

SON DÖNEM

Kitabın başında belirtmeye çalıştığım gibi, Osmanlı tarihyazımı alanında çalışmalar, artık bilimsel-akademik rayına oturmuş durumda. Bu alanın dışından gelerek, burada yapılacakları biçimlendirme çabası, bir araştırmanın varması gereken sonucu araştırmacıya önceden bildirme alışkanlığı, büsbütün ortadan kalkmış olmamakla birlikte, eskisi kadar etkili de değil. Birkaç vesileyle bazılarının adlarını da sıraladığım çeşitli tarihçiler Osmanlı tarihini, ideolojik yaklaşımları işin içine katmadan incelemenin genel yöntemini, matrislerini, izleyebileceği yeni rotaları, aydınlatılmasına ihtiyaç duyulan alanları, bu bölümde anılan türde "sorunsal"lara gerek kalmadan saptıyorlar, saptamaya devam edecekler. Bunlar çok olumlu ve sağlık işareti sayılacak gelişmeler.

Ancak, akademik düzeyde görülen bu gelişmenin Türkiye'de bu konuya ilişkin bütün akademik kurumlarda aynı şekilde yürüdüğünü, hele ortaöğrenim düzeyindeki tarih öğretimini herhangi bir şekilde etkilediğini söylemek mümkün değil. Gene de, okullarda okutulan tarihin (ve tabiî başka derslerin) içeriği ve niteliği, son zamanlarda daha fazla tartışılır oldu. Bu konuda çalışmalar yapılıyor, sistematik taramalar yapılıyor, alternatif kitaplar yazılıyor vb. Benim kitabım da aslında bu kategoriye girer. Bütün bunlar, çok uzun zamandır devam eden bir sorunun artık katlanılmaz hale geldiğinin işareti. Bu zaten çoktandır bilinen bir şeydir. Ancak Millî Eğitim Bakanlığı gibi bir mercinin battallığı, burada resmî düzeyde herhangi bir şeyi değiştirmenin imkânsıza yakın zorluğu insanların her türlü enerjisini, hevesini törpülüyordu. Ama değişim zorunluğu artık her gün, her düzeyde dayatıyor. Dolayısıyla çok geçmeden bir şeylerin değişmeye başlayacağını umabiliriz.

Bu arada, bu son bölümde saydığım çeşitli ideolojik sorunsalların da kendi aralarında bir elenme ve azalma olduğunu söylemek mümkün. 1980'lerden bu yana, Türkiye'de, geleneksel Türkiye ile dünyanın genel gidişine ayak uydurmaya çalışan Türkiye arasında bir gerilim ve dozu artan bir kutuplaşma yaşanıyor. Bu koşullarda, 1980 öncesinin düşman ideolojileri, geleneksel Türkiye'nin yaşamaya devam etmesini sağlamak için bir araya gelebiliyorlar. Tam da bugünlerde deyimleşen "Kızıl Elma" cephelerinin varolduğu ortamlarda, Genel Türk milliyetçiliği diyebileceğimiz akım gün geçtikçe büyüyor. Burada, bu yeni "Türk" sentezinde, Kemalist sorunsalı da, Kemal Tahirci olanı da, bunun komünist ve sosyal-demokrat uzantılarını da hep bir arada bulmak mümkün ve sanırım gün geçtikçe kolaylaşacak.

Bunun karşıtı, bir başka "ideolojik sorunsal" değil, demokratik topluma özgü nesnel ya da belki "özneler-arası" (intersubjective) tarihyazımı olmalıdır. Burada önceden bilinen ve kanıtlanması gereken sonuçlar, yüceltilmesi gereken "ulusal öz"ler, tapınılması gereken kahramanlar, tartışılması yasaklanmış kutsallıklar olamaz. Açık toplumun açık, nesnel araştırma platformu olabilir. "Ben-merkezci" değil, empatik, zenofobik değil, hümanist, hegemonyacı değil, barışçı ve eşitlikçi; ayrıca, tarihi yapan bütün özneleri tanımaya, anlamaya istekli ve bunu yapabilecek kadar kapsamlı yöntemler üretebilen bir tarihçilik.

Klasik tarihçilik, hükümdarlar, kahramanlar, savaşlar üstünde yoğunlaşmıştı. Dünyada da, bizde de, tarih kitapları, ilk buğdayın nerede yetiştiğini, köylü kadınların nasıl yardımlaştığını, kentlerde nasıl eğlenildiğini, buna benzer pek çok şeyi önemsiz sayar ve görmezden gelir, ama hangi meydan savaşında ne sonuç alındığını bütün ayrıntılarıyla anlatırdı. Böylece, bir "meydan savaşları tarihi" biçiminde gelişen tarihyazımı, özellikle bu "sorunsallar" bölümünde özetlediğim siyasî çatışmalar nedeniyle, aynı zamanda bir "savaş meydanı" olagelmiştir. Clausewitz savaş için "siyasal ilişkilerin başka araçların eklenmesiyle sürdürülmesinden başka bir şey değildir," demişti. Bir çeşit tarihyazımı da sanki savaşın bile bize sağlayamadığı manevî zaferleri kâğıt üstünde ve kelimelerle kazanmak için giriştiğimiz anlatısal uğraştır. Bu da, tarihyazımını bir savaş meydanına çevirmeye yetmiştir.

Geleceğin dünyasında savaşın sıcağının da, soğuğunun da rafa kaldırılmasıyla, tarihyazımının da sa-

vaş meydanı veya meydan savaşı olmaktan çıkması ve insanın ortak geçmişini barış için ve barış içinde araştırmasının aracı olması umudunu, Türkiye'nin erken ya da gecikerek buna katılacağı beklentisiyle birlikte, taşıyorum.

"İdeolojik sorunsallar"ın ortadan kaldırılması, tek başına, başka çaba gerekmeden, *alanın* daha açık seçik görülmesine imkân sağlıyor. Ama tabiî bu da yeterli değil; çeşitli nedenlerle gölgede -veya başka tabakaların altında- kalan pek çok tarih yöresi halen gün ışığına çıkmayı bekliyor. Ekonomik tarih hâlâ birçok sır dolu.

Ayrıca, zamanda ve mekânda yayılmış bir varlıktan ("entity") söz ediyoruz: Budin'de olanlarla Halep'te olanlar, hepsini birden kapsayan genellemelere sığdırılabilir mi? "Osmanlı tarihi" dediğimizde, bir başka söylemde telaffuz etmemiz gereken kaç ülke veya halkın tarihinden söz etmiş oluyoruz?

Tarihin "büyük anlatı"sını oluşturan "büyük olaylar" ve "büyük kahramanlar" söyleminden mikro düzeye geçmeyi, şimdiye kadar ihmal ettiğimiz sıradan insanların sıradan hayatlarını, mütevazı kurumların tarihlerini incelemenin yöntemlerini geliştirerek, "gündelik" ("quotidian") olana nüfuz etmeyi öğrenmeliyiz. Bunu yaptığımız ölçüde, tarihin dokusu elimize gitgide daha âşina gelecektir; ama aynı zamanda, "büyük anlatı" düzeyinde bir türlü olduğunu beklediğimiz birçok şeyin pek de öyle olmadığını gösterebilecektir.

Tarih kendisi değişmiyor, ama bizim onunla ilgili bildiklerimiz, dolayısıyla ona bakış ve yaklaşımımız, onu anlamlandırma ve değerlendirmemiz habire değişiyor. Bu da tarihî incelemenin en büyüleyici ve en keyifli yanı, belki.

Seçilmiş Kaynakça

Akat, Asaf Savaş, "Tarihî Maddecilik ve Kapitalizm-Öncesi Toplumlar: Asya Toplumu-Feodalite Tartışmasına Yeni Bir Yaklaşım", *Toplum ve Bilim*, sayı I (Bahar 1977), s.34-48.

—, *Türk Tarihinin Anahatları* (Methal Kısmı), Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

—, *Türk tarihinin Anahatları*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930.

Anderson, *Perry, Lineages of the Absolutist State*, Verso, Londra, 1974.

—, *Passages from Antiquity to Feudalism*, Verso, Londra, 1974.

Atsız, Nihal, *Türk Tarihinde Meseleler*, Baysan Basım ve Yayın Sanayii A.Ş. (tarihsiz).

Barrington - Moore, I. M., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Peregine Books, Harmondsworth, 1969.

Danişment, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971.

Divitçioğlu, Sencer, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1968.

—, *Az Gelişmiş Ülkeler ve Asya Tipi Üretim Tarzı*, Elif Yayınları, İstanbul, 1966.

Engels, Frederick, *The Origin of the Family, Private Property and the State*, Lawrence & Wishart, Londra, 1968.

Godelier, Maurice, "La Notion de Mode de Production Asiatique", *CERM* içinde, Éditions Sociales, Paris, 1969.

Halikarnas Balıkçısı, *Anadolu'nun Sesi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1971.

Hindess, Barry - Paul Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1975.

I. Türk Tarih Kongresi, TTTC, Ankara, 1930.

İnan, Afet, "Atatürk ve Tarih Tezi", *Belleten*, c.III, 1939, s.243-46.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk-İslâm Sentezi*, İstanbul, 1985.

—, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1966.

Keyder, Çağlar, "Asya Tipi Üretim Tarzının Çözülüşü", *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1983.

Kıvılcımlı, Hikmet, *Tarih Tezi*, Tarih ve Devrim Yayınevi, İstanbul, 1974.

—, *Toplum Biçimlerinin Gelişimi*, Ekim Yayınevi, Ankara, 1970.

—, *Tarih, Devrim, Sosyalizm*, Tarihsel Maddecilik Yayınları, İstanbul, 1965.

Küçükömer, İdris, "Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum", *Toplum ve Bilim*, s.2 (Yaz 1977), s.3-30.

—, *Düzenin Yabancılaşması*, Ant Yayınları, İstanbul, 1969.

Lewis, Bernard, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, University of Oklahama Press, Norman ve Londra, 1989.

Lichtheim, George, "Marx and the 'Asiatic Mode of Production'", St. Antony's Papers, s.14, 1968.

Marx, Karl, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Lawrence & Wishart, Londra, 1971.

—, *Pre-Capitalist Economic Formations*, Lawrence & Wishart, Londra, 1964.

Morgan, Lewis Henry, *Ancient Society* (1877), Meridian Books, New York, 1967.

Sezer, Baykan, "Türk Toplum Tarihi Üzerine Tartışmalar", *Toplum ve Bilim*, sayı 4 (Kış 1978), s.46-62.

Tahir, Kemal, *Devlet Ana*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1968.

Wittfogel, K. A., *Oriental Despotism*, Yale U.P., New Haven, 1963.

Genel Kaynakça

Osmanlı Tarihçileri

Atsız, Nihal, ed. *Osmanlı Tarihleri I*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1949.

Çeşmî-zade Mustafa Reşid, *Çeşmîzade Tarihi*, hazırlayan Bekir Kütükoğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1993.

Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun ve Letaif-i Enderun*, hazırlayan Cahit Kayra, Güneş Yayınları, İstanbul, 1987.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih* (5 cilt), hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992.

Kantemir, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* (3 cilt), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1979.

Kâtip Çelebi, *Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler*, hazırlayan Orhan Şaik Gökyay, İş Bankası, Ankara, 1982.

Koçi Bey, *Risale*, hazırlayan Zuhuri Danışman, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1985.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat* (2 cilt), hazırlayan, Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

Mustafa Selanikî, *Tarih-i Selanikî* (2 cilt), hazırlayan M. İşpirli, İstanbul, 1989.

Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi* (3 cilt), Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1971.

Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma* (2 cilt), hazırlayan F. R. Unat ve M.A. Köymen, Ankara, 1949.

Nişancı Mehmed Paşa, *Hadisat*, hazırlayan Enver Yaşarbaş, Kamer, İstanbul, 1983.

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi* (2 cilt), hazırlayan Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992.

Cumhuriyet Dönemi Tarihçileri

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi* (2 cilt), Cem Yayınları, İstanbul, 1974.

Aksun, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi* (6 cilt), Ötüken, İstanbul, 1994.

Berktay, Halil, *Kabileden Feodalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.

Hammer (Baron Joseph von Hammer-Purgstall), *Büyük Osmanlı Tarihi* (10 cilt), Hikmet Neşriyat, İstanbul,

İnalcık, Halil, *Essays in Ottoman History*, Eren, İstanbul, 1998.

—, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.

—, *From Empire to Republic*, Isis Press, İstanbul, 1995.

—, *Osmanlı İmparatorluğu*, Eren, İstanbul, 1993.

—, *The Ottoman Empire: the Classical Age 1300-1600*, Phrenix, Londra, 1997.

İnalcık, Faroqhi, McGowan, Quatert, Pamuk, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (2 cilt), Cambridge U.P., Cambridge, 1997.

İnalcık, Halil - Günsel Renda (yayına hazırlayan), *Osmanlı Uygarlığı* (2 cilt), TC Kültür Bakanlığı, İstanbul, 2003.

Osmanlı (12 cilt), ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

Osmanlı Ansiklopedisi (6 cilt), Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (6 cilt), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993.

Türk Dünyası Kültür Atlası (4 cilt), Türk Kültürü Hizmet Vakfı, İstanbul, 1999.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi* (6 cilt), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1982.
Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi* (10 cilt), Ötüken, İstanbul, 1994.

Bazı Yabancı Tarihçiler

Iorga, Nicolae, *Osmanlı Tarihi*, çev. Bekir Sıtkı Baykal (5 cilt), Güney Matbaacılık ve Gazetecilik TAO, Ankara, 1948.
Freely, John, *Inside the Seraglio*, Penguin, Harmondsworth, 2000.
Goodwin, Jason, *Lords of the Horizons*, Vintage, Londra, 1999.
Mantran, Robert (ed.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Fayard, 1989.
McCarthy, Justin, *The Ottoman Turks*, Longman, Londra ve New York, 1997.
Palmer, Alan, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*, John Murray, Londra, 1995.
Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (I. cilt), Cambridge U.P., Cambridge, 1997.
Wheatcroft, Andrew, *The Ottomans*, Penguin, Harmondsworth, 1995.

KARŞILAŞTIRMALI KRONOLOJİ 1280-1800

1280 — 1285 — 1290

Politika

1280 Mısır'da Memlûk Kalavun bir darbe yaparak yalnız kendi soyundan devam edecek bir hanedan kurdu.

1281 Ertuğrul öldü (kesin tarihi bilinmiyor).

1282 İstanbul'da uzun süreli Latin işgalini sona erdiren Bizans İmparatoru VIII. Mihail öldü. Yerine II. Andronikos geçti. Aragon Kralı III. Pedro Sicilya'yı fethetti. Abaka'nın kardeşi Ahmet İlhanlı Devleti'nin başına geçti.

1284 Anadolu Selçuklu Sultanı III. Keyhusrev öldü.
Kastilya Kralı X. Alfonso öldü.

1285 Capet hanedanından IV. Philippe Fransa Kralı oldu. Capet'ler sürekli yeni toprak elde ederek Fransa'yı büyütmekteydi. Philippe de buna devam etti.

1288 Osman Gazi, Karacahisar'ı fethetti.

1289 Selçuklu Sultanı, Osman Gazi'ye beylik alâmeti olarak davul, tuğ, sancak vb. gönderdi.

1291 Habsburg soyundan ilk Kral I. Rudolf öldü. Rudolf, Bohemya Kralı Ottokar'ı yenerek Viyana'yı başkent yapmıştı.

1294 Kubilay Han Çin'de öldü.

Bir Çin minyatüründe Kubilay Han ve oğlu

Ekonomi-Toplum

1281 Kuzey Avrupa'da kentler arası ticaret yapmak üzere Hansa Birliği'nin kurulduğu yıllar.

Nasreddin Hoca

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1281 Anadolu Selçuklu tarihini yazan İbn Bibi bu sıralarda ölmüş olmalı.

1282 Plutarkhos'u andıran biçimde, ünlülerin biyografileriyle tarih yazan İbn Hallikân, Şam'da öldü.
Rönesans-öncesinin son büyük heykelcisi Pisano (Baba) öldü.

1284 Nasreddin Hoca'nın öldüğü sanılan yıl.
Cenova kenti rakibi Pisa'yı yendi ve Venedik'le yarışmaya başladı.

1288 Küçük kan dolaşımını ilk açıklayan, Arap hekim İbnü'n-Nefis öldü.

1290 Lizbon Üniversitesi kuruldu.
İtalya'da, Orvieto Katedrali'nin inşaatı başladı.

1292 Şirazlı büyük şair Sadi, inzivasında öldü.
Filozof Roger Bacon öldü.
Polo'lar Çin'den ayrıldı.

1294 Safiyüddin Abdülmümin Urmevî (*Şerefiye* ve *Kitab-ül Edvar* yazarı) öldü.

1295 1300

Politika

1295 İngiltere'de I. Edward ilk Parlamento'yu kurdu. İskoçya'yı fethetti. Buna karşı William Wallace isyan etti.
İran'da İlhanlı Gazan Han tahta çıktı. Bir süre sonra Müslüman oldu.
Polonya Kralı II. Premisil'in yerine geçen Bohemya Kralı II. Vaclav topraklarını genişletti.

1296 Gazan Han, Alaeddin Keykubat'ı Selçuklu hükümdarı yaptı.

1297 IV. Philippe İngiliz Kralı I. Edward'ı yenilgiye uğrattı.
Mısır'da Memlûk yönetimi Kopt nüfuzuna karşı harekete geçerek bir dizi baskıcı tedbir getirdi.

1298 Bilecik ile Yarhisar fethedildi.
İngiltere İskoçya'ya egemen oldu. William Wallace yenildi.
Alman Elektörler Adolf'u azlederek yerine Avusturyalı Habsburg Albrecht'i getirdiler.

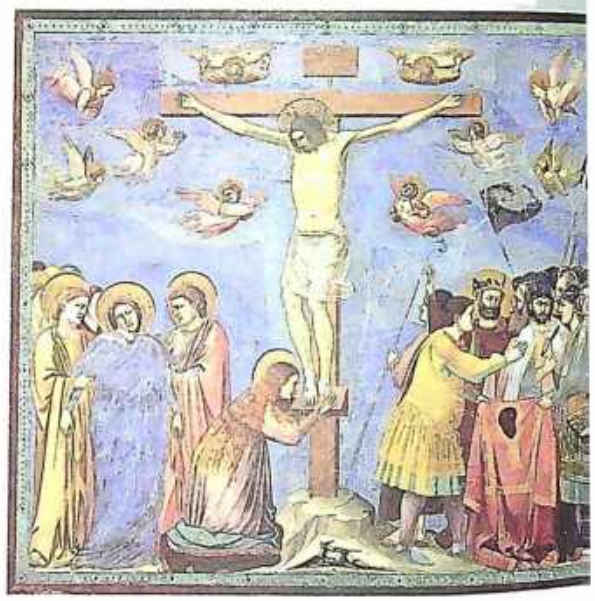
1299 İnegöl fethedildi.
Osman Gazi, Selçuklu'dan bağımsızlığını ilan etti (böyle kabul ediliyor ama hiçbir kesin bilgi yok).

1300 Sonraki tarihçilerin Osmanlı Devleti'nin kuruluşu olarak kabul ettikleri yıl.
Yenişehir fethedildi.

1301 Koyunhisar fethedildi.
I. Andras'ın ölümüyle Macaristan'da Arpad hanedanı sona erdi.
İznik kuşatıldı.
Mısır'da Kopt kiliselerinin birçoğu kapatıldı. Cemaat Müslüman olmaya zorlandı.

Ekonomi-Toplum

1298 Orhan Gazi Yarhisar Tekfuru'nun kızı Nilüfer ile evlendi.

Giotto, İsa'nın Çarmıha Gerilişi

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1295 Almanya'da filozof Dietrich akıl ve anlayış üstüne *De Intellectu et Intelligilis*'i yazdı.

1298 Uzun yay kullanımı.
Arap hattat Yakut-i Musta'sımi öldü. Hattı sanat haline getiren adamdı.

1300 İtalya'da *Giotto İsa'nın Çarmıha Gerilmesi*'ni tamamladı.
Aragon Kralı Jaume, Laride'de üniversite kurdu.

1301 Bizans üslûbuyla yarattığı sentezi Rönesans'a doğru geliştiren İtalyan ressamı Cimabue, Pisa Katedrali mozaiklerine başladı.

1302 İtalya'da mimar ve heykelci Arnolfo di Cambio öldü.

1303 Roman de la Rose'un ikinci kısmını yazan Jean de Meung bu sıralarda öldü.
Roma Üniversitesi açıldı.

1300

1302 Osman'ın, amcası Dündar'ı öldürdüğü sanılan yıl.
İznik kuşatıldı.
Köprühisarı alındı. Gazan Han, Keykubat'ı azletti. Yerine, Gıyaseddin Mesud ikinci kere Selçuklu sultanı oldu.
Fransa'da IV. Philippe'in Papa Boniface'la mücadelesinde yardımcı olmak üzere ilk États-Généraux toplandı.
İspanya Kralı Sicilya'da barış yapınca yanındaki 8000 Katalan askeri İstanbul'a geldi. Daha epey yıl, öncelikle çapulculuk yaparak, burada bazı olaylara karıştılar.

1303 Avusturya'da Albrecht bağlılık yemini ederek Papa'ya kendini onaylattı. Epey zorba bir denetim kurdu.
Papa Boniface, Fransa Kralı tarafından kaçırtıldı.
Roma Üniversitesi açıldı.

1304 Gazan Mahmud Han'ın ölmesiyle İlhanlı Devleti zayıflama sürecine girdi.
Mekece ve Geyve alındı.

1304 Büyük yangında Floransa'da 2000'e yakın ev yandı.

1305

1305 Papa V. Clement, Avignon kentine yerleşerek çifte Papalığı başlattı.

1306 Adranos ve Kestel fethedildi.

1307 İngiltere'de II. Edward tahta geçti.

1308 İmralı fethedildi.
Gıyaseddin Mesud'un ölümüyle Selçuklu Devleti fiilen tarihe karıştı.
Alman Kralı I. Albrecht öldürüldü. Yerine Heinrich getirildi.
I. Karoly Macar Kralı oldu.

PAPA BONIFACE

1308 Duns Scotus, 1300'den beri ders verdiği Oxford'da öldü.
Portekiz'de Coimbra Üniversitesi kuruldu.
Burak Baba (Bektaşî) öldü.

POLİTİKA

1310

1310 Alman Kralı Heinrich İtalya seferini başlattı.
İngiltere'de 21 kişilik meclis seçimi için II. Edward'a baskı yapıldı (baronlardan).
St. Jean şövalyeleri fethettikleri Rodos'a yerleştiler.

1312 Heinrich İtalya'da Kutsal Roma-Germen İmparatoru oldu.

1313 Akhisar ve Lefke fethedildi.
Bizans'ta iç karışıklıklar başladı.
Köse Mihal Osmanlılar'a katıldı.
İmparator Heinrich öldü.

1314 Bursa kuşatıldı.
Karamanoğulları ile İlhanlılar arasında Konya'nın yıllar sürecek çekişmesi başladı.

1315

1316 İlhanlı hükümdarı, Argun'un oğlu Olcaytu öldü. Hıristiyan ve Budist olduktan sonra İslâm'da karar kılmıştı. Yerleşikleşme yönünde çabaları oldu.

1317 Kocaeli Yarımadası'nda fetihler.

1320

1320 Osman Gazi, oğlu Orhan'ın kendi yerine geçeceğini kesinleştirdi.
Milano'da Visconti Egemenliğinin pekişmesi.

1321 Mudanya fethedildi.
İngiltere'de İç Savaş başladı.

1322 Alman taht kavgasını Bavyera Dükü Ludwig kazandı. Ama bundan Papalık memnun kalmadı.

1323 Akyazı fethedildi.
Memlûkler İlhanlılar'la barış antlaşması imzaladı.

1324 Orhan Gazi, Bey oldu.
Karamürsel fethedildi.

EKONOMİ-TOPLUM

AGNOLO BRONZINO, DANTE

1313 Çin'de uygulamadan kaldırılan Konfüçyüsçü sınav sistemi geri getirildi (İmparator Buyantu).

1315 Avrupa'da Büyük Kıtlık başladı.

1317 Avrupa'da İkinci Büyük Kıtlık başladı.

1324 Marco Polo öldü.

MARCO POLO'NUN VENEDİKTEN UĞURLANIŞI

SANAT-KÜLTÜR VE BİLİM-TEKNOLOJİ

1310 Giotto, *Azizlerle Çevrili Madonna*'yı bitirdi.
Son dönem Bizans tarihçiliğinde önemli yeri olan ve nesnelliğiyle tanınan Pakhymeres öldü.

1311 Bilgin Kutbüddin Şirazî öldü.
Musikî üstüne de önemli kitapları vardır.

1312 Sultan Veled Konya'da öldü.

1315 Heykelde yenilikçi bir üslûp başlatan Oğul Pisano'nun öldüğü sanılan yıl.

1318 İlhanlı tarihçi Reşideddin Tabib öldü. *Camiü't-Tevârih* adında bir dünya tarihi yazmıştı.

1319 Siena Okulu'nun kurucusu İtalyan ressam Buononsegna öldü.

1320 Yunus Emre'nin ölüm yılı sayılır.

1321 Dante, Ravenna'da öldü.
Theodoros Metokhites İstanbul'da Khora (Kariye) Kilisesi'ne son şeklini verdi.

1322 Çinli büyük ressam Çao Meng-Fu öldü.

1324 Papa XXII. Jean, Avignon'da William of Ockham'ın eserlerini yargıladı.

1325	1330	1335
1325 Orhaneli (Atranos) fethedildi. 1326 Osman Gazi öldü. Bursa fethedildi. Murad-ı Hüdavendigâr doğdu. 1327 III. Edward İngiltere Kralı oldu. Fransa ile Paris Barışı yapıldı. 1328 VI. Philippe'nin kral olmasıyla Valois hanedanı başladı. 1329 Orhan Gazi, Darıca yakınlarında bir savaş kazandı ve buraları fethetti.	1330 Orhan Bey ile İmparator Andronikos arasında İzmit dolayısıyla ilk barış antlaşması. 1331 İznik fethedildi. Mudurnu ve Göynük fethedildi. İznik'te ilk Osmanlı medresesi açıldı. Stefan Duşan Sırp Kralı oldu. 1333 Gemlik fethedildi. III. Kazimierz Lehistan'da kral oldu. III. Edward, İskoçlar'ı yenerek dikkatini Fransa'ya çevirdi. 1334 Karesi Beyliği topraklarının bir kısmı ele geçirildi.	1335 İlhanlı egemenliği fiilen sona erdi. Japonya'da Hojo hanedanı çöktü. II. Daigo yerlerine geçti, ama bir süre sonra Takauci onu yenerek kendisi şogun oldu. 1336 Kirmasti (bugünkü Mustafakemalpaşa) ve Ulubad alındı. Aragon Krallığı, Majorca ve öteki adaları aldı. 1337 Kocaeli bölgesi ve İzmit ele geçirildi. Yüz Yıl Savaşları başladı. 1338 Altı Elektör, *Rhens Bildirisi* ile Ludwig'in imparatorluğunu destekledi.
1326 Edebalî ve Mal Hatun da öldüler. Bursa başkent oldu. 1327 İlk Osmanlı sikkesi basıldı. Konuralp öldü. 1328 Yaya ordusu örgütlenmeye başladı. Akçakoca öldü.	1332 Doğu Asya'daki selde milyonlarca insan öldü.	1335 İran'da Hazret-i Ali'ye duyulan sevgiyi Şiî mezhebi biçiminde örgütleyen Erdebilli Safiyeddin öldü.
1325 Anadolu ve İlhanlılar'ın tarihini yazan Kerimeddin Aksarayî bu tarihlerde ölmüş olabilir. 1326 Meister Eckhart'ın, Köln piskoposuyla başı derde girdi. 1327 Meister Eckhart öldü. 1328 Papa XXII. Jean, Meister Eckhart'ın bazı eserlerini mahkûm etti. Büyük Arap bilgini İbn Teymiye öldü.	1330 Âşık Paşa'nın *Garibname*'yi bitirdiği düşünülen yıl. İbn Batuta bu sıralarda Anadolu'yu geziyor olmalı. 1332 Şair Âşık Paşa öldü.	1335 Bursa'da bir medrese açıldı. 1337 Giotto, Floransa'da öldü.

1340

Politika

1340 Orhan Gazi, Karesi Beyliği ile mücadeleye girişti.
Memlûk Sultanı Nâsır öldü. Üç kere tahta çıkmış, 42 yıl sultanlık yapmıştı. Sert bir yönetim gösterdi. Girdiği savaşlarda başarılı oldu ve Mısır'ı bölgenin en önemli gücü haline getirdi.
Germiyan Beyliği'ni kuran Yakub Bey öldü.
İspanya'da XI. Alfonso, Rio Salado Savaşı'nı kazandı. Bu, Afrika'dan gelen İslâm akımlarını durdurdu.

1341 Bizans'ta iç savaş başladı.

1342 Macar Kralı Karoly'nin ölümü üstüne yerine oğlu I. Lajos geçti.
Roma'da bir başkaldırmadan sonra Cola di Rienzi adlı noter önderliğinde Cumhuriyet kuruldu.

1343 Papa VI. Clemens Ludwig'in yerine Lüksemburg'dan Karl'ı getirmek için manevralara başladı.

1344 XI. Alfonso, Algeciras'ı Araplar'dan geri aldı.
Latin koalisyonu İzmir'i aldı.

Ekonomi-Toplum

Floransa'da Veba

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1343 Pisa Üniversitesi açıldı.
Çin'de resmî bir komite, geçmiş hanedanların tarihini yazmaya başladı.

1345

Politika

1345 Orhan Gazi, Manyas ve Kapıdağı'ndan başlayarak Balıkesir'e kadar Karesi bölgesini ele geçirdi. Bergama'ya girdi. Hacı İlbey, Evrenos gibi komutanları yanına alarak döndü. Saruhan Beyliği'ni kuran Saruhan Bey öldü.

1346 Crécy Savaşı: İngiliz okçular atlı Fransız şövalyelerine karşı zafer kazandılar.

1348 Aydınoğlu Umur Bey İzmir'i kuşatırken öldü.

1349 Süleyman Paşa ile bir Osmanlı birliği Bizans'la ittifak çerçevesinde ilk kez Avrupa toprağına çıktı.
İoannes Kantakuzenos'un oğlu Manuel, Mora despot'u oldu.

Ekonomi-Toplum

1346 Orhan Gazi, İoannes Kantakuzenos'un kızıyla evlenerek Bizans'la bir ittifak kurdu.
Papa'nın ikna ettiği dört Elektör'ün seçtiği IV. Karl, Bohemya Kralı oldu ve başkenti Prag'da bir kültürel canlılık yarattı.

1347 Kara Ölüm (veba salgını) Cenova'da başladı ve 3 yıl sürdü.

1348 Kara Ölüm kıtayı gezmeye devam ediyor.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1348 Prag'da Karl Üniversitesi açıldı.

1349 Floransa Üniversitesi kuruldu.
İngiliz Fransisken teolog William of Ockham öldü. Tanrı bilgisinin akla dayandırılamayacağını savunurken istemeden şüpheciliğin temellerini atmıştı.

1350

1350 Fransa'da II. Jean ile Navarre Kralı II. Charles arasında savaş başladı.
1250'den beri önemli bir siyasî rol oynayan Kastilya Meclisi Cortes bu önemini kaybetti.
Çin'de Moğollara karşı büyüyen ayaklanma.

1351 Hindistan'da Delhi'de sultanlığı sırasında büyük toprak kayıplarına uğrayan Muhammed Tuğluk öldü.

1352 Kadıköy ile Üsküdar alındı. Gerede fethedildi.
Eretna Beyliği'nin kurucusu Eretna Bey öldü. Beylik bir süre sonra dağıldı.

1352 Cenova'ya serbest ticaret imtiyazı verildi.

1353 Cimbi (Çimbe) Kalesi Trakya'da Osmanlılar'a üs olarak verildi. Rumeli'de kesin yerleşmenin tarihi sayılabilir.
Cenova ile Venedik arasında savaş çıktı.
Memlûkler'e isyan eden Dulkadiroğlu Karaca Bey başarısız olunca Kahire'de idam edildi.

1354 Süleyman Paşa Gelibolu'ya el koydu.
Roma'da kurulan Cumhuriyet yıkıldı. Rienzi öldü.

1355

1355 Sırp Kralı IX. Stefan Duşan öldü. Onun saltanatında Sırp Krallığı en geniş sınırlarına ulaşmıştı.
Bohemya Kralı IV. Karl, imparatorluk tacını giyip Almanya'ya döndü.

1356 Gelibolu fethedildi. Çorlu alındı.
Şehzade Halil Bey, Foçalı korsanlara tutsak düştü.
Poitiers Savaşı'nda İngilizler Fransızlar'ı yendi. Kral Jean tutsak düştü.

1357 Bizans, Trakya'da bazı kaleleri geri almaya başlayınca Süleyman Paşa yeniden oraya geçti.

JOHN WILLIAMS WATERHOUSE, DECAMERON HİKAYELERİNİ ANLATAN BİR GENÇ

1350 Mutasavvıf Davud Kayserî öldü. İznik'teki ilk Osmanlı medresesinde müderrislik yapmıştı.

1352 Boccaccio'nun *Decameron*'u yayımlanmış olabilir.

1357 "Devletler Özel Hukuku"nun kurucularından sayılan İtalyan Bartelus öldü.

1358 Granada'da Elhamra'nın inşaatı tamamlandı.

1359 Rudolf, Viyana'da Sankt Stefan Katedrali'ni yaptırdı.

Politika

1355

1358 Trakya'daki çeşitli kentler fethedildi (Tekirdağ, Hayrabolu, Malkara vb.).
Halil Bey tutsaklıktan kurtuldu.
IV. Rudolf Viyana'da kral oldu.
Paris'te Étienne Marcel isyan etti ve öldürüldü. Jacquerie başladı.
Buridan öldü.

1359 Süleyman Paşa öldü.

1360

1360 Orhan Gazi öldü. I. Murad padişah oldu.
Fransa'da États-Généraux Calais Antlaşması'nı onaylamayınca Jean tahta dönemedi.
Aydınoğlu Umur Bey'in kardeşi Hızır Bey öldü.
III. Edward, Calais Antlaşması ile, Akitanya'ya el koydu, ama Fransa tahtından vazgeçti.

1361 Edirne fethedildi.

1363 Filibe, Osmanlı eline geçti.

1364 "Sırp Sındığı" Zaferi kazanıldı.
Biga fethedildi.
Fransa'da V. Charles, kral oldu.
Rudolf, kardeşleriyle birlikte hareket etti.

1365

1365 Ragusa (Dubrovnik) Osmanlılar'ı süzeren olarak tanıdı.

1366 Yanbolu alındı.
Papa, Osmanlılar'a karşı hareket geçiyor.

1367 Burgaz alındı.

1368 Kırklareli (Kırkkilise) ele geçirildi. Vize fethedildi.
Edirne payitaht oldu.
Çin'de Zhu Yuan-Zhang, Ming Hanedanı'nı kurdu (Tai Zu adıyla).

1369 Bizans İmparatoru V. İoannes Paleologos ile Papa arasında yakınlaşma. İoannes Roma'ya gitti.
II. Enrique, Kastilya'da tahta çıktı. Trastama hanedanı kuruldu.

Ekonomi-Toplum

Étienne marcel'in öldürülmesi

1361 Kazaskerlik kurumu oluşturuldu.

1362 Çandarlı Kara Halil Paşa'nın önerisiyle pençik kanunu uygulaması başladı.
Veba salgını.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

Guy De Chauliac

1360 *Menakıb-ı Arifin* yazarı Eflakî Dede öldü.
1204-1359 arasında geçen olayları anlatan Bizanslı tarihçi Nikephoros Dukas öldü.

1361 Pavia Üniversitesi kuruldu.

1362 William Langland, *Piers The Ploughman*'ı yazdı.

1363 Guy de Chauliac Rönesans tıbbının en önemli eseri olacak *Ansiklopedi*'sini tamamladı.

1364 Vefaiye tarikatinin kurucusu Arap Şeyhi Vefa öldü.
Krakovi Üniversitesi kuruldu.

1365 Viyana Üniversitesi kuruldu.

1370

1370 Macar Kralı I. Lajos aynı zamanda Polonya tahtına çıktı.
1371 Köstendil alındı. Çirmen Zaferi kazanıldı.
1372 Çatalca alındı.
Sırp Kralı, Padişah'ı süzeren olarak tanıdı.
1373 İskeçe, Drama, Kavala vb. fethedildi.
Savcı Bey ile Prens Andronikos, babalarına karşı birleşerek isyan ettiler ve yenildiler.
Karl, Brandenburg'u satın alarak topraklarını genişletti.

1370 Augsburg'da tophane kuruldu.
1374 Petrarca öldü (d.1304).

1375

1375 Niş Osmanlıların eline geçti.
Danimarka'yı güçlendiren ve genişleten Kral IV. Valdemar öldü.
III. Edward Fransa'daki topraklarının çoğundan vazgeçmek zorunda kaldı.
Avrupa'da veba salgını başladı.
Floransa ile Papalık arasında üç yıl süren savaşı Floransa kazançlı kapadı.
1376 Bulgar Kralı, Osmanlı'yı süzeren olarak tanıdı.
1377 Gelibolu geri alındı.
III. Edward öldü. Yerine II. Richard geçti.
Papa XI. Gregoire yeniden Roma'ya döndü, ama bir yıl sonra ölünce kimin nerede Papa olacağı sorunu yeniden kızıştı.
1378 Cenova, Milano egemenliğine girdi.
Almanya'da IV. Karl öldü. Oğlu Sigismund Macar Kralı Lajos'un kızı Maria ile evlendi.
Fransa Kralı V. Charles'ın Papa seçtirmesi ile Büyük Bölünme başladı.
1379 Hapse düşen İoannes Paleologos kaçarak I. Murad'a sığındı.
Rudolf Habsburg ölünce kardeşleri Albrecht ve Leopold, Neuberg Antlaşması ile Avusturya'yı paylaştılar.

1375 Avrupa'da veba salgını başladı.
1376 İlk "zeamet"ler ihdas edildi.
1378 Floransa'da dokumacılar isyan etti (Ciompi).
Rusya'da, Rus kilisesinin Bizans ve Roma'ya karşı bağımsızlığını savunan Aleksey (metropolit) öldü.

1375 Boccaccio öldü.
1376 Venedik'te tophane kuruldu.
1378 Dubrovnik'te top dökümü başladı.

PETRARCA'NIN SAĞLIĞINDA YAYIMLANMIŞ BİR KİTABI (KENDİ "DÜZELTMELERİ" İLE).

1380

Politika

1380 Venedik, Cenova'yı yenilgiye uğrattı, Akdeniz'de avantaj kazandı.
1381 Göller Bölgesi çevresinde genişleme.
1382 Pirlep ve Manastır alındı.
Macar Kralı I. Lajos öldü. "Büyük" sıfatıyla anılan tek Macar kralıdır. O zaman, kızı Maria'nın kocası olarak Sigismund kral oldu.
1383 Timurtaş Paşa'nın Arnavutluk seferi. Serez alındı.
1384 Bosna-Hersek Seferi.

Ekonomi-Toplum

1381 İngiltere'de Wat Tyler Ayaklanması bastırıldı. Tyler öldürüldü.
1382 Languedoc Köylü İsyanı başladı. Floransa'da Ciompi'yi izleyen demokratik dönemden sonra loncalar yeniden egemen oldu.

Wat Tyler ayaklanması

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1380 Fransa'da, siyasî birliği sağlayan ve bir Aydınlanma Kralı gibi davranan (kitaplık açan, klasikleri çevirten vb.) V. Charles öldü.
Tahta VI. Charles geçti.
1381 Osmanlılar belki ilk kez top kullandı.
1384 İngiltere'de Wycliffe öldü.

1385

Politika

1385 Ohri fethedildi.
İspanya'da II. Enrique, Portekiz'e yenildi.
1386 İlk Osmanlı-Karaman Savaşı başladı. Sofya alındı.
1387 Litvanya Grandükü Jogaila, Polonya Kraliçesi seçilen Hedwig'le (Jadwiga) evlenerek Hıristiyan olunca, Polonya, topraklarını dört kat büyüttü.
1388 Bulgaristan tamamen fethedildi.
Sigismund, Macaristan'ı savunmak üzere para bulmak için Brandenburg'u rehin verdi!
1389 Kosova Meydan Savaşı.
I. Murad öldürüldü. I. Bayezid (Yıldırım) tahta çıktı.

Ekonomi-Toplum

1386 Prato'lu tüccar Francesco Datini muhasebe defterlerinde "double-entry" (her işlemi, alacak ve verecek olarak, iki sütunda gösterme) usulünü buldu ve uygulamaya başladı.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

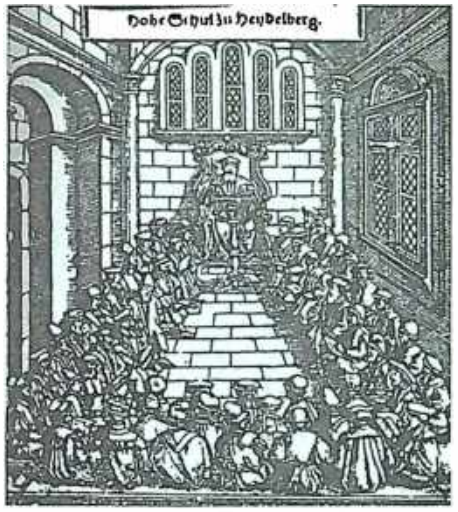
1385 En eski Alman üniversitelerinden biri olan Heidelberg kuruldu.
1389 Buda Üniversitesi kuruldu.
Bilgin Cemaleddin Aksarayî öldü.
Buharalı Mehmed Bahaeddin, Nakşibendîlik tarikatinin kurucusu, tarikat âyinine "zikr"i getiren mutasavvıf, öldü.

1390

Politika

1390 Anadolu Beylikleri ele geçirildi (Aydın, Saruhan, Germiyan, Teke, Menteşe ve Hamid), Konya kuşatıldı.
Gelibolu'da tersane kuruldu.
1391 İstanbul Osmanlılar'ca ilk kez kuşatıldı.
Üsküp ve Alanya fethedildi.
1392 Kastamonu alındı. Candaroğlu ve İsfendiyar toprakları ele geçirildi.
Japonya'da Takauci'nin torunu Yoşimitsu iki düşman imparator düzenine son verdi ve Aşikaga hanedanının rakipsiz saltanatını başlattı.
1394 Yenişehir bölgesi ve Selanik alındı.

Ekonomi-Toplum

Heidelberg Üniversitesi'nde bir ders

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1390 Hâfız, Şiraz'da öldü.
1393 Timur Bağdat'ı fethetti. Besteci Abdülkadir Meragi'yi de Semerkand'a götürdü.
1394 Hurufîlik tarikatinin kurucusu Fazlullah Hurufî, Timur Devleti tarafından, heretik inançlarından ötürü öldürüldü.
İranlı bilgin Taftazanî öldü.
Palermo Üniversitesi kuruldu.

1395

1395 İstanbul yeniden kuşatıldı.
1396 Niğbolu Meydan Savaşı kazanıldı. Şile alındı.
1397 Karaman fethedildi.
Dick Whittington Londra Belediye Başkanı oldu.
1398 Karaman beyi Alaeddin'in ölümünden sonra toprakları ilhak edildi. Samsun, Ordu, Giresun vb. Osmanlılar'ın eline geçti. Kadı Burhaneddin ölünce toprakları Osmanlılar'a kaldı.
1399 Timur ile ilk gerginlikler başladı.
Memlûk Sultanı Berkuk öldü.
Bayezid Malatya'yı aldı.
II. Richard'ı indiren IV. Henry, Lancaster hanedanını başlattı.

1400

1400 Alman Kralı Wenzel tahttan indirildi. Yerine II. Ruprecht seçildi.
Timur, Sivas'a kadar geldi.
1401 Bayezid Erzincan'a yürüdü.
1402 Ankara Meydan Savaşı. Bayezid yenildi ve tutsak düştü. Osmanlı'da Fetret Devri'nin başlangıcı.
1403 Çelebi Mehmed Amasya'yı ele geçirdi ve bu bölgeye hâkim oldu.
Yıldırım Bayezid tutsak olarak öldü.
1404 Çelebi Mehmed, Ulubat'ta kardeşi İsa Çelebi'yi yenerek Bursa'ya girdi.
Süleyman Çelebi, Rumeli'den Anadolu'ya geçerek Bursa'yı Mehmed'den geri aldı.

1405

1405 Timur öldü. Yerine oğlu Şahruh geçti.
1407 Niğbolu'da tutsak düşen Burgonyalı (Korkusuz) Jean, Fransa'ya dönünce, kral olma entrikaları arasında Orléans Dükü'nü öldürdü.

1393 "Mahkeme rüsumu" ihdas edildi.
1394 Fransa'da VI. Charles'ın aklî dengesi bozuldu.
1395 Yıldırım, Mısır'daki Mekke Şerifi'nden "Kayser" unvanını kullanma hakkını istedi.

1400 Konstantinopolis içinde bir cami yapıldı ve bir Osmanlı-Türk mahallesi kuruldu.
1402 Jan Hus Prag'da Bethlehem Kilisesi'nde vaizliğe başladı.

1408 Dokumacı Fugger zengin bir adam olarak Augsburg'da öldü. İşi iki oğluna kaldı.
1409 Papalığı birleştirmek üzere Pisa'da toplanan Konsil'den iki yerine üç papa çıktı.

1396 Anadolu Hisarı inşa edildi.
1399 Prag'da St. Vitus Katedrali'ni bitiren mimar Parler öldü.

1400 Bursa'da Ulucami tamamlandı.
Yusuf bin Nizameddin Kırşehrî bir *Kitab-ül Edvar* (Devirler Kitabı) yazdı. İlkin Safiüddin Urmevi 1200'lerde böyle bir kitap yazmıştı.
İngiltere'de Chaucer (d.1342), Girit'te şair Saklikis öldüler (d.1330).
1404 Fransız şairi Jean Froissart öldü.

1405 Ahmed Daî, mesnevisini Emir Süleyman'a sundu.
İlk kadın yazarlardan Christine de Pisan *Christine'in Görüşü*'nü yazdı.
1406 Büyük tarihçi İbn Haldun öldü.
Abdülkadir Meragi'nin *Camiü'l-Elhan*'ı yazdığı düşünülen yıl.
1409 Süleyman Çelebi *Mevlid*'i yazdı.
Leipzig Üniversitesi açıldı.

POLİTİKA

1410

1410 Musa Çelebi Edirne'yi ele geçirdi ve kendine başkent yaptı.

1411 Musa Çelebi, Şeyh Bedreddin'i kazaskerliğe getirdi.
Macar Kralı Sigismund aynı zamanda Alman Kralı oldu.

1413 I. Mehmed, kardeşlerini yenerek Fetret Devri'ni sona erdirdi (Çamurlu'da Musa'yı yendikten sonra).
Paris ayaklanması ertesinde Burgonyalı Jean, Armagnac karşısında geriledi.

1414 Karamanoğlu Mehmed Bursa'yı kuşattı. Alamadan döndü.

1415

1415 I. Mehmed, Konya'yı aldı.
V. Henry, Agincourt'da Fransız ordusunu bozguna uğrattı.

1416 Eflâk Prensi Mircea, Osmanlı süzerenliğini yeniden tanıdı.

1417 Avlonya fethedildi.
Musa'ya karşı Çelebi Mehmed'e yardımcı olan Evrenos Bey öldü.

1418 Samsun yeniden alındı.
Agincourt yenilgisinden yararlanan Burgonyalı Jean yeniden öne çıktı.

1419 Burgonya Dükü (Korkusuz) Jean, Fransa'da taht kavgaları sırasında öldürüldü.

1420

1420 Karakoyunlu devletini kuran Kara Yusuf öldü.

1421 I. Mehmed öldü. II. Murad tahta çıktı.
"Düzmece" Mustafa, Edirne'yi ele geçirdi.

1422 Fransa Kralı ölünce İngiliz VI. Henry iki ülkeye kral oldu. Bunu kabul etmeyen Dauphin (veliaht) Charles mücadeleye başladı.

1423 Eflak ve Mora Seferleri.

1424 Çandaroğlu yeniden Osmanlı tabiyetine girdi. Toprağı ancak Silivri'ye kadar uzanan Bizans'la antlaşma yapıldı.
Ming döneminin en parlak imparatoru Yung-Lo öldü.

EKONOMİ-TOPLUM

1411 Jan Hus aforoz edildi, ama vaizliği sürdürdü.

1412 Jeanne d'Arc savaşa katıldı.

1413 Şeyh Bedreddin, İznik'e sürüldü.

1414 Cenova kolonileri Osmanlılar'a vergi ödemeyi kabul etti.

1415 Jan Hus, Papalık tarafından idam ettirildi.

1416 Şeyh Bedreddin'in isyanı başladı.

1417 V. Martin'in papa seçilmesiyle çifte papalık sona erdi. Roma yeniden tek merkez oldu.

1419 Karaburun'da başlayan Börklüce ve Torlak (Bedreddin'in müritleri) isyanı I. Mehmed tarafından bastırıldı.

JAN HUS'UN YAKILMASI

1420 Şeyh Bedreddin Serez'de yargılandıktan sonra idam edildi.

1421 Bohemya'da Jan Hus taraftarları yeni bir ayaklanma başlattı.

1422 Düzmece Mustafa isyanı bastırıldı.

1424 Molla Fenarî ilk Şeyhülislâm oldu.

SANAT-KÜLTÜR VE BİLİM-TEKNOLOJİ

1412 Ahmedî'nin öldüğü tahmin edilen yıl.
Önemli bir astronom ve matematikçi olan Kadızade-i Rumî öldü.

1413 İranlı düşünür Cürcanî öldü.
Şair Nesimî, ortodoks olmayan düşünceleri nedeniyle Memlûk Devleti tarafından Halep'te işkenceyle öldürüldü.

1414 Ghiberti Floransa'da Vaftizci Yahya heykelini yaptı.

1418 Abdülkadir Meragi *Makasıdu'l-Elhan*'ı yazdı. Burada "makam" terimini kullandı.

1419 Bursa'da I. Mehmed'in Yeşil Külliyesi'ne başlandı.
Şeyh Hamdullah doğdu.

1421 Brunelleschi Yetimler Evi'nin inşaatına başladı.
II. Murad sarayda bir musikî takımı kurdu.

1422 Mevlid şairi Süleyman Çelebi öldü.

1424 Yeşil Külliye tamamlandı.

1425

1425 Menteşe Beyliği toprakları yeniden ilhak edildi.
1426 Teke Beyliği toprakları yeniden ilhak edildi.
Karamanoğlu Mehmed Bey Antalya kuşatmasında öldü. İzmiroğlu Cüneyd Bey idam edildi.
1427 Germiyan toprakları yeniden ilhak edildi.
1429 Veliaht Charles Reims'de VII. Charles olarak taç giydi.

1428 İngilizler Orléans'ı kuşatırken Jeanne d'Arc da ortaya çıktı.
1429 Hacı Bayram Veli ile Emir Sultan öldüler.

1425 Louvain Üniversitesi açıldı.
1427 Şair Ahmed Daî öldü.
1428 Şair Şeyhî öldü.
Rönesans'ın en önemli öncülerinden Masaccio, 27 yaşında öldü.
1429 İlk *Gülistan* çevirisi yapıldı (Manyasoğlu Murad).

1430

1430 Venedik'ten Selanik alındı.
1431 Yanya fethedildi.
Alman ve Macar kralı Sigismund, Lombard kralı da oldu.
Meksika'da Nezahualcoyotl, kazandığı savaşlardan sonra Aztek İmparatorluğu'nu kurdu.
1433 Sigismund, Roma-Germen İmparatoru oldu.
Çinli Zheng He filosuyla Afrika'ya kadar geldi.
Çinli Amiral Zheng He, Hint Okyanusu'nun Batı kıyılarındaki yedinci ve son seferinden döndü.

1431 İngilizler Jeanne d'Arc'ı "heretik" olduğu için yakarak öldürdü.
1433 Portekizli gemici Eannes, Bojadur Burnu'nu aşmayı başardı.
1434 Cosimo Medici Toscana'da (Floransa) ailesinin 18. yüzyıla kadar sürecek yönetimini başlattı.

1430 Jan van Eyck, Brugge kentine yerleşti ve 1441'de ölümüne kadar burada kaldı.
Japonya'da Masanobu Kano, resimde Kano Okulu'nun kurucusu, öldü.
1432 Mercimek Ahmed'in *Kâbusname*'yi II. Murad'ın isteği üstüne bu tarihlerde çevirdiği tahmin ediliyor.
1433 Donatello David heykelini yaptı.
1434 Edirne'de Muradiye Camii yapıldı.

1435

1435 Karamanoğlu İbrahim Bey'in saldırısı püskürtüldü.
Akkoyunlu Devleti'ni kuran Kara Yülük Osman öldü.
Arras Antlaşması sonucu VII. Charles ile Burgonya Dükü Philippe ilişkilerini düzeltti.
1436 Sigismund, Bohemya kralı da oldu.
1437 VII. Charles Paris'e girdi.
Macar Kralı Sigismund öldü. Yerine damadı II. Albrecht geçti.
1438 Erdel seferi.
1439 Semendire fethedildi.
II. Albrecht savaşta öldü. Kuzeni Steiermark Dükü Friedrich, Habsburg hanedanının başına geçti.

1436 Bohemya'da Hus taraftarlarının ayaklanması bastırıldı.

JEANNE D'ARC

1436 Alberti *Della Pittura* (Resim Üstüne) adlı kitabını yayımladı.
1437 Fra Filippo Lippi *Madonna ve Çocuk İsa, Melekler ve Azizler*'yi tamamladı.
Portekizli Prens Henrique (Gemici) denizcilik konusunda çalışmalarını yoğunlaştırdı.
1439 Brunelleschi, Floransa Katedrali'nin kubbesini tamamladı.

Politika

1440

1441 Belgrad kuşatıldı.

1442 Hunyadi Yanoş, Osmanlı birliklerine karşı üstüste iki zaferi kazandı.
Osmanlılar ve Memlûkler arasında başarılı bir denge politikası yürüten Dulkadiroğlu Nasıreddin Mehmed Bey öldü.
Aragon Kralı V. Alfonso, Sicilya'dan sonra Napoli Kralı oldu (I. Alfonso adıyla).

1443 Hunyadi Yanoş, Niş'te ve İzladi'de Osmanlılar'ı yenilgiye uğrattı.

1444 Varna Meydan Savaşı kazanıldı.
Segedin barışı.

1445

1445 Varna'dan önce tahta geçen II. Mehmed çekildi. II. Murad yeniden padişah oldu.
Kazan Hanlığı'nı kuran Uluğ Muhammed öldü.

1446 Mora Seferi.

1447 Karakoyunlu Cihanşah, Timur İmparatorluğu'na karşı bağımsızlığını ilan etti (Şahruh'un ölümu üstüne).
Milano'da Visconti ailesinin yerini Sforza ailesi aldı.

1448 İkinci Kosova Meydan Savaşı: Osmanlı zaferi ile sonuçlandı.

1449 Arnavutluk fethedildi.
Fransa-İngiltere Savaşı, Fransa Normandiya'yı geri aldı.

1450

1450 Formigny Savaşı: Fransa'nın top kullanarak kazandığı savaş.

1451 II. Murad öldü. II. Mehmed yeniden tahta çıktı.

1452 Alman Kralı III. Friedrich Papa'nın taç giydirdiği son Roma-Germen İmparatoru oldu.

1453 II. Mehmed İstanbul'u fethetti.
Castillon Savaşı ile Yüz Yıl Savaşları fiilen bitti. İngilizler'in elinde yalnız Calais kaldı.

1454 Berat ve Semendire fethedildi.

Ekonomi-Toplum

1442 Portekiz Afrika'dan altın ve köle getirme işini yoğunlaştırdı.

1447 İskender Bey, Kastrioti, Arnavutluk'ta isyan etti.

1448 Portekiz, Afrika kıyılarında ticaret menzilleri kurmaya başladı.

1449 Konstantinopolis'teki siyasî tartışmalarda dışlanan Skholarios, Pantokrator (Zeyrek) manastırına keşiş olarak girdi.

1451 Kütahya, Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi oldu.

1454 Gennadios Scholarios Rum Ortodoks Patriği olarak göreve başladı. Millet sisteminin gelişmesinde önemli bir dönemeç oldu.
Fugger Kardeşler, Andreus ve T. Jakob, işlerini ayırdılar.

GUTENBERG'I MATBAASINDA GÖSTEREN BİR ALMAN GRAVÜRÜ

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1440 Van der Weyden *Çarmıha Gerilmiş İsa*'yı yaptı.
Fra Angelico *İsa'ya Ağıt* ve *Annunciazione* tablolarını bitirdi.

1441 Hızır bin Abdullah Edvar'ını II. Murad'a sundu.

1444 Kaygusuz Abdal'ın ölüm yılı olduğu sanılıyor.

1446 Brunelleschi, Floransa'da San Spirito Kilisesi'ni tamamladı.

1447 Edirne'de Üç Şerefeli cami yaptırıldı.

1448 Gutenberg ilk takvimini bastı.
Donatello *Katırın Mucizesi*'ni bitirdi.

1449 Uluğ Bey Semerkant'ta oğlu tarafından öldürüldü.

1450 Bizanslı Yeni-Platoncu filozof Plethon Floransa'da öldü.
Donatello *Savurgan Oğulun Mucizesi*'ni tamamladı (Padova).

1451 Alberti, Floransa'da *Ruccelai Sarayı*'nı tamamladı.
Yazıcıoğlu, Gelibolu'da öldü (*Muhammediye* yazarı).

1452 Rumeli Hisarı'nın inşa edilmesi.
Fra Filippo Lippi *Herodes'in Şöleni*'ne başladı.

1453 Donatello *Gattamelata*'yı tamamladı (Padova).

1454 İstanbul'da Eski Saray'ın inşa edilmesi, ilk küçük esnaf loncası camileri. Enderun'da Musikî Mektebi açıldı.

1455

1455 İngiltere'de krallıkta olan Lancaster hanedanı ile York soyu arasında "Güller Savaşı" denen ve 30 yıl süren savaş başladı.

1456 Semadirek ve Taşoz fethedildi. Belgrad kuşatmasından sonuç alınamadı.

1457 Papalık donanması Limni ve Taşoz'a saldırdı.

1458 Mora fethedildi, Atina da ele geçirildi.
Macar Dieti, ölen kral Laszlo yerine I. Matyas'ı seçti.

1456 Hunyadi Janos öldü.
Napoli'de deprem: 60.000 ölü.

1459 İlk İstanbul kadısı Hızır Bey öldü.

GÜLLER SAVAŞI'NA AİT BİR İNGİLİZ GRAVÜRÜ

1455 *Gutenberg İncil*'i basıldı. Fust, borcunu ödemediği için Gutenberg'i mahkemeye verdi ve matbaaya el koydu.
Ali Kuşçu, Ayasofya Medresesi'nde ders vermeye başladı.
Fra Angelico, Roma'da öldü. Lorenzo Ghiberti, Floransa'da öldü.

1456 Donatello'nun *Maria Magdalena*'sı (Floransa).

1458 Yedikule inşa edildi. Eyüp Camii ve Türbesi'ne başlandı.

1459 Eyüb Camii tamamlandı.
Akşemseddin öldü.
Mantegna'nın mihrap panosu (şimdi çeşitli müzelerde).
Basel Üniversitesi açıldı.

1460

1460 "Kazıklı Voyvoda" Vlad öldürüldü. Eflak denetim altına alındı.

1461 Amasra fethedildi. Çandaroğullarının toprakları ilhak edildi.
İskender Bey'le ateşkes yapıldı.
York ailesinden IV. Edward İngiltere Kralı oldu. XI. Louis Fransa'da tahta çıktı.

1462 Trabzon ve çevresi fethedildi.
Pontos "İmparatorluğu" son buldu. Midilli fethedildi.

1463 Bosna-Hersek fethedildi. Venedik Savaşı başladı.
Macar Kralı I. Matyas (Corvinus), Bohemya'nın da kralı olduğunu ilan etti. Milanolu Sforza, Cenova'yı ele geçirdi.

1460 Fatih Mehmed'in gözdesi olan iki Hurufî, Sadrazam Mahmud Paşa ve Şeyhülislâm Fahreddin Acemî'nin işbirliği sonucu yakılarak öldürüldü.
Portekizli Pedro de Sintra, Sierra Leone'ye ulaşırken Prens Gemici Henrique öldü.

1461 Bursalı Vardapet Hovakim İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi'ni kurdu.

1460 Donatello, *Yudit ile Holofernes*'i bitirdi (Floransa). Ucello *Aziz Georg ve Ejderha*'yı yaptı.

1461 Fransız şair Villon'un *Büyük Vasiyetname*'si yayımlandı.

1462 Mihail Dukas, Bizanslı tarihçi, 1341-1462 arasında geçen olayları anlattığı kitabını bitirdi.

1463 Fatih Külliyesi'nin inşaatına başlandı.
Şair Villon Paris'ten sürüldü ve bir daha kendisinden haber alınmadı.

1465

1465 Fransa'da soylular Kral XI. Louis'ye karşı birleşti.

1466 Arnavutluk hemen hemen tamamen ele geçirildi. Karaman yeniden fethedildi.

1467 Konya alındı. Karaman Beyliği ortadan kalktı. İskender Bey Kastrioti öldü.

1468 Venedik'te savaş çıktı.

1469 Eğriboz ve Anadolu'da Aksaray fethedildi.
Floransa'da Lorenzo di Medici yönetime geldi.

1467 İstanbul'da veba salgını patlak verdi.

1469 Jacob Fugger ölünce yedi oğlu arasında Ulrich ve Georg ön plana çıktı.

1465 Bratislava Üniversitesi açıldı.

1466 Piero della Francesca, *Kutsal Haçın Efsanesi* dizisini tamamladı.

1468 Topkapı Sarayı'nın inşaatına başlandı.

1469 Şair ve mutasavvıf Eşrefoğlu İznik'te öldü.

1470 1475 1480

POLİTİKA

1471 Alanya fethedildi.
1472 Silifke fethedildi.
III. İvan son Bizans İmparatoru Paleologos'un yeğeni Sofya ile evlenerek Bizans'ın mirasçısı gibi davranmaya başladı.
1473 Akkoyunlu Uzun Hasan'a karşı Otlukbeli Zaferi.
1474 Kefe fethedildi. Osmanlı egemenliğini kabul eden Benli Giray Kırım Hanı oldu.
1475 Kırım Osmanlı egemenliğini kabul etti. Kıbrıs'ı Venedik ele geçirince Lusignan Krallığı sona erdi.
1476 Belgrad kuşatıldı, ama alınamadı.
1477 Kroya alınınca Arnavutluk fethi tamamlandı.
XI. Louis Brötanya ve Gaskonya'da denetim kurdu. Burgonya'yı kendine bağladı.
1478 Venedik tazminat vermeyi kabul edince on yıllık savaş bitti.
1479 Gürcistan seferi başladı, Anapa fethedildi.
Fernando ile Isabella evlenince Aragon ve Kastilya birleşmiş oldu. Portekiz'le Alcáçovas Antlaşması imzalandı.
1480 Otranto Seferi. Rodos kuşatıldı, ancak sonuç alınamadı.
1481 II. Mehmed öldü. II. Bayezid tahta çıktı. Cem Mısır'a kaçtı.
1482 Şehzade Cem yenilerek Rodos'a sığındı. Gedik Ahmed Paşa idam edildi.
1483 Morava Seferi. Hersek fethedildi. Macarlar'la barış.
İngiltere'de III. Richard tahtı ele geçirdi.
Fransa'da VIII. Charles kral oldu.
1484 Boğdan Seferi. Kili ve Akkirman alındı.
Napoli, Milano ve Venedik arasında Bagnolo Barışı imzalandı.

EKONOMİ-TOPLUM

1474 Fenarizade Ahmed Çelebi başdefterdar olarak vergi işini sisteme bağladı.
1478 İlk altın para kesildi.
Papa IV. Sixtus İspanya'da Engizisyon kurulmasına izin verdi.
1480 Kazaskerlik ikiye ayrıldı (Anadolu ve Rumeli olarak).
1481 Şeyh Hamdullah İstanbul'a geldi.

BELLINI, SAN MARCO MEYDANI'NDA BİR GÖSTERİ

SANAT-KÜLTÜR VE BİLİM-TEKNOLOJİ

1470 Fatih Külliyesi'nin inşaatı bitti. Medreseleri de çalışmaya başladı.
Alberti, Santo Sebastiano ve Sant' Andrea kiliselerini tamamladı.
Ghirlandaio Brozzi'de Sant' Andrea Kilisesi fresklerini yaptı.
1472 Çinili Köşk'ün inşaatına başlandı. Münih Üniversitesi açıldı.
1473 Verocchio, Floransa'da, Davud'u yaptı.
1474 Antonello da Messina *Erkek Portresi* tablosunu yaptı.
Saragossa Üniversitesi açıldı.
Ali Kuşçu öldü. Zeyrek'te müderris Zeyrek Mehmed Efendi de öldü.
1475 Şair Kemal Ümmî öldü.
İtalya'ya göçen Yeni-Platoncu Bizanslı filizoflardan Theodoros Roma'da öldü.
1476 Francesco Sforza öldürüldü.
Trigonometriyi bir bilim dalı haline getiren Alman astronomi ve matematik bilgini Regiomontanus Roma'da veba salgınında öldü.
Caxton ilk İngiliz matbaasını açtı.
1477 Boticelli *İlkbahar*'ı yaptı.
1478 İranlı şair Kabulî öldü.
1479 Gentile Bellini İstanbul'a geldi. Fatih'in ünlü portresi dahil birçok resim yaptı.
1480 Ghirlandaio San Donato fresklerini yaptı; Floransa'da *Son Yargı* dizisini bitirdi. Sistina'da *Hieronymus*'u da tamamladı. Vandergoes *Bakire Meryem'in Ölümü*'nü yaptı (Bruges).
1481 Bellini İtalya'ya döndü. Perspektifin öncülerinden Fransız ressam Fouquet öldü.
1482 Floransalı heykeltraş Robbia öldü.
1483 İtalyan tarihçi Blondus Roma üstüne kitabını yayımladı.
1484 Edirne'de II. Bayezid Külliyesi'ne başlandı (Mimar Hayreddin).
Âşıkpaşazade *Tevarih-i Âl-i Osman*'ı tamamladı ve öldü.

1485 1490

1485 Mısır'la sonuçsuz savaşın başlaması.
I. Matyas Viyana'yı fethetti.
İngiltere'de III. Richard savaşta öldü. VII. Henry ile Tudor hanedanının saltanatı başladı.
1486 III. Friedrich tahtını oğlu I. Maximilian'a bıraktı.
1488 Cem Fransa'dan Roma'ya götürüldü.
Kemal Reis İspanya'dan ayrılmak isteyen Endülüs Arapları'nı tahliye etti.
1489 Lehistan'la barış imzalandı.
1490 Macar Kralı I. Matyas (Corvinus) öldü.
1491 Mısır'la barış yapıldı.
1492 Macarıstan'a sefer başladı.
1493 Rusya (Moskova Knyezliği) ile ilk temas.
I. Maximillian Kutsal Roma-Germen imparatoru oldu. Yayılmacı politikalarında Fugger sermayesinden yararlanıyordu.
1494 Papa'nın aracı olduğu Tordesillas Antlaşması ile İspanya ve Portekiz sömürge kuracakları alanları paylaştılar.
VIII. Charles, İtalya Seferi'ne çıktı.

MEHMET SİYAHKALEMİN BİR ÇİZİMİ

1486 İspanya'da serflik kaldırıldı ve feodalizm yumuşatıldı.
1488 Bartolomeu Dias Ümit Burnu'nu keşfetti. İlerisine geçerek kıtanın dönülmüş olduğunu tahmin etti ama tayfalar isyan çıkarınca döndü.
1492 Granada'nın fethinden sonra, İspanya'dan kovulan Yahudiler'in ilk kafileleri Osmanlı topraklarına gelmeye başladı.
Kolomb Amerika'da toprağa çıktı.

BOTICELLI, VENÜS'ÜN DOĞUŞU

1485 İngiltere'de ilk İngiliz edebî düzyazı örnekleri olan Mallory'nin Arthur efsaneleri çıktı.
Boticelli *Venüs'ün Doğuşu*'nu yaptı.
Şeyh Hamdullah aklam-ı sittede kendi üslûbunu yarattı.
1486 *Tazarruat* yazarı Sinan Paşa öldü.
1487 Bizanslı tarihçi Phrantzes 1413-1477 yıllarını yazdı.
1488 Molla Güranî İstanbul'da öldü.
Verocchio, Venedik'te Colleoni Anıtı'nı yaptı. Signorelli ünlü *Pan* tablosunu yaptı.
1489 Hocazade Muslihüddin öldü. İbn Rüşd'e karşı çıkmış, ama Aristoteles'i savunmuştu.
1490 Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve yükselişi üstüne önemli bir tarih kitabı yazan Khalkokondyles muhtemelen bu yıl öldü.
Saray nakkaşı Sinan Bey bu sıralarda ölmüş olabilir. Bir ihtimalle Siyah Kalem de bu sıralarda ölmüş olabilir.
1491 Zeyniye tarikatinden Şeyh Vefa, İstanbul'da, kendi adını taşıyan semtte öldü.
Tarihçi Tursun Bey'in bu yıllarda öldüğü tahmin ediliyor.
Memling, *İsa'nın Acısı*'nı tamamladı.
1494 Hümanizmin öncülerinden İtalyan filozof Mirandola öldü.
İspanya'dan gelen Yahudiler İstanbul'daki ilk matbaayı çalıştırmaya başladılar.
Aberdeen Üniversitesi açıldı (İskoçya'da).
Ghirlandaio öldü.

Politika

1495

1495 Macarlar'la barış imzalandı. Cem öldü.
III. İvan, Litvanya Kralı Jagellon'a, "Bütün Rusya'nın Hükümdarı" olduğunu onaylattı.
1497 Karadağ, Osmanlı tabiyetini tanıdı.
Fransa Napoli'den çekilmeye zorlandı.
1498 Lehistan Seferi.
Fransa'da XII. Louis kral oldu.
1499 İnebahtı fethedildi.

1500

1501 Şah İsmail İran'a egemen oldu. Draç fethedildi.
Fransa ve İspanya Napoli'ye saldırıya geçti.
1502 Venedik'le barış imzalandı.
1503 Macaristan'la barış yapıldı.
Vasco da Gama Kalikut'a saldırdı.
1504 Napoli, İspanyol egemenliğine girdi. Kastilya Kraliçesi Isabella öldü.

1505

1505 III. İvan (Büyük) öldü.
1507 Şah İsmail Anadolu'ya sefer başlattı.
1508 Milano Dükü Sforza Fransızlar'ın tutsağı olarak öldü.
1509 Şehzade Korkut Mısır'a sığındı.
İspanya Oran'ı aldı.
İngiltere'de VIII. Henry kral oldu.

Ekonomi-Toplum

1495 Fugger'ler Slovakya'daki bakır madenlerini kiraladı.
1498 Vasco da Gama Afrika'yı dolaşarak Hindistan'a vardı.
Savanorola heretik olduğu iddiasıyla yakılarak idam edildi (Floransa'da).
1499 Rus tüccarlarına ticaret izni verildi.

1500 Hindistan Seferi'ne çıkan Pedro Cabral yanlışlıkla Brezilya'yı keşfetti. Ülke adı boya yapımında kullanılan bir ağaçtan gelir.
1501 "Avarız" vergisi usulü başlatıldı.
1504 Portekiz, Afrika ve Asya kıyılarında menzil işlevi gören kolonilerini geliştirdi. Doğu kıyısına geçti.

1506 Kolomb öldü.
1507 Almanya'da yayımlanan bir coğrafya kitabında, Amerika kıtası, kâşiflerinden Vespucci'nin adıyla anıldı. Yayıncının Kolomb'dan haberi yoktu.
1508 Fuggerler Roma darphanesini işletmeye başladı.
1509 İstanbul'da büyük bir deprem oldu.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1495 Venedik ve Padua tarzlarını birleştiren İtalyan ressam Crivelli öldü. Flandr'da, kontrpuan ve polifoninin gelişmesine katkıları olan Johannes Okeghem öldü.
1496 Halvetî tarikatinin ilk Osmanlı temsilcisi Cemal Halvetî öldü.
1497 Leonardo da Vinci *Son Akşam Yemeği*'ni tamamladı. John Cabot, Newftoundland ve Nova Scotia'yı keşfetti. Vasco da Gama Hindistan'a, Amerigo Vespucci Amerika'ya doğru yola çıktı.
1499 Michelangelo *Pieta*'yı yaptı. Rojas, İspanya'da, Batı'da ilk roman sayılabilecek *Tragicomedia de Calisto y Melibea*'yı yazdı.

1500 Pencügâh Mevlevî âyini bestelendi (muhtemelen).
Gentile Bellini Kutsal Haç Mucizesi tablosunu tamamladı. Cranach *Çarmıhta İsa*'yı yaptı. Rafaello, *Üç Güzeller*'i yaptı.
1501 İstanbul'da Bayezid külliyesinin inşaatı başladı.
Ali Şir Nevaî Herat'ta öldü.
1502 Behiştî'nin manzum *Tarih*'i tamamlandı.
1503 Zenbilli Ali Efendi şeyhülislâmlığa getirildi.
1504 Giorgione, Castelfranco Meryemi'ni yaptı. Michelangelo Davud'u tamamladı.

1505 Bayezid külliyesi tamamlandı. Bramante Roma'da *Belvedere Avlusu*'nu yaptı. Santa Maria del Popolo Kilisesi'ni de tamamladı. Giorgione, *Laura ve Fırtına*'yı yaptı.
1506 Japon Saiboku Resim Okulu'nun kurucusu Sesşu öldü.
Timurlu hanedanından Hüseyin Baykara öldü. Mücadeleli hayatına rağmen kültürel etkinliği teşvik etmişti.
1507 Da Vinci, *La Gioconda*'yı tamamladı.
Martin Luther adında bir genç (24 yaşında) papaz oldu.
Cesare Borgia öldü.

QUENTIN MASSYS, ERASMUS

1510

1510 İspanya Bicaye'ı aldı.
1511 İspanya Trablusgarb'ı aldı.
1512 Yavuz Selim, yeniçeriler yardımıyla Bayezid'i tahttan indirdi.
Bayezid öldü.
İspanya Navarra'yı fethedince Pireneler'den Cebel-i Tarık'a kadar yarımadaya egemen oldu.
1513 I. Selim, kardeş Korkut'u öldürttü. Öteki kardeşi Ahmed İran'a kaçtı, ama orada öldürüldü.
1514 İran Seferi ve Çaldıran Zaferi. Tebriz fethedildi.

1511 Şehzade Selim ayaklanma başlattı. Yenilince Kırım'daki oğlu Süleyman'ın yanına sığındı.
Şahkulu İsyanı.
Kemal Reis öldü.
1512 Papa II. Julius 5. Laterano Konsili'ni topladı.
1513 İspanyol kâşif Balboa, Panama kıstağından Büyük Okyanus'u gören ilk beyaz adam oldu.
Juan Ponce de Leon Florida kıyısını keşfetti.
1514 Çaldıran seferi sırasında Alevîler'e karşı büyük bir kıyım uygulandı.

1508 *Yusuf ile Züleyha*'yı yazan Hamdullah Çelebi öldü.
Osmanlı musikîsini de etkileyen İranlı besteci Gulam Şadi bu sıralarda öldürülmüş olmalıdır.
1509 Önemli bir divan şairi olan Necati Bey öldü.
Erasmus *Deliliğe Övgü*'yü yayımladı. Kitabı Holbein resimledi.

1511 Küçük kan dolaşımını Batı'da ilk tanımlayan Servetus öldü.
Rafaello, *Tartışma*, *Atina Okulu*, *Parnassus* ve *Yasalar*'ı tamamladı.
1512 Martin Luther Wittenberg'den doktorasını aldı.
Şehrengiz yazarı Şair Mesihî öldü.
Michelangelo, Sistina Şapeli'nin tavan fresklerini bitirdi.
1513 Bramante, Roma'da San Pietro'yu tamamladı.
Macchiavelli *Hükümdar*'ı yazdı.
1514 Rafaello, I. Leo Atilla'yı *Roma Önünde Durduruyor*, *Aziz Petrus'un Kurtulması*, *Bolsena'da Ayin*, *Heliodorus'un Tapınaktan Kovulması* tablolarını tamamladı.

1515

1515 Dulkadiroğulları Beyliği toprakları fethedildi. Diyarbakır da bu sırada ele geçirildi.
Milano, Fransa ile Alman nüfuzunun çarpıştığı yer haline geldi.
Marigano Savaşı'nı yeni kral olan I. François kazandı.
1516 Mısır Seferi. Merc-i Dabık Zaferi. Halep, Şam ve Kudüs fethedildi.
Aragon Kralı Fernando öldü. Yerine Habsburg soyunun da vârisi olan torunu I. Carlos (yani V. Karl) geçti.
1517 Ridaniye Zaferi. Mısır fethedildi.
1519 I. Maximilian'ın ölümü üstüne V. Karl Roma-Germen imparatoru

1516 Merkeziyetçi bir maliye kurmaya çalışan I. François Bologna Konkordatosu ile Papalık nüfuzundan çıktı.
Zenbilli Ali Efendi hazine memurlarının idamını durdurdu.
1517 Roma'daki San Pietro onarımı için para gerekiyordu. Papa Brandenburg Prensi Albert'e, o da Dominiken keşiş Tetzel'e bu iş için endülüjans satma talimatı verdi. Wittenbergli rahip Martin Luther, Hıristiyanlığa aykırı bulduğu bu uygulamayı protesto etmek için kilisenin kapısına *95 Tez*'ini çaktı. Protestan Reformu'na giden süreç böyle başladı.

1515 Haliç'te Tersane'nin temeli atıldı.
Yavuz Selim, şair Tacizade Cafer Çelebi'yi idam ettirdi.
Andrea Del Sarto *Ecce Homo* tablosunu yaptı.
Yayıncı, italik harfleri yapan matbaacı Manuzio öldü.
1516 Erasmus'un *Kutsal Kitap* çevirisi yayımlandı.
Hieronymus Bosch öldü. Venedik Resim Okulu'nun kurucularından Giovanni Bellini öldü.
Michelangelo, *Musa*'yı bitirdi.
1517 Tersane tamamlandı.
Pîrî Reis birinci haritasını yaptı.
1518 Thomas More *Utopia*'yı yayımladı.

1515 1520

POLİTİKA

oldu. Almanya'da yerleşince İspanya'da bir kargaşa dönemi başladı.

1520 I. Selim (Yavuz) öldü. I. Süleyman (Kanunî) tahta çıktı.
İspanyol Cortés, Aztek İmparatoru Montezuma'yı öldürdü (18 yaşındayken).

1521 Belgrad Seferi ve kentin fethi. Venedik'le barış.
Henrique de Navigador ile birlikte Portekiz'in denizaşırı imparatorluğunun gerçekleşmesi için çabalayan Kral I. Manuel öldü.

1522 Rodos St. Jean şövalyelerinden alındı.
Cortés Aztek İmparatorluğu'nu yıkarak Meksika'yı fethetti. Genel Vali oldu.

1523 Alman İmparatoru V. Karl, Rodos'tan kovulan St. Jean şövalyelerine Malta'yı verdi.

CORTES

EKONOMİ-TOPLUM

1519 İlk Celâlî isyanı: Bozoklu Celâl.
Portekizli Ferdinand Magellan dünya turuna başladı.
Cortés Meksika kıyılarına ayak bastı.

1521 Canberdi Gazâlî İsyanı ve bastırılması.
Carlos'a karşı ayaklanmaya önce yumuşak davranan İspanyol soylular, hareket radikalleşince sertleşip Comunero İsyanı'nı bastırdılar.
Magellan öldü (Filipinler'de).

1522 Sebastian Elcano, üç yıl önce Magellan'la başladığı seferden tek gemi ve 18 tayfa (280 kişiden) ile döndü.

1524 Protestan başkaldırısı ile aynı zamanlarda biçimlenen Anabaptist hareket, Müntzer'le birlikte, Karaorman'da bir ayaklanma başlattı.

Mısır'da "Hain Ahmed Paşa" İsyanı. İbrahim Paşa'nın başarısı. Damat olması. Görkemli düğünler ve eğlenceler.
Giovanni da Verrazano bir Fransız keşif ekibiyle Cardina'dan Nova Scotia'ya kadar kıyıları dolaştı.
Protestan başkaldırısı ile aynı zamanlarda biçimlenen Anabaptist hareket, Müntzer'le birlikte, Karaorman'da bir ayaklanma başlattı.
Zürich'te Protestan Zwingli Reform'u kentte egemen kıldı. Kendisi de din adamı olarak evlendi.

SANAT-KÜLTÜR VE BİLİM-TEKNOLOJİ

1519 Leonardo da Vinci öldü.
Hattat Şeyh Hamdullah öldü.
Müntzer, Luther'le Leipzig'de tanıştı ve onun düşüncelerini benimsedi.

1520 *Tevarih-i Âl-i Osman* diye bilinen *Kitab-ı Cihanüma* yazarı, önemli tarihçi Neşrî öldü.
Şahkulu Nakkaşhane'de çalışmaya başladı.
Martin Luther, *Alman Ulusunun Hıristiyan Soylularına Hitap*'ı yayımladı.

1521 Tarihçi İdris-i Bitlisî öldü.
Martin Luther'den Worms Dieti'nde sözlerini geri alması istendi. Luther direnince Papa X. Leo onu afaroz etti.
Pîrî Reis *Kitab-ı Bahriye*'yi yazdı.

1522 Kanunî Süleyman'ın annesi adına Manisa'daki külliyenin inşaatı.
Yavuz Selim Camii bitirildi.

Alcala Üniversitesi, *Kutsal Kitab*'ın Yunan, Latin, İbranî ve Aramî dillerinden karşılaştırmalı çevirisini yaptı.

1523 Holbein *Rotterdamlı Erasmus* portresini yaptı. Yüksek Rönesans'ı hazırlayan ressam Perugino öldü. İspanyol hümanist Juan Luis Vivis kadınların eğitimi için bir kitap yazdı.
Eminönü'nde cami yaptıran Ahî Çelebi (böbrek üstüne kitabı olan hekim) öldü.

1524 İlk manzara ressamı Flaman Patinir öldü.
Matrakçı Nasuh bir savaş oyunu icat etti.

1525

1525 Lehistan'la barış.
I. François'dan elçi ve yardım isteği. Pavia Savaşı'nda V. Karl karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştı.

1526 Mohaç Zaferi. Macaristan'ın büyük kısmının fethi. Zapolyo ve Avusturya Kralı Ferdinand'ın ayrı Macar meclisleri tarafından kral seçilmeleri.
I. François Madrid'de Karl'a tutsak oldu.
Babür Şah, top da kullandığı Panipat Savaşı'nı kazanarak Hindistan'ın kuzeyinde Türk (Moğol) İmparatorluğu'nu kurdu.

1527 Bosna'nın tamamı fethedildi.
V. Karl'ın para alamamış ücretli askerleri Roma'yı basıp talan ettiler ve Papa'yı tutsak aldılar.

1528 Avusturya'ya karşı Zapolyo üstünden dönen diplomatik mücadeleler.
Cenova'da Andrea Doria V. Karl'ın hizmetine girdi. Kentte de buna göre bir yönetim kuruldu.

1529 I. Süleyman Budin'i fethetti. Eylül ayında Viyana'yı kuşattıysa da bir sonuç alamayarak geri döndü.
Cambrai Antlaşması ile Fransa İtalya'da Habsburg ve İspanyol egemenliğini tanıdı.
V. Karl Floransa'da Alessandro de Medici'yi kendi adına yönetime getirdi.

MARTIN LUTHER

1525 Almanya'da, türünün son örneği olan Köylü Ayaklanması yayıldı ve büyüdü. Prensler'le ittifakı tercih eden Luther ayaklanmayı lanetledi. Müntzer yakalandı ve işkenceyle öldürüldü. Ayaklanma bir yıl kadar daha sürdü ve bastırıldı.
Jacob Fugger ölünce şirketi Anton devraldı. O sıra sermaye iki milyon guldendi.

1527 Celâlî isyanları: Kalenderoğlu.
İsveç'te Kral Gustaf I Vasa ülkeyi Protestan yapmaya karar vererek Katolik kilise mallarına el koydu.

1528 Zwingli Reform anlayışını Bern'e de taşıdı.

1525 Zembilli Ali Efendi öldü. Mirim Çelebi öldü.
İznik'te çini ustalarının çeşitli kırmızıları üretme tekniğini bu sıralarda buldukları düşünülür.
Manzara resminin öncülerinden Altdorfer *Regensburg Manzarası* ve *Değirmenli Manzara* resimlerini tamamladı.

1526 İbn Kemal şeyhülislâm oldu (1534'te ölünceye kadar). Ahmed Karahisarî öldü.

1527 Heretik inançlar savunan Kâbız İstanbul'da idam edildi.
Cornelius Agrippa *De Occulta Philosophia*'yı ve *De Incertitudine et Sanitate Scientiarum*'u yazdı.

1528 Castiglione'nin Rönesans davranış ahlâkını derinden etkileyen *Il Libro del Cortegiano*'su çıktı.
Albrecht Dürer öldü.
Mathis Grünewald öldü.
Pîrî Reis ikinci dünya haritasını yaptı.
Verrazano öldü. Kuzey Amerika'nın Atlas kıyılarının ilk haritasını çıkarmıştı.

Melamî İsmail Ma'şukî, İbn Kemal'in fetvasıyla, 21 yaşındayken, 12 müridi ile birlikte idam edildi.
Sünbülî tarikatini kuran Sünbül Efendi öldü.
Çinli filozof Vang-Yang-Ming öldü. Konfüçyüs'e karşı idealist bir sistem geliştirmeye çalışmıştı.

1529 Luther'in başlattığı hareket "Protestan" adıyla anılır oldu.

1530

Politika

1530 Avusturya ile sonuçsuz diplomatik temaslar.

1531 İspanyol Francisco Pizzaro İnka İmparatorluğu'nu yıkarak Peru ve çevresini ele geçirdi.

1532 Avusturya ile savaşa devam. Lehistan ile barış.
Pedro de Toledo V. Karl adına Napoli'de yönetime geldi.

1533 Avusturya ile antlaşma (Kral'ın Sadrazam'la eşit sayıldığı antlaşma).
Peru'da Pizarro son imparator Atahualpa'yı öldürerek İnka Devleti'ni ortadan kaldırdı.
Barbaros Hayreddin kaptan-ı derya oldu.

1534 İran Seferi. Bağdat fethedildi.

Ekonomi-Toplum

1530 Alman Protestan Prensleri "Schmalkalden Birliği"ni kurdu. Amaçları V. Karl'a karşı kendilerini savunmaktı.
Veba salgını ve Alman hekim Fuchs'un Tübingen'deki çalışmaları.

1531 Lizbon'da deprem: 30.000 ölü.

1533 VIII. Henry yeniden evlenmek için boşanmak üzere Katolik Kilisesi'nden ayrıldı. Anglikan Kilisesi'ni kurdu. Anne Boleyn ile evlendi. Papa'nın aforozu etkili olmadı.
Danimarka'da III. Christian, Katolik piskoposları hapse atarak kilise mallarına el koydu. Danimarka Protestan oldu.

1534 Serbest bırakılan I. François Protestanlar'a sert davranmaya başladı.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1530 Matrakçı Nasuh ilk eserlerini vermeye başladı.
İlk maden bilimci Agricola kitabını yayımladı. Önsözünü Erasmus yazdı.
Veba salgını ve Alman hekim Fuchs'un Tübingen'deki çalışmaları.

1532 Rabelais ilk *Pantagruel*'i yayımladı.
Ariosto'nun *Orlando Furioso*'su yayımlandı.
Şair Figanî öldü. Şair Lamiî Çelebi öldü.

1533 Ludovico Ariosto öldü.
Holbein Elçiler tablosunu yaptı.

1534 Rabelais, *Pantagruel'in Babası Gargantua*'yı da yayımladı.
İbn Kemal öldü.
Yüksek Rönesans'ın ustalarından Correggio öldü.

Thomas More'un Idamı

1535

Politika

1535 Kanunî Süleyman İran Seferi'ndeyken V. Karl Tunus'u ele geçirdi.
Başdefterdar İskender Çelebi idam edildi.
Milano da İspanya Krallığı'na bağlandı.

1536 İbrahim Paşa idam edildi.

1537 Kiklad adaları alındı. Kanunî'nin sonuç vermeyen Adriyatik Seferi.
Floransa'da Cumhuriyetçiler Alessandro de Medici'yi öldürünce yerine I. Cosimo geçti.

1538 Boğdan fethedildi. İlk Hint Denizi seferi. Aden ve Basra fethedildi. Preveze Zaferi.

Ekonomi-Toplum

1535 Cartier Kanada'yı keşfetti. Montreal'i kurdu.

1536 Fransa'ya ilk kapitülasyon (ahdname) tanındı.
Cortés, California yarımadasını keşfetti.
Rastlantıyla Cenevre'de bulunan Jean Calvin kentin Protestan bir hayat yaşamasının kurallarını hazırlamaya çağrıldı ve kabul etti.

1539 Hernando de Soto Florida'ya çıktı.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1535 Divan şairi Mahremî öldü.
VIII. Henry, Thomas More'u idam ettirdi.

1536 İtalya'da Pietro Aretino Il Cortigiana komedyasını yazdı.
İranlı nakkaş Behzad öldü.

1537 Şair İshak Çelebi öldü.

1538 Mercator'un ilk dünya haritası.
Historisist Hukuk Okulu'nun kurucularından Baudouin, *Roma'da ve Attika'da Hukuk Bilimi*'ni yayımladı.

1539 Sinan'ın İstanbul'da ilk eseri, Eyüp'te Ayas Paşa Türbesi ve Haseki Külliyesi yapıldı. Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'ni yapan Mimar Acem İsa öldü.

1540

1540 Zapolyo'nun ölümü üstüne Macaristan'da karışıklıklar başladı.
1541 Önemli sonuçları olmayan bir Macaristan seferi daha yapıldı.
Budin'ın fethi kesinleşmiş oldu.
V. Karl'ın Cezayir'e saldırısı sonuç vermedi.
1543 Estergon alındı.
Barbaros Nice'i kuşattı.

1545

1546 Barbaros Hayreddin öldü.
1547 İran'daki karışıklıkların Osmanlı'ya yansıması. Habsburg'larla barış yapıldı. Avusturya'ya da ticaret hakkı tanındı.
San'a fethedildi.
Fransa'da I. François öldü. Yerine oğlu II. Henry geçti.
VIII. Henry öldü. Yerine hastalıklı ve genç oğlu VI. Edward geçti.
IV. İvan (Korkunç) "Çar" unvanını kullanan ilk Rus hükümdarı olarak tahta çıktı ("Çar", "Kayser"in Rusça'sı).
1548 Yeni İran Seferi.

1550

1551 Trablusgarp alındı. Turgut Reis Beylerbeyi oldu.
1552 Tamışvar fethedildi.
1553 Nahçevan Seferi.
Şehzade Mustafa öldü.
VI. Edward'ın erken ölümünden sonra yerine Mary kraliçe olunca İngiltere'yi yeniden Katolik yapmaya kalkıştı. Ölünceye kadar geçen beş yılda çok kan döküldü.
1554 Ruslar Ejderhan'ı (Astrahan) aldı.
İran ile Amasya barışı.
Cosimo de Medici, Siena Cumhuriyeti'ni yıkarak ilhak etti.
Hindistan'da Hümayûn, dağılan Moğol (Türk) İmparatorluğu'nu yeniden toparladı. Ertesi yıl öldü.

1540 Fransico Vasquez de Coronado, Rio Grande'yi; Hernando de Alarcón, Colorado Nehri'ni; Don Garcia Lopez de Cardenas Büyük Kanyonu'nu keşfettiler.
İspanya'da Loyola Cizvit tarikatini kurmak için Papa III. Paul'dan izin aldı.
1541 Pizarro Peru'da öldürüldü.
De Soto Missisippi üzerinden Arkansas'a geçti. Oregon'a kadar gitti.
İspanyol Orellana Amazon Nehri'ni keşfetti.
1544 "İsveç Protestan Kilisesi" kuruldu.

1545 Katolik Kilisesi'nin Trent Konsili başladı.
Bugünün Bolivya'sında Potosi gümüş madenleri bulundu.
1546 Orellana ikinci Amazon Seferi'nde boğularak öldü. Yerlilerle çarpışmalarında savaşan kadınlar da gördüğü için nehre bu adı vermişti.
1547 Erivan'daki Ermeni Patriği Salmasdetsi de Tahmasp'ı zayıflatan iç savaş koşullarında Papa'yı ve Habsburg'ları ziyaret ederek yardım istedi. Bir sonuç alamadı.

1550 Özdemir Paşa İstanbul'a ilk kez iki çuval kahve gönderdi.
1552 Hint Denizi'nde Portekiz'le çarpışmalar. Pîrî Reis'in çabaları. Başarılı değil.
1553 Miguel Serveto hem Katolik, hem Protestanlar tarafından lanetlendikten sonra, Calvin yönetimindeki Cenevre'de yakılarak idam edildi.
1554 Seydi Ali Reis Hindistan'a doğru yola çıktı.
Şems ile Hakem Tahtakale'de ilk kahvehaneyi açtı.

1540 Kara Memi Nakkaşhane'de çalışmaya başladı.
İtalyan metalürji uzmanı Biringuccio *De la pirotcehnia*'yı yayımladı.
1541 Tıp bilgini Paracelsus, Basel'den kovuldu, Salzburg'da öldü.
1542 Tiziano *İsa'ya Dikenli Tacın Giydirilmesi*'ni yaptı.
Copernicus öldü.
1543 Flaman hekim Vesalius, *İnsan Anatomisi Üstüne* kitabı.
François, Süleyman'a bir oda orkestrası gönderdi.
1544 Şehzade Külliyesi'ne başlandı.
Rüstempaşa Külliyesi bitti.

1545 İtalyan matematikçi Ferrari Ars Magna'da dördüncü dereceden cebir denklemlerinin çözümünü açıkladı.
1546 Şair Zatî öldü. Lâtifî ile Âşık Çelebi'nin başladıkları *Tezkîre*'nin bir kısmı tamamlandı.
Şair Yusuf Sineçak öldü.
1548 Şehzade Külliyesi'nin inşaatı tamamlandı.
1549 Kazak Abdal'ın yaşadığı ve Bektaşî şiirlerini yazdığı dönem sayılabilir.

1550 Tasavvuf şairi Şahidî öldü.
Palladio, Vicenza'da, Chiericati Sarayı'nı tamamladı.
Süleymaniye Külliyesi'nin inşaatının başlaması.
1551 Sünbül Efendi'nin halifesi Merkez Efendi öldü.
Mercator gök küresini yaptı.
1552 Rabelais *Pantagruel*'in serüvenlerinin üçüncü bölümünü yayımladı. Bundan bir yıl sonra da öldü. Dördüncü cilt ölümünden sonra çıkarıldı.
1553 Pîrî Reis savaşta başarılı olmadığı için idam edildi.
1554 Yüzyılın Fransız hekim ve bilgini *Fernel Medicina*'yı yayımladı.

POLİTİKA

1555

1556 V. Karl tacını bıraktı. İspanya'da II. Felipe Kral oldu.

1557 Akdeniz'e sefer. Fas alındı, ama uzun süre elde tutulamadı.
Şili'de Kızılderililer'in İspanyollar'a karşı direnişinin çok uzun zaman simgesi olacak Lautaro yirmi yaşlarında öldürüldü.

1558 Hürrem Sultan öldü.
V. Karl öldü.
İngiltere'de I. Elizabeth kraliçe oldu.
Fransa, kıtada kalan son İngiliz kalesi Calais'yi aldı.

1559 İspanya Fransa'yı yenilgiye uğrattı. Cateau-Cambresis Barışı imzalandı.

1560

1560 Kral II. Henri'nin yerine tahta çıkan II. François bir yıl sonra öldü. Bu kısa arada Duc de Guise denetimi eline geçirdi.
Piyale Paşa'nın Cerbe Zaferi.
Andrea Doria öldü.
Fransa'da IX. Charles, annesi Catherine de Medicis naibesi olmak üzere, tahta çıktı.
İsveç Kralı I. Gustaf öldü.
Oda Nobunaga, yüzyıl başından beri iktidar boşluğu ve feodal çekişmeler arasında bunalan Japonya'da güçlenmeye başladı.

1561 Şehzade Bayezid sığındığı İran'da öldürüldü.

1562 Avusturya ile barış. Sefir Busbeque'in gelişi.

1563 Fransa'da Amboise Fermanı ile kısa süreli ateşkes.

1564 Süleyman'ın ezelî rakibi, Karl'ın çekilmesi üstüne Alman İmparatoru olan Habsburg Kralı Ferdinand, Kanunî'den iki yıl önce öldü.

EKONOMİ-TOPLUM

1555 Avrupa'da Katolik ve Protestanlar arasında Augsburg Antlaşması imzalandı.

1556 Kraliçe Mary Cranmer'ı yanarak ölüme mahkûm etti.
Çin'de deprem: 800.000 ölü.

1557 İskoçya'da Presbyterian (Protestan) kilise kuruldu. İskoç Protestanlığı'nın önderi John Knox'tır.

1559 Şehzade Bayezid'in isyanı.
Paris'te ilk Calvinist "synod" toplandı.

1560 Anton Fugger öldü. Şirketin aktifi beş buçuk milyon, pasifi de beş milyon dört yüz bindi.

1561 Fransa'da Katolik-Protestan çatışması sertleşiyor.
Calvin Cenevre'de çok daha ayrıntılı bir Protestan "teokrasi"sinin anayasasını hazırladı.

1562 Ermeni Patriği Sebastatsi dinî ve sivil Ermeni ileri gelenleriyle Sivas'ta gizli bir toplantı yaparak bağımsızlık imkânlarını tartıştı.
Afrika'dan köle ticareti bu sıralarda yoğunlaşır.

1563 Trent Konsili bitti. Bunu Katolik Kilisesi'nin karşı-Reform'u izledi.
İstanbul'da sel yaşandı.

BRUEGHEL, KÖY DÜĞÜNÜ

SANAT-KÜLTÜR VE BİLİM-TEKNOLOJİ

1555 Nostradamus kitabını yayımladı.
Fuzulî öldü. Nazmî öldü.

1556 Şahkulu ve hattat Karahisarî öldüler.

1557 Süleymaniye Külliyesi tamamlandı.
Şair Hayalî Bey öldü.

1558 İngiliz Matematik Okulu kurucusu Recorde öldü. (=) işaretini ilk o kullanmıştı.

1559 Küçük kan dolaşımını Harvey'den 100 yıl önce açıklayan Colombo İtalya'da ölünce kitabı *De re anatomica* da yayımlandı.

1560 Nakkaş Osman çalışmaya başladı.
Baba Tasso destan tipinde bir şiir olan *Amadigi*'yi yayımladı.
Pléiade Okulu'ndan du Bellay öldü.

1561 Taşköprizade Ahmed Efendi öldü.

1562 Sansovino Venedik'te Nelfino Sarayı ve San Geminiano Kilisesi'ni yaptı.

1563 Tycho Brahe Leipzig'de Saturn ile Jupiter'in üstüste geldiğini gözlemledi.

1564 *Gül ü Bülbül* mesnevisi ile tanınan Fazlî öldü.
Matrakçı Nasuh öldü. Çok-yönlü bir sanatçı ve bilgindi.
Fransız hukukçu Dumoulin, "özgür irade" kavramını geliştiren eserler yazdı. "Medenî Kanun"a gidecek yolu hazırladı.
Büyük Fransız doğabilimci Pierre Belon öldü.
Michelangelo öldü.
Shakespeare doğdu.

1565

1565 Malta Seferi başarısız oldu. Turgut Reis öldü.
Sokollu Mehmed Paşa sadrazam oldu.
Çar IV. İvan boyarlarla (feodaller) iktidar mücadelesine girdi.

1566 Kanunî Süleyman Sigetvar Seferi'nde öldü. II. Selim tahta çıktı.
Sakız fethedildi.

1567 Fransa'da ikinci din savaşı patlak verdi. İki yıl sürdü.

1568 Hollanda'da, İspanyol hegemonisine karşı isyan başladı. İspanya'da da Morisco olarak anılan Müslümanlar ayaklandı. İspanya kanlı bastırma harekâtına girdi.

1569 Sokollu Mehmed Paşa'nın Don ile Volga arasında kanal girişimi ve yarım kalması.
Kurdoğlu Hızır Bey Sumatra Seferi'ne çıktı.
Lehistan ve Litvanya Krallıkları birleşti.

1570

1570 Kıbrıs Seferi.

1571 Kıbrıs'ın fethi tamamlandı. İnebahtı hezimeti.
Tatarlar Moskova'yı yaktı.

1572 Kılıç Ali Paşa kaptan-ı derya oldu.

1573 Fransız veliahtı Henri Lehistan'da kral seçildi.
Alba Dükü'nün Felemenk'i İspanya Krallığı egemenliği altında yaşatma çabaları başarısızlıkla son buldu.

1574 II. Selim'in ölümü. III. Murad'ın cülusu.
Tunus fethedildi.
Fransa'da III. Henri kral oldu.

1565 Büyük çapta bir enflasyon. 100 dirhem gümüşten 450 akça kesildi.

1566 Gresham, adıyla anılan ve "kötü para iyi parayı kovar" diye özetlenen yasayı formüle eden maliyeci, Londra'da Kraliyet Borsası'nı (Kambiyo) kurdu.
İspanyol din adamı ve tarihçi Las Casas Kızılderililere yapılan zulme karşı çıktı.

1567 Yemen'de isyan.

1568 Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Yemen İsyanı'nı bastırması.

1569 Fransa ile ikinci kapitülasyon antlaşması yapıldı.
İstanbul'da bir hafta süren yangında 36.000 bina yandı.

1570 Fransa'da St. Germaine Antlaşması ile üçüncü din savaşı da sona erdi, ama mücadele bitmedi.

1572 Paris'te St. Barthelmy Kıyımı.
Binlerce Protestan öldürüldü.

St. Barthelemy Kıyımı

1565 Edirnekapı'da Mihrimah Sultan Külliyesi bitti.
Bruegel *Ölümün Zaferi* tablosunu yaptı.
Palladio, Valmarana Sarayı'nı ve Francisco Vigna Kilisesi'nin ön yüzünü tamamladı.

1566 Bakî, *Kanunî Mersiyesi*'ni yazdı.

1567 Kanunî Süleyman'a devlet örgütlenmesi hakkında *Tabakatü'l-Memalik*'i yazan Celalzade Mustafa Çelebî öldü.
Asıl adı Pîr Mehmed olan lirik divan şairi Rahmî öldü.
Ermeni Apkar Usta Venedik'te döktürdüğü hurufatla ilk Ermenice matbaayı kurdu.

1568 Edirne'de Selimiye Külliyesi'nin inşaatına başlandı.
Bruegel *Körler*'i ve *Köy Düğünü*'nü tamamlandı.

1569 Mercator haritalarda izdüşüm yöntemini geliştirdi.
Bruegel öldü.
Lehistan ve Litvanya Krallıkları birleşti.

1570 Tiziano *Su Perisi* ile *Çoban*'ı yaptı.
Felemenk'te Ortelius büyük *Atlas*'ını yayımladı. Atlas ölümünden sonra da geliştirildi ve genişletildi.
İtalyan matematikçi Cardano *Sayısal Oranlar* üstüne kitabını yayımladı. Cebir kurallarını, üçüncü dereceden denklemleri bulan adamdır.

1571 Takiyüddin'in İstanbul'a gelişi.
İtalya'da Castelvetro neo-klasik sanat ve estetik anlayışına yol açan, Aristo'nun *Poetika*'sı üstüne kitabını yayımladı.

1570 1575 1580

POLİTİKA

1575 Venedik'le barış.
1576 İran Şahı I. Tahmasb öldü.
Fransa'da Monsieur Barışı Huguenot'lara özgürlük sağladı.
Blois'da toplanan États-Généraux maddî yardım sağlamayı reddetti.
1577 Avusturya ile barış.
1578 Gürcistan Seferi. İran'la savaş.
Padişah ile Sokollu arasında gerginlik.
1579 Sokollu bir suikastte öldürüldü.
İngiltere ile ilk ilişkiler kuruldu.

1580 Lala Mustafa Paşa ile Koca Sinan Paşa arasında tırmanan rekabet gerilimi karşısında padişah, "sadaret" makamını geçici olarak ortadan kaldırdı.
İspanya Kralı II. Felipe Portekiz'i işgal etti ve İberya'da tek krallık kurmuş oldu.
1581 İran'la savaşta bazı başarılar elde edildi.
1582 İleri gelen vezirler arasında bitmeyen iktidar mücadeleleri. Koca Sinan Paşa sürüldü.
Japonya'da Nobunaga, adada birliği büyük ölçüde kurmuş olarak öldü. Yardımcısı Hideyoşi misyonunu devam ettirdi.

EKONOMİ-TOPLUM

NAKKAŞ OSMAN'IN SELİMİYE CAMİİ

1575 Ermeni Patriği Tadeos, Lviv'deki Ermeni tüccarlarıyla toplantı yaparak para yardımı talebinde bulundu.
1576 Frobisher, Kutup'tan Asya'ya gidecek bir yol ararken Hudson Boğazı ve Labrador gibi yerleri keşfetti.
1577 III. Henri'nin Protestanlar'a saldırısı dinî hoşgörüyü yeniden ortadan kaldırdı.
1578 Mihrimah Sultan öldü.
1579 Francis Drake San Francisco Körfezi'ne girdi. Britanya adına el koydu.

1581 Fransa'yla üçüncü kapitülasyon antlaşması imzalandı. İngiliz Doğu Akdeniz Şirketi (Levant Company) kuruldu.
1583 İlk İngiliz elçi Harbone İstanbul'a geldi.

SANAT-KÜLTÜR VE BİLİM-TEKNOLOJİ

1572 Sinan, Kadırga'daki Sokollu Külliyesi'ni tamamladı.
Jacopo Bassano *Aziz Lawrens'in Martir Olması* tablosunu yaptı.
Âşık Çelebi öldü. Baba Nakkaş öldü. Felsefeyle ve Aristoteles'le ilgilenen Kınalızade Ali Çelebi öldü. Minyatürcü Nigârî öldü.
1573 Tiziano Pieta'yı yaptı.
1574 İlk sanat tarihçilerinden Vasari, geç Rönesans ustalarından Benveruto Cellini öldü.
Ebussuud Efendi öldü.
Aldrovandi tıp üstüne ve ilâçlar üstüne kitabını (*Antidotari...*) yayımladı.

1575 Sinan, Edirne'de Selimiye Külliyesi'ni tamamladı.
Feridun Bey (Nişancı) *Münşeatü's-Selâtin*'i tamamladı.
Manyerizm akımını başlatanlardan Ammanati Signoria Meydanı'nda (Floransa) Çeşme'yi ve "Neptune" heykelini tamamladı.
1577 Takiyüddin rasathanesini açtı.
James Burbage Londra'da kent içindeki ilk tiyatroyu kurdu.
1579 Aranzi İtalya'da *Anatomi Gözlemleri* kitabını yayımladı.
E. Spenser'in Shepherd's *Calendar*'ı yayımlandı.

1580 Sinan, Kılıç Ali Paşa Külliyesi'ni tamamladı.
Takiyüddin'in rasathanesi yıktırıldı.
Portekizli şair Camöes öldü. İngiltere'de Lyly en ünlü eseri Eupheus'u yazdı.
1581 Tasso *Gerusalemme Liberata*'yı yayımladı.
1582 Latifî tezkiresini tamamladı.
Divan şairi Taşlıcalı Yahya Bey öldü.

1585

1584 Özdemiroğlu Osman Paşa, sadrazam oldu. Kapıkulu ve Kafkas köleler arasındaki çekişmede bir dönüm noktası sayılır.
IV. İvan (Korkunç) öldü.

EINSTEIN'IN KORKUNÇ İVAN FİLMİNDEN BİR SAHNE

1585 Tebriz ve Azerbaycan fethedildi.
1587 Kafkasya'ya sefer. Abbas, İran şahı oldu.
1588 Gence Seferi.
Francis Drake komutasında İngiliz donanması İspanyol Armada'sını ağır bir yenilgiye uğrattı.
1589 Gürcistan fethedildi. Bunun için Pammakaristos Kilisesi, Fethiye Camii'ne çevrilince Patrikhane Haliç'e taşındı.
Fransa'daki çatışmalarda III. Henri ve Henri de Guise öldü.
"Üç Henri'ler" mücadelesinde Henri de Navarre (Protestan), IV. Henri olarak tahta çıktı ve Bourbon hanedanını kurdu.

1585 Fransa'da Katolik-Protestan savaşı yeniden başladı.
1586 Sikke tağşişi yapıldı. Bir devalüasyon anlamına gelir.
1587 İngiltere'de Elizabeth, İskoçyalı rakibi asi Mary Stuart'ı ele geçirip idam ettirdi.
1589 İkinci sikke tağşişi yapıldı.

1583 Sinan, Üsküdar'da Valide Külliyesi'ni tamamladı.
İstanbul'da Cizvitler Galata'da St. Benoit okulunu açtı.
Edinburgh Üniversitesi kuruldu.
İtalyan botanikçi Cesalpino bitkiler üstüne eserini yayımladı.
1584 Veronese *Mars ile Venüs*'ü yaptı.
Lokman iki ciltlik *Hünername*'yi yazdı.

1585 Pléiade şiir akımının kurucusu Ronsard öldü.
Takiyüddin öldü.
Veronese *Venedik'in Zaferi*'ni yaptı.
1586 Davud Ağa, Çarşamba'da Mehmed Ağa Külliyesi'ni tamamladı.
1588 Mimar Sinan öldü.
Sansovino San Marco Kitaplığı'nı yaptı.
Montaigne'in *Denemeler*'inin yayımlanması tamamlandı.

1590

1590 İran'la barış. Avusturya ile barış yenilenmesi.
IV. Henri, Normandiya'da, ölen Duc de Guise'in yerine Kutsal Birlik'in başına geçen kardeşi Duc de Mayenne'i yenilgiye uğrattı. Ivry Savaşı'nı da kazandı, ama Paris'e giremedi.
Toyotomi Hideyoşi, Kyuşu ve Honşu Adaları'nı bütünüyle ele geçirerek Japonya'nın birliğini kurdu.
1592 Avusturya ile gerginlik.
1593 Avusturya ile yeniden savaş başladı.
1594 IV. Henri nihayet Paris'e girebildi (direniş olmadan).

1591 Sakarya-Sapanca-İzmit Kanalı'ndan vazgeçildi.
İstanbul'da yeniçeri isyanları.
1593 İstanbul'da sipahi isyanı.
IV. Henri Katolik olduğunu açıkladı.
1594 III. Murad öldü. III. Mehmed tahta çıktı (on dokuz kardeşini boğdurarak).
İngiltere'ye karşı ilk İrlanda Ayaklanması.

1590 Çağdaş cerrahinin öncülerinden Fransız hekim Paré öldü.
İlk mikroskop bu sıralarda yapıldı.
Sir Philip Sidney'in Arcadia'sı (ölümünden iki yıl sonra) yayımlandı.
1591 Dublin'de Trinity College kuruldu.
1592 İngiltere'de oyun yazarı Robert Greene öldü.
İtalya'da Alpini ilaçlar üstüne *De Medicina Aegyptorum* ve bitkiler üstüne *De Plantis Aegypti Liber* kitaplarını yayımladı.
1593 İngiliz oyun yazarı Christopher Marlowe öldü. 1586-87'de Tamburlaine'i sahneye konmuştu.

1590 | 1595 | 1600

Politika

1595 Avusturya ile savaşta bir dizi yenilgi.
1597 Haçova'dan sonra da Avusturya ile savaş devam ediyor.
1598 Avusturya ile savaşta başarısızlıklar.
İspanya Kralı II. Felipe öldü. Yerine III. Felipe geçti. Fransa ile Vervins Antlaşması imzalanarak çatışmalar durduruldu.
1599 Habsburg Kralı II. Rudolf Brahe'yi başkenti Prag'a çağırdı.

1601 Kanije savunması.
1602 İstolni Belgrad'ı Osmanlılar geri aldı.
1603 Peşte'de yenilgi. İran Tebriz'i aldı.
İstanbul'da sipahi ayaklanması.
İngiltere'de Elizabeth çocuksuz ölünce İskoç Stuart hanedanı davet edildi. I. James iki ülkenin kralı oldu.
Japonya'da İyeyasu şogun oldu ve bunun kendi ailesinde kalmasını sağladı. Böylece Tokugava Şogunate kuruldu. Meiji restorasyonuna (1868) kadar devam etti.
1604 İran Erivan'ı aldı.
İspanya ile İngiltere arasında barış.

Ekonomi-Toplum

Caravaggio, Baküs

1595 Papa VIII. Clemens IV. Henri üstündeki aforozu kaldırdı.
1596 Haçova'da bir meydan savaşı Osmanlı zaferine dönüştü.
Savaştan kaçan bir kısım asker Anadolu'da Celâlî ayaklanmalarını tazeledi.
1598 Fransa'da Katolik mezhebine giren IV. Henri Nantes Fermanı'nı çıkararak dinî hoşgörü dönemini başlattı.

1600 Ester Kira linç edildi.
İstanbul'da bir ayaklanma.
Sikke tağşişi yapıldı.
İngiltere'de Doğu Hint Kumpanyası kuruldu.
1602 Fransa'da bir isyan bastırıldı.
1603 III. Mehmed öldü. I. Ahmed tahta çıktı. Bununla birlikte saltanat verasetinde yeni kurallar oluştu.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1594 Harita tekniğini baştan başa değiştiren Flaman haritacı Mercator öldü.
Tintoretto, ölmeden önce Venedik'te San Giorgio Kilisesi'nde Son Akşam Yemeği'ni yaptı.
İngiliz oyun yazarı Thomas Kyd öldü.
Palestrina öldü. Çoksesli olarak bestelediği missa'lar Vatikan'da, cemaat için anlaşılır olup olmadığı açısından tartışılmış, sonunda kabul görmüştü. Bu, çoksesli musikînin gelişmesinde önemli bir adım oldu.
Hollandalı Barents Novaya Zemlya'yı keşfetti.

1595 Shakespeare *Romeo ile Juliet*'i yazdı. Caravaggio *Bacchus*'u yaptı.
1596 Jean Bodin öldü. İngiliz oyun yazarı George Peele öldü.
E. Spenser'in *Faerie Queen*'i yayımlandı.
1598 Yenicami'nin temelleri atıldı. Buradaki en eski Yahudi nüfus (Karaim) Hasköy'e aktarıldı.
Başmimar Davud Ağa öldü.
İran edebiyatçısı Sudî öldü.
1599 I. Elizabeth'in armağanı olan bir org Topkapı'ya, saraya geldi.
Tacü't-Tevarih yazarı Hoca Saadeddin Efendi öldü.
Divan şairlerinden Nev'î öldü.

1600 Şair Bakî öldü.
Önemli bir tarih kitabı yazan Gelibolulu Mustafa Âli öldü.
Selanikli Mustafa Efendi öldü. O da bir tarihçiydi (Selanikî).
Giordano Bruno heretik sayılan düşüncelerinden ötürü Roma'da yakılarak öldürüldü.
Shakespeare Julius Caesar'ı yazdı.
1601 Pierre Charron, laik ve dindışı etiği geliştiren *Discours Chrétiens*'i yayımladı.
Caravaggio *Aziz Paul* tablosunu yaptı.

1605

GALILEO GALILEI

1605 Avusturya'ya karşı bazı başarılar.
İran'da yenilgiler.
Hindistan'da I. Ekber öldü. Yeni bir din de kurmuştu.

1606 Zitvatorok Antlaşması imzalandı.

1609 Hollandalı Oldenbarnevelt İspanyol Kralı'na Birleşik Eyaletler'in bağımsızlığını kabul ettirdi. Ama bu yüzden Maurice'le araları açıldı.

1605 Pedro Quiros, Vanuatu Adaları'nı, Willem Jansz da Avustralya'yı keşfetti. Ama yeni bir kıtada olduğunu anlamadı.
Osmanlı topraklarında ilk olarak tütün ithal edildi.

1606 Celâlî isyanları. Canbuladoğlu.
Kuyucu Murad Paşa sadrazam oldu.
Virginia'da çalışmak üzere Londra Şirketi kuruldu.

1607 Murad Paşa'nın Celâlîler'e ilk seferi ve zaferi.
100 kadar atlıyla Virginia kıyılarına çıkan John Smith Amerika'da ilk sürekli yerleşim yerini kurdu (Jamestown).

1608 Celâlî kıyımı.

1609 Son Celâlî önderleri de idam edildi.
Henry Hudson Amerika'nın kuzey kıyıları boyunca keşifler yaptı.
İspanyollar Santa Fe'yi kurdu.

Hamlet yazıldı ve oynandı.
James Lancaster iskorpit hastalığına karşı meyva suyunu başarıyla denedi.

1602 Dramatik musikîyi geliştiren Nuove musiche (Yeni Musikî) topluluğunun öncüsü Cavalieri öldü.

1603 Althusius, "toplumsal sözleşme" teorisini geliştiren *Politica Methodica*'yı yayımladı.
Alman astronom Bayer çağının en zengin yıldızlar kataloğu olan *Uranometrica*'yı yayımladı.

1604 Ali Çelebi'nin oğlu, tezkire yazarı Kınalızade Hasan Çelebi öldü.

1605 İspanya'da *Don Quijote* yayımlandı.
El Greco, *Çarmıha Gerilis*, *Diriliş* ve *Toprağın Arındırılması* (Madrid) tablolarını tamamladı.
Terkib-i Bend yazarı Bağdatlı Ruhi öldü.
İsviçreli botanikçi Bauhin *Anatomi Tanımlaması*'nı yayımladı.
Shakespeare *Othello*'yu yazdı.
Guy Fawkes'un "barut fesadı" suçüstü yakalandı.

1606 Shakespeare *Macbeth*'i ve *Kral Lear*'i yazdı.
"Union Jack" Büyük Britanya bayrağı olarak tasarlandı, kullanıldı.

1607 Şair ve besteci Kırım Hanı Gazi Giray Han öldü.
Monteverdi *Orfeo* operasını yazdı.
Shakespeare, *Antony ile Cleopatra*'yı yazdı.

1608 Galilei ilk teleskobunu yaptı.
Hassa Başmimarı Dalgıç Ahmed Çavuş öldü.
Samuel de Champlain Quebec kentini ve çevresini düzenledi.

1609 Kepler *Yeni Astronomi* kitabını yayımladı.
Caravaggio, *Lazarus'un Dirilişi* tablosunu yaptı.
Samuel de Champlain, kendi adını verdiği gölü buldu.

1610

Politika

1610 Fransa'da IV. Henri bir suikastle öldürüldü. Çocuk yaşta XIII. Louis tahta çıktı.
İran'la savaş.

1612 İran'la barış.
Hollanda'ya kapitülasyon hakları tanındı.

1614 Trablus İsyanı bastırıldı. Zaporag Kazakları Sinop'u bastı. Ama sonradan cezalandırıldılar.
Fransa'da États-Généraux devrim yıllarına kadar son kez toplandı.

Ekonomi-Toplum

1610 Hudson'ın ikinci keşif seferi. Hudson Körfezi keşfedildi.

1611 İrlanda'da Ulster bölgesine İngiliz ve İskoç Protestanlar yerleşmeye başladı.

1612 İran'la barış.
Hollanda'ya kapitülasyon hakları tanındı.

1613 İstanbul'da içki yasağı kondu.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1610 Sultanahmet Camii'nin inşaatına başlandı.
Galilei *Yıldızların Habercisi*'ni yayımladı.

1611 Kepler *Diopotrice*'i yayımladıktan sonra Prag'dan ayrılıp Linz'e yerleşti.

1613 Rubens *Susanna ve İhtiyarlar* tablosunu yaptı.

1614 El Greco'nun *Laokoon*'u ve *Çobanların Bağlılık Sunuşu* tamamlandı. El Greco öldü.
İskoç matematikçi Napier logaritma üstüne kitabını yayımladı.

1615

Politika

1615 İran'la savaş yenileniyor.

1616 Mançu Nurhaçi Çin'e başkaldırıp bütün Mançurya'yı birleştirdi ve kendi Çing hanedanını kurdu.
Fransa'da Richelieu dışişleri bakanı oldu, ama sonra yerinden uzaklaştırıldı.

1617 I. Ahmed öldü. I. Mustafa tahta çıkarıldı.
Lehistan ile barış.

1618 I. Mustafa tahttan indirildi ve II. Osman padişah oldu.
Avrupa'da "30 Yıl Savaşıları" başladı.
Nurhaçi, Tien Ming adıyla, Çin'e ilk saldırıyı başlattı.

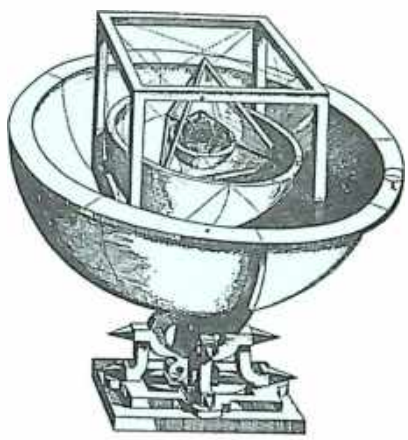
1619 İran'la "Seray" Barışı onaylandı.
Katı Calvinci ve savaş yanlısı Maurice, Oldenbarnevelt'i idam ettirdi.

Ekonomi-Toplum

1616 William Baffin Kuzey Kutbu'na 800 mil kadar yaklaştı.

1618 Sikke tağşişi yapıldı.

1619 Jamestown'a ilk siyah köleler getirildi.

KEPLER'İN ELİPTİK KÜRESİ

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1616 Rubens *Mahşer*'i yaptı.
Karacaoğlan'ın bu sıralarda önemli ürünlerini verdiği biliniyor.
Shakespeare öldü.
G. Chapman *İlyada* ve *Oddysseia*'yı İngilizce'ye çevirdi.

1617 Mimar Sedefkâr Mehmed Ağa Sultanahmet Camii'ni tamamladı.
İtalya'da Alciati'nin hukuk üstüne (karşılaştırmalı) eseri yayımlandı.

1618 İngiliz şair, asker ve devlet adamı, Kraliçe Elizabeth'in bir süre sevgilisi olan Sir Walter Raleigh, Kral James'in emriyle idam edildi.

1619 Logaritma yöntemini bulan John Napier öldü.
İtalyan filozof Vanini öldü.
Kepler *Harmonice Mundi*'yi yayımladı. Gezegenlerin yörüngelerinin eliptik olduğunu kanıtladı.

1620

1620 Lehistan ile savaş.
1621 Lehistan'la ateşkes. Padişah seferden döndü.
İspanya'da III. Felipe öldü. Yerine oğlu IV. Felipe geçti.
1622 II. Osman tahtan indirildi ve Yedikule'de öldürüldü. I. Mustafa yeniden padişah oldu.
1623 I. Mustafa yeniden tahttan indirildi. IV. Murad (gene çocuk yaşta) padişah oldu.
İspanya'da Olivares kontu Gaspar Guzman başbakan oldu. Yirmi yıl bu konumda kaldı.
1624 İran'ın Bağdat'ı alması ve yeni İran seferi.
Fransa'da Kardinal Richelieu başbakan oldu.
1625 Karadeniz'de Kazaklar'ın kovalanması.
1626 Bağdat kuşatması başarısız kaldı.
Mançu İmparatoru Nurhaçi öldü.
1628 Şah I. Abbas öldü.

1620 Plymouth'dan Mayflower gemisiyle yola çıkan Püritenler Amerika'ya geldi. Geldikleri yeri de Plymouth diye adlandırdılar.
1621 Haliç'in donduğu kış.
1622 Abaza Mehmed Paşa'nın isyanı.
1623 II. Osman'ın öldürülmesini izleyen isyanlar ve karışıklıklar. Ölümünden sorumlu olan Kara Davud Paşa da öldürüldü.
1624 Celâlî isyanları sönmeye başladı.
Don Kazakları Yeniköy'ü yağmaladı.
Sikke tağşişi yapıldı.
Portekiz'de Yahudi asıllı düşünür Acosta'nın kitabı yayımlandı ve yakıldı. Kendisi aforoz edildi. Yeniden Yahudi oldu, ama oradan da kovuldu.
1625 İngiltere'de veba salgını.
1626 Hollandalılar Manhattan'ı satın aldılar. Sonra New York olacak kenti New Amsterdam adıyla kurmaya giriştiler.
1628 Abaza İsyanı sona erdirildi. Abaza Paşa Bosna Beylerbeyi oldu.
1629 Fransa'da 1631'e kadar iki kere daha nüksedecek salgın.

1620 Rubens *Çarmıhta İsa*'yı yaptı.
Bacon *Novum Organum*'u yayımladı.
1621 Hollandalı Drebbel, Thames Nehri'nde, ahşap bir "denizaltı" yaptı. Daha önce kurgusuz saati icat etmişti.
1622 *Zübdetü'l-Eş'ar* tezkiresini yazan Faizî öldü.
Weekly News (Haftalık Haber) adlı ilk İngiliz gazetesi yayımlandı.
1623 Jacob Böhme, *Mysterium Magnum*'u yazdı. Galilei, *Il Saggiatore*'yi yayımladı.
Campanella'nın *Güneş Devleti* çıktı.
Şüpheciliği savunan İspanyol filozofu Sanchez öldü.
Fransa'da Théophile de Viau ilk önemli tragedya olan *Pyrame et Thisbé*'yi yazdı.
Bayram Salâtı'nın ve *Cenaze Salâtı*'nın bestecisi Hatib Hasan Efendi (Zakirî) öldü.
1624 Yunan harfleriyle baskı yapan ilk Rum matbaası İstanbul'da açıldı.
1625 Hals, *Flüt Çalan Çocuk* tablosunu yaptı.
İngiliz oyun yazarı Fletcher öldü.
Grotius'un savaş ve barış hukuku üstüne kitabı çıktı.
1626 Matematiğe kosinüs ve kotanyant terimlerini kazandıran İngiliz bilgin Edmund Gunter öldü.
Hollandalı matematikçi ve fizikçi, ışıkla ilgili Snell yasasını bulan Willebrord Snell öldü.
İtalyan anatomi bilgini Gaspare Asilli öldü. Damarlar üstüne önemli araştırmalar yapmıştı.
İngiliz oyun yazarı Tourneur öldü.
1627 İngiliz oyun yazarı ve satirist Middleton öldü.

1625 1630

Politika

1630 İran'a karşı kısmî başarılar.
1632 İsveç Kralı II. Gustaf din savaşlarında Münih'i de ele geçirdikten sonra Lützen Savaşı'nda öldü. Ama savaşı İsveç kazandı.
1633 IV. Murad'ın yönetimi ele alması ve istibdadı.

Rembrandt, Anatomi Dersi

Ekonomi-Toplum

William Harvey

1632 İstanbul'da yeniçeri isyanı. Saraydan istediklerini alıp öldürmeleri. Buna karşılık IV. Murad'ın Recep Paşa'yı öldürmesi.
İlyas Paşa'nın kısa süreli isyanı.
1633 İstanbul'da Büyük bir yangın ve ona dayanarak içki-kahve-tütün yasağı.
1634 İngiltere'den Amerika'ya gelen Katolik göçmenler Katolik kraliçe adına Maryland'i kurdular.
İlk şeyhülislâm idam edildi.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

Divan sahibi ve bir *Şehname* yazarı Nadirî öldü.
Hindistan'da Cihangir Şah öldü.
Francis Bacon *New Atlantis*'i yayımladı.
1628 Aziz Mahmud Hüdai öldü. Celvetîlik tarikatini kurmuştu. Veysî öldü.
İngiltere'de icatlara ilişkin ilk "patent" yasası çıktı.
Caravaggio'dan etkilenen İspanyol ressam Ribalta öldü.
William Harvey kalp ve kan dolaşımı üstüne eserlerini yayımladı.
1629 İngiliz oyun yazarı John Webster'in ölüm yılı olabilir.
Dil oğlanları mektebi kuruldu.
1630 İspanyol oyun yazarı Tirso de Molina, Don Juan efsanesinin ilk edebî örneği *El burlador de Sevilla*'yı yazdı.
Kepler öldü.
Hals, *Çingene Kadın* tablosunu yaptı. Poussin, *Vebadan Kırılan Filistinliler* tablosunu yaptı.
1631 John Donne öldü.
Şair Haletî öldü. Rübaileri ile ünlüydü. Koçi Bey ilk risalesini IV. Murad'a sundu. Mevlânâ yorumcusu İsmail Rüsuhî öldü.
İtalyan ilâhîyatçı ve filozofu Cremonini öldü.
1632 Oyun yazarı Thomas Dekker, Londra'da öldü.
Bernini Triton Çeşmesi'ni bitirdi.
Van Dyck İngiltere'ye yerleşti.
Rembrandt, *Anatomi Dersi*'ni yaptı. Galilei, *İki Büyük Dünya Sistemi*'ni yayımladı.
1633 İtalya'da Galilei'nin yargılanmasına başlandı.
1634 Kepler, aya gidişi anlatan ve ilk bilim-kurgu örneği sayılan *Somnium*'u (Rüya) yazdı.
Marin Le Bourgeoys ve başkaları, fitillinin yerine çakmaklı ateşli silah teknolojisini geliştirmeye başladılar.
İngiliz oyun yazarı Marston öldü.
İspanyol oyun yazarı de Alarcón öldü.

1635

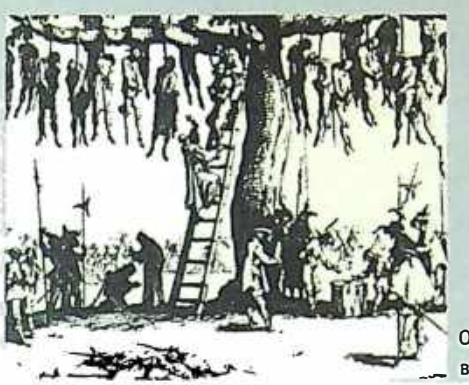
1635 Revan Seferi. Revan alındı. Yol boyunca pek çok idam uygulandı.
Lübnan'da bağımsız devlet kurmaya çalışan Maanoğlu Fahreddin yakalanıp İstanbul'da idam edildi.
Fransa Otuz Yıl Savaşları'nda Habsburglar'a karşı bazı başarılar kazandı.

1636 İran, Revan'ı geri alıyor.

1637 Kazaklar, Azak Kalesi'ni ele geçirdi.
Japonya dışa kapanma politikasını başlatıyor.

1638 IV. Murad'ın Bağdat seferi.

1639 İran ile Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandı. Tebriz İran'a, Irak da Osmanlı'ya kaldı.

OTUZ YIL SAVAŞLARI'NA AİT BİR ALMAN GRAVÜRÜ

1640

1640 IV. Murad öldü. İbrahim tahta çıktı.
"Uzun Parlamento" adıyla anılacak Meclis, Kral Charles'a karşı öfkesini belirterek toplandı.
Fransa, Alsace ve Artois'yı ele geçirdi.

1641 Emir Gûne idam edildi.

1642 Azak geri alındı.

1635 Tokugava Şogunate'nin izolasyonist politikası gereği Japonlar'ın yurtdışına çıkması, çıkanların geri dönmesi yasaklandı.

1638 İskoç soyluları, II. Charles'a karşı ayaklandı.
Bağnaz Katolik bir akım başlatan, ama aynı zamanda Katolikliszim'in reformdan geçmesini isteyen Jansen (Hollandalı) öldü.
Patriklik yapmış Ortodoks din adamı Cyril Lukaris Hollanda Elçiliği kilisesinde teolojik tartışmaları sonucu Protestan olunca, Ortodoks ve Katolik dünyaları şok geçirdi. Bazı entrikalarla Lukaris'in idam edilmesini sağladılar.

1639 İngiltere'de Hoşgörü Yasası çıktı. Ama karışıklığı durduramadı.
Olivares'in manevraları Katalonya'da isyana yol açtı.

1640 Büyük bir İstanbul yangını.
İspanya'nın çeşitli bölgelerinde merkezîleşmeye karşı isyanlar çıktı.

1641 "Uzun Parlamento" Charles'a "Büyük Protesto" denilen metni sundu.

1642 Fransa'da Richelieu öldü ve Mazarin dönemi başladı.
İngiltere'de İç Savaş başladı.
Hollandalı Tasman, Van Diemen adını verdiği Tasmanya'yı ve Yeni Zelanda'yı keşfetti.

1635 Şair Nef'î idam ettirildi. Mesnevi ustası Ataî' öldü. Münşî Nergisî öldü.
Richelieu'nün önayak olduğu Académie Française kuruldu ve tescil edildi.
İspanyol oyun yazarı Lope de Vega öldü.

1636 Harvard Üniversitesi kuruldu.
Corneille, *Le Cid*'i yazdı.
Rembrandt, *Danaë*'yi yaptı.
Tıbbî ölçüm aletleri yapımının öncüsü İtalyan hekim Sanctorius öldü.

1637 Rembrandt, *Susanna Banyoda*'yı yaptı. Hollanda'nın "Lâle Devri" bu sıralarda başladı.
P. Corneille, *Le Cid*'i yazdı.
İngiliz şair ve oyun yazarı Ben Jonson öldü.
Descartes'ın *Yöntem Üstüne Konuşma*'sı yayımlandı.

1638 Hekimbaşı Emir Çelebi idam edildi.
Galilei Discorsi'yi gizlice yurtdışına gönderdi. Kitap Leiden'de basıldı.
Fransız mimar Mansart, Hôtel de la Vrilliére'i tamamladı.
Rubens, *Kürk Mantolu Hélene Fourment*'ı yaptı.

1639 Oyun yazarı John Ford öldü.
Zurbaran, *El Sotillo Savaşı* tablosunu yaptı.

1640 İngiliz oyun yazarı Massinger öldü.
Koçi Bey ikinci risalesini İbrahim'e sundu.
Amerika'da matbaada ilk kitap basıldı.
Rubens öldü.

1641 İngiliz oyun yazarı Thomas Heywood öldü.
Monteverdi, *Ülis'in Dönüşü*'nü besteledi.

1642 Rembrandt, *Gece Devriyesi*'ni yaptı.

1640 1645

Politika

1645 Venedik'e karşı Girit Savaşı. Hanya (İraklion) alındı.
1646 Resmo ve Kisamor fethedildi.
1647 Kandiye Kuşatması.
İngiltere'de Kral Charles tutsak edildi.
Napoli'de İspanyol yönetimine karşı önce başarı kazanan Masaniello'nun isyanı bastırıldı.
1648 Venedik, Çanakkale Boğazı'nı abluka ediyor.
İbrahim tahttan indirildi, yerine IV. Mehmed padişah oldu. Birkaç gün sonra İbrahim öldürüldü.
Cinci Hoca öldürüldü.
Westphalia Barışı ile "Otuz Yıl Savaşları" son buldu.
İngiltere'de Cromwell, son kralcıları ve İskoçlar'ı yendi.

Ekonomi-Toplum

1643 Hüseyin Paşa İsyanı bastırıldı.
İspanya'da Olivares azledildi ve Engizisyon Mahkemesi'ne düştü. Bir yıl sonra öldü.
Fransa'da, XIV. Louis, beş yaşında kral oldu.
1644 Cinci Hoca nüfuz kazanmaya başladı.
1645 Naseby Savaşı'nda Cromwell, kralcı orduyu yenilgiye uğrattı.
İstanbul'da büyük bir yangın oldu.
İskoçya'da son veba salgını.
1647 İspanya'da veba ve kıtlıktan yarım milyon insan öldü.
1648 Anadolu'da Celâlî Kara Haydaroğlu ve Katırcıoğlu İsyanı, İstanbul'da Sipahi İsyanı.
1649 Celâlî Gürcü Abdünnebi İsyanı.
Kral Charles Londra'da başı kesilerek idam edildi. Cromwell, İrlanda direnişini de kanlı bir biçimde bastırdı ve tiyatroları yasak etti. "Commonwealth Dönemi" başladı.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1644 Tezkire yazarı Riyazî öldü.
Şair Şeyhülislâm Yahya Efendi öldü.
Descartes, *Felsefenin İlkeleri*'ni yayımladı.
Toricelli, barometrenin bulunmasını sağlayan basınç deneyini yaptı.
Gazlar kimyasının temellerini kuran Hollandalı van Helmont öldü.
1645 Sebk-i Hindî tarzı şiirler yazan Sabrî öldü.
Hollanda'da Jordaens, Prometheus tablosunu yaptı.
1647 İtalyan Cavalieri *Altı Geometri İncelemesi* kitabını yayımlandı. "Sonsuzküçükler" anlayışını ortaya çıkarmıştır.
1648 George Fox, Quaker tarikatini kurdu.
1649 Cromwell, İrlanda direnişini de kanlı bir biçimde bastırdı ve tiyatroları yasak etti. "Commonwealth Dönemi" başladı.
Girolamo Amati doğdu. Cremona'da keman imalatçısı Amati ailesinin üçüncü kuşağı. Onunla aynı zamanda Stradivari de keman üretiyordu. Bu yıllarda keman üretimi ve niteliği kusursuzluk derecesine vardı.
İlk termometreler yapılıyor.

1650

1653 Tarhuncu Ahmed Paşa azil ve idam edildi.

1655

1655 Sadrazam İpşir Mustafa Paşa hileyle idam edildi.
Cromwell kişisel yönetimini ilan etti.

1656 Birçok sadrazam değişikliğinden sonra Köprülü Mehmed Paşa sadarete geldi. "Vaka-i Vakvakiye" veya "Çınar Vakası" denen kanlı olay da bu kargaşanın parçasıdır.

1657 Çanakkale'de yeni Venedik ablukası yarıldı. Bozcaada ve Limni geri alındı.
Transilvanya'da (Erdel) Rakoczi başkaldırdı.

1658 Cromwell öldü. Yerine oğlu geçtiyse de başarılı olamadı.

1659 Mazarin, Pirene (Andoria) Barışı ile İspanya-Fransa ilişkilerini uzun süreli bir barışa çevirdi. Bundan sonra İspanya Avrupa'nın gidişini etkileyen bir siyasî güç olmaktan çıkmıştır.
1645'te Mançular Çin'e egemen olduktan sonra Koksinga, ölümüne kadar onlarla mücadele etti. Ondan sonra oğlu buna devam etti.
Koksinga bu tarihte Mançular'a yenildi.

1650 Kahve, Avrupa'da yayılıyor.

1651 İstanbul'da Melek Ahmed Paşa'nın ekonomik tedbirlerine karşı isyan başladı.
Kösem Sultan bir saray darbesiyle öldürüldü. Turhan Sultan ipleri ele aldı.
Cromwell "Lord Protector" ilan edildi.

1652 Tarhuncu Ahmed Paşa sadrazam oldu. İlk bütçeyi yaptı.

1653 Fransa'da Fronde Ayaklanması bastırıldı.

1658 Köprülü'ye karşı Anadolu'da Celâlî tepkileri.

1659 Çeşitli isyan hareketleri bastırıldı.

17. YÜZYILDA, LONDRA'DA BİR KAHVEHANE

1650 Ali Ufkî ilk notasyonu yazdı: *Mecmua-i Saz ü söz*.
Macar asıllı tarihçi Peçevî öldü.
Koçi Bey öldü.
Descartes öldü.

1651 Hobbes'un *Leviathan*'ı çıktı.
Bernini, *Roma'da Dört Irmak Çeşmesi*'ni bitirdi.

1652 St. Paul katedralini yapan İngiliz mimar Inigo Jones öldü.
İspanyol ressam José de Ribera öldü. Flaman ressam Teniers, *Kuş Avında* tablosunu yaptı.

1654 Şeyhülislâm ve şair Bahaî Efendi öldü. Şair Cevrî Çelebi öldü.
Velazquez, *Venüs'ün Tuvaleti*'ni yaptı.

1655 Sadrazam İpşir Mustafa Paşa hileyle idam edildi.
Cromwell kişisel yönetimini ilan etti.

1656 Velazquez, *Las Meninas*'ı yaptı.

1657 Pascal'ın *Taşra Mektupları* yayımlandı.
Velazquez, Dokumacılar'ı yaptı.
Kâtip Çelebi öldü.

1658 Tarihçi Solakzade Mehmed Hemdemî Çelebi ve Karaçelebizade Abdülaziz Efendi öldü.
Fransa'da Gassendi, atomist bir anlayışla Descartes'ı eleştiren *Syntagma Philosophicum*'u yayımladı. Bu kitap Locke'u etkilemiştir.
Hollanda'da Huygens sarkaçlı saati yaptı.

1659 İngiltere'de meteorolojik kayıt (ısı vb.) tutma düzeni başlatıldı.

1660

Politika

1660 Rakoczi İsyanı bastırıldı.
İngiltere'de II. Charles kral ilan edildi ve Restorasyon dönemi başlamış oldu.

1661 Köprülü Mehmed Paşa öldü. Yerine oğlu Fazıl Ahmed Paşa getirildi.
Fransa'da Mazarin öldü. Yaşı büyüyen XIV. Louis, iktidarı eline aldı.

1663 Uyvar alındı.

1664 Raab yenilgisinden sonra Avusturya ile barış yenilendi. Vasvar Antlaşması.
İngilizler New Amsterdam'ı alarak adını New York yaptılar.

COLBERT

Ekonomi-Toplum

1660 En büyük İstanbul yangınlarından biri.

1662 İngiltere'de Anglikan Kilisesi yeniden faaliyete geçti.
İngiltere'ye çay geldi.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1660 Şair ve meddah Tıflî öldü. "Hançerli Hanım" gibi hikâyeleri yazıya ilk geçiren oydu.
Londra'da bir bilim kurumu olan Royal Society kuruldu. Newton ışığı açıkladı.
Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sini yorumlayan Sarı Abdullah Efendi (mutasavvıf) öldü.

1661 Molière, *Kocalar Mektebi*'ni yazdı.
Yarım kalan Yenicami, Turhan Sultan'ın girişimiyle yeniden inşa sürecine girdi.
Le Brun, *Şansölye Ségnier*'yi yaptı.
İlk pullar kullanıma girdi.

1663 Şair ve Melâmî mutasavvıf Sunullah Gaybî, Kütahya'da öldü.
Işığın kırınımlarını açıklayan fizikçi Grimaldi öldü.
Vermeer, *Delft Manzarası*'nı yaptı.

1664 Yeni Cami tamamlandı.
Aleksandr Mavrokordato tıp kitabını yazdı.
La Rochefoucauld, *Reflexions*'unu yayımladı.
Molière, *Tartuffe*'ü yazdı.

1665

Politika

1665 İspanya'da II. Carlos kral oldu.

1666 Hindistan'da Şah Cihan öldü.

1667 Fransa'nın Felemenk'e açtığı savaş, İsveç-Felemenk-İngiltere ittifakı karşısında etkisiz kaldı.
Önemli bir askerî stratejist olan Vaaban, yeni savaş ve kuşatma tekniklerini geliştirmeye başladı.

1668 Portekiz İspanya'dan bağımsızlığını kazandı.

1669 Kandiye düştü ve Girit'in fethi tamamlandı.

Ekonomi-Toplum

1665 Fransa'da merkantilizm anlayışının babası sayılan Colbert "Genel Denetmen" konumuna getirildi. Uzun süre Fransız ekonomisini yönlendirecektir.
Topkapı Sarayı'nda yangın zarar verdi
Sabetay Sevi, İzmir'de mesihliğini ilan etti.
Londra'da veba salgını: 60.000 insan öldü.

1666 Büyük Londra yangını.

1667 Azerbaycan'da deprem: 80.000 ölü.
Sevi, Müslüman olmaya karar verdi.

1668 Çin'de deprem: 50.000 ölü.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1665 Racine, *Büyük İskender*'i yazdı.
Robert Hooke, *Micrographia*'yı yayımladı. Esneklik yasasını buldu. Hem astronomik, hem de mikroskopik buluşları vardır.
Dönemin Fransız matematikçisi de Fermat öldü. Olasılık ve sayılar teorisinin temellerini atmıştı.
Divan şairi İsmetî öldü. Kadılık ve kazaskerlik de yapmıştı.

1666 Molière, *Zoraki Hekim*'i yazdı.
İngiliz oyun yazarı Shirley öldü. Otuzun üstünde oyunu vardır.
Şair Nailî öldü. Hint üslûbunun başlıca temsilcisiydi.
Colbert'ın girişimiyle Fransa'da Bilimler Akademisi kuruldu.

1670

JAN SOBIEWSKI

1672 Lehistan seferi: Başarılı geçti. İngiltere'de II. Charles "Hoşgörü Bildirgesi"ni iptal ederek yeni politik kavgalara yol açtı. İngitere-Hollanda Savaşı başladı. Fransa da Felemenk'e savaş açtı.

1673 Polonyalı Mareşal Jan Sobiewsky, Hotin'de Osmanlı ordusunu yendi.

1674 Lehistan Dieti Jan Sobiewsky'yi krallığa getirdi.

1671 Rusya'daki büyük köylü isyanı bastırıldı ve "elebaşı" Stenka Razin öldürüldü.

1673 Fransız tüccarlarına gümrük düşürüldü.
Marquette ile Jolly, Mississippi boyunca güneye indiler.

VERMEER, DANTEL ÖREN KADIN

1667 Racine, *Andromaque*'ı yazdı.
İngiltere'de John Milton'ın *Paradise Lost*'u yayımlandı.
Bernini, San Pietro'nun kolonadlarını yaptı.

1668 Molière, *Cimri*'yi yazdı. Pascal, *Pensées*'yi yayımladı. Vermeer, *Dantel Ören Kadın*'ı yaptı.
"Glauber tuzu"nu bulan Alman kimyacı Glauber öldü.

1669 Rembrandt öldü.
İlk Alman romancısı sayılan Grimmelshausen, *Der abenteuerliche Simplicissimus*'u yayımladı.
Danimarkalı Bartholin, *Esperimenta*'yı yayımladı. Işığın çift kırılmasını açıkladı.

1670 Nedim-i Kadîm (divan şairi) öldü.
Molière, *Kibarlık Budalası*'nı yazdı.
Hollanda'da Ruisdael, *Harabeli Manzara*'yı yaptı.
Çin'de Mançu hanedanının ikinci imparatoru Kang-hsi döneminde büyük bir kültürel canlanma başladı. 42.000 harfli *Kang-hsi Sözlüğü* ve 10.000 bölümlük bir ansiklopedi hazırlandı.
Bernini, Sant' Andrea al Quirinale Kilisesi'ni bitirdi.
Vermeer, *Flütlü Genç Kız*'ı yaptı.

1671 Tezkire yazarı Rıza öldü.
Jean Picard, Mesure de la Terre'i çıkardı. Dünyanın çapını ölçtü. Daha önce Jüpiter'in uydularını da saptayan G. P. Cassini, Paris Gözlemevi'ni kurdu.

1672 Claude Lorrain, *Günün Dört Saati* tablosunu tamamladı.
Hollandalı anatomi ve fizyoloji bilgini, de Graaf'ın *Bütün Eserleri* yayımlandı. Ertesi yıl öldü.

1674 Boileau'nun, neo-klasik sanat anlayışını çok etkileyen Şiir Sanatı yayımlandı.
Besteci Şeştarî Murad Ağa öldü.
Divan şiirinin ustalarından Neşatî öldü.

1675

Politika

1675 Whig Partisi (dünyada ilk siyasî parti) biçimlendi. Başında Shaftesbury vardı.

1676 Fazıl Ahmed Paşa öldü. Yerine gene Köprülü'lerin damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa getirildi.
Lehistan'la barış.

1677 Rusya'ya karşı sefer. Padişah IV. Mehmed de katıldı.
Ermeni Patriği Cughayetsi Ermeni bağımsızlığına destek sağlamak için Avrupa'ya bir heyet gönderdi.

1678 Ukrayna'ya sefer.
XIV. Louis, Felemenk'le savaşırken, ülke içinde dinî baskı dönemini başlattı.

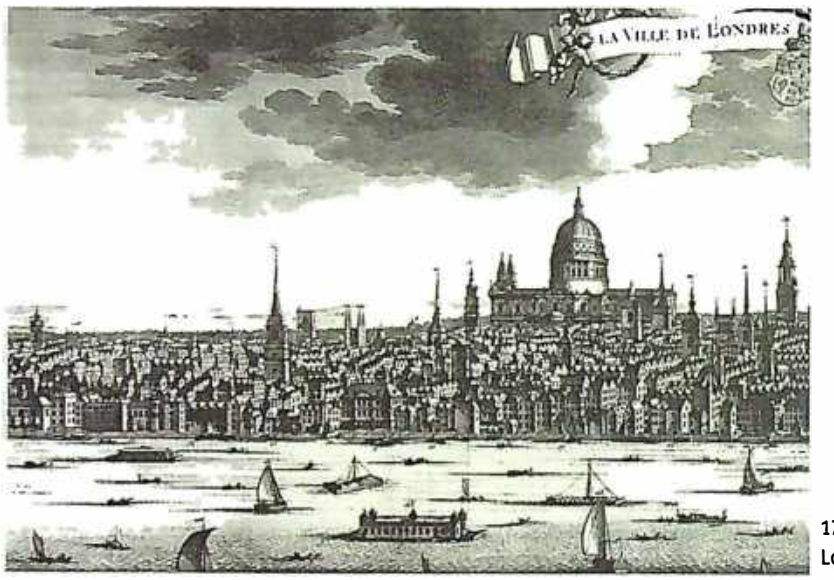
1679 Nijmegen Antlaşması ile Fransa, Hollanda ve Franche-Comté'de yeni toprak kazandı.

1680

1681 Rusya ile barış. Dinyeper sınır oldu.
Fransızlar Sakız'a saldırdı.
II. Charles üçüncü kez parlamento fesh etti.

1682 Tököli İmre, Osmanlı Devleti'ne sığındı ve II. Viyana Kuşatması'na yol açan olaylar dizisini başlattı.
Sieur de la Salle, Güney Mississippi bölgesine Fransa adına el koydu ve Louisiana adını verdi.

Ekonomi-Toplum

17. YÜZYILDA LONDRA'NIN BİR GRAVÜRÜ

1681 Londra'da ilk sokak aydınlatması başladı.

1683 Turhan Sultan öldü.
William Penn, Kızılderili kabilelerle anlaşarak Pennsylvania topraklarını satın aldı.
Değeri emekle belirleyen klasik iktisatçılardan William Petty Siyasî Aritmetik kitabını yayımladı.

1684 Sicilyalı Procope, Paris'te ünlü kahvehanesini açtı.
Viyana'da "Cafe Wien" açıldı.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1675 Fransız filozof Foucher, Descartes üstüne kitabını çıkarttı.
II. Charles, Londra yakınlarında Greenwich Gözlemevi'ni kurdurdu.
Ali Ufkî öldü.

1676 Çin'de Mançular egemen olunca Yeni-Konfüçyüsçü bir akım başlattılar. Eski Ming hanedanına bağlı Ku-Yen-Vu, *Gündelik Notlar*'ı yazarak buna karşı çıktı.

1677 Racine, *Phèdre*'i yazdı.
Spinoza'nın *Ethica*'sı yayımlandı.
Ç'ing dönemi manzara ressamı Vang Çien öldü.

1678 Mme La Fayette'in *La Princesse de Clèves*'i yayımlandı.
Hafız Osman önemli eserlerini vermeye başlıyor.
Halley, güney yerküre yıldızlarının kataloğunu yayımladı.
Bunyan'ın *Pilgrim's Progress*'i çıktı.

1679 Hollandalı büyük ressam Jan Steen öldü.
İngiltere'de Habeas Corpus yasalaştı.

1680 Bernini Roma'da öldü.

1681 İspanyol tiyatro yazarı Calderon öldü.

1682 Evliya Çelebi öldü.
Murillo, *Evde Tuvalet* ile *Azize Katerina'nın Gizemli Evliliği* tablolarını bitirdi ve öldü.
Oksijen öncesi flojiston teorisini kuranlardan Alman kimyacı Becher'in Kimya Tezleri.
Pierre Corneille, *Toplu Eserleri*'ni yayımladı ve iki yıl sonra öldü.
Halley, adını verdiği kometi tespit etti.

1685

1683 II. Viyana Kuşatması ve bozgun. Kara Mustafa Paşa'nın idamı. Koksinga'nın oğlu Çeng Çing de Tayvan'da ölünce Mançu Çing hanedanı bütün Çin'e egemen oldu.

1684 Çeşitli Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya karşı ittifak ve ortak saldırıları.

1685 II. Charles öldü. Yerine II. James geçti.

1686 Avusturya Budin'i alıyor.

1687 Budin sonrasında bozgun havasının büyümesi.
IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi.
II. Süleyman'ın padişah olması.

1688 Hollanda'dan Orange Dükü William İngiltere'ye çıkarak, karısı, II. James'in kızı Mary ile birlikte, krallığı ele geçirdi. *Haklar Bildirgesi* çıktı.

1689 Yenilgilerin devamı. Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa sadrazam oldu.

1690

1690 Belgrad geri alındı. Başka başarılar kazanıldı.

1691 II. Süleyman öldü. Yerine II. Ahmed geçti.
Slamanken Savaşı'nda Fazıl Mustafa Paşa'nın ölümü üstüne yeni bir yenilgi.

1694 Petervaradin ve Sakız'da yenilgiler.
İngiltere'de parlamenter sistem adım adım yerleşirken üç yılda bir seçim yasası da çıktı.

1685 Hazine-i Hassa'daki değerli madenler eritilerek sikke basıldı.
XIV. Louis, Versailles'ı sürekli Kraliyet Sarayı haline getirdi.
Protestanlar'a haklar tanıyan Nantes Fermanı'nı yürürlükten kaldırdı. Ama böylece başına büyük dertler aldı.

1687 Piyasaya bakır "mankur" çıkarıldı.

1688 Cephede yenilgiler devam ederken İstanbul'da da isyanlar başladı.
Londra'da Lloyd's kahvehanesi açıldı.

1690 Merkantilist İngiliz iktisatçı ve öncü banker Josiah Child, ticaret üstüne kitabını yayımladı.
Eyüp'te yangın.

1692 Salem'de yirmi kadın, mahkemede "cadı" olduklarına karar verilerek yakıldı.

1693 Büyük Cibali yangını.
Sicilya'da deprem: 100.000 ölü.

1683 Dünyanın ilk müzesi Ashmolean Oxford'da açıldı.

1684 Bayati âyini besteleyen (bu, bestesi ve bestecisi bilinen ilk âyindir), Kûçek Mustafa Dede Efendi öldü.
Kendiliğinden türediği sanılan kurtçukların yumurtadan çıktığını ilk kanıtlayan İtalyan biyolog Redi, bu konudaki kitabını yayımladı.

1686 Von Guericke, Hamburg'da öldü. "Magdeburg küreleri" ile hava basıncını kanıtlamış ve ilk hava pompasını yapmıştı.
Anatomiden jeolojiye her konuya el atmış Danimarkalı bilim adamı Steno öldü.

1687 Newton, *Principia*'yı yayımladı.
Bu konuda ezelî düşmanı Hooke'la yeniden kavgaya (kimin düşüncesini kim aşırdı?) girdiler.

168 La Bruyère'in *Les Caractères*'i yayımlandı.

1689 İngiltere'de ilk profesyonel kadın yazar Aphra Benn öldü.

1690 John Locke, *İnsan Anlayışı Üstüne*, felsefede devrim yapan kitabını yayımladı..
Hollanda'da Huygens ışık üstüne kitabını yayımladı.
Papin, pistonlu buhar makinesi icadının ilkelerini açıkladı.

1691 Bir "dünya tarihi" yazarı Hezarfen Hüseyin Efendi öldü.
Büyük kimyacı Robert Boyle öldü.

1693 Fischer von Erlach, Viyana'da Binicilik Okulu binasını tamamladı.

1694 Besteci Hafız Post'un ölümü.
Japon haiku şiirinin büyük ustalarından Matsuo Başo öldü.
La Fontaine'in fablleri tamamlandı.

1695

Politika

1695 II. Ahmed öldü. II. Mustafa padişah oldu.
1696 Rusya, Azak Kalesi'ni ele geçirdi.
1697 Zenta'da savaşı gene Prens Eugène kazandı.
Amcazade Hüseyin Paşa sadrazam oldu.
XIV. Louis, Rijswijk Barışı ile toprak taleplerinden vazgeçti.
I. Petro (Büyük) yurtdışına çıktı.
1698 İngiltere ve Hollanda'nın arabuluculuğu ile Karlofça'da barış görüşmeleri başladı.
1699 Karlofça Barışı'yla Osmanlı toprak kaybına uğradı.
I. Petro, çarlığı tam olarak ele geçirdi.

Ekonomi-Toplum

1695 İskoçya Bankası kuruldu.
1696 Jan Sobiewsky öldü.
1698 Şehremini yangını.
1699 William Dampier Batı Avustralya kıyılarını keşfetti.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1695 İngiliz besteci Purcell, *The Indian Queen*'i bestelediği yıl öldü.
Pierre Bayle'in en önemli eseri *Dictionnaire Historique et Critique*.
Fransa'da Güzel Sanatlar Akademisi kuruldu.
1696 Fischer von Erlach, Viyana'da Schönbrunn Sarayı'nı tamamladı.
1698 Hafız Osman öldü.
Mme de Sévigné öldü.
Thomas Savery ilk buhar makinesini icat etti.
1699 Fransa'da Bilimler Akademisi kuruldu.
Şair Fasih Dede öldü. Resim ve hatla da meşgul olmuştu.

1700

Politika

1700 Rusya ile Rusya için çok avantaj tanıyan bir barış imzalandı.
1701 İspanya'da Veraset Savaşları başladı.
İngiltere'de Kraliçe Anne dönemi başladı.
1702 Feyzullah Efendi'nin padişah nezdinde etkisinin artması üstüne Amcazade Hüseyin Paşa sadaretten çekildi.
Petro, yabancıları, her türlü özgürlüklerine sahip olacakları teminatıyla, Rusya'ya davet eden bir ferman yayımladı.
1704 Marlborough Blenheim'de XIV. Louis'nin ordusunu yenerek Avrupa'da Fransız egemenliğine son verdi.
Rakoczi'nin Macaristan'ın bağımsızlığı için başkaldırması (Avusturya'ya başkaldıran ikinci Rakoczi'dir).

Ekonomi-Toplum

1700 İngiliz korsanı Dampier Yeni Gine ile Avustralya'nın bazı kıyılarını keşfetti. Tayfunu ilk betimleyen Avrupalı da odur.
1702 İstanbul çuha imalathanesi kuruldu.
1703 Yeniçeriler, Feyzullah Efendi'ye isyan ederek Edirne'de oturan II. Mustafa'yı tahttan indirdiler. III. Ahmed padişah oldu. Feyzullah Efendi ve akrabaları öldürüldü.
Piyasaya tuğralı altın para çıkarıldı.
Çar Petro, Petersburg kentinin inşaatına girişti.
Japonya'da deprem: 200.000 ölü.
1704 Çar Petro ile ilişkilerin gerginleşmesi.
Misyonerlerin çabalarıyla Katolik olan Ermeni bir grubun Mihitar önderliğinde Venedik'e gelmesi.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1700 Çar Petro, Avrupa'da kullanılan takvimi benimsedi.
Cantemir, Osmanlı musikîsi üstüne kitabını tamamladı.
Fransa örneğinden bir yıl sonra Friedrich, Leibniz'in talebi üstüne, Berlin'de Bilimler Akademisi'ni kurdu.
Dryden, Londra'da öldü.
1701 Yale Üniversitesi kuruldu.
1702 *Letaifname* yazarı Müneccimbaşı öldü.
Fransız Amontons hava basınçlı termometreyi yaptı.
1703 Newton, Royal Society'de başkanlığa seçildi. Ertesi yıl öteden beri geliştirdiği teorinin sonuçlarını *Opticks*'te yayımladı.
1704 John Ray, *Bitkilerin Tarihi* adlı üç ciltlik eserini yayımladı.

1705

1706 Prens Eugène (Avusturya ordusuyla) Torino'yu Fransa'nın elinden aldı.

1707 Kraliçe Anne'in isteği doğrultusunda İngiltere-İskoçya siyasî birliği gerçekleşiyor. Büyük Britanya Krallığı kurulmuş oldu.
Prens Eugène ve Marlborough Dükü, Fransa'ya karşı Qudenarde Savaşı'nı kazandılar.

1708 Oran İspanyollar'dan geri alındı.
Prens Eugène ile Marlborough Fransa'ya karşı Malplaquet Savaşı'nı kazandılar.

1709 Ruslar'a Poltava'da yenilen İsveç Kralı Karl'ın (Demirbaş Şarl) ve Kazak mütefiki Mazeppa'nın Osmanlı topraklarına sığınması.

1710

1710 Boğdan Voyvodası Mihal'in Rusya ile anlaşarak Karl'a saldırması üstüne azledilmesi. Yerine Kantemiroğlu Dmitr'in tayini.

1711 Prut Savaşı görece Osmanlı üstünlüğüyle bitti. Petro (Pyotr) bazı tavizler vermek zorunda kaldı.

1713 Prut'un sonuçları Edirne Antlaşması'nda kesinleştirildi.

1714 Venedik'le savaş.
İsveç kralı ülkesine döndü.
Kraliçe Anne ölünce İngiltere'de I. George ile Hanover hanedanı dönemi başladı.
1701'den beri devam eden İspanya Veraset Savaşları bitti. Bundan en çok İspanya kaybetti.

Rus Çarı I. Petro

1707 Lale yetiştirme merakının ilk işaretleri. Sarayda çiçek yetiştirmek için "şimşirlik" denen alanın ayrılması.
Saksonya'da porselenin sırrı çözüldü.

1708 Kazak köylü isyancı Bulavin tuzağa düşünce intihar etti.
Eyüp'te büyük yangın. Hocapaşa'da yangın.

1712 İngiltere'de son cadı davası görüldü.

1713 "Zincir" altını çıkarıldı.

1714 Rusya'da Petro miras hukukunu değiştirdi (en büyük oğula ilkesini getirdi). Bütün illerin ikişer fen okulu açması emredildi.

1705 Çinli ressam Pa-Ta-Şan-Jen öldü. Akımlar dışı bir üslûp geliştirmişti. Çin'den başka Japon resmini de etkiledi.
J.S. Bach, Buxtehude'un org çalmasını dinlemek için Lübeck'e yaya gitti.

1706 Londra'da ilk akşam gazetesi *(Evening Post)* yayımlandı.

1707 Hindistan'da Evrengzîb öldü.

1708 III. Ahmed'in annesi için Üsküdar'da Valide-i Cedid Camii inşaatını başlatması.
Daha önce ithal edilen gemi demirlerini yapmak üzere Kasımpaşa'da "Lengerhane" kurulması.
Selanikli ustalarla yeni bir çuha imalathanesi kurulması.
Eyüp'te büyük yangın. Hocapaşa'da yangın.

1709 Çorlulu Ali Paşa Külliyesi'nin hizmete girmesi.
Floransa'da Christofori ilk piyanoyu yaptı.
İngiltere'de Steele, *The Tatler*'ı yayımlamaya başladı.
İlk "telif hakları" yasası çıktı.

1710 Işık hızı üstüne önemli buluşları olan Danimarkalı astronom Roemer öldü.
Ermeniler Bitlis'te fen eğitimi başlattı.
Üsküdar'da Valide-i Cedid Camii tamamlandı.
Berkeley'in bilgi üstüne kitabı yayımlandı.

1711 Addison ve Steele *The Spectator* adlı haftalık dergiyi çıkarmaya başladılar.
Shaftesbury'nin insanlar üzerine üç ciltlik yazıları yayımlandı.
Wren Londra'da St. Paul Katedrali'ni tamamladı.

Politika

1710

1715

1715 Mora geri alındı (Venedik'ten). Utrecht Antlaşması sonucunda Avrupa devletleri V. Felipe'yi İspanya kralı olarak tanıdı.

1716 Venedik Savaşı'na Avusturya da katılınca durum değişti. Petervaradin'de Osmanlı ordusu yenildi. Sadrazam Ali Paşa öldü. Temeşvar kaybedildi.

1717 Belgrad düştü. Köprülüzade Numan Paşa Bosna'da başarılı oldu. Nevşehirli İbrahim Paşa sadarete getirildi ve damat oldu.

1718 Büyük toprak kaybıyla sonuçlanan Pasarofça Antlaşması imzalandı.

1720

1720 Prusya ile İsveç arasında Stokholm Antlaşması ile Pomeranya ve Stetsin, Prusya'ya geçti. Yirmisekiz Mehmed Çelebi bir yabancı ülkede bir süre yerleşip kalacak ilk sefir olarak Fransa'ya gitti.

1721 Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin sefir olarak gittiği Paris'ten dönüşü.

1723 İran ile savaş. Tiflis alındı.

1724 Rusya ile İstanbul Antlaşması imzalandı. Nahcivan ve Hemedan alındı.

Ekonomi-Toplum

Friedrich Handel

1715 Önemli işler yapan IX. Hovhannes (Golard), Ermeni Patriği oldu. Kumkapı'da yangın.

1717 Mihitaryen Katolik Ermeni topluluğu Venedik'te San Lazzaro Adası'na yerleşti. Londra'da ilk Mason locası açıldı.

1718 Cibâlî'de büyük yangın.

1719 "Lale Devri" adına yol açan kasr ve yalıların yapımına başlanması. Eğlentiler. Padişahın şehzadelerinin görkemli sünnet düğünü. İstanbul'da deprem. Gedikpaşa yangını.

1721 Rusya'da serflerin satılması yasaklandı. Balat yangını.

1722 Rus Çarı Petro rütbeleri düzenleyen yasa yaptı. 1714'te açılmaya başlayan okul sayısı 42'ye çıkmıştı.

1724 İngiltere'de cin üretimi başladı ve cin, yoksul içkisi olarak yayıldı. Hocapaşa yangını.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1712 Divan şairi Nâbî öldü. Buhurîzade Mustafa Itrî Efendi öldü. Şair Sabit öldü. İngiltere'de Newcomen başarılı çalışan ilk buharlı makineyi piyasaya sürdü.

1713 İtalyan besteci Corelli öldü.

1714 Seyyid Nuh Efendi öldü. Önemli bir besteciydi.

1715 Telemaque'ı Tanzimat döneminde çok popüler olan Fénelon öldü.

1716 Alman filozof Leibniz öldü. Cantemir'in Osmanlı tarihi üstüne kitabı yayımlandı. Tarihçi Naima öldü. Önemli Japon ressamlarından Ogata Korin öldü.

1717 Händel *Su Müziği*'ni yazdı.

1718 Yaptığı güçlü mikroskoplarla bakterileri inceleyen van Leeuwenhoek dört ciltlik *Mektuplar*'ını yayımladı.

1719 III. Ahmed Kütüphanesi'nin yapılışı. *Robinson Crusoe*'nun yayımlanması.

1720 Levnî *Surname*'yi resimlemeyi tamamladı. Devlet İstanbul'da bir ipekli imalathanesi kurdu.

1721 Kâğıthane'de Hüsrevabad'ın yapılması. Montesquieu'nün *İran Mektupları* çıktı. Roggeveen, Paskalya Adası'nı keşfetti. Cerrahîlik kurucusu mutasavvıf Nureddin Cerrahî öldü. Fransız ressam Watteau öldü.

1722 Kâğıthane'de Sâdâbad'ın yapılması.

1725

1725 İran Savaşı'nda bazı başarılar. Tebriz ve Gence alındı.
1727 İran'la Hemedan Antlaşması. Üç yıl sonra Nadir Şah'ın geri alacağı geniş topraklar kazanıldı.
1728 İran Savaşı'nda işler tersine dönüyor.

ISAAC NEWTON

1726 Lale Devri'nde Müslüman çocuk kanı kullandıkları iddiasıyla birkaç Yahudi idam edildi.
Kadınların açık ve süslü sokağa çıkmalarının yasaklanması.
1727 Tebriz'de deprem: 70.000 ölü.
1728 Danimarkalı kâşif Bering, Bering Boğazı'ndan geçti. Rus Çarı'nın (Petro) emrinde Alaska'yı keşfetti.

1729 "Zer-i mahbub" altını çıkarıldı.
İstanbul'da büyük yangın.

1724 *Hadikatü'l-Vüzera*'yı yazan tarihçi Osmanzade Taib öldü.
Longman Yayınevi kuruldu.
Lâle Devri şairlerinden Kâmî öldü.
Japonya'da gelenekselle moderni birleştiren ve "Japon Shakespeare"i olarak nitelenen oyun yazarı Çikamatsu öldü.

1725 Benjamin Franklin "Özgürlük" üstüne kitabını yayımladı.
Tekfursarayı kalıntılarının çini imalathanesi haline getirilmesi.
Fransız asıllı Davud Gerçek Ağa'nın tulumbayı icadı.
Alessandro Scarlatti öldü.
Celvetî tarikatinden sufî Bursalı İsmail Hakkı öldü.
Çar Büyük Petro, Petersburg Bilimler Akademisi'ni kurdu. Aynı yılda öldü. Bu zamana kadar 52 demir fabrikası kurmuştu. Her çeşitten 200 fabrika açılmıştı.

1726 *Gulliver'in Seyahatleri* yayımlandı.
Bebek'te Hümayûnabad Kasrı'nın yapılması.
Silbermann iki piyano yaptı. Daha sonra bunları J.S. Bach'a verdi.
John Harrison kronometreyi yaptı.
1727 Sir Isaac Newton öldü.
İlk Osmanlıca matbaanın açılması.
Cantemir öldü.
Fransız coğrafyacı Anville *Çin Atlası*'nı yayımladı.
İngiltere'de Bradley ışık sapmasını çözdü.

1725 1730

Politika

Osmanlı'da icra edilen musikide kullanılan usul ve makam daireleri

1730 İran Savaşı'nda gidiş İran lehine dönüyor.
1731 İran'la savaşta karşılıklı zafer ve yenilgiler.
1732 İran'la barış. Sonradan şah olacak Nadir, II. Tahmasb'ı bu barıştaki zaafından ötürü tahtından indirip III. Abbas'ı şah yaptı. Kendisi güçlü adam oldu.
1733 İran'la gene savaş. Nadir Şah başarılı.
1734 İran'la savaş devam ederken Rusya ile ilişkiler gerildi.

Ekonomi-Toplum

1730 Patrona İsyanı. III. Ahmed'in hal'i. I. Mahmud padişah oldu. Nevşehirli İbrahim Paşa, şair Nedim ve başkaları ayaklanmada öldüler.
Altı ay kadar süre içinde Patrona Halil ve öteki isyancılar öldürüldü ve isyan yatıştırıldı.
İrlanda'da kıtlık. Japonya'da deprem: 120.000 ölü.
1731 Pekin'de deprem: 100.000 ölü.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1728 John Gay'in *Beggar's Opera* oyunu sahneye kondu.
Fransa'da Jean Barbeyrak *Kilise Babalarının Ahlâkı*'nı yayımladı. En çok Kant'ı etkilemiştir.
1729 Restorasyon komedyasının ünlü yazarı Congreve öldü.
Vankulu Lûgatı basılan ilk kitap oldu.
Bach Sachsen-Weissenfels Sarayı'na koro şefi oldu.
Besteci Enfî Hasan Ağa öldü.

1730 Yanyalı Esad Efendi öldü.
Nâyî Osman Dede öldü.
1731 İbrahim Müteferrika *Usulü'l-Hikem*'ini I. Mahmud'a sundu. Bu kitapta "Nizam-ı Cedid" deyimini kullanmıştır.
Abbê Prevost, *Manon Lescaut*'yu yazdı.
Hadley sekstantı icat etti.
1732 Minyatür üstadı Levnî öldü.
Hollandalı kimyager Boerhave, *Kimyanın İlkeleri*'ni çıkardı.
Hogarth, *Fahişenin İlerlemesi* dizisini tamamladı.

1733 Fransız besteci Couperin (büyük) öldü.
Hollandalı filozof Mandeville, Londra'da öldü.
Fransız fizikçi Du Fay elektrik ve termoiyonik üstüne görüşlerini geliştirdi.
İngiltere'de John Kay "uçan mekik" adı verilen dokuma tezgâhı tipini icat etti.
1734 "Flojiston" teorisini geliştiren Alman kimyager Stahl öldü.
Tuhfe-i Aliyye'nin yazarı hekim Ali Münşî öldü.
Nedim'i izleyen şair İzzet Ali Paşa öldü.

1735 1740

1736 Rusya ile savaş. İran ile ateşkes. İran'da Nadir Şah başa geçti. III. Ahmed'in ölümü.
1737 Savaşa Avusturya da katıldı. Hekimoğlu Ali Paşa'nın bu savaşta bazı başarıları. Bengal'de deprem: 300.000 ölü.
1738 Savaşlarda Osmanlı başarıları.
1739 Belgrad'ın geri alınması. Rusya ve Avusturya ile Belgrad Antlaşması. Nadir Şah, Babürlü ordularını yenerek Delhi'ye kadar girdi.
1740 Yeniden İran'la savaş ve Hekimoğlu Ali Paşa'nın sadareti. Büyük Friedrich (II) Prusya tahtına çıktı. Avusturya'da Maria Theresia kraliçe oldu.
1742 İngiltere ile İspanya arasında savaş çıktı. Prusya Avusturya'yı yenerek Silezya'yı aldı.
1743 Nadir Şah, Osmanlı-İran Savaşı'nı yeniden alevlendirdi.
1744 Nadir Şah bir miktar geriletildi.

1735 Humbaracı Ahmed Paşa (Comte de Bonneval) askerî ıslahat görevine başladı. Prens Rakoczi Tekirdağ'da öldü.
1740 Barışta payı olan Fransa ile kapitülasyon anlaşmalarının yenilenmesi ve kalıcılaşması.
1744 Arabistan'da Vehhabî tarikatini kuran Muhammed bin Abdülvehhab, Muhammed zamanının hayat tarzına dönülmesi gereği üstüne vaaz vermeye başladı. Fener-Balat yangını.

FERENC RAKOCZI

1735 Fransa'da Lesage *Gil Blas* dizisini tamamladı. Şair ve tarihçi Raşid öldü.
1736 İtalyan besteci Pergolesi 26 yaşında ölürken *Stabat Mater*'i de tamamladı. Divan şairi Seyyid Vehbî öldü. *Surname*'yi yazmış, minyatürlerini de Levnî yapmıştı.
1738 Divan şairi Nahifî öldü. Sezaiye tarikatini kuran şair ve mutasavvıf Sezaî Gülşenî öldü.
1739 David Hume *A Treatise of Human Nature* kitabını yayımladı. Wesley Methodism'i canlandırdı.
1740 Ayasofya Kütüphanesi'nin açılışı. Zaharya'nın ölüm yılı olarak kabul edilir.
1741 Vivaldi öldü. Gluck'un *Arteserse* operası. Händel'in *Messiah*'sı. Chardin *Sabah Tuvaleti*'ni yaptı. Aşir Efendi ve Atıf Efendi kütüphaneleri açıldı.
1742 İki yıl önce Uppsala gözlemevini kuran Celsius bugün de kullanılan sıcaklık ölçüm sistemini kurdu.
1744 Neo-klasik şiirin en büyük ustası (ve kalemiyle hayatını kazanan ilk yazarlardan) Alexander Pope öldü. Vico öldü. Döngüsel temele bağlı bir tarih felsefesi teorisi geliştirmişti. İngiltere'de *God Save the King* ezgisi bestelendi.

1745 1750

Politika

1745 Nadir Şah Kafkasya'da bir savaş kazandı.
İlk İngiliz Başbakanı Robert Walpole öldü. Whig Partisi'ndendi.
Bonnie Prince Charlie'nin İskoç Ayaklanması başladı.

1746 İran'la barış. Kasr-ı Şirin sınırlarına dönüş.
İskoç Ayaklanması bastırıldı.

1747 İran'da Nadir Şah öldürüldü. Yerine ortağı Kerim Han Zend şah oldu.

Denis Diderot

1754 I. Mahmud öldü. III. Osman padişah oldu.

Ekonomi-Toplum

1747 Humbaracı Ahmed Paşa öldü.

1748 I. Mahmud kendisi için Nur-u Osmaniye Camii'ni yaptırmaya başladı.

1750 İstanbul'da büyük "Çarşılar" yangını.

1751 İngiltere'de muhafazakâr Tory Partisi'nin kurucusu olan Bolingbroke öldü.

1752 İstanbul ve Trakya'da deprem.

1754 Uzunçarşı yangını.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1745 İbrahim Müteferrika öldü. Besteci Tamburî Mustafa Çavuş öldü.
Tiepolo, Labia Sarayı fresklerine başladı.

1746 Pieter van Musschenbroek "leiden şişesi" denilen, statik elektrik depolayan aygıtı buldu.
Diderot ile d'Alembert Fransa'da *Ansiklopedi* projesi üstüne çalışmaya başladılar.
Almanya'da barok mimarînin öncüsü Asam kardeşler Münih'teki Nepomuk Kilisesi'ni inşa ettiler.
Princeton Üniversitesi kuruldu.

1747 Almanya'da Albinus, *Tabula Esceleti*'yi yayımladı (tıp).

1748 Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*'yi yayımladı.
Agnesi matematik kitabını yayımladı ve Maria Theresia'ya adadı.

1749 İngiltere'de Fielding'in *Tom Jones*'u yayımlandı.
David Hartley insan üstüne felsefî eserini çıkarttı.

1750 J.S. Bach Leipzig'de öldü.

1751 Fransa'da Diderot, d'Alembert ve arkadaşları, *Ansiklopedi*'nin yayınına başladılar.
Galiani *Para Üzerine* kitabını yayımladı ve değer kavramını tartışmaya açtı.
Uşakkiye'nin Cemaliye kolunun kurucusu Cemal Uşşakî öldü.

1752 Benjamin Franklin uçurtmasını uçurdu.

1753 Musikî tarihçisi Şeyhülislâm Esad Efendi öldü.
British Museum projesi başladı.

1754 Condillac "duyumculuk"un başlangıcı sayılan *Traité des sensations*'u yayımladı.

1755

1756 Avrupa'da herkesi Prusya'ya karşı birleştiren Yedi Yıl Savaşları başladı. Prusya Avusturya'ya saldırdı.

1757 III. Osman öldü. Yerine III. Mustafa tahta çıktı. Koca Ragıp Paşa'nın sadarete geçmesi.
Hindistan'da Nawab'ın İngilizler'e karşı girişimi sonuç vermedi.

1758 Hindistan'da İngiliz yönetimi kesinleşiyor.

1759 Rusya Prusya'yı bozguna uğrattı.

DOMENICO SCARLATTI

1755 Çok şiddetli kış oldu. Haliç'in bir kısmı dondu.
Hocapaşa ve Bâbıâli yangınları.
Lizbon'da deprem: 50.000 ölü.

1756 Büyük Cibâlî yangını.

1759 Sapanca ile İzmit Körfezi arasında kanal açma projesi baştan terk edildi.

1755 Rousseau, *İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kaynakları Üzerine*, ilk önemli eserini yayımladı.
Montesquieu öldü.
Samuel Johnson *Sözlük*'ü yayımladı. Sözlük, 43.500 kelime içeriyordu.
Cantillon ticaret üstüne klasik iktisat için öncü rol oynayan kitabını yayımladı.

1756 Nur-u Osmanî Camii III. Osman'ın saltanatında bittiği için Nur-u Osmaniye adı verildi. Erken barok eserlerdendir. Mimarı Rum Simeon'dur.
Voltaire'in *Uluslar ve Âdetleri* kitabı yayımlandı.

1757 Johann Stamitz öldü. Mannheim Musikî Okulu'nu kurmuş, yaylı ve nefesli sazların ses uyumunun sağlandığı ilk orkestra denemelerini yapmıştı.
Kuşlar ve böcekler üstüne de kitaplar yazan büyük Fransız matematikçi Réaumur öldü.
550 piyano sonatı besteleyen Domenico Scarlatti öldü.

1758 Helvetius, *De l'Esprit*'yi yayımladı.
Fransa'da Mably, yurttaş hak ve ödevleri üstüne, uzun vadeli etkileri olan eserini yazdı.
İtalya'da Arduino, Alman Lehmann'dan yararlanarak yer kabuğunun dört tabakasını saptadı.
Alman estetikçi Baumgarten estetik üstüne iki ciltlik eserini tamamladı.

1759 Besteci Ebubekir Ağa öldü.
Voltaire, *Candide*'i yayımladı.

1760 1765

POLİTİKA

1760 Rusya Berlin'e girdi.
1761 Rusya ve Avusturya Silezya'ya girdi.
1762 Çariçe Yelizaveta'nın yerine geçen Çar III. Petro, Prusya hayranı olduğu için savaştan çekilince Friedrich rahatladı ve Silezya'yı geri aldı. Bu durumda çarın karısı Büyük Yekaterina (Alman Prenses) darbe yaparak duruma el koydu.
Fransa, Yedi Yıl Savaşları'nda İngiltere karşısında tutunamayarak, Kanada ve Florida'dan çekildi.
1763 Hubertsburg Antlaşması ile Yedi Yıl Savaşları bitti. Silezya Prusya'da kaldı.
1768 Lehistan için Rusya'yla ilişkiler gerginleşti. Rus elçisi hapsedildi. Savaş ortamına girildi.
1769 Rusya ile savaş başladı. Sefere padişah da katıldı. Ama savaş iyi gitmedi.

EKONOMİ-TOPLUM

1762 Küba'dan Avrupa'ya ilk purolar geldi.
1763 Koca Ragıp Paşa öldü.

JEAN JACQUES ROUSSEAU

1765 Amerika'da Pul Yasası huzursuzluğu başladı.
Patates ekimi görece yaygınlaşmaya başladı.
1766 Büyük İstanbul depreminde bütün kent harabeye döndü.
1769 James Cook çeşitli takımadalar ve Yeni Zelanda'yı keşfetti. Daha sonra Avustralya'yı buldu ve Britanya adına el koydu (New South Wales adını vererek).

SANAT-KÜLTÜR VE BİLİM-TEKNOLOJİ

1760 Laleli Camii'nin inşaatına başlandı (mimarı Mehmed Tahir Ağa). Ayazma Camii ise tamamlandı.
Hekim Abbas Vesim tarihi bilinmeyen, Boyle'dan söz ettiği kitabı *Düstûrü'l Vesim* bu sıralarda yayımlamış olabilir.
Fizyokrat iktisatçı Quesnay, *Doğal Hukuk*'u yayımladı.
1761 Rousseau, *Yeni Heloïse*'i yayımladı.
Koca Ragıb Paşa, Lâleli'de kütüphanesini yaptırdı.
Haydn, *Sabah*, *Öğle* ve *Akşam* senfonileriyle yeni bir atılım yaptı.
1762 Fransa Devrimi'nin şairi André Chénier İstanbul'da doğdu.
Rousseau, *Toplumsal Sözleşmesi*'ni çıkardı. Aynı yıl yayımlanan *Emile*'in yakılması ve yazarının tutuklanması kararı verildi. Rousseau Bern'e gitti.
1763 Laleli Camii tamamlandı.
İngiliz din adamı Bayes'in ihtimal hesapları üstüne kitabı ölümünden iki yıl sonra yayımlandı.
İsveçli Linnaeus *Materia Medica*'sını tamamladı.
1764 Fransız besteci Rameau öldü. Birçok opera bestelemişti.
Mozart 8 yaşında ilk senfonisini besteledi.
1765 Genre ressamı J-B-S. Chardin olgunluk döneminin sergisini açtı (Paris'te).
1766 Tiepolo, Madrid'de Kral Sarayı'nın fresklerini yaptı.
Lessing, *Laokoon*'unu yayımladı.
1767 Alman besteci Telemann öldü.
Lawrence Sterne'ün *Tristram Shandy*'sinin yayımı tamamlandı.
Besteci Tab'î Mustafa Efendi bu sıralarda ölmüş olabilir.
İngiliz madenlerinde ilk raylı taşıma başladı (mucit Wilkinson).

1770

BOSTON'DA ÇAYLARIN DENİZE DÖKÜLMESİ

1770 Rusya karşısında yeni yenilgiler. Çeşme'de donanmanın yanması. Boston Kıyımı: Britanyalı askerler kalabalığa ateş açarak beş kişi öldürdü.

1771 Rusya karşısında genişleyen yenilgi. Rusya, Kırım'ı işgal etti.

1772 Rusya ile ateşkes. Bükreş Konferansı'ndan önemli bir sonuç çıkmadı.

1773 Rusya ile savaşın yeniden başlaması. Yeni yenilgiler.

1774 III. Mustafa öldü. I. Abdülhamid padişah oldu.
Rusya ile Küçük Kaynarca Antlaşması imzalandı. Kırım Hanlığı Osmanlı'dan tamamen koptu.
Bunun dışında da ağır koşullar kabul edildi. İlk kez, padişahın halife olarak Müslümanlar üzerinde söz hakkı, bu antlaşmada yer aldı.
Fransa'da XVI. Louis kral oldu.
III. Selim'in daha veliahtken onunla bazı yazışmaları olmuştu.

1770 Clyde Vakfı Clyde Nehri'ni önemli bir liman ve geçide dönüştürdü.

1771 Baron de Tott İstanbul'a geldi.

1773 Vehhabîler Riyad'ı ele geçirdiler.
James Cook Güney Kutup Dairesi'ni geçti. Paskalya Adası'nı, Sandwich Adaları'nı (Hawaii) buldu.
Ünlü Boston çay günü.

1774 Turgot maliye bakanlığına getirildi, ama iki yıl sonra istifa etti.
Philadelphia'da ilk kongre: Britanya'ya karşı "sivil itaatsizlik" ilanı.

1768 Klasik arkeolojinin kurucusu Winckelmann öldü.
İskoçya'da *Encyclopedia Britannica*'nın yayımlanmasına başlandı.
James Watt, Newcomen'ın buharlı makinesini geliştirdi.

1769 Richard Arkwright bir su tezgâhının patentini aldı.

1770 Rousseau, *Confessions*'u tamamladı.
Yüzyılın en büyük matematikçisi Euler, *Cebire Ayrıntılı Giriş*'i yayımladı.
Fransa'da Cugnot, buharla çalışan dört tekerlekli bir taşıt yaptı.
İngiltere'de Hargreaves iplik eğirme makinesi yaptı. Kızı Jenny'nin yol açtığı bir kazadan esinlendiği için makineye onun adını verdi.
Alman eğitimci ve Philantropinum Okulu'nun kurucusu Basedow yöntem üstüne kitabını yayımladı.
Japon ressamı Harunobu öldü.
Çok renk kullanılabilen bir tahta baskı tekniği bulmuştu.
150 keman sonatı besteleyen Tartini öldü.

1772 Topçu Mektebi açıldı.
Condorcet'nin integral hesap üstüne kitabı.
Ansiklopedi'nin yayımı tamamlandı.

1773 Mühendishane-i Bahri-i Hümayûn kuruldu.
Viyana'da vals popülerleşiyor.

1774 Sürat Topçuları Ocağı kuruldu.
Condorcet'nin Basın Özgürlüğü üstüne kitabı.

1775 1780

POLİTİKA

1775 Amerika'da Concord ve Lexington ayaklanmaları. Kıta Meclisi George Washington'ı başkomutanlığa tayin etti.
1776 İran'la yeniden savaş başladı.
1777 İran'a karşı Sine yengisi.
Richelieu tipi devlet adamı tiplerinden Portekizli Pombal iktidardan uzaklaştırıldı. Bu tipin son örneklerindendir.
Amerika'da Princeton ve Saratoga savaşları: Amerikalılar kazandı.
1778 Kırım Hanlığı dolayısıyla Rusya ile artan gerginlik.
Polonya'nın paylaşılması.
1779 Küçük Kaynarca'da özellikle Kırım'ı ilgilendiren maddelerin Aynalı Kavak'la revizyonu.
1780 İngiltere'de Gordon Ayaklanması. Bastırıldı. Seçim reformu yapıldı.
1781 İnka aristokratı Tupac Amaru'nun İspanyol yönetimine başkaldırması bastırıldı ve kendisi de öldürüldü.
1782 Rusya ile gene Kırım dolayısıyla gerginlikler. Britanya'da yeni kabine Amerika'nın bağımsızlığını tanımaya karar verdi. Ön-antlaşma imzalandı.

EKONOMİ-TOPLUM

1775 Rusya'da Pugaçov Ayaklanması bastırıldı ve Pugaçov öldürüldü.
1776 XVI. Louis maliyeci Turgot'yu uzaklaştırdı. Yerine Necker'i getirdi.

PUGAÇOV'U ZİNDANDA GÖSTEREN BİR RUS MİNYATÜRÜ

1780 Tebriz'de deprem: 100.000 ölü.
1781 Bank of America kuruldu.
1782 Cibâlî'de yangın.
1783 İtalya'da, Kalabriya'da deprem: 50.000 ölü.
1784 Jefferson'un köleliğin yasaklanması önergesi az farkla reddedildi.

SANAT-KÜLTÜR VE BİLİM-TEKNOLOJİ

1775 "Senfoni" formunun öncüsü İtalyan besteci Sammartini öldü.
"Hendese Odası" açıldı.
Wedgewood ilk başarılı porselenleri üretmeye başladı.
1776 Amerika'da, büyük ölçüde Jefferson'ın hazırladığı *Bağımsızlık Bildirgesi* ilan edildi.
I. Abdülhamid Külliyesi'nin inşasına Bahçekapı'da başlandı.
Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* yayımlandı.
1777 James Anderson "tahıl yasaları" üstüne kitabını yayımladı.
1778 Mehmed Tahir Ağa'nın padişah I. Abdülhamid'in annesi için yaptığı Beylerbeyi Camii tamamlandı.
İsveçli kimyager Bergman, kimyasal bileşimleri incelediği eserini yayımladı.
J. J. Rousseau öldü. Voltaire öldü.
1779 Fuseli İngiltere'ye gidip orada resim yapmaya başladı.
Ünlü tiyatro oyuncusu Garrick Londra'da öldü.
Samuel Crompton, Arkwright'ı izleyerek yeni bir iplik eğirme makinesi icat etti.
Wilkinson ilk demir köprüyü yaptı.
1780 *Marifetname* yazarı Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ölümü.
Condillac'ın *Logique* kitabı yayımlandı.
Mehmed Esad Yesarî talik yazıda üslûp geliştirdi.
Fıtnat Hanım öldü.
R. Arkwright Nottingham'da 5000 kişi çalıştıran bir fabrikaya sahip oldu.
1781 Kant, *Mutlak Aklın Eleştirisi*'ni yayımladı.
"Hendese Odası"nın adı "Mühendishane"ye çevrildi.
1782 Montgolfier Kardeşler ilk balon gösterilerini yaptılar.
Diferansiyel hesaplar üstüne çalı-

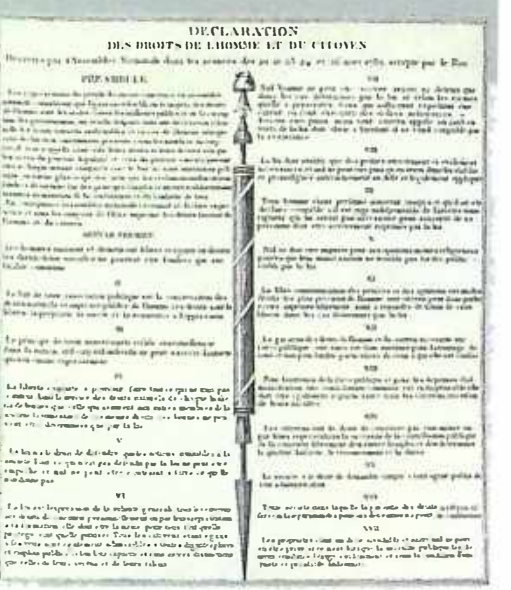
1785

1783 Rusya Kırım'ı işgal etti ve Osmanlı-Rus gerginliği iyice arttı. Gürcistan'da Rus nüfuzu genişledi.
Britanya, Amerika'nın bağımsızlığını tanıdı ve barış imzalandı (Versailles). Massachussetts Yüksek Mahkemesi köleliği yasakladı.
Washington orduyu dağıttı.
Fransa'da muhafazakârlar Necker'e karşı birleşince kral, de Calonne'u göreve getirdi.
1784 Kırım'ın ilhakı bir "senet"le tanındı.

1787 Rusya ile savaş. Bu durumda Avusturya da Rusya'nın yanında savaşa giriyor.
Fransa'da de Calonne daha sonra Devrim yönetimlerinin gerçekleştirdiği şeylerin yapılmasını istediği için azledildi.
1788 Rusya ile savaşta çeşitli yenilgiler. Çariçenin sevgilisi ve generali Potemkin, Özi ve Bender'i aldı.

1789 III. Selim tahta çıktı.
İsveç'le bir ittifak antlaşması.
Fransız Devrimi.
Kral XVI. Louis gelir elde etmek için Etats-Génèraux'yu topladı.
Aristokrasi ve ruhban kesimlerinin boykotu durumu radikalleştirdi ve Bastille'in işgaliyle devrim başladı.
Amerika'da anayasa ilan edildi ve yürürlüğe girdi.
George Washington başkan seçildi.

1786 Prusya Kralı II. Friedrich öldü.
1787 Rusya ile savaş. Bu durumda Avusturya da Rusya'nın yanında savaşa giriyor.
Anayasa Meclisi çalışmaları Philadelphia'da başladı.
1788 Avustralya'ya ilk sürgün cezalılar gönderildi.
1789 I. Abdülhamid kötü savaş haberleri üstüne öldü.

DECLARATION
DES DROITS DE L'HOMME ET DU CITOYEN

İNSAN HAKLARI EVRENSEL BİLDİRGESİ'NİN İLK METİNLERİNDEN BİRİ

şan İsviçreli matematikçi Bernoulli öldü.
Laclos, *Tehlikeli Alâkalar*'ı yayımladı.
Johann Christian Bach öldü.
1784 David'in *Horatius'ların Yemini* tablosu.
Meikle, harman dövme makinesini icat etti.

1785 Condorcet'nin oy çokluğu üstüne kitabı.
1786 Gainsborogh'nun olgunluk tabloları, *Mrs. Sheridan* ve *Çarşı Yolunda.*
Portre ressamı Reynolds, *Lady Anne Bingham*'ı yaptı.
1787 Amerika'da Hamilton, Jay ve Madison *The Federalist*'i yayımlamaya başladılar.
Amerikalı mühendis Fitch ilk buharlı gemiyi Delaware Nehri üstünde yüzdürdü.
1788 Gelenbevî İsmail Efendi logaritma ve trigonometri cetvelleri verdi.
Benjamin Franklin öldü.
Edward Gibbon Roma tarihi üstüne anıtsal eserini tamamladı.
Karl Philipp Emanuel Bach Hamburg'da öldü.
Pragmatist filozof Bentham ahlâk üstüne kitabını yayımladı.
Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*'ni yayımladı.
1789 Fransız Devrimi sürecinde *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi* ilan edildi.
Lavoisier'nin *Traité elementaire de chimie*'si çıktı. 1794'te o da giyotine gidecektir.

1790

Politika

1790 Savaş iyi gitmiyor. Ama Prusya ile bir ittifak yapıldı.

1791 Ziştovi Antlaşması ile Avusturya savaşı bitti.
Fransız Meclisi bir anayasa yaptı.
Louis ve ailesi Paris'ten kaçmaya giriştiler ve Varennes Gecesi'nde yakalandılar.

1792 Rusya ile Yaş Antlaşması imzalandı.
Fransa, kendisini kuşatan çeşitli Avrupa ülkeleriyle (öncelikle Avusturya) savaşa başladı.
Valmy'de Fransa yeni Cumhuriyet ordusuyla ilk zaferini kazandı.

1793 Londra, Paris ve Viyana'da daimi elçilik açıldı.
Fransa'da Robespierre önderliğinde terör dönemi ve uygulaması başladı. Kral ailesinden sonra pek çok kişi ve bu arada Devrim önderlerinden bazıları da giyotine gönderildi. Bu sıralarda Napoléon ilk askerî başarılarını kazanıyordu.
Vendée'de kralcı ayaklanma başladı.
Fransa'da Marat öldürüldü.

1794 Barras, Tallien ve Fouché ile birlikte, Robespierre'e karşı Thermidor darbesini yaptı. Directoire yönetimi (beş kişilik) kuruldu. Robespierre de idam edildi ve terör bitti.

DAVID, MARAT'NIN ÖLÜMÜ

Ekonomi-Toplum

1790 Fransa'da kilise mallarına el kondu.
İskoçya'da Forth ve Clyde Kanalı açıldı.

1791 Amerika'da *Haklar Bildirgesi* onaylandı ve anayasaya eklendi.

1792 İstanbul yangını.

1793 Askerî ıslahat yolunda yeni adımlar. Bunu destekleyen mali tedbirler.
İlk Nizam-ı Cedid birliği kuruldu.
Arabistan'da Vehhabî ayaklanması.
Odunkapısı yangını.
İngiltere'de ilk banknot basıldı.

1794 Amerika'da içki vergisine karşı "whiskey" isyanı.
Yeni Baruthane inşaatları.

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1790 İlk resmî Ermeni okulu açıldı.
Robespierre Jakobenler Kulübü Başkanlığı'na seçildi.
Burke'ün *Fransız Devrimi Üstüne Düşünceler*'i yayımlandı.

1791 Mirabeau öldü.
Mozart öldü.
Galvani, elektrik üstüne buluşlarını yayımladı.
Boswell, *Samuel Johnson'ın Hayatı*'nı yayımladı. En önemli biyografi örnekleri arasındadır.

1792 Tersane ıslahatına girişilmesi ve talimli asker yetiştirme çabaları.
Sanayici Arkwright öldü.
Washington'da Beyaz Saray'ın temeli döşendi.
Dünyanın ilk "ulusal marş"ı olan *Marseillaise* bu savaşlar sırasında bestelendi.
Thomas Paine *İnsan Hakları*'nı yayımladı.
Havagazıyla aydınlanma.

1793 Goethe'nin romanı *Werther* yayımlandı.
Goldoni öldü.
David *Marat'nın Öldürülmesi* tablosunu yaptı.
İngiltere'de Godwin, siyasi adalet üstüne kitabını yayımladı.
Matthew Baillie, patolojik anatomi dalının öncüsü olan kitabını yayımladı.
Chappe'ın telgraf sistemi Fransa'da başarıyla uygulandı.
Eli Whitney çırçır makinesini icat etti.

1794 "Öfkeliler" (Enragés) grubunun önderi Hebert giyotine gönderildi.
İtalyan hukukçu ve modern kriminolojinin öncüsü Beccaria öldü.
Blake'in *Songs of Innocence and Experience*'ı yayımlandı.

1795

1795 Fransa'da Cumhuriyet ilan edildi. Barras, Napoléon'un yardımıyla kralcıları bozguna uğrattı. Osmanlı ve Prusya bu rejimi resmen tanıdı.
Lehistan bütünüyle paylaşıma uğradı.

1796 Napoléon İtalya Seferi'nde hem Piemonte Krallığı'na, hem de Avusturya'ya karşı beklenmedik zaferler kazandı. Nice ve Savoie'yı aldı.

1797 Napoléon'un işgal ettiği Venedik devleti ortadan kalktı. Lombardiya'da Cisalpina Cumhuriyeti'ni kurdu.
Federalist aday John Adams ABD'nin ikinci başkanı seçildi.
İran'da Kaçar hanedanını kuran Ağa Muhammed Han öldü.

1798 Napoléon Mısır'da İskenderiye'yi aldı. Ama Nelson Abukir'de Fransız donanmasını yaktı. Fransa ile savaş.

1799 Fransa'ya karşı Britanya ile ittifak. İki Sicilya Krallığı ile ittifak. Napoléon'un Suriye'de başarısızlığa uğraması ve Fransa'ya dönüşü. Burada Directoire yönetimini devirerek "Konsül" sıfatıyla iktidarı ele aldı.

NAPOLEON HAYFA'DA

1795 İstanbul'da büyük yangın.

1796 Pazvandoğlu Ayaklanması'nın başlangıcı.

1797 Babeuf ve Darthé Vendôme'da idam edildi.

1798 İrlanda'da ayaklanma çok kanlı biçimde bastırıldı.

1799 Owen bir şirket kurarak New Lanark fabrikalarını satın aldı. 2000 kişi çalışıyordu.

MARQUIS DE SADE'IN ELYAZISI

1795 Thomas Paine, *Akıl Çağı*'nı yayımladı.
Mühendishane-i Berri-i Hümayûn kuruldu.
Fransa'da "metrik sistem" kabul edildi.
Jane Austen, *Sense and Sensibility*'yi yazdı.
Goya'nın *Alba Düşesi* tablosu.

1796 Babeuf Eşitlerin Gizli Birliği örgütünü kurdu ve "Eşitler Bildirisi"ni yayımladı.
Laplace'ın dünya sistemi üstüne kitabı çıktı.
İngiltere'de Cayley uçak ve helikopter modelleri üstüne çalışmaya başladı.
Jenner çiçek aşısını buldu.

1797 Babeuf ve Darthé Vendôme'da idam edildi.
Chateaubriand'ın *Devrimler Üzerine Deneme*'si çıktı.
Marquis de Sade, *Justine* ve *Juliette* gibi hikâyelerini yayımladı.

1798 Wordsworth ile Coleridge *Lyrical Ballads*'ı yayımladılar.
Malthus nüfus üstüne kitabı.
Cavendish, yerçekimini ölçen "terazi" deneyini yaptı.
Büyük matematikçi Gauss üniversiteyi bitirdi.
Hattat Mehmed Emin Yesarî Efendi öldü.
İskoçya'da McAdam bugün hâlâ "makadam" denen yolların yapım tekniğini buldu.

1799 Oyun yazarı Beaumarchais öldü. Figaro tipini o yaratmıştı.
Hammamîzade İsmail, çilesini doldurarak "Dede" oldu. III. Selim tarafından saraya çağrıldı.
Şeyh Galib öldü.
Mütercim Asım *Burhan-ı Kaatı* (Farsça Sözlük) çevirisini bitirdi.
Alessandro Volta ilk pili yaptı.
Alaska'da kürk tüccarı Baranov Bering Boğazı'ndan 55. enleme kadar araziyi denetimi altına aldı.
Sibirya'da buzlar içinde tam olarak korunmuş bir mamut bulundu.

1800

Politika

1800 Fransa'nın Venedik'ten aldığı Yedi Adalar, yeniden Osmanlı yönetimine girdi.
Napoléon'un referanduma sunduğu VIII. Yıl Anayasası büyük bir çoğunluk tarafından onayladı. Napoléon diktatörlüğünü kurumsallaştırmaya başladı.

1801 Fransız birlikleri Kahire'yi boşalttı. Mısır'da Fransız varlığı sona erdi.

1802 Pazvandoğlu Ayaklanması'nı bastıran Tepedelenli Ali Paşa görevden alındı. Bundan böyle Osmanlı Devleti'yle arası açıldı.
Amiens Antlaşması ile İngiltere ele geçirdiği bütün kolonileri Fransa'ya geri verdi. Yeni bir referandum yapan Napoléon ömür boyu konsül oldu.

1803 Vehhabîler Mekke'ye egemen oldu.
Mısır'da karışıklıkların sonu gelmiyor.
ABD, Louisiana denilen bölgeyi Fransa'dan satın aldı.

1804 Karayorgi önderliğinde ilk Sırp isyanı.
Karadağ'da da isyan.
Napoléon kendini imparator ilan etti. Vaktiyle Büyük Karl'ın yaptığı gibi tacı papadan alıp kendi giydi.

Ekonomi-Toplum

1801 Grand Union Canal (İngiltere) açıldı.

1802 "Avrupa tüccarı"nın ortaya çıkışı.

1803 Almanya'dan başka bütün dünyada da milliyetçiliği etkileyen Herder öldü.

1804 Tophane'de yangın.

Goya, Çıplak Maya

Sanat-Kültür ve Bilim-Teknoloji

1800 J. B. Say'in *Traite d'économie politique*'i yayımlandı.
Schelling, *Aşkın İdealizmi* kitabını yazdı.

1801 Destutt de Tracy, terimin ilk kullanıldığı *İdeoloji Ögeleri*'ni yazdı.
İngiltere'de ilk genel nüfus sayımı yapıldı (on bir milyon).
Oliver Evans, Amerika'da yüksek basınçlı buhar makinesini çalıştırdı.
Robert Fulton su altında altı saat kalabilen ilkel bir denizaltı yaptı.
Alman romantizminin öncüsü şair Novalis öldü.
Besteci Hacı Sadullah'ın öldüğü tahmin ediliyor.
"Elgin Mermerleri" Atina'dan İngiltere'ye getirildi.

1802 Beethoven, Viyana'da *Eroica*'yı besteledi.
Chateaubriand'ın *René*'si yayımlandı.
Mısır'daki Rozetta Taşı Londra'ya götürüldü. Hiyeroglif yazı bunun incelenmesiyle çözülecektir.
Ampère, olasılık hesapları üstüne ilk kitabını yazdı.
Lamarck'ın *Hydrogéologie*'si yayımlandı.
Xavier Bichat *Genel Anatomi*'yi yazdı. Dokubilimin kurucusudur.

1803 Rum nüfusta laik eğitim için atılımlar. Kuruçeşme'de üniversite; Ayvalık'ta akademi.
Berthollet, statik kimya üstüne eserini yayımladı.
İngiltere'de Trevithick'in yaptığı ilk buharlı lokomotif çalıştı. Ertesi yıl ray üstünde yürütüldü.

1804 Goya, *Çıplak Maya*'yı yaptı.
Buffon'un *Doğa Tarihi* yayımlandı.
Amerika'da Lewis-Clark ikilisi St. Louis'nin ilerisini keşfetmek üzere yola çıktı.
Besteci Ali Nutkî Dede öldü.

1805

1805 Napoléon ayrıca İtalya kralı olduğunu ilan etti. Ama aynı zamanda donanması Trafalgar'da Nelson'a yenilince denizlerde üstünlük kalıcı biçimde Britanya'ya geçti.
Karada ise Napoléon Ulm Savaşı'nı kazanarak Viyana'ya girdi.

1806 Rusya ile savaş. Britanya donanmasının İstanbul önlerine gelip dönmesi.
Napoléon 16 Alman Prensliği'ni koruma altına aldı. Jena'da Prusya'yı bozguna uğrattı. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu şeklen de sona erdi. İngiltere'ye karşı Abluka'yı başlattı.

1807 Fransa, Portekiz'i işgal etti.

1805 Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mısır valisi oldu. İlk iş olarak Kölemenleri pusuya düşürüp yok etti.
Konstantin İpsilanti azledilince Rusya'ya sığındı.

1806 Vehhabî İsyanı devam ediyor.

1807 Kabakçı Mustafa İsyanı. III. Selim'in tahttan indirilmesi.
Bolivar, Avrupa'dan Venezuela'ya döndü.
Prusya serfliği ilga etti.

ROSETTA TAŞI

1805 Brentano ile Arnim, Alman Romantizmi'ne öncülük ederek halk şarkılarını derlemeye başladılar.
Beykoz çuha ve kâğıt fabrikası çalışmaya başladı.
Kasımpaşa'da ilk Avrupaî hastane açıldı: Deniz Hastanesi.

1806 Tersane Tıbbiyesi kuruldu.
Fragonard öldü.
Fransız hekim ve düşünür Barthez öldü.
Mimar Chalgrin Paris'teki *Zafer Takı*'nı (Arc de Triomph) yapmaya başladı.
Fichte *Alman Ulusu'na Söylevler*'i yayımladı.

1807 Hegel *Ruhun Fenomenolojisi*'ni yayımladı.
Davy (Fransa'da) sodyumu ve potasyumu bulduğunu açıkladı.
ABD'de Fulton buharlı gemi ile Hudson Nehri üstünde düzenli seferler başlattı.
Beethoven, *V. Senfoni*'sini bitirdi.